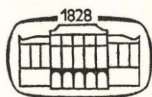

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
BENKŐ LORÁND

LXXXIII. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1987

TARTALOM

E. ABAFFY ERZSÉBET: Mige zocogtia vola	397
BALÁZS JÁNOS: Mikor kezdték a Bibliát nyelvünkre fordítani?	403
BALOGH LAJOS: A területi nyelvváltozatok fonetikai-fonológiai leírásának problémái	410
BARABÁS JENŐ: A <i>kemence</i> jelentéstörténetéhez	345
BENDA KÁLMÁN: A csöbörceöki magyar katolikusok összeírása 1696-ból	240
BENKŐ LORÁND: Megnyitó a Csűry Balint-emlékülésen 129. — Elnöki megnyitó 258. — Honnan vettük <i>mester</i> szavunkat?	415
BIHARI JÓZSEF: Zűrzavar a <i>jiddis</i> — <i>ivrit</i> — <i>héber</i> szavak jelentései körül	213
BÜKY BÉLA: <i>duplech?</i> <i>farib?</i>	199
DÉCSY GYULA: Szólások Negyedről	102
DEME LÁSZLÓ: A korszakbeosztás kérdéséről — „másként”	422
ELEKFI LÁSZLÓ: A magyar helyesírás szabályai	297
FÁBIÁN PÁL: Nyelv művelő kézikönyv II. 219. — A többbelemű utcanévi előrészek írásmódjának szabályozása	427
FEHÉRTÓI KATALIN: A középkori <i>Bullás</i> és <i>Bulla</i> megkülönböztető nevekről ...	92
FORGÁCS TAMÁS: Újabb adalékok a Huszita Biblia fordítóinak kérdéséhez	88
FUTAKY ISTVÁN: Szabó T. Attila, Válogatott tanulmányok, cikkek I—VI.	361
FÜLÖP LAJOS: Az inkongruencia és a többesjelek kérdéséhez	157
GÁLFFY MÓZES: Az egy és több birtokos több birtok viszony birtokos névmással történő kifejezése a székely nyelvjárásban	433
I. GALLASY MAGDOLNA: Új szavunk: a <i>videó</i> — <i>ó</i> végű szavaink között	357
GÓSY MÁRIA: A formánsszerkezet változásának hatása a magánhangzók felismerésére	49
GYÖRFFY GYÖRGY: Magyar Östörténeti Lexikon (Tervezet)	231
HADROVICS LÁSZLÓ: Egy délszláv közvetítésű olasz jövevényszavunk: <i>dukál</i> 200. — Emlékezés Pais Dezsőre	263
HAJDÚ MIHÁLY: A XXXII. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat néprajzi témájú dolgozatairól 95. — A XXXIII. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat néprajzi témájú dolgozatairól 216. — Komárom megye földrajzi nevei 375. — Adatok a XVI. század ő-zéséhez	443
HAJDÚ PÉTER: Köszöntő a Magyar Tudományos Akadémia nevében	262
HEGEDŰS ATTILA írja	255
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET: Nyelv művelésünk néhány elvi kérdéséről a <i>darabban</i> megítélése kapcsán	348
HERMAN JÓZSEF: Gondolatok a közösségi két nyelvűségről	448
IMRE SAMU: XX. századi tájnyelvi szótáraink	132
JUHÁSZ DEZSŐ: A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXXII. közgyűlése 235. — A magyar nyelv 370. — A módosítószók kései őmagyar szófajttörténetéhez	454
KÁLMÁN BÉLA: Décsy Gyula, <i>Linguistische Sinndeutungen</i> 114. — Analitikus és szintetikus fejlődés a magyar nyelv történetében	461
KÁROLY SÁNDOR: Szöveg tan és erkölcsi nevelés 7. — A Szabács Viadala szöveggrammatikai jellemzői	466
KÁZMER MIKLÓS: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század 59. — Az <i>Imre</i> XV—XVII. századi családneveinkben	474
KERESZTURY DEZSŐ: Tósu tanár úr	269
KESZLER BORBÁLA: A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	121
KIEFER FERENC: A magyar főnév esetei	481

KIRÁLY PÉTER: A VIII–IX. századi <i>Ungarus, Hungaer, Hunger, Hungarius, Onger, Wanger</i> személynevek	162, 314
KISS JENŐ: A Magyar Nyelvtudományi Társaság érmei, díjai s a velük kitüntetettek (1968–1985) 120. — Erővonalak az európai dialektológiában 140. — A magyar dialektológia a nyelvutlasz után: 1965–1985	385
KISS LAJOS: Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok; Mályusz Elemér emlékkönyv 106. — A tutajfélék elnevezései a magyarban 201. — Földrajzi-név- és szófejtő vizsgálatok	331
KUSTOS LAJOS: Köszöntő a vendéglátó Zalaegerszeg városa nevében 257. — Pais Dezső mellszobrának leleplezése	268
LAKÓ GYÖRGY: „Hagyományos” magyar nyelvészet és „korszerű” grammatika	220
LISZKA GÁBOR: Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról 1521.	383
MALATINSZKY ISTVÁN: Ond és leszármazottai	72
MOLLAY KÁROLY: Nyelvtörténet és művészettörténet. A wolffenbütteli magyar–német szójegyzék	486
MANZONETTO, FLORA: A <i>gyanú</i> szó etimológiájához	207
MÁTÉ JAKAB: A jelentéskutatás új útjain	28
MIZSER LAJOS: Kondás	210
MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS: Nyelvjárási szöveg Izsákfáról	98
M. NAGY ILONA: A Jordánszky-kódex	117
NAGYBÁKAY ANTAL írja	256
NÉMETH ZOLTÁN írja 128. — Gőnyere	211
NYÍRI ANTAL: Fűrész	493
PAPP FERENC: Egy grammatikai jelenség algoritmikus leírása	495
PAPP LAJOS: A legkorábbi magyar nyelvű titkosírástól	84
RÁCZ ENDRE: A mai magyar nyelv változásai 1. — Diáknyelv Pápán a 30-as években 145. — Redundáns formák a magyar nyelv grammatikai rendszerében 274. — A magyar nyelvbéli egyeztetés főbb sajátosságai	500
RÁSZLAI TIBOR: Régi magyar pénzeink elnevezése	124, 240
ROT SÁNDOR: Skutnab-Kangas T., Bilingualism or not: The education of minorities	229
SEBESTYÉN ÁRPÁD: Újabb lehetőségek, feladatok és módszerek nyelvjáráskutatásunkban	507
SUGÁR ISTVÁN: Az Egerben megkeresztelt katolikusok utónevei 1745 és 1764 között	244
SZABÓ GÉZA: Az élő nyelvi dialektológia kutatómódszertanához	516
SZABÓ JÓZSEF: Néhány Duna–Tisza közti és Tisza menti nyelvjárássziget vizsgálata 13, 180. — A belső nyelvjárásszigetek vizsgálatának lehetőségei, módszerei	524
SZABÓ ZOLTÁN: Herczeg Gyula, A régi magyar próza stílusformái 225. — Robert de Beaugrande, Text Production: Toward a Science of Composition	366
SZABÓ T. ATTILÁNAK az emlékülést üdvözlő levele 131. — Válasz 267. — A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez	531
SZALAI ZSUZSA: A magyar irodalmi nyelv Pázmánytól napjainkig	379
SZATHMÁRI ISTVÁN: Hobbi, Hozzáállás 211. — Magyar stilisztika 284. — írja 383. — Nyelvtudomány, stilisztika, fordításelmélet és -gyakorlat	536
TOLNAI GÁBOR: Pais Dezső századik születésnapján	272
TOMPA JÓZSEF: Csínján borotválj!	542
ÚJVÁRI SÁNDOR: A Pais Dezső-díj átadása	266
VÉGH JÓZSEF: Észrevételek az őrségi nyelvjárás újabb kori állapotáról	548
VELCSOV MÁRTONNÉ: Bárczi Géza, A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése ..	103
Élő nyelv	95, 216
Kisebb közlemények	84
Különlék	110, 231
Levélsekre	128, 255, 383
Nyelvművelés	73, 213, 348
Nyelvtörténeti adatok	124, 240
Szemle	103, 219, 361
Szó- és szólásmagyarázatok	92, 199, 345
Társasági ügyek	120, 235

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- analitikus és szintetikus jelenségek a magyar nyelvben 461–6
- Bárczi Géza, A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése 103–5
- Bécsi Kódex 88–92
- belső nyelvjárásszigetek vizsgálata 524–31
- bilingvizmus 229–31, 448–54
- birtokos névmások székely nyelvjárási alakváltozatai 433–43
- birtokviszony kifejezése 433–43
- Bullás, Bulla* (középkori megkülönböztető nevek) 92–5
- családnévszótár tervezete 59–65; mutatóványa a szótárból 65–71
- csoportkétnyelvűség 448–54
- csöböröcsöki magyar katolikusok összefirása 1696-ból 240–3
- Csúry Bálint 129–33
- Csúry Bálint-emlékülés (Debrecen, 1986) 129–32
- darabban* (van, tart) 348–56
- Décsey Gyula etimológiai cikkeinek kötete 114–7
- diáknyelv 145–56 | ~ Pápán 145–56
- dialektális nyelvváltozatok fonetikai-fonológiai leírása 410–5
- dialektológia 140–5, 385–97, 507–31, 548–55 | ~ kutatómódszertana 508–31
- dukál 200–1
- Duna–Tisza közti és Tisza menti nyelvjárásszigetek 13–28, 180–99 | ~ hangtani vizsgálata 17–28, 180–5 | ~ alakítási vizsgálata 185–8 | ~ szókinése 188–93
- duplet 199
- egyeztetés 157–62, 500–7
- egyeztetésbeli redundancia 280–3
- Eger keresztnévanyaga 244–6
- esetrag 482–6
- faris 200
- fogalmazáselmélet 366–70
- Forbasz hn. 331
- fordítás 536–42
- főnév esetei 481–6
- főnévi determinánsok redundáns használata 277–80
- fővés ~ főlés 383–4
- fürkész 493–4
- generatív jelentéstani kutatások 28–47
- Gönyere hn. 211
- grammatikai jelenség algoritmikus leírása 495–9
- grammatikai változások a mai magyar nyelvben 3–6
- grammatikai rendszer redundanciái 274–84
- gyanú 207–10
- hagyományos magyar nyelvészet 220–5
- Halotti Beszéd egy igealakjának (*mige zocoztia vola*) értelmezése 397–403
- hancsokra kapál 128
- határozott névelő redundáns használata 277–80
- helyesírási reformterv 1858-ból 542–8
- „helyi tájszótár” 137–8
- helyesírási szabályzat – 11. kiadás 297–314
- hobbi 211–2
- hozzáállás 212–3
- XX. századi tájnyelvi szótáraink 132–40
- Huszita Biblia fordítói 88–92
- Imár hn. 331–2
- az *Imre* XV–XVII. századi családnevekben 474–80
- Imre Samu dialektológusi munkássága 385–97
- India hn. 332–4
- inkongruencia 157–62
- Isabor hn. 334–5
- Izdoba hn. 336
- Izsnyéte hn. 336
- jiddis (valamint a héber, ivrit) nyelv 213–5
- Jordánszky-kódex 117–9
- kebeil, euhaga (Oxfordi glosszák) 256
- Kalanda hn. 336–7
- Kaprevár hn. 337
- kemence – szómagyarázat (tárgytörténet) 345–7
- két- és többnyelvűség 229–31, 448–54
- Kinorány hn. 337–8
- Kolbása hn. 338
- Komárom megye földrajzi nevei (MNyTK. 169. sz.) 375–9
- Kondás tn. 210–1
- Könyvecse (ApMélt.) új kiadása 382–3
- Lapos hn. 338–9
- Lotz János szimpózium Stockholmban (1983) 220–5
- magánhangzók felismerésének vizsgálata 49–59
- magyar dialektológiai kutatások 1965–1985-ig 385–97
- Magyar Nyelvjárási Atlasza 385–7
- Magyar Nyelvtudományi Társaság érmei, díjai, díjazottjai 120–1

Magyar Nyelvtudományi Társaság fel-
olvasó ülései 121–4

Magyar Nyelvtudományi Társaság
LXXXII. közgyűlése 235–40

magyar nyelvtudománykorszakolása 422–
7

magyarok népelnevezései 314–31

Magyar Őstörténeti Lexikon 231–4

mai magyar nyelv változásai 1–7

Malatinszky-család 72–83

Mályusz Elemér emlékkönyv nyelvészeti
vonatkozású dolgozatai 106–14

mester 415–21

módosítószók (kései ómagyar kor) 454–61
mondatszerkezet stilisztikai vizsgálata
225–9

Müncheni Kódex 88–92

Nagyfentős, Kisfentős, Pusztafentős hn.
339

Nagykecskés hn. 337

Napkor hn. 339–40

Négerfalva hn. 340

nemzeti kisebbségek kétnyelvűsége 230–1
népnyelvi témájú dolgozatok | ~ a

XXXII. országos néprajzi és nyelvjárási
gyűjtőpályázaton 95–8, a XXXIII.
országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtő-
pályázaton 216–8

nyelvjárási szöveg Izsákfáról 98–102

Nyelvművelő kézikönyv II. 219–20

VIII–IX. századi *Ungarus*, *Hunquer*,
Hunger, *Hungarius*, *Onger*, *Wanger* sze-
mélynevek 162–80

Ond és leszármazottai (Liptó megyében)
72–84

őrségi nyelvjárás 549–55

ő-zés vizsgálata XVI. századi családnév-
anyagban 443–7

Pais Dezső 257–74 | ~ és a Magyar Nyelv-
tudományi Társaság 260–1 | ~ -díj
266–7

Pais-emlékülés — Zalaegerszeg (1986)
257–74

Pálmafalva hn. 340

Pázmány Péter és a magyar irodalmi
nyelv 379–81

pénznevek 124–8, 247–55
próza stílus 225–9

régi magyar családnevek 59–71
regionális nyelvjárási szótárak (XX. szá-
zadi) 135–7

stilisztika 538–42

stilisztikai egyetemi tankönyvtervezet
284–297

Sulymos-tó hn. 340–1

sulyom (növénynév) 341

Szabács Viadala | ~ szöveggrammatikai
elemzése 460–74 | ~ hitelessége 531–5

Szabó T. Attila válogatott nyelvészeti,
művelődéstörténeti tanulmányai, cikkei
361–6

Szemince hn. 341–2

szólások Negyedről (ma Csehszlovákia)
102–3

szövegalkotás elmélete l. fogalmazáselmé-
let

szövegelmélet 367–70

szöveghez fűződő hatás, nevelés 7–13

tájn nyelv hangtani vizsgálata 410–5

tájszótárak 132–40

Tajti hn. 342

titkosírást magyar levél 1545-ből 84–8
XV. századinál korábbi bibliafordításaink
403–10

XVI. századi ő-zés 443–7

többemű utcanévi előrészek írása 427–33
történeti nyelvjáráskutatás 443–7

tutajfélék nevei 201–7

az Új Magyar Tájszótár 133–4

Ungarus, *Hungaer*, *Hunger*, *Hungarius*,
Onger, *Wanger* — VIII–IX. századi

személynevek 316–30

utcanévek írásmódja 427–33

utónévtár (XVIII. századi egri katolikusok-
ról) 244–6

a *videó* és összetételeinek írása 357–60

a wolffenbütteli magyar–német szójegy-
zék 486–93

Zomboly hn. 342

zsomboly, omboly, zsombolya 'aknabar-
lang' 342–5

KISS GABRIELLA

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXIII.

ÉVFOLYAM

1987.

1. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:
**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD,
SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

Technikai szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Rácz Endre</i> : A mai magyar nyelv változásai	1
<i>Károly Sándor</i> : Szöveg- és erkölcsi nevelés	7
<i>Szabó József</i> : Néhány Duna—Tisza közti és Tisza menti nyelvjárássziget vizsgálata	13
<i>Máté Jakab</i> : A jelentéskutatás új útjain	28
<i>Gósy Mária</i> : A formánsszerkezet változásának hatása a magánhangzók felismerésére	49
<i>Kázmér Miklós</i> : Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század	59
<i>Malatinszky István</i> : Ond és leszármazottai	72
Kisebbségkérdések. <i>Papp Lajos</i> : A legkorábbi magyar nyelvű titkosírósos levél. — <i>Forgács Tamás</i> : Újabb adalékok a Huszita Biblia fordítóinak kérdéséhez	84
Szó- és szólamagyarazatok. <i>Fehértői Katalin</i> : A középkori <i>Bullás</i> és <i>Bulla</i> megkülönböztető nevekről	92
Élő nyelv. <i>Hajdú Mihály</i> : A XXXII. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat néprajzi témájú dolgozatairól. — <i>Molnár Zoltán Miklós</i> : Nyelvjárási szöveg Ízsákfáról. — <i>Décsy Gyula</i> : Szólások Nagyedről	95
Szemle. <i>Velcsov Mártonné</i> : Bárczi Géza, A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése. — <i>Kiss Lajos</i> : Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mátyusz Elemér emlékkönyv. — <i>Kálmán Béla</i> : Décsy Gyula, Linguistische Sinndeutungen. — <i>M. Nagy Ilona</i> : A Jordánszky-kódex	103
Társasági ügyek. <i>Kiss Jenő</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság érmei, díjai és a velük kitüntetettek (1968—1985). — <i>Keszler Borbála</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	120
Nyelvtörténeti adatok. <i>Rászlái Tibor</i> : Régi magyar pénzeink elnevezése	124
Levélszekrény. <i>Németh Zoltán</i> írja	128

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlaptizleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámmra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 104,— Ft

Egy szám ára: 26,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, II-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXXIII. ÉVF.

1987. MÁRCIUS

1. SZÁM

A mai magyar nyelv változásai*

1. Mint a latin szállóige mondja: „Tempora mutantur, nos et mutamur in illis”, azaz változnak az idők, és mi is változunk bennük, vagy ahogy Jókai magyarította: „Változnak az idők, változnak az emberek”. Amikor nyelvi változásokról beszélünk, nem téveszthetjük szem elől az emberben mint társadalmi lényben lezajló változásokat.

A nyelv fejlődésében a maradandóság és a változás, a megőrzés és az újítás törekvései feszülnek egymásnak; nélkülük nem tölthetné be az emberi kommunikáció legfőbb eszközének a szerepét. A nyelv történetének ez a hajtóereje — korábbi egyoldalú elképzelésekkel szemben — tetten érhető mai nyelvünk szinkrón állapotában is, hiszen ez csupán egy állomás nyelvünk fejlődésében; statikusnak, nyugodtnak látszó felszínét dinamikus mozzanatok fodorozzák: kiavuló és keletkező nyelvi formák, a visszalépés és az előremutatás tendenciái, átmeneti jelenségek egész sora árulkodik a mélyben munkáló erőkről.

Ezek az erők: a korunkra jellemző markáns gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális átalakulás, a tudományos és technikai forradalom, a tömeg-tájékoztató eszközök jelentőségének ugrásszerű megnövekedése, a mindennapok életének felgyorsuló ritmusa, párosulva társadalmunk egészének az átrétegződésével: mind-mind a változás tendenciáit hozzák előtérbe.

2. Közismert dolog, hogy az említett tényezők legközvetlenebbül, legerőteljesebben a szókincs változásaiban, mindenekelőtt ennek gyarapodásában tükröződnek. Az új fogalmakat, összefüggéseket, viszonyokat új szavak és kifejezések öltöztetik nyelvi köntösbe, mint például *szabadidőruha*, *termékváltás*, *szervátültetés*, *jövőkutató*. Ezzel a kérdéssel kellő mértékben foglalkozott a nyelvtudományi kutatómunka is, meg a nyelvészeti ismeretterjesztés is. Így nem időzöm itt tovább, de jelzem, hogy a későbbiekben a szókincs változására helyenként még visszautalok.

3. Rátérek a nyelvi változásoknak egy másik területére. Örvendetes dolog, hogy az utóbbi évtizedben nyelvtudományunk — más társtudományokkal együtt s részben azok hatására — kezd figyelni olyan új jelenségekre is, amelyeknek összefüggése a felsorolt tényezőkkel nem annyira szembeszökő, mint a szókincs esetében, hanem közvetettebb és bonyolultabb. A napjaink életét jellemző nyelvi magatartásformákra, ezek ingadozásaira, bizonytalanságaira, módosulásaira gondolok itt. Nyelvtudományunk, nyelv-

* Az MTA együttes tudományos osztályülésén, 1983. május 2-án elhangzott referátum változatlan szövege.

művelésünk a nyelvi jelenségeknek és változásoknak ezt a szféráját korábban alig-alig közelítette meg, de adósságát már kezdi jóvátenni. Felsorolok néhány idevágó fontos publikációt, időrendben haladva, de a teljesség igénye nélkül. Bizony így is elég tekintélyes ez a lista.

Ide tartozik SZATHMÁRI ISTVÁNNak „Nyelvünk alakulása az utóbbi három évtizedben” című cikke a Magyar Nyelv 1975-i évfolyamában (LXXI, 274–87), BENKŐ LORÁNDnak „Anyanyelv és társadalom” című írása a Magyar Nyelv 1976-i évfolyamában (LXXII, 385–94), DEME LÁSZLÓnak „Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség” című könyve (1978.), SZENDE TAMÁS-nak „A szó válsága” című kötete (1979.), KÁROLY SÁNDORNak „Nyelvi magatartásformák változásai társadalmi fejlődésünk újabb szakaszán” című előadása az MTA 1980-i közgyűlésének együttes osztályülésén (megjelent „Az 1970-es évtized a mai történelemben” című kiadványban: 62–7, ugyancsak 1980-ban), LŐRINCZE LAJOSnak „Emberközpontú nyelvművelés” című cikkgyűjteménye (1980.); továbbá a „Társadalmi fejlődés és nyelvi magatartás” című tanulmánykötet, amely a magyar nyelv hete keretében 1981-ben megrendezett tudományos ülésszak előadásait tartalmazza; de mindenekelőtt a „Nyelvünk állapota, anyanyelvi műveltségünk helyzete” című állásfoglalás, amely a Társadalmi Szemlének 1980. augusztus–szeptemberi számában (112–22) látott napvilágot; ez a dokumentum egyébként tényanyagában főleg a GRÉTSY LÁSZLÓ szerkesztette „Mai magyar nyelvünk” című kötetre (1976.) támaszkodik.

Az említett tanulmányok elsősorban a nyelvi magatartásnak olyan körnkra jellemző megnyilvánulásaival s bizonyos zavaraival foglalkoznak, amelyek a közéleti szereplés stílusának, továbbá a társadalmi érintkezésnek, a köszönés és megszólítás nyelvi formáinak bizonytalanságaiban öltenek testet. Emellett igyekeznek leleplezni a nyakatekert, körmönfont kifejezőmódban megnyilvánuló fontoskodást (pl. „Az aratási munkák elvégzéséhez a szövetkezet nem rendelkezik elegendő számú szakemberrel”); ez még egyes intézmények hosszadalmas névformájában is megmutatkozik (pl. *Szondy Általános Lakatos, Szak- és Szerelőipari Szolgáltató KTSZ*). Kitapintják ezek az írások a személytelen kifejezések használatában megbúvó felelősség-nem-vállalást, amely főleg a hivatali nyelvre jellemző (pl. „Kérelme még nem nyert elintéztést”). Felderítik a nyelvi klisék, sablonok alkalmazása mögött rejtőzködő gondolatszegénységet; az idegen és külön szók fitogtatásában jelentkező jóléretsültséget, nagyképűséget, sőt sznobizmust (pl. „Koordináljuk a paralell koncepciókat”); az elmosódó hangképzés hátterében a hanyag könnyedséget, felületességet; a trágár kifejezések elharapódzásának egyik fő előidézőjeként az érzelmi elsivárosodást, az esztétikai igénytelenséget; és így tovább.

Viszonylag kevesebb szó esik bennük az idevágó pozitív jelenségekről, például arról, hogy a köszönés és a megszólítás formái örvendetesen leegyszerűsödnek abban a szokásban, hogy a fiatalok — még ha előzőleg nem ismerték is — országszerte tegezik egymást; hogy más korosztályok viszonylatában hovatovább teljes polgárjogot kap az *uram* és az *asszonyom* megszólítás, nem utolsósorban a nagy számban bemutatott angol filmek magyar szinkronjának a hatására, hogy a gyorsuló idő nemcsak kapkodó, hadaró beszédre késztet, hanem rövid, frappáns kifejezőmódra is; hogy az érzelmek visszafogásához hozzátartozik az érzelgősségtől való viszolygás: nem véletlen, hogy főleg a fiatalok körében egyáltalán nem népszerű a népszerű nyelvművelő folyóirat címe: *Édes Anyanyelvünk* (a természetesebb *Anyanyelvünk* helyett).

4. A nyelvi magatartásformákat befolyásoló tényezőkénél is összetettebb, bonyolultabb és áttételesebb az a hatás, amely mai nyelvünk grammatikai rendszerének a változásait hívja életre. A gazdasági, társadalmi és művelődésbeli átalakulás — leszámítva társadalmunk átrétegződését — csak távolról függ össze a nyelvtani szerkezet elmozdulásaival; ez a folyamat egyébként is jóval lassúbb, mint a szókincsnek, vagy akár a nyelvi magatartásformáknak a módosulása. Ráadásul a nyelven kívüli erőkon túl itt a nyelv belső mozgástörvényeivel, az analogikus összefüggésekkel, a rendszerkényszerrel is számolnunk kell, továbbá nemegyszer az idegen nyelvi környezet befolyásával, sőt néha a hozzá való idomulással is.

Erről a nehezen vizsgálható s kellő figyelemben még nem részesített problémáról kissé bővebben szölok, megjegyezvén, hogy bár példáim részben a beszélt nyelvre is vonatkoznak, ennek grammatikai változásait kellő előmunkálatok híján nem mindig tudom figyelembe venni.

A) A grammatikai változások egyik része jól érzékelhetően kapcsolódik a társadalmi s az ezzel összefüggő nyelvi átrétegződéshez. Ennek révén, no meg a tömegtájékoztató eszközök jóvoltából, valamint az általános műveltség emelkedésével a nyelvjárások és a szaknyelvek egyre közelebb kerülnek a köznyelvhez. Ennek a folyamatnak szókincsbeli lecsapódása egyes tájszóknak (pl. *szotyola*) köznyelvvé válása, másrészt az a szaknyelvi hatás, amely számos — helyenként túlságosan is sok — terminussal, szavakkal és szólásokkal szaporítja a köznyelv szókészletét, s nemritkán az idegen szók elburjánzásához vezet. — A szaknyelveknek azonban nincsen külön nyelvtani rendszerük; annál inkább van az egyes nyelvjárásoknak, így ezek a köznyelvnek a grammatikáját is befolyásolhatják.

A köznyelv grammatikai rendszerében pozitív nyelvjárási hatásként értékelhetjük például az úgynevezett hasonlító határozó *-tól/-től* ragjának egyre gyarapodó használatát, mégpedig a *-nál/-nél* rag rovására (*nagyobb az apjánál ~ nagyobb az apjától*). A *-tól/-től* ragnak ilyen szerepét nyelvünk már régóta ismeri, csak hogy efféle használata egy időre leszorult a nyelvjárások szintjére. Újból való felszínre kerülése, már-már köznyelvvé válása azért is öröndetes, mert a *-nál/-nél* rag — sok más jelentésben is — túlon túl sűrűn szerepel beszédünkben és írásunkban. Ezenfelül a *-tól/-től* rag hasonlító funkciója eredetét illetően más szemléletet tükröz, mint a *-nál/-nél*-é. Ez utóbbi mintegy a statikus összevetést mutatja, míg a *-tól/-től* a dinamikus. A *nagyobb az apjánál* és a *nagyobb az apjától* tehát úgy viszonylik egymáshoz, akár a *részesül valami-ben* és a *részesül valamiből*, s mint grammatikai szinonímia a stílus élénkítésére is felhasználható.

A nyelvjárások felől azonban kedvezőtlen hatások is érhetik a köznyelv grammatikáját. Például egyes nyelvjárások *fáj a lábaim, szép disznai van* típusú nem egyeztető szerkezeteinek a köznyelvbe való beszivárgása sérti ennek normáját; vö. „a felidő utolsó *percei* ismét a fehérváriak fölényét hozta” (Népsport 1980. szept. 7. 3; a sportsajtó különösen bővelkedik az efféle példákban). — Az úgynevezett suksüközés részben szintén nyelvjárási gyökerű, ám korábbi eluralkodásában a belső nyelvi analógia is közrejátszott; szerencsére már kiszorulóban van, köznyelvi használatát és használóját társadalmunk negatívan értékeli.

B) A nyelvjárási formák behatolásán kívül nagy figyelmet érdemelnek azok a nyelvtani változások is, amelyekben két ellentétes tényező

hatását érzékelhetjük, tudniillik a beszélőnek egyrészt a minél pontosabb, precízebb, hatásosabb közlésformára, másrészt a minél takarékosabb, gazdaságosabb kifejezésre való törekvését.

a) Az előbbivel, tehát a pontosabb, precízebb, hatásosabb közlés módra való törekvéssel kapcsolatos az újkeletű névutók elszaporodása, más régebbi névutók, illetőleg a ragok rovasára; ilyen friss névutó például az *alapján, területén, ügyében*. Legújabban az *okán* névutó divatozik.

Az említett és más hasonló új névutók, névutós szerkezetek nemegyszer árnyaltabban fejeznek ki elvontabb viszonyokat, összefüggéseket, mint a régebbiek vagy éppen a ragok. Emellett — mint a ragos formáknál hosszabb alakokat — erőteljesebb kifejezőeszköznek is tekintheti őket a beszélő. Mind-ezen felül a környező indoeurópai nyelvek hatása is belejátszhat terjedésükbe: nyelvünk európaivá válásának egyik velejárója, hogy a szintetikus formákat kedvelő magyar nyelv egyre több analitikus, részletező kifejezésmódot fogad magába. Persze a fölös névutózás magatartásbeli mozzanatokkal is összefügg: egyfajta fontoskodással, sőt bürokratizmussal.

Ez utóbbi körülmény — no meg szintén az idegen hatás — hívta életre az ugyancsak analitikus, úgynevezett terpeszkedő kifejezéseket (*bírálatot gyakorol, elintéztet nyér*). Terjedésüknek azonban belső nyelvi oka is lehet: közülük némelyek (mint az *elintéztet nyér*) mintegy pótolják a kihalt szenvedő szerkezetet. Érdekes azonban, hogy — talán éppen a terpeszkedő kifejezések kerülése miatt — az igényes stílusban szinte reneszánszát kezdi élni a szenvedő ígék használata.

A precízebb kifejezésmód igénye nem csupán a terpeszkedő kifejezések esetében okozhat redundanciát: szaporodnak a többes számú, voltaképpen redundáns formák eredendően egyszám-párti nyelvünkben; pl. *Pista és Pál együtt tanulnak* (vö. *tanul*); *ezeket a javaslatokat hasznosaknak tartjuk* (vö. *hasznosnak tartjuk*); *a magyar és a német nyelvek* (vö. *nyelv*); *két ember, akik itt jártak* (vö. *aki itt járt*).

A szabatosabb kifejezésre törekvés mutatkozik meg a *-t/-tt* képzős melléknévi igenév kedvelésében az *-ó/-ő* képzős kárára. Régebben így írtunk és beszéltünk: „Itthon is fellép a külföldön sikeresen *szereplő* együttes”. Manapság az úgynevezett előidejűségnek az érzékeltetésére (ti. *előbb* szerepelt külföldön, aztán lép fel itthon az együttes) a *-t/-tt* képzős befejezett melléknévi igenév járja: „Itthon is fellép a külföldön sikerrel *szerepelt* együttes”. Irodalmi nyelvünkben is találkozni ezzel a formával: „A kocsí felől, hátrahajolva, György bátyja segítette [ti. leszállni az öreg tanárt], a föld felől az előre *ugrott* Ágnes” (Német László: Irgalom. 1972. 112). Ezt a kifejezésmódot idegen minták is támogatják, főleg az orosz nyelvéi, ahol a miénknél gazdagabb a participium-rendszer. Emiatt azonban — s persze a precizkedés okán is — téves használata is előfordul, főleg akkor, ha az igenév a beszélő szándéka ellenére átcsap a szenvedő értelemben: „A megyénkben jól ismert és többször *kiállított* M. Kiss József munkáit láthatja majd a pápai közönség” (Napló 1979. máj. 30. 8).

A *-t/-tt* képzős igenév jelzői használatával kapcsolatban ki kell térni állítmányi szerepének a megszorodására is. Például a *feltételek biztosítva vannak* helyett egyre inkább ilyesmit hallhatunk és olvashatunk: *a feltételek biztosítottak*. Erről a terjedő nyelvi jelenségről mostanság heves vita dúl szakfolyóiratban és napilapban egyaránt.

Kétségtelen, hogy a *-t/-tt* képzős igenévnek állítmányi használata nem-egyszer abból a nyelvhelyességi babonából fakad, hogy a *-va/-ve* képzős, határozói igeneves kifejezés nem volna magyaros: *a feltételek biztosítva vannak*. Valójában éppen ellenkezőleg áll a dolog, ezért a *-t/-tt* képzős igenévnek állítmányként való szerepeltetésétől kissé magam is idegenkedem, korábban bíráltam is.

Be kell azonban vallanunk, hogy az említett folyamatnak aligha tudunk ellenállni, olyan erős a sodrása. Ráadásul több mellékág is táplálja. Ugyanis az ilyen igeneveknek egy része valódi melléknévvé vált, s így bizvást lehet állítmány (pl. *Pista fáradt*). Más részüknél ez a metamorfózis átmeneti állapotban van (pl. *Pista jól öltözött*). Végül is, ami egyszer jelzőként állhat, igenévi jellegének akár a teljes megőrzésével, nyelvünk belső törvényei szerint bizony átalakulhat állítmánnyá is: a jelző és az állítmány ugyanis egymás transzformjai. Nagyon érdekes, hogy a vita egyik résztvevője, aki ezt a folyamatot egyébként helyteleníti, azt javasolja: ne a határesetekkel foglalkozzunk, hanem a tiszta példákkal (Magyar Nemzet 1983. márc. 19. 14). Nos, amikor mai nyelvünk változásairól beszélünk, a határesetek, az átmeneti jelenségek sokkal nagyobb súllyal esnek latba, mint a világosan kategorizálhatók. Éppen az átmeneti formák felerősödése volt az, ami beláttatta velem és számos kollégámmal, hogy itt — és sok hasonló esetben — nincs értelme tovább folytatni a harcot, s el kell ismernünk ennek a nyelvi változásnak a jogosultságát.

b) Térjünk át most a másik oldalra: annak illusztrálására, hogy a beszélő egyéb esetekben — s a felgyorsult életritmus miatt manapság különösen — éppen a minél gazdaságosabb, minél tömörebb s ezért talán kevésbé precíz kifejezés módra törekszik.

Ez a tendencia elsősorban az imént kissé mellőzött szókinésben tükröződik, mégpedig a szóalkotás grammatikai formáiban.

Többen is megemlítették, hogy mértéktelenül elszaporodtak mai nyelvünkben — a szóalkotás egyéb eszközeinek rovására — a szóösszetételek, s ezek olykor irdatlan hosszúságukkal rínak ki (pl. *gépkocsinyereménybetétkönyvsorsolás*). A szóösszetételek sorában azonban létrejött s egyre erősebben divik egy olyan típus, amely éppen tömörségével hívja fel magára a figyelmet, tudniillik az úgynevezett jelentéssűrítő összetétel; ez egyidejűleg sok szemantikai mozzanatot foglal magába. Ilyen például az *esőház* ('olyan, rendszerint fából készült, kunyhószerű építmény, amely a kirándulóknak védelmet nyújt az esővel szemben') vagy a *fénysorompó* ('olyan fényjelzés, amely a közút és a vasút kereszteződésében a leeresztett sorompót helyettesíti'). Szaporodásuk a nyelvi változásoknak pozitív jelenségei közé tartozik, mert tömörségük mellett nemegyszer stílusosan is színesek (nem véletlen, hogy a költői nyelv is kedveli a szóalkotásnak ezt az eszközét, például a szimbólumokban, amilyen Adynál mondjuk a *Tűz-ország*; Juhász Ferenc és Nagy László is szívesen él a képalkotásnak ezzel a módjával).

Ugyancsak az említett tendencia, mindenekelőtt az egyre szaporodó intézmények rövid megnevezésére való törekvés hozta el a mozaikszók alkotásának máig sem lankadó divatját. Szinte a szemünk láttára lett írásbeli rövidítésből mozaikszóvá a *gyes*; de akár az *MTA* is példa lehet rá. A mozaikszók alkotása, ha ízléssel és nyelvünk hangtani törvényeinek megfelelően megy végbe, továbbra is értékes eszköze lehet a szóbeli és írásbeli kommunikációnak.

A tömörítő, sűrítő, egyszerűsítő tendenciának a mondat szerkesztésben való lecsapódásait már nem minden esetben lehet helyeselni.

Ide tartoznak az igenévi szerkezetekkel túlsúfolt „egyszerű” mondatok; pl. „A bronzból kalapált lemezekből kivágott alkatrészekből összeszerelt készülékeket . . . téglatest alakú szekrényben helyezték el” (Magyar Nemzet 1975. máj. 28. 8); ezek bizony nagyon is rászorulóknak a vonatkozó mellékmondatos tagolás levegőjére, világosságára (mellesleg a vonatkozó mondatok tájékán sincs minden rendben).

De talán még károsabb a meggondolatlan egyszerűsítés a birtokos szerkezetekben, ahol a *-nak/-nek* rag nyelvünk törvényei szerint többnyire valóban elhagyható (*Pistának a könyve* ~ *Pista könyve*). Csakhogy — s ez már régóta számon tartott hiba — indokolatlan elmaradása olykor pillanatnyi vagy végleges félreértést, teljes megértésbeli zavart is okozhat; pl. „*Kiszabadultak Rózsa Ferenc és Schönherz Zoltán, a munkásmozgalom két mártírjának kintzói, Beál József és Bokor Gyula detektívek*” (Népszabadság 1981. szept. 27. 6); ill. „A tömegben ott volt a világbaajnok ikerpár, Mészáros Pista és Gyuri — aki 25 évig volt tagja a válogatottnak — édesanyja is” (Népsport 1980. dec. 25. 8); „Mi is, hallgatóink is tisztában vagyunk azzal, amit *Makarenko* s általában a forradalmi pedagógia kispolgári ellenzői . . . hangsúlyoznak” (Budapest 1968/8. 27).

Napjainkra azonban odáig fajult a helyzet, hogy teljesen agrammatikus, torz szerkezetípusok is születnek; így például az elhagyott rag magával rántja az egyébként szükséges névelőt is: „Kajári és az ügy negyedrendű vádlottja . . . együtt dolgoztak az *akadémiai bizottság várban levő székházában*” (Napló 1983. ápr. 14. 4); vagy — ami még nagyobb hiba — a rag elmaradása esetén is megjelenik a névelő: „Nagy figyelemmel olvastam *Csákváry Margit a zajról szóló írását*” (Magyar Nemzet 1980. márc. 4. 9); „csakis szervezett intézkedésekkel csökkenthető az *ifjúsági sportolók a megyéből történő kiáramlása*” (Népsport 1981. szept. 9. 6); de mindezeken túltesz teljes szerkesztetlenségével ez a mondatípus: „az egeri székesegyház nagyvonalú átépítése az *a főpap nevéhez fűződik, ki a király közeli munkatársa volt*” (Turista Magazin 1982. dec., XCIII/12. 8). — Tehát — ahogy a hosszadalmas kifejezés a fontoskodással — a rövidítő tendencia olykor a felületességgel, pontatlansággal is együtt jár.

C) Végezetül a korábban említett trágár beszédmódra utalok, amelynek — bármily meglepő — ugyancsak van grammatikai vetülete. Montágh Imre kollégám szívem szerint beszélt az egyik rádióadásban (168 óra, 1983. márc. 26.), amikor rámutatott, hogy a *süsd meg*-gel szimbolizálható ocsmány töltelékszó tulajdonképpen azok közé a kommunikációs kapcsolatot fenntartani hivatott nyelvi elemek közé tartozik, amelyeket a nyelvtudomány fatikus eszközöknek hív. Csakhogy ezek többnyire kérdő formájúak: *igaz-e, érted-e, ugye, ugyebár*. A *süsd meg*-gel szimbolizált töltelékszó tehát nemcsak trágár volta miatt ítéendő el, hanem azért is helytelen, mert agresszív felszólító módja ellentétben áll fatikus funkciójával.

5. Summázatul csak egy dolgot kívánok hangsúlyozni. Hogy a vázolt külső és belső tényezők komplex hatására mai nyelvünk telides-tele van változó és átmeneti formákkal, azt nem csupán a röviden érintett szókészletnek és nemcsak a címszószerűen jellemzett nyelvi magatartásformáknak, hanem az állandóság megőrzésére leginkább hivatott grammatikai szerkezetnek az elmozdulásai is bizonyítják. Ez utóbbinak okairól és jelenségeiről kissé részletesebben kellett szólnom, bár példáim korántsem fogták át az egész terü-

letet. A felszabadulás után Lőrincze Lajosnak 1951 decemberében tartott akadémiai előadásával zászlót bontó (bontott?) korszerű nyelvművelésünk nem szűnik meg hangoztatni, hogy a nyelv változásának, változandóságának a tényeit nemcsak a múltra, hanem a jelenre és a jövőre vonatkozóan is el kell ismerni. Ideje már, hogy nyelvtudományunknak valamennyi munkása a magáévá tegye ezt a nézetet.

RÁCZ ENDRE

Szövegtan és erkölcsi nevelés*

1. A következőkben előadandó gondolataimat röviden ismertettem 1978-ban a kaposvári szövegtani konferencián, amelynek ez volt a témája: a szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Akkor ezeket mondtam előadásom 4. pontjaként: „A szövegnyelvészettnek van néhány olyan területe, helyesebben praktikus vonatkozása, amely a társadalmi magatartást és az etikát is közelről érinti, s ezért az oktatásban — nevelésben sokkal nagyobb figyelmet érdemelne. Olyan tevékenységekre gondolok, mint a szövegértés és -értelmezés, vita, hivatkozás és idézés, valamint verbális befolyásolás. Mindeme beszédtevékenységekkel, beszédtevékenységekkel kapcsolatos magatartásunk lehet pozitív vagy negatív, mindennapi életünk tanúsága szerint. Szinte azt lehet mondani, s ezt talán éppen a szövegnyelvészett bizonyíthatná, hogy a szövegértéshez legalább egy minimális jóindulat is szükséges, például a szöveg kohéziója alapján szövegtanilag is helytelennek minősülne kiragadott mondatokra való támaszkodás, vagy a szöveg jelentés-tana alapján a szavak kiforgatása stb. Az iskolai szövegtan objektivitásra és szövegérzékenységre nevelhet, kiterjeszkedhet a vitára mint egymást kiegészítő szövegek tanulmányozására, a vita helyes szabályaira. A verbális befolyásolás olyan szövegsajátosságokra hívja fel a figyelmet, mint amilyeneket SZENDE TAMÁS említ „Kapcsolatzavarok mindennapi nyelvhasználatunkban” című cikkében (Nyr. CI, 481—9) [és ehhez most hozzátesszem: „A szó válsága. Bp., 1979.” című könyvében]. Tanulságos példaanyagot folyóirataink bőségesen szolgáltatnak. E példaanyag elemzését be lehetne iktatni a szöveggel kapcsolatos oktatás-nevelés programjába.” (I. m. 31.) Amikor e pár soros „serkentést”, ahogy BENKŐ LORÁND a konferencia egyik célját megjelölte, most egy kicsit részletesebben kifejtem, először is magyarázatot adok ahhoz, miért választottam a címben megadott *szövegtan és erkölcsi nevelés* kifejezéseket, mondjuk ilyen címek helyett: *Nyelv és etika*, *Szöveg és erkölcsi magatartás* stb. Nem akarok jelenleg a kérdés filozófiai vonatkozásaival foglalkozni, amelyre szintén történt kísérlet szép számmal. A *nyelv* helyett a *szövegtan* említése a tárgykör szűkítését jelenti, mégpedig éppen a neveléssel kapcsolatban: ma már ugyanis a szövegtan iskolai tárgy vagy tantárgyrészlet, s éppen arról kívánok szólni, hogy e tárgy keretében hogyan kínálkozik alkalom az erkölcsi nevelésre. Mi teszi ezt a programot — véleményem szerint — aktuálissá? Az, hogy a mai iskolának az erkölcsi nevelés nem erős oldala, ugyanakkor a szövegtan talán minden tárgynál jobban alkalmas erre megfelelő példaanyag szolgáltatásával. A szövegtan így nemcsak a szövegértés és szövegalkotás nyelvi

* Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság 1985. nov. 12-i ülésén.

és stiláris oldalának a tanulmányozását jelentheti, hanem a szöveg és az emberi magatartás, tehát a pragmatika szempontjainak, jelen esetben erkölcsi vetületének a figyelését és nevelésre való felhasználását is. A szövegtani példák tanulságai erkölcsi szempontból kettős előnnyel járnak: egyrészt a szövegekben szereplő személyek nincsenek a közvetlen környezetben, az osztályban és a személyes ismerősök között, ami azt jelenti, hogy ismerős személyek leleplezése nélkül lehet erkölcsi tanulságokat levonni, de mégis konkrét esetekből; másrészt a folyóiratok, újságok stb. példái egyúttal azt a szolgálatot is megteszik, hogy a társadalmi, irodalmi életet közelebb hozzák a tanulókhoz.

Az etikának és a nyelvnek általánosságban elég szoros az érintkezése. A tízparancsolatból kettő kimondottan beszéddel kapcsolatos, hat pedig másodlagosan vagy közvetve, esetleg bizonyos értelmezéssel. GEORGE EDWARD MOORE „Az erkölcsfilozófia mibenlétéről” című könyvfejezetében megkülönbözteti a kötelességszabályt, amely cselekvésre irányul az eszményi szabálytól, amely az érzést irányítja. Ez utóbbi esetben kötelességünk volna valami, ha képesek volnánk rá. (A józan ész védelmében és más tanulmányok. Magyar Helikon. 1981. 37.) A tízparancsolatból a kötelességszabályok mind beszéddel kapcsolatba hozhatók, az eszményi szabályok nem. A beszéddel kapcsolatos bibliai parancsok köre tágabb annál, amit a tízparancsolatnak ismertté vált megszövegezése alapján ismerünk. Az ószövetségben fennmaradt egy olyan variáció is, amely szerint a *hazugság*, a *rágalmazás* és a *hamis ítékezés* is tiltott volt.

Amikor szöveghez fűződő erkölcsi nevelésről beszélek, az esetek tipizálásában ezúttal nem gondolok azokra a lehetőségekre, amelyeket a szöveg tartalma nyújt. Ilyen szempontból minden irodalmi mű, vers, regény, dráma számításba jöhet. Különösen jelentős az erkölcsi nevelés szempontjából az irodalmi alkotások nyújtotta katarzis-élmény. Most azonban csak azokkal a lehetőségekkel foglalkozom, amelyek a szövegnek mint olyannak és a szöveg alkotójának és befogadóinak a viszonyából adódnak, a szöveggel való bánásmódra és a szöveghatásra vonatkoznak. Úgy is mondhatnám: a szöveg szemiotikai lényegét érintik, a szöveg konkrét tartalmától elvonatkoztatva. Ez persze nem azt jelenti, hogy a szövegek iskolai elemzésekor ne foglalkoznánk a szövegek konkrét tartalmával. E tartalmakon keresztül, általuk tudjuk csak az erkölcsileg releváns szövegtípust felfedni és a nevelői hatást érvényesíteni.

2. A következőkben áttekintem a verbális viselkedésnek az erkölcsöt érintő típusait. Általában egy-egy viselkedési pár két tagja áll egymással szemben, például igazmondás és hazugság, rábeszélés a jóra, a rosszra, dicséret és rágalmazás stb., tehát egy passzív és egy negatív értékű tag. Mind a két tag szerepet játszik az életben, de a negatív jelentésűre talán jobban felfigyelünk. Ez magyarázhatja például, hogy a tiltások, a tiltó szabályok használata gyakoribb a praktikus életben, mint a pozitív felszólításoké. A tízparancsolatban is többségben vannak a tiltó parancsok a pozitív rendelkezésekkel szemben. Hogy a negatív tagnak a nyelvi kifejezése is rögzítettebb, mint a pozitív tagé, az előbb említett tapasztalatnak felel meg, például a *fenyegetés* pozitív párját szinte alig lehet megtalálni, talán a *kecsegtetés* volna, de ez sem jelentésében, sem használatában nem egyenrangú feltett párjával. A felsorolásban ezért a negatív elnevezéseket választottam, de felhívom a figyelmet arra, hogy az etikai nevelés szempontjából a pozitív tagnak éppolyan jelentős, sőt sokszor jelentősebb szerepe van, mint a negatívnak.

A verbális viselkedésnek az interakcióban való részvételi módja etikai szempontból háromféle: 1. a tudást, a kognitív attitűdöt befolyásolja; 2. a tettet befolyásolja; 3. az egzisztenciát érinti. A kognitív attitűdöt befolyásolja: a) a hazugság vagy elhallgatás; b) a hivatkozással kapcsolatos mulasztás; c) mások szövegének elferdítése, félremagyarázása. A tett befolyásolása kétféleképpen történhet a partnerek szociális helyzetviszonya szerint: a) parancs, felszólítás; b) kérés, rábeszélés útján. Az egzisztenciát érintő beszéd negatív formái: a) rágalmozás, hamis vád, becsületsértés; b) fenyegetés; c) lealacsonyító helyzetbe hozás, trágárság.

Mielőtt e beszédtypusokat részletesebben elemeznénk, említsük meg HELLER ÁGNESnak „A mindennapi élet” című könyvében a beszédcselekvések elemi formáiról írott, erkölcsi vonatkozást bőven tartalmazó fejtegetéseit. Ezek az elemi formák mint viszonylag önállósult beszédcselekvések: a *közlés* (különösen mint hírközlés), a *megbeszélés*, a *kibeszélés* („kibeszéli magát” értelmében), és a *beszélgetés*. (HELLER ide veszi a *rábeszélés*-t is, amit én mint a tettet befolyásoló beszéd fajtát már az előbb említettem.) A mi jelenlegi szempontunkból rendkívül tanulságos e beszédtypusok tárgyalása HELLERNél az adott erkölcsi értékelések miatt. A *közlés* (hírközlés) ma elcsúszik a jólinformált-ság öncélúsága felé, és elnyomja a cselekvésre való átváltás igényét, ami a tudás passzivitását eredményezi, ez pedig az emberi személyiség ellényegtelenedéséhez vezet. A *megbeszélés* pozitív szerepe átalakulhat negatívvá, amennyiben a felelősség csökkenését vonja maga után. Ugyanilyen veszéllyel járhat a *kibeszélés* is, mely eredetileg a „szeretném magam megmutatni” természetes és ősi igényének a kielégítése. A *beszélgetés*, a gondolatok kicserélése is természetes szükséglet, amely ma a „társalgás” elidegenedett, tehát üres, tehát formális változatait termelte ki. A *beszélgetés* mellett kialakult az együtt hallgatás is, amelyből az egzisztencialisták mítoszt csináltak.

1. A kognitív magatartást befolyásoló beszédcselekvések.

a) A *hazugsággal* kapcsolatban csak azt említeném meg, hogy olyan kommunikációs elméletekben, mint a beszéd tett-elmélet és GRICE interakció-elmélete is fontos szerepe van az őszinteségnek. A hazugsággal megközelítően egyenértékű erkölcsi szempontból az igazság elhallgatása is.

b) A tájékoztatáshoz hozzátartozik az ismeret forrásának a megjelölése, a *hivatkozás*. A hivatkozásnak jogi vonatkozásai is vannak, elmulasztása bírósági beavatkozást is maga után vonhat. Mások gondolatoinak a kisajátítása tágabb értelemben a lopás fogalma alá tartozik. A hivatkozás kötelező minden szellemi termék esetében, különösen akkor, ha annak társadalmi értéke jelentős, vagy ha annál a szerzőség elismerten fontos (tudomány, irodalom). A hivatkozással kapcsolatos mulasztásnak három fajtáját említem meg: 1. a hivatkozás elhagyása; 2. a hivatkozás jelentőségének csökkentése (a hivatkozás módja által, például akár vizuális eszköz segítségével); 3. a hivatkozásban az eredeti szöveg tartalmának a megváltoztatása: a) szöveg módosítással; b) szövegkörnyezet vagy szituációs eszközök segítségével. Az említett mulasztások különösen gyakoriak a tudományos írásokban és a publicisztikában. Egy példát említek az Élet és Irodalom című folyóiratból, amelyben a hivatkozások elmulasztásával foglalkozó közlemények sem ritkák. Egy ez év júniusában Yeats címmel megjelent írásban a folyóirat páratlan oldalán egy tanulmány írója szóvá teszi, hogy WILLIAM BUTLER Yeatsról szóló írásának egyes részeit a Rádióújság egyik tájékoztató közleménye majdnem szó szerint átvette hivatkozás nélkül. A szöveg módosítások maguk is tanulságosak. Pél-

dául a tanulmányban ez állt: „Yeats darabjai többségükben mitikus vagy időtlen időkben játszódó verses drámák.” A Rádióújság cikkében a módosított szöveg: „Darabjainak nagy része az időtlen időkben, vagy a mitikus világban játszódó verses dráma.” A megfelelő mondatrészetek összehasonlítása külön nyelvészeti-stilisztikai tanulságokkal szolgál: *Yeats darabjai többségükben ~ darabjainak nagy része; mitikus vagy időtlen időkben ~ időtlen időkben vagy mitikus világban; darabjai . . . játszódó verses drámák ~ darabjainak nagy része . . . játszódó verses dráma.* A rádióújság cikkének írója azt hitte, hogy a változtatások miatt fölöslegessé vált a hivatkozás, de eljárása csak az idézőjel kitételét tette elhagyandóvá, a hivatkozásnak nem lett volna szabad elmaradnia.

Egy szokásos eljárás a hivatkozás mellőzésére, hogy a szerző a témáról írt első közleményében hivatkozik a gondolat forrására, de következő cikkében már csak saját előző közlésére utal. A tudományos közlemények hivatkozási mulasztásainak a fajtáiról külön tanulmányban is be lehetne számolni.

Természetesen ellenkező előjelű, a hivatkozást el nem mulasztó példák is bőven állnak rendelkezésünkre, különösen az előbbi generáció gyakorlatából, amely még a „szíves szóbeli közlése alapján” formulát is gyakran alkalmazta. Egy hasonló esetről számol be BANÓ ISTVÁN (Múzeumi Kurír. Debrecen . . .). Elmondja, hogy volt tanára, „a magyar nép tudósa”, GYÖRFFY ISTVÁN milyen módszert eszelt ki, hogy idézhesse Banónak egy levélben közölt kiegészítő megjegyzéseit a „Néphagyomány és nemzeti művelődés” című munkájához. Györffy idézőjelbe tette Banó szövegrészeit, s az utolsó idézőjel után következett a szerzőre utalás: „írja Banó István”, s lábjegyzetben közölte a közvetítés módját: „Hozzám intézett sorai.” (I. m. 23–4.) Majd ezt fűzi az eset leírásához Banó: „Ehhez a nem ritka mai ellenpéldák miatt . . . különösen aktuális, példamutató és találékonyan bravúros megoldáshoz annyit tennék hozzá: itt nemcsak kristálytiszta filológiai becsületességről, önbecsülő tisztességről van szó. Hisz egy ilyen eljárás foglalta és természetes velejárója is mindannak, ami Györffy István nevelői, emberi és tudósi magatartását jellemezte.” Azt hiszem, amit Györffy István hivatkozási eljárásáról Banó elmondott, mutatis mutandis Pais Dezsőre is érvényes volt.

c) A mások szövegének *elferdítése, félremagyarázása* vagy a *belemagyarázás* olyan mindennapi jelenség, amelyre folyóiratokban, újságokban tömegesen lehet példát találni. Az oka ennek kettős: az egyik mások szövegének saját céljainkra való alárendelése s ennek következtében a szöveg objektív szemléletének, olvasatának a hiánya. Ez az, amiről a dolgozat elején már szóltam. E szubjektivitáson kívül a másik objektív természetű: a szövegértés — és értelmezés nehézségei. Egy szöveg, különösen ha olyan témakörben mozog, amelynek a kommunikációs struktúrája bonyolult, nem egykönnyen lesz minden szempontból egyértelmű. A szöveg tartalomelemzésével kapcsolatos bonyolultságát, a félreértés kommunikációs struktúráját igen tanulságosan és sokoldalúan fejtegeti SZENDE TAMÁS „Megértjük-e egymást?” című megjelenés előtt álló munkájában, valamint „Többértelműség és célzás” című tanulmányában (NyK. LXXXIV, 203–20). A félremagyarázás szándékos és az etikába torkolló cselekvés, amelynek a jelenlétét csak annak a tisztázása után lehet bizonyítotttnak venni, hogy a félreértés a szöveg alapján elhárítható. Ezért helyeselhetők az Élet és irodalomnak egy szerkesztőségi cikkekéjében „Olvasni tudni kell” cím alatt (1985. szept. 20. 5. lap) egy vitához fűzött sürgetése: „tanuljunk meg végre vitát olvasni és vitatkozni.” A közlemény további részéből kiderül, hogy mi az a konkrét eset, ami a szerkesztőséget a

fenti buzdítás közzétételére indította. Ezt olvashatjuk ugyanis: „Kedves kollegánk . . . sehogysem tekinthető figyelmes olvasónknak. Nem azért, mert olvasván az eszmecsere egyik résztvevőjének . . . a cikkét, vitára gerjedt. Hanem mert úgy vitatkozott ezzel a cikkel, mintha a szerkesztőség álláspontját tartalmazná. Reformellenes álláspontját méghozzá.” Tehát – fűzhetjük hozzá, a vitatkozó a szerkesztőségnek tulajdonította a reformellenességet. Ennek pedig már etikai kicsengése van, a szerkesztőség rágalmazásnak vagy legalábbis ehhez közel állónak vehette.

2. A t e t t e t b e f o l y á s o l ó beszédcselekvések közül a legjelentősebb szövegtani szempontból a *rábeszélés*. HELLER erről is részletesen ír. „Hatékonyága nem egyedül a közölt tanács jó vagy rossz voltában áll, hanem abban a *formában* is, melyben kifejtik. Folyamatosan beszédcselekvésről van ugyanis szó, melyet szándékosan úgy építenek fel, hogy hatékonyága maximális legyen. Amennyiben (és amikor) a közlés nem egyszerűen információátadás, hanem egyúttal meggyőződés átadása is . . . mindig tartalmazza a rábeszélés mozzanatát. . . . Gyakorta mondjuk valakiről, hogy rábeszélőképeséggel rendelkezik. S ez nem pusztán technika, hanem egyszersmind *személyes varázs* kérdése is . . . Az antikvitásban a retorikát külön művészetnek, illetve tudománynak is tartották, melynek szabályait tanították, s melyben minden jó állampolgárnak gyakorlottnak kellett lennie. Természetesen: a retorika nem művészet és nem is tudomány. . . . Nem tudomány, mert hiszen a tudomány felfüggeszti az egyéniséget . . . a retorika sikerességéhez . . . hozzátartozik az egyéni varázs. De nem is művészet. . . . Nem a felidézéssel történő közvetett hatás, hanem éppen a közvetlen hatás a célja. Ugyanakkor a rábeszélés mint *drámai beszédcselekvés* a drámai műfaj egyik alapvető éltető anyaga. (Gondoljunk Illyés Fáklyalángjának nagy jelenetére – Kossuth és Görgey közt –, mely drámai feszültségét éppen abból nyeri, hogy ki kit fog rábeszélteni.)” (A mindennapi élet 295.) Hogy a rábeszélés milyen szoros kapcsolatban van etikai problémákkal, jelzi CHARLES L. STEVENSON „Ethics and Language” című könyve (New Haven. Yale Univ. Press. 1944.), amelyben a szerző két fejezetet szentel a rábeszélésnek.

Ha figyelembe vesszük azt az állítást, hogy a közlés meggyőződésátadást is jelenthet, akkor érthető, hogy egy értekezés, egy esszé is tartalmazhat rábeszélő mozzanatot, és az etika mércéjével is mérhető. Szép példája ennek POSZLER GYÖRGY cikke: „Az elemzés etikája” (Élet és irodalom 1985. szept. 27. 10). A szerző Balassa Péter „Észjárások és formák” című könyvéről írja: „Szövegmagyarázat túl a kritikán, innen az irodalomtörténeten . . . Új jelenségek értelmezése új fogalmakat és módszereket kíván. Vállalja a szerző. Ettől vívódó – küszködő a hangja, metaforikus-sejtető a stílusa . . . Nem rekeszt ki semmit, nem szentesít mindent. Kísérletet tesz, mert ezt diktálja az elemzés etikája.”

3. Az e g z i s z t e n c i á t é r i n t ő beszédcselekvés típusai közül a mindennapi életben a leggyakoribb a *rágalmazás* és a *becsületsértés* a kriminalisztikai nyelvészeti irodalom statisztikai adatai szerint. (A nyelvész szerepe a kriminalisztikában. 1977. 165.) A kettőt a büntető törvénykönyv elkülöníti. (NAGY FERENC, Kriminalisztikai szövegnyelvészet. Bp., 1980. 86.) Az első esetben egy tény, tett híreszteléséről van szó. De nemcsak erről, hanem „ilyen tényre közvetlenül utaló kifejezés használatáról” is. A másik esetben „olyan kifejezés” használatáról, „mely alkalmas a becsület csorbítására”. S hogy milyen kifejezés, cselekedet [!] minősíthető becsületsértőnek; azt a sértett meg-

ítélésére bízta a jog. (Egy példát említek majd a törvényszéki nyelvészet témájánál.)

A rágalmazás irodalmának legrégibb és egyik legszebb emléke a Guary-kódexnek a „rágalmasság”-ról szóló két fejezete, amely nemcsak a kódex-irodalom szokásos szemléletes leírásával, és racionalisztikus osztályozásaival, de pszichológiai realizmusával is igen figyelemre méltó írás. Megtaláljuk benne a rágalmazás pszichológiai gyökereinek, a rágalmazás fajtáinak, a rágalmazottak típusainak a felsorolását. Etikai szempontból is sajátos szemléletet tükröz abban, hogy nemcsak a rágalmazó beszédettét, de a rágalmazás meghallgatását vagy továbbítását is bűnnek tekinti. Egy olyan szemlélet rejlik e mögött, hogy a beszédcselekvésnek nemcsak a beszélő, hanem a hallgató is részese, aktív tagja.

A *trágárság*ban az esik erkölcsi megítélés alá, hogy a trágárul beszélő olyan szituációt teremt, amelyben a jelen levő lealacsonyítva érzi magát. Ennek az érzésnek a felkeltésében az is szerepet játszik, hogy a hallgató egy tabu megsértésének az aktusába is be van vonva. Ezáltal a trágár beszédben nemcsak a taszító, a távolító mozzanat van jelen, hanem a tabu közös megsértése által a cinkosság érzésének a felidézésével egy egymáshoz közelítő erő is működik, különösen akkor, ha a trágár beszéd alkalmazóit az életforma közössége amúgy is összefűzi.

3. A szöveggel kapcsolatos erkölcsi kérdések több tudomány (alap- és alkalmazott tudomány) valamint irányzat (elmélet) illetékességi körébe tartoznak. Ezek közül most csak kettővel foglalkozom. Megemlítem a szemiotika pragmatikai dimenzióját, s a nyelvészetnek egyik alkalmazott ágát: a törvényszéki nyelvészetet. A kriminalisztikai nyelvészetet a rágalmazással kapcsolatban már említettem.

C. W. MORRIS „A jelelmélet alapfogalmai” című tanulmányában, amely a szemiotika egyik alapvetésének tekinthető, a pragmatikáról szóló pontban a következőket írja: „az egyének és társadalmi csoportok agresszív cselekedetei gyakran öltik magukra a moralitás álcáját, és a kinyilvánított cél többnyire nem a valódi. A jelhasználatban elkövetett tisztességtelenségek egy különös intellektualisztikus igazolása az, ha tagadják, hogy az igazságnak a pragmatikain kívül van más összetevője is, azaz, ha azt állítják, hogy minden jel, amely a használó érdekeit előmozdítja, igaz.” (A jel tudománya. Bp., 1975. 87.) MORRIS az ilyen szemiotikai folyamatok „tévútjáról” való eszmefuttatását a jel szerepének azzal a gigantikus méretű víziójával zárja, hogy „nem tűnik fantasztikusnak azt hinni, hogy a jel fogalma olyan alapvetőnek fog bizonyulni a humán tudományok számára, mint amilyen az atom fogalma volt a fizikai tudományok vagy a sejt fogalma a biológiai tudományok számára (...).”

A törvényszéki nyelvészet területéről a bírói praxisban megtörtént két jogesetről számolok be. Az első annyiban érdekes, hogy mutatja: a valakire való hivatkozás körülményei is sérelmesek lehetnek valaki számára, s a bíróság erre is tekintettel van. Egy X személy tudományos alapossággal bizonyított munkájában arra a konklúzióra jutott, hogy „Budapesten a lakáshelyzet kriminális”. Ezt a mondatot kiragadva szöveggörnyezetéből egy Y személy közölte egy humoros lapban egy olyan témájú cikkben, amely közhelyeket sorakoztatott fel, s így akarta őket humoros beállításba helyezni. A humoros közlemény szerzője az inkriminált mondat forrását is megjelölte, ezzel is növelve a humoros hatást. A megbántott szerző panasszal élt, s a pert

megnyerte. Az alperes elleni vád az volt, hogy rossz színben tüntette fel a tudományos teljesítményt, nevetségessé igyekezett tenni.

Egy másik bírósági példám a becsületsértés kategóriájába esik, amelynek a mi szempontunkból különös érdekessége, hogy szinte tudományosan nyelvészeti vonatkozása van. A jogeset a háború előtti időkből való, és a jogászképzésben még manapság is a jogalkalmazás példájaként szerepel. Egy vidéki járásbírószágra panasz érkezett valaki ellen, aki társaságban egy jelen nem levő hölgyet „szépasszony”-nak titulált. A hölgy ezt becsületsértésnek tartotta, és feljelentést tett a kifejezés használója ellen. A tárgyaláson bizonyítást nyert, hogy az inkriminált kifejezés a használat helyén valóban 'rossz nő' értelemben használatos, s az is igazolódott, hogy a vádlott a *szépasszony* szót egybemondta, tehát összetételként használta. Ugyanis azzal védekezett, hogy a kifejezést nem mondta egybe, és így nem becsületsértő jelentés alkalmazása volt a szándéka. Az ügy a királyi táblához is eljutott, ahol a nőnek adtak igazat, s a vádlottat pénzbírsággal sújtották, amelynek nem a nagysága bírt ez esetben jelentőséggel, hanem a becsület helyreállítása.

Harmadik beszámolómm nem egyetlen esetről, sőt nem is egyes bűnvádi eljárásokról szól, hanem általában a nem-verbális kommunikációnak a bíróság előtti szerepéről. Azt lehetne gondolni, hogy mivel a nem verbális kommunikáció hivatalos érvénye elég csökkent érvényű, a bíróság egyáltalán nem tudja és nem szándékozik figyelembe venni. Ámde nem így van. A gyakorlatban ugyanis eléggé megszokott, hogy a vallomást tevők igazi szándékukat vagy belső, vagy gondolati magatartásukat élszóban nem nyilvánítták, de mimi-kájuk, mozdulataik, hanghordozásuk elárulja azt. Az is egy visszatérő válasz a bíróságon, hogy „Úgy mondtam, de nem úgy gondoltam”. Ilyen esetekben a nem verbális kommunikáció hasznos segítségére lehet a nyomozóhatóságoknak. Ezért a bíróság kéri is, hogy a nyomozás folyamán jegyzőkönyvileg rögzítsék a nem verbális jelzéseket is, például ilyen módon: hosszás gondolkodás után . . . , látható félelemmel . . . stb., s a vallomás ideje alatt rá kell kérdezni a vallomástevőre: miért bizonytalan? Stb.

Bírósági történetek, véd- és vádbeszédek éppúgy eszközei lehetnek az erkölcsi nevelésnek, mint a kriminalisztika anyagai, habár különösen az utóbbiak csak negatív példákkal szolgálnak, holott a pozitív példák nevelő hatása jelentősebb. De az élet és a gyakorlati szükség hozta létre, hogy a negatív cselekvések megnevezésére többször kerül sor, s a pozitívakra néha alig találunk kifejezést. Ennek ellenére nevelői példatárakban a pozitív beszédcselekvéseket illeti a vezető szerep.

KÁROLY SÁNDOR

Néhány Duna—Tisza közti és Tisza menti nyelvjárásszigit vizsgálata*

A Magyar Nyelvjárások Atlasza alapján

1. Ha átlapozzuk a BENKŐ LORÁND és LŐRINCZE LAJOS összeállította „Magyar nyelvjárási bibliográfia” című kiadványt (Bp., 1951.), és e bibliográfia után megjelent dialektológiai munkákat is figyelembe vesszük, akkor arra

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság szegedi csoportjának 1986. május 8-án tartott felolvasó ülésén.

az eredményre jutunk, hogy a Duna—Tisza közéről napvilágot látott nyelvjárási tárgyú írások száma és terjedelme többnyire elmarad más tájegységek nyelvjárási közlései, feldolgozásai mögött. Hogy a nyelvjáráskutatás kezdetektől napjainkig miért fordult viszonylag kevesebb figyelem ennek a vidéknek a tájnyelvi sajátosságaira az anyaggyűjtésben és a feldolgozásban egyaránt, ennek a megválaszolása fogas kérdésnek látszik.

Talán nem járok messze az igazságtól, ha — az okokat keresve — arra gondolok: a Duna—Tisza közti nyelvjárásokkal való foglalkozás valószínűleg azért vonzotta kevésbé a kutatókat, mert az itteni nyelvjárási jelenségek foltárása nem jár olyan látványos eredményekkel, mint például az archaikus jellegű peremvidékeké; másrészt az itt lezajló — a településtörténeti tényezőkre visszavezethető — nyelvjáráskeveredés következtében kialakult, kevésbé markáns tájnyelvi vonások megrajzolása valamelyest nehezebbnek is látszik. A peremnyelvjárások és a központi fekvésű tájszólások közötti különbségeket igen találóan fejtette ki BENKŐ LORÁND: „Azok a nyelvjárástípusok, amelyek a nyelvterület szélein vannak, általában jobban elkülönülnek nyelviileg a többi típustól, mint azok, amelyek a nyelvterület közepe táján helyezkednek el. Az úgynevezett peremnyelvjárásokban vagy peremnyelvjárástípusokban egyrészt több a megőrzött régiség, másrészt több a regionális különfejlődés; tehát nyelviileg egyszerre archaikusabbak és újabb jellegűek, mint a belsőbb területi helyzetű nyelvjárástípusok. . . . A nyelvterületek középső részei „integrációs” jellegűek, minden oldalról ki vannak téve a nyelvkeveredésnek, a jelenségek áramlásának. A peremek ellenben „differenciációs” jellegűek, külső irányból teljesen zártak, nyelviileg jobban önmagukra vannak hagyva, s így a más vidékeken keletkezett újítások nehezebben hatolnak be területükre, az ott keletkezett újítások pedig kevesebb utat találnak a továbbterjedésre.” (Magyar nyelvjárástörténet. Bp., 1957. 30.)

A Duna—Tisza közti nyelvjárások is „integrációs” jellegűek. Hovatarozásuk, besorolásuk eldöntése mindig is gondot okozott mindazoknak, akik a magyar nyelvjárások osztályozásával foglalkoztak (vö. pl.: BALASSA JÓZSEF, A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése. Bp., 1891. 45, 59; KÁLMÁN BÉLA, Nyelvjárásaink. Bp., 1966. 75; stb.). KÁLMÁN BÉLA — a hagyományoknak megfelelően — a Duna—Tisza között a déli nyelvjárástípusokhoz sorolja, ahhoz a területhez, amelyet csupán az ő-zés fog egybe, ez a jelenség azonban — mint írja: i. m. 75 — éppen „a Duna—Tisza közén csak foltokban van meg, palócos és dunántúli nyelvjárású települések sokszorosan megszakítják.”

A Duna—Tisza közének nyelvjárási arculatát jórészt az a körülmény alakította ki, hogy a török kiűzése után — mint ismeretes — ez a vidék is — néhány nagyobb mezőváros kivételével — nagymértékben elnéptelenedett, és a lakatlanná vált területek egy részét idegen nyelvű népek (szerbek, németek és szlovákok) telepítették be, más részét pedig hazánk népfölösleggel rendelkező tájegységeiről (a Palócföldről, Jászságból és a Dunántúlról) átköltözött lakosság népesítette be a XVIII. század folyamán. Az így kirajzolódó amúgy is tarka nyelvjárási képet a II. világháború után tovább színezte az a tény, hogy néhány községbe részben a Felvidékről települt át magyar nyelvű lakosság, részben pedig a bukovinai székelyek egy kisebb csoportja talált itt (Csátalján, Garán és Vaskúton) otthonra (vö. SEBESTYÉN ÁDÁM, A bukovinai andrásfalvi székelyek élete és története Madéfalvától napjainkig. Szekszárd, 1972. 72).

A Duna—Tisza közét is érintő, a XVIII. században lezajlott telepítések-ről BENKŐ a következőket írja: „Fejér, Tolna és Baranya megye nagyon meg-ritkult — jórészt református — magyar őslakosságát a Dunántúl nyugatibb részeiről jött — jórészt katolikus — telepesek töltötték föl. J u t o t t a z o n b a n a d u n á n t ú l i t e l e p e s e k b ő l a D u n a—T i s z a k ö z é r e i s [a kiemelés tőlem — Sz. J.], főként a Bácskába, sőt egyes csoportjaik még a Tiszántúlra is elkerültek (Orosháza, Szentetornya stb.). A D u n a—T i s z a k ö z é n e k i g e n s o k h e l y s é g é t é s z a k r ó l j ö t t p a l ó c, j á s z l a k o s s á g n é p e s í t e t t e b e [én ritkíttattam — Sz. J.], pl. Félegyházát, Majsát, Dorozsmát, Adát, Zentát stb.” (i. m. 86.)

A telepítések következménye az lett, hogy „a magyar nyelvterület jelentős részén teljesen új nyelvjárási helyzet állt elő. A belső nyelvjárásszigetek tömeges keletkezése alapul szolgált a legkülönbözőbb nyelvjárás-típusok egymással való elkeveredésére, a nyelvi integráció nagymértékű megindulására. Így az Alföld középső részein számos olyan „keverék”-nyelvjárás-típus keletkezett, amely egyrészt kevés vagy semmi kapcsolatban nincs a saját területén korábban élt magyar nyelvjárás-típusokkal, másrészt több, egymástól többé-kevésbé különböző nyelvjárási részleg korábbi nyelvi sajátosságait egyesítette úgy, hogy egyik régebbi magyar nyelvjárás-típusnak sem közvetlen folytatója.” (BENKŐ i. m. 87.)

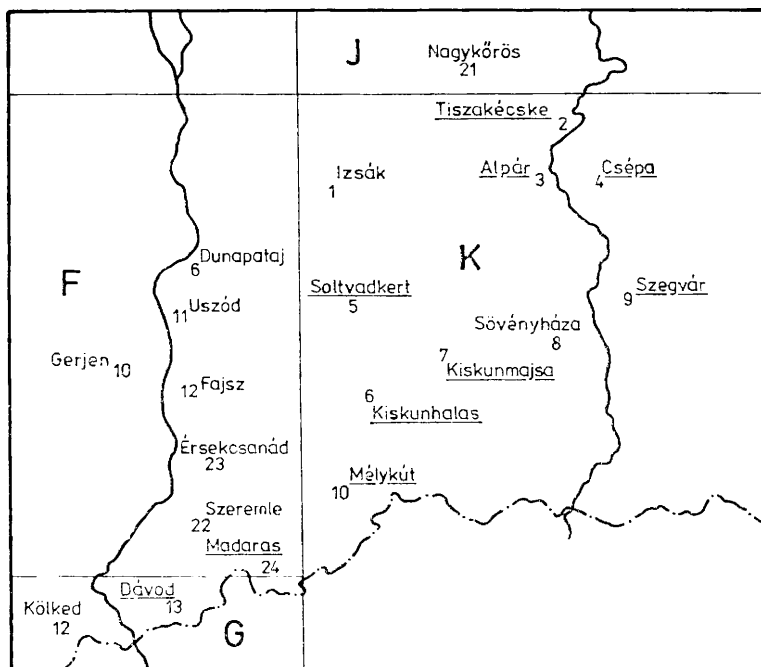
BENKŐ fejtegetését jól példázza Kiskunhalas nyelvjárása, amely — eddigi tudomásunk szerint — három nyelvjárás-típus egymásra hatásából alakult ki, mégpedig a telepítések révén Jászkisér és környéke palócos-jászos tájnyelvének, Baranya és Somogy megye nyelvjárásának és a Kiskunhalas környéki tájszólásnak a keveredéséből kapott sajátos nyelvjárási arculatot (vö. Nyr. XV, 25—6).

2. Ez a tanulmányom — témájában és módszerében egyaránt — folytatása egyrészt a nyelvjárássziget helyzetű Kiskundorozsma tájnyelvének változásáról írott dolgozatomnak (l. MNy. LXXVII, 474—86 és LXXVIII, 99—105), másrészt a délkelet-magyarországi nyelvjárásszigetek vizsgálatával foglalkozó cikkemnek (l. MNy. LXXXI, 178—197). Itteni írásom anyagát ugyanúgy A Magyar Nyelvjárások Atlaszának hat kötetéből merítettem, mint a fent említett munkáimét.

Vizsgálódásomnak az a célja, hogy a nagyatlasz alapján föltárjam azokat a változásokat, amelyek a Duna—Tisza közti és a Tisza menti nyelvjárás-szigetekben az egykori áttelepülés óta mentek végbe, továbbá azokra a nyelvjárási jelenségekre is igyekszem rámutatni, amelyek bennük az eredeti nyelvjárás(ok)ból napjainkig megőrződtek. Ha történeti adatok híján némelyik kutatópontról nem tudjuk, hogy lakói h o n n a n költöztek mai lakóhelyükre, vagy származási helyként több, nyelvjárási szempontból különböző terület is figyelembe vehető, akkor egy-két esetben arra is kísérletet teszek, hogy a nagyatlasz adatai alapján legalább hozzávetőleg megjelöljem azt a vidéket, ahonnan egykor az átköltözés megtörténhetett.

A vizsgálatához a következő húsz helység anyagát dolgoztam föl: Dunapataj (F-6), Gerjen (F-10), Uszód (F-11), Fajszt (F-12), Szeremle (F-22), Érsekcsanád (F-23), Madaras (F-24), Kölked (G-12), Dávod (G-13), Nagykőrös (J-21), Izsák (K-1), Tiszakécske (K-2), Alpár (K-3), Csépa (K-4), Soltvadkert (K-5), Kiskunhalas (K-6), Kiskunmajsa (K-7), Sövényháza (K-8), Szegvár (K-9) és Mélykút (K-10). Az itt szereplő kutatópontok közül kettőnek a neve

a nagyatlasz anyagának gyűjtése óta megváltozott: Sövényháza nevét 1973-ban *Ópusztaszer*-re, Alpár nevét pedig, amikor 1973-ban Tiszaújfalival egyesítették, *Tiszaalpár*-ra változtatták (vö. KISS LAJOS, Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp., 1980. 484, 643). A vizsgált kutatópontokat az alábbi — a nagyatlasz alapján készített — térképvázlat szemlélteti:

A vizsgálatra kiválasztott települések nagy része (összesen tizenöt) a Duna–Tisza közén található, három község (Alpár, Csépa és Szegvár) a Tisza mentén fekszik, két falu (Gerjen és Kölked) pedig a Duna jobb partján terül el. A térképen aláhúzással jelzett helységek biztosan vagy feltételezhetően nyelvjárásszigetek.

A húsz kutatópont közül Alpár és Csépa „török hódoltság utáni telepítés palócos-jászos típusú nyelvterületről” (vö. DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU szerk., A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Bp., 1975. 286; a továbbiakban így rövidítem: MNyAEI.), de — amint már idéztem BENKŐ munkájából — Kiskunmajsa is palócos-jászos nyelvjárásból települt. Három községről, Dávodról, Madarásról és Mélykútról csak azt tudjuk, hogy török hódoltság utáni telepítések, de azt nem, hogy melyik vidékről költöztek oda egykori megalapítói (vö. MNyAEI. 281–2, 287). E három község esetében érdekes feladatnak látszik annak fölvetése, hogy a nagyatlasz adatai alapján hazánk melyik területéről települhettek át ezen falvak lakói mai lakóhelyükre.

3. Az előzőekben említett kutatási cél érdekében A Magyar Nyelvjárások Atlaszában mind a hat kötetéből kutatópontként minden egyes adatot ki-

céduláztam, azután pedig a különböző nyelvjárási jelenségeket kutatópontok szerint egytől egyig megszámláltam és összesítettem. A kapott számadatok értékelésében természetesen figyelembe kellett vennem azt a körülményt, hogy nyolc kutatóponton (Csépan, Fajszon, Kiskunmajsán, Madarason, Soltvadkerten, Sövényházán, Tiszakécskén és Uszódon) csak az 1. kérdőív adatait vették föl, az ún. szóföldrajzit nem, emiatt jó néhány adat természetesen nem kerülhetett felszínre. Ezt különösen a nyelvjárássziget helyzetű Csépa, Kiskunmajsa és Madaras helységek esetében sajnálom.

A nyelvjárásszigetekkel foglalkozó, korábban írt tanulmányaimhoz hasonlóan helyszíni anyaggyűjtést egyetlen kutatóponton sem végeztem, itteni vizsgálódásomhoz — mint már említettem — csak a nagyatlász anyagát használtam föl. Ebből adódott, hogy az egyes települések nyelvjárást főképpen hangtani szempontból vizsgálhattam és hasonlíthattam össze, alaktani és szóképzettani tekintetben jóval kevesebb módomban volt az adatok vállatóra fogásához. Most is éltem azzal a lehetőséggel, amelyre DEME mutatott rá a nagyatlással kapcsolatban (MNYAEI. 81), hogy „az egyes kérdésekre kapott válaszok nemcsak a kérdésben foglalt fő probléma eldöntésére, illetőleg vizsgálatára alkalmasak, hanem igen sok más jelenséget is megbízhatóan megvilágítanak”. Ennek megfelelően pl. az alaktaninak jelzett 391. térképlap adatai (F-6, F-11, F-12, F-22, F-23, F-24, J-21, K-1, K-5, K-6, K-7, K-8 és K-1: *ebédöl*; F-10: *ebédöl*, <*ebédöz*>; G-12: *ebédöl*, *ebédöl*, <*ebédöz*>; G-13: *ebédöl*; K-2: *ebédöl*; K-3: *ebédöl*, *ebédöl*; K-4 és K-9: *ebédöl*) hangtani szempontból is hasznosíthatók, hiszen a labiális *ö*-zésre, az illabiális *ë*-zésre és még a zárt *i*-zésre is találunk példát a vizsgált kutatópontokon, ezenkívül azonban természetesen alaktani tanulságok is rejlenek a fenti példaanyagban, ugyanis az *-l* igeképző mellett két községben — igaz, csak ritka változatként — két *-z* képzős igealak is fölbukkan. További példák felsorolása helyett csupán azt jegyzem meg, hogy a nagyatlász minden egyes térképlapjának adatait, ahol az lehetséges volt, több szempontból, hangtani, alaktani vagy szókincstani tekintetben figyelembe vettem az egyes jelenségek számlálásában és összegzésében, mégpedig ugyanúgy, ahogy azt korábbi tanulmányaimban tettem, és több példán be is mutattam (vö. MNY. LXXXVII, 477). Itt említem meg, hogy az egyes kutatópontok adatainak közlésében ugyanazokat a jeleket és ugyanolyan értelemben használom, ahogy azok a nagyatlászban szerepelnek (vö. I, 5), vagyis: () = régies (kihaló) alak, archaizmus; < > = ritkán használt alak és [] = újabb alak, neologizmus a nyelvjárásban. Ha a szóban forgó példa általánosan elterjedt, akkor — ugyancsak a nagyatlász gyakorlatának megfelelően — ennek jelölésére semmilyen jelzést nem alkalmazok.

4. Hangtani téren — a dialektológiában DEME LÁSZLÓ kutatásai nyomán (vö. A magyar nyelvjárások néhány kérdése. NytudÉrt. 3. sz. Bp., 1953.) kialakult hagyományok alapján — a különböző magánhangzó-sajátságokat a fonémák állománya (száma), hangszíne és gyakorisága szerint jellemzem.

A) A fonéma állomány tekintetében a vizsgált kutatópontok mindegyikére jellemző, hogy a rövid magánhangzók rendszerében 8 fonéma él, vagyis megvan bennük a zárt *ë* hang is, de ennek a fonémának az előfordulása — amint azt az *ë* gyakoriságának vizsgálata mutatja — kutatópontonként különböző mértékű lehet. Lássunk egy-két példát a zárt *ë* meglétére, illetőleg a hiányára! A 650. térképlapon pl. a következő adatokat találjuk: F-6: *hërnýó*;

F-10: *hernyó*; G-12, K-9: *hernyó*; G-13, K-6: *hërnýó*; J-21: *hërnýò*; K-1, K-10: *hërnýó*; K-3: *hërnýú*; az 1059. lapon pedig a következő példák vannak: F-6, F-23: *dëszka*; F-10, F-11, F-12, F-22, F-24, G-12, G-13, K-1, K-2, K-4, K-5, K-6, K-7, K-8 és K-10: *dëszka*; J-21: *dëszka*; K-3: *dëszkà*, *<dëszka>* és K-9: *deszka*.

A palóc-os-jászos településűnek jelzett kutatópontokon esetleg számolni lehetne az *ē* fonéma szórványos előfordulásával, erre azonban egyetlenegy példa sem található a nagyatlásban. Annak ismeretében, hogy az *ē* fonéma csupán a középpalócság néhány községében bukkan fel, de már ott is kihalt-félben van (vö. IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971. 59; a továbbiakban így rövidíttem: MMNyjR.), a vizsgált kutatópontokon egyáltalán nem várható az *ē* fonéma megléte, hiszen még a palóc nyelvjárási sajátosságokat viszonylag jól megőrző dorozsmai népnelvben sincs meg nyomokban sem (vö. MNy. LXXVII, 478). Ugyanezt mondhatjuk el a *ly* mássalhangzó-fonémáról is.

B) A magánhangzók hangszínbeli sajátosságait két csoportra lehet osztani: bizonyos jelenségek közülük csupán egy-két adattal szerepelnek, más hangszínbeli vonások viszont valamivel markánsabbak, a példák száma alapján jobban megragadhatók.

Elenyészően csekély számban fordulnak elő pl. a kettőshangzók, hiszen csak az *éi*, illetőleg az *ie* diftongusra van egy-egy adat Fajsz, Nagykovács és Tiszakécske anyagában, Mélykúton két példát jegyeztek föl, Kölkedről pedig összesen hetet. Ezek alapján bátran leszögezhetjük, hogy a vizsgált kutatópontokon gyakorlatilag nem kell számolnunk kettőshangzókkal, az említett adatok szórványos, egyedi eseteknek tekinthetők.

Hasonlóképpen kevés példát találunk néhány fonémának (elsősorban az *a*-nak, *ö*-nek, *ë*-nek és az *e*-nek) a nyíltabb, illetőleg zártabb változatára, pl. F-23, K-5: 5. *zàb*, G-13: *zàb*; F-6, F-10, F-11, K-7: 17. *repcë*; F-22: *repcë*; J-21: *repcë*; G-12, G-13, K-10: 156. *tengő*; K-5: *<tengő>*; F-6, J-21, K-2, K-5, K-7, K-10: 257. *kés*; stb. Ezeknek az adatoknak nemcsak a száma kicsiny ahhoz, hogy belőlük valamiféle következtetést le lehetne vonni, hanem a kutatópontokénti megoszlásuk olyan, hogy főképpen emiatt nem alkalmasak bizonyos tanulságok megállapítására.

Az illabiális *ē* és a labiális *ö* közötti átmeneti változatok (az *ë* és *õ*) is ritkán jelentkeznek, figyelemre méltó azonban az, hogy szinte kizárólag a Baja környéki nyelvjárásokból adathatók, pl. F-22: 47. *szëd*; F-22, F-23, 107. *egrös*; K-10: *egrës*; G-13: 251. *bögre*; G-13: 432. *pörc*, *[töpörtyű]*; G-12: 873. *könyörög*; F-23: 879. *éneköl*; K-5: 1042. *<szekérën>*; G-12: 1064. *röggel*, *<rëggel>*; stb.

A magánhangzók abszolút szóvégen előforduló orrhangúsodása Dávod, Érsekcsanád, Madaras, Kiskunmajsa és Soltvadkert kivételével egy-két példában mindegyik kutatópontban tapasztalható, pl. a 20. térképlapon: K-2, K-9: *bükkö*; K-8: *bütükö*; a 477. térképlapon: F-6, J-21, K-6, K-9: *nászasszö*; stb. Erre a jelenségre a legtöbb példa Fajsz, Kiskunhalas, Nagykovács, Sövényháza és Szegvár anyagában szerepel (a felsorolt települések sorrendjében: 14, 10, 10, 11 és 15 adattal). A nazo-orális szóalakok egyébként mindenütt csupán változatként használatosak.

A fentiekben bemutatott jelenségekhez viszonyítva, általában jóval több példa fordul elő a szó végén jelentkező, ún. félzöngés mássalhangzókra és — valamivel ritkábban — a teljes fokú zöngétlenedésre, pl. a 254. térképlapon:

F-6: *bátok*; F-10: *bádlog*; F-22: *bátok*; F-23: *bátok*, [*bátog*]; G-12: *bádok*, *bádok*, *bádlog*; J-21: *bádok*; K-1, K-6, K-10: *bátok*; K-3: *bátok*, *bátok*; a 654. térképlapon: F-10, F-12, G-12, G-13, J-21, K-6, K-8 és K-10: *kedd*; F-11: *kedd*; K-7: *kedd*, *kedd*; stb. Az adatok összesítésével kutatópontonként a következő számértékeket kaptam: F-6: 9, F-10: 63, F-11: 6, F-12: 37, F-22: 12, F-23: 27, G-12: 77, G-13: 60, J-21: 23, K-1: 18, K-5: 12, K-6: 44, K-7: 32, K-8: 28 és K-10: 18. Föltűnő, hogy Alpár, Csépa, Madaras, Szegvár és Tiszakécske anyagában egyetlenegy példa sincs erre a jelenségre.

Tanulságosnak ígérkezik a köznyelvi *a* helyén megfigyelhető illabiális *á*-k megszámolása is. Erre a sajátosságra Mélykútról és Tiszakécskéről egy-egy adat szerepel (437. *avas*, illetőleg 680. *huszás*), s amint az várható volt, Alpár és Csépa anyagában találtam nagyszámú példát az illabiális *á*-zásra, mégpedig Alpárról összesen 422, Csépáról viszont 148 adatot összesíthettem. A csépai példák számát természetesen meghatározza az a körülmény, hogy — amint már említettem — ott csak az 1. kérdőív alapján végeztek gyűjtést. Éppen ezért a kapott számadatok realisabb értékelése érdekében — mindkét palócos-jászos kutatóponton — megszámoltam a labiális *a* hangokat is, és ezek összeállításával Alpárról 346, Csépáról pedig 287 adatot kaptam. A labiális *a*-k és az illabiális *á*-k száma Alpáron 768, Csépán pedig 435, vagyis a nagyatlásban az *á*-k gyakorisága a labiális *a*-khoz viszonyítva Alpáron 54,94%, Csépán viszont az illabiális *á* gyakorisága 34,02%. Más szóval ez azt jelenti, hogy az anyaggyűjtés idején Alpáron még jobban megőrizték az eredeti nyelvjárás illabiális *á* hangját, mint Csépán.

Végül még egy hangszínbeli sajátosságról, a köznyelvi *á* helyén előforduló *ǣ*, *ǣ* és *ǣ* változatokról kell szólnom. Ezeknek számszerű adatait településenként az alábbi táblázat tartalmazza:

A kutatópont megnevezése	Az <i>ǣ</i> -k száma	Az <i>ǣ</i> -k száma	Az <i>ǣ</i> -k száma
Dunapataj	0	1	10
Gerjen	0	0	6
Uszód	0	0	3
Fajsz	0	1	0
Szeremle	0	92	0
Érsekcsanád	0	67	1
Madaras	0	0	0
Kölked	0	21	0
Dávod	0	112	0
Nagykőrös	0	0	4
Izsák	0	0	0
Tiszakécske	0	0	0
Alpár	1	170	0
Csépa	38	2	1
Soltvadkert	0	0	4
Kiskunhalas	0	0	2
Kiskunmajsa	0	0	2
Sövényháza	0	0	2
Szegvár	0	0	1
Mélykút	0	3	1
Összesen:	39	469	37

A fenti számadatok önmagukért beszélnek. Jól kiviláglik belőlük, hogy a köznyelvi *á* zártabb (*ǣ*) realizációja elsősorban a Baja környéki nyelvjárások-

ban (Dávodon, Érsekcsanádon és Szeremlén) jelentkezik, továbbá Alpár táj-
szólásában. Figyelemre méltó még az is hogy Csépa tájnyelvében az *á* helyén
eléggé gyakori a hosszú labiális *ā* nyíltabb változata (*ā̃*), amely palócos nyelv-
járási sajátosság megőrzésének tekinthető (vö. KÁLMÁN i. m. 80). A palócra
jellemző labiális hosszú *ā* változatának fogható föl — Alpár nyelvjárásában
legalábbis — a zártabb *ǣ*-s megoldás is, amely a szintén palócos-jászos telepí-
tésű Kiskundorozsma népnyelvében — ugyancsak nagyszámú példában —
mutatható ki a nagyatlasz anyagában (vö. MNy. LXXVII, 481). Mivel a köz-
nyelvi *á* helyén előforduló *ā̃* és *ǣ* hangok egyaránt a palóc *ā* hangszínbeli vál-
tozatának, a palócos-jászos kutatópontokon a labiális hosszú *ā* továbbélő
fejleményének értékelhetők, ezért célszerűnek látszik ezeknek gyakoriságát a
köznyelvi *á* előfordulásával összevetni. Ennek elvégzéséhez Alpár és Csépa
atlaszbeli anyagában az összes, köznyelvvél megegyező *á* hangot is meg-
kellett számlálnom. Eredményül Alpáron 97, Csépán pedig 83 adatot kaptam.
A köznyelvvél megegyező *á*-k és a zártabb *ǣ*-k, illetőleg az *ā̃*-k száma Alpá-
ron 267, Csépán viszont 123. Százalékos részesedési értékekre átszámítva ez
azt jelenti, hogy a köznyelvi *á*-val való összevetésben Alpáron az *ǣ*-k gyakori-
sága 63,67%, Csépa tájszólásában pedig az *ā̃*-k és *ǣ*-k együttes előfordulási
aránya 32,52%. Ha ezeket a részesedési arányokat az illabiális *ā* gyakoriságá-
val hasonlítjuk össze, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy Csépa nyelvjárásá-
ban az *ā* és az *ā̃* (*ǣ*) gyakorisága lényegében azonos mértékű, Alpár tájnyel-
vében viszont az illabiális *ā* valamivel jobban visszaszorult, mint a palóc *ā*
változatának tekinthető zártabb *ǣ*. Az illabiális *ā*-ra és a zártabb *ǣ*-ra kapott
gyakorisági arányokat viszont csak akkor értékeljük valóban reálisan, ha nem
tévesztjük szem elől azt a tényt, hogy az *ā* Alpár és Csépa népnyelvében egy-
aránt az eredeti palócos-jászos nyelvjárás minden változás nélküli *m e g ő r-
z é s e*, az *ǣ* (sőt némileg még az *ā̃* is) ezzel szemben viszont olyan hang, amely
az eredeti palócos *ā*-nak nem változatlan megtartása, hanem kisebb-nagyobb
mértékben *m ó d o s u l t v á l t o z a t a*. Ezért mindez tulajdonképpen meg-
erősíti IMRE SAMUNAK azon megfigyelését, amelyet az illabiális *ā*, illetőleg a
hosszú labiális *ā* változásáról a következőképpen fejtett ki: „Ha az *ā*, illetőleg
az *ā* ejtismódja valamilyen okból megbomlik — ez nem ritka az Alföldön
található nagyszámú palóc települések nyelvében —, akkor az *ā* hangszíne
sokkal inkább megőrződik, mint az *ā̃*-é” (ÁNyT. VIII, 97).

C) A *m a g á n h a n g z ó - f o n é m á k* g y a k o r i á g á n a k viz-
sgálatával arra igyekszem fényt deríteni, hogy a húsz kutatópont anyagában
mely magánhangzók fordulnak elő leggyakrabban, melyek jelentkeznek szór-
ványosan az egyes települések nyelvjárásában. Ahol lehetőség nyílik arra, hogy
egy-egy magánhangzó-fonéma kisebb vagy nagyobb fokú gyakoriságának okát
adjam, ott ezt megkísérlem.

a) Mivel egyrészt a vizsgálatra kiválasztott kutatópontok között paló-
cos-jászos típusú nyelvjárásból települt községek is vannak, másrészt pedig
a Duna—Tisza közti tájszólásoknak — mint ismeretes — az egyik legszembe-
tűnőbb sajátossága a labiális *ő*-zés, ezért hasznosnak ígérkezik annak föltárása,
hogy az erősen illabiális jellegű, az *ē*-zést is kedvelő, palócos-jászos eredetű
Alpár és Csépa népnyelvébe mennyire tudott behatolni az *ő*-zés, vagy meg-
fordítva: mennyire őrződött meg az illabiális *ē*-zés jelensége. Nem kevésbé
érdekes az sem, hogy a többi településen a köznyelv hatására visszaszoruló-
ban van-e az *ő*-zés, s ha igen, akkor kutatópontonként milyen mértékben tör-
tént meg. Az itt fölmerült kérdések megválaszolásához természetesen minden

egyes kutatóponton egytől egyik megszámoltam az *ö-ző* és az *ë-ző* szóalakokat, és ezeknek számadatait az alábbi táblázatban foglaltam össze:

A kutatópont megnevezése	Az <i>ë-ző</i> esetek száma	Az <i>ö-ző</i> esetek száma	Az <i>ö-zés</i> része- sedési aránya %
Dunapataj	12	123	91,11
Gerjen	32	110	77,46
Uszód	5	81	94,18
Fajsz	17	72	80,89
Szeremle	37	104	73,75
Érsekcsanád	34	104	75,36
Madaras	85	9	9,57
Kölked	50	82	62,12
Dávod	119	18	13,13
Nagykörös	6	127	95,48
Izsák	13	124	90,51
Tiszaécske	105	6	5,40
Alpár	139	15	9,74
Csépa	98	2	2,00
Soltvadkert	70	52	42,62
Kiskunhalas	9	124	93,23
Kiskunmajsa	94	12	11,32
Sövényháza	10	77	88,50
Szegvár	138	11	7,38
Mélykút	125	14	10,07

A fenti táblázat természetesen csak azokat az eseteket foglalja magában, amelyek a labiális *ö-zés*, illetőleg az illabiális *ë-zés* tekintetében a vizsgált húsz kutatóponton különbséget mutatnak, pl. a 425. térképlapon: F-6, F-10, F-22, F-23, G-12, G-13, J-21, K-1, K-6, K-10: *böllér*; K-3, K-9: *bëllér*; a 688. lapon: F-6, F-11, F-23: *öregöbb*, [*öregebb*]; F-10, F-12: *öregöBB*, *öregöbb*; F-22: *öregöbb*; G-12: *öregöBB*; G-13, J-21, K-2, K-3, K-4, K-5, K-8, K-9: *öregebb*; K-1: *öregeBB*; K-6: *öregöb*, *öregöbb*, [*öregebb*]; K-7: *öreggeBB*; K-10: *öregebb*, *öregeBB*; az 1029. térképlapon: F-6, F-11, J-21, K-1, K-6: *könyér*; F-10, F-12, K-4, K-9: *könyér*; G-12: *könyér*, *könyér*; G-13: *kinyér*, <*könyér*>; K-2, K-3: *könyér*; K-5: *könyér*, *könyér*; K-7: *könyér*, *könyér*; K-8: *könyér*, *kenyér*; stb. Ahol az *ö-ző* és az *ë-ző* szóalak egyaránt használatos, ott az adatok összegezésében mindegyik példát külön-külön számításba vettem. Azokat a szavakat, amelyek az *ö-zés* és az *ë-zés* szempontjából nem térnek el egymástól, pl. 119. *gyértánfa*; 584. *fazékas*; 722. *dérék*; 1059. *dészka*; stb., illetőleg 221. *öblögeti*; 327. *csökönyös*; 868. *köszönöm*; stb., természetesen figyelmen kívül hagytam a számlálás során.

A táblázat adatai beszédesen mutatják, hogy az *ö-zés* és az *ë-zés* gyakoriságának tekintetében a húsz kutatópont három típust alkot: 1. Erősen *ö-ző* települések, 2. közepesen *ö-ző* nyelvjárások és 3. erősen *ë-ző* tájszólások.

Az első csoportba azokat a településeket sorolom, ahol az *ö-zés* részesedési aránya 70%-nál nagyobb. Dunapataj, Gerjen, Uszód, Fajsz, Szeremle, Érsekcsanád, Nagykörös, Izsák, Kiskunhalas és Sövényháza tartozik ide. Ez tehát a legnépesebb kategória.

Erre a típusra jellemző, hogy az *ö* hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben egyaránt gyakran hallható a más nyelvjárásokbeli illabiális *ë* helyén (pl. a 773. térképlapon: F-6, F-10, F-11, F-12, F-22, F-23, J-21, K-1, K-6, K-8:

möntök; a 807. lapon: F-6, F-10, F-11, F-12, F-22, F-23, J-21, K-1, K-6 és K-8: *önnék*; stb.), egy-két esetben azonban az idesorolt tíz kutatópont *ö*-zésében is eltérést tapasztalunk, pl. a 94. térképlapon: F-6, F-10, F-11, F-12, F-22, F-23, J-21, K-1, K-6: *möggy* vagy *möggy* változat él, de a K-8-as ponton *meggy*, *<meggy>*, *<möggy>* szóalakok használatosak; a 685. lapon viszont csupán egy-két település anyagában találunk *ö*-zű formákat, azokat is csak változatként: F-12: *szépe*, *szépenn*, *szépen*, *<szépön>*; és F-22: *szépön*, *szépen*.

A meg ígектő *ö*-zű vagy *ë*-zű megoldása két kisebb alcsoportra osztja az ide tartozó tíz kutatópontot: Az Uszód—Kiskunhalas—Sövényháza vonaltól északra fekvő településeken és ezen a három kutatóponton is mindenütt az *ö*-zű szóalakok fordulnak elő, az említett vonaltól délre viszont következetesen *ë*-zű eseteket találunk, pl. a 835. térképlapon: F-6, F-11, J-21, K-1, K-6 és K-8: *mögver*, de: F-10, F-12, F-22 és F-23: *mögver*; a 901. lapon hasonlóképpen: F-6, F-11, J-21, K-1, K-6 és K-8: *mökfokta*, de: F-10, F-12, F-22 és F-23: *mökfokta*; stb.

A második típusba két községet sorolok: Soltvadkertet és Kölkedet, mégpedig csupán az *ö*-zésüknek az első csoporthoz képest gyengébb foka miatt. Egyébként ugyanis — amint azt a két kutatópont *ö*-zésének kb. 20%-os eltérése is jelzi — közöttük elég nagy különbségek vannak. Soltvadkert anyagában feltűnően nagy (összesen 46 l) az olyan esetek száma, melyeknek *ö*-zű és *ë*-zű formája egyaránt használatos, pl. 778. *hazamönnénk*, *hazamënnénk*; 801. *öszö*, *észö*; 809. *beviszöm*, *beviszëm*; stb. *Ë*-zű alakváltozat nélküli *ö*-zű szóalak összesen 6 van, ezzel szemben *ö*-zű változat nélkül használt *ë*-zű forma 24 esetben fordul elő Soltvadkert anyagában. Azt a fontos településtörténeti mozzanatot figyelembe véve, amely szerint a „török hódoltság után német és szlovák telepesek kerültek a faluba, akik később elmagyarosodtak” (vö. MNyAEI. m. 286), joggal feltételezhetjük, hogy az *ö*-zés a környékbeli településekről hatolhatott be a soltvadkerti nyelvjárásba, mégpedig — amint ezt az *ö*-zű és *ë*-zű alakváltozatok nagy száma is jelzi — fokozatosan. S mivel az *ö*-zés még ma is virulens nyelvjárási sajátásnak tekinthető (l. erről IMRE SAMU fejtegetését: ÁNyT. VIII, 92), ez a folyamat minden bizonnyal még napjainkban is tart.

Kölked népnyelvében — az első csoportba sorolt helyi nyelvjárásokhoz viszonyítva — amiatt gyengébb fokú valamelyest az *ö*-zés jelensége, mert hangsúlyos helyzetben általában nem fordul elő, pl. 620. *mënyét*; 633. *fecske*; 805. *ënném*; 814. *tësz*; stb., de ugyanakkor asszociatív *ö*-zés megfigyelhető: 606. *föhö*, *föjhö*; toldalékok előtt azonban ugyanolyan gyakori, pl. 478. *feleségöm*, *feleségëm*; 769. *mék*, *mëgyök*; 788. *lëszök*; 804. *ëvött*; 810. *viszó*, *viszöl*; stb.

A harmadik kategóriába azok a községek vehetők, melyeknek tájnyelvében az *ö*-zés részesedési értékei 14% alatt vannak. Ide tehát a következő faluk tartoznak: Madaras, Dávod, Tiszakécske, Alpár, Csépa, Kiskunmajsa, Szegvár és Mélykút. Ezekben az erősen illabiális *ë*-zű nyelvjárásokban *ö*-zű szóalakok nagyon ritkán jelentkeznek, pl. a 874. térképlapon: F-24 és K-10: *csöpög*; G-13: *csöpög*; K-2: *csëpëg*, *<csöpög>*, *<csëpëg>*; K-7: *csëpëg*, *csëpëg*, *<csöpög>*, *<csöpög>*; a 879. lapon: F-24: *éneköl*, *[énekël]*; G-13, K-7 és K-10: *éneköl*; K-3: *éneköl*, *éneköl*, *éneköl*, *[énekël]*; K-4: *énekël*, *<éneköl>*; stb. Azokban az esetekben, amikor a köznyelvben *ë*-zű és *ö*-zű változata is lehet ugyanannak a szónak, akkor az idesorolt tájszólásokban rendszerint az *ë*-zű megoldás (vagy az *ë*-zű is) használatos, pl. a 714. térképlapon: K-2: *vërës*, *vörös*; K-3: *vörös*, *<vërës>*; K-4: *vërës*; K-7: *vërës*, *<vörös>*; az 1006. lapon: K-2 és K-3: *vëdrët*, *vödröt*; K-4 és

K-7: *vödret*; stb., de például a *fel-* igekötőben az *l*-lel kapcsolatos asszociatív *ö*-zés a gyakoribb: a 900. térképlapon: F-24 és K-10: *fölvette*, *fölvette*; G-13: *fölvette*, *<fölvette>*; K-2: *fölvette*; K-3 és K-4: *fölvette*; K-7: *fölvette*, *fölvetté*, *fölvette*, *fölvette*; K-9: *fölvette*; stb. Néhány szóban olyankor is *ë*-ző megoldást találunk, amikor a köznyelvben és nyelvjárásaink túlnyomó többségében csak *ö*-ző forma él, pl. a 251. lapon: K-3 és K-9: *bëgre*; a 765. térképlapon: F-24, K-3 és K-4: *mëgé*; G-13 és K-10: *mëgé*, *<mögé>*; K-2: *mëgé*, *mëgé*; K-7: *mëgé*, *<mögé>*; K-9: *mëgé*, *mögé*; stb.

Az illabiális *ë*-zés nagyfokú gyakorisága az idesorolt községek közül — a bevezetésben említett településtörténeti mozzanat következtében — Alpár, Csépa és Kiskunmajsa nyelvjárásában egyáltalán nem meglepő, a palócos-jászos tájnyelvi sajátosság továbbélésének számítható. További vizsgáldást kíván azonban — természetesen a többi nyelvjárási jelenség együttes vallomásának figyelembevételével — annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy vajon miért olyan gyakori az illabiális *ë* előfordulása az *ö* rovására Madaras, Dávod, Tiszakécske, Szegvár és Mélykút népi nyelvében.

b) A többi labiális-illabiális megfelelésre kevés adatot találtam a nagyatlasz anyagában. Az ide tartozó példák számát az alábbi táblázat tartalmazza:

A kutatópont megnevezése	Az <i>i</i> : <i>ü</i> mf.-k száma	Az <i>é</i> : <i>ű</i> mf.-k száma	Az <i>ú</i> : <i>i</i> mf.-k száma
Dunapataj	3	2	2
Gerjen	3	1	2
Úszód	2	0	2
Fajsz	3	0	2
Szeremle	3	1	3
Érsekcsanád	3	1	2
Madaras	4	1	2
Kölked	2	2	6
Dávod	4	1	1
Nagykőrös	1	2	2
Izsák	0	2	3
Tiszakécske	0	1	2
Alpár	0	2	4
Csépa	1	1	4
Soltvadkert	0	0	2
Kiskunhalas	0	1	4
Kiskunmajsa	2	2	2
Sóvényháza	5	1	2
Szegvár	2	2	3
Mélykút	2	2	3
Összesen:	40	25	53

A táblázat adatai azt mutatják, hogy a labiális *ü*-zés és *ű*-zés, illetőleg az illabiális *i*-zés esetei annyira csekély számúak, és kutatópontonkénti megoszlásuk is olyan, hogy ezekből igazán nehéz biztos következtetéseket levonni, pl. a 225. térképlapon: F-6, F-11, F-12, F-22, F-23, G-13, K-5: *fésű*; F-10: *fésű*; G-12: *fésű*, *<fűsű>*, *<fűsű>*; J-21: *fésű*, *fésű*; K-1: *fésű*; K-2, K-6: *fésű*, *(fűsű)*; K-3: *fűsű*, *fűsű*, *fűsű*; K-4: *fűsű*, *fűsű*, *[fűsű]*; K-7: *fűsű*, *fűsű*; K-8, K-9: *fűsű*, *[fűsű]*; F-24, K-10: *fűsű*; a 693. lapon: F-6, F-11, F-22, F-23, G-13, J-21, K-1, K-2, K-5, K-6, K-7, K-8, K-9, K-10: *hűvös*; F-10: *hűvös*; F-12: *hűvös*, *<hűvös>*; F-24: *hűvös*, *<hűvös>*; G-12: *hívös*, *hívös*, *hívös*; K-3, K-4: *hívös*, *hívös*;

az 1083. térképlapon: F-6, F-10, F-11, F-12, F-22, F-23, G-13: *üngit*; F-24: *ingit*, *<üngit>*; G-12: *ingét*; J-21, K-1, K-2, K-3, K-4, K-5, K-6, K-7, K-9, K-10: *ingit*; K-8: *üngit*, *ingit*; stb.

Az adatok számát, valamint a labiális, illetőleg az illabiális megfeleléseknek egy-egy helyi nyelvjárásban változatokban vagy változat nélküli formákban való előfordulását mérlegelve, azt állapíthatjuk meg, hogy az alpári és csépai népnyelv palócos-jászos jellege halvány nyomokban azért kirajzolódik, hiszen a négy-négy illabiális *i-ző* szóalakokkal szemben csak egy labiális *ü-ző* példa fordul elő Csépa anyagában. Feltűnő még az is, hogy Kölked tájnyelvéből 6 adat van az illabiális *i-zésre*, a labiális *ü-zésre* viszont csak 2 példa szerepel. Ez azonban semmiképpen sem hozható összefüggésbe a palóc nyelvjárás-területtel, hiszen — amint már szó volt róla — az *ö-zés* itt mérsékeltén gyakori, ezenkívül pl. az illabiális *á* hangnak és más palócos vonásoknak nyoma sincs ebben a helyi nyelvjárásban. Ennek a sajátjának a magyarázata — amint ezt IMRE kutatásai is igazolják: MMNyjR. 186 — abban rejlik, hogy köznyelvi *ü* : nyelvjárási *i* megfelelést tulajdonképpen a dél-somogyi és baranyai részekben több morféma képviseli, mint az erősen illabiális jellegűnek tartott palóc nyelvjárástípusban.

c) A zártság és nyíltság szerinti magánhangzó-megfeleléseket is megszámláltam, és a zártabb magánhangzókra az alábbi számértékeket kaptam:

A kutatópont megnevezése	<i>ó : ű</i> mf.	<i>o : u</i> mf.	<i>a : o</i> mf.	<i>ő : ő</i> mf.	<i>ö : ü</i> mf.	<i>é : í</i> mf.	<i>ē : i</i> mf.	<i>e : ē</i> mf.
Dunapataj	11	8	7	15	8	4	2	2
Gerjen	7	9	8	15	10	5	2	0
Uzód	9	4	4	13	7	4	3	0
Fajsz	9	5	8	14	8	4	2	0
Szeremle	10	9	7	12	12	5	4	0
Érsekcsanád	13	9	4	13	12	5	4	0
Madaras	8	7	3	15	13	12	5	5
Kölked	13	6	8	15	9	6	3	0
Dávod	9	8	7	15	9	14	6	2
Nagykőrös	12	4	4	20	9	11	2	3
Izsák	11	5	5	19	10	5	3	1
Tiszaécske	7	3	3	10	8	44	1	2
Alpár	12	4	5	10	6	22	3	4
Csépa	7	3	4	5	7	11	2	4
Soltvadkert	9	4	5	13	10	6	1	0
Kiskunhulas	12	5	4	18	9	5	2	1
Kiskunmajsa	10	3	1	14	10	11	2	1
Sövényháza	9	2	4	15	10	4	2	0
Szegvár	12	4	7	21	11	16	2	7
Mélykút	10	8	5	18	14	25	5	6

A táblázat adatai azt jelzik, hogy — elsősorban a zárt *i-zés* kivételével — a zártabb magánhangzók kedvelésében nincsenek nagy eltérések a vizsgált kutatópontok között. A köznyelvi *ó*, de még inkább az *ő* helyén viszonylag gyakori az *ű*, illetőleg az *ő* realizációja, pl. a 267. térképlapon: F-6, G-13, K-1, K-3, K-9, K-10: *fűrű*; F-10: *furu*, *fűrű*, *furò*, *fűrő*, *fűrő*; F-22: *fűrű*, *fűrű*, [*fűrő*]; F-23: *fűrű*, [*fűrő*]; G-12: *furu*, *fűrű*, *fűrű*, *fűrű*; J-21: *fűrű*, *<fűrű>*, [*fűrő*]; K-6: *fűrű*, *<fűrű>*; a 340. lapon: F-6, F-22, F-23, K-10: *meddű*; J-21: *meddű*, *meddű*, *meddő*; K-1: *meddű*, *meddű*; K-6: *meddű*, *meddű*; stb. A zárt

ű-zés csupán Csépa és némileg még Alpár és Tiszakécske anyagában figyelhető meg valamivel ritkábban, mint a többi településen.

A zárt *u*-zás és *o*-zás kisebb hatású jelenség, a zárt *ü*-zés (az *ű*-zéshez hasonlóan) valamelyest gyakrabban jelentkezik, a zárt *i*-zés viszont mindenütt csak szórványosan tűnik föl, pl. a 289. térképlapon: F-6, F-23: *ustor*, [*ostor*]; F-10, F-11, F-12, F-24, G-13, J-21, K-1, K-2, K-3, K-4, K-5, K-6, K-7, K-8, K-9, K-10: *ustor*; F-22: *ostor*, <*ustor*>; G-12: *ustor*, <*qstor*>; a 351. lapon: F-22, G-13, K-1, K-10: *mangolica*; K-9: *mangolica*, *mangulica*; az 581. térképlapon: F-6, F-10, F-22, G-13, J-21, K-1, K-6, K-9, K-10: *szüvőszék*; F-23: *szüvőszék*, <*szövőszék*>; G-12: *szüvőfa*, *szövőszék*; a 708. lapon: F-6, F-23, K-6: *igyenős*; F-10, F-22, G-12, J-21: *igenyős*, *igyenős*; F-12, K-1, K-8: *igenyős*; F-24, K-3, K-7, K-10: *igēnyēs*; stb.

A zárt *i*-zés, amely nyelvjárásainknak „erősen jellegzetes, nagy hatású, ma is virulens sajátága” (MMNyjR. 112), anyagomban is a viszonylag gyakori jelenségek közé sorolható, legalábbis néhány kutatóponton mindenképpen az. A Duna menti, Baja környéki tájszólásokban, valamint Izsák, Soltvadkert, Kiskunhalas és Sövényháza nyelvjárásában azonban kevés példát találunk rá, pl. a 250. térképlapon: G-13: *tányér*, *tányér*, (*tányir*), (*tányir*); K-6: *tányír*, *tányér*; az 1093. lapon: F-6: *penisz*; F-10: *penisz*, *penisz*; F-11: *pinisz*, *penisz*, *penisz*; F-12: *pinisz*, *penisz*, [*penész*]; F-22: *pinisz*, <*pinisz*>; F-23: *pinisz*, <*penisz*>; G-13, K-1, K-6, K-8: *penisz*; K-5: *penisz*, *penész*; stb.

Szembeszököen nagy számban fordul elő Tiszakécske népnyelvében a zárt *i*-zés 44 adattal. Az *i*-zés határa szempontjából figyelemre méltó, hogy Nagykőrösön csupán negyedannyi (11) példát találunk rá. Ha az *ő*-zést és *ē*-zést is tekintetbe vesszük, akkor a zárt *i*-zók adatok vallomásával együttesen eléggé éles nyelvjáráshatárról beszélhetünk a két, Csongrád megyei kutatópont, Sövényháza és Szegvár esetében, amelyek földrajzilag egyébként nagyon közel esnek egymáshoz. Mindezt a nagyatlász anyaga jól mutatja, pl. a 180. térképlapon: G-13: *kíve*, *kéve*; J-21, K-3, K-9, K-10: *kíve*; a 711. lapon: F-24, K-2, K-3, K-7, K-9, K-10: *egíssigēs*; K-4: *egíssigēs*, <*egésségēs*>; de: F-6, F-10, F-11, F-12, F-22, J-21, K-1, K-6, K-8: *egésségős*; a 719. térképlapon: F-24: *kísz*, [*kész*]; K-2, K-4, K-9, K-10: *kísz*; K-3, K-7: *kísz*, *kész*; de: F-6, F-22, F-23, G-12, G-13, J-21, K-1, K-5, K-6, K-8: *kész*; stb.

Alpár, Csépa és Kiskunmajsa zárt *i*-zése az eredeti palócos jellegű nyelvjárás megőrzése lehet. Ezt megerősíteni látszik az a körülmény, hogy pl. az erősen *i*-zók Tiszakécskéhez közel fekvő Alpáron és Csépán az *i*-zók adatok száma pontosan fele-, illetőleg negyedannyi, mint a kécskei népnyelvben.

Madaras, Dávod, Szegvár és Mélykút nyelvjárása zárt *i*-zók adatainak relatíve nagyobb száma esetleg településtörténeti szempontból érdemelhet figyelmet. Erre azonban az összes nyelvjárási jelenség ismeretében és azoknak nagyon gondos mérlegelésével a későbbiekben látszik célszerűnek részletesebben is kitérni.

A köznyelvi *e* és nyelvjárási *ē* szembenállására kevés példa van ugyan anyagomban, ennek a zárt *ē*-zésnek a vizsgálata azonban — a kutatópontonkénti megoszlása miatt — bizonyos eredménnyel kecsegtet. Feltűnő ugyanis, hogy egyrészt a palócos-jászos eredetű községek nyelvében vannak rá példák, másrészt viszont olyan faluk nyelvjárásában is előfordul, amelyek török hódoltság utáni telepítések (Madaras és Mélykút), vagy olyan falvak (Szegvár), melyeknek esetében a más nyelvjárásterületről történt egykori telepítés esetleg szóba jöhet. Ezt a jelenséget a következő adatokkal szemléltethetjük: K-3:

bëfôt, bëfôt, bëfôt; K-9: *bëfôt* (a 404. térképlapon); F-24, K-10: *bëjjebb*; K-3, K-9: *bëjjebb*; K-4: *bëjjebb*; K-7: *bëjje_{BB}*, *bëjje_{BB}* (a 740. lapon); F-24: *bëviszëm*, [*bëviszëm*]; K-2: *bëviszëm*, *bëviszëm*; K-3, K-9, K-10: *bëviszëm*; K-7: *bëviszëm*, *bëviszëm*, *bëviszëm* (a 809. térképlapon); stb. Bár a fent említett helyi nyelvjárásokban ezek az zárt *ë*-zô szóalakok a környékbeli tájszólásokhoz viszonyítva kirívó sajátásnak tekinthetők, mégsem szabad szem elöl téveszteniük, hogy számuk kevés, ezért csak nagyon óvatosan használhatjuk föl őket bizonyos településtörténeti következtetések megállapításához.

d) A zártabb magánhangzók helyén előforduló nyíltabb magánhangzókra kevés példát találtam a húsz kutatópont atlaszbeli anyagában. Ezeket az adatokat az alábbi táblázatban összegeztem:

A kutatópont megnevezése	ú : ó mf.	u : o mf.	o : a mf.	ü : ö mf.	ü : ő mf.	í : é mf.	i : ê mf.
Dunapataj	0	1	2	0	5	1	2
Gerjen	0	1	2	0	4	1	2
Uszód	0	1	2	0	4	1	2
Fajsz	0	1	2	0	3	1	2
Szeremle	0	1	3	0	6	6	2
Érsekesanád	0	1	3	0	6	1	2
Madaras	0	1	1	0	0	0	1
Kölked	1	1	2	0	5	6	2
Dávod	1	1	2	0	0	1	1
Nagykörös	0	0	2	0	0	0	2
Izsák	0	1	0	0	0	1	1
Tiszakécske	0	1	0	0	0	0	0
Alpár	0	2	0	0	0	1	1
Csépa	0	1	0	2	0	0	0
Soltvadkert	0	1	0	0	0	0	1
Kiskunhalas	0	1	0	0	4	1	1
Kiskunmajsa	0	1	0	0	0	1	1
Sövényháza	0	1	3	0	0	0	1
Szegvár	0	1	0	1	1	0	1
Mélykút	0	1	0	0	0	0	2

Amint a fenti táblázatból kiderül, az ide tartozó megfelelések mindegyike szórványos, kis hatású jelenség. Az is megállapítható, hogy közülük a nyílt *ö*-zés és némileg még a nyílt *é*-zés fordul elő valamivel gyakrabban, mégpedig elsősorban a Duna menti és a Baja környéki nyelvjárásokban, pl. az 554. térképlapon: F-6, F-22, F-23, G-12: *fütüöl, fütüöl*; F-10: *fütüöl*; K-6: *fütüöl*, *fütüöl*; a 656. lapon: F-23, G-12: *csötörtök, csötörtök*; F-22: *csötörtök*; a 867. térképlapon: F-6, F-10, F-11, F-22, F-23: *kikéséröm*; F-12: *kikéséröm*, [*kikéséröm*]; K-1: *kikéséröm*, *kikéséröm*, *kikéséröm*; K-6: *kikéséröm*, (*kikéséröm*); K-7: *kikéséröm*, *kikéséröm*; stb. A nyílt *é*-zés tekintetében Szeremle és Kölked tájszólása az észak-baranyai nyelvjárástípussal mutat rokonságot (vö. MMNyjR. 341).

A többi, ide tartozó megfelelés még szórványosabban jelentkezik, mégpedig olykor csupán egy-két kutatóponton van rá példa, pl. a 348. térképlapon: F-10, F-23, G-13, J-21, K-1, K-10: *gëda, gëda*; K-3, K-9: *gëda*; a 695. lapon: G-12: *savanyó, savanyó*; G-13: *savanyó*; az 1096. térképlapon: F-6, F-11, F-22: *tall*; F-10, F-12, J-21: *tall, toll*; F-23: *tall, tall*, [*toll*]; K-8: *tall*, *toll*; stb.

A köznyelvi *ű* és a nyelvjárási *ő* megfelelésére a húsz kutatópont közül Csépa anyagában két adat szerepel, azok is csak változatként használatosak (924. *gyűsző*, *gyűsző*, [*gyűszű*] és 1134. *gyűrő*, [*gyűrű*]), egy példát pedig Szegvár nyelvjárásában jegyeztek föl (306. *szérő*). Ezek a szórványos adatok azért figyelemre méltóak, mert — legalábbis a csépai tájnyelvben — joggal tekinthetjük őket az eredeti palócos-jászos nyelvjárás maradványának.

e) Időtartam tekintetében a vizsgált kutatópontok anyagára az jellemző, hogy a köznyelvi *ú*, *ű* és *i* helyén bizonyos esetekben a rövid megfelelőik jelentkeznek, de ugyanakkor arra is találunk példákat, hogy a köznyelvi *u*, *ű* és *i* hangokkal szemben hosszú *ú*, *ű* és *i* használatos olykor ugyanabban a helyi nyelvjárásban is. Ezeket a megfeleléseket, valamint az *l*, *r* és *j* előtt megfigyelhető hosszú vagy félhosszú magánhangzókat az alábbi táblázatban összesítettem:

A kutatópont megnevezése	<i>ú : u</i> mf.	<i>ű : ű</i> mf.	<i>i : í</i> mf.	<i>u : ú</i> mf.	<i>ű : ű</i> mf.	<i>i : í</i> mf.	Az <i>l</i> , <i>r</i> , <i>j</i> hatására	
							hosszúak	félhosszúak
Dunapataj	10	0	1	2	1	4	13	72
Gerjen	30	11	3	0	0	2	3	17
Uzód	4	1	1	0	0	0	4	24
Fajsz	7	1	3	1	0	0	3	16
Szeremle	13	2	2	0	5	5	4	19
Érsekcsanád	10	2	1	1	2	4	9	27
Madaras	8	1	0	1	0	0	0	2
Kölked	18	4	3	2	1	4	2	9
Dávod	10	3	1	1	0	4	1	8
Nagykörös	5	2	1	2	1	2	7	78
Izsák	5	0	0	2	4	4	5	46
Tizsakécske	1	0	1	1	0	0	0	2
Alpár	3	0	0	5	0	4	3	10
Csépa	3	2	0	4	0	0	2	1
Soltvadkert	3	0	0	1	0	0	0	3
Kiskunhalas	8	0	0	2	0	5	3	27
Kiskunmajsa	3	0	0	1	0	0	2	16
Sövényháza	0	0	0	0	0	0	5	38
Szegvár	5	1	1	4	0	2	7	26
Mélykút	8	2	0	1	1	4	7	12

A köznyelvi *ú*, *ű* és *i* helyén előforduló rövid *u*, *ű* és *i* gyakoriságát, illetőleg a köznyelvben rövid *u*, *ű* és *i* magánhangzókkal szemben jelentkező hosszú *ú*-s, *ű*-s és *í*-s megoldást együttesen vizsgálva, azt állapíthatjuk meg, hogy egy-két kutatóponton vagy egyáltalán nincs eltérés a köznyelvtől (ilyen Sövényháza tájszólása), vagy pedig csekély mértékű különbséget tapasztalunk a köznyelvi normákhoz viszonyítva. Ez utóbbi elsősorban Kiskunmajsa, Soltvadkert, Tizsakécske és Uzód tájnyelvében figyelhető meg, és bizonyos fokú ingadozással Alpár, Csépa, Izsák, Nagykörös és Szegvár népi nyelvében is tapasztalható, ezeken kívül azonban a köznyelvhez való nagyfokú hasonlóság — a nyúlás hiányát tekintve legalábbis — Fajsz, Gerjen és Madaras nyelvjárására is jellemző.

Szembevetendő viszont a felső nyelvállású rövid magánhangzók kedvelése Gerjen tájnyelvében, ezenkívül az *u*, *ű* és *i* gyakorisága — valamivel kisebb mértékben — Dávod, Dunapataj, Érsekcsanád, Fajsz, Kiskunhalas, Kölked, Madaras, Mélykút és Szeremle népi nyelvében is tapasztalható, pl. a 189. tér-

képlapon: F-6, F-10, F-11, F-12, F-22, F-23, F-24, G-13, K-6, K-10: *zsupp*; G-12: *zsupp*, <*zsup*>; a 691. lapon: F-10, F-24, G-13: *sürü*; G-12: *sürü*, *sűrű*; K-10: *sűrű*, <*sürü*>, <*sűrű*>; stb.

A felső nyelvválású rövid magánhangzók viszonylagos gyakorisága a dunántúli nyelvjárástípussal több vonásban is rokonságot mutató Gerjen község esetében természetesen egyáltalán nem meglepő, és nyelvföldrajzi okokból tulajdonképpen a várakozásnak megfelelő a dunántúli nyelvjárásterület és a Duna–Tisza közti tájszólások átmeneti sávjában levő kutatópontokon is, mégpedig Dunapataj, Fajszt, Érsekcsanád, Szeremle és Kölked nyelvjárásában. Az *u*, *ü* és *i* viszonylag gyakoribb előfordulása Dávod, Kiskunhalas, Madaras és Mélykút népnyelvében viszont azért érdemelhet figyelmet, mert ezen jelenség esetében talán az eredeti nyelvjárás egyik sajátosságának bizonyos fokú megőrződéséről van szó, vagyis fölbukkanásuk végső soron településtörténeti okokra vezethető vissza.

Az *l*, *r* és *j* nyújtó hatásának vizsgálata azt mutatja — amint erre már IMRE kutatásai is fényt derítettek (vö. MMNyjR. 344–5) —, hogy ez a sajátosság a kiskunsági és még inkább a Szeged környéki nyelvjárásokban gyakoribb, mint a Baja vidéki tájszólásokban. Jellemző továbbá az is, hogy az *l*, *r*, *j* előtt a félhosszú realizáció — majdnem kivétel nélkül — jóval gyakrabban jelentkezik, mint a hosszú megoldás, pl. az 55. térképlapon: F-6, F-11, J-21: *kapòr*; F-23: *kapòr*, *kapor*; a 63. lapon: F-6, F-10, F-11, F-12, F-22, J-21, K-1, K-8: *tòrma*; F-24, K-10: *torma*, <*tòrma*>; K-9: *tórma*, *tòrma*, *torma*; stb.

A táblázat számadatai beszédesen jelzik, hogy az *l*, *r* és *j* nyújtó hatása Dunapataj, Nagykőrös, Izsák és Sövényháza nyelvjárásában a legerősebb, Alpár, Dávod és Kölked tájnyelvében viszont eléggé ritkán fordul elő. Ha figyelembe vesszük azt a körülményt, hogy az ún. szóföldrajzi kérdőívet Kiskunhalason, Mélykúton és Szegváron is kikérdezték, akkor — különösen a környező tájszólásokhoz viszonyítva — ezeken a kutatópontokon sem gyakori az *l*, *r*, *j* nyújtó hatása. Csépa, Madaras, Soltvadkert és Tiszakécske nyelvjárásában pedig elenyészően csekély ennek a sajátáságnak a jelentkezése. Ennek magyarázata több település esetében is valószínűleg településtörténeti mozzanatokban rejlik, sőt a palócos-jászos eredetű Alpár és Csépa nyelvjárásában az egykori tájszólás egyik vonásának megmaradásáról lehet szó, hiszen ez a jelenség a „palóc típusú területeken vagy egyáltalán nem jelentkezik, vagy hatása gyakorlatilag elhanyagolható” (MMNyjR. 297).

(Folytatjuk.)

SZABÓ JÓZSEF

A jelentéskutatás új útjain

(Gondolatok a „Jelentéselemzések — a dictum köréből” című kötetéről. „A nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái 1. sz. Az ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke, Budapest, 1982. 392 lap.)

1. Egy-egy önállósult tudományág jelentőségét és szerepét a tudományos gondolkodás történetében mindig a szóban forgó korszakra jellemző szemléletmód, az ún. tudományos „paradigma” jellege határozza meg, s egyben ez jelöli ki helyét is egy meghatározott módon tagolódott átfogóbb tudomány rendszerében. A jelentéstan viszonylag fiatal tudományos diszciplína, módszere-

sebb művelését tekintve alig egy évszázada annak, hogy a nyelvtudomány önálló részterületévé vált, ámde a XX. századi kutatási stratégiák, a paradigmaváltások, nagyjából a hatvanas évek elejéig nem nagyon kedveztek egy korszerű jelentéstan elmélete és módszertana kidolgozásának. Furcsa és ellentmondásos helyzet alakult ki a XX. század első évtizedeinek nyelvtudományában, ami igen érzékenyen befolyásolta a jelentéstani kutatások alakulását. A saussure-i tanítások és jórészt a genfi nyelvtudós gazdag örökségéből inspirálódó klasszikus strukturális nyelvészeti irányzatok ugyan felismerték, tudatosították és metodológiai rangra emelték a nyelvi rendszer kutatását, ezáltal érvényt szerezve az állapot, a szinkronia tudományos vizsgálatának, ami kedvező talajt is teremtett a jelentéstani kutatások számára (lásd a mezőelméletek eredményeit), ám a tudományos szemléletből, a kutatási stratégia jellegéből következően a nyelv formális mozzanatainak („a nyelv forma és nem szubsztancia”) a vizsgálata egyre inkább háttérbe szorította a jelentéstani stúdiumokat, amit csak fokozott az amerikai deskriptív nyelvészet formális elemzési eljárásainak a térhódítása az európai nyelvtudományban.

A hipotetikus-deduktív alapokon nyugvó generatív nyelvelmélet sem tudott mit mit kezdeni a jelentéssel. Ám mégis a mondatközpontú szemlélet meghonosodása mozdította ki holtpontjáról a jelentéstani kutatásokat. A generatív nyelvészetben is érelelődött az a felismerés, hogy az új elmélet célkitűzéseit a szemantikai tényezők mellőzésével nem tudja megoldani. A tények jól ismertek, a generatív nyelvelméletben — ha egyelőre „alárendeltebb” szerepben is — helyet kap a szemantikai komponens, szükségessé válik a szemantika beépítése a szintaxisba. Ennek során a generatív nyelvészetben megindul egy erőteljesebb differenciálódási folyamat, kialakul — többek között — a generatív szemantika, amely érezhetően felélénkítette a szemantikai vizsgálódásokat, amiket más gyökerekből táplálkozó szemléletmódok és irányzatok is hathatósabban serkentettek: a szövegnyelvészet, a stilisztika, a szövegközpontú műelemzés, a szociolingvisztika, általában a kommunikációelméleti szemlélet, nem is beszélve a logikai és nyelvfilozófiai vizsgálódások eredményeiről (az előfeltevéscsk elméletének jelentőségéről, a beszédatus-elméleti kutatások szerepéről stb. stb.).

Midőn nyilvánvalóvá vált, hogy a generatív nyelvelmélet a jelentés mellőzésével csak felemás megoldásokhoz vezet, olyan szemantikai koncepciót és módszertant kellett kialakítania, amely — a hagyományos felfogásoktól eltérően — nem a szó, hanem a mondat jelentésére keres az eddigieknél pontosabb és kielégítőbb választ, azaz az új szemantikai elméleteknek arra a kérdésre kellett (kellett volna) választ adniuk, hogy a részek, a szavak jelentéséből miként alakul ki az egész, a mondat jelentése. A részleteket és a későbbi fejleményeket mellőzve megállapíthatjuk: a mondatközpontú szemlélet megteremtette a maga „mondatközpontú szemantikáját”.

Ha most gondolatban végigszaladunk az elmúlt hét — nyolc évtized nyelvtudományának történetén, olyan folyamat képe tárul elénk, amelyben a diszkontinuitás, a megszakítottság mozzanata látszik a legszembeötlőbbnek. Saussure és a strukturális nyelvészeti irányzatok, valamint az újgrammatikus koncepció közötti „szakadás”; a generatív nyelvészet és a strukturális nyelvészeti irányzatok „ütközési pontján” keletkezett elvi és módszertani „törés”; a hetvenes évek elejére kiteljesedő nagy integrálódási folyamatok eredményeként a szociolingvisztikai, a szövegnyelvészeti kutatások föllendülése, a hozzájuk szorosan kapcsolódó tudományos koncepciók és módszertanok kidolgozása

— mind-mind olyan mozzanatok, amelyek a szóban forgó folyamatok (irányzatok) kibontakozásának kezdetekor bizonyos „megszakítottságot” jelentettek a fejlődés egységes folyamatában az előző állapothoz viszonyítva. Ám az eddigi fejlődést történelmi távlatból szemlélve megállapíthatjuk, hogy az elmúlt hét-nyolc évtized nyelvészeti gondolkodásának történetében a „kitérők”, a lát-szólagos megtorpanások, azaz a megszakítottságok ellenére is, a különböző paradigmák egymásutániságából, a megtartva-meghaladásból, a h a g y o m á n y é s ú j í t á s e g y s é g é b e n a fejlődés kontinuitása, folytonossági képe rajzolódik elénk. (A tudományos paradigmák lényegére vonatkozólag lásd THOMAS KUHN „A tudományos forradalmak szerkezete” c. könyvét (Bp., 1984.) és ennek kritikai elemzését FEHÉR MÁRTA „A tudományfejlődés kérdőjelei” c. művében (Bp., 1983.).)

A hagyományt itt nem csupán a múltban fölhalmozott és jelenleg korszerű értelmezésre váró szerfölkött gazdag tényanyag jelenti, hanem az a fel-fogás is, amit a Saussure tevékenységével kezdődő új tudományos paradigma szinte „észrevétlenül” és „akaratlanul” átvett az előző paradigmától, a XIX. század historizmusától (igaz némileg megváltoztatott és következetesebb értelmezésben), s ami a hatvanas évek közepétől egyre erőteljesebb tendenciaként kezdett érvényesülni a nyelvészeti kutatásokban, hogy tudniillik a t ö r t é n e t i f o l y a m a t v é g s ő s o r o n a z á l l a p o t t u l a j d o n s á g a i b ó l é r t h e t ő m e g. Ennek a század eleji felismerésnek a metodológiai rangra emelése egyben tehát azt is jelenti, hogy „az állapot és történet elve alapvetően nem különböző”. (A kérdés tömör áttekintését lásd ZSILKA JÁNOS „De constructione” c. könyvében. Bp., 1982. 9—15.) Ebben látom ugyanis az állapot mondatlanságáról szóló saussure-i tétel meghaladását, azt a gyökeres szemléletbeli változást, amely a történeti nyelvészet felfogásától eltérően, a nyelv lényegét, mibenlétét nem az egyes, az elszigetelt változásokban látja és keresi, hanem — felismerve a történet jelentőségét is — ez utóbbit az állapotban — vagy az állapotban is — próbálja nyomon követni.

2. E koncepció következetes kidolgozása hazai nyelvészetünkben föl-tétlenül Zsilka János érdeme, aki nem csupán elméletben vallja a „történet és állapot egységét a nyelvben”, hanem gazdag gyakorlati tudományos tevékenységével is bizonyítja. Nem feladatom Zsilka nemzetközi mércével is bátran mérhető felfogása kialakításának a részletezőbb elemzése, de ha mégoly vázla-tosan is, utalnom kell rá, mert az elemzésre kerülő kötet elméleti és módszer-tani alapjainak a kidolgozása az ő nevéhez fűződik, s egyben ő a kutatócsoport tevékenységének szellemi és gyakorlati irányítója.

Zsilka soha nem tartozott a nyelvészetet pusztán „elméleti szinten” mű-velő kutatók közé, de ez korántsem jelenti azt, hogy kutatásaiban mellőzi az elméleti szempontokat, a nyelv vizsgálatából leszűrhető ismeret- és értékelmé-leti mozzanatok, vagy azokat a pragmatikai vonatkozásokat, amelyek már a morális szférával vagy a mindennapi élet filozófiájával érintkeznek. Vizsgá-lódásaiban mindig a nyelvi tényekből indul ki, őket fogja vállatóra, de az em-pirikus anyag összegyűjtése, rendszerezése és leírása kutatói gyakorlatában sohasem a végső cél, nem a végeredmény, hanem eszköz a nagyobb összefüggé-sek feltárására, a rendszer „mozgásának” vizsgálatára.

Zsilka koncepciójának eredetiségét sokan megkérdőjelezzik, mondván, hogy felfogása eklektikus jellegű, a d h o c szabályokkal próbálja elméleti tételeit igazolni. Ha eklekticizmuson „egymástól eltérő, összeférhetetlen néze-

tek, elméletek elvtelen összekeverését vagy összeegyeztetését”, esetleg „elméleti következetlenséget” értünk (BAKOS FERENC, Idegen szavak és kifejezések szótára. Bp., 1974. 211), akkor a vádat nyomban elejthetjük, mert teljesen alaptalan, mint ahogyan félreértésen alapszik az a másik kifogás is, mi szerint „levezetéseiben” nagyon sok ad hoc szabályt alkalmaz. Úgy vélem, a kifogások abból adódnak, amit bevezetőmben a tudományos paradigma-váltás során érintettem, s aminek lényege — a részleteket mellőzve — a megszakítottság és folytonosság viszonya a fejlődésben. Ha egy röpke pillantást vetünk az elmúlt hét évtized nyelvtudományának történetére, abban bizony egy jó pár „törést”, vagy szakszerűbben fogalmazva: „megszakítottságot” fölfedezhetünk a megelőző állapotokhoz viszonyítva.

Ha most viszont azoknak az irányzatoknak az elméleti (ismeret- és lételméleti), valamint módszertani alapjait vesszük szemügyre, amelyekről az 1. pontban röviden szóltam, és visszatekintünk kialakulásuk forrásvidékére, akkor akármelyikre rásüthetjük az eklekticizmus bélyegét, mert mindegyik irányzat vagy tudományos áramlat a legkülönbözőbb belső és külső forrásokból táplálkozik, ezekből áll össze viszonylag egységes irányzattá, elméletté; legtöbbször olyan elemekből, folyamatokból, tendenciákból szerveződik rendszerre, amelyek a fejlődés folyamatában egymásnak esetleg ellentétei, tagadásai voltak, s így a törést, a megszakítottságot képviselték a fejlődés folyamatában. De a legtöbbször ellentétes forrásokból táplálkozó, viszonylag egységes koncepció, vagy tágabban értelmezve: a viszonylag egységes szemléletmód ott és akkor különül el a tömény eklekticizmustól, ahol és amikor megkezdődik a különböző források tudományos stratégiai rendszerbe foglalása, olyan egység kialakítása, amelynek alkotó elemei szervesen és ellentmondásmentesen kapcsolódnak egymáshoz.

Egy tudományos kutató felfogásának és szemléletmódjának eredetiségét nem az dönti el (s itt utalhatok az egyetemes nyelvtudomány olyan kiválóságaira, mint F. de Saussure, L. Hjelmslev, R. Jakobson, A. Martinet stb.), hogy koncepciója milyen és hányféle forrásból táplálkozik, hanem az, hogy egy eszmei örökségből, a különböző inspiráló forrásokból vagy bizonyos fejlődési tendenciákból miként alakít ki egy olyan fogalmi rendszert és módszertani apparátust, amely az inspiráló forrásoknak nem pusztán, mechanikus összegezése, hanem új minőségű egység, olyan rendszer, amelyben a különféle összetevők kölcsönösen föltételezik és kiegészítik egymást.

Zsilka János felfogása, szemléletmódja a gyakorlati kutatásaiból nőtt ki, az ezekből levonható és általánosítható következtetések összegezése, rendszerbe foglalása, a szó igazi értelmében vett elméleti szintézis; ez a gyakorlatból kinőtt koncepció a továbbiakban — metodológiai rangra emelkedve — nagyon következetesen irányítja és bevilágítja Zsilka egész tudományos tevékenységét, amelynek kezdetét jószerével „a régi típusú indogermán nyelvek tőváltozásai, tődetermináció, a heteroklisia stb.” kutatása jelzi, s amely napjainkig tartó érvennyel „A nyelvi mozgásformák dialektikájá”-n, „A jelentés szerkezeté”-n és a „Jelentés-integráció”-n át a „De constructione” c. munkájáig terjed.

Az előbbieken már utaltam Zsilka történeti nyelvészeti kapcsolataira, de legalább egy mondat erejéig szólnom kell arról is, miként jutott el a történeti nyelvészettől a leíró nyelvészetig, miközben átszűrte magán az egyetemes és a magyar nyelvtudomány legjava örökségét, és felismerte „a történet és állapot egységét a nyelvben”, rendszeres és módszeres kutatásaival bizonyítva

azt az újgrammatikus felismerést, hogy „az állapot és történet elve alapvetően nem különböző”, s ezáltal megteremtve a szinkrón és diakrón kutatások szintézisét (l. ZSILKA i. m. 13). Zsilka tevékenységének a jelentőségét — legalábbis a magyar nyelvtudományban, de érvényét nyugodtan kiterjeszthetjük az egyetemes nyelvtudományra is — föltétlenül itt kell keresnünk, tevékenysége értékét ez a felismerése, ennek a nagyon következetes tudatosítása jelenti.

Megtett útjának fontos állomása az a kutatói korszak, midőn érdeklődése „a nyelvi jelentés és a morfológia összefüggései felé fordult”, s eljutott a *t á r g y h o z*, amely már számára a mondat szerkezetének az elemzését is kötelezővé tette. Ily módon tudományos tevékenységében előtérbe kerül a szintaxis és a szemantika viszonyának a vizsgálata, s a mondatok egymásból való levezethetőségének már régebben felismert tétele; szerfölött növelte a transzformációk, az ún. transzformációs csoportok elvi és módszertani jelentőségét, tehát azoknak a sokszor latens folyamatoknak a szerepét, amelyek eleve a nyelv szinkrón és diakrón szerkezetének szoros összefüggéseire utalnak. A mondatok egymásból való levezethetőségének tétele szinte önmagától kínálta azt a kézzelfogható lehetőséget is, hogy a kutató a szintaxis és szemantika összefüggésrendszerében most már tudományos módszerességgel és rendszerességgel nyomon kövesse a metaforikus jelentések kialakulásának a folyamatát is, mert nemcsak az intuíció szintjén, hanem módszertanilag is bizonyíthatóvá vált az a tény, hogy a „metaforikus jelentések eleve több mondat kombinációján alapulnak”. (Részletesebben lásd ZSILKA i. m. 9.)

A generatív nyelvelmélet a XX. századi nyelvtudomány történetében nagy vízválásztónak bizonyult. Új távlatokat nyitott a nyelvészeti kutatások előtt, ám értékelését, gyakorlati hatékonyságát illetőleg igencsak megoszlanak a róla kialakított vélemények. Bárhogyan is értékeljük a generatív nyelvelmélet eddigi pályafutását, eredményeit és kudarcait (mert egyikben sem szűkölködött), egy dolgot határozottan leszögezhetünk: eszmerendszere, szemléletmódja valamilyen formában tovább él a szövegrammatikában és szemantikában, kedvezően befolyásolja a pragmatikai és a stilisztikai kutatásokat, termékenyítően hat a szociolingvisztikai és kommunikációelméleti vizsgálódásokra stb., és éppen ezért igényes, korszerű nyelvészeti kutatásokban ma már egyetlen nyelvész sem kerülheti meg a generatív nyelvészet elváltotta szemlélet- és látásmódbeli változásokat függetlenül attól, hogy teljesen azonosul-e vele, vagy kategorikusan elutasítja az egész generatív metodológiát.

A lényeg tehát az állásfoglalás: mellette vagy ellene, de mindkét esetben elvszerű és következetes állásfoglalás szükségeltetik. Zsilka azok közé a nyelvészek közé tartozik — ezt egyébként még sok magyar nyelvészről is elmondhatjuk —, akik tárgyszerűen és józanul ítélik meg az egész generatív problémakört, ami nem jelent sem teljes azonosulást, sem kategorikus visszautasítást; ezt a magatartást a jó értelemben vett kritikai szellem jellemzi. Ha felfogását mégis „rokonítani” akarnánk a generatív nyelvészet eddig kialakult valamelyik irányzatával, akkor a választásunk minden bizonnyal a generatív szemantikára esne. Zsilka felfogása ehhez az irányzathoz áll a legközelebb. Mindkét felfogásban a jelentés, a szemantikai tényező válik kulcsfontosságúvá, mondhatnám a szemantikai tényező foglalja el az ún. sztenderd elméletben generáló szerepet játszó szintaktikai komponens helyét.

Zsilka felfogásában különös jelentősége van az alak és a jelentés egységének, ami azt a felismerést hordozza magában, hogy az egyik nyelvi szintet

a másikkal nem lehet megszüntetni, az egyik a másikat nem helyettesítheti, hiszen minden „nyelvi anyagnak van formai és jelentés-aspektusa” (l. ZSILKA i. m. 15). Éppen ezért akár a formai (szintaktikai), akár a jelentés-aspektus abszolutizálása csak felemás megoldásokhoz vezet: a leírás hézagossá marad, az értelmezés pedig „sántítani” fog.

Nem előzmények nélkül, de a hagyományoknál, amelyekből inspirálódott, sokkal rendszeresebben és módszeresebben Zsilka gyakorlatilag is bizonyította a következőket: 1. A jelentések egymáshoz való viszonya a mondatok egymás közötti viszonyához vezet; 2. a parafrázis folyamatának a vizsgálata elvezet ahhoz a felismeréshez, hogy az esetek többségében a jelentések több elemből épülnek föl, azaz a legtöbb jelentés (az igei jelentésekről van szó) integrálódás révén alakul azzá, ami; a jelentés belső rétegződésének, többtele-műségének a felismerése, mely a strukturális szemantika nagy vívmánya, Zsilka felfogásában (is csak) kiindulópont annak a folyamatnak a vizsgálatában, mely aztán az elemek közötti bonyolult kapcsolatok feltárása révén lehetővé teszi a szó, illetve egy nagyobb szerkezeti egység, például a mondat jelentésstruktúrájának pontos felderítését.

Természetesen ennek a bonyolult, többszörös áttételekkel tarkított folyamatnak a vizsgálatában nem kis szerepük van a hipotéziseknek. Ezeket a hipotéziseket, amelyek a „jelentésátértékelődés”, a módosulás, esetleg a változás folyamatait hivatottak magyarázni, tekinthetjük egyszerű módszertani eljárásnak, heurisztikus fogásnak, de az esetek többségében minden bizonnyal történeti folyamatokat reprodukálnak. Zsilka eddigi munkái csakúgy, mint a tudományos kutatócsoport elemzései föltétlenül az utóbbi állításokat látszanak igazolni. S hogy ez nem merő „hipotézis” részemről, azt — úgy vélem — alátámaszthatom Zsilkanak a hipotétikus és metaforikus jelentések viszonyáról szóló megállapításaival, amiket igen gazdag empirikus anyaggal bizonyít. (Lásd a címben szereplő kötet „Bevezetés” c. fejezetét, 22–5.)

A jelentés szerkezetének, belső rétegződésének a vizsgálata szinte elkerülhetetlenül elvezeti a kutatót a jelentés és a szintaktikai szerkezet szoros összefüggéseinek a felismeréséhez; ez ugyan nem mai vívmány, egy régebbi európai hagyomány felélesztése. Általánosabb, elvontabb formában ezt a hagyományt próbálta „szekerébe fogni” a deduktív alapokon nyugvó generatív nyelvelmélet. Zsilka koncepciója, amivel föltétlenül és igazolhatóan túlhaladja és szétfeszíti a generatív nyelvelmélet deduktív kereteit, az valóban dialektikus gondolkodásmódra vall. Ez biztosította számára, hogy felfogását és szemléletmódját szilárd elvi alapokra helyezve felismerje és gyakorlatilag is meggyőzően bizonyítsa legutóbbi, nagy ívű elméleti és módszertani szintézisével is, a „De constructione” című munkával a „történet és állapot egységét a nyelvben”. Ebben a művében, ha jól értelmezem, Zsilka mintha visszatekintene egész eddigi tudományos tevékenységére, s munkája ebben az értelemben összegzés, de egyben távlati program is. Olyan tudományos stratégia határozott körvonalai bontakoznak ki ebben a könyvében, amely átfogja a nyelv egész működését szinkrón és diakrón vetületben egyaránt, s ezáltal tudományos módszerességgel és rendszerességgel a „részekre”, „területekre” szakadt nyelvtudomány integrálódásának az útjait egyengeti.

3. Csábító lehetőség, hogy a bemutatandó jelentéselemzéseket egyszerűen a Zsilka-féle koncepció illusztrációinak tekintsük. Ha a kötetnek csak ebben az egy mozzanatban rejlene is az értéke és érdeme, ez sem válna hát-

rányára sem Zsilkanak, sem kutatócsoportja tagjainak. Mi — magyar nyelvészek — nem nagyon büszkélkedhetünk azzal, hogy sajátos felfogásunkkal és szemléletmódunkkal érezhetően befolyásoltuk volna az egyetemes nyelvtudomány történetének egyes korszakaiban a fejlődés irányát. Legtöbbször adaptáltunk, s ahol a külföldi forrásokat, a különböző irányzatokból leszármazott elvi és módszertani következtetéseket jól alkalmaztuk, ott mindig előbbre léptünk. Úgy vélem, ha ebből a szempontból — egyelőre csak madártávlatból — vesszük is szemügyre az előttünk fekvő kötetet, a pusztán illusztráció látszata megdől; megdől már csak azért is, mert a kötet szerzői a gyakorlatban valóban jól, nem mechanikus módon, a vizsgált anyag menetközben feltáruló lehetőségeit is messzemenően kihasználva, alkotó módon alkalmazzák a Zsilka dialektikus szemléletmódjából kiszűrhető elvi és módszertani tételeket.

A kötet Zsilka János előszaván és az elemzések módszertani alapjait fölvezető bevezetésén kívül (5–33) négy terjedelmes tanulmányt (jelentéselemzést) tartalmaz. Ezek sorrendben a következők: LADÁNYI MÁRIA: „*A hagy, enged, ereszt, bocsát* igecsoport elemzése” (35–187); KELEMEN SÁNDOR: „*A tőm, temet, öl, lapít — lapul* igék elemzése” (189–243); SPANNRAFT MARCELLIN: „*A csavar, facsar, teker, sodor* igecsoport elemzése” (három részben — 245–320) és HIDVÉGI ZOLTÁN: „*A fed, takar, terít, lep, borít* igecsoport elemzése” (321–90). A tanulmánygyűjteményt a részletes tartalomjegyzék nyitja (3–4) és az irodalomjegyzék zárja (391–2).

Minden tudomány történetében szinte törvényszerűen visszatérő jelenség, hogy az adatgyűjtést, az újabb tények és mozzanatok feltárását és rendszerezését az értelmezés, a nagy(obb) összefüggések felé mutató elméleti általánosítások, a szintézisek korszaka szokta követni. A folyamat nem mechanikus, nem merev határok között zajlik le, lényege az, hogy az említett mozzanatok közül valamelyik a korszak tudományos stratégiájától, szemléletmódjától függően uralkodó jellegűvé válik, s ezáltal — a többi mozzanat szerepét némileg csökkentve, de nem megszüntetve — új fejlődési távlatokat nyit meg a szóban forgó tudomány vagy általában a tudományos gondolkodás előtt. Nem kétséges, hogy az értelmezés, az elméleti általánosítás egyidőben rombol és épít: lerombolja a megmerevedett, az előrelépést gátló hagyományokat, gyökeresen szakít az elavult felfogásokkal és szemléletmódokkal; de épít, éppen azért, hogy a régivel szembeni tagadó és kritikus álláspontját nem a merő nihilizmus jegyében tanúsítja, hanem úgy, hogy ezzel a régivel szembeállít valami újat és tökéletesebbet, s miközben leküzdí a régít és túlhaladottat, megőriz mindent abból, ami értékeset és pozitívat azt megelőzően már felhalmoztak, és amit meg kell tartani az értelmezés és az elméleti általánosítások eredményeképpen születő újnak az érdekében. (L. B. M. KEDROV, *Forradalmak a természettudományban*. Bp., 1983. 46.)

A megszakíttottság és a folytonosság, mely a maga dialektikus egységében mindenfajta fejlődés lényege, a tudományok életében különös élességgel a korszak-, illetve a paradigma-váltások idején válik nyilvánvalóvá. A felhalmozott empirikus tény- és ismeretanyag értelmezése és elméleti általánosítása, noha okvetlenül nem minden esetben jelent tudományos forradalmat — ez utóbbinak esetleg előkészítőjévé válik vagy válhat éppen azért, hogy egy meghatározott paradigmán belül az evolúciós folyamatok „hadállásait” erősíti, melyek végül is tudományos forradalomhoz vezethetnek — de a tudásszintet — a t ö b b e t- és a m á s k é n t-t u d á s szintjét — mindenképpen magasabb fokra emeli.

A korszakokonként (paradigmánként) változó kutatási programok, melyekben hol az „anyaggyűjtés”, hol a már fölhalmozott tényanyag „értelmezése” kerül előtérbe, meglehetősen viszonylagos fogalmak abban az értelemben (is), hogy nincs olyan tudományos paradigma, amelynek lényege csak az abszolút értelemben vett „anyaggyűjtésben” és leírásban, azaz a tiszta „taxonómiában” merülne ki, mint ahogyan elképzelhetetlen az ellenkezője is, hogy tudniillik egy paradigma lényegét csak a fölhalmozott anyag pusztá „értelmezése” és „elméleti általánosítása” jelentené, mindenfajta anyaggyűjtés és rendszeresítés mellőzésével. Az anyaggyűjtés és rendszerezés is föltételez bizonyos fajta értelmezést, mint ahogyan a fordítottja is igaz: az értelmezés, az elméleti általánosítás sem zárja ki a vele párhuzamosan folytatott anyaggyűjtés lehetőségét, sőt igen gyakran megkívánja. A két folyamat tehát csak a mozzanatok intenzitásában tér el egymástól.

Módszertani elveikből következően mind a négy szerző először a Magyar Nyelv Értelmező Szótárából kiválasztott igék tulajdonképpen jelentését elemzi, azaz a közvetlen érzékelés számára hozzáférhető nyelvi anyagot vizsgálja. S itt nyomban egy látszólagos ellentmondást kell feloldanunk. Teljesen világos, hogy a jelentés mint önálló nyelvi entitás önmagában véve nem „érzékelhető”, nem olyan „tárgyas” objektum, mint egy hang vagy valamely más, a közvetlen érzékelés számára hozzáférhető nyelvi elem. Vizsgálata éppen ezért csak közvetett lehet, csak „anyagi realizálódásában” deríthető fel a lényege, ami (ti. a realizálódás) legalább egy morféma, de az esetek többségében már nagyobb szerkezeti egységek vizsgálatát tételezi föl. A jelentésvizsgálatnak ez a „közvetett” jellege, „modellálása” már a legegyszerűbb szótári elemnek (szócikknek) kontextusától elvonatkoztatott elemzésekor is megnyilvánul; az értelmező szótárakban szokásos jelentésmeghatározásokat már egyfajta „modellálásnak” is tekinthetjük, ezek azonban igen gyakran egyszerű parafrázisok. Természetesen sokkal bonyolultabbá válik a helyzet akkor, midőn nagyobb nyelvi egységek jelentését kezdjük vizsgálni. A mi szempontunkból most teljesen mellékes az a körülmény, hogy az értelmező szótárakban meghonosodott jelentésmeghatározások módszere milyen mértékben felel meg a korszerű követelményeknek. A fölvetett kérdéssel kapcsolatban tehát azt kell nyomatékosabban kiemelnünk, hogy már a jelentéselemzés első szintjén, a tulajdonképpeni jelentés elemzésekor a kutatónak el kell „rugaszkodnia” a látszat, a jelenség szintjéről, mert csak így közeledhet a lényeg felé. Midőn tehát egy nyelvi objektum, jelen esetben egy ige jelentéselemzésére kerül sor, a kutatónak „mikroanalízis”-t kell végeznie, amit a „mikroszintézis” követ. Ennek a két folyamatnak az eredménye vezet — legalábbis intuitív módon — a tulajdonképpeni jelentés megközelítően pontos felderítéséhez.

Az elemzésnek ez a módja nem tekinthető par excellence komponenciális elemzésnek, bár a szerzők felfogásában a jelentés strukturálódása, szerkezeti elemekre oszthatósága föltétlenül ontológiai jellegzetesség. Sokban emlékeztet a komponenciális elemzésre, gondoljunk például arra a módra, ahogyan a jelentés egyes mozzanatait (elemeit, „megkülönböztető jegyeit”) vizsgálják, de éppen itt lépik át a komponenciális elemzés határait, midőn a szóban forgó jelentés egy-egy mozzanatának, ami az eredeti jelentés egésze szempontjából sokszor esetleg mellékes, más irányba mutató fejlődési útjait veszik szemügyre és kísérik nyomon, s ez már a szinkronián, az állapoton belüli mozgást érzékelteti. Egy-egy jelentés ilyenfajta mozzanatának az „önállósulása”, mely az előző állapotban a szóban forgó jelentés szerkezetének esetleg fő meghatá-

rozó mozzanataként szerepelt, de a szemléleti változás következtében háttérbe szorult, most újból megelevenedve, új változásokat idéz(het) elő, mégpedig azáltal, hogy ez a megelevenedett, az eredeti nyelvi elem jelentésének szerkezetéből „kiszakadt” jelentésmozzanat vagy egy már más okokból kifolyólag megindult fejlődési tendencia érvényesülésének lehetőségeit segíti elő, vagy a jelentések kölcsönös viszonya, egymásból való levezethetőségük következtében maga indít el egy teljesen új fejlődési, változási folyamatot.

Ily módon tehát, a szinkroniában a m o z g á s t is érzékeltetve és nyomon követve, a kötet szerzői jelentéselemzéseikben lényegesen többet mutatnak föl a magyar nyelv jelentésrendszerének a valóságából, mint amire a komponenciális elemzés képes volt. Ez vitathatatlan érdemük, munkájukban ez az új, ami távlatokat nyithat a további kutatások előtt. Ha már a távlatoknál tartunk, úgy vélem, nem éreztelen szóba hoznom a szójelentés vizsgálatának egy kialakulóban levő új irányzatát, amelyet az utóbbi két-három évben a nemzetközi szakirodalomban „konceptuális szemantika” néven szoktak emlegetni, s ami talán az első benyomásra kapcsolatba hozható, némileg rokonítható Ladányi Mária, Kelemen Sándor, Spannrafft Marcellin és Hídvégi Zoltán jelentéselemzési módszertanával. Ha jól értelmezem Kiefer Ferencnek egyik kerekasztal-beszélgetésen a konceptuális szemantikáról szóló, nagyon tömör megállapításait, akkor lényegét röviden a következőkben foglalhatom össze. Normális kommunikációs tevékenységünk mindig meghatározott „mezőben”, azaz fogalmi rendszerben zajlik le. Ha egy szót vagy mondatot hallunk vagy mondunk, akkor a szónak vagy mondatnak a beszédhelyzetnek megfelelő jelentése csapódik le bennünk vagy a hallgatóban. Az embernek ez a képessége kommunikatív kompetenciájának függvénye. De egy szó vagy mondat hallatára az ember tudatában többfajta képzet, fogalom, érzés támadhat, vagy élmény idéződhet föl. Tehát a jelentésben a logikai keveredik a pszichikaival, a szociológiai az esztétikaival, a stilisztikaival stb. Mindezeknek nyoma van az értelmező szótárakban is, az eddigi jelenségek, melyek voltaképpen a poliszémia felé mutatnak, viszonylag könnyen magyarázhatók a kontextus és a kommunikatív kompetencia fogalmaival.

Értelmező szótáraink viszonylag bőségesen föltérképezik egy-egy szó- (cikk) jelentésének a használati körét, realizálódásának a lehetséges változatait, de mintha adósak maradnának azzal, amit a konceptuális szemantika fő feladataként maga elé tűz. A különböző képzeteknek, tudati tartalmaknak, fogalmi köröknek az a sokfélesége és gazdagsága, amit az érdeklődési körtől, a műveltségtől, a társadalmi beállítottságtól (etno- és szociológiai tényezők), általában az adott társadalom fejlettségi szintjétől függően egy szójelentés kiválthat a szemlélődőben, mintha elsikkadna az értelmező szótárakban. A konceptuális szemantika éppen a szó jelentéséhez kapcsolódó gazdag tudati tartalmak, képzetek stb. feltárása révén kívánja árnyaltabbá és pontosabbá tenni a jelentés lényegéről, rétegződéséről szerzett eddigi ismereteinket.

Nos, visszatérve a tanulmánygyűjtemény szerzőinek felfogása és a konceptuális szemantika módszertana közötti hasonlóságra, annyit nyugodtan megállapíthatunk, már csak a látszatzból is kiindulva, hogy a két felfogás célkitűzéseiben azonos úton halad; mindkettő a jelentés mibenlétének, rétegződésének pontosabb leírására és egzaktabb értelmezésére törekszik. A kérdés az: vajon a konceptuális szemantika a jelentés rétegződésének az árnyaltabb vizsgálatában nyomon tudja-e követni felfogásának megfelelően a szinkroniában jelentkező mozgásokat olyan mértékben, mint ahogyan az Ladányi, Kelemen,

Spannraft és Hídvégi elemzéseiben az olvasó elé tárul. A kételyektől és kérdőjelektől függetlenül is ez a rövid kitérő a két felfogás valós vagy csak vélt összefüggéseire, arra mindenesetre jó volt, hogy bizonyítsa: a kötet szerzőinek koncepciója, szemléletmódja az egyetemes nyelvtudományban is jelentkező újabb kutatási stratégiák kibontakozása felé mutat.

4. A hagyományos jelentéstan részletvizsgálatai révén viszonylag pontosan megállapította és az értelmező szótárakban rögzítette a szavaknak használatukból következő különböző jelentéseit. A részletvizsgálat mindig is erős oldala volt a hagyományos nyelvészetnek, de egyben ez is bizonyult a legnagyobb fogyatékoságának. A helyzet azonban az elmúlt évtizedekben lényegesen megváltozott. Napjainkban, a nagyobb összefüggések keresésének korszakában a részletvizsgálatok, melyek a múltban olykor-olykor valóban öncélúakká váltak, már beilleszkednek abba az egyetemes kutatási stratégiába, amely a rész és egész viszonyának, kölcsönhatásának vizsgálata révén föltétlenül az integrálódás, a nagy rendszerek keresése felé mutat. A jelentéstan területén maradvá, elég utalnom az imént említett konceptuális szemantika próbálkozásaira, mely részletfelismerései alapján feleletet adhat ma még több tisztázatlan szemantikai kérdésre, olyanokra, amelyek esetleg közelebb viszik a kutatót a rész és az egész viszonyának mélyrehatóbb ismeretéhez, és fényt deríthetnek a különböző típusú jelentések, esetleg a jelentésváltozások eddig még megnyugtató módon nem tisztázott mozzanataira is.

Az atomisztikus szemléletmódban elmarasztalt hagyományos nyelvészet — még a nagyon szélsőséges áramlataiban is — azért tett egy-két lépést a nyelv rendszerének felderítése felé (gondoljunk csak Hermann Paulnak a jelentésről vallott felfogására), ám szemléletmódjából következően a rendszerkutatást, ha elméletileg deklarálta is, a gyakorlatban sohasem emelte metodológiai rangra. A helyzet e tekintetben csak a saussure-i tanítások elterjedése után változott meg gyökeresen; az a felismerés, hogy a jelentés is része, mégpedig szerves része a nyelvi rendszernek, erőteljes lendületet adott a rendszer részeként vizsgált jelentéskutatásoknak. De a két világháború közötti időszakban megindult kutatások lendületét (J. Trier, L. Weisgerber, W. Porzig, G. Ipsen, A. Jolles, F. Dornseif és mások) az ötvenes években bekövetkezett, a szemantikai vizsgálódások szempontjából nem kedvező változások érezhetően lefékeztek, hogy aztán a hatvanas évek közepétől kezdve újra megélénküljenek, de most már tartósabban s a közben felhalmozott ismeretanyag és egy hajlékonyabb szemléletmód birtokában, az egzaktságnak és a módszerességnek egy magasabb szintjén. A kísérletek, próbálkozások nem mindig vezettek a kívánt eredményekhez, de a szintaxis és a szemantika „találkozása” a nyelvi valóság olyan területét fogta be a kutatásba, amely — az eddigi eredmények alapján is állíthatjuk — szilárd talajt biztosít a nyelvtudomány sarkalatos kérdéseinek a vizsgálatában.

Ma már minden kétséget kizáróan bizonyított tény, hogy a nyelv működésének szabályrendszerét csak a szintaxis és a szemantika egymásrautaltságának figyelembevételével lehet eredményesen vizsgálni. Éppen ezért, ha elvi és módszertani szempontból van is jelentősége az „elsőség” kérdésének, annak tudniillik, hogy melyik „rendszerkényszer” az erősebb, a szintaxisé-e a szemantikára, vagy megfordítva, annyit az eddigi kutatási eredmények alapján is megállapíthatunk, hogy a kétfajta rendszerkényszer kiegyenlíti egymást, — úgymond — „neutralizálódik”. A „szintaxisközponturn” szemantikai vizs-

gálódásokban a jelentésnek mint nyelvi entitásnak a fajsúlya erőteljesen megnövekedett, lényeges területeket hódítva el a szintaxistól, fogalmi köre érezhetően bővült. Példaként elegendő utalnom az igevonzatok kérdésére vagy a szemantika és a pragmatika viszonyára. Az igevonzatok lényegüket tekintve legalább olyan mértékben szemantikai kérdések, mint amilyenben szintaktikaiak is. A szemantika és a pragmatika viszonya, egyáltalán az a kérdés, hogy a kettő elválasztható-e egymástól, illetve célszerű-e a szétválasztásuk, a vizsgálódások szempontjából nem előnyösebb-e a pragmatika „beépítése” a szemantikába, — mindezek a kételyek és kérdőjelek nem a pragmatika létjogosultságát vonják kétségbe, hiszen a nyelvi valóság egyre mélyrehatóbb ismerete hívta életre, hanem a szemantika „expanzióját” tanúsítják, amiben szubszanciális keretként a szintaxis segédkezik.

Mindezek a kérdések arra utalnak, hogy a nyelvtudományi diszciplínák között kialakulóban van az egymásra utaltság felismerésén alapuló olyan összefogás, amely föltétlenül az integrálódás tendenciáit erősíti, anélkül, hogy gátat vetne az integrálódással párhuzamosan haladó differenciálódási folyamatoknak. A tudományos megismerés dialektikájában, a rész és az egész viszonyának a vizsgálatában, az analízisben és szintézisben tükröződik és kifejezésre jut a tudományos diszciplínák differenciálódása és integrálódása is.

A differenciálódás és az integrálódás eme folyamatát illusztrálja a Zsilka-féle munkacsoport négy fiatal kutatójának a kötete is. Dialektikus szemléletmódjukból következően a hagyomány és a korszerű szemlélet egészséges ötvözetében — képletesen szólva — „mozgásba hozzák” a nyelvtudomány szinte valamennyi területét. A szó denotatív jelentésének a meghatározásakor, a voltaképpeni analízisben a szó jelentését részekre, elemekre bontva már érzékeltetik az egyes jelentésmozzanatok mozgási lehetőségeit, melyek kedvező tendenciák esetén — úgymond — utat nyithatnak vagy nyitnak egy jelentésmódosulás felé. Már itt felfigyelhetünk arra a szerfözlött fontos tényre, hogy a jelentésszerkezet elemzésekor a szerzők jó érzékkel megkülönböztetik az úgynevezett központi elemeket a periférikus mozzanatoktól. Az ún. megkülönböztető jegyes elemzésben a jelentésmozzanatok (jelentéselemek) effajta osztályozása nem alakult ki ilyen mértékben. Amott a jelentés szerkezetének a vizsgálata (általánosságban szólva) arra irányult, hogy a mondat grammatikalitását igazolja, hogy a mondatot alkotó nyelvi elemek jelentésének összeegyeztethetőségét vagy összeegyeztethetetlenségét alátámassza, hogy ily módon tárja föl a részekből az egész jelentését. Emitt — a Zsilka-féle kutatócsoport kötetében — is fontos szempont a kompatibilitás és az inkompatibilitás kérdése (leginkább implicit módon), ám a jelentésszerkezet vizsgálatában az ő számukra az a leglényegesebb, amit a jelentés központi elemeinek és periférikus mozzanatainak a finom elhatárolása rejt magában, mert voltaképpen az említett distinkcióból származó lehetőségek messzemenő kihasználása révén haladják túl — pozitív irányba — a komponenciális elemzésnek a generatív nyelvészetben alkalmazott változatát. Míg tehát a generatív nyelvészet jelentéselemzéseiben nem tulajdonított különösebb jelentőséget a jelentésmozzanatok fenti rangsorolásának (központi és periférikus elemek), addig a négy szerző a már említett kedvező tendenciák következtében esetleg „megelevenedett” periférikus jelentésmozzanaton elindulva jutott olyan felismerésre, amely már a nagyobb összefüggések felé mutat. Az eredeti jelentés ilyen periférikus mozzanatainak a „megelevenedése” indít el legtöbbször jelentésmódosulásokat akár a szinonímia, akár a poliszémia felé, de alapját képezheti a metaforikus jelen-

tések kialakulásának is, amire igen gazdag és színes példaanyagot szolgáltat akár Ladányi és Kelemen, akár Spannraft és Hídvégi jelentéselemzése.

A többlet tehát itt föltétlenül a jelentéselemek mozgásának a felderítése, a különböző állapotok és a cselekvő viszonyában rejlő lehetőségek kiaknázása láncreakciószerűen egy látszólag bonyolult kapcsolatrendszer hoz létre, annak következtében, hogy a különböző jelentések, melyek legtöbbször igen közel állnak egymáshoz, vagy majdnem szinonimák (lásd Ladányi, Spannraft vagy Hídvégi elemzéseit), mozzanataikban újszerűen kombinálódva, egymásból levezethetőkké válnak, s ily módon összefüggéseikben szerves — ontológiai értelemben vett — rendszert alkotnak.

Óvakodni szeretnék a túlzott megállapításoktól, de bárki, aki kezébe veszi ezt a kötetet és tárgyilagosan végigolvassa, meggyőződhet arról, hogy a magyar nyelvtudományban nemzetközi mércével is mérhető új kezdeményezésről ad számot a négy fiatal tehetséges kutató, főleg nagyon következetes szemléletmódjával, aminek ugyan a hatvanas évek közepétől kezdve a nemzetközi tudományos életben is föllelhetők a nyomai a dinamikusabb modellek keresésében, de az állapot és a (történeti) mozgásegysége kialakulásának, ilyenfajta rendszerbe foglalásának vizsgálatát rajtuk kívül még nem igen végezte el senki.

Fölvetődik a kérdés: vajon az ebben a kötetben található, a jelentések összefüggéseit feltárni hivatott levezetések reális folyamatokat reprodukálnak-e, vagy csupán a kutatást megkönnyítő heurisztikus fogásokról van szó? A kérdés jogos, a válasz annál nehezebb, mert akármelyik lehetőséget veszünk is szemügyre, mindkét esetben legtöbbször szubjektív tényezőkre — nyelvi intuíciónkra és „józan” nyelvérzékünkre — hagyatkozhatunk. Egy bűvös körbe jutottunk, a szubjektív tényezők szorításából csak a reális és a potenciális ellentétének pontos mérlegelése révén juthatunk ki. Ami ma még potenciálisan, lehetőségként létezik a nyelvben (hipotétikus jelentések), az már holnap a nyelvhasználatban érvényesülő kedvező tendenciák következtében (a társadalmi meghatározottság kérdése) valósággá, reális nyelvi ténnyé, szabályszerűséggé alakulhat át. De fordítva is igaz: a reális a gyakori használat következtében megkopva, a továbbélését gátló újabb tendenciák érvényesülésének eredményeként mint megmerevedett elem, vissza (is) szorulhat a potenciális szférájába. A reálisnak és a potenciálisnak ez a dialektikus ellentétben feloldódó egysége szorosan kapcsolódik a nyelvi kreativitás kérdéséhez.

„Egy nyelv valóságát — mondja TELEGDY ZSIGMOND — nem az egyénben kell keresnünk, hanem ott, ahonnét az egyén a nyelv ismeretét meríti, a közösségbeszédtevékenységben: egy nyelv elsődlegesen szabályrendszer, amely egy bizonyos területen a közösség társadalmi gyakorlatát, beszédtevékenységét vezérli.” (Bevezetés az általános nyelvészetbe. Bp., 1977. 73; a kiemelés T. Zs.-tól származik.) Az idézet csupán a nyelvi alkotóképesség szempontjából érdekel bennünket, mert belőle fény derül annak forrásvidékére. Az nem kétséges, hogy a közösség beszédtevékenységét a nyelv (a langue) szabályrendszere vezérli, de az is vitathatatlan, hogy a szakadatlan változásban levő nyelv csak a beszédtevékenységből kiinduló változások révén újulhat meg. Ebből több következtetés adódik. Az első és a leglényegesebb az, hogy a beszéd (a parole) történetileg megelőzi a nyelvet (a langue-ot); ez utóbbi szabályrendszerét mindig az előbbiből „tölti” fel, egészíti ki. Korántsem mellékes az a körülmény sem, hogy a nyelv nem egy az egyhez alapon vezérli a beszédtevékenységet, a beszédtevékenység néha „elrugaszkodik” a nyelv

szabályrendszerétől, a normától, s mindezt azért teheti, mert a beszéd valamilyen többlettel rendelkezik a nyelvhez viszonyítva. Talán ebből a pár gondolatból is kiderül, hogy az újítás elsődlegesen mindig a beszédtevékenységből indul ki, tehát itt keresendő elsősorban a nyelvi kreativitás forrása. Ebből azonban korántsem juthatunk arra a következtetésre, hogy a kreativitásban a nyelv (a langue) egyszerűen passzív szerepre lenne kárhoztatva. Az újításokat, ha azok nem mondanak ellent a nyelv szabályrendszerének, logikájának, a nyelv nemcsak hogy beépíti saját rendszerébe és ezáltal ő maga is megújul, megváltozik, fejlődik, hanem változásai révén egyben serkenti, vezérli a beszédtevékenységet a megújulásra, kedvező lehetőséget biztosít a további kreativitás számára.

Hol és miként nyilvánul meg a nyelvi alkotóképeség a munkacsoport tagjainak jelentéselemzéseiben? A felelet újból a reális és a potenciális viszonyának a vizsgálatához vezet. A nyelvi alkotóképeség, a nyelv állandó megújulásának forrása, amit a társadalmi szükségletek diktálnak, a nyelv potenciális szférájában keresendő, a nyelvi alkotóképeségben — ha eltekintünk az idegen hatásoktól — a nyelvben rejlő lehetőségek kibontakoztatásának a folyamatát kell látnunk, amelyben — egy elvontabb szinten — nem kisebb szerepük van a hipotéziseknek.

Hogy a tudományos életben a „reális — potenciális — hipotétikus” viszony mennyire nem fülénél fogva előráncigált álprobléma, erre vonatkozólag hivatkozni szeretnék az ún. „gondolat-kísérletekre”. (A kifejezés WERNER VON HEISENBERG „Válogatott tanulmányok” c. kötetéből való, Bp., 1966.) A Nobel-díjas Heisenberg és tudós társai kruzsokszerű összejöveteleiken ún. gondolat-kísérletekkel „szórakoztak”, melyeknek az volt a lényegük, hogy ez a tudóstársaság pusztán logikai szempontból levezethető, voltaképpen tehát a hipotézisek, a logikai lehetőségek világában végbemenő folyamatokat próbált szellemi tornaként reprodukálni, olyan gondolati konstrukciókat létrehozni, amelyek még a valóságban soha és sehol nem valósultak meg, de amelyek az eddig szerzett ismeretek alapján nem nélkülözték vagy csak részben nélkülözhatték a reális elemeket. Ezek a látszólag „légből kapott” gondolat-kísérletek, logikai konstrukciók — Heisenberg tanúsága szerint — utólag nem egyszer vezettek olyan felismerésekhez, amelyeknek gyakorlati alkalmazása sorsdöntőnek, korszakalkotónak bizonyult az atomfizikai kutatásokban.

Vagy maradjunk a saját „házunk táján”, és vegyük szemügyre a költői nyelvet. Bárhogyan is próbáljuk meghatározni a költői nyelv lényegét, tekintsük akár sajátos grammatikai és szemantikai rendszerrel rendelkező nyelvnek (R. Jakobson, M. Bierwisch), vagy deviációnak (elhajlásnak) a nemzeti, az igényesebb köznyelv normájától, az nem vitatható, hogy a nemzeti nyelvnek ez a legmozgékonyabb változata, a „reális — potenciális — hipotétikus” viszony „játéka” itt mérhető le a legkönnyebben. A költőket, a szépírókat az újításban, a nyelvben rejlő lehetőségek messzemenő kiaknázásában az esetek többségében nem a spontaneitás, hanem az átgondoltság és a nagyon mély tudatosság vezérli, és noha igen kicsi a valószínűsége annak, hogy a fenti „hármasság” viszonyában gondolkodnának, de „józan” nyelvérzékük, anyanyelvi biztonságuk és intuíciónak révén voltaképpen ebben a „hármasságban” mozognak.

Tehát nagyon is „reális” talajon mozgunk, midőn a nyelvi alkotóképeségről szólva, annak lényegét összefüggésbe hozzuk a reális — potenciális — hipotétikus viszonnal. Az úgynevezett gondolat-kísérletekről és a költői nyelvről szóló vázlatyszerű megjegyzések talán sejtetik azokat a mélyben rejlő erőket

és folyamatokat, azokat a lehetőségeket, amelyeket a nyelv „felszíne”, a „valóságként megjelenő látszat” legtöbbször eltakar a szemlélő elől, s amelyeknek a kibontása társadalmi méretekben végső fokon a beszélőközösség alkotótevékenységének az eredménye, ennek tudatosítása pedig nem kis mértékben éppen a nyelvész érdeme és egyben feladata is.

A tudományos műhely kutatói jelentéselemzéseikben feltárják és tudatosítják a nyelvi valóságnak ezeket a mélyben rejlő viszonyait. A tudás és az elméleti nyitottság, fiatal életkoruk ellenére is a gyakorlott kutatókra jellemző rátermettség mellett, elemzéseikben ott munkál a tudomány műveléséhez oly nélkülözhetetlen fantázia, a nyelvi valóság ismeretéből inspirálódó merész hipotézisek felállításának a képessége, az az adottság, hogy a nyelvi intuiciót a nyelvi valóság ismeretével harmonikusan tudják egyeztetni; ezek a mozzanatok mind azt bizonyítják, hogy birtokában vannak a nyelvi alkotóképességnek.

5. A kötetet elsősorban elvi és módszertani szempontból vizsgáltam, pontosabban szólva: a jelentéselemzésekből leszűrhető elméleti és módszertani kérdéseket próbáltam — a teljesség legcsekélyebb igénye nélkül — fölvilágtani, s így adós maradtam a voltaképpeni empirikus anyag értékelésével. Az viszont tudománymetodológiai szempontból is nyilvánvaló, hogy csak megfelelő módon rendszerezett empirikus anyag kínál lehetőséget arra, hogy érdemleges elméleti és módszertani következtetéseket, elméleti általánosításokat lehessen levonni belőle a további gyakorlati vizsgálódások számára. A levezetések között, amelyek arra hivatottak, hogy az állapotban érzékeltessék a mozgást, azaz hogy fényt derítsenek a jelentések (főleg a metaforikus jelentések) kialakulásának a folyamataira, a jelentések közötti szerves, rendszerszerű kapcsolatokra, bizonyára találhatók olyanok is, amelyekben a kutatók túlságosan távoli kapcsolatokat keresnek egy-egy jelentés összetevőit illetően, magyarul szólva: logikailag és történetileg (is) ellentmondhatnak a szóban forgó jelentés kialakulási folyamatának. Hangsúlyozom: esetleges logikai következetlenségek is előfordulhatnak, azon túlmenően is, hogy azok (ti. a levezetések) ellentmondhatnak a szóban forgó jelentés kialakulási folyamatának, de ha elvonatkoztatunk az elenyészően csekély módszertani (logikai) következetlenségtől, amelyek százszázalékosan sohasem szűrhetők ki a tudományos kutatások eredményeiből, a szóban forgó jelentés kialakulási folyamatának bemutatásában rejlő — vélt — kutatói következetlenségre, az esetek túlnyomó többségében feleletet adhat a reális — potenciális és a hipotétikus szférájának a vizsgálata, amiről az előbbiekben már szóltam.

Tényszerűen csak azt állapíthatom meg, amit az olvasóval az eddigi fejtegetéseim is sejtetnek: egy támogatásra méltó új kezdeményezésről van szó, amiben nem az esetleges fogyatékokat kell elsősorban észrevennünk (minden bizonnyal ilyenek is akadnak benne), hanem a távlatokat nyitó lehetőségeket, amikben viszont bővelkedik a kötet, ezek közül egy jó párról már szóltam.

Ha viszont egyetlen mondatban kellene összefoglalnom a szerzők tanulmánygyűjteményének legnagyobb értékét és érdemét, akkor azt mondanám: a munkacsoport tagjai jelentéselemzéseikben kitűnően érzékeltetik és érvényre juttatják azt a jelenséget, amit az egyik neves szovjet klasszika-filológus és általános nyelvész, A. F. LOSZEV „nyelvi tudatfolyamnak” (поток сознания языка) nevez. (L. A. F. LOSZEV Поток сознания и язык c. cikkét a «Знак—Символ—Миф» c. tanulmánykötetében. Moszkva, 1982. 453—78.)

A tudatfolyam-elmélet gyökerei Bergson és James filozófiájába nyúlnak vissza, szépirodalmi vetületei pedig Marcel Proust és James Joyce regényeiben követhetők nyomon. Az a felismerés, hogy a fejlődés, a mozgás, a megszakított-ság és a folytonosság, azaz az ellentétek dialektikus egysége olyan régi, mint maga a filozófiai gondolkodás. Ennek a felismerésnek a kézzelfogható jelei már a XIX. század első évtizedeinek a nyelvészeti vizsgálódásaiban is kitapinthatók (a nyelv nem „ergon”, hanem „energia”); ám a nyelvi elem aprólékos, majdnem mikroszkópikus vizsgálata szinte a legutóbbi évtizedekig a nyelv „tagoltságának” a szemléletét látszott erősíteni, amit ugyan a nyelv rendszer jellegének a tudatosítása, metodológiai rangra emelése nem csekély mértékben kedvező irányban módosított, de a különböző nyelvelméletekben, még ha ismeretelméleti alapelvként deklarálták is a nyelv ontológiai folyamatosságának a vizsgálatát, a „nyelvi tudatfolyam” eszméjének, a nyelvben ontológiailag érvényesülő folyamatosság rendszeres és módszeres vizsgálatának a gondolata mind a mai napig még nem vált elsőrendű feladattá, a koncepció „húzó” hatása legjobb esetben is csak a nyelv egyes területeire terjed ki.

Loszev igen meggyőző érvekkel és gazdag példaanyaggal bizonyítja azt, hogy a nyelv, ha ismeretelméletileg és módszertanilag tagolható bonyolult jelenség is, ontológiailag kontinuum, folyamat, melynek elemei szinte észrevétlenül „idéznek föl” egymást, „folynak egymásba” hogy végül is kontinuummá alakuljanak át, miként M. Proust regényfolyamában az emlékek és élmények az asszociációk folytán.

Ezekben a jelentéselemzésekben az empirikus „anyagkényszer” éppen olyan nyilvánvaló, mint Proust regényfolyamában az asszociációk során támadt emlékek és élmények kényszerítő ereje. Ha a kutató egy eleddig ismeretlen fonalat akar elemzése során földeríteni, óhatatlanul újabb jelenségekbe ütközik, aminek a vizsgálata árnyalja, de legtöbb esetben gazdagítja az eddig föltárt empirikus anyagot, éppen azért, hogy az újabb mozzanatok föltárása újabb összefüggések vizsgálata felé nyit utat az elemzésben, és ennek a folyamatnak az ismétlődése révén tárható fel az a bonyolult és szerteágazó kapcsolatrendszer, amely a nyelv szerfölött lényeges ontológiai sajátossága. Ily módon a parole szintjén megnyilvánuló empirikus anyagkényszer a langue területén érvényesülő „rendszerkényszernek” az egyenes következménye.

Az empirikus anyagkényszernek nevezett jelenség voltaképpen metafora, a kutatás közben felmerülő lehetőségeknek esetleg egy-egy periferikus mozzanatot különböző irányba vivő szálainak, egyszóval a nyelvben, a vizsgált jelenségben rejlő asszociációs soroknak a felismerése és nagyon is *t u d a t o s*, elméletileg és módszertanilag megalapozott elemzése. A Zsilka-féle kutatócsoport ennek a tudatosságnak adta tanújelét, midőn nagyon jó érzékkel „engedve” az anyagkényszernek, egy-egy ige különböző jelentésmozzanatait más-más irányba futó szálainak a követése révén feltárta az elemzett igék sokszor igen bonyolult áttételekben érvényesülő rendszerét. „A nyelvben . . . olyan sajátos entitások (= elemek) léteznek — mondja a kötet egyik szerzője —, amelyek a felszínen sohasem jelennek meg, de a jelentés mozgásában döntő szerepet játszanak” (209). Nem kis eredménnyel ezeknek a mélyben működő erőknak nyitották meg a felszínre vezető útját ennek a szerény külsejű kötetnek a szerzői, s így mindegyik a vizsgált anyag kínálta lehetőségektől függően árnyalta, más-más irányban módosította s ezáltal hajlékonyabbá tette az egységes koncepciót.

6. Befejezésül tegyük föl a kérdést: mi a célja és a haszna, nem kevésbé tudományos értéke, az ilyen jellegű elemzéseknek? Öncélú nyelvészkedés? Egyáltalán nem az, de induljunk ki ebből a feltételezésből. A laikus szemszögéből nézve az alapkutatások igen gyakran az öncélúság látszatát keltik, holott a tudományos-műszaki forradalom korszakában, e megfontolásból kiindulva az alkalmazott tudományi kutatásokat kellene előtérbe helyezni, azokat, amelyek a termelés korszerűsítését, a közvetlen társadalmi szükségletek kielégítését hivatottak elősegíteni. Vajon jogos-e a „tisztá” vagy elméleti nyelvészetet elhatárolni az alkalmazott nyelvészettől? Vajon ezáltal nem mesterségesen mélyítjük-e a szakadékot egy és ugyanazon tudományos diszciplína két oldala között? A kérdésektől és a lehetséges válaszoktól függetlenül is cáfolhatatlan tény, hogy a mai nyelvtudomány — már ha hallgatólagosan is — számol a két terület önálló létével, a kutatás sajátos jellegét, az alkalmazott nyelvészet önálló státusát nemzetközi szervezet garantálja. (Gondoljunk a Nemzetközi Alkalmazott Nyelvészeti Bizottság működésére.) Ha gyakorlati, pragmatikus szempontból akarjuk meghatározni az alkalmazott nyelvészet lényegét, akkor föltétlenül azt kell megállapítanunk, hogy a fogalom a társadalmi szükségletek olyan valós területét jelöli, amelynek a leglényegesebb kérdéseit csak a különböző szakterületek képviselőinek nagyon összehangolt, együttes tevékenysége oldhatja meg. Tehát reális kutatási területről van szó. Jóval bonyolultabb a helyzet, ha az alkalmazott nyelvészetet mint „önálló” tudományos diszciplínát elméleti szinten kívánjuk meghatározni. Ugyanis az alkalmazott nyelvészetnek nincs önálló kutatási tárgya, s ennek következtében nincsenek is sajátos kutatási módszerei, ami a legegyszerűbb logika nyelvén is azt jelenti, hogy nem tekinthető különálló nyelvtudományi diszciplínának.

De talán nem érdektelen hivatkoznom R. BUGARSKIJ-nak az V. Nemzetközi Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszuson tartott előadására (Montreal, 1978.), amelyben a szerző ama véleményének adott hangot, hogy tudomány-elméletileg nem célszerű — éppen az imént említett okokból kifolyólag — külön elméleti és külön alkalmazott nyelvészetről beszélni, helyénvalóbb a nyelvtudománynak mint egésznek a gyakorlati élet felé orientálódását alapvető szempontnak tekinteni, amit egyébként a nyelvtudomány története is igazol. (L. R. BUGARSKIJ «Актуальные проблемы прикладной лингвистики» c. tanulmányát a «Новое в зарубежной лингвистике» c. kötetben. Moszkva, 1982. 6—7.) Azonkívül, hogy története folyamán a nyelvtudomány teret biztosított az „elméleti spekulációknak”, egyben „alkalmazott” feladatokat is ellátott. Napjainkban a tudomány valóságos termelőerővé alakult át, ami azt jelenti, hogy a tudományos-műszaki forradalom legújabb szakaszában már nem annyira a termelés tűz megoldásra váró újabb feladatokat a tudomány elé, hanem inkább a tudomány fejt ki „húzó” hatást a termelésre.

Nyilvánvaló, hogy a tudomány szerepének ebben a gyökeres, a fejlődést alapvetően meghatározó változásában, az elméleti és az alkalmazott szféra közötti válaszfalak leomlóban vannak. Az alapkutatások csakúgy, mint a nagyon is gyakorlati feladatok megvalósítását elősegítő alkalmazott vizsgálódások azonos célokat követnek: amazok áttételesebb formában, emezek pedig közvetlenül vagy közvetlenebbül elégitik ki a közeli vagy a távlati társadalmi szükségleteket. Mindezek a megállapítások azt igazolják, hogy még a valóságtól látszólag nagyon elrugaszkodott gondolati konstrukciók, elméleti spekulációk is előbb-utóbb valahol „találkoznak” a gyakorlattal, de azt a

tendenciát is erősítik, hogy a tudományok a maguk differenciáltságukban is az integrálódás felé haladnak.

Úgy vélem, a föltett kérdésre, hogy tudniillik mi a haszna és értéke az ilyen típusú jelentéselemzéseknek, ebben az összefüggésben válaszolhatunk érdemlegesen. Az elemzések eredményei azt mutatják, hogy a nyelvi valóság, pontosabban szólva: a nyelv jelentérendszerének mélyrehatóbb megismerése az állapotban a történeti mozgások felderítése csak a következetesen érvényesített dialektikus szemléletmód birtokában érhető el. „A nyelven kívüli valóság állandó jelenléte azonban — írja ZSILKA JÁNOS a kötet előszavában — egyidejűleg elfedi a tényt: a szavak jelentésüket nem egyszerűen a valóságra való vonatkozásukban, hanem az egymáshoz való viszonyaikban nyerik el.” (8.) Miközben a négy fiatal kutató elemzéseiben a felszín alatt zajló folyamatokat és mozgásokat követi nyomon, hogy föltárja egy-egy ige vagy igecsoport bonyolult kapcsolatrendszerét, voltaképpen annak a fontos alapelvnek szerez érvényt az elméletben és a gyakorlatban, hogy „az állapot és a történet eleve a nyelvben alapvetően nem különbözõ”. Ha igaz az, hogy „a szavak jelentésüket nem egyszerűen a valóságra való vonatkozásukban, hanem az egymáshoz való viszonyaikban nyerik el”, akkor igaz az is, hogy ezek a „viszonyok” mozgásokat tételeznek föl, s ezek a mozgások hol rejtettebben, hol nyíltabban az állapotban zajlanak le. A szerzők elméletileg megalapozott koncepciójukkal és ennek gyakorlati hatékonyságát bizonyító módszertani eljárásaikkal olyan lehetőségeket tártak föl, amelyek új távlatokat nyitnak a hazai jelentéstani kutatások előtt, elsősorban azzal, hogy nem csupán a „késztermékként” fölfogott rendszer pusztá és meglehetősen pontos leírására törek-szenek, hanem az állapotból kiindulva, a „késztermék” kialakulásának bonyo-lult folyamatát is mélyrehatóan vizsgálják. Felfogásukban tehát nem az „er-gon”-t, hanem sokkal inkább az „energeia”-szemlélet érvényesül, amit a jelen-téselemzések maradéktalanul bizonyítanak is. S ennek az „energeia”-szemlé-letnek — ami az alkotótevékenység folyamatának, a jelentések egymáshoz való viszonyának a vizsgálatában ölt testet, s amelynek eredményeként ki-rajzolódnak a koherens rendszer határozott körvonalai — szerves része azok-nak a felszín alatt működő erőknek a földerítése is, amelyek a látszólagos nyugalom állapotában levő rendszert állandó mozgásba hozzák. Ezeknek a folyamatoknak a vizsgálatában, immanens módon az állapotban rejlő történeti mozgásoknak a föltárásában elért eredményeik alapján a Zsilka-féle munka-csoport első nyilvános jelentkezését méltán tekinthetjük a hazai magyar és általános nyelvészet távlatokat nyitó teljesítményének. (Csak zárójelben jegy-zem meg: e sorok befejező részének írásakor hagyta el a nyomdát a munka-csoport „Jentéselemzések — a modalitás köréből” c. 2. kötete, ami minden bizo-nyjal méltó folytatása az 1. kötetnek és serkentője a továbbiaknak.) Min-denestre az utóbbi években megjelent magyar nyelvészeti munkák közül ke-vésben fonódik ennyire össze az elmélet a gyakorlattal, ami akkor válik telje-sen nyilvánvalóvá, ha egészen röviden — szinte felsorolásszerűen — utalunk azokra a területekre, amelyek hasznosíthatják ezeknek a jelentéselemzéseknek az elméleti és gyakorlati eredményeit.

Az alkalmazhatóság legkézenfekvőbb területe az a n y a n y e l v i o k t a t á s, melynek fehér foltjáról, hiányosságairól nem kell sok szót veszteget-nünk. A munkacsoport ebben a jelentéselemzés-sorozatban — amint azt Zsilka a kötet előszavában írja — főként az 1976-os Közművelődési Törvény előírásainak akart érvény szerezni, amely „az anyanyelvi oktatás magasabb szintre

emelését állítja elsőrendű feladatként a magyar nyelvtudomány elé" (7). Nem merő illúzió, ha az anyanyelvi oktatást vagy még inkább általában a nyelv-oktatást a Közművelődési Törvény a természettudományok oktatásához akarja közelebb hozni, mert e mögött a felfogás mögött az az elképzelés vonul végig, hogy nyelvoktatásunk áldatlan helyzetén csak akkor segíthetünk, ha elméletileg szilárd tudományos alapokra helyezzük, ha olyan oktatási koncepciót tudunk kidolgozni, amely képes számolni a nyelvtudomány legújabb eredményeivel, s ezek hasznosítása révén vonzóbbá, élményszerűbbé tudja tenni a különböző oktatási intézményekben folyó nyelvoktatást.

Az ugyanis nyilvánvaló, hogy az anyanyelvi oktatásunk helyzetének javítása fokozottabb mértékben megköveteli az elméleti vizsgálódások és az alkalmazott tudományi kutatások szerves egységét. Ennek az összhangnak, az elmélet és a gyakorlat egységének a megnyilatkozását olvashatjuk ki az előttünk fekvő kötetből. A „levezetések”, a nyelvünk mai állapotában a felszín alatt lejátszódó, sokszor egymást keresztező folyamatok felderítése, a lát-szólag egymástól távol álló jelenségek közötti kapcsolatok bemutatása, az ellentétek harcából kibontakozó jelenség lényegének a feltárása egészen más megvilágításba helyezik a tanuló előtt a szavak és a „száraz” nyelvtani szabályok halmazaként értelmezett anyanyelvünk működési törvényszerűségeit. Ezeknek a folyamatoknak a tudatosítása az anyanyelvi oktatásban azt jelenti, hogy megcsillantottuk a tanuló előtt a „nyelvben rejlő logikát”, feltártuk a skolasztikus módon értelmezett nyelvtani szabályok „mögött” működő rendszert, megmozgattuk a nyelvi fantáziát, érzékeltettük a nyelv felszíne alatt rejlő szinte kimeríthetetlen gazdagságot, azokat a lehetőségeket, amelyek kiapadhatatlan forrásai nyelvünk szüntelen megújulásának. Ezt a jelentéselemzés-gyűjteményt, ezeknek a gondolatoknak a jegyében, méltán tekinthetjük a nyelvi alkotóképesség fejlesztését, a nyelvi biztonság erősítését szolgáló nélkülözhetetlen kézikönyvnek. A kötet gyakorlati értékét az elméletileg jól megalapozott nagy ívű koncepció, a hajlékony dialektikus szemléletmód biztosítja, aminek következetes érvényesítése minden tudomány elsőrendű feladata.

Az anyanyelvi oktatás nem szűkíthető le csupán a nyelvi szabályrendszer működésének a tudatosítására, azoknak a folyamatoknak az ismertetésére, amelyekről a kötet kapcsán az előző bekezdésben szóltam. Nemzeti tudományról lévén szó, a nyelvészet ezer szállal kötődik azokhoz a tudományokhoz, amelyek a történelmi múlt és a jelen eseményeit, a szóban forgó társadalom gazdasági, politikai és kulturális életének kialakulását és fejlődését hivatottak vizsgálni. Ezeknek a nemzeti tudományoknak -- köztük a nyelvtudománynak is -- rendkívül jelentős ember- és tudatformáló erejük akkor válik „anyagi erővé”, ha eredményeiket oktatási intézményeink a nevelés és oktatás folyamatában sikeresen fel is tudják használni. „A nyelv mibenlétének, működésének a megértése -- írja Zsilka a kötet előszavában -- az egyén és a közösség belső viszonyának megértéséhez visz közelebb. A tudatosság, az egyén és a közösség belső viszonyának megértése szorosan összefügg egymással. Ennek a gondolatnak a megértésében van annak az emberformáló -- és ehhez nyomban tegyük hozzá: annak a nemzettudat formáló -- erőnek a forrása, amelyet a nyelv oktatásának tulajdonítanak.” (9.)

Ehhez a gondolathoz kapcsolódnak azok a lehetőségek is, amelyeket a kötet eredményei elméleti és gyakorlati vetületeikben hasznosításra kínálnak az anyanyelvi oktatás elméleti megalapozását és hatékonyságát segítő tudo-

mányok számára. Csak utalásszerűen a humán szférának azokat a területeit említem, ahol ezeknek a jelentéselemzéseknek az eredményei, elméleti általánosításai maradéktalanul alkalmazhatók. A mű- és stilisztikai elemzésekben, a fordítás elméletében és gyakorlatában, a nyelvművelésben és a nyelvtervezésben, a retorikában, a tömegkommunikációban és a terminológia elméletében és gyakorlatában. De utalhatok a szövegnyelvészetre, annak különböző „ágaira”, a szöveggrammatikára, és a szövegszemantikára. Mindegyik itt felsorolt terület számára levonható elméleti és gyakorlati tanulságokat külön-külön lehetne elemezni, de most, egy-két mondat erejéig, csupán a stilisztikai elemzésekben hasznosítható szempontokra hívnám föl a figyelmet. A kötet szerzői elemzéseikben olyan folyamatokat követnek nyomon, amelyek egyértelműen világossá teszik a szóképek, a költői alakzatok kialakulásának és „felbontásának” a módozatait. Nem kell különösebben hangsúlyoznom, hogy mit jelent ezeknek a folyamatoknak a tudatosítása az iskolákban folyó mű- és stíluselemzésekben. Azonkívül, hogy ezeknek a folyamatoknak az ismerete tudatosítja a tanulóban egy-egy költői szókép esztétikumát, szépségét, egyben fejleszti alkotóképeségét is. Az elmélet, a szóban forgó tudomány számára sem közömbösek az ilyen elemzésekből levonható elméleti általánosítások és gyakorlati tanulságok. Főleg akkor nem, ha a mai magyar líra egy-egy gyöngyszemét vesszük szemügyre, annak szépségében akarunk gyönyörködni. Ebből a szempontból igen jelentős és rendkívül tanulságos — mind elméleti, mind gyakorlati vetületében — TÖRÖK GÁBORNAK „A pecsétek feltörése” című könyve. (Bp., Magvető, 1983.), melyben József Attila költészetének és nyelvének neves szakértője mai magyar líránk nyelvi rejtélyeibe vezet be az olvasót. A kötet nem rendszeres verselemzések gyűjteménye, hanem mai magyar líránk egy-egy darabjából kiragadott sorok szakszerű értelmezése, a „nyelvi rejtélyek” meg- és feloldása, a mindennapi élet nyelvének szokványos fordulataitól erősen eltérő, az érzelmi telítettséget és a gondolatok közötti feszültségeket kifejező „merész” szókapcsolatok, jelentésszociációk magyarázata. Török Gábor tehát „versolvasástanában” (így nevezi könyvét!) arról a pontról indul vissza a köznyelv felé, ahová a négy kutató elemzéseiben eljutott.

Úgy vélem, az anyanyelvi oktatásban ennek az egy „sávon” lezajló folyamatnak a tudatosítása, az eredményből az előzményekre való visszatekintés, a „visszakapcsolás” állandó lehetősége, növeli a nyelvi biztonságot a nyelvi fantáziát és a nyelvi alkotóképeséget, s egyszersmind az egymást harmonikusan kiegészítő két munka elméleti és gyakorlati értékét is maradéktalanul bizonyítja.

Szándékosan hagytam utoljára a lexikográfiát. Igazat kell adnom Zsilkának és mindazoknak, akik nyelvtudományunk magasabb szintre emelését az elmúlt évtizedekben megkezdett és befejezett nagy gyűjtőmunkák óriási anyagának korszerű értelmezésében látják, mert való igaz, hogy „a nagy gyűjtőmunkákban (amilyen a Magyar Nyelv Értelmező Szótára is!) felhalmozott anyagok holt értékek, amelyek csak újabb elemzések tükrében elevenedhetnek fel” (5). Az ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékén 1981 óta működő kutatócsoport ezeknek a „holt értékeknek” a meglevenítését vállalta magára, és nem is eredménytelenül. Az első kötet — s az időközben megjelent második kötet is — azt bizonyítja, hogy megszületőben van a *Értelmező Szótárnak* egy olyan „korszerű változata”, amely nem csupán rögzíti a szavak jelentését, hanem feltárja és mozgásában mutatja be a magyar szókészlet leg-

dinamikusabb részének, az igék és igecsoportok jelentéseinek szerves, rendszerszerű kapcsolatait.

Jelentőségét és tudományos értékét elsősorban — de nem kizárólagosan — az eredmények gyakorlati felhasználhatósága, a szemléletmód és a módszertan alkalmazhatóságának távlatokat nyitó lehetőségei növelik. Ámde a kutatócsoport tevékenységének, eddigi munkájának jelentősége nem merül ki a fentiekben, tudományos értéke jóval túlmutat a szűkebb szakmai és gyakorlati szempontokon. Korunkat igen gyakran úrkorszaknak, atomkornak, a kibernetika és az elektronika stb. korának szokták nevezni. Ezek az elnevezések mind helyesek, hiszen valamennyi a tudomány és technika valamelyik jelentős eredményét tartalmazza. De minden bizonnyal igazat kell adnunk V. Guskov szovjet kibernetikusnak, aki századunkat legszívesebben a „nagy rendszerek” korszakának nevezné. (L. GENNAGYIJ MAKSZIMOVICS, A csodálatos számítógép. Budapest—Uzsgorod, 1981. 63.) Ne féljünk a *nagy* jelzőtől. A nyelv a maga látszólagos „kicsinysége” és megszokottsága ellenére is épp olyan nagy rendszer, mint egy vállalat vagy egy társadalom gazdasági élete, és rendszere legalább annyira bonyolult, ha nem bonyolultabb, mint amazoké. A kötet tudományos értékét, az elért eredményeket csak ebben az összefüggésben ítéldhetjük meg helyesen, hiszen ezek a jelentéselemzések, a belőlük leszűrt elméleti általánosítások és következtetések — ha olykor még a hipotézisek régióiban mozognak is — a nyelvi valóság viszonyait, a rendszer mozgását tükrözik, annak a nagy „rendszernek” saját magán túlmutató szerteágazó szárait fogják egységbe, amely a munka mellett társadalmi létünk alapja. Hogy „kicsinysége” és megszokottsága ellenére is mennyire nagy rendszer a természetes emberi nyelv, és a munka mellett milyen elsőrendű szerepe van a társadalom életében s ennek episztemológiai következményeként a rendszerkutatásban, mutatja az az egyszerű cáfolhatatlan tény, „hogy az emberi alkotóképesség valamennyi típusának nyelvi kreativitásunk az alapja”. (L. SOLOMON MARCUS, A nyelvi szépség matematikája. Bp., 1977. 5.)

A *nagy* jelző gyakori használata egy szerény külsőjű kötet kapcsán, melyet ha kétszer-háromszor kézbe veszel, máris szétesik, látán túlársnak tűnik. Természetesen a jelzővel nem a kötet eszmei értékét minősítettem, bár ezt is megtehetném, hanem azt a jelenséget, amelynek lényegében, működési szabályrendszeréhez — legalább egy minta erejéig — próbáltak közelebb férkőzni a tudományos műhely kutatói. A mintában viszont — mint tengerecsöppben a tenger vize — benne van mindaz, amit a felvázolt koncepció és szemléletmód, valamint a módszertan a továbbiakban ígér. A magyar nyelvtudományt, általános és alkalmazott nyelvészetünket ez a kötet új jelentéskutatói „technológiával” és következetesen érvényesíthető szemléletmóddal gazdagította, ami nemhogy kizárna más koncepciókat, módszertanokat és elképzeléseket a jelentéskutatásból, hanem szükségyszerűen megkívánja. Más-más koncepciók meghonosítása és a gyakorlati kutatásokban történő következetes alkalmazása, a különböző modellek kínálta eredmények felhasználása, az „egymás keze alá dolgozás” a nyelv lényegének az ismeretéhez visz közelebb. A koncepciók életrevalóságát mindig az dönti el, hogy mennyiresszámolnak a nyelv ontológiai jellegzetességeivel, rendszer-jellegéből adódó ellentéteivel és ezeknek az ellentéteknek a dialektikus egységében megmutatkozó előrelendítő erejével. A Zsilka-féle kutatócsoport tagjainak dialektikus szemléletmódja szinte önmagától kínálja a szintézis lehetőségét, a megszakítottság és folytonosság ellentétén át — ezek dialektikus egységében — a nagy összefüggések feltárását.

Ez a globális szemléletmód, mely felfrissíti és új gondolatokkal egészíti ki legjobb hagyományainkat, és mozgásában mutatja be mai nyelvállapotunk rendszerét, jelenti ennek a kötetnek a már említett szűkebb szakmai és gyakorlati szempontokon túl azt a tudományos értékét, amelyet a nagy rendszereket vizsgáló tudományok is képviselnek.

De a szűkebb szakmai berkekben maradvá el lehetne és el kellene gondolkodnunk azon, amit az imént az Értelmező Szótár „korszerű változatáról” mondtam. A „korszerű változat” kifejezést idézőjelben használok, utalva a kifejezés átvitt értelmére. Ezt az elemzéssorozatot, melyből eddig két kötet látott napvilágot az ELTE Sokszorosítóüzemében 400 – 400 példányban, joggal tekinthetjük a hat kötetes Értelmező Szótárunk mellékletének, kiegészítésének vagy esetleg korszerű változatának. Egyelőre maradjunk a „melléklet” vagy a „kiegészítés” kifejezésnél, mert ezek szerényebb igényűek a „korszerű változat”-nál. A kettő közül akármelyik megfelel annak a tudományos követelménynek, amelyet a Tudományos Akadémia gondozásában megjelent alapvető munka „melléklete”, illetőleg „kiegészítése” iránt joggal támaszthatunk. Az elemzéssorozat jelentősége, tudományos értéke természetesen nem vetekszik — és nem is tarthat igényt rá, hogy vetekedjék — ennek a nagyszabású és eddig a legnagyobb tudományos igényességgel és módszerességgel elkészített Értelmező Szótárnak a tudományos értékével és jelentőségével, de úgy vélem, az elemzések színvonalát és szakszerűségét tekintve szerencsés kiegészítője, melléklete, amolyan segédlete lehetne Értelmező Szótárunknak. Kár — nagy kár — lenne, sőt szellemi értékeink pazarlásában lennének elmaraszthatók, ha hagynánk ezeket az értékes és szakszerű elemzéseket valamelyik tanszékünk polcain porosodni, mert egyelőre 4–5 tudományos kutatónak az eredményei erre vannak ítélve. Ezek a kötetek köteles példányként eljutnak ugyan a nagy könyvtárainkba, egyes tanszékeken is megtalálhatók, legtöbbször baráti alapon a szaknyelvészeknek is jut belőlük egy-egy példány, de akiknek legnagyobb szükségük lenne rá az anyanyelvi oktatásban (hogy csak erre a mozzanatra utaljak), nem is hallottak, nem is hallhattak az első két kötet megjelenéséről. Ezzel a megjegyzéssel nem azt akarom sugallni, hogy holnaptól kezdve ez az elemzéssorozat legyen segédanyaga, kézikönyve a középiskolai és felsőfokú oktatási intézményekben folyó anyanyelvi oktatásnak, hanem azt, hogy ennek a kiadványsorozatnak valamilyen formában meg kellene teremtenünk a nagyobb nyilvánosságot, megfelelő nyomdai kivitelezésben (magyarán szólva: könyvalakban!) hozzáférhetővé kellene tennünk első sorban a pedagógusok számára. Úgy vélem, ez nem utópia és nem is az elemzett munka túlbecsülése, egyszerűen az 1976-os Közművelődési Törvény egyik fő követelményének a teljesítése. S hogy ez mennyire nem csupán gyakorlati kérdés, arra az eddigiekben már többször utaltam.

A tudományok bármennyire fejlett apparátussal vizsgálják is a valóságot, bármilyen új — eddig nem ismert — összefüggéseit fedezik is föl a vizsgált jelenségnek, az anyag kimeríthetetlensége folytán nem juthatnak a lényegig, de az új eredmények mindenkor — legalább egy lépéssel — közelebb visznek hozzá. Legalább ez az „egyetlen lépés” minden tudomány feladata és társadalmi rendeltetése. S ha ez sikerült, a szóban forgó tudomány kutatási stratégiájának legfőbb célkitűzését teljesítette. Úgy vélem, az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoportjának vezetősége, midőn 1981-ben nem kis energiát igénylő szervezéssel létrehozta a Zsilka-féle kutatócsoportot, tudományos előrelátásról tett tanúbizonyságot. Ezt igazolja a jelentéselemzés-sorozat részle-

tesebben ismertető első kötet, az a „mintapéldány”, amely feljogosít annak feltételezésére is, hogy az ezután következő kötetek eredményei is „legalább egy lépéssel” közelebb visznek a kimeríthetetlen nyelvi valóság mélyrehatóbb ismeretéhez.

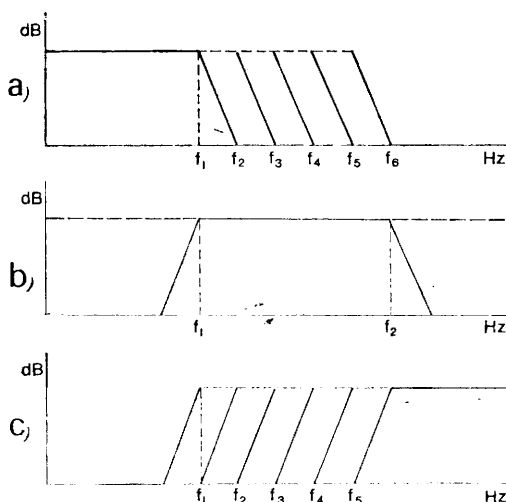
MÁTÉ JAKAB

A formánsszerkezet változásának hatása a magánhangzók felismerésére

I. Bevezetés. — A magánhangzók percepció vizsgálatának egyik legfontosabb eredménye az volt, hogy meghatározták azokat az összetevőket, amelyek pontos azonosításukat biztosítják. Bármely magánhangzót az első két formánsa alapján tökéletesen fel lehet ismerni (vö. WODARZ-MAGDICS, *Experiments in Hungarian vowel recognition: Linguistics LVI* [1970.], 64–87). A magasabb frekvenciákon levő komponensek másodlagos szerepet játszanak a percepcióban, vagyis a folyamatos beszédben mint redundáns képviselők jelentkeznek. A magasabb indexszámú formánsoknak a magánhangzó azonosításában betöltött szerepét azonban nemigen tanulmányozták (l. FANT, *Speech sounds and features*. Cambridge, Massachusetts, and London, 1983. 168).

Kísérletem célja az volt, hogy a magyar magánhangzók spektrális eloszlásának megváltoztatásával választ kapjak arra a kérdésre, hogy vajon a magánhangzók felismerésében az egyes formánsok milyen információhánnyal vesznek részt, illetve hogy a felsőbb frekvenciákon levő formánsoknak mi a funkciója. Más szavakkal: a magyar magánhangzók frekvenciaszerkezetének egyes részletei milyen információt hordoznak a felismerés folyamatában.

2. A kísérlet módszere és körülményei. — Természetes ejtésben, férfi bemondóval, izolált magánhangzókat rögzítettünk hangszalagra. Az összes magyar magánhangzó normatív ejtésben, random sorrendben szerepelt: *ő, ú, á, e, i, o, ű, a, é, í, ő, ü, ó, u*. Az összeállított hanganyagot 36 dB/oktáv meredekségű F-J Electronics típusú frekvenciaszűrőn engedték át úgy, hogy a) az első esetben alul áteresztő, b) a második esetben sáváteresztő és c) a harmadik esetben felül áteresztő szűrővel dolgoztunk, a lehetőség szerinti frekvenciaértékeken, vagyis 270, 330, 390, 470, 560, 680, 820, 1000, 1200, 1500, 1800, 2200, 2700 és 3300 Hz-en. Ez azt jelentette, hogy az első (a) esetben 270–1200 Hz-ig — minden megadott frekvenciaértéken — a tizennégy magánhangzónak az adott érték a l a t t i komponensei maradtak meg; attól felfelé pedig 36 dB/oktáv volt az összetevők intenzitásának csillapítása (1. ábra). A második (b) esetben a sáváteresztő szűrő alsó frekvenciájának beállítását változtattuk 270 és 2200 Hz között, a felső levágási frekvenciát állandó értéken — 2700 Hz-en — tartottuk. A sáváteresztő szűrő levágási meredeksége mind az alsó, mind a felső frekvencián 36 dB/oktáv volt. Az egyes magánhangzókat tehát a 270–2700 Hz, a 330–2700 Hz, a 390–2700 Hz, a 470–2700 Hz stb. k ö z ö t t i formánsszerkezet jellemezte. A harmadik (c) esetben 100 Hz-től felfelé az adott értéknél magasabb frekvenciákon levő komponensek maradtak meg, például az 1000, az 1500 vagy a 2000 Hz-en felüliek. A szűrő levágási meredeksége itt is 36 dB/oktáv volt. Az alul áteresztő szűrő (a) használatával így 9 sorozatot, a sáváteresztő szűrő (b) használatakor 22 sorozatot, a felül áteresztő szűrő (c) alkalmazásakor 7 sorozatot kaptunk. Összesen 28×14 —

1. ábra: A magánhangzók szűréséhez felhasznált szűrőállások: alul áteresztő (a), sávátresztő (b) és felül áteresztő (c). A csillapítás mértéke: 36 dB/oktáv.

módosult formánsszerkezetű — magánhangzót vizsgáltunk. Az eredeti és a szűrt magánhangzókról 700-as típusú hangspektrográffal hangszínképeket (8 kHz-ig, széles sávú szűrővel, magas kiemeléssel) és amplitúdómetszeteket (8 kHz-ig, keskeny sávú szűrővel, magas kiemeléssel) készítettünk. Az eredeti magánhangzók akusztikai adatait az 1. táblázat tartalmazza. A 28 szűrt magánhangzó-sorozatot magnetofonszalagra rögzítettük, és 10 fő 28—40 év közötti felnőttel (7 különböző alkalommal) lehallgattattuk. A kísérleteket egyszerre 6 fővel végeztük, kis teremben. A nagyobb fokú szűrések következtében a magánhangzók specifikus intenzitása (összetevők intenzitásának összessége) természetesen csökkent, ezért ezekben az esetekben a lejátszó magnetofont nagyobb hangerőre állítottuk. Egy kísérleten belül azonban a lejátszott hanganyag erősségét nem változtattuk. A 10 kísérleti személy adataiból összesen $28 \times 14 \times 10$ választ kaptunk, vagyis majdnem 4000 adatunk volt. Ezeket PDP 11/34-es típusú számítógépre vittük, és kiértékeljük. A számítógép-programot OLASZY GÁBOR készítette.

3. A percpiciós eredmények. — a) A kísérleti személyeknek az alul áteresztő szűrővel szűrt magánhangzók felismerésére adott válaszait az adattár tartalmazza. A 270 Hz-es alul áteresztő szűrés után a magánhangzókban csak az alaphfrekvencia, valamint az első és második felharmonikus (vagy annak egy része) maradt meg. A kísérleti személyek elsősorban hátul képzett, rövid vagy hosszú, felső nyelvvállású, tehát alacsony első formánssal jellemezhető magánhangzókat próbáltak felismerni: az *á* helyett 60%-ban *ú*-t, az *a* helyett 50%-ban *ú*-t, az *i*-re 40%-ban *u*-t, az *ö*-re 70%-ban *u*-t azonosítottak stb. Megemlítendő, hogy noha csak „nyomokban”, de elkülönülnek elől és hátul képzettek; 30—40%-ban azonosítanak palatális magánhangzókat, például az *ü*-nél 40%-os az *i*-értés, az *é*-nél 70%-ban, az *ű*-nél 80%-ban ítélnék palatális hangot. Kismértékben, mindössze 15%-ban nem ismertek fel a kísérleti személyek beszédhangot.

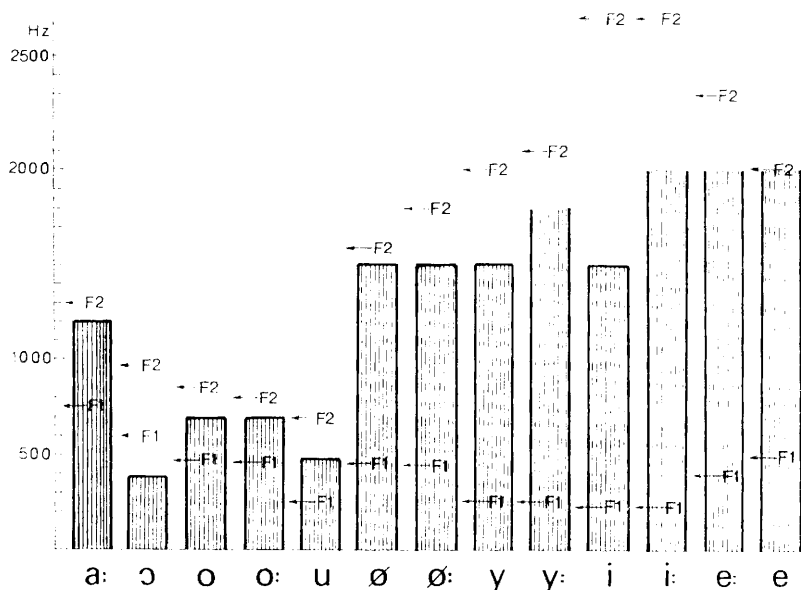
1. táblázat

Magánhangzó	Fizikai időtartam (ms)	F0	F1	F2	F3 (Hz)
á	430	120	750	1300	2900
a	360	120	600	950	2800
o	240	110	450	850	2900
ó	420	120	440	800	2900
u	240	130	250	700	—
ú	420	120	250	600	—
ö	240	120	450	1600	—
ő	380	120	440	1800	2400
ü	210	120	250	2000	2500
ű	420	115	250	2100	2600
í	200	120	220	2700	3400
i	340	120	220	2700	3600
é	400	120	400	2400	3050
e	380	120	500	2000	2800

Ahogy egyre növeljük az alul áteresztő szűrő áteresztési sávját, egyre több akusztikai információ jelenik meg az eredeti magánhangzóból. Ez azonban nem teszi könnyebbé, hanem szinte nehezíti az egyértelmű felismerést, hiszen a biztonságos azonosítást a meglevő adatok még nem teszik lehetővé. Gyakori például a nyelvileg rövid és hosszú hangok pontatlan jelölése, ami abból is adódik, hogy a kísérleti alanyok mindenekezlőtt a magánhangzó-minőség pontos visszaadására törekcszenek. Magyarázatra szorul, hogy a 390 és 470 Hz alatti összetevők megletekor miért azonosítanak a kísérleti személyek jelentős százalékban palatális *i* hangokat (az eredeti *i*, ill. *ü* hangokra), illetőleg hogy a palatális hang felismerése miért szűnik meg az 560 Hz-es értéktől felfelé. A percepciós adatok eloszlási rendjének figyelembevételével elgondolásom a következő. Feltehetően 350 és 500 Hz között a felső nyelvállású palatális és veláris hangok közötti különbség nem igazán szignifikáns, a megmaradt formánsmaradványok csaknem azonosak — a kísérleti alanyok döntése tehát ingadozik a nyelvmozgás vízszintes irányának pontos megítélésében. Ahogy nő az akusztikai információ, azaz egyre több akusztikai részlet jelenik meg az eredeti hangból, jelentkeznek a jellemző különbségek: **f ő k é n t a f o r m á n s i n t e n z i t á s** tekintetében.

Viszonylag kis akusztikai információ elegendő az *a* hang felismeréséhez, már a 390 Hz alatti összetevők esetén 70%-os a biztos azonosítás, ez 80 Hz-cel több formánsmaradvány esetén 90%-osra nő. 780 Hz alatti összetevők jelenléte szükséges az *o*, *ó* magánhangzók hasonlóan jó azonosításához. Nagyjából ugyanilyen értékek biztosítják az *u* felismerését. A kísérlet egészen végigvonult a hosszú *ü* problémája, amelyet a kísérleti személyek *ó*-ként azonosítottak. Az *á* felismerése 1200 Hz-ig rossz, itt viszont rögtön 80 százalékban korrekten azonosítják. Az elől képzett magánhangzók felismerése — várhatóan — pontatlan, jó azonosításuk még az 1200 Hz-es szűrésnél sem éri el a 70 százalékot.

Az eredmények azt mutatják, hogy jóval a második formáns megjelenése előtt a kísérleti személyek képesek az adott magánhangzó felismerésére; noha a magánhangzó F2-jének frekvenciája, illetve a nagy százalékban korrekt azonosítást biztosító frekvenciaérték között viszonylag nagy a (frekvencia)távolság. Az adatok azt mutatják, hogy annak a frekvenciaértéknek, ahol a felisme-

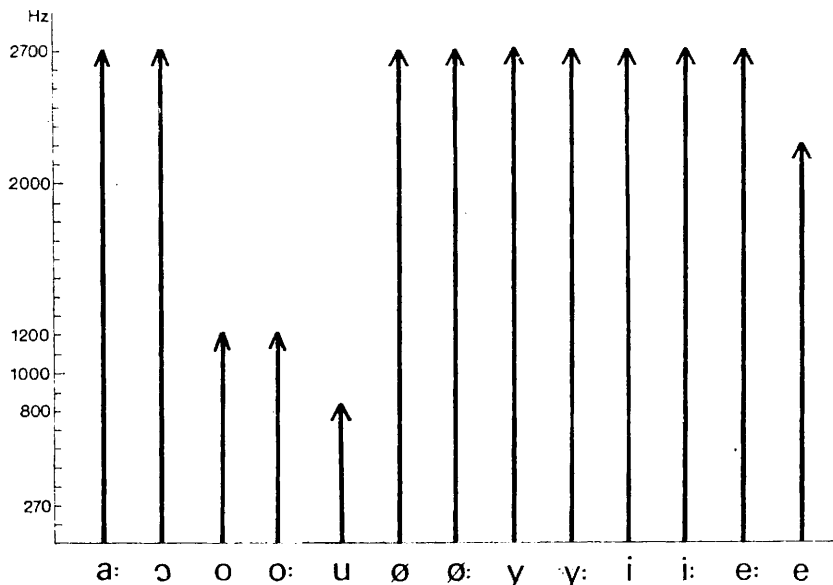

2. ábra: Az alul áteresztő szűrő alkalmazásával kapott percepciós eredmények. A felül zárt téglalapok az 50%-os korrekt azonosítást jelzik a megfelelő frekvenciaértéknél, a nyitott téglalapok az ennél gyengébb felismerést. Minden egyes magánhangzónál jelöltük az első és a második formáns frekvenciaértékét (F1, ill. F2).

rés megtörtént és az F2 frekvenciájának távolsága jellemző az adott magánhangzóra (vö. 2. ábra). A mért adatok alapján legnagyobb ez a távolság a hátul képzettek közül az *a* esetében (560 Hz), legkisebb az *á*-nál (100 Hz); az elől képzetteknel lényegesen nagyobb távolságok is akadnak (pl. az *i*-nél 1200 Hz). Mindebből az látszik, hogy a magánhangzók első formánsában valamilyen formában kódolva kell lennie a másodiknak is (hiszen a kettő együttesen biztosítja a pontos felismerést), illetőleg hogy az első formáns frekvenciája és intenzitása a magánhangzók egy részének azonosítását jobban biztosítja, mint azt korábban feltételeztük. A regisztrátumok elemzése azt mutatja, hogy az adott frekvenciákon levő összetevők intenzitásában jelentkező — látszólag — kis különbségek elegendőek a különböző hangminőségek azonosításához. Nyilvánvaló tehát, hogy az adott anyanyelvi hangnak az agyban kódolt „képe” nemcsak a felismerést éppen biztosító komponenseket tartalmazza, hanem a hangra ugyan jellemző, de normál körülmények között redun-dáns akusztikai részleteket is. A korrekt felismerést éppen biztosító komponensek konkrét értékei nagymértékben igazodnak a hallószerv fiziológiai képességeihez is, hiszen például 500 Hz alatt a fül frekvenciaérzékenysége kisebb, mint a fölött (HALM TIBOR, Hallástan. Bp., 1963.). (Esetleg ezért kellhet mindkét formáns pl. az *u*, *ú*-k korrekt azonosításához?)

b) A második kísérletsorozatban 270 és 2700 Hz közötti tartományban szűkítettük a magánhangzók frekvenciatartományát. A sáváteresztő szűrővel szűrt hangok a következő frekvenciasávokban realizálódtak: 2430, 2370, 2310, 2230, 2140, 2020, 1880, 1700, 1500, 900, 500 Hz. A percepciós adatokat az adat-

tár tartalmazza. Jól látszik, hogy a magánhangzók nagyobb részének felismerése csaknem végig korrekt. Az *o*, *ó* és *u* felismerése a 820–2700 Hz-es frekvenciatartománytól kezdve elbizonytalanodik. Ugyanakkor 1200 és 2700 Hz között átengedve a jelet, az *o*-t 90%-nak, az *ó*-t 90%-ban *ó*-nak, az *u*-t 70%-ban *u*-nak (ill. *ú*-nak), sőt a hosszú *ú*-t is 80%-ban *ú*-nak (ill. *u*-nak) azonosítják. Ez azért feltűnő, mert a felsorolt hangok első formánsa jóval a megadott alsó érték alatt helyezkedik el. Ebből tehát arra kell következtetnünk, hogy harmadik formánssuk tartalmazhatja azt az — első két formánsnak tulajdonított — funkciót, hogy tudniillik biztosítja a korrekt felismerést. Más magánhangzóknál is tapasztalható ez a „funkcióátvétel”: az F2 és az F3 veszi át a percepcióban az F1 és az F2 szerepét. Az *i*, *é* hangoknál például, ahol az első formánsok bőven az 1000 Hz-es érték alatt helyezkednek el (az *á*-nál az első kettő 1500 Hz alatti), a második, harmadik formánsok esnek bele részben vagy egészen a szűrés után megmaradó frekvenciatartományba, amely az utolsó sorozatban mindössze 500 Hz szélességű (2200 és 2700 Hz között), mégis mindhárom hang felismerése 90–100%-osan korrekt. Az utolsó sorozatban (az 500 Hz-es sávban) az elől képzett magánhangzók azonosítása mind tökéletes, ami összefügg azzal, hogy mind az *i*, *í*, mind az *é* F2-je 2000 Hz fölé esik. Őt magánhangzó második formánsa esik a 2000 Hz-es érték közelébe: az *ö*, *ó*, *ü*, *ű*, *e* hangoké. Közülük csak az *e* azonosítása nem éri el a 70%-ot. A magyarázat az F3 intenzitásában rejlik. A különbség ugyanis az *e* és a többi, 2000 Hz körüli F2-vel rendelkező palatális hang között az, hogy míg a labiális magánhangzóknak közvetlenül az F2 fölött helyezkedik el az intenzív harmadik formánsuk, addig az *e*-nek a kb. 2800 Hz-en levő F3-ja gyengébb intenzitású, s ez a korrekt válaszok arányának csökkenésében jut kifejezésre. Ismert, hogy ha az első két formánsból csak az egyik áll rendelkezésre, s annak alapján kell a hangot azonosítanunk, akkor az adott nyelvre jellemző hangrealizációktól függően egy vagy több hangot fogunk felismerni (vö. szinuszhangok beszédhangként történő percepciójáról: FANT *i. m.* 182). Például, ha az akusztikai szerkezet egyetlen 400 Hz-en levő formánst tartalmaz (az alaphangon kívül), akkor azt nagy valószínűséggel *o*-nak, *ö*-nek vagy *é*-nek fogják hallani, illetőleg ha csak 2300 Hz táján van összetevő, akkor az nagy valószínűséggel az *i* vagy az *é* benyomását fogja kelteni. Az a tény tehát, hogy kísérletben az alanyok pontosan megkülönböztették például az *i*-t az *é*-től ott, ahol gyakorlatilag csak a második és a harmadik formánsok voltak jelen, ahhoz a következtetéshez vezet, hogy az F2 és a rá következő formánsok helye, illetve viszonyuk éppolyan jellemző az adott magánhangzóra, mint az F1 és az F2 helye és viszonya. Ez azért fontos, mert az első két formánsával megadott magánhangzó akusztikai szerkezetében viszonylag nagy sávban változtathatjuk az F3 frekvenciáját, a hangminőség percepciója lényegesen mégsem változik (vö. éppen az *i*–*é*–*e* felismerésére: M. GÓSY–T. de GRAAF, Differences in the perception of Dutch and Hungarian vowels. 1983. Kézirat). A második és a harmadik formánsok szerepét vizsgálja FUJIMURA a három felső nyelvállású svéd *i*, *ü*, *u* hang felismerésére vonatkozólag (On the second spectral peak of front vowels: a perceptual study of the role of the second and third formants: Language and Speech 10. 1967.). A szintetizált magánhangzókkal végzett kísérlet eredménye szerint az F2, illetve az F3 (konstans F1, F4 és F5) biztosítja az adott hang korrekt felismerését, de nem függetlenül a formánsok frekvenciájától, illetve a két formáns frekvenciájának távolságától.

3. ábra: A sáváteresztő szűrővel torzított magánhangzók percepciós eredményei (a felső érték, 2700 Hz, konstans; az alsó érték változó).

A szűkülő frekvenciasávban megjelenő magánhangzók percepciójáról a 3. ábra grafikonja szemléltet.

c) A harmadik kísérletsorozatban 1000 Hz-től felfelé szűrtük a magánhangzókat úgy, hogy az adott értékek fölötti teljes frekvenciatartomány megmaradt. A percepciós adatokat az adattár tartalmazza.

Az eredmények szerint még ilyen nagyfokú torzítás mellett is több magánhangzónk korrektt felismerése megmarad. Várhatóan a magas frekvenciájú F2-t tartalmazó hangokat, az *i*, *í*, *ü*, *ű*-t azonosítják jól a kísérleti személyek. Mind a négy magánhangzó 2000 Hz-en felüli F2-t és 3000–5000 Hz körül további formánsokat tartalmaz. Az eddigiek alapján az már érthető, hogy ezek a magasabb indexszámú összetevők és egymás közti viszonyaik biztosítják a felismerést. Kérdés, hogy miképpen lehetséges a labiális és illabiális megkülönböztetés ennél az észlelés szempontjából nagymértékben „károsodott” formánsszerkezetnél. A regisztrátumok azt mutatják, hogy a labialitásra, illetve az illabialitásra vonatkozó akusztikai információt a részösszetevők intenzitása biztosítja. Ismeretes, hogy az illabiális magánhangzók intenzívebbek, mint a labiálisok (SZENDE TAMÁS, A beszéd folyamat alaptényezői. Bp., 1976. 117), az viszont kevésbé köztudomású, hogy az illabiális hangok magasabb indexszámú (főként F2) formánsainak relatíve nagyobb intenzitása biztosítja felismerésüket, illetve a labiális „párok” azonosítását. Az F1-et tekintve éppen a labiálisoké az intenzívebb az illabiálisokéval szemben. Mindegyiknél az F2 intenzitása nagyobb, mint az első formánsé, tehát a hang specifikus intenzitásának kialakításában az F2-nek van nagyobb szerepe.

Az alsó nyelvállású *e* és a középső nyelvállású *ö*, *ő* hangok felismerése a 2200 Hz-es szűréstől bizonytalanodik el, az illabiális *é-é* azonban végig kor-

rekt. Ugyancsak a 2200 Hz-es értéktől nem azonosítják jól a hátul képzett *a*, *á* hangokat. Már az 1000 Hz-es szűrés esetén sem azonosíthatók az *o*, *ó*, *u*, *ú*-k, vagyis az elemzésekben a 2000 Hz tájára tett harmadik formánsok (vö. szintetizált hangokra: BOLLA KÁLMÁN, A magyar magánhangzók akusztikai analízise és szintézise: MFF. 1. sz. 1978.) intenzitása olyannyira csekély, hogy gyakorlatilag nem vesznek részt a hangminőség kialakításában.

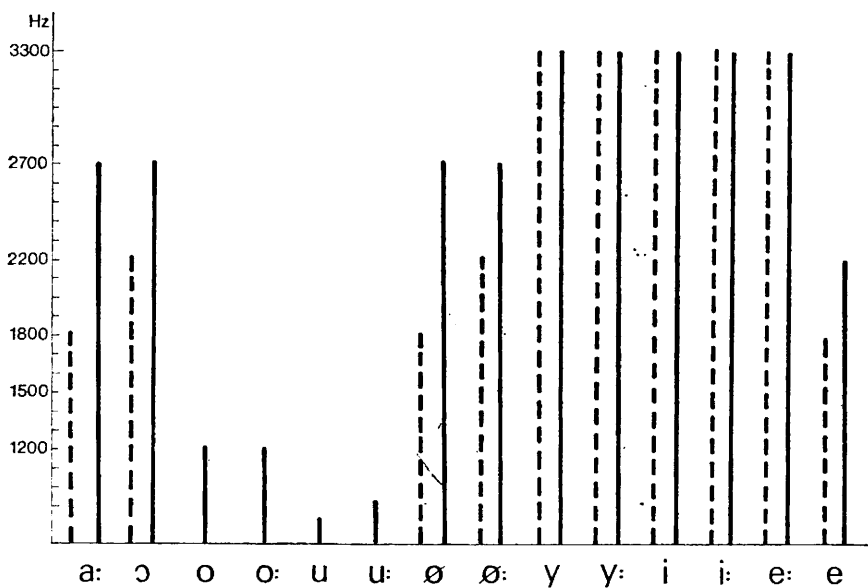
A kísérletsorozat adatait összevettem az 1000 Hz-es ponttól a b) kísérlet eredményeivel. Arra kerestem választ, hogy vajon az ugyanazon értéktől, de nem ugyanazon sávban megszűrt hangok percepciójában tapasztalható-e különbség. Összefoglaltam az ugyanazon értéktől felfelé (a teljes spektrumot átengedve), illetőleg a 2700 Hz-ig megszűrt magánhangzók észlelési adatait. Feltevésem az volt, hogy hasonló eredményeket fogok kapni, illetve hogy a magánhangzók felismerését megkönnyíti, ha nemcsak egy meghatározott sávban, hanem nagyobb frekvenciatarományban realizálódnak.

A kísérleti alanyok válaszaik nem erősítették meg egyértelműen a feltételezést. Több magánhangzó esetében ugyan csekély volt az ítéletek közötti különbség, mindössze 20%, de kevés kivétellel mindig ott kaptam jobb, korrektebb eredményt, ahol 2700 Hz fölött nem volt a hangban összetevő. Néhány hangnál (pl. *a*, *á*, *ú*, *i*, *ő*) csak egy-egy szűrésifrekvenciánál jelentkezett nagyobb mértékű eltérés, de az is mindig ott adott jobb eredményt, ahol a 2700 Hz feletti komponensek hiányoztak. A korrekt válaszok javára 40–50%-nyi az eltérés, s ez már túlmegy a hibaszázalék lehetőségén. Jelentős eltérést tapasztaltam több frekvenciaérték esetében is az *o*, *ó*, *u*, *ú* hangoknál; a rosszabb azonosítás itt is a teljesebb formánsskép esetében jelentkezett. Például amíg az 1000 és 2700 Hz között megmaradó összetevők esetén a kísérleti alanyok 70%-ban felismerik az *o*, *ó*-kat, addig az 1000 Hz fölött megmaradó teljes formánsszerkezet esetében 90%-ban *a*-t hallanak. Hasonlóan az 1200 és 2700 Hz közötti sávban 70%-ban felismerik az *u*-t, ugyanakkor az 1200 Hz fölötti összes komponens jelenlétében csupán 20%-ban, 70%-ban *a*-t értenek (vö. 4. ábra).

A percepciói ítéletek és a regisztrátumok adatai alapján a lehetséges magyarázat a következő. Említettük, hogy a magánhangzókat alkotó összetevők intenzitása adja a hang specifikus intenzitását. Az adott komponensek észlelése azonban nemcsak a konkrét intenzitásértéktől, hanem (a frekvenciaértéken túl) az elfedési jelenségektől is függ. Tudjuk, hogy az elfedés jelensége abból áll, hogy egy erősebb hang jelenléte megnehezíti vagy lehetetlenné teszi egy gyengébb hang észlelését. Az elfedő hang a gyengébb (az elfedett) hangra nézve az elfedés idejére hallásvesztést okoz (HALM i. m. 83). (Az elfedés egyébként valószínűleg a hallóideghez tartozó jelenség.) A formánsszerkezet megváltozásával egyidejűleg tehát számolnunk kell olyan elfedési jelenségekkel, amelyek korábban — a hang teljes formánsszerkezetének észlelésekor — nem vagy más mértékben jelentkeztek. Minderre persze csak a percepciósi adatokból következtethetünk vissza; de úgy tűnik, magyarázója lehet annak, hogy a több akusztikai komponens nemhogy könnyítené, de nehezíti a magánhangzó korrekt azonosítását (megjegyezve, hogy mindez nem független a frekvenciasáv konkrét értékeitől, valamint a magánhangzóra jellemző formánssképtől).

Megvizsgáltam, hogy a 60%-on felüli azonos (korrekt vagy nem korrekt) ítélet a háromféle szűrés esetén milyen magánhangzó-típusokat érint.

1. Az adott magánhangzót korrekten felismerték, más magánhangzóként ilyen százalékban nem azonosították: az *á*-t 270–2700 Hz között és 1000 Hz

4. ábra: A sáváteresztő (folyamatos vonal) és a felül áteresztő szűrő (szaggatott vonal) alkalmazásával kapott magánhangzók percepciósi eredményei (a 60%-on felüli korrekt azonosítás figyelembevételével)

felett, *o*-t 270–2700 Hz között, *u*-t 270–2700 Hz között, *ø*-t mindhárom sorozatban, *ø*-t mindhárom sorozatban (utolsóban egyszer *á* is), *ű*-t 270–2700 Hz között és 1000 Hz felett, *ű*-t 270–2700 Hz között és 1000 Hz felett, *i*-t 270–2700 Hz között, *i*-t 270–2700 Hz között, *é*-t 270–2700 Hz között és 1000 Hz felett, *e*-t 270–2700 Hz között és 1000 Hz felett.

2. Az adott magánhangzót ilyen százalékban egyáltalán nem azonosították korrekten: az *o*-t 1000 Hz felett, *ó*-t 1000 Hz felett, *u*-t 1000 Hz felett, *ű*-t 1000 Hz felett és 1200 Hz alatt, *ű*-t 1200 Hz alatt, *ű*-t 1200 Hz alatt, *i*-t 1200 Hz alatt, *i*-t 1200 Hz alatt, *é*-t 1200 Hz alatt, *e*-t 1200 Hz alatt.

3. Az adott magánhangzót három vagy annál többféle eredeti magánhangzó helyett is hallották ilyen százalékban: az *a*-t *a*, *á*, *e* helyett 1200 Hz alatt, *a*, *o*, *ú* helyett 270–2700 Hz között; *a*, *o*, *ó*, *u*, *ú* helyett 1000 Hz fölött; *o*-t *u*, *o*, *ó* helyett 1200 Hz alatt; *ó*-t *ű*, *ó*, *ő*, *e*, *é* helyett 1200 Hz alatt; *u*-t *u*, *ű*, *ő*, *i* helyett 1200 Hz alatt; *ű*-t *á*, *ű*, *e*, *i*, *i* helyett 1200 Hz alatt; *i*-t *i*, *u*, *o* helyett 1000 Hz fölött; *i*-t *i*, *ű*, *ó* helyett 1000 Hz fölött.

4. A d a t t á r. — 1. s o r o z a t (270 Hz alatt): *a* = 50 *ű*, 30 *u*, 20 *i*; *á* = 60 *ű*, 20 *ű*, 10 *ó*, 10 *ő*; *o* = 40 *o*, 30 *ő*, 20 *é*, 10 *e*; *ó* = 40 *ó*, 30 *o*, 10 *i*; *u* = 50 *u*, 20 *ű*, 10 *i*; *ú* = 20 *ű*, 10 *o*, 10 *u*, 10 *ű*, 10 *i*, 10 *i*; *ű* = 40 *u*, 40 *i*, 10 *ű*; *ű* = 20 *á*, 20 *i*, 20 *i*, 10 *ű*, 10 *ő*; *i* = 40 *u*, 30 *ű*, 10 *i*; *i* = 30 *i*, 30 *i*, 10 *u*, 10 *ű*, 10 *ű*; *e* = 50 *ű*, 30 *u*, 10 *ű*; *é* = 30 *ő*, 10 *o*, 10 *ó*, 10 *i*, 10 *i*, 10 *e*, 10 *é*; *ő* = 70 *u*, 20 *ő*; *ő* = 30 *ó*, 20 *ő*, 10 *á*, 10 *o*, 10 *ű*, 1 *é*. — 2. s o r o z a t (330 Hz alatt): *a* = 50 *ű*, 20 *a*, 20 *ó*; *á* = 60 *ű*, 20 *ű*, 10 *ó*, 10 *ő*; *o* = 50 *o*, 40 *ő*, 10 *ő*, *ó* = 50 *ó*, 30 *ő*, 10 *o*, 10 *é*; *u* = 60 *u*, 20 *ű*, 10 *i*, 10 *ő*; *ú* = 50 *ű*, 30 *ű*, 20 *ő*; *ű* = 40 *ű*, 30 *i*, 20 *u*, 10 *ű*; *ű* = 60 *ű*, 20 *ó*, 10 *ű*, 10 *ő*; *i* = 50 *ű*, 40 *u*, 10 *i*; *i* = 40 *ű*, 40 *ű*, 10 *i*,

10 δ ; $e = 60 \acute{u}$, 20 \acute{o} , 20 \check{u} ; $\acute{e} = 40 \acute{u}$, 30 δ , 10 \acute{o} , 10 \check{u} , 10 \ddot{o} ; $\ddot{o} = 50 o$, 20 u , 10 \ddot{u} , 10 \ddot{o} ; $\ddot{o} = 40 \delta$, 20 \acute{o} , 10 o , 10 \acute{e} , 10 \ddot{o} . — 3. sorozat (390 Hz alatt): $a = 70 a$, 10 \acute{o} , 10 e ; $\acute{a} = 40 \acute{o}$, 30 \acute{u} , 20 u , 10 o ; $o = 50 \ddot{o}$, 30 \acute{e} , 20 o ; $\acute{o} = 30 \acute{o}$, 30 δ , 20 e , 20 \acute{e} ; $u = 40 u$, 30 i , 10 \ddot{o} ; $\acute{u} = 50 \acute{u}$, 30 δ , 10 \acute{o} , 10 \check{u} ; $\ddot{u} = 60 i$, 40 u ; $\check{u} = 50 \acute{u}$, 30 \acute{t} , 10 \acute{o} , 10 \check{u} ; $i = 80 i$, 10 u , 10 \ddot{u} ; $\acute{i} = 60 \acute{u}$, 10 \check{u} , 10 \ddot{u} , 10 i , 10 \acute{i} ; $e = 60 \acute{o}$, 10 a , 10 a , 10 o , 10 u , 10 \acute{u} ; $\acute{e} = 40 \acute{e}$, 10 \acute{o} , 10 \acute{u} , 10 \check{u} , 10 \acute{t} , 10 \ddot{o} , 10 δ ; $\ddot{o} = 30 o$, 30 u , 10 \acute{o} , 10 \ddot{o} , 10 δ ; $\delta = 50 \acute{e}$, 20 \acute{o} , 20 δ . — 4. sorozat (470 Hz alatt): $a = 90 a$, 10 \acute{o} ; $\acute{a} = 40 a$, 40 \acute{o} , 10 u , 10 \acute{u} ; $o = 40 o$, 20 a , 20 e , 10 \ddot{u} , 10 \ddot{o} ; $\acute{o} = 60 o$, 30 δ , 10 \acute{e} ; $u = 70 u$, 30 o ; $\acute{u} = 40 \acute{o}$, 20 \acute{u} , 20 \acute{e} , 10 δ ; $\ddot{u} = 60 i$, 30 u , 10 \ddot{u} ; $\check{u} = 40 \acute{t}$, 30 \acute{u} , 10 \acute{o} , 10 \check{u} , 10 i ; $i = 40 u$, 40 i , 20 \ddot{u} ; $\acute{i} = 70 \acute{u}$, 10 u , 10 i , 10 \acute{i} ; $e = 60 a$, 30 \acute{o} , 10 o ; $\acute{e} = 40 \acute{e}$, 20 \acute{o} , 20 δ , 10 \check{u} , 10 \ddot{o} ; $\ddot{o} = 40 o$, 30 a , 20 e , 10 δ ; $\delta = 60 \acute{o}$, 20 \acute{e} , 10 \ddot{o} , 10 δ . — 5. sorozat (570 Hz alatt): $a = 90 a$, 10 e ; $\acute{a} = 90 a$, 10 \acute{a} ; $o = 50 o$, 40 \ddot{o} , 10 a ; $\acute{o} = 60 \acute{o}$, 30 δ ; $u = 60 o$, 40 u ; $\acute{u} = 60 \acute{o}$, 10 o , 10 u , 10 \acute{u} , 10 δ ; $\ddot{u} = 70 u$, 20 i , 10 \ddot{o} ; $\check{u} = 60 \acute{u}$, 30 \acute{t} , 10 u ; $i = 60 \acute{u}$, 30 \acute{t} , 10 \acute{i} ; $i = 60 \acute{u}$, 20 \acute{t} , 10 u , 10 \check{u} ; $e = 80 a$, 10 \acute{a} , 10 e ; $\acute{e} = 70 \acute{o}$, 10 o , 10 \acute{e} , 10 δ ; $\ddot{o} = 40 \ddot{o}$, 30 o , 20 δ , 10 \acute{o} ; $\delta = 70 \acute{o}$, 10 o , 10 δ . — 6. sorozat (680 Hz alatt): $a = 90 a$, 10 \acute{a} ; $\acute{a} = 100 a$; $o = 70 o$, 20 \acute{o} , 10 \ddot{o} ; $\acute{o} = 100 \acute{o}$; $u = 60 u$, 40 o ; $\acute{u} = 70 \acute{o}$, 30 \acute{u} ; $\ddot{u} = 70 u$, 20 i , 10 \ddot{o} ; $\check{u} = 70 \acute{u}$, 20 δ , 10 \check{u} ; $i = 70 u$, 10 \acute{o} , 10 \ddot{u} , 10 i ; $i = 70 \acute{u}$, 10 u , 10 \acute{i} , 10 δ , $e = 90 a$, 10 e ; $\acute{e} = 80 \acute{o}$, 10 o , 10 δ ; $\ddot{o} = 60 \ddot{o}$, 20 o , 20 δ ; $\delta = 80 \acute{o}$, 10 \acute{e} , 10 δ . — 7. sorozat (820 Hz alatt): $a = 100 a$; $\acute{a} = 100 a$; $o = 80 o$, 10 e , 10 \ddot{o} ; $\acute{o} = 90 \acute{o}$, 10 \acute{a} ; $u = 70 u$, 20 o ; $\acute{u} = 80 \acute{o}$, 10 a , 10 \acute{u} ; $\ddot{u} = 60 u$, 20 i , 10 \ddot{u} ; $\check{u} = 30 \acute{o}$, 30 \acute{u} , 20 \check{u} , 20 \acute{e} ; $i = 50 u$, 20 o , 20 \acute{i} , 10 \acute{u} ; $i = 50 \acute{u}$, 30 u , 10 i , 10 δ ; $e = 10 a$; $\acute{e} = 90 \acute{o}$, 10 \acute{e} ; $\ddot{o} = 50 o$, 20 \ddot{o} , 10 \acute{o} , 10 δ ; $\delta = 50 \acute{o}$, 30 o , 20 δ . — 8. sorozat (1000 Hz alatt): $a = 100 a$; $\acute{a} = 80 a$, 20 \acute{a} ; $o = 80 o$, 10 a , 10 \acute{o} ; $\acute{o} = 80 \acute{o}$, 10 \acute{a} , 10 o ; $u = 90 u$, 10 o ; $\acute{u} = 80 \acute{o}$, 20 \acute{u} ; $\ddot{u} = 70 u$, 20 i , 10 \ddot{u} ; $\check{u} = 40 \acute{u}$, 20 \acute{o} , 20 \acute{e} , 10 \check{u} , 10 \acute{e} ; $i = 80 u$, 10 i , 10 e ; $\acute{i} = 60 \acute{u}$, 30 u , 10 \acute{o} ; $e = 100 a$; $\acute{e} = 90 \acute{o}$, 10 \acute{e} ; $\ddot{o} = 50 o$, 20 \ddot{o} , 20 δ , 10 a ; $\delta = 90 \acute{o}$, 10 o . — 9. sorozat (1200 Hz alatt): $a = 10 a$; $\acute{a} = 80 \acute{a}$, 20 a ; $o = 90 o$, 10 e ; $\acute{o} = 90 \acute{o}$, 10 a ; $u = 60 u$, 40 o ; $\acute{u} = 60 \acute{o}$, 30 \acute{u} , 10 o ; $\ddot{u} = 50 \ddot{u}$, 30 i , 20 u ; $\check{u} = 40 \acute{t}$, 30 \check{u} , 20 \acute{u} , 10 \acute{e} ; $i = 50 u$, 50 i ; $\acute{i} = 80 \acute{u}$, 20 u ; $e = 80 a$, 20 e ; $\acute{e} = 80 \acute{o}$, 20 o ; $\ddot{o} = 50 \ddot{o}$, 30 o , 20 e ; $\delta = 60 \delta$, 20 \acute{o} , 20 \acute{e} .

10. sorozat (270–2700 Hz): $a = 100 a$; $\acute{a} = 100 \acute{a}$; $o = 100 o$; $\acute{o} = 100 \acute{o}$; $u = 60 u$, 40 o ; $\acute{u} = 70 \acute{o}$, 30 \acute{u} ; $\ddot{u} = 100 \ddot{u}$; $\check{u} = 100 \check{u}$; $i = 100 i$; $\acute{i} = 70 i$, 20 \acute{u} , 10 i ; $e = 100 e$; $\acute{e} = 100 \acute{e}$; $\ddot{o} = 100 \ddot{o}$; $\delta = 100 \delta$. — 11. sorozat (330–2700 Hz): $a = 100 a$; $\acute{a} = 100 \acute{a}$; $o = 100 o$; $\acute{o} = 100 \acute{o}$; $u = 80 u$, 20 o ; $\acute{u} = 60 \acute{o}$, 40 \acute{u} ; $\ddot{u} = 100 \ddot{u}$; $\check{u} = 100 \check{u}$; $i = 100 i$; $\acute{i} = 100 \acute{i}$; $e = 100 e$; $\acute{e} = 100 \acute{e}$; $\ddot{o} = 100 \ddot{o}$; $\delta = 100 \delta$. — 12. sorozat (390–2700 Hz): $a = 100 a$; $\acute{a} = 100 \acute{a}$; $o = 100 o$; $\acute{o} = 100 \acute{o}$; $u = 100 u$; $\acute{u} = 100 \acute{o}$; $\ddot{u} = 100 \ddot{u}$; $\check{u} = 100 \check{u}$; $i = 100 i$; $\acute{i} = 100 \acute{i}$; $e = 100 e$; $\acute{e} = 100 \acute{e}$; $\ddot{o} = 100 \ddot{o}$; $\delta = 100 \delta$. — 13. sorozat (470–2700 Hz): $a = 100 a$; $\acute{a} = 100 \acute{a}$; $o = 100 o$; $\acute{o} = 100 \acute{o}$; $u = 80 u$, 20 o ; $\acute{u} = 100 \acute{o}$; $\ddot{u} = 90 \ddot{u}$, 10 \ddot{o} ; $\check{u} = 80 \check{u}$, 20 δ , $i = 90 i$, 10 e ; $\acute{i} = 90 \acute{t}$, 10 \acute{e} ; $e = 100 e$; $\acute{e} = 100 \acute{e}$; $\ddot{o} = 100 \ddot{o}$; $\delta = 100 \delta$. — 14. sorozat (560–2700 Hz): $a = 100 a$; $\acute{a} = 100 \acute{a}$; $o = 100 o$; $\acute{o} = 100 \acute{o}$; $u = 60 u$, 40 o ; $\acute{u} = 60 a$, 20 \acute{o} , 20 \acute{u} ; $\ddot{u} = 50 \ddot{u}$, 50 \ddot{o} ; $\check{u} = 60 \delta$, 30 \check{u} , 10 u ; $i = 90 i$, 10 e ; $\acute{i} = 90 \acute{t}$, 10 \acute{e} ; $e = 100 e$; $\acute{e} = 100 \acute{e}$; $\ddot{o} = 100 \ddot{o}$; $\delta = 100 \delta$. — 15. sorozat (680–2700 Hz): $a = 100 a$; $\acute{a} = 100 \acute{a}$; $o = 90 o$, 10 \acute{o} ; $\acute{o} = 90 \acute{o}$, 10 o ; $u = 70 u$; 30 o ; $\acute{u} = 70 a$, 30 \acute{u} , $\ddot{u} = 80 \ddot{u}$, 20 \ddot{o} ; $\check{u} = 50 \check{u}$, 30 \ddot{u} , 20 δ ; $i = 90 i$, 10 \acute{e} ; $\acute{i} = 80 \acute{t}$, 10 i , 10 \acute{e} ; $e = 100 e$; $\acute{e} = 100 \acute{e}$; $\ddot{o} = 100 \ddot{o}$; $\delta = 80 \delta$, 20 \ddot{o} . — 16. sorozat (820–2700 Hz): $a = 100 a$; $\acute{a} = 100 \acute{a}$; $o = 50 a$, 50 o ; $\acute{o} = 70 \acute{o}$, 30 a ; $u = 40 a$, 40 u , 20 o ; $\acute{u} = 100 a$; $\ddot{u} = 100 \ddot{u}$;

$\tilde{u} = 80 \tilde{u}, 20 \tilde{o}; i = 80 i, 20 i; \acute{i} = 90 \acute{i}, 10 \acute{i}; e = 100 e; \acute{e} = 90 \acute{e}, 10 \acute{e}; \ddot{o} = 90 \ddot{o}, 10 e; \ddot{o} = 60 \ddot{o}, 40 \ddot{o}$. — 17. sorozat (1000–2700 Hz): $a = 100 a; \acute{a} = 100 \acute{a}; o = 60 o, 40 a; \acute{o} = 70 \acute{o}, 20 a, 10 o; u = 40 o, 40 u, 10 \acute{u}; \acute{u} = 70 a, 20 \acute{u}, 10 \acute{o}; \ddot{u} = 100 \ddot{u}; \tilde{u} = 90 \tilde{u}, 10 \tilde{o}; i = 80 i, 20 i; \acute{i} = 100 \acute{i}, e = 100 e; \acute{e} = 100 \acute{e}; \ddot{o} = 100 \ddot{o}; \ddot{o} = 90 \ddot{o}, 10 \ddot{o}$. — 18. sorozat (1200–2700 Hz): $a = 100 a; \acute{a} = 100 \acute{a}; o = 90 o, 10 \acute{o}; \acute{o} = 90 \acute{o}, 10 a; u = 50 u, 20 \acute{u}, 10 o, \acute{u} = 60 \acute{u}, 20 u, 10 a, 10 \acute{o}; \ddot{u} = 90 \ddot{u}, 10 \tilde{u}; \tilde{u} = 80 \tilde{u}, 10 \ddot{u}, 10 \tilde{o}; i = 80 i, 20 i; \acute{i} = 90 \acute{i}, 10 \acute{i}; e = 100 e; \acute{e} = 100 \acute{e}; \ddot{o} = 100 \ddot{o}; \ddot{o} = 90 \ddot{o}, 10 \ddot{o}$. — 19. sorozat (1500–2700 Hz): $a = 90 a, 10 \acute{a}; \acute{a} = 100 \acute{a}; o = 70 a, 20 o, 10 u; \acute{o} = 40 \acute{o}, 40 \acute{u}, 10 a; u = 40 u, 10 a, 10 o; \acute{u} = 30 a, 30 u, 10 \acute{u}, 10 \ddot{u}, 10 i; \ddot{u} = 90 \ddot{u}, 10 \tilde{o}; \tilde{u} = 40 \tilde{u}, 30 \tilde{o}, 20 \acute{e}; i = 100 i; \acute{i} = 90 \acute{i}, 10 \acute{i}; e = 90 e, 10 \ddot{u}; \acute{e} = 100 \acute{e}; \ddot{o} = 80 \ddot{o}, 10 e, 10 \tilde{o}; \ddot{o} = 100 \ddot{o}$. — 20. sorozat (1800–2700 Hz): $a = 90 a, 10 \acute{a}; \acute{a} = 90 \acute{a}, 10 e; o = 30 o, 30 u, 10 \acute{o}, 10 i, 10 \acute{e}, 10 \tilde{o}; \acute{o} = 70 \acute{u}, 10 \acute{o}, 10 u, 10 i; u = 40 u, 20 i, \acute{u} = 40 u, 40 i, 10 \acute{a}, 10 \acute{u}; \ddot{u} = 100 \ddot{u}; \tilde{u} = 70 \tilde{u}, 20 \ddot{u}, 10 \tilde{o}; \tilde{o} = 80 i, 20 \acute{e}; \acute{i} = 90 \acute{i}, 10 i; e = 60 e, 20 \tilde{o}, 10 \ddot{u}, 10 i; \acute{e} = 80 \acute{e}, 20 i, \ddot{o} = 90 \ddot{o}, 10 \ddot{u}; \ddot{o} = 90 \ddot{o}, 10 \ddot{o}$. — 21. sorozat (2200–2700 Hz): $a = 100 a; \acute{a} = 100 \acute{a}; o = 70 o, 10 a, 10 \acute{o}, 10 u; \acute{o} = 70 \acute{o}; u = 50 u, 10 i; \acute{u} = 20 i; \ddot{u} = 90 \ddot{u}, 10 \tilde{u}; \tilde{u} = 70 \tilde{u}, 20 \tilde{o}, 10 \ddot{u}; i = 100 i; \acute{i} = 90 \acute{i}, 10 \acute{u}; e = 60 e, 20 \ddot{u}; \acute{e} = 100 \acute{e}; \ddot{o} = 100 \ddot{o}; \ddot{o} = 90 \ddot{o}, 10 \ddot{o}$.

22. sorozat (1000 Hz fölött): $a = 100 a; \acute{a} = 100 \acute{a}; o = 90 a, 10 o; \acute{o} = 90 a, 10 \acute{o}; u = 100 a; \acute{u} = 100 a; \ddot{u} = 100 \ddot{u}; \tilde{u} = 50 \tilde{u}, 30 \tilde{o}, 10 \ddot{u}, 10 \tilde{o}; i = 90 i, 10 \acute{e}; \acute{i} = 80 i, 20 i; e = 100 e; \acute{e} = 100 \acute{e}; \ddot{o} = 100 \ddot{o}; \ddot{o} = 90 \ddot{o}, 10 \ddot{o}$. — 23. sorozat (1200 Hz fölött): $a = 100 a; \acute{a} = 100 \acute{a}; o = 100 a; \acute{o} = 80 a, 20 \acute{o}; u = 70 a, 20 u, 10 u; \acute{u} = 80 a, 10 u, 10 i; \ddot{u} = 90 \ddot{u}, 10 \tilde{o}; \tilde{u} = 60 \tilde{u}, 20 \ddot{u}, 20 \tilde{o}; i = 100 i; \acute{i} = 70 i, 30 i; e = 100 e; \acute{e} = 90 \acute{e}, 10 i; \ddot{o} = 90 \ddot{o}, 10 \ddot{u}; \ddot{o} = 90 \ddot{o}, 10 \ddot{u}$. — 24. sorozat (1500 Hz fölött): $a = 100 a; \acute{a} = 100 \acute{a}; o = 50 a, 20 i, 10 u, 10 i, 10 \tilde{o}; \acute{o} = 40 i, 30 \acute{o}, 20 \acute{o}, 10 a; u = 60 i, 30 u, 10 a; \acute{u} = 90 i, 10 a; \ddot{u} = 80 \ddot{u}, 20 \tilde{o}; \tilde{u} = 50 \tilde{u}, 40 \tilde{o}, 10 \ddot{u}; i = 60 i, 40 \acute{e}; \acute{i} = 70 i, 20 i, 10 \acute{e}; e = 90 e, 10 \tilde{o}; \acute{e} = 50 \acute{e}, 40 e, 10 i, \ddot{o} = 70 \ddot{o}, 30 \tilde{o}; \ddot{o} = 90 \ddot{o}, 10 \ddot{o}$. — 25. sorozat (1800 Hz fölött): $a = 90 a, 10 \acute{e}; \acute{a} = 90 \acute{a}, 10 \tilde{o}; o = 60 i, 20 i, 10 a, 10 \tilde{o}; \acute{o} = 60 i, 10 a, 10 \acute{u}, 10 i, 10 \acute{e}; u = 70 i, 20 u, 10 i; \acute{u} = 100 i; \ddot{u} = 70 \ddot{u}, 20 \tilde{o}, 10 i; \tilde{u} = 50 \tilde{u}, 30 \tilde{o}, 10 a, 10 \acute{u}; i = 80 i, 20 \acute{e}; \acute{i} = 70 i, 10 i, 10 \acute{e}, 10 \tilde{o}; e = 90 e, 10 \tilde{o}; \acute{e} = 60 \acute{e}, 30 e, 10 i; \ddot{o} = 90 \ddot{o}, 10 \tilde{o}; \ddot{o} = 80 \ddot{o}, 10 \ddot{u}, 10 \ddot{o}$. — 26. sorozat (2200 Hz fölött): $a = 60 a, 20 e, 20 \acute{e}; \acute{a} = 60 \tilde{o}, 20 \acute{a}, 20 \tilde{o}; o = 60 i, 40 i; \acute{o} = 100 i; u = 100 i; \acute{u} = 100 i, \ddot{u} = 100 \ddot{u}; \tilde{u} = 100 \tilde{u}; i = 70 i, 30 i; \acute{i} = 90 i, 10 i; e = 40 e, 40 \tilde{o}, 20 \ddot{u}; \acute{e} = 90 \acute{e}, 10 i; \ddot{o} = 50 \ddot{u}, 50 \tilde{o}; \ddot{o} = 60 \tilde{o}, 40 \tilde{u}$. — 27. sorozat (2700 Hz fölött): $a = 40 a, 20 i, 20 i; \acute{a} = 90 \tilde{o}, 10 \acute{a}; o = 90 i, 10 i; \acute{o} = 100 i; u = 100 i; \acute{u} = 100 i, \ddot{u} = 100 \ddot{u}; \tilde{u} = 90 \tilde{u}, 10 \tilde{o}; i = 100 i; \acute{i} = 90 i, 10 i; e = 30 \ddot{u}, 30 \tilde{u}, 30 \tilde{o}, 10 e; \acute{e} = 80 \acute{e}, 20 i; \ddot{o} = 40 \ddot{u}, 20 i; \ddot{o} = 50 \tilde{u}, 50 \tilde{o}$. — 28. sorozat (3300 Hz fölött): $a = 50 \acute{e}, 40 \acute{e}; \acute{a} = 60 \acute{e}, 30 i, 10 \tilde{o}; o = 80 i, 20 i, \acute{o} = 100 i; u = 90 i, 10 i; \acute{u} = 90 i, 10 \acute{o}; \ddot{u} = 100 \ddot{u}, \tilde{u} = 80 \tilde{u}, 20 \ddot{u}; i = 80 i, 20 i; \acute{i} = 90 i, 10 i; e = 50 \tilde{o}, 20 \tilde{u}, 10 \ddot{u}, 10 \acute{e}, 10 \tilde{o}; \acute{e} = 90 \acute{e}, 10 i; \ddot{o} = 60 i, 30 \ddot{u}, 10 \tilde{o}; \ddot{o} = 60 \tilde{u}, 40 \tilde{o}$.

5. Eredményeink összefoglalva a következőkben fogalmazhatók meg:

a) A különböző indexszámú formánsok nem egyformán vesznek részt az egyes magánhangzók felismerhetőségében.

b) Az F3 a magánhangzók azonosítását lényegesen nem befolyásolja, ugyanakkor az F3 éppúgy, mint az F4 képes biztosítani az adott hangminőség

felismerését. Az F1 és az F2 helyett az F2 és az F3 határozza meg a percepcióban a magánhangzót, de adott esetben az F3 és az F4 is átveheti ezt a funkciót.

c) Az F1 valamiképpen tartalmazza az F2 (ill. a további összetevők) akusztikus információját, s ez lehetővé teszi, hogy a magánhangzót korrekten azonosítsák a kísérleti személyek már azelőtt, hogy az F2 megjelent volna a hang formánsszerkezetében. Az első formáns frekvenciája és intenzitása a magánhangzók egy részének azonosítását jobban biztosítja, mint korábban feltételeztük.

d) A labialitás—illabialitás felismerésének kulcsa a felsőbb formánsok eltérő intenzitásában van.

Mind ez ideig kevésbé ismerjük a magánhangzók, főként a magyar nyelv magánhangzóinak azonosítási sajátosságait. A továbbiakban választ kell keresnünk arra a kérdésre, hogy az egyes formánsok amplitúdói, illetőleg a formáns-sáv szélességek milyen szerepet játszanak a magánhangzók felismerésében.

GÓSY MÁRIA

Régi magyar családnevek szótára XIV—XVII. század

Tervezet

Közel négy évtized telt el azóta, hogy BENKŐ LORÁND „A történeti személynévvizsgálat kérdései” című tanulmányában (MNY. XLV, 116, 244) a magyar személynév kutatás elvégzendő tennivalóit is felvázolta. „Minden további munkálkodásnak alapja és feltétele, hogy maga az anyag, amivel foglalkozunk, tehát a régi magyar személynév kincs viszonylag teljes gyűjteménye rendelkezésünkre álljon.” — olvashatjuk a tanulmány egyik passzusában (247), egy másikban pedig ezt: „Régi személynéveink etimológiai szótára hézagpótló munka lenne a történeti személynév vizsgálat terén...” (249). Névtudományunk e munkálatokat azóta sem tudta elvégezni, bár egy-egy korra és egy-egy típusra (egyelemű nevek, keresztnevek, becéző nevek) — teljességre nem törekvő — névgyűjtések megjelentek. A magyar névtan adósságát az alább bemutatandó munka sem törlesztheti le, csupán kísérlet arra, hogy régi családneveink legnagyobb csoportját, a magyar eredetűeket — szótár formájában — hozzáférhetővé tegye. (A történeti Magyarország valamennyi családnevének számbavétele, eredetük tisztázása szlavisták, romanisták, germanisták és természetesen magyar nyelvészek együttműködésével megoldható vállalkozás lenne.)

A nemzetközi lexikográfiában a neveknek, ezen belül a családneveknek igen sok feldolgozására találunk példát, szinkrón és diakrón jellegűekre egyaránt, az egyszerű névlajstromoktól kezdve az etimológiákat is tisztázó, valamint több-kevesebb történeti anyagot tartalmazó szótárakig. A tervezett munka ahhoz a típushoz áll legközelebb, amelyet többek között JOSEF KARLMANN BRECHENMACHER „Etimologisches Wörterbuch der Deutschen Familiennamen” (Limburg, 1957—1963.), című műve, HANS BAHLOW „Deutsches Namenlexikon” (München, 1981.) vagy P. H. REANEY „A Dictionary of British Surnames” (London, 1958.) szótára képvisel. A felsoroltakénál jóval bővebb dokumentációval a magyar nyelvtörténeti szótárak, ezek közül is a mintaszerű OklSz. és az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár gyakorlatát kívántam folytatni.

I. A szótár célja

1. A XIV—XVII. századi magyar, illetőleg magyarnak is tekinthető családnevek számbavétele kiadott (kis részben levéltári) történeti és nyelvtörténeti források feldolgozásával.

2. A magyar nyelvtörténet s ezen belül a magyar névtudomány (bizonyos mértékig a társtudományok) számára szótár formájában hozzáférhetővé tenni régi magyar családneveink ortográfiai, hangtani és alaktani változatait, illetőleg a pontos forrásjelzéssel elvezetni a kutatókat egy-egy családnév vagy családnévtípus publikált forrásaihoz. Ez a cél egyfajta leletmentés is, hiszen nagyon értékes kiadott források egész sora nyelv- és névtörténeti szempontból teljesen kiaknázatlan maradt.

3. A számba vett családnevek magyar eredetének igazolása: magyar köznévi, illetőleg magyar tulajdonnévi (személynévi vagy helynévi) előzményük kimutatása, valamint a névadás indítékának, a motivációnak a megjelölése.

II. A „Régi magyar családnevek szótára” cím megvilágítása

1. A szótár adatainak kiválasztása formális, „családnév”-nek¹ tekintem a kételemű neveknek azt a tagját, amely jelzőként járul a korábbi egyelemű névhez (keresztnévhez): *Kewmywes* Janos, *Hajjas* Peter; a latin írásbeliségben: *Johannes Kewmywes*, *Petrus Hajjas*. Az összegyűjtött adatok nem mindig felelnek meg egy mai fontos kritériumnak, nevezetesen annak, hogy már öröklődő névelemről van szó, így csak potenciális családnévnek tekinthetők. Elhatárolásuk — a családnév mai kritériuma szerint — csak családtörténeti kutatással oldható meg (erre a szótár nem vállalkozik), sok esetben azzal sem.

2. A családnév „magyar” elhatárolásáról l. I. 3. A nevek egy kis része több nyelvből is származtatható (*Kárász, Liszt, Jankó, Bartos*), a szótár azonban csak a magyar etimológiát közli.

3. A cím „régi” jelzője — akár a köznyelvi jelentés — relatív értékű. A kronológiai alsó határt a források szabják meg. Ezekben — egy-két kivételtől eltekintve — a XIV. században jelennek meg a kételemű nevek. A felső határ — a XVII. század — önkényes. Ez az időpont látszott olyannak, ameddig az anyaggyűjtést — egyéni munkával — a szótár befejezésének reményével el lehet végezni. A felső időhatár kijelölését mégis bizonyos mértékig objektívvá teszi az a tény, hogy a családnevek megszilárdulásának sok évszázados folyamata a XVIII. századra nagyjából lezárul. NB. A legkorábbi adat nagyon gyakran nem jelenti a család első emlékét. Ez nem is ritkán egyelemű, *dictus*-os vagy *de* + helynév szerkezetű névként már jóval korábbi forrásokban fellelhető.

¹ A fogalom megjelölésére — a korábbi századok anyagában — alkalmasabb lenne a *vezetéknev* terminus. A *családnév* mellett az szól, hogy mind a köznyelvben, mind a szaknyelvben gyakrabban használják.

4. A „szótár” családnevek tára, s nem családlexikon. Ebből következik, hogy számos olyan követelménynek nem vagy csak közvetve tud megfelelni, amelyet használója esetleg fontosnak tartana (erről részletesebben a III. pontban). Genealógiai összefüggések kiderítésére a szótár nem vállalkozik. (Ezekre l. NAGY IVÁN és KEMPELEN BÉLA műveit.)

III. A sz ó t á r a n y a g a

1. A feldolgozott források: publikált országos, egyházi, megyei, városi, családi okmánytárak, CSÁNKI történeti földrajza, a MÁLYUSZ indította településtörténeti sorozat, közzétett urbáriumok, dézsmajegyzékek, tizedlajstromok, úriszéki periratok, diáknévsorok, az OklSz., az Erdélyi Szótörténeti Tár négy kötete, nyelvészeti, történeti, néprajzi folyóiratok és sorozatok, XVI—XVII. századi misszilis levelek, néhány XVI—XVII. századi nyomtatvány, az Országos Levéltár Archivum Regnicolare 1720 — részben 1715 — jelzésű kézirat-
anyaga (erős válogatással).¹

A felsorolásból kitűnik, hogy lemondtunk egy nagyon fontos forráscsoportról, a török defterek nagy személynévi anyagának felhasználásáról. Ezt a negatívumot kissé részletesebben kell megindokolni. A hódoltságú török források hazai kiadásai, elsősorban FEKETE LAJOS és KÁLDY-NAGY GYULA munkái a történettudomány számára nélkülözhetetlenek, de a névtudomány szempontjából is értékesíthetők — egy XVI—XVII. századi családnév- vagy keresztnévatalasban vagy névgyakorisági vizsgálatokban. Egy olyan szótárban azonban, amely a magyar történeti ortográfia, hangtan és morfológia számára is adatokat kíván feltárni, aligha használhatók fel. A defterek anyagának nyelvtörténeti megbízhatóságát két alkalom is veszélyeztette. Az egyik akkor, amikor a magyarul jól-rosszul tudó török adószedők az arab betűs, úgynevezett szijákat írással a magyar neveket feljegyezték. A másik akkor, amikor a közzetevők ezeket az adatokat latin betűkkel átírták. Ez utóbbi művelet súlyos problémáit a következő idézet jól érzékelteti: „... a szijákat írással leírt magyar személynevek, illetőleg szavak közlésekor az átírásban lényegében a betűk három csoportját kell egymástól élesen megkülönböztetnünk. Mégpedig azokat a betűket, amelyek kétséget kizáróan olvashatók, álló betűvel, a diakritikus pontok hiányában többféleképpen olvasható betűket dőlten, és a ki nem írt, de tőlünk beleolvasott magánhangzókat alul egy félkörrel jelezve kell közölni.” (KÁLDY-NAGY GYULA, Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. MNyTK. 103. sz. 8.) A felsorolt tényezők nyilván erősen bizonytalanná teszik a magyar családnevek eredeti hangalakjának rekonstruálását, s ezt elegendő oknak tartom, hogy a defterek adatait ebben a munkában mellőzzem.

2. A z a n y a g g y ű j t é s s z e m p o n t j a i. — A II. pont értelmében az adatgyűjtés a — magyar családnevet tartalmazó — kételemű személynevekre korlátozódott, beleértve a szórványosan előforduló *Kazdagti uadar falua*, *Chykanmyklos falua*-féle helyneveket is. Kimaradtak tehát a fordítások (*Andreas Niger*, *Andreas Parvus*, *Georgius Blasii*), a latinosított formák (*Ludovicus Zegedinus*), a *dictus*-os (*nominatus*, *nuncupatus*, *appellatus*), *filius*-os, *de*

¹ A levéltári anyag tekintélyes számú adatát a kézirat leadása után gyűjtöttem. Ezek a mutatványul közölt szócikkekben még nem szerepelnek. — K. M.

genere és a latin *de* + helynév szerkezetű nevek (Anthonius *dictus Kerekes*, Nicolai *filii Johannis*, Job *de genere Woyk*, Anthonius *de Vyfalu*), valamint ezek kombinációi (Dionisio *filio Blasy de Bulch*, Michaele *dicto de Labathlan*, Petrus *de philehazay dictus*). Természetesen a mellőzöttek is jelölhettek már megszilárdult családnevet, de nagyon valószínű, hogy jóval ritkábban, mint a „magyar” szerkezetűek. Összegyűjtésük ugyancsak fontos, de egyelőre jórészt ez is az elvégzendő feladatok közé tartozik (l. mégis FEHÉRTÓI KATALIN, A XIV. századi megkülönböztető nevek. NytudÉrt. 68. sz., a *dictus*-osokra az OklSz. számos adatát is). Az *alias*, *alio*, *aliter*, *seu* elemet tartalmazó alternatív nevek (Valentini *Wasas alias Zabo dicto*, Ladislaum *dictum Olah alio nomine Vayas*. Vitum *Kouacz aliter Zilvasi*, Horwath *seu Sido dictus*) elhagyása nem szorul magyarázatra.

Az anyaggyűjtésben, a munka nyelvtörténeti és névtörténeti céljának megfelelően az látszott a leghasznosabbnak, ha egy-egy családnev sok forrásból (ez azt is jelenti, hogy a történeti Magyarország sok földrajzi pontjáról), sok időpontból minél több ortográfiai, hangtani és morfológiai változata kapjon helyet a szótárban. E sokféle kritérium ellenére a kiadott források milliós nagyságrendű anyagából válogatni kellett. Szótárt kompromisszum nélkül általában nem lehet megvalósítani, itt is nyilvánvaló volt, hogy például az 1522. évi szegedi tizedlajstrom mintegy kétszáz *Varga* neve nem kerülhet be a *Varga* családnev szócikkébe. Meg kellett elégedni a forrás ortográfiai változatainak egy-egy példájával: *Varga*, *Vargha*, *Warga*, *Wargah*. A nagyobb területre — például egy megyére vagy birtoktestre — kiterjedő összeírások feldolgozásában a gyakori családnevek esetében ugyancsak elkerülhetetlen volt az érélyes szelekció: egy-egy *Szabó*-ra vagy *Kis*-re legfeljebb néhány falu adatát lehetett figyelembe venni, ezek között is az említett kritériumok szerint válogatva. Az efféle adatok tehát tulajdonképpen nem az illető falut, hanem egy egész megye vagy egy birtoktest névanyagát reprezentálják. Erre a tényre gyakran a forrásjelzés is utal. Pl. „Gömör m.” azt jelenti, hogy az adat ILA BÁLINT „Gömör megye” című monográfiájából való — hogy melyik faluból, az csak visszakereséssel deríthető ki.

A válogatásban elsősorban a betűhív forráskiadványokat vettem figyelembe, átírt adatokat csak a ritkább családnevek szócikkébe soroltam be. A nem betűhív, a valószínűleg vagy részben nem betűhív adatok, valamint az oklevelek latin keresztnevének magyarra fordított változatai [-]be kerültek. Az oklevéltárak regestáinak konstrukciói — például 1325: *Ruszkai Izsép*, az oklevélben *Iseph de Ruska* (AnjOkm. II, 197) — a gyűjtésből eleve kimaradtak, hasonlóképpen azok az adatok is, amelyekről a kiadó közli, hogy bizonytalan olvasatok. Ha ugyanaz a személy egy időpontban latin és magyar keresztnévvel is szerepel (*Franciscus Keery*, *Keery Ferenczet*: MNy. LVIII, 380), csak az utóbbit vettem figyelembe, a *dictus*-szal váltakozók közül (*Nicolaus dictus Chapou*, *Nicolaus Chapou*: KárolyiOkI. I, 195, 196), csak a *dictus* nélkülieket. A szövegekből kiemelt azonos nevek közül elsősorban a nominativusi alak került az adattárba.

3. A „hiányzó” információk. — A II. 2. pont értelmében a szótár nevek tára és nem családlexikon, így a név viselőjére vonatkozó információkat nem vagy csak közvetve tartalmaz. A szótár jellege az azonosítás és a lokalizálás elmaradását elvileg is indokolja, gyakorlatilag pedig az, hogy az adatok egy jelentős részében ezek ki sem deríthetők. FEHÉRTÓI

KATALIN XIV. századi adattárában (i. m.) 3480 személy közül 1229 nem volt azonosítható. A magam gyűjtésében értékes adatok tömegéről kellett volna lemondani (például az OklSz. gazdag anyagáról, folyóiratokban nyelvtörténeti adatokként közölt nevek nagy számáról), ha az említett kritériumokhoz ragaszkodom.

A „hiányzó” információk közé tartozik a nevet viselő személyek társadalmi hovatartozása is. Ezt a negatívumot részben az indokolja, hogy az adatok nagy számában ezt nem is lehet kimutatni. KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND a XVI. századi nevek vizsgálatában 19093 személy közül 5642-nek társadalmi hovatartozását nem tudta megállapítani (MNY. L, 385). A tervezett szótár eme „hiányát” azonban elvi szempontból is meg lehet indokolni. A hazai személynévkutatás sokat foglalkozott név és társadalmi rétegződés összefüggésével, de az derült ki, hogy — néhány kivételtől eltekintve — nem lehet olyan típust találni, amely kizárólagosan csak egyetlen társadalmi osztályra lenne jellemző. Helynévből alakult családnevekre például bőven lehet találni adatokat jobbágylajstromokban is (*Bári, Dornay, Ethueny, Sely* (HéderváryOkl. I, 285), ezzel szemben országos rendek nevei között: *Csupor, Sós, Porkoláb, Nyakatlan, Faragó* (i. m. I, 251) vagy a dési nemesek között *Szabó, Lakatos, Puskás, Szíjgyártó, Ötvös, Fazekas, Szóts, Harangozó, Borbély* (Genealógiai Füzetek IV, 9) nevek fordulnak elő. Az eddigi kutatások azt mutatják, hogy ilyen szempontból legfeljebb mennyiségi különbségek mutathatók ki. Egyébként is a hazai feudalizmus társadalmi szerkezete sokkal bonyolultabb s mobilitása is sokkal erőteljesebb volt annál, hogysem a nevet viselőket néhány merev kategóriába besorolhatnánk.

IV. Az etimológiáról

Az I. 3. pont értelmében az etimológia azt igazolja, hogy a családnév magyar eredetű, illetőleg olykor csak azt, hogy magyarból is származtatható. A bizonyításhoz a magyar köznévi (*szabó, bodnár, porkoláb, kis, tót, kövér*) vagy magyar tulajdonnévi (személynévi: *Péter, Farkas, Barta* vagy helynévi: *Csongrád-i, Dömölk-i, Baranya-i*) előzményeket kell kimutatni. Az előzmény nyelvi eredete (pl. a *bodnár*, a *Baranya* szláv, a *Péter* latin) a családnév szempontjából közömbös.¹

A családneveknek, azon kívül, hogy egy részük több nyelvből is származtatható, van még egy sajátosságuk: a közszónak — a tudomány mindenkori állása szerint — egy biztos etimológiája van, a családnévnek sok esetben egy nyelven belül is több biztos etimonja mutatható ki: a *Keszeg* származtatható a *keszeg* melléknévből és a *keszeg* halnévből is, a *Sebes* vagy a *Sebestyén* becéző alakja, vagy a *sebes* 'sebekkel borított, sebhelyes', illetőleg 'gyors mozgású' melléknévekből alakult. A *Dobai* családnév előzménye nemcsak a *Doba*, hanem a *Dobó* helységnév -i képzős származéka is lehet. A több lehetőség közül természetesen egy-egy konkrét családnévre csak az egyik érvé-

¹ Ma már nem kell hangsúlyozni, hogy a családnév nyelvi hovatartozása és a nevet viselő személy nemzetisége igen gyakran nem azonos. Egy magyar közösségbe kerülő német szabó a magyar *Szabó* nevet kapta, egy szláv faluba költöző magyar jobbágyot esetleg *Slabý*-nak ('gyenge') nevezték el. A magyar *Német, Tót, Horvát* családnév első viselői nyilván nem magyarok voltak. A nemzetiségi hovatartozásra, tehát arra is, hogy „ki a magyar?” mindenkor csak Illyés Gyula tömör válasza fogadható el: „aki vállalja”.

nyes, hogy melyik, annak eldöntése — ha egyáltalán kideríthető — nem a névszótár, hanem a genealógia feladata. Hasonlóképpen azt sem vállalja a szótár, hogy például a *Bodonyi* vagy *Hidegkúti* nevek előzményeként kimutatható 6 *Bodony* és 17 *Hidegkút* településnév melyikéből származnak az e nevet viselő családok.

A névadás indítéka, a m o t i v á c i ó a családnevek többségében könnyen kideríthető, sok esetben azonban nehezen elvégezhető vagy éppen megoldhatatlan feladat. A foglalkozásnevekből (*Szűcs, Fazekas*), a népnevekből (*Német, Horvát*), a külső vagy belső tulajdonságot jelentő nevekből (*Sánta, Fodor, Buzgó, Jámor*) alakult családnevek motivációja teljesen világos. Kevésbé az a *Császár, Király, Herceg, Nádor, Érsek*-féle neveknél, amelyekkel nem a méltóság viselőjét, hanem vele valamilyen kapcsolatban levő személyt (jobbágját, szolgáját, rokonát) illettek. Végképp bizonytalan az indíték az állat- és növénynevekből alakult családnevek egy részében (*Veréb, Holló, Som*), amelyek számtalan magyarázatot megengednek, de ezek mindegyike tulajdonképpen csak találgatás eredménye.

Könnyen tisztázható a személy- és helynevekből alakult családnevek motivációja. Az előzőekben az apa egyelemű neve (*Péter, Pálfi, Tamási*) vált az apajogú társadalomban az utód családnevévé, a *Tárnóci, Gömöri, Sárközi* esetében pedig a birtok, a lakás vagy a származási hely neve szolgált a megnevezés alapjául.

A biztos motiváció is lehet vagylagos: a már említett *Keszeg* családnévben — az etimológiának megfelelően — a hálnév utalhat a foglalkozásra, a 'sovány, rendszerint félszeg természetű' jelentés (l. TESz.) külső vagy belső tulajdonságra.

V. A szócikkek szerkezete

I. A címszó. — Az azonos eredetű és a vagylagos etimológiájú nevek valamennyi ortográfiai és hangtani változata egy szócikkbe kerül. Ennek megfelelően a címszó kiválasztásához legcélszerűbbnek látszott a következőképpen eljárni. Legtöbbjé a mai köznyelvi kiejtést tükröző mai helyesírással szerepel. A *Tóth, Thewrewk, Bereczky, Desewffy, Zeőke* a *Tót, Török, Berecki, Dczsőfi, Szőke* címszó alatt keresendő. E címszókhoz figyelembe vettem LADÓ JÁNOSnak „Családneveink kiejtési nehézségei” (Nyr. LXXXIII, 382) és KÁLMÁN BÉLÁNAK „Családneveink kiejtéséhez” (Nyr. LXXXIX, 164) című tanulmányait.

A közszókból alakult neveknél a gyakoribb hangtani változat kerül a szócikk élére: *Seres, Veres*, a ritkábbak utaló címszóként szerepelnek.

A személynevekből alakult családneveknél a címszó a keresztnév mai hangalakja (ehhez l. LADÓ JÁNOS, Magyar utónévkönyv. Bp., 1971.), az elavult becéző neveknél, például a *Sike ~ Süke, Sile ~ Süle* az etimológia indokolja a *Sike* (< *Sikstus*), *Sile* (< *Silvester*) kiválasztását. A ma is élő hangtani változatok utaló szócikkbe kerülnek (*Filep, Fülep, Süke, Süle*).

A helynevekből származó családneveknél a címszó LIPSZKY Repertoriumához, esetleg későbbi helységnévtárakhoz, elpusztult helységeknek CSÁNKI adataihoz igazodik. Az esetleges — ma is élő — hangtani változat (*Böröcki* < *Berecki*) utaló szócikként szerepel.

2. A szócikk a d a t t á r i része. — Minden adatot évszám előz meg, amely mindig a név lejegyzésének időpontját jelöli. Az oklevélkiadási gyakorlatnak megfelelően / (dőlt virgula) köti össze az eredeti és az átírt oklevél évszámát; a k. = körül, az u. = után, az e. = előtt. Az adatközlésben általában ragaszkodtam a forrásokban rögzített formához — két megszorítással. Az egyik az, hogy az átírt (vagy átírásra gyanús) adatok, illetőleg a latinból magyarra fordított keresztnévek []-be kerülnek. A másik az, hogy a *f*, *ß*, *z* paleográfiai változatokat *s*, *sz*, *z*-vel jelöltem. A családnév utáni Ø azt jelzi, hogy a forrás a keresztnévet nem közli.

Az adatot forrásjelzés követi. Az okmánytárak, folyóiratok esetében a nyelvészeti filológiai gyakorlathoz igazodtam (PRT., MNy. stb.), egyéb műveknél — a szerző nevét elhagyva — a cím földrajzi információt nyújtó szavával jelöltem meg a forrást (Ugocsa m. = SZABÓ ISTVÁN, Ugocsa megye; Szeged = BÁLINT SÁNDOR, Az 1522. évi tizedlajstrom vezetékei). Néhány tekintélyes anyagot publikáló forráskiadványból egy-egy településre vagy tájegységre vonatkozó anyagot kiemeltem, és — a gyorsabb földrajzi tájékozódás kedvéért — külön jelzéssel láttam el (Veszprém m. = Veszprém megye: CSÁNKI III.; Somoskői urad. = JOZEF NOVÁK, Urbár lošonciovskych majetkov z panstiev Halič, Sečany a Somoskő 1596: MARSINA—KUŠÍK, Urb. [= Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku] I, 547).

3. A szócikk e t i m o l ó g i a i része < jellel csatlakozik az adattárhoz. A köznévi előzménynek — a névadás szempontjából számbajöhető — jelentését magyarul és németül adom meg elsősorban a TESz., illetőleg az OklSz., Erdélyi SzT., NySz. és a tájszótárak alapján. Személynévi előzmény esetében azt jelzem, hogy egyházi vagy világi személynévből alakult-e a családnév, a becéző neveknl a beczés típusára is utalok: *Sebők* [csn.] < *Sebők* bec. név (a *Sebestyén* egyh. szn. egyszerű tagú zárt rövidülése + -*ők* bec. képző). A szakirodalmat — az állandó ismétlések elkerülése végett — általában mellőzöm. Az egyes névtípusokra a szótárhoz csatolandó bibliográfia ad tájékoztatást.

A helynévből alakult családnevek etimológiai részében LIPSZKY Repertoriuma alapján (de mai helyesírással) közlöm a helynévi előzményt, a történeti Magyarország megyéi szerint lokalizálva. Forrásra csak akkor utalok (helységnevtárakra vagy CSÁNKIRA), ha a helynév LIPSZKYből hiányzik. Amennyiben a helynév több megyében is előfordul, ezt is jelzem. Egyelőre nyitott kérdés, hogy a nagyon gyakori helységnevekkel mi történjék. A *Szentgyörgyi* csn. előzménye, a *Szentgyörgy* LIPSZKYben 50 településnek a neve. Ezek megyei hovatartozását felsorolni — terjedelmi okokból — aligha lenne megoldható.

Az etimológiai rész végén — M jelzéssel — közlöm a motivációt, azaz a névadás indítékát.

VI. Mutatvány a készülő szótárból

A szócikkek forrásjelzéseinek és egyéb rövidítéseinek feloldását, amely a mutatvány terjedelmét jelentősen megnövelné, nem közlöm.

Bejci 1481: Blasius *Beizy*! (VasiSz. 33: 104), 1520: [*Bejczy*] Ø (KEMPELEN 2: 23), 1543: *Beyczy* ambrus (LTKözl. 3: 76), 1545: Demetrium *Beyczy* (PodmaniczkyOkl. 3: 351), 1550: *bejčij* ambrus (MNy. 46: 387) 1554: *Bejczy* [Dénes]

(Vas vm. I, 15), 1557: *Bejchj* Ambwrus (Soproni lev. 6), 1558: Paulo *Beyczy* (Sopron vm. 2: 636), Martinus *beyczy* (PRT. 10: 710), 1567: *Bejczy* Gergely (MNY. 10: 454), 1571: *Bejczj* Gergell (RMNY. 2/2: 223), 1580: *Beycy* [Baláss] (TörtTár. 1897. 49), 1592/XVIII. sz.: Joanni(s) *Bejczy* (Bory lt. 123), 1596: *Bejczj* [Miklós] (TörtTár. 1900. 471), 1608: *Beyczy* [Mátyás] (Úriszék 247), 1619: Georgius *Beyczy* (i. m. 397), 1632: Steph. *Bejczy* (TörtTár. 1906. 270), 1696: Familia *Beiczi* (Vas vm. II, 8) < *bejci* < *Bejc* hsn. (Vas m.) + -i nom. poss. k. M: birtok, lakó- v. szárm. hely.

Béna 1449: Benedicti *Bena* (OklSz., SztárayOkl. 2: 442), 1522: Michael *Bena* (Bács m. 40), 1542: Albertus *Beena* (Baranyai Ht. 1972. 61) < *béna* 'valamely testrészével mozgásra képtelen, nyomorék; lahm' (TESz.). M: testi tulajdonság.

Benő 1525: *Benew* Ø (Nyitra m. 68), 1569 k.: *Beneo* Peterne (SzékelyOkl. 2: 272), 1571–3: Stephanus *Benew* (MARSINA–KUŠÍK, Urb. 1: 345), 1602: [*Benő* István] (SzékelyOkl. 5: 192), 1614: *Beneo* Georgj (Csik-Gyergyó-Kászon 138), 1652, 1686: *Benő* Ø (Gömör m. 2: 465, 533), 1702: *Benő* István (LtKözl. 38: 229) < *Benő* bec. név (a *Benedek* v. *Benjamin* egyh. szn. egyszótagú zárt rövidülése + -ő bec. k.) M: apanév.

Berecki 1478: *Berecki* Ø (Bihar m. 193), 1489: *Bereczky* Ø (i. m. 196), 1505: *Bereczky* Ø (CSÁNKI 5: 163), 1513: *Bereczky* Ø (Szatmár m. 109), 1515: Blasius *Bereczky* (Monum. MDXIV. 348), 1522: Stephanus *Bereczky* (Bács m. 26), 1525: Michaeli *Bereczky* (MTörtTár. 22: 96), 1549/1736: Gabriel *Bereczky* (TörtTár. 1906. 556), 1585: *Bereczki* Ø (Bihar m. 285), 1588: *Bereczkj* Jakab (TörtTár. 1879. 576), *Beoreocki* Jakab (TörtTár. 1879. 576), 1590: *Bereczky* Gergely (Udvarhelyszék 1: 125), 1591: *Bereczki* Mate (i. m. 1: 242), 1596: Joannes *Bereczky* (Erdélyi SzT. 4: 191), 1598: *Bereczky* [János] (Érendréd 65), 1602: *bereczky* tamás (Erdélyi SzT. 1: 337), 1603: *Bereczki* Ø (Börzsöny-vidék 9), 1606: *Bereczki* Balint (Erdélyi SzT. 3: 177), 1614: Casparus *Bereczky* (Ecsedi urad. 805), 1620/1736: Catharina *Bereczky* (TörtTár. 1906. 558), 1629: *Böröczkj* Imre (Boszorkányperek 3: 287), 1646: Ioannes *Bereczki* (Pozsonyi urad. 212), 1648: *Bereczky* Andras (Zrínyi lev. 113), 1679: *Bereczki* István (Gyalui vártart. 208), 1690: *Bereczky* Ø (Gömör m. 3: 241), 1725: Joannes *Bereczky* (Békés m. 119) < *Bereck* egyh. szn. + -i patr. k. / *berecki* < *Bereck* hsn. (Háromszék) + -i nom. poss. k.) / *berecki* < *Berecki* hsn. (Zemplén m.) + -i nom. poss. k. — A *Böröcki* változat vagy a *Bereck* szn.-ból vagy (bármelyik eredetű) *Berecki* csn.-ból alakult ki nyelvjárásaink ő-ző területein. M: apanév / birtok, lakó- v. szárm. hely.

Bertalanfi 1483/1483: Johannes *Bertalamfy* (ZichyOkm. 11: 350), 1493: *Berthalamfyw* [!] Ø, 1498: *Berthalamffy* Ø (Fejér m. 362), 1524: Laurentius *Berthalamffy* (PRT. 7: 579), 1534: Gasparis *Bertalanffy* (Baranyai Ht. 1974–75. 59), 1542: Gasparis *Bertalamfy* (i. m. 1972. 39), Gasparis *Berthalamffy* (i. m. 1974–75. 63), 1561: [*Bertalanffy* Tamás] (TörtTár. 1895. 366), 1630: *Berthalanfy* [György] (Úriszék 647) 1725: *Bertalanffy* Ø (NAGY IVÁN 2: 33) < *Bertalan* egyh. szn. + *fi* 'fia'. M: apanév.

Besenyey 1455: *Besseney* [Sebestyén] (BorsodiOkl. 25), 1483 (1483): Johannes *Besseney* (ZichyOkm. 11: 350), 1487: *Besseney* Ø (Fejér m. 362), 1502: *Besseney* Ø (CSÁNKI 5: 748), 1505: Johanne *Besseney* (PRT. 3: 593), 1505: Ladislai *Bezenyey*, Nicolai similiter *Besseneyi* (BánffyOkl. 2: 405), *Besseneyi* Ø (Somogy m. 665), 1520: Petrus *Besseney* (Apponyi lt. 1: 472), 1522: Paulus *Besnĳey* (Szeged 29), 1524: Francisci *Besseney* (Monum. MDXIV. 530),

1525: Stephano *Besseney* (MTörtTár. 22: 51), 1554: Mychaelo *Beseny* (LevTár. 1: 130), *Besennyey* [Imre] (Vas vm. I. 12), 1555: *Beseney* tamás (RMNy. 2/2: 117), 1559: Gregorius *Besseney* (TörtTár. 1898. 433), 1570: *Besseney* Mihál [!] (Bessenyei-cs. 173), 1572: *Beseny* Janos (Erdélyi SzT. 4: 479), 1576/1755: Michaelis *Bessenyei* (Bessenyei-cs. 174), 1578: Stephano *Besseoniy* (i. m. 281), 1580: Iacobus *Besenei* (Régi magy. nyomt. [1]: 435), 1582: *Besseniei* Miklosnak (Erdélyi SzT. 3: 194), 1587: Georgius *Besenej* (Bessenyei-cs. 183), 1592: *Besenyey* Benedek (Komáromi urad. 505), 1594: *Bessenijej* Matias (NytudÉrt. 44. sz. 49), *Besseniei* Miklosnak (MNY. 61: 115), 1624: Balthasar *Besseney* (Bessenyei-cs. 206), 1632: *Besenei* Bodisar (Sárospatak 181), 1677: *Besenyey* György (Fogarasi urb. 2: 867), 1700: Michal *Besenyey* (Nagyenyei diákok 120), 1705: *Besenyey* Sigmond (Bessenyei-cs. 222) < *besenyey* < *Besenyő* hsn. (Bihar, Bars, Heves, Somogy, Szerém, Zala, Temes, Torontál, Borsod, Alsó-Fehér, Beszterce, Küküllő m., Háromszék) / *Beseny* hsn. (Vas m.) + -i nom. poss. k. A *Besnyei* (csak az 1522-i adatban) előzménye a *Besnyő* hsn. (Pest, Fejér m.) *besnyei* származéka, de — szabályos hangtani változással — bármelyik *Besenyey* csn.-ból is kialakulhatott.

Besenyő 1392: *Bezenow* [Tamást] (ZsigmOkl. 1: 268), 1394: Petrus *Besenew* (Fejér m. 375), 1403: *Besenew* [János] (BorsodiOkl. 101), 1412: Nicolaus *Bessenew* (ZichyOkl. 6: 182), 1413: Nicolao *Besenew* (ZichyOkl. 6: 260), 1422: *Besenew* Ø (Bihar m. 327), 1424: Nicolaus *Besenew* (ZichyOkl. 8: 175), Blasius *Besenew* (KárolyiOkl. 2: 90), 1430: Nicolaus *Besenew* (ZichyOkl. 8: 413), 1431: Thomas *Besenew* (i. m. 469), 1433: Jacobus *Besenew* (i. m. 12: 144), 1436: *Bessenew* [Demeterrel] (BorsodiOkl. 106), 1442: *Bessenew* Ø (CSÁNKI 2: 74), 1446: *Besenew* [András] (Boldogfa 150), 1447: Johannem *Besenew* (HazOkl. 5: 240), 1449: Demetry *Bessenew* (KárolyiOkl. 2: 274), 1450: Stephanus *Bessenye* [!] (TELEKI, Hunyadiak 10: 255), 1453: Johanne *Bessenew* (OklSz.), 1454: Valentino *Besenew* (BékésmOkl. 69), 1458: *Besenyew* [László] (BorsodiOkl. 29), 1477: Martino *Besenew* (ZichyOkl. 11: 209), 1489: Ladislaus *Bessenew* (HéderváryOkl. 1: 463), 1508: *Besenew* Ø (Veszprém m. 265), 1519/1520: Stephanus *Bessenew* (Monum. MDXIV. 469), 1554: *Besennyw* [Pál] (Vas vm. I. 13), 1573: Michael *Bessenew* (KárolyiOkl. 3: 397) < *besenyő* 'besenyő ember; Petschenege' (TESz.) / *Besenyő* hsn. A számbajöhető helységneveket l. *Besenyey* a. M: a besenyő népcsoportozás való tartozás / birtok, lakó- v. szárm. hely.

Besnyei l. *Besenyey*

Bilkei 1572: *Bilkei* Ferencz (TörtTár. 1879. 188), 1575: *bilkeij* ferenczne (MNYj. 6: 59), 1580: *Bjlkei* Mathe (NytudÉrt. 25. sz. 37), 1581: *bilkeij* Ferencznek (NytudÉrt. 19. sz. 70), 1583: *Bjlkeij* Mathe (NytudÉrt. 25. sz. 133), 1586: *Bjlkeij* mathe (MNY. 62: 502), 1591: *Bilykey* Ø (Ugocsa m. 278), 1600: Mate. *Bilkei* (Máramaros m. 151), Fr. *Bilkey* (i. m. 209), 1671: *Bilkei* Ø (Ugocsa m. 424), 1684: *Bilkei* Ferencz (Máramaros m. 152), 1685, 1691: *Bilkei* Ø (Ugocsa m. 314, 520), 1705: Nicolaus *Bilkey* (Száz. 1870. [4]: 344), 1715: *Bilkey* Ø (Ugocsa m. 459), 1721: Johannes *Bilkei* (Franeckeri egyetem 1: 315) < *bilkei* < *Bilke* hsn. (Bereg m.) + -i nom. poss. k. M: birtok, lakó- v. szárm. hely.

Borda 1436: Johannem *Borda* (PRT. 8: 494), 1578: Stephano *Borda* (OklSz.), 1522: Martinus *Borda* (Bács m. 40), 1554: *Borda* [Farkas] (Vas m. I. 25), 1578: Gregorius *Borda* (Palotai urad. 167), 1588: *Borda* Ø (Bihar m. 296), 1590: *Borda* Andras (Gyalui vártart. 18), 1648: *Borda* Mihály (AgrtörtSz. 3: 69), 1670: *Borda* Gergely, *Borda* Simon (i. m. 199) < *borda* 'takácsborda;

Weberkamm' (TESz.). A csn. valószínűleg nem közvetlenül a *borda* közszóból, hanem a *Bordakötő* rövidülésével alakult. M: foglalkozás.

Bordakötő 1453: Simon *Bordachete* (ZichyOkm. 9: 402), 1510: Albertus *Bordakethew*, 1519: Sebastianus *Bordakethew* (Oklsz.), 1614: *Borda keotó* Andras (Erdélyi SzT. 1: 1007), 1616: *Bordaköteő* ø (Magy.—szlov. nyelvhatár 24) < *bordakötő* 'a takácsborda készítője, bordás; Weberkammacher' (vö. Oklsz.). (A *bordát* nádszálakból *kötötték*. Vö.: A magyarság néprajza 1: 313; KISS LAJOS: NytudÉrt. 92. sz. 29). M: foglalkozás, mesterség.

Bordás 1453: Antonius *Bordas* (ZichyOkm. 9: 404), 1460/1469: Johannis *Bordas* (Ethn. 69: 135), 1466: Blasio *Bordas*, 1476: Stephano *Bordas*, 1483: Michaela *Bordas* (Oklsz.), 1506: *Bordas* [Tamás] (BorsodiOkl. 67), 1507: Thoma *Bordas* (Oklsz.), 1521: Benedictus *Bordas* (ZichyOkm. 12: 348), 1522: Laurencius *Bordas* (Bodrog m. 62), Thomas *Bordas* (Bács m. 25), Jo [hannes] *Bordas* (Máramaros m. 196), 1548: Matheus *Bordas* (Miskolcz 3: 201), 1557: [*Bordás Márton*] (Göncz tört. 87), 1562: *Bordas* ø (Magy.—szlov. nyelvhatár 48), 1564: *Bordas* ø (Bihar m. 234), 1567: And. *Bordas*, Ant. *Bordas* (i. m. 933), 1570: Georgius *Bordas* (Szendrői urad. 459), 1574: *Bordas* ø (Ugocsa m. 422), 1584: *Bordas* ø (Gömör m. 3: 241), 1590: *bordas* Gergelj (Udvarhelyszék 203), 1598: *Bordas* peternek (Erdélyi SzT. 3: 1117), 1601: Michael *Bordas* (Urb. 797), 1602: *Bordas* ø (Ugocsa m. 494), [*Bordás Péter*] (Oklsz.), 1632: R. *Bordas* Lukaczne (Rákóczi birt. 221), 1693: *Bordás* ø (Ugocsa m. 473), 1717: *Bordás* István (Békés vm. 2: 264) < *bordás* '(szövészékhez való) bordát készítő mesterember; Weberkamm-macher' (vö. Oklsz., ÚMTsz.). A *borda* jelentését l. *Borda* a. A *bordás* 'bordát áruló vándor tót' (SzamSz.) jelentése csak 1759-től igazolható (KISS LAJOS: NytudÉrt. 92. sz. 29). M: foglalkozás, mesterség.

Böröcki l. *Berecki*

Buzgó 1423: *Buzga* ø (Szatmár m.), 1428: Blasi *Buzga* (HazOkm. 4: 292), 1429: *Bwsgo* ø (Szatmár m. 235), 1429: Dominico *Bwzgo* (Oklsz.), 1449/1450: Nicolao *bwzgo*, Nicolao *Bwzgo* (JAKUBOVICH, Pótl.), 1450: Nicolao *Bwzgo* (HazOkm. 3: 388), 1450—60: *Busgo* Janusch (Eperjes 92), 1469: Georgium *Bwzgo*, 1498: Johanne *Bwzgo* (Oklsz.), 1499: Petrus *Bwzgo* (PodmaniczkyOkl. 1: 333, Hont vm. 186), 1500: *Bwzgo* (Szatmár m. 235), 1505: Dionisius *Bwsgo* (Bécsi egyetem II. 67), 1550: Francisco *Bwzgo* (MNy. 31: 125), 1554: Petrus *Bwzgho* (Lévai urad. 167), 1632: [*Buzgó*] ø (KEMPELEN 2: 484), 1682: *Buzgo* [György] (Úriszék 387) < *buzgó* 'lelkes, áhítatos, ájtatos, kegyes; eifrig, inbrünstig, gottschig' (Erdélyi SzT.). A *Buzga* előzménye a *buzgó* igenév *buzga* változata (vö. *csúszó* ~ *csusza*, *hulló* ~ *hulla*). M: belső tulajdonság.

Csula 1450: Laurentius *Chwla* (TörtTár. 1908. 9), 1517: Michaela *Chwlya* (Oklsz.), 1563: Stephanum *Chwla* (Szörény vm. 3: 311) < *csula* 'kajla, lógó fülű; mit abstehenden, herabhängenden Ohren' (TESz.).

Debrei 1505: Johanne *Debrey* (PRT. 3: 593, vö. Somogy m. 669), 1524: Anthonius *Debrey* (AgrtörtSz. 1: 30), 1558: *Döbrey* Lörynszel (RMNy. 2/2: 139), 1569 k.: *Debrej* Kerestes (SzékelyOkl. 2: 276), 1576: Math. *Debrey* (Hevesi dézsm. 966), 1690: *Debrei* ø (Gömör m. 2: 79) < *debrei* < *Debrő* hsn. (Heves m.) + -i nom. poss. k. A *Döbrei* a hsn. *ő-ző* változatából, a *Döbrő*-ből alakult. M: birtok, lakó- v. szárm. hely.

Debrősi 1696: Casparis *Debrősi* (KolozsvárOkl. 2: 398) < *debrősi* < *Debrő* hsn. (Heves m.) + -si nom. poss. k. M: birtok, lakó- v. szárm. hely.

Demes 1436/1479: *Demes* ø (Somogy m. 669), 1554: *Demes* [László] (Vas vm. I. 13), 1602: *Demes* [Gergely] (SzékelyOkl. 5: 232), *Demes* [István], *Demes*

[János] (i. m. 5: 196), 1646: *Demes* Georgi (Háromszéki OklSz. 23), Andreas *Demes* (Pozsonyi urad. 212), 1662: *Demes* [Márton] (PRT. 9: 509) < *Demes* bec. név (a *Demeter* v. *Demjén* egyh. szn. egyszótagú zárt rövidülése + -es bec. k.) M: apanév.

Demő 1646–47/1780: Martinus *Demo* (Moldva 20), 1646–47/1780: Ioannes *Demő* (i. m. 31), 1646–47/1895: *Demő* ő (i. m. 21) < *Demő* bec. név (a *Demeter* v. *Demjén* egyh. szn. egyszótagú zárt rövidülése + -ő bec. k.) M: apanév.

Deregnyei 1526: [*Deregnyei* Mihály] (NAGY IVÁN 3: 281), 1558: Michael *Dereghney* (TörtTár 1898. 396), 1573: *Deregnyei* Anna (LevTár. 2: 70), 1574: *Deregnyej* anna (MNYj. 6: 60), 1575: *dereghnjeij* pal (NytudÉrt. 44. sz. 21), 1576: *Dereghnieij* Mihalne (MNYj. 6: 70), 1578: *deregnjeij* Dorko (RMNy. 2/2: 252), 1594: *deregneij* pal (MNY. 53: 444), 1604: [*Deregnyey*] ő (KEMPELEN 3: 297) < *deregnyei* < *Deregnjó* hsn. (Zemplén m.) + -i nom. poss k. M: birtok, lakó- v. szárm. hely.

Dezse 1446: ? *Desce* ő (Veszprém m. 269), 1468: Clemens *Dese* (HazOkm. 4: 421), 1471: *Dese* ő (CSÁNKI 2: 819), 1522: Paulus *Dese* (Szeged 41), R. Michaelis *Dese*, Ambrosius *Dese*, Nicolaus *Dese* (Bács m. 43), 1590: *Dese* Benedek (Gyalui vártart. 11), 1609: *Dezse* Marthonnak (i. m. 423), 1638 k.: *Dese* Benedeke (i. m. 31), 1640: *Dese* Pal (i. m. 54), 1652, 1679: *Dese* Mihaly (i. m. 116, 208) < *Dezse* bec. név (a *Dezső*-höz hasonlóan a lat. *Desiderius* egyszótagú zárt rövidülése + -e bec. k.: EtSz., BENKŐ: NévtÉrt. 11: 8). M: apanév.

Dinnyés 1411: *Dyennyes* ő (Szatmár m. 116), 1522: Nicolaus *Djnnijás* (Szeged 29. vö. OklSz. Pótl.), Stephanus *Djnyjes* (Bodrog m. 67), Laurencius *Djnyjas* (i. m. 69), 1523: *Dynnyes* ő (Szatmár m. 177), 1578: Ioannes *Djenijess* (Váci püsp. 650), 1652: *Dinyes* ő (Gömör m. 3: 306), 1713: *Dinyés* Ilona (Boszorkányperek 1: 350) < *dinnyés* 'dinnyetermesztő v. dinnyeárus; (Wasser) melonezücher, od. -verkäufer' (vö. ÉrtSz., NéprLex.).

Dobai 1458: Georgius *Dobaj* (BánffyOkl. 2: 3), 1464: Mathias *Dobay* (Hont vm. 89), 1482: Thomas *Dobay* (i. m. 174), Michael *Dobay* (ZichyOkm. 11: 317), 1497: Valentinus *Dobay* (Hont vm. 189), 1504: Matheus *Dobay* (BánffyOkl. 2: 394), 1519: Martine *Dobay*, Demetry *Dobay* (Monum. MDXIV. 463), 1522: Stephanus *Dobaj* (Bács m. 38), 1524: Demetrius *Dobay* (ZichyOkm. 12: 426), 1525: *Dobay* ő (Nyitra m. 63), Georgio *Dobay* (MTörtTár. 22: 143), 1551: *dobay* Ambrws (RMNy. 2/2: 82), 1552: Valentinus *Dobay* (Lévai urad. 167), 1566 e.: *Dobaij* georgij, *dobaij* ferencz (SzékelyOkl. 2: 197), 1579: *Dobaj* Peter (Gyalui vártart. 418), 1586: *Dobay* István (Erdélyi SzT. 1: 1136), 1587: *Dobai* Matthenak (TörtTár. 1879. 572), 1588: *Dobai* gabort (Erdélyi SzT. 4: 203), 1589: *Dobay* Peter (Udvarhelyszék 1: 61), 1590: *Dobay* Gergely (i. m. 1: 165), 1594: *Dobaj* ő (Telegy lev. 48), 1598: *Dobaj* Mihal (MNY. 53: 446), 1599: *Dobay* ő (Bars m. 59), 1600: *Dobai* Imreh (Erdélyi SzT. 2: 704), 1603: *Dobaj* gergely (i. m. 1: 765), 1608: Basilius *Dobaj* (TörtTár. 1898. 626), 1610: *Dobay* Zanizlot (Erdélyi SzT. 1: 436), 1615: *Dobay* Sigmond (MTörtTár. 19: 50), 1617: Sigismundus *Dobay* (TörtTár. 1887. 273), 1622: *Dobaj* [András] (Úriszék 529), 1681: Mathia *Dobay* (TörtTár. 1899. 446), 1686: Gabrieli *Dobay* (TörtTár. 1900. 334), 1688: Gabriel *Dobay* (Tokaji urad. 778), 1711 ? : Stephanus *Dobai* (Nagyenyedi diákok 128) < *dobai* < *Doba* hsn. (Veszprém, Közép-Szolnok m., egy elpusztult *Doba* Bács m.-ben is, l. Bács m. 36) / *Dobó* hsn. (Sáros m., Udvarhelyszék) + -i nom. poss. k. M: birtok, lakó- v. szárm. hely.

Dobolyi 1602: *Doboli* Benedek (SzékelyOkl. 5: 200), 1609: *Doboli* Balas

(Erdélyi SzT. 4: 542), 1637: Joannes *Dobolyi* (TörtTár. 1898. 633), 1646: *Doboly* Mihálynak (Erdélyi SzT. 2: 758, 1098, Kolozsv. becenevek 89), 1654: Stephanus *Doboly* (Úriszék 752), Andreas *Doboli* (Adattár XVII. sz. 2: 574), 1664: Georgius *Dobolyi* (Nagyenyedi diákok 96), 1683 k.: *Dobolyi* János (Erdélyi SzT. 4: 28), 1694: *Dobolyi* Bálint (GenFüz. 7: 88), 1731: *Dobolyi* András (Erdélyi SzT. 2: 451) < *dobolyi* < *Doboly* hsn. (Csíkszék, Háromszék) + -i nom. poss. k. M: birtok, lakó- v. szárm. hely.

Dohányos 1712: *Dohányos* Jakab (Békés város 206), 1717: *Dohányos* György (Békés vm. 2: 264), 1725: Georgius *Dohányos* (Békés m. 121) < *dohányos* 'dohánykertész; Tabakpflanze' (ÉrtSz., vö. NéprLex. 1: 596). M: foglalkozás.

Döbrei l. *Debri*

Dömölki 1498: Martini *Demelkij* (TörtTár. 1901. 109), 1550: Johanni *Dömölki* (NéprFüz. 2: 132), 1552: Joannis *Demelkij* (HazOkm. 5: 448), 1554: *Demelky* [Mihály] (Vas vm. I. 18), 1558: Martino *Demewlky* (Sopron vm. 2: 636), 1590: *Demelky* Gaspar (MNYTK. 121. sz. 11), 1592: *Deömölky* Gergel (Telegdy lev. 36), 1618: *Dömölky* [Pál] (Úriszék 299), 1630: *Dömölky* [Pál] (i. m. 703), 1635: *Deömölky* [Miklós] (i. m. 307), 1696: Paulus *Dömölky* (Vas vm. II. 8), 1703: *Dömöki* [!] György (Réte 44) < *dömölki* < *Dömölky* hsn. (Vas m.) + -i nom. poss. k. M: birtok, lakó- v. szárm. hely.

Dörögdi 1525: Nicolao *Dewregdy* (MTörtTár. 22: 187), 1542: Pauli *Deregdy* (PodmaniczkyOkl. 3: 228, Csánki 3: 269), 1557: *Deregdy* Gergelt (TörtTár. 1911. 549), 1581: Annae *Deoreogdy* (Soproni lev. 117), 1589: *Deregdi* Anna (i. m. 175) 1648: *Dörögdy* [Ádám] (Úriszék 705) < *dörögdi* < *Dörögdy* hsn. (Zala m.) + -i nom. poss. k. M: birtok, lakó- v. szárm. hely.

Kajcsa 1482: Martino *Kaycza* (ZichyOkm. 11: 318), 1569 k.: *Kajchia* Barabas (SzekelyOkl. 2: 276), 1602: *Kaiczia* [Márton] (OklSz., SzékelyOkl. 5: 217), 1609: *Kaychya* Jmreh (Erdélyi SzT. 4: 183), 1613: Benedictus *Kaycza* (i. m. 3: 341), 1614: *Kayczya* Balas (Csík-Gyergyó-Kászón 153), 1617: *Kajcza* Balas (Erdélyi SzT. 3: 180), 1626: *Kayczya* Matthe (NyIrK. 8: 87), 1632: *Kayczya* Mihali (Erdélyi SzT. 1: 235), *Kayczia* Mihalt (MNYj. 6: 8), 1645: *Kajczia* István (SzekelyOkl. 6: 179) < *kajcsa* 'görbelábú; krummbeinig' (MTsz.). M: testi tulajdonság.

Sarkantyúgyártó 1529: [*Sarkantyúgyártó* Miklós] (Nyr. 16: 131), 1531: Johannes *Sarkantwgyartho* (MNY. 10: 327) < *sarkantyúgyártó* 'sarkantyúkészítő; Spornmacher' (vö. PP. 1762: *Sarkantyú-gyártó: Calcarius*). M: foglalkozás, mesterség.

Sarkantúy 1453: Matheus *Sarkantys*, Valentinus *Sarkanthyus* (ZichyOkm. 9: 379), 1460/1469: Thome *Sarkantheus* (Ethn. 69: 133), 1475: Michaelae *Sarkanthyus*, 1484: Anthonius *Sarkanthws*, 1498: Nicolao *Sarkanthyus* (OklSz.), 1505: Paulus *Sarkanthyus* (MNY. 10: 375), 1525: Nicolaus *Sarkanthws* [!] (Békés város 180), 1552: *Sarkanthyus* Ø (Bihar m. 382), 1559: [*Sarkantúy* Istvánt] (GenFüz. 3: 82) < *sarkantúy* vsz. 'sarkantyúgyártó; Spornmacher'. M: vsz. foglalkozás, mesterség.

Sebe 1512: *Sebe* Ø (Szatmár m. 176), 1522: Cristoferus *Sebeh* (Bács m. 53), 1589: *Sebe* Pal, *Sebe* Janos (Udvarhelyszék 1: 50), 1590: *Sebe* Lazar (i. m. 104), 1603: *Sebe* Gergely (Erdélyi SzT. 1: 1222), 1614: *Sebe* Ferencz (Csík-Gyergyó-Kászón 168), 1617: *Sebē* Mihalne (NyIrK. 15: 243), 1638: Martinus *Sebe* (TörtTár. 1884. 552) 1714: *Sebe* Péter (Nagy Iván 10: 114), < *Sebe* bec. név (a *Sebestyén* egyh. név egyszótagú zárt rövidülése + -e bec. k.) M: apanév.

Sebő 1551: *Sebew* Ø (Gömör m. 2: 138), 1569: Paul. *Sebew* (Borsodi dézsm. 940), 1570: Andreas *Sebew* (Szendrői urad. 464), 1603: *Sebeo* Ø (Gömör m. 2: 170), 1646–47/1780: Laurentius *Sebo*, Ioannes *Sebő* (Moldva 26), 1648: *Sebő* Gergely (Boszorkányperek 1: 133), 1675: *Sebő* Ø (Gömör m. 2: 368), 1726: Barbara *Sebő* (Boszorkányperek 2: 324) < *Sebő* bec. név (a *Sebestyén* egyh. szn. egyszótagú zárt rövidülése + -ő bec. k.) M: apanév.

Serfőző 1472: Bartholomei *Serfewzew* (ZichyOkm. 11: 120), 1477: Matheus *Serfewzew*, 1478: Georgius *Serfezew*, 1480: Matheo *Serfewzew* (Oklsz.), 1482: Johanne *Serfezew* (ZichyOkm. 11: 305), 1536: Georgius *Serfewzew* (MNY. 10: 376), 1574: Ladislaus *Serfeozeo* (Pozsonyi urad. 191), 1581: Laurentius *Serfőző* (Tokaji urad. 758), 1591: *Serfeozeo* Janost (Erdélyi SzT. 4: 154–5) 1599: *Serfeőzeő* Ø (Bihar m. 382), 1601: Stephanus *Seörfezer* [!] (Terebesi urad. 8), 1614: Caspar *Sörfeőzeő* (Ecsedi urad. 808), 1616: *Serfeozeo* [Mihály] (Gyergyószék 72), 1632: *Serfeőzeő* György (Fogarasi urb. 1: 255), 1638: *Serfőző* Márton Gömör m. 3: 61), 1638 k.: *Serfeozeo* Istvanne (Gyalui vártart. 27), 1640: *Serfeozeo* Janosne (i. m. 47), 1644: *Serfeozeo* Andras (ErdTudFüz. 208. sz. 7), 1670: *Serfőző* Janos (Urb. 304), 1674: *Serfőző* Janos (Máramaros m. 156), 1688: Matthias *Serfőző* (Tokaji urad. 768), 1715: *Sörfőző* Ø (Ugocsa m. 334), 1716: Gregorii *Serfőző* (Boszorkányperek 1: 181) < *serfőző* 'sörfőző; Bierbrauer' (vö. Oklsz.). Az ö-ző változat, a *Sörfőző* csak a XVII. században jelenik meg. M: foglalkozás, mesterség.

Sernevelő 1513: Johanne *Sernevelew* (Oklsz.), 1576: *Serneveleo* Ø (Magy. — szlov. nyelvhatár 53), 1601: Iwanko *Seörneweleő* (Terebesi urad. 21), 1620: *Sernevelő* Ø (Gömör m. 3: 290), 1632: *Serneveleő* Janos (Rákóczi birt. 204), 1652: *Sernevelő* Ø (Gömör m. 3: 68, 466) < *sernevelő* 'sörfőző; Bierbrauer' (vö. Oklsz.). Az ö-ző *Sörnevelő* csak egy adatban jelenik meg. M: foglalkozás, mesterség.

Sika 1499: Paulus *Syka* (Hont vm. 58), 1518: *Syka* Ø (Bihar m. 261, 368), 1525: Nicolao *Syka* (MTörtTár. 22: 181), 1599: *Syka* Ø (Bihar m. 351), 1603: Joannes *Sika* (SzékelyOkl. 5: 268), 1614: Matthias *Sika*, Thomas *Sika*, Petrus *Sika* (Ecsedi urad. 805), 1658: *Sika* Peter (Máramaros m. 133) < *Sika* bec. név (a *Sixtus* — ma: *Szixtus* — egyh. név egyszótagú zárt rövidülése + -a bec. k., l. PAIS: MNY. 12: 365). M: apanév.

Sörfőző l. *Serfőző*

Sörnevelő l. *Sernevelő*

Újszászi 1482: [*Újszászy*] Ø (KEMPELEN 10: 448), 1497: Petri *Vjzazi* (Sopron vm. 2: 576, CSÁNKI 3: 664), 1522: Michael *Wyzazy* (PodmaniczkyOkl. 2: 278), 1525: Petri *Wyzazy* (HéderváryOkl. 1: 600), 1553: Georgius *Wyzazy* TörtTár. 1888. 395), 1554: *Vyszaszij* Sandor (Tinódi: Cronica L [1], 1557: Laurentius *Wyzazy* (KárolyiOkl. 3: 300), 1558: Stephano *Wyzazy* (Sopron vm. 2: 638), 1570: *Wjzazij* Janos (RMNY. 2/2: 219), 1578: Laurentii *Wjzazij* (Váci püsp. 653), 1582: *Uyzazi* Ø (Ugocsa m. 300), 1585: *Vjzazij* Peternek (MNY. 58: 380), 1599: *Vyzazy* Mathyas (Erdélyi SzT. 4: 925) < *újszászi* < *Újszász* hsn. (Pest m.) + -i nom. poss. k. M: birtok, lakó- v. szárm. hely.

A tervezett szótár anyagának nagyobb részét összegyűjtöttem, szerkesztését megkezdtem. Kérem a Magyar Nyelv olvasóit, hogy akár a gyűjtésre, akár a szócikkek szerkezetére vonatkozó kritikai megjegyzéseiket írásban vagy szóban hozzám eljuttatni szíveskedjenek. Észrevételeiket előre is köszönöm.

KÁZMÉR MIKLÓS

Ond és leszármazottai

A Malatinszky, Pethő, Batisz és Denke nevű testvércsaládok első ismert őse a feltehetően kabar eredetű Ond volt. Származására nincs írásos bizonyíték, de szerintem kabar ivadéknak kellett lennie, mert a családja a Turóci Registrum szerint lándzsás nemes volt. (GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza I, 193, 196.) A lándzsás nemesekek pedig kabar származásúak voltak. Ond neve a XIII. században, Liptó megye betelepítése idejében tűnt fel. Az 1755-ben készült genealógiai tábla szerint 1252-ben kapott adománylevelet IV. Béla királytól a Liptó megyei Belezk birtokra. (OL. Rajcsányi Gyűjtemény, E 211. limbus, 194. csomó, 29. lap és a 25603. sz. mikrofilm, 2. instrumentum. Az utóbbi az ajándékozás évét nem közli.)

Az esztergomi káptalan Károly Róbert rendeletére írt, 1341. aug. 13-án kelt okirata (uo.) arról tudósít, hogy Ond két fia, Lukács és Denke voltak a birtokszerzők. Talán Ond volt a birtokszerző, és fiai új adomány címen megerősítésként kapták ezt a földet. A kérdés jelenleg eldönthetetlen, mert az ősi adománylevél már nincs a család birtokában. Ugyanis Doncs, zólyomi ispán 1316-ban birtokcserére kényszerítette Ond ivadékait. Belezk helyett az Árva megyei Iztebnát adta nekik. A birtokcseréről az esztergomi káptalan 1316. április 25-én kelt oklevele idillikus hangon, de a valóságtól eltérően tájékoztat. (Dl. 40361.) A belezki család vezetői, András fia Bodó és Lukács fia Miklós a Vág és a Béla patak közti birtokukkal együtt azt az oklevelet is kénytelenek voltak átadni Doncsnak, amellyel őseiket IV. Béla Belezk tulajdonosaivá tette. Károly Róbert 1341-ben megsemmisítette a kényszerszerződést, és Ond dédunokájával, Andrással elcserélte Belezket és Liptóújvárt a két Malatin, más-ként Mecseföldre birtokért. (OL. 25603. sz. mikrofilm, Liptói Registrum: Super Malatyn, 5a lap.)

Lukács és Denke maradékai 1343-ban felosztották egymás között birtokukat. Lukács ága, a felsőmalatini Malatinszky család ősei és a Pethő család kapták Felső- és Középmalatint, Denke ivadékainak, a Batisz és Denke ágnak Alsómalatin jutott. (OL. 25603. sz. film.)

A testvércsaládok a történelem számos viharát éltek át. Küzdelmes soruk nevük változásaiban is észlelhető, mint ezt rövid ismertetésem az alábbiakban mutatja.

Ond családjában a névadást az ősi hagyomány és az ez ellen küzdő keresztény szokás alakította ki. Az első irány tartotta életben az *Ond*, *Bathyz* és *Bodó* neveket. Ez tekintette magáénak a *Lachk*, *Pethew* és *Denke* alakokat. A második szemlélet nemcsak új világnézetet adott, hanem elterjesztette a latin, görög és héber eredetű neveket is, Ond családjában főleg az apostolok nevét.

A felsorolt nevek is a család magyar eredetét bizonyítják. A *Pető* (*Pethew*, *Petheő*, *Pethő*) a *Péter* név magyar alakja. A *Lack*, a *László* név kicsinyítő képzővel ellátott magyar változata, a *Denke* személynév hasonló módon ered a *Dénes* névből. A három utóbbi keresztény személynév. Az *Ond* és a *Bathyz* nevek még a kereszténység előtti korra nyúlnak vissza. Az *Ond* név eredetéről több magyarázat is van. GOMBÓCZ szerint török eredetű. Jelentése 'tíz'. (Árpád-kori török személynéveink 39.) PAIS DEZSŐ szóbeli közlése szerint a 'régí' jelentésű *ó* melléknév *-nd* képzős változata, vagy az ezüstös színű fémeket jelentő *ón* főnév kicsinyített alakja. — A *Bathyz* szó talán török hozomány. A betelepített besenyő népnél gyakori volt. NAGY GÉZA szerint a jelentése 'magas'. (Árpád-

kori személyneveink: Turul 1891. 114.) *Batiz* = magas: török megfelelője a régi magyar *Mogus* névnek. (Mogus 1219-ben mosonyi ispán volt.)

Ond családjában a kétféle névadás küzdelmén kívül a magyar családnevek egy rétegének a kialakulását is megfigyelhetjük. A történelmileg tájékozatlan ember érthetetlennek tartja, hogy Ond férfi ági leszármazottai ma *Batisz*, *Denke*, *Pethő* és *Malatinszky* nevezetűek. Hihetetlennek találja azt a tényt is, hogy a XV. századi Malatini Lőrinc fia egyes oklevelek tanúsága szerint Malatini, más iratok szerint Kisolaszky Gergely volt. Mégis már az első két említett családi oklevél nevei is beilleszkednek a nevek fejlődési rendszerébe. A latin szövegben vegyesen fordulnak elő keresztény (latin és görög), valamint pogány (magyar és török) személynevek. Az előbbieket a szövegben megfelelő latin ragot kapnak. Minden más név, jelen esetben magyar és török ragozatlan. Pl. „Andreas filius Andreae filij Luchachy filij Onth. Batisz filius Denke.” (OL. 25603. sz. film, 2. instrumentum.) Az oklevél írója a család minden tagjáról szólva a „nobiles condam de *Belezka*” kifejezést használja (uo.). Ez a megjelölés a birtokcsere időpontját tünteti fel. A birtokcsere után a személynevek kiegészítése az új lakóhelynek megfelelően megváltozik. 1341-ben „Stephanus filius Andreae de *Belezka*”, 1378-ban „Stephanus filius Andreae de *Malatin*” (uo.). A szóban forgó személy és az apja neve változatlan, de a lakóhely és a birtok megváltozása következtében a *Belezka*-i névből *Malatin*-i lett.

Ez a névváltozás idegen ugyan számunkra, mégis elfogadható. Azt azonban törvényszerűnek érezzük, hogy a személynevek változatlanok. Pedig ilyen változásokra is találunk példát. A concambium 1755-ben írt másolata a *Pethő* ág egyik első ismert tagját *Nicolaus*-nak, az egyik fiát *Peteő*-nek nevezi (uo.). A Századok 1909. évfolyamában IVÁNYI BÉLA a „Középkori oklevélbizottság jelentése” című dolgozatában, a 906. lapon a fenti oklevél 1548-ban készült másolatát kivonatolva, ugyanezt a Miklóst *Lachk*-nak, a felsőmalatini Malatinszky ág idősb *András* nevű őst *Petheő*-nek nevezi. Kettős neve volt *Nicolaus*, illetve *Lack* fiának, *Pető*nek is. Őt Liptó megye vezetősége 1365. január 22-én kelt oklevelében (DL. 64824.) „*Lachnik* dictus Stephanus de Malathyn”-nak nevezi, 20 év múlva ugyanez a hatóság 1385. február elsején kelt iratában „*Petou* de Malethyn” néven említi. (DL. 64832. és 64836.) A három kettős név nemcsak a hagyományos és az új szellem küzdelmét mutatja be a névadás terén, hanem egy, a maitól eltérő felfogást is. Az ismételt előforduló *Pethew* (*Petou* stb.) és a *Lachnik* név sem családi, sem kereszt-név nem volt, hanem az ág megjelölésére szolgált. A *Pethő* név már kialakult. A *Lack* névből eredő *Lachnik* alak keletkezőfélben volt. Néhány nemzedékkel később a korábbi és elterjedtebb *Pethő* név kiszorította. — A személynév helyett az ágnevet a későbbi századokban is alkalmazták. A Turóci Konvent 1462-ben írt oklevelében olvashatjuk a „*Nicolaus* et *Seraphin* filij *Batiz*” neveket. (Nagybiccse, Áll. Levéltár 47. sz.) Nyilvánvaló, hogy a XV. században már senkit sem kereszteltek *Batiz*-nak. A Liptói Elenchus „*Ex Fassionibus*” című fejezetében (1592. VI. 44. — 468) hasonló jelenséget látunk: „... pro Andrea filio *Laczlavik*.” Az említett *András* apja Malatinszky Tamás volt.

A *Pethő* ág-, majd családnév eredetét nem látom olyan világosan, mint a *Lachnik* elnevezését. Az 1755-ben készült vagy másolt genealógiai táblázatban (OL. 25603.) az olvasható, hogy a *Pethő* ág *Lachk* fia *Peteőtől*, hivatalos nevén Miklós fia Istvántól nyerte a nevét. Ennek az elgondolásnak több tény is ellentmond. Az említett *Peteő* ivadékait *Lachni*, „*Lachnik* dictus” néven

említik, lakóhelyüket, Középmalatint pedig *Lachna*-nak és *Lachnahaza*-nak nevezték a később tárgyalandó oklevelekben. A Dl. 64824. sz. oklevélben Peteő maga is „*Lachnik dictus Stephanus*” néven szerepel. Ugyanakkor *Pethő*-nek is nevezik őket és rajtuk kívül Miklós (*Lachk*) nagybátyját, Andrást és András ivadékait is, tehát Ond fia Lukács mindegyik leszármazottját. Arra viszont nincs adatom, hogy Lukácsot is *Pető*-nek nevezték. Ennek ellenére lehetségesnek vélem.

Egyelőre ismeretlen, hogy kitől örökölték ivadécai a *Pető* nevet. Talán az ág egyik nevezetes *Péter* nevű tagjától. Lehet, hogy a *Pető* eredetileg becéző névváltozat volt, hasonlóan a mai *Ócsi* és más nevekhez. A nyelvjárásokban a *Péter* névből eredő *pete* szó embriót jelent. A szó alapját világosan mutatja a gyakori mondás: „El ne menjen a *Péterkéje*!” A *Lack*, *Lackó* alak föltétlenül becéző név volt.

Az említett *Lacna* és *Lacni(k)* nevek megengedik azt a feltevést, hogy Középmalatini első tulajdonosát, Nicolaust, *Lack*-nak is hívták. Nézetem szerint MAJLÁTH BÉLA „A Hont nemzetség ivadécai” című cikke is alátámasztja a *Nicolaus* és *Lack*, valamint az *András* és a *Pető* nevek viselőinek azonosságát. (Turul 1891. 168). MAJLÁTH ugyanis lemásolta Károly Róbert eredeti adománylevelét, és a cikkében így ír a concambiumról: „Károly király . . . (1341-ben) Belezkát, Liptóújjvárt a hozzátartozókkal elcserélte Onth, Pethew, Lachk és Denke leszármazottaival a két Malatin birtokáért.” Szerintem *Pethew* András, *Lachk* pedig Miklós neve. Majláth a csereoklevél szövegéből a következő részt idézi: „Ipsique nobiles condam de Belezka eandem possessionem Belezka cum suis omnibus iuribus et pertinentiis et specialiter cum castro, in eodem constructo in concambium et permutationem prelibatarum possessionum Malatyn et alterius Malatyn (Mechefewlde) vocatarum nullo contradictore statuissent. — Denke Frigyes levéltárában, Malatinban, eredeti.” A sorok írója ezt az oklevelet csak Nagy Lajos király átirata két 1755-ben készült másolatában látta.

Ond alsómalatini ivadécai esetében könnyebb a helyzet, mint a *Pethő* ágénál. Ezt a tényt már az említett leszármazási tábla szerzője is felismerte. Véleménye szerint a Batisz ág megalapítója Ond fia Denke fia Batisz, a Denke ága Ond fia Denke fia Péter fia Denke. Mindkét névadó ős a XIV. században élt, Alsómalatinban.

Nagy Lajos 1378. augusztus 4-én Zólyomlipcsében kelt oklevele (Datum Lipchae Zoliensis, feria quarta proxima post festum Ad Vincula Sancti Petri Apostoli, Anno 1378. — Nagybicse, Levéltár, a Kiszely, azaz *Pethő* család oklevelei, 30338. sz.) bizonyítja, hogy Ond nemzetsége már 1378-ban névben is három ágra oszlott. Az oklevélben a király megtiltja a németlipcsei polgároknak, hogy a malatini *Pethew*, *Bathyz* és *Denke* nemeseket akadályozzák a Fekete Erdő nevű királyi erdő, a németlipcsei templom és az ezekhez vezető út használatában. Az irat *malatini Pethew*, *Bathyz* és *Denke* néven említi őket: „Ex querulosa insinuatione nobilium de *Malatin Pethew*, *Bathyz* et *Denke*.” Ismeretem szerint a *malatini* jelző az első magyar előnévszerű alak. Az előnevek történetét tehát 1378-ig vezethetjük vissza. — A három, eredetileg személynév ekkor már három ágat jelölt. Ez az oklevél is bizonyítja, hogy a felsőmalatini Malatinszky család ősei akkor még névben is egységet alkottak a közös őstől, Lukácestól származó középmalatini *Pethő* családdal. Az alsómalatini Malatinszky család apai ősei viszont az Alsómalatinban élő Batisz vagy Denke ág tagjai voltak.

Némi bővítéssel ugyanezt a XIV. századi felosztást követi Liptó megye 1725. január 18-án kelt jegyzőkönyve is: „In possessione Alsó Középső et Felső Malatin Familia dominorum Batis, Demka, Pettő, aliter Kiszely et Simon nobiles de Belicska producunt literas donatinnales Ludovici Primi regis anno 1341 in forma cambiatiuae donationis, quibus nobilitatem suam sufficienter legitimaverunt.” (OL. 25603. film, 22. instrumentum.) A bejegyzés annyiban téves, hogy a birtokcsere 1341-ben Károly Róbert és a belezkei nemesek között ment végbe, Nagy Lajos 1378-ban megerősítette azt.

A birtokcsere névváltozást okozott, az ágakra oszlás új családneveket hozott létre, a lakóhelyről való elnevezés ismét egy néven nevezte az egymástól elszakadt ágakat. A kettős birtokos állapot a név bővülését idézte elő. Malatini Gergelynek előbb Malatinban, utóbb Kisolasziban is volt birtoka. Ezért 1465-ig „Gregorius filius Laurentij de *Malatyn*” (OL. 248839. sz. fénykép), „Gregorius Dempka dictus de *Malatin*” (Dl. 64882.), 1465 után „Gregorius Dempka dictus de *Kysolazy*” volt a neve. (OL. 248836. sz. fénykép. Prímási világi levéltár, Liptói oklevelek, A. L. 104.) Ennek az állapotnak a nyomai láthatók a több előnevű családoknál. Néha a régi és az új birtokot vagy lakóhelyet is ismerteti a név. Például Malatini, másképp Widaföldi László fia Mihály esetében. (IVÁNYI BÉLA, Liptó vármegye középkori oklevelei: Századok 1909. 901; a Balló család levéltára, 1479. július 28.)

A legrégibb kettős neveket, amint láttuk, az ősi hagyomány és a keresztény szellem küzdelme idézte elő. Az utóbbi ezen a téren jelentős segítséget nyert a XIII. század végi budai zsinat határozatában. Ez ugyanis megtiltotta a pogány nevekre való keresztelést. Így az ősökre utaló elnevezések csak lappangva, ágnév alakjában éltek, majd utóbb családnevekké alakultak.

A kiegészítő nevek lakóhely szerint is továbbfejlődtek. Az 1341. óta használt *Malatin*-i név után a szűkebb lakóhely szerinti elnevezés is megjelent. András ivadékai a *Felsewmaleshtyn*-i (Nagybiccse, 27. vagy 30460 sz., Dátum: 1426. június 24. „Georgius literatus filius Stephani de *Felsewmaleshtyn*”), Miklós leszármazottai a *Kezepswe Malatin*-i (Dl. 64885.), a Batisz és Denke családok az *Alsomalathyn*-i nevet is használták (uo.).

Ennek az elkülönülésnek csak a családon belül volt jelentősége. Kifelé a malatini nemesek — Ond ivadékai lévén — egységet alkottak: *nobiles de Malethin* (Dl. 64831 és 64877.). A közös származás tudata és az együvé tartozás érzése évszázadokon át erős volt, akkor is, midőn már a megkülönböztető elnevezések családnevekké fejlődtek. Két XVIII. századi irat is tükrözi ezt az állapotot: 1. Malatinszky György 1715-ben készült oklevélkivonatai. „Registratio literarum inclytae familiae Malatinszky per generosum dominum Georgium Malatinszky de Felsőmalatin ordinata.” (A Malatinszky család levéltárában.) A gyűjteményben elsőként Károly Róbert és a család ősei közt végbement birtokcsere oklevelének a Szepesi Káptalan készítette átiratát említi. Hozzáteszi, hogy az oklevél a többi, Alsó- és Középsőmalatin birtokosait is megilleti: „Istae literae non solum familiam nostram concernunt, sed etiam possessores Alsó et Középső Malatinenses, familiam Bathiz et Denke ac reliquos.” Az utóbbiakon a Pethő család tagjai értendők. — 2. Malatinszky János a Splényi huszárezred századosa 1755-ben Zsuzsanna nevű leánya és Draskovich József gróf házasságkötése alkalmával hivatalosan összeíratta a családi oklevéltár rendelkezésére álló részét. Itt több genealógiai táblát is közöl. Az egyikben a Malatinszky családon kívül a testvérágakat is bemutatja, és az alábbi megjegyzéssel ismerteti az egyes ágakat: „Nota prima. Ex ista linea

descendunt domini Malatinszky de Malatin . . . Nota secunda. Haec linea quoque Malatinszky alias Peteő de Malatin . . . Nota tertia. Haec linea . . . Malatinszky alias Batiszde Malatin. . . Nota quarta. Haec linea vocatur Denke de Malatin.” (OL. 25603. sz. mikrofilm, II. instrumentum.) Eredetije a zágrábi Horvát levéltárban található. Draskovich archivum, LXXX. fasciculus. Testimoniales deductioni genealogicae familiae Malatinszky deservientes. Az itt található három táblán nem szerepel Onddal kapcsolatban az 1252. évszám, csak a Rajcsányi-gyűjteményben.

Eddig az állapotig a fejlődésnek hosszú, utat kellett bejárnia, és a nevek alakulását egy új tényező kezdte befolyásolni: más nyelvek hatása. Ma ez a kérdés is talán nehezen érthető. Viszont Liptó megyében a XV. század folyamán ez a jelenség magától értetődő, sőt kikerülhetetlen volt. Tudjuk, hogy a megye már az első nagyszabású telepítés idején, a XIII. században is igen vegyes lakosságú volt. Magyarok, németek, olaszoknak nevezett franciák, kabarok, besenyők, izmaeliták, lengyelek és más szláv népek telepedtek le az itt talált rendkívül gyér lakosság közé. A népesség összetétele fokozatosan megváltozott. A XIV. században az oligarcha-hadjáratok és a pestisjárvány, a XV. században a huszita háborúk erősen megtizedelték a megye népét. Az elszigetelt és leginkább katonáskodó magyarság egyre fogyott, a különféle eredetű szláv lakosok száma betelepítés és beszivárgás útján egyre emelkedett a megyében. Az utóbbi csoport a huszita háború után mind erősebben olvasztotta magába a többi népet, a túlnyomó részben magyar eredetű nemes családokat pedig kétnyelvűvé tette. Ezt aényt bizonyítja a hely- és családnevek XV. századi elszlávosodása is.

Helynevek. – A XIII. és XIV. században elsősorban magyar, azután szlovák, végül néhány német helynevet találunk (l. Liptói Registrum). Ez a megállapítás nemcsak a települések, hanem a dűlők és a határjelek nevére is vonatkozik. 1263-ban Németlipcse határjelei között fordul elő a *Tölgyfa*, *Éger* és *Tölgy* határnév („Arbor *tulga*, arbor *tulgfa*, arbor *eget*”: FEJÉR, Cod-Dipl. IV/3, 9). Ond invadécai 1316-ban kerültek a Liptó megyei Belezk birtokról Iztebnára. A birtokcsere oklevelében az utóbbi helység következő határjeleit olvashatjuk: „Fluvius *Arua*” [Árva]; *Gymulchenbukur* [Gyümölcsénybokor]; „Berch [Bérc] et ibi est meta terrea”. (Dl. 40361.) A Liptó megyei helység neve ekkor még *Belezk*, 1341-ben *Belezka*. Lubelén 1370-ben a nép nyelvén (vulgariter) egy *Eresztvény* nevű cserjés volt (Dl. 64875.), 1412-ben ugyanott egy „vulgo *Parlag*” nevű, művelés alá nem fogott föld. (Dl. 64867.) A *parlag* ugyan szláv jövevényszó, de itt már teljesen elmagyarosodott alakban jelenik meg.

A vidék földrajzi nevei gyakran váltak községek elnevezéseivé. *Malatin*, a patak neve 1263-ban fordul elő első ízben Németlipcse határát jelölve (FEJÉR i. m.). Ebből a névből idővel község, majd család neve lett. Azonos fejlődést látunk a *Fejérpatak* nevű folyó esetében is. 1341-ben Malatini birtok határát alkotta, a XV. században már a szomszéd község neve volt. Innen kapta nevét a Fejérpataky család. 1341. augusztus 13-án *Feyerpathak* (OL. Dl. 25603.), 1391. október 20-án *Feerpataka* (Dl. 64855.). Chechy-i Miklós királyi ember és István, Mendzeth-i plébános, káptalani kiküldött jelentették, hogy Libele-i Jakow fia Péter és a Lipche-i polgárok között a *Malethin* és *Feerpataka* folyók között levő föld miatt folyó perben a polgárokat esküre kötelezték.

A *Feerpataka* szóvégi *-a* hangja birtokos személyjel, föltétlenül magyar képződmény. A helység neve még 1461. június 17-én is *Ffeyerpathak* (Dl.

64885.) Ezután következik a név fokozatos elszlávosodása. 1471. március 8-án *Belapathaka* (Dl. 64887.): Zenthanna-i Jeromos özvegye nyugtatta *Belapathaka*-i Pétert anyja leánynegyedének megfizetése felől. 1475. október 26-án *Bielypotok* (Dl. 64889.): Libele-i Péter özvegye bevallást tett, hogy mostohafiának átadta azokat az okleveleket is, amelyek *Bielypotok*-i Jakovicz Péter fiát Jánost illetik. — Andaháza 1447. márc 29-én *Andahaza* (Dl. 64881.), 1477. február 3-án *Andycze* (Dl. 64892.).

Néha még az adománylevelek átíratában is előfordul az elszlávosodás. A Belezk-i család 1341-ben nyert csereadománylevelét a Szepesi Káptalan 1548-ban átírta. Ebben az átíratban az eredeti *Bérc* nevű malatini határjel helyett az egyik helyen *Vrch*, azaz 'hegy' olvasható. Hasonló volt a helyzet Malatin községben másutt is. Az említett csereadomány-levelelben a birtok neve „*Malatyn aliter Mecseföldre*”. Az oklevél a következő határneveket tartalmazza: *Alsópatak, Aszúpatak, Bérc, Domb, Fejérpatak, Sárospatak, Szikvíz*. Ezek között feltehetően vannak régi és újkeletű elnevezések is. Akár új, akár eredeti, a *Fejérpatak* nemcsak fennmaradt, de mint láttuk, továbbfejlődött. Középmalatint az említett *Lack* nevű tulajdonosa után 1370-ben (Dl. 64825.) és 1397-ben *Lachná*-nak nevezték. Ebben az évben a Pethő család ottani birtoka a *Mesde* (mesgye) nevű határjelig húzódott. (Nagybiccse, Levéltár, Kiszely, azaz Pethő család oklevelei, 30339. sz.) A helység neve 1425-ben *Lachnahaza* volt. (Dl. 64873.) A *Lachna* helynevet utoljára Liptó megye 1614. márc. 25-én kelt oklevelében láttam: „*Terra Lacna dicta*” (Malatinszky levéltár, Bp.).

A XV. század második felében — nyilván a huszita háborúknak a nyelvben is megmutatkozó hatására — elkezdődött a Liptó megyei magyar helység- és dűlőnevek elsorvadása. Az *Andaháza* név megváltozását már láttuk. A Malatin folyót 1497. november 7-én *Malatinecz*-nek nevezték. (Dl. 64898.) Alsómalatinban 1471. június 26-án Malatin-i János és András rokonuknak, Malatin-i Lászlónak elzálogosították a *Siroka* ('széles') és a *Háj* ('liget') nevű földjeiket (Nagybiccse, levéltár, 52. sz.). A két terület korábbi nevét nem ismerem. — A XVI. században a malatini dűlő- és határnevek elszlávosodása csaknem általánossá lett. Ennek ellenére némelyik név megtartotta eredeti alakját. A fenti században gyakran jegyezték fel egy 1469 óta ismert *Kecske* nevű domb nevét: „*Monticulum Kečke vocitatum*”. (Nagybiccse, levéltár, 30402. Batisz család oklevelei.) A helyszlovák neve ma is *Kecski*. Malatinban előttem nevezték így.

Hasonló korban a régebbi magyar családnevek szláv alakban is megjelentek. A Szentiványi család 1466. november 18-án kelt oklevelében (Dl. 65332.) az egyébként *Palugyay, Okolicsányi* és *Szmrecsányi* nevek helyett *Palucky, Okoliczansky* és *Smreczansky* nevek találhatók. — A *Palugyay* név szlávos alakja ismételtelen megjelenik. Többek között a Szepesi Káptalan 1533. március 3-án kelt oklevelében *Palugyay* helyett *Paludsky* alak olvasható. Itt említhetjük meg, hogy Szmrecsány neve 1299-ben még *Zemerchen* volt. (MAJLÁTH BÉLA, Liptó megye törzssökös családjainak története 1526-ig. 14–5; Palugyay család: Turul 1891.)

A *Fejérpatak* név történetével egyidejűleg megismerhettük a *Jákó* személynév elváltozását is. 1356. június 22-én *Yako* fia Péter, 1461. december 16-án (Dl. 64885.) *Jakow* dicti István fia Péter. A személynév már ágnévvé alakult. 1475. október 26-án: Bielypotok-i *Jakovicz* Péter fia János. (Dl. 64889.) Az ágnévben is bekövetkezett az elszlávosodás.

A nyelvi névváltoztatást nemcsak családok, hanem személyek esetében is észlelhetjük. Például Tornaljay Tamás és Fejérpataky Benedek nevében.

1503. július 14-én *Thomas de Tornallya* (Nagybiccse, 61. szám.) Egy fél év múlva 1504. január 31-én *Thomas de Pothornya* (uo. 62. szám.). 1506. március 18-án *Fejérpatak-i Benedek* (Dl. 64900.) Tizennégy év múlva 1520. március 18-án *Bielopotocky Benedek*. (Dl. 64905.) A *Bjeli Potok* nevet még egy 1601. február 10-én kelt oklevélben is megtaláltam. (Nagybiccse, Batisz család oklevelei.) — Mindezzel megegyező jelenségeket tapasztalunk a XVI. század közepétől kezdve Ond családjában is.

1558-ban jelent meg írásban a *Malatinszky* családnév: „Matthias *Malethinszky* de Superiori Malethin” (Liptói Elenchus: Ex citationibus 332), majd 1579-ben „Nicolaus *Malatinszky* aliter Chviszt” (Alsómalatin, uo., Ex protestantibus 53). Ugyanők 1587. március végén: „Matthias *Malethynzky* de Felseő Malethyn” és „Nicolaus *Malethynzky* de Alsó Malethyn” (OL. C. 59. sz. film.). Miklós nézetem szerint a Batisz, esetleg a Denke család tagja volt. A *Malatinszky* név — mint láttuk — Ond ivadéka minden ágát megillette.

A középmalatin Pethő ágat gyakran említették a XVI–XVIII. században „*Pethő* aliter *Kiszely*” vagy csak egyszerűen *Kiszely* néven. Talán a malatini *Szikvíz* nevű határjel fejt meg a *Kiszely* ragadványnév titkát. Malatinban ásványvizes forrás lehetett. *Szikvíz*, azaz savanyúvíz szlovákul *kislá voda*.

A családnév alakulása nem állt meg ezen a fokon. A XVI. század elején élt Malatinszky László (Lack) leszármazottait két évszázadon át nevezték „*Malatinszky* alias *Laczlavik*” néven. A család számos XVII. és XVIII. századi oklevele és egy németlipcsei római katolikus anyakönyvi bejegyzés is ezt igazolja: 1681. január 20-án született Anna, Malatinszky alias Laclavik György és Dorothea nevű felesége leánya. — Ugyancsak a XVI. században élt idősb Malatinszky Mátyás, Lászlóval egyidőben; talán a fivére volt. Leszármazottait Malatinszky György idézett registratioja szerint (9. sz. oklevél) *Matejkovich*-nak is hívták. Ők azonban ezt a nevet nem használták és nem is fogadták el. Csak a németlipcsei anyakönyvben fordul elő egy ízben: „1693. die 18. jan. Baptizatus est infans patre Andrea Malatinszky alias *Matejkovich*, matre Helena: Malatinszky Andreas”. Malatinszky György említett iratában így ismereti a *Matejkovich* név eredetét: „Familia Malatinszky contra dixerit peregrino cognomini Pető, vicissim familia dominorum Kiszely unam attestationem curavit peregrini, quod nimirum . . . familia dominorum Malatinszky non nominatur Malatinszky, sed Matejkovich, quod facile est admitti, nam avus noster nominabatur Mathias, et sic per negligentiam et taciturnitatem facile poterunt homines invertere cognomen. Illa vero exacta est 1652. die feria quarta proxima post festum Beati Michaelis Archangeli.”

A fenti plébánia anyakönyvi adatai szerint a Malatinszky családban más ragadványnevek is előfordultak: a) 1721. nov. 22-én „Joannes Malatinszky alias *Hoblik*”. b) 1754. július 22-én és 1756. nov. 24-én „Joannes Malatinszky vulgo *Csesznak*”. c) Az említett két elnevezés mellett a *Závodny* ragadványnév — bár ritkán — közel 170 éven át feltűnik: „Nobilis Joannes filius Joannis Malethinszky aliter *Závodny*”. (Nagybiccse, levéltár, Batisz család oklevelei, Anno 1601. Die 10. Februarii.) Ebben az oklevélben olvasható az „in valle *Bjeli Potok*” kifejezés, a *Fejérpatak* név szlovák nyelvű változata is. A Malatinszky család levéltárában az eredeti *Malatinszky* név *Závodny* kiegészítéssel 1736. május 6-án és 1769. január 11-én is tollvégre került. Mindhárom kiegészítő név szlovák szó. Jelentésük: *Závodny* ’vízentúli’, *Hoblik* ’gyalu’, *Csesznak* ’fokhagyma’.

Érdekes ragadványnév őrződött meg a Dl. 64854. és 64857. sz. oklevelekben. 1391. július 11-én: „Petrus filius *Bajnak de Maletin*” és 1394. június 5-én: „una cum Petro dicto *Boynok de Malathyn*”. Mindkét adatot megemlíti MAJLÁTH „Liptó megye törzsökös családjainak története” c. műve 85. lapján. Véleménye szerint Péter a megye bajnoka volt. Istenítéletnek nevezett viadalokban küzdött az igazság felderítéséért (foglalkozásnév). — Az említett *Chvist* név feltehetően a ’mormota’ jelentésű *svist* szóval azonos.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy a környék lakói nyelvén kívül az ország hivatalos nyelve, a latin is hatást gyakorolt a nevek írásbeli fejlődésére. Részint azzal, hogy a középkorban a magyar nyelvű helységnevek elé a *de* praepositiót tették, részint a humanizmus idején a helységnevek ellatinosításával. Például *Matthias de Superiori Malatin*, *Georgius de Parva-paludia*. Így lassankint a családnevekké fejlődő elnevezések az ősök, a hagyomány, a keresztény hit és a lakóhely motivációján kívül a fenti nyelvek hatása alá is kerültek. A még meg nem szilárdult név alakja ugyanis az éppen beszélt nyelvtől is függött. Ugyanaz a személy a pillanatnyilag használt nyelvtől függően a *Malatini István*, *Stephanus de Malatin* és *Stefan Malatinszky* nevet is viselhette. Ez a jelenség néha írásban is kimutatható. A Palugyay család egy évszám nélküli, de legkorábban 1548-ból származó oklevéltörredékében a XVI. században élt Malatiny Jakab neve *Jacobus Malethyny*, *Jacobus Malethynzy*, *Jacobus de Malethyn* és *Jacobus Malethyn* alakokban fordul elő.

A ragadványnevek nagy része nem öröklődik nemzedékeken át. A hosszú időn át előforduló, már említett *Laczlavik*, *Matejkovich* és *Závodny* nevek a XIX. század elejére éppen úgy eltűntek, mint a Pethő család *Kiszely* vagy az egyik alsómalatini ág *Chviszt* neve.

Az új családnevek előidézője néha a lakóhely nevének a megváltozása volt. Középmalatin neve 1370-ben és 1397-ben *Lachna*, 1425-ben *Lachnaháza* volt. Ennek az állapotnak megfelelően találoztunk 1370-ben *Lachna*-i István fiaival Lőrincsel és Pállal (Dl. 64825.), valamint 1425-ben *Lachnahaza*-i *Lachni* dieti Lőrinc leányával Kathkával (Dl. 64873.) Malatin más elnevezései közül *Mecseföldre* igen szívós volt. Utolsó megjelenését a Batisz család 1729. március 6-án kelt oklevelében láttam (Nagybiccse, 30449.).

Az említett okok egyikéből fakadó névváltozás Liptó megye más családainál is megfigyelhető. A Malatinszky család egyik ága, a XVI. században élt László ivadéakai Szentiványi, Gálffy, Kecskeméthy és Dubóczy családokkal házasodtak össze. Ezeket másképp *Svätojansky*, *Ancsikovszky*, *Koza* és *Dubovszky* néven is nevezték. Matalinszky Simon fia János a XVII. század első felében Okolicsányi Máriát vette nőül. Láttuk, hogy ezt a családot *Okolicsánszky*-nak is hívták.

Az idézett példákban magyar nevű emberek nevének az elszlávosodását láttuk. A XIII. században még az ellenkező folyamatnak lehetünk a tanúi. A Szentiványi család őse Bagomer comes Csehországból jött vendég volt. László király 1286. május 8-án kiemelte a hospesek soraiból, és a nemesek közé iktatta (FEJÉR i. m. V/3, 338). Vö. HORVÁTH SÁNDOR, Liptói Registrum 43. lap, 47. §: „... super exemptione de numero hospitum et aggregatione in collegium nobilium.” Ennek az ellentétes irányú beolvadásnak az okát abban látom, hogy mindig a számbeli vagy a helyzetbeli többség hasonítja magához a gyöngébb felet.

Mindezek a nevek többnyelvűségükben is egy lakóhelyet jelölnek, szemléletesen mutatva, hogy nem a lakóhely változásáról, hanem a nyelv cseréjé-

ról van szó. A családnév elköltözés alkalmával végbemenő fokozatos változást jól mutatja Malathyn-i András fia László és két gyermeke, Widafewlde-i Mihály és Gáspár esete is. Alsómalathyn-i András fia László neve 1453 és 1471 között ismételtelen fordul elő Liptó megye okleveleiben. Malatini lakos lévén mindig *Malatin-i* vagy *Alsómalatin-i László* volt a neve. (Nagybiccse 43., 44., 45., 47., 51. számú oklevelek.) 1475-ben birtokot vásárolt Vidafölde helységben (IVÁNYI: Századok 1909. 901. 5. sz. oklevél.), a neve ekkor még az eredeti alakban fordul elő. Egy 1479. július 28-án kelt iratban már *Malatin-i* másképp *Widafelde-i* László néven szerepel (uo.). A fiait egy 1504. január 31-én kelt oklevél *Alsómalatin-i László* fia *Widafewlde-i Mihály*-nak és *Gáspár*-nak nevezi (Nagybiccse, 62.). A későbbi iratokban eltűnik az apára való utalás. A két fiú Vidaföldén lakhatott, mert a nevük *Widafewlde-i Mihály* és *Gáspár*. (Nagybiccse 65. és 68. sz., 1517. és 1518. év.) Egy alkalommal, egy alsómalatini kúriába való beiktatásuk napján mégis az *Alsómalatin-i* nevet használták. A név nemcsak a lakóhelytől, hanem a birtok helyétől is függött. A beiktatás napján tán fokozottabb mértékben (Nagybiccse, Áll. Levéltár 57.).

A felsorolt nyelvi hatások, mint láttuk, két- sőt háromnyelvűvé tették a liptói nemeseket, köztük Ond ivadékeit is. Ennek ellenére hívek maradtak nemzetiségükhöz. Magyar származásuk, társadalmi helyzetük és a magyar nyelvű megyegyűlések tették ezt számukra lehetővé. A 3 nyelv viszonyát a nemesi életben érdekesen mutatja be Szent Iványi Menyhárt 1703. november 11-én idős Malatinszky Gáborhoz írt levele. A címzés, mint hivatalos rész, latin: „Generoso Domino Gabrieli Malatinszky de Eadem, Celsissimi Principis ac Dni Dni Francisci Rákóczi de Felső Vadász, Inelyti Comitatus de Sáros Supermi ac Perpetui Comititis etc. Domini arcis Lipto Uj Vár etc. Domino . . . confidelissimo”. A levél szövege magyar: „Szeretettel való szögalatomat ajánlom Kegyelmednek . . .” A levél külső oldalán a kézbesítő számarra írt szöveg a nép nyelvén szlovákul van írva: „Richtar Wrbovsky ponahle . . . tento list Panu Inspectorowy Malatinszky Gaborowy do ruki pod pokutu R. 100.” (OL. 0.18. Bírósági levéltár, négyes perek 2904.)

A szokásnak megfelelően Malatinszky Gábor nevét a szlovák szövegben is magyar alak és helyesírás szerint írta.

A Malatinszky családban a magyar nyelv tökéletes ismeretét az a tény is fokozhatta, hogy többen közülük, így a XVII. századi Malatinszky János, öccse György és a századfordulón élt, fent említett Gábor mind a XVI. századi Mátyás ivadéakai, a Rákóczi család familiárisai voltak. A Rákócziak pedig hivatalnokaikat iskoláztatták. Többek között a sárospataki líceumban neveltették őket. Ebben a városban, talán a várban írta felsőmalatini Malatinszky János, Likava várnagya és Sztrencsén várkapitánya a család elsőként fennmaradt magyar nyelvű levelét (Nagybiccse, Turóc megyei oklevelek 1642.).

Ebben a levélben a „Kegyelmes Erdely Fejedelemnek fő Nagyságának Szolghalattában” álló Malatinszky János a Turóc megyei Ábrahámfalván levő birtoka ügyében kérte egyházi pártfogói segítségét. A megszólítás a kor szokása szerint latin: „Illustrissimi, Reverendissimi, Spectabiles, Magnifici, Generosi, Egregy Domini, Patroni et Fautores, mihi observandissimi.” A kérést egy magyar nyelvű jókívánsággal kezdi: „Az Ur Jézus minden kívánta szerént való iduőséges iockal Nagyságtokat és Kegyelmeteket algia megh. Nyélván vagyon Nagyságtoknal és Kegyelmeteknél Nagyságtok és Kegyelmetek között Ábrahámfalván levő kis Jozzaghoczkamnak Bohunya Janos és Marton Uraiméknak Zalogh keppen el adatta, mostan az én kegyelmes Uram-

nak Erdely Fejedeleme nek eő Nagyságának Szolghalattyanban valami kevés öröséghe m lévén randultam volt Lipto Varmegyében, Öregh Aszoniom Anyamnak, s Atiamfiainak Szolghalattiana és lattoghatássára: oth letemben Aszoniom Annyam eő Kegyelme Bohunya Janos és Marton Vraimék Levelét atta kezemhez, mellyet ez ellöt sok idővel irtanak eő kegyelmék . . .” Számos barokk díszítő jelző után előadja panaszát és kérését: „. . . hogj tudni illik, megh mondot joszaghoczkamtull az Nemes Varmegye közé nem Contribualnanak Ertvén ezen dolghot, mivel szolghaj kötöleséghe m nem engedi, hogy in persona ezen dolghomat promouéalhassam, szükséghe nek itélyem lenni ezen alazatos irassommal Nagyságtokat és Kegyelmeteket requiralnom. . . . kérem annak okayért Nagyságtokat és ti kegyelmeteket Ponderalvan és szemek eleött viselvén Orszaghunk Törvényéth, Szép Nemes Szabadsaghunkot, Continuum et Pacificum Vsum, engem ilyen szokatlan adozattal ne onerallyon, alazatos szolghaiokath patrociniujok ala véuén, massok ellenis megoltalmazzon e Mely Nagyságtok s Kegyelmetek mutattando yo akarattyát tellyes tehetséghe mmel megh szolghalni igiekszem, Vallazt varvan Nagyságtoktól, s ti Kegyelmetektől: Isten sokaigh szerencsésen éltesse Nagyságtokat és Kegyelmeteket. Datum in Saáros Pathack, die 11 Septemb . . Anno 1642. | Magnificarum Generosarum Egregiarum Dominationum Vestrarum | Servitor Joannes Malethinszky | de Felseő Malethin m. p.” A levél végén az aláírás is latin nyelvű.

János neve a *Malatinszky* helyett *Malathiny* alakban is előfordul. A Szepesi Káptalan 1643. augusztus 24-én kelt oklevelében Joannes Malathiny személynevet találunk (a Malatinszky család levéltára, Budapest).

A családi kapcsolattól függően és a levél magán- vagy általános jellegénél fogva talán nem lesz érdektelen, ha a fönti János unokaöccse, Simon fia György fia Gábor leveleit is megemlítem. A rokonaival folytatott levelezést, az elszámolást is magyar nyelven foglalta írásba. Az ábrahámfalvi birtok eladásakor megkapta az őt illető összeget, és így írta meg az erre vonatkozó nyugtát: „Anno 1697. Die 14. Aprilis. Vetven Szamot Malatinszky György Battyank Urunkkal, az Thuroczy Abrahamfalvay minket illető portiocskankra, auctionaliter fel vett pénz irant Szazöttven Magyar forintra és husz pénzre, mellyet Levalt volt eő Kglme ex unanimi Consensu in Anno 1687. diebus diversis, melly Summaról eő kglme elegendő szamot advan eő kglmét per praesentes Qvietallank. Datum Felső Malatin die et Anno ut supra. | Gabriel Malatinszky m. p. L. S. | et Joannes Malatinszky m. p.” [Locus Sigilli.] (Uo.)

A nagyobb közösséget érintő és ezért rendszerint szlovákul írt oklevelekben Gábor a nevé n kívül a címét is megadta. 1686. és 1701. években mint tanú így jegyezte fel a nevét egyik rokona, Malatinszky András adóslevelére: „Coram me *Gabriele Malatinszky* | Jur Assore Incltyty Comitatus Lyptouiensis m. p.”

A család többi levele is megerősíti magyarságukra vonatkozó megállapításomat. Bár magyarul, latinul és szlovákul egyaránt írták hivatalos és magánleveleiket, a családnevüket többnyire a magyar helyesírás szerint írták, keresztnevüket pedig — különösen sajátkezü — aláírás esetén magyar vagy latin alakban. Ez olykor Liptó megye hivatalos irataiban is előfordul. Így egy 1627. szeptember 3-án kelt latin nyelvű katonai névjegyzékben az alábbi magyar neveket olvashatjuk: *Malatinszky Balás*, *Malatinszky László*, *Malatinszky Simon*, *Malatinszky Ferencz*, *Malatinszky Pál* (OL. 25603. sz. film, 22. instrumentum, nr. 27.). — *Malatinszky Miklós* 1734. szeptember 27-én kelt szlovák

nyelven írt adóslevelében nemcsak az okirat végén található aláírás magyar, hanem a szövegben előforduló rokonok neve is: „manželku mogu *Duboczny Iлона*, *Zdowolenjm Syna mogho Malatinszky Jánosa* Lajtinanta, *Panu Bratowy Gotth Janosowy*” stb. A levél végén található az aláírás: „*Malatinszky Miklós* m. p.” (Uo. nr. 39.)

Természetesen a család magyarul írt leveleiben is magyar neveket találunk. Ifjabb Malatinszky Gábor 1740. április 12-én kelt záloglevelét ezekkel a szavakkal kezdte: „En alabis megh írt Maletinszkj Gabor adom tudtara mindeneknek az kiket illyik ezen levelemnek rendiben, hogy én ennek előtte ennyihany eszentővel az föl földre Származván és Tekintettes Ns Ungh Varmegyében megh telepedvén, mint Egy Attyamrul és más vér Szerént valo Attyam Fiairul ream maradot ezen Tktes Nemes Lyptó Varmegyében Lévő felső Mallethiny Portiomra illyendő gondot edig nem viselhettem, következendő képen nemis használhattam, anál inkább mostan Hadakban adván magamot, Sem gongyát nem viselhettnem, Sem pediglen Hasznát nem vehettném azon oktul viseltettvén kivált kepen hogy a föl földre lévő kevesset kevés és hasznosb jóságommat inkább rendben vehessem az idvalo felől irt helyseghben livü Portiomat ugy mint nihai ides Attyamrul és egytestvér Battýarul, nihai Malethinszkj György Uramrul nem kölemben Szegény Malethinszkj Zsigmond Battýamrul Ki is az ides Attyamal és megh nevezet Malethinszkj Györgyvel két testvér Attyafi gyermek volt Hasonló képen nihai Malethinszkj Boldizsár részit is kezéhez bocsáttottam Tekentetes és Nemzetes Pontell Maria Aszszonynak, nihai Tktes és Nemzetes és Vétézlő Kőröskenyi László Ur eo Kégyelme megh maradot özvegyének . . .” (OL. 0.18. Bírósági levéltár, négyes perek 2904.) Az 1642-ben írt levéllel megegyezően ebben az iratban is *i-ző* nyelvjárást találunk. Talán mind a ketten valamelyik tiszaháti iskolába jártak. Az 1715-ben szereplő Malatinszky György korán elhunyt János nevű fia Komáromban járt iskolába. (Családi levéltár, Bp., 1718. március 4-én.)

A Malatinszky családnak latinul írt levelei is maradtak fent. Ezek nemzetiségi szempontból nem tartalmazznak újat, legfeljebb írójuk latin műveltségét tanúsítják. Malatinszky András 1750. augusztus 24-én bátyjához, Gáborhoz írt levelének a kezdete: „Perillustris ac Generose Domine Frater, nobis Honorandissime! Literas Dominationis Vestrae, mihi scriptas, debito cum honore percepi, . . .” A befejezés: „His bene valere cupio et maneo P. D. V. [Perillustris Dominationis Vestrae] | Servus et Frater Andreas Malatinszky | Tharnocz, 1750. Die 24 Augusti”. (Id. Bírósági levéltár.)

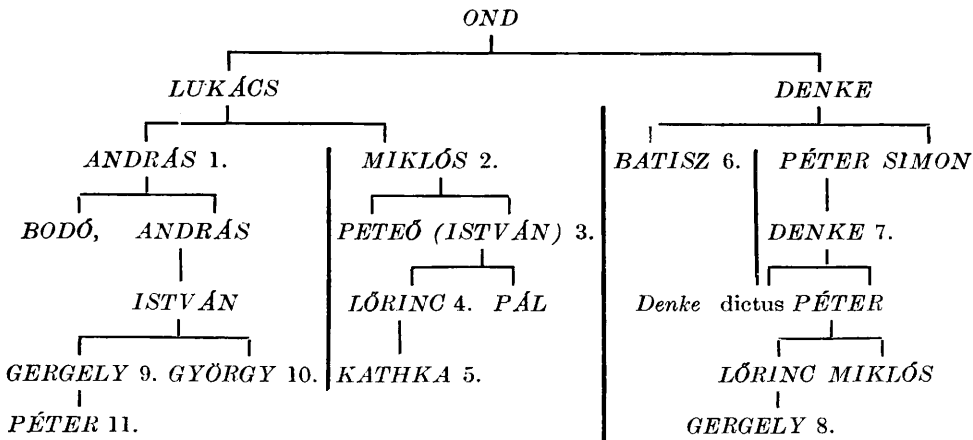
A Liptó megyei fejlődéshez hasonló alakulást látunk másutt is, ahol a magyarság szláv népekbe olvadt be. Magyar nevű őseik vannak a Trenčsén megyei Zítkovszky és a Nyitra megyei Motesiczky családnak is. Ethey Gyula pedig a Turóc megyei Jeszenszky családról írta „A Vág völgyi magyarság települése és foglalkozása” című tömör műve 10. lapján, hogy az első ismert ősük „Jardani dictus Temérdek”. Őt IV. Béla erősítette meg Járdán, a mai Kisjeszen birtokában. Ivadékaik közül Mátyás nevű leszármazottja viselte először a Jeszenszky nevet a XV. században. Teljes joggal fejezte be az író idevágó fejtegetését a következő mondattal: „Kellő vizsgálat nélkül sohase következtessünk a mai nevekből félezer esztendő előtti gyökerekre.”

Említettem, hogy a liprói nemesség többnyelvű volt. A magyar, szlovák, latin és német nyelv ismertségi foka műveltségüktől és foglalkozásuktól is függött. A kétségtelen magyar nemzetiség elsősorban a művelt családtagoknál jelentett valódi magyar nyelvűséget is. Ők ugyanis magyar nyelvterületen

szerezték meg a közép- és felsőfokú műveltségüket. Kis műveltségű családtagjaik falujukban és jobbágyaik körében élve a magyar nyelvet természetesen ritkábban használták. Ennek ellenére megbecsülték azt, és a saját nyelvüknek tekintették. Ezt a jelenséget még 1975-ben is tapasztaltam Malatinban az idős Pethő Lajos esetében. Magyarul már alig tudott, ennek ellenére a szlovák nyelven kiállított személyigazolványába így íratta be a nevét: *Pethő Lajos* (nem *Ludevit Pethő*).

A művelt nemesség körében viszont általános volt a magyar nyelv ismerete. A megyei jegyzőkönyveket több éven át magyarul is szerkesztették (1718–1726, 1757–1760, 1765–1769, 1790–1796, 1798). A XIX. században 1839-től kezdve kizárólag magyarul írták. A múlt század negyvenes éveiben megbecsült megyei írnok volt Malatinszky András fia Elek tb. esküdt. — A magyarnyelvűség a közeletben (hivatalokban és iskolákban) az első világháború végéig tartott.

GENEALÓGIAI TÁBLA

M e g j e g y z é s e k: 1. András a felsőmalatini Malatinszky ág őse. A neve a Századok 1909. évfolyama 906. lapján *Pethew*. | 2. Miklós neve ugyanott *Lachk*. Ő a középmalatini Pethő ág őse. 3. Miklós fia István ismételtén szerepel *Pető* néven. (OL. 25603. sz. mikrofilm, Dl. 64832.) | 4. Lőrincnek is több neve volt: „*Malatin-i Lachnik dicti István fia Lőrinc*” (Dl. 64824.), „*Lachna-i István fia Lőrinc*” (Dl. 64825.). | 5. Kathka neve a Dl. 64873. számú oklevélben: „*Lachnahaza-i Lachni dicti Lőrinc leánya Kathka*”. | 6. Ő a Batisz ág őse. | 7. A Denke ág első ismert tagja. Ivadékai gyakran használták a *Denke* ágnevet. | 8. 1465-ig *Malatin-i Lőrinc fia Gergely* (OL. 248839. sz. fénykép). 1465. után *Kisolazy Lőrinc fia Gergely* (OL. 248836. sz. fénykép). | 9. Gergely neve a Liptói Registrumban: *Gregorius filius Stephani de Malatyn* (Super Malatyn, 5a. lap). | 10. György neve: *Georgius literatus filius Stephani de Felsewmalathyn*. (Nagybiccse, levéltár, 27. szám.) | 11. 1391. július 11-én: *Petrus filius Bajnak de Maletin* (Dl. 64854.), „una cum Petro dicto Boynok de Malathyn” (Dl. 64857.). Mindkét adatot megemlíti MAJLÁTH „Liptó megye törzsökös családjai” etc. c. műve 85. lapján.

Rövid dolgozatomban csak egyik fejezete a XIII. századi Ond ivadékaikról szóló tanulmányomnak. Ebben nemcsak a család történetét igyekeztem az összegyűjtött oklevelek alapján bemutatni, hanem olyan tényezőket is meg akartam világítani, amelyek a mai ember számára már kevésbé érthetőek. Így került sor Liptó megye földrajzára, az ottani XIII. és XIV. századi telepítésre, a lándzsás nemesek, az ún. jobbágyfiúk, másként liptói nemesek helyzetére, a középkori életformákra, végül a nyelvek és az eredet világára. Ebben a fejezetben a személy- és helynevek fejlődésére kívántam rámutatni.

Dolgozatomban elkészítése után BENKŐ LORÁND és JUHÁSZ DEZSŐ előttem ismeretlen névtörténeti tanulmányokra hívta fel a figyelmemet. Ezekkel foglalkozva örömmel láttam, hogy jelen írásom része lehet az eddigi munkák sorának, hiszen kutatásom közben magam is észrevettem az egy-, két- és háromelemű nevek meglétét, rájöttem arra, hogy a tulajdonnév-kutatás nemcsak a nyelvtudomány, hanem számos más tudományág számára is gyümölcsöző. Önbizalmamat növelte, hogy a becéző személynevek között az általam is említett *Pethew* és *Lachk* alakokat is olvashattam. Felfogásomban megerősített BENKŐ LORÁND megállapítása, hogy a családnevet, a névadó ős nevét minden morfológiai változás nélkül örökölheti a fia és utána az összes utód; valamint az a tény is, hogy az egyházi és világi nevek összeolvadása lehetséges, sőt való.

Folytathatnám a tények felsorolását, de talán fölösleges. Elmondhatom kedves tanárommal, Horváth Jánossal: „Hogy a részletekben mi az enyém, mi a másé, azt a szakember észreveszi, a laikus nem kérdezi.” Hozzá kell azonban tennem, hogy bár számos megállapításomat már előttem fölfedezték, erről csak az ajánlott művek olvasásakor szereztem tudomást.

MALATINSZKY ISTVÁN

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A legkorábbi magyar nyelvű titkosírási levél

I. Az ELTE Magyar Nyelvtörténeti Tanszékén készülő kötetnek, az 1541 előtti misszilisok gyűjteményének kutatómunkái közben (I. HEGEDŰS: MNy. LXXX, 366–9, 511–2; LXXXI, 255–6) bukkantam erre a kuriózumnak tekinthető levélre az Országos Levéltár Nádasdy archívumának egyik rendezetlen iratcsomójában. A levelet 1545-ben írták, ennél korábbi magyar nyelvű titkosírási szöveget egyelőre nem ismerünk. Az Új Magyar Lexikon szerint a titkosírás „olyan írás, amelyet csak az ért meg, aki ismeri az íráshoz használt jelrendszer megfejtését, *kulcsát*”. Ezt a meghatározást feltétlenül ki kell egészítenünk: ugyanilyen fontos kritérium a titkos közlési vagy feljegyzési szándék, hogy beavatatlannak ne férközhessenek a közölni kívánt információhoz. Ezért nem nevezhetjük titkosírásnak a rovásírási epigráfiai emlékeket, noha a XVI. század első feléig keletkezett magyar nyelvűek közül hat-hét eredetiben megmaradt. A biztos megfejtésük között (a székelyderzsi, a felsőszemerédi és a bögözi felirat, valamint a Nikolsburgi Rovásábécé) egyetlen sincs, amelyik egy névnel és egy-egy köszönőnél többet tartalmazna. Elképzelhető, hogy a XVI. század közepe táján a rovásírást már titkosírásként is használták, talán erre következtethetünk a Konstantinápolyi Rovásfeliratról, de ezt csak 1553-as másolatból ismerjük, egyéb hasonló szöveg a korból még másolatban sem maradt ránk. (A rovásírási

emlékekről l.: KÓSA FERENC, A székely rovásfeliratok nyelvtörténeti tanulságai: Nyelvészeti Tanulmányok 1983. Bukarest, 84–98; FORRAI SÁNDOR, Küskarácsontól sülvester estig. Bp., é. n. [1985.].)

Ugyanezen korszak tényleges titkosírási emlékei között magyar nyelvű nincs. A legismertebbek: Corvin János horoszkópja 1473-ból (RÉVAY, Titkosíráások. Bp., 1978. 57–8), ennek kódját sajnos nem ismerjük, de a nem titkos részek alapján feltételezhető, hogy latin nyelvű. Beatrix királyné bejegyzése egy Corvinában 1491-ből (VÉRTESY: MKsz. 1961: 167–9) szintén latin szöveg. 1531-ben írta Petrus presbiter Putnoki Imréhez magyar nyelvű levelét (BARTHA: MKsz. 1898: 128–30), melyben az aláírás és a latin nyelvű címzésben a címzett neve van titkos betűkkel írva. Jurisich Miklós Nádasdy Tamáshoz írt latinul 1534. október 1-jén (OL E 185. 14. csomó 6. fol.), ebben is találhatók titkos részek. Egyetlen emlékünknél van, amelyet írhattak e korban, és írhatták akár magyarul is, a Rohonci Kódex, az Akadémia Kézirattárában (K 1144 vagy Mf. 1173/II). Megfejtetni eddig ezt sem sikerült, azt sem tudjuk, milyen nyelven írták, azt sem, hogy mikor (GYÜRK: ÉT. 1970: 1923–8). Annyi látszik bizonyosnak, hogy 1529 és 1540 között készített papírra írták, de lehetséges, hogy csak a XIX. században. Íratunk tehát egyelőre a legkorábbi szöveg értékű magyar titkosírást.

2. A 24,5 × 25,5 cm-es, vízjel nélküli papírra írt levél jelzete: OL Nádasdy csl. E 185. 42. cs. utolsó fasc. 99. fol. Egykor papírfelezetes piros viaszpecséttel zárták le, de ennek már csak nyoma látható. A szöveg megfejtését nagyban megkönnyítette, hogy a levélben titkos és nem titkos részek folyamatosan váltogatják egymást. Ebből és a jelek számából (19 ismétlődő és 6 egyszer használatos jel) kikövetkeztethető volt az olvasás iránya, valamint az, hogy betűjelölő írással van dolgunk. A jelek nem hasonlítanak a rovásírás jeleihez, sem a többi korabeli latin titkosíráshoz. Három jel megegyezik ugyan I. Ferdinánd titkosírásának jeleivel (Magyar Hadtörténeti Intézet Lt. Török kori gyűjtemény 1548/113.), de ezek mind más betűt jelölnek: $\Gamma = a$, $\mathcal{O} = r$, $\dagger = z$; Ferdinánd latin kódjában ugyanezek: i , $u \sim v$ és c betűket jelölnek. Fogódzóul szolgált az azonos jelcsoportok (= szavak) különböző toldalékolása és a nem titkos részekbe való beszerkesztése: „Es ha *fogara*ban *akarna*l | menný”, „kel fel es *mein fogara*ban”, „Bekefeget lezen *fogara*ba | hogh *fogara*fnak *bekefeget* zerzets”. Segített továbbá a toldalékok hasonlult alakjainak betűkettőzéssel való jelölése, ami a titkos részekben is ugyanúgy megfigyelhető, mint a nem titkosokban: „otalommal”, „germekiddel”, illetve „*ki iuefeddel*”, „*germekiddel*”, „*ebben*”. A levél írójának egyik tévedése is hozzájárult a megfejtéshez. A 14. sorban ez olvasható: „Bekefeget lezen”, egy sorral alatta titkosírással tévedésből ismét leírta: „*bekefeget lezen*”, majd a *lezen* szót áthúzta, és föléírta: „zerzets”. Nyilvánvaló, hogy az előző sor képe vezette félre a levélíró kezét, de ugyanez a félrevezető asszociáció a megfejtés közben, négyszáz év múltán is létrejött, és ezúttal segítő támpontnak bizonyult. A levél titkosírásának kulcsa tehát a következő: $\Gamma = a$, $\mathcal{C} = b$, $\mathcal{H} = c$, $\mathcal{U} = d$, $\mathcal{E} = e$, $\mathcal{J} = f$, $\mathcal{L} = g$, $\mathcal{H} = h$, $\mathcal{F} = i \sim j \sim \mathcal{Y}$, $\mathcal{T} = k$, $\mathcal{L} = l$, $\mathcal{Z} = m$, $\mathcal{X} = n$, $\mathcal{P} = o$, $\mathcal{O} = r$, $\mathcal{P} = s \sim \mathcal{S}$, $\mathcal{P} = t$, $\mathcal{X} = u \sim v \sim w$, $\dagger = z$.

3. Íme a levél megfejtett szövege (a titkos részek föloldott helyesírását a nem titkos részekéhez igazítottam, és kurzívval jelöltem):

3erelmes atthyamffya, Ertem hogh. hwztoth megh *akariak zalani* | aztis Ertem hogh *batori andras tegedet aval* kinalth | hogh ky mennel *huztblul*, Es ha *fogara*ban *akarna*l | menný oda kyfyrtyethne, Azert Ennekem es \mathcal{F} *uramnak ez* | *techik, hog batori attal zereftes levelet* | . A. Es . T. *hog fogara*ban *neket germekitnek* | *bekefege lezen*, Es myndden otalommal kefnek, hogh | ha megh myelik, *hat kel fel es mein fogara*ban | es az *foglokat bochafdel* mynd Jarafth, Ezel | hogh the *huztblul ki ius, huzt aval el nem* | *vez, mert* . \mathcal{L} . *uram ugian*

oth marad, es ha meg [...] ¹ | *kel maradni huztnak, ugian meg marad, de [...]* ¹ | *az te huztbl ki iuvfeddel Enni Jo keuth[ke] | zik*, ha rea felelnek hogh Bekefeget lezen fogara/ba [...] ¹ | hogh *fogarasnak bekefeget zerzets*, ² azért *huzt [...]* ¹ | *meg marad* ³ *ha iften akarja*. A keriek hogh mynth | teged mynd Jozagodat *germekiddel egetemben vege* | kegelmegegiben es germekeben ⁴ Teket Idatis ⁵ megh *kivand ha lehet | io, ha nem lehet, mit tehech*, ⁶ ebben ne-|kiunc *vgi tecik hog mynden haladeknel | kiul meg mijeld*, ⁷ es *az foglok el boczataft* | mert imar semt azok nem haználnak ennekiem, Iften Tarc[...] ¹ | myndden Joal mynd *germekiddel egetemben x die July 1545* ⁸ | \neq Manu pp ⁹
 Erre kediglen vgi gondó ⁹ Jelefben ha Ewk azt mondanak, hogh az haznak | *bekezege* nem lehet adiglan megh *az foglok* oth | leznek, hath igerd megh Ewketh chak, bekefeget zerez-hez magamnak es .+++. *teket keryed ha leheth a mynth megh | irtam*
 [Címzés:] *dachonak | olahnak* ¹⁰

4. A levélből kitűnik, hogy a hat egyszeri jel személyeket takar. Ezek megfejtése szorosan összefügg a levél keletkezésének történeti hátterével.

A levélíró, \neq , Majláth István (írják Mayládnak is), a szerencsétlen sorsú erdélyi vajda, aki 1541-ben Bornemisza András és Rareş Péter moldvai vajda árulása folytán került török fogságba. Konstantinápolyból írta ezt a levelét is. Ugyanezt a jelet más sajátkezü levelében is használja: 1546. január 4-én és 1549. április 26-án feleségéhez írott magyar nyelvű leveleit ugyanígy írja alá (OL E 185. 42. és 17. cs., kiadta MÁLYUSZ: LtK. 1926: 94–6; 1929: 249–50). A levél címzettje első pillantásra legvalószínűbben Daczó Máté, aki 1550 körül fogarasi várnagy volt, Fogaras várát pedig Majláth, majd felesége, Nádasdy Anna birtokolta (Daczóról l. SZABÓ T. ATTILA: NyIrK. VI, 374–5). Jóllehet a fogarasi várnagy a sepsiszentgyörgyi Daczó család tagja, e levél címzésében pedig nem székely, hanem oláh Dachó említetik, mégsem valószínű, hogy Majláthnak több Daczó nevű bízalmas familiárisa lett volna. A *c* vagy még valószínűbben *cs* hang jelölésének eltéréséből semmilyen a személyre vonatkozó következtetést nem tehetünk, hiszen a levélben ezeknek a hangoknak többféle jelölésével találkozhatunk: „*techik*”, „*tecik*”, „*bochafdel*”, „*el boczataft*”, „*chak*”. A fél évvel későbbi levélben is hasonló tarka a jelölés: „*Ferench*”, „*kencztarto*”, „*teccyk*”, „*kyfkarachon*”. A levél néhány fordulatából azonban sejthető, hogy a szoros értelemben vett címzett lehet ugyan Daczó Máté, de a levél mégsem neki szól, hanem Majláth István feleségének. A megszólítás, „*3erelmes atthyamffya*”, összecseng az 1549-es levél címzésével: „*E3 lewel Adaffek az | En f3erelmes Atamfyanak | Nadaldy Anna az3onak*”. A gyermekekre való többszöri utalás szintén családi viszonyt feltételez. Minden kételyt eloszlat az 1546. január 4-ei levél egy részlete, amely rímel a fél évvel korábbi levélre: „*Ha Be Nem Jwttel Es hwzt Megnem zabadwlt | volna Es walamy Remensfeget wagon aznak | meg zabadolaffaban, hat semykeppen Be ne | Jwy, hanem ward wegeth*”. A levelet Majláth tehát feleségéhez írta, Daczó csak a közvetítője volt. (Semmi bizonyíték nincs rá, de elképzelhető, hogy a levél hátoldalán látható jel: ∞

¹ A sor vége megrongóldott.

² Utólag, a sor fölé betoldva, alatta *lezen* kihúzva.

³ A *d* előtt *t* kihúzva.

⁴ A sor fölé, jelöléssel betoldva.

⁵ Teke, Kolozs vármegye (ma Teaca, Románia), Ida (Kolozsnagyida), Kolozs vármegye, Tekétől északnyugatra (Viile Tecii).

⁶ Az *e* és *c* között *a* áthúzva.

⁷ A *d* a sor fölött van.

⁸ Az 5-ös számmegye az eredeti iraton még éppen hogy olvasható, ám a tartalmi összefüggések semmi kétséget nem hagynak az évszámmal szemben.

⁹ A sor fölé jelöléssel betoldva.

¹⁰ A címzés fölött egy δ vagy ∞ alakú jel is látható.

erre utal.) Huszt várát és a sóbányák javadalmát 1541-ben adta bérbe I. Ferdinánd Majláthnak (RUPP, Magyarország helyrajzi története. II. Pest, 1872. 379—80). Majláth azonban 1541. július 20-án fogságba esett, így a várat csak felesége vehette birtokba. Tényleges ura viszont a 30-as évek óta Kávásy Kristóf várnagy volt, aki már az előző birtokos, Nádasdy Tamás idejében is a környéken garázdálkodott (PAP JÓZSEF, Adalékok Máramaros történetéhez. Máramarossziget, é. n. [1908 k.] 61 kk.). Végül Ferdinánd megbízásából és Fráter György beleegyezésével a levélben említett Báthori András tárnokmester kiveri Husztból a rablóvezérré züllött Kávásyt (Magyarország történeti kronológiája. II. Bp., 1982. 379), kinek legfőbb bűne nem a szomszédok zaklatása volt, hanem az, hogy nem fizette be a kincstárnak a sóbányák jövedelmét. .**т**. uram, akiben Majláth 1545 nyarán még bízott, hogy megtartja a várat, nem más, mint Kávásy Kristóf, a „nevezetes öldöklő és ragadozó” (PAP i. m. 61), aki 1546 januárjában még a várban van (I. Sárkány Ambrus 1546. január 11-én Nádasdy Tamáshoz írott levelét; közli KOMÁROMY: TörtTár. 1910: 378—9), de márciusban már Büdy Mihály várnagy vendége Munkács várában. Itt éri gutaütés március 11-én ebéd közben, a második és a harmadik fogás között (I. Büdy Mihály Nádasdyhoz írott levelét 1546. március 16-án és Kávásy levelét ugyanaznap, amit helyette írtak, ő csak jelekkel fejezte ki akaratát; mindkettőt közli MÁLYUSZ: LtK. 1926: 101—3). Majláthné viszont már 1545. augusztus 17-én nincs a várban, a szomszédos Nyaláb várából ír levelet testvérbátyjának, Nádasdy Tamásnak (KÁROLYI—SZALAY, Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Bp., 1882. 122—3).

Az .**A**. jelet Majláthné is használja ebben a levélben. .**A**. és .**T**., tehát akik szavathatták Majláthné és családja biztonságát Fogarasban, Izabella királyné és Fráter György. Majláthné Fráter Györgyhez írt levelében arra kéri, hogy járjon közben férje kiszabadításában, szerezzen ajánlólevelet a királynétól a szultánhoz, ennek fejében felajánlja Fogarast és az ott levő török foglyokat is (MAJLÁTH BÉLA, Maylád István. Bp., 1889. 109). Levelünk említi ezeket a foglyokat, akik azonosak lehetnek azokkal a török közemberekkel, akiket Majláth elfogatásakor díszes ruhába öltöztetve túsul fölajánlottak, hogy a vajdát Fogarásból kicsalják.

Két jel maradt megfejtetlen: **Ɑ** és .**++т**.. A másodikról semmit sem sikerült kiderítenem. Az első csak olyan személyt jelölhet, akivel Majláth meg tudta beszélni mindenkorai ügyeit, híreit. Két személy jöhet szóba: Török Bálint, akivel korábban többször együtt harcolt, most pedig együtt raboskodott, vagy Kendy Ferenc, akivel szoros összeköttetésben volt, s aki kiszabadításáért mindent megtett, sajnos mindhiába. Majláth István 1550 karácsonya előtt Konstantinápolyban halt meg.

PAPP LAJOS

Újabb adalékok a Huszita Biblia fordítóinak kérdéséhez

1. Nyelvészeti irodalmunkban többen is foglalkoztak már azzal a kérdéssel, hogyan oszlanak meg első ránk maradt bibliafordításunk egyes részei a két feltételezett fordító, Tamás és Bálint között. Dolgozatomban szeretném röviden összefoglalni az eddigi eredményeket és egy újabb megfigyeléssel megátmogatni őket.

2. Elsóként SZILY KÁLMÁN vizsgálta ezt a kérdést (SZILY, Tamás és Bálint: a Biblia első magyar fordítói: MNy. VII, 441—5). Ő szerencsés kézzel rátapint a fordítás egyik különleges nyelvi sajátosságára, a -*va/-ve* képzős igenevek személyragozására. Ez a kódexirodalomban szinte példa nélkül álló jelenség (más kódexekben csupán néhány elszórt adat található — vö. MNy. VII, 441, IX, 251; MÉSZÖLY, A HB. tárgyas elbeszélő múlt alakjai . . . Bp., 1931. 106; KLEMM, TörtMondt. 391 —, s mai nyelvjárásainkból sem ismerünk

hasonló alakokat) rendkívül érdekes szórásban jelentkezik a huszita bibliafordítás egyes részeiben. SZILY a Bécsi Kódexből 28, a Müncheneri Kódexből 35 ilyen igenevet mutat ki. Az előbbieket három új adattal megtoldja KÁROLY SÁNDOR (Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. NytudÉrt. 10. sz. 209). Ezek számszerű megoszlása a két kódex egyes fejezetei között olyan szembetűnő eltérést mutat, hogy a magyarázatkor lehetetlen nem gondolnunk a fordítók különbözőségére. SZILY ezt meg is teszi: „A Bécsi-C.-ben előforduló 28 személyragos alak közül 26-ot a codex első felében és csak 2-öt találunk a második felében (egyét Amosnál s egyet Malachiasnál); a Müncheneri-C.-ben előforduló 35 személyragos alak közül 33 van Máté evangelistánál és csak egy Márknál, egy Jánosnál s Lukácsnál egy sincs. Ebből a feltűnő számviszonyból, azt hiszem, bátran következtethetjük, hogy az egész Bécsi-C.-et nem egy ember fordította s hogy a ki Mátét fordította, nem fordíthatta a többi evangelistát” (SZILY: i. h. 444).

Ezután SZILY még néhány a latinban teljesen azonos szövegű párhuzamos helynek Máténál, Márknál és Lukácsnál található eltérő fordításával támogatja meg nézetét, majd pedig „nagy valószínűséggel” a következőket jelenti ki: „... a Bécsi-C. első felét és Mátét a két társ közül az egyik, a többit pedig, talán némely fejezet kivételével, a másik fordította magyarra” (SZILY: i. h. 445).

3. KARDOS TIBOR „A huszita biblia keletkezése” című értekezésében (MNyTK. 82. sz.) szintén kitér egy helyen a fordítók kérdésére. Hosszasan fejtegeti a *szellet* és a *lélek* szavaknak a használatát, s a két kifejezést a patarén eretnekséggel hozza kapcsolatba (i. m. 9—15). KÁROLY SÁNDOR ugyan „Első bibliafordításunk *szellet* szava” című tanulmányában (MNy. LI, 303—11) nagyon szellemesen cáfolja, hogy a két kifejezés mögött tudatos patarén tanítást kellene keresnünk, az azonban kétségtelen — s ezt KÁROLY is elfogadja (i. h. 311) —, hogy „a *lélek* és a *szellet* szó használata tekintetében a Máté-evangélium fordítója határozottan másképp jár el, mint a többi evangalista; Kardos megállapítása tehát új adatokkal támogatja a Máté-evangélium fordítójáról vallott eddigi nézetet” (ti. a Szily-félét — F. T.).

4. BERRÁR JOLÁN a hasonlító kötőszókat vizsgálja a három kódexben (Hasonlító kötőszók a Huszita Bibliában: MNy. LIII, 396—403), s megállapítja, hogy azok „itt is, mint sok más nyelvi elem használatában sajátos, más kódexektől eltérő különbségeket” mutatnak fel (i. h. 397). (Így például a más kódexekben igen ritka *miként* a leggyakoribb hasonlító kötőszó bennük, emellett igyekeznek tudatosan rendet teremteni a hasonlító kötőszók sokféleségében, a különben szinonim magyar kötőszók egyikét egyik, másikat másik latin kötőszó megfelelőivé teszik meg a fordítók.) BERRÁR meg is állapítja a megfeleléseket (vö. i. h. 397), majd azt vizsgálja, hogy az egyes kódexek hogyan valósítják meg ezt a „tervezetet”.

„A Bécsi Kódexben a latin—magyar kötőszópárok alkalmazása szinte tökéletesnek mondható” (i. h. 398), csak 26, a szabályostól eltérő fordítást találunk, ezek többnyire hibák, elírások.

A Müncheneri Kódex már korántsem ilyen következetes a hasonlító kötőszók használatában. „Az alapelv kétségtelenül ugyanaz, de sok kivételt találunk benne, mégpedig részenként más és más arányban: 1. A Máté-evangéliumban a *miként* dominál. ... — 2. Nagyjából hasonló a helyzet a Márk-evangéliumban is. — 3. Lukács és János evangéliumában azonban egyszerre megfordul az arány! A *miképpen* előretör” (i. h. 400).

BERRÁR ebből arra következtet, hogy az egyik fordító talán nemcsak Máté, hanem Márk evangéliumát is átültetette, míg a másik két evangélium fordítása a társa munkája lehet. A Bécsi Kódex szabályos kötőszóhasználatát ugyanakkor megmagyarázhatatlan, hiszen jól tudjuk, hogy azt is e két fordító magyarította, viszont ott e kötőszóváltásnak

nyoma sincs. Ezért BERRÁR azt is elképzelhetőnek tartja, hogy — esetleg egy közbeeső kéziratban — két másolóval van dolgunk a Müncheneri Kódex esetében, sőt — másik magyarázatként —, hogy a másoló (Németi György ?) eleinte jobban ragaszkodott az eredetihez, „később azonban, talán mikor kis szünet után újrakezdte az írást Lukács evangéliumával, saját nyelvjárásának, illetőleg az általánosan használt nyelv szokásnak kényszerítő hatására a *miképpen*-eket részesítette előnyben” (uo.).

5. RÁCZ ENDRE az *azért* kötőszó használatát vizsgálva jut el a fordítók kérdéséhez (Az *azért* kötőszó használata régebbi kódexeink következtető mondataiban: MNy. LVII, 435—42). Az *ergo*-nak a Müncheneri Kódexbeli megfelelőit vizsgálva a következő érdekes eredményeket kapja: „A latin *ergo*-t a MünchK. 263 esetben fordítja *azért*-tal. A 263 *ergo* közül 261 a második helyen, illetőleg ennél hátrább áll a latin mondatban. Az egyes evangéliumokban a mondat élén levő *azért* kötőszók száma a mondatban hátrább álló *azért* kötőszók számával a következő arányban van: Máté: 37: 16; Márk: 7: 4; Lukács: 6: 30; János: 5: 156” (i. h. 438).

Mindez (s még néhány apróbb adat is) tovább erősíti azt a feltevést, miszerint a Müncheneri Kódex szövege két fordító között oszlik meg, sőt — RÁCZ szerint — igazolni látszik BERRÁR gyanúját, hogy az egyik fordító nemcsak Mátét, hanem Márkot is tolmácsolta. RÁCZ adatai nem mondanak ellene BERRÁRnak a két másolóról vallott felfogásának sem, viszont az *azért*-oknak megszorozódó latinos szórendje ellene szól annak a feltevésnek, hogy idővel esetleg Németi György másolói gyakorlatában állt volna be változás.

6. VÉGH J. MIHÁLY a Müncheneri Kódex és a Vulgata szövegét hasonlítja össze (Népr. és Nytud. XII, 69—80) a betoldások és kihagyások szempontjából. Az előbbieket kapcsán a következő megállapításra jut: „Ha a bővítések helyenkénti megoszlását vesszük szemügyre, feltűnik, hogy bizonyos fajta bővítések főleg Máté evangéliumában fordulnak elő”. Ez szerinte ismét csak a két fordító különbözőségét és Máté evangéliumának SZILY által feltételezett különállását bizonyítja.

Foglalkozik a fordítók kérdésével egyik cikkében VELCSOV MÁRTONNÉ is (Egy távolságjelölő mérték (*a stadium*) megnevezései azonos szövegeket fordító nyelvemlékeinkben: Népr. és Nytud. XXIV—XXV, 91—111). Ő a *stadium* kifejezésnek Lukács és János szövegeiben való azonos fordításmódjából (*láb föld*) következtet arra, hogy a két evangélista „szövegrészeibe egyazon személytől került bele a szó” (i. h. 108). Jóllehet a *stadium* kifejezés az első két evangélium latin szövegében nem fordul elő, tehát a fordítók kérdését tekintve nem tudunk belőle olyan, a teljes szöveget érintő következtetéseket levonni, mint a már említett fordítástechnikai sajátságokból, VELCSOVNÉ megfigyelése újabb értékes adalék az eddigi eredményekhez, hiszen támogatja az utolsó két evangéliumnak egyazon személy által való fordításáról szóló elméleteket.

Láthatjuk tehát, hogy a szakirodalom — egészen különböző vizsgálati szempontok alapján — kisebb-nagyobb eltérésekkel ugyanarra a megállapításra jut a fordítók kérdéséről: a huszita biblia egyes részei két fordító között oszlanak meg, az egyik nagy valószínűséggel a Bécsi Kódex első felét és a Müncheneri Kódexből Máté (esetleg Márk) evangéliumát fordította, a másik a fennmaradó részeket. (Az Apor-kódex esetében nem nagyon lehet ilyen különbséget tenni.)

7. Magam a Müncheneri Kódex jelöletlen tárgyas szó szerkezeteinek vizsgálata kapcsán jutottam olyan eredményekre, melyek újabb bizonyítékokkal szolgálhatnak a fenti álláspont helyessége mellett.

A Müncheneri Kódex 4950 tárgyas szerkezetéből csak mindössze 108-ban találunk ragtalan tárgyat. Ebből 15 tárgy *verbum finitum* melletti 1. vagy 2. személyragos tárgy, 93 viszont (elsősorban határozói) igenév mellett álló, mai nyelv szokásunktól eltérően

használt ragtalan tárgy, pl. *keze kinyújtván, feje lehajtván, víz merejteni* stb. (Itt csak az egyértelműen szerkezetként fölfogható tárgyakat számoltam bele, összetételszerű alakulatokban ennél jóval nagyobb a számuk.) Az igenév melletti jelöletlen tárgyaknak az egyes evangéliumok szerinti megoszlását a következő táblázat mutatja (a táblázatban egyúttal feltüntettem az igenév melletti jelölt tárgyak számát is, erre ugyanis a későbbiekben szükségünk lesz):

Evangélium	Igenév melletti tárgy	
	jelölt	jelöletlen
Máté	191	36
Márk	139	27
Lukács	246	21
János	80	9

Láthatjuk, hogy a legtöbb igenévi alaptagú ragtalan tárgyas szó szerkezet itt is Máténál fordul elő, azonban Márknál és Lukácsnál is viszonylag sok van, csupán Jánosnál van jóval kevesebb. Az, hogy Máténál van a legtöbb jelöletlen tárgy, nem döntő a kérdésben, hiszen az evangélium szövege hosszabb a többinél. Az pedig, hogy Jánosnál van a legkevesebb ragtalan tárgy, fakadhat abból is, hogy János evangéliuma nem a szinoptikusok közül való, feltehetőleg kevesebb tehát a latin szövegben a participium coniunctum és absolutum szerkezet, mint a többiben. (Ismeretes, hogy ezt a két szerkezetípust fordítják kódexeink legtöbbször ragtalan tárgyas igenévvvel.) A latin szöveget nem vizsgáltam ebből a szempontból, de talán ilyesmire utal az is, hogy az igenév melletti jelölt tárgyak száma is ebben az evangéliumban a legkisebb. Viszont ha megnézzük, hogy az igenév melletti jelölt és jelöletlen tárgyak a r á n y a milyen a kódexben, akkor más képet kapunk (az evangéliumok sorrendjében): 191 : 36; 139 : 27; 246 : 21; 80 : 9. Azt látjuk tehát, hogy Máté és Márk evangéliumában az igenév melletti jelöletlen tárgyak száma a jelöltekének mintegy ötöde, míg Lukácsnál és Jánosnál csupán a tizenketted-, illetve nyolcadrésze. Mindez pedig már egybevághat a szakirodalom legnagyobb részének a Máté és Márk evangéliumának különállását bizonyító eredményeivel. Az, hogy az eredmények nem olyan pregnánsak, mint például SZILY adatai, abból is fakadhat, hogy míg ő egy a kódexirodalomban szinte egyedülálló jelenséget vizsgál, az általam vizsgált szerkezetek másutt is gyakoriak viszonylag, s talán ezért sincs oly nagy különbség használatukban a két fordító között.

Eredetileg csak a Müncheni Kódex jelöletlen tárgyas szerkezeteit vizsgáltam, s e szerkezetek eredetére kerestem választ (l. Népr. és Nytud. XXIX. — megjelenés alatt), a fordítók kérdéskörének érintése csak mintegy mellékterméke volt a vizsgálatnak. Mivel azonban ebben a kérdésben megközelítőleg azonos eredményre jutottam, mint mások, felmerült bennem a kérdés: vajon a Bécsi Kódex milyen képet mutat a ragtalan tárgyas szerkezetek használatát illetően. Ezt a vizsgálatot csak indirekt módon, A Bécsi Kódex nyelvtana (Bp., 1965.) segítségével végeztem el. Ez a 222. lapon 27 ragtalan tárgyat ad meg.¹ A többi 26 adat valóban ragtalan tárgy, ebből 1 verbum finitum mellett áll, a többi

¹ Ebből egy adat téves: a szótár a 315. lap 5. versének *példám* alakját ragtalan tárgyként tünteti fel, de a latinnal való összevetés mutatja, hogy tévedés történt: „Zanto ember vagoc || èn. mêt èn ifiofagõtolfoguã adam èn peldam” — „... homo agricola ego sum, quoniam Adam exemplum meum ab adolescentia mea”. Azaz: a magyar szöveg *adam* alakja nem igealak, hanem tulajdonnév, s így a *példám* sem tárgy, hanem állítmány (ill. esetleg alanyként is fölfogható). Ugyanezt az adatot egyébként — nyilván a latinnal való összevetés nélkül — ragtalan tárgyként adja meg BENKÓ is „Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlélei” című munkájában (219).

igenév mellett. Mivel a szótár több az összetételé-válás határán álló alakot is feltüntet (pl. adószedő, szőlő őrizők, szőlőszedők stb.), csak 11 valóban szerkezetnek minősíthető alakulatot találunk, jóval kevesebbet tehát, mint a MünchK.-ben. Feltűnő viszont, hogy ezek mind a kódex első felében foglalnak helyet, az utolsó a 171. lapon, Dániel könyvében. Ez pedig ismét csak egybevág a szakirodalom eddigi álláspontjával.

8. Mindent egybevéve tehát a jelöletlen tárgyas szerkezetek vizsgálata a két kódexben további adatokkal támasztja alá azt az először SZILY által felfedezett (mások által részben megerősített, részben módosított) tételt, amely így hangzik: nagyon valószínű, hogy a gyulafehérvári krónika által is említett két huszita bibliafordító, Tamás és Bálint közül az egyik a BécsiK. első felét és a MünchK.-ből Máté (valamint feltehetően Márk) evangéliumát, a másik pedig mind a két kódex második felét fordította magyarra.

FORGÁCS TAMÁS

SZÓ - ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

A középkori *Bullás* és *Bulla* megkülönböztető nevekről. 1. *Bullás*. 1389-ben a székszárdi konvent jelentette Zsigmond királynak, hogy *Bullás* István székesfehérvári kanonok: „Magister Stephanus dictus *Bullas*, Canonicus Ecclesie Albensis” Albert auranai perjel Fadd birtokon levő halastavait kipusztította (CD. X/1, 553; vö. ZsigmOkl. I, 121/980).

1400. május 31-én a gyulafehérvári káptalan az egyházat érintő peres ügyben ítéletet hozott. *Bullás* Mihály delegált (szentszéki) bíró: „in processibus honorabilis viri domini Michaelis dicti *Bullas* iudicis subdelegati” jelenlétének és a közbenjáró apostoli levélnek: „mediantibus literis apostolicis” hatására a peres felek között megegyezés jött létre (ZIMMERMANN, Urk. III, 256—7; vö. JAKAB, KolOkl. I, 109). Mindkét név megtalálható a XIV. századi megkülönböztető neveket feldolgozó értekezésemben (NyttudÉrt. 68. sz. 70).

Az említett egyházi személyek magyar megkülönböztető neve, a *Bullás* a latin eredetű magyar *bulla* 'ünnepélyes pápai rendelet, pápai oklevél' főnév -s képzős származékával egyenlő.

A magyar *Bullás* név latin egyenértékűjére, a *Bullatus*-ra már a XIV. század hetvenes éveinek elejétől van adatunk. 1371—72-ben egy székesfehérvári kanonoki szék Johannes *Bullatus* elhalálózása következtében megüresedett: „de canonicatu et prebenda ecclesie Albaregalis vacantibus per obitum Johannis *Bullati*” (Mon. Rom. Episc. Vespri. II, 230). 1378-ban a vasvári káptalan kiküldöttje „magister Petrus *Bullatus* socius et con-canonicus” volt. (DI. 42079. Ez utóbbi adat a készülő Magyarországi Latinság Szótárából való, amiért Boronkai Ivánnak ezúton is köszönetemet fejezem ki.) 1397. április 13-án IX. Bonifácus pápa Lőrinc veszprémi egyházmegyei klerikusnak veszprémi kanonokságot adott, mivel a kanonoki szék Stephanus *Bullatus*, előző kanonok elhunytával megüresedett: „cum itaque . . . canonicatus et prebenda ecclesie Vespriensis, quos quondam Stephanus dictus *Bullatus*, ipsius ecclesie canonicus . . . obtinebat, per ipsius Stephani obitum . . . vacaverint et vacent ad presens” (Mon. Vat. Hung. I/4, 12; vö. ZsigmOkl. I, 519/4706). A Rómában kelt kinevezési okirat azért is figyelmet érdemel, mert a Magyarországon használatos *Bullatus* nevet pápai oklevélben találjuk. Vagyis a név Magyarországon oly mértékben vált általános érvényűvé, hogy a veszprémi egyház a pápának küldött jelentésben is Stephanus *Bullatus* elhunytáról adott hírt.

Ezek után arra a kérdésre, kik voltak a *bullások*, a választ KNAUZ NÁNDOR „A *bullások*” című tanulmánya (Magyar Sion 1863/1. 411–31) és MÁLYUSZ ELEMÉR „Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437” című műve (Bp., 1984.) alapján röviden a következőkben foglalom össze.

A *bullások*, latínul *bullati* a XIV. század végén és a XV. században olyan külföldi értelmiségiek voltak, akik pápai bullával, pápai kinevezés alapján Magyarországon egyházi javadalmakhoz jutottak, illetőleg akik másokkal perbe keveredve mellőzték a hazai törvénykezést, és ellenfeleiket pápai bullával idézték Rómába. Zsigmond király uralkodása idején a társadalmi és gazdasági helyzet megváltozásának következményeként az így kinevezett idegenekkel szemben a hazai közvélemény egyre nagyobb ellenszenvet tanúsított. A visszatetszést az váltotta ki, hogy a *bullások* tulajdonképpen a magyarok elől foglalták el az egyházi javadalmakat, és talán a magyar nyelv, a szokások és törvények ismeretének hiányában túlkapásokra is ragadtatták magukat.

A magyarok részéről a legnagyobb ellenállás a pozsonyi káptalan kanonokságait betöltő idegenek, közöttük is legfőbbképpen a bécsi származású Hertman Miklós ellen irányult, aki a király 1394-ben kiadott tiltó levele ellenére (vö. ZsigmOkl. I, 370/3339.) követelte a kanonokságot, és amikor a káptalan vonakodott ezt neki megadni, a pozsonyi főtemplomot egyházi tilalom (interdictum) alá vetette. Zsigmond erre ismét megparancsolta a pozsonyi káptalannak (vö. i. m. 379/3435.), hogy a „*bullás*” Hertman Miklóst „*neminem bullatum, specialiter Nicolaum Hertmanni de Wyenna*” ne fogadják be a kanonokok maguk közé, és az interdictummal ne törődjenek. Mert „nem akarjuk [írta Zsigmond], hogy valami *bullás*, főleg pedig idegen, Magyarországon egyházi javadalmat nyerhessen el”: „*Cunque nos neminem bullatum, specialiter alienigenas beneficia ecclesiastica in tenutis regni nostri obtinere velimus*” (MÁLYUSZ i. m. 208, 302; KNAUZ i. m. 416). Hiába volt azonban minden tilalom, a *bullások* száma egyre gyarapodott, ezért Zsigmond 1397-ben a temesvári országgyűlésen az előbbi két rendelkezés alapján a következő törvényeiket alkotta meg: „*Bullások egyházi javadalmat ne nyerhessenek el, kivéve azokat, akik a kegyúrtól kapják*”: „*Preterea beneficia ecclesiastica bullati acceptare non valeant, nisi illi, quibus per patronos ipsarum ecclesiarum ipse ecclesie conferuntur*” (MÁLYUSZ i. m. 209, 302).

BARTAL — valószínűleg nem ismerte az előzményeket, és ezért — e törvénycikk szövegét idézve a latin *bullati* kifejezésnek ’stigmatizált, megbélyegzett’ jelentést tulajdonít (Glossarium mediae et infimae Latinitatis regni Hungariae 86).

A XV. század elején a helyzet csak nem javult, ezért került sor 1404-ben a „*placetum regium*” (királyi jóváhagyás) néven ismert rendelkezésre, amelynek értelmében a király hozzájárulása nélkül a *bullások* bármiféle pápai engedély dacára javadalmakat nem fogadhatnak el, továbbá pápai vagy egyéb külföldi egyházi személyek javadalmakra vonatkozó vagy peres ügyeket illető levelei nem érvényesek. Aki ez utóbbi rendelkezést megszegi, annak fej- és jószágvesztés lesz a büntetése (vö. ZsigmOkl. II/1, 364/3094.). Érthető, hogy ezen szigorú törvény következményeként a *bullások* száma csökkent, de ellenük még Mátyás király és II. Ulászló is fellépett. A magyar törvénykezés rendezésével a visszaélések megszűntek, s velük megszűntek a „*bullások*” is.

A latin eredetű magyar *bullá* ’pápai oklevél, ünnepélyes pápai rendelet’ köznév eddig ismert legkorábbi előfordulása a XV. század végéről (1495 e.) származó Guary Kódexben található (TESz.). Az 1389-ből adatolt magyar *Bullás* ’idegen, külföldi egyházi személy, aki pápai bulla birtokában egyházi javadalomhoz jutott’ megkülönböztető név, az alapszó -s képzős származéka tehát egy évszázaddal korábbi.

HEXENDORF EDIT „Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből” című értekezésében ismerteti a *bullá* főnevet és családját is (NytudÉrt. 15. sz. 44–9). Az Érdy Kódexből (1524–27) való -z képzős igei származékról, a *bulláz*

'pápai bullába foglal, ezzel megerősít, szentesít valamit' ígéről írt megállapítása szó szerint alkalmazható a *bull*a főnév -s képzős névszói származékára, a *Bullás* megkülönböztető névre is: „Az adat fontos: a *bull*a továbbképzésének lehetséges és szükséges voltát bizonyítja. Egyrészt ugyanis annak a jele, hogy a *bull*a szó meghonosulása már korán eljutott arra a fokra, hogy a szót magyar szóként tovább képezhették. Másrészt viszont jellemző példa arra is, hogy egyes korok sajátos színezetű szellemi életének — így a középkori egyházi műveltségnek is — vannak sajátos, más korban nem jelentkező igényei a szókészlet bővítésére. A *Bullás* név által jelölt fogalom egy szóval való kifejezésének szükséglete legnagyobb erővel a középkorban jelentkezett . . . megalkotása e szükségletet ki is elégítette. A további fejlődés során . . . nem volt olyan erős az egykor felmerült szükséglet, hogy a bizonyára korábban is ritkán alkalmazott” nevet „életben tarthatta volna” (i. m. 45).

A *Bullás* név korai, 1389. évi felbukkanása arra utal, hogy az alapszó, a *bull*a főnév magyarországi meghonosodása már a XIV. század végén bekövetkezett. A név érezhetően gúnyos, pejoratív színezettel tömören fejezi ki az elnevezett egyházi személy tulajdonságát, azaz idegen származását és foglalkozását, vagyis tisztségének, hivatalának pápai oklevél általi elnyerését. A ma élő *Bullás* Sándor, szegedi vagy Szeged környéki lakos (Magyar Közlöny 1986. 30. sz. 658 l.) nevének, illetőleg családjának eredetéről sajnos nem sikerült felvilágosítást kapnom.

2. *B u l l a*. 1406-ban az Abaúj-Sáros megyei köztörvényszéken tolvajlás miatt elítélték az Alsóbárcán tartózkodó *Bulla*-nak nevezett Balázst, Kelemen fia László famulus-jobbágyát: „Blasium dictum *Bulla* famulum, jobagionem Ladislai filii Clementis is Alsobarcha commorantem, furem” (CD. X/4, 572; vö. ZsigmOkl. II/1, 639/5081.). A fent ismertetett és magyarázott *Bullás* névhez alakilag hasonló *Bulla* jobbágyánévben a pápai oklevelet jelentő *bull*a köznevet nem kereshetjük. Úgy vélem, jó nyomon jártam, amikor annak idején, a gonosztevők neveinek vizsgálata során a „dictus *Bulla*” megkülönböztető nevet tulajdonnévi eredetűnek gyanítottam.

A korai Árpád-korban ugyanis már előfordul a *Bula* személynév. 1135-ben a bakyonbéli apátság egyik jobbágyát *Bula*, a másikat *Buloc* egyelemű névvel említik, továbbá ugyancsak az apátságnak 1171-ben volt egy *Bula* nevű jobbágya (ÁÚO. I, 50, 67). A Dömösi összeírás szerint (1138/1329.) Győben és Belsőnyben jegyezték fel egy-egy *Bula* nevű szolgát. Érdekes, hogy itt is volt *Buloc* nevű kenyéradó szolga (Árpád-kori kis személynévtár 70). A *Bula* és *Buloc* talán ugyanazon alapnév kétféle becéző változata. — Ide vonható még véleményem szerint a Várad Regestrumból (1219/1550.) származó *Bola* poroszló (i. m. 58) és 1275-ből *Bola* kustáni nemes (Sztp. KritJ. II/2—3, 153) neve is.

Bula pusztja személynévből alakulhatott az 1296-ban előforduló Nagy-Küküllő vármegyei *Bulla*, később *Bolya* helynév, melyet KNIEZSA ISTVÁN egy szláv *Bolja* (< *Boljeslav*) személynévből magyarázott (MR. I, 243).

Figyelmet érdemel még egy 1380-ban Visegrádon kiállított oklevélben szereplő zágrábi bíró *dictus*-os neve: „Jacobum dictum *Bolya* filium Pangracii, iudicem . . . civitatis [montis Grechensis de Zagrabia]” (TKALČIČ, Mon. Hist. Zagrabiae I, 276).

PAIS DEZSŐ (MAN. 107) ugyan a *Bolya* helységnévet az általa *Bulyá*-nak olvasott és a törökből származtatott anonymsi *Bivüa*, *Bua* (An. 24., 27.) személynévvel kapcsolta össze (l. FNESz. 118 is), de GYÖRFFY GYÖRGY (AnGestHung. 141) rámutatott ennek a magyarázatnak és ennek az azonosításnak tarthatatlanságára: „Mint Tagányi észrevette, a Krónikában is szereplő *Bua* neve a Küküllő-vidéken maradt fenn, a Bonyha közelében a XVII. századig szereplő *Bua* helynévben. *Bolya*, melynek Árpád-kori névalakja *Bulla*, biztosan nem tartozik ide”.

Ma is van *Bula*, *Bulla*, *Bola*, *Bóla*, *Bolla*, *Bólya* családnév (vö. Budapesti telefonkönyv 1983.).

A név esetleges szláv és egyéb vonatkozásait KISS LAJOS foglalta össze: „A Nagy-Küküllő vármegyei *Bólya* helységnév személynévi előzményének, továbbá a magyar *Bola* ~ *Bolla*, *Bula* ~ *Bulla* személynévnek a forrásaként számításba jöhetnek a következő szláv személynévek: szerbhorvát *Bula* ~ *Bulja* szn. <: *Budimir*, *Budislav*, *Bulat* stb. (GRKOVIĆ, RIS. 48), *Bula* női szn. <: *Ljubinka*, *Ljubislava*, *Ljubica* stb. (i. m. 226); felsősorban *Bóla* csn. <: *Boleslav* (BENEŠ, ČPříjm. 325); cseh *Bula* női szn. (GEBAUER, SlStč.² I, 116) <: *Bul* férfinév (uo.); sziléziai lengyel *Bola* ~ *Bolla* csn. <: *Bolesław* (ROSPOND, SISI. I, 70), *Bula* ~ *Bulla* csn. < *bula* 'nagy zsemlye, cipő' (i. m. 104); szlovák *Bulla* csn. (VSOJ. I, 349). 1618-ban egy *Bulla* nevű szénégető élt az Alacsony-Tátra nyugati részének erdőségében. Az ő nevét viseli a Donoval (Dóval) ~ Donovaly község belterületétől délre fekvő település magyar *Bulla* (LIPSZKY, Rep. I, 86) névalakja. A szlovák névalakban (*Buly* ~ *Bully*) a személynév többes számú alakja rejlik. — A *Bula* családnevet feljegyezték a dél-albániai Frashër környéki aromun népesség körében is (CONSTANTINESCU DOR. 222). CONSTANTINESCU (i. h.) lehetségesnek tartja a családnév összefüggését az erdélyi román *bülă* 'rongy, elrongyolódott ruha' főnévvel, azt magát viszont a török hódoltság korában az oszinán-törökből a szerbhorvátot át meghonosodott magyar *bula* ~ *bulya* 'török nő' főnévből szokták származtatni (TAMÁS, UngElRum. 151). CONSTANTINESCU feltevését erősen gyengíti az a körülmény is, hogy Papahagi nagy aromun szótárában (DictArom²) *bülă*-féle szó nem szerepel. A német családnevek közül figyelmet érdemel a *Bolle* [tkp. 'esetlen kis fickó'] ~ *Bull(e)* [tkp. 'ua.'] (BRECHENMACHER I, 178, 245), *Bülle* (SOCIN 135)."

FEHÉRTÓI KATALIN

É L Ő N Y E L V

A XXXII. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat népnyelvi témájú dolgozatairól

1984-ben diákköri dolgozatok nem csatlakoztak az országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat anyagához, s ezzel magyarázható, hogy a beérkezett 317 pályamunkából csak 110 tartozott az ifjúsági kategóriába. Ugyanez az arány a nyelvjárási témájú dolgozatok körében is megmutatkozott. A 47 ide tartozó munkából 35 felnőtt, 12 pedig ifjúsági volt. Itt jegyzem meg, hogy eddigi és ezutáni beszámolóimban sem választom külön a két kategóriához tartozó munkákat, mivel azok értékéről, fölhasználhatóságáról szeretnék tájékoztatást adni, s — véleményem szerint — ez független a szerző életkorától. Nagyon sokszor volt a kezeim között olyan, középiskolás által készített pályamunka, amelyet nyugodtan értékelhetett volna a zsűri a felnőtt kategória I. helyezesű munkájaként. Egyébként az a tapasztalatom, hogy a felnőtt kategóriában sokszor nagyobb a fölhasználhatatlan munkák aránya, mint az ifjúságiak között. Talán meggondolandó lenne a két kategória különválasztásának megszüntetése is.

A nyelvjárási anyagon belül a kisebb témák szerinti megoszlás a következő. Helynévi témájú pályamunka: 12, személynévi: 13, állatnévi: 4, tájszógyűjtés: 12, közmondás, szólás: 3, vegyes témájú: 2, cigány nyelvjárást dolgoz föl több szempontból is egy dolgozat.

A helynevek témakörében jelentős gyűjtőmunkát végzett KOPPÁNYI ISTVÁN, aki Városlőd magyar és német neveit egyaránt összeszedte, lokalizálta és aprólékos, fontos magyarázatokkal látta el (123 lap, 2 térk.). CSÁSZI ILDIKÓ a több községből egyesült és nagy határú Dabas helyneveit gyűjtötte össze a mai országos helynévgyűjtési mozgalom

elvei szerint, s dolgozta föl a már megjelent minták alapján (127 lap, 1 térk.). GÖRBEDI MIKLÓS Tiszalök helyneveinek kiváló gyűjteményével pályázott (70 lap, 2 térk.). D. VARGA LÁSZLÓ alapos szakirodalmi ismeretekre épülő, jó földolgozással küldte be a ma Csehszlovákiában található Dereglyő helyneveit (62 lap, fotók). FRANK GYÖRGYNÉ Mosonszentmihályon gyűjtött jó módszerekkel történeti és jelenkori helyneveket. Különösen nagy súlyt fektetett a névélettanra, a nevek változásaira, azok okaira, írásbeli alakjainak eltéréseire. Földolgozása egészen újszerű és érdekes (44 lap, 3 térk.). VINCZE MARIETTA Egyházasdengeleg helyneveit magyar és szlovák megfelelőikkel együtt küldte be a mai országos helynévgyűjtési mozgalom kíváncsiaként (15 lap, 3 térk.). HORVÁTH ERZSÉBET Mezőörs helynévadatait gyűjtötte össze és dolgozta föl néhol érdekesen, néhol kissé elnagyoltan (28 lap, 2 térk.). MEDVE JÁNOS Csány hely- és ragadványneveit foglalta epikus jellegű, olvasmányos pályamunkába (27 lap).

A kölesdi Általános Művelődési Központ homismereti szakköre a Tolna megye földrajzi nevei kötetében már megjelent Kölesd helyneveit sorolta föl újra pályamunkájában, majd ezt kiegészítette 30–35 új névadattal, néphagyományokkal, történetekkel (66 lap, 4 térk., fotók). Igen jó példa ez arra, hogy a már megjelentetett helynévgyűjtések folytathatók, bővíthetők, pontosíthatók, s leginkább néprajzi adatokkal szépen és eredményesen kiegészíthetők. ANTAL ILONA Sarkad egy részének (VI. kerület) helyneveit gyűjtötte össze és egészítette ki aprólékos följegyzésekkel, anekdotikus történetekkel, helytörténeti adatokkal, népi etimológiákkal (20 lap, 1 térk.). TÖMÖR KLÁRA Mezőfalva helyneveit sorolta föl rövid leírással, némi lokalizálással (7 lap). SZABÓ GYULÁNÉ a tavalyi pályázatának folytatását adta be két kézirásos füzetkében Debrecen környéki, felvidéki és erdélyi csillagnevekkel.

A s z e m é l y n e v e k gyűjteményei között legtöbb a ragadványneveket tartalmazó. Ilyen KISARI SÁNDORNÉ munkája, amely Csór község ragadványneveit tartalmazza 1866-tól folyamatosan, geneológia-szerű táblázatokkal, alapos, részletes földolgozással (96 lap). MIKÓNÉ PERGE MÁRIA Balaton község család- és ragadványneveit gyűjtötte össze és rendszerezte igen kiváló módon (83 lap, 4 fotó). BORSÁNYI ANNA betűrendben, majd többoldalú statisztikai földolgozásban írta le Zagyvarékas ragadványneveit (80 lap). VARGA JÓZSEFNÉ Osló község lakóit házanként vette sorra, s alapos névelmenzést adott róluk egyenként. Kiváló fonetikus lejegyzése különösen figyelmet érdemel. 316 családról kapunk névadatokat a munkából (62 lap). BODNÁR KÁROLY Taktaszada lakosainak ragadványneveit gyűjtötte össze, magyarázta, rendszerezte és sorolta betűrendbe a családnevek kezdőbetűje alapján (15 lap).

FALUSKAI ANNA Biharnagybajom és Tiszalök ragadványneveit hasonlította össze teljességre nem törekvő, de jól rendszerező munkájában (27 lap). HRUDIMSZKY JÓZSEF három család ragadványneveinek vizsgálatát végezte el Szentkúton ötletes és újszerű módszerekkel (14 lap).

SZABÓ ÁGNES a szolnoki Verseyhy Ferenc Gimnázium két osztályának minden névelmét földolgozta több szempont szerint is, módszertanilag kiváló módon (30 lap).

TÓTH MIHÁLY Bag község történeti keresztnéveit gyűjtötte össze és rendszerezte 1700-tól 1975-ig (78 lap). FORGÓ ISTVÁN Kisterenye XVIII. századi és mai keresztnéveit vizsgálta, részben a család- és ragadványnevekre is kitérve (77 lap). BERTALAN ESZTER Darnózséli község keresztnévanyagát hasonlította össze öt éves mintavételekkel tizenöt-évenként 1895-től napjainkig (11 lap). SIMON NÓRA Bakonyszombathely névöröklődési szokásait kutatta az 1933 és 1983 közötti időszakban (14 lap). TÓTH PÁL Hajdúszoboszló keresztnévanyagát vizsgálta 1945 és 1984 között, három időszakra csoportosítva anyagát (5 lap).

A z á l l a t n e v e k köréből terjedelmes kutyanévgyűjteményt adott be BENYÓ PÁLNÉ Cs. SZABÓ KATALIN. Jamina (Békéscsaba V. kerülete), Gerla, Felsőnyomás és

Maró külterületének az adatait gyűjtötte egybe és rendszerezte munkájában (28 lap). KISS JÓZSEF Botyka régebbi (két világháború közötti) állatnévanyagát és állatszólítóit küldte el fajonkénti felsorolásban (15 lap). Különösen jelentős gazdag ökörnévanyaga. A hajdúszováti Művelődési Ház honismereti szakköréből négy 6. osztályú általános iskolás fiú (BERNÁTH CSABA, FÁBIÁN ISTVÁN, HAJDÚ LAJOS és NAGY RÓBERT) alapos néprajzi bevezetéssel (a terelési, hajtási szokásokról, úzó, terelő és hívószavakról stb.) küldött tehén-, bika- és kutyanéveket (18 lap). A nyíregyházi 110. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet honismereti szakköre Rakamazon gyűjtött állatneveket adott be teljességre nem törekedve, de kiváló rendszerezéssel (5 lap).

A szó l á s o k , k ö z m o n d á s o k témaköréből kiváló pályamunkát nyújtott be ENYEDI ANTALNÉ Öcsödről. Közel ötezer frazeológiai egységet tartalmazó munkája témakörök szerint rendezi el fonetikai lejegyzéssel írott anyagát (485 lap, 28 fotó). KAJDI FERENC részben kiegészítéseket adott Tarrné Naszádos Katalin megjelent munkájához, részben témacsoportok szerint új szólásgyűjteményt közölt Sárvárról (324 kéziratos lap). A nyelvjárási kiejtés fonetikus lejegyzése meglepően jó. AVAS KÁLMÁNNÉ PÁTI IRÉN órségi közmondásokból és találós kérdésekből nyújtott be betűrendbe sorolt válogatást (30 lap).

Az idei pályamunkák közül magasan kiemelkedik terjedelmével és leletmentő értékével SANDOR MIHÁLYNÉ NAGY GABRIELLA több mint tízezer adatot tartalmazó lexikai gyűjteménye. Címe jól mutatja a témáját: „Egy erdélyi székely család nyelvkincse”. A régebben Botfalván, majd Újszékelyen lakó családtól 2760 tájszót, 4607 szólást, 813 kötött szókapcsolatot, 277 gyermeknyelvi szót és 1074 olyan közmondást jegyzett le a gyűjtő, amelyeknek legtöbbször nem található meg az Értelmező Szótárban vagy O. NAGY GÁBOR közmondásgyűjteményében. Adatait példamondatokba ágyazva is szemlélteti az 536 lap terjedelmű pályamunka.

Hasonlóan terjedelmes (806 lap) MOLNÁR DEZSŐ szójegyzéke, amely a magyar nyelv legkülönbözőbb területeiről közöl tájszavakat a lelőhely hozzávetőleges megadásával. KAJDI FERENC másik pályamunkája a cséplés szókincsének szavait s ezeken kívül mintegy 450 tájszót tartalmaz az egykori Sár (ma Sárvár egyik kerülete) községből (220 kéziratos lap). Lejegyzései, jelentésmegadásai, példamondatai jó nyelvérzékre és szakirodalmi tájékozottságra vallanak. VINCZE LÁSZLÓ Borsodszentgyörgy község nyelvjárásának bemutatása után 400 körüli tájszót adott kiváló nyelvészeti szereléssel, példamondatokkal, fonetikai pontosságra törekvő lejegyzéssel (34 lap). HARMATH LAJOSNÉ VÖRÖSS KORNÉLIA Gútáról küldött be jó válogatással, rövid jelentésmegadással, példamondatokkal ugyancsak 400 körüli szóadatot (56 lap). KASZÁS JÁNOS Szilágy és környéke tájszávaiból közölt háromszázat jó lejegyzéssel, jelentéssel és példamondatokkal, betűrendbe sorolva (30 lap). MOLNÁR MIHÁLY 150–200 szavas gyűjteménye többnyire valódi vagy jelentésbeli tájszokat ad Bánrévéről (16 lap). Módszertanilag igen jó közlés, nyelvtani szerelése is kiváló. FAZEKAS ANIKÓ Tiszavasváriból küldött tájszavakat (22 lap).

KOVÁCS ANTAL két munkával jelentkezett, melyeknek egyike népi állatneveket (86 lap, 19 rajz), másika pedig népi növényneveket tartalmaz (49 lap, 7 tábla). Mindkét dolgozat gazdag anyagot közöl alapos magyarázatokkal, fonetikus lejegyzésekkel, szólásokkal, népi történetekkel, szokásokkal, néprajzi leírásokkal. BALOGH LÁSZLÓ is népi növényneveket gyűjtött össze kiváló módszerekkel összeállított munkájában (31 lap).

BAKONÉ GERGELY KATALIN a nagyhalászi általános iskola diákszókincsét gyűjtötte össze és dolgozta föl több szempont figyelembevételével (40 lap).

Vegyes nyelvészeti témájú munkát küldött SZABÓ ZOLTÁN, s ebben Ebed és Muzsla tájnyelvből közölt hangtani és lexikai adatokat néhány rövidebb szöveglejegyzéssel együtt (16 lap). A pécsváradai honismereti szakkör Zengővárkonyból és Vas megye különböző részeiből küldött tájszavakat, valamint siklósi ragadványneveket (8 lap).

Külön témakörbe tartozik KARSAI ERVIN és ROSTÁS-FARKAS GYÖRGY pályamunkája, amely a Kecelen beszélt cigány nyelvjárást dolgozta föl alapos részletességgel. Sok példával, magyar megfelelőikkel színesített tüzetes leíró nyelvtanuk után mintegy százlapos szótárt állítottak össze, végül a keceli cigány népköltészetből adtak szemelvényeket magyar fordításokkal együtt (190 lap).

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy ha ebben az évben kevesebb volt is a benyújtott pályamunkák száma, minősége, színvonala nem csökkent, hanem inkább emelkedett: több volt közöttük a kiváló, akár meg is jelentethető dolgozat.

HAJDÚ MIHÁLY

Nyelvjárási szöveg Izsákfáról

A magnófelvételt 1978 őszén készítettem Szombathelyen családom körében. A szöveget Deé Gábor izsákfai lakos, akkor még nem nyugdíjas tsz-tag, fűrészüzemi munkás mondta el. Az adatközlő 1923-ban született Izsákfán. (A falu ma Celldömölk külterülete.) A lejegyzést 1984 második felében és 1985 elején végeztem el.

A beszélgetéshez hagyományos témát, a disznóölést választottam. Azért ezt, mert kedvenc foglalatossága az adatközlőnek, és föltételeztem, hogy élményeibe feledkezve könnyen feloldódik a „távoli rokonnak”, de „tanult embernek” otthonában, sőt mikrofonja előtt. A beszédhelyzetnek az a kettős vonása, amely a sajátos körülmény és a megszokott téma találkozásából fakad, végig érezteti hatását a szövegen. Vagyis az adatközlő nyelvi magatartása egyszer a köznyelviesebb, másszor a regionálisabb változatoknak kedvez (l. *rakják* ~ *raktyák*). Az efféle formák váltakozása nem független annak elmondásától sem, hogy a disznóölésnek milyen módozatai voltak régen, és milyenek vannak ma. Vö. a *ø-l* megfelelést például a *szqlmávo*, *qzq* és a *géppel*, *gázzal* szavak végén. Más kettősségek is idevonhatók, mint például a diftongusos (*disznó^o*) és monoftongusos (*disznót*) szembenállások, de számolni kell a nyugat-dunántúli és a dunántúli nyelvjárástípus közti átmenetiséggel is. Az adatközlő eléggé gyors beszédű (mindössze huszonhárom perces a szövegfelvétel). Okozhatja ez a tempó is a lendületes átváltásokat, amellelt, hogy a beszédnek a többször nekirugaszkodva való megformálását is befolyásolja.

— Izsákfán hogy történik egy disznóölés?

Há nglunk q disznóölis uty törtinik hoty, előtte nqp ugyé, mēkkivják a disznóölöd vagy má előBB, mēgmongyák ° miko lész q disznóvágás, s ko uty hozzákészünek ugy előtte má, ijen hggymát mindēnt mēkpucúnak qmi köll q prézsbe mēg mindēnbe disznósqjdbq, asztán, gyē hozzákészünek előre teknőt mindēnt, qmi köll, dqrálót mindēnt elkészittēnek előtte vglō mǵ^p. Másik nqp ugyē kezdődik q disznóölis, zelőbb uty szokot kezdōni hogy, szqlmát mindēnt elősször kivüftük q disznw mēgölőhejre q pré pörzsülőhejre, s qkko qzq készütüⁿk ugy q, kis jédēcūt mēgüftük, qsz^o uty kezdōtt q disznóölis ° mēkfogjuk q disznó^o, közbe bizon q disznót mēkfoktük, hol glē szqlqt, hol grq szqlqt, ugyē nēm tuffuk rēndēssen mēkfogni qkko mēgugrott. K^obe sikerūt mēgis mēkfogni, lēfoktük ugyē, qkkor qsz^ot, foktük q kést qsz^o bele-szurtuk q disznó^oq. Vqcs sikerūt lektōpször, vagy nēm, mikor hogyqn, eltglált qz embēr q szurást. Akkor, végzett qkko mēkfoktük a trákrq oj^o bqkszekeret kītūtuk, pörzsül^o q szqlmát má v^oót, lētēttük rātēttük q szqlmát mēggyujtottuk, elkesztük pörzsünyī. Pörzsütük forgattuk ujē, mindēn lépucūtuk, qkkor lēmostuk lētiszittuk qsz^o bevittük q pörzsül^oōre. Akkor elkezdōtt q bonculás, de qkko mēgin előbb innq köllött ugyē, mer mēkfjāsztunk, kīf hideg v^oót, h^oōvq dörzsütük szēgin disznót mer, tél v^oót, qkko qsz nekiqtunk jōlbontani. Mēk-kesztük ugyē, hol, tōpfēle iszēbe is lēhet boncūni qsz q disznó^o, kēttēvāgni, sunkt kerjteni mindēn ugyē esz tōpfajtā izēbe v^oót qkkor is má, hol hentēsēsⁿ, hol ije pqrqszlossqn, mikor hogyqn kívānták.

Azok első nap ugye azért hogy a, mikor má, szalonnasütis akkor a töpörtyűd zsirt mindent ugye féretésnek, vinda^uöge rakják, qstánⁿ ugyaⁿ mako^r mekhül qba a vinda^uöge mási nap ugy raktyák el üket a spejzbe még idő-oda, qhovq szoktyák a, tenni a zsirt.

— Az előkészületek a kolbásztöltéshez kinek a feladata?

Hát az a kom^ubásztötisz^o dárq^ulást mindent ugye, vagy a diszn^uoöl^uö csinájja vagy van ek kis segicseg akkor az dárq^ujjá le a, húst, de viszont a diszn^uööl^unek köl akk^o is mekkevernyi mekt^uöteni.

— És a bél?

A belet még van eGGY, qsszon aki szoktya pucúni mindig vagy a diszn^uo^o azért mondom hoty különböz a, hentés az maga pucújjá még vaty hogy véd belet ugye hentés, léhed venni belet mas má kcpni mind^ug, pucúd belet akko^r inkább mas^t má ugy vészik még nem uty pucújják me^r, annak sok id^uö köl. Eggy qsszon mongyuk el, ety je^r napot et^uött a avq^t a bélpuculás-sal, qt köl mosni vízbe, hajmába s^uöba mindénbe asztat, ugye különböz izékke mossák, ho^uv a szag eményen az a, diszn^uószagg neki. Azután léhecs csak qst a belet mekt^uöteni. De mas^t má ugye vannaⁿ ijen, hentés^uruv^u aggyák eszt a belet léhed venni. Mas má ez uc cokás ugye qzelöt még uk kölöt mindik pucúni a belet. Az mindig eggy qsszonnak ety je^r napi munkájába kerút, aki mekpucúta. Tá v^uot ijen hurkat^uöttö qvvq szoktuk t^uöteni na mas^t má vannaⁿ ezek a, rendés, gépi hurkat^uöttissel ugye mas^t má uty t^uöttik a hurkát is, kalbász mindent. Azelöt még viszont a, kolbásznak is a hust uty kölöt mekszeni késsel. Akkor ugy vagdátuk két késsel ogy eggyiket lenyomtuk a másikat vaktuk a hust, kalbásznak uty szoktuk mek mer dárq^uöni akko némigén v^uot. De mas^t má mindén gipesidve van, qzelöt mek csak kézzel kölöt min^uD, esz mekszeni. Hurkát még uty szoktuk tugg^u v^uot akkoriba, ijen, kukoricakásq qvvq szoktuk hurkát t^uötenyi mas^t ugye van rizsq mindén, zsömlé hurka, qzelöcs csak viszont v^uot ez a, kásq kukoricakásq hurka. T akko^r is v^uot mogyuk ety-kéd zsömléd vettek de az még némigén szerettik akkor i^uqz, hurkába jobban ijen vérés hurkát, mas^t má jobba kimégy a divadbul az is mas má, csak ugye e^uzi is csinálják má üzemeqbe, virés hurkát is, azelöt még ugye csak a, v^uit fokták uty szokták csinálni hoGY, qzzal, ek kis kását ek kis kukoricakását, qstá mekt^uöttöttük hurkat^uöttövel, véletlen ek kizs zsömlés hurkad de mas^t má rizsq hurka mindén ugye mas má nem ugy van mind akkor v^uot h^uu, rizsqcs csé lehetet kapni, nehé v^uot hozzájérni csak a, kukoricakásq v^uot.

— S a pörzsölés régen és ma?

Hát a pörzsölés mas^t (. . .) géppel mégy, qázzal. Azelöt szqlmáq szoktuk h^uat mind qjféle gyerekék ugye, örüt^unk h^uq meggyujthattuk qstán a, körmököt léhuszkothattuk, az ujjunkra husztuk qst a melek körmöt mer fázott az embernek a kezé, ujé akko mássq^t v^uot mas^t, sokka^t gyorsabban mégy a, qázzal pörzsüni, mer mas^t qzelöt még v^uot mégy mongyuk ijen, fapörzsü^u tüze^t, v^uótunk ijen, tekernyi kölött qst a kis pörzsü^uöt qzza is szoktunk ijeⁿ, qpr^uó gyujt^uós fávql, qzza szoktuk pörzsüni. Akko^r sokka^t mássq^b v^uot min^t mas^t ugye de^u ezel^u mek szqlmá v^uot ijen rosszqlmá, az v^uot a legjobb ijen, qsz hosszu v^uot qstán az, ropogott igét rajta de mas^t, v^uot ijen, törekéssebb buzsazqlmá^u v^uot nehé^u v^uot pörzsüⁿ mek kiigett a, búrké lektöpször a diszn^uonak. Viszont mas^t ugye pörzsüve uty pörzsüli az embér qhovqan qkargya mas^t, s^u ki nem iég, (. . .) ki s^u lehet igetni ugy^e mer uty pörzsöl^u qhovq akqr^t ki s^u lehet igetni. Mikor kiigett ugye közbe akko h^uövg beszoktug dörzsüni, qst a riszt qhql igett, qstán bedörzsütük akko ujé, nem, igett továBB. A kipattant kirepett az a búrke rajta qstán, kikicsippettük qstán még megéttük az a kizs búrkét, még a diszn^unak a farkáⁿ mindíg le szoktug vágni^t (. . .) legelösz^u mekpörkü^uödött, qst mi^udig le szoktuk vágni, lécsipkettük qstán qst éttük me, mer v^uot a legjobb, diszn^unak a farka annak a víge qsz szoktuk megénnyi. Mindqjféle fiatqlok ugye még a zöregék is hát ugye qvvot a, zilmin akkor. Mas má ugy qZ qZ má kimént a divq^ubu me nem sze^reti s^uenki s^u, qst a, hurkat^uöt ez a kqr^t harkát s^uenki s^u qkargya megénni.

— És mikor volt ez?

Hát még a negyven, negyvenes évembe mindajfelé, huszéves körüli voltam ez akkoriban, (...) tizenkét éves koromban én elkezdtem a disznóöléseket járni, mindajfelé gyerek minDig mentem a szomsziddal, mind a gyerek az iskolából el^o elmén^un^k má réggel, három órákor nitykor ugye mire, kivé (...) arra mek szoktuk pörzsüni a disznót. Ako mindik szottu^k mi^uta^ust^u gyerek hitt a szomszid, no gyere az ongy^u h^uónap ut lesz disznóölis h^uónapután ot lesz disznóölis ugye isz szoktam én a disznóölésre rá, mer mindajfelé gyerek, mentem a szomsziddal mer hitt a szomszid e^ub^ur^u, én még örütem ho méhettem de viszont iskolába köllöt menni, q^ua mindig mekköll^utünk má mekpörzsüni mér akko máskép ugye, nem marathattam az iskolából el. A^uta oda köllöt menni, mire ziskolába, menni köllöt arra ugye vigeznyi köllöt a pörzsülissel még a körnöket mindent l^uhuzni, arra nekem ugye^u a^ust okvetlen mindajfelé gyerek mek köllöt tanúnyi mer ugye, én akko kesztem u^ugye jár^ukáni^u a mindajfelé gyerek, q^ustá isz szoktam én a disznóölés rá. Má ki^uBB ugye min^udig mon^uta a szomszid ho^u, na most id vág^u esz a sunkát ik kericsd, a körnö^ut id v^ud l^ue ugye ity szoktam (...) mindig magyarász^u hoGY, m^ust hogyan kell, mer hát szongy^u id^u figyej^u mer máskip nem tanulod még. Mindajf^ul^u gyerekék csak lestem még a szivessen csinátom mindajfelé gyere örütem ot l^uhettem. Mindig magyarász^u m^ust itt m^ust igy vág^u, b^uizo^u a^ustá^u kesztem méttanúni^u a^ut ic coktam q^ustá rá, o^ue hogy, a disznóölisnek ugye elsqj^utticsam q^ust a disznóölis mind aki rigén szokot lennyi. Ugye mek^uoktam q^ustán ec^ur^u igy másszo^u de mindajfelé gyere^uek sze^uettem m^un^unyi. Viszont q^ustá közbe a ziskolából is e^ung^urat^uam mer ut^uob má, szivessebbe csinátam q^ust i ziskolába m^untem. A^ustá közbe el is marat^uam kiss^uön mentem a ziskolába mer ugye o^u tanított^unak is d^utiunk disznót q^ustá elniszt^u hoh hát, a zövé^ut is megöl^uk akko a^ut e^ung^urat^uok közbe ugye a ziskola hogy, akko má nem sz^uót nekem h^uty hát, m^uér marad^uok el mer tut^uta hát ugye sze^uetek q^uvv^u foglalkozni^u. De viszont igy^u, rákaptam a disznóölis^ue mekszoktam mekszerette^u. Most ez^ur még egy mind akkor v^uót ugye mindajfelé, g^upezettel dolgozun m^ust má nem ug^u mind akko szalmá^uv^ua pörzsüni m^ust, eh^usz h^uasonló f^uávl, pörzsügettük kizze tekergettük q^ust a kizs g^upet hogy mekpörzsü^u lassan, q^u má sok^ua praktikussá m^ust má ugye minden, emb^ue ara, a szoktuk k^ué^ul^u három orá^u pörzsügetnyi m^ust mek tizenöt husz p^urc q^ud gáz^u mekpörzsü^u a zemb^ur q^ust a disznót. Sokkal er^uő^unyösebb má mire a zemb^ue arra fölbont^uta m^ust má^u a mek^uött^uet mind^unt, anyagot mire q^ua rá ke^uut a sor. Mire v^ug^uzt a zemb^ur pörzsülissel min^ud annak sok id^u köll^u. Meleg^uet^utünk mindajfelé gyerekék örü^utünk odam^uhettünk a t^uszh^uo. Össz^uebujtunk négy^u-ögy gyerek u^ugye körnöket kapkottuk egymás elül^ule, huszkottuk a zuj^ujunk^ua rá hoGY, né fázzik még a körmünk.

— És télen egy-egy család milyen időpontot választott ki magának a disznóölésre? Ez attól függött, hogy ...?

Hát ugye esz q^utt^uol^u függött a disznóöl^uo hogy^und it^ut rá mer, mi ugye jártunk a zerdőre dolgozni. Vot ug^uy ogy rége m^ule, m^untünk a zerdőre disznót má sz^uijjelsz^uttük, d^uq^uabokra, me^u réggel ny^uóckor m^untünk a zerdőre akko má világosut q^ua l^ue k^uot má, puc^uni te^uesen a disznót ki^ué^ufelé v^uaktug vagy q^uhogyan sunkát mind^unt kisz^uttünk ugye, este mekgy^uttünk akko akko fojtattuk tov^uáB. Mer ugye q^uz erdőre munká^uba m^untünk. Iszont a szidd^uq^uabot oda, bu b^ué^ubont^u mind^unt nyugottan elvigeszte a belet mekpuc^uta, este vissz^ujö^uttü akko t^uöttük még a, hurkát mind^unta mikor má, isz^uétük ugye, kizs^uen v^uót q^ua má mind^uen mire v^uttünk este, vissz^ua a zerd^uü^u mer a zerdünál dolgoztunk, zerdiszetn^ua. M^ust akko^u ugye vot q^uz emb^ur ugye q^urom-ni^u órákor fo^uket rége soksz^uo, ug^uy me^uöttük a disznót v^uir s^ue gyüd belü mer sz^uegin q^ulutt q^ustá rá^uta^uma^utt^u a^ustá mekfuj^uttuk. Belesztartuk a kist még a v^uir s^ue j^uot mer sz^uegin me^ugijett q^ustán, mekf^ullad vagy még i^ué^utebe még még v^uir s^ue gyüd belül^ule, o^ujan disznóölis^uen isz v^uó^uq^um. Me rá^um^untünk öt^un-hat^uan, akko^u u^uj^u mek^ukaptuk ogyan fe^ukütt a disznó kollá^uba a^ustá^u rá^uta^umatu sz^uegin, nem tut^uta m^ust mi van vel^ue q^ulut szip^uen rá^uta^uma^uttuk osz^uta^u, mekf^uoktuk mire kihusztuk ugye, i^uettibe meksz^u belesz^uttuk a k^usd de má akko nem isz gyüd belü v^ui me be^ualutt a v^ui mek^useke^utt^u a v^uirbe. Ojan is el^uő^uford^uut. Viszont q^ustá v^uot q^umikor, m^untünk a kollá^uthoz a disznó m^ue kigy^utt a kollá^ut tetej^un. Jámpá^uv^ua q^uvilág^uítottak q^ustán ná rossz^ua vot me^ugijett a disznó

mék kollát tetei gyüt ki hât a qmáfeli kölöt méffonji a disznó. A hóggy? kiugrot. Ijen is elűőfordult uővő át qkkoribq így mēnt.

— És egy-egy disznóölés eredménye, tehát a hús és a többi meddig volt elég egy-egy családnak?

Hât qkkor mongyuk nēm ojq disznóq vótqk mim mqt mer, qkko és családnqk hóggy vwt egy nyűővqn kilq vq szász szászhusz kilōzs disznó qz mjt, jqlubq nggy disznó vótq. Hât qkkoribq mongyuk jobbn q^ok bongyor zsirozsdisznóqat szoktqk, hqstq qzok vótqk a iszék ugyē. Családnqk jobbn a zsirra mēntek nēm a husra mer qkkor a zsir kollōtt. Ahol mjt a szászhusz száznegyven kilōzs disznó vjt a jqlubqn mjt, qnnq nqd disznóölizs vótq. Mer qkkoribq csqk a nyűővqn szász kilōzs disznó vótq, nēm ugy mim mqs három mázsq sz qkko qsz mongyqk egy igē kicsi. Csak ē pici disznót űtünk ugyē. Kiet mázsq (. . .) qsz ongyqk hogy, 'ék kizs disznót űtūn de', kevése qkko m'k szászhusz kilōs egy-ēcs családnqk űt-hat tagu családnqk qgy a zsirra, hogy a vót tisz-tizēnkēt icce zsir me qkko nēm, lītēbē mēk kilybq beszitēk a icce zsir vwt qkkor mē. A^o iccēbē bēszitēk hoty, tizēnnity husz ide zsir qkko mjt igēn juo vótq, egy-ēcs családnqk egy évig űlig vótq.

— Következő disznóölésre.

Vizont husz, hus mēk csak qnni vod be ugyē, jfjformqn sunkjt kikeritetik mēg a disznó m kis, hur qqlbqst tōtōttek qsz sēmū hus se mqrqt, qmūt el kūttek ēGGY, este idē a szomszódoknqk mēk hât qkik od vōtqk mer qko csqk qkkorq disznó vótq. Mq vizont mjt kēt-három mádzs disznó is kicsi qhhoz, egy-ēty családnqk, n^o d qkko vizont qz vótq (. . .) szászhusz-hqrmīnc kilōs (. . .) igēn nqd disznó vótq. Ny qkko, gyē vōt tqlom-nigy embēnē a jqlubq, gyqr^d disznót űni, házru házra tēlēn elkezōdōt a novembēr végivel, qkko qstqn mikor hogyn kiattq mqt idē mqt od miko^r hogya rájt qz a disznóölō, qszērīn vod beütemēvq a disznóölis qkko.

— S úgy tavaszig ment?

Hât ugyē februqr végivel qkkor mjt leszoktok lek tavqszig ugyē februqr, qmiko hidegēk el kesztek mū'ni qkko mjt gyū, qkko mjt qbbqhattqk a disznóölis me stjt nēm jōty ki a hus. Mer qkko nēm vōt hūttōszēkrīn h^o betēsszik a hūttōszēkrīnbe mēG, idē-odq qkko ugyē ki kollōtt qnnqk a husnqk jōnni mēr a sqobql kivēttik ugyē qkko jōlqkqstōttqk a füst'e utānnq mēg jōlqkqstōttqk a pallāsq. Ko kifogyott a hus, qkkor vōty ty^o ugyē qkkor, qZ lēZē nq h^onm a meleg idē gyūt qkkor mēG, puhūt a sokk^o m^ogyē mongyuk, kēsōbb qzēr nēm lēhetēd disznóvān. De mqt ugyē máski^o a hūttōszēkrīnbe elqll, f^o nyāron vāgggyuk lē mqt qkko is elānq mēn etēzik, nēm füstūlik hānēm eltēszik fūttōszēkrīnbe ugyē. Mqs mjt ē lēhet tēnni hūtte pīncēbe idē-odq mindēnhov^o. A^o mēk csak ugyē, jōlfüstūlk qz vōtq a, disznóölisnek a lējfōbb iszē ugyē, qkko űt e^o csqk. Az a hus.

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS

Szólások Nagyedről

Az itt következő szólásokat szülőfalumban, Nagyeden jegyeztem fel 1945 és 1947 között egy tervezett helyi adatgyűjtés során. Adatközlőim legnagyobbbrészt 1880 és 1900 között születtek, akkor tehát 45–65 év közötti korukban levő helybeliek voltak. Az akor kb. 5000 lakosú színmagyar községből 1947 őszén kb. 2000 személyt telepítettek át Magyarországra a Csehszlovákiával kötött lakosságcsere-egyezmény keretében. Legtöbbjük Bánhegyesre (Békés megye), Mözsre (Tolna megye) és Bolyra (Baranya megye) került. A szólások megítélésem szerint jórészt egyénileg rögtönzött képes kifejezések, bár több közülük kisebb körben jobban is el lehetett terjedve.

1. Dolgozzon a halál! A ló is a munkától dōglīk meg! — 2. Munkából a bolond is megēl. — 3. Igen álmos vagy. Nem a szerhacsurgásban hātāl? (Megjegyzés egy fiatalember-ről, aki előző éjszaka mulatott.) — 4. Éjjel legēny a gāton, nappal szar a lapāton. — 5.

Egy éjjel mulat, s olyan, mint a hullaköpönyeg. — 6. *Nem árt nekem a vasvella se.* (Igen jó egészségnek örvend.) — 7. *Eriggy innen, te puruttya csúfság!* — 8. *Az én számhoz senki se süt lángost.* — 9. *Annyi van neki, mint a szemét, mégis húzza.* (Sok a pénze, mégis dolgozik.) — 10. *Ha iszunk, pirosak vagyunk. Ha nem iszunk, akkor is pirosak vagyunk. Ettünk hajmát, az is jó volt.* (Egészségével dicsekvő ember mondása.) — 11. *Egy hét múlva kilógnak a lagziból, mint szar a hó alól.* — 12. *Egy egeret tíz macska se fogott volna meg a nadrágjában, olyan foltos volt.* — 13. *Engem csak strapányi, mint az országotat! Hát!* — 14. *A Krisztus köntösit is elkártyázná.* — 15. *Ne engedjenek, ha térdig elkopik is a lábuk, az anyjuk megváltóját!* — 16. *Úgy szaladtam, hogy a fingom se ért volna utól.* (Egy öreg néni elbeszélésében, hogyan futott a cseh—magyar határon a vámtisztviselők elől.) — 17. *Azt hiszik, hogy itt sunkával támasztják a kéményt, ha nem dolgoznak is.* (Magyarországról áttelepülni kívánczó szlovákokról.) — 18. *Olyan világot élünk fiam, hogy az ördögnek is méceset kell gyújtani.* — 19. *Ez csak olyan kityi-kotyí-litty-lotty beszéd.* — 20. *Lekentünk a szarnak egy pofont.* (Hiábavaló akció egy igazságtalan hatósági rendelkezés ellen.)

Az adatokat néhány szó kivételével (mint *strapányi* [13.] és a *sunka* [17.]) irodalmi nyelvi formában jegyeztem fel. A község egyébként a Vág jobb oldalán fekszik, és nyelvjárásilag dunántúli jellegű.

DÉCSY GYULA

S Z E M L E

Bárczi Géza, A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése

Sajtó alá rendezte és szerkesztette E. ABAFFY ERZSÉBET és N. ABAFFY CSILLA
Akadémiai Kiadó, Bp., 1982. 196 lap

1. A könyv azokat a speciális kollégiumi előadásokat tartalmazza, amelyeket Bárczi Géza a Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzéséről tartott. Ezek az előadások egy tervezett ómagyar nyelvtan előmunkálataként készültek. E. Abaffy Erzsébet előszavában ezt olvashatjuk: „Régóta, hosszan dolgozott rajta, ismételten előadta . . . E legutolsó, legteljesebb változat az 1969/70-es és az 1970/71-es tanév anyaga volt; csak a Halotti Beszéd utolsó mondata és a Könyörgés elemzése hiányzik belőle. Sokunk kérésére az 1974/75-ös tanév második szemeszterében újra elővette, hogy kiadásra végleges kéziratot készítsen belőle. De ekkor már csak egy órát tudott megtartani. Utolsó bejegyzése 1975. február 24-ről való.” (I. m. 7.)

Az előttünk álló mű szerkezetét tehát az előadások menete diktálta. Természetes és szükséges kiegészítés hozzá a Halotti Beszédnek és Könyörgésnek a kötet legelején látható hasonmása, ezt követi bevezetésképpen a Pray-kódexről szóló rövid ismertetés. Már itt is megtaláljuk azt a filológiai pontossággal készített és a magyar nyelvészeti irodalomban szokásos módon, a könnyebb kezelhetőség kedvéért a szövegbe iktatott, a kötet elkészültéig naprakész hivatkozási rendszert, ami óriási segítséget nyújt a kutatóknak, tanároknak s a könyv minden értő használójának egyaránt.

A nyelvemlék betűhív szövege, majd a nyelvtörténeti elemzések következnek ezután. E fejezet — a mű törzse — „A szöveg nyelvtörténeti elemzése” címet kapta. Ezt szó szerint kell értenünk, mert valóban szövegtani elemzés áll előttünk; a modern szövegtan terminus technikusai ugyan nem szövik át Bárczi Géza stílusát, mégis a legnemesebb, legavatottabb szövegelemzésnek lehet tanúja az olvasó. Szembeötlük ez rögtön a szöveg tagolásában. A tartalmilag egybetartozó mondatrömbök alkotják az egymást követő alfejezetek címét és tárgyát. A vizsgált szöveg megközelítésének ez a nagyon modern

módja számomra legfeltűnőbb a 109. lapon kezdődő részletben. Címe egy tartalmilag szorosan összefüggő, akár bekezdésnek is felfogható részlet: „Engede urdung intetvinec. ef evec oz tiluvt gimilftwl. ef oz gimilftben halalut evec. Ef oz gimiltsnec vvl keferuv uola vize. hug turchucat mige zocoztia vola.” A hozzá fűzött magyarázat egyébként — érthetően — a leghosszabb fejezete is a könyvnek: huszonnyolc oldal.

Mint az idézett előszóból már tudjuk, a szöveg utolsó része sajnos magyarázat nélkül maradt ebben az utolsó változatban is, így összesen tizennyolc fejezetre oszlik az elemzés. Terjedelmük főként a szövegegység terjedelmétől függ. Érdekes a tagolásban, hogy míg a fentebb idézett „Engede” kezdetű részlet tartalmi kohéziója egybe vonta a tárgyalás menetét, a Beszéd közepén található kérdés — felelet: „Kic ozvc. miv vogmuc.” különválasztva kap magyarázó elemzést; az utóbbi — persze érthetően — mindössze négy soros. Ez a kettéválasztás merő formalitás, talán véletlen is, hiszen összetartozásuk a „Kic ozvc” elemzésében (138) szükségképpen megfogalmazódik: „Kérdő mondat, kiegészítendő kérdés, stilisztikailag szónoki kérdés, melyet a beszélő azonnal megválaszol. Ha a mondatot a környezetétől elszigeteljük, aligha lehet megállapítani, melyik szó benne az alany és melyik az állítmány, mert a kettő között azonosság áll fenn. Az előzményekből azonban nyilvánvaló, hogy a *kik* az alany, de még inkább a válaszból: *miv vogmuc* (ti. *ozvc*), ahol kétségtávol *miv* az alany (ezzel egyezik az állítmány igei része), s az odaértett *ozvc* az állítmány névszói (névmási) eleme.” Mi más ez, mint összetartozó szövegrészek klasszikus és egyben modern szövegtani megfejtése?

A sajnálatos okból torzóban maradt elemzések utolsó magyarázata a *iovben* szóhoz fűződik (180).

E. Abaffy Erzsébet szomorú lapalji jegyzete zárja a könyvet: „A kézirat itt megszakad. A HB. utolsó mondatának és a Könyörgésnek az elemzésére már nem kerülhetett sor. (A. E.)”

Ezután már „csak” a rövidítések jegyzéke és a Szómutató, illetőleg a Tárgymutató következik. Az iménti idézőjel a *csak* modális tartalmát van hivatva éppen ellenkező irányban módosítani, hiszen olyan apparátust találunk itt, amelyet tisztelettel és bámulattal csodálhat meg az olvasó. A rövidítések jegyzéke felér ugyanis egy bibliográfiával, olyanl, amely átfogja a magyar nyelvtörténet legfőbb forrásanyagát és szakirodalmát.

Külön szót érdemel a Tárgymutató. Magából a szövegből nem derül ki, de feltételezhető, hogy a kötet szerkesztőitől származik, s csak szerénységből hallgattak róla az előszóban. Nagyvonalú és jól elrendezett formája vizuálisan nagyon megkönnyíti az áttekintést, akár a tervezett ómagyar nyelvtan váza is lehetne.

2. A világos szerkezetű monográfia szövegmagyarázó módszere a következő. A vizsgált szövegegység mondattani elemzésével indul, itt utalást találunk a latin megfelelőre vagy éppen hiányára. A szerkezet, illetőleg mondatrészek szerinti elemzés következik ezután, a mondatrészek hierarchiája által diktált sorrendben. Vitás olvasatnál (pl. *terumteve ... adamut*: 36–41) a lehetséges változatokat mutatja be, előbb kiemelve közülük a legvalószínűbbet, utána következik a mondatrészi érték megjelölése. Ezután áll a szóalak morfológiai elemzése, illetőleg az etimológiai besorolás. A szóalak felépítésétől függ, milyen mélységekbe hatol az elemzés. Az említett *terumteve* szónál sor kerül például az elbeszélő múlt időjelének magyarázatára, a HB. ide vonható sajátos formáinak együttes jellemzésére, nyelvjárástörténeti sajátosságok bemutatására is. A szakirodalmi hivatkozások mindenütt, minden részkérdésre kiterjednek, és aprólékosan pontosak.

E szövegsorrendet követő magyarázó eljárás alkalmat ad nagyjelentőségű elméleti kérdések kifejtésére, illetve rövid összefoglalására is. Így kerül sor a szöveg első akkuzatívuszi szóalakjánál (*ifemucut*) az alanyi és a tárgyias ragozás, illetőleg a tárgyrag eredetének, ennek a sok vitás kérdést felvető problémakörnek az áttekintésére (41–5).

Az utalások rendszere rendkívül átgondolt és következetes. Azonos magyarázatú jelenségek ezáltal együtt vizsgálhatók (pl. az elbeszélő múlt alakjai: 66, 78 stb.). Ismétlődő szóalakok esetében zárójeles utalás jelzi az azonosértékűséget (pl. a 32. lap *vogmuc* szavánál vissza utalás az első mondat *vogmuc* szavára). Természetes azonban, hogy ha a szó azonos írott formában, de eltérő szerepben ismétlődik, külön magyarázatot kap, így például a másodszer előforduló *terumteve* szó a 107–8. lapon; itt is bemutatja, de cáfolja is a szerző a szerinte elfogadhatatlan magyarázatot vagy magyarázatokat. Egy-egy vizsgált szóalak hangalakja és jelentése szükség esetén egyaránt bonckés alá kerül. Így a szövegtani – mondattani – alaktani – etimológiai fejtegetések sorába mintegy járulékosan, sohasem öncélúan, hangtani észrevételek is belekerülnek. Így találunk utalást az *intetvínec* szóhoz csatlakozó fejtegetésben az *mt* > *nt* hasonulásra (110–1), a változás menetét és időbeli érvényét egyetlen rövid megjegyzésben összefoglalva: „Az eredeti alak, úgy látszik, *imt* volt . . . s ez arra mutatna, hogy az *mt* > *nt* hasonulás már igen korán beállhatott, valószínű azonban, a HB. korában még ritka volt, így az *emdul*, *uromc* alakok arra mutatnak, hogy ez az asszimiláció kivételes. Különben a *himt*, *romt*, *bomt*-félék még a XVI. században is általánosak.” (110–1.)

Jelentésmagyarázatai csak olyan terjedelműek, amilyen mértékű fejtegetés éppen megvilágítja egy-egy kifejezés keletkezését (pl. az *ig* vagy a *heon* magyarázata: 82, 83). A szavak abszolút tövének etimológiáját megtaláljuk a műben, ebből a leglényegesebb jelentésjegy kiviláglik, a továbbiakban pedig az egész szóalak morfológiai magyarázata adja a szöveg megértésének kulcsát.

3. Bárczi Géza stílusa az élőnyelv, a szinte hallható előadás erejével hat. Fejtegetései lendületesek, szuggesztív erővel hatnak az olvasóra, úgy, hogy ezáltal ő is elfogadja a szerző által legvalószínűbbnek talált magyarázatot, de sohasem úgy, hogy az ellentétes, a helytelennek talált véleményt vagy véleményeket dehonesztáló módon ismertetné. Ilyenkor is elhangzik egy-egy dicsérő jelző; például BALÁZS JÁNOSnak a *-ben* rag keletkezésére vonatkozó magyarázatáról írja (52): „. . . tehát *érdekes* ötletét nem tartjuk elfogadhatónak.” Másutt MÉSZÖLY véleményét ismertetve a *-t*, *-tt* időjel keletkezéséről így ír (59): „. . . Mészöly ellenérvei *meggondolkodtatók*, noha nem döntik el a kérdést”, vagy lejjebb: „Mészöly elgondolásának az alapja az a *szellemes* föltevés, hogy a múlt idő *-t*, *-tt* jele, a befejezett melléknévi igenév *-t*, *-tt* és a nomen actionis *-t* képzője a *-t* locativusragból indul ki.”

Mint Mészöly-tanítványt természetesen nagyon érdekelt, milyen felfogásbeli eltérések voltak közöttük a magyar nyelvtörténet jelenségeinek magyarázatában, és tagadhatatlan örömet okoz annak felfedezése, ha nézeteik egy-egy kérdésben azonosak, így például a *foj* 'faj' szó esetében (129): „Mészölynek úgyszólván minden szempontból kifogástalan magyarázata szerint (ÖmSzöv. 200) a *fi* 'filius' szónak az alakpárja azzal a módosítással, hogy a *faj* megfelelője a *fiú*.”

4. Nagy kincse lett a magyar nyelvtudománynak ez a nyomtatásban megjelent kötet. Köszönet illeti a fáradságos munkáért a sajtó alá rendező, szerkesztő E. Abaffy Erzsébetet és N. Abaffy Csillát. Csupán egyetlen mellékes megjegyzésük utal arra, hogy minden adatot, forrást ellenőriztek, de ha bárhol belelapozunk a könyvbe, sejtethjük, hogy e szerény megjegyzés mögött mennyi áldozatos, igazi filológiai munka rejlik.

E rövid ismertetés nem képes bemutatni azt az óriási ismeret- és tudásanyagot, azt a sok új gondolatot, amelyet Bárczi Géza posztumusz kötetében felhalmozva, együtt találunk. Csak olvasva, ízekre bontva, a benne foglaltakat megközelítően elsajátítva értjük meg igazán, és állandó kézikönyvünké választva tudjuk hasznosítani eredményeit.

VELCSOV MÁRTONNÉ

Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér emlékkönyv

Szerkesztette H. BALÁZS ÉVA, FÜGEDI ERIK, MAKSAY FERENC.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 456 lap

A magyar történettársadalom közmegebecsüléssel övezett nesztora, Mályusz Elemér 1898. augusztus 22-én született Makón. Publikációs tevékenységét még az Eötvös-kollégium tagjaként végzett egyetemi tanulmányai idején, 1919-ben elkezdte, és mind a mai napig ernyedetlenül folytatja: nemrég, 1984-ben látott napvilágot hatalmas tényanyagra épülő monográfiája „Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437” (Bp., 1984. 304 l.) címmel. Munkássága mindenkor ösztönzőleg hatott nemcsak a történettudomány, hanem a nyelvészet és az irodalomtudomány művelőire is. Elegendő emlékeztetünkbe idézni a „Turóc megye kialakulása” (1922.), „Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei” (1923–1929.), „A helytörténeti kutatás feladatai” (1924.), „A középkori magyar nemzetiségi politika” (1939.), „Geschichte des ungarischen Volkstums von der Landnahme bis zum Ausgang des Mittelalters” (1940.), „Az egy nyelvű ország” (1941.), „A székelység eredetéről” (1942.), „Egyházi társadalom a középkori Magyarországon” (1971.), „Középkori bolgár település Buda közelében” (1980.) című dolgozatait, a „Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből” sorozat általa szerkesztett köteteit (SZABÓ ISTVÁN, Ugocsa megye. 1937.; ILA BALINT, Gömör megye. A megye története 1773-ig. 1944.). A Mályusz Elemértől összeállított Zsigmond. (I, II/1, 2.) kötetei a nyelvtörténész számára is nélkülözhetetlen munkaeszközök.

Mályusz Elemér nyolevanötödik születésnapja (1983. augusztus 22.) alkalmából a tanítványok és tisztelők sokszínű tanulmánykötettel (a továbbiakban: Mályusz-Eml.) fejezték ki hálájukat és nagyrabecsülésüket. A 24 tanulmány zöme a széles értelemben vett történettudomány tárgykörébe tartozik. Van közöttük társadalomtörténeti, kormányzás- és igazgatástörténeti, hadtörténeti, történeti demográfiai, jogtörténeti, gazdaságtörténeti, levéltártani, egyháztörténeti, ideológiatörténeti, publicisztikatörténeti, eseménytörténeti tartalmú dolgozat, de találkozzunk egy Árpád-kori dinasztikus házasság révén Aragóniába települt magyar királyleányi kísérletnek, valamint a Kanadába kívándorolt magyar csoportoknak a történetét nyomon követő tanulmánnyal, továbbá forrásközléssel is. A kötetet Mályusz Elemér 1919 és 1984 között megjelent műveinek bibliográfiája zárja.

A nyelvészek érdeklődésére a tanulmánykötet számos dolgozata igényt tarthat. Nyomatékosan ki kell mégis emelnem négy olyan tanulmányt, amely tárgya révén akár valamely nyelvtudományi kötetben is helyet kaphatott volna. A Magyar Nyelv sajátos feladatkörének megfelelően a továbbiakban e négy tanulmányt mutatom be.

ÉRSZEGI GÉZA a latin *sponsus* 'jegyes, vőlegény' főnévnek a magyarországi közép-latin nyelvben kialakult jelentéseit vette vizsgálat alá, tehát voltaképpen jelentéstani kérdésben mélyedt el (Mályusz-Eml. 97–106). Az 1383: „Thomas dictus Thasul et Gregorius sponsus eiusdem” típusú névformákban ugyanis a *sponsus* semmiképpen sem értelmezhető 'vőlegény'-nek, hanem vagy 'vő'-nek, vagy talán 'sógor'-nak. A klasszikus latin *sponsus* jogtörténeti vonatkozásainak felvázolása után Érszegi nagyszámú *sponsus*-os példát elemez XIII–XV. századi okleveleinkből, s megfigyeléseit ekként összegezi: „a sponsus lehet vőlegény, vő és sógor, de sponsusa csak annak lehet bárki fia is, akivel a házassági szerződést megkötötte. Vagyis a középkori ember *sponsus* (= *vőlegény*), ha a leánnyal, *sponsus* (= *vő*), ha az apával vagy az (özvegy) anyával és végül *sponsus* (= *sógor*), ha a leány testvéreivel kötötte meg a házassági szerződést, netán az antik

stipulatio [= verbálkontraktus] műszavával, a *spondeo*-val" (Mályusz-Eml. 106). A *sponsus*-éhoz hasonló jelentéskéjlődést mutat a *sponsa* 'jegyes, menyasszony' is.

„Verba volant . . .» Középkori nemességünk szóbelisége és az írás" (Mályusz-Eml. 107–130) című tanulmányában FÜGEDI ERIK a Mohács előtti nemesi írásbeliség kérdését tette beható vizsgálat tárgyává. Abból a tényből indult ki, hogy középkori nemeseink joggyakorlatában a régebbi események megismerésére rendszeresen igénybe vették a tiszteletben részesített öregeknek hosszú időre visszanyúló emlékezetét, sőt még az öregasszonyokat is megszólaltatták az egyházi bíróság előtt mindenkor, de sokszor a világiak előtt folyó perekben is annak ellenére, hogy a nőket a középkori jog általában nem tekintette a férfiakkal egyenjogúaknak. A megszólaltatott tanúk sorában megkülönböztetett hely jutott az egyházi személyeknek. Úgy látszik, a hiteleshelyek személyzetétől és a plébánosoktól különösen is elvárták, hogy emlékezzenek területük és szomszédságuk viszonyaira, még az olyan eseményekre is, amelyeket ma magánügynek tekintünk. Az egyháziak a fontosabb események megjegyzésére, az információk fennmaradásának biztosítására külön módszert dolgoztak ki: nemcsak maguk jegyezték meg azokat sajátos, ma már ismeretlen memorizáló technikával, hanem környezetüknek is beszámoltak róluk. Fügedi Erik vélekedése szerint így válik érthetővé az, hogy a középkori (egyházi) ember emlékezete viszonylag nagy időbeli távolságot tudott áthidalni, minden jel szerint hét évtizedet. Apai őseinek felsorolásában az átlagos magyar nemes is rendkívül gyakorlott lehetett. Tanúkihallgatást minden elképzelhető peres ügyben tartottak, olyanokban is, amelyekben a későbbi korokban iratok felmutatásával döntöttek. A XIV–XV. században a nemesi státus, a leszármazás, sőt a birtokjog elbírálásánál is tanúvallomás dönthetett. A tanúskodás a legnagyobb szerepet a leszármazás és a nemesi státus terén játszotta; a birtokjog terén kisebb volt a szerepe, bár tekintettel kell lennünk arra, hogy birtokjog és leszármazás szinte elválaszthatatlanul összefüggött egymással. A középkori nemesség nem csupán a mai értelemben vett család keretében élt, hanem vérségi csoport (Werbőczinél *genus*, Fügedi szóhasználatában *klán*) és területi csoportok (határosok, szomszédok, megyebeli nemesek) tagjaként is. E csoportok nem egyedül a tanúvallalkor fejtették ki tevékenységüket, hanem más eszközök is rendelkezésükre álltak. Nemesekről a megye nemeseinek szava nélkül még az uralkodó sem dönthetett. A nemesek emlékezete megőrizhette azoknak az egyéneknek, csoportoknak és területi egységeknek a viszonyait, amelyekhez vérségi vagy területi szálak fűzték. Saját jól felfogott érdekükben ismerniük kellett — legalább negyedízíg — saját származásukat, ezen túl azt az őst, aki a klán történetében a legnagyobb szerepet játszotta. Tudnia kellett minden nemesnek, milyen birtokot milyen jogcímen tart a kezén, meg kellett tudni mutatnia annak határát. De amit valaki saját klánjáról és annak birtokairól tudott, azt több-kevesebb pontossággal tudta a határosokról és a szomszédokról is. Tapasztalataiból és ismeretanyagából sokat átadhatott utódainak is, meghosszabbítva az emberi emlékezet természetes határát. Egyes utódok akár 100–150 évvel korábban lejátszódó eseményekről, fennálló viszonyokról is tiszta lelkiismerettel vallhattak eskü alatt. Nemcsak a tudomás, hanem a hallomás alapján tett vallomásnak is hitelt lehetett adni. A tanúvallalknál figyelembe vették, hogy a csoportok táguló körével egyre csökken az információ, még inkább annak pontossága és megbízhatósága, ezért nagyobb fontosságot tulajdonítottak a közelebb állónak, mint a távolabb levőnek. A tanúvallalk a megyében voltaképpen nem is az egyéni emlékezetnek, hanem inkább egy társadalmi csoport, a határosok, a szomszédok és a megyebeli nemesek kollektív emlékezetének a megnyilvánulása volt. A tanúkihallgatás rendszerének, a rendszer hatásosságának és fontosságának az volt a feltétele, hogy az ország nemessége szóbeliségben élt, írásbelisége nem volt, illetve ami volt, az csökevényes volt. A családi, sőt még az egyházi intézmények levéltárában is szinte kizárólag jogbiztosító okleveleket őriztek. Megtartották a birtok megszerzésére és a perekre vonatkozó okleveleket.

Ezek a jogbiztosító okmányokon kívül azonban úgyszólván semmit sem őriztek meg. A magyar nemesi klán leszármazását és történetét egy klán gyermekei a szájhagyomány révén ismerték meg, és nem iratokból. Családtörténeti vonatkozású iratokkal nem találkozunk sem a legjobban megtartott hiteleshelyek anyagában, sem a nemzetségi monostorok iratanyagában. A családi feljegyzéseken kívül hiányoznak a nemesi birtok mennyiségi és minőségi mutatói is. A birtok legfontosabb ismérve a birtok határvonala volt, ezt az iktatásról kiadott határjárólevél tartalmazta. Alacsony a végrendeletek száma is. Az ősi fiági birtok öröklésének útja kötött volt, arról nem volt mit intézkedni. A magyar nemes legfeljebb szerzett birtokairól és követeléseiről vagy tartozásairól, esetleg ingóságainak egy részéről és temetkezőhelyéről rendelkezett. A köznemesi levelek vagy missilisek többsége nem igazi levél (gratuláló levél, részvétlelevél, meghívó stb.), hanem egyrészt a nemes birtokának kezelőjéhez és jobbágiaihoz intézett *mandatum* vagy *parancslevél*, illetve uraihoz intézett *jelentés*, másrészt szóbeli tárgyalásra adott megbízás (megbízólevél). Az effajta iratok voltaképpen levélformájuk ellenére sem az írásbeliséget, hanem a szóbeliséget szolgálták. E jelenség azzal magyarázható, hogy a magyar nemesség többsége nem érdeklődött az írás mestersege iránt. Fügedi Erik számításai szerint Zsigmond korában az országnak csak minden tizedik nemesi klánjában akadt egy-egy litterátus, írástudó nemes. Nagyon kis létszámú volt az a szellemi elit, amely a XV. században előre vitte az írásbeliséget a hiteleshelyeken, a megyéknél és magánföldesuraknál. Új iratműfaj, új intézmény nem is jött létre. A XVI. század első felének akár latin, akár magyar nyelvű írásbelisége nem sokban különbözött a XV. századitól. Az egyetlen minőségi változást a nemzeti nyelv térhódítása jelentette.

SZABÓ T. ATTILÁNAK „Az erdélyi magyar nyelv- és nyelvjárástörténeti kutatás szempontjai és feladatai” (Mályusz-Eml. 297—310) című összefoglaló jellegű tanulmánya a témával választott kutatási területnek nemcsak múltbeli munkásairól tájékoztat, hanem felvázolja az erdélyi magyar nyelv- és nyelvjárástörténeti vizsgálódás jelen helyzetét, célkitűzéseit, elvégzett és elvégzendő feladatait is. Az első erdélyi magyar nyelvtörténeti jellegű kezdeményezés Benkő József (1740—1814) történész és botanikus nevéhez fűződik. Benkő József a — sajnos — kéziratban maradt „Transsilvania” (1777—1778) című munkájában meglepően korszerű etimológiai elveket hangoztatott, sőt a nyelvi kölcsönhatás kérdésében is feltűnően józan vélekedésről tett tanúságot. Benkő József kéziratos munkája azonban szükségszerűen hatástalan maradt. Ezért az erdélyi nyelvtörténeti vizsgálódás úttörőjének az összehasonlító nyelvtudomány egyetemes jelentőségű előfutárát, Gyarmathi Sámuel (1751—1830) kell tekintenünk. Az erdélyi magyar szókészlet román eredetű elemeinek kimutatásakor nagyon sok esetben Gyarmathira kell hivatkozni a kutatónak, amikor a vizsgált szó első eredetétéről ejt szót. Gyarmathi után hetnyolc évtizednyi olyan időbeli űr van, amelyben a nyelvtörténeti vizsgálódásnak semmi erdélyi nyomával nem találkozunk. A XX. század elején a Kolozsvári Glosszákat és Suky István 1508-beli menedéklevelét közlétevé Pálfi Márton (1873—1936) nevét kell az erdélyi nyelvtörténeti munkásság szemléje során emlékeztetbe idéznünk. Kelemen Lajos (1877—1963) történész Pálfi Márton társa volt az egyik legrégebbi erdélyi szövegemlék közzétételében. Az erdélyi levéltári anyag nagy egybegyűjtőjeként és szenvedélyes búváraként ösztönző hatást gyakorolt a személyisége vonzókörébe került nyelvész-kutatókra is. Ő készítette Csűry Bálintot és Szabó T. Attilát a XVI. századi erdélyi levéltári darabok közzétételének folytatására, s az ő sürgetésére indult meg az erdélyi történeti és jelenkori helynévanyag gyűjtése, sőt közzététele is. Az ő levéltári kutatásra nevelő példaadása nélkül aligha születhetett volna meg az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár és az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár terve. Az újabb anyaggyűjtő, illetőleg feltáró munka az 1930-as évektől kezdve indult meg három irányban. A korai magyar nyelvű erdélyi szövegek vonatkozásában egy ideig (Debrecenbe való távozásáig) Csűry Bálint folytatta Pálfi

Márton és Kelemen Lajos kezdeményezését. A későbbiekben Szabó T. Attila, Jakó Zsigmond és Kiss András vitte előbbre a szövegemlékek közzétételének ügyét. A fiatalabb levéltári kutatók közül B. Gergely Piroska és Kósa Ferenc folytat eredményes nyelvjárástörténeti, illetőleg helyesírás- és nyelvtörténeti vizsgálatokat. A hely- és személynévtörténeti adalékok gyűjtésének erdélyi kibontakoztatása Szabó T. Attila személyéhez kapcsolódik, akit Kelemen Lajos befolyásán kívül Mályusz Elemér egyik tanulmánya („A népiség története”, 1931.) is ösztönzött erre a tevékenységre. E gyűjtőmunkásság gyümölcse a kb. 600 000 történeti adalékot felölelő kéziratos „Erdélyi Helynévtörténeti Adattár”, a néhány erdélyi vidékről — Gergely Béla jelenkori gyűjtésével együtt — közölt helynévtörténeti adattár, illetőleg a Dés, Kolozsvár, Nagyenyed, Szásznyíres és Zilah történeti és jelenkori helyneveit feldolgozó önálló kiadvány. Cs. Bogáts Dénes (1882—1949) Háromszék helynévtörténeti anyagának gyűjtésével fáradozott. A történeti személynévanyag gyűjtésekor Szabó T. Attila a becenévanyagra összpontosította figyelmét. A kolozsvári becenévanyag feldolgozása során kísérletet tett a becenevek új szempontú rendszerezésére is. Sort kerített a marosvásárhelyi történeti becenévanyag közzétételére is, de a dési és a kalotaszegi gyűjtés feldolgozására még nem tudott időt szakítani. A Szabó T. Attilától gyűjtött székely történeti személynévanyag beceelemeit saját gyűjtésével kiegészítve Szabó T. Ádám egybeállította e névanyag adattárát, a feldolgozás azonban még várat magára. A nagyszabású erdélyi szótörténeti gyűjtés Cs. Bogáts Dénesnek 1943-ban megjelentetett „Háromszéki oklevél-szójegyzék”-ével vette kezdetét, és Szabó T. Attilának monumentális „Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár”-ával (SzT.) érte el tetőpontját. A SzT. az erdélyi nyelv- és nyelvjárástörténeti kutatás legtöbb időt és legnagyobb erőfeszítést kívánó munkálata. Anyagát teljes egészében Szabó T. Attila gyűjtötte, s az 1976-ban közzétett első kötetet egymaga szerkesztette is. A román és a német értelmezésben már az első kötettől kezdve aszerkesztő segítségére volt Kelemen Béla és Nagy Jenő. A második kötet (1978.) szerkesztése már közösségi munkában valósult meg: Szabó T. Attilát szerkesztő-munkatársként támogatta Kósa Ferenc, Nagy Jenő, Vámszer Márta, Vigh Károly és Zsemlyei János. A harmadik kötet (1982.) szerkesztésében rajtuk kívül még B. Gergely Piroska és Zs. Maksay Mária vett részt. A negyedik kötet (1984.) szerkesztésébe P. Dombi Erzsébet és Szabó Zsolt is bekapcsolódott. A szerkesztés munkáját a másfél milliót is meghaladó (s Szabó T. Attila szakadatlanul folytatott levéltári anyaggyűjtése révén még napról napra gyarapodó) cédulaanyag nagy mennyisége teszi nyomasztóan nehezzé. Az anyaggyűjtésben Szabó T. Attila továbbra is a (tájas jellegű köznyelvet és a hivatali élet nyelvi sajátosságait tükröző) levéltári anyag kiaknázására helyezi a súlyt, de az erdélyi emlékirodalom és más irodalmi nyelvi források valamelyes mérvű kiaknázásával a SzT. következő kötetait gazdagítani kívánja az irodalmi nyelv színeivel is. A gyűjtés időbeli alsó határa a XV. század közepe, felső határa pedig a XIX. század vége. A jövőben elvégzendő szótörténeti anyaggyűjtő-feltáró munkának tehát a XV. század közepe előtti latin nyelvű szöveganyag magyar szórványait kell megváltania. E munkát jelentősen megkönnyíthetné, ha rendelkezésre állnának a ZsigmOkl. összes kötetei, illetőleg befejeződne Jakó Zsigmondnak évtizedek óta folytatott, az erdélyi vonatkozású ómagyar kori latin nyelvű forrásanyagot legalább regesztaszzerűen feldolgozó munkássága. További feladatként vár az erdélyi nyelvtörténeti kutatókra a SzT. gazdag anyagának tájanként és jelenségenként, illetőleg jelenségcsoportonként való feldolgozása. Erre az ad lehetőséget, hogy a SzT. a szócikkekbe sorolt adalékok legnagyobb részét szóföldrajzilag is rögzíti.

A „Településtörténet és nyelvtörténet. A XII. századi magyar nyelvhatár kérdéséhez” című tanulmányában SZÉKELY GYÖRGY a magyar nyelvterület XII. századi kiterjedésének megrajzolására vállalkozott, mozaikkövekként illesztve egymás mellé a szakirodalom adatait, megállapításait (Mályusz-Eml. 311—39). Ezzel tulajdonképpen olyan

nyelvtörténész kutatók munkájához kapcsolódott, mint MELICH JÁNOS (A honfoglalás kori Magyarország. 1925—9.) és KNEZSA ISTVÁN (Magyarország népei a XI-ik században. 1938. Zur Geschichte der ungarisch—slowakischen ethnischen Grenze. 1941.). Az elődök számbavételekor nem hagyhatjuk említetlenül a történész SZABÓ ISTVÁNT sem, aki „A magyarság életrajza” (1941.) című összefoglaló könyvében megrajzolta a Kárpát-medence honfoglalás kori népi viszonyait, a magyar településterület kialakulását, e terület fokozatos kiszélesedését, majd hullámozását és visszaesését, a magyarság lendülő és hanyatló sorsát, létszámának növekedését és csökkenését, az ország területén talált s az idők folyamán utóbb beköltözött más népelemeket, a magyarság és e népelemek koronkénti arányát, az arány eltolódásának okait stb. — Székely György nézete szerint a magyar nyelv és társadalom területi kibontakoztatásának jelentős állomása volt a XII. század. E században befejeződött a dunántúli szlávság beolvadása a magyarságba. Az ország magyarul lakta belső területeit övező határvármegyék alakulásán és etnikai összetételén végigtekintve a magyarság kiterjedésének lehetünk tanúi. A magyar etnikum kiterjedése azzal az átalakulással függött össze, amely az ország védelmi berendezkedésében következett be. A határvédelmi vonal mélységben tagozott voltát bizonyítja, hogy székelyek és székely települések T o l n a megyében is voltak. A mai Sárköz vidékére betelepített besenyők a XII. század folyamán teljesen megmagyarosodhattak. Feltűnő a B a r a n y a megyei Ormánság nagyszámú nyelvi egyezése Pozsony vidékével, Kassa vidékével és a dél-udvarhelyi székelységgel. Az Ormánságban is határvédelmi szolgálatot ellátó, kiváltságos székelyek lakhattak, akiknek Váty (ma Nagyváty) volt a központjuk. A törökből (is) magyarázható *Ormán*, *Okor* és *Alma* helynév alapján Székely György a székelység törökös etnikumára következtet. Az eredeti országterület határvidékére eső S o m o g y vármegye is rendelkezett székely telepekkel. Törzsek közötti erdős határookra, illetve mélyen tagozott, V e s z p r é m megyébe nyúló határvédelmi rendszerre utal a bakonyi *Farkasgyepű* és a nem messze eső Zala megyei *Gyepű* (ma: Gyepűkaján) neve. Mind Veszprém, mind Z a l a megyében kimutathatók egykori székelyek és székelytelepek. A határok, az ún. gyepűk védelmére alakított határőrszervezettel magyarázható néhány délre eső terület sajátos, máig erősen régies jellegű magyar nyelvjárása. Ilyen a Dunántúl délnyugati sarkának, elsősorban az Őrségnek a nyelvjárása. A helyi hagyomány ébren tartja a hetési erdős halomvidék XII. századi betelepülését besenyőkkel. A Zala megyei Muraköz a XI—XII. század folyamán népesült be magyarokkal, Mályusz Elemér szerint települési teret kereső emberfölséggel, amely a stájer és a karintiai határvidéket szállta meg. A magyar etnikum kiterjesztésében szerepet játszottak az örök, akiknek feladata a fenyegető veszedelemtől való híradás volt. Egy régi határvédő népelem, a Kék-kend nevével hozta összefüggésbe Németh Gyula a V a s megyébe eső *Szarvaskend* nevét. A keleti (csíki, háromszéki) székelységgel nagyszámú nyelvi egyezést mutató magyarság, talán székely települések ivadéka lakja az egykor Vas vármegyéhez tartozó Őrvideket (Felsőőr, Alsóőr, Őrsziget stb.), amely ma az ausztriai Burgenlandhoz tartozik. S o p r o n megye területén is volt gyepűvidék, s nem hiányoztak a székely települések sem. Gyepű húzódtott a Répce mentén. *Kapuvár* neve azt jelzi, hogy a gyepű kapuját volt hivatva őrizni. P o z s o n y megyében a zömmel Szenc vidékén lakó magyarság nagyszámú nyelvi egyezést mutat az Ormánsággal és a dél-erdélyi magyar nyelvi szigetekkel, a csallóközi és mátyusföldi magyarság nyelve pedig az Udvarhely megyéjével. Ez nyilvánvalóan összefügg az egykori határvédő etnikumokkal és a gyepűk népével. A Kis-Kárpátok mögött északabbra levő Nagyszombat vidékén székelyek laktak. A Pozsony vármegye nyugati határát jelentő Morva folyó partján *Strázsa*, *Székelyfalva*, *Nagylévárd*, *Kislévárd* neve őrizte meg a XII. századi gyepű, őrvonal pontjait. A Morva folyó mellé lokalizálja Györffy György a sasvári székely ispánságot (1116-tól). Ezeknek a székelyeknek eredeti góca nevük szerint N y i t r a vármegyében volt, nevét a csoport onnan hozhatta.

A Nyitra vármegyei magyarság nyelve egybevetethető Udvarhely megyei, mégpedig Keresztúr vidéki és hargitaaljai nyelvi alakokkal. Székelyeken kívül besenyő telep is volt Nyitra vármegyében. B a r s vármegye helynévanyaga a sík vidéken javarészt magyar, a hegyvidéken túlnyomóan szláv, a hegy és síkság érintkező területén és a nagy folyóvölgyekben vegyes. Határhelyzetre utal a besenyő Talmács törzsbeliek katonai települése (Tolmács, 1075). H o n t vármegye területén is kimutatható a besenyő etnikum. Az északnyugati felvidék erdős vidékeit csak lassan lehetett megszállni, fokozatos irtással, lassú telepítéssel, amelyhez az Árpád-házi királyok részben németeket, részben sziléziai fehér horvátokat hoztak be. Makkai László szerint a magyar települési terület lényegileg a végső határokig ért el a XI–XII. században, párhuzamosan a szlovák települési terület kialakulásával. Pais Dezső T u r ó c területét a XII. században meg nem telepített vidéknek jellemezte. Pauler Gyula a XII. századi L i p t ó területét még végbeli, lakatlan erdőnek, Pais Dezső betelepítetlennek látta. Az Á r v a folyó völgye a XII. században még lakatlan vagy igen gyérén lakott terület volt. Benépesítése a XIII. században Liptóból és Lengyelország felől szláv népességgel folyt. A XI–XII. században Bars megyéhez tartozó, jórészt lakatlan erdővidék volt a Garam felső vízvidéke, a későbbi Z ó l y o m vármegye. A gyeptűk fokozatos északra tolódása teljesítette ki G ö m ö r vármegyét. A Sajó völgyének északra törő őrsége, a „gömörörök” fokozatosan hagyták el a gyeptűt, mégpedig mind nagyobb számban. A kiterjedt Gömör vármegye elért az északi országhatárig. A megyék alakulásában eléggé hátul haladt a Hernád és Gölnic folyók vidékére eső S z e p e s vármegye. A gyeptű egészen kívül fekvő szepesi terület erdőségeiben csak igen gyér szláv telepek lehettek a XII. század elején. A későbbi Szepes vármegyei terület északi részén Lengyelország felől indult meg a telepítés. Domanovszky Sándor szerint a gyeptűvidék, illetőleg a lengyelekkel szembeni védelem harcosai az eredetileg várjobbágy helyzetű „lándzsások” voltak, akiknek őrhelyei a Hernád és a Poprád közti dombvidéken feküdtek a megye közepe táján. Legészakibb őrhelyük a Késmárktól északra eső Nagyór volt. A XII. század során meggyorsult a betelepülés. A Hernád melletti részt, az első gyeptűvonalat a Gömör vármegye felső részéről feltelepített határörök szállták meg. Jelentősebb volt a tornai várispánság területéről kiinduló település. A XII. század végére kialakult a második gyeptűvonal, amely a szepesvárálja–lőcse–késmárki út mentén húzódott. Ekkor létesülhetett a szepesi ispánság is. 1209-ből való Szepes vármegye első okleveles adata. A vármegye lakossága magyar, szláv és német volt. A b a ú j vármegye területének középső és felső részén a X. századtól megtelepülő magyarság előtt, illetve mellett szláv lakosság élt. A magyar nyelv egyik területi góca a Kassa vidéki magyarság. Ennek erős nyelvi kapcsolatai a távoli Ormánság és Udvarhely magyar nyelvével egykori székely telepekkel, gyeptűvidékekkel hozhatók összefüggésbe. Mályusz Elemér szerint a terület magyar népessége a XII. században észak felé kirajzott Heves megyei emberfőléssel gyarapodhatott jelentős mértékben. A megye végleges neve, A b a ú j v á r m e g y e visszaút a hevesi nép eredeti településterületeire, ahol az Aba nemzetség emelkedett ki a honfoglaló törzsből. A továbbiakban – Mályusz szerint túlnépesedés miatt – abaúji emberfőléssel rajzott ki észak felé a folyóvölgyekben. A Hernád völgyében a XII. században Vizsoly és még kilenc német telepfalet keletkezett. Eredetileg az ország északi határáig érő határvármegye (marchia) volt B o r s o d. Őrszolgálatot teljesítő íjász lövészek, népek emlékéért őrzi *Egerlővő*, illetőleg *Ládbesenyő*, *Szirmabesenyő* neve. Egy időben sajátos határhelyzete volt az eredetileg Borsodhoz tartozó T o r n a vármegyének is. A XII. században átvonuló terület lett újabb magyar telepítéshez, amely a Szepesség irányában folyt, előbb kiterjesztve Torna területét a Szepes–Gömöri-hegység nagy részére, hogy utóbb ez a bővítmény leszakadjon és Szepes megye alkotó részévé legyen. S á r o s vármegye csak a XIII–XIV. században válhatott le szervezetenként Abaúj vármegyéről; korábban annak volt a tartozéka mint erdős határzóna. Erre utal a sárosi örök és gyeptűk

említése a forrásokban. Z e m p l é n vármegye határa az ország északi határával esett egybe. Zemplén és U n g vármegyén át húzódott az a földből hánnyt határvédő gyeptű, amelynek velejárója volt az őrhelyek láncolata. A Szürnyeg vidéki magyar nyelvi formák egyezése Udvarhely megyei alakokkal felveti a zempléni gyeptűvel kapcsolatos székely telepek lehetőségét. Számos helynév tanúsága szerint S z a b o l c s vármegye is beleesett az egykori védelmi övezetbe (*Lövő*, ma *Lövőpetri*, *Székely*, *Besenyőd*, *Órmező*, ma *Mezőladány* stb.). A gyeptűvonalon túl fekvő erdős sávon, az egykori gyeptűlívén alakult ki B e r e g vármegye. A Verecke felé vezető nagy fontosságú útvonalon, Szentmiklós és Szolyva között határvédelmi építmények, gyeptűk is felbukkannak egy 1263. évi oklevélben. U g o c s a egykor a szent királyok vadászó erdeje volt. A XII. században tovább nyomult előre a magyar falvak települése a Felső-Tisza völgyén. A Sásvárhoz eső Tisza gázlójának, átkelőjének (*vadum liberum*) őrzői lehettek a Jakubovich Emitől feltételezett ugocsai székelyek. A tisztásokon, irtásokon előbb flamandok, majd német vendégek, ún. szászok szorgoskodtak. Erdőuradalom útját járta M á r a m a r o s területe, amely kiterjedt, vadakban gazdag erdőségeivel kitűnő királyi vadászterület volt. Számos jel mutatja, hogy jellegzetes határvidéki, erdőben gazdag terület volt egykor S z a t m á r vármegye. A Kék-kend népelem lakta a XII. század vége előtt a Nagybánya körül elterülő Kékes-erdőt. A Kék-kend népelem valamely török törzsből való határvédő csapat lehetett, amely a besenyő, káliz és székely népelemekhez hasonlóan őri hivatást teljesített. A szatmári Tiszahát benépesülése magyar parasztokkal a XII. század derekán kezdődött olyan vidéken, ahol korábban szórványos szláv népelemek laktak. Szatmár megye déli szomszédja Szolnok vármegyének Erdélyen inneni része volt, a későbbi középkorban K ö z é p S z o l n o k vármegye. A vidék római múlttal rendelkezett, de ennek folytonossága megszakadt. A Meszes hegység eredetileg gyeptű volt, azonban a XII. század második felében, amikor a szászokat Erdélybe telepítették, és a szász telepek védelmében a székelyek szerephez jutottak, a meszesi gyeptűket feladták, az örök pedig új védelmi vonalra kerültek. A Meszes ezután is határvonal maradt a szűkebben vett Magyarország és annak erdélyi része (Erdőelve) között. A XI–XIII. században az amúgy is igen kiterjedt B i h a r vármegyéhez kapcsolódott Békés és Zaránd vármegye is. De a mai Kalotaszeg is Biharhoz tartozott az egész Árpád-korban, csak utóbb számították Kolozs vármegyéhez. Kalotaszeg tehát korai magyar települési terület, amelynek betelepülése nyugat felől történt. A székely eredetkérdés szempontjából Bihar vármegyének nagy a fontossága. A székelyföldi székelyek középkori területi egységeinek (székeinek) egyike volt a telegdi, bár e helynév a Székelyföldön nem mutatható ki. Ugyanakkor Biharban (és csakis ott) van egy *Telegd* nevű falu, Nagyváradtól keletre. Fel kell tennünk, hogy a székelyek egyik — legelső és legfontosabb — székeinek népessége e helyről települt marosi, udvarhelyi és csíki lakóhelyére. Györffy György szerint az átszervezett székelység áttelepítése I. István alatt indulhatott meg. Bihar nem maradt tiszta magyar nyelvterület. A régi szláv szórványok elenyésztek ugyan a XII. századra, de erre a vidékre esik a magyar–román érintkezés, majd együttélés egyik első előfordulása. 1200 körül már élhettek a megye területén románok, akiket talán egy besenyő csoport sodorhatott magával. Biztos adat román lakosságra 1293-ból van. Györffy György a XIII. század hetvenes éveitől fogadja el a román betelepítést, illetőleg felteszi, hogy havasi legeltetésük már megindulhatott. A középkorban ország nagyságú terület volt a sajátos igazgatás alatt álló E r d é l y. A király a maga személyét képviselő külön méltóságot állított az ország középpontjától távol eső erdélyi megyék élére. E méltóságnak a XIII. század óta rendszeresen használt neve a szláv eredetű *vajda* volt. Erdély régi déli szláv lakói a XII. században etnikai különállásukat elvesztették, és beolvadtak a magyarságba. A megyeszervezetten kívül jellegzetes határörvidék volt a későbbi B e s z t e r c e v i d é k e. Eredeti szláv lakosságára jelentékeny számú magyarság is települt. Az országból kivezető besztercei útvonalon besenyő határ-

őrtelep létesült (*Besenyő*). A terület hasznosítása azonban javarészt német telepésekkel történt. A radnai németek megtelepítését — elsősorban ezüsthányászat végett — II. Géza korára tehetjük. A beszercei szászok a radnaiak után, de ugyancsak a XII. században települtek vallon elemekkel együtt; itt már a határ védelme lehetett az elsődleges cél. A későbbi *Belső-Szolnok* vármegye területén egységes, folyók mentén haladó védelmi vonal húzódott végig nyugat—keleti irányban. Egyes pontjain őrállomások voltak különféle népelemekkel. Feladatuk nem annyira a benyomuló ellenség feltartóztatása volt, mint inkább a híradás a fenyegető veszélyről. A felső Meszesi-kapuhoz vezető út egyik szakaszának védelmére emelték *Doboka* várát. A királyi *Kolozs* vármegye eredetileg Kalotaszegtől keletre alakult ki, és keleti irányban terjeszkedett. Erre helyet biztosított a második gyepű, amelynek szerepe valószínűleg a beszercei szászok XII. századi betelepülésével szűnt meg. Az egyik legrégebb erdélyi vármegye *Torda* volt. A XII. században intenzívebb magyar megtelepedés folyt Torda vármegye területén is. A jelentősebb *székely* telepek szerte az országhatáron kerültek el, feltehetően ott, ahol gyepűvonal húzódott. Mai nyelvterületünk nyugati, északi és keleti peremére a székely népcsoportok települési mozgalmak révén kerültek, s egyikük lakóhelye sem azonosítható valamiféle „székely őshaza” területével. A székelységnek nyugat felől Erdélybe való előnyomulását három fő szakaszra lehet osztani. A XI. század elején indulhatott meg a betelepülés az Erdélyi-medencébe. A XII. század folyamán vonultak át a székelyek mai lakóhelyeikre. Ezen belül a XII. század elején a székelyek előnyomultak Marosvásárhely vidékéig, illetve a Hargitáig. II. Géza koráig a gyepű Udvarhely táján húzódott, ahol a Hargita és, még északabbra, a Görgényi-havasok elegendő védelmet nyújtottak. A XII. század közepén a Fogarasi-havasok és a Rika-hegylánc volt Erdély délkeleti határa. 1150 táján a király *Homoród* és *Vargyas* völgyét átengedte a székelyek számára, hogy ott határőri szolgálatot teljesítsenek. A gyepüket még tovább tolták délkeleti irányban. Csak a XIII. század elején, első felében érték el a székelyek a Kárpátokat. Akkorra alakult ki a szokásos *Székelyföld* [1222/1280: „per t(erra)m Siculorum”: GyÖRFFY I, 823] elnevezés, mai területét felölelő értelemmel. A székelyeknek egyik, még vándorlásuk előtt kialakult nagyobb csoportja volt a *telegdíszékelyek*. A *csíki székelyek* megnevezés már a vándorlás során kialakult települési egységre, s nem eredetükre utal. Az a terület, amely a vándorlás során megnyílt előttük, gyepűvidék lehetett. A mai gyergyói falvak kialakulásának kezdete a XII—XIII. századra esik. A *marosi székelyek* neve településterületre, s nem eredetre utal. Az eredeti lakóterület emlékét nevében őrző elvándorló csoport tagjai voltak az *orbaiszékelyek*. A Keleti-Kárpátok védelmi vonalához tartozó határőr magyarok helyére települtek le. Az eredet helyre utaló nevet megőrizve kerültek új települési helyükre a *kézdíszékelyek*. Nevükben tartották fenn másodlagos megtelepedési helyük emlékét az *aranyosi székelyek*. Területük eredetileg tordai várbirtok volt az Aranyos mellékén. Ez a Torockó, Torda és Alvinc közé eső terület az erdélyi székelyek legnyugatabbra eső, elszigetelt vidéke. A székelyek eredet helyre utaló névvel vándorló csoportjába tartoztak a *sepsi székelyek*. Vitatott *Küküllő* vármegye keletkezési módja és betelepődése. Karácsonyi János a Nagy-Küküllő és az Olt közötti hegyláncot — vízválasztó jellegénél fogva — országos gyepűnek tartotta, amelyen túl II. Géza király koráig a föld lakatlan volt. Az újabb erdélyi kutatások is hangsúlyozzák besenyők jelenlétét a Barcaság közvetlen szomszédságában, ami határvédelmi övezetre vall. A székely és szász települési mozgalmaknak a határvédelmi állami érdekekkel való összefonódása megnyírálta az erdélyi *Fehérvármegye* területét. Pedig ez volt a legrégebb erdélyi vármegye, amelyet a gyula leverésével I. István király hozott létre. A középkori Brassó vidéke, a későbbi *Brassó* vármegye a magyarságnak a Kárpát-medencében történt megtelepedése után hosszú ideig gyepűelve volt. Állandóbb jellegű települések létrehozását a XIII. század elejéig megakadályozták a

nomád besenyők, úzok és kunok egymást váltó betörései. XI—XII. századi határvédő besenyő, esetleg kun etnikum emlékét őrizheti több barcasági folyónak és pataknak (*Brassó, Tatrag, Zajzon*) a török nyelvekből (is) magyarázható neve. A XII. században a magyar falusi település kiterjedt az Olt völgyére, s az Olt és a Fogarasi-havasok között kibontakozott *F o g a r a s v á r m e g y e*. A terület korábban határvédő gyepű jellegű volt. A vármegye földjén a románság adatai besenyő népességre utaló helynevekkel vegyülnek. Az I. István királytól létrehozott megyei szervezet még nem terjedt ki a későbbi *S z e b e n* vármegyére. Karácsonyi János szerint az Olt és a Maros között vízválasztót képező hegyháton országos gyepű húzódott. A székelyek korábbi jelenléte a gyepűvel függhetett össze. A későbbi Szeben vármegye területére eső Szászsebes volt a sebesi és Szászorbo vidéke az orbói székelyek földje, ahonnan az elköltözők a nevet tovább vitték mint sepsi és orbai székelyek. Az elhagyott vagy korábban is lakatlan terület így lett a szászok földje. A szász népesség városiasodó része megőrizte nyelvi rokonságát a luxemburgi németességgel. A dél-erdélyi *H u n y a d* vármegye olyan területen jött létre, amely egykor dáák központot, római tartományi fővárost foglalt magában. A római települési kontinuitás azonban megszakadt. Hunyad megye kialakulása a magyar etnikum területi kiterjedésével kapcsolható össze. A XII. században tovább folyt a magyar falvak előnyomulása a Temes folyó völgyében, s a területen megszerveződik *T e m e s* vármegye. Ez a vidék a magyar és a román etnikum egyik első találkozási, érintkezési területe volt. — A magyar népesség délnyugati, északi és erdélyi előretörése, valamint a vármegyei szervezet ottani kialakulása folyóvölgyi vagy fennsíki földrajzi egységeket érintett annak megfelelően, hogy a XII. századi magyarság lényegében már földműves nép volt, ezért elkerülte a lakatlan vagy más népelemektől gyéren lakott magas hegységeket, de az ország belsejében még rendelkezésre álló aszályos alföldi tájakat is (a későbbi Jászságot, Nagykunságot, Kiskunságot, Mezőföldet). Ezért volt lehetséges az, hogy az aszálytól szabadult, de földművelésre nem kiváltképpen alkalmas alföldi tájakra még a XIII. században is nomád néptörödékeket telepítettek. — A vázolt települési fejlődés során bontakozott ki a 72 magyar vármegye (az ún. királyi vármegyék). Erre a számra főleg abból a leírásból lehet következtetni, amelyet Freisingi Ottó püspök adott Magyarországnak 1147. évi állapotról.

KISS LAJOS

Décsy Gyula, *Linguistische Sinndeutungen*

Ural-Altaische Jahrbücher 49—57. sz. 1977—1984.

Ritka dolog, hogy valaki — egy folyóirat több évfolyamában megjelent — cikksozart ismertetésére vállalkozzék. Ha a szerző könyv alakjában jelentette volna meg, akkor mintegy száz lapnyi könyv kerekedne ki belőle. Műfaji jellege olyan, mint HADROVICS LÁSZLÓ 1975-ben megjelent „Szavak és szólások” (NyttudÉrt. 88. sz.) c. műve. DÉCSY tanulmánya egy rövid bevezetésből, 130 etimológiai szócikkből, egy pótlásból és összegezésből áll. A szócikkeknek mintegy fele magyar köz- és tulajdonnevek eredetét elemzi, 22 finn, 10 szlovák, 9 német, 8 angol, 7 orosz, 3—3 török és szerbhorvát, 1—1 svéd, japán, uráli és ugor alapnyelvi címszó pedig ezek eredetére próbál fényt deríteni.

Örömmel vettem észre, hogy egyik első kedves munkahelyem, Érsekújvár és környéke tulajdonneveinek nagy figyelmet szentel a szerző. Ez azért is lényeges kiegészítés, mert a FNEsz. a mai országhatárokon belül törekedik teljességre, de nem terjed ki az egész magyar nyelvterületre. Természetesen a határokon túlról is közzétesz számos magyar város- és helységnevet.

Nem terjeszkedhetek ki mind a 130 etimológiai szócikkre, de felsorolom betűrendben a címszavakat nyelvek szerint — külön a közneveket, külön a tulajdonneveket, hogy az etimológus láthassa, hol illik utánanéznie egyes ismeretlen eredetű vagy bizonytalan származtatású köz- vagy tulajdonnév magyarázatakor.

Magyar köznevek (és toldalékok): *-ba/-be, -ca/-ce, dena, dobos(torta), fehér, fekete, fény, gólya, halburger, hamburger, hasznos, hegy, kevély, kezes, kuruc, latyak, majom, makacs, maszek, nagy, obszíd, -om ~ -ony, szegély, szegény, szégyen, szék, székely, sziget, -ta/-te, vásik*; tulajdonnevek: *Andód, Anyala, Árva, Báb, Babits, Bálint, Baranya, Bátor, Bátor, Béla, Berda, Boba, Csavara, Csele, Csicsátka, Csicsman, Csokonai, Csokonya, Csontváry, Czuczor, Darány, Debrecen, Duba, Dubay, Duka, Dukon, Dura, Duray, Ficza, Fördös, Gágó, Galánta, Gány, Gara, György, Gyuri, Joba, Kalmár, Karácsony, Kásád, Kassa, Kelen(föld), Kerecseny, Kodály, Kollár, Kolon, Kómár, Komárom, Kontra, Kosztánkó, Lámala, Lasányi, Makács, Máté, Matoj, Matuz, Moson, Mozgó, Mózs, Munka, Munkács, Muzsla, Negyed, Nyitara, Pécs, Pelbárt, Perbete, Pered, Poczkody, Pozsega, Pozsgai, Pozsony, Reményik, Réső, Réte, Selye, Sima, Somor, Sókszelőce, Sopornya, Supala, Supena, Szala, Szapáry, Szapolyay, Szapu, Szapucsek, Szendrő, Szered, Szímő, Szomola, Tardoskéd ~ Taroskeggy, Temes/Tömös, Tessedik, Tima, Tordon, Tuba, Valkó, Valkonya, Vas, Vázsony, Vereknye, Verőce, Visonta, Zágráb, Zala, Zalaba, Zápolya.*

Finn szavak: *Cafela, etukäteen, hevosenkenkä, hieno, Hiipakka, Janhunnen, Kallio, kesy, látäkkö, leenpuusi, Loriisa, mustasukkainen, noita, Olhava, päivä, pimeä, puutua, saari, Tempakka, Tenhunnen, tuliterä.*

Szlovák: *Galanta, Komárno, Košice, Orava, osožný, Rysánek, Tekov*; német: *Klemm, Komorn, Krainfeld, Memel, Preßburg, Steinamanger, Suomisembla, Thieme, Wrackendorf*; angol: *Ballantine, beforehand, Bill(y), Craig, Hungarianist, Namath*; orosz: *Karelín, Karenin(a), Kondratov, Msta, Onega, Volhov*; egyéb: *álá (lapp), balík (török), -da (cseh), *lunka/runka (uráli), naga (japán), nálá (lapp), *palaka (ugor), säkä (török), Verovitica, Zagreb (szerbhorvát).*

Az etimológiák közt vannak jók, elfogadhatók, akadnak olyanok, amelyek az eddigi magyarázatok gyengéire figyelmeztetnek, vannak — mai ismereteim szerint — ingatag talajra épülők, amelyek túlságosan ötletszerűen, véletlen összecsengés alapján hoznak összefüggésbe szavakat (pl. m. *nagy* ~ japán *naga* és a finnugor sámanelnevezés [fi. *noita* ~ vog. *näjt-žum*]-nak a *nő* ~ *né* szóból való származtatása a „präprotouralisch” korban, vö. UAJb. 55. sz. [1983.], 29—31). Végso soron az a véleményem, hogy Décsy etimológiáit ismerniük kell a magyar nyelvtörténészeknek és névtanosoknak. Ha nem értünk egyet velük, cáfolnunk kell, ha meg egyetértünk, hivatkoznunk rájuk. Az kétségtelen, hogy ahol új megoldást javasol, ott a régi (esetleg biztosnak vélt) szöfejtésben valami hiba van, amely — esetleg tekintélyi alapon — máig is öröklődik.

Az utolsó rész végén összegyűjti 130 etimológiai cikkének eredményeit (ezeket némileg rövidítve közlöm, nem mindenben értek velük egyet):

„1. Magyarországon jóval több a személynévi eredetű helynév, mint a tájra vonatkozó.

2. Víznevek is keletkeztek személynévből.

3. Az ókorból örökölt neveket elhírtelenkedve azonosították (*Zala, Maros, Temes*), más helyre és más folyóra is vonatkozhattak.

4. A magyar helységnevek egy része, amelyek eredeztetése (rendszerint íróasztal mellett kiagyalt) föltett török alakból történt, kései keresztény becézőnévből származik (pl. *Tokaj, Tomaj*), amely mindkettő a *Tamás* becézőnévből levezethető: *Toka-é, Toma-é*).

5. A becézés egész Európában sokkal gyakoribb forrása a személy- és helynévadásnak, mint eddig sejtették.

6. Délmagyarországon, Szlavóniában és az Aldunán nagy számban találhatók magyar eredetű helységnevek, mint *Zágráb*, *Pozsega*, *Baranya*, *Verőce*, *Valkó*.

7. Megye, megyeszékhely, valamint a megye fő folyójának neve azonos a királyi **v**árispán nevével, aki ott a közigazgatást megszervezte (*Árva*, *Temes*, *Zala*).

8. Az Érsekújvár környéki vezetéknevekből megállapítható, hogy az ellenreformáció óta állandó szlovák, morva és horvát betelepítés folyt az alsó Vág és Nyitra magyarlakta vidékén. A betelepülők általában jobbágyok voltak, és hamar felszívódtak a magyarságba.

9. A magyar nyelvtörténet számára fontosak a következők:

9. 1. A helynevekben a hangtani átcsapások: *Kamocsa/Kemecse*, *Sal'a/Selye*, *Karácsony/Kerecseny*, *Kalocsa/Kelecse*, *Kolon/Kelen*, *Csaprag/Csepreg*

9. 2. A *-ta/-te*, *-ca/-ce* (<*-csa/-cse*), *-ba/-be* toldalékok nagy szerepet kaptak középkori helységneveiben (*Galánta*, *Szelőce*, *Verőce*, *Zalaba*).

9. 3. A mai *-om* helynévvégződés gyakran *-ony*-ra vagy *-on*-ra vezethetők vissza (*Komárom*, *Esztergom*, *Bajom*, *Zólyom*, *Unyom*).

9. 4. Az eddig kissé relytélyes *-onya/-anya/-enye* helynévvégzések az *-ny* képző + *-é* birtokjel egymásutánjából keletkeztek (*Baranya*, *Sopornya*)" (UAJb. 57. sz. [1984.], 56–7).

Mindezek a megállapítások eddig sem voltak teljesen ismeretlenek a nyelvtörténet és a névtan kutatói előtt, de nem voltak így tételesen megfogalmazva.

Általános megjegyzéseim: Kétségtelenül érdemes volna — ha lehetséges — jobban pontosítani az ókorból örökölt folyóneveket. A *Temes* (folyó, megye, város) nevének a *Tamás*-ból (hangrendi átcsapással) vagy a *Tömör/Temer* személynév egy *-s* végű változataból való magyarázata nem megnyugtató. Még akkor sem az, ha a dák magyarázat sem kielégítő, hiszen dák nyelvi ismereteink alig gazdagabbak, mint a hun nyelviek, a kikövetkeztetett alakokkal meg vissza is lehet élni. A szerző ugyan nem említi, de a VR.-ban van egy *Temes* nevű személy 1215-ből (ÁKSz.).

Számos helységnevet eddig is (becéző) személynévből származtatattunk, ha volt a névadás korában hasonló személynév. Igaza van a szerzőnek abban, hogy sok az íróasztal mellett kikövetkeztetett török etimológia, de a szláv és egyéb etimológiák is íróasztal mellett készültek. Nem szabad azonban megelégednünk arról, hogy az Árpádok és Anjouk korában éltek Magyarországon török nyelvű népek (besenyők, úzok, kalizok, bösözörmények és kunok) is.

A déli országrészekén eddig is magyaráztak a magyarból helységneveket (*Varasd* > szh. *Varaždin*, a *Belovár* második tagja). (Belgrádnak ma is van olyan része, amelyet ma is *varaš*-nak neveznek, ha nem is hivatalosan). Közismert tény, hogy a török kiűzése után visszakölesönöztünk a délszláv betelepülőktől néhány eredetileg magyar helységnevet (*Apatin* < *Apáti*, *Temerin* < *Temeri*). A nyelvtörténeti tanulságok közül többet ismerünk, mint például a hangrendi átcsapást és bizonyos képzőszerű végződéseket. Az összegezés mindenképpen hasznos olvasmány.

Néhány kisebb megjegyzésem (Az UAJb. kötet- és lapszámára hivatkozom): unter > am, über (51: 55). — A *Rédei* és *Rádai* aligha a *Rétei* név alakváltozata, hiszen van *Réte*, *Réde* és *Ráda* helységnév egyaránt (51: 58). — A palóc *te*, *ti* > *tye*, *tyi* palatalizáció azért nem következett be — szerintem — a *tilt* igében, mert ez mély hangrendű (52: 26). — A Fejér megyei török eredetű személynévből keletkezett *Sismánd* (MNY. LXX, 205–6) helységnév is a *Csicsmán* személynévhez tartozik (53: 66). — A török *balıq* 'ház' átvételét az ugorból (vö. m. *fału*, vogul *pāwal* ~ *pāwal*, osztják *puwal* ~ *poçal* 'Dorf') lehetségesnek tartom (54: 118). Ugyanígy a török *sākū* 'pad' szó átvételét egy (finn)ugor **šewkkä* (> m. **szekü* > *szék*), tehát a *sző* igéből származó magyar 'fonott pad, szék' jelentésben (55: 25–7). Décsy két példájához még hozzávehetem azt is, hogy a TFSz. a magyar *ló*

szót ugor eredetűnek tartja — helyesen. Azt jegyzi még meg a szótár, hogy az ugorban török, indoeurópai vagy kaukázusi jövevény lehet. Nem vagyok turkológus, de értesüléseim szerint a török nyelvekben általában nemcsak mássalhangzócsoporthal, hanem *l*-lel és *r*-rel sem kezdődhet szó, ezért jövevénytiszta szavakban egy „ejtés-könnyítő” magánhangzó kerül a szó elejére az *r* és *l* elé is. Így például a kunok átvették az orosz *rus* önelnevezést, de *urus* alakban. Ez került át a magyarba a kunból, ezért hívjuk északkeleti szomszédainkat *orosznak*. A különböző török nyelvek ’teve, számár, málhás állat’ jelentésű *ulay* szava nem lehet az ugor **lVγ* (m. *ló*, vog. *luw*, *lo*, osztj. *loy*, *law*) szó átdója, mert akkor az ugor nyelvekben is magánhangzóval kezdődne a szó. Hangtani szempontból csak a fordított átvétel (ugor > török) lehetséges. — A *Komárom* ’szűnyogos’ megnevezése bármilyen kézenfekvőnek látszik, mégis van nehézsége. Több más azonos nevű helységünk van. Pontosan megfelelő szláv „eredeti” nincsen. A prágai BLASKOVICS JÓZSEF turkológus szerint a *kabar* ~ *kamar* népnévvel függ össze. Első *Camarum* előfordulása még nem hasonlít annyira a szláv szóra, mint a mai. BLASKOVICS magyarázatát csak szóbeli értesülésből ismerem, de bizonyára meg is jelent valahol. — Igaza van a szerzőnek abban, hogy a *Sima* személynevek egy része nemcsak a *Simon* becézése lehet, hanem eredhet a XVI. századi ’hamis, álnok’ jelentésből is. Utánanéztem, és talán nem véletlen, hogy első előfordulásában, a Dömösi összeírásban egy *Hithlen* nevű személlyel egy társaságban említik (ÁKSz.). — Foglalkozásnévként a *fördös* bőven adatolható *feredős* c. a. SZABÓ T. ATTILA Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárában a XVI. századtól kezdve.

A szerző kutatásai és ötletei számos nyelvet érintenek a magyaron kívül is. Szócikkeiben ősi szavak váltakozottnak szinte szótározatlan, tegnapi újításokkal, egyszerű szóalkotásokkal. A szófejtések nagyobb része tulajdonnév, de többségüknek van köznévi kapcsolata is.

DÉCSY etimológiái akkor is érdekes, helyenként meglepő olvasmányok, ha egy részüket nem tudjuk elfogadni. Nem tiszteli a hagyományt, észreveszi, ha egy-egy évtizedek óta biztosnak hitt szófejtés alapjai nem szilárdak. Megoldási javaslatai azonban nem mind kellően átgondoltak. A legjobban sikerültek az Érsekújvár környéki vezetéknevek megnevezései, hiszen itt alapos helyszíni és családtörténeti ismeretei vannak.

KÁLMÁN BÉLA

A Jordánszky-kódex

Helikon Kiadó, Budapest, 1984. 1. darab: színes fakszimile. Gondozta SZÁNTÓ TIBOR. 2. darab: a kódex szövegének olvasata. Gondozta LÁZS SÁNDOR. 240 l. + 2 melléklet

A JordK.-nek a legutóbbi időnkig egyetlen kiadása volt (RMNy. V.), amely nem éppen kedvező körülmények között készült. A szöveget TOLDY FERENC rendezte sajtó alá és nyomatta ki, majd azt a még hiányzó Csemez-töredékkel WOLF GYÖRGY egészítette ki, s ő a kézirattal való összehasonlítás alapján hibajegyzékkel is ellátta a Toldy-gondozta részt. Ilyen formában ez a kiadás nem eléggé megbízható (vö. DIENES: MNy. LXXIV, 211). A nyelvtörténészeknek is igen örömdolgozás tehát, hogy a Helikon Kiadó a könyvbarát nagyközönség számára megjelentette ezt az értékes nyelvemléket.

A reprezentatív kiadvány — SZÁNTÓ TIBOR tervezésében és LÁZS SÁNDOR szöveg-gondozásával — méltó formában adja közre a kódexet. Az impozáns, csatos bőrkötésű színes fakszimiléhez ízléses kivitelű tartozékok kapcsolódnak, segítve az érdeklődők eligazodását a szövegben, illetve a kódexek világában: LÁZS SÁNDOR, A Jordánszky-kódex szövegének olvasata (240 l.); Uő., Utószó és szómagyarázatok a Jordánszky-kódex olvasatához (36 l.); CSAPODI CSABA, A Jordánszky-kódex (20 l.).

A színes hasonmás a lehetőségek szerint hűen rekonstruálja az eredetit. Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár kéziratával együtt közli a kódexnek az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött két lapját is. Mivel a kódex jelenlegi első kötéstáblája újabb eredetű, a fakszimilének az első kötéstáblája is az eredeti régebbi hátsó kötéstábla mintájára készült.

A nyelvtörténészek *pium desideratuma*, a színes fakszimile először valósult meg ezzel a kiadással. A technikailag kifogástalan, éles kontúrú, tiszta, jól olvasható hasonmás nagyszerű alap a további filológiai kutatásokhoz. S mivel a kódex díszítése (népies) reneszánsz elemeivel szintén figyelemre méltó, a hasonmás kiadás a művészettörténészek számára is nyereség. Egyedül azt sajnáljuk, hogy a kiadók szigorúan tiszteletben tartva a kódex eredeti állapotát, nem mérlegelték, hogy annak a számozása filológiai hivatkozásra aligha alkalmas. A második számozása az 6- és az újtestamentumi részben előlről kezdődik, az első rész első lapja számozatlan és nincs is beszámítva, két szám meg kétszer fordul elő különbözőképp leírva (ÓT. LXVIII és LXIX; ÚT. VIII és IX). A későbbi, ceruzás számozásból viszont — amely a hasonmásban sajnos sok helyt a lapok körülvágásának áldozata lett — az 1. számozatlan lapon kívül a 3. fólió is kimaradt. A bibliai helyekre több okból szintén nem lehet mindenütt hivatkozni. Az evangéliumi előszónak például nincs is bibliai megfelelője, de az amúgy is nehézkes módszert a kódex helyenként tömörítő, illetve hiányos fordításmódja is kizárja. Mindenképp célszerű lett volna tehát a kódexet ebben a formában új fóliószámmal ellátni. A filológusok a fakszimilét valószínűleg a RMNy. V. hasábszámozására hivatkozva tudják majd használni.

CSAPODI CSABA kísérő tanulmánya ismerteti a kódexet és méltatja jelentőségét. Az illuminálás alapján azt is felveti, hogy a kódex esetleg Budán, a domonkosok központi kolostorában is készülhetett.

A kódex szövegét LÁZS SÁNDOR tette a nagyközönség számára könnyebben olvashatóvá. Ez persze nem a nyelvészeti értelemben vett olvasat, inkább mai átíratnak nevezhetnénk. Egy kódexet a mai olvasó számára átírni nem könnyű feladat, s ez esetben különösen nem, mivel a JordK. nyelve kevésbé van feldolgozva. Az átírásban LÁZS dicséretesen mértéktartó elveket követett: csak a helyesíráson módosított. A mai helyesírási jelekkel, illetve alapelvek szerint közli a szöveget, úgy, hogy közben az eredeti hangértéket igyekszik tükröztetni: *fywek* → *fivek*, *gyyeereh* → *igyéret* stb. A kettős magánhangzókat a hosszúság jelölőinek fogadja el, például: *neep* → *nép*, *teeznek* → *tésznek* stb. Az eredeti szöveg variációit vagy következtetlen írásmódját azonban az átírat megőrzi egyebek közt az időtartam jelölésében is: *heg''* → *hegy*, *heeg''* → *hégy* stb. Néhány esetben viszont az írásképp ellenében is következetesen érvényesítette a szakirodalom által a JordK.-hez kapcsolt alsó-drávai nyelvjárás bizonyos sajátosságait. Így például a *bé* igekötőt vagy a *mégy* s egy pár más ige alakjait mindig hosszú magánhangzóval közli: *be menendetek* → *béménendetek*, *adok* → *ádok* stb. A népszerű kiadás igényeit figyelembe véve szerintem LÁZS általában helyesen találta meg az egyensúlyt az átírás modernizálásában. Élvezetes, mindenképpen hasznos — ha laikusnak nem is mindig könnyen követhető — átíratot olvashatunk.

Természetesen több helyen — amint LÁZS szintén megjegyzi — más megoldás is elképzelhető, s akad néhány hibás átírás is. Például a *késerejtetem* helyett *készerejtetem* (vö. TESZ. *kényszerít* a.) kellene ebben a mondatban: *Erre jelööl késerejtetem, hogy hallottam vóna Origenész mesternek ű írását* (5; a pusztaságok a továbbiakban az átíratra vonatkoznak) ~ *quod ut auderem Origenis me studium provocavit* (Prol. in Pent 8). A szójegyzékből talán a *késerejt* 'kísértetik, indíttatik, serkent' szó vonatkozik ide, illet azonban nem találtam sehol szótárazva. A szó (a fakszimilében: *kezerejteteem*) *ž*-je is az *sz*-es ejtésre utal. A *készerejt* egyébként is kedvelt szava a fordítónak (pl. 37, 68, 158, 159, 207 stb.). Az átírat *cella* (44) szava szintén hibás, a fakszimilében a megfelelő helyen *lellah* 'függöny, kárpit'

áll. A hasonmás *teennek* szavának az átírása *ténnek* (58) helyett *téennek* (= *téendnek*) lehetne. Az íráshibák szándékolt javítása nem mindenütt történt meg: *Ezek mondjad meg* (41) = *Ezek[et] . . .*; az *én sanctuariomnak* (59) = *sanctuariom[om]nak*; minden megértés (93) = *minden[t] . . .*; *megrettenék* (65) = *megrettné[ne]k* stb. Ezenkívül a szokatlan szóalakok zavaró hatása miatt — többnyire az íráshibák típusait mutató — nyomdahibák is akadnak: *elromoljon* (58) = *elromoljon*; *morgolódás tén* (65) = *morgolódást tén*; *Kimének* (66) = *kiméne*; *szerencse* (69) = *szerencsa*; *asszonyállatoknál és gyermekeknél kil* (119) = *asszonyállatoknál és gyermekeknél kil* stb.

A Lázstól összeállított szójegyzék hasznos funkciót tölt be: a legfontosabb magyarázatra szoruló szók megtalálhatók benne. Persze, ezeknek a számát még szaporíthatnánk (*eliszamik* 'elcsúszik', *erekedik* 'örököl' *halomás* 'meghalás, halál' *meggyőz* 'legyőz', *megszán* 'rászánja magát' stb.); ez részben felfogás kérdése. Néhány formaszót azonban még mindenképpen felvettem volna, mert ezek jelentésének ismerete nélkül a tartalom félreérthető (-nál *kil* 'nélkül', -tól *megdválva* -n kívül', a *miatt* pedig gyakran 'által' jelentésű). Az alakváltozatokat célszerű lett volna nem vagy nemcsak külön címszóként felvenni, hanem egy helyen feltüntetni, a többi variánsnál pedig következetesen erre utalni. Így az olvasó maga is könnyebben rájönne a variációs lehetőségekre: *alít* ~ *alojt*, *estáp* ~ *istáp*, *fed* ~ *feld* stb. A *hollal* és a *holval* között nem indokolt jelentésmegoszlást felvenni, az előbbinek szintén van a kódexben a 'holnap' mellett 'reggel' jelentése: (*hollal meglátjátok az ű dicsőségét* (39) ~ *mane videbitis gloriam Domini* (Ex. 16. 7).

A többjelentésű szók esetében Lázs a kódexbeli jelentések közül is csak azokat közli, amelyek a nem szakembernek valószínűleg idegenek: például *szül* 'nemz'. A *asztag* 'gabonakévékből rakott halom' jelentése mellől azonban épp a kevésbé ismert nyelvjárási 'csűr; horreum' (pl. 157) maradt el. A *kelence* 'gáncs *különc* [o: *kölönc*] (?)' szóalak téves. Itt a *kilíncs* szó *keléncs* 'gáncs' változatáról van szó (l. TESz. *kilíncs* a.). A *kölönc* feltevését szótörténeti adatok nem támogatják. A *kirű* 'gyűrű (?), itt fülbevaló' (77) esetében a jelentés nem kérdőjeles: fülbe való *gyűrűk*-ről máshol is olvashatunk (45). A *paré* 'paraj, sóska ?' jelentése helyett itt bizonyára a 'párhagyma, póréhagyma' jön számításba: *észünkbe jutnak az jó ért ugorkák és jó ízű dinnyák, parék, hagymák és foghagymák* (61) ~ *in mentem nobis veniunt cucumeres et pepones porrique et alia* (Nm. 11. 18). A fordító a hagymafajtákat a latinnál bővebben részletezte. A szójegyzék *patientia* szava maradhatott volna a szövegben használt középkori alakban (*paciencia*), s a *szentencia* is lehetett volna a szövegbelivel azonosan *s-ező* (*sentencia*). A *vala* 'valaki' nem önálló szó, csak a másoló lefelejtette az utótagját (pl. 42, 54, 58). Az RMNy. V.-tel azonosan egy esetben Lázs is kiegészítette (54), a többiben meg külön szónak véli. Az ótestamentumnak ezekben a részeiben igen gyakoriak a *vala*-előtagú határozatlan névmások, innen érthető az íráshiba.

Összegezve: a JordK. új kiadása nemes vállalkozás. Lehetővé teszi, hogy nemzeti kultúránknak ezt az értékes darabját — méltó formában — az olvasók szélesebb köre ismerhesse meg. Emellett a szakmai köröknek is komoly nyereség: elsősorban a színes faksimile, amely megbízható vizsgálati alapot ad a kutatók kezébe, az átirat és a melléletek pedig több olyan kérdésre irányítják rá a figyelmet, amelyek tanulmányozása a nyelvtörténet számára is kamatozik.

M. NAGY ILONA

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság érmei, díjai s a velük kitüntetettek
(1968—1985)

1. A Magyar Nyelvtudományi Társaság tagságának, illetőleg a Magyar Nyelv olvasóinak, valamint az érdeklődőknek a tájékoztatására készült ez az összeállítás. Bár a közgyűléseken elhangzó főtítkári beszámolók, amelyek folyóiratunkban megjelennek, minden évben szólnak a kitüntetésekről is, az utólagos gyors tájékozódást nemigen teszik lehetővé. Több oldalról s egyre gyakrabban jelentkező érdeklődésnek óhajtunk elébe menni, amikor most Társaságunk érmeiről, díjairól s a velük kitüntetettekről összefoglaló tájékoztatást adunk.

2. Mind létrejöttének idejét, mind értékét tekintve a R é v a i M i k l ó s - e m l é k é - r e m és -díj a Társaság első érme (szabályzatát s a módosításokat l. MNy. LXIV, 373, LXXII, 510, LXXV, 122), amely kimagasló nyelvtudományi munkásságért, illetőleg műért adományozható. 1968-ban adták ki először. Ekkor — hogy rangját emeljék — Pais Dezsőnek ítéltek oda (l. BÁRCZI: MNy. LXIV, 379). Ma is a Társaságtól adható legnagyobb elismerés.

1968: Pais Dezső. — 1969: Deme László és Imre Samu. — 1970: Tompa József. — 1971: Kelemen József. — 1972: Szabó T. Attila. — 1973: Károly Sándor. — 1974: Fokos-Fuchs Dávid. — 1975: Hadrovics László és Schlachter Wolfgang. — 1976: Ø. — 1977: Országh László. — 1978: Benkő Loránd. — 1979: Tamás Lajos. — 1980: Ø. — 1981: Kovalovszky Miklós. — 1982: Ø. — 1983: Kálmán Béla. — 1984: Ø. — 1985: Lőrincze Lajos.

A C s ú r y B á l i n t - e m l é k é r e m, amelyet 1972-ben adtak ki először, a jelenkori magyar nyelvjáráskutatásban, valamint a földrajzi- és személynévgyűjtésben elért kiemelkedő munkásságért, illetőleg az önkéntes nyelvjárásgyűjtésben mutatott kiváló eredményért ítélhető oda (l. MNy. LXVIII, 506).

1972: Végh József. — 1973: Ördög Ferenc. — 1974: Király Lajos és Markó Imre Lehel. — 1975: Pelle Béláné. — 1976: Birkás János és Hajdú Mihály. — 1977: Balogh Lajos. — 1978: Bognár András és Rónai Béla. — 1979: Penavin Olga. — 1980: Gálffy Mózes és Körmendi Géza. — 1981: Kiss Jenő, Vadas Ferenc és Vőő István. — 1982: Bárdosi János, B. Gergely Pirooska és Szabó József. — 1983: Mészárosné Varga Mária, Murádin László és Pesti János. — 1984: Matijevics Lajos, Mező András és Szabó Géza. — 1985: Kovács Dániel, Péntek János és Rácz Sándor.

A G o m b o c z Z o l t á n - e m l é k é r e m és -díj — 1977-ben adta ki először a Társaság — harmincöt évesnél nem idősebb szerző kiemelkedő nyelvtudományi művéért ítélhető oda a szakterület megkötetése nélkül (l. MNy. LXXIII, 504).

1977: Honti László. — 1978: Kemény Gábor. — 1979: Korompay Klára. — 1980: Gaál Edit. — 1981: Huszár Ágnes. — 1982: Ø. — 1983: Sz. Bakró Nagy Mariann. — 1984: Ø. — 1985: É. Kiss Katalin.

A F o k o s - F u c h s D á v i d - d í j olyan fiatal kutatónak adható ki, aki a finn-ugor nyelvtudomány területén kiemelkedő eredményt ér el. Egyszeri jutalomként 1974-ben adta ki a Társaság Korenchy Évának (l. MNy. LXXI, 507). Fokos-Fuchs halála után a díjat alapítványban véglegesítette a Fuchs család, s azóta két évenként ítéli oda a Társaság.

1978: A. Molnár Ferenc. — 1980: Janurik Tamás. — 1982: Szűz Enikő. — 1984: Csepregi Márta.

3. Az emlékérmek és díjak odaítélésére a választmánytól kiküldött bizottságok tesznek javaslatot. A bizottságok javaslatait a választmányi ülésen vitatják meg, s ott döntenek a kitüntetendők személyéről. A választmány határozatáról az elnök tájékoztatja a Társaság tagjait a közgyűlésen, s általában ott adja át az emlékérmeket és díjakat.

A Révai-, a Csűry- és a Gombocz-emlékéremmel kitüntetettek Révai Miklóst, Csűry Bálintot és Gombocz Zoltánt ábrázoló emlékérmeket kapnak. A Révai- és a Gombocz-éremmel külön díj is jár, a Csűry-éremmel nem. A Fokos-díjhoz nem társul emlékérem. Eddig ötvenöt személyt ért a megtisztelő kitüntetés, hogy a Társaság valamelyik érdemt vagy díját megkapta. A Révai-emlékérmeket tizenhatan, a Csűry-emlékérmeket huszonnyolcan, a Gombocz-emlékérmeket heten, a Fokos-díjat pedig négyen kapták meg. A kitüntetettek közül heten: Fokos-Fuchs Dávid, Kelemen József, Matijevics Lajos, Országh László, Pais Dezső, Tamás Lajos (illetőleg Korenchy Éva) nincsen már közöttünk.

A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak két új érme, illetőleg díja most van készülőben. A Pais Dezsőről elnevezett érmet és díjat a nyelvtörténet és a névtan művelésében kiemelkedő szakemberek kaphatják meg. A Kosztolányi-díj az irodalmi névadás, a névésztétika, a magyar nyelv és irodalom összefüggése vizsgálatának a föllendítésére alapítottnak. Azon társasági tagok kaphatják meg, akik ezen a területen alkotnak kiemelkedő munkát, írnak színvonalas tanulmányokat. A Pais-emlékérmeket s -díjat a Társaság először 1986-ban, Pais születésének 100. évfordulóján, a Zalaegerszegen megrendezett névtani konferencián adta ki. — Szabó T. Attilának.

A Révai-, a Csűry- és a Gombocz-emlékérem társasági alapítvány. Társaságunk egy magát megnevezni nem kívánó tagjának a jóvoltából s nemes lelkületre valló adományából társul a Révai- (1979 óta) és Gombocz-éremhez (1983-tól) díj. Egy másik, szintén névtelenséget kérő tagtársunk a Társaság iránti hálából hozta létre dicséretes adományával a Kosztolányi-díjat. A Fokos-Fuchs családnak köszönhető a Fokos-díj, Zalaegerszeg városának pedig a Pais-emlékérem és -díj.

KISS JENŐ

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből

1984. szeptember 25. Magyar szakosztály. SOÓS ISTVÁN, Horvát István és a magyar nyelvtudomány. — Az előadás Horvát István történetíró és nyelvész eddig kevésbé méltatott munkásságát mutatta be. Kitért Horvátnak a nyelvújító mozgalomhoz való viszonyára és Kazinczyval való kapcsolatára, valamint Horvát egyetemi tanári működésére is.

1984. október 2. Magyar szakosztály. WACHA IMRE, A drámai beszéd hangzásának változásai 1938-tól napjainkig (Az ember tragédiája 7 változata alapján). — Wacha Imre Az ember tragédiájának 1938 és 1984 közötti hét színreviteléből a 3. szín hangzsváltozatait vetette össze. Ezek alapján megállapította, miként alakult át Az ember tragédiája a misztériumjátékból a nemzet világirodalmi értékű drámájává, majd racionális, értelemre ható gondolati drámává, a „misztikus” szemlélettől a „tárgyilagos” szemléletig, a tárgyilagossáig. — Az ülésen a társaság nevében Bolla Kálmán köszöntötte Péchy Blankát 90. születésnapja alkalmából. — (L. MNy. LXXXI, 382–3).

1984. október 9. Névtani szakosztály. FEHÉRTÓI KATALIN, Középkori személy- és helyneveink s a cigányság letelepülésének ideje. — Az előadás tárgya: a cigányok Magyarországra való tömeges bevándorlása (1420 k.) előtti időből származó *Cigány* és *Cigányi* nevet viselő személyek lakóhelyének, társadalmi állásának és foglalkozásának vizsgálata, valamint a középkori *Cigány* (*Zigány*) helynevek eredetéről kialakult vélemények értékelése.

1984. október 16. Szlavisztikai szakosztály. NYOMÁRKAY ISTVÁN, A horvát nyelv-újítás magyar mintái I. (Magyar hivatkozások horvát forrásokban). — A horvát nyelv-újítási mozgalomra kezdettől fogva erős hatást gyakorolt a magyar nyelv művelők példája. Az előadás az 1790 és 1836 közötti időszakban vizsgálta a magyarokkal kapcsolatos nyelvi és nyelv művelési témájú horvát megnyilatkozásokat.

1984. október 23. Szaknyelvi szakosztály. FODOR KATALIN, Kísérlet a műszaki nyelv grammatikai szerkezeteinek számítógépes vizsgálatára. — Az előadás vázlata: A magyar műszaki nyelv formai jegyek alapján is felismerhető mondat értékű, sűrítő szerkezeteinek csoportosítása. A készített program. A program futtatásának eredménye és tanulságai.

1984. október 26. Szemiotikai szakosztály. THOMAS A. SEBEOK, A nyelv eredete.

1984. november 13. Általános nyelvészeti szakosztály. ADAMIK TAMÁS, A beszéd hatalma (Gorgiasz). — Az ülésen a társaság nevében Károly Sándor köszöntötte Balázs Jánost 70. születésnapja alkalmából. — (L. MNy. LXXXI, 379–82.)

1984. december 4. Szaknyelvi szakosztály. KLAUDY KINGA, Van-e a magyarban „általános” tudományos nyelv? — Az előadó foglalkozott a szaknyelv mibenlétével, a szaknyelvi kutatások irányával, valamint a magyar és az orosz szaknyelv összevetésének nehézségeivel. Felhívta a figyelmet arra, hogy míg a magyar nyelvészek elsősorban a szaknyelv lexikai kérdéseivel foglalkoznak, az orosz nyelvészek az orosz tudományos nyelv mondat szerkesztési sajátosságainak leírására helyezik a hangsúlyt.

1984. december 11. Szaknyelvi szakosztály. BAKONYI ISTVÁN, Vizualitás és szaknyelvoktatás. — Az előadás a következő kérdésekkel foglalkozott: 1. Hogyan fejleszti a vizualitás a szaknyelvi szituációkban történő reagálás képességét? 2. Passzívva tesz-e a képnézés? 3. Igaz-e a dinamikus kép előnye? 4. Milyen a vizuális és az auditív elemek összhangja? 5. Tartalmazhat-e a szaknyelvi kép- és hanganyag humoros, emocionális elemeket?

1984. december 11. A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak és az ELTE Finnugor Tanszékének közös emlékülése Fokos-Fuchs Dávid születésének 100. évfordulója alkalmából. — VÉRTES EDIT, Fokos-Fuchs Dávid, a finnugor nyelvész. — KÁROLY SÁNDOR, Fokos-Fuchs Dávid mondatnani munkássága.

1984. december 18. Magyar szakosztály. FARKAS VILMOS, Nemzetközi szavaink etimológiai kutatásának néhány kérdése. — Az előadó kifejtette, hogy a magyar szótörténeti anyag összegyűjtésének az a nehézsége, hogy a nemzetközi szavakat (purista szándékkal) egyáltalán nem vagy csak következtetlően szótározták. — Műfaji kérdés, hogy a kutatások eredményeként az úgynevezett (betűrendes) szótári rész mellett külön monografikus részek is közzétesse (pl. művelődéstörténet stb.). — A nemzetközi nyelvi megfelelők megadásakor fölvetődő kérdés a nem latin betűs (pl. arab, héber) írású adatok kérdésének az eredeti vagy átvitt formája.

1985. január 22. A szaknyelvi szakosztálynak, valamint az ELTE Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottságának együttes ülése „A magyar mint idegen nyelv a műszaki felsőoktatásban” címmel. Az ülés programja: HÁRSNÉ KIGYÓSSI EDIT, A magyar mint idegen nyelv oktatásának és kutatásának 15 éve a Budapesti Műszaki Egyetemen; SZÖLLÖSY-SEBESTYÉN ANDRÁS A magyar mint idegen nyelv helye és szerepe a műszaki felsőoktatásban; DR. STURCZ ZOLTÁN, A magyar mint idegen nyelv tanítása a műszaki egyetemeken és főiskolákon; ÁRADY ANDRÁS, A mondatközpontúság elve a grammatika tanításában; DR. ESTÓK TVADARNÉ, A szakszöveg szerepe a magyar nyelvű kommunikációra való felkészítésben; DR. GYENES TAMÁSNÉ, A beszédértés feltételeinek vizsgálata és fejlesztésének lehetőségei; FODOR KATALIN, Mondat értékű szerkezetek a műszaki nyelvben; SZÖLLÖSY-SEBESTYÉN ANDRÁS, A műszaki szöveg mint kutatási objektum.

1985. február 26. Szaknyelvi szakosztály. FÜREDI MIHÁLY, A számítógépes szak-

nyelv. — Az előadás vázlata: A számítógépes szaknyelv státusza. Hazai és külföldi helyzetkép. Perspektívák a magyartanításban: eddigi eredmények, problémák, feladatok.

1985. március 5. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. NAGY JÓZSEF, *Prozódiai alapelvek* Kodály Zoltán énekes dallamai szerkezetében és előadásában. — Az előadó kifejtette, hogy a XIX–XX. század törekvései az idegen nyelvi befolyásokat mind jobban csökkentették, és így zeneszerzőink (elsősorban Bartók Béla, Kodály Zoltán és követői) művei az énekelt dallam prozódiailag helyes megvalósítását bizonyítják. A továbbiakban azokat a belső törvényszerűségeket vizsgálta, amelyek prozódiailag lehetővé teszik a magyar nyelvű énekalkotást.

1985. március 19. Szlavisztikai szakosztály. ZOLTÁN ANDRÁS, *Nyugatorosz — magyar nyelvvel* kapcsolatok a XV. században. — A XV. század során a keleti szláv nyelvet területen két nagy államalakulat jött létre: a Litván Nagyfejedelemség és a Moszkvai Nagyfejedelemség. Ezzel párhuzamosan két kancelláriai nyelv alakult ki: a nyugatorosz és a nagyorosz. Az előadás a két — egymással szoros rokonságban levő — nyelv közötti kölcsönhatást vizsgálta.

1985. március 26. Szaknyelvi szakosztály. PONGRÁCZ JUDIT, *A közgazdasági szaknyelv nyelvészeti vizsgálatának lehetőségei*. — Az előadó kifejtette, hogy a közgazdasági kapcsolatok nyelvét (melyet közgazdasági szaknyelvként határozott meg) az elmélet és a gyakorlat számára egyaránt hasznos vizsgálatok tárgyává lehet tenni. Ennek oka a szaknyelv több kommunikációs területen való használata, stílusrétegeinek sokfélesége és a közgazdasági szakemberképzés nyelvoktatási igénye.

1985. április 9. A Kőrösi Csoma Társaság és a Magyar Nyelvtudományi Társaság közös ülése. BETHLENFALVY GÉZA, *Kőrösi Csoma dokumentumok az indiai levéltárakban*. — GULYA JÁNOS, *Göttinga és a magyar őstörténet*.

1985. április 16. A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak és az ELTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének közös rendezvénye. SEPPO SUHONEN, *Az első észti és finn grammatikák*.

1985. április 23. Szlavisztikai szakosztály. NYOMÁRKAY ISTVÁN, *A horvát nyelvújítás magyar mintái II. A katonai szókincs*. — A horvát katonai terminológia tudatos kialakításának folyamata a XIX. század harmadik harmadában kezdődött. Az új anyanyelvi szolgálati és gyakorlati szabályzatok részben német, nagyobb részt magyar szabályzatok és utasítások alapján készültek. Az előadás azokat a legfontosabb magyar mintákat mutatta be, amelyek az egyes rendfokozatokra, alakulattípusokra és a katonai szolgálattal járó egyéb alkalmi megbízatásokra, funkciókra vonatkoznak.

1985. május 7. Nyelvoktatási szakosztály. FÁBIÁN PÁL—SZENDE ALADÁR, *Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére*. — Az 1977-től 1984-ig működött egyetemközi témabizottság a címben foglalt témában — a 6-os kutatási főirány keretében — a közoktatás egészére kiterjedő vizsgálatokat-kísérleteket végzett. Ezek eredményeit mutatta be az előadás a következő rendben: a munka eseménytörténete (Fábián Pál); az újabb nyelvészeti kutatások következményei a tantervek folyamatos korszerűsítésére nézve, pedagógiai megfontolások az egész közoktatási életkor lineáris és koncentrikus szempontú kezelése a permanens fejlesztés társadalmi és személyiségformáló (lélektani) feltételei, szemléleti változások szükségszerű következményei a tanárképzésben és a továbbképzésben (Szendé Aladár).

1985. május 14. Szaknyelvi szakosztály. HELL GYÖRGY, *A szaknyelv metaforái*. — Az előadó elmondta, hogy a metaforák számát tekintve nincs lényeges különbség a szakszövegek és az irodalmi szövegek között. Jelentős eltérés található viszont akkor, ha a használt metaforák típusát nézzük: a szakszövegek mindenekelőtt „megnevező” metaforákat használnak; a szakszövegek tehát a metaforáknak csak bizonyos tulajdonságait alkalmazzák ki.

1985. június 4. Nyelvoktatási szakosztály. WALTER KÖNIG, Zur Situation der deutschsprachigen Schulen und Abteilungen in Rumänien.

A társaság debreceni csoportjának ülései.

1984. október 30. KORNÝÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES, Beszámoló a 15. Nemzetközi Névtani Kongresszusról (Lipce, 1984. augusztus 13–17.). — Az előadó a kongresszus munkájának ismertetése mellett kitért az NDK-ban folyó névtani kutatásokra, az öt különböző névtani centrumban végzett munka sajátosságaira is.

1984. december 10. VÉRTES EDIT, Ma száz éve született Fokos-Fuchs Dávid. — Az előadó megragadó képet rajzolt Fokos-Fuchs Dávid életéről és tudósi pályájáról. Helyét azok között jelölte meg, akik egyetemi katedra nélkül is (hiszen élete utolsó esztendejében lett az ELTE professzora) számos tanítványt neveltek fel, akiknek tudósi elkötelezettségét a nagy előd példaadása alakította, és mind a mai napig alakítja.

1985. február 21. KORPONAY BÉLA, Ablativus és tagadás. — Az angol és magyar ablativust és tagadást kontrasztív alapon taglaló előadás általános nyelvészeti vonatkozásokat is felrajzolt. Az előadó meggyőződése szerint a két nyelvi kategóriának igen szoros összefüggései vannak.

1985. március 14. A debreceni csoport, a KLTE könyvtára és Magyar Intézete rendezésében megemlékezés a 150 éves Kalevaláról. — Program: NYÍRKOS ISTVÁN megnyitó beszéde. Részletek a Kalevalából. TUULA UUSI HALLILA, A Kalevala és a képző-, valamint a zeneművészet kapcsolata.

1985. március 14. A debreceni csoport és a Hajdú-Bihar megyei TIT közös rendezvénye. IRMELI PÄÄKKÖNEN, A Kalevala oktatási módszerei. — Aleksis Kivi „Hét testvér”-ének analógiájára hét olyan módszert vázolt, amely alapján oktatták és ma oktatják a Kalevalát Finnországban.

1985. április 12. A debreceni csoport és a KLTE Nyelvtudományi Intézete közös rendezvénye. SEPPÖ SUHONEN, A finn nyelv hatása a szomszédos nyelvekre. — Az előadó azt az érdekes módszertani problémát fejtegette, hogyan lehet a finn és a közeli rokon nyelvek viszonylatában a hatás irányát megállapítani.

1985. április 25. VÉRTES EDIT (tanszékfoglaló előadása), A Szibériában élő finnugor népek mitológiája. — Az előadó röviden áttekintette a mitológiai kutatások történetét, majd részletesen foglalkozott a sámánhit kérdéseivel, ezen belül a sámán túlvilági utazásához fűződő hiedelmekkel és szokásokkal.

A társaság pécsi csoportja 1985. május 6-án tartotta újjáalakuló ülését. Az ülés programja: TEMESI MIHÁLY elnök beszámolója a pécsi csoport 25 éves munkájáról. — ANDOR JÓZSEF titkár ismertette a pécsi csoport céljait, működési lehetőségeit és formáit. — FERNANDO POYATOS (New Brunswick), Újabb eredmények a paralingvisztika és a kommunikáció kutatása terén.

Összeállította KESZLER BORBÁLA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Régi magyar pénzeink elnevezése*

dupla arany. Annyi, mint kettős arany, bár 1550-ből ilyen magyar arany nem maradt fenn. 1550: „in *Aureis duplis* Hungaricis Aureos 267, singulum *duplum aureum* pro florenis 3 Hungaricalibus computando” (OL. Lymbus III. f. 3.); 1621: „*dupla arany* nro 3.” (OSzK. kt. Quart. Hung. 1324.)

* L. MNy. LXXXII, 509–12.

duplon arany (*Dublone*). Az 1537 óta vert spanyol escudonak kétszeresét hívták *dublone*-nak. A XVIII. században már nemzetközi pénzként szerepel. Talán azonos a következőkkel: 1620. „Ket *hispaniay Corona* . . . *Hispaniay* es *Philöp Taller* 200 . . . penzben *iarion*” (OL. Acta Publica f. 9. n. 20.); 1733. „ne Aurei Ducati Hispanici et Gallici *Duplon* dicti defuncti Galliarum regis acceptentur, nisi iusti ponderis fuerint” (OL. Szepesi kamara 1733. III. 31. n. 20.).

egész tallér (másként *Solidus Tallerus*, *Imperialis*, *Tallerus integrus*). Ezzel az elnevezéssel csak a XVII. század folyamán találkozunk. 1620: „minden arany 280, Rhenes arany 200 . . . *egész Taller* 286 penzben es 2 bechben . . . *iarion*” (OL. Acta Publica f. 9. n. 20.); 1623: „apro penzek igen ritkan vagion, hanem *egesz Tallerok* . . . s azonkívül ket forintos es egi forintos tallerok s uy garasok vagion”. (OL. Batthyany-lev. Miss. Karol Benedek 1623.); 1635: 20 egész tallér = 36 magyar forint (Magyar Gazdaságtörténeti Szemle IX, 359); 1647: „*Scutas* 200, *talleros integros* 200 . . .” (OL. Lymbus III. f. 9. XVII. szd.); 1650: „Az *io egész Taller flor.* 3.” (OL. Misc. Actam et Monetam f. 1.); 1658: „6 oroszlanost és 4 *egész tallért*” (SZILÁDY—SZILÁGYI I, 238).

egri forint. Kurta forint, számítási pénz. (ZSÁMBÉKY L., Kis Lexikon. Szeged, 1931.)

elkelő pénz. Olyan, amit a forgalomban elfogadnak. 1625: „wagyon keozeon-seges *el keleo penz* . . .” (SzT. II, 1004); 1648: „32 000 forintot meg nem adják neki akkor-beli jo és *elkelő pénzül*” (KárolyiOkl. IV, 279); 1671: „jó és *elkelő pénzül*” (HORNYIK, PusztaszerTört. 74. sz. oklevél).

erszény. Régi török pénznem. Török szokás szerint egy erszény pénz rendszeren 500 piaszter. Az EtSz. nem ismeri ezt a jelentését, I. 791. 1655: „Az vizsterünk is meg indult két száz hetven *erszény* tallerral” (SzT. III, 375); 1660: „Barcsai Ákos küldött mostan 44 *erszény* tallérokat, melynek egyik *erszénye* teszen 500 tallerokat.” (Magyar Történeti Emlékek V, 461.)

ezüst forint (*florenus argenteus*). Számítási pénz. Mint a rossz rézpénzből 100 darabot egy *réz forint*-nak neveztek, éppen úgy ugyanabban az időben jó ezüst dénárokból 100-at *ezüst forint*-nak mondtak. 1536: „pro *florenis argenteis*” (HazOkl. No. 380.).

ezüst garas. 1790: „. . . küldek egy *ezüst Garast*” (SzT. III, 585).

fejér garas (*grossus albus*). 1612: „az *feyer garasokat* sohol el nem vették” (OL. Litt. ad Camer. 1612. máj. 13.); 1613: „*Feyer garast* semmikeppen el ne vehettnj, miwel az egez Orszagban prohibealtattot.” (OL. Acta Ecclesiastica f. 46. n. 22.); 1631: *grossus albus* (OL. Lymbus III. f. 9. — XVII. sz.).

fejér krajcár. 1695: „Nagybányái *fejér* 1 kr. 1 lot 2. qu. 2 d. vertek 304 11/16” (OL. Szepesi kamara Ben. Mandat. 1695. n. 3.).

fejér pénz (*moneta alba*). Gyöngé ezüst tartalmú apró pénzek neve. 1382: SoprOkl. I, 459); 1545: „*Feir penz*, ospora, fille” (OL. Nádasdy-lev. 48.); 1556: Pozsony megye adójába befolyt „in bapcis fl. 13., in *moneta alba* fl. 165., in currenti moneta . . . , in moneta Viennensi fl. 36. d. 48.” (OL. Lymbus II, f. 2—3. május 2.); 1575: A nagybányai pénzverőház szállít a szepesi kamarába „item in *Albis flor.* 1500.” (OL. Misc. Montan. et Monet. f. 3.); 1591: „. . . az mennyi pinzt kezemheoz attak Safarsagomban . . . *fejir pinzt* f 50” (SzT. III, 801); 1631: „in *Albis flor.* 29., in Sillingh flor. 21.” (OL. Lymbus III. f. 9. — XVII. sz.); 1705: „in *Albis florenis*” (ArchRak. I. o. IV, 328).

fejér poltura. 1623: „el nem veszi Kegelman az *feier polturat* es az Tallert negi forintban” (OL. Litt. ad Camer. 1623. III. 20. — Mocsáry Balázs).

fejes garas. Talán II. Mátyás bécsi garasa, melynek előlapján az uralkodó képe van. 1624: „ky *fejes garas*, ky Slesinger s ky Mattias kiralj garasa” (OL. Litt. ad Camer. 1624. — Zarka Ferenc).

fekete krajcár. 1695: „Nagybányai fekete krajczár 1 lot. 2 qu. 281 1/4 drb” (OL. Szepesi Kamara Ben. Mandat. 1695. n. 3.).

fél forint. Értéke 30 kr. 1809: „*Fél forint* = semiflorenus 30 kr. valens” (SIMAI KRISTÓF, Vég tagokra szedettet Szó-Tár. Budán, 1809. 199).

fél tallér. Igen ritkán említik. 1561: „solvit in *fel taller*”. (TKALČIČ, MonZagr. XII, 431); 1663: „vagdalt *fél-fél tallerokat* költöttek el” (SZILÁDY—SZILÁGYI I, 315).

fillér (*obulus*, *pfennig*, *fillérpénz*). A legkisebb pénzdarab neve. Így Zsigmond korában a quaringé és a dukaté, máskor az obulusé. 1425: „qui sub forma . . . nostre monete vulgo *filler* appellate falsam monetam cuderent” (FEJÉR, CD. X/6, 681); 1432: „pro centum florenis manete *fyler* vocate” (KárolyiOkl. II, 143); 1430: „pro 1 0000 florenis brevibus duplicis monete videlicet *fyler* et ducat vocatis” (OL. DI. 12 212.); 1432: „pro 20 florenis centenariis, obulis seu *fyller* appellatis”. (SoprVmOkl. II, 184); 1463: „parve monete ulgo *Fyllerpenz*” (OklSz.); 1560: „es soha sem en ream, sem zolgamra egy bech *fylli*ert sem keolteott” (LevT. I, 361).

fogas tallér. Mint maga az oklevél elmondja, Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem pénze, hátlapján a Báthory család sarkányfogával. 1700: „28 Talleri Ferdinandi Primi Graecensis cussionis, item 7 Imperiales vulgo *Fogas Tallerok*, Sigismundi Bathory, principis Transylvaniae” (Vas megyei Levéltár, Vasvári káptalan Prot. 1700. n. 80.).

folyó pénz (*currens*, forgalmi pénz). 1554: „300 forint *folyó* fehér pénz” (RADVÁNSZKY, MCsal. II, 10); 1659: „*Folyó*, használatban levő pénz összege” (VAJDA EMIL, A vargyasi Dániel család, Bp., 1894. 253).

font pénz. Egy font pénz 80 d. Számítási pénz volt. 1519: *funth* (OklSz., TESz.); 1552: „Az feyer onnak masayat 3 *font pinzen* agyak Bechbe, az az ket forynton es 40 penzen” (OL. Nádasdy-lev. Miss. — Sárkány Antal 1552. júl. 31.).

funtos (*fontos*) *tallér*. 1639: „sakban *Fontos* és Korona *Taller* 32 teszen flor. 48.” (OL. Batthyany-lev. Számadás.); 1642: „*Funtos taller* 55 = 73 frt. 64 1/2 d. 2 W.” (Batthyany-lev. Miss. — Jobbágy Dániel 1642. márc. 10.).

formális arany. A vert arany neve a XVII—XVIII. sz. fordulóján. 1707: II. Rákóczi Ferenc kölcsön vett „2 000 jó mértékű *formális aranyakat*” (KárolyiOkl. IV, 600); 1726: „ex domo monetaria Nagy Banyaiensi in 600 *formalibus aureis*, quamlibet per. flor. Rhenenes 4/10 computando” (OL. Misc. Camer. f. 5.).

formális oroszlanýos. Vert tallér, „in specie”. 1678: „*Oroszlános formális* adtunk 60-at” (SZILÁDY—SZILÁGYI II, 151).

formális tallér. 1678: „*Formalis tallerokat* adtunk 200 tallert” (SZILÁDY—SZILÁGYI II, 151).

franciai forint. Úgy látszik, arany forintot értettek rajta. 1642: „Cardinal Richelius . . . Testamentumot tött 60 millio *franciai forintokról*” (ETA. IV, 81); 1642: „Cardinalis Richelius, qui testamento post se reliquit 60 milliones auri” (uo. 89).

fülöp tallér. Gyakori, hogy a tallérokat a kibocsátóról *Mátyás*, *Leopoldus* stb. *tallér*-nak nevezik. Ez kétségtelenül spanyol tallér. 1620: „Hispaniay és *Philip Taller* 200, Rhen. *Taller* 160 penzben iarion ez uton” (OL. Acta Publica f. 9. n. 20.).

gréci tallér. A XVII. sz. egyik legkedveltebb fizetési eszköze, a stájer főhercegek pénze. 1623: „Progamas (Bergamasco) mind ez olyan *gereczy taler* formara az olyan tallerokat öntesel önteti, valamint az Leopoldus talera van veretve, ű is azon formara szinten változtatya es aval mind ekoraigh fizetött bór es ökör araba több szaz ezör forintnal”. (OL. Batthyany-lev. Miss. — Somogyi András 1623. VII. 19.); 1632: Értéke 1 frt. 60 dénár. (SZILÁDY—SZILÁGYI I, 31); 1638: Értéke 1 frt. 80 dénár (uo. I, 62); 1665: „botos tallert, *grécsi forma tallert* . . .” (PRT. I, 305); 1700: „28 *Talleri Ferdinandi I. Graecensis* cussionis” fizetnek még 1700-ban is Szombathelyen, házvételnél. (Vas megyei levéltár, Vasvári kápt. Prot. 1700. n. 86.).

grössl. Sziléziai és morva pénz, melyből 4 ért egy garast. 1715: „Silesitica et Moravica moneta vulgo Grössl vocata” (OL. Acta Publica f. 48. n. 27. §. 3.).

gurhes. Báni dénár a XIV. sz. második negyedében. (HÓMAN BÁLINT, Magyar pénztörténet. Bp., 1916. 350.)

gyukec. Egy magyar dénár horvátországi neve. 1715: „denary vulgo Gyukecz dicti Hungarici” forogtak Varasdon. „5 Hungarici Gyukeczeones dicti” értéke 1 garas. (OL. Acta Publica f. 48. n. 27. §. 4.)

hányt pénz. Olyan, amit nem fogadnak el forgalomban. 1663: „az gratuitus labor pénzül rosz hányt pénzt vetettenek volt vissza 1 forintot” (SZILÁDY—SZILÁGYI I, 318).

hányt tallér. Olyan tallér, amire — disagioja miatt — rá kell fizetni. 1679: „rossz hányt talleron nro. 20, rossz aranyon nro. 2 arany” volt a veszteség fizetésekor. (SZILÁDY—SZILÁGYI II, 74.)

hármastallér. Bethlen Gábor a nagybányai és a kassai pénzverdéből 1625—1629 között kikerült pénzérméje. (HUSZÁR LAJOS, Bethlen Gábor pénzei. Kolozsvár, 1945. (90; SzT. I, 407).

hollós arany. I. Mátyás király aranyai. 1699: Fizetnek 50 Mátyás aranyat „Hollos aranyok dicti”. (Vas megyei lev., Vasvári kápt. Prot. 1699. n. 188.)

horgas. 1755: „34 pénz = 1 Horgas seu Marianus” (Valor pecuniae Germanicae secundum Valachos in Transylvania). (Maximilianus Hell: Elementa Arithmeticae. Kolozsvár, 1755. 86.)

horvát dénár (rég). A XVIII. század elején a Dráván túl forgalomban volt egy pénz, melyből 4 ért egy garast. 1715: „Denary Croatici Antiqui . . . 4 Croatici denarii antiqui = 1 garas . . . 2 Patachkae Croaticae et 1 antiqua Croaticus denarius ipsis additus = 1 garas” (OL. Acta Publica f. 48. n. 27.).

imperialistallér. Tallerus Solidus, másképpen egész tallér. A XVII. században — az oroszlanos talléron kívül — a legelterjedtebb és legjobb tallér. 1622: *Tallerus Imperialis* értéke 4 fr t. (OL. Litt. ad Camer. 1622. dec. 14. — Pestinegyey György); 1646: Valaki „37 500 imperialist követel” (VAJDA EMIL, A vargyasi Dániel család 184); 1683: *Imperialis tallér* 47 ér flor. 105/50. (uo. 377); 1715: „*Imperialis Caesaris et Gallici* = 2 flor. seu 40 grossi.” (OL. Acta Publica f. 8. n. 27. §. 4.)

járó garas. Azaz forgalomban lévő, currens. 1615: „mostan iaro fejr garas” (Erdélyi Országgyűlési Emlékek. 1526—1699. I—XXII. Bp., 1875—1899. VII, 253).

kacsinka pénz. A XVI. század közepén egy pénzhamisítási pörben, Trencsénben említik, hogy hamis kachynkát vertek. (OL. Dl. 69 168. — HORVÁTH TIBOR ANTAL, Batka, kacsinka, teruntius; Numizmatikai Közöny 1956/57. 1953/54-ben a Numizmatikai Közönyben megjelent tanulmányában még bécsi pfennignek gondolta.) 1551: „vidisset quendam formam numismaticis *Kachinka* vocati . . . habentem formam *Kachynka*, sed immundam, non purgatum” (OL. Misc. Eccl. et Religiosa f. 1.); 1577: „. . . meg el ozthatok ha *katsinkává* tesződ” (TESZ. II, 298).

karikás garas. 1626: „. . . ad cursum et valorem monetarum, utpote grossorum a modo deinceps grossi, qui vocantur „lencés garas”, pro 4 denaris, alterum generis grossi, utpote „karikás garas” pro 3 denariis . . . acceptentur” (Corpus Statutorum V/1, 158. — Zala vármegye).

keresztes pénz. Zsigmond egyik dénára. 1434: „400 florenos presentis monete keresztes penz vocate” (OL. Dl. 12 636. — TESZ. II, 458).

keresztes tallér. RÉTHY LÁSZLÓ szerint Lázsiás, olyan tallér, aminek ázsiója van. Flandriai tallér. 1690: „a keresztes tallért 2 forintban tartozik mindenki elvenni” (HORNYIK J., Kecskemét város története III, 282).

kész pénz (Bares Geld). 1517: „... vagy kedykben *kecz penzyl lehet*” (TESz. II, 471); 1561: „*kész pénzt* is vőnek flor. XXVI.” (SzékOkl. V, 82); 1567: „10 forintot, kyt *kecz penzyl* kertek es veottek fel Twllen kereskedes fejében” (PESTY FRIGYES, Krassó vármegye története. I—IV. 1883—1885. IV, 87); 1771: „*Készpénz* 12 vonás forint” (Adatok az egri egyházmegye történetéhez. Szerk. KANDRA KABOS, a IV. kötetet LESKÓ JÓZSEF. I—IV. Eger, 1885—1907. I, 250).

kétfejű sassos tallér (vagy császártallér). 1623: „az uj tallert, az *kett feju sassost* nem akartak elvenni, az okáérth mas formara kerte verettetny ... nem tudhatom, ha meg vetik e ezt is, ugy mint az ellöbbeny *kett feju sassos* uy Chazar tallerat avagy nem.” (OL. Batthyany-lev. Miss. — Somogyi András 1623. augusztus 18.)

két sassú madonna pénz. 1595: *ket sasw modonna penz* (OL. Múzeumi törzsanyag, 1595. április 6.).

kettős bécs. Ausztriából ilyen Pfenninget nem ismerünk. Salzburgban vernek ilyent, viszont azt nem szokásos *bécs*-nek nevezni. 1552: „per eundem Marcum Bornemyza in *Kettheos Bech* misi eo flor. XX.” (OL. Nádasdy-lev. Számadások — szept. 9.)

kettős dénár. Magyar dénárt ilyen értékben nem ismerünk; l. mégis 1355: „pro 100 marcis *dupplicatorum denariorum* monete in provincia currentium” (AnjOkm. VI, 410). Pedig az Anjouk idejében pénzünk szilárd értékű. Ellenben a XIV. század legvégén van simplex, duplex és triplex dénár is, csakhogy ezek azt jelentik, hogy egy, kettő vagy három dénár felel meg 1 régi dénár értékének. 1385: „2 marcis *dupplicis denariis* ad numerum de Wolkou” (ZichyOkm. IV, 310); 1395: *denariis simplicibus* (uo. 602); 1398: „100 florenos per *simplices denarios* computando” (OL. Dl. 42 641.).

(Folytatjuk.)

RÁSZLAI TIBOR

LEVÉLSZEKRÉNY

Németh Zoltán írja: A *hancsokra kapál* kifejezésről: A nyíregyházi tirpákok a tengerinél régebben alkalmazott kapálási módra mondják, hogy „na hančok kopat”, „na hančoke kopat”, illetve „hancsokra kapál” vagy „hantra kapál”. Ez azt jelentette, hogy az eke után, minden harmadik barázdába szórt kukoricát, kikelése után, az első kapáláskor úgy művelték meg, hogy a növény tövéből elhúzták a földet, és halmokat, kupacokat púpoztak föl a tövek és a sorok között. A második kapálásnál a „hancsok”-ot széthúzták, simára egyengették a talajt. Az ilyen műveletnek az volt az előnye, hogy a talajlazítás mellett a földkupacok, a „hancsok”-ok alatt levő területen gyomnövény nem nőtt. Egyébként nem sarabolták („ekekapták”) a sorközöket, a tőtávolság pedig 1 m is lehetett. Azt tartották, annyi hely legyen a tövek között, hogy az ökök le tudjon feküdni, így lesz jó termés.

Másutt, pl. Eperjeske községben (Kisvárdai körzetében) a *honscok* szóalak él, ami a szekérről kis kupacokba ledobált trágyát jelenti, terítéshez előkészítve. Ugyanitt használják a *foxidhonsok* formát is vakondtúrás, földkupac jelentésben.

E megjegyzéseimet IMRE SAMU Honscok című írása (MNY. LXXXI, 351) kiegészítésül tettem meg.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1986. június 5. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív
87.15726 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest Felelős vezető: Hazai György

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők: *Tiba Judit* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkzámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

90. Mészáros István: Iskolai jegyzetkönyv a XVI–XVII. század fordulójáról. 1976. 17, – Ft.
91. Jakab István: A magyar igekötők állományi vizsgálata. 1976. 22, – Ft.
92. Kiss Lajos: Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46, – Ft.
93. Ország László: Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32, – Ft.
94. Molnár Ilona: A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19, – Ft.
95. O. Nagy Gábor: A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18, – Ft.
96. Korompay Klára: Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15, – Ft.
97. Gaál Edit: A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13, – Ft.
98. Dienes Dóra: A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16, – Ft.
99. Bańcerowski Janusz: A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21, – Ft.
100. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette Imre Samu. 1979. 32, – Ft.
101. Huszár Ágnes: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14, – Ft.
102. Kassai Ilona: Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11, – Ft.
103. Kiss Jenő: Mihályi tájzótár (Rábaköz). 1979. 17, – Ft.
104. A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. 1980. 175, – Ft.
105. Mokány Sándor: Magyar szófejtések. 1980. 15, – Ft.
106. Guszikova Antonyina: A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22, – Ft.
107. Lengyel Zsolt: Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981. 18, – Ft.
108. B. Gergely Piroska: A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21, – Ft.
109. Kontra Miklós: A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „clangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15, – Ft.
110. Sinor Dénes: Tanulmányok. 1982. 34, – Ft.
111. Farkas Vilmos: A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. 1982. 20, – Ft.
112. Jakab István: A magyar igekötő szófajtnai útja. 1982. 17, – Ft.
113. Benkő Loránd: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. 1982. 18, – Ft.
114. Balázs Judit: A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében. 1982. 28, – Ft.
115. Horváth Katalin: Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20, – Ft.
116. É. Kiss Katalin: A magyar mondat szerkezet generatív leírása. 1983. 25, – Ft.
117. Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24, – Ft.
118. Gáspári László: A századvégi novella lirizálódásáról. 1983. 18, – Ft.
119. Gósy Mária: Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvén. 1984. 25, – Ft.
120. Kiss Jenő: A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. 1985. 42, – Ft.
121. Olasz Gábor: A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1985. 42, – Ft.
122. Heltainé Nagy Erzsébet: Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban. 1986. 22, – Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MACHSZTER Könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

145. Heves megye földrajzi nevei III. A hevesi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1980. 80,— Ft.
146. D. Máta Mária: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. Zelliger Erzsébet: A kupuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. Király Péter: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. Rácz Endre: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. Szathmári István: Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. Erdődi József: Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. Raisz Rózsa: Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
153. Mészáros György: A magyarországi szinto eigányok. 1980. 10,— Ft.
154. A szövegten a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. 1979. 40,— Ft.
155. Papp Ferenc: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. 1980. 6,— Ft.
156. Veszprém megye földrajzi nevei I. A tapolcai járás. 1982. 80,— Ft.
157. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14,— Ft.
158. Pusztay János: Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.
159. Kiss Jenő: Nyelvjárasi tanulmányok. 1981. 10,— Ft.
160. Név és társadalom. Szerk. Hajdú Mihály és Rácz Endre. 1981. 50,— Ft.
161. Emlékezés Mészöly Gedeonra. 1981. 10,— Ft.
162. Deme László: Közigazgatásunk nyelvi arculata. 1982. 10,— Ft.
163. Szabó József: Nyelvjárasi szöveggyűjtemény Nagykönyiből. 1982. 40,— Ft.
164. Kiss Jenő: Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondatanából. 1982. 16,— Ft.
165. Lotz János: Az igék alakja a Jókai-kódexben. 1982. 8,— Ft.
166. Balázs János: Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. 1983. 29,— Ft.
167. Schlachter, Wolfgang—Pusztay, János: Morpho-semantische Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes *el-*. 1983. 124,— Ft.
168. Rácz Sándor: Földeák és környéke tájszótára. 1984. 66,— Ft.
169. Komárom megye földrajzi nevei. Közzétette Gerstner Károly, Hegedűs Attila, Körmendi Géza, Turi Róbert, Vitányi Borbála. 1985. 120,— Ft.
170. Név és névkutatás. Szerk. Békési Imre. 1985. 50,— Ft.
172. Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből. 1985. 10,— Ft.
174. Zsirai Miklós: Jugria. 1985. 30,— Ft.
175. Lőrincze Lajos: Hogyan vitázzunk, hogyan vitázzuk? 1985. 10,— Ft.
178. Zala megye földrajzi nevei. II. A keszthelyi járás. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. 1986. 60,— Ft.

A Nyelvtudományi Társaság kiadásában megjelent: Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. 1521. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1985. 95,— Ft.

Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). A kézirat hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1986. 108,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24—72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXIII.

ÉVFOLYAM

1987.

2. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:
**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD,
SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

Technikai szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Benkő Loránd</i> : Megnyitó a Csűry Bálint-emlékülésen	129
<i>Szabó T. Attilának</i> az emlékülést üdvözlő levele	131
<i>Imre Samu</i> : XX. századi tájnyelvi szótáraink	132
<i>Kiss Jenő</i> : Erővonalak az európai dialektológiában	140
<i>Rácz Endre</i> : Diáknyelv Pápán a 30-as években	145
<i>Fülöp Lajos</i> : Az inkongruencia és a többesjelek kérdéséhez	157
<i>Király Péter</i> : A VIII—IX. századi <i>Ungarus, Hungaer, Hunger, Hungarius, Onger, Wanger</i> személynevek	162
<i>Szabó József</i> : Néhány Duna—Tisza közti és Tisza menti nyelvjárássziget vizsgálata	180
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Büky Béla</i> : duplech? farib?. — <i>Hadrovics László</i> : Egy délszláv közvetítésű olasz jövevényszavunk: <i>dukál</i> . — <i>Kiss Lajos</i> : A tutajféllek elnevezései a magyarban. — <i>Flora Manzonetto</i> : A <i>gyanú</i> szó etimológiájához. — <i>Mizser Lajos</i> : Kondás. — <i>Németh Zoltán</i> : Gönyyere	199
Nyelvművelés. <i>Szathmári István</i> : Hobbi. Hozzáállás. — <i>Bihari József</i> : Zűr-zavar a <i>jüddis - ivrit</i> - héber szavak jelentései körül	213
Élő nyelv. <i>Hajdú Mihály</i> : A XXXIII. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtő-pályázat néprajzi témájú dolgozatairól	216
Szemle. <i>Fábián Pál</i> : Nyelvművelő kézikönyv II. — <i>Lakó György</i> : „Hagyományos” magyar nyelvészet és „korszerű” grammatika. — <i>Szabó Zoltán</i> : Herczeg Gyula, A régi magyar próza stílusformái. — <i>Rot Sándor</i> : Skutnab-Kangas T., Bilingualism or not: The education of minorities	219
Különfélék. <i>Györffy György</i> : Magyar Őstörténeti Lexikon	231
Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXXII. közgyűlése	235
Nyelvtörténeti adatok. <i>Benda Kálmán</i> : A csöböröcsöki magyar katolikusok összeírása 1696-ból. — <i>Sugár István</i> : Az Egerben megkeresztelt katolikusok utónevei 1745 és 1764 között. — <i>Ráslai Tibor</i> : Régi magyar pénzeink elnevezése	240
Levél-szék-rény. Hegedűs Attila írja. — Nagybakay Antal írja	255

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdió* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 104,— Ft

Egy szám ára: 26,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXXIII. ÉVF.

1987. JÚNIUS

2. SZÁM

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Kossuth Lajos Tudományegyetem 1986. február 21–22-én tudományos emlékülést rendezett Debrecenben Csűry Bálint születése századik évfordulója tiszteletére. Alább közöljük Benkő Lorándnak, a Nyelvtudományi Társaság elnökének megnyitóját, Szabó T. Attila nyugalmazott professzornak az emlékülést üdvözlő levelét, valamint az elhangzott előadások közül Imre Samuét és Kiss Jenőét.

Megnyitó a Csűry Bálint-emlékülésen

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és annak választmánya nevében tisztelettel üdvözlöm a Csűry Bálint születésének századik évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen megjelenteket.

Hogy ezt az előadói konferencia keretébe ágyazott emlékülést a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke együttesen rendezi, az magától értetődő dolog. Hiszen Csűry évtizedeken át tartott rendkívül szoros, bensőséges kapcsolatot társaságunkkal; debreceni egyetemi tanársága pedig — nagyszerű tudományos, oktató-tanítványnevelő és szervező tevékenysége folytán — éppen e város egyeteméhez kötötte tudománytörténeti jelentőségű. Arról a témáról, hogy mit tett ő Debrecenben a tudomány és az oktatás ügye érdekében, én e szerény igényű bevezetőben két okból sem szólnék: egyfelől azért, mert nem volt olyan szerencsém, hogy őt személyesen ismerhessem, másrészt azért, mert ez ügyben — konferenciánk műsorából kitetszően — többen elmondják majd véleményüket, jórészt személyes, tanítványi élmények alapján is. Néhány szót azonban hivatali minőségemben is ejteni szeretnék Csűry Bálintnak a Magyar Nyelvtudományi Társasághoz fűződő kapcsolatáról.

E témában az első hírt a Magyar Nyelv IV. évfolyamában, 1908-ban olvashatjuk, emígyen: „Zolnai Gyula vál. tag. ajánlatára a népnyelvi gyűjtők sorába fölvétetik Csűry Bálint kolozsvári bölcsészethallgató és neki a nyár folyamán végzendő nyelvjáráskutatásai elősegítésére a választmány 100 koronát szavaz meg” (433). A következő évben jelenik meg ugyancsak a Magyar Nyelvben az a közlés, hogy őt mint tanárjelöltet Kolozsvárról a Társaság tagjai közé választotta (V, 48).

Csűry a Szamosháti Szótár előszavának kezdő soraiban maga is kiemelten emlékezik meg arról, hogy a Nyelvtudományi Társaságtól kapott ösztönzés milyen elhatározó szerepű volt művének elkészítésére, és hálásan nyugtázza a Társaság szinte évenként ismétlődő anyagi támogatását (l. még pl.: MNy. X, 285, XIII, 313, XIX, 165).

Gyűjtőmunkáját a háborús évek során is szakadatlanul folytatta, és a Társaság választmányának „Jelentés az 1917 július havi nyelvjárási gyűjtésem-

ról” címen küldött beszámolóját így végzi: „Abban a reményben, hogy a jövő esztendőben békés viszonyok közt folytathatom gyűjtésemet s a térképezést befejezhetem, jelentésemet bezárom. Kolozsvár, 1917 szept. 4.” (MNy. XIV, 46.) 1918. évi jelentése már kevésbé optimista, noha munkakedve még töretlen; többek között így ír erről a választmánynak: „A remélt kedvezőbb viszonyok nem következtek be, a háború az idén is tovább tartott. Mindamellett az iskolai szüneteket (karácsonyi, húsvéti, nyári szünet) nyelvjárásomban töltöttem s jegyzőkönyvemet állandóan gyarapítottam.” (MNy. XV, 117.)

Mint talán köztudott, Csűry több mint négy évtizedet töltött Erdélyben, ott maradva a trianoni békeszerződés után is, s 22 évig tanított a kolozsvári református kollégiumban. Az országhatáron át is állandóan kapcsolatban, sűrű levelezésben állt Társaságunkkal, amely erdélyi nyelvjárási gyűjtőmunkáját a történelmi sorsforduló után is folyamatosan támogatta, nemcsak vezetőinek lelkesítő, buzdító soraival, üzeneteivel, hanem anyagilag is, noha ez időben a Társaság maga is nehéz pénzügyi helyzetbe került. A Nyelvtudományi Társaság vezetői közül különösen volt kolozsvári tanára, mestere, Zolnai Gyula, továbbá Szinnyei József és Gombocz Zoltán voltak Csűrynek buzgó pártfogói, munkájának segítői, nyelvész pályájának egyengetői.

Csűry Bálintot 1926-ban választotta be Társaságunk választmányi tagjai sorába, 1928-ban pedig Szily-jutalomban részesítette. Idézem a jutalom megokolásának kezdő mondatait: „A magyar nyelvtudomány régi munkása Csűry Bálint, akit már a Magyar Tudományos Akadémia is I. osztályának levelező tagságával tüntetett ki. Mindamellett mi most szükségét érezzük, hogy Társaságunk a Szily-jutalom odaítélésének formájában nagyrabecsülését fejezze ki jeles dolgozótársunkkal szemben, aki hosszú idő óta kisebb-nagyobb közlemények egész sorával gazdagította folyóiratunkat. A »jutalomként« nyújtható összeg ez esetben természetesen távolról sem felelhet meg elismerésünk mértékének, s annak inkább csak szerény jelképül szánjuk.” (MNy. XXV, 158.) Csak megjegyzem hozzá, hogy a jutalom öt darab 10 koronás arany volt a Szily-Emléken kívül.

Társaságunk Csűrynek három munkáját jelentette meg „A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai” között. Ezek: A magyar nyelvjárások hanglejtésformái. 22. szám, 1925.; Mássalhangzónyúlás, ikerítődés a szamosháti nyelvjárásban. 38. szám, 1937.; A szamosháti nyelvjárás *e—é*-féle hangjainak története. 54. szám, 1940.

Csűry Bálint több mint három évtizeden át volt a Társaság folyóiratának, a Magyar Nyelvnek nemcsak egyik leghűségesebb, hanem egyik legszínvonalasabb szerzője. Itt megjelent első közleménye még 1909-ből való: A nyelvjárás-tanulmányozás módszeréhez és egy-két adat a magyar hangtanhoz (MNy. V, 214—8). Azért is idézem a címet külön is, mert benne mintegy előre kivetítve már ekkor ott rejlenek a szerző jövőendő nyelvtudományi munkásságának legjelentősebb és legkiemelkedőbb értékű tematikus ágazatai. Ez után még több mint száz közleménnyel gazdagította a Magyar Nyelv tartalmát. Nem véletlen, hogy utolsó, már postumus jelleggel megjelent tanulmányának, „A határozott névelő történetéhez” címűnek (MNy. XXXVII, 72—4) szintén ez a folyóirat volt közlési színtere, halála évében, 1941-ben. Ehhez a tanulmányhoz írta PAIS DEZSŐ mintegy elsirató végszóként többek között a következőket: „A magyar nyelvtudomány pótolhatatlan kárára oly korán elvesztett barátunknak és a Magyar Nyelvnek a viszonyához jellemző és megható adalék, hogy a végzetes sé vált betegség támadása előtti órákban nekünk írta itt közölt tanulságos

dolgozatát. Fájdalommal érezzük belőle is, hogy egy munkaerővel és munkakedvvel tele kiváló szellem hagyott el bennünket. Gazdag hagyatékával, reméljük, még több közleményünk alatt olvashatjuk a magyar nyelvtudomány történetében maradandó CSÚRY BÁLINT nevet.” (MNy. XXXVII, 77.) Sajnos — ezt már én jegyzem meg — sem a Magyar Nyelvben, sem másutt nem olvashattunk többé semmit e hagyatékból. Fölvetődik a kérdés: ha valahol a hagyaték egésze vagy részlegei megvannak, érdemes volna utánanézni, hogy akár a postumus közlésig elmenően, akár csak tételes felsorolásban nem lehetne-e belőle valamit még napvilágra hozni.

Egy-két szó erejéig még visszatérve Csúry Bálintnak és a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak a viszonyához, hadd utaljak még egy dologra. Hogy Csúryt milyen érzelmi szálak fűzték mindvégig Társaságunkhoz, hogy mennyire nem feledte azt az erkölcsi és anyagi támogatást, amelyben ez a társadalmi szervezet őt tudományos pályájának indulásában, majd nehéz körülmények között eltöltött korábbi szakaszában részesítette, annak számos jelét adta. Írásai-ban is többször találunk erre utalásokat. A Társaság legtöbb vezető személyiségehez haláláig tartó meleg barátság fűzte, amelyben nyoma sem volt az akkor más viszonylatban nemegyszer jelentkező főváros — vidék ellentéteknek. S bármily külsőleges dolog is a belső, tartalmi, érdemi tényezőkhöz képest, mikortól fogva ezt megtehetette, anyagilag is bőven visszaadta a Társaságnak, amit attól kapott. A Társaság közgyűlési beszámolóiban, illetőleg pénzügyi jelentéseiben egy időtől kezdve majdhogynem évről évre megemlíttetik Csúry Bálint egyre fokozódó összegű alapítványi adománya a Társaság javára (l. MNy. XXVI, 154, XXVII, 135, XXVIII, 180, XXX, 62 stb. stb.).

Hogy Csúry Bálint emléke milyen mélyen él nyelvtudományunk mai művelőiben, él a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, él egykori tanszékén, él itt jelen levő és jelen nem lehető tanítványaiban, barátaiban, tisztelőiben, annak ez az emlékülés szép és kifejező tanúsága. Kívánom, hogy a most kezdődő konferencia tovább gazdagítsa tudománytörténeti ismereteinket, a személyes élmények erejével és hitelességével hozza eléink Csúry Bálint alakját, gyarapítsa tudományos életművének még behatóbb megismerését és értékelését, hathatósan járuljon hozzá azoknak a kutatási területeknek az előbbreviteléhez, amelyek oly szorosan kapcsolódnak Csúry Bálint nevéhez, korszakalkotó működéséhez.

Ezzel — a jelenlevők szíves figyelmét megköszönve — emlékülésünket megnyitom.

BENKŐ LORÁND

Szabó T. Attilának az emlékülést üdvözlő levele

Noha engem „adminisztratív” jellegű körülmények megakadályoztak abban, hogy kitüntető meghívásunkak engedve részt vegyek szeretett tanárom és atyái barátom, Csúry Bálint születése százados évfordulóján rendezett emlékünnepevényen, nem mulaszthatom el, hogy legalább üdvözlő szavaimmal kívánjak eredményes munkálkodást az ünneplésre összesereglett tanítványoknak, barátoknak és tisztelőknek.

Ne vétessék szerénytelenség számba, ha hivatkozom arra, hogy magam a Kolozsvári Református Kollégiumban 1922—1924 között már középiskolás-

ként tanítványa voltam a most ünnepeltnek, majd egyetemi hallgatóként néhány társammal együtt részt vettem — a román egyetemen hiányzó korszerű magyar nyelvészeti oktatás pótlásaként — a Csúry Bálint tartotta egyetemi szintű magyar nyelvtudományi előadásokon (1928—1930.). Valószínűleg akkor ébredő nyelvészeti érdeklődésem láttán Csúry Bálint 1930 nyarán kísérőként magával vitt a moldvai csángók között végzendő nyelvjáráskutató útjára. Ez alapozta meg későbbi csángó kutatásaimhoz szükséges helyszíni és nyelvjárási ismereteimet. Jóllehet a továbbiakban a személyes kapcsolat ritka alkalmakra korlátozódott, a levélbeli érintkezés tovább folytatódott. Csúry professzor ugyanis célkitűzésszerűen továbbra is ápolta a kisebbségi sorsban élő néhány erdélyi nyelvessel való kapcsolatot, és számukra készségesen közlési lehetőséget biztosított 1939 óta megjelenő évkönyvében, a Magyar Népnyelvben. Mikor aztán engem 1940 őszén a kolozsvári egyetemre neveztek ki tanárnak, Csúry Bálint rögtönösen azzal az ajánlattal tüntetett ki, hogy tegyük a debreceni és a kolozsvári nyelvészek közös kiadványává az ő intézeti évkönyvét. Bár magam — érhetően — örömmel fogadtam ezt az ajánlatot, az ajánlattevőnek a következő év februárjában bekövetkező váratlan halála lehetetlenné tette, illetőleg csak a méltó utód, Bárczi Géza professzorsága tette lehetővé az együttműködést. Jóllehet ez az intézményes együttműködés mindössze három évig tartott, hálásan kell megemlékezni arról, hogy a közhatalmi változás után a Csúry Bálint kezdeményezte együttműködés folytatásaként a megértő debreceni vezetés mindmáig készségesen biztosított és biztosít számunkra helyet a Magyar Nyelvjárások hasábjain.

Elnézést kérek, hogy ezekre a látszólag személyi természetű, valójában azonban tudománytörténeti jellegű mozzanatokra éppen most, a nagy Mester emlékünnepegyén tereltem rá a figyelmet; úgy gondolom azonban, hogy éppen ezeknek felelőlegesen mutatja meg teljes valóságában azt, hogy az ünnepelt szelleme miként munkál továbbra is a debreceniek és a kolozsváriak testvéries együttműködésében. Reméljük, hogy a nagy Professzor szelleme munkál továbbra az utánunk következő nemzedékek körében is.

Kérem ismételtén az Elnök urat, méltóztassék tolmácsolni őszinte jókívánságaimat az emlékünnepegyén részt vevő nyelvészárságak eredményes munkájához.

Kolozsvár, 1986. február 12-én.

Mély tisztelettel:
SZABÓ T. ATTILA

XX. századi tájnyelvi szótáraink

1. A Csúry Bálint tudományos emlékülés szervezői arra kértek fel, tartsak előadást XX. századi tájnyelvi szótárainkról. Amikor előadásom anyagához — első lépésként — összeállítottam a századunkban eddig nyomtatásban megjelent, illetve — tudtommal — jelenleg készülő tájnyelvi szótáraink jegyzékét, meglepetést jelentett számomra, hogy ez a lista 15 tételt tartalmazott.

A tájnyelvi szótáraknak ez a viszonylag tekintélyes mennyisége azonban azt is jelezte, hogy — bár mindegyik szótárnak van bizonyos sajátos vonása — egy kb. 25—30 perces előadás keretében ezeket a szótárakat külön-külön

elemezni, akár csak néhány mondat erejéig is méltatni vagy bírálni — lehetetlenség. Ezért úgy gondoltam, hogy előadásomat két kérdéskörre szűkítem le. Az egyik: XX. századi tájnyelvi szótáraink főbb típusai, ezek legjellegzetesebb sajátosságai; a másik: a „hogyan tovább?” kérdése — az én elképzeléseim szerint.

A XX. századi tájnyelvi szótárainkról szóló előadás nem véletlenül került bele a Csúry- emlékülés tematikájába. Mert CSÚRY BÁLINT a magyar dialektológia több részterületén alkotott nagyon értékeset, maradandót. Úgy gondolom azonban, hogy új utakat mégiscsak elsősorban a nyelvjárási szótárírás elmélete és gyakorlata területén tört, s életműve legkiemelkedőbb és leginkább időt álló alkotásának a Szamosháti Szótárt tekinthetjük. Azt a művet, amely immár fél évszázada minta a tájnyelvi szótárak készítői számára, mégpedig olyan minta, amelyet túlszárnyalni eddig még senkinek sem sikerült, s aligha bizonyulok rossz jósnak, ha megkockáztatom azt a megjegyzést, hogy ez a tájnyelvi szótáraknak ebben a típusában aligha fog sikerülni bárkinek a jövőben is. S tudománytörténeti jelentőségű műnek tekinthetjük a Szamosháti Szótárt azért is, mert ösztönző hatása vitathatatlanul nagy szerepet játszott abban, hogy az utóbbi fél évszázadban a tájnyelvi szótáraknak olyan tekintélyes sora készült el vagy van készülöben, mint amiről az előzőekben szólhattam.

2. XX. századi tájnyelvi szótárainkat — a közölt anyag jellege alapján — véleményem szerint a következő három nagyobb típusba sorolhatjuk: 1. általános tájszótárak; — 2. regionális nyelvjárási szótárak; — 3. helyi tájszótárak.

A nyelvjárási lexikográfia teljessége szempontjából megemlíthetjük azonban még a különböző típusú *t á j s z ó j e g y z é k e t* is. Pl. a Csúry-iskola egyik jellegzetes műfajának, a különböző népi foglalkozások (földművelés, kendermunka, fazekasság stb.) nyelvjárási-néprajzi leírásához kapcsolódó szakszójegyzékeket, a Nyelvészeti Füzetek nyelvjárási monográfiáiban található szóanyagot, sőt a különböző folyóiratokban található alkalmi nyelvjárási szóközléseket is — de ezekre én most részletesebben nem térek ki.

3. XX. századi tájszótáraink vizsgálatához hasznos volna — ha csak egészen nagy vonalakban is — visszatekinteni a nyelvjárási lexikográfia korábbi előzményeire is, hiszen tájszavaknak szótárakba való beépítése, tájszójegyzékek összeállítása már a XVIII. század utolsó évtizedétől kezdve jól ismert tevékenység — gondoljunk csak BARÓTI SZABÓ DÁVID, SZAITZ LEÓ, GYARMATHY SÁMUEL és mások munkásságára — ahogy ezt GÁLDI LÁSZLÓ „A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban” című kitűnő monográfiája meggyőzően bemutatja.

Ismétlem, hasznos volna ez a visszatekintés — elsősorban a magyar nyelvjáráskutatás és a magyar lexikográfia története szempontjából. De a századunk 30-as éveitől elkészült, illetve ma készülő tájnyelvi szótáraink és az említett felvilágosodás korabeli és reformkori nyelvjárási lexikográfiai tevékenység között nem tehető fel semmiféle szerves összefüggés, még csak közvetett formájában sem. Ezért ezzel az önmagában nagyon érdekes tudománytörténeti témával ebben az előadásban nem kívánok foglalkozni.

XX. századi tájszótáraink közül egynek azonban megvan a maga múlt századi előzménye, mégpedig a ma folyó legnagyobb szabású, a gyakorlati felhasználás szempontjából legjelentősebb, de jellegében a többi tájnyelvi

szótártól teljesen eltérő szótári vállalkozásunknak: az Új Magyar Tájszótárnak, az előbb említett „általános tájszótárak” e klasszikus típusának.

Ezt a szótárt ugyanis, amelynek koncepciója még az 1950-es évek legelején alakult ki, a magyar nyelvtudomány akkori vezetői időbeli kiterjedésében is, koncepciójában is a Szinnyi-féle Magyar Tájszótár folytatásának szánták, s feladatként — a szótár I. kötete Bevezetőjének megfogalmazása szerint — azt jelölték meg, hogy: „az 1890 és 1960 közé eső időszak nyomtatott és kéziratos nyelvjárási és néprajzi természetű forrásaiban szétszórta heverő, s így a tudomány számára szinte hozzáférhetetlen tájszóanyagot adja közre” (9). Azaz: egy elsődlegesen gyakorlati célú összegezésnek szánták ezt a szótárt, amely összegezést azonban a korszerű lexikográfiai elvek sajátos alkalmazásával kellett megvalósítani.

A szótár jellegére, alapkoncepciójára vonatkozó egykori döntést, azt tudniillik, hogy ez a szótár lényegében a Szinnyi-féle MTsz. folytatása legyen, ma, három és fél évtized távlatából is csak helyeselni lehet. Legfeljebb azt tarthatjuk sajnálatosnak, hogy az anyaggyűjtés időbeli kiterjedésének felső határát annak idején 1960-ban jelölték meg. Ezzel ugyanis a maga idejében a gyűjtött anyag feldolgozást illetően lényegében szinte „naprakész”-nek tervezett szótár, mikor a kutatók az utolsó kötetét is — majd valamikor az 1990-es évek közepén — kézbe vehetik, már egy jó emberöltőnyi távolságba kerül a szorosabb értelemben vett szinkroniától.

Ismerve azonban az első nyelvtudományi tervek összeállítását jellemző — mondhatnám meghatóan naiv — optimizmust, méltánytalanság lenne ezt az időpontkijelölést ma, utólagosan, valamiféle tervezési hibaként felróni az akkori szakembereknek.

A szótár munkálatainak, mindenekelőtt az anyaggyűjtésnek egyes részleteire vonatkozó elképzelések közül ma már jónéhányat csak erős fenntartásokkal lehet elfogadni, ahogy ezt nagyon őszintén jelzi a szótár munkaközössége is a már említett Bevezetőben (vö. 8. lap). Ez azonban szintén a tudományos munka többé-kevésbé természetes következménye, s ez az ÚMTsz. esetében szorosan összefügg azzal, hogy a magyar nyelvjárásokra vonatkozó korábbi ismereteket a magyar nyelvatlasz anyaga, illetve az atlasz anyaggyűjtése során szerzett tapasztalatok igen jelentős mértékben módosították. Ezért — úgy gondolom — a szótár munkaközössége az adott helyzetben egyedül helyes és egyedül lehetséges álláspontra helyezkedett akkor, amikor a szótár anyagát, illetőleg munkálatait illetően így foglalt állást.

„Minthogy azonban az elmúlt évek során az összegyűjtött anyag értékeiről meggyőződött, feladatának nem az alapkoncepció és a kezdetben kidolgozott elvek bírálatát, hanem az adott anyagnak a modern lexikográfia eszközeivel való szótárrá szerkesztését tartotta és tartja” (9).

S az ÚMTsz.-t illetően ma — szerintem is — a legfontosabb feladat mindazok számára, akiknek közvetve vagy közvetlenül kapcsolatuk van ezzel a munkálattal, elsősorban az, hogy biztosítsák az adott körülmények között még reálisnak mondható optimális személyi és anyagi feltételeket a folyamatos munkavégzéshez, de ugyanakkor tegyenek meg mindent annak érdekében, hogy ezek az optimális feltételek maximálisan realizálódjanak is, hogy ez, a rokon tudományok számára is alapvetően fontos mű a maga négy kötetével minél előbb a kutatók kezébe kerülhessen. (Csak tájékoztatásul jegyzem meg, hogy a szótár 2. kötete immár kb. másfél éve a kiadónál van, s megjelenését kizárólag az egyre súlyosbodó kiadási nehézségek késleltetik.)

Az általános tájszótárak közé sorolható — sajátos típusként — két olyan tájnyelvi szótár is, amelyről a szakmai közvélemény egyelőre még viszonylag keveset tud. Mindkettő GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA munkája, s az erdélyi székelyföldi nyelvatlaszgyűjtések anyagát tartalmazza. Az egyik kötet az említett atlaszgyűjtések valódi és jelentésbeli tájszavait összegezte szótár formájában — ez rövidesen megjelenik az Akadémiai Kiadónál¹, KISS JENŐnek mint hazaiszerkesztőnek a gondozásában. A másik kötet pedig ugyanennek a nyelvatlaszgyűjtésnek az alaki tájszavait szótározta. Ennek kéziratát az Akadémiai Könyvtár vásárolta meg, az ilyen típusú vásárlásokat lehetővé tevő akadémiai főtítkári utasítás értelmében. Ebből a kötetből másolatot — méltányos térítés ellenében — intézmények és magánszemélyek egyaránt kérhetnek az Akadémiai Könyvtártól.

Azzal a jogos kérdéssel, hogy nyelvjárási atlaszok anyagát miért szótár formájában jelentetjük meg, itt most nem kívánok foglalkozni. Csupán annyit jegyzek meg, hogy ezt a megoldást — alapos megfontolások után — mi javasoltuk erdélyi kollégáinknak.

4. A regionális nyelvjárási szótáraknak és a helyi tájszótáraknak több közös vonásuk is van az általános tájszótárakkal, mindenekelőtt az ÚMTsz.-ral szemben. Például: a) Ezek a szótárak általában monográfiák. Ritka kivételtől eltekintve ugyanaz a személy végezte az anyaggyűjtést és az anyag feldolgozását is. Így a szótár anyaga lényegében azonos színvonalú, nincsenek benne a gyűjtők személyétől függő szakmai egyenetlenségek. — b) A közölt anyag viszonylag szűkebb időhatárok között állt össze, így inkább tekinthető szinkrón jellegűnek. — c) A helyi tájszótárak általában egyetlen helyi nyelvjárást dolgoznak fel, de még a regionális nyelvjárási szótárak esetében is — bár a gyűjtőmunka elvileg esetleg egy-egy nagyobb területre terjedt ki (pl.: Szamosháti, Ormánság), a közölt anyag zöme egyetlen helyi nyelvjárásból való.

Mindez azonban azt is jelenti, hogy ezek a szótárak egy-egy helyi nyelvjárás vagy egy-egy nyelvjárástípus vonatkozásában a szókincs mellett több más nyelvi szint — elsősorban a fonológia és a fonetika, valamint a morfológia egyes területei — számára is többnyire gazdag, jól felhasználható, megbízható források, ami nyelvjárástani értéküket és jelentőségüket még külön is növeli.

5. A regionális nyelvjárási szótárak klasszikus típusa és mintája a Szamosháti Szótár; célszerű tehát, ha a regionális nyelvjárási szótárnak mint típusnak fontosabb jellegzetességeit ennek a szótárnak a tükrében nézzük meg. Ehhez sok segítséget ad a szótár előszava, amelyben CSÚRY nagyon világosan összegezte a szótár koncepciójára vonatkozó elképzeléseit. Ezekből idézem most a legfontosabbakat.

„A szótár anyagának gyűjtésében az volt a vezető szempontom, hogy a szamosháti népnyelv egész szókincsére kiterjedjen. . . A népi név- és képzetkincsnek ilyen megközelítőleg teljes gyűjteménye, a népnyelvnek önálló egységként való búvárlata sokféle tanulsággal jár mind néprajzi, mind nyelvtudományi tekintetben” (4). — „Egyedüli forrásom az élő beszéd. Szótáramban csak olyan adatok fordulnak elő, melyeket saját fülemmel hallottam, s úgy jegyeztem föl” (3). — „az egyes szavaknak a szamosháti nyelvjárásban élő összes jelentéseit felsorolom. Igen jellemző lehet, hogy a szó köznyelvi jelen-

¹ A mű időközben megjelent.

tései közül mi van meg és mi hiányzik a népnyelvben" (5–6). — „Szótáramban a szavakkal együtt közlöm azoknak a hangtani és alaktani sajátosságait" (8.) — „[A szólásmódok, szóláshasonlatok, közmondások] gyűjtésében is lehető teljességre törekedtem" (12). — „... a népnyelvi szótár anyaga nem volna teljes, ha ... hiányoznék a néprajzi háttér ... Ezt a felfogást érvényesítettem szótáram kidolgozásában" (13). — „Szótáramban pontosan megjelölöm a szó vagy jelentés használatának körét is" (9). — És még folytathatnám is ezt a sort.

Úgy gondolom azonban, hogy ezekből az idézetekből is jól kirajzolódnak Csűry nyelvjárási koncepciójának főbb vonásai. Egy nyelvjárás viszonylag teljes élő szókincsének az értelmező szótárát kívánta összeállítani úgy, hogy a szótár tükrözze — legalábbis a szókincs vonatkozásában — a nyelv belső mozgását, társadalmi kötöttségeit is; hogy a szótár alapján főbb vonalaiban meg lehessen rajzolni az illető nyelvjárás legjellegzetesebb fonetikai-fonológiai, morfológiai sajátosságait, s adjon képet a szótár a nyelvjárást beszélő közösség fontosabb néprajzi-folklorisztikai jellegzetességeiről is. És Csűry ezeket az elveket imponáló következetességgel meg is valósította, ami még külön is igen nagy mértékben emeli szótára értékét.

A többi regionális szótár — az Ormánsági Szótár, a Szlavóniai Szótár, sőt a Szegedi Szótár is — lényegében Csűry szótári koncepcióját követi kisebb-nagyobb eltérésekkel. Legközelebb — szerintem — a Szlavóniai Szótár áll hozzá. Az Ormánsági Szótár már történeti adatokat is közöl, főleg a vizsgált terület egyházi iratanyagából (XVII.), a Szegedi Szótárban pedig a történetiség az időbeli kiterjedést illetően is, a közölt adatok mennyiségét tekintve is még erősebben érvényesül. A szerző, BÁLINT SÁNDOR tudományos érdeklődéséből következően a Szamoshátinál is gazdagabb benne a néprajzi-folklor anyag; igen gazdag ez a szótár helytörténeti vonatkozásokban. Lényegében azt is mondhatjuk, hogy a Szegedi Szótár jóval több, mint egy nyelvjárási szótár, szinte már szegedi enciklopédiának is tekinthető.

Ebbe a típusba sorolom a Kiskanizsai Szótárt is, bár eltér az előbb említettektől abban, hogy nemcsak tájszavakat közöl ugyan, de nem törekszik elvileg sem a kiskanizsai nyelvjárás teljes szókincsének a bemutatására. MARKÓ IMRE LEHEL csupán annak a szóanyagnak a szótározását tűzte ki célul, amit 1951 decemberétől 1955 szeptemberéig gyűjtött, kiskanizsai tartózkodása idején.

Úgy gondolom, ebbe a típusba sorolható lényegében a WICHMANN—CSÚRY—KANNISTO-féle csángó szótár (Wörterbuch des ungarischen moldauer Nordcsángó- und des hétfaluer Csángódialektes); GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA „Tájszók Kalotaszegről és környékéről" című gyűjteménye, amely 1956-ban jelent meg a Babeş—Bolyai egyetem kiadásában „Studii de lexicologie" címmel, s anyaga zömében az 1940-es évek közepén végzett, Kolozsvár környéki nyelvatlaszgyűjtések ún. „orvanyagából" került ki; valamint a NEMES ZOLTÁNNÉ gyűjtése alapján GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA közreműködésével összeállított „Torjai szójegyzék" is. Ezt az utóbbi munkát elsősorban abból a szempontból sorolom ebbe a típusba, hogy ez sem csupán a vizsgált terület tájszavait kívánja szótározni. A Csűry-féle koncepció számos részletének a realizálására azonban már egyik szótár sem törekedett. Ezt a sajátosságukat most nem kívánom részletezni — legfeljebb egészen sommásan azt mondanám, hogy ezek a szótárak inkább csak szűkebb értelemben vett lexikális anyagot közölnek.

A SzamSz. és a lényegében Csúry koncepcióját követő szótárak között nem csupán magát a koncepciót illetően vannak kisebb-nagyobb eltérések, ahogy az előbb már utaltam rá, hanem pl. a lexikográfiai kivitelezésben is akadnak különbségek közöttük. Hogy csak egy példát említsek! Csúry az igekötős igéket az igekötő betűrendes helyén közli, de az alapigénél utal az összes igekötős származéokra. A Szlavóniai Szótár a besorolásban Csúryt követi, de utalásokat nem ad. Az Ormánsági Szótár az igekötős igéket az alapige alá bokrosítva közli. Ezek az eltérések azonban a közös szótári koncepció alapját nem érintik, és részletesebben nem is foglalkozom velük.

6. Az előadásom elején említett három XX. századi tájnyelvi szótár-típus közül a „helyi tájszótár” típusa a legfiatalabb. Három megjelent munka sorolható ide: a Felsőőri Tájszótár, a Mihályi Tájszótár és Földeák és környéke tájszótára. Tudomásom szerint ilyen jellegűnek ígérkezik VÁRKONYI IMRE készülő szótára a Somogy megyei Büssü, illetőleg TÓTH ISTVÁNÉ a Pest megyei Bernecebaráti nyelvjárásból — bár ezek anyagát egyelőre részletesebben nem ismerem.

A helyi tájszótárak közül a Felsőőri Tájszótár és a Mihályi Tájszótár az alapkoncepciót tekintve egyetlen vonatkozásban tér el lényegesen a SzamSz.-tól: abban, hogy a szóanyag feldolgozásában és közlésében feladják a viszonylagos teljességre való törekvés elvét, és csak a vizsgált nyelvjárás tájszavainak a közlését tekintik céljuknak. Ezen belül is elsősorban a valódi és a jelentésbeli tájszavakét, az alaki tájszavak közül pedig inkább csak bizonyos jól körülhatárolható típusokét, csoportokét.

Emellett KISS JENŐ szótára — bizonyos jelek segítségével — a címszóanyag szociális rétegződésére is utal: következetesen megjelöli a „valódi (tulajdonképpen) tájszavak”-at, illetőleg a „visszavonulóban, kihalóban” levő, valamint a „már nem használatos, kihalt” alakokat.

A valódi tájszavak külön megjelölése egy tájszótárban — szerintem — talán fölösleges, hiszen megkülönböztetésük a jelentésbeli tájszavaktól, illetve az egyébként is egészen minimális számú alaki tájszótól a szakember számára, sőt még ebben a témakörben valamennyire is tájékozott laikus érdeklődő számára is aligha okozhat gondot.

A kihalóban levő, illetve kihalt tájszavak jelzését azonban igen hasznos eljárásnak tartom, ugyanis ez nagymértékben megkönnyíti a szókincs belső mozgásának, változásának a vizsgálatát, ami a ma folyó dialektológiai vizsgálatokban szinte elkerülhetetlen mozzanat.

A helyi tájszótárak legújabb tagjának, az 1984-ben megjelent „Földeák és környéke tájszótára”-nak a szerzője, RÁCZ SÁNDOR azonban már erősebben eltávolodott a Felsőőri Tájszótár, illetve a Mihályi Tájszótár koncepciójától is. Ő már lényegében lemondott a grammatikai szerelésről, s tulajdonképpen a néprajzi, folklór anyag közléséről is. Ez az eljárás több szempontból is jól megokolható, sőt védhető is. A magam részéről mégsem venném különösebb örömmel, ha a jövőben készülő tájszótárak szerzői általában erre az útra lépnének, s ezzel a tájszótárak tartalmát a kíváncsiaknál talán jobban leszűkítene a tisztán nyelvi — sőt lexikai — vonatkozás irányába.

7. S végül még egy megjegyzést! Amikor annak idején a Felsőőri Tájszótár koncepcióján gondolkodva a tájszótár jelleg mellett döntöttem, elhatározásomban nem az elvi, hanem a gyakorlati megfontolásoké volt a meghatározó

szerep. Nekem is az a véleményem ugyanis, amit Csűry is hangoztatott, s amit idéztem is tőle, hogy egy nyelvjárás teljes szótára minden szempontból hasznosabb, érdekesebb alkotás a nyelvtudomány számára, mint egy ugyanabból a nyelvjárásból összeállított tájszótár.

Arra azonban, hogy megfelelő nyelvészeti alapképzettséggel rendelkező szakember ma korszerű nyelvjárás teljes szótár összeállítására vállalkozzék, alig van valami remény. A szerényebb célú, kevesebb munkát és időt igénylő tájszótárak összeállítására — ahogy a példák mutatják — még inkább van vállalkozó. S ezzel legalább néhány nyelvjárásunk szókincsének legértékesebb részét, sajátos tájszóincsét megmenthetjük a végső pusztulástól.

8. Ezek után térjünk rá a „Hogyan tovább?” kérdésére. Előre kell azonban bocsátanom, hogy idevágó elképzeléseim — úgy látom — nagyon sok vonatkozásban megegyeznek KISS JENŐÉVEL.

a) Reális célnak — bizonyos egyedi esetektől eltekintve — a jövőben is helyi tájszótárak összeállítását tartom, lehetőleg egy-egy jól megválasztott helyi nyelvjárásból. A „jól megválasztott” jelzővel arra kívántam utalni, hogy szerintem helyes lenne a feldolgozandó helyi nyelvjárásokat illetően bizonyos tervszerűsége törekedni a területi szóródást illetően. Ennek jelentőségét — úgy gondolom — nem kell részleteznem. Azt is tudom azonban, hogy helyi tájszótárt mindenki legszívesebben szülőfaluja nyelvjárásából készít — szülőfaluját viszont senki sem maga választja meg.

b) A helyi tájszótárakban — főleg a munka meggyorsítása és nem utolsósorban a majdani publikálás megkönnyítése érdekében — az alaki tájszavak körét erősen leszűkíteném, jobban, mint magam tettem a Felsőőri Tájszótárban, s kizárólag csak olyan alaki tájszavakat közlénék, amelyekben a helyi nyelvjárás sajátosságok olyan halmozottan jelentkeznek, hogy a helyi változat és a köznyelvi forma összetartozásának felismerése problematikus lehet esetleg még a szakemberek számára is (pl.: *csalán*: *csinált*, *könnnyű*: *kinnye*, *gyapjú*: *dzsapcsi* stb.). Sőt a közölt alaki tájszavak szócikkeinek a terjedelmét is a minimálisra venném. Adnék viszont minden tájszótárhoz egy olyan rövid, tömör hangtani leírást, amely tájékoztat az illető nyelvjárás legfontosabb fonetikai-fonológiai sajátosságairól.

c) A jelentésbeli tájszavak esetében a pontosan definiált nyelvjárás jelentés(ek) mellett a köznyelvben is élő jelentéseket csak akkor foglalnám egybe, pl. „kny.” megjelöléssel, ha ezek a jelentések azonosak a szónak a köznyelvben élő, az ÉrtKsz. rögzítette jelentéseivel. Ha a szó nyelvjárás jelentésstruktúrája ettől eltér, akkor minden jelentést külön megadnék. Egyébként a szótár félrevezeti a használóját.

d) Annak eldöntésében, hogy egy szó köznyelvi szó-e vagy tájszó, a két értelmező szótár a mérce. De elsősorban a származékok esetében nem célszerű ezt a mércét mechanikusan alkalmazni. Mert például — ha jól láttam — a *tyúktoll* szó egyik értelmező szótárban sem szerepel még értelmezetlen származékként sem — én mégsem tekinteném tájszónak. Tájszónak venném viszont az értelmező szótárak „táji”-nak vagy „népi”-nek minősített adatait, valamint az elavultnak, kihalóban levőnek minősítetteket is akkor, ha azok a nyelvjárásban teljes értékű formák. Ezt az eljárást javaslom tájszótárak mai összeállításainak annak ellenére, hogy értelmező szótárainkban a „népi” minősítés tartalma erősen problematikus, és nem is csupán azért mert, azoknak a tájszavaknak a mennyisége, amelyek lényegében az egész nyelvterületen élnek

— tehát nem „táji”-ak — és a köznyelvben ismeretlenek lennének, egészen minimális. Mindenesetre az értelmező szótárakban „népi”-nek jelzett adatok nagy többsége — szerintem — nem ilyen.

e) Az alaki tájszavakhoz egyáltalán nem adnék jelentést.

f) A köznyelvi (vagy „köznyelviesített”) címszavak után közölt nyelvjárási változatot erősen sematizált, fonematikus átírásban adnám — jelölve azonban a diftongusos ejtést, valamint a köznyelvi helyesírásban ismeretlen hangokat (*ě, á, ā, ē*) is. A példamondatokban lehetségesnek tartanám a pontosabb fonetikus jelölést is.

g) A morfológiai szereléssel a címszó után nagyon csínján bánnék. Csak olyan morfológiai adatokat adnék meg, amelyek eltérnek a köznyelvi megoldástól, tehát ha a szótár használója saját nyelvérzéke alapján nem állapíthatja meg a helyi morfológiai megoldást.

h) Csak olyan példamondatokat közlénék, amelyek segítik a tájszó jelentésének megértését. Az „*Add ide a gráblát!*” típusú példamondatok közlésének nincs sok értelme.

i) Már az anyaggyűjtés során különös gondot fordítanék a szólások, közmondások gyűjtésére. Ezeket azonban nem a szótári részben közlénék, hanem külön függelékben. Így könnyebben megtalálhatók, jobban fel lehet használni őket.

k) Ahol lehetőség van rá, jelezném a szó szociális kötöttségét, például, hogy a szó elavulóban van, csak a passzív szókincsben él; a „viszonylag új” minősítésre egy tájszótár keretében általában nem nagyon lehet szükség. Valódi tájszavak ugyanis — szerintem — ma már nem nagyon keletkeznek, sőt jelenésbeliek is csak viszonylag ritkán.

l) Ahol lehet, élnék a stílári minősítés lehetőségével is.

m) Fontosnak tartom, hogy a tájszótárak se hanyagolják el a néprajzi és folklór vonatkozások közlését. Az ilyesfajta leírások, magyarázatok ugyanis nem csupán önmagukban értékesek, hanem segíthetik magának a szóanyagának a jobb megértését is.

9. Ahogy talán az elmondottakból is kirajzolódott, az elmúlt fél évszázad igen jelentős időszak volt tájnyelvi szótáraink történetében. Tekintélyes a megjelent vagy készülóban levő tájszótárak száma. Gazdagodtunk módszertani tapasztalatokban, kialakultak a tájnyelvi szótárak különböző — esetleg többé-kevésbé követendő példának is tekinthető — típusai. Mindez igen öröndetes ugyan, de már inkább csak a múlt.

S milyennek látszik a jövő? Attól tartok, kevésbé öröndetesnek, sőt egy kissé sivárnak. Én legalábbis a felsoroltakon kívül újabb tájszótári tervekről nem tudok, s legfeljebb abban reménykedhetünk, hogy ez a mai emlékülés hátha ad némi lendületet ennek az — úgy látszik — kifulladásban levő tudományágnak.

S befejezésül még egy megjegyzést! Csúry Bálint tudományos munkássága és nevelői tevékenysége folytán egy időre Debrecen vált a hazai nyelvjárás-kutatás központjává, szellemi irányítójává. Az előzőekben felsorolt, a magyar nyelvterület különböző részeiről készített tájszótárak is — zömükben — közvetve vagy közvetlenül Csúry példája alapján vagy éppen személyes ösztönzésére születtek meg.

Jó érzés látni és tapasztalni, hogy a debreceni egyetem nem feledkezett meg jeles professzoráról, s ezzel az ülésszakkal is adózott emlékének, tudomá-

nyos érdemeinek. Éppen ezért nem hallgathatom el azt a véleményemet — bár egyáltalán nem szeretnék ünneprontó lenni, sőt még annak látszani sem —, hogy a debreceni egyetem magyar nyelvészei egy dologban adósai Csűry Bálintnak. Nem egészen érthető ugyanis számomra, hogy Csűry Bálint egyik szép terve, az általa megindított és bizonyos részeredményeket már az ő életében elért „cívisszótár” lényegében fiaskóval végződött. De talán nem volna még késő, ha nem is egy teljes cívisszótár, de legalább egy debreceni tájszótár összeállításához hozzálátni.

Azt hiszem, ez lenne egyik legszebb és legméltóbb hozzájárulás Csűry Bálint emlékezetének ápolásához Debrecen részéről.

IMRE SAMU

Erővonalak az európai dialektológiában

1. Nemcsak a Csűry Bálint életműve előtti tisztelgés szándéka, a tudománytörténeti hűség is azt követeli, hogy megállapítsuk: a némelykor a „befelé forduló” jelzővel is minősített hazai nyelvjárásban Csűry azok közé tartozott, akik kifelé is tekintettek. Csűry a hozzánk több tekintetben hasonló helyzetű finnek és észtek nyelvjárástani eredményeit kísérte megkülönböztetett figyelemmel, s gyakran hivatkozott követésre méltó példájukra (l. például MNy. I, 3—4). A kifelé is tekintés ma is magától értődő követelmény a magyar dialektológia számára. Amikor most magam effélére vállalkozom, természetesen megszorításokkal tehetem csak, s csupán néhány, fontosabbnak ítélt jelenségről adhatok vázlatos, inkább jelzőszerű képet, úgy, ahogy tapasztalataim s olvasmányaim, illetőleg az előadás kerete ezt megengedi. Arra vállalkozhatam csak, hogy a számomra nyelvileg elérhető, s másként is hozzáférhető szakirodalomból válogatva megkíséreljek kitapintani néhány fontosabb pontot, amelyek ma Európában a dialektológiai érdeklődés fókuszában állanak.

2. A hatvanas-hetvenes években megtorpanás következett be, tanácstalanság lett úrrá dialektológiai körökben. Több helyütt arról beszéltek, hogy a dialektológia válaszút elé került, másutt pedig úgy tették föl a kérdést, van-e egyáltalán jövője a nyelvjáráskutatásnak. Ennek a félelemnek két fő oka volt. Az egyik nyelvtudományon kívüli: a mindig is változó nyelvjárásoknak — itt nem részletezhető, de mindannyiunktól jól ismert okok miatt — az utóbbi évtizedekben fölgyorsult változása azt a benyomást keltette egynémely kutatóban, hogy a nyelvjárások szemünk láttára tűnnek el. Azaz: nem lesz mit kutatni. A másik — a szélesebb hatású — ok tudománytörténeti. Többen úgy vélték, hogy a nyelvjárások nyelvrendszertani szempontból nem foghatók meg úgy, ahogy a köznyelv, hogy tehát a nyelvjárások nem igazi nyelvi rendszerek. Úgy tetszett továbbá egy időben, hogy a dialektológia behozhatatlan hátrányba kerül a köznyelvi kutatásokkal szemben, merthogy mind strukturalista, mind pedig generatív grammatikai szemléletű nyelvjárási munka kevés született. Közben az is kiderült, hogy a minden élő nyelvet jellemző szinkrón dinamizmusnak, illetőleg variabilitásnak a megragadásához, tehát a nyelvjárások adekvát leírásához is nélkülözhetetlenek a nyelvészociológiai szempontok. De éppen a nyelvészociológiának a hetvenes évek elején történt gyors előretörése, s a vele járó s a friss diszciplínákra sokszor jellemző agresszivitás azt sugallta, hogy a nyelvészociológia bekebelezi a dialektológiát.

A „kedélyek megnyugvását” úgyszintén két fő ok hozta. Az egyik az a tény, hogy bár valóban fölgyorsult a nyelvjárások visszaszorulása, gyors kihalásukról nem beszélhetünk. Sőt, Nyugaton a nyelvjárások reneszánszáról, nyelvjárasi hullámról beszélnek többen is, amely hullám a nyelvjárásokat megtartó — korábban nem sejtett — erőként jelentkezik. A másik fő ok részint az volt, hogy a strukturalista és a generatív módszerek korlátai időközben kiderültek, tehát nem volt már szó egyedül üdvöztető módszerekről. Az is kiderült, hogy a strukturális (nem strukturalista!) megközelítés igenis eredményesen alkalmazható a nyelvjárások valamennyi részlegének a leírásában, azaz kiderült az is, hogy a nyelvjárások is önálló, „igazi” nyelvi rendszerek. Mindehhez jött a dialektológia mezejének a kibővülése: a nyelvjárások köznyelv felé közeledésével sajátos, a nyelvjárások és a köznyelv közötti átmeneti formák keletkeznek, s ezeknek a vizsgálata is mindenütt a dialektológia hatáskörébe soroltatik, minthogy ezek a változatok (a táji vagy regionális köznyelvek) a nyelvjárások más formában való továbbélései, mondhatnám átlényegülései, de per definitionem is a nemzeti nyelv területi alapon elkülönülő változatai. Ezeknek a nyelvjárások és a köznyelv közötti átmeneteknek a variánsaiknak a pragmatikai vizsgálatában döntő szerep jut a nyelvészociológiai szempontoknak. Világossá vált azonban az is, hogy e szempontokkal korántsem magyarázható meg minden a dialektológiában. Így hát a dialektológia megtartotta önállóságát, s nem veszítette el identitását. Nemcsak volt, van is sajátos kutatási területe s anyaga, s ezt módszertani fegyvertárának a megújításával képes vizsgálni. Arról nem is beszélve, hogy a napjainkban gyorsan születő s zajló nyelvi változások vizsgálatára a nyelvjárások s a belőlük alakuló változatok nagyszerű lehetőséget kínálnak, s ez a dialektológiának általában változásvizsgálati és speciálisan nyelvtörténeti, valamint társadalmi perspektívát egyaránt ad.

3. Külföldön gyakori téma, hogy mennyire igényes elméleti szempontból a dialektológia. Az kétségtelen, hogy a tudományos nyelvjárastan első mintegy száz évét az jellemezte, hogy rengeteg anyagot gyűjtöttek, de nyelvjárasi elmélettel nemigen foglalkoztak. A legtöbb elméleti hozzászólást a nyelvjárásdefiniálása körüli viták hozták, különösen azután, hogy a francia nyelvföldrajzosok, majd az ő nyomukban az újgrammatikusok inkább csak absztrakciónak tekintették a nyelvjárásokat. E korszakban joggal lehet dialektológiai elméletdeficitről beszélni. Az utóbbi két évtizedben a helyzet Európa több országában gyökeresen megváltozott. Az elmélet iránti érdeklődés fokozódásában a legfontosabb szerepet a nyelvtudomány elmélet-vitái, a nyelvészociológia erőteljes térhódítása, a nyelvjárásoknak a hetvenes évek elején Nyugaton jelentkező reneszánsza játszotta, valamint az egyre differenciálódó nyelvi helyzet (ti. a nyelvjárások és a köznyelv közötti átmenetek létrejötte és terjedése), s az így szinte tálcán kínált általános változásvizsgálati lehetőségek is. Az amerikai strukturalizmus és a generatív grammatika elsősorban elméleti vonatkozású recepciója körülbelül a hatvanas évek végére lezárult Európa nagy részén. A dialektológiában nagyobb katalizátorrá vált a — leginkább WILLIAM LABOV nevével fémjelezhető — nyelvészociológiai s ezzel szorosan összefüggő szinkrón változásvizsgálat. Megjegyzendő, mindkét vizsgálati irányzatnak megvoltak a maga genuin nyelvjárastani implikációi. Amikor a ma dialektológusa egy-egy nyelvjárást a maga nyelvi-kommunikációs komplexitásában igyekszik megragadni, óhatatlanul olyan problémákkal szembesül, mint például a köznyelv és a nyelv-

járások kölcsönhatása, a nyelvi viselkedés több, köztük szociológiai tényezők-től függő befolyásoltsága, a nyelvi variabilitás bonyolult jellemzői — és így tovább. Természetes tehát, hogy eddig nem látott lendületet vett a nyelvi változások vizsgálata, hiszen a most induló és zajló változások a nyelvi változásokra vonatkozó elméletek felülvizsgálását mintegy laboratóriumi körülmények között teszik lehetővé. Az utóbbi tíz évben sok elméleti igényű dialektológiai munka jelent meg, főként német és angol nyelvterületen, de a konkrét elemzések is a korábrinál nagyobb elméleti tudatosságot tükröznek. Így hát ma már nem lehet elmélet-hiányról beszélni a dialektológiában.

4. Feltűnően nagy számú önálló kiadvány s tanulmányok, beszámolók sora foglalkozik az anyaggyűjtés módszertanával. Ez némiképp meglepőnek hathat: lehet itt még egyáltalán újat mondani? Nemcsak lehet, kell is. Éspedig több ok miatt. Megváltozott a nyelvi-nyelvjárási helyzet, s ennek számos következménye van. Például az, hogy a nyelvjárási beszélők kétnyelvűek, s velük már nem lehet úgy bánni, mintha csak nyelvjárásban tudnának beszélni. A kétnyelvűség, a nyelvjárások és a köznyelv közötti átmenetek, illetőleg a variabilitás vizsgálata olyan tényezőknek (ti. nyelvészociológiaiaknak) a figyelembe vételét teszi elkerülhetetlenül szükségessé, amelyeket eddig vagy egyáltalán nem, vagy csak elvétve vettek — mert vehettek — figyelembe a dialektológusok. Amikor a szociológia bizonyos módszereinek a dialektológiai gyakorlatba való átplántálásáról esik szó, illendő nem megfeledkezni arról, hogy az alapvető és fontosabb gyűjtési módszerek kivétel nélkül a klasszikus dialektológiából kerültek át a szociológiába. Nincs szó tehát arról, hogy most már mindent másképp kell gyűjtenünk. Arról azonban igen, hogy az új nyelvi helyzethez igazodva más tudományok módszereiből azt és annyit hasznosítson a dialektológus, ami célja eléréséhez közelebb viszi.

Több új módszerrel kísérleteznek szinte mindenütt, s ezek — a beszámolók szerint — hasznosan egészítik ki a jól ismert gyűjtési alapszereket. Bővül a nyelvjárásgyűjtésben figyelembe veendő szempontok száma, s egyre nő a jó adatközlő kiválasztása, a megfelelő beszédhelyzetek megtalálása, egy szóval a megbízható nyelvi anyagot garantáló módszerek iránti igény. Nem csoda, hogy a passzív megfigyelések s az indirekt gyűjtések olyan nagy becsben tartatnak.

5. Az, hogy a nyelvjárási beszélő hol, mikor, hogyan beszél, nyelvjárásban vagy a nyelvjárás és a köznyelv közötti változatban, esetleg köznyelven, nem nyelven belüli tényezőktől függ, következésképpen nem is magyarázható nyelven belüli okokkal. A mai nyelvjárási állapot pontos megragadásához szükség van tehát a nyelvhasználatot befolyásoló nyelven kívüli tényezők leírására is, azaz nyelvészociológiai szempontok alkalmazására. (Amikor a szociológiai szempontok fontos szerepe hangsúlyoztatik, s a nyelvészociológiának a nyelvjárástani vizsgálatokba való erősebb bevonásáról esik szó, nem feledkezünk meg arról, hogy nyelvészociológiai szempontokkal — ha nem is így nevezte — éppen a nyelvjárásban dolgozott korábban is már. A társadalmi tényezőknek a nyelvjárásokban való fontosságára ugyanis nem a mi korunk jött rá, legalábbis Közép-Európában nem. S erről a tényről — bár sokan teszik — nem szabad megfeledkezni. Ausztriában MATTHIAS HÖFER 1800-ban, Bajorországban pedig ANDREAS SCHMELLER 1820 körül tudott arról s meg is írta, hogy az adatközlők társadalmi helyzete befolyásolja, hogyan beszélnek.) Hogy a pragmatikai meg-

közelítésű dialektológiai leírásokban milyen rendezési elvet érdemes követnie a dialektológusnak, milyen sorrendben, milyen függőségi viszonyban s milyen tagolásban célszerű elhelyeznie az intra- és extralingvális tényezőket, nincs még minden igényt kielégítő recept. Az azonban világos, hogy a diasztratikus megközelítésű dialektológiai vizsgálatoknak a nyelvjárási beszélők társadalmi viszonyrendszerét számba kell vennie és a nyelvhasználat helyzetait (az ún. szituációspektrumot) rangsorolnia kell. A legújabb ilyen vizsgálatok első sorban innovatív nyelvjárások körében végeztettek, hogy minél több releváns szociológiai tényező hatását megfigyelhessék. Az már közhelynek számít, hogy ugyanazok a szociológiai tényezők nem feltétlenül indukálják ugyanazokat a nyelvi viselkedésformákat a különböző nyelvjárásokban, illetőleg, hogy egyre fontosabb szerepe van a nyelvi megnyilatkozások befolyásolásában a beszédhelyzetnek. Egyre több tanulmányban jut szóhoz a nyelvjárási tudat, illetőleg a nyelvjárási tudatnak a nyelvjárásban — a nyelvjárás megtartásában vagy elvetésében — játszott szerepe.

6. Virágozik a monográfia műfaja. Az újabb monográfiákra az jellemző, hogy megkísérlik a hídverést az eredményekben gazdag korábbi dialektológia s az újabb, modern grammatikaelméletekre s nyelvészociológiai szempontokra figyelő munkák között. Egy tekintetben nem látok nagy előrelépést: az alaktan, de különösen a mondatban változatlanul a hangtani vizsgálatok mögé szorul. A nyelvi szerkezetek leírásában zömmel négy problémakörrel találkozunk: a) a helyi nyelvjárások leírása; b) egymás mellett élő nyelvváltozatok összehasonlító vizsgálata; c) a nyelvjárás és a fölé rétegződő kiegyenlítő sztenderdnyelvi formák viszonyának egybevető vizsgálata; d) a kölcsönös nyelvi befolyásolási folyamatok leírása.

A nyelvjárási monográfiákat — s ezen itt s most első sorban egy-egy helyi nyelvjárás valamely szintjének a leírása értendő — a nyelvjárásokra vonatkozó általános dialektológiai kérdések fölvetése legbiztosabb alapjának tekintik. A modern strukturális nyelvjárás-felosztási kísérletek is a helyi nyelvjárásokat leíró monográfiákon alapulnak első sorban.

7. Az utóbbi évtizedekben növekedőben van az érdeklődés a nyelvi dinamizmus és a természetes nyelvek heterogenitása iránt. Ez reakció az előző időszak nyelvtudományának statikus és homogén nyelvrendszer-szemléletére, amelyet azonban az új nyelvi helyzet is — hogy úgy mondjam — kikényszerített a nyelvtudományból. A nyelvjárások (mint minden élő nyelv) sosem voltak teljesen homogén rendszerek. A változás és a változatok minden korban jellemezték a nyelvjárásokat is. Az utóbbi évtizedek nagy gazdasági, társadalmi és művelődési átalakulásainak a következtében azonban meggyorsult a nyelvjárások visszaszorulása, a köznyelvhez való közeledése, Napjaink új nyelvi helyzetét összefoglalóan úgy jellemeztjük, hogy 1. egyre tömegesebben s erőteljesebben hatolnak be köznyelvi formák a nyelvjárásokba; 2. ezzel összefüggésben a nyelvjárások és a köznyelv közötti sajátos átmeneti változatok, az úgynevezett táji vagy regionális köznyelvek jönnek létre; s 3. a változások a nyelvhasználati helyzetekben is a köznyelv javára s a nyelvjárások hátrányára mennek végbe. Azaz: mind nyelvrendszertani, mind pedig pragmatikai oldalról nézve a nyelvjárások visszahúzódásának, szerepcsökkenésének lehetünk tanúi. Napjaink nagy nyelvi változásai tehát csökkent nyelvjárásiasságú nyelvi formák kialakulásához s ezzel a nyelvjárások és a mindenkorl sztenderd közötti különbségcsökkenéshez vezetnek.

Azokból a vizsgálatokból, amelyek — különböző időből származó nyelvjárási anyag szembesítésével — a nyelvjárási jelenségek visszaszorulásának a mértékét kívánják megállapítani, az derül ki, hogy a nyelvjárási jelenségek zöme — valamennyi szinten — megvan, föllelhető ma is. Tehát nem annyira a nyelvjárási rendszertani változások nagy mérvűek, mint inkább a nyelvjárás használati körében bekövetkezettek. Közhelyszámba megy, hogy a legtöbb s legkönnyebben megfogható s leírható változások a nyelvjárások szókészletében zajlanak.

Országonként, nyelvenként, sőt nyelvjárásonként is nagy különbségek lehetnek a tekintetben, hogy a nyelvjárások szükségszerű változásuk melyik stádiumában vannak, hogy a nyelvjárások és a köznyelv kölcsönhatása hol tart, milyen közbülső variációk létrejöttéhez vezetett. Nincs is egyetértés abban, hogyan nevezzük e sajátos átmeneti változatokat. Mert például német nyelvterületen — többek között — így is nevezik a nálunk táji vagy regionális köznyelveknek hívott alakulatokat: *Halbmundart*, *Mischsprache*, *Verkehrsdialekt*, *Mischvarietät*, *Übergangsvarietät*, *Substandard*, *Regionalsprache*, *regionale Umgangssprache*, sőt *regional umgangssprachliche Varietät*, illetőleg *dialektal gefärbte regionale Einheitssprache*. Egyetértés abban van, hogy e változatok a kutatók egyöntetű véleménye szerint a dialektológia illetékességi körébe tartoznak, s abban, hogy a változásvizsgálat kiindulópontja a nyelvjárás, vagy ha úgy tetszik, a bázisnyelvjárás, a nyelvjárási norma, a nyelvjárási alaprétég kell, hogy legyen. Ami azt is jelenti, hogy a nyelvjárási alaprétég vizsgálata szerves része a változásvizsgálatoknak.

Eltérően ítélik meg a kutatók a két szélső pólus, a nyelvjárás és a köznyelv között elhelyezkedő változatok helyzetét. A normatív köznyelv és a normatív nyelvjárás között található variábilis sáv elemei egyesek szerint nem alkotnak rendszert, hanem az átmenetiség bélyegét hordva magukon zömmel szabályokba nem foglalható módon fordulnak elő. Mások úgy vélekednek, hogy ez nem rendszergyengesség, hanem rendszerbeli sajátosság. Tehát míg egyesek az átmeneti nyelvváltozatokat is normatív (csak éppen tágabb szabályrendszerű) alakulatoknak tekintik, mások ezt nem fogadják el. Ez utóbbiak mintha többségben volnának, s véleményüket úgy is megfogalmazták, hogy nyelvészetileg még nem sikerült a nyelvjárások és a sztenderd közötti nyelvváltozatokat megragadni. Hadd jelezzem ama véleményemet, hogy megítélésem szerint az eltérő vélemények mögött nem csak, vagy elsősorban nem is a megközelítések különbözősége áll (a generatív grammatika felől közelítők például a kivételekben is szabályt látnak, tehát szerintük a szóban forgó variánsok eleve nem elhanyagolható performancia-jelenségek, hanem egy internalizált szabályrendszer megnyilvánulásai). Úgy vélem, a vélemények megfogalmazását az is nagy mértékben befolyásolta, hogy a kutatók milyen helyzetű nyelvjárás mellett élő milyen helyzetű átmeneti változattal ismerkedtek meg. Ha ugyanis egy nyelvjárásban a köznyelvi hatás — miért, miért sem — még nem olyan erős, mint egy másikban, ahol a nyelvjárási beszélők minden további nélkül át tudnak váltani a legközelebb fekvő városban használatos regionális köznyelvre, akkor abban a nyelvjárásban a regionális köznyelvi norma legfőljebb kialakulóban van, de még nincs meg. Persze nem arról van szó, hogy az átmeneti változatokat teljesen „szabad”, „független” alakulatoknak kell tekintenünk, mert hiszen az esetleg előfordulásukban valóban kaotikusnak tűnő variánsokat is meghatározott nyelven belüli és nyelven kívüli tényezők irányítják.

A variatív vagy variábilis sáv — amelyet tehát a változatváltogatás, az ún. Varietätenwechsel vagy language switching jellemez — is fennmaradhat

akár generációkon át, minthogy a fundamentumot, a nyelvjárást meglevő funkciója tartósíthatja. Az tudniillik, hogy a nyelvjárás világosan a helybéliekkel való szolidarizációnak és identifikációnak az eszköze, az új változat pedig egyértelműen a nyilvános, a hivatalos kommunikációé. Lassú, fokozatos mennyiségi, majd minőségi átmenettel van tehát dolgunk, amely elvileg elvezethet a következő normarendszerbe, a köznyelvbe, de amely — sokkal valószínűbben — ezen a ponton maga is normává válhat, létrehozván a köznyelv mellett a nyelvek új területi változatait, a következő évezred nyelvjárásait.

8. A külföld eredményeinek kritikus figyelemmel kísérése szükségszerűen elvezet a hazai dialektológia eredményeivel, tevékenységével való kritikus számvetésre. Nemcsak csábító, szükséges s hasznos is volna egy ilyen áttekintés elkészítése. Mint az európai dialektológia része mit tud a magyar dialektológia a magyar nyelvjárásokról, milyen módszerekkel s milyen körülmények között dolgozik. Most csupán két észrevételre szorítkozom. A hozzánk nagyjából hasonló helyzetű s nagyságú európai országokhoz képest ma két lényeges tekintetben súlyos hátrányban vagyunk: a dialektológia személyi feltételeit illetően, valamint abban, hogy nálunk a nyelvjárások, a nyelvjárástan nincs olyan súllyal jelen a nyelvészeti közgondolkodásban, ahogy az kívánatos volna. Hadd zárjam előadásomat mégis annak örömteli megállapításával, hogy nyelvjáráskutatásunkat így vagy úgy mindazon fontosabb kérdések foglalkoztatják, amelyek a mai európai dialektológia érdeklődésének homlokterében állanak.

KISS JENŐ

Diáknyelv Pápán a harmincas években*

1. Az ifjúsági nyelvnek és így a diáknyelvnek a kutatása — elsősorban KOVALOVSY MIKLÓSNak emlékezetes (mondhatnám: alapvető) cikke nyomán (Valóság VI [1963.], 5. sz. 66—75; vö. még uő.: AnyÓrj. 201—4; Mai magyar nyelvünk 92—3; Nyelvünk világa 329—31) — az utóbbi két évtizedben nagy lendületet kapott. Számos dolgozatot publikált e témakörből BACHÁT LÁSZLÓ (Az ifjúsági és a diáknyelv kérdései: Anyanyelv, közélet, műveltség [szerk.: SEBESTYÉN ÁRPÁD]. Bp., 1976. [a továbbiakban: AnyKözMűv.] 107—22, Nyr. CIV, 148—57, ÉdAny. II, 1. sz. 4 stb.) és MIZSER LAJOS (Nyr. XCV, 418—9, XCVI, 285—6, Nyelvünk világa 144—6 stb.); de mások is, így BAJOR NAGY ERNŐ (Nyelvünk világa 142—4), BOROS TIBORNÉ (Nyr. LXXXIX, 147—57), BÜKY LÁSZLÓ (Nyr. XCVIII, 282—3), CSETNEKI SÁNDORNÉ (ÉdAny. VIII, 4. sz. 7—8); FÁBIÁN PÁL (MMNy. 478—9), FARKAS MÁRTA (ÉdAny. IV, 3. sz. 9—10, 4. sz. 9—10, V, 1. sz. 9, 3. sz. 9), GRÉTSY LÁSZLÓ (KOVALOVSKYVAL együtt: Nyr. LXXXIX, 138—42), KOLTÓI ÁDÁM (ÉdAny. VI, 3. sz. 10—1), LŐRINCZE LAJOS (Édes anyanyelvünk³ 443—8), MURÁTH ISTVÁNNÉ (Köznevelés XXI, 133—4), SOLTÉSZ KATALIN (A szép magyar nyelv. Bp., 1967. 167—8), VIDOR ZSUZSA (Valóság VII, 9. sz. 69—75) stb.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság magyar szakosztályának 1985. november 26-i felolvasó ülésén, Lőrincze Lajos köszöntése alkalmából.

Külön színfoltot jelent ebben a tárgykörben a diákok ragadványneveinek vizsgálata. Ebben is BACHÁT LÁSZLÓ (NytudÉrt. 70. sz. 130—4, MNy. LXVII, 439—49, Nyr. XCVI, 16—20 stb.) és MIZSER LAJOS (Nyr. XCV, 40—2, XCVI, 414—9, CII, 407—9, NÉ. 7. sz. 91—2; úó. a katonai ragadványnevekről is ír: MNy. LXIX, 69—75) járnak az élen, de más szerzők is szívesen választják kutatási témául a diákneveket, így BERÉNYI Zs. ÁGNES (Köznevelés XXV, 21. sz. 24—5, Nyr. XCVI, 414—9), FÉNYES ZOLTÁNNÉ (NÉ. 1. sz. 38—44), GUTTMANN MIKLÓS (Nyr. XCVII, 55—61), Sz. JANKÓ KATALIN (Magyar személynévi adattárak 53. sz.), KARACS ZSIGMOND (NÉ. 7. sz. 93—5), KISVÁRDAI KÁROLY (Nyr. XCVIII, 277—82), KOVALOVSZKY MIKLÓS (Köznevelés XXV, 24. sz. 19), SOMLÓSI ANTÓNIA (Magyar személynévi adattárak 26. sz.), SZILÁGYI FERENC (Nyr. XCVII, 51—5) stb.

1984-ben egy gyűjteményes kötet is megjelent a TIT kiadásában, a magyar nyelv hetének akkori fő tárgyköréről, „Az ifjúság beszédkultúrájáról [a későbbiekben: IfjB.]” címmel, DEME LÁSZLÓ szerkesztésében; ez a kötet a alábbi szerzők írásait közli: BACHÁT LÁSZLÓ, DEME LÁSZLÓ, GRÉTSY LÁSZLÓ, KARINTHY FERENC, LADÓ JÁNOS, LÁNG MIKLÓS, LŐRINCZE LAJOS, MEGAY LÁSZLÓ és SZÜTS LÁSZLÓ. — Szótár is jelent meg ebből a témakörből: GÉMES BALÁZS, A kecskeméti diáknyelv szótára (1967.) (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 10. sz. 1982.).

A nem magyarországi szerzők közül föltétlen meg kell említenünk MATIJEVICS LAJOS nevét, aki egy valóságos kismonográfiát tett közzé „A vajdasági magyar diáknyelv” címmel (Újvidék, 1972.). E könyv alapján máris elmondhatjuk, hogy a vajdasági diáknyelv nem sokban különbözik a hazaitól. — Megjegyezhetjük ezzel kapcsolatban, hogy a szlovákiai magyarság körében más-képp áll a dolog. Az 1985-i Kazinczy-napok fő témaköréről a nyelvi rétegződés szolgált. Ezen a kassai tanácskozáson kiderült, hogy itt alig-alig figyeltek fel az ifjúsági nyelv és a diáknyelv problémáira, nyilvánvalóan azért, mert jelentkezésük nem olyan feltűnő, mint nálunk és mint a Vajdaságban (vö. mégis: JAKAB ISTVÁN, Nyelvünkéről — nyelvünkért. Bratislava, 1980. 12).

2. Az eddigi vizsgálódások a mai ifjúsági, illetőleg diáknyelvre vonatkoznak; régebbi diáknyelvünk alig-alig kerül szóba. Szinte egyetlen kivétel e téren BACHÁT LÁSZLÓnak egy népszerűsítő írása, amely „A diáknyelv régen és ma” címet viseli (Lányok könyve [szerk.: SZABÓ ÉVA] 1983. 248—51). Így a régebbi diáknyelvet elsősorban a korukbeli szinkrón összefoglalásokból ismerhetjük meg. Kiemelkedik sorukból DOBOS KÁROLYnak „A magyar diáknyelv és szótára” című műve (Budapest, 1898.). Becses idevágó adalékokat tartalmaz OLÁH GÁBORnak „A debreceni nyelvjárás” című monográfiája (NyF. 26. sz. 1906. 42—4). Felfigyelhetünk két Nyelvőr-beli cikkre is. Az egyik az 1908-i évfolyamban olvasható BENEDEK KÁROLY tollából, „A mi diákjaink beszédéről” címmel (Nyr. XXXVII, 126—8). Tárgyunk szempontjából azonban fontosabb számunkra VAJTHÓ LÁSZLÓnak „A magyar diáknyelv” című cikke. Ez ugyanis 1930-ban jelent meg (Nyr. LIX, 219—20), s tulajdonképpen az akkori pesti diáknyelvről szól.¹

A régi diáknyelv számos kifejezésével találkozhatunk néhány írónknál is, elsősorban Jókai Mórnál, aki az „És mégis mozog a föld” első fejezetében két

¹ Előadásom elhangzása után, 1986-ban jelent meg SZILÁGYI FERENCnek „Deákok tüköre. Magyar diákvilág a felvilágosodás korában” című könyve, gazdag diáknyelvi anyaggal. Ennek becses adatai természetesen nem kerülhettek be az előadás szövegébe.

lapon át több mint félszáz debreceni diákszót fűz mondatokba, hozzátéve, hogy az olvasó megértésük végett „hiába forgatná fel a szótárát, mert nem találná abban ezeknek felét sem; a másik fele meg nem azt jelentené, ami a szótárban van” (i. m. 1962. I, 11), így hát inkább oda mellékli — több lapon keresztül — a szavak magyarázatát. (L. még Jókainak „A nagyenyedi két fűzfa” című regényét.) Sok régi debreceni diákszó szerepel Móricz Zsigmond regényeiben is, elsősorban a „Légy jó mindhalálig”-ban.

3. Az eddigiekben együtt emlegettem az ifjúsági nyelvet és a diáknyelvet, pedig nem azonos fogalmak. Az ifjúsági nyelv az egész fiatalság által használt *r é t e g n y e l v*, a diáknyelv pedig ezen a nyelvi rétegen belül az iskolai élet jellegzetes fogalmaira vonatkozó *c s o p o r t n y e l v*. Az ifjúsági nyelven belül más csoportnyelvek is vannak, például a sorkatonák jellegzetes nyelvhasználatára ilyen szavakkal, mint *fóka* 'fölmosóröngy'; *honvédfröccs* 'kóla'; *vakló* 'harcocsi'; stb. (TARPAI ZOLTÁN: *ÉdAny.* II, 4. sz. 9; vö. még: BÁRCZI: MNyTK. 29. sz. 14—5). — Ezeknek a csoportnyelveknek a szempontjából nem közömbös, hogy milyen a viszonyuk az ifjúsági nyelvhez mint rétegnyelvhez.

Az 1930-as évek pápai diáknyelvét először ennek a viszonyoknak alapján jellemezném. Igen erőteljes csoportnyelv volt, amelyet alig érintettek a mindenkori ifjúsági nyelvben meglevő argó elemek. Lőrincze Lajostól tudom, menyire értetlenül állt egyik osztálytársának, a fiatalon, tragikus módon elhunyt későbbi festőművésznek, Istenes-Iscserekov Andrásnak a következő megnyilatkozását hallva: „*Örezsem*, adj húsz *ficcet* ['fillért'], veszek *dőfit* ['kiflit'], mert régen nem *kajáltam*”. Magam is, aki a pápai kollégiumban négy osztállyal jártam lejjebb, mint Lőrincze Lajos (s öttel lejjebb, mint Balázs János, és hárommal lejjebb, mint Imre Samu), csak kevés argó jellegű szóra emlékszem diák-társaim nyelvhasználatából, csupán effélékre: *srác*, *zsuga*, *dohány*. Mindez azért meglepő, mert akár DOBOS KÁROLY (i. m.), akár OLÁH GÁBOR (i. h.) közléseit nézzük, ezek tele vannak argó elemekkel. Sőt VAJTHÓ (i. h.) 1930-ban éppen azt emeli ki, hogy a pesti diáknyelvre az argó a jellemző, s csak kevés olyan szó van benne, amely az iskolai élet fogalmaira vonatkozik.

Megkülönböztető vonása a régebbi pápai diáknyelvnek az a körülmény is, hogy vannak helyi, illetőleg regionális érvényű kifejezései (vö. BENEDEK KÁROLY: i. h.). Ugyanakkor számos jegy kapcsolja össze a többi híres református kollégium nyelvhasználatával: viszonylag kevés kifejezése van a szorosan vett iskolai élet fogalmaira, de annál több sajátos — főleg latin — szót használ a tágabb értelemben tekintett diákéletnek a mozzanataira, különösen a diákönkormányzat intézményeinek, nevezetes képviselőinek a megjelölésére.

4. Ideje, hogy rátérjünk a tényekre. Tárgykörönként vesszük szemügyre a harmincas évek pápai diáknyelvének jellegzetes szavait, s egy-egy pillanatra szembesítjük őket más vidékek diákságának egykorú nyelvhasználatával, valamint — és főleg — a mai diáknyelv kifejezéseivel.

a) A pápai református gimnázium és teológia egységes intézményként hivatalosan a következő nevet viselte: „A dunántúli református egyházkerület pápai főiskolája”, de nem hivatalosan *kollégium*-nak mondták, akárcsak a csurgóit, a sárospatakit, a debrecenit, a kolozsvárit, a nagyenyedit és a többieket (a diákjaikat pedig *kollégistá*-nak). Nem élt tehát az akkori pápai diáknyelvben sem a *suli*, sem a *gimi*, s a *kollégium* szót sem becéztük például *kolesz*-nek. A *kollégium* — mint láttuk — egyébként sem a bentlakásos intézményt jelen-

tette, ahogy manapság, hanem magát az iskolát; az előbbi — tehát a bentlakásos intézmény — *internátus*, de inkább *ókollegium* néven szerepelt, tudniillik abban a régi iskolaépületben kapott helyet, ahol Petőfi és Jókai is diákoskodott. Így az *ókollegium*-nak a Pápán (s néhány más helyen) ismert jelentése csak véletlenül esik egybe a mai *kollegium*-éval. (Lehet, hogy ez a véletlen csak látszólagos, tudniillik számos más helyen is az ókollegiumban volt az internátus.) — A lányok internátusa viszont a rövidített (csonkított) *nátus* nevet kapta, ám ez a szó magát a leányiskolát is jelölte: ez volt a diáknyelvi (sőt nemcsak diáknyelvi) elnevezése a református polgári leányiskolának és tanítóképzőnek (még hivatalosabban: „A dunántúli református egyházkerület nőnevelő intézeté”-nek, amely később beolvadt a főiskolába). Épületét — amely sajnos már nem oktatási célokat szolgál — ma is *Nátus*-nak mondják a pápaiak. De jelentette a *nátus* a bentlakó lányok együttesét is, például ebben a kollégiumi nótában: „Diákok futnak a *nátus* után”, tudniillik akkor, amikor csoportos sétára vitték a lányokat.

b) Az iskola nevezetes *s z e m é l y i s é g e i* re sem volt diáknyelvi szavunk (az egyetlen *pedellus* kivételével). Az igazgatóra sem; a *diri* csak elvétve hangzott el, a *góré* vagy *serif* (BACHÁT: AnyKözMűv. 110) egyáltalán nem; a tanárok sem voltak *tancsi*-k, az osztályfőnök sem *oszi*, jöllehet már VAJTHÓ i. h. 220) is idézi ezt a szót az egykorú, 1930 körüli pesti diáknyelvből, sőt VELLEDETS LAJOS (MNy. XIII, 91) már 1907-ből.

c) Az iskolának nevezetes *h e l y i s é g e i* sem kaptak külön nevet; az igazgatói iroda sem volt például *diriház* (MIZSER: Nyr. XCVI, 285); s a dohányzás titkos szentélye, a *vécé* vagy inkább *klozet* sem díszlett a szinonimáknak olyan gazdag sorától övezve, amilyen maa *klotyó*, *sló*, *kávéház*, *klub* (MIZSER: (i. h. 286; BACHÁT: i. h. 114; GÉMES i. m. 34—5), *kloszandzselesz* stb. Legföljebb a *vécékulcsot* neveztük el — alighanem országszerte egységesen — a magyar erdők egyik nemes vadjáról.

d) A *t a n t á r g y a k n a k* sem volt meg a mai becenevük (noha VAJTHÓ [i. h.] már 1930-ban említi egyebek között a *föci*-t, 'földrajz' jelentésben), a dolgozat sem volt *dola* vagy *doli* (ez utóbbi szintén megvan már VAJTHÓ-nál: i. h.); s bár éltünk meg nem engedett segédeszközökkel, azokat nem *puskának*, hanem *bakter*-nek mondtuk.

A *bakter* DOBOS szerint: 'a klasszikus szöveg magyar fordítása, melynek használata tiltva van'. Utal a *salabakter* címszóra, amelyet 'klasszikus fordítás' jelentésben általános használatúnak mond. A TESz. a *bakter*-t ebben a jelentésben nem idézi; a *salabakter* 4. jelentéseként viszont ezt adja meg: 'klasszikus szöveg fordítása, puska'. Itt a MTsz.-ra hivatkozik, ahol is a *salabakter* szó 5. jelentéseként ez szerepel: „[diáknyelvből:] 'puska' (fordítás, amelyből otthon készülnek)”. A MTsz.-beli adat BÓDISS JUSZTINNAK dunántúli gyűjtéséből való, amely több pápai diákszót is tartalmaz.

Nyilvánvaló, hogy az említett jelentésű *bakter* szó a *salabakter*-ből rövidült (csonkult), hasonló módon, ahogyan az *internátus*-ból a *nátus*. Jelentése a mi diákkorunkra már kitágult, így neveztünk mindenféle tiltott segédeszközt. A bajor-osztrák eredetű *salabakter*-nek efféle jelentését a TESz. a szó 5. jelentéséből magyarázza, amelyet így ad meg: 'elavult könyv, amelynek nincs gyűjtői értéke'. — Kétségtelen, hogy a diáknyelvi *salabakter* eleinte azokat a ronggyá olvasott, kék borítólappú füzeteket jelölhette, amelyeket annak idején az Aczél Testvérek adtak ki, s a latin klasszikusoknak nem éppen művészi magyar fordítását tartalmazták. Megkockáztatom azt a véleményt, hogy a

salabakter-nek ebbe a jelentésébe a *saláta* is belejátszhatott, amely például Kecskeméten (GÉMES i. m.), de persze másutt is, szintén 'gyűrött, használt könyv'-et is jelent.

e) Sok esetben azonban a *bakter* használata sem menthette meg a diákot az elégtelen osztályzatától, vagyis a *szekundá*-tól. A pápai diáknyelvben — de országszerte is — ez volt az akkori négyes osztályzatnak a megnevezése. A mai diáknyelv az osztályzatoknak szélesebb skáláját öleli fel, van szava a hármásra (pl. *fogas*), több a kettesre (pl. *bélás*; *hattyú*; *proletárjeles*; *egészséges*, az *elégséges*-ből, ez már DOBOS szótárában is megtalálható; vö. még: KOLTÓI: ÉdAny. VII, 2. sz. 11). Persze a legtöbb szó a legrettegettebb osztályzatra, az egyesre vonatkozik: BACHÁTNak (AnyKözMűv. 110, Nyr. CIV, 152; vö. még: IfjB. 24), BOROS TIBORNÉnak (Nyr. LXXXIX, 152—5), GÉMESnek (i. m.), GRÉTSYnek (IfjB. 8 = NyKk. I, 969), KOVALOVSKYNAK (Valóság VI, 5. sz. 72), MATIJEVICSnek (i. m.), MURÁTH ISTVÁNNÉnak (Köznevelés XXI, 134), s különösen MIZSERNEK (Nyr. XCV, 418—9, XCVI, 286, Nyelvünk világa 144—6), továbbá másoknak — rendszerint a többi osztályzatra (l. alább) is kiterjedő — gazdag példasorai után legfrissebben KOLTÓI ÁDÁM (ÉdAny. VII, 1. sz. 8; vö. még uő.: ÉdAny. VI, 3. sz. 10) az egyesnek több mint félszáz kifejezését közli a ceglédi diáknyelvből; ebből a legtöbb — szám szerint 19 — alaki hasonlóságon alapuló metafora, a *karó*-tól a *trapper*-ig (amely az ismert tv-reklám feltartott hüvelykujjának a képén alapszik). Ott szerepel a közlésben a *szekunda* is, de csupán a tárgyilagosnak mondott megnevezések sorában, az *egyes* és az *elégtelen* társaságában, szinte nem is igazi diákszóként. Előfordul a *szekunda* is a mai kecskeméti (GÉMES i. m.) és vajdasági (MATIJEVICS i. m.) diáknyelvben is. Fölveszi az ÉrtSz. és az ÉKsz. is, de használatát régiesnek minősítik, a SzinSz. meg kiveszőben levőnek mondja. Mindamellet helyenként még ma is van diákosan kedves hangulati értéke. BACHÁT (AnyKözMűv. 111) arról tudósít, hogy Nyíregyházán a városi tanács épületének árkádját *szekundabarláng*-nak vagy *szekundakapu*-nak mondják, „mert a diákbabona szerint aki elment alatta, másnap elégtelenre felelt.”

A régi pápai diáknyelvben a *szekunda* volt az elégtelen osztályzatnak szinte az egyetlen megnevezése (legfőleg még a *tök* dívott mellette), annak ellenére, hogy az idevágó régi diákszók közül ott szerepel DOBOSNÁL (i. m.) és BENEDEKNÉL (i. h.) a *bunda*, *bunkó*, *csikó*, *daci*, *disznó*, *malac*, *medve*, *melegítő*, *susster*, *varga* stb.

A *szekunda* jelentéseit a TESz. a következőképpen adja meg: 1. 'megbukott iskolai tanulók csoportja, osztálya' (ezt a latin *secunda classis*-ből magyarázza); 2. 'az, aki »elégtelen« osztályzatot kap' (ez is valóban meglevő, de ritka jelentés); 3. '»elégtelen« osztályzat'. Mindez teljesen korrekt, csak hogy néhány ponton kétségben hagy bennünket. Először is DOBOS szótára a debreceni adatként fölveti *szekundá*-t a következőképpen magyarázza: „elégtelen, másodrend. V.ö. prima, elégséges, mintegy ellentétül csinálta a magyar diák; habár a *prima* már gyenge osztályzat”. Az 'elégséges' jelentésében Selmezbányáról is idézi a *primá*-t. Ráadásul szerepel nála a *tertia* is (Rozsnyóról), a *szekundá*-hoz hasonlóan 'elégtelen' jelentéssel. Azután BARTALNÁL (MLSz.) a *secundá*²: 'signum negligentiae', 'rossz osztályzat, *szekunda*'; a *tertia* pedig: 'nota non sufficientis progressus in disciplinis ac moribus', '»elégtelen«.

A rejtélyről MÉSZÁROS ISTVÁN kutatásai rántják le a leplet. Ő kimutatja (Köznevelés XXIV, 255—7, Élet és Tud. XXXVI, 99—100), hogy nagyobb városi iskoláinkban a XIV—XV. század folyamán már kialakult az értékelés-

nek egy sajátos módja. Az iskolarektor a legjobb tanulókat ültette maga elé, a hanyag vagy rendbontó fiúkat pedig büntetésből hátraküldte az utolsó ülőhelyre (előfordult az is, hogy az ilyen fiúnak a nyakába számárfejet ábrázoló táblát akasztottak, vagy számárfejet húztak rá; innen van a *számárpád* elnevezés). Ez a szokás a XVIII. század elejétől kezdve osztályozási rendszerre finomodott, a következőképpen: az első padban ültek a *kitűnők* (*eminentes*), a következő csoport neve: *első rend* (*prima classis*), utánuk helyezkedett el a gyengébbek csoportja, a *második rend* (*secunda classis*), majd a rossz tanulóké, a *harmadrend* (*tertia classis*). — Később csökkentették a csoportok számát: az 1830-as években már csak három csoportba sorolták a tanulókat, így: kitűnők, első rendűek és második rendűek. Aki ebbe az utolsó rendbe, a *secunda classis*-ba került, annak osztályt kellett ismételnie. Így lépett a korábbi elégtelen osztályzat, a *tercia* helyébe a *szekunda*, s ezzel az átrendezéssel a *prima* értéke is csökkent.

A *szekunda*-ba tehát ültetni, helyezni lehetett valakit; ezt mutatja szavunknak elsőként ismert adata, Petőfinek „Deákpályám” című tréfás versében: „Diligenter frequentáltam | Iskoláim egykoron | *Secundába ponált* [’szekundába helyezett’] mégis | Sok számár professorom”. S így érthető meg a DOBOS szótárában kétszer is szereplő *beponál* igének a ’szekundára feleltet, megbuktat’ jelentése.

A *tertia* első ismert adatai Jókaitól valók. Előfordul „A kőszívű ember fiai”-ban (BARTAL, MLSz.), továbbá (uo.) a „Mire megvénülünk” című regényében, amelynek pozsonyi rektorprofesszorát — mint BODOLAY GÉZA nemrégiben (ItK. LXXXVIII, 699 kk.) meggyőzően kimutatta — a híres pápai professzornak, Márton Istvánnak az alakjáról mintázta Jókai (persze a regény diákszavait pozsonyi tanulóéveiből is meríthette). Ebben a regényben a vendég kisdíák a következőképpen mondja el, mint értesült ő a vendéglátó házigazda fiának, Fromm Henriknek sanyarú helyzetéről: „Nagyanyám sajnálkozó hangon beszélt róla, Fromm papa ellenben kérlelhetlen szigort öltött arczára, midőn e tárgyról felvilágosítást adott; s beszéde közül sűrűen szedegethetém fel a »prosodia«, — »pensum«, — »labor«, — »vocabularium«, — s a konyha-latin más ismert kifejezéseit, mik között a »*secunda*«, — »*tertia*«, — »*carcer*« elég irányadó delejtűképen szolgált, hogy a következő tényállásra jussak el az adatok nyomán: Henrik barátomnak nem szabad ma a vacsoránál megjelenni, mert a leczkéjét nem tudja, s mindaddig házi fogságban marad, a míg magát jobb sorsra érdemessé nem teszi az által, hogy egy nagy csomag nem megenni való tárgynak a nevét egy rég nem élő nemzet nyelvén kimondani megtanulja”. (I. m. 1895. 40; itt tehát a *szekunda* és a *tercia* együtt fordul elő.)

Visszatérve a *szekunda*-ra: aki elégtelenre felelt, az *beszekundázott*, *szekundát kapott* vagy *beszedett* (ti. egy szekundát). Ezek a kifejezések szintén tovább élnek a mai diáknyelvben (vö.: GÉMES i. m.; MATIJEVICS i. m.; stb.). Más kollégiumokban a *szekundát* nemcsak *kapni*, hanem *fogni* is lehetett. Reményik Sándor például így ír „Amíg a nagy kúrián átmegegyek . . .” című versében, ahol is a *kúria* jellegzetes erdélyi diákszóként az ’iskolaudvar’-t jelenti: „Az udvaron metázó gyerekek, | Zsongító, édes láрма . . . | Behúnyom a szemem . . . még meglehet, | Valamiből *szekundát fogok* máma” (Összes versei. 1943. I, 433). Az ÉrtSz. Mikszáthtól idézi: „Olyan »*secundát*« *fogott*, hogy le nem bírta köszörülni félévig.” OLÁH GÁBORNÁL pedig (i. m. 42) a *beszekundázik* szinonimái között ez is szerepel: „*kicsíp egy szekundát v. bundát*”.

f) A *szekunda*-ról térjünk át egy másik — ma már jellegzetesen pápai —

diákszóra, a *szecska*-ra. Az ÉrtSz.-ban és az ÉKsz.-ban máig megtalálható ebben a jelentésben: 'a régi gimnázium első osztályos tanulója'. Tüstént meg fogjuk látni, miféle összefüggés áll fenn a *szekunda* és a (jelzett értelmű) *szecska* között.

A *szecska* szónak a TESz. a következő jelentéseit ismeri: 1. 'apróra vágott szalma, főleg mint keveréktakarmány része'; 2. 'értelmetlen, értéktelen, jelentéktelen dolog'; 3. 'kisdiák, elsős gimnazista'. A 2. jelentéssel kapcsolatban a *szalma* szóra utal, amelynek ilyen jelentése is van: 'üres, tartalmatlan, semmitmondó része valaminek'. A TESz. szerint a *szecska*-nak 3.-ként említett 'kisdiák, elsős gimnazista' jelentése „a 2.-ból fejlődött ki a diáknyelvben, az értéktelenség mozzanata alapján”.

Tudós szótárunk azonban ezúttal minden bizonnyal téved. GRÉTSY a debreceni *Sestakert* névről írva (MNy. LXII, 216—20) helyesen állapítja meg, hogy ennek előtagjában a 'hatodik'-at jelentő latin *sexta* nőnemű sorszámnév szerepel, *s*-ező ejtésmóddal. Ezt a *sesta* elemet a következő szavakkal veti össze: „*sesta* gyerek” (Baksay: Irod. dolg. I, 274; NSz.); *sesta* 'elemi iskolás kis gyermek [o: elemi iskolás gyerek]' (Nagykúnság; MTsz.); „*sesta* (*sesta* bogár)” 'elemi iskolás' (Rimaszombat; Dobos); s ide sorolja az ÜMTsz. következő adatait is: *sesta* 'első osztályú elemista' (Kisújszállás); *sesta* 'iskolai első elemi osztály' (Hódmezővásárhely); *sesta* 'első elemi osztály' (Hódmezővásárhely környéke). Úgy véli, hogy az idézett *sesta*-nak eredeti jelentése ez lehetett: 'első osztályos elemista', s a *sesta* > *sesta* itt a gyermek életkorára utal, tehát arra, hogy hatéves. — A *Sestakert* előtagját pedig e földterület felparcellázásával kapcsolatos, „telekkönyvi” megjelölőnek gondolja.

A megoldást, amelyhez GRÉTSY nagyon közel járt, É. KISS SÁNDORTÓL kaptuk meg, aki kimutatja (MNy. LXV, 456—8), hogy a *Sesta-kert* előtagjában is a 'kisdiák' jelentésű *sesta* szó szerepel (ezt egyébként ő Hajdúhadházzal is ismeri). „A név megfejtéséhez — írja — a Debreceni Református Kollégium tanulmányi rendje és diákélete adja meg a kulcsot. A Kollégiumban 1657-től kezdve másfélszáz éven át a felső tagozatra, ahogyan akkor nevezték, akadémia-ra való előkészítést a hat osztályú alsó tagozat végzi. »Az alsótagozat classisai felülről lefelé haladó sorban így következnek egymás után: orátorok, poéták, syntaxisták, etymologisták, grammatisták és rudimentisták; ugyan-csak e nevezettel futnak párhuzamosan: primáriusok, secundáriusok, tertiáriusok, quartáriusok, quintáriusok és sextáriusok.« (NAGY SÁNDOR, A Debreceni Kollégium. Debrecen, 1950. 54.) Ezek osztályai szintén felülről lefelé: prima-, secunda-, tertia-, quarta-, quinta- és *sesta classis*. Legmagasabb alsó tagozati osztály tehát a *prima classis* 'első osztály', és a legalsó osztály, amelybe tanulmányaik megkezdésekor lépnek a diákok, a *sesta classis*. Ennek diákjai a *sexták*. [Bekezdés.] A Kollégium 1820—1852. években érvényes szervezete szerint már a négyosztályos elemi iskolára épült a hatosztályos gimnázium, amelyben szintén az utolsó, a befejező osztály volt a *prima classis*, a kezdő, az első a *sesta classis*, s ennek diákjai szintén *sexták*. Így tartja ezt a hagyomány, és így hallottam tudós tanáraimtól, dr. Zsigmond Ferentől és dr. Nagy Sándortól, a Debreceni Református Kollégium történetének íróitól.”

Azt is megállapítja É. KISS SÁNDOR, hogy a *Sesta-kert*-et régebben *sesta-domb*-nak nevezték, melyen hajdan a hatodik osztálybeli gyerekek tanítói felügyelettel játszaní szoktak. — A mi szempontunkból fontosabb az a Borzsák Istvántól idézett adaléka, amely szerint Monoron az elősöket [föltehetőleg az

első gimnazistákat] *szecská*-nak nevezték. „Nyilvánvalóan ugyanennek a *sexta* > *sesta* szónak a népetimológiai változatáról van szó” — teszi hozzá É. Kiss (i. h. 458).

„A pápai református kollégium történeté”-ben (Budapest, 1981. 18) TRÓCSÁNYI ZSOLT (aki egyben a kötet szerkesztője is) vázolja fel az alsó tagozatos osztályok XVI. századbéli rendszerét, sorrendjét, s összehasonlítva ezt a debreceni kollégium osztálybeosztásával, a *sextarius* mellé szinte magától értetődően írja oda, zárójelben: *szecska*. A TESz.-nek idevágó adata a pozsonyi evangélikus líceumból való, TOLNAI VILMOS gyűjtéséből (1906—14). VADÁSZ SÁNDOR történész kollégámtól arról értesültem, hogy Kaposváron az ő diákorában az első gimnazistákat *szecská*-nak, a másodikosokat *sáská*-nak, a harmadikosokat pedig *tricská*-nak mondták. A *sáska* név nyilván a *szecská*-hoz hasonló hangalakú *szöcské*-vel van összefüggésben, a *tricska* pedig a latin *tres* 'három' számnévvvel. A *szecska*, illetőleg a *szecskázás* szó mindmáig él Pápán, persze most már a tizenöt éves korú elsősökre vonatkoztatva; vö.: „Hagyományok? Hát nem nagyon. A *szecskázás*. Év elején a negyedikesek megregulázzák az elsősöket” (G. I.: Hagyományok nyomában. A Dunántúl Athénje: Ifjúsági Magazin XVI, 3. sz. 19); „Él még a *szecskázás*, vagyis az elsősök beavatása” (Réthy István: A hagyományörző pápai kollégium: Népszabadság 1984. febr. 25. 8). — Megjegyezném, hogy az idézett képzős változat (*szecskázás*) újabb fejlemény.

Kiderült tehát, mi az összefüggés a *szekunda* és a *szecska* között: mindkettőt olyan latin nőnemű sorszámnévből eredeztethetjük, amelynek jelzett szava a *classis* volt. — Egyébként BENEDEK KÁROLY 1908-ban (Nyr. XXXVII, 128) meglepő jelentéssel közli a *szecska* szót: 'árulkodó hajlamú gyerek'.

g) A diáknyelvnek egyik nem utolsó témája az étkezés. A mai menza megfelelője Pápán külön épületben kapott helyet, s hivatalosan *köztartás*-nak, diáknyelven *konviktus*-nak nevezték. Épületét nemrég újították fel, de az erről szóló képriport sajnos már nem említi a *konviktus* szót, hanem a *diákétterem* kifejezéssel él (Napló, Veszprém m. 1985. szept. 23. 5).

A *konviktus* eredeti jelentése: 'együttélés, együttétkezés, asztaltársaság' (TESz.). Az ÉrtSz. szerint a katolikus egyházi iskolákban a diákkotthont, internátust, a protestáns egyházi iskolákban pedig a köztartást, a diákménzát jelentette. Pápán kívül sok más helyen is élt: DOBOS Késmárkról, BACHÁT pedig (Lányok könyve 1983. 248) Sopronból idézi. Sűrűn szerepel — debreceni diákszóként — Móricznál, például a „Légy jó mindhalálig”-ban; de tulajdonképpen Európa-szerte elterjedt kifejezés, akárcsak a *szekunda*.

A konviktuson felszolgált ételek diákos elnevezései közül mindmáig él Pápán a *csizmatalp*; DOBOS (i. m.) 'pecsenye zsír nélkül', 'száraz hús' jelentésben közli. Viszont már az én diákkoromban sem voltak ismeretesek azok az ételnevek, amelyeket BÁRCZI (MNyTK. 29. sz. 14) a pápai kollégium diáknyelvéből idéz, a múlt századnegyvenes éveiből: *tűzkő* 'burgonya', *koporsószeg* 'répa', *paripa* 'kása', *kefe* 'köményes leves'.

A diákhumor célpontjai főleg a levesek szoktak lenni; ilyenek ma például a *Petőfi-leves* 'Minek nevezzetek?' (BACHÁT: AnyKözMűv. 110, Nyr. CIV, 152—3; GRÉTSY: IfjB. 9 = NyKk. I, 969); *BMV-leves* 'Bele minden vacakot!' (BACHÁT: i. h.; GRÉTSY: i. h.); *Leninigrád-leves* 'bevehetetlen' (MIZSER: Nyr. XCVI, 285; BACHÁT: i. h.; GRÉTSY: i. h.); *Zilahy-leves*, illetőleg *Valamit visz a víz* (Zilahy egyik regényének címe; BACHÁT: i. h.); saját gyűjtésemből: *könnyűbúvár-leves* (Dombóvár); *Bolyai-leves* 'sok benne az ismeretlen' (Salgótarján,

Bolyai Gimnázium); stb. Nos, a mi időnkben a *Zilahy-leves*-hez volt hasonló a péntek esténként felszolgált híg rántott leves, amelynek tetején egy félzsemlye úszkált, ez volt a *vízenballagó*.

Természetesen a kenyér sem maradhatott diáknyelvi megnevezés nélkül. Régebbi közlésekből idézhetjük a *marci*-t (ENDREI: Nyr. XXIX, 336, Csurgó; DOBOS i. m., szerinte általánosan ismeretes; MTsz., Győr vidéke, Székesfehérvár, Heves m., Szatmár m.; BENEDEK: Nyr. XXXVII, 128; GYALLAY: MNy. LVII, 130, a régi erdélyi kollégiumokból; stb.). A TESz. szerint a *marci* „játékos képzéssel alakult az argó *márá* 'kenyér, cipó' szóból a *Márton* személynév *Marci* becéző változatának hatására”. Pápán a *marci* nem volt ismeretes, csupán a tízórára kapott krumpis cipót neveztük *markó*-nak. A *markó*-t 'garasos cipó' jelentésben a MTsz. is felveszi, mégpedig csupán Pápáról idézve. Szavunk hasonlóan alakulhatott ki, mint a *marci* (de a *Márton*-on kívül a *Márk* becézője is belejátszhatott).

Pápán a konviktusi kenyeret *szatyí*-nak hívták. Ez a rejtélyes eredetű szó DOBOS (i. m.) szerint élt Kecskeméten és Szombathelyen is; a MTsz. Sopronból, Szombathelyről, Pápáról, Debrecenből (!) és Aradról idézi; s ezeket az ÚMTsz. még megszerzi két újabb pápai és három újabb csurgói, illetőleg Somogy megyei adattal. — A Debrecenből idézett adat kissé gyanús, ott ugyanis a kenyeret *brúgó*-nak hívták (R. VOZÁRY: MNy. XI, 142). Így szerepel Móricznál is: „Böszörményi . . . a *brúgót*, a *barna diákkenyeret* majszolta” (Légy jó mindhalálig. 1964. I, 31), s KÉRY LÁSZLÓ is így emlékszik vissza rá diákkorából: „Hamar megtudtam . . . , hogy a ragacsos barnakenyeret még mindig »brúgó«-nak hívják. (Ahogy Arany is utal rá a Bolond Istókban.)” (Magyar Nemzet 1982. dec. 24. 16). A MTsz. Kecskemétről és Rimaszombatból idézi a 'kenyér' jelentésű *brúgó*-t.

Az sem lehetetlen, hogy a *szatyí*-t mint debreceni szót a MTsz. adatközlője Jókai regényéből írta ki, ahol is „finom *szatyit* vág fel bicsakkal a *dárdás*” (És mégis mozog a föld. 1962. I, 10); s Jókai magyarázata szerint: „*Szatyinak* nevezik a fehér kenyeret; *dárdásnak* azt a kicsi tanulót, aki nagyobb diáknak fűt” (uo. 13). Az sincs kizárva, hogy Jókai debreceni diákusztainak egyike-másika pápai vonatkozású (vö. BODOLAY: i. h.). A *szatyí* azonban Pápán nem 'fehér kenyér' jelentésű, s a *dárdás*-nak is egészen más volt az ottani jelentése: 'kenyértágó csigas'. Ennek mibenléte tüstént kiderül; jobban is beillik Jókai mondatába (*szatyit vág fel*). — Egyébként a *dárdás* DOBOS (i. m.) szerint Pápán 'ételhordó'-t is jelentett; Rimaszombatban 'a lakótársak közt a legfiatalabb'-at, Székelyudvarhelyen 'a kisebb szolgadiákok'-at. — Máig fennmaradt konviktusi szó a *repeta*.

Az étkezés kezdetét a *csöngető* jelezte, aki meghúzta a konviktus előtti kisharangot. A diákok átadták holmijukat a *könyvcsoz*-nek, s fölmentek az emeleti étkezőbe. Ott a legfőbb helyen ült a *szénior*, a diákönkormányzat vezetője, egy negyedéves teológus, aki városszerte megbecsülésnek örvendett, s a pápai nép a *széni úr* elnevezéssel tisztelte meg. Az ő segítője volt a legkiválóbb alsó tagozatos gimnázisták sorából kikerülő *széniorinas*, aki rendben tartotta a szénior szobáját. Szénior minden kollégiumban volt, sőt szénior-helyettes is, az ő elnevezése azonban már nem volt egységes az ősi kollégiumokban: Patakon *kontraskribá*-nak (SZABÓNÉ FEHÉR ERZSÉBET: Élet és Tud. XXXVII, 306—7), Pápán *dispenzátor*-nak mondták. A dispenzátor főleg gazdasági ügyekkel foglalkozott, s az ő segítője volt a *kölýökdíszenzátor*. Az étellift-nél lent ott szorgoskodtak a *csigas*-ok, fönt a csigasok legfőbbike, a *kenyértágó*

csigás, más szóval: *dárdás*. Az ételt az asztalokhoz a *terítők* vitték ki, előzőleg persze valóban meg is terítették. Terítőnek lenni is nagy kiváltságnak számított, és ingyenes étkezéssel járt. Lőrincze Lajos is volt terítő, meg széniorinas is.

h) Az említett intézményrendszerrel szorosan összefüggött a *legáció*. *Nagylegátus* bármelyik református teológus (vagy 7–8. osztályos gimnazista), *kislegátus* bármelyik református alsós gimnazista lehetett, ám ez nem volt független az ifjúsági tisztségektől. Magát a *legáció* kifejezést Jókai így magyarázza: „egy igen célszerű intézkedés arra, hogy a szegény diáknak is legyen karácsonya” (i. m. I, 12). Hozzátehetjük: jó érzésekkel teli húsvétja és pünkösdje is. Tudniillik a pápai kollégium — a többi református kollégiumokhoz hasonlóan — a sátoros ünnepeken *legátus*-okat, ünnepi követeket küldött a környékbeli falvak református gyülekezeteihez. A nagylegátus magával vitte a kollégium üdvözlő levelét, a *pátens*-t (l. DOBOSNÁL is), ő tartotta az istentiszteletet, tehát prédikált a templomban, s ezért a tevékenységéért — gyülekezetként változó — anyagi ellenszolgáltatást kapott. A kislegátus házról házra járva ünnepi verset mondott, és gyűjtögetett — többnyire csak filléreket, ezért másutt *mendikáns*-nak (tkp. 'kéregető'-nek) is nevezték (TESZ.). Persze a legációk nem voltak egyenlő pénzbeli értékűek, úgyhogy azokat a *legációválasztás*-on, előre kijelölt sorrend szerint választhattuk. A nagylegációk listáján az első választó a szénior, a kislegációs listán pedig a széniorinas volt.

A legációk rendszerint több falura terjedtek ki, a faluneveknek nemegyszer hangzatos csoportosításával. Tatay Sándor, aki szintén pápai diák volt, így ír egyik életrajzi regényében: „Zötyög a vegyesvonal. Ismerős táj, ismerős falvak. *Aszár, Császár, Ete, Kisbér*. Ez például így, egy legációs körzet a Pápai Református Kollégium diákjai számára. Kislegátusként valamikor utcáról utcára végigjártam a kálomista házakat.” (Lyuk a tetőn. 1980. 213.) Hozzá kell tennem: Tatay Sándor bizonyára széniorinas, első választó volt akkoriban, tudniillik ez a négy falu számított a leggazdagabb, körülbelül 80 pengőt jövedelmező kislegációnak. De rigmusba szedték a „szegény” legációk neveit is; pl. *Papkeszi, Litér — mit ér?; Szerecseny, Szemere, nem megyünk semmire*.

A legációtól meg kell különböztetni a *szupplikáció*-t, ez ősszel folyt le: ilyenkor a diákok a konviktus számára gyűjtöttek élelmiszert (krumplit, búzát, lisztet stb.) a környező falvakban.

i) Szólhatnék még sok más dologról, például az önképzőkörről, amelyet jellegzetes pápai szóval *képzőtársaság*-nak neveztünk, s amelynek Petőfi és Jókai is tagjai voltak. Említhetném az internátus belső életére vonatkozó szavakat, így az országszerzte máig fennmaradt *szilencium*-ot, aztán az internátusi tisztségviselőket, sorukban például a *gatyafelelős*-t, aki a ruhák mosatásáról gondoskodott. DOBOS (i. m.) szerint hasonló tisztséget töltött be az esztergomi papneveldeben a *gatyaminiszter*.

Részletes tárgyalást érdemelnének a diákok ragadványnevei, amelyek ugyanúgy alakultak, mint manapság (az idevágó irodalmat l. az 1. pontban). Keletkezhetnek a vezetéknev becézésével: *Császár Sándor*: > *Csaszzi*; a monogramból: *Bognár István Lajos*: > *Bil* (majd természetesen: *Bili*); különös becenévből: *Farsky Attila*: > *Tili*, *Iscserekov András*: > *Drusi*; s persze más utakon-módokon is. Egyik osztálytársunkat, aki gyalog, csizmában járt be télvíz idején is a közeli Borsosgyőrről, *plebejus*-nak neveztük. S hogy milyen rejtélyes, szeszélyes módon is jöhettek létre diáknevek, arra szemléletes példát szolgál az én diákkori elnevezésem. Engem ugyanis *Zebra*-nak, *Zebi*-nek

hívtak (s hívnak most is az érettségi találkozókon), de korántsem valamiféle csíkos öltönyről, hanem azért, mert egyik osztálytársam, éppen Császár Sándor, vagyis a *Csaszí* — nevemet latinosan, a *c* helyén *k*-val ejtve — ezt az isten tudja honnan vett mondókát alkalmazta rám: „Kisrák, nagyrák, falirák, zsebrák”. Nos, a zsebrák-ból lett a *Zebra*, *Zebi*, olykor *Zebulon*.

Természetesen a tanároknak is megvolt a diákoktól kapott nevük, így a szervezőképességéről híres tornatanárunknak, aki Vathy Zsuzsa pápai vonatkozású kisregényében is a diákok adta, sok nemzedéken át viselt nevén szerepel: *Szakúr* (Az ősi háztető. 1980. 102). S hadd említsem még énektanárunkat, szintén sok diáknemzedék nevelőjét, *Kotta bácsi*-t, aki a gimnáziumi vegyeskört és a főiskolai férfikört (diákszóval: a *kántus*-t) vezényelte (vö. BODOLAY: i. h. 708).

Szórakozásaink, játékaink közül csak egyet hozok szóba: a *glütyüzés*-t, vagyis a golyózást. Úgy látszik, a *glütyü*, *glütyüzés* is jellegzetesen pápai szó: a MTsz. csak innen idézi, s ezért nem is szerepelhet a golyózásnak azok között a műszavai között, amelyeket ZSEMLYEI OLIVÉR (Nyr. XXX, 302) állított össze a század elején a pesti utcagyerekek szókincséből.

5. Szókincszet emlegettem a golyózással kapcsolatban is, de hisz mindnyájan tudjuk, hogy ha diáknyelvről beszélünk, akkor csupán a szókészletre gondolunk, tudniillik az ifjúsági és diáknyelvnek természetesen nincsen külön nyelvtani rendszere. Mindamellett vannak bizonyos *grammatikai* vonásai. Ilyen az a jól ismert szóalkotási módja, amely a becéző személynevekére emlékeztet, de más tulajdonnevekre, sőt a köznevekre is kiterjed (*Balcsi*, *pulcsi*, *kolesz*, *dola* stb.). Ez nem is olyan új jelenség, mint gondolnánk. DOBOS (i. m. 23—4) már 1898-ban külön bekezdést szán ennek a szóalkotási módnak, számos *-i* képzős példával (*cigi*, *cuki*, *bizi* stb.), megjegyezvén, hogy az *-i* képző „gyakori használata a diáknyelv sajátosságának látszik, bár a közhasználatban is vannak a keresztnévnek kicsinyített s rövidített alakjainak (Ferencz: Feri, Károly: Karcsi stb.) analógiájaként ilyen alakok: burgi (burgundia), kaczi (kaczabajka)”.

A mai diáknyelv grammatikájába vág néhány különös szóvonzat is, például a köznyelvi *jó valakinek*, *jó valamire*, *jó valakihez* vagy *valaki iránt* mellett megjelenik a *jó valakinél*. BOROS TIBORNÉ szójegyzékében (Nyr. LXXXIX, 153) így szerepel: „*jó valakinél* ’érdemei vannak valaki előtt, elismerik, kedvelik’ — *Pista nagyon jó a dirinél*”. De inkább fiú—lány viszonylatban használatos, ilyen jelentésben: *jó vagy nálam* ’kedvellek, szeretlek, szívesen járok veled’ (vö.: KOVALOVSKY: Nyelvünk világa 31; GÉMES i. m.; FARKAS MÁRTA: ÉdAny. V, 3. sz. 9; stb.). Egyébként a *valakivel jár* vonzatszerkezetnek ez az új jelentése szintén ifjúsági nyelvi sajátosság.

6. Az ifjúsági nyelvet és a diáknyelvet azonban természetesen nemcsak szókincsének és szórványos grammatikai vonásainak a tekintetében vizsgálhatjuk, hanem — s talán elsősorban — úgy, mint jellegzetes *nyelvi magatartásformát* (l. részletesebben főleg KOVALOVSKY tanulmányát: Valóság VI, 5. sz. 66—75, valamint „Az ifjúság beszédkultúrájáról” című, többször idézett kötetet, s DEME LÁSZLÓnak hasonló című cikkét: ÉdAny. VI, 2. sz. 2—3). Ebből a szempontból napjaink ifjúsági nyelvének — számos értékes vonása mellett — súlyos rákfeneje a trágárság (vö. különösen: TOLCSVAI NAGY GÁBOR: Nyelvi divatok. Bp., 1985. 145—61). Trágár beszéd — mond-

juk meg sokszemközt, őszintén — a harmincas évek pápai diáknyelvében is járta, de csak zárt fiúközösségekben, -viszonylatokban. Fiú lány előtt nem ejtett ki trágár szót. S teljes képtelenség volt trágárul beszélni a felnőttek s pláne tanáraink vagy szüleink előtt. Bizonyára ez a körülmény téveszthette meg VAJTHÓ LÁSZLÓT, a tanárt, aki az egyidejű pesti diáknyelvről — amely jóval inkább telítődött argó elemekkel, mint a pápai — ezt állapítja meg: „Ez a nyelv sokszor a durvaságig nyers, de nem trágár” (Nyr. LIX, 220).

A 30-as évek pápai diáknyelve azonban a nyelvi magatartást illetően is szolgál egy különleges vonással, mégpedig a köszönés és a megszólítás dolgában. Néhány kivételtől eltekintve, csupán az azonos osztálybeliek tegezhettek egymást, de ebből is leszámítva a lányokat. A más osztálybelieket magáztuk, nemegyszer *úr*-nak szólítottuk őket, s így köszöntünk nekik és tanárainknak: *alászszo-lgája*. A lányoknak pedig a *kezi-csókolom* járt ki (s hogy is illett volna ehhez a trágárság), s ez akkor még nem rövidült *csókolom*-má. A tegező köszönés a *szerbusz* volt, s legföljebb *szevasz-szá* rövidült.

Hogy a nem azonos osztálybeliek összetetegeződése milyen körülmények közt játszódhatott le, annak kitűnő példáját mutatja be LŐRINCZE LAJOS „Én tudom a tisztességet” című cikkében (Új Tükör XVIII, 42. sz. 23). Ő — mint tudjuk — terítő is volt. Idézem a cikkből:

„Ez a közösség mint zárt testület azért valamelyest eltért az általános normától. Egy-két osztálynyi különbség nem sokat számított, hamarosan kialakult a barátságos megszólítási mód. Persze azért ez sem ment csak úgy magától, s nem illett ilyesmit kezdeményezni az alsóbb osztályosnak. Bolla Jóska — aki kettővel járt fölöttem — úgy oldotta meg a dolgot, hogy egyszer — terítés közben — azt mondta fanyar vállvonítással, szinte mellékesen valamilyen kérdésemre, hogy: *nem köll engemet magázni . . .* Ezzel a dolog az ő részéről el is volt intézve. Süle Jenővel viszont elég sokáig kerülgettük egymást. Láttam a szándékát, de hát ugye, nem mehettem elébe. Az emlékezetes Csepregi—Lantai jelenet után [ez egy rendhagyó összetetegeződés volt] egy darabig tárgyalta az ügyet a társaság, majd kettesben maradtunk Süle Jenővel. Látszott rajta, hogy mondani akar valamit. Mondta is:

— Hát Lőrincze úr, mink mikor egyezünk meg?

Tudtam, mire gondol, hogyne tudtam volna.

— Hát, Süle úr, amikor gondolja.

— Akár most is?

— Akár most is!

— Hát akkor szerbusz, Lőrincze úr!

— Szerbusz, Süle úr!

Kezet fogtunk. Aztán álltunk egymással szemben, zavartan, szégyenlősen; nem tudtunk tovább semmit se mondani ebben a furcsa, merőben új helyzetben . . . Aznap — úgy emlékszem — már nem is szóltunk egymáshoz.”

Úgy érzem, az a közösség, amelyben most élünk, a nyelvészek közössége van olyan jó szellemű, mint amilyen a terítőké volt Pápán. Így én, aki annak idején nem tegezhettem Lőrincze Lajost — a négy osztálynyi különbség iszonyú nagy távolságnak számított —, most nyugodtan mondhatom: „Szerbusz, Lőrincze úr, az Isten sokáig éltesse!”

RÁCZ ENDRE

Az inkongruencia és a többesjelek kérdéséhez

Az egyeztetésnek az a szerepe, hogy a jelenség irányító tagjának és az egyeztetett tagnak az összetartozását jelölje. A kapcsolat szorosságát — alaki szempontból — a jelek és a ragok mutatják (alaki kongruencia). Gyakori azonban az értelmi egyeztetés (jelöletlen kongruencia) is. Ilyenkor szoktunk inkongruenciáról beszélni. A kérdéssel még az ötvenes évek derekán kezdtem foglalkozni, elsősorban „A számbeli egyeztetés főbb kérdései Gyöngyös és vidékének nyelvjárásában” című dolgozatomban (MNy. IV, 49—63). A témát akkor az alany—állítmányi, a határozós és a jelzős szerkezet köznyelvi használatától eltérő eseteiben vizsgáltam. Most a kiváltó okokat szeretném tágabb összefüggésben bemutatni.

Hogy az egyeztetés terén olykor milyen felemás helyzetek állnak elő, annak bizonyosságára lássunk néhány példát. Ismeretes, hogy a magyar számszavak szerkezetben a számbeli egyeztetés megvan alakilag (*száz ember*), de nincs meg logikai szempontból. Mit tapasztalunk? Alaki kongruenciát, ugyanakkor értelmi inkongruenciát. Ennek fordítottja a nyelvjárásokban még fellelhető *három királyok*-féle szerkezet, vagy a német és a latin nyelv számbeli egyeztetése (*hundert Menschen, duodecim apostoli* stb.).

Úgy látszik tehát, hogy az „inkongruencia” — mint a nemegyeztetési jelenségek összefoglaló elnevezése — elég relatív fogalom. Alakilag kétségtelenül megvan a létjogosultsága, ám jelentésánál annál kevésbé. Pedig a nyelv a formának (alak) és a tartalomnak (jelentés) a dialektikus egysége. Ebből következik, hogy az alakot nem szakíthatjuk el a jelentéstől — és megfordítva. Illetve: az alak- és jelentéstani vizsgálati szempontoknak ki kell egészíteniük egymást. Azt sem téveszthetjük szem elől, hogy ami egyfelől inkongruencia, az másfelől lehet kongruencia is.

Igaza van RÁCZ ENDRÉNEK, aki az „Értelmi egyeztetés a magyar nyelvben” című kongresszusi előadásában (NytudÉrt. 58. sz. 477) igen találóan fogalmazta meg a lényegét: „A tulajdonképpeni kongruencia az alaki egyezés, amelyben az egyeztetett tag az irányító tag alakját másolja. Az értelmi egyeztetés rendszerint ennek az alaki egyeztetésnek a rovására érvényesül, ilyenkor az egyeztetett tag az irányító tagnak nem az alakjához, hanem a jelentéséhez igazodik.” Ugyanezt hangsúlyozta KÁLMÁN BÉLA „Értelmi és alaki egyeztetés” című akadémiai székfoglalójában (I.OK. XXIX, 33—46) — elsősorban rokon nyelvi példákkal bizonyítva érvelését. De a fenti véleményekhez társíthatjuk SZÉPE GYÖRGY állásfoglalását is (Az egyeztetés kérdéséhez: NytudÉrt. 40. sz. 359): „... a morfeumatika nagyon korlátozottan képes felderíteni és leírni egy nyelv szerkezetét.”

Épp ezért az inkongruencia magyarázatakor esetenként a legnagyobb körütekintésre van szükség, mivel a kiváltó okok többértűek. Az ide vonatkozó szakirodalom rendszerezése alapján beszélhetünk a jelenség grammatikai, lélektani és történeti okairól. (Ezek csupán a főbb szempontok. Mellettük számos kisebb jelentőségű ok is közrejátszhat, pl. esztétikai, fiziológiai stb.) Olykor az említett három körülmény (finoman és szorosan egymásba fonódva) együttesen is számításba jöhet.

A grammatikai ok legtöbbször alaki körülményekkel (szórend-stb.) kapcsolatos. Az inkongruencia ennek alapján sok esetben azzal magyarázható (vö. KLANICZAY: A zeugma a szóegyeztetésben: Nyr. XXXVIII, 156—61), hogy az alany és állítmány között a mondat szórendjében távolság

keletkezik, és így az alany nem hathat elég elevenen az állítmány grammatikai formájára. A távolsággal ugyanis, mely a közbeékelődő mondatrészek folytán az alany és állítmány között létrejön, együttjár a korábbi megjelölés elhomályosodása a beszélő tudatában. A távolabb álló főnév számképzete lényegtelenné válik, a közelebb levőé viszont kiemelkedik. Pl.: *Doktorok, borbélyok, valamennyi bába és tudákos asszony ott van* (Arany: Jóka ördöge). Vagy: *Az aratók és az egész falu népe összeszaladt e csodára* (Jókai: Életemből II, 81).

Az is előfordul, hogy az állítmány megelőzi az alanyt. Ilyenkor meg — különösen felsorolások esetében vagy más mondatrészek közbeékelődésével — a beszélő csak halványan érzi, hogy a kezdő igefogalomra milyen főneveket fog vonatkoztatni: *Hajt a nagy nyomorúság, a szürke lovak meg a házasság* (Arany: Felhők). *Megköszöni az egész vidék, minden rangbeli emberek* (Arany: Év kezdetén).

Néha pedig az állítmány az alanyjelölés egyes tagjai közé kerül: *A király lejött és . . . nagy úri rendek* (Arany: Toldi XI.). *Melyet új földhányás jelöl és nagy dombok* (Arany: Toldi szerelme XI.). Az inkongruencia létrejöttének itt is a képzethalványság az oka.

A l é l e k t a n i é r t e l m e z é s h e z olyan jelentős magyarázatot sorolhatunk, mint a *constructio ad intellectum* (v. *sensum*) jelensége. Ezekben az esetekben a beszélő nem a formai összefüggések szerint egyeztetni a mondat megfelelő részeit, hanem valami más — számításba vehető — értelmi (v. érzelmi) mozzanat szerint (vö. SIMONYI, Istóczy mint nyelvész, és valami a szó-egyezésről: Nyr. IX, 225). Különösen gyakori az az eset, hogy az alany egyes számú, de értelmét tekintve több egyedet jelöl; az állítmány ilyenkor gyakran fordul elő többes alakban. Pl.: *A királyi pár szép magzatokat nemzettek* (Krizsa: Vadr. 449). *A tizenkét vitéz arra tartanak* (uo. 443).

Az említett esetekben az állítmány kifejezésekor a többség érzete (*sensus*) lép előtérbe. Megkönnyíti ezt az is, hogy a tulajdonképpeni állítmány eléggé távol áll az alanytól.

A t ö r t é n e t i m a g y a r á z a t esetében lényeges a többesjelek eredete, korábbi funkciója, nem utolsósorban az, hogy melyik mondatrészen jelentek meg előbb. Kezdjük talán az utóbbi kérdéssel. KLANICZAY SÁNDOR „Szóegyeztetés az alany és állítmány közt történeti szempontból” (Nyr. XLVI, 259) című tanulmányában fölveti azt a gondolatot, hogy az alany a mondatalkotás tudatosabbá válásával került a mondat élére. (A szórend kizárólagos megkötése azonban vitatható, még akkor is, ha személyragjaink legtöbbjének a kialakulásában valóban a KLANICZAY által említett helyzet a döntő.) Annál érdekesebbek további gondolatai. Szerinte az alanynak az állítmány elé való helyezése oda vezetett, hogy az alany lett a maga formájával (egyes v. többes számával) az egyeztetés alapja. A többesjel tehát csak abban az esetben kerülhetett az állítmányra, ha már az alanyon előfordult. Ilyen körülmények között az alaki egybehangzást az alany szabta meg, az alany vált a kongruencia irányítójává.

Ha KLANICZAY gondolatszárait továbbsszövegetjük, ilyen ősi uráli mondatképleteket tehetünk fel: *fiú|k járó, férf|a|k vadászó*. Illetve később az alaki egybehangzás megtörténtével: *fiú|k járó|k, férf|a|k vadászó|k*. (Helyettük természetesen -t többesjellel.) Ezt a felfogást egyébként ERDŐDI JÓZSEF feltevése is támogatja (I. OK. VI, 458).

A magyarázat sok tekintetben P. RAVILA fejtegetései ellen szól, aki „Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen” című érteke-

zésében (FUF. XXVII, 96) ezt állítja: „Das Numeruszeichen -t ist ursprünglich nur an das Prädikat angefügt worden, an erster Stelle an die Nominalform des Verbs, an den anderen Satzgliedern wurde die Mehrheit ursprünglich nicht mit formalen Mitteln ausgedrückt.”

Szerinte tehát a singularis-pluralis mondatképlet lehetővé az általános; a -t eredetileg csak az állítmányhoz járult, és innen került volna be a névszók paradigmájába. Kár, hogy állításának bizonyítására (i. m. 98) olyan példamondatokat hoz BEKÉTŐL (CserNytan. 170), melyeknek alanyai bár egyes számú főnevek, mégis bizonyos csoportot, csapatot, illetve többséget fejeznek ki. (Ezt nevezi ERDŐDI genusnak „Az alany és az állítmány egyeztetése, valamint a pluralitás kérdése a mari nyelv történeti mondattanában” című kandidátusi értekezésében. Kézirat, 30.) Pl. *kombo počela čongestat* 'die Gänse (Sg.) fliegen (Pl.) hintereinander her' stb. A jelenség ugyanis értelmi egyeztetés, azaz ebben az esetben könnyen megmagyarázható a többesjellel ellátott állítmány.

Ezen a ponton csatlakozunk COLLINDER felfogásához (MNY. XL, 253), aki a -t többesjéről így nyilatkozott: „Ravila véleménye szerint ez a rag eredetileg nem névrág, hanem az igeragozásból lépett át a névragozásba (FUF. XXVII, 96). Valaha nem így mondták: *kalat uivat* ('a halak úsznak'), hanem így: *kala uivat* ('a hal úsznak'). — Nem hiszem.”

Inkább tehát éppen a fordítottja igaz annak, amit RAVILA ezzel kapcsolatban állít. Még akkor is, ha szerinte föltehető (FUF. XXIII, 49), hogy az uráli alapnyelv egy korai korszakában az egység és a többség nem határolódott el formálisan, és csak később fejlődött ki a közöttük levő különbségtétel. (Úgynevezett „numerus absolutus”-ról beszél.) Az általános nyelvészeti kutatások szerint valóban az egyes szám az elsődleges: „That the singular was chronologically, the earliest number and, in all probability, originally the only one, is strongly suggested by linguistic evidence as a whole” (L. H. GRAY: Foundations of Language. New York, 1939. 179; vö. ERDŐDI i. m. 156).

A többes számnak azonban a legtöbb társadalmi és gazdasági szempontból elmaradott nép nyelvében is kifejlődött a külön jele (GRAY i. m. 180). Nyilván az uráliak sem voltak kivételek. Ha pedig a többesjel megvolt, lehetetlen, hogy csak a praedicatumon jelentkezett volna. Sőt! Ezt bizonyítják az efféle rokon nyelvi példák is: *mi'am valjos savrasko* 'a mi lovaink világosbarná(k)' (MUNKÁCSI, VotjNGy. 242, vö. KLEMM, TörtMondt. 156) vagy — épp ahonnan RAVILA kiindul — a mariból is hozhatunk példát: *batonaþlak osal liot* 'a mi feleségeink haragos(ak) lesznek' (SUS. Aik. VII, 12, id. KLEMM uo.) stb.

Egyébként a -t többesjel kiterjedt alapnyelvi használata bizonyított tény. Kimutatható mind a finn, az obi-ugor, a mordvin, mind pedig a szamojéd nyelv névragozásából (vö. COLLINDER: i. h. 251 és SZINNYEI: NyK. XLVI, 152). Feltehető, hogy a magyarban is megvolt, ám esetleg török hatására vagy belső hangtani okokból abszolút szóvégen eltűnt (vö. RAVILA: i. m. 69). Az utóbbira analóg jelenségeként ilyenféle példákat hozhatunk: északi osztj. *ēuat* névutó a -t-zó osztják nyelvjárásokban *ēuatt* > *ēuat*, az irtisi nyelvjárásban *-īve*; vagy a -t a keleti osztják nyelvjárásokban bizonyos hangtani helyzetben lekophat az abszolút szóvégről a rá következő szó szókezdő hangjától függően (pl. a 'kettő' jelentésű számnév *kät* helyett *kä* alakban fordul elő), de ugyanígy viselkedhet a -t többesjel is. (FODOR LÁSZLÓNÉ szíves közlése.)

A -t eltűnését megkönnyíthette, hogy pl. a magyarban több funkciója volt (kifejezhetett tárgyviszonyt, múlt időt, hol? kérdésre felelő helyviszonyt, birtokviszonyt), és így a többes számot jelölő funkciójában esetleg újabb többes-

jelek szorították ki. Nyelvtörténeti előadásaiiban így vélekedett PAPP ISTVÁN is. Szerinte a *-t* többesjel tárgyraggá lett az idők folyamán. (Nyomós érve, hogy a tárgy *-t* ragját viszont nem találjuk meg, vagy csak igen korlátozott használatban a többi finnugor nyelvben.) Elég az hozzá, hogyha a *-t* többest jelölő funkcióban megvolt a magyarban, nyomtalanul nem tűnhetett el.

Szempontunkból azonban lényegesebb a meglevő többesjelek (*-k*, *-i*) vizsgálata. A *-k* többesi szerepben már a Halotti Beszédben is megtalálható: *míc*, *ozuc*, *gimilcictul* stb. (vö. ÓMOLv. 69—70). Kezdetben az előbb említett fgr. *-t* többesjellel azonosították, de ez a feltevés a hangtani nehézségek miatt nem fogadható el. Először SZINNYEI kérdőjelezte meg a származtatás helyességét (NyK. XLV, 267), majd ugyanő (NyH.⁷ 106) már eleve *-k*-ból eredezteti. Legvalószínűbbnek látszik azonban RAVILA feltevése (FUF. XXIII, 51 és i. m. 68), aki ezeket írja: „Dagegen wissen wir ganz sicher, dass es der Vertreter eine finnisch-ugrischen geminierten **kk* ist . . .” Eredeti funkciójára nézve pedig: „. . . das ungarische *-k* ein altes Kollektivsuffix ist, das zunächst dem finnischen Kollektivsuffix *kko* entspricht, z. B. in *Koivikko* 'Birkenwald' (*koivu* 'Birke'), *sammalikko* 'moosbewachsene Stelle' (*sammal* 'Moos') . . . usw. Dieses Kollektivsuffix gehört natürlich zu dem bekannten Deminutivsuffix **kk* . . .” (uo.).

A fejlődés során aztán: „Dieses Kollektivsuffix hätte sich dann im Ungarischen zunächst wie in den Türk Sprachen an Substantiven zum Numeruszeichen entwickelt und sich dann von den Nomina zum Ausdruck der Kongruenz auch auf das Verbum in der 3. Person Pluralis ausgebreitet” (uo.).

A fgr. nyelvek legnagyobb részében ma már egyáltalán nem vagy csak nyomaiban található meg. A magyaron kívül még a lappban kiterjedt a használata.

Az *-i* többesjel eredetének megfejtésére két figyelemre méltó magyarázat látott napvilágot (FARKAS GYULA még egy harmadikat is ajánl. L. Ural-Altaische Jahrbücher XXV, 52—72). Az egyik nézet a magyar *-i*-t urali eredetű *-i* többesjel folytatásának tartja, sőt nyomait a *mi*, *ti* személyes névmásokban (valamint mordvin, zürjén, votják személyes névmások többes számában) véli felfedezni. Így: BUDENZ: MÚSz. 194 és Ugal. 311—4; SIMONYI, TMNy. 540, NyH.⁷ 106; stb. Ennek az értelmezésnek a nehézségeire MELICH (MNy. XIV, 230), MÉSZÖLY (A HB. hangtört. sajátságai 8) és BÁRCZI (TihAl. 189) mutatott rá. Ebben az esetben BÁRCZI véleménye (MNy. L, 287—301) a valószínűbb, és ez a jelzett másik nézet. (L. még BÁRCZI: Az *-i* birtokos személyrag: MNy. L, 287—301). Ő (i. h. 287—8) az *-i*-t a 3. sz. birtokos személyjeltől vezeti le, vagyis szerinte ebből az egy birtokot jelölő formánsból kell kiindulni. A régiségben ilyen alakokat találunk: HB.: *szentii*, *lilki* stb. Kódexekben: JókK. 15: *felelety*, BécsiK. 12: *q zékire* 'per . . . thronum suum' stb. Helyi történeti példáinkból: GyöngySzt.: *Istennek dychyrethy* (42), *kecke zakaly* (uo. 112) stb. Megvan a nyelvjárásokban is: *eszi* 'esze', *kezi* 'keze' stb. (NyF. XIV, 238—9); *vögyi*, *teteji*, *végi* (BARTHA: Pal. 423) stb.

Az egyes szám 3. személyű birtokos személyjelt eredetére nézve a tövégi magánhangzó és a 3. személyű személyes névmás összeforrásából alakult. A fejlődés eredménye: *-é* (\sim *-á*) \sim *-i*. Ez az alakgazdaság aztán a kettős funkciónak megfelelő elkülönülést hozta magával. Az *-é*, ill. *-á* ($>$ *-e*, *-je*, *-a*, *-ja*) az egy birtokot, míg az *-i* ($<$ *-i*) a több birtokot kifejező funkcióban rögződött.

Az itt alaktanilag igazolt fejlődés lélektani feltételei a következők lehetnek. A kettős funkciónak megfelelő elkülönülés kiindulópontja — történeti példáink alapján — ilyenféle helyzetekben állhatott elő: *Oktalan allatoknak*

bely (GyöngySzt. 2); *Doctorok mondasyual tellyes megh erossyttetett* (i. h. 113); *Keesnek auagy feyszenek akar egyebnek az eely* (uo. 11); *mynden allatoknak eredetj* (uo. 186); *raknak keth elseo labinak olloy* (uo. 189) stb. Vagyis az egyes 3. személyű -i birtokos személyjellel megjelölt birtokra az előtte álló több birtokos sokaságképzete hatott, és a birtokos személyjel — ráértéssel — maga is a több birtok jelölését vette fel. Az *oktalan allatoknak bely*-féle példákban tehát a birtok kifejezésében a többség fogalma domborodik ki, azé a többségé, amely több egyedből áll, s melyeknek külön-külön is megvan a maguk birtokosa. A hasadás a többesjellel megjelölt birtokos és birtokának kapcsolatában, a többtagú és tagonként egyes számú birtokos — birtok viszonyában, valamint a határozatlan (esetleg határozott) számjelzős birtokos stb. utáni helyzetben következhetett be.

Az előbbi BÁRCZI-féle magyarázat azért is megbízhatóbb, mert RAVILA (FUF. XXIII, 53., 66) már rég kimutatta, hogy a finn -i többesjel sem volt eredetileg a többes szám jelölője.

Végül az -i-nek mint birtokos személyjellel átértékelődött többesjelnek az első megjelenését (egyeztetés szempontjából) ugyancsak az alanyhoz kapcsolhatjuk, mivel az az állítmányra át sem terjedt.

Még egy kérdést érintsünk, amely az előbbiekből már következik is: Melyik az ősi állapot, a kongruencia vagy az inkongruencia állapota? A felelet mindenképpen az, hogy az inkongruenciáé. A kongruencia ugyanis fejlődő kategória, melyet BRUGMANN (Die Syntax des einfachen Satzes 148; id. RAVILA: FUF. XXVII, 96) így jellemez: „Entwickelt hat sich die Kongruenz infolge der Verallgemeinerung und Stabilisierung gewisser, speciellere Beziehungen am Nomen, Pronomen und Verbum ausdrückender formantischer (suffixaler) Elemente, durch welche Formen mit einer weiteren Bedeutung beseitigt worden sind.”

Elég nehéz kérdés, hogy a kongruencia kifejlődése mikorra tehető. ERDŐDI (i. m. 25) szerint már az uráli alapnyelv (egy elég késői) korában létrejött. Természetesen az nem elég bizonyíték rá, hogy: „... az alapnyelvet is hosszú történeti korokban változó, fejlődő, variánsokat felmutató társadalmi tényként kell felfognunk” (uo.). Bár igaz, amit itt ERDŐDI állít, azonban — a korhoz való kapcsolást elkerülve — talán azt a feltevést kockáztathatjuk meg, hogy az inkongruenciából a kongruenciába való átmenet az alany és állítmány között a többi mondatrész létrejöttével fejlődhetett ki. Akkor, amikor már szükségessé vált az alany és állítmány összefüggésének a megjelölése alaki úton is, hiszen közöttük az addig oly szoros kapcsolat — más mondatrészek közbeékelődésével — megbomlott. Az összefüggés jelölésének szükségérzése azután egyre inkább megszilárdult, állandósult a nyelvrészekben.

A lényeg az, hogy eredetibbnek az inkongruencia állapotát kell föltennünk, amelyből a kongruencia mind logikai, mind formális téren egyre erősebben bontakozott ki. (Természetesen ezt a kibontakozást nem szabad egyvonalú fejlődésnek fölfogni: visszafejlődés is lehetséges, mint pl. a modern angol nyelvben, ahol az igealakokban meglevő eredeti germán ragok lekoptak.) Ezáltal a jelöletlen kongruenciává (értelmi egyeztetéssé) való átértékelődés következett be.

Ha történetileg tekintjük az egyeztetést, a magyar nyelv forrásos korszakában már azt tapasztaljuk (l. Halotti Beszéd), hogy az igei állítmány személyben és számban megegyezik az alannyal: *Latiatuc feleym, mic vogmuc, tiv latiatuc, kit vr . . . mente* (ÓMolv. 69—70), vagy az Ómagyar Mária-siralomban:

Walafsth vylagumtul sydou, Scemem kunuel arad (uo. 127—8), de ugyanez a helyzet a Königsbergi Töredékben is.

Nem így a névszói-igei állítmány névszói része: *pur ef chomuv uogmuc, mend ozchuz iarov vogmuc, legenec neki seged* (HB.) Kódexekben is: *hasonlatus leezeunk ew hozyaa* (ÉrdyK. 460); *Iduozlegètok* (KazK. 15) stb. Mint láttuk, ez a jelenség megtalálható a rokon nyelvekben (és az indoeurópaiakban is. Tekintve, hogy a számmegkülönböztetés a nominális állítmányon még a HB. korában sem volt általános, arra kell gondolnunk, hogy valóban a nemegyeztetés az eredetibb.

Az is természetes, hogy korai nyelvemlékeinkben a jelző nem egyezik a jelzett szóval (pl. *Scerelmes bratym*: HB.), hiszen ez az uráli nyelvekben is így van. (Kivétel a finn nyelv, amelyben az egyeztetés újabb fejlemény, pl. *hyvät poikat*). Érdekes viszont a birtokos szerkezetben tapasztalt ingadozás. Már a Halotti Beszédben előfordul az egyeztető szerkezet: *mend w szentii ef unutteiz cuzicun*, de egy 1233-i okleveles adattal a nemegyeztetés is kimutatható (vö. SIMONYI, A jelzők mondattana 179) *vermekalia* alakban. A Gyulafehérvári Sorokban pedig (1310/1320 körül) csakis ez a szerkesztésmód használatos: *Habrosagben walacnok keguffe | eleeknek vrukfe | Koorfagbon walaknok egeffe | Sciukfegben walaknok beufe* stb. (i. h. 136—7).

Zárasképpen még annyit: aki a nyelvet csupán formális rendszernek tekinti, az az inkongrencia-jelenségeket általában az egyéni nyelvérzék botlásának minősíti. Holott: „A nyelv logikáját magából a nyelvből kell elvonni, s nem szabad a logika kaptafájára ráhúzni a nyelvi alakulatokat. Ezeket nem is annyira a logika magyarázza meg, hanem részint a lélektan általános törvényei, részint a történeti fejlődés.” (Vö. SIMONYI, Helyes magyarság. NyF. 8. sz. 5).

Az ilyen megközelítések — úgy véljük — egyre jobban, egyre pontosabban feltárják előttünk a nyelvi forma, az alak mögött meghúzódó tartalmat, a jelentést.

FÜLÖP LAJOS

A VIII—IX. századi *Ungarus, Hungaer, Hunger, Hungarius, Onger, Wanger* személynevek

1. A honfoglaló magyarok nyomait keresve a Magyar Nyelv 1984. 4. számában megjelent dolgozatomat az alábbi sorokkal zártam: „... a VIII—IX. század határáról egy német kolostor szerzeteseinek neve között a *Hungarius* névre sikerült rábukkannom. Hogy ebből a névből milyen következtetést lehet levonni, erről a Magyar Nyelv hasábjain más alkalommal fogok beszámolni.” Igéretemnek eleget téve az alábbiakban bemutatom kutatásaim eredményét.

A MNy.-ben hivatkozott *hungariuf* név a Keleti Frank Birodalomhoz tartozó, Alsó-Elzászban fekvő weissenburgi kolostor névjegyzékében fordul elő: „Nomina Fratrum de monasterio quod uuißzunbure uocat(ur).” „iultu¹fuf ep(iscopu)f. gerhoh abb(as). bernhariuf ep(iscopu)f et ab(af). gerbertuf. ado. ruadualduf. uugul fuf. *hungariuf*. dancho. francho. chrim palduf. otgeruf. . . .” (L. Das Verbrüderungsbuch der Abtei Reichenau. Zentralbibliothek Zürich. Ms. Rh. hist. 27. pag. XLVI. A². Illetve: Das Verbrüderungsbuch der Abtei Reichenau. Einleitung, Register, Faksimile. Hg. von JOHANNE AUTENRIETH

— DIETER GEUENICH—KARL SCHMID: Monumenta Germaniae Historica [= MGH.]. Libri memoriales et necrologia. Nova series I. Hannover, 1979. — Rövid.: VAR.)

Wizzunburg (Weißenburg) a „Confraternitates Augienses”-hez (Reichenau) tartozott. Reichenau a Bodeni-tó partján épült. A weißenburgi kolostort 630-ban I. Dagobert, a Meroving-dinastiából származó király alapította, püspökei 693 óta ismertek (PAULUS PIPER, Libri Confraternitatum Sancti Galli Augiensis Fabariensis. Berolini, 1884. 71: MGH. Libri Confraternitatum. — Rövid.: PIPER). Reichenau és Weißenburg benedekrendi alapítású kolostorok voltak. (PIPER 145; J. G. TH. GRAESSE—FR. BENEDICT, Orbis latinus. Berlin, 1909. Transpress Reprint, 30; Atlas zur Kirchengeschichte. Bearb. von JOCHEN MARTIN. Freiburg—Basel, . . . 1970. N° 25., 35., 37.)

A *hungariuf* adat hitelességéhez nem fér kétség: a néven nincs javítás, a bejegyzés eredeti, nem utólagos betoldás (l. a fakszimilét). A bejegyzés kora a IX. századra tehető, vö. „Teil II. 59. Pergamenblätter und 8 Papierblätter; das eigentliche Verbrüderungsbuch der Reichenau, Grundstock 9. Jahrhundert, fortlaufend bis ins späte Mittelalter mit Nachträgen versehen (im Faksimile 1—134)” (VAR. XV, XXXVII). A név bejegyzésének pontosabb időpontja 818—26 körültre helyezhető (VAR. LXV—LXVIII). — A VAR.-ban fellelhető neveket a kolostorok scriptorai írták be egyrészt a kolostorok régebbi névjegyzékeinek lemásolása alapján, másrészt a későbbiekben pótlólagosan az újabb jövevények érkezésekor (i. m. LIX).

A *hungariuf* néven bejegyzett „frater” weißenburgi tartózkodása időpontjának meghatározásában segíthet bennünket a névsor elején feltüntetett püspökök és apátok weißenburgi működésének időpontja, pl. Justulfus püspök 797—809, Bernharius püspök és apát 811—25, Gerhohus apát 819—26 (ZEUSS alapján PIPER). PIPER ezen túlmenően arra a következtetésre jut, hogy a weißenburgi névjegyzék első oszlopának negyedik nevétől az ötödik oszlop huszonharmadik nevéig feltüntetett szerzetesek Justulfus és Bernharius apátok idejében, s ezen belül Bernharius apátsága idejében a negyedik oszlop huszonkettedik nevétől szereplő szerzetesek nyertek felvételt e kolostorba (ZEUSS, Traditiones possessionesque Wizanburgenses. Spira, Lipsiae, Vindobonae, 1842. XIV—XV; PIPER 71—2, 210—1). Vagyis a *hungariuf* nevű fráter 797—809 között lett a weißenburgi kolostor tagja. Hogy *hungariuf* a régi „fratres”-ek közé tartozott, erre az is utal, hogy a mintegy 350 név között az előkelő nyolcadik helyet foglalja el.

A weißenburgi kolostor szerzeteseiről még egy névjegyzéket ismerek, de ebben a *Hungarius* név nem fordul elő, feltehetően azért, mivel ez a jegyzék az előbbinél később keletkezett (vö. Das St. Gallische Verbrüderungsbuch und das St. Gallische Buch der Gelübde. — Die Annalistischen Aufzeichnungen des Klosters St. Gallen. — Das Zweite St. Galler Totenbuch. St. Gallen, 1884. 92: Mittheilungen zur Vaterländischen Geschichte. N. F. 9. Heft. XIX. — Rövid.: St. Gallen).

Az előbb mondottak alapján tehát megállapítható, hogy a *hungariuf* adat eredetisége és régisége vitán felül áll. Választ kell keresnünk azonban arra is, hogy milyen eredetű ez a név, és mi lehetett a jelentése. S mindezen felül meg kell vizsgálnunk a történeti forrásokat, hogy nem rejtene-e a VIII—IX. századból további *Hungarius* adatokat, illetve *Hunger*-, *Ungar*-, *Unger*-(us) alakváltozatokat. Sajnos a *hungariuf* adat semmit sem árul el önmagáról, csak annyit tudunk, hogy a név viselője „frater” volt.

A német szakirodalom a *Hungar*, *Hunger*, *Unger* személynevet germán (német) eredetűnek tartja. Vö. FR. KLUGE és A. BACH: *Hüne*: kfn. *hiune* 'óriás' (e jelentés a XIII. századtól), ófn., ószász *Hūni*, *Hūn* 'hun' (klat. *Hunus*, *Hunuus*, gör. *Hoūnnoi*). A germán férfineveknél előforduló *Hūn*-tő azonban (ófn. *Hūnpreht*, *Hūnbolt*, angolszász *Hūnbold*, -*gar*, óészaki *Hūngerær*, *Hūnpjöfr*) nem ezzel, hanem a 'kölyökállat, medvebocs' jelentésű szóval függ össze, vö. óészaki *hūnn* 'medvebocs', norvég nyelvjárási *hūn* 'fiatal fiú'. De a hesseni *Hünfeld an der Hauna* germán előtti népnévre utal (FRIEDRICH KLUGE, *Ety-mologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 11—16. Auflage bearb. von A. GÖETZE. 17. Auflage bearb. von A. SCHIRMER und W. MITZKA. Berlin, 1957. 320. — Hasonlóan: ADOLF BACH, *Deutsche Namenkunde*. I. 2. Die deutschen Personennamen. Heidelberg, 1953. 317). Vagyis: KLUGE a *Hungar* férfinevet az angolszászból idézi.

A *hunger* községről viszont ezeket olvassuk: kfn. *hunger*, ófn., ószász *hungar*, angolszász *hungor*, óészaki *hungr*; vö. ősgermán **hunhru-*, **hungru-* 'panaszkodik, fáj, éhezik' (KLUGE i. m. 320). Megemlítendő, hogy a magyarok *Hungri* nevének a német *Hunger* 'fames, éhség' szóból való eredeztetése igen korai, 890—924-ből származik, de a névmagyarozatnak nincs értékelhető alapja (vö. Dado verduni püspökhöz írt levél).

E. FÖRSTEMANN ónémet személynévszótárához H. KAUFMANN fűzött kiegészítő etimológiákat, vö. *Hung-*: az ófn. *Hung-braht*, *Hung-pert* személynévekben fordul elő, amelyek forrása a háromszótagú **Hung(a)ru-* tő, s amely-hez talán a IX. századi *Hungar* személynév is tartozik, de az eredeti hosszabb alak névritmikai okokból *Hung(a)-*vá rövidült; feltehetőleg ide sorolhatók a *Hungo-* és a *Hūn-ger* rövidült alakok. — *Hūni-*: KAUFMANN elveti a 'hun' népnévi eredeztetést, és szerinte a *Hūn-* kezdetű földrajzi nevekben nem a hunok nyomait kell látnunk, vö. 799—811: *Hūnes-wanc* (Bajorország), *Hūns-perch* (Salzburg). — A *Hūn-gēr* személynévről csak annyi olvasható, hogy gyakran előfordul, összetételekben is: *Hungers-hausen*, -*dorf*, s ezek névadója egy *Hūn-ger* birtokos (ERNST FÖRSTEMANN, *Altdeutsche Personennamen*. Ergänzungsband. Verfaßt von HENNING KAUFMANN. München, 1968. 207—9).

A VAR. neveit D. GEUENICH osztályozta a „Lemma”-k alapján („Die Sortierung nach Lemmata”), vagyis a neveket összetevő elemeire, tagjaira bontotta fel, s így csoportosította a szócikkeket. A *hungariuf* nevet például így bontotta fel: „h 589 *hūn gair* <4> — *Hun gariuf* [1]: 46^{A2} — *Hun ger* [13]: 10^{C2} 36^{A3} 36^{D1} 37^{A3} 37^{C3} 43^{B5+} 48^{B3} 79^{C3} 104^{B3} 105^{B3} 116^{C3} 117^{C2} 118^{B3} — *Hun ker* [1]: 64^{C1} — *Un ger* [2]: 99^{C3} 119^{B4}.” (A számok az előfordulások számát, a fakszimile sorszámaát, az oszlopok számát és a név helyét jelzik.) A *hūn-* szótővel kapcsolja össze például a *Hunbold* nevet, míg a *gair*-rel a *Gêro*, *Gario* és *Gerung*, *Gerbert*, *Gerhun*, *Gertrud* neveket (DIETER GEUENICH, *Die Namen des Verbrüderungsbuches*. Ihre Aufnahme, Lemmatisierung und Wiedergabe in den Registern. — Lemmatisiertes Personenregister. — Rövid.: GEUENICH. Vö. VAR. XLII—LIX, 31—179, 113, 84).

J. K. BRECHENMACHER kevés etimológiát nyújt a bennünket érdeklő családnevekről, viszont a XII—XV. század közötti időből adatokat közöl. Vö.: *Hunne*: 1185: „Henr. *Huno*, Schöffe zu Köln”; 1270: „Rüdi *Huno*, Zinsmann bei Basel”; *Hüne*: a kfn. *hiune* 'Hunne' hatására, 1324: „Jakob der *Hüne* zu Schaffhausen”; *Hunger*: a) a nevek többsége az ellentétes vélemények ellenére a *Huneger* családnévhez tartozik, vö. 1170: „Engilbertus et *Hunger* zu Köln”; b) egy kis része 'magyar, Unger, Ungar', vö. 1408: „Jakob von *Ungarn*, Bau-

meister zu Kleinbasel”; c) dúlónév ’terméketlen föld’, vö. 1323: „super hereditate dicta zum *Hunger*” (Mainz mellett); *Unger*: feltűnően gyakori, vö. 1337: „Rucker *Unger*, Schöffe zu Butzbach”; lásd *Ungar* és *Ungerer*; *Ungerer*: ’magyarországi, Ungerland-i’, vö. 1301: „Ulrich dictus *Ungerer* zu Mörzheim”; *Ungar*: népnévi eredetű, a) a régebbi adatok szerint egy valaki, aki Magyarországon (in Ungarn) harcolt, onnan jött vagy délkeleti jellegű, b) fiatalabb jelentése szerint ’jellegtelen, félpogány’, vö. 1278: „Walter gen. der *Ungar*” (JOSEF KARLMANN BRECHENMACHER, Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Familiennamen. I. A—J. Limburg a. L., 1957—60., II. K—Z. 1960—3.: I, 757—8, II, 716—7).

J. és W. GRIMM ugyan nem a személynévvel, hanem az *Ungar*, *Unger* népnévvel foglalkoznak, de mivel már BRECHENMACHER is kitért a népnévi jelentésre, az alábbiakban röviden ismertetem a Grimm-testvérek fejtegetéseit: A német *Ungar*, *Unger* ’magyar’ népnév a középlatin *Ungrus* (*Ungrī* 862.), *Hungrus*, (*H*)*Ungarus*, (*H*)*Ungarius*, s talán a *Hungar* (gens Hungarium [Hungariorum] Regino 889.), *Ugrus* (Schönsleder 1618.) alakok alapján keletkezett, l. még középgörög *Oūggros*, melyek a szláv *Ugr* töre vezethetők vissza (DÜMLER, EGLI). Nyelvtörténeti adatok: *Ungar* (Parthus X. századi oxfordi kézirat), *Ungarii*, *Ungari*, *Ungere*, *Ungeren*, *Unger*, *Ungure* (Summarium Heinrici), középfelnémet *Unger*, *Ungeraere*, középalnémet *Unger*, *Hunger* ’lónév’. A szomszédos nyelvekben: középnémetalföldi *Onger*, *Honger*, németalföldi *Hongaar*, dán *Ungarer*, svéd *Ungrare*, angol *Hungar(ian)*, erdélyi *Anger*, luxemburgi *Onger*, francia *ongre* equus hunnicus, ungaricus. A latin nyelvű krónikák a IX. századtól kezdve népetimológia alapján az *Unger* népet nevet a német *hunger* ’éhség’ közszóból magyarázzák (JACOB GRIMM—WILHELM GRIMM, Deutsches Wörterbuch. XI/III. Bearbeitet von KARL EULING. Leipzig, 1936. 611—3).

L. DIEFENBACH szótára semmi fontosabb anyagot nem tartalmaz (LAURENTIUS DIEFENBACH, Glossarium Latino-Germanicum mediae et infimae aetatis e codicibus manuscriptis et libris impressis concinnavit . . . Francofurti ad Moenum, 1857. 626, 34).

A felsoroltakból látható, hogy a német szakirodalom állásfoglalása nem egységes. KLUGE a germán ’medvebocs’ jelentésű *Hün-* tövel hozza összefüggésbe (angolszász *Hun-gar*); KAUFMANN (:FÖRSTEMANN) a IX. századi *Hungar*, valamint a *Hun-ger* személynévet — mindkettőt feltételelesen — a *Hung(a)*-vá rövidült eredeti háromszótagú *Hung(a)ru-* tőhöz kapcsolja; GEUENICH a német *hün-gair* összetételből magyarázza; BRECHENMACHER szerint, aki a XI. század utáni adatokra támaszkodik, a *Hunger* családnevek többsége a *Huneger* családnévhez tartozik, egy kis részének jelentése azonban ’magyar’, hasonlóképp az *Unger*, *Ungerer*, *Ungar* jelentése is ’magyar, magyarországi’. A Grimm-testvérek az egyes számú *Ungar*, *Unger* ’magyar’ címszó anyagában a történeti forrásokból is idéznek egyes számú alakokat, s egyben megkeresik a szomszédos nyelvekben előforduló ’magyar’ jelentésű névváltozatokat.

A közölt etimológiák számomra nem teszik egyértelművé és meggyőzővé a *hungariuſ* személynév germán nyelvekből való származtatását. S ezért, hogy többet megtudjunk e névről, először a történeti forrásokat tekintjük át. Sajnos azonban jelen alkalommal csak a forrásoknak azt a részét, amely könyvtárainkban megtalálható volt.

Az ónémet személynévek történeti szótárát E. FÖRSTEMANN állította össze, amelynek megbízható adatait kiindulópontként én is felhasználtam, de

azokat egyéb források anyagával kibővítettem. Egyébként tanulságos megemlíteni, hogy FÖRSTEMANN a *Huni* személynevet (779., 809. St. Gallen) „Im ganzen wol zum volks(name) *Hûn*, Hunnus” kapcsolja, de megemlíti, hogy „Auch das altn(ordische) *hûnn* bärenjunges verdient erwägung”. Tehát az ő véleménye körültekintőbb a fent idézett etimológusokénál (vö. ERNST FÖRSTEMANN, *Altdeutsches namenbuch. I. Personennamen.*² Bonn, 1900. 930).

Lássuk az adatokat!

*Hungari*us: 797—809: *hungariuf* (Weissenburg, VAR.); 820: „... ego Cozbertus abbas congregationis sancti Galli... sig(num) Amalgarii. sig. *Hungarii* presbiteri...” (Tuttlingen. Abt Cozbert verleiht an Lantpert den von Erminold an Sanct Gallen geschenkten Besitz zu Emmingen gegen Zins. Vö. Urkundenbuch der Abtei Sanct Gallen. Bearb. von HERMANN WARTMANN. I. 700—840; II. 840—920. Zürich, 1863., 1866. — Rövid.: UrkStG.; I, 237); 821: „... sig(num) Hunolti prepositi. sig. Reginharti decani. sig. Isanberti portarii. sig. *Hungarii* cellerarii. sig. Gerbaldi hospitarii...” (Klengen. Abt Cozbert verleiht. . .; UrkStG. I, 254); 853: „Missi autem et pagi per missaticos qualiter fuerunt tunc ordinati. . . 6. Paulus episcopus, Hilmeradus episcopus, Herloinus, *Hungarius*, missi in Rotinense, Tellau, Vitnau, Pontiu, Ambianense.” (Karoli II. Conventus Silvicensis. Vö. MGH. Legum tomus I. Ed. G. H. PERTZ. Hannoverae, 1835. — Rövid.: LEGES; i. m. 426); 858: „Hincmarus archiepiscopus, Immo episcopus, Yrminfridus episcopus, Hincmarus episcopus, Hilduinus abba. *Hungarius*, Engilrammus, . . . Hunfridus, . . . Hitto” (Karoli II. Conventus Carisiacensis. A név az aláírók között található. Vö. LEGES 458); 863: „... synodus in Mettis collecta est omnium episcoporum eius praeter *Hungarium* Traiectensem [episcopum], quem aegritudo detinuit” (Ruodolfi Fuldensis Annales: MGH. SS. I. Ed. G. H. PERTZ. Hannoverae, 1826. i. m. 644).

Hungaer-, *Hunger*-, *Huonger*(us): 761: „In Dei nomine. Ego *Hungaer*, filius Teutgaeri, trado ad monasterio sancti Gallonis, . . . Signum + *Hungaero* . . .” (Kloster St. Gallen. *Hungaer* schenkt seinen Besitz in der Mark Liptingen an Sanct Gallen. Vö.: UrkStG. I, 33—4; Liptingen, Bezirksamt Stockach, Grossh. Baden); VIII/IX. század: *Hunger* (MGH. Necrologia. . . II. Dioec. Salisburg. Ed. SIGISMUNDUS HERZBERG-FRÄNKEL. Berolini, 1904. — Rövid.: NocrSal.: pag. cod. Salisb. XXVIII. 103. columna, 40. ordo: Nomina monachorum Mosabyrga. Nomina vivorum monachorum atque presbiterorum; i. m. 42); VIII—IX. század: „ego *hunger*” (sajátkezű beírás a St. Galleni fogadalmi könyvben, vö. Professbuch der Abtei St. Gallen, Stiftarchiv St. Gallen, I. STEFAN SONDEREGGER, Aufgabe und Probleme der Althochdeutschen Namenkunde: Namenforschung. Festschrift für Adolf Bach zum 75. Geburtstag. Hg. von R. SCHÜTZEICHEL und M. ZENDER. Heidelberg, 1965. 70, fotokópia 7. — Rövid.: SONDEREGGER); VIII/IX. század: „ego *Hungaer* promitto”, „ego *Hunger* promitto” (a most idézett St. Galleni fogadalmi könyvben; I. Das St. Gallische Buch der Gelübde p. 7, 7a, 20; St. Gallen 146, 161. A *Hungaer* név bejegyzése időpontjának meghatározásában a p. 4-en olvasható „Werdo abbas” segíthet, aki 784—812 között működött; I. St. Gallen 143, de SONDEREGGER is a sajátkezű bejegyzések időpontját a IX. századtól keltezi, i. m. 70); ? : *Hunger* (Nomina Fratrum Coenobii Sancti Petri Sanctorumque Confessorum Otmari atque Bertini: Das St. Gallische Verbrüderungsbuch 48—9, I. St. Gallen 91); 817: „sig(num) Fridurichi decani. Ratgeri secretarii. Mauvonis camerarii. *Hungeri* cellerarii. Amalgeri portarii.” (Kloster

St. Gallen. Abt Cozbert verleiht. . . ; l. UrkStG. I, 213); 827/28. „ . . . sig(num) Hunolti, . . . sig. Amalgeri. sig. *Hungeri*, sig. Saloonis. Signa aliorum testium.” (Kloster St. Gallen I, 281); 854: „sig(num) Isanheri. + Adal. + Sumar. . . + Otfrid. + *Hunger*.” (uo. ua. i. m. II, 48); 854: *Hunger* (ua., i. m. 49); 859: „+ Adalpret. + Sindolt. + *Hunger*” (ua. i. m. II, 86); 868: „sig(num) *Hunger*” (ua. kétszer, i. m. II, 149, 150); XI. század: *Hounger* (pag. cod. Salisb. XXXIX.: Nomina vivorum et feminarum. l. columna, 30. ordo; l. NocrSal. 57); XII. század: *Hungerus* (Necrologia s. Rudberti Salisburgensis, l. NocrSal. 100); a VAR. adatai IX–X. sz.: *Hunger* Sci Galli 10^{C2}, Sci Bonifacii – Fulta ‘Fulda’ 36^{A3,D1}, 37^{A3,C3}, Chambituna ‘Kempten’ 43^{B3+}, Etinheim ‘Ettenheimmünster’ 48^{B3}, Mons uiridis ‘Monteverde’ 79^{C3}, Uttinburra ‘Ottobeuren’ 105^{B3}, helységnév nélkül 104^{B3}, 116^{C3}, 117^{C2}, 118^{B3}, *Hunker* Senonicas ‘Senones’ 64^{C1}.

Ungarus: 731/736: (Glatt. Petto schenkt an St. Gallen Güter und Hörige in Glatt) „Signum Petonis. . . sig. Airici commedes germani ejus. . . sig. Pepones testes germani ejus. sig. Lantfreti test. sig. Vultperti test. sig. *Ungari* test. Ego Selvester diagonus scripsi et in testimonio subscripsi.” (UrksStG. I, 6; Glatt, Kanton St. Gallen); 926: „*Ungar* baptizatus uxorem duxit, filios genuit” (Ekkehardus, Continuatio casuum S. Galli); XII–XIII. század: „Chunradus saec. et m. i. 1. pbr. *Vngarus*” (Necrologia Cremifanensia ‘Kremsmünster’ Iulius III. id. 13: MGH. Necrologia. . . IV. Dioec. Pataviensis ‘Passau’. Ed. MAXIMIL. FASTLINGER—JOS. STURM. Berolini, 1910. 219); a VAR. nevei között ez a változat nem szerepel, de egyébként sem találtam erre ez ideig több adatot.

Unger(us): IX. sz.: *Unger* (Nomina Amicorum uiuentium. Noua ‘Brescia’. VAR. 99^{C3}), *Unger* (?; VAR. 119^{B4}); 982–1000/12: *Ungero*, *Vungerus*, *Unnigerus* (poseni, Poznań-i püspök, vö.: E. FÖRSTEMANN, Altdeutsches namenbuch I, 1479; Slownik starożytności słowiańskich VI, 264: az *Unger* stb. név a németeknél ritkaság számba megy, ŁOWMIAŃSKI olaszt vagy réto-románt lát benne); XIII–XIV. század: „*Unger* Casparus”, „*Unger* Cristophorus” (MGH. Necrolog. IV. Dioecesis. Patav.).

Onger: IX. sz.: *Onger* (Nomina Fratrum de Monast. quod Chambituna nominatur ‘Kempten’; VAR. 43^{C2}); *Onger* (Nomina Fratrum ite(m) de Monasterio quod s(an)c(t)i Germani nuncupatur ‘St. Germain-des-Prés’/-Paris; VAR. 73^{X4}); IX–X. sz.: *Ongeri* (Nomina Fratrum de Monasterio quod Morbach nominatur ‘Murbach’; VAR. 45^{D3}); „*Onger* mon(achus)” (Nomina Fratrum de Campitona p. 20, ‘Kempten’ (Bajorország); l. St. Gallen 36).

Wanger: 812: „Signum . . . Altman, Cundbold, *Wanger*, Scrutolf. . .” (Hofs, birtokügy; UrkStG. I, 200); 884/5: „Complacuit itaque mihi *Wangero* . . . Signum *Wangeri*, . . .” (Glatt. Wanger schenkt. . . ; UrkStG. II, 252); a Var. adatai, IX–X. sz.: *Uwanger*: Monasterium S. Galli 10^{C1}, Magnus Locus ‘Manglieu’ 41^{A3,X3}, Offinuillare ‘Schuttern’ 49^{C2}, Mosabach ‘Mosbach’ 63^{D2}, Noua ‘Brescia’ 97^{A3} (2x); helységnév nélkül: 100^{B3}, 118^{D5,X3}, 125^{A1}, 127^{A2}, 128^{B2}; *Uwanker*: Tuberis ‘Müstair’ 17^{B2}; X. sz. első fele: *Wanger* (MGH. Necrol. I. Necrol. Augiae Divitis ‘Reichenau’; 276).

Huni: 779: „Actum in monasterio sancti Galli publice, praesentibus quorum hic signacula continentur . . . sig. + Zotano cellinario. Et isti seculares homines in villa Permotingas adscripti sunt isti testes . . . sig. + Dheothad. . . sig. + Scalco. sig. *Huni*” (St. Gallen, birtokügy; UrkStG. I, 83); 809. „Actum in Snezzinhusun . . . + Theotpret. + *Huni*” (Schnezenhausen, birtokügy; UrkStG. I, 193); 860–1: „Signum Grimaldi abbatis et advocati ejus

Huni, . . .” (Roggenbeuren, birtokügy; UrkStG. II, 91); IX—X. sz.: *Huna* (1 ×), *Huni* (6 ×), *Hunis* (1 ×), *Hunno* (2 ×), *Huno* (3 ×) (GEUENICH; I. VAR. h 581).

2. Ha most a fenti nevek bejegyzésének időpontját vesszük tekintetbe, az alábbi sorrend alakul ki: *Ungarus* 731/6., *Hungaer* 761., *Hunger* VIII/IX. sz., *Hungarius* 797—809., *Wanger* 812., *Ungerus* és *Onger* IX. század. S figyelembe véve a szókezdő hangokat, az a gondolat merül fel, hogy e név eredetének vizsgálatakor nem a *h*-kezdetű *hūn* szóból, hanem a *h* nélküli *on*-, *un*-ből kell kiindulnunk. Ezt a véleményt az a körülmény is alátámasztja, hogy a VAR. tanúsága szerint sok német személynév előtétes *h*-val bővült, vagyis a szókezdő *h* másodlagos is lehet, vö. „o 10 *ord hari* — Hort herius. . .”; „o 17 *othal* — Huodal . . .”; „u 29 *un thurf* — Hun durf . . .” (VAR. GEUENICH 134—5, 163).

S továbbá, az ófn. személynévben a szókezdő *ō* az alábbi változatokban fordul elő: *o*, *ua*, *uo*, vö. *Odal*:- *Odalhart*, *Uadal*, *Uodalrik* (a reichenai névanyag alapján, l. GEORG BAESECKE, Das Althochdeutsche von Reichenau nach den Namen seiner Mönchen: Kleinere Schriften zur althochdeutschen Sprache und Literatur. Hg. von WERNER SCHRÖDER. Bern—München, 1966. 147). Ugyanez a hangtani változás (*ō* > *o*, *uo*, *ua*) figyelhető meg több kolostor IX. (és X.) századi névanyagában is (SONDEREGGER i. m. 82—5: Karte 5. Germanisch *ō* im Althochdeutschen nach den Verbrüderungsbüchern von St. Gallen, Reichenau, Pfäfers und Salzburg im 9. (10. und 11.) Jahrhundert). Vagyis ha nem a *h*-kezdetű *Hun*-alakból, hanem a *h* nélküli *on*-, *un*-ből indulunk ki, ebben az esetben a német nyelvtörténet magyarázatot ad az *Onger*, *Ungar*, *Unger*, *Hungar*, *Hunger*, *Huonger*, *Wanger* változatok keletkezésére. De ebben az esetben nem a germán (német) *Hūn-gair* alakból kell kiindulnunk, hanem az ótörök *on(o)gur*, *un(o)gur*, esetleg *hun(o)gur* népvételt kell alapul venni.

Feltevésem az alábbi: Mint ismeretes, a szláv népek (törzsek) az *on(o)gur* népvételt nyelvük hangtani és szóképzési szabályai szerint honosították meg nyelvünkben, vö. *on(o)gur* > *ogŕ* (*inŕ*) sg. N., -*re/-i* pl. N. > a) szókezdő *o* > *u* (keleti szláv, szlovák, cseh, szorb, horvát, szerb), *o* (szlovén), *ŕ* (bolgár), *o/g* (lengyel); b) szóbelseji *gŕ* > a páratlan helyzetű kemény *jer* a páros helyzetűek mintájára vokalizálódik, vö. szóbelsejio (keleti szláv, szlovák), *e* (lengyel, cseh, szlovén), *a* (horvát, szerb), *ŕ* (bolgár). Így keletkeztek az alábbi változatok: orosz *Ugor*, ukrán *Uhor*, lengyel *W* + *egier*, felsőszorb *W* + *uher*, alsószorb *Hungaŕ*, *Hungor* (eredetileg *H* + *uger*), cseh *Uher*, szlovák *Uhor*, szlovén (*V*) + *oger*, horvát (*V*) + *ugar*, szerb *Ugar*, bolgár *Ungarec* (eredetileg *V* + *ŕgŕ*). Vö.: MELICH JÁNOS, Über den Ursprung des Namens *Ungar*: AfSIPh. XXXVIII [1922.], 244—50, vö., A honfoglaláskori Magyarország. Bp., 1925. 13; KIRÁLY PÉTER, Nazvanie vengrov *Ugri* i vostočnye slavjane: Hungaro—Slavica 1983. 167—83). Figyelmet érdemel az alsószorb nyelv, amelyben a ’magyar’ ma ugyan *Hungaŕ*, *Hungor*, de az eredeti alakja *Huger* lehetett, az alsószorbban ugyanis a szókezdő *o*-nak három változata ismert: *h* + *u* (általános), *w* + *u* (ritka), *n* + *u* (ritka), vö. *huger* (ószláv *ogŕŕ* ’die Finne, die Finnen im Gesicht’), *hugoŕ* (ószláv *ogŕb* ’anguilla’), *wugoŕ* ua., *hugel* (ószláv *oglb* ’szén’), *wugel* ua., *nugel* (ószláv *oglb* ’der Winkel, die Ecke’), l. ERNST MUCKE (MUKA), Wörterbuch der nieder-wendischen Sprache . . . I—II. St. Petersburg—Prag, 1911—1926., III. Prag, 1928.: I, 425—6, 445, 1020, II, 983, III, 40, 79; FILIP JAKUBAŠ, Oborsorbisch-deutsches Wörterbuch. Budyšin/Bautzen, 1954. 450.

S az *on(o)gur*, *un(o)gur*, esetleg *hun(o)gur* népnévnek a német nyelv-

területen is a német nyelv (nyelvjárások) hangtani és szóképzési szabályaihoz kellett alkalmazkodnia, azaz a feltételezett fejlődés az alábbi volt: *on-* > *ōŋ-* > *uon-*, *uan-* (*wan-*), valamint előtétel *h*-val *h* + *on*, *h* + *un*-. Továbbá a *-gur* tag az alaktani beilleszkedés lehetőségével élve *-gar*, *-ger* változatokban realizálódott.

Persze joggal felmerül a kérdés, honnan kerülnek német területre az onogurok? E kérdésfelvetés jogosultságának látszólag ellentmond az a körülmény, hogy valamennyi általunk idézett *Ungar*, *Hungar*, *Unger*, *Onger* stb. adat német területről származik, s e személynevek kivétel nélkül német, esetleg román (alpesi és osztrák román) nevek társaságában fordulnak elő. Sőt a 761. évi St. Galleni adat „Ego *Hungaer*, filius Teutgaeri” véglegesen eldönteni látszik a kérdést a német eredet javára, hiszen ez az egyetlen eset, amikor „*Hungaer*” apjának a nevét is megismerjük, s ez a német „*Teutgaeri*”.

De ez a kérdés sem ilyen egyszerű. BACH arra mutat rá, hogy az idegen népnevek a németben német suffixummal bővíülhettek, vö. *Winidharius* ('Wende, Slave'), *Wandalmar* ('Vandale'), a *Walahfried* azonban szerintem nem a *walh*, *walah* ('Romane, Welscher') népnévvel, hanem az ófn. *wal* ('Schlachtfeld') szóval függ össze (A. BACH, *Deutsche Namenkunde*. I. 1. Personennamen 209). BACH idézett véleménye a *Hune* 'hun' népnévre lenne alkalmazható, de az *on(o)gur* népnév esetében csak arra gondolhatunk, hogy e népnév végződésének alakulásában a német morfológiai rendszer játszott szerepet.

Annak az alátámasztására, hogy az *on(o)gur* népnév német területen meghonosodhatott, párhuzamként megemlítem: a VAR.-ban és a már idézett forrásokban nemcsak az *Ungarus*, *Hungarius* stb. név, hanem más népnévből vagy területnévből keletkezett személynév is előfordul. Vö. *Avari* („*Auari cle(ricu)l'*”: PIPER II, 456₁₉ VAR. 113^{B3}; egyetlen adat), *Bulgar*, *Pulgar* VAR. b 377, *Choranzanus* ('Carantanus') VAR. c 10, *Gallicanus* VAR. g 99, *Italicus* VAR. i 147, *Meger* VAR. m 19 (egyetlen adat), *Pannonius* VAR. p 2 — *Pannonii* 16^{A3}, 16^{A4}, 16^{B2}, *Sahs* VAR. s 15, *Swab* VAR. s 35, *Walahus* (*Uualah*, *-i*, *-o*, *-us*. *Uualach*; 15 adat, vö. PIPER 522), *Wandalenus* (VAR. w 133 — *Uuandalenus* 53^{B3}), *Winid* (*Uuinid*; öt adat, vö. PIPER 531), *Waring* (VAR. w 151 — *Uaring*, *Uarningus* w 177). További adatok: VIII. sz.: „+ ego *Walahus* promitto” (Nomina Fratrum de Prumio: Das St. Gallische Buch der Gelübde I. St. Gallen 140); VIII/IX. sz.: *Pulgar* (MGH. Necrolog. II. Dioec. Salisb. 20, 520); VIII/IX. sz.: *Caozhari* (i. m. 33, 523: Ordo communis vivorum defunctorum); IX. sz.: *Gaozhari* (i. m. 11, 523: Ordo pulsantium Vivorum).

Az idegen népnevek bejegyzésének lehetőségét a külföldi szakemberek is felvetették. Így például O. KRONSTEINER a confraternitások, necrologiumok, évkönyvek stb. névanyaga alapján Ausztria területéről a szláv és román (alpesi és ausztriai román) személy- és földrajzi neveket mutatja ki (OTTO KRONSTEINER, *Die alpenlawischen Personennamen*. Wien, 1981: Österreichische Namenforschung. Sonderreihe 2.). Ezek közé sorolja a *Pulgar* és *Caozhari*, *Gaozhari* neveket, amelyeknél a népnévi eredet kérdését is felveti. Vö. *Pulgar* (Salzburg, IX. sz.: Liber confraternitatum vetustior 20/47): nem tisztázható, hogy olyan bolgárról van-e szó, aki az alpesi szlávok között élt, vagy egy bolgár nemesről (KRONSTEINER i. m. 27); *Cozharius*, *Gozharius* (presbiter a VIII. században Karantániában; vö. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, cap. 5.): feltehetőleg a salzburgi Liber confraternitatum vetustiorban kétszer említett *Caozhari*, *Caozheri* névvel azonos; a név szlávnak tűnik, de jelentését írásmódja miatt nehéz meghatározni: a szláv *kozarŏ* 'kecskepásztor' vagy a *kozarŏ* ~ *kazarŏ* 'kazár' népnév jöhet számításba (VASMER, *EtSl.* II, 278 alapján KRONSTEINER

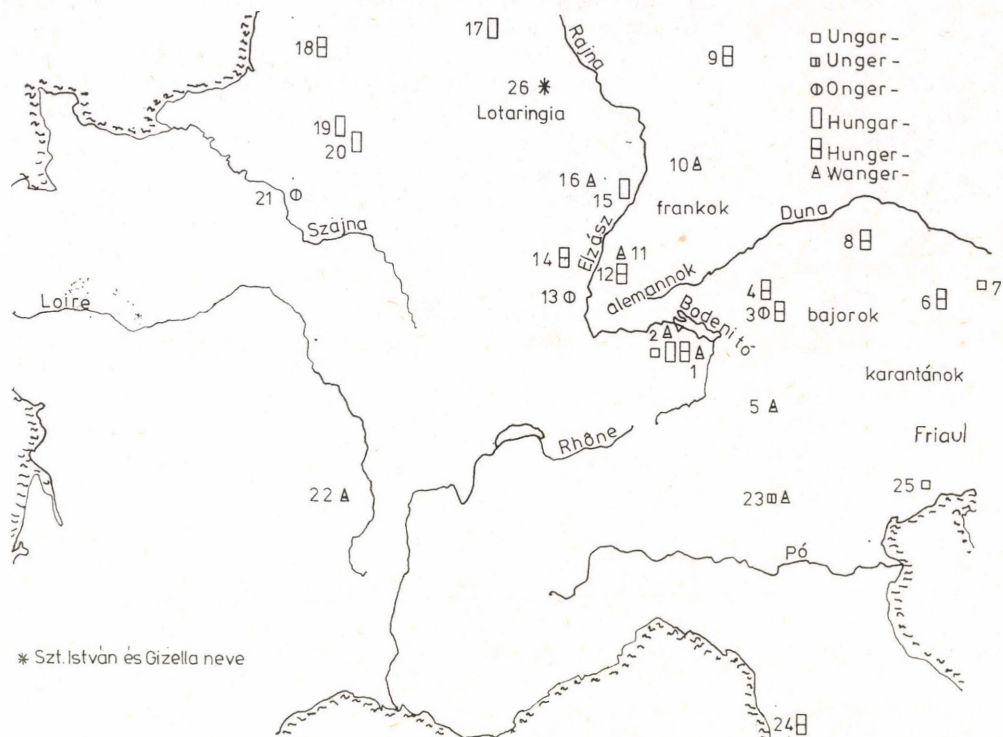
i. m. 45). Véleményem szerint azonban mindkét esetben indokoltabb a népnévi eredet feltételezése, s a *kozarö* 'kecskepásztor' kapcsán szükséges lenne más szláv eredetű foglalkozásnevek kimutatása.

A VAR. névjegyzékéből az is kiténik, hogy a kolostorokban nemcsak német eredetű szerzetesek és főpapok éltek, hanem odalátogattak a velük confraternitási kapcsolatot ápoló előkelő külföldi világiak, valamint azok a főrangú idegenek (uralkodók stb.), akik ajándékokkal tisztelték meg a kolostort, vagy akik hitbuzgalmi okokból zárandokoltak oda. Persze, a kolostorok némelykor kényszerű tartózkodást is jelenthettek: fogvatartást (pl. Method esetében) vagy a római hitre való térítést (a pogány népek fiai, csoportjai esetében). Methodius püspök neve (885-ben halt meg) kétszer van bejegyezve: „epf *methodiuf*” 4^{A1} (latin betűkkel: Nomina Uuiurum Fratrum Insulanensium 'Reichenau'), „*Methodios*, Leon, Ignatios, Ioakin, Symeon, Dragais” 53^{D4} (görög betűkkel: Nomina Fr(atru)m de Coenobio Luxouium 'Luxeuil'); többször előfordul Svętopolk neve (meghalt 894-ben), de rangjának megjelölése nélkül: 20^{B3}, 63^{B4} (rubro) stb.; Vuighaft szerzetes bejegyezte, hogy „Aethelstacen” angolszász király meglátogatta a Gemedico-i (s. Jumièges) kolostort: 70^{D3}; a skandináv országokból sok látogató érkezett, vö. „Hiflant t(er)ra” 'Izland' 159^{A1-2}; István magyar király és Gizella királynő neve is olvasható a Prüm-i kolostor névjegyzékében: „*Stephan(u)s* rex ungariorv(m). *kifila* reg(ina)” (Nomina Fratr(v)m Prvmiensis Coenobii; megemlítem, hogy az István királyra vonatkozó bejegyzés a VAR. névjegyzékének harmadik részében található [pag. CLVIII], amelynek alapanyaga a X. századra datálható, míg a pótlólagos beírások a XII–XIII. századig terjedhetnek; VAR. XV). — A tárgyalat nevek földrajzi elterjedését l. a térképvázlaton.

További idegen nevek: *kyrilof* 6^{B1}, „Theodosiuf qui dicitur *fincilo*” 'synkellos' 103^{C1}, *Anauuiduc* 7^{A1} '?’.

S részletesen kitérek a *Zotan*, *Zodan* névre, amelynek viselőjét a források helyenként „dux de Pannonia, princeps Pannoniae” címmel illetik. E név felbukkanásának olyan jelentőséget tulajdonítok, mint a „Pannonii” bejegyzésnek. Mindkét név ugyanis a dunai tájakra utal. Vö.: 779: „sig. + *Zotano* cellinario” (már idéztem a *Huni* névnél, l. Kloster St. Gallen: UrkStG. I, 83); 787: „sig. Chunipert test. . . sig. *Zotan*. Ego . . . Theutpertus presbiter . . . scripsi et subscripsi.” (Sittendorf? Abt Werdo vertauscht. . .; UrkStG. I, 106); *Zotan* 6^{D4} (Reichenau), 38^{C3} (Fulda), 74^{B3} (St. Germani 'St. Germain-des-Prés/Paris'), 97^{C3} (Noua 'Brescia'), 100^{C3} ('?'), 106^{X2} (Uttinburra 'Ottobeuren') (l. VAR. z 9, 179); *Zotan* (Nomina Fratrum de Elehenwangia 'Ellwangen'; benedekrendi kolostor, 744-ben alapítva, Wittenberg mellett: Das St. Gallische Verbrüderungsbuch p. 26, l. St. Gallen 47–8); „ego *Zotan* promitto. . .” (Das St. Gallische Buch der Gelübde p. 4: St. Gallen 143); 795: „rex Karolus cum magno exercitu . . . Wandali conquisiti sunt. Et *Zotanus* dux de Pannonia venit ad Karolum ad Achas et se ipsum dedit et patriam quam habebat, et ipse baptisatus est et omnes qui cum eo venerunt, et reversus est cum pace et honore in patriam suam” (Annales Alamannici, vö. Henking. L. St. Gallen 242, 239; a lapalji jegyzetben: *Zotanus* Einhartnál *Tudun*, míg „Wandali” 'avarok'); 795: „ad Regensburch venit. Ibi etiam *Zodan* princeps Pannoniae veniens, imperatori se tradidit. Multi quoque Sclavi et Huni in eodem conventu fuerunt, . . .” (Eindardi Annales: MGH. SS. I, 191); 795: „venerunt ad eum legati de Pannonia unius ex primariis Hunorum, qui apud suos *Tudun* vocabatur” (i. m. I, 181); 795: „ibi etiam venerunt missi *Tudun*, qui in gente et regno Avarorum magnam

potestatem habebat, qui dixerunt, quod idem *Tudun* cum terra et populo suo se regi dedere vellet” (Annales Laurissenses: i. m. 180); 795: „*Zotanus* dux de Pannonia” ua. (Annales St. Gallenses Maiores, vö. HENKINGI. m. 272; ez utóbbira vö. még: *Magnae Moraviae Fontes Historici. I. Pragae—Brunae, 1966. 40; rövid.: MMFH.*); 803. „*Zodan princeps Pannoniae*” (Annales Regni Francorum: MMFH. I, 42; a lapalji jegyzet szerint a *Zodan* a *tudun* eltorzított formája);

A helységnevek: 1. S. Gallen | 2. Reichenau | 3. Kempten | 4. Ottobeuren | 5. Müstair | 6. Salzburg | 7. Kremsmünster | 8. Moosburg | 9. Fulda | 10. Mosbach | 11. Schuttern | 12. Ettenheimmünster | 13. Murbach | 14. Senones | 15. Weißenburg | 16. Hornbach | 17. Maastricht | 18. Thérouanne | 19. Quierzy | 20. Saint Servais | 21. Paris, S. Germain-des-Prés | 22. Manglieu | 23. Brescia | 24. Monteverde | 25. Sesto | 26. Prüm.

803: „*Zodan princeps Pannoniorum*” (Ann. Mettenses Priores: MMFH. I, 55); IX. sz.: „*Zogono mon(achus)*” [qui vocatur Christianus — másík kéztől] (Nomina Fratrum de Prumio: Das St. Gallische Verbrüderungsbuch, I. St. Gallen 62; Prüm, Rajna-vidéki benedekrendi kolostor, 722-ben alapítva, i. m. 103).

A *Zotan*, *Zodan* — a hangtani nehézségek ellenére — talán inkább a nagyszentmiklósi kincsen olvasható „(Boila) *Zoapan*” névhez áll közelebb, mint sem a *Tudun* méltóságnévhez, különben is a „*Zot/dan*”-ra vonatkozó régebbi adatok személynévre utalnak. Emellett talán feltehető, hogy a „*Zot/dan*” török eredetű név.

A felsorolt párhuzamok, azt hiszem, megengedhetővé teszik azt a feltevést, hogy az *Ungar*, *Hungar*, *Unger*, *Hunger*, *Onger*, *Wanger* személynevekben népnévi eredetet lássunk.

3. A következőkben arra keresek választ, hogy mi lehetett az *Ungar* (stb.) személynév jelentése. Mivel feltevésem szerint e személynév alapja az *on(o)gur* népnév, azt fogjuk vizsgálni, hogy a forrásokban milyen keleti eredetű népek bukkannak fel a Dunatáj VI—X. századi eseményei kapcsán, pontosabban, hogy ezek között szerepel-e az *on(o)gur* népnév.

A *h u n o k*: A hun birodalom ugyan már 453-ban felbomlott, de a *hun* nevet az egykori birodalom nem hun lakói és a szomszédos népek a keletről a Duna-medencébe érkező népekre (az avarokra, onogurokra, magyarokra) a későbbiekben is ráértették.

Az *a v a r o k*: A žuan-žuanok vagy avarok, feltehetőleg a törökséghez tartoztak, 552-ig Belső-Ázsiában uralkodnak, de ekkor a türkök győzelme következtében egy részük a Volga menti ogurokhoz menekül, ezekkel összekeveredik, majd — új alakulat formájában, de *avar* név alatt — Közép-Európába vonul; az *ogur* név van a *s(š)aragur* 'fehér ogur' és az *onogur* 'tíz ogur' népnévben (NÉMETH GYULA, A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp., 1930. 106). S most lássuk az adatokat: a) Bizánci források: 552—558: „bizonyos hunok, az onoguroknak nevezettek” (Agathiae de Myrina, Hist., I. Izvori za bŭlgarskata istorija. Grčki izvori . . . Fontes Historiae Bulgaricae. Fontes Graeci . . . Sofija; rövid.: GrIzv. II, 182); „Hunok, akik szaviroknak mondják magukat” (uo. 183); „hunok szavirok” (uo.); 813 körül: „a nyugati hunok, akiket még avaroknak is mondanak, bolgárok, szlávok és gepidák” (régőbbi források felhasználásával Theophanis Confessoris Chronographia, I. GrIzv. III, 259); 627: „barbárok, szkíták, különféle és kevert törzsek, szlávok, hunok, bolgárok, médek, perzsák, szövetségesek, szlávok összekeveredve a bolgárokkal” (az avarok 626. évi konstantinápolyi ostromáról, vö. Georgii Pisidae Bellum avaricum; készült 627-ben; I. GrIzv. III, 56—66); vö. még: MORAVCSIK, ByzTurc. I—II.; KIRÁLY PÉTER, A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. Bp., 1977. 35—6, 38—9; rövid.: KIRÁLY, 811. év. — B) Latin nyelvű nyugati (német) források: 565: „Longobardi provinciam Pannoniam Hunis seu Avaribus ad inhabitandum concesserunt . . . gens Unrorum barbara a Scitia in Pannoniam provinciam primo aggressa, eiectis inde Avaribus qui et Huni. . .” (Gesta abbatum Trudonensium auctore Rudolpho abbate Trudonensi, ob. a. 1138; I. ALB. FRANC. GOMBOS, Catalogus Fontium Historiae Hungaricae. . . I—III. Budapestini, 1937—8.; rövid.: GOMBOS); 623: „in Sclavos coinomento Winedos perrexit. Sclavi iam contra Avaris, coinomento Chunis et regem eorum gagano ceperant revellare”; 631: „Eo anno in Abarorum cuinomento Chunorum regnum in Pannia [‘Pannonia’] surrexit viaemens intentio, . . . unus ex Abares et alius ex Bulgaris . . . inpuñarint. Tandem Abaris Burgarus superant . . . nec quisquam ex illis remansit Bulgaris, nisi tantum Alciocus cum septinientis viris et uxoris cum liberis, qui in marca Vinedorum salvatus est. Post haec cum Wallucum ducem Winedorum annis plurimis vixit cum suis” (Fredegarii Scholastici, Chronikon; a VII. században keletkezett, vö. MMFH. I, 20—4): Az avarok a bolgárok veresége után kilenc ezer bolgárt családostul kiűztek Pannóniából, s ezek Dagobert frank királytól mendéket kérve a bajoroknál kapnak átmeneti szállást, de a frankok legyilkoltatják őket, egyedül Alciocus vezérük maradt élve hétszáz bolgárral, akikkel a vinedek területén azok vezérénel talált mendéket. Ez a részlet különösen

fontos, mivel azt bizonyítja, hogy bolgárok — esetleg onogurok — a VII. század elején a bajorok és a karantán szlávok között is éltek. 631: „Si quidem eodem anno inter Avaros cognomento Chunos . . . surrexit intentio . . . altera pars ex Avaris et altera ex Bulgaris . . . tandem ab Avaris Bulgari superantur. . .” (Gesta Dagoberti, MMFH. II, 17–8; IX. század eleji kompiláció, ua. mint az előbbi); 663: az avarok beavatkoznak Grimoald langobárd király és Lupus harcaiba; 696–717/8: Szt. Emmeram életrajza szerint II. Theodo bajor herceg korában a „hunok” és a bajorok között háború tört ki, s az Enns folyó menti városok elnéptelenedtek; 712–44: Liutprand langobárd király békében élt a frankokkal és az avarokkal; 734: Aventinus szerint az avarok az Ennstől nyugatra fekvő területeket pusztították volna; 746: Ratchis törvénykönyve a langobárd szökevények menedékhelyeként többek között „Avaria”-t említi; 776: a Traun folyó mellett fekvő Wels, mint avarok elleni határerőd szerepel (VÉKONY GÁBOR, Onogurok és onogundurok a Kárpát-medencében: Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv 1981. 71, 79; rövid.: VÉKONY; a szerző véleménye szerint a felsorolt adatok egyike sem származik egykorú följegyzésből, kivéve a langobárd törvénykönyvet, s a nyugati források 663-tól 782-ig alig tudnak azokról az eseményekről, amelyek Avariában történtek, s amelynek lakosait 782-től avaroknak, másként hunoknak emlegetik); 700 körül: „Datia prima et secunda, que et Gipidia appellatur, ubi modo Uni, qui et Avari, inhabitant” (Ravennatis Anonymi Cosmographia, I. MMFH. III, 281–2); 783: „Huni ad Enisam venerunt”; 788: „Tassilo captus est, et Huni ad Furgali [’Friaul’] et in Baiowaria”; 791: „Carolus primo in Huniam” (Ann. S. Emmerami Ratisponensis Maiores, I. MGH. SS. I, 92); 790: „Karolus cum exercitu Franchorum, Saxorum atque Sclavorum in regionem Wandalorum, et eam devastavit” (Ann. Alamannici, I. MMFH. I, 32–3; I. még: St. Gallen 239: „die »Wandali« sind die Avaren”); 791: „Karolus rex Hunorum regnum vastat” (Ann. Alaman., I. St. Gallen 240: „Huni” die Avaren); 791: „. . . Hunorum . . .” (ua.; Ann. Sangallenses Maiores, I. St. Gallen i. m. 271); 791: „prima castra super Anesum [’Enns’] posita sunt; nam is fluvius inter Baioariorum atque Hunorum terminos medius currens certus duorum regnorum limes habebatur . . . bellum genti Hunorum a Francis indictum est” (Ann. Regni Francorum — Ann. Einhardi, I. MMFH. I, 38); 791: „de aquinonale parte Danubii . . . iter peragentes, ubi ad loca pervenerunt, ubi iamdicti Avari firmitates habuerunt praeparatas” (Ann. Regni Franc. — Ann. Lauriss., I. i. m. 40; Nagy Károly seregei az avarok két erődtényét elpusztították, az egyiket „super Cambum fluvium”, a mai Dél-Ausztriában, a másikat „iuxta Comagenos civitatem in monte Cumeo-berg” a Bécsi-erdő északi részén, majd Nagy Károly a Rába és a Duna összefolyásánál átkelt és seregével visszatért „per Sabariam”, a mai Szombathelyen keresztül; I. m. 38, 40); 794: „Karolus rex Hunorum vastat regnum,” (Ann. Sangall. Breves, I. St. Gallen 223); 795: „rex Karolus cum magno exercitu. . . Wandali conquistati sunt. Et Zotanus dux de Pannonia venit ad Karolum ad Achas” (Ann. Alaman., I. St. Gallen 242); 795: „. . . Wandali . . .” (ua.; Ann. Sangall. Maiores, I. St. Gallen 272); 795: „Ibi etiam venerunt missi tudun, qui in gente et regno Avarorum magnam potestatem habebat; qui dixerunt, quod idem tudun cum terra et populo suo se regi dedere vellet et eius ordinatione christianam fidem suscipere vellet” (Ann. Regni Franc. — Ann. Lauriss., I. MMFH. I, 40); 796: „Sed et Heiricus dux Foroiulensis [’Friaul’], mai Cividale] missis hominibus suis cum Wonomyro Sclavo in Pannonias hringum gentis Avarorum. . . civili bello fatigatis inter se principibus, spoliavit, chagan sive

iuguro intestina clade addictis et a suis occisis . . . In eodem anno tudun . . . cum magna parte Avarorum ad regem venit. . .” (Ann. Regni Franc. — Ann. Lauriss., 1. i. m. 41: az avar fejedelmek közt kitört belviszály során a nép a kagánt és a jugurt megölte, majd a tudun az avarok nagy részével Nagy Károlynak megadta magát, s népével együtt megkeresztelkedett; a király Pipin fiát küldte Pannóniába, aki az avarok hringében ütött tábort, majd fogadta az avarok újonnan megválasztott kagánját); 797: „Ericus victoriam in Wandalos, Pippinus super Slavos” (Ann. Alaman., 1. MMFH. I, 32—3); 803: „Imperator . . . ad Regenesburch veniens . . . Ibi etiam cum illis [cum exercitu de Pannonia] Zodan princeps Pannoniae veniens, imperatori se tradit. Multi quoque Selavi et Huni in eodem conventu fuerunt” (Ann. Regni Franc., 1. MMFH. I, 42); 805: „Non multo post capcanus, princeps Hunorum, propter necessitatem populi sui imperatorem adiit, postulans sibi locum dari ad habitandum inter Sabariam et Carnuntum, quia propter infestationem Sclavorum in pristinis sedibus esse non poterat” (Ann. Regni Franc. 42—3); 811: „in Pannonias ad controversias Hunorum et Sclavorum finiendas, . . . fuerunt etiam Aquis adventum eius expectantes, qui de Pannonia venerunt, canizauci princeps Avarum et tudun et alii primores et duces Sclavorum circa Danubium habitantium” (Ann. Regni Franc. I, 44); 811: „in Pannoniam ad controversias Hunorum et Slavorum finiendas, . . . venerunt et de Pannonia Canizauci princeps Avarorum et Tudun” (Ann. Maximiniani, 1. MMFH. I, 64); ”3. Nunc adiciendum est, . . . quomodo Huni Romanos et Gothos atque Gepidos de inferiori Pannonia expulerunt, et illam possederunt regionem, quousque Franci et Bagoarii cum Quarantanis continuis affligendo bellis eos superaverunt. Eos autem qui obediebant fidei et baptismum sunt consecuti, tributarios fecerunt regum, et terram quam possident residui, adhuc pro tributario retinent regis usque in hodiernum diem. . . 4. Non multo post tempore coeperunt Huni eosdem Quarantanos hostili seditione graviter affligere. Fuit tunc dux eorum Boruth nomine, qui Hunorum exercitum contra eos iturum Bagoariis nunciari fecit, rogavit eosque sibi in auxilium venire. Illi quoque festinando venientes expugnaverunt Hunos [743.] et obfirmaverunt Quarantanos servitutique eos regum subiecerunt simileterque confines eorum. Duxeruntque inde secum obsides in Bagoarium. Inter quos erat filius Boruth, nomine Cacatius, quem pater eius more christiano nutrire rogavit et christianum facere, . . . 6. Item anazephaleos de Avaris. Antiquis enim temporibus ex meridiana parte Danubii in plagis Pannoniae inferioris et circa confines regiones Romani possederunt, . . . Sed post annos nativitatis domini CCCLXXVII et amplius Huni ex sedibus suis in aquilonari parte Danubii in desertis locis habitantes, . . . expulerunt Romanos et Gothos atque Gepidos. De Gepidis autem quidam adhuc ibi resident. Tunc vero Selavi post Hunos inde expulsos coeperunt istis partibus Danubii diversas regiones habitare. . . . Igitur Carolus imperator anno nativitatis domini DCCXCVI^o Aericum comitem destinavit et cum eo immensam multitudinem Hunos exterminare. Qui minime resistentes reddiderunt se . . . Carolo imperatori. Eodem igitur anno [796.] misit Carolus Pippinum filium suum in Huniam cum exercitu multo . . . Qui inde revertens partem Pannoniae circa lacum Pelissa inferioris, . . . praeinominavit cum doctrina et ecclesiastico officio procurare populum qui remansit de Hunis et Sclavis in illis partibus, Arnoni Iuvanensium episcopo [803.] . . .” (Conversio Bagoariorum et Carantanorum, 1. MMFH. III, 298—300, 302—4; a Conversio 871-ben keletkezett Salzburgban, az avarok „Huni” néven szerepelnek, „Avari” egy esetben; fontos adat, hogy a „hunok”

maradékai 803. körül Pannónia területén maradtak, és hogy a frank királynak egészen a mai napig, vagyis 871-ig, adót fizettek).

Az o n o g u r o k: a) A Fekete-tengertől északra lakó nép: 551: „Hunuguri” (Jordanes: *Getica*); 553: „a Lazikében, a Kaukázus északnyugati nyúlványainál fekvő „Onógouris” erődítményről azt olvassuk, hogy nevét a legyőzött „hunok”-tól kapta, akiket még „Onogóúron”-nak is mondanak (Agathias de Myrina, *Historiarum Libri*); 555: „Unugur” (Zacharias Rhetor egyháztörténete; Zlatarski e szerzőnél felsorolt nevekkal kapcsolatosan arra hívja fel a figyelmet, hogy a névfelsorolásban az *Unugur* név — mely azonos a *Hunuguri* és *Oñnnou-goûroi* névvel — világosan el van különítve a *Burgar* és a *Kurturgur* névtől; I.: MARQUART, *Streifzüge* 355; V. I. ZLATARSKI, *Istoriija na bulgarskata dържава prez srednite vekove*. I/1. Sofija, 1918/1970. 71–2); 558: „unigurok” (Menandros: az avarok harcbaszálltak az unigurokkal); 576: „unigur” törzsek (Menandros; a türk kagán a bizánci követtségnek elmondja, hogy a Kaukázus vidékén az alánokon kívül az unigur törzsek is szolgasorsba jutottak); 582–602: avarok, szabirok, „unugurok” (Theophylaktos Simokattes: az avarok megjelenése nagy félelemmel töltötte el a népeket, így a szabirokat és az unugurokat); 680: „iuxta mare Ponticum ponitur patria quae dicitur Onogoria” (Ravennai Anonymus; a Don alsó folyása és a Kubán folyó között); VIII. sz. közepe: „Eparchia . . . ô „Onogóúron” (bizánci püspökségi jegyzék; az onogur püspökséget a VII. században állították fel a Maiotis vidékén, de a VIII. század közepén még mindig szó esett róla Bizáncban, még ismerték, az *onogur* nevű népet; e püspökségi jegyzék tudósítása a Kubán vidéki onogurok kontinuitását az V. századtól a VIII. század közepéig kétségtelenné teszi); IX. század után: avarok, kazárok, bolgárok, „onogurok” (Pseudo-Kallisthenes jegyzéke: a Nagy Sándor által meghódított népek felsorolása. Vö.: MORAVCSIK GYULA, *Az onogurok történetéhez*. Bp., 1930. 11–5, 29; Rövid.: MORAVCSIK, *Onogur*; GrIzv. II, 182–3). — b) A dunai onogur-bolgárok: 713: „ëthnous tôn Oñnnogóúron Boulgáron” (Agathon diakonus, *Ex actis Concilii oecumenici*: a 680/1-ben Konstantinápolyban tartott VI. zsinat aktáiban azt írja, hogy az onogur-bolgárok megtámadták Thrákiát); 713: „bolgárok” (Theophanes és Nikephoros: mindketten „bolgár”-oknak nevezik ugyanebben az eseményben szereplő Terbel népét; MORAVCSIK, *Onogur* 15–7; GrIzv. III, 182–3); MORAVCSIK Agathonnak, a 713. évi események kortársának a leírásából azt a következtetést vonja le, hogy 713-ban Bizáncban a honfoglaló dunai bolgárokat még „onogur-bolgárok”-nak nevezték, továbbá, hogy az elnevezés maguktól a bolgároktól származik, s hogy a dunai bolgárok, vagy legalábbis uralkodó rétegük, az onogur népből való volt; az *onogur* név tehát a VIII. század elején a dunai bolgárok közt még ismert volt, de később ezt kiszorította a *bolgár* gyűjtőnév, s az *onogur* név teljesen eltűnt (vö. MORAVCSIK, *Onogur* 15–7, 21–2; KIRÁLY, 811. év 31–3); — c) VII. sz.: „Ugri Bëlii”: „Midőn pedig a slovën nyelv, mint mondtuk, a Duna mentén élt, a skufoktól/skytháktól, még pedig a kosarak-tól/kozaraktól (»отъ Kosarъ/Kozarъ«) jövének, akiket bolgároknak (»Bolgare«) neveznek és letelepedtek a Duna mentén és a slovënek telepes utódai lettek. Majd a fehér ugorok (»Ugri Bëlii«) és ők következtek a slovënek földjén. Ezek az ugorok (»Ugri«) pedig Iraklijszár idejében jelentek meg, aki haddal támadt Chozdroj perjszi császárra. Ebben az időben voltak az oborok is (»Obri«), akik Iraklijszár ellen hadakoztak [618.]” (HODINKA ANTAL, *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Bp., 1916. 32–3; a Laurentius- és a Nikon-féle kézirat alapján).

Az *onogundurok*: 668–85: a bolgárok „onogundurok” (BibKonst.: De thematibus, ed. Bonn. 46₁₋₄: a bolgárok Konstantinos Pogonatos császár uralkodása vége felé keltek át a Dunán, amikor a nevük is ismeretessé lett, mert előbb „Onogoundouros”-nak nevezték őket); VIII. sz. vége–IX. sz. eleje: Kovrat fejedelem az „Oūnogoundouros” ura (Nikephoros Patriarcha); 679: „tōn Oūnogoundouros Boulgáron kai Kotrágon” (Theophanes: ’szólani kell az unnogundur-bolgárok és a kotragok régi történetéről’; vö. MORAVCSIK, Onogur 21: ha ezeket az adatokat összevetjük Agathon adatával, akkor nyilvánvaló, hogy az *onogundur* azonos az *onogur* névvel, más kérdés e két alak egymáshoz való viszonya). — Az arab forrásokban az *onogundur* név *n. nd. r.* változata bukkan fel: *wunundur* (Hudūd); *n. nd. r.* (Gardizī); *vnntnr/unntr* (József kazár kagán); e források e nevekkal a dunai bolgárokat jelölik, s a X. századra vonatkozóan mint keresztény népről beszélnek róluk (A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1958. 52; CZEGLÉDY KÁROLY, A magyar őstörténet kérdései. Bp., 1955. 33; ZLATARSKI, Istorija I/1, 161; MMFH. III, 426). — *nándor*: a magyarban a dunai bolgárokat jelölő *nándor* név Belgrád *Nándorfejérvár* nevében, valamint több helységnévben és földrajzi névben maradt fenn (KIRÁLY, 811. év 32–3).

A *vandalok*: IX. sz. e.: „Gallia uualholant . . . Germania franchonolant . . . Pannonia. sic nominatur illa terra. meridie danobia. et uandoli habent hoc . . . Sclauus et auarus huni et uuinida . . . Palestina iudeonolant . . . Uuandali huni [i anghängt]. Et citta [= Scythae] auh uuandoli. . .” (ELIAS STEINMEYER—EDUARD SIEVERS, Die althochdeutschen Glossen. III. Berlin, 1895. 610: a „Länder- und Städtenamen” c. fejezet wessobruni kézírata, Clm. 22053., a IX. sz.-ból való, i. m. 575; VÉKONY i. m. 71: a „Dimensuratio provinciarum”-hoz fűzött wessobruni glosszák a IX. sz. elejéről a *uuandoli* névben az *onogundur* > *vnandur* népnévet őrzik); 860: „Uuangulariorum marcha” (OLAJOS TERÉZ, Adalék a *(H)ung(a)ri(i)* népnév és a késői avarkori etnikum történetéhez: Antik Tanulmányok XVI [1969.], 87–90: Német Lajos király húsz telket adományozott Mattsee kolostorának, s ez oklevélben az idézett határnév (hegynév) is szerepel, mely Karintia közelében feküdt, s jelentése ’a Wangar nép területének határa’; az elnevezés az *on(o)gur* népnév korai szlovén változatát takarja: prothetikus *v- + qg(ǝ)r-*; a *Wangar* népnévben az *on(o)gur* szónak a magyarság egyedi népnévül szolgáló szláv származéka késői avarkori etnikum elnevezéseként áll előttünk, de lehetséges, hogy a *Wangarii* a valóságban az első „honfoglalás” (670–80) magyarjainak leszármazottai voltak; l. még: LÁSZLÓ GYULA, Magyarok és szlávok 293, uő., Les onoghurs 117; MMFH. III, 56: E. KLEBEL, Die Ostgrenze 370 alapján ’örhegy’; KIRÁLY, 811. év 24: a szlovén közvetítéssel kapcsolatosan néhány hangtani részletkérdés tisztázandó; VÉKONY i. m. 74 szerint a *wangarii* név fejlődése a következő lehetett: *bolg.*—*tör. ongur* > *vongur* > *vangur* > *wangr* > őfn. *wangar/i*).

A *bolgárok*: A bolgár államalapítás 681-ben történt meg, de a bolgárok egyes csoportjai már az V. század végén feltűnnek az Al-Duna vidékén és a Kárpát-medencében (Pannóniában), sőt a pannóniai bolgárok egy része 568-ban és 663-ban a langobárdokkal Itáliába vonult (SIMONYI DEZSŐ, Die Bulgaren des 5. Jahrhunderts im Karpatenbecken: Acta Archeol. Acad. Scient. Hung. X [1959.], 227–50; uő., A pannóniai bolgárok és a magyarság kialakulása: Tanulmányok a bolgár—magyar kapcsolatok köréből. Bp. 1981. 71–88; SZÁDECZKY-KARDOS SAMU, Kuvrat fiának, Kubernek a története és az avar-kori

régészeti leletanyag: Antik Tanulmányok XV [1968.], 84–7; BÓNA ISTVÁN, Das erste Auftreten der Bulgaren im Karpatenbecken. Probleme, Angaben und Möglichkeiten: Studia Turco–Hungarica. 5. sz. 1981. 79–112; a bolgárok egyes csoportjai a Kárpát-medencébe már a hunokkal és az avarokkal is jöttek, vö. VASIL GJUZELEV, Prabulgarite do zaselvaneto im na Balkanskija poluostrrov: Istorija na Bulgarija. Tom vtori. Sofija, 1981. 59–76, 87–90). Az alábbiakban lássunk néhány adatot: a) a bolgárok önállóan: 1. az avaroknál a) 813., 627. és b) 631.; ad a. 617–19: az avar kagán a szláv és a bolgár alattvalóinak segítségével megszállta Thessalonikit; ad a. 670–75: a bolgár vezérek fellázadtak az avar uralom ellen, és kísérletet tettek Thessaloniki elfoglalására (Vita Demetrii „T”-szerkesztés a VII. sz. végéről–VIII. sz. elejéről, I. MORAVCSIK, ByzTurc. I, 352, II, 97); 818: 'Erant ibi et aliorum nationum legati, Abodritorum . . . et Timocianorum, qui nuper a Bulgarorum societate desciverant et ad nostros fines se contulerant'; 825: „imperator . . . Bulgaricam legationem audivit; erat enim de terminis ac finibus inter Bulgaros et Francos constituendis. . .”; 826: „Baldaricus vero et Geroldus comites ac Pannonici/Avarici limitis praefecti . . . adhuc de motu Bulgarorum adversum nos nihil se sentire posse testati sunt”; 827: „Bulgari quoque Slavos in Pannonia [superiori] sedentes misso per Dravum navali exercitu ferro et igni vastaverunt et expulsus eorum ducibus Bulgaricos super eos rectores constituerunt” (Ann. Regni Franc., I. MMFH. I, 46, 51–2); — b) névkompozitum formájában: vö. az onogurokra vonatkozó adatoknál: b) 713: „unnogur-bolgárok”, c) VII. sz.: „kazárok—bolgárok”; az onogundurokra vonatkozó adatoknál: 668–85: „bolgárok-onogundurok”, 679: „Unnogundur-bolgárok”; 899: „hunok, azaz bolgárok” (Philotei Cletorologium; I. GrIzv. IV, 124). Vö. még: MORAVCSIK, ByzTurc. II, 96–, 189–.

A források áttekintése után most nézzük meg, hogy a vizsgált népek milyen neveken szerepeltek, s hogy ebből milyen tanulság vonható le.

Az avaroknál gyakran szerepel az archaizáló *hun* név, de különösen az *onogur* és a *vandal* név szerepeltetése érdemel figyelmet; mindkettővel kapcsolatos gondolatokat lásd a továbbiakban.

Az onogurokra vonatkozó adatok közül a *hunok-onogurok* és az *onogurok-bolgárok* névpárosítás érdemel említést, valamint azok az adatok, amelyek az *onogur* népnévnek *un-* és *hun* -kezdetű változatáról vallanak.

Az *onogundurok* és a *bolgárok* között több forrás egyenlőségi jelet tesz, mégis ZLATARSKI (Istorija I/1, 136–7, 13. jegyzet) úgy véli, hogy az onogundurok, akik azonosak a VI. századi „Onógouroi”-val, a „Burgar”-októl különálló törzset vagy hordát alkottak, a bolgárok keleti ágához tartoztak, a Közép-Kaukázus nyúlványainál éltek, s majd az egyesített bolgár törzsek között vezető helyet foglaltak el.

Az Orosz Őskrónika a kazár-bolgároktól és az avaroktól különválasztja a „fehér ugrok”-at. E névjelöléssel kapcsolatosan emlékeztetni szeretnék arra, hogy az orosz *Ugri* név és ennek régebbi *Qgtre* változata az *onogur* népnévből származik. MORAVCSIK (Onogur 34–5) az Őskrónika idézett részletét a következőképp magyarázza: A szlávok, akik az egységes onogur népet *ugri* ~ *qgre* néven ismerték, ezt az elnevezést továbbra is megőrizték, és az onogurokból kiváló magyarságot szintén e néven nevezték meg. Az onogurok másik részét, a dunai bolgárokat ugyancsak e néven ismerték a szlávok, mielőtt a *bolgár* név közöttük elterjedt volna. Az *Ugri Bélii* a dunai bolgárok neve, kiknek régi *Oünnógouroi* nevét Agathon tudósításából ismertük meg, s nem lehetnek a kazárok, mivel a „fehér onogurok” a duna-menti szlovének földjére jöttek,

márpedig a kazárok sohasem jutottak el odáig. Az orosz krónikás azonban nem tudta, hogy a *bolgár* és az *onogur* ugyanarra a népre vonatkozik.

De vannak, akik az *onogur* népnév értelmezésében tovább mennek, és az onogurokban magyarokat látnak.

DARKÓ JENŐ még kételkedik abban, hogy a szláv *ongrŭ* az *onogur*-ból származhatna (vö. MUNKÁCSI), de elismeri, hogy az *Oŭggroi* és az *Ungri* a magyarok egyéni népneveként volt használatos (DARKÓ JENŐ, A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánci íróknál: Ért. a Nyelv- és Széptud. Köréből XXI/6. Bp., 1910. 12–3).

HÓMAN BÁLINT szerint a magyarokat a IX–X. században velük érintkezésben állt szomszédos népek — görögök, szlávok és németek egyaránt — *Ungrok*-nak (*Ungri*, *Oŭggroi*, *Ungre*) nevezték, s e név használata a IX. század vége, illetve a X. század legelső évei óta állandóan kimutatható. E név mind a bizánci forrásokban, mind nyugaton csakis a magyarok jelölésére volt használatos (HÓMAN BÁLINT, A magyar nép neve a középkori latinságban: Történeti Szemle VI [1917.], 134–7; rövid.: HÓMAN).

NÉMETH GYULA: „A magyarok négy neve, az *Oŭggroi*, a *sárvartoi*, a *türk* és a *magyar* négy politikai korszak emléke . . . az *Oŭggroi* azé a korszaké, midőn a magyarság az onogurok törzsszövetségébe tartozott. A magyaroknak *Oŭggroi*: *Ungar* neve az onogur-bolgárok nevéből származik, a török *onogur* törzsnévből, s mivel a törökben *o* hang rendszeren csak az első szótagban van, *onogur* > *onŋur* alak keletkezett, s ez az alak az összlávban *qgr*-rá fejlődött” (NÉMETH, HonfKial. 176–8, 181).

MELICH JÁNOS: „Aus all dem folgt, daß die Antae, und von ihnen die *Sklavēnoi*-Slovēne den Volksnamen [Onogur] bereits im 5. Jh. gekannt haben mochten, und zwar in der Form **qg̃re* (pl. N.). Die **qg̃re* waren eben die bulgarisch-türkischen Onuguren. Später verschwand der Name *Onogur* (er scheint durch *Bulgar* ersetzt), . . .” (Über den Ursprung des Namens *Ungar*: ZfSlPh. XXXVIII [1923.], 247–9).

ZSIRAI MIKLÓS: Az *onogur* népnév a szlávsgból indult el további vándorútjára (*Ogrin*) és kizárólagosan 'magyar' jelentésben. A névátvitel Dél-Oroszország területén a IX. század elején történt meg, (*onogur* >) *ongr* 'magyar' jelentésben (Finnugor rokonságunk. Bp., 1937. 142–5).

MORAVCSIK GYULA: Az onogur népet, melynek körében (az Azovi-tengertől keletre) a VIII. században egy bizánci missziós püspökség terjesztette a kereszténységet, vagy magyaroknak, vagy legalábbis a kialakuló magyarság egyik elemének kell tartanunk (A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység: Szt. István-Eml. I. Bp., 1938. 207). Máshol arra a következtetésre jut, hogy az onoguroknak az őshazában maradt részében a magyarság rejtőzik (uő., Onogur 29).

PAIS DEZSŐ: A magyarokat a velük érintkezést folytató szlávok, mégpedig nyilván az oroszok, az *onogur*-ból szlávosított *qg̃re*: *ungri* néven ismertették meg a többi európai népekkel (A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék: Szt. István-Eml. II, 610).

HALASI KUN TIBOR: Az onogur—magyar kapcsolatokat úgy foghatjuk fel, hogy a magyarság az onogur törzsszövetségben belül élt, és hogy az *onogur* név főleg törököket jelentett. Figyelembe véve azonban az onogurságnak és általában a bolgár népeknek Kaukázusból történt elvándorlását, fel kell tennünk, hogy *onogur* elnevezés alatt egyre jobban csak a magyarságot kell értenünk (A magyarság kaukázusi története: A magyarság őstörténete. Szerk. LIGETI LAJOS. Bp., 1943. 72–3, 86–7).

BÁRCZI GÉZA: A magyarság az onogurokkal együtt indul vándorlására. Az onogurok nevét őrzi az óorosz *qgr̥* > orosz *ugr̥*, *ugri*. Nyilvánvaló, hogy e néppel a magyarságnak szoros kapcsolata lehetett, ha az idegenek, szlávok, görögök azonosították vele. Az onogurokat egy görög kútfő (Agathon) *bulgar*-oknak nevezi. Valószínű, hogy az onogurok valóban azonosak a bolgárokkal. Ez a bolgár nép nem volt egységes nyelvű, voltak közöttük csuvasos törökök, onogurok, kuturgurok stb., köztörök hunok és egyéb nyelvűek is, talán egyebek közt magyarok (A magyar szókinsz eredete.² Bp., 1958. 65).

GYÖRFFY GYÖRGY: A magyaroknak a fehér ugrokkal (*Ugri Bëlii*), illetve a hét törzs Magyarországnak *Alba Ungaria*-val való azonosítása felveti annak a lehetőségét is, hogy a magyarokat a Priskos által említett népvándorlás során leköltözött *Sarágouroi*-al, illetve Zacharias rhetor *Sarurgur* népével (MORAVCSIK: MNy. XXVI, 6, 11) azonosítsuk, mely népnév 'fehér ogur' jelentéssel bír (NÉMETH, HonfMKial. 106). (Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp., 1959. 78–9; Uő., A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Bp., 1958. Bevezetés 6–7).

Vö. még: 1035 előtt: „[Odolricus] abiit in provinciam Ungriam, quae dicitur Alba Ungria ad differentiam alteri Ungrie Nigre, pro eo quod populus est colore fusco velut Etiopes.”; XII. sz.: „Stephanus rex Ungrie bello appetens Ungriam Nigram” (Ademarus Cabannensis, ob. c. a. 1035; I. GOMBOS I, 16); 1008: „Et dimissis Pruzis, quo propter novum sanctum Adelbertum occisum iustior me causa duxisset, Nigris Ungris, . . .” (Vita quinque fratrum Poloniae . . . a. 1003. . . trucidatorum auctore s. Brunone Querfurtensi, ob. a. 1009., script. a. 1008.; I. GOMBOS III, 2569).

KIRÁLY PÉTER: Az I. Nikéforosz bizánci császár és Krum bolgár kagán között 811-ben kitört háborúban a bolgárokat a bizánci források szerint az avarok segítették, míg az óbolgár források a bolgárok segítőként az *Ēgre*, *Vēgre*, *Ugre* nevű népet említik; e népnév három változata az *onogur* névből származik, s jelentése 'magyar' (KIRÁLY, 811. év).

LÁSZLÓ GYULA: Az *onogur* 'török nép' → *qg̥re* 'magyar' fejlődés nem a keleti szlávoknál, hanem a Kárpát-medencében élő szlávoknál következett be, ugyanis sokkal nagyobb a lehetősége annak, hogy az *qgr*, *ongr* név az onogurokkal itt Közép-Európában valóban érintkező szláv népek révén terjedt el Nyugaton (Magyarok és szlávok: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1971. 293; Uő., Ungarn und Slawen: Berichte über den II. Intern. Kongreß für Slawische Archäologie. II. Berlin, 1973. 120; Uő., Les Onoghours en Europe-Centrale: Balkanoslavica I [1972.]. Prilep, 117). A Kárpát-medencét már a VII. század végétől sűrű rajokban népesítették be az onogur–magyarok (Magyarok és szlávok 287; Uő., Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról: Valóság I [1970.], 48–64). A kései avarok szerinte a magyar nép korai előőrsei (Magyarok és szlávok 292). „. . . le peuple de Kuber, quatrième fils de Kovrat, a apparu dans le Bassin des Carpates [en 670] sous le nom de »Onoghours« . . . comment je m' imagine que les Onoghours étaient des Magyars. . . ; les Hongrois d' Arpad, à l' époque de leur conquête de leur future patrie, en 896, ont trouvé ici une grande masse de Hongrois qui étaient les descendants du peuple venue en 670. . .” (Les Onoghours 115, 177–8).

Hogy az *onogur* > *qg̥re* 'magyarok' jelentés a Káspi-, Azovi- és Fekete-tenger fölötti térségekben is kialakulhatott, ez nem vitatható, hiszen magyar eleink a Kárpát-medencében való megtelepedésük előtt ezeken a területeken éltek. S ezt a véleményt erősíti az a körülmény is, hogy a lengyelek a magyaro-

kat az *onogur* > *ogüre* népnév orrhangú *Wegier*, *Węgrzy* változatával jelölik, s hogy mi a *Polak*, *Polacy* 'Polonus, Poloni' népet a szláv *Łędźne* törzsnév orrhangú *ę*-jét őrző *lengyel* alakjával illetjük (KIRÁLY PÉTER, *Nazwanie vengrov Ugri i vostočnye Slavjane: Hungaro-Slavica*. Bp., 1983. 167–83).

Ugyanakkor azonban megvan a lehetősége annak is, hogy az *onogur* névvel Pannónia és a szomszédos területek lakói is megismerkedhettek — részben közvetlen kapcsolatok révén, részben a szlávok közvetítésével. Mint ismeretes, az *onogur* nép egy része az Al-Duna mellékére és a Kárpát-medencébe költözött, de itt az *onogur-bolgár* névből idővel a *bolgár* név vált használatossá. S noha a források többnyire már csak bolgárokról írnak, mégis feltételezhető, hogy a Pannónia területére érkező bolgárok egy része még az *onogur* névvel jelölte magát, s ezzel a névvel jelölték őket és utódaikat szomszédai is (*uandoli*, *Uandali*, *Uangarii*). Ennek az *on(o)gur*, *(h)un(o)gur* népnek a nyomát látom felbukkanni az *Ungar*, *Unger*, *Onger*, *Hungar*, *Hunger*, *Wanger* személynévben.

(Folytatjuk.)

KIRÁLY PÉTER

Néhány Duna—Tisza közti és Tisza menti nyelvjárássziget vizsgálata

(A Magyar Nyelvjárások Atlasza alapján)*

D) Mivel a mássalhangzó-fonémák hangszínárnyalataiban és állományában a vizsgálatra kiválasztott kutatópontok és a köznyelv között nincs különbség, csupán az egyes mássalhangzók gyakoriságában mutatkozik kisebb-nagyobb fokú eltérés, ezért vizsgálatukat — az általános szakirodalmi gyakorlatnak megfelelően — a különböző mássalhangzó-jelenségek szerint végeztem el.

a) A vizsgált kutatópontok anyagában — némiképpen az *ny*-ezés kivételével — szórványos jelenségként fordul elő a *t* és *d* palatalizációja, az *ly*-ezésre viszont egyetlenegy példát sem találunk, pl. a 224. térképlapon: K-7: *tükör* (*tyűkör*), *⟨tűkör⟩*; az 518. lapon: J-21, K-3, J-9, N-1: *térgy*; F-6, F-23: *térgy*, *térD*; F-10, G-12: *térD*; F-22: *térD*; G-13, K-10: *térGy*; K-1, K-6: *térGy*, *⟨térD⟩*; az 573. térképlapon: F-6, G-12: *gerebē*, *gerebeny*, *gereben*; F-10, F-22, K-6: *gerebeny*, *gereben*; F-23: *gerebeny*, *⟨gereben⟩*; G-13, K-9, K-10: *gerebēny*; J-21: *gerebő*, *gerebőny*; K-1: *gerebeny*; N-1: *gerebēn*; stb.

A palatalizációhoz tartozó példákat táblázatban összesítettem (l. a következő lapon). Amint a táblázat mutatja, a vizsgált kutatópontokon a palatális *ty*-zés és *gy*-zés — különösen az *ny*-ezéshez viszonyítva — eléggé szórványos jelenség. A kevés példa azonban nem jelentheti azt, hogy ezeket teljesen figyelmen kívül hagyjuk, lényegtelen adatnak tekintsük. Olykor egy-egy adat is figyelemre méltó lehet. Ilyennek vélem pl. a *tükör* régies, kihaló változataként följegyzett *tyűkör* szót Kiskunmajsa népnyelvében, továbbá a csepai nyelvjárás *tetyű* adatát, ugyanis mindkét község esetében joggal gondolhatunk arra, hogy az említett példák az egykori palócos-jászos tájszólás napjainkig megőrzött nyomai. Csépa vonatkozásában mindezt megerősítik KAKUK MÁ-

* L. MNy. LXXXII, 13–28.

A kutatópont megnevezése	a <i>ty</i> -zés száma	a <i>gy</i> -zés száma	az <i>ny</i> -zés száma
Dunapataj	0	2	11
Gerjen	0	0	15
Úszód	0	0	3
Fajsz	0	0	5
Szeremle	1	0	14
Érsekcsanád	1	2	16
Madaras	0	1	7
Kölked	1	0	16
Dávod	1	2	13
Nagykörös	0	2	9
Izsák	1	1	11
Tizsakécske	0	0	3
Alpár	0	2	0
Csépa	2	0	3
Soltvadkert	0	0	6
Kiskunhalas	2	1	16
Kiskunmajsa	1	0	4
Sövényháza	0	0	5
Szegvár	0	2	11
Mélykút	1	2	13
Összesen:	12	16	191

TYÁS kutatásai, aki a *t*, *d*, *l* és *n* palatalizálódásáról azt írja, hogy „Csépán már csak néhány morfémához kötve él, leggyakrabban a *kny. d + i: nyj. gy + i* kapcsolatban jelentkezik. Az adatközlők mintegy harmada ejt időnként palatalizált alakot, rendszerint erősebb koncentráció közben, de gyakran nyelvbotlásnak érzi és javítja. A megfigyelt morfémák többségében is már csak egészen enyhe, füllel alig érzékelhető palatalizálódást vettem észre. Leggyakrabban az *aggyig*, ritkábban az *eggyig* hallható; aki használja, mindig *kúdístetyűt* mond. Megfigyeltem még a következőket: *hetegyik*, *másogyyikos*, *Mag'gyikának* szn., *rosszakogyik*; *ënnyyihány* 'egynéhány', *hornyyistának*, *tannyító*; *lëmënnyyi*, *innyyi* (MNYA.-ban még *innyya* is), *kípublíkáatnnyí* (é), *kivënnyyi*, *mëgöregënnyyi* (é), *mëvvënnyyi* — *vënnyyi*, *szokot lënnyyi*, *segitenyyi*” (Csépa nyelvjárási sajátosságaiából: Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népeletéből I—II. Szerk. BARNA GÁBOR. — Szolnok, 1982. 553).

Az anyaggyűjtés célja és lehetősége KAKUK MÁTYÁS idézett tanulmánya esetében természetesen más jellegű volt, mint annak idején a Magyar Nyelvjárások Atlaszának adatgyűjtése során. Az egy-egy település nyelvjárási sajátosságainak feltárására irányuló vizsgálódás nyilvánvalóan gazdagabb és a későbbi gyűjtési időpont ellenére archaikusabb nyelvi anyagot hozhat felszínre, mint néhány napos helyszíni anyaggyűjtés. Ezzel magyarázható, hogy KAKUK dolgozatában jóval több példát találunk a palatális *ty*-zésre, *gy*-zésre és *ny*-zésre, mint a nagyatlásban. Ugyancsak a gyűjtés eltérő körülményeivel függ össze az is, hogy KAKUK anyagában még az *ly*-zésre is előfordul két adat: „Az *ly* egyetlen adatközlőm két — alig értékelhető — szavában jelent meg: *talyán* 'talján', *lyevette* 'levetette’” (i. m. 550). Aligha szükséges hangsúlyozni, hogy az egy adatközlőtől följegyzett két *ly*-ező — KAKUK szerint is alig értékelhető, egyébként is szokatlan és kissé hihetetlen — adatnak mint jellegzetes

palóc tájnyelvi sajátyságnak e konkrét példák esetében nem szabad nagy jelentőséget tulajdonítanunk. Érthető viszont, ha néhány esetben a nagyatlasz egy-két, valóban meggyőző és elfogadható adatára nagyobb figyelmet fordítunk, ugyanis ezek alapján természetesen csak újabb, helyszíni anyaggyűjtéssel esetleg további példákat tárhatunk föl a szóban forgó nyelvjárásnak még az archaikus rétegéből is.

Bár a palatális *ny*-ezésre több adat található a vizsgált kutatópontokon, a példák területi megoszlása miatt mégis nehéz településtörténeti szempontból számba vehető következtetéseket levonni. Az *ny*-ezés előfordulása a Baja környéki tájszólásokban, valamint Gerjen és Kiskunhalas nyelvjárásában a leggyakoribb; viszonylag gyakori még Dunapataj, Nagykőrös, Izsák, Alpár, Szegvár és Mélykút tájnyelvében is, jelentkezése azonban szinte szavanként különbözhet ugyanazon a kutatóponton is, pl. a 392. térképlapon: K-e: *uzsöny-nyá*, *uzsonná* és K-9: *uzsonnya*; a 850. lapon: F-6, F-10, F-11, F-12, F-23, G-12, K-e, K-6, K-8: *kenyöm*; F-24, G-13, K-7, K-9, K-10: *kenyém*; F-22: *kenyöm*, *kenyém*; K-5: *kenyöm*, *kenyem*; az 1069. térképlapon: F-22: F-24, G-12, G-13, K-10: *rokony*; F-10: *rokony*, [*rokon*]; F-12: *roko*, *rokony*, *rokon*; F-23, K-1, K-5: *rokony*, *rokon*; K-3, K-6: *rokon*, ⟨*rokony*⟩; K-8: *rokony*, *rokon*, ⟨*roko*⟩; stb. Érdekes, hogy a -*ni* főnévi igenévképzőnek még a palócos-jászos telepítésű Alpár és Csépa nyelvjárásában sincs palatalizált -*nyi* megoldása (l. a *csépelni*, *kötni*, *fürödni*, és *hívni* térképlapok adatait), ugyanúgy, mint a szintén palócos-jászos eredetű kiskundorozsmai népnyelvben (vö. MNy. LXXVIII, 102). Csépa és Madaras tájszólásában viszont — igaz, csupán régies, kihalt változatként — az *inni* szóalak mellett a palatális *innya* főnévi igenévképzős formát is följegyezték, sőt a madarasi nyelvjárásban a *rini* mellett a szintén régiesnek, kihaltónak minősített (szintén palatális) *rinya* változat is fölbukkan. További vizsgálódást igényel annak eldöntése vagy legalább fölvetése, hogy -*nya* változat honnan kerülhetett Madaras népnyelvébe. Ennek a kérdésnek a megválaszolására csak az összegzés során — e nyelvjárás összes, nagyatlaszbeli adatát figyelembe véve — térek ki.

A palatalizációs előzményű sajátyságnak tekinthető *j*-zés viszonylag kis számban fordul elő, és az adatok kutatópontonkénti megoszlása olyan, hogy közöttük jól megragadható különbségek nincsenek, ugyanis a *j*-ző alak melletti változatként ugyanabban a helyi nyelvjárásban nemegyszer az *l*-es forma is megtalálható, pl. a 133. térképlapon: F-22: *tajiga*, *taliga* és J-21: *eketajiga*, *taliga*; a 606. lapon: F-6, K-8: *főjhő*; F-10, F-11, F-12, F-22, F-23, K-6: *főjhő*; G-12: *főhő*, *főjhő*; J-21: *főjhő*, *főjhő*; K-3: *főjhő*, [*felhő*]; K-5: *főlhő*, (*főjhő*), [*felhő*]; K-7: *főjhő*, ⟨*félhő*⟩, [*felhő*]; K-9: *főjhő*, *félhő*; stb. A *j*-zésre Nagykőrösön és Szeremlén hét, Érsekcsanád hat, Alpáron, Kiskunhalason, Dunapatajon és Gerjenben öt, Izsákon és Szegváron négy, Mélykúton, Fajszon és Kölkeden három, Soltvadkerten, Kiskunmajsán, Sövényházán és Uszódon két adatot találtam, Csépa, Madaras és Dávod nyelvjárásában csak egy-egy példa van rá. Tiszakécske atlaszbeli anyagában viszont egyetlenegy adat sem szerepel.

b) Az apalatális *l*-ezésre a *j*-zéshez viszonyítva jóval több példát találunk, így pl. a 125. térképlapon: F-22: *csoroszla*, *csoroszja*; G-12, G-13, K-10: *csoroszla*; a 202. lapon: F-6: *sindöl*, ⟨*zsindöl*⟩; F-11, F-12: *sindöl*; F-24, K-7, K-10: *sindöl*; G-13: *sindöl*, *zsindöl*; J-21, K-6: *zsindöl*, *zsindőj*; K-1: *zsindöl*; stb.; a 933. térképlapon: F-12: *királ*, *kiráj*; F-24, K-7: *királ*, [*kiráj*]; G-13, K-10: *királ*, *királ*; stb.

Ha az *l*-ezést mutató példákat összesítjük, kutatópontonként a következő számadatokat kapjuk: Dunapataj: 8, Gerjen: 11, Úszód: 11, Fajszt: 12, Szeremle: 11, Érsekcsanád: 11, Madaras: 16, Kölked: 11, Dávod: 22, Nagykőrös: 5, Izsák: 7, Tiszakécske: 2, Alpár: 5, Csépa: 3, Soltvadkert: 9, Kiskunhalas: 8, Kiskunmajsa: 13, Sövényháza: 1, Szegevár: 3 és Mélykút: 23.

Az adatokból azt látni: az *l*-ezés Sövényházán, Nagykőrösön, valamint a Tisza menti kutatópontokon meglehetősen ritkán jelentkező sajátosság, általában a Duna—Tisza közti nyelvjárásokban is ritka, kissé gyakoribb viszont — Dunapatajt leszámítva — a Duna menti és a Baja környéki tájszólásokban. Az apalatalis *l*-ezés szembevetendő gyakoriságú Madaras népi nyelvében és még inkább Dávod és Mélykút nyelvjárásában. Ennek magyarázata minden bizonnyal településtörténeti mozzanatokra vezethető vissza.

c) Az *explozív gy-zés* jelensége még az *l*-ezésnél is jobban megfogható különbségeket mutat a vizsgált kutatópontokon. A *j* helyén jelentkező *gy-zés* csak *r* utáni hangtani helyzetben fordul elő néhány Duna menti és Baja környéki településen, mégpedig toldalékos alakokban és szótövekben, pl. a 85. térképlapon: F-6, F-11, F-22, F-23: *sargyú*; F-10: *sargyu*, *sargyú* [*sarju*]; F-12: *sargyú* [*sarjú*]; a 896. lapon: F-10, F-11: *várgyák*, *várják*; F-12: *várgyák*, *várják*, (*várik*); F-22: *várik*, *várgyák*, *várják*; F-23: *várik*, (*várgyák*), [*várják*]; a 906. térképlapon: F-6, F-10, F-11, F-12: *irgyon*, *irjon*; F-22, F-23: *irgyon*; stb. Kiskunhalas és Dávod népi nyelvében viszont csak főszavakban jelentkezik *gy-s* szóalak, mégpedig olykor csupán változatként, pl. 624. *pápisztavarnyú*, *feketevargyú*, *vargyu*; 992. *borgyú*, [*borjú*]; stb.

Más hangtani helyzetben (szó elején, illetőleg szó belsejében, de nem *r* után) csak egy-két adatot találunk rá, pl. a 890. térképlapon van rá egy példa Gerjen nyelvjárásában, mégpedig a régies, kihalt változatnak jelzett *möggyelőli* szóalakban, és a 893. térképlapon is csak Gerjen községből szerepel egy adat, a ritka változatnak föltüntetett *nyomgyuk* hangalakú szó. Az adatok száma kutatópontonként a következő: Dunapataj: 10, Gerjen: 16, Úszód: 9, Fajszt: 11, Szeremle: 16, Érsekcsanád: 14, Kölked: 7, Dávod: 7, Izsák: 7 és Kiskunhalas: 6. A többi kutatóponton egyetlenegy példa sem fordul elő az *explozív gy-zésre*. Itt jegyzem meg, hogy az *explozív ty-zésre* a vizsgálatra kiválasztott húsz kutatópont anyagában egyetlenegy adatot sem találtam. Az *explozív ty-zés* jelensége tehát még Gerjen nyelvjárásában sem él, noha ott — mint láttuk — van egy-két adat a nem *r* utáni *explozív gy-zésre*.

Az *explozív gy-zés* tehát elsősorban a Duna menti tájszólásokban fordul elő, valamint a Duna—Tisza közti nyelvjárások közül Izsákon és Kiskunhalason. A *gy-zést* mutató helyi nyelvjárások közül településtörténeti okok miatt figyelmet érdemelhet annak vizsgálata, hogy a török hódoltság után települt Dávod község tájnyelvébe honnan került az *explozív gy-zés* jelensége, valamint az is elemzésre méltónak látszik, hogy ez a sajátosság Kiskunhalas népi nyelvében is föllelhető.

d) A mássalhangzók kiesése közül különösen az *l* elmaradása tapasztalható gyakran, pl. a 947. térképlapon: F-6, F-11, F-22, F-24, K-9, K-10: *vögy*; F-10, K-6: *vöGy*, *vögy*; F-12, G-12, G-13, K-1, K-5, K-7: *vöGy*; J-21: *vögy*, [*völgy*]; K-2, K-3: *vögy*, (*völgy*); K-4: *vögy*, [*völgy*]; K-8: *völGy*, *völgy*; az 1016. lapon: F-6, F-11, F-12, F-22, F-23, F-24, G-13, K-1, K-5, K-6, K-7, K-10: *jászó*; F-10: *jászó*, (*jászu*); G-12: *jászó*, *jászol*; K-3: *jászol*, (*jászó*); stb. A *j* és az *r* kiesése mindenütt jóval ritkábban fordul elő, pl. a 154. térképlapon: F-6, F-23, J-21, K-1, K-3, K-6, K-9: *nyútó*; F-22: *nyútó*, (*nyujtó*); G-12:

nyúttó, nyújtó; G-13: *nyúttó, [nyújtó]*; K-10: *nyúttó, nyúttó*; a 752. lapon: F-6, F-10, F-11, F-12, F-22, F-23, F-24, G-12, G-13, K-6, K-7, K-8, K-9, K-10: *mikó*; J-21: *mikó, [mikòr]*; K-1, K-3: *mikó, <mikor>*; K-2, K-4: *mikor, <mikó>*; K-5: *mikó, [mikor]*; stb.

Az *l*, *r* és *j* elmaradását mutató szóalakokra kapott számadatokat az alábbi táblázatban összesítettem:

A kutatópont megnevezése	Az <i>l</i> kiesés száma	Az <i>r</i> kiesés száma	A <i>j</i> kiesés száma
Dunapataj	80	6	5
Gerjen	79	3	3
Uszód	60	2	2
Fajsz	55	3	2
Szeremle	68	3	4
Érsekcsanád	64	3	5
Madaras	45	3	2
Kölked	60	3	5
Dávod	57	2	5
Nagykőrös	63	3	5
Izsák	72	3	5
Tiszakécske	28	3	2
Alpár	43	3	5
Csépa	23	2	2
Soltvadkert	49	3	2
Kiskunhalas	71	3	6
Kiskunmajsa	44	3	2
Sövényháza	39	3	2
Szegvár	43	3	5
Mélykút	56	3	4

A fenti adatok mérlegelésében, értékelésében — miként más jelenségek esetében is — természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a körülményt, hogy Csépan, Fajszon, Kiskunmajsán, Madarason, Soltvadkerten, Sövényházán, Tiszakécskén és Uszódon csak az 1. kérdőív adatait gyűjtötték össze, ezért ezeken a kutatópontokon nyilvánvalóan kevesebb morféma hozhatta felszínre az *l*, *r* és *j* elmaradásának bizonyos eseteit. Ennek ellenére a számadatokból az mégis eléggé kiviláglik, hogy az *l* kiesése a palócos-jászos típusú nyelvjárásterületről települt községek (Alpár, Csépa és Kiskunmajsa) népnyelvében a többi kutatóponthoz viszonyítva (Sövényháza, Szegvár és Tiszakécske kivételével) ritkábban megy végbe, mégpedig általában abszolút szóvégen jellemző ez (l. erre pl. a *reggel*, az *asztal* stb. térképlapok adatait).

Az *r* és *j* kiesése annyira ritka, és a példák területi megoszlása is olyan jellegű, hogy a vizsgált kutatópontok között ebben a tekintetben nehéz különbségeket megállapítani. A kérdés vizsgálatához jóval több, különböző fonetikai helyzetű morféma vállalóra fogására volna szükség.

e) A hasonulásos jelenségek közül a köznyelvi szóbelseji *rl* hosszú *ll*-es megoldása mindegyik kutatóponton megfigyelhető, pl. a 24. térképlapon: F-22, V-23, F-24, J-21, K-1, K-2, K-3, K-4, K-5, K-6, K-9, K-10: *pallag*; G-13: *pallag, <parlang>, <parlaG>*; K-7: *pallaG, pallag*; F-12, K-8: *pallaG*; a 325. lapon: F-6, F-10, F-11, F-12, F-22, F-23, F-24, G-13, K-1, K-6, K-10: *sállik*; G-12: *sállik*; J-21: *sállik, sárlik*; K-5, K-7: *sállik, sállik*; K-8: *sárit, sállik*;

K-9: *sárit*, *sállik*, *sárlík*; stb. Az *rl* hangkapcsolat hasonulására kutatópontonként a következő adatokat kaptam: Dunapataj: 3, Gerjen: 3, Uszód: 1, Fajszt: 1, Szeremle: 4, Érsekcsanád: 5, Madaras: 4, Kölked: 2, Dávod: 5, Nagykőrös: 5, Izsák: 5, Tiszakécske: 2, Alpár: 4, Csépa: 3, Soltvadkert: 4, Kiskunhalas: 5, Kiskunmajsa: 4, Sövényháza: 4, Szegvár: 4 és Mélykút: 4. A példák száma és kutatópontonkénti megoszlása azt mutatja, hogy a vizsgált tájszólások között az *rl* hangkapcsolat hosszú *ll*-t eredményező hasonulása tekintetében számottevő eltérések nincsenek. Ezzel szemben, bár szintén kevés példát találunk rá, a köznyelvi *rl* hangkapcsolat hosszú *rr*-es megoldása területi megoszlást mutat, ugyanis ez csak Dunapataj, Gerjen, Uszód, Fajszt és Kölked anyagában jelentkezik 3—3 szóalakban, valamint Szeremle népi nyelvében figyelhető meg egy adattal, pl. a 23. térképlapon: F-6, F-10, F-11, F-12: *tarró*; G-12: *tóró*, *⟨tarró⟩*; a 24. lapon: F-6, F-10, F-11: *parrag*; F-12: *parraG*; stb.

Néhány kutatóponton egy-egy adatot a szóbeljeji *dl* és *dn* hangkapcsolat hasonulására is lehet találni, a 199. térképlapon: F-10, F-23, G-12, G-13, K-3, K-6, K-9, K-10: *pallás*; F-6, F-22, J-21, K-1: *pallás*, *[padlás]*; a 915. lapon: F-6: *fördeni*, *förönni*; F-10, F-11, F-22, F-23: *förönni*; F-12, G-12: *förönni*, *⟨fürönni⟩*; K-5: *fürdeni*, *fürönni*; K-6: *fürdeni*, *⟨fördeni⟩*, *fürönni*, *⟨förönni⟩*. A *birsalma rs* hangkapcsolatának több kutatóponton fölbukkanó *bisalma ~ visalma* megoldása (l. a 90. térképlap adatait) nem hasonulós alak, hanem az eredeti hangállapot megőrzésének tekinthető (vö. TESZ. I, 305—6). Itt jegyzem meg, hogy a *borsó* és az *orsó* szavaknak sem Alpár, Csépa és Kiskunmajsa, sem a többi kutatópont anyagában nincs teljes hasonulós *bossó*, *ossó*-féle megoldása, amely a palóc nyelvterületre általában jellemző (vö. KÁLMÁN BÉLA, *Nyelvjárásaink*. 81).

5. A z a l a k t a n i j e l e n s é g e k vizsgálatára a hangtani sajátságok elemzésétől eltérően sokkal kevesebb lehetőségem adódott. Ennek oka alapvetően abban rejlik, hogy a magyar nyelvjárások alaktani tekintetben kevésbé különböznek egymástól, mint hangtani téren. Ennek már csak következménye az, hogy a nagyatlaszban az elsődlegesen alaktani céllal összeállított térképlapok száma jóval kisebb a hangtani jellegű lapoknál, s így eleve kevesebb morfológiai sajátosság kerülhet felszínre az anyaggyűjtés során.

Az alaktani jellegű térképlapok anyagát áttekintve azt láthatjuk, hogy jó részük a vizsgált kutatópontokon nem mutat semmilyen eltérést (pl. a 914. térképlapon mindegyik kutatópontról a *kötni* szóalakot jegyezték föl, az 1000. lapon pedig mindenütt az *ökrünk* hangalakú szó fordul elő). Még ennél is több az olyan alaktani célú térképlap, amelynek anyagában az egyes nyelvjárások közötti különbségek lényegében véve hangtani eredetűek, ilyen pl. a 663. térképlap: F-6, F-10, F-12, F-22, F-23, K-1, K-6, K-7: *ëccő*; F-11: *ëccő*, *ëccör*; G-13, K-2: *ëccé*; G-12: *ëccő*, *⟨ëccő⟩*; J-21: *ëccò*, *ëccő*; K-3: *ëccé*, *ëccër*; K-5: *ëccő*, *ëccé*, *ëccër*; K-8: *ëccő*, *ëccör*, *⟨ëtysző⟩*; K-10: *ëccé*, *[ëccër]*; a 683. lap: F-6, F-10, F-22, J-21, K-1, K-6: *szöbb*; F-11, F-12, F-23, G-12, K-8: *szöBB*; F-24, K-2, K-3, K-4, K-9: *szëbb*; G-13, K-7: *szëBB*; K-5 *szöbb*, *szëbb*; K-10: *szëbb*, *⟨szëBB⟩*; stb.

Az alábbiakban azokat az alaktani jelenségeket veszem sorra, amelyek a vizsgált kutatópontok anyagában viszonylag jól megragadható különbségeket mutatnak annak ellenére, hogy általában — amint már említettem — kevés példát találunk rájuk a nagyatlaszban. Olykor ugyanis egy-egy archaikus adat is figyelmet keltő lehet.

A) A szótövek vizsgálatát nagyban megnehezíti az a körülmény, hogy egyrészt viszonylag kevés a nagyatlásban a figyelembe vehető morfémák száma, másrészt a meglévők többsége is csak csekély különbségeket mutat az egyes kutatópontok között. Gyakori jelenség, hogy ugyanannak az igének vagy névszónak több változata is használatos ugyanabban a helyi nyelvjárásban, vagy pedig egyáltalán nincs eltérés a vizsgált tájszólások között (pl. az 1006. térképlapon mindenütt a *vödröt*, illetőleg *vödret* változat szerepel, az 1032. lapon pedig mindegyik kutatóponton a *madarat* szóalak fordul elő).

Az ige-tövek elemzése mutatja, hogy a hangzóhiányos (mássalhangzó-torlódásos) tőváltozatú igék a Duna menti és a Baja környéki nyelvjárásokban valamivel ritkábban használatosak, mint a többi (elsősorban a palócos-jászos eredetű) tájszólásban, pl. a 843. térképlapon: F-6: *söpresz*, *<söpressz>*, *söpörsz*, *<söprő>*; F-10: *söprő*, *söpörsz*; F-11, F-12, F-23: *söpörsz*, *<söprő>*; F-22, G-13: *söpörsz*; G-12: *söpörsz*, *<söpről>*; J-21: *söpresz*, *<söpressz>*, *söpörsz*; K-1, K-4, K-6, K-9: *söpresz*, *söpörsz*; K-2, K-8: *söpresz*, *söprő*; K-3, K-7: *söpresz*; K-5: *söpörsz*, *<söpressz>*; K-10: *söpresz*, *söpörsz*, *<söprő>*; stb. Az ige-tövek közül föltűnő, hogy a *gyón*, *gyónik* igének két kutatóponton (Alpáron és Szegváron) *gyovon* tőváltozata él, amely a nagyatlász tanúsága szerint (l. ehhez az 594. térképlap adatait) a palóc nyelvjárás területén általánosan elterjedt igealak. Lehetséges tehát, hogy — miként a szintén palócos-jászos telepítésű Kiskundorozsma — Alpár és Szegvár tájszólásában is az egykori palóc nyelvjárás nyomaként őrződött meg napjainkig a *gyovon* tőalak. Ezt a föltételezést megerősíti az a tény, hogy a szintén palócos-jászos gyökerű csépai nyelvjárásban is használatos a *gyovon* igealak, legalábbis az idősebbek beszédében még napjainkban is él (vö. KAKUK i. m. 542). A nagyatlásban Cséparól nincs rá adat, de nem is lehet, hiszen a szóföldrajzi kérdőívet — amint már a bevezetésben említettem — ott nem kérdezték ki.

A névszótövek viselkedése többnyire azonos a vizsgált kutatópontokon. A meglévő különbségek is csekélyek, és nehéz közöttük területi megoszlást találni, pl. az 1015. térképlapon: F-6, F-10, F-22, F-23, G-13, J-21, K-6: *cukrot*; G-12: *cukrot*, *<cúkrot>*; K-1: *cukrot*, *(cúkort)*; K-3, K-9: *cúkort*; K-10: *cukrot*, *(cúkort)*; az 1017. lapon: F-6, F-11, F-22, F-23, F-24, G-12, G-13, K-1, K-5, K-10: *jászók*; F-10, K-6, K-7: *jászók*, *<jászlak>*; F-12: *jászók*, *<jászójok>*, *<jászolok>*; J-21, K-8, K-9: *jászlak*, *jászlak*; K-2: *jászolok*, *jászlak*; K-3: *jászók*, *jászolok*; K-4: *jászolok*, *jászlak*, *(jászlok)*, *jászlak*; stb. Területileg jobban elkülöníthető névszótő-változat alig fordul elő (ilyen jellegű az 1027. térképlap: F-6, F-22, F-23, F-24, G-13, J-21, K-1, K-2, K-4, K-5, K-7, K-8, K-9 és K-10: *sarat*; F-10: *sárt*; F-11: *sárt*, *sarat*; F-12, K-6: *sarat*, *<sárt>*; G-12: *sárt*, *<sarat>*; K-3: *sárát*, *sarat*, *<sárt>*). A *sarat* és *sárt* tőváltozatok alapján többé-kevésbé jól kirajzolódik, hogy a *sárt* szóalak, amely egyébként a Duna vonalától nyugatra eső nyelvjárásokban majdnem kivétel nélkül ebben a formában él, a vizsgált kutatópontok közül elsősorban a Duna menti tájszólásokban tűnik föl, Alpáron és Kiskunhalason csupán ritka változatként használatos. Mivel a Duna–Tisza közí és a Tisza menti nyelvjárásokban tipikusan a *sarat* változat járja, figyelmet érdemelhet annak mérlegelése, hogy a *sárt* változat hogyan került Alpár és Kiskunhalas népnyelvébe.

B) A szóképzés terén is az egyezések vannak túlsúlyban, eltérést alig tapasztalunk.

Az ige-képzők körében csupán egy szembeötlő különbséget figyelhetünk meg, mégpedig azt, hogy egy-két Duna menti kutatóponton a *-dos/-des/-dös*

gyakorító képzős szóalakok mellett a *-d*, ritkábban a *-doz* képzővel alkotott származékok is föltűnnek pl. a 909. térképlapon: F-6, F-11, F-22, F-24, G-12, G-13, K-4: *lőgdős*; F-10: *lőköd, lőgdős*; F-12: *lőköd, lőgdős*; F-23: *lőgdős, <lőköd>*; J-21, K-1, K-2, K-3, K-5, K-6, K-9: *lūgdős*; K-7, K-10: *lūgdős, lōgdős*; K-8: *lūgdős, <lūgdel>*; a 910. lapon Gerjen nyelvjárásából a *fogdoz* és *fogdos* igealakok vannak közölve, a többi kutatóponton mindenütt a *fogdos* forma használatos.

A főnévi igenév képzőjének hangalakja — amint a palatális *ny*-ezés vizsgálatakor már részletesen bemutattam — majdnem kivétel nélkül azonos a köznyelvivel, csupán egy-két esetben van példa a *-ni* melletti *-nya* változatra (*innya, rinya*).

A határozói igenévképző *v*-je Dávod, Madaras és Mélykút nyelvjárásában hasonul az ige végső mássalhangzójához, a többi kutatóponton megegyezik a köznyelvivel (pl. a 919. térképlapon: F-6, F-10, F-11, F-12, F-22, F-23, G-12, J-21, K-1, K-2, K-3, K-4, K-5, K-6, K-7, K-8, K-9: *csukva*; F-24: *csukva, <csukkā>*; G-13: *csukkā*; K-10: *csukkā, csukkā, [csukvā]*; a 923. lapon: F-6, F-10, F-11, F-12, F-22, F-23, G-12, J-21, K-1, K-2, K-3, K-4, K-5, K-6, K-7, K-8 és K-9: *kōtve*; F-24: *kōttē, kōtvē*; G-13, K-10: *kōttē*; stb. Ez a jelenség egyébként a magyar nyelvjárásokban — mint IMRE SAMU írja (MMNyjR. 265) — a Dunántúl északkeleti részein jelentkezik, mégpedig a Dunát átlépve keleten és főképpen északon jellemző. Mivel Dávod, Madaras és Mélykút községekről tudjuk, hogy török hódoltság utáni telepítések, ezért ennek a sajátásnak — természetesen más nyelvjárási jelenségekkel együtt történő — mérlegelése településtörténeti szempontból e három falu esetében különösen fontosnak látszik.

C) Az igeragozásban jól elkülöníthető sajáttság az, hogy a Baja környéki nyelvjárásokban (Fajsz, Érsekcsanád, Szeremle és Kölked népnyelvében), valamint Sövényháza tájszólásában használatosak az *adi, adítok, adik* típusú tárgyas ragozású igealakok, pl. a 853. térképlapon: F-12: *mongya, <mondi>*; F-22, G-12: *mondi*; F-23: *mondi, mongyi*; K-8: *mongya, (mondi)*; a 891. lapon: F-12, K-8: *áthozza, áthozi*; F-22, G-12: *áthozi*; F-23: *áthozi, áthozza*; stb.

D) A köznyelvi *-hoz/-hez/-höz* határozóragok helyén leggyakrabban a kétalakú *-hó/-hő* változat fordul elő, olykor a *-hol/-höl* megoldás is fölbukkan, Sövényháza tájnyelvében viszont következetesen a *-hon/-hön* hangalakú ragpárok használatosak, pl. az 1124. térképlapon: F-6, F-10, F-11, F-12, F-23, F-24, G-12, G-12, J-21, K-1, K-2, K-3, K-5, K-6, K-10: *Sándorékhó*; F-22, K-7: *Sándorékhó, <Sándorékhó>*; K-4: *Sāndorékhó, Sándorékhó*; K-8: *Sándorékhōⁿ, Sándorékhon*; K-9: *Sándorékhō, Sándorékhó, <Sándorékhó>*; stb.

E) A birtokos személyjelzésben a többes szám 3. személyű *-uk, -juk* : *-ük, -jük* helyén Kölked és Kiskunhalas nyelvjárásában az *-ik, -jik* hangalakú megoldás (is) használatos, pl. a 988. térképlapon: G-12: *disznójik* és K-6: *disznajik, disznajuk*; az 1058. lapon: G-12: *fájik* és K-6: *fájuk, <fájik>*; az 1114. térképlapon: G-12: *kertyik, <kertyük>*; stb. Ez a nyelvjárási sajáttság egyébként a Délkelet-Dunántúlon hallható gyakran (vö. MMNyjR. 340–2), tehát egyáltalán nem meglepő, hogy a kölkedi nyelvjárásban is előfordul. Annál föltűnőbb viszont, hogy Kiskunhalas népnyelvében is megfigyelhető, jóllehet ez a jelenség a kiskunsági nyelvjárástípusra nem jellemző (vö. MMNyjR. 345). További vizsgálatot kíván annak elemzése, hogy hogyan kerülhettek a *fájik* típusú birtokos személyjeles formák a kiskunhalasi tájszólásba.

F) A vizsgált kutatópontok anyagában figyelemre méltó sajátásnak

látszik a *tanít* igének a kijelentő mód jelen idő tárgyas ragozásában és a felszólító módban egyaránt előforduló *taníjja* megoldása, amely a Duna menti tájszólások, valamint Tiszakécske és Kiskunhalas kivételével — többnyire változatként — mindenütt használatos; a 861. térképlapon: F-24: *taníjja*; G-13: *taníjja*, *taníccsa*; K-1, K-7: *taníjja*, *taníttya*; K-3: *taníjja*, *taníttyá*, *taníttya*; K-4: *taníjja*, *taníccsa*, *taníttya*; K-9: *taníjja*, *taníttya*, *taníccsa* és K-10: *taníjja*, *taníccsa*; és a 862. lapon szerepelnek a következő adatok: F-24, J-21, K-5, K-7, K-8, K-10: *taníjja*, *taníccsa*; G-13: *taníjja*, *taníccsa*, *taníccsa*; K-1, K-9: *taníjja*, *taníccsa* és K-4: *taníjja*, *taníccsa*, *taníccsa*.

Mivel a *taníjja* típusú igealakok nemcsak az észak-dunai, a középpalóc, déli palóc és kisebb mértékben még az észak-borsodi nyelvjárástípusban gyakoriak, hanem a kiskunsági nyelvjárásban is (vö. MMNyjR. 345—58), ezért kissé feltűnő, hogy sem Kiskunhalas, sem Tiszakécske tájnyelvében nincs meg ez a sajátosság, noha mindkét település környékén általánosan elterjedt igeforma a *taníjja* hangalakú megoldás. Vajon miben rejlik ennek oka? Ennek a kérdésnek a megválaszolása korántsem egyszerű, Tiszakécske esetében különösen nehéznek látszik, s további kutatást igényel. A kiskunhalasi népnyelvben a *taníjja* típusú igealakok hiánya föltételezésem szerint elsősorban településtörténeti tényezőkkel magyarázható, másodsorban pedig — városról lévén szó — valószínűleg a köznyelv erőteljesebb hatása játszik közre abban, hogy a környező nyelvjárásokból sem tudott behatolni.

G) Mint ismeretes, néhány egytagú *t* végű ige (pl. *süt*, *üt*, *vet*) és az *eszik*, *iszik* igék múlt idejében rövid alakok (pl. *ett* 'evett', *itt* 'ivott', *süttem* 'sütöttem' stb.) használatosak a palóc nyelvjárástípusban és másutt is (vö.: MMNyjR. 307; KÁLMÁN i. m. 49). Erre a jelenségre a nagyatlásban egy adatot találtam Csépa és Kiskunmajsza anyagából a 899. térképlapon: K-4: *ütte* és K-7: *utte*, *[ütötte]*. Mivel mindkét helység telepítése palócos-jászos nyelvjárásterületről is történt, joggal tekinthetjük az *utte* igealakot az eredeti tájszólás megőrzésének. Valószínűnek tartom, hogy újabb helyszíni gyűjtéssel a szintén palóc telepítésű Alpár nyelvjárásában is nyomára lehetne bukkanni egy-két idevonatkozó igealaknak. Ezt a föltételezésemet megerősítik KAKUK MÁTYÁS Csépán gyűjtött adatai, ugyanis ő az *utte* igeformán kívül a *süttem*, *futtam*, *kötte*, *lövette* 'levetette', *elvette* 'elvetette', *nyittam* igealakokat is följegyezte, és a *fene maj mégött* kifejezésben az *ött* 'evett' igeformára is talált példát (i. m. 557).

6. A szókincs vizsgálata során azt igyekeztem föltárni, hogy a nyilvánvalóan nyelvjárássziget helyzetű települések (Alpár, Csépa, Kiskunhalas és Kiskunmajsza) milyen mértékben őrizték meg eredeti nyelvjárásuk tájszavait, illetőleg mennyire tudtak behatolni ezen helységek tájnyelvébe az őket körülvevő nyelvjárások tájszavai. Ez a vizsgálódás különösen Kiskunhalas esetében látszik nehéznek, hiszen — amint már a bevezetésben említettem — a halasi népnyelv településtörténeti okok miatt több nyelvjárástípus keveredéséből alakult ki. Az is foglalkoztatott továbbá, hogy a hangtani és alaktani jelenségek elemzésének eredményeként esetleg nyelvjárásszigetnek vehető községek szókészlete mutat-e olyan elemeket, amelyek az eredeti (föltételezett) nyelvjárás megőrzött sajátosságának tekinthetők, s ezáltal kisebb-nagyobb mértékben megerősítik a szóban forgó település nyelvjárássziget helyzetére vonatkozó föltételezésemet, vagy pedig megingatják azt. Ilyennek látszik Dávod, Madaras, Mélykút és Szegvár nyelvjárása.

Mind a nyelvjárászigetek, mind pedig a föltehetően nyelvjárászigetnek vehető települések szókincsének (a fent említett célú) vizsgálatára a tájszavak típusai közül módszertani szempontból a valódi tájszók elemzése alkalmas igazán, hiszen egyrészt jelentés szerinti tájszó alig-alig fordul elő a nagyatlaszban, másrészt viszont a rendkívül nagy számú alaki tájszó különböző sajátosságait az egyes hangtani és alaktani jelenségek bemutatásakor már részletesen elemeztem. Módszertani eljárásom indokoltságát — úgy vélem — egyáltalán nem kérdőjelezi meg az a körülmény, hogy olykor némely helység népnyelvének egy-egy jellegzetes jelentés vagy alak szerinti tájszava az eredeti nyelvjárás napjainkig megőrzött elemének tekinthető. Így például a Kiskunhalas népnyelvében archaikus, kihalt változatnak jelzett *kalány* tájszó valószínűleg dunántúli örökség, ugyancsak dunántúli eredetűnek látszik Mélykút nyelvjárásában a *vijsz* 'viasz' és a *báld* 'bál' változat, valamint Dávod és Madaras tájnyelvében a *hosszi* 'hosszú' hangalakú szó. A szegvári tájszólás ritka változatnak minősített *szuhos* 'szuvas' tájszava, de különösen a *budli* 'fanyelű bicska; bugyli' hangalakú tájnyelvi eleme látszik palócos-jászos nyelvjárás maradványának.

A valódi tájszók számlálásában és összevetésében három csoportot különböztettem meg: 1. a fogalom megnevezésére ma is az eredeti tájnyelvi elem használatos; 2. az eredeti nyelvjárás tájszava mellé a környező tájszólások hatására másik szó is bekerült és 3. csak a környező nyelvjárás(ok)ban járatos fordul elő.

A palócos-jászos eredetű Alpár, Csépa és Kiskunmajsa népnyelvének valódi tájszavait a fenti kategóriák szerint megszámlálva a következő adatokat kaptam: Alpáron 17 (54,83%), Csépán 4 (40%) és Kiskunmajsán is 4 (44,44%) őrződött meg az eredeti nyelvjárásból (pl. a 35. térképlapon a kukorica címerének megnevezésére mindhárom kutatóponton a *zabja* tájszó található; a gereben megnevezése Alpáron még ma is *héhő*, a vele végzett cselekvést pedig a *héhő*, *héhöl* igealakokkal fejezik ki; stb.), Alpáron 11 (35,48%), Csépán 5 (50%), Majsán pedig 4 (44,44%) olyan esetet számláltam, amikor a palócos-jászos tájszó mellé a környékbeli tájszólások eleme is bekerült (pl. a 100. térképlapon: K-3: *mészko*, <*enyv*>, <*faenyv*>; K-7: *enyv*, *mészko*; a 238. lapon: K-3: *előte*, *tévő*; stb.), és Alpáron 3 (9,67%), Csépán 1 (10%), Kiskunmajsán szintén 1 (11,11%) példát találtam arra, amikor a környező nyelvjárások tájszava kiszorította az eredeti tájnyelv elemét (pl. Alpáron a forgácsfánk megnevezése a palócos *herőce* helyett *csörge*; Csépa tájszólásában a *mészko* már nem él, helyette az *enyv* tájszó használatos; Kiskunmajsa népnyelvében sütőtök értelemben a *dinkatök* járja, a palócos *patyolatök*-re nincs adatunk.)

A fenti adatok tehát azt mutatják, hogy Alpár népnyelvében átlagosan 10 valódi tájszónak megközelítőleg a fele palócos-jászos eredetű, 4 mellé a környező tájszólások eleme is bekerült, és csupán 1 esetben szorult vissza teljesen az eredeti nyelvjárás tájszava. Csépa és Kiskunmajsa népnyelvében mindegyik kategóriában kevesebb példával ugyan, de az alpári nyelvjáráshoz hasonló, lényegében véve azonos irányú tendencia tapasztalható.

Tanulságosnak ígérkezik e három palóc telepítésű helység tájszólásának a szókészletben megnyilvánuló azonos sajátosságát a szintén palócos-jászos eredetű Kiskundorozsma nyelvjárásával összevetni. Dorozsma népnyelvében végzett vizsgálódásaim azt mutatták, hogy „átlagosan 10 valódi tájszó közül 1 őrződött meg változat nélkül a palócból, négy fogalom megnevezésére palóc és Szeged környéki tájszó egyaránt használatos, és 5 esetben már a szegedi

és Szeged vidéki tájnyelvi elem él a dorozsmai nyelvjárásban is”. (MNY. LXXVIII, 103.) Az összehasonlításból tehát az állapítható meg, hogy a dorozsmai tájnyelvben a szókincs változása sokkal nagyobb mértékű, mint Alpár, Csépa és Kiskunmajsa esetében. Feltűnő, hogy e három tájszólásban a nyelvnek a változásokra legérzékenyebb részlege, a szókészlet bizonyul marandóbbnak, mint például néhány hangtani vagy alaktani sajáttság. Vajon mivel magyarázható ez a szokatlan jelenség?

Ezt az eltérést mindenekelőtt azzal próbálom indokolni, hogy e három palócos helységnek — főképpen Alpárnak és Csépának — a tájnyelve koránt sincs kitéve a környező nyelvjárások olyan mértékű hatásának, mint a Szeged tövében települt Dorozsmáé, amelynek lakossága már régebb óta, de különösen az utóbbi évtizedekben (pl. a munkahely, a hivatali teendők, nagyobb bevásárlások, szórakozási és művelődési lehetőségek stb. révén) szinte ezer szállal kapcsolódik Szeged városához. Másik okként az is számításba vehető, hogy a szóban forgó három település tájnyelve — különösen Alpáré és Csépáé — nem mutat olyan éles, nagyobb mértékű különbségeket a környékbeli nyelvjárásokhoz viszonyítva, mint a kiskundorozsmai népnyelv. Ezek földrajzilag közelebb vannak az eredeti nyelvjáróterülethez, amelynek kisugárzása a Jászságtól délre fekvő tájszólásokban több helyütt is érzékelhető. Harmadik tényező lehetett mindhárom település esetében az endogámiára törekvés a házassági kapcsolatokban, s így főleg a hagyományos paraszti gazdálkodás szókészletéhez tartozó valódi tájszavak őrződtek meg jobban, mint egyéb nyelvjárási sajátságok (a csépaiak házassági kapcsolatainak részletes kifejtését l. MAGYARI MÁRTA, Csépa falun kívüli kapcsolatai: Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népeletéből I—II. Szerk. BARNÁ GÁBOR. Eger—Szolnok, 1982. 124—6; továbbá ÖRSI JULIANNA, Lakodalmi szokások Csépán. Uo. 307).

Kiskunhalas népnyelvében a valódi tájszók vizsgálata — mint már említettem — valamelyest körülményesebb, ugyanis a lakosság egy része Baranyából és Somogyból költözött ide, más része viszont a Palócföldről települt. Ezért külön kellett számba vennem a dunántúli és a palóc eredetű elemeket, az ezek (valamelyike) mellé a Duna—Tisza közéről változatként vagy anélkül bekerült tájszókat.

Kiskunhalas atlaszbeli anyagában a dunántúli nyelvjáróterületről 9 (22,5%) adat őrződött meg (pl. 186. *cséplőgép*, (*masina*) ; 294. *létra*, (*lajtörja*), (*lajtörja*) ; 586. *kuku*, *palozsna*, <*polozsna*> ; 615. *pucok* 'vakond'; stb.), a palóc vidék tájszólására 6 (15%) példát találtam (pl. 26. <*pohánka*>, <*hajdina*> ; 64. *patyolatostök*, *sütni való tök* ; 585. *püge* 'bige'; stb.), az eredeti (dunántúli vagy palóc, esetleg mindkét területről való) tájszó mellé 15 (37,5%) esetben terjedt el a környező nyelvjárások tájnyelvi eleme (pl. 158. *sinG*, *sing*, *sin*, *ráf* ; 406. *barátfüle*, *döröje* ; 447. *keszkenő*, [*kendő*] ; 457. *kismándli*, *kismellény*, (*lajbli*) ; 608. *zönG*, *dörögG* ; stb.), 10 (25%) fogalom megjelölésére viszont olyan tájszó használatos, amely a Duna—Tisza közti népnyelvből hatolt be, kiszorítva az eredeti elemet (pl. 26. *tányérica*, *napraforgó* ; 179. *marokverő* ; 196. *horokfa* ; 238. *előte* ; 350. *csürhe* ; 372. *kácsa* ; stb.). A további összesítést elvégezve azt látjuk, hogy az eredeti (dunántúli és palóc) tájszó az esetek 56,25%-ában maradt meg, a környékbeli és kissé távolabbi nyelvjárásokból (ide számítva a Szeged és a Baja vidéki tájszólásokat) viszont 43,75%-os arányban hódítottak teret valódi tájszavak, vagyis Kiskunhalas népnyelvében is valamelyest a megőrző tendencia bizonyult erősebbnek, nem pedig a befogadó. Ebben valószínűleg közre-

játszott a város lakosságának nagyobb számaránya és Kiskunhalasnak városi helyzetéből adódóan például a közigazgatásban, oktatásban, művelődésben betöltött vezető szerepe is. E tényezők minden bizonnyal hozzájárultak ahhoz, hogy a kiskunhalasi nyelvjárás nehezebben fogadta be a környékbéli tájszólások hatását, mégpedig — úgy látszik — elsősorban a szókészlet terén.

A fenti szám adatok között az is figyelmet érdemel, hogy a dunántúli eredetű tájszók valamivel nagyobb arányban maradtak Kiskunhalas népnyelvében, mint a palóc gyökerűek, hiszen 3 megőrzött dunántúli tájnyelvi elem szemben 2 palóc tájszót tartott meg a halasi nyelvjárás. Nagyjából ugyan ezt az arányt mutatják a második csoportba besorolt tájszók is, vagyis azok, amelyek között a Kiskunhalas környéki valódi tájszavak mellett dunántúli, illetve palóc eredetű szinonimák is használatosak.

Dávod tájnyelvében a valódi tájszók közül 15 (53,57%) maradt meg az eredeti nyelvjárásból (pl. 63. *patyolatostök*; 230. *gyufa*, (*masina*); 408. *siska*, *fánk*; 411. *sifli*; stb.), 7 (25%) mellé a környező tájnyelvi elem is behatolt (pl. 150. *kisafa*, <*kisefa*>, *hámfa*; 406. *barátfüle*, *dödölle*; stb.), és 6 (21,42%) környékbéli tájszó az eredetit teljesen kiszorította (pl. 38. *tuss*; 196. *horokfa*; 615. *pucok*; stb.). Más szóval ez azt jelenti, hogy az eredeti nyelvjárás valódi tájszavainak körülbelül a fele napjainkig megőrződött, minden negyedik mellé a környező tájszólások eleme is bekerült, és csak minden ötödik esetben merült feledésbe az eredeti tájnyelvi elem, helyet adva a Baja vidéki népnyelv tájszavának.

A madarasi népnyelv szókészletében rendkívül csekély számú példát lehet találni az egykori tájszólás nyomára és a környező nyelvjárások hatására egyaránt. Némely esetben — a nagyatlasz adatai alapján legalábbis — nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy valójában egy régi elem megőrzéséről vagy egy környékbéli tájszó befogadásáról beszélhetünk-e (ilyenek pl. a következő adatok: 35. *farka*; 38. *csuta*; 47. *széd*; stb.). Az eredeti tájszólás maradványának látszik a *buza* és <*búza*> melletti *tisztabuza*, illetőleg <*tisztabúza*> változat és a *napraforgó* szinonimájaként használatos *tányérrúza* tájszó is. Valószínűleg a Szeged vidéki nyelvjárásokból került be a 'sütőtök' jelentésben élő *dínkatök*, mégpedig palatalizált *gyínkatök* hangalakban. Mivel mind a megőrzött valódi tájszók, mind pedig a környékbéli tájszólásokból behatolt tájnyelvi elemek száma elenyészően kicsi, sőt némelyiknek a besorolása az említett kategóriákba olykor eléggé bizonytalan, ezért az adatok százalékos értékelésétől bátran eltekinthetünk.

Mélykút népnyelvében az eredeti nyelvjárásból 24 (64,86%) maradt meg (pl. 230. *gyufa*, (*masina*); 238. *tévő*; 248. *vöndő*, *vëndő*, *vendő*, *véngő*; 320. *lizza*, *hóka*; 408. *siska*, [*fánk*]; 417. *gyürke*, *gyürke*; stb.), 7 (18,91%) mellett a Baja és Szeged környéki nyelvjárások tájszava is elterjedt (pl. 26. *tányírrúza*, *napraforgó*, <*rica*>, <*tányérica*>; 150. *kisefa*, *hámfa*; stb.), 6 (16,21%) fogalom megnevezésére viszont a környező tájszólásokból behatolt tájnyelvi elem használatos (pl. a 196. tábréplapon: *horokfa*; a 457. lapon: *mándli*; stb.). A fenti részesedési arányok azt mutatják tehát, hogy a mélykúti tájnyelv szókészletében a valódi tájszóknak körülbelül a háromnegyed része az eredeti nyelvjárás megőrzött elemeként használatos (ezeknek kisebb hányada — mint láttuk — valamely környékbéli tájszó szinonimájaként él), s csupán negyed részt tesz ki azoknak a valódi tájszóknak a száma, amelyek a Mélykút környéki tájszólásokból behatolva váltak elterjedtté.

Szegvár nyelvjárásában 8 (34,78%) valódi tájszó maradt meg az eredeti

tájszólásból (pl. 100. *mészko*; 408. *pampuska*; 411. *sifli*; 416. *pille*; 514. *pérc*; 608. *zëng*; stb.), 8 (34,78%) eredeti elem mellé a környező nyelvjárásokból került be lexémaváltozat (pl. 43. *haj*, <*csuhé*>; 48. *fëjt*, *fej*t, *foszt*; 51. *paszúr*, [*bab*]; 64. *dinkatök*, *patyolattök*; stb.), és 7 (30,43%) valódi tájszó terjedt el a környező tájszólások hatására (pl. 179. *marokverő*; 238. *előte*; 247. *kas*; stb.).

A szegvári népnyelv szókincsében tehát — amint ez a fenti számadatokból kiviláglik — az eredeti és a környező nyelvjárások valódi tájszavai nagyjából fele-fele arányban fordulnak elő. Az előzőekben vizsgált települések tájszólásához viszonyítva azt állapíthatjuk meg, hogy a környező nyelvjárások valódi tájszavai leginkább Szegvár tájnyelvében tudtak teret hódítani. Ez valószínűleg azzal a körülménnyel függ össze, hogy éppen a szegvári népnyelv van kitéve — főképpen dél felől — a környékbeli nyelvjárások hatásának, hiszen — amint azt Csongrád megyei földrajzi nevek alapján kimutattam (MNyTK. 160. sz. 173—6) — Szekbártól néhány kilométerre lévő Mindszenten húzódik a Szeged vidéki tájszólásokra annyira jellemző labiális ö-zés határa, s föltehetően több nyelvjárási jelenség határsávja is itt, a Baks, Mindszent és Székkutas községeket összekötő vonal táján vonható meg. A déli és a tiszai nyelvjárástípus között húzódó nyelvjárási határ pontosabb megállapításához természetesen nagyobb területre és sok nyelvjárási jelenségre kiterjedő vizsgálódásra volna szükség.

Ha a felsorolt nyelvjárássziget helyzetű vagy annak vélt települések tájszólásában röviden összegezni próbálom a valódi tájszók vizsgálatából adódó eredményeket, akkor azt állapíthatom meg, hogy mind a biztosan palócos-jászos eredetű községek (Alpár, Csépa és Kiskunmajsa), mind a többi helység (Dávod, Kiskunhalas, Madaras, Mélykút és Szegvár) esetében jóval nagyobb mértékben őrződtek meg az eredeti nyelvjárás elemei, mint az föltételezhető és általánosan jellemző, hiszen — mint köztudomású — a nyelv különböző részei közül éppen a szókészletben mennek végbe a legnagyobb és leggyorsabb változások. Miért van ilyen nagyfokú eltérés a várhatótól, a megszokottól?

A palócos-jászos telepítésű helységeknek, valamint Kiskunhalasnak a szókincsét elemezve már szoltam annak okairól, hogy miért maradt meg arányaiban olyan sok eredeti valódi tájszó az áttelepülés után több mint kétszáz-kétszázötven évvel is. Dávod, Mélykút és Szegvár községek népnyelvében azonban magyarázatra szorul az eredeti nyelvjárás tájszavainak nagymértékű megőrződése. A szóban forgó három tájszólásban érvényesülő nagyfokú megőrző tendencia oka véleményem szerint egyrészt ezen faluk múltjában, másrészt a környező települések történeti körülményeiben is rejlik. A puszta fönnmaradásért is sokszor küzdő hazánk tájegységei közül a Duna—Tisza köze alighanem azok közé sorolható, amely a különböző háborúk s főként a török hódoltság következtében a leginkább elnéptelenedett. Az elpusztult vagy elmenekült lakosság helyére — amint már a bevezetésben is szoltam róla — részben más vidékek más nyelvjárást beszélő lakói, részben pedig idegen ajkú népek kerültek. Az újratelepült helységek lakossága olykor csak igen csekély számban verbuválódott a Duna—Tisza közének tősgyökeres népességéből. Ennek a településtörténeti mozzanatnak lett aztán a következménye az, hogy erős nyelvjáráskeveredés zajlott le, és nyelvjárási szempontból rendkívül heterogén helyi tájszólások alakultak ki, olyanok, amelyek kifelé, a szomszédos nyelvjárásokra (köztük a nyelvjárásszigetekre) eleve nem lehettek igazán hatással, hiszen belülről nézve sem lehetett róluk még mint viszonylagos nyelvjárási egységekről beszélni. Joggal föltételezhetjük továbbá azt is, hogy (pl.

vallási, nemzetiségi okokból) jó ideig házassági kapcsolatok is nehezebben alakulhattak a környező települések lakói között, mint más vidékeken, ahol a lakosság folytonossága nagyrészt századokon keresztül megmaradt. Hogy ez a föltételezésem nem megalapozatlan, azt TÁLASI ISTVÁN kutatásai is megerősítik, ugyanis ő a Kiskunságba települt baranyaiakról többek között a következőket írta: „A baranyaiakkal való összeházasodás a XVIII. század végéig szórványosan követhető. Halasi közlések szerint a XIX. század 70—80-as éveiben egyes családok még emlékeztek baranyai származásukra” (Kiskunság. Gondolat. Bp., 1977. 41). A török kiűzése után kialakult város- és faluközösségeknek ez a befelé fordulása, saját hagyományaihoz, nyelvéhez-nyelvjárásához való természetes ragaszkodása minden bizonnyal nagyban közrejátszott abban, hogy a szomszédos tájszólások az átlagosnál jóval kisebb hatással voltak egymásra. Ennek a hatásnak a mértéke persze egy-egy település népességének összetételétől, gazdasági-társadalmi helyzetétől, más közösségekkel kialakult kapcsolatrendszerétől, hagyományaihoz való ragaszkodásától stb. függően helységenként más-más lehetett. A Duna—Tisza közét a néprajzi szakirodalom is sokarcú tájnak tekinti, amelynek sokszínűségét elsősorban a török hódoltság utáni telepítések alakították ki (vö. Magyar Néprajzi Lexikon. I. Bp., 1977. 629).

7. Ö s s z e g e z é s. — Tanulmányom céljának megfelelően — az egyes hangtani és alaktani jelenségek részletes elemzésével, valamint a valódi tájszók vizsgálatával — úgy vélem, sikerült bemutatnom, hogy a palócos-jászos telepítésű alpári, csépai és kiskunmajsai tájszólás mely sajátosságokat és milyen mértékben őrzött meg az eredeti nyelvjárásából. Az atlasz adatai egyértelműen azt mutatják, hogy Alpár és Csépa tájnyelve még ma is viszonylag erősen palócos-jászos jellegű, s ez nemcsak a hangtani és az alaktani jelenségekről mondható el, hanem még a szókinszre is jellemző. Kiskunmajsja népnyelvében viszont általában csak nyomokban maradt meg egy-két palócos-jászos vonás. Így például a zárt *i*-zés mértéke a palócéhoz hasonló, egy-egy mássalhangzó-jelenség és alaktani sajátosság is még az eredeti tájszólás maradványaként tűnik föl benne (pl. *bisalma* 'birsalma', *tyűkör* 'tükör', *ütte* 'ütötte'; stb.). A zárt *ë* gyakorisága nem egészen éri el a palócét, egy-egy zárt *ë*-ző szóalak azonban jellegzetesen palócos-jászos színfoltként él nyelvjárásában (pl. *bëjjeBB*, *bë-viszem*). Föltűnő, hogy az illabiális *á* előfordulására viszont egyetlen adat sincs a nyelvatlaszban. Az eredeti tájszólás vonásai tehát csak igen halvány nyomokban őrződtek meg Kiskunmajsja népnyelvében. Ennek alapján bátran föltehetjük, hogy a palócos-jászos nyelvjáróterületről való átköltözés kis létszámú lakossággal történhetett. Valószínűnek látszik, hogy népességének egy része nemcsak Kiskundorozsmáról és a szintén palóc eredetű Üllésről került ki, mint ahogy TÁLASI írja (i. m. 49—50), hanem a közelebbi, a kiskunsági nyelvjárás sajátosságait mutató területekről is.

Kiskunhalas nyelvjárása — amint már a bevezetésben említettem — három nyelvjárástípus ötvöződéséből alakult ki. Egyes vonásai a kiskunsági tájszólásával azonosak. Ilyenek például a következő jelenségek: a főnévi ige-név képzője *-ni* hangalakú; a zárt *i*-zés gyenge fokú; a *j*-zés és az apalatális *l*-ezés elég ritkán fordul elő; nincsenek meg a *mondi*, *monditok*, *mondik* típusú igealakok; stb. Ezek részben a helyben maradt, illetőleg a környékről beszivárgott népesség tájnyelvének sajátosságaként élnek benne, részben a szomszédos nyelvjárások vagy a köznyelv hatására terjedtek el.

A környező (kiskunsági) tájszólásoktól eltérően több olyan jelenség is megfigyelhető a kiskunhalasi népnyelvben, amely elsősorban a dél-somogyi és az észak-baranyai nyelvjárástípussal rokonítja (ezeknek leírását l. részletebben: MMNyjR. 340–2). Ezek a sajátságok a következők: 1. A köznyelvi *ú, ű* és *i* helyén fölbukkannak a rövid *u*-val, *ü*-vel és *i*-vel hangzó szóalakok is (pl. *buza*, *husvét* stb.). 2. A labiális *ö*-zés erős fokú, bár ez a jelenség a kiskunsági nyelvjárástípus néhány kutatópontján (pl. Izsákon, Nagykőrösön) hasonlóképpen gyakori. 3. Abszolút szóvégen elég gyakran találunk félzöngés mássalhangzókat (pl. *ekeszarV*, *göronGy*, *járomszöG* stb.). 4. Kisebb mértékű explozív *gy*-zés is megfigyelhető, mégpedig csak az *r* utáni hangtani helyzetben (pl. *borgyú*, *vargyú* stb.). 5. A birtokos személyjelezés többes szám 3. személyében — változatként legalábbis — használatosak az *-ik*, *-jik* ragos alakok is (pl. *disznajik*, *fájik* stb.). 6. A délkelet-dunántúli nyelvjárásból megőrzöttek tekinthető a *sarat* szóalak mellett ritka változatnak föltüntetett *sárt* forma is. A szókészletben relatíve jelentősnek mondható — amint már részletesen kimutattam — azoknak a valódi tájszóknak a száma, amelyek dunántúli eredetűek.

Érdekes viszont, hogy a kiskunhalasi népnyelv harmadik rétegéről, a palóc gyökerű elemekről egyetlen hangtani vagy alaktani sajátság sem tanúskodik a Magyar Nyelvjárások Atlaszában anyagában, hanem csupán néhány valódi tájszó őrződött meg a palóc nyelvjárás hírmondójaként (pl. *patyolatos-tök*, *pohánka* stb.). KORDA IMRE a kiskunhalasi nyelvjárást jellemezve két tájszólásnak, a kálomista és a pápista nyelvjárásnak a keveredéséről beszél, s megállapítja, hogy a „páplisták Jász-Kisérről és környékéről jöttek ide, s beszédük még ma is sokban egyez a síki palóc nyelvjárással, mely e vidéken, szintén újabb időben történt telepítés folytán, uralkodik még Félégyházán, Majsán és Dorozsmán is” (Nyr. XV, 25). Ezen fejtegetését azonban egyetlen olyan jelenség (vagy legalább egy-egy példa) megemlékezésével sem támasztotta alá a szerző, noha ő még a múlt század végén végzett gyűjtést Halason, vagyis akkor, amikor föltételezhetően még sokkal inkább megtalálhatta volna a palóc tájszólás nyomait hang- és alaktani téren egyaránt, mint ahogy ezt a Magyar Nyelvjárások Atlaszában munkatársai az anyaggyűjtés során több mint fél évszázaddal később tehették. A felszínre került néhány palóc tájszó mégis arról vall, hogy kisebb létszámú palóc-jász eredetű népesség Kiskunhalasra való beszivárgásával számolni lehet. A kérdés tisztázásához esetleg mielőbbi helyszíni gyűjtése szolgálthat — az adatközlők rendkívül gondos és igen nehéznek látszó kiválasztása révén — egy-két hasznos adalékot. Alaposabb gyűjtéssel nemcsak újabb palóc eredetű tájszóra lehetne bukkanni, hanem talán egy-egy olyan adatra is, amely hangtani vagy alaktani tekintetben mutatna palóc vonást. Elképzelhetőnek tartom, hogy szerencsés esetben nyomára lehetne jutni például a ’töporlyú’ jelentésű *kurcina* szónak, amely a múlt század végén még használatos volt Halason (vö. Nyr. XXIII, 142). A korábbi közlések alapján egyébként a *kurcina* palóc tájszónak látszik, hiszen az Új Magyar Tájszótár cédulaanyagában többnyire palóc telepítésű helységeken (pl. Adán, Kiskundorozsmán, Kiskunfélegyházán, Zentán) van rá adat, mégpedig ’töporlyú’, ’pörc’ vagy ’sült szalonna’ jelentésben. Ugyanakkor azonban a Magyar Nyelvjárások Atlaszában a *kurcina* csupán nyelvjárásban fordul elő (l. ehhez a 432. térképlap adatait).

A kiskunhalasi népnyelv három nyelvjárási rétegének szerepét mérlegelve, összességében azt állapíthatjuk meg, hogy napjainkban az eredeti dél-

kelet-dunántúli tájszólás jelenségei és a környező (kiskunsági) nyelvjárástípus sajátosságai nagyjából azonos mértékben ötvöződnek benne, az egykori palóc tájnyelv vonásai csak nagyon halványan, elmosódott nyomokban színezik. Kiskunhalas településtörténetét ismerve azonban bátran föltehetjük, hogy a korábbi évszázadokban a délkelet-dunántúli nyelvjárási sajátosságok domináltak benne, hiszen az 1678-ból fennmaradt anyakönyvek és az 1699-es Pentz-féle összeírás szerint 101 halasi családból 71 baranyainak, 30 pedig helybelinek vallotta magát (vö. TÁLASI i. m. 40). Idővel aztán — a különböző kapcsolatok létrejötte következtében — a szomszédos tájszólások is hatással lettek Kiskunhalas nyelvjárására, s egy idő óta a köznyelvvvel együtt formálják, alakítják a halasi népnyelvet olyanná, amelyre a Duna–Tisza közén még ma is sajátosan egyedi színek, és vonások is jellemzőek.

Dávod nyelvjárásának a leginkább szembetűnő sajátosságai a következők:

1. Az *ö*-zés gyenge fokú, ezzel szemben az illabiális *ë*-zés eléggé szilárdan tartja magát.
2. Kismértékben zárt *i*-zõ (pl. *penisz*, *tányír* ~ *tányér* stb.).
3. A köznyelvi *ú*, *û* és *i* helyén szórványosan rövid *u*, *ü* és *i* jelentkezik.
4. Az *l*, *r* és *j* nyújtó hatása kevés szóban fordul elő.
5. Viszonylag gyakori jelenség az *l*-ezés (pl. *Károl*, *luk*, *műhel* ~ *méhel* stb.).
6. Gyenge fokú explozív *gy*-zés is jellemző, de csak *r* után töszavakban (pl. *vargyá*).
7. Eléggé föltűnő sajátossága az, hogy a *-va/-ve* igenévképző *v*-je általában hasonul az ige végső mássalhangzójához (pl. *be vam foggā*, *csukkā*, *zárrā* stb.).

A dávodi tájszólás az itt felsorolt jelenségekben, azok előfordulásának gyakoriságában általában eltér a Baja környéki nyelvjárástípustól (vö. MM-NyjR. 343–4), többek között az általam is vizsgált érsekcsanádi és szeremlei tájnyelvtől. Ennek az eltérésnek az oka nyilvánvalóan abban a körülményben keresendő, hogy Dávod község török hódoltság utáni telepítés. A kérdés „csupán” az, hogy honnan, mely vidékről települt. A fentiekben bemutatott hang- és alaktani jelenségek, valamint a szóképzés elemzésekor föltárt szóföldrajzi sajátosságok azt mutatják, hogy a dávodi tájszólás az észak-dunai nyelvjárástípussal elég sok vonásban megegyezik vagy nagyon hasonló hozzá (az észak-dunai nyelvjárástípus jellemzésére vö. MM-NyjR. 347–8), valamelyest nagyobb különbség a zárt *i*-zés gyakoriságában és az explozív *gy*-zés szórványos dávodi előfordulásában van. A két nyelvjárás közötti nagyfokú hasonlóságot és a kisebb mértékű eltéréseket mérlegelve, valamint az átköltözés óta a környező tájszólásoknak a dávodi népnyelvre tett hatását is figyelembe véve arra a megállapításra jutottam, hogy Dávod község megalapítói valószínűleg az észak-dunai nyelvjárástípus nyugat-északnyugati vidékéről települtek át a török hódoltság során elnéptelenedett Baja környéki területre. KORDÉ IMRE kutatásai szerint egy ideig szerbek is lakták Dávodot, de ők „Rákóczi idején . . . elhagyták a települést, és helyükre a Felvidékről 1762 táján mintegy 100 magyar család telepedett le. Lakossága azóta magyar.” (Néprajz és Nyelvtudomány VII, 93). Bár a *Felvidék* megnevezésű terület pontosabb körülhatárolása elég nehéz (vö. erre a Magyar Néprajzi Lexikon 2. kötetének *Felföld* és *Felvidék* címszavát), a Felvidékről való átköltözés említése nem zárja ki föltételezésemet az egykori áttelepülés helyéről, igaz, nem is erősíti meg azt. KORDÉ egyébként a következőképpen jellemzi (i. h.) Dávodnak és környékének tájszólását: „A terület nyelvjárási szempontból nem egységes. Három nyelvjárás keveredése érezhető. Dávod a tiszai nyelvjáráshoz tartozik, jellemző rá az *ë*-zés és enyhe *i*-zés. Nagybaracska *ö*-zõ sajátosságával inkább a déli nyelvterülethez kapcsolódik. Ugyanakkor a közeli Bátmonostoron igen sok

nyelvi jelenség mutat a palóc nyelvjárásra, ez különösen a rövid illabiális *ä*, amelynek hússzú párja a labiális *ā*, használatában mutatkozik meg (*Mëgyëk Bájára*). Mindezekből nagyfokú nyelvjárási keveredés jött létre, hiszen a három tiszta magyar falu lakói között állandóan rokoni kapcsolatok alakultak és alakulnak ma is.” KORDÉ eme fejtegetésének egy mondata — a Nyelv-atlasz alapján végzett vizsgálódásaimat figyelembe véve — helyesbítésre szorul: Dávod tájszólása az előzőekben felsorolt tájnyelvi sajátosságokat és településtörténeti körülményeket szem előtt tartva nem tartozhat a tiszai nyelvjárástípushoz, hanem a déli nyelvjárásterület egyik belső nyelvjárásszigetének tekinthető.

Madaras népnyelvének legjellemzőbb vonásait azért nem részletezem, mert azok nagyrészt megegyeznek a dávodi tájszólásával. A következő különbségek találhatók közöttük: 1. Madarason néhány, szokatlan zárt *ë-ző* szóalak is használatos (pl. *bëjjebb*, *bë vam foggā*, *bëviszëm* stb.). 2. A madarasi nyelvjárásban nincs viszont egyetlen példa sem az explozív *gy-zés*re. 3. A madarasi népnyelvben fölbukkan egy-két adat a palatalizáció jelenségére (pl. *gyinkatők*, *innya*). 4. Elégé föltűnő vonás az is, hogy a madarasi tájszólás szókincsében az eredeti tájszó megőrzésére és a környékbeli nyelvjárások tájszavának befogadására egyaránt rendkívül csekély számú példa fordul elő.

Madaras nyelvjárásának Dávodéval azonos sajátosságai, illetőleg a fentiekben bemutatott, a dávodi tájszólástól eltérő vonásai alapján elképzelhetőnek tartom, hogy a község lakói a török hódoltság után az észak-dunai nyelvjárástípus keleti területéről, a Duna-kanyar környékéről kerültek mai lakóhelyükre.

Mélykút nyelvjárását is — az egyszerűség kedvéért — Dávodéval vetem össze, mivel a két község tájszólása sok rokon sajátosságot mutat. Az eltérő jelenségek a következők: 1. Mélykút népnyelvében is élnek a *bëjjebb*, *bëviszëm* típusú zárt *ë-ző* szóalakok, amelyek a madarasi tájszólásban is megvannak. 2. Mélykút anyagában 1 adat szerepel az illabiális *ä-zásra* (437. *ävas*). 3. Az explozív *gy-zés* jelenségére a mélykúti nyelvjárásban egyetlenegy adat sem fordul elő. 4. Az *l*, *r* és *j* nyújtó hatása Mélykút népnyelvében gyakoribb, mint Dávodon.

Mélykút benépesedéséről TÓTH GYULA és NOVOK ROSTÁS LÁSZLÓ a következőket írják: „Gombos Gábor a bácskai kincstári javak adminisztrátora 1731. április 28-án adja ki az engedélyt, hogy Jankovác kincstári pusztára katolikus magyarok telepedhessenek . . . Jászok, kunok, valamint Szeged környéki, Pest megyei és dunántúli magyarok jöttek ide. A dunántúliak elsősorban Baranyából, Somogyból és Zalából. A magyarokkal egyidőben telepedtek meg a Felvidékről lehúzódo szlovákok . . . Zömmel az 1780-as években telepednek le, mozgalmuk 1800 körül éri el csúcspontját. Árvából, Nyitrából jönnek a legtöbben, de jönnek Turócból, Liptóból és Gömörből is. . . A község nemzetiségi képe azonban az északi szlávok betelepődése ellenére magyar. A letelepedők túlnyomó többsége magyar nemzetiségű” (Szövetkezeti élet Mélykúton. Mélykút, 1976. 11–2). A történeti adatok szerint tehát Mélykút lakossága nagyon sok helyről került ki. Arra azonban — sajnos — nincs adat, hogy mely vidékekről költöztek be a legtöbben. A község nyelvjárási sajátosságai alapján éppen erre a kérdésre igyekszem a továbbiakban választ találni.

A mélykúti népnyelvnek a fentiekben vázolt hang- és alaktani jelenségei továbbá — a szókincs elemzésekor az eredeti nyelvjárásból feltárt — valódi tájszavai együttesen arról vallanak, hogy Mélykút alapítóinak többsége a XVIII. században valószínűleg az észak-dunai nyelvjárástípus keleti, délkeleti

tájáról települtek át, kisebb csoportjai viszont esetleg a Duna-kanyar azon környékéről költöztek át, amely dialektológiai szempontból átmenetet képez a déli palóc nyelvjárástípusnak Pest megye északi részére eső területével. Az utóbbi vidék elsősorban a gyengébb fokú zárt *i*-zés és némiképpen az illabiális *ä*-zás nyomaként megmaradt adat alapján vehető számításba. Mivel ez a nyelvi alapon nyugvó föltevésem lényegében ellentmond a község történetére vonatkozó megállapításoknak, ezért annak a kérdésnek a megválasztolása, hogy végül is honnan települt Mélykút lakossága, véleményem szerint nem tekinthető lezártnak. Ha a történeti adatok minden kétséget kizáróan hitelesek, pontosak, akkor az egykori községalapítók tájnyelve nyilvánvalóan nagymértékű nyelvjáráskeveredésen ment át — a dunántúli nyelvjárasterület sajátosságainak a járságiakon át a palóc népnyelv elemeinek összeötvöződéséig —, s végül az utóbbi évtizedekig olyan arculatot öltött, amelynek vonásai az északi-dunai nyelvjárástípus keleti, délkeleti helyi nyelvjárásaira hasonlítanak leginkább.

Soltvadkert tájszólása tér el legkevésbé a köznyelvtől. Alig van egy-két olyan sajátossága, amely gyakorisága miatt különösebben szembeötlő volna. Így pl. a magánhangzók hangszínbeli vonásai és gyakorisága lényegében azonos a köznyelvvél, kivételként csupán a nagyon gyenge fokú zárt *i*-zés és a nagyjából közepes erősségű labiális *ö*-zés említhető meg (ennek gyakorisága az *ä*-vel szemben 42,62%), egyébként inkább *ë*-zö jellegű. A nagyatlaszban 52 *ö*-zö szóalak fordul elő Soltvadkert anyagában, ebből 46 olyan példa van, amelynek illabiális *ë*-zö változata is használatos (pl. *epërfa* ~ *epörfa*, *retëk* ~ *retök*, *szëdër* ~ *szödör* stb.). Az *ë*-zö és az *ö*-zö alakoknak ezt az egymás melletti változatként való gyakori előfordulását azzal magyarázom, hogy az eredeti *ë*-zö formák mellé a környező nyelvjárásokból kerülhetett be az *ö*-zö megoldás. A mássalhangzó-jelenségek közül csupán az apalatális *l*-ezés és a kiesés (főképpen az *l* elmaradása) érdemel figyelmet. Az alaktani sajátságok közül a *taníjja*-féle igealakok jellemzik még Soltvadkert népnyelvét.

A soltvadkerti nyelvjárásnak a köznyelvtől való, relatíve kisebb mértékű eltérését a következő településtörténeti körülménnyel magyarázom: „A török hódoltság után német és szlovák telepések kerültek a faluba, akik később elmagyarosodtak. Az adatközlők nagy részének szülei vagy nagyszülei még németül, szlovákul beszéltek. Több idősebb adatközlőnk gyermekkorában még maga is beszélt az idegen nyelvet, manapság azonban jobbra csak érti, de nem használja.” (MNYAEI. 286.) Az apalatális *l*-ezés és a *taníjja* típusú igealakok előfordulása alapján nem tartom lehetetlennek, hogy északkelet-dunántúli magyar lakosság szerepet játszhatott a község benépesedésében, a szomszédos nyelvjárásokat figyelembe véve ugyanis nem látszik valószínűnek, hogy ez a két sajátosság belőlük hatolhatott volna be a soltvadkerti tájszólásba, föltehetően inkább az említett eredeti nyelvjárás maradványairól lehet szó ezekben az esetekben. Esetleg újabb helyszíni adatgyűjtés után lehetne határozottabban állást foglalni ezen föltételezés jogosságában, illetőleg elvetésében.

Bár a történeti és a nyelvészeti szakirodalomban — tudtommal nincs adat arra, hogy Tiszakécske telepítés volna, néhány tájnyelvi sajátossága alapján valószínűleg a belső nyelvjárászigetekhez sorolható. A szomszédos tájszólásoktól (pl. az izsáki és nagykörsi nyelvjárásoktól) eltérő jelenségei a következők: 1. Van példa az illabiális *ä*-ra, igaz, csupán egyetlenegy (680. *huszús*). 2. Erősen illabiális *ë*-zö tájszólás, az *ö*-zés gyakorisága mindössze 5,40%. 3.

Változatként legalábbis egy-két szokatlan zárt *ē*-zű szóalak is előfordul (pl. *bějjebb*, *běviszēm*). 4. Nagy hatású jelensége a zárt *i*-zés. 5. Az *l*, *r* és *j* nyújtó hatása elenyészően csekély. 6. Tiszakécskén nem élnek a *taníjja* típusú igealakok.

Kelet felé, a közép-tiszántúli nyelvjárástípustól (pl. Őcsöd tájszólásától elsősorban abban különül el Tiszakécske tájnyelve, hogy monoftongusos jellegű, és gyakorlatilag az *l*, *r* és *j* nincs nyújtó hatással az előtte álló magánhangzóra. Ennek a megállapításnak természetesen nem mond ellent az, hogy a Nyelvatlaszban egyetlen adat mégis előfordul — az is csupán változatként — az *ē* típusú záródó kettőshangzóra (190. *péva*, *pěva*). További — a példák számát tekintve csekély — különbség az is, hogy az őcsödi és a közép-tiszántúli nyelvjárásban nincs adat az illabiális *á*-ra és *bějjebb* típusú zárt *ē*-zésre.

A fenti nyelvjárási jelenségek és azok gyakorisága alapján föllelhető, hogy Tiszakécske lakóinak egy része (valószínűleg kisebb hányada) más nyelvjárásterületről, minden bizonnyal a Jászságból vagy annak környékéről települhetett. Mivel Ókécske és Újkécske 1950-ben egyesült Tiszakécske néven, és az anyaggyűjtés Ókécskén történt (vö. MNyAEI. 286), ezért az átköltözés lehetősége természetesen az ókécskeiek elődeire vonatkozik. Ha viszont Újkécske lakossága települt máshonnan, akkor a felsorolt nyelvjárási jelenségek alapján joggal föltételezhetjük, hogy egy részük idővel Ókécskére költözött át, s némiképpen megváltoztatta Ókécske eredeti tájszólását.

Szegvár nyelvjárására is jellemző, hogy jó néhány sajátosságában különbözik a szomszédos, főképpen a Szeged vidéki nyelvjárástípushoz tartozó tájszólásoktól (pl. Sövényháza, Mindszent, Baks stb. népnyelvtől). A szegvári tájnyelv legjellegzetesebb vonásai a következők: 1. Az egyik legmeghatározóbb jelensége az illabiális *ē*-zés, az *ō* gyakorisági értéke csupán 7,38%, jöllehet a szomszédos Mindszent község erősen *ō*-zű nyelvjárású. 2. Szembetűnő sajátossága a zárt *ē*-zés is (pl. *bějőtt*, *bějjebb*, *bě vam fogva* stb.). 3. Gyengén zárt *i*-zű. Ennek gyakorisága a Szeged környéki nagyon gyenge fokú *i*-zést azért meghaladja. 4. Bár csak 1 adat van rá, mégis föltűnő a nyílt *ō*-zést mutató *szérő* szóalak. 5. Az *l*, *r* és *j* nyújtó hatása kisebb, mint a Szeged vidéki tájszólásokban, a palócos-jászos típusú nyelvjárásokénál viszont nagyobb hatású. 6. A szomszédos nyelvjárásoktól eltérően a *gyón* igének Szegváron a *gyovon* hangalakú változata használatos.

A szegvári tájszólásnak az itt felsorolt sajátosságai és a szókészlet elemzésekor az eredeti nyelvjárásából kimutatott valódi tájszavai (pl. *pampuska* 'fánk', *perc* 'íz' *sifli* 'kockatészta' stb.) alapján azt állapíthatjuk meg, hogy sok rokon vonást mutat például a már vizsgált alpári, csépai és kiskundorozsmai népnyelvvél, éppen ezért joggal gondolhatunk arra, hogy a szegvári nyelvjárás is palócos-jászos eredetű, noha a szakirodalomban (l. pl. MNyAEI. 287) nincs utalás arra, hogy ez a község máshonnan települt volna. Valószínűnek tartom, hogy újabb népnyelvi vagy néprajzi anyaggyűjtéssel (l. pl. DIÓSZEGI VILMOS kutatásait: Népi kultúra — népi társadalom. Bp., 1968. I, 229) még bizonyosabbá válhat, hogy Szegvár község lakosságának jó része is palócos-jászos nyelvjárásterületről települt mai lakóhelyére.

Néhány Duna—Tisza közti és Tisza menti belső nyelvjárásról a Magyar Nyelvjárások Atlasza anyagára épülő vizsgálatával — remélhetőleg — sikerült ráirányítanom a figyelmet olyan helyi nyelvjárásokra, melyekkel egyáltalán nem vagy alig foglalkozott dialektológiai kutatásunk. A szakiroda-

lomból nyelvjárászígetnek ismert települések tájnyelvi sajátosságainak elemzésével azt próbáltam kimutatni, hogy az eredeti nyelvjárás különböző jelenségeiből melyek őrződnek meg és milyen mértékben, s melyek hullottak ki az idők folyamán; és végül azt is vizsgáltam, hogy az egyes vonások megmaradásában vagy kipusztulásában milyen okok játszottak közre. Ennek föltárása — úgy vélem — nemcsak dialektológiai, hanem olykor nyelvtörténeti, általános nyelvészeti szempontból is tanulságos lehet.

Különösen érdekes feladat volt számomra az olyan helységek nyelvjárásának vizsgálata, amelyek több tájszólás keveredéséből alakultak ki, s még inkább az olyanoké, melyekről csak az egyes hangtani és alaktani jelenségeik és szóképzleti elemeik aprólékos elemzése után derült ki, hogy kisebb-nagyobb mértékben eltérnek a szomszédos nyelvjárásoktól, s ezért — nyelvi-nyelvjárási alapon — belső nyelvjárászígetnek vehetők. Remélem, hogy ezeknek az általam nyelvjárászígetnek tenkintett településnek az eredeti nyelvjárás-területét is sikerült legalább megközelítő pontossággal körülhatárolnom. Mivel — úgy látszik — a Magyar Nyelvjárások Atlaszának kutatópontjai között az ország más területein (pl. a Dunántúlon, a közép-tiszántúli nyelvjárástípusban stb.) is lehet további nyelvjárászígeteket találni, ezért a jövőben ezeknek a vizsgálatát is szeretném elvégezni.

SZABÓ JÓZSEF

S Z Ó - É S S Z Ó L Á S M A G Y A R Á Z A T O K

duplech? farib? E két szóról ma már nem tudjuk, mit jelentenek, szótárban kell jelentésüket megnéznünk; 'egy fajta posztó', illetve 'harci mén' a jelentésük, de régiségük miatt mégis fontos nyelvi emlékek. Kérdés azonban, hogy alakjuk helyes-e ilyen formában. Ezért tettünk kérdőjelet mindkét szó után közleményünkben, és erre a kérdésre keresünk választ az alábbiakban.

De nézzük az adatokat! A Régi Magyar Glosszárium szerint: *dupler* 'eine Art Tuch, Barchent'. — B. [=BesztSzj.] 687: *fustonicus: duplech*; Sch. [=SchlgSzj.] 1251: *fustanicus: duppler*.

Alaposan tanulmányoztuk a két szójegyzékbeli adatot, és arra a meggyőződésre jutottunk — BENKŐ LORÁNDnak a készülő Etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache főszerkesztőjének kétkedéséből kiindulva, aki a *duplech* alakkal nem volt sehogysem „kibékülve” —, hogy ezek közül egyiket a Glosszárium szerkesztői hibásan olvasták, illetve elfogadták az EtSz. I: 1442 alatti hibás olvasatot helyesnek. A hibás olvasat végső soron FINÁLYTÓL, a BesztSzj. közreadójától ered: kiadásában a 687. sorszámot viselő adat: „*fustonicus, duplech*”, de hozzáteszi: „*fustanicus, duplás?*”

Az adat helyes olvasata: *dupleth* (azaz *duplet*). Nem kell messze mennünk ahhoz, hogy meggyőződjünk a helyes olvasatról. A BesztSzj. hasonmásának 8. lapján, ahol a szövetféleségek nevei sorakoznak, az említett adat alatt egy sorral olvassuk: *golch then*, ha jól megnézzük, az első szó *ch*-ja és a második szó *th*-ja duktusát tekintve közel áll egymáshoz, szinte össze lehet téveszteni, de a nagyító jól mutatja a második szó legelső betűjét, a *t*-t, egyébként még egy sorral lejjebb ugyanezt a betűt láthatjuk közeli összehasonlítási példaként a *gaputh* szóban.

Most térjünk át a másik szóra, a *farib*-ra! Erre vonatkozóan a Régi Magyar Glosszárium a következő adatközlést nyújtja: *farib* 'Roß'. — B. [=BesztSzj.] 942: *dextrarius: farib* | Sch. [=SchlgSzj.] 1358: *dextrarius: farib*. — Vö. *paripa*. (A szöveg még tartalmazza

a latin *dextrarius* szó hibás alakból való javításának bibliográfiai adatát is, de ez itt most számunkra mellékes.)

Az adat helyességét ismét a hasonmással való egybevetés dönti el. Véleményem szerint — itt az egyes szám indokolt, mivel a duktus alábbiak szerinti értelmezését magam kezdeményeztem — az adatok olvasata mindkét esetben helyesen *faris*.

A dolog hibás olvasati oldalra akkor esúszott, amikor SZAMOTA ISTVÁN, a SchlGSzj. közreadója e szójegyzék adatát hibásan *farib*-nak olvasta (vö. SZAMOTA kiadása 61). Ezt a hibás olvasatot a TESz. elfogadta ugyan a *faris* szócikkben, de a másoló hibájának tartva jelezte, hogy tulajdonképpen *faris*-nak kell az adatot értelmezni. A Glosszárium szerzői viszont elvetették ezt a helyesbítést, és mind a BesztSzj., mind a SchlGSzj. adatát *farib*-nak olvasták.

Mindenekelőtt abból kell kiindulnunk, hogy a SchlGSzj. egyetlen olyan szavának *b*-jét sem lehet azzal a „b”-vel azonosítani, ami a fent jelzett helyen a *farib* szóban látható. Meg kell vallanunk, hogy *s* is kevés van, ami erre a *faris* olvasatban levő *s*-re hasonlítana. Tudnunk kell azonban, hogy az író, illetve másoló gyakran — valamiféle erőteljesebb mozdulattól indítatva — csekély mértékben eltérhet megszokott betűkarakterétől: itt is ez történhetett. De térjünk át a korábbi, BesztSzj.-beli adat írásformájára. Ezt a TESz. nem helyesbíti, hanem maga is, az én olvasatommal megegyezően, *faris* adatot vesz fel. Valóban itt is segít a „kiszorító” módszer: a szószedet 785. és 786. sz. adata *eb*, *kis eb* merőben eltérő *b*-ket mutat. Itt, a BesztSzj.-ben is szövégi *s*-t kell tehát olvasnunk.

BÜKY BÉLA

Egy délszláv közvetítésű olasz jövevényszavunk: *dukál*. E népies jellegű, ma már enyhén tréfás hangulatú szavunk jelentései a TESz. meghatározása szerint: 1. 'megillet valakit, jár neki' és 2. 'illik'. Az első jelentés 1838-ból adatolható, ami egyúttal a szó felbukkanásának éve, a másik 1845-ből. A mai népnyelvben a *kidukál* is használatos, ami nyilván a *kijár* mintájára keletkezett (SzogSz., ÚMTsz., ez utóbbiban egyelőre csak utalás *dukál* alatt). Ettől az igénktől feltétlenül el kell választanunk az 1769-ből adatolt erdélyi *dukál* igét (EMSzT.), aminek jelentése 'irányít, vezet'. Ezt a szétválasztást az alábbi okfejtés még világosabbá fogja tenni.

A címben szereplő *dukál* ige eredete a késői megjelenés ellenére mindmáig ismeretlen. A latin *ducere* igéből való származtatásra a TESz. joggal mondja: „E származtatás különösen jelentéstani szempontból nem kifogástalan”.

Mi lehet tehát a *dukál* eredete? Én az olasz *toccare* átvételének tartom, mégpedig úgy, hogy szerbhorvát közvetítéssel került hozzánk. Ezt természetesen szótörténeti és szóföldrajzi érvekkel hihetővé kell tenni.

Az olasz ige nék tárgyatlan használatából kell kiindulnunk. Az eredeti 'érint, tapint, megfog' tárgyas jelentések mellett általános használatúak a részeshatározót vonzó tárgyatlan jelentések: 'kijut vkinek, illet vkit, kénytelen vmit tenni, rajta a sor' stb.

Néhány példa: „*gli è toccata una bella fortuna*” 'szép vagydon jutott neki'; „*mi tocca partire proprio oggi*” 'éppen ma kell elutaznom'; „*il premio toccherebbe a lui*” 'a jutalom őt illetné' (Dizionario Garzanti della lingua italiana. Milano, 1965.).

Az olasz szó átkerült a szerbhorvátba, és két alakban mint *tokati* és *tukati* elsősorban a tengerparton terjedt el (Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. (Kiadta) JAZU. Zagreb, I (1880—1882) — XXIII (1975—1976) = AkRj. XVIII, 432 és 895, az utóbbi helyen az 5. sz. *tukati*). Mindkét alak mint visszaható ige is használatos, és mindkettőnek jelentése két főágra oszlik: 1. 'érint, hozzányúl'; 2. 'vkinek jár vmi, vkit megillet vmi, vkire tartozik vmi, vkinek a kötelessége, rajta a sor, illik megtennie' s hasonlók. A visszaható igehez csak a második jelentéscsoport tartozik, a vonzata vagy genitívus vagy datívus.

Példák már a XV. század óta, de sűrűbben csak a XVI. századi raguzai drámákban és azóta számos más későbbi forrásban szerepelnek, ezekből bőven idéz az AkRj. A mai népnyelvből pedig SKOK (Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. I–IV. Zagreb, 1971–1974. = EtRj. III, 479 *toka* alatt) és HRASTE—ŠIMUNOVIĆ—OLESCH, Čakavisch-deutsches Lexikon I. (Wien—Köln, 1979. *tokat* és *tukat* alatt).

Minket itt főleg azok a példák érdekelnek, amelyek arról tanúskodnak, hogy a szó a magyar nyelvhatár közelében, illetve a magyar nyelvterületbe benyúló szerbhorvát régiókban, tehát Szlavóniában és a Bánságban is el volt terjedve. Először lássuk a *tokati* példáit. Szlavóniában 1755-ben egy hivatalos irat bevezetése: „Mi . . . znano dajemo s' ovim očitim pismom svima *kojih se tokati bude*: da . . . 'Tudtára adjuk ezen nyílt leve-lünkkel mindazoknak, *akiket majd illet*, hogy . . .'" (Starine [A Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia — JAZU — forrásközlő időszaki kiadványa. Zagreb, I (1869) —.] XXXIV, 285). A szlavóniai Jablanci írja 1772-ben: „Ovo djelo više *se toka* muške glave nego ženske 'Ez a munka inkább *tartozik férfir*a, mint *nőre*' (AkRj. XVIII, 432). Az ugyancsak szlavóniai Relkovićtól az AkRj.-ben idézett példákon kívül álljon itt néhány. Így az 1767-ből származó állatmeséjében a vadászszákmányon osztozkodó állatokhoz az oroszán így szól: „Prvi tal *toka se meni*, jerbo sam ga dostojniji nego vas ijedan" 'Az első rész *enem illet*, mert méltóbb vagyok rá, mint bármelyiktek' (Djela, Zagreb, 1916. 240); 1794: „dužnosti koje *se drugima ljudma* po pravoj pravici *tokaju* i od nas, premda priko naše volje, mogu se silom iziskivati" 'azok a kötelességek, amelyek az igaz jog szerint *más emberekre hárulnak*, tőlünk is, még akarattunk ellenére is, megkövetelhetők' (Djela, 562).

A *tukati* alak 1460 óta főleg a horvát tengerparton használatos (AkRj. XVIII, 895), de erre is van példa a magyar nyelvhatár közeléből. A bánáti származású szerb Dositej Obradović egyik 1770-ből származó tanító meséjében a galambok közé tolokodott, de elűzött csóka példájának tanulságaként mondja: „Ovako se događa onijem koji traže više nego *ih tuka*" 'Így járnak azok, akik többre törekszenek, mint ami *megilleti őket*'. (Dela, Beograd, 1911. 503.)

Véleményem szerint tehát a magyar *dukál* ennek a szerbhorvát *tukati* igének az átvétele. A jelentés kifogástalanul egyezik, a magyar szóvég a szokásos *-l* honosító képző, amelyet az idegenből átvett igéknél rendszerint megtalálunk, mint pl. *kapál*, *kántál*, *kóstál* és hasonló esetében. Egyetlen probléma a zöngés magyar szókezdet. Ilyen zöngésülésre lehet ugyan a magyarban példákat találni, de a jelen esetben mégis azt hiszem, hogy inkább egy a régi magyarországi latin beszédben gyakran használt mondat igéje hatott. Ezt a kívánságot: „Válgék egészségére!" így mondták: "*Conducat sanitati*!" A két szó összezsengése indíthatta el a szókezdő *t* felváltását *d*-vel.

HADROVICS LÁSZLÓ

A tutajfélék elnevezései a magyarban. 1. A magyar szókincsben több ősi örökségből való, illetőleg belső keletkezésű szó jelöli a tutajt. Vegyük őket sorra időrendben haladva. — *Talp* 'tutaj' [1705: TESz. III, 831]. Hasonlóságon alapuló névátvitellel jött létre a *talp* 'a lábfej alsó felülete' főnévből. Megfontolásra érdemesnek tartom a Fekete-Körös melletti *Talpas* [1344: „villa *Talpas*": SUCIU II, 180, *Talpasmezew*: CSÁNKI I, 746] helység nevének — a pusztá személynévből [1286/1288: *Tolpos* (tkp. 'széles talpú'): Sztp. KritJ. 2/2—3, 372] való származtatásán kívül — a tutajozással való esetleges kapcsolátát is; vö. nyelvjárási *talpas* 'tutajos' (CzF. VI, 44; MTsz. II, 644 6. jelentés; Nép-Hagy. 1956. 69). — *Láp* 'tutaj' [1729: TESz. II, 720]. Valószínűleg ősi örökség a finnugor korból, amelyben az alapalak **lapp3*, a kikövetkeztethető jelentés pedig 'kidőlt fa, uszadékfa, vízen sodródó törmelék' lehetett. A kezdetleges tutajozási formát képviselő lápolás néprajzi vonatkozásaihoz l. DANKÓ: NépLex. III, 410. A Szamos jobb oldali mellékvízét

jelölő *Lápos*-nak [1231/1397: *Lapus*: FNESz. 373] a tutajozással, a 'tutajos' jelentésű *láp*os-sal való összekapcsolása [vö.: 1745: *lapos Embernek* gr.: MNY. LVIII, 105; 1766: *láp*osok gr.: MNY. LX, 369] lehetséges ugyan, de nem bizonyos, hiszen jó okkal indulhatunk ki a *láp*os 'mocsaras, ingoványos' melléknévből is. — *Lábbó* 'tutaj' [1792: TESz. II, 700]. A *lább* 'úszik' ige folyamatos melléknévi igenevéből főnevesült. — *Lepény* 'tutaj' [1906: SzegSz. II, 37]. TÖMÖRKÉNY (i. h.) magyarázata szerint: „Egy gúnyszó a tutajt ma is lepénynek mondja, talán azért, mert olyan lapos, mint a tepszi, amelyben a lepényt sütik.” — Érdemes még megemlékeznünk a *pará*-ról [1792: TESz. III, 96] is, amely a halászháló szélére erősített, az alámerülést megakadályozó könnyű fadarabot jelöli, s amelynek ugyancsak vannak tutajos vonatkozásai. A *para* ugyanis „Talán ősi örökség a finnugor korból ... A szó eredeti jelentése 'vízen úszó fa' lehetett, ebből mind a rokon nyelvi megfelelők 'tutaj, komp' jelentése, mind az osztják és magyar 'úszó a hálón' jelentés kifejlődhetett. — Az egyeztetésnek hangtani nehézsége a szabályos fejlődéstől eltérő fgr. *p* > m. *p* megfelelés. Az egyeztetés csak akkor helytálló, ha a magyar szó szókezdő *p*-je ősi nyelvjárási különfejlődés vagy a *p* > *f* változással ellentétes regresszív tendencia eredménye” (TESz. III, 96).

2. *S z á l* 'tutaj'. Szöveges emlékekből 1568 (MNY. LVI, 385; 1. még: NySz. III, 42, 3. jelentés; OklSz. 878, 3. jelentés) óta, szótárainkból pedig 1590 (SZIKSZF. 178, 180; 1. még VER. 88) óta mutatható ki a 'tutaj; trabica, ratis; FloB' jelentésű *szál* főnév. A mai magyar köznyelvben már nem használatos, sőt kiavulóban van nyelvjárásainkból is (1. még MTsz. 2. *szál* a.).

A TESz. (III, 656) szócikkírója a következőkben foglalta össze a *szál* etimológiájára vonatkozó korábbi kutatásokat: „Vitattott eredetű. — 1. Ótörök jövevényszó: vö.: Kāšy. *sāl* 'tutaj'; csag. *sal* 'ua.'; AH. *sal* 'vízen úszó deszka'; oszm. *sal* 'tutaj'; az. *sal* 'ua.'; türkm. *sāl* 'ua.'; nog. *sal* 'faúsztatás'; kum. *sal* 'tutaj'; csuv. *sulš*, *sul* 'tutaj'. Vö. még mong. *sal* 'tutaj'. Az átadó nyelv csuvasos vagy köztörök jellegű egyaránt lehetett. A szó feltehetően a fa megmunkálásával kapcsolatos mesterség tárgykörében került át (1. még *ács*.) — 2. Azonos a *szál*! ['szálfa'] főnévvel. A jelentésfejlődés tárgyi alapja, hogy a tutaj összerótt szálfákból készült. A régi szótárak némelyikében előforduló *szálak* 'tutaj' (1. a *szalag* szócikkében) — amennyiben nem népetimológiás ráértés — támogathatja e magyarázatot. Vö. még az 1604-ből kimutatható *szál-hajó* (MA. Rátes a.) és *szálgerenda hajó* (MA.) kifejezéseket is”.

Ma, az areális nyelvvizsgálat korában meglehetősen bennünket az a tény, hogy mindeddig egyetlen kutatónk sem figyelt fel a *szál* 'tutaj' főnévvel összeesengő és — a közös török forrás révén — etimológiailag is összetartozó főnevek jelentős számára a közlebbi és távolabbi nyelvekben. Szemlénket kezdjük a hatalmas európai és ázsiai térségeket benépesítő oroszoknál, és fejezzük be a földközi-tengeri görögöknél. Vö.: Orosz nyelvjárási (Don melléke) *салы* [többes szám, gen. -*са*] 'összekötözött nádkévék, amelyekre a kozák a folyón való átúsztatáskor a nyerget, málhát stb. rakja' (DAL¹² IV, 131), (Szipéria: Bajkálontúl) *салук* 'kis tutaj' (Л. Е. ЭЛИАСОВ, Словарь русских говоров Забайкалья. Москва, 1980. 365. A szó használatának szemléltetésére közölt példamondatok magyar fordítása: Sebteben összeeszkibáltunk egy *салук*-ot, és átkeltünk a folyócskán. *Салук* nélkül sehogy sem lehet átkelni rajta. — A *салук* felfordult, és mi beleestünk a vízbe. — A *салук*-on megtettünk vagy száz versztát, nagy tutaj ide nem való.) | Ukrán régi *сала* 'kévékből összeállított kis tutaj, amelyet a kozákok használtak folyóátkeléskor; rárakták fegyverüket és ruhájukat, s lovuk farkához kötötték' (HRINČENKO IV, 97), 'nádkévé' (KUZELA—RUDNYČKYJ, UkrDtWb. 1052 | R o m á n *sal* 'több kis tutaj összekapcsolásával nyert nagy tutaj' (DEX. 823) | S z e r b h o r v á t nyelvjárási *sal* 'tutaj' (RMJ. III, 138, a *splav* 'tutaj' szinonimájaként), 'sebesültek és halottak szállítá-

sára való hordágy' (СКОК, EtRj. III, 192), *sàla* 'hordágy' (uo.; l. még ŠKALJIĆ, Turcizmi 544) | Болгар régi *сал* 'tutaj; szabadon ereszkedő folyami hajó; komp, hidas' (GEROV V, 111), hajós nyelvi 'rendszerint parafából vagy kaucsukból való (tutajszerű) mentőberendezés a hajón' (Речник на чуждите думи в българския език. София. 1982. 753), *салджия* 'tutajos' (GEROV V, 110). A néprajzi vonatkozásokhoz 1.: „A múltban a *сал*-nak hívott tutajjal áruszállítás folyt a Maricán. Fát és különféle mezőgazdasági árut szállítottak Tráciából, Plovdivból Edirnéig (Drinápolyig) és a Marica torkolatáig” (ВАКАРЕLSKI, EtnBulg. 140. lengyelül) | Македон régi *сал* 'tutaj' (RMJ. 138). | Ујгөрög (dimotiki) *салу* 'tengeri hajók tutajszerű mentőberendezése többnyire parafából vagy kaucsukból' (Гръцко-български речник. София, 1957. 452).

Óriási területen élő vándorszóval van tehát dolgunk, amelynek elterjedési góca a török nyelvekben, jobbra az oszmán-törökben található meg (MLADENOV, EtR. 567; VASMER, RussEtWb. II, 572; СКОК, EtRj. III, 192; ШИРОВА, Tjurk. 273). A magyar *szál* 'tutaj' sem más, mint ennek az észak-ázsiai, kelet- és délkelet-európai vándorszónak a legnyugatibb, Kárpát-medencei változata. Etimológiailag nincs köze a magyar *szál* 'szálfa' főnévhez; az abból való származtatás hitelét a vándorszó-jelleg tökéletesen diszkreditálja. A korszerű etimológiai vizsgálatok körzeti (areális) normájának értelmében ugyanis az olyan szónál, amelyről nem dönthető el egyértelműen, jövevény-e vagy genuin, tekintettel kell lennünk az area többi nyelvének egyenértékű szavaira, mert ha azok átvételek egy bizonyos nyelvből, onnan való a mi szavunk is (vö. NytudÉrt. 89. sz. 35).

A vándorszó-jellegből az is következik, hogy az ótörökből való kizárólagos eredeztetésen túl annak eshetőségével is számolnunk kell, hogy a *szál* 'tutaj' a magyar nyelvbe akár többféle közvetítéssel, más-más csatornán keresztül is átkerülhetett. Véleményem szerint különösen nagy súllyal eshet latba az oszmán-törökből való átvétel lehetősége. A magyar szónak a XVI. század végén való, viszonylag kései felbukkanása miatt még azt sem zárhatjuk ki teljességgel, hogy voltaképpen nem is ótörök, hanem inkább oszmán-török jövevénnnyel állunk szemben, s az oszmán hatást még balkáni nyelvek is erősíthették.

3. *Csille* 'tutaj'. 1585 óta adatolható: „ratis: Barona bol [!] rot haio *tsillye* haio, ratiarius: Barona haios *tsillye* haios” (CAL. 896). A Kisalföldön a nádkévékből csónakformán összekötött tutajt *csöllé*-nek nevezték (NéprLex. I, 534). A szó — a TESz. I, 528 kétkedése ellenére — német eredetűnek látszik; vö. ausztriai német *Zille* 'folyami dereglye; kis ladik, amelyet csak egy evezővel kormányoznak' (DudenÖst. 248), keleti német (a Duna, Elba és Odera vidékén) *Zille* ~ *Zülle* 'folyami hajó, csónak' (KLUGE, EtWb.¹⁷ 886) < ? szláv **čьlnъ* 'csónak' (EICHLER, SlawEtOmd. 146–7). Figyelmet érdemel PALÁDI-KOVÁCS (NéprLex. I, 515) megállapítása a szó későbbi jelentéseinek ('egy szekérnyi boglya', 'egy kocsi'ra való rakomány széna, szalma') kialakulásáról: „a széna vízi szállításával kapcsolatos. Például a Szigetközben a szénát még néhány éve is csónakokon, dereglyéken szállították”. (L. még: PALÁDI-KOVÁCS, Rétgazd. 369.) S akárcsak a *csámesz* (TESz. I, 475) esetében, a szénaszállítás funkciójának közös volta révén az eredetileg vízi járművet jelölő *csöllé*-nek 'könnyű kocsi' jelentése is fejlődött; vö. 1358: „De curribus leuioribus *Chelle* vocatis” (OkI Sz. 119). Ehhez kapcsolódik a ma közkeletű bányászati, erdészeti, építőipari stb. jelentés: 'vágányon vagy függőpályán mozgó, kis méretű teherszállító jármű' [1843: TESz. I, 528].

4. *Duláb*. KRIZA (Vadr. 1976. 427) a következő értelmezéssel látta el a maroszéki *duláb*-ot: 'négy-öt vastag szál fenyőfából készült tutaj'. A NéprLex. (I, 618) azt hangsúlyozza, hogy a 8–10 öl hosszú *duláb*okat a legnagyobb, legvastagabb, faragatlan

fenyőgerendákból rótták össze. ORBÁN (Szék. II, 131) a Tölgyesi-szorosról írva megállapította, hogy „A tutajoknak nagysága és minősége szerint különböző elnevezései vannak. Deszkával terhelt kisebb tutaj *dulap*. Nagyobb *candura*. A legnagyobb, mely 3 öl hosszú, 12 hüvelyk vastag boronákból áll, *kaskavál*. Az árboczfák tutajjának is különféle, nagyságukhoz mért külön elnevezései vannak, melyek nagyrészt a hajósnyelvből vannak átvéve, így *trinket* a legkisebb kereszt-árbocznak való fákból, *katarcsel* a 19 öl hosszú és *katarcs* a 22 öl hosszú árboczfákból összeszegezett tutaj.”

Az említett tutajfélék elnevezései mind a románból kerültek a székely nyelvjárá-sokba. Vö.: Román *dulap* 'szekrény; mérleghintá; vízimalom-kerék; hosszú, széles, vastag deszka' < oszmán-török *dolap* 'szekrény' < perzsa *dölāb* 'ua.' (TESz. I, 686; RK. 124; BAKOS, RET. 292); — Román *tándără*, nyelvjárási *tándură*, *tandară* 'szálka; szilánk; forgács' < erdélyi szász *zqnder* 'tűzgyújtásra való aprófa' (vö. irodalmi német *Zunder* 'ua.': EtSz. I, 611 *candër* a.). Az irodalomhoz l.: TESz. I, 455 *condra* a.; RK. 90 *cándra* a.; BAKOS, RET. 286 *cándra* a. — Román ? *caşcavál* '(havason készített) sajt, kaskavál' < oszmán-török *kaşkaval* < olasz *caciocavallo* [tkp. 'ló alakú sajt'] 'körte alakúra sajtolat délo-lasz tehénsajt' (TESz. II, 397; RK. 192; BAKOS, RET. 235). A jelentéskülönbség áthidalá-sára megfontolandónak tartom azt, hogy a tutajok többnyire terhet is szállítottak: „desz-kát, tűzifát, borvizet ládákban elhelyezett korsókban, sőt, elkészített hidakat, kész épületeket, ólakat szétszedett állapotban, szarufákat, rudakat, zsindelyt stb.” (NéprLex. V, 374). Eredetileg a *kaskavál* talán olyan tutajokra vonatkozott, amelyeken a havasokon készített kaskaválsajtot szállították eladásra. A *kaskavál* ~ *kaskavál* alakpárban mu-tatkozó *s* ~ *sz* váltakozásra l. BAKOS, RET. 40. — Román *trinchet* 'előárbc' < olasz *trinchetto* 'előárbc; előtörzs-vitorla' < : latin **trincius* 'háromszögű'. L. BAKOS, RET. 313. — Román *catarg* [többes számban *catargi*] 'árbc' < régi *catárt* 'ua.' < újjörög *κατάργη* 'ua.' (CIORANESCU, DicţEtRum. 148; RK. 193; BAKOS, RET. 298). — Román *catergel* 'kis árbc' < : *catarg* 'árbc' (RK. 193; BAKOS, RET. 298).

Két további tutaj-elnevezés ugyancsak a románból került a magyar nyelvjárá-sokba: *kaula* '(háznak való fából összeállított) tutaj' < román *căulă* 'kis hidas, kis komp; tutaj' < ? (RK. 195; BAKOS, RET. 417 *kaulla* alakban); — *pluta* 'tutaj' < román *plută* 'tutaj' < bolgár nyelvjárási *пlуmа* '(hálóra vagy horogra kötött) úsztató, póta' (MLA-DENOV, EtR. 431). A bihari *plutaj* 'tutaj' a *pluta* és a *tutaj* alakvegyülése (KNIEZSA, SzlJSz. 441; RK. 307; BAKOS, RET. 356).

5. *Folyóc*. E 'tutaj' jelentésű szavunkat a Dráva menti magyarság használta (OrmSz. 166; NépHagy. 1956. 65). Néprajzi vonatkozásai a következők: „A *gránicok* és *licsányok* (horvát-szlovén nép) a feldolgozandó fát tutajszerűen engedték le a Dráván Belistyére [Belišće] és Eszékre [Osijek] a feldolgozó gyárba, ahonnan kész épületeként jött vissza, s *fojóc* néven emberek és lovak húzták fölfelé. Ez volt a *fojódz-vontatás*, a dráva-menti magyarságnak egyik fő kereseti forrása a Dráván túli erdőirtással, makkoltatással és disznókereskedéssel. Kétszeres mértékben a vízimalmok lassú kihalása után” (OrmSz. 166—7) „A *folyócok* hatalmas szálfákból összerótt tutajok, melyek közepén egy *kulibá*-ból felszálló füstcsík jelezte, hogy emberek utaznak rajta. A hatalmas, sokszor 20—22 méter hosszúságú vastag fenyőrönköket építkezéseknél használták fel” (NépHagy. 1956. 66), „A vízre eresztett hatalmas rönkfákat a végeiken és a közepén kifúrták. Az egyik gömbfába behúztak egy hosszú gúzt, sokszor hajlékony vörösfenyőt, és rátekerték a szomszédos gömbfára ... E gúzsolást, illetve kötést nevezték *povodának*. 35—40 darab ilyen hatalmas rönköt gúzsoltak így egymás mellé” (i. m. 66—7), „Egy-egy *folyócon* két ember tartózkodott. Leginkább családtagok. A *folyóc* soha nem úszott egyedül. Két *folyóc* volt egymáshoz erősítve, de nem egyszer négyet is összekötöttek, és egy nagy tömbben úsztattak lefelé. Minden folyó farában a nagybálványra egy állványt erősítettek

amelyik a *lenta*fát tartotta. Ezzel a *lenta*fával kormányoztak" (i. m. 67), „1921 óta nem eresztenek *folyócot*” (i. m. 70).

Első pillantásra hajlandó volna az ember a *folyóc*-ban genuin magyar szót, mégpedig a *folyik* ige folyamatos melléknévi igenevének -c képzős (vö. *gombóc*, *gyerkőc*, *nyakóc* 'meztelen nyakó', *vadóc* stb.) származékát gyanítani. Ezt az ötletet analógia révén a német *Floß* 'tutaj' főnév etimológiája, a *fließen* 'folyik' igével való ablaut-viszonya is támogatni látszik. Csakhogy a német *fließen*-nek nem 'folyik', hanem 'úszik' volt az eredeti jelentése, s a *Floß* (tkp. 'az, ami úszik') éppen ennek az ősi jelentésnek az alapján keletkezett. De a *folyóc*-okon tutajozó *gránic*-ok és *licsány*-ok, a *folyóc*-ok felszereléséhez tartozó *kulibá*-k, *povodá*-k és *lenta*fá-k idegenszerűsége is alapos kétséget ébreszthet bennünk a *folyóc* < : *folyik* eredeztetés helyességét illetően. Kezdjük vizsgálatunkat a *gránic*-okkal.

A *kránic* [1590: „Carinthiacus: *Kranicz*”: SZIKSZF. 232], *kranyec* (NépHagy. 1956. 59) és *gránic* (OrmSz. 192) alakban jelentkező főnévnek 'karintiai ember' az értelme. Vele azonos szerepkörű a középkori ősiségű, de idővel nyelvjárási szintre szorult *korontár* [1308—26: *Korunthal*: FNESz. 580; l. még TESz. II, 580 és MOLLAY, NMNyÉr. 366]. A *korontár* inkább Karintia német nyelvű lakosait, a *kránic* viszont a karintiai szlovéneket jelölte. A *folyóc*okon is a Felső-Dráva mellékén, Klagenfurt (szlovénül Celovec), Villach (Beljak) környékén lakó szlovének tutajoztak lefelé. Maga a *kránic* ~ *gránic* is szlovén eredetű (MIKLOSICH, SIEL.² 87; KNEZSA, SzJsz. 287); vö. szlovén *Kránjec* 'a jugoszláviai Szlovéniához tartozó Krajna lakosa, Krainer' (Tom. 1966. 211) < régi **karñec* (BEZLAJ, EtSl. II, 81; az etimológiai háttérhez l. még FNESz. 361). A szerbhorvát *Kranjac* 'krajnai ember; szlovén ember; katolikus ember, horvát' (SKOK, EtRj. II, 178), cseh régi *Kranec* 'karintiai ember' [1629: RMGL. 438], svájei német nyelvjárási *Granitzer* 'házaló kereskedő' (Sprach-Brockhaus⁷ 259; vö. cseh *grán* 'ua.' < német nyelvjárási *Gränä* 'Krainer, krajnai ember': STEINHAUSER 70: MACHEK, EtSlČ.² 151) a szlovénből való. Mint láthatjuk, a magyar *kránic* (és a cseh régi *Kranec*) nem 'krajnai ember'-t jelöl, mint szlovén eredetije, hanem 'karintiai ember'-t. A karintiaiakat és a krajnaiakat ugyanis gyakran össze szokták téveszteni (l. MIKLOSICH, SIEL.² 87). Krajna egykor Karintianak volt a része, s 1040-ben vált ki belőle mint örgrófság.

A *licsány*-ok a Dráva jobb partján élő szlavóniai horvátok voltak, akik társutas-ként kerültek a kránicok folyócaira, a *folyóc*okon szállítva azokat a *hordódugákat* (dongákat), amelyeket a hatalmas szlavóniai erdőkben kitermelt tölgyfából faragtak. (NépHagy. 1956. 55. Az OrmSz. 351. lapján olvasható 'horvát-szlovének' értelmezés túlságosan tág.) A *licsány* népnév a szerbhorvátból került a magyarba (KNEZSA, SzJsz. 316); vö. szerbhorvát *Ličani*, többes számban *Ličani* 'a horvátországi Karszt *Lika* nevű bűvőpatakjának környékén lakó ember' < : *Lika* 'Lika < folyó és környéke >' (SKOK, EtRj. II, 301; az etimológiai háttérhez l. még FNESz. 380). A népnév évszázados átköltözési mozgalmak révén került át Likából Szlavóniába. Az áttelepülés már a középkorban kezdetét vette; vö. 1350: *Lychaan* 'Licsán ~ Ličani az egykori Verőce vármegyében Valpótól (Valpovo) délnyugatra' (ComVer. 106; l. még CSÁNKI II, 503). A likaiak i-zó nyelvjárást (ikavština) hoztak magukkal Szlavóniába. (A kérdés részletes feldolgozását l. STJEPAN PAVIČIĆ monográfiájában: Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji. Zagreb, 1953.). A magyar *licsány* előzménye a többes számú *Ličani* volt 'Likából Szlavóniába áttelepült horvátok' értelemben. — A *licsány*októl faragott *hordódugá*-k *duga* 'donga' [1558: TESz. I, 684; l. még KNEZSA, SzJsz. 163 és ÜMTsz. I, 1004 *donga*¹ a.] eleme a *dongá*-hoz képest újabb külön átvétel a szerbhorvátból; vö. szerbhorvát *duga* 'donga' (SKOK, EtRj. I, 454).

A *kuliba* 'folyócon levő lakókunyhó' a *kaliba* 'kunyhó' alak- és jelentésváltozata (TESz. II, 323). A vándorszóként többszörös átvétellel hozzánk került *kaliba* ~ *kuliba*

közvetlen átadójaként a szerbhorvát *kòliba* 'kunyhó' (SKOK, EtRj. II, 124) is számításba jön.

A *povoda* a folyócok rönkjeinek az egymáshoz gúzsolására szolgált (Néphagy. 1956. 67). E szó a szlovénből, esetleg a szerbhorvátból került át a Dráva menti magyarság nyelvújásába; vö.: szlovén *povòd* 'kötőfék, póráz' (PLETERŠNIK II, 198); szerbhorvát *pòvod* 'ua.' (SzbhvMSz. II, 628). A magyar *povoda* szóvégi *a*-ja megszilárdult birtokos személyrag lehet; vö. **folyóc povoda* > *folyócpovoda*.

A folyóc farára erősítve kormányzásra szolgáló *lenta* egy öt-hat méteres gerendából (*lenta*fa) és az ennek végére szerelt kétméteres deszkából (*lenta*deszka) állott (Néphagy. 1956. 67–8). A szó ismeretes Szegeden is: *lenta* ~ *lènta* 'vastag fenyőrúd, amelynek a vízbe szolgáló végén tolla, lapátja is van' (SzegSz. II, 36: „Ereszkedéskor eveznek vele. Állítólag a tutajos románoktól vették át”), *lentaszög* 'a fahajó oldalán levő vaskapocs a lenta tartására' (uo.), *lentaloll* 'a lentának vízbe szolgáló része' (uo.), *lentáz* ~ *lèntáz* 'lentával evez' (uo.). A néprajzi vonatkozásokhoz l. még BÁLINT, SzögNemz. I, 412, II, 9, 45. — A Dráva menti magyarság nyelvbe a *lenta* a szlovénből vagy a szerbhorvátból, a szegedi nyelvbe pedig a szerbhorvátból került át; vö.: szlovén *lènta* 'kikötőhely; evező, kormány' (BEZLAJ, EtSl. II, 133; STRIEDTER-TEMPS, DLwSlv. 168; PLETERŠNIK I, 508), (a Száva völgyében) *lènta* 'kormányrúd a hajón, tutajon' (PLETERŠNIK I, 519); szerbhorvát (Száva melléke) *lenta* 'hosszú rúdú kormány' (SKOK, EtRj. II, 288). A szlovén és szerbhorvát szó a németből való; vö. bajor-osztrák *lente* 'kikötőhely, Lände', karintiai német nyelvújási *lent* 'ua.' (STRIEDTER-TEMPS, DtLwSlv. 168). A *lente* ~ *Lände* nem más, mint a német *Land* 'föld, szárazföld' umlautos változata. — A szegedi *lenta* román származtatása minden alapot nélkülöz.

Visszatérve most a *folyóc*-hoz, nem okozhat számunkra meglepetést, hogy a szlovénben (és a szerbhorvátban) találjuk meg e szavunk előzményét is; vö.: szlovén *flòs* 'tutaj' (PLETERŠNIK I, 201; 1592 óta szótározva: STRIEDTER-TEMPS, DLwSlv. 121), *flòsar* 'tutajos' (PLETERŠNIK I, 201), *flòsarica* 'tutajosoktól használt rönkforgató csáklya, capina' (uo.), *flòsarka* 'ua.' (uo.); szerbhorvát Kaj *fljos* 'tutaj' (STRIEDTER-TEMPS, DtLwSkr. 123; 1740 óta szótározva), *Što flos* 'ua.' (MIHAJLOVIĆ, Građa II, 693; 1766 óta adatolva), *floš* 'ua.' (STRIEDTER-TEMPS, i. h.), *flòsar* 'tutajos' (uo.). A szlovén és a szerbhorvát szó a németből van átvéve; vö. német *Floß* 'tutaj' (SKOK, EtRj. I, 522 és BEZLAJ EtSl. I, 130).

Szlovén–szerbhorvát előzményéhez képest a magyar *folyóc*-ban jelentős hangalakai módosulások mentek végbe: a szókezdő mássalhangzó-torlódást bontóhang oldotta fel, a szó végén pedig *sz* > *c* affrikálódás ment végbe. Ez arra látszik mutatni, hogy az átvétellel esetleg jóval korábban megtörténhetett, mint ahogy adataink mutatják.

A Sopron megyei *folóc*, Fertő melléki *folyosz* 'gyékény, fakéreg, fa vagy parafa úszó a kerítőháló felső szélén' (MTsz.) a német *Floße* 'ua.' (GRIMM, Wb. III, 1818; EtSz. II, 341) átvétele. Ez etimológiailag összetartozik a *folyóc* 'tutaj' német ősforrásával, de vele nem azonos.

6. A tutajfélék magyar elnevezései közül maga a *tutaj* az egyetlen, amely ma köznyelvi szinten él. Tordai Tamás tordai születésű kolozsvári diáknak 1568 és 1573 között készült lapszéli jegyzeteiben bukkan fel először: „rates: *tutaly*” (RMG1. 721). Olykor az összekötözött nád- vagy gyékénycsomóból való úszó alkalmatosságot is *tutaj*-nak hívják [1825: TESz. III, 1008], de Szegeden ez volt a neve a nádtető felső, egymáshoz erősített rétegének [1800 k.: MNy. LIII, 521; l. még SzegSz. II, 603] és annak a vessző- vagy nád-szővedéknek is, amelyre aztán sarat tapasztottak [1830: MNy. LIII, 521; l. még SzegSz. II, 603].

A TESz. (III, 1008) megállapítása szerint a *tutaj* „Ismeretlen eredetű ... Finn-

ugor egyeztetése, valamint szláv származtatása nem fogadható el”. BENKŐ (NytudÉrt. 1. sz. 22) elképzelhetőnek tartja, „hogy a *tutaj* régi *ly*-e — hasonlóan nem egy más szó *ly*-éhez — korábbi *j*-ből fejlődött”. A hazai szlovén (vend) *tutaj* ’tutaj’ (FLISZÁR 152) átvétel a magyarból.

Összesen tizenhét ’tutaj’ jelentésű (*talp, lép, lábbó, lepény, szál, csille, duláb, candura, kaszkavál, trinket, katarcsel, katarcs, kaula, pluta, folyóc, tutaj*), illetőleg tutajos vonatkozású (*para*) szót vettem vizsgálat alá. Közülük öt vagy az ősi, finnugor örökségből szállott ránk (*láp, ? para*), vagy pedig a magyar nyelv külön életében keletkezett (*talp, lábbó, lepény*). Tizenegy ’tutaj’-megnevezés a magyarban jövevény: török (*szál*), német (*csille*), román (*duláb, candura, kaszkavál, trinkel, katarcsel, kaula, pluta*) vagy szlovén (*folyóc*) eredetű. A *tutaj* származása máig sincs tisztázva. Régi, bizonyára még honfoglalás előtti jövevényt szónak gyanítom, de a részletek felderítésre várnak. A megoldásban segítségünkre lehet egy afféle szó, mint az orosz nyelvjárási (Szipéria: Bajkálontúl) *мынма́й* ’két és fél pud kisütött tehénvaját befogadó kéregdoboz, kászu’ (ЭЛИАСОВ i. m. 417), (Kamcsatka) *мынма́й* ’ua.’ (DAL² 1955. IV, 443), amely szláv alapon nem etimologizálható, tehát nyilvánvalóan jövevény valamely ázsiai nyelvből. Még az sem lehetetlen, hogy végső soron ez az orosz nyelvjárási szó is ugyanabból a forrásból való, amelyből a magyar *tutaj*. A ’doboz’ és ’tutaj’ jelentés összekapcsolásának lehetőségéhez vö. német régi *Ulmer Schachtel* (tkp. ’ulmi skatulya’) ’a tutaj és a bárka sajátos keveréke, amely a múlt századig ezrével indult útnak Ulmból a Dunán lefelé; ilyeneken jöttek a XVIII. században Magyarországra is a „sváb” telepesek; a célállomásokon a tutaj-bárkákat szétszedték, és építőanyagként hasznosították’. L. még: magyar *edény* ’konyhaedény; egy fajta vízi jármű’, francia *vaisseau* ’edény; hajó’, orosz *судно* ’edény; hajó’ stb.

KISS LAJOS

A gyanú szó etimológiájához. A Magyar Nyelv Értelmező Szótára második kötetében, az 1081. lapon a *gyanú* következő jelentéseit adja: „1. Ált. bizonyos tényekre, körülményekre alapozott sejtélem, feltevés, rendsz. arra vonatk., hogy vmi rossz, kellemtelen dolog történt v. fog bekövetkezni . . . 2. Vmely bűncselekmény tettesére irányuló ilyen feltevés, vélemény mint a bűnügyi nyomozás, ill. bűnvádi eljárás megindításának alapja, feltétele.” — A *gyanú* szócikkben A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárában (TESz. I, 1120) a következő olvasható: „Ismeretlen eredetű. A *gyanúsít* talán Geleji Katona Istvántól származik, a *gyanútlan* nyelvújítási alkotás. — Az 1213/1550: *Gyonon* szn. (VárReg. 150.) idetartozása kevésbé valószínű. Az 1401: *Gyanus* szn. (MNy. 25: 310) valószínűleg íráshibás alak, és azonos a fent idézett 1401-i adattal.” A TESz. ugyanezen szócikkében feljebb ez olvasható: „1401: *Gyanos* sz. szn. (MNy. 10: 80).”

Ha megvizsgáljuk azokat a bibliográfiai adatokat, amelyeket a TESz. felsorol, megállapíthatjuk, hogy az egyedüli etimológiai javaslatok VÁMBÉRYTÓL és MUNKÁCSITÓL származnak. Az előbbi különös képzelőerőről tanúskodó „Magyar és török—tatár szógyegyzések” című munkájában (NyK. VIII, 146) a következő összevetést javasolja: „*Gyanú, gyanítani*: osz. *añmak* gyanítani; *añdirmak* gyaníttatni, eszébe juttatni.” Azonban ez a származtatás nem elhanyagolható jelentésbeli divergenciát eredményez, mivel az *anmak* valamennyi török nyelvben, ahol megtalálható, az ’emlékezik, emlékezetébe idéz’ (‘to remember, call to mind’: CLAUSON 168) és nem a ’gyanít’ jelentéssel szerepel, mint ahogy azt VÁMBÉRY szeretné. Még inkább meglepő az a tény, hogy a tudós azt képzelte, egy oszmán szóig juthat el (amennyiben az osz. rövidítés az oszmánra utal) az 1372. évet, tehát a *gyanú* első felbukkanásainak dátumát megelőző magyar nyelvben. Ugyanis általában Mohács előtt a magyarba bekerült török jövevénytiszavak, különféle történelmi okok, valamint fonetikai (stb.) bizonytalansági tényezők folytán nem vezethetők vissza

teljes bizonyossággal az oszmán nyelvre (vö.: BÁRCZI, Szók. 77–8; BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR, MNyT. 283–4).

Már BUDENZ is „Jelentés Vámbéry Á. magyar–török szóegyeztetéseiről” (NyK. X, 100) című cikkében ellenzi a szó török eredeztetését, és megállapítja: „... osz. *añ*- egy szerűen 'sich erinnern'”. Mindemellett BUDENZ nem veszi fel a szót a finnugor eredetű magyar szavak listájába, és nem említi a folyóirat ugyanezen számában, a 130–1. lapon.

MUNKÁCSI a finnugor nyelvek árja és kaukázusi elemeiről szóló művében (ÁKE. 309) az árja eredetű magyar kifejezések körébe sorolja a *gyanú*-t és származékait a *gyanít*-tő következő magyarázata alapján: „... Szkr. *žan*-, *žna*- (praes. 3. *žānati*) »kennen wissen; erkennen; wahrnehmen, erfahren; merken, anerkennen« av. *zan*- (praes. 3. *zānāiti*) »wissen, kennen« (*ava-zan*- »bemerken, wahrnehmen«, *paiti-zan*- »annehmen, hinnehmen«) = összetét *zōn*- »wissen, kennen, erfahren«, kurd *zān*-, balūči *zān*- »wissen, verstehen, einsehen, denken« = óperzsa *dān*- (*adānā* »er wusste«), pahl., uiper. *dān*- (praes. *dānam*) »wissen«”. Javaslat, amely már jelentésbeli okok miatt is vitatható, elfogadhatatlan fonetikai szempontból, mivel ez tudomásunk szerint az egyetlen *gy* kezdetű árja eredetű szó lenne a magyar nyelvben. Nem ismertek azonban a magyar *gy* kezdet olyan esetei sem, amelyek előzményei között zöngétlen vagy zöngés szibiláns szerepelne, mivel ezek az előzmények, amint majd később látni fogjuk, valamilyen módon palatális vagy palatizált mássalhangzók.

De a bibliográfia által idézett szerzők közül mások is a kifejezés fonetikai vonásaira vetik figyelmüket. BALASSA „A magyar magánhangzók története” című cikkében (NyK. XXIV, 285) az *ú* véghangzó jellegét illetően tesz megfigyeléseket, megállapítva, hogy „Nomen verbale képző a következő szavak *ú*, *ú*-je: ... *gyanú* és *gyanó*”. — MOÓR „A magyar nyelvtörténet őstörténeti vonatkozásai” (NyK. LXXIII, 20) című cikkében a *gy* kezdetű magyar szavak kérdését fontolóra véve megállapítja, hogy kevés közöttük a finnugor eredetű (*gy* < *j* útján). A számban legnagyobb csoport török eredetű, és ebben az esetben a *gy*-nek a törökben a *j* (mint *d'z*) vagy *d* kezdőhangzó felel meg. Jelzi ezenkívül olyan *gy* kezdetű szavak létezését, amelyek nem származnak egyik említett csoportból sem. Meg kell állapítanunk, hogy MOÓR munkájában nem foglalkozik egy csokornyí *ge*, *gi* kezdetű latin szóval, amelyek *gy* kezdettel kerülnek a magyarba, mint pl. *gyehenna* < *gehenna*, *gyemma* < *gemma*, *gyömbér* < *gingiber*, *György* < egyh. lat. *Georgius* stb. (Vö. FLUDOROVITS, LatJsz. 30.)

Nem kapunk világosabb indításokat akkor sem, ha áttekintjük a magyar nyelvi szótárak anyagát. Mi több, a *gyanú* szó afféle értelmezését, mint amelyet CZUCZOR és FOGARASI magyar nyelvi szótárában kapunk, az etimológia olyan példajaként idézhetjük, amely nem kíván különösebb kommentárt: „GYAN, elvont gyök, melyből *gyanánt* határozó, és *gyanu* (származékaival együtt) erednek. A *gyanánt* szó értelme után indulva jelent milyenséget vagy valamihez hasonlóságot, olyanságot. V. ö. GYANÁNT. Különösen a *gy* betűben rejlik ezen fogalom, mely kitetszik a *hoggy* (mikép) és *iggy* (ilyképen), *úgy* (olyképen) kötszókból, melyek a milyenség, hasonlóság fogalmát fejezik ki, minél fogva úgy véljük, hogy *gyan* eredetileg semmi más mint: *úgyan* v. *ugyan*, azaz oly módon, oly formán, hasonlóan. Rokon a német *ahnden*, *ahnen* szókkal [!], melyeknek közös gyöke *ahn*, szinte megvan az *ahnlich* (am. hasonló) melléknévben és izland *andi*, *önd*. Más származtatással lehet *gyan*, am. *gon* (gondolat). Midőn idetartozóknak tekinthetők a dán *and*, svéd *ande*, melyek elmét, lelket jelentenek. Ezek szerint *gyanítani* annyit tenne: lélekben, gondolatban, látni, sejdíteni. Megemlítésre méltó, hogy sinai nyelven *khung*, am. félni, kételkedni.” Ugyanakkor a szerzők a szótár 1162. hasábján újra hozzák a szóalakokat: „GYANÓ, (1), régies, *gyanú* helyett; ... (2), falu Vas megyében;”. Ez a kettős alak megjelenik SZARVAS és SIMONYI magyar nyelvtörténeti szótárában is (I, 1148): „GYANÓ,

GYANÚ: suspicio". Előre helyezik a régiesebb alakot, és olyan mondatokat idéznek, amelyekben a két alak pontosan fele-fele arányban mutatkozik. A szóból származtatott melléknév esetében is két variáns létezik, vagyis: „*Gyanós, gyanús*: 1) suspicax . . . 2) suspiciosus". Ami viszont a *gyanúság* 'suspectio, suspici' származtatott alakot illeti, a *gyanósság* forma zárójelben szerepel.

BALASSA szótárában (268) hozzáteszi: „*Gyanú* [-t]. (A régi nyelvben *gyanó* is.)” Úgy tűnik tehát, a régiesebb forma a *gyanó* volt, és a két variáns többnyire egymáshoz kapcsolódva létezett.

A FLUDOROVITS által jelzett úton haladva, vagyis a *gy* kezdőhangzó magyarázataként a lat. *prepal. g* (+ *e, i*) származtatást figyelembe véve jogosabbnak tűnik arra gondolni, hogy a magyar *gyanú* a későlatin *gianus* (erre azonban bizonyítékot a vulgaris latin szójegyzékekben nem találtam) vagy a vulgaris latin *giano* alakokra megy vissza. Ez az utóbbi kifejezés felbukkan ALESSIO—BATTISTI etimológiai szótárában is (DEI.), ahol a következő olvasható: „*Giano*, ant. XIV sec. persona finta falsa v. dotta lat. *Janus* antica divinita raffigurata bifronte, cfr. francese »mot janus«.” [*Giano* régi ol. XIV. sz. színlelő, hamis v. tapasztalt személy, lat. *Janus* kétarcúnak ábrázolt antik istenség, l. francia „mot janus”.] Mind a lat. *ia, ja*-ból *gia*-vá való fonetikai átalakulásának köztudottan korai bekövetkezése (V. VÄÄNÄNEN [Introduzione al latino volgare. Bologna, 1971. 115] ezt a változást a III. és V. század közötti időszakra vezeti vissza; l. még S. AVALLE D' ARCO, Bassa latinita), mind pedig annak a lehetetlensége, hogy a magyar alakot a latin *Janus*-ból származtassuk (hiszen olyan fonetikai átalakulás ez, amelyet még FLUDOROVITS is lehetetlennek ítél, vö. LatJsz. 22: „Magyar hangtörténeti szempontból tehát kétségtelen, hogy a jövevényszavainkban mutatkozó *gy* (*e, i*) magyarázatában lat. *j* (*e, i*)-ből kiindulni nem lehet . . .” és 23: „. . . a *j* hangot nálunk sohasem jelölték *g*-vel”) arra a gondolatra indított bennünket, hogy a kifejezés vagy egy későlatin *gianus* (az egész újlatin területen használatos volt, amint azt a francia alak is jelzi), vagy pedig az olasz *giano* alapján került a magyar szókészletbe. BATTAGLIA a Grande Dizionario della Lingua Italiana (Firenze, 1961.) VI. kötetének 767. lapján írja: „*Giano*, sm. Ant. Persona falsa, ipocrita. Frezzi, II 16—36: Quanti giani stan qui e questi Judi! = Voce dotta, lat. *Janus*, ant. divinità latina rappresentata con due facce.” [*Giano*, sm. ant. hamis, álszent személy. Frezzi II, 16—36: Mennyi álszent (*giano*!) van itt és mennyi Judás! = Művelt latin kifejezés: *Janus* ant. két arccal ábrázolt latin istenség.]. A kölcsönzés korszaka (késő középkor, kora reneszánsz) arra enged következtetni, hogy közömbös, hogy a forrás latin volt-e vagy olasz. Ha nem akarunk a kutatások jelenlegi szintjénél elakadni, hanem arra törekszünk, hogy egy viszonylagos kronológiát állapítsunk meg, szükségesnek látszik, hogy annak az északolasz központokból kiinduló területi jellegű nyelvi átáramlásnak a gondolatát vegyük elő, amely a magyar kancelláriák (kúriák) nyelvében jelentkezik és rögzítődik, és amely már oly sokszor volt kutatások tárgya. (Vö.: HORÁNYI M. és KLANICZAY T. szerk., Italia ed Ungheria (10 secoli di rapporti letterari). Budapest, 1967. V. BARANCA szerk., Venezia e Ungheria nel Rinascimento. Firenze, 1973.; KLANICZAY T. szerk., Rapporti veneto-ungheresi all' epoca del Rinascimento. Budapest, 1975.; BALÁZS J., La latinita in Ungheria come fenomeno areale: La lingua e la cultura ungherese come fenomeno areale. Szerk. CSILLAGHY A., Quaderni dell'Istituto di Iranistica, Uraloaltaistica e Caucasiologia dell' Università di Venezia. N° 14. 1981.) Ha tehát — s ez a valószínű — nem egy széles körű, de művelt átvételtől van szó (még az is elképzelhető, hogy a kifejezés az újlatin területen is egy autonómazíából: tulajdonnévvel helyettesített fogalomból származik), könnyen feltételezhető, hogy a szó a vulgáris latin *s* véghangzós formájában került át, pontosan úgy, mint a *Jézus*, *mágus* vagy az egyházi kancelláriai hagyomány sok más késő-latinizmusa. Amikor a *Janus*, vagyis *Giano* a kétely, kételkedés, *gyanú* autonómazíájaként *gyanú* köznévvé lesz,

akkor a *gyanús* ('kétes, kétséges, kétértelmű') melléknévvé változik a nyelvhasználók körében. A szó használatának racionalizálása nem okoz problémát a beszélő számára, mivel az *s* végződésű szóalakot (*gyanús*) az azonos végű magyar melléznevek igen széles csoportjával kapcsolhatja össze, majd pedig megalkothatja a *gyanú* főnevet az *-s* melléknévképző elvonásával a *gyapjú*, *gyalu* stb. szavak analógiájára.

Ez az etimológia mindenekelőtt a szemantikai problémát oldja meg. Nincs szükség többé arra, hogy a 'wissen'-t erőltessük, vagy az *ahn* tövet, amint azt MUNKÁCSI, illetve CZUCZOR és FOGARASI tették, mert a kifejezés ALESSIO—BATTISTI magyarázata szerint önmagában hordja a kétértelmű, ambivalens, vagyis a gyanús, kétséges dolog értelmét. Az olasz nyelvben a kettős arcú isten, *Giano* nevéből származik a mondás: „È un uomo a due facce!” („Kétarcú ember!”), amely a megbízhatatlan, kétszínű egyének megjelölésére szolgál. (A latin *Janus*-t a Dictionnaire Étymologique de la langue latine így határozza meg: „*ianus* (*ianus*) -i . . . Personnifié et divinisé Ianus symbolise le passage par ses deux visages opposés l'un a l'autre l'un devant, l'autre derriere la tete (Ianus anceps) et par la forme de son temple qui comporte également deux portes opposées.” [*ianus* (*ianus*) -i . . . A megszemélyesített és istenként tisztelt Janus azt az átmenetet jelképezi, amely két egymással ellentétbe állított arcában, az egyik elöl, a másik a fej mögött (Janus anceps), ill. templomának formájában jelenik meg, amelyen egyképpen két szembeállított kapu található].)

A magyar nyelvben, mint minden más nyelvben, jól ismert az olyan típusú nyelvi változás, melynek során egy tulajdonnév köznévvé változik, mégpedig azért, hogy az eredeti tulajdonnévhez kötött, különösképpen szembeötlő tulajdonság (jellemvonás) jelölésére szolgáljon. Olyan egyértelmű analógiákra szeretnénk itt emlékeztetni, mint a *sváda*, jó *svádájú* 'jó beszédű, könnyen beszélő', amely kifejezést FÁBIÁN a *Suadea* a beszélőképesség és könnyed stílus latin istennőjének nevéből eredeztet (MNY. LII, 423).

A *gyanú* szó esetében a szemantikai váltás már a kölcsönzött szót nyújtó nyelvben is megérett, és a magyar nyelvbe kerülve a *gyanús* melléknévi formában (l. pl. *gyanús alak*) őrizte meg legeredetibb jelentését, míg a *gyanú* szóban az a fogalom nyert főnévi alakot, amelynek éppen 'kétely, kétség, gyanakvás, kételkedés' a jelentése. A negatív jelentéstartalom, illetve a *gyanús* melléknévhez kapcsolódó morálisztikus színezet ugyanakkor bizonyosan későbbi nyelvi fejlődés eredménye. A *Ianus* vagy *Giano* 'dupla, kettős', azaz 'kettős természetű' és nem 'kétértelmű' jelentéssel kellett, hogy megjelenjen minden olyan összefüggésben, amelyekben nyilvánvalóan az eredeti vonatkozásig, vagyis a kettős arcú latin istenig lehetett visszanyúlni.

Így aztán nagy tetszésünkre szolgálna, ha a fentiekkel az első nagy magyar lírikus, Janus Pannonius álnévének eredetére vonatkozóan is magyarázatra lelhetnénk, hiszen ő mélyen átérezte olasz—latin irodalmi neveltetése jelentőségét, ugyanakkor azonban magyar eredetét is büszkeséggel vállalta: valószínű tehát, hogy ezt a kettősséget volt szándékában tükröztetni választott humanista nevében.

FLORA MANZONETTO

Kondás. MOÓR ELEMÉR írja: „Az kétségtelenül rejtélyes, hogy a *kanász* és *kondás* foglalkozásnevek — amelyekre a legrégebbi adatok csak a XVIII. századból valók (vö. SzófSz.) — családnevekben nem jelentkeznek” (MNY. LXV, 324). Magam is támogattam ezt a vélekedést: „... ez a foglalkozásnév jóval később szilárdult vezetéknévvé, mint a többi, pásztorkodásra vonatkozó név.” (MNY. LXXII, 328). Egyik vélekedés sem helytálló.

A TESz. (II, 546) 1720-tól hozza köznévként, 1788-tól vezetéknévként. Mindezek alátámasztják a fentebb elmondottakat. SCHRAM FERENC a „Magyarországi boszorkányperek” I. (Bp., 1970.) című munkájában pár évvel korábbi adatok is előfordulnak: 1709;

„Bartha Janos Bede Györgj *Kondassa*” (Sajóvámos 144), 1712; „Esztis azonn Benedek nevű *Kondástul* hallotta. . .” (Nagymihály 162).

Az első előfordulás jóval régebbi. Barjád (= Borjád) község 1546, illetve 1552. évi összeírásában szerepel *Kondás* András neve — a további négy összeírásban már nem (DÁVID GÉZA, A simontornyai szandzsák a XVI. században. Bp., 1982. 167). A defterdár nem tévedett, amikor ezt a nevet leírta, hiszen Borsod megyéből is adatolható: a Regesta decimarum Borsodiensis, Districtus Darocz Köuefd 1583/7. jegyzékében Salý (= Sály) község egyik lakója Benedictus *Kondas* (OL Filmtár, 9632. d.).

Ezek azt mutatják, hogy a tulajdonnévi adat másfél évszázaddal régebbi, mint a köznévi. Ez csak úgy lehetséges, hogy a *kondás* szavunk a XVI. században már élt köznévként. A rejtély továbbra is rejtély marad, hiszen arra nem találtunk adatot, hogy ez a szó a *kondá*-nak lenne a továbbképzése.

MIZSER LAJOS

Gőnyere. A Magyar Nyelv 1985. 4. számában REUTER CAMILLO a Szó- és szólás- magyarázatokban a *Kügyere* szót *Kügy ere* olvasatban és „ívelt folyómederbe vezet szállító ér” jelentésben értelmezi.

Jómagam a Névtani Értesítő 8. számában (1983.) „A Pozsony megyei Felsőszeli helynevei” címen írtam egy kis dolgozatot. Ebben az egyik utcarészt *Gőnyere*, egy határ- részt pedig *Gőnyerei-paskom* névvel jelöltem meg, de zárójelben megkérdőjeleztem, hogy *Gőny ere*, *vize* összetételből eredhet-e a szó. Azt persze akkor még nem tudtam, amit REUTER CAMILLO a fent jelzett írásában kifejtett, tehát hogy a *Kőgy+ere* > *Köny+ere* létezik az adott jelentéssel.

A fejtegetését teljesen igazolhatják a felsőszeli *Gőnyere*, *Gőnyerei-paskom* földrajzi megnevezések. Ugyanis hangtanilag elképzelhető a *Kőgy+ere* > *Gőgy+ere* > *Gőny+ere* > *Gőny+ere* alakzat (a *k* > *g* változással). Területileg pedig mind az utca, mind a határrész igen közel van a Sárd folyó vizéhez, amelynek egy nagy kanyarulata, íve éppen egy vonalban látható velük. Föltételezhető, hogy a később kialakult utcának és a határrésznek a helyén volt egy *Kőgy+ere* > *Köny+ere*, amely az ívelt, nagy kanyart leíró Sárd medrébe szállította a vizet. Felsőszelit (szlov. Horné Saliby) már 1158-ban és 1217-ben okiratok említik. A *Kőgyeri* első történeti adatai 1210-ben bukkannak föl. Ez az egybevágóság is bizonyíthatja, hogy a korabeli falu mellett volt egy valahai *Kőgyere*, amiből kialakulhatott a még ma is meglévő *Gőnyere*.

NÉMETH ZOLTÁN

NYELVMŰVELÉS

Hobbi

Hogyan vélekedjünk a mostanában elterjedt, valóságos divatszóvá vált *hobbi*-ról? Rövid, mintegy három évtizedes pályafutása jól mutatja egyrészt a jövevényszavaknak általában tapasztalható alakulását, másrészt viszont jelzi a felkapott divatszónak az útját is.

Az 1959–1962 között megjelent Értelmező Szótárban még nem szerepel. Az 1961-es kiadású Helyesírási tanácsadó szótárban szintén hiába keressük. A Történeti-etimológiai szótár 1970-ben napvilágot látott II. kötete viszont már a szokásos módon tárgyalja a *hobbi* szó eredetét és viszonylag rövid történetét. Innen megtudjuk, hogy bár az Idegen szavak szótárának 1957-es kiadásából származik az első írásos adat, már 1859-ben elő-

kerül, igaz, angol szóként, ilyen szövegkörnyezetben: „Minden embernek meg van a maga kedvencz eszméje, mit az angol igen helyesen e szavakkal fejez ki: every man has his *hobby*”. Az Idegen szavak szótára egyébként így értelmezte: „*hobby* (e.: habi), ang. l. hobort, vesszőparipa. 2. kedvtelés, kedvtelésből állandó jelleggel űzött foglalatosság, passzió”. Tehát mint idegen szónak az írásmódja még angolos, sőt angol, továbbá a szó mai jelentése — angolbeli alakulásának megfelelően — csak második helyen szerepel.

A TESz. aztán kimondja, hogy a magyar *hobby* az angol *hobby* átvétele, ami az angolban ’vesszőparipá’-t, ’passzió’-t, ’kedvenc időtöltés’-t jelent, de régebben ’kis hátszló, póniló’ volt a jelentése. A jelentésváltozás magyarázatául közli, hogy „Ez valószínűleg az angol ’Robert’ jelentésű *Robin* tulajdonnév becéző *Hobby* változatának köznevesülése. A *Robin* nevet az angolban gyakran adják munkára használt lovaknak. A köznévi jelentések fejlődésmenete a következő volt: ’póniló’ — ’játékló, vesszőparipa’ — ’játékos időtöltés’ — ’kedvenc foglalatosság’.

Az 1972-es Értelmező kéziszótárban már ott találjuk *hobby* (két *b*-vel és *i*-vel) alakban, de azzal a megjegyzéssel, hogy „írva *hobby* is”, tehát *y*-nal a végén. A szó jelentését így írja körül: ’szenvedéllyel űzött kedvtelés’. Stílusértékére a „bizalmas” melléknévvel utal.

Még tovább haladva, az 1983-as kiadású Nyelvművelő Kézikönyv rögzíti a szó helyesírását, kiejtését, jelentését, és állást foglal a használatát illetően. Idézem: „Újabban annyira elterjedt divatszó, hogy az angol *hobby* forma helyett már magyarosan írjuk, mégpedig gyakoribb ejtésváltozata alapján két *b*-vel. De magyar szóval is megnevezhetjük, sőt pontosabban és árnyalatosabban kifejezhetjük a kedvtelésből folytatott szokásos foglalatosság fogalmát: *időtöltés, mulatság, kedvtelés, szórakozás, szenvedély, hobort, vesszőparipa*; hagyományosabb idegen eredetű szóval *passzió*.”

Eddig az idézet. Magam még hozzáteszem: bár egyetérthetünk az idézett véleménynel, mégis azt hiszem, hogy mivel nagy, sőt túlságosan nagy az angol szavak divatja az egész világon, továbbá mivel mégiscsak más a *hobby* hangulata, mint a felsorolt szavaké, nagyon valószínű, hogy ez a szó megmarad. Ezt segíti a szabadidő növekedésén kívül az a tény is, hogy a *hobby* helyesírása és kiejtése nem üt el a magyartól olyan mértékben, mint sok társáé. Egyébként már összetételei is keletkeztek: *hobbikert, hobbibolt* és hallottam a *hobbis* formát is.

Hozzáállás

Az utóbbi évtizedekben viszonylag gyakran halljuk és olvassuk a *hozzáállás* szót efféle mondatokban: „Jó (vagy rossz) a munkához való *hozzáállása*”. Megbírálták a kérdéshez való *hozzáállása* miatt”. Vajon helyeselhetjük-e ezt a sajtóban, de a közéleti nyelvben is elterjedt, tehát divatos nyelvi alakulatot?

Érdemes az életútját megvizsgálni, nemcsak azért, hogy az előbbi kérdésre nyugodt lélekkel válaszolhassunk, hanem azért is, mert jellegzetesnek, szinte tipikusnak mondhatjuk a kialakulását és divatszóvá válását.

Időben az első nyilvánvalóan a szó valós, konkrét jelentése. Az Értelmező Kéziszótár ezt „ritka” jelzéssel közli: *hozzáállás*: ’valami mellé állás’, pl. „A géphez, a lóhoz való *hozzáállás*.”

A következő jelentésben még ugyan az ’odaáll’ értelem benne lehet, de már inkább a ’hozzákezd’, vagyis az elvontabb jelentés válik hangsúlyosabbá. Ezt a jelentést az említett szótár így érzékelteti: „elkezd valamivel foglalkozni, különösen olyasmivel, amit állva kell végezni; nekilát valaminek; (állva) hozzákezd.” És ilyen példát hoz: „Végre *hozzáállt* a munkához.”

A 'valami mellé való odaállás'-tól, a 'munka céljából való odaállás'-tól, illetve 'a munka elkezdése'-től már csak egy lépés az elvont felé a *hozzáállás* szónak egyik ma is élő jelentése: 'az a magatartás, ahogyan valaki hozzááll, hozzáfog valamihez, ahogyan foglalkozni kezd valamivel'. Pl. „Már a *hozzáállása* is elárulta kedvetlenségét.”

És mert kinek-kinek a valamivel kapcsolatos magatartása, véleménye különösen a mozgalmi, de általában a közéletben is az ötvenes évektől előtérbe került, teljesen érthető, hogy a *hozzáállás*-nak hamar kialakult ez a ma legáltalánosabb jelentése: 'valamivel kapcsolatos magatartás, érdeklődés, vélemény, valamihez való viszony'. Az meg már egészen természetes, hogy ilyen értelemben nagyon gyorsan elterjedt, és divatszóvá vált.

A szó életútja szabályos, semmi kivétlivaló nincs benne. A baj az agyonhasználásában van. Éppen ezért minél ritkábban éljünk vele. Annál is inkább, mert — mint a Nyelvművelő Kézikönyv utal rá — „jobb és világosabb, ha az embernek valamihez való viszonyát pontosabban megmondjuk, és a következőkről beszélünk: valakinek a munkaszerezete, munkaundora, munkaerkölce; az ügyvel kapcsolatos álláspontja, vélekedése; az ügy iránt érzett vagy mutatott buzgalma, lelkesedése; az ügyvel szemben érzett ellen-szenve, közönye.”

SZATHMÁRI ISTVÁN

Zürzavar a jiddis—ivrit—héber szavak jelentései körül

1. Vihar Béla a mesék zokogó pásztorsípjához hasonlította a jiddist, s azt írta róla, hogy költői hangszer, mely igen alkalmas a szenvedések kifejezésére. És valóban, mintha minden szaván ott lenne az emberi könny párlata, mert a nyelvet, melyen olyan nagy írók szólaltak meg, mint Morris Rosenfeld, Solem Alehem — Gorkij kedvenc írója —, J. Perc, Salom As, P. Markis stb., a könnynek vizében mártotta meg az idő.

2. A fentiek ellenére — néha még a nyelvészek körében is — helytelenül értelmezik a jiddist mint nyelvet. Van aki „zsargon”-nak, illetve eltorzult „német” nyelvnek vagy valamelyik német „nyelvjárás”-nak tekinti. A jiddis, amely valamikor a X—XII. század körül alakult ki valahol a Rajna mentén, és amelynek a szókincse kb. 80%-ban az ófelnémet nyelvhez kötődött, bár már akkor is sok héber, román és olasz szó tarkította, s így a nyugati germán nyelvek csoportjához sorolják, mégsem mondható csupán „egy sajátos német” nyelvnek. Ez a nyelv nem járta végig a német nyelv további fejlődési fokozatait (középfelnémet, újfelnémet), hanem kissé megmerevedett, és később — főleg Nyugaton — az asszimilációs törekvések következtében igyekezett minél jobban megközelíteni a mai németet. Ebben az alakjában talán joggal tekintik egyesek zsargonnak, bár még senkinek sem jutott eszébe, hogy pl. a dánt, a svédet, a norvéget az a n g o l nyelv zsargonjának tartsa. Egyébként sem találtak még eddig egyetlen olyan régi német nyelvjárást sem, amely teljesen azonos lenne a fentebb említett korok beszélt jiddis nyelvével.

3. Már a legrégebb jiddis maga is különböző nyelvjárásokra bomlott; vagyis a jiddis nem egy, hanem több német nyelvjárásra épült. Nem mechanikus változat, hanem önálló nyelv, amely főleg a szláv országok nyelvi kohóiban izzott azzá a XVI. századtól kezdve. Minden más nyelvtől különbözik a maga sajátosan intim és meleg hangulatvilágot tükröző árnyalataival.

4. Az ősrégi német alapot még elég jól érzékeltető ún. nyugati jiddis lényegében már a XVIII. század elején-közepén megszűnt létezni. Ma jiddisen a keleti jiddist értjük,

vagyis a nem asszimilált kelet-európai zsidók nyelvét, amely — mint már előbb említettük — a XVI. században alakult ki főleg a szláv országokban, mikor különböző okok miatt a zsidók kénytelenek voltak elhagyni régi lakhelyeiket, és elkezdődött nagy vándorlásuk kelet felé (Oroszország, Lengyelország stb.). Ennek a nyelvnek már megvan a maga önálló grammatikája és szókincse. Persze ebben a nyelvben is megkülönböztethetünk néhány nyelvjárási ágat (északi, déli nyelvjárás), azonban a különbség köztük főleg csak egyes magánhangzók kiejtésében nyilvánul meg, s így vált lehetővé, hogy ma már beszélhetünk egy ún. normatív („klal-jiddis”), illetőleg irodalmi nyelvről, amely — mint minden nyelv — nagyjából egységesnek tekinthető.

5. A jiddist mindenkor héber betűkkel írták, és így írják azt ma is, bár a latin betűs átírására is voltak a múltban szórványos, sikertelen példák. Ezek a kísérletek Dr. Szatek-Leteanu (Románia) és Franz Beranek (NSZK) nevéhez fűződnek. — A jiddis lenézésében („szargon”) vagy éppen szeretetében különböző politikai, gazdasági, világnézeti és főleg érzelmi okok is közrejátszottak, ezeknek az elemzése azonban meghaladná egy ilyen rövid ismertetés kereteit.

6. E nyelvet azonban — mely mintegy 1000 évvel ezelőtt a Rajnától és az Elbától nyugatra fekvő vidékről indult el a német (askenázi) zsidóság nagy vándorútjára Kelet-Európa felé — megérintette az elmúlás lehelete, és ezeréves fájáról szinte a szemünk előtt hullott le mintegy hatmillió levele, bár újabban reneszánszát éli ismét az egész világon, ha kisebb méretekben is. Valószínűleg nem kis része van ebben annak, hogy olyan költő-fejedelem adja közre mind gyakrabban műveit jiddis nyelven, mint a Nobel-díjas író, I. B. Singer.

A jiddis tanulmányozása a germanisztika és szlavisztika számára egyaránt fontos. Nemcsak azért, mert a szláv nyelvek hatása a jiddisre olyan affinitást hívott életre, amely szinte páratlan a nyelvek történetében, hanem azért is, mert lehetőség nyílik a jiddis tényeinek a felhasználására a szlavisztikán belül is, és ennek nyomán pontosabban követhető a szláv nyelvek szerkezeti változásainak kronológiája is.

7. Mármost nem kevés azoknak a száma, akik a jiddist azonosítják a héberrel, vagy azt hiszik, hogy az ivrit és a héber két különböző nyelv. (Az oroszban pl. a „jevrejszkij jazyk” valóban egyenlő a jiddis nyelvvel; a Moszkvában megjelenő jiddis folyóirat, a Szovjetis Hejmland is „jevrejszkij jazyk”-on jelenik meg a címlapja szerint, pedig a „jevrejszkij” szó orosz megfelelője nem a jiddis, hanem a héber.)

Mi hát valójában a helyzet ?

8. A szakirodalomban, főleg az orosz szakirodalomban, újabban az „ivrit” szót az egyik sémi, a héber nyelv megfelelőjeként használják. Ez a szóhasználat terjedőben van a mai magyar nyelvben is. Ezt igazolandó, idézek egy újságcikkéből: „... órák hosszat szaval magyar verseket ... majd hirtelen héberre vált át”; „... magyar és ivrit nyelven ad elő”; „... majd hirtelen ivritre váltva folytatja a második szakaszt. . .”; „... a harmadik szakasz ismét magyarul hangzik fel, de a negyedik már ismét ivritül.” Ezt a cikket olvasva a szerző akaratán kívül az olvasóban az a benyomás alakulhat ki, hogy a héber és ivrit két különböző nyelv.

9. Héber nyelven (angol: *Hebrew*, német: *hebräische Sprache*, francia: *hebreu* stb.) azoknak a zsidóknak a nyelvét kell érteni, akik már az i. e. első évezredben ezen a nyelven beszéltek, és ezen a nyelven beszélnek — mutatis mutandis — ma is. A héber genetikailag a sémi-hamita nyelvcsaládhoz tartozik.

10. Egyesek azonban úgy vélik, hogy az ősrégi vagy bibliai héber és az Izraelben ma újjáéledt héber nyelv között igen nagy a különbség, ezért szerintük a magyar *héber* szónak nem felel meg egészen pontosan az *ivrit* szó, amely utóbbin csak a ma Izraelben beszélt és írott hébert kell érteni.

A bibliai és a mai héber között valóban van némi különbség, ez azonban nem jelentős. A nyelv, mint minden élő organizmus, állandóan a fejlődés, a változás állapotában van; viszont a bibliai (ősi) héber helyenként megmerevedett, nem járta végig a fejlődés újabb szakaszait, ezért magától értetődik, hogy a mai héberben a régihez viszonyítva törvényszerűen beálltak olyan változások (a szókincsben — más nyelvek hatására, nyelvtani szerkezetében, főleg a morfológiában stb.), amelyek az óhéberben nincsenek meg. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezek a változások korántsem olyan nagy méretűek, amelyek feljogosíthatnának bennünket arra, hogy két egymástól lényegesen különböző héber nyelvről beszéljünk.

11. Mint már említettük, elsősorban a kelet- és közép-európai (a lengyel, az orosz, a magyar, a cseh stb.) — és régebben a német — zsidók nyelvét hívták jiddisnek. Ezen a nyelven jelentős irodalom keletkezett, napilapok és folyóiratok jelennek meg rajta az egész világon. — Természetesen a zsidók nyelve nem volt mindig a jiddis. A mai zsidók ősei ismerték a Biblia nyelvét, és ezen a nyelven íródtak a különböző ókori nyelvemlékek is. A tudományos irodalom ezért beszél *óhéber* nyelvről, amely tipikusan sémita nyelv, és rendszerében teljesen különbözik az alapjában véve nyugat-germán eredetű jiddistől. A két nyelv — ezt is említettük már — csak az írásában egyforma (s itt is csak bizonyos megszorításokkal!), azonban, mint ismeretes, az írás nem nyelvészeti bizonyíték bizonyos nyelvek közös származására nézve. (Példa erre többek között a latin írás, melyet különböző eredetű népek használnak Európában és a világ más tájain.)

12. Amikor azt mondjuk, hogy *óhéber* vagy *héber*, akkor csak ugyanazon nyelv fejlődésének két különböző szakaszára gondolunk. Struktúrájukban ezek teljesen egy nyelvet alkotnak.

13. Mint már említettük, az óhéber, héber szavakkal kapcsolatosan újabban a magyarban is tért hódított az *ivrit* szó, amelyre azonban van adekvát magyar szavunk, a *héber*. (Héberül 'ibrit, kiejtése: *ivrit*.) Az *ivrit* szó Izrael állam megalapítása óta jött divatba, az ott beszélt és írott nyelvre. Az *ivrit* magyar megfelelője a *héber*. Az *ivrit* magában foglalja e sémi nyelv fejlődésének összes szakaszait, vagyis több mint 3000 éves léte alatt átesett a fejlődés minden szakaszán.

14. Pontosán körül kell tehát határolni a *héber*, *óhéber* és *ivrit* szavak jelentéseit. Hangsúlyozandó, hogy az *ivrit* a régi és a mai hébert egyaránt jelenti. *Óhéber*-en viszont a héber nyelv csupán egy történelmileg meghatározott szakasza értendő, mégpedig ez a Biblia és más írott nyelvemlékek nyelve egészen a Misnáig (a Talmud egyik része), tehát i. e. a III. évszázadig.

15. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a *héber* azon sémi eredetű nép nyelve, amely 3000 éves írásbeli történettel rendelkezik, *óhéber*-en pedig e nyelvnek csak egy meghatározott korszaka értendő. Minden más meghatározás tudománytalan.

É L Ő N Y E L V

A XXXIII. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat
népnyelvi témájú dolgozatairól

Az előző évek optimizmusa után kissé szerényebben kell fogalmazni az idei, 1985. évi néprajzi és nyelvjárási pályaművek értékelésekor. Sem mennyiségükben, sem minőségükben nem érték el a már hosszú évek óta megszokott színvonalat a dolgozatok. Annak ellenére, hogy ebben az évben a középiskolai diákköri dolgozatok is csatlakoztak a pályázatokhoz, csupán 49 volt a népnyelvi témájú munkák száma, s ezekből 14 az ifjúsági kategóriájú. Érdekes véletlen, hogy a felnőtt kategóriában évek óta 35 népnyelvi témájú szerepelt. Elsősorban tehát az ifjúsági tagozaton kell keresni a csökkenés okát, de el kell ismernünk, hogy másutt sincs minden rendben. A minőségileg gyöngébb munkák, pár lapos gyűjtések, részletekben beküldött dolgozatok azt mutatják, hogy egyre erősödő közönyösülés mutatkozik a honismereti munka iránt. Egyik oka talán az, hogy a pályadíjak értéke kevesebb, mint évekkel ezelőtt, amikor megállapítást nyertek. Ezért kisebb igényűek, részletekben beküldöttek a munkák. Ennek orvoslása aligha a tudományos irányítás és szervezés feladata. Szóvátétele azonban mindenképpen! Másik okát mélyebben kell keresnünk, de nem ezt a fórumot tartom legalkalmasabbnak feltételezéseim kifejtésére. Mégis megemlítem, hogy amikor felsőoktatásban alkalmazott fiatal tanárok taxizást, baromfinevelést, kisiparos mellett fizikai munkát vállalni kénytelenek fizetésük kiegészítésére, akkor nemhogy tudományos kutatást, önkéntes adatgyűjtést sem várhatunk általános és középiskolai tanároktól.

Most tehát a pályázatok eredményeit kell ismertetnem, s nézzük először a témák szerinti megoszlást! Általános nyelvjárási leírással próbálkozott egy dolgozat, amelyet egy I. osztályos gimnáziumi tanuló készített. Helynevekkel foglalkozott 11, személynevekkel 16, állatnevekkel négy dolgozat. Szólások, közmondások csupán három, táj-
szavakat pedig kilenc pályázat tartalmazott. Egy munka szövegeket közölt, négy pedig vegyes témájú volt.

Szentes város református lakosságának általános nyelvjárásleírása t elsősorban szakmunkák alapján, de jól megválasztott példákkal ellátva küldte be Soós MELINDA. Kiváló nyelvérzéke, jó megfigyelései, tömör (29 lap), de részletekre is kiterjedő munkája a továbbiakban is nagy figyelmet érdemel.

A helynevek témaköréből viszonylag több munka készült most is. SÜLE SÁNDOR a tőle megszokott alapos pontossággal dolgozta föl Balatonfüred helyneveit (304 lap, 2 térk.). 705 kül- és 333 belterületi helyneve önmagában is jelentős, de ezt még kiegészíti a nevek rendszerezése, földolgozása is. MATICS PÁL Szalkszentmárton helyneveit történeti kutatások alapján dolgozta föl. 74 bel- és 316 külterületi neve kiváló lokalizálással szerepel kissé zsúfolt, de azért jól használható térképein (257 lap, 6 térk.). FÁBIÁN JÓZSEF Szabolcs község helynévadait gyűjtötte össze lelkiismeretes kutatómunkával (81 lap, 6 térk.). MOLNÁR JÁNOS Hadháztéglás helynévadattárát küldte be, amelyet elsősorban történeti kutatásokra alapozott, de jól fölhasználhatja az országos földrajzi névi gyűjtés is (83 lap, 16 térk., 25 fotó). KURUCZ JÁNOS Guttamási és Kincsesbánya helyneveit küldte be (69 lap, 2 térk.). D. VARGA LÁSZLÓ a csehszlovákiai Mokesakérész—Mogyorós kiválóan lokalizált, részletesen földolgozott, korszerű módszerekkel rendszerezett helyneveivel pályázott (36 lap, 2 térk., 10 fotó). TÓTH KLÁRA Tiszajenőről közölt 34 bel- és 142 külterületi helynevet népnyelvi följegyzésekkel, részletes földolgozással, de térkép és lokalizáció nélkül (40 lap). SÉRA ÉVA Csobánka 205 helynévének adattárával pályázott az országos helynévgyűjtő mozgalomnak megfelelő leírásban (19 lap, 1 térk.).

NAGY ENDRE hasonlóképp jól fölhasználható adatokat közölt a teljesség igényével Kéméndről (12 lap, 3 térk.). ZONGOR FERENC a Kemenesalja helyneveinek népi eredetmondáit írta le kiváló szövegjegyzéssel és történeti kutatásokkal kiegészítve (46 lap, 2 térk.). HALÁSZ ÁRPÁD Tihany 45 barlangjának, üregének hivatalos és népi nevét közölte geológiai leírásaikkal együtt (49 lap, 4 térk.).

A személynevek pályaművei közül kiemelkedik TÓTH PÁLNÉ SÁNDOR GABRIELLA munkája, amely Darvas történeti és 1964-ben élt névadatait tartalmazza (142 lap). Különösen értékes több szempontból is megvizsgált ragadványnév-rendszere. JANKUS GYULA Kéménd magyar család- és ragadványneveit küldte be jelentéstani rendszerezéssel (57 lap). SÜMEGI JÓZSEF Báta ragadványneveit tanulmányozta több szempont szerint is kiváló földolgozásában (69 lap). BOROS IMRE Nagykörűből 342 ragadványnevet gyűjtött össze, szemléletes családfákat adva hozzájuk (34 lap). LENGYEL JÓZSEFNÉ újból összegyűjtötte Tiszacsége ragadványneveit (79 lap), de sajnos, nem vetette össze adatait PAPP JÓZSEF (MNYj. XVI, 91–101) hasonló témájú munkájával. MOLNÁR JÁNOS második pályamunkája történeti és jelenkori ragadványneveket közöl betűrendben Téglásról (33 lap).

MÉSZÁROS EDIT egy piciny, 490 lakosú falu (Zalacséb) teljes népességének minden névelemét összegyűjtötte, s küldte be (48 lap). SZÉP KATALIN Magyarszerdahely szőlítőneveit dolgozta föl jó módszerekkel (14 lap). HARMATI JUDIT és SZALAI HAJNALKA Kisnána 76 ragadványnevét magyarázta több szempontból is (7 lap, 76 adatlap). VÁGYI VATA az 504 lakosú Bakonyáról 88 ragadványnevet gyűjtött össze, s szedte azokat jelentéstani rendszerbe (8. lap). LENGYEL GYULÁNÉ Bócs ragadványneveiből küldött ízelítőt, némelyiket alapos részletességgel magyarázva (6 lap). GARAMSZEGI LÁSZLÓ pályamunkája három család ragadványnévhasználatát (25–30 név) mutatja be Sellyéről (7 lap). KOMLÓS MÁTYÁS Dobozról sorolt föl néhány ragadványnevet (2 lap).

A tatabányai Bánki Donát szakközépiskola szőlítőneveit tartalmazza FIMÁR RÓBERT pályamunkája (14 lap), míg az újszászi Gimnázium és Autóforgalmi Szakközépiskola honismereti szakköre saját iskolájuk 478 tanulója közül 178-nak közölte a ragadványnevet jó rendszerezésben (12 lap).

STOLÁR MAGDOLNA Tósok és Berénd (Ajka IV. kerülete) keresztneveit gyűjtötte össze az 1752 és 1975 közötti évekből, s küldte el adattárszerű munkájában (26 lap).

Az állatnevek körében KOCISI ANNAMÁRIA végzett kutyanévgyűjtést Hahóton (13 lap), s adatait módszeresen rendszerezte is. SZABÓ GYULÁNÉ Debrecen környékéről több állatfaj neveiből küldött adatokat részletes magyarázatokkal, néprajzi érdekességekkel (27 kéziratos lap). BENDIK CSABA, CSIGAI LÁSZLÓ és POZSONYI ISTVÁN Rakamazon gyűjtött teljességre nem törekedve állatneveket (5 lap). GYERGYÁK KRISZTINA a századforduló Magyarországnak szarvasmarhaneveiből dolgozott föl egy kötetnyit már megjelent forrás alapján igen jó rendszerezéssel (119 lap).

Nagyon kevés volt a szőlások, kőzmondások témaköréből beküldött pályamunka. MOLNÁR DEZSŐ dolgozata azonban nem csupán ebből a mezőnyből emelkedne ki. Közel 7000 (hétézer) frazeológiai egységet tartalmazó munkája (222 lap) többnyire Ságón és környékén használt szót és szókapcsolatot tartalmaz. Lejegyzésük gyakorlati helyesírású.

A zamárdi honismereti szakkör 24 szóláshasonlatot és kilenc egyéb kötött szókapcsolatot küldött be Zamádról részletes magyarázatokkal (31 lap). MARTON PÁLNÉ tavalyi gyűjtését folytatta Versegen, s mintegy száz szólást, szóláshasonlatot jegyzett le köznyelvi helyesírással, s látott el magyarázatokkal (5 kéziratos lap).

A tájszavak gyűjtése továbbra is nagyobb népszerűséget mutatott. KAJDI FERENC a tőle megszokott finom fonetikai lejegyzéssel küldött egy szótárszerű földolgozást, amely a vezérszavak betűrendjében tartalmaz példamondatokat (190 kéziratos

lap). RÁCZ SÁNDOR Dobozról állított össze hatalmas tájszótárat (185 lap, sok rajz). A ki-váló szerelésű munka egyetlen hibája, hogy a szerző saját ő-zó anyanyelvjárásától nem tudott függetlenedni, s a dobozi adatokat is néha így jegyezte föl, jóllehet ez határozottan *ë-ző* nyelvjárás (vö.: SZABÓ GÉZA, Szempontok az *ë-zés* vizsgálatához. Bp., 1971. ELTE NytudDolg. 5. sz.). SÓVÁGÓ MIHÁLY Hajdúszoboszlóról küldött 311 adatot kiejtés szerinti följegyzéssel, jó magyarázatokkal, példamondatokkal, néprajzi leírásokkal. GERENCSÉR IMRÉNÉ VINCZE ILONA a szombathelyi Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tan-székének kérdőívével gyűjtött Sárváron, s adatait összegezve, sajnos a példaanyagot el-hagyva küldte be pályamunkáját (47 lap). AVAS KÁLMÁNNÉ 19 órségi községből, telepü-lésenként 10–15 tájszót jegyzett föl, némelyiket példamondattal (3 lap).

Egy jelíges pályamunka a felső-szigetközi állattartás szakszókincsét gyűjtötte ki szótárszerűen bevezetőjének részletes néprajzi leírásából (83 lap, 20 fotó, rajzok). BALI JUDIT egy nagykanizsai kádármester életét, munkáját mutatta be szép szakszótárral egészítve ki a dolgozatát (15 lap, 14 fotó). BABCSAN ÁGOTA az Ipoly mente régi női vise-letének szakszavait gyűjtötte össze és küldte el jó nyelvjárási lejegyzéssel, pontos jelen-tésmegadásokkal (22 lap, 17 fotó). MOLNÁR NÓRA Mezőkövesdről a matyó lakodalom szó-kincsét szedte össze szótárba, s jegyezte le — sajnos — köznyelvi helyesírással (28 lap).

BALÁS GÁBOR Lakatos Demeter, északi csángó költő kézírataiból gyűjtötte ki a tájszavakat, s kísérelte meg rendszerezésüket (27 lap).

RÁCZ SÁNDOR egy másik pályamunkájában nyelvjárási lejegyzésre törekedve kül-dött be történeteket, meséket, találós kérdéseket stb. Szeged környékéről (63 lap). Válo-gatásának szempontja az obszcenitás volt.

Vegyes nyelvjárási anyagot tartalmaz Szentendről SOÓS MELINDA második pálya-munkája (28 lap). Ebben tájszavak, ragadványnevek, szólások, közmondások, babonák, időjárási jóslatok, temetői sírfőliratok találhatók pontos lejegyzésre törekedve, jó jelen-tésmegadásokkal. JÁNOSSY GÁBOR is tájszavakat, szólásokat, közmondásokat, meséket, történeteket, mondókákat gyűjtött Hajdúböszörményből nyelvjárási lejegyzésre nem törekedve (24 lap). JUHÁSZ ISTVÁN Karácsond helyneveiből, ragadványneveiből, tájsza-vaiból, babonáiból küldött be szép mutatványt (59 lap). TÓTH KÁLMÁN az Ottawába ke-rült szeremlei magyar lakosok szólásaiból, neveiből, beszédéből juttatott el érdekes és értékes összeállítást (43 lap, 1 magnókazetta).

Mindent összevetve azt tapasztalhatjuk az 1985. évi néprajzi és nyelvjárási gyűj-tőpályázat eredményeiből, hogy ha csökkent is az érdeklődés az önkéntes kutatómunka iránt, ha számukban és minőségükben is kevésbé jelentősek az idei dolgozatok, van kö-zöttük néhány, amely megérdemli a figyelmet, szerzőik pedig a megbecsülést, elismerést. A magyar nyelv, elsősorban a nyelvjárások hivatásos kutatóinak mindenképpen figye-lembe kell venni ezeket a munkákat, mert saját vizsgálataikban támaszkodhatnak rájuk, kiegészítik, árnyalják, néha meg is alapozhatják tudományos eredményeiket.

HAJDÚ MIHÁLY

SZEMLE

Nyelvművelő kézikönyv II.

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985. 1292 l.

Kerek öt esztendővel az első kötet megjelenése után látott napvilágot a magyar nyelvművelő lexikon második kötete, amely az *l* betű cikkétől a *zs* végű változatlan tövű névszók ragozása címszóig terjedő anyagot tartalmazza.

Amikor a vaskos (az I.-vel azonos terjedelmű) második kötetet kezembe vettem, bevallom, némiképp vegyes érzelmek töltöttek el. Egyrészt megelégedettség, sőt büszkeség áradt el bennem, mert mind hisz a végére jutottunk nyelvművelésünk eddig legnagyobb vállalkozásának. Másrészt azonban a két kötet közötti fél évtized ürömeceppje is belevegült az örömbe, mert ez bizony túl hosszú idő, még akkor is, ha mindannyian tisztában vagyunk a „nyomdai átfutás” problémáival. De most már feledjük egykori türelmetlenségünket, és irányítsuk figyelmünket arra, hogy mivel lettünk gazdagabbak!

A kötet szerkesztői a nagy intervallumért mindenekelőtt azzal kárpótolják az olvasókat, hogy az első kötet kiváló és részletes szakirodalom-jegyzékét kiegészítették. Ebben az új listában (5—11. l.) egyrészt az I. kötet anyagának lezárása után a II. kötet lezárásáig terjedő években (1979 és 1984 között) megjelent új cikkek és könyvek vannak felsorolva, jelölve annak, hogy a szerkesztők naprakész állapotú művet adtak a kezünkbe; másrészt azonban találunk régebbi hivatkozásokat is, amelyek a korábbi szakirodalom tovább búvárlását bizonyítják.

A szerkesztési szempontok, módszerek változatlanok maradtak (ez nem is lehetett másképp!), ezért a két kötet között különbségeket (vagyis egyenlenségeket) nem lehet felfedezni: ez a kötet is ugyanolyan gondosan készült, mint az első. Természetesen nem változtak a szócikkek kiválasztásának elvei sem, ezért azokat az észrevételeimet, amelyekkel ezeket illettem (vö. MNy. LXXVIII, 361), a II. kötet anyagára nézve is érvényesnek érzem. Akkor — korántsem elmarasztalóan — azt boncolgattam, hogy a NymKk. szoros feladatánál jóval többre vállalkozott; most látszik csak igazán, milyen sokkal többre. Ismételt köszönet érte a munkaközösség egészének!

Ha a címszóanyag kiválasztásában, a szerkezet és a szerkesztés tekintetében nincs (nem is lehet) eltérés a két kötet között, egy — számomra lényeges — dologban mégis kedvező változást észleltem. Említett ismertetésemben ugyanis szóvá tettem azt, hogy a nyelvi jelenségek helyességének és használhatóságának megítélésakor a NymKk. az árnyalt fogalmazást, a rugalmasságot olykor már túlzásba viszi, úgyhogy a könyv használója olykor nehezen tudja kihámozni a kapott tanács igazi szándékát. — Nos, a II. kötetet lapozgatva-olvasgatva (eddig még) nem akadtam olyan zavarba ejtő megfogalmazásokra, amilyeneket az I.-ből idéztem (vö. i. h. 362—3), és még idézhettem volna: most a szerkesztők érezhetően jobban vigyáztak arra, hogy állásfoglalásaik egyértelműek legyenek. Még ha egy s másban más is valakinek a véleménye, mint a szerkesztőké, a világos állásfoglalásoknak csak örülni lehet.

Egy többkötetes műnek egy-egy kötete mindig kevesebbet ér önmagában, mint a teljes sorozat egészében. A NymKk. esetében sem egyszerű számtani összegeződést jelent a második kötet megjelenése. Különösen két okból látom ezt a körülményt fontosnak.

A NymKk. címszavai betűrendben követik egymást. A műfajból következő eme szükségszerű rendező elv — tudjuk — kiszakítja az egyes eseteket összefüggéseik hálózából. Ezt a hátrányt csak a megfelelő utalások rendszerének kiépítésével lehet ellensúlyozni. Már az első kötet is sokat ígért e tekintetben. Mert ha pl. az „irodalmi nyelvi stílus” csak utaló címszó volt is az I. kötetben a még akkor meg nem jelent II.-nak „stílus-

árnyalatok” címszavára, az olvasó megnyugodhatott: nem fog kimaradni a kézikönyvből ez a fontos kategória. Töméredek ehhez hasonló esetet idézhetnék: irodalmi névadás → ál-név | névadás | nevek szépsége; -b végű névszók ragozása → tö- és kötőhangzóváltakozások; *Dessewffy* → elválasztás | régies írású családnevek; stb. Lényegesen más, jobb lett a helyzet a II. kötet megjelenésével, mert az utalások most már mind élnek, és ennek révén a szócikkekben tárgyalt jelenségek eddigi (részleges) elszigeteltsége megszűnt.

A véletlen és a betűrend önkénye úgy hozta magával, hogy a nyelv művelés elvi alapjait tárgyaló szócikkek java része a II. kötetbe került: nyelvi norma; nyelvérzék és nyelvi norma; nyelv szokás és nyelvi norma; nyelvtan és nyelvi norma; nyelvi rétegek; nyelvi tervezés; nyelvváltozás, nyelvfejlődés, nyelvromlás; nyelv művelésünk módszere; nyelv művelésünk története; nyelv művelő babonák; nyelvtisztaság; nyelvtudomány és nyelv művelés; sajtó és nyelv művelés; stilisztika és nyelv művelés; stb. Ezt a szócikk csoportot azért tartom szükségesnek kiemelni, mert ezekben a magvas, gondosan megszerkesztett kis tanulmányokban újabb, csattanós cáfolatát látom annak a még mindig felfelbukkanó véleménynek, amely szerint a nyelv művelés nem tudományos tevékenység. Az is nyilvánvaló a két kötetbeli elvi szócikkekből, hogy nyelv művelésünk lépést tartott a magyar nyelvtudomány általános fejlődésével. Ezt kevesellni lehet, de tagadni nem: nincs nyelvészetünknek egyetlen olyan ágazata sem, amely a közelmúlt évtizedek alatt ne mozdult volna előre. A nyelv művelés sem azonos korábbi önmagával! Áthatják ma már a kommunikációelméleti szempontok, belekerültek vérkeringésébe a szociolingvisztika új eredményei, felhasználjuk a matematikai módszereket, bőven érvényesülnek benne a stílus érdekei stb. S hogy a legnagyobb változás éppen a nyelv művelés elméletében következett be, erről — remélhetőleg — a NymKk. elvi szócikkei a kétkedőket is meg fogják győzni. Igen bölcsen tették a szerkesztők, hogy az elméleti állásfoglalások megfogalmazására tudatosan és következetesen törekedtek, s hogy nem sülyesztették le ezt a nagy vállalkozást egy afféle terjedelmes „nachschrägbuch” színvonalára.

Az ismertetések és kritikák műfaji szabályai szerint most, a lényeg kiemelése után az „egyéb megjegyzések” következhetnének. Van is néhány cédulán, amelyre részben helyeslő, részben helytelenítő véleményemet írtam föl a NymKk. böngészése közben. Mérlegelve azonban a részletkérdéseket illető észrevételeim jellegét, arra a meggyőződésre jutottam, hogy ezek inkább egy más alkalommal (a Nyelv művelő kézikönyvről rendezendő tudományos tanácskozáson!) adandók elő, amikor a cél majd éppen az ezekkel való foglalkozás is lesz. Remélem, sor fog rá kerülni.

FÁBIÁN PÁL

„Hagyományos” magyar nyelvészet és „korszerű” grammatika

Symposium in memoriam János Lotz (1913—1973). Föredrag hållna vid minnessymposiet den 27 september 1983 vid Stockholms universitet. (Előadások a stockholmi egyetemen 1983. szeptember 27-én tartott, Lotz János emlékének szentelt szimpóziumon.) Acta Universitatis Stockholmiensis — Studia Hungarica Stockholmiensia 4. Edidit Bo WICKMAN. Stockholm—Sweden, Almqvist Wiksell International. 1985. 122 lap.

1. Lotz János hazánkban is ismert, de máig sem eléggé ismert magyar nyelvész volt. 1913-ban született. Egyetemi tanulmányait a budapesti egyetemen 1931-től 1935-ig végezte. Nyelvészeti tanulmányaiban Gombocz Zoltán volt rá iránymutató hatással. Szaktárgyai mellett svéd nyelvi tanulmányokkal is behatóan foglalkozott, s így 1935-ben ő kapott megbízást arra, hogy a stockholmi egyetemen a magyar nyelv lektorának teendőit ellássa. Később kinevezték a stockholmi egyetem Magyar Intézetének igazgatójává.

1948-ban az illetékes magyar szerv lemondott a stockholmi Magyar Intézet patronálásáról, minek folytán az Intézet Leffler Béla, majd Lotz János vezetése alatt virágzó, szakszerűen kiépített, gazdag könyvtára ettől kezdve egy ideig csak arra szolgált, hogy onnan Stockholmba került honfitársaink magyar szépirodalmi könyveket kölcsönözhesenek ki maguknak szórakozásul. Az Intézet vezetője pedig, akinek amerikai állampolgársága is volt, az Amerikai Egyesült Államokba távozott. Lotz munkássága mély nyomokat hagyott Svédországban, úgyhogy egy volt kiváló tanítványa, Eva Martins, 1983 szeptemberében a stockholmi egyetemen szimpóziumot rendezett emlékére — abból az alkalomból, hogy Lotz tíz évvel korábban távozott az élők sorából, s hogy 1983-ban töltötte volna be hetvenedik életévét. Az itt ismertetendő kiadvány a szimpóziumon elhangzott előadásokat tartalmazza. Ezeket az előadók svéd nyelven tartották, mégis közülük néhány — szerzőjük kívánságára — angol fordításban került kiadásra.

2. A kiadványban közölt tanulmányok közül mindjárt az első a Magyar Nyelv olvasóinak rendkívüli érdeklődésére tarthat számot. Ebben ugyanis KIEFER FERENC — LOTZ JÁNOS nyelvtanírói munkásságának méltatása előtt — az úgynevezett magyar hagyományos nyelvészetet bírálja. Érdeklődéssel fogtam e dolgozat olvasásához, mert hiszen Kiefer már nem tartozik a „hagyományos” magyar nyelvészet azon bírálói közé, akik az 1940-es évek végén meg az 1950-es évek elején rendkívül sokat tettek abból a célból, hogy kortársaik ne ismerhessék meg kellő időben az amerikai strukturalista és egyéb modern irányzatokat (itt elsősorban volt marristáinkra és szektás szaktársaikra gondolok). Megállapíthatom, hogy ez a körülmény hasznára vált Kiefer bírálatának. Amíg ugyanis a Kiefer előtti bírálók közül nem egynek — saját súlyos tévedései és múltbeli tudományellenes tevékenysége leplezésére — érdeke volt a régibb nyelvésznevezdek vélt és valóságos mulasztásai számának mindenáron való megnövelése és kiszínezése, addig Kiefer esetében — ilyen szükséglet hiányában — eleve nagyobb tárgyilagosságot tehetünk fel, mint amilyennel a korábbi bírálatok némelyikében találkozhattunk. S ez a v i s z o n y l a g o s a n nagyobb tárgyilagosság meg is mutatkozik nála.

3. Bírálata elején Kiefer leszögezi, hogy Lotz János egyetemi tanulmányai idején a magyar nyelvtudományban az újgrammatikusok hatása még mindig igen nagy volt. Ebben persze egyetértünk vele. Egyenesen dicséretére válik Kiefernek, hogy — ellentétben egy korábbi bírálat szerzőjével — azt vallja: e g y magyar nyelvész mégiscsak volt, aki már 1927-ben hangsúlyozta a leíró nyelvészeti kutatások fontosságát, s ez GOMBOCZ ZOLTÁN volt. Persze Gombocz nem csupán ennyit tett, hanem azt is kijelentette: „... a synchronikus s a diachronikus nyelvszemlélet egyaránt jogosult, s ennél fogva helytelen volna a leíró nyelvtant, mint nem tudományos nyelvtant szembeállítani a történeti nyelvtannal” (MNy. XXIII, 4). Hiányzik azonban Kiefer soraiból egy olyan ténynek a megállapítása, amelyről ő legfeljebb az é n egyik dolgozatomból tudhatott volna (l. CQuIFU. Pars I. Budapest, 1975. 31), hogy tudniillik Gombocz nézete nem következmény nélküli állásfoglalás volt, hanem döntően hatott éppen a nyelvteníró Lotz Jánosra. Egyik, Budapesten tartott akadémiai előadásában ugyanis Lotz kijelentette, hogy ő leíró nyelvészeti tanulmányaihoz az ösztönzést Gombocz Zoltántól kapta, aki neki a nyelvek leírását a magyar nyelvtudomány legfontosabb feladatának jelölte meg, sőt: Gombocz volt az, aki őt egy magyar leíró nyelvtan írására buzdította.

Haladást jelent Kiefer bírálata a tekintetben is, hogy ő — ismét ellentétben egy korábbi bírálat szerzőjével — elismeri: hagyományos nyelvészeink tudták azt, hogy a nyelvnek nemcsak múltja, hanem jelene is van, sőt utal is a szerző ezzel kapcsolatban hagyományos szellemben írt leíró nyelvtenokra, ám úgy vélekedve, hogy ezek nem tudományos, hanem csak az alap- és a középfokú oktatás céljait szolgáló „iskolai nyelvtanok”

voltak. A „tudományos” szó tartalma századunk folyamán bizonyára sokat változott, mégis meg kell jegyeznem, hogy hat évtizeddel ezelőtt a nyelvészek SZINNYEI JÓZSEF finnül és németül írt magyar leíró nyelvtanaitól (Unkarin kielioppi. Helsinki, 1912., illetőleg Ungarische Sprachlehre. Berlin—Leipzig, 1912.) nem vonták meg minden gondolkodás nélkül a „tudományos” jelzőt. Például 1913-ban HORGER ANTAL még így ír Szinnyei finnül megjelent magyar nyelvtanáról: „Szinnyei előtt . . . a maga könyve megírásakor . . . eddig figyelmen kívül hagyott czél lebegett . . . munkája tartalmából és módszeréből azt kell következtetnem, hogy . . . inkább tudományos czéljai voltak vele. Azt hiszem, hogy a mai magyar köznyelv rendszerének rövid, de tudományosan pontos összefoglalását akarta adni” (MNy. IX, 41). Szerintem figyelmet érdemel az is, amit Szinnyei németül megjelent magyar nyelvtanáról a svéd K. B. WIKLUND írt: „Végre egy olyan, idegenek számára írt magyar nyelvtan, amelynek megírására arra hivatott szerző vállalkozott . . . Az ember fellelégi, amikor Szinnyei Göschen-kötetét kezébe veszi! Benne minden, amire egy külföldinek elsősorban szüksége van, röviden, helyesen és rendkívül világosan van feltárva” (Le Monde Oriental VI, 1912. 166—7). Szinnyei németül írt nyelvtana nélkül az 1930-as évek közepe tájáig aligha lehetett volna külföldön nyelvtani alapon nyugvó magyar nyelvoktatás. Örültem volna, ha Kiefer Szinnyei ezen idegen nyelveken írt magyar nyelvtanait megkülönböztette volna az alap- és középfokú oktatás céljait szolgáló „iskolai nyelvtanoktól”. Megkülönböztetésük további jele lett volna annak, hogy a néhány évtizede „hagyományos”-nak mondható magyar nyelvészeti bírálat nagyobb tárgyilagosságra törekszik, mint annak sok korábbi terméke. Erre annál inkább szükség lett volna, mert semmi kétség sem fér hozzá, hogy finnül írt nyelvtanával SZINNYEI a finn e g y e t e m i oktatás céljait kívánta szolgálni, s nem az alap-, illetőleg középfokú oktatás céljaira való németül írt nyelvtana sem.

4. Megemlékezik Kiefer a hagyományos nyelvészek korábban végzett anyaggyűjtő tevékenységéről is, s azt a meggyőződését fejezi ki, hogy ez vagy a diakronikus nyelvészet (etimológiai szótárak stb.) céljait szolgálta, vagy irodalomtudományi érdeklődést (írók nyelvhasználatának leírása stb.) kívánt kielégíteni. Nem értem, miért nem méltatta Kiefer figyelemre CSÚRY BALINT Szamosháti Szótárát (1935—36). Talán úgy véli, hogy ez is csak az etimológia és az írói nyelv iránti érdeklődés terméke? Mindenesetre e g y strukturalistának (? prestrukturalistának) a maga idejében jobb véleménye volt róla. LAZICZIUS GYULA ugyanis ezt írta: „CSÚRY kétkötetes nagy szótára negyedszázadig tartó szorgos munka után immár készen áll, hogy megadja a választ arra a kérdésre, hogy nagyjából milyen terjedelmű és milyen rétegződésű egy nyelvjárás szó- és kifejezőkészlete” (A magyar nyelvjárások. 1936. 18). Aligha tévedek akkor, amikor azt gondolom, hogy ez a kérdés a strukturalista nyelvészt is érdekli. Persze ez felidézte volna Csúry olyan dolgozatainak az emlékét is, mint amilyenek például „Az ige” (1910.), „A nyelvtudomány ismeretelméleti vizsgálata” (1913.), „Die Satzmelodie im Ungarischen” (1937.), s ez magával vonhatott volna némi kételkedést a hagyományos nyelvészetről rajzolt kép teljes hitelességét illetően. Szerintem Lotz János nagysága megfelelőképp kidomborodott volna akkor is, ha az úgynevezett hagyományos magyar nyelvészet tárgyilagossabb bírálatban részesült volna. Növelhette volna Lotz nagyságát az is, ha nemcsak a hagyományos nyelvészettel, hanem a hazai marizmussal való szembenállása is élesebb megvilágításba került volna. Ám ugyanakkor, amikor elismerjük, hogy Kiefernek a Lotz korabeli magyar nyelvtudományról jó néhány helytálló bíráló megjegyzése van, megjegyzem: én tekintettel lettem volna arra is, hogy előadásom külföldön, azaz túlnyomórészt olyan közönség előtt hangzik el, amelynek fogalma sincs ilyen kérdésekről, mint: 1. hányan művelhették Magyarországon a nyelvtudományt főhivatásukként 1914-től 1950-ig, s hányan ezt követően; 2. milyen szervezeti keretek közt folyt a nyelvtudo-

mányi munka 1950 előtt, illetőleg ezután; 3. milyen volt az egyetemi tanszékek tudományos segéderekkel való ellátottsága 1950 előtt, illetőleg később; 4. milyen volt a tudomány általános megbecsülése 1953 előtt, s milyen ma; 5. mennyire támogattak volna a hivatalos szervek egy orosz-cseh vagy akár amerikai orientációjú, leíró jellegű nyelvtudományt 1944 előtt, s milyen a helyzet e tekintetben ma. Persze nem Kiefer az egyetlen bíráló, aki az itt jelzett körülményekre nem kívánt kitérni.

5. Minekutána Kiefer a fenti módon jellemezte a magyar „hagyományos” nyelvtudományt, rátér Lotz János élete folyásának ismertetésére és érdemeinek méltatására. Bevezetőül megállapítja: 1935-ben, amikor Lotz svédországi munkahelyét elfoglalta, őt Stockholmban nagyjából ugyanolyan környezet fogadta, amilyent Magyarországon elhagyott, azaz a stockholmi nyelvtudományi körökben is túlhangsúlyozták a történeti nyelvtudomány fontosságát. Ennek ellenére Lotz Stockholmban magyar leíró nyelvtant írt, s ez ugyanott 1939-ben meg is jelent (*Das ungarische Sprachsystem*). Ám Lotz nyelvtana, amint erre 1975-ben én is rámutattam, idehaza jóformán ismeretlen maradt, s semmiféle visszhangot sem keltett. Hogy ebben mennyi része volt a hazai történeti beállítottságon kívül annak a ténynek, hogy Lotz nyelvtana már Gombocz halála után s a második világháború kitörésének évében jelent meg, azt legfeljebb csak sejteni lehet. Tény az, hogy Lotz nyelvtanának tudtommal nemcsak a történeti beállítottságú budapesti iskola, hanem például Laziczius sem szentelt figyelmet — talán azért, mert a nyelv-tanírás megújítását ő más égtől várta.

6. Ami Lotz nyelvtani újításait illeti, Kiefer kiemelendőnek tartja, hogy megállapításait Lotz saját nyelvérzéke alapján formált példamondatokkal, nem pedig íróktól vett idézetekkel világítja meg. Úgy hiszi, hogy a 30-as években ehhez Magyarországon nagy merészség kellett. Kiefer ezen megállapításának jelentőségét nem tudom belátni. Hiszen SZINNYEI fent említett két nyelvtanában már 1912-ben a szerzőtől alakított példák, nem pedig idézetek szolgálnak a nyelvtani tények bemutatására.

Hangsúlyozza Kiefer azt is, hogy Lotz véleménye szerint a nyelvhelyesség nem nyelvtudományi diszciplína. Ám ha valaki elolvassa GOMBOCZNAK „Nyelvhelyesség és nyelvtudomány” című előadását (MNy. XXVII, 1—11), akkor már nyolc évvel Lotz nyelvtanának a megjelenése előtt erre a következtetésre jut. Elég, ha GOMBOCZNAK csupán három megállapítására utalok: 1. „a nyelvtudományt a nyelvhelyesség csak általános nyelvi vonatkozásaiban érdekli” (9), 2. „A nyelvhelyesség . . . a nyelvészociológia problémája” (11), 3. „. . . az irodalmi nyelvhelyesség kérdése nem annyira grammatikai, mint inkább stilisztikai probléma” (uo.). HORGER ANTAL — még korábban — ezt írja a nyelv-művelésről: „Ezt a feladatot . . . a nyelvészek túlnyomó nagy többsége nem tartja a nyelvtudomány körébe tartozónak, s ezért határozottan elutasítja magától” (A nyelvtudomány alapelvei. Bevezetés a nyelvtudományba. Második, javított kiadás. 1926. 6).

Kiemeli Kiefer azt is, hogy Lotz szerint a nyelvleírás szinkronikus és diakronikus aspektusait szét kell választani egymástól. Ez bizonyára ismét igaz. Ám HUNFALVY már 1859-ben ilyenféle értelemben nyilatkozott: „Mit ígér az én egybehasonlító nyelvészetem? Kettőt ígér, szorosan nyelvtudományit, és történelmit. Szorosan vett nyelvtudományi ígérete a rokon nyelvtények egybegyűjtését és leírását foglalja magában, s az ebből kihozandó grammatikai felvilágosítást. Ígérete ezen része csak azt tárgyalja, a mi van, és mint van” (AkÉrt. I, 287). HUNFALVY ezen megnyilatkozását én csak úgy tudom értelmezni, hogy a „történelmi” nyelvtudománytól már ő megkülönbözteti a nyelv leírását, s épp az utóbbit nevezi „szorosan nyelvtudományinak”. Nyilatkozata vége pedig Lotz-nak saját nyelvtanáról szóló megállapítását juttatja eszünkbe: „Der Gegenstand wird o b j e k t i v behandelt, d. h. die ungarische Sprache wird beschrieben, wie sie ist” (10).

Persze HUNFALVY véleményére azt lehet mondani, hogy annak nyilvántartása már csak a tudománytörténetbe való. Azt azonban furcsállom, hogy Kiefer nem méltatja figyelemre GOMBOCZ „Leíró nyelvtan, történeti nyelvtan” című értekezésének idevágó megállapítását sem, noha GOMBOCZ ezen értekezését ismeri, hiszen közleménye elején kiemelt belőle egy mondatot. GOMBOCZ ugyanis itt, 1927-ben, a következőket írja: „A leíró nyelvtan írójának első és legfontosabb feladata az lesz, hogy a synchronia tényeit szigorúan különválassa a diachronia tényeitől . . .” (4).

7. Előadása Lotz érdemeivel foglalkozó részének végén azt hangoztatja Kiefer, hogy „a magyar hagyomány” Lotz nézetei közül egyetlen egyet sem fogadott el. Kissé bizonytalan, hogy mit ért Kiefer „magyar hagyományon”. Azt azonban bizvást állíthatjuk: a magyar „hagyományos nyelvészet” nem szorult rá arra, hogy maradéktalanul „elfogadja” Lotz nézeteit, hiszen némely kérdésről vallott nézete kialakításában több esetben megelőzte Lotzot.

Miután Kiefer megállapítja, hogy Lotz „Das ungarische Sprachsystem” című grammatikája ma is a létező legkorszerűbb és legjobb leíró nyelvtana a magyar nyelvnek, áttér „A mai magyar nyelv rendszere” I—II. (1961, 1962) című, úgynevezett akadémiai nyelvtan bírálatára. Ez a kérdés sokkal összetettebb annál, hogy egy ismertetésben érdemben foglalkozni lehetne vele (vö. BENKŐ LORÁND, A nyelvtudományi irányzatok viszonyáról: Magyar Tudomány LXXXI [1974.], 162—7). Én itt csak egy kérdést vetnék fel: ha strukturalistáink annyira világosan látják „A mai magyar nyelv rendszere” című nyelvtan hibáit, s olyannyira tudják, hogy milyennek kell lenni egy korszerű, tudományos, kifogástalan leíró magyar nyelvtannak, miért nem írtak már ilyet. Hiszen „A mai magyar nyelv rendszere” egy, határidőket erősen hangsúlyozó korszakban, változó munkatársi gárdával hozzávetőleg egy fél évtized alatt készült el, s második kötetének a megjelenése óta már több mint két évtizedet hagyunk magunk mögött. Vagy talán a tisztán leíró jellegű magyar nyelvtan megírása csak a történeti szemléletű, „hagyományos” nyelvészekre váró feladat lenne?

8. Nem csodálkoznék, ha fenti megjegyzéseimből a felületes olvasó azt a következtetést vonná le, hogy én Lotznak a magyar nyelvtanírás terén szerzett nagy érdemeit el akarom vitatni, sőt az sem lepne meg, ha valaki úgy vélekednék, hogy én a magyar leíró nyelvtan megreformálójának HUNFALVY PÁLT tartom (vö. ALH. XXVII, 261). Erről azonban szó sincs! Én mindössze annyit kívántam jelezni, hogy Lotz érdemeit én egy kissé másképp fogalmaztam volna meg, mint Kiefer. Nem azt akartam volna sugallni a hallgatónak (olvasónak), hogy Lotz sok olyan nyelvészeti (módszertani, elvi stb.) alapigazságot fedezett fel, amelyekről előtte a „hagyományos nyelvészet” művelőinek fogalmuk sem volt, hanem inkább azt hangsúlyoztam volna, hogy Lotz a korábban sem (egészen) ismeretlen, de nem (eléggé) érvényesített korszerű nyelvtani, módszertani és elvi megfontolások egész sorát tette magáévá, sőt nemcsak elismerte helyességüket, hanem összességükben alkalmazta, érvényre is juttatta őket leíró nyelvtanában, azaz a gyakorlatban.

9. Lotz tudományos és szervező munkájával KIEFEREN kívül még ROBERT AUSTERLITZ foglalkozik behatóan. Ez az előadás azon nyelvtudományi irányzatokat mutatja be dióhéjban, amelyek az Amerikai Egyesült Államokban az 1940-es évek végétől Lotz haláláig (1973.) igyekeztek megoldani a nyelvtudomány nagy kérdéseit, s amelyekhez Lotznak is több-kevesebb köze volt. Ez a rövid áttekintés oly tanulságos, hogy kíváncsúnak tartanám lefordítását és teljes egészében való közzétételét valamely közérdekű magyar nyelvészeti folyóiratban.

10. Az itt ismertetett kötet nyolc olyan értekezést is tartalmaz, amely kevésbé szorosan fűződik Lotz János személyéhez. ÖSTEN DAHL az aspektus, a nyelvtani eset és a tranzitivitás kérdéseiről ír különös tekintettel a finnugor nyelvekre. Utal arra, hogy ezek tanítása fontos feladata az iskolai nyelvoktatásnak. HANS KARLGRÉN arra hivatkozik, hogy a nyelvoktatás módszertana Lotzot is sokat foglalkoztatta, s ezzel kapcsolatban többféle igényt támaszt a svédországi nyelvoktatással szemben. CLAES-CHRISTIAN ELERT a geometriai metaforáról, LARS-GUNNAR HALLANDER a metrika némely kérdéséről értekezik. EVA MARTINS az idegen nyelvi szövegek olvasása során keletkező zavarok okait elemzi. ERLING WANDE a svéd és a finn nyelv kontrasztivitásának szempontjait világítja meg. TRYGGVE SKÖLD a finn *kymmenen* 'tíz' új etimológiai értelmezésének a lehetőségét villantja fel. BO WICKMAN a finnugor nyelvtudomány múltjából meríti témáját, s főleg SAJNOVICS meg GYARMATHI úttörő érdemeivel foglalkozik. Hangsúlyozza: mindketten joggal nevezhetők a finnugor összehasonlító nyelvtudomány megalapítóinak. Igaz, hogy SAJNOVICS még alig alkalmazza kutatásaiban az úgynevezett hangtörvényeket, mégsem vitatható el tőle a fenti megtisztelő cím. Hiszen FRANZ BOPP sem használta fel ismert művében a hangtörvényszerű megfelelés tanulságait, mégis — RASMUS RASK mellett — az összehasonlító indoeurópai nyelvtudomány megalapítójaként tartja őt számon a nyelvtudomány története.

A LOTZ JÁNOS emlékezetére kiadott, itt ismertetett kötet értékes hozzájárulás a nyelvtudomány történetéhez, főleg pedig Lotz János munkásságának alaposabb megismertetéséhez. Köszönettel tartozunk BO WICKMANNnak, hogy megjelenését lehetővé tette.

LAKÓ GYÖRGY

Herczeg Gyula, A régi magyar próza stílusformái

Tankönyvkiadó, Budapest, 1985. 293 lap

A stílustörténet ugyan nem új, de mégis alig kialakult tudomány. Módszeres alapelvei, kategóriái még tisztázatlanok. Kevés olyan tudományt ismerünk, amelyben annyi bizonytalanság és a közölt eredményeket jogosan érintő kétely volna, mint itt. Emiatt az eltérő nézetek jogosságát itt különösképpen hangsúlyoznunk kell. S hogy kialakulatlan, azt az is bizonyítja, hogy kevés a művelője, hogy kevés a szintézis, az átfogó munka, s csak nagy időközökben megjelenő kötetek jelzik izmosodását. Érthető, hogy nagy örömmel fogadunk minden megjelenő stílustörténeti munkát.

Ez a bevezető, mint látni fogjuk, több ok miatt is szükséges HERCZEG GYULA legújabb kötetének az ismertetéséhez. Értékelésemben a szerző felfogása felől közelítem meg vizsgálatait. Kiindulópontnak célkitűzését, alapelveit tekintem, ehhez viszonyítom az elért eredményeket. Diszciplínánk fejlődésének jelenlegi szakaszában ugyanis, mint fentebb már említettük, nem lenne produktív csak azért hibáztatni szóba jöhető vizsgálatokat, mert az alapul szolgáló szemlélet eltér, mondjuk, az ismertetést íróétól. És még inkább helytelen lenne a saját felfogást az egyedüli helyes nézet szintjére emelve imperatívuszokkal megfogalmazva valósággal erőszakolni, ami ezen a területen, sajnos, nem is olyan ritka eset. A kritikus fogalmazást ezzel példáznám: a három irányzatot egybe kell venni, korstílusnak kell felfogni.

Herczeg Gyula könyve egy sorozat harmadik kötete (az előzők: A modern magyar próza stílusformái. 1975.; A XIX. századi magyar próza stílusformái. 1981.). S mint a másik kettő, ez is stílustörténeti jelenségmonográfia. A vizsgált jelenség a mondat szerkezet, amit a szerző általában a közlésformákkal (az egyenes és függő beszéddel, a szabad

függő beszéddel), valamint a leírással egészít ki, de ezek tárgyalásában is a mondattani szempont az elsődleges, sőt az egyedüli, és így hiányzik a ma már egyre inkább általánosuló szövegtani (szövegszintű) megközelítés, amely a közlésformának és a leírás mondatszint feletti jellegének felel meg, amely nem tagadhatóan a tulajdonképpeni, a természetes vizsgálati keretet biztosítja.

A mondattani kizárólagosságból következik, hogy a szerző nem a könyv címében szereplő *stílusformát*, hanem csak a stílusformát alkotó egyik jelenséget, a mondatstruktúrát vizsgálja. Hogy a *stílusforma* fogalmi köre nem szűkíthető a mondatstruktúrára, azt a sorozat első kötetének ismertetése során szóvá tettem (MNy. LXXIII [1977.], 229; a *stílusforma* fogalmi körének — pozitíven értékelhető — bővítését szintén szóba hoztam a szerző „Móricz Zsigmond stílusa” című munkájának ismertetésében: MNy. LXXIX [1983.], 363). A mondatstruktúra vizsgálata mindenféleképpen helyes, sőt a mondatstilisztika elhanyagolt állapotát tekintve dicsérendő törekvés, de nem azonosítható a *stílusforma* jóval tágabb körű vizsgálatával. Ezért hangsúlyozom, hogy Herczeg Gyula idevágó munkái a leíró stilisztikai vagy stílustörténeti jelenségmonográfia körébe tartoznak.

Hogy a szerző miért a mondatstruktúrával és nem más jelenséggel foglalkozik, az nem lephet meg, hisz több mint három évtizedes vizsgálatainak sajátos, egyéni jellege a mondattani, a mondatstilisztikai súlypontból fakad. Nem árt hangsúlyoznunk, hogy a mondatstilisztika kifejlesztésében Herczeg Gyulának igen nagy érdemei vannak. Senki sem tett annyit ezen a területen, mint ő. Idevágó munkásságát a magyar stilisztika fejlődésében egyik fontos fordulópontnak tekinthetjük (a fordulópontok jelzését l. tőlem: *Linguistic Theories and the Present State of Hungarian Stylistics*. MOHN ODMARK (Szerk.), *Language, Literature and Meaning II — Current Trends in Literary Research*. Amsterdam, 1980. 255).

A Bevezetésben a vizsgálat elvi kérdéseiről szólva a szerző a korábbi kötetek jelzéseire utal: a vizsgálatokat az előző „kötetekben követett elvek és szempontok szerint végeztük” (3), azaz — ahogy a megelőzőben megfogalmazta — „elsőrendű feladatunknak tekintettük . . . a szerkezeti kapcsolatok vizsgálatát, a mondatstruktúrák igen részletes és szemléletes elemzését, mert így tudtuk kimutatni a stíluskorszakok alapvető jellegzetességeit” (A XIX. századi magyar próza stílusformái 7). A vizsgálat tárgyának a próza stílusát tekinti, amit — mint ahogy már tárgyaltuk — így értelmez: „stíluson jelen esetben a tartalom nyelvi burkát, de mindenekelőtt a mondatstruktúrákat értjük, továbbá egyes íróknál a képlátás bizonyos kérdéseit, feltéve, ha összefüggnek a szerkezetekkel” (A modern magyar próza stílusformái 9). Egy helyen azonban mintha a jelenségvizsgálat tényére utalna, igaz, nem a számunkra fontos elvi kérdést jelentő egész és rész viszonya, hanem más természetű összefüggés alapján: „a szemelvények e g y - e g y m o n d a t - s t i l i s z t i k a i j e l e n s é g e t szemléltetnek” (A XIX. századi magyar próza stílusformái 9).

A cél tehát a mondatstruktúrák stilisztikai, stílustörténeti szempontú vizsgálata. Hosszabb-rövidebb szövegrészek mondatstruktúráit elemzi, kiemeli a főbb szerkezeti sajátosságokat, és ezeket bizonyos fejlődéstörténeti kategóriákhoz köti, amelyeket „stilisztikai kategóriának” (188) vagy pedig „irányzatnak” (188), „iránynak” (132) nevez. Az elemzések önmagukban véve jók, és jól szemléltetik a kérdéses mondatstilisztikai jelenséget, és ezeken át a szóban forgó stílustörténeti kategóriákról is felvilágosítanak. Az elemzésekről, épp mert szerintünk jól sikerültek, semmi megjegyznivalónk sincs.

Az elemzések eredményeit öt történeti kategória összegezi (amelyek a XVI. századdal kezdődően három évszázadot fognak át): az életszerű stílus, a mesterkélt stílus, szenvedély és mértéktartás, a tárgyiaság felé, a világos stílus. Mindegyik egy külön fejezet témája. Megnevezésükben rendszerint a *stílus* műszó szerepel, de van olyan is, amelyben

a stílust meghatározó emberi magatartás (szenvedély, mértéktartás), illetőleg az irányzat jellegére utaló szó (tárgyiasság, világos) a megnevezés alapja.

Az első az életszerű stílus, amit elsősorban Heltaitól vett szövegrészletekkel, az azokból kiemelt mondatokkal szemléltet. A második a mesterkélt stílus, amit bonyolult körmondatosságával jellemez, és amely nagy mértékben különbözik a Heltaira jellemző rövid mondatos, életszerű stílustól. A bonyolult, szövevényes mondat-szerkezetek lényegét a mellékmondatok láncszerű felépítésében és csigavonalszerű összefűzésükben látja (132). Ilyen mondat-szerkezeteket idéz Zay Ferenc emlékiratából és Bethlen Gábor leveleiből. Arról is tájékoztat, hogy Zay és Bethlen mellett helyenként Magyarai István és a Folio-posztillát író Bornemisza Péter szövegeiben szintén sok a bonyolult körmondatos mondat-szerkezet, ami miatt az említett írók műveinek nyelve sokszor nehézkesnek tűnik a mai olvasó számára (83). De ez — vélekedik a szerző helyesen — mégsem elmarasztalandó hiba, hanem egy fejlődési szakasz stílári sajátossága: „az érdemet azonban nem szabad megtagadni attól sem, aki körmondatosan fogalmaz” (83).

A harmadik irány neve: szenvedély és mértéktartás. Az idetartozó mondat-szerkezetek fő sajátossága a halmozáson alapuló mondatbővítés, mondatrészek és mondatok halmozása és egyáltalán a szószaporító kifejezési mód. Ez a halmozás egyben ritmust teremtő és ritmust alakító tényező. Közvetlen indítékuk az, hogy „a mondanivaló belső szenvedélytől fűtött” (132). A jelenséget megvilágító példák a következő szerzőktől vannak: Magyarai István, Alvinci Péter és Zrínyi Miklós néhány szövegrészlete. Ennek ellentéte a mértéktartás, aminek nyelvi formája a szimmetrikus szövegépítkezés. Ezen „jól szemléltethető a világosságra törő szerkesztés, az az igény, hogy a mondanivaló szabályosan legyen elrendezve” (145). Jellemző ez Zrínyire, valamint Pázmányra. A stílust alakító összefüggést a szerző egészen ötletesen ezzel a kettősséggel magyarázza: „a részletek halmozása és a rendtevé” (169). Valóban különösen Pázmányra jellemző, hogy a világos gondolatvezetés fonalát nem veszíti el. E fejezet végén említi meg a szerző számunkra nem egészen megokoltan Rimayt, hisz nála a halmozás, a szószaporítás nem a fenti két alapállásból fakad. Az viszont igaz, hogy nála a mondat-szerkezet ugyanúgy, mint a többi stílus eszközök dekoratív, játékosá teszi a stílust (184).

A „Tárgyiasság felé” a címe a negyedik irányzatot tárgyaló fejezetnek. A szóban forgó irányzatot Herczeg Gyula öt prózaíró szövegei alapján tárgyalja: Szalárdi János, Kemény János, Bethlen Miklós, Cserei Mihály és Apó Péter. A mondat-szerkezeteket meghatározó és esztétikáinak nevezett tényezőként a következőket említi: valóság-hűség, aprólékosság, szociográfiai érdeklődés, az embereket és eseményeket árnyaltan bemutató részletezés, sok esetben az egyéni kitárulkozás és vallomások, az intimítások megnövekedése és a magánélmények. Ezek valóban mind jellemzőek az erdélyi történet- és emlékirók munkáira. Magukban a mondat-szerkezetekben a megelőzőkhöz viszonyítva csak az a közös vonás, hogy nincs bennük szimmetrikus felépítés. Különbözik egyaránt vannak hosszú és rövid mondatok, egyszerű és bonyolult szerkezetek. A legfontosabb az, hogy az új mondattani jelenségek, például a részleteket rögzítő főnevek és igék halmozása, a laza mellérendelő mondatfűzések, az egyszerű felépítésű határozói igeneves szerkezetek vagy az elliptikus, rövidítő szerkezetek „a mondat felépítésének egyszerűségét és hatékonyságát vannak hivatva biztosítani” (188). Ezzel természetesen egyetérthetünk már csak azért is, mert az egyszerűség és hatékonyság valóban jól kivehetően fakad e szóban forgó mondat-szerkezetekből. De ez önmagában még aligha lehet tárgyiasság, hisz ez a stílári minőség elsősorban szemantikai sajátosság, amelyben pusztán csak hordozói (természetesen arra alkalmas hordozói) lehetnek az említett mondat-szerkezetek, de nem közvetlen összetevői, alakítói.

Az ötödik irány a világos stílus, amit a szerző Faludi, Mikes és Kármán prózájából vett szemelvényekkel példáz. Róluk szólva azt emeli ki, hogy eltávolodtak a terjengős és

körülményeskedő stílustól, és hogy mondatépítkezésük egyszerű és világos (262), feltűnő „a rövid mondatosság, vagyis a kijelentő mondatok egymásra következése és az alárendelés háttérbe szorulása” (271). Ezek mind helyes megállapítások. Azzal is egyetérthetünk, és stílustörténeti szempontból fontos megállapításnak tekinthetjük, hogy a mondatfűzés gördülékeny, és hogy ez akkor új, modern jelenség volt. Ugyancsak sokatmondó megállapítása az is, hogy Kármánnál „a mondatfűzés modernségét nyomatékosítják a rövid felkiáltó mondatok” (276).

Összegezeként mindenekelőtt azt kell kiemelnünk, hogy Herczeg Gyula a maga elé tűzött célt megvalósította. Alaposan, részletekbe menően elemzett mondat szerkezeteket, és az elemzések eredményei alapján irányzati jellegzetességeket mutatott ki.

Vizsgálatai azonban nem merülnek ki a leírásban, hisz a szinkronia mellett a diakroniát sem hanyagolja el. A kronológiai sorrendbe állított irányzatok mondattani jellemzése, a tiszta leírás egy fejlődésrajznak, a mondatstilisztikai jelenségek történeti vizsgálatának az alapja. Más fogalmi rendszer alapján azt mondhatjuk, hogy a szerző tulajdonképpen szinkrón metszeteket vizsgál. Egy-egy ilyen metszet, tehát egy-egy irányzat leírását nagyon szerencsésen azzal egészíti ki, hogy egybevetésük alapján különbségeket állapít meg, és ezeket a különbségeket változások eredményeként fogja fel.

Ebben persze a szerző még tovább is mehetett volna: még több változást is kimutathatott volna, és így még jobb fejlődésrajzot hozhatott volna ki. De el kell ismernünk, hogy amit fejlődési mozzanatként olvashatunk, az nagyon is figyelemreméltó. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy jók és sokatmondóak a változás tényére utaló különbségjelzései, például: a történet- és emlékirók szövegeinek mondat szerkesztését a megelőző korszakétól „élesen eltávolítja a szimmetrikus és paralelisztikus felépítés kerülése” (188), Mikes és Faludi újítását „a terjedős és körülményeskedő curialis stílustól való eltávolodás és a világos, egyszerű mondatépítkezés” jellemzi (262). Mindent egybevetve állíthatjuk, hogy Herczeg Gyula a szinkrón vizsgálatokból elfogadható módon fejlesztett ki diakroniát, ami arra utal, hogy elfogadta Roman Jakobson elvét, azt, hogy a történeti poétikának — ugyanúgy a mi esetünkben a történeti stilisztikának — „az egymást követő szinkrón leírások sorozatára kell épülnie” (Hang — Jel — Vers. Bp., 1969. 215).

Külön probléma Herczeg Gyulánál az irányzatok megítélése. Láthattuk, hogy kerüli a szokásos, az irodalom- és stílustörténetben általánosult irányzatokat. És ezt mint fontos nézetet előre jelzi: „stilisztikai korszakainkat nem azonosítottuk az irodalomtörténeti korszakokkal, beosztásokkal, elnevezésekkel. Művünkben elő sem fordulnak olyan szakkifejezések mint: *reneszánsz, barokk, manierizmus, felvilágosodás*” (5–6). És arra is utal, hogy miért kerüli őket: „a nyelvi jelenségeknek . . . sajátos mozgásuk van” (6). Herczeg Gyula felfogását véve alapul az előbbi megokolást még egy további érveléssel lehetne kiegészíteni. Arra gondolok, hogy még ma is lehet bennünk valamilyen — gyakran túlzó — tartózkodás, sőt fenntartás mindazzal szemben, ami az egykori szellemtörténeti iskolával vagy a vele nem egészen rokontalan Crocéval és utóhatásával függ össze, mindenekelőtt azért, mert a kritikus irányzatok spekulatív vizsgálata és egyáltalán a tényanyag elhanyagolása annak idején a szakemberekből jogos kételeyeket váltott ki, és ebből a szépsziszből még mára is sok megmaradt. Ilyen — és mint láttuk sok mindenben érthető — fenntartás feltételezhető Herczeg Gyulánál is. Álláspontját, azt, hogy kerüli az irodalomtörténeti irányzatokat, önmagában nem vethetjük el. Állítom ezt még akkor is, ha magam más véleményt vallok. Mint oly sok más idevágó nézetet és egyáltalán stílustörténeti problémát, Herczeg Gyulának ezt a véleményét is egy lehetőséget és egyben vitatható véleménynek tartjuk. Kérdéses ugyanis, hogy valóban produktív-e a szóban forgó irányzatok kerülése, és hogy a vizsgált mondatstilisztikai jelenség szempontjából tényleg relevánsabbak-e a szerzőtől körvonalozott irányzatok (amelyeket különben pusztán mondat-

szerkezeti sajátosságokkal aligha lehet a kívánt mértékben tartalmassá és eléggé megkülönböztető értékűvé tenni).

S hogy ezt a kérdést felvetem, annak még egy oka van. Úgy látszik ugyanis, hogy a Herczeg Gyulától elkülönített és mondattanilag jellemzett irányzatok, legalábbis egy részük csak megnevezésükben különböznek az irodalom- és stílustörténetben számontartott irányzatoktól. Az *életszerű*-nek nevezett stílus a Heltaival kezdődő és a felvilágosodásig kitartó *előnyelvi*, *népies* stílussal azonosítható. A *szenvedély* pedig a barokk kategóriája, amelyen belül a *mértéktartás* csak azt jelenti, hogy például Pázmánynál a barokk csak tompítva hat, hisz a szövegezési módjára olyannyira jellemző fegyelmezettség és a latin szintaxis logikája korlátozza a barokk érvényesülését, így alakul ki nála egy mérsékelt barokk stílus, amelyet SZERB ANTAL — szerintem találó műszóval — „könnyed komplikátságnak” nevez (Magyar irodalomtörténet. V. kiadás. Bp., 1972. 94). A világos stílus viszont a rokokó velejárója, hisz ott vált uralkodóvá egyik alakító eszköze, a rövid mondat szerkezet és a könnyed mondatfűzés. A másik két stílus (a mesterkelt és a tárgyias) sajátosságai más elosztással szintén beilleszthetők a kor irányzataiba.

Mindezekon túlmenően elmondhatjuk, hogy Herczeg Gyula könyvének nagy érdeme, hogy megbízható tényanyagot hasznosít, és hogy kiindulópontja mindig ennek a vizsgálata, a kiválasztott szöveg mondatainak elemzése. Nem olvashatunk egyetlen olyan megállapítást, grammatikai vagy stilisztikai minősítést sem, amely nem közvetlenül adódik a nyelvi anyagból. Ennek tüzetes elemzése alapján fed fel mondatgrammatikai stiláris sajátosságokat, amelyeket stílustörténeti jellegű átfogó kategóriák, irányzatok szerint foglal össze. Így ér el új eredményeket egy eddig eléggé elhanyagolt területen, a XVI–XVIII. század prózájának stílustörténeti vizsgálatában. HERCZEG GYULA könyve mind a vizsgálati, elemzési eljárásokban, mind pedig az elért eredményekben nagy értéket képvisel. Hogy ma többet tudunk a régi magyar próza stílusának egyik alkotóeleméről, a mondat szerkezetekről, azt Herczeg Gyula munkájának köszönhetjük.

SZABÓ ZOLTÁN

Skutnab-Kangas T., *Bilingualism or not: The education of minorities*

(Translated By MALBERG L., CRANE D.) — Avon: Multilingual matters. No 7., 1984. XVIII + 378 lap

(Kétnyelvűség vagy mégsem: a nemzetiségi kisebbségek oktatása.)

A két- és többnyelvűség (plurilingvizmus — N. DENISON) kérdéseinek tanulmányozása több évszázados múltra tekint vissza. Így pl. már BIONI FLAVIUS (XV. század) kezdte vizsgálni azok beszédét, akik két vagy több nyelvet felváltva használnak.

De e problémakör kérdéseit behatóan csak napjainkban kezdik elemezni, amikor a különféle nyelvészeti iskolák, irányzatok képviselői — a „modernizált” újgrammatikusoktól, a strukturális deskriptivistákon és a transzformációs preskriptivistákon át egészen az „új isteni igazságot” hirdető variacionisták, vagyis: a nyelv változatait elemző kutatók második nemzedékéig — a nyelv funkcionálásának, változásának és fejlődésének a modellezésében egyre nagyobb figyelmet szentelnek a nyelvi kölcsönhatásnak, és ezen belül a két- és többnyelvűség nyelvészeti és különösképpen pszicholingvisztikai kérdéseinek. (L. ROT SÁNDOR, A kárpáti nyelvi area két- és többnyelvűségének nyelvészeti kérdései: Areális nyelvészeti tanulmányok. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp., 1983. 181–205.)

A két- és többnyelvűség önmagában véve érdekes probléma. Igen elterjedt, lép-ten-nyomon találkozunk vele. A földkerekség sok országában és területén a lakosság jelentős része két- vagy többnyelvű: például az USA-ban, a Szovjetunióban, Kanadában, Ausztráliában, Belgiumban, Svájcban, Elzászban, a Baszkföldön, Katalóniában, Wallesben, Tirolban, Indiában, Pakisztánban és másutt. A két- és többnyelvűség nagy szerepet játszik ezeknek az országoknak a társadalmi életében, művelődésében és oktatási rendszerében.

T. SKUTNAB-KANGAS finn nyelvész, a filológia doktora, a nemzetiségi kisebbségek és szociolingvisztika problémáinak szakembere. A 12 részből álló könyvét az ősi (autochton) nemzetiségi kisebbségek és emigránsok kétnyelvűségi problémájának szentelte. Megvilágítja a kétnyelvűség kérdését és annak szerepét a nemzetiségi kisebbségek politikai életében, és áttekinti a nyelvpolitika néhány aspektusát azon országokban, ahol a legélesebb az oktatás problémája a kétnyelvűség körülményei között. Miközben meghatározza a nyelv különböző kategóriáit és funkcióit tanulmányozó tudományokat, a szerző a következő táblázatot alkalmazza:

Kategória	Az anyanyelv meghatározása	Tudományág
1. Eredet	Az a nyelv, melyet a gyerek először ismert meg születése után; az a nyelv, melyen az egyén először lép érintkezésbe környezetével.	Szociológia
2. A nyelv tudásának foka	Az a nyelv, amit az egyén legjobban ismer.	Nyelvészet
3. Funkcionálás, felhasználás	Az a nyelv, amit az egyén leggyakrabban használ.	Szociolingvisztika
4. Pszichológiai aspektusok	Az a nyelv, mellyel az egyén a tárgyakat összeköti jelekkel; az a nyelv, melyen a környezet meghatározza az egyént mint a nyelv képviselőjét.	Társadalom-pszichológia, egyéni pszichológia
5. Automatizmus	Az a nyelv, melyen az egyén számol, gondolkodik, álmodozik, naplót vezet stb.	Általános koncepciók

A kétnyelvűség problémájával kapcsolatban a szerző a következő kérdéseket érinti: milyen változásokon mennek keresztül a nyelvek kölcsönös kapcsolatuk révén; van-e különbség a második nyelv felnőttek és gyermekek általi elsajátításában; hatással van-e a kétnyelvűség a gyermekek értelmi képességeire és milyen körülmények közt; milyen a társadalmi helyzete a két nyelvet ismerő egyéneknek; hogyan értékelhető a kétnyelvűség egyéni és társadalmi szinten. Azon általános kategóriák, melyek alapján a kétnyelvűség meglétére következtethetünk: a nyelvek különböző struktúrái, a kölcsönös érthetőség, a szociális funkció. A kétnyelvűség tanulmányozása fontos az alap- és második nyelv kölcsönhatásának vizsgálatához, rámutat a nyelvek közti különbségekre és értékeli a két nyelv összefonódását. Emellett a szerző nemcsak mint lingvisztikai, hanem mint szociolingvisztikai jelenséget is elemzi a kétnyelvűséget.

A szerző a kétnyelvűség különböző típusait is megállapítja: természetes, tanult (akadémiai), kulturális. Azonkívül megkülönböztet „elit” kétnyelvűséget, azaz a második nyelv elsajátítása a felsőfokú oktatás keretében történik, és „népi” kétnyelvűséget, azaz a második nyelv elsajátítása a nyelv képviselőjével való mindennapos érintkezés folyamatában megy végbe. A kétnyelvűség utóbbi típusának képviselői a nemzetiségi kisebbségek, melyek ugyanakkor a többség képviselői is a fejlődő országokban.

A gyermekek két nyelvet tanulásának problémáját kor szerinti sajátosságai és nemzeti hovatartozásuk szempontjából vizsgálja. Ezzel kapcsolatosan kutatja a második nyelv tanulásában megnyilvánuló különbségeket a nemzetiségi kisebbségekhez és a lakosság alaprétégeéhez tartozó gyermekek között. Az utóbbiak úgy tanulják az idegen nyelvet, mint bármely más tantárgyat. A nemzetiségi kisebbségek számára nincs választás: a többség nyelvét kénytelenek megtanulni, mivel az oktatás csak ezen a nyelven történik. Ebben az esetben a szerző az ún. funkcionális kétnyelvűség alkalmazását ajánlja, azaz a gyermek mindkét nyelvet használja az érintkezésben. Tesztrendszereket sorol föl a kétnyelvűség mérésére, azaz olyan tesztek, amelyekben az egyén szabadon beszél a nyelven; amelyekben megmutatkozik, melyik nyelv dominál a használatban.

Arra a következtetésre jut, hogy a kétnyelvűség pozitív szerepet játszhat a két nyelv képviselőjének általános fejlődésében, az absztrakt gondolkodásban, azon képesség kialakulásában, ami értékelni tudja a nyelv bizonyos aspektusait az élő beszéd fejlődésében. Vizsgálja a kétnyelvűség negatív szempontjait is, pl. írásbeli feleltetés azonos követelmények mellett az alapnyelv képviselői és az ezen nyelvet tanuló nemzeti kisebbségek képviselői számára. A szerző véleménye szerint a kétnyelvűség minden következménye (szociális, pszichológiai) attól függ, hogyan és milyen körülmények közt készítették föl a két nyelvet azonos fokon ismerő gyermekeket a feladat előtt, azaz, mennyire váltak kétnyelvűekké.

Kísérletet tesz a szemiolingvisztika jelenségének magyarázatára, amikor az egyén nem azonos fokon bírja anyanyelvét és azon közeg nyelvét, amelyben él. A „kettős szemiolingvisztika” szakkifejezést a szerző egy olyan egyén példáján magyarázza meg, aki már nem használja anyanyelvét, de még nem tudja kellő fokon tartózkodási helyének nyelvét. Különösen éles a kettős szemiolingvisztika problémája az iskolákban, a nemzeti-iségi kisebbségek oktatásánál (Svájcban, NSZK-ban stb.).

Ez az érdekes könyv hasznos lehet az areális nyelvészettel foglalkozó szakemberek számára, valamint a nemzetiségi iskolákban és az idegen nyelvek gyakorlati oktatása hatékonyságának emelésén (a mesterséges kétnyelvűség kiépítésén) fáradozó pedagógusok részére.

ROT SÁNDOR

K Ü L Ö N F É L É K

Magyar Őstörténeti Lexikon (Tervezet)

Egy Magyar Őstörténeti Lexikon gondolata és szükségszerűsége már eddig is nem egy őstörténettel foglalkozó szakemberben felmerült. A MTA Őstörténeti Munkaközössége 1981. március 19-én és november 20-án, majd 1985. febr. 24-én tartott szűkebb körű ülésén az elképzelést kívánatosnak és megvalósítandónak tartotta, és a terv összefoglalására kért fel.

1. A szakemberek számára igen hasznos volna, ha egy olyan magyar őstörténeti lexikon állana rendelkezésükre, amelyben nem csupán a különféle rokon tudományágak szakkifejezéseinek szabatos meghatározását, valamint a fogalmak, tárgyak, nevek, események, történeti személyek, auctorok, művek, tudósok címszava alatt az ezekre vonatkozó ismeretanyag világos összefoglalását találnák meg, hanem a vitatott nézetek tudománytörténeti összegzését is irodalmi utalással, illetve a kérdésre vonatkozó irodalommal.

A nagyközönségben rendkívüli érdeklődés él az őstörténet kérdései iránt, aminek oka nemcsak a népünk ősiségének, dicső eredetének keresése iránti patrióta hajlam — olyan romantikus ábrándok hajszolása, mely a szomszéd- és más kelet-európai népek történetírásában hivatalos irányvonalként is jelentkezik —, hanem az egészséges nemzet-tudat által felkeltett érdeklődés: kik vagyunk, honnan jöttünk, „mi a magyar”, s mi volt a viszonyunk más népekhez?

Egy mindkét igényt kielégítő lexikon csak a túlméretezett tudományos és a kis terjedelmű népszerű elképzelés között, mintegy félúton valósítható meg.

A szakember számára a források, a különféle nézetek és az irodalom teljes összeállítására volna a leghasznosabb, mely jórészt mentesítené a könyvtárakban való utánkereséstől, de egy túl nagyra méretezett mű, mintegy a nagy PAULY-WISSOWA Realenziklopedie magyar megfelelője belátható időn belül nem volna megvalósítható, s már terjedelme miatt sem kerülhetne a nagyközönség asztalára. Egy kisméretű tájékoztató lexikon néhány soros útbaigazítással talán kielégítené az olvasótábor jó részét, a források ismertetése és a vitás nézetek kifejtése nélkül azonban a többség számára nem volna meggyőző, s a szakember kevéssé venné hasznát, amihez hozzáfűzendő, hogy az utóbbi típusba sorolható szakszótárak egy-két ember munkájaként is létrehozhatók.

Meg kell találni a középutat a maximalista tudományos igény és a rövid, népszerű tájékoztatás közt; aminél szem előtt tartandó Ligeti Lajos akadémikusnak az Őstörténeti Munkaközösség november 20-i ülésén nyomatékkal hangsúlyozott nézete, hogy a Lexikon „tudományos színvonalat olvasható módon” képviseljen. Legreálisabbnak két 60—70 íves kötetből álló mű tűnik. A hasonló terjedelmű lexikonok felsorolása helyett legyen elég itt arra utalni, hogy a bizantinológia két alkalommal kísérletezett nagy terjedelmű „Realenziklopedie” létrehozásával, s mindkettő csődje után most J. IRMSCHER Berlinben és A. KAŽDAN Amerikában indította el egy-egy kétkötetes lexikon munkálatait (az utóbbi 200 összefoglalás mellett 7000 rövidebb című alatt tárja elő a számos tudományág területén művelt bizantinológia anyagát).

2. Az őstörténet egyik fő meghatározója, hogy olyan előidők történetével foglalkozik, melyekre nézve írott forrás nincs vagy alig áll rendelkezésre. Ebből következik, hogy az őstörténet számos tudományág (ókori és középkori történet, nyelvészet, régészet, művészettörténet, éremtan, embertan, néprajz, zenekutatás, palaeográfia, archeozoológia, archeobotanika stb.) segítségét veszi igénybe, egy őstörténeti lexikon pedig ki kell terjeszkedjék a különféle érintett szaktudományoknak anyagára, illetve tárgyára és a vizsgálataikba bevont módszerére.

3. A lexikonnak a magyar előidők minden vonatkozását fel kell ölelnie időben és térben.

Ami a rendszeres tárgyalás időhatárait illeti, a kezdeteket illetően a nyelvtudomány mai álláspontja irányadó: a magyar nyelv végső fokon az uráli nyelvcsalád tagja; a protouráli társadalom pedig hat-hétezer évvel ezelőtt, az i. e. V. évezred körül lakhatott együtt. Ugyanakkor nem lehet elzárkózni esetleges korábbi kapcsolatok (uráli—altáji, uráli—indoeurópai) kérdésétől. A magyar őstörténetet lezáró időpontnak a magyar államszervezés (1000) tekintendő. A forrásadottságok, a társadalomfejlődés, de a közérdeklődés szerint is kívánatos a lexikonnak a királyság és a keresztény egyházszervezet megalapításával történő befejezése; egyes, a XI. században elhaló jelenségek azonban még érvényesítendőek benne.

4. A lexikon anyagának térbeli kiterjedése, a benne ismertetett népek és kultúrák nem szorítkozhatnak az uráli—finnugor—ugor—magyar vonalra. Az előmagyarság az

Urál vidékétől a Kárpát-medencéig számos néppel állt olyan szoros kapcsolatban, ami kihatott embertani arculatától kezdve művelődésén keresztül szokincsére. Az alakulásában szerepet játszott különféle iráni, török, szláv s egyéb népcsoportok, illetve népek helyet kell hogy kapjanak benne a magyarság elődeire gyakorolt hatással együtt. A magyarok szkíta és hun eredeztetésének évezredek hagyománya ugyanakkor szükségessé teszi az Európába nyomult steppenépek rövid ismertetését a kimmerektől kezdve a kunokig. De nem rekeszthetők ki azon népek sem, amelyek közvetve vagy közvetlenül szerepet játszottak a Kárpát-medencébe költözött magyarok életében. A pannóniai és dáciai „romkontinuitás” tette lehetővé, hogy honfoglaló vezérek helyenként lakatlan római várak mellett szálljanak meg, s a rómaiak és dákok ismertetése mellett szükséges egy-egy összefoglaló címszót a népvándorlás itt megtelepedett népeinek is szentelni. A kalandozások korának ismertetése azt is kívánatosná teszi, hogy azokról az országokról is szót ejtsünk, amelyekkel a kalandozók ellenséggként vagy barátként érintkezésbe léptek. Tárgyalandók azon népek, illetve nyelvek is, amelyeket a magyarral áltudományos módon többben rokonítottak, pl. sumér, munda, de az egyéni dilettantizmus szülte rokonításoktól (engver—angol, héber, tűzföldi indián) el kell tekinteni; ezekről az „őstörténeti csodabogarak”-ról írt áttekintésben lehet szót ejteni.

5. A lexikonnak ki kell terjeszkednie a tudományos irányzatok, módszerek és a számottevő munkássággal rendelkező szakemberek életének rövid ismertetésére. E tekintetben, de az egyes címszavak tudománytörténeti kidolgozásánál is, szükség volna a XVIII—XIX. századi, jobbára latin nyelvű őstörténeti irodalom bemutatására; alapul SZINNYEI „Magyar írók” című műve szolgálhat, de eredmény csak tematikus feldolgozásokból remélhető. (Ajánlatos volna disszertációtémának kiadni.) A tudományt előrevívó irányzatok és személyek ismertetése mellett szót kell ejteni a negatív irányzatokról (pl. marizmus), és esetleg utaló címszó formájában a dilettáns nézetek legismertebb zászlóvivőiről.

6. A lexikonnak tájékoztatást kell adnia az irodalomban. Az antik forrásokat használó lexikonok (még az 5 kötetes kis PAULY is) az auctor neve mellett zárójelben közöl forráshelyre való hivatkozást. Tekintettel a magyar őstörténet írott adatainak korlátozott számára, a forráshelyekre való hivatkozástól eltekinthetünk, és elegendőnek tűnik, ha olyan auctorok, illetve művek esetében, amelyek csak egyszer tesznek említést a magyarokról (pl. Gardízi, Metód-legenda) az auctornak, illetve műnek szentelt címszó alatt jelöljük meg a kiadást és lapszámot. Ugyanakkor a forráshelynek a címszó szövegrészeiben történt idézésénél zárójelben csak a forrás korára utalnánk, pl. Anon., Konst. Porph. esetleges szövegidézete esetében zárójelben az idézett fejezet száma adható meg. A kérdést lényegesen előrevívó szakemberek véleményére (pl. a rovársírnál: V. THOMSEN) a szerző nevével és mellette zárójelben évszámmal ajánlatos hivatkozni, s a címszó végén megadni az irodalmi hivatkozást. Minden vélemény felsorolását a XVIII. századtól — bármilyen hasznos, érdekes s olykor mulatságos volna is — a két kötetes terjedelem nem teszi lehetővé. Általában az előrevívó új eredmény, a beható taglalás és a nyomatékkaal bíró állásfoglalás idézendő a szerző nevével és az irodalmi függelékben a mű idézetével; erősen vitatható vagy megcáfolt nézet csak abban az esetben, ha az álláspont tudományos igényű kifejtésben jelent meg, és követőkre talált.

6. A mű terjedelmére, valamint az írott források soknyelvűségére való tekintettel forrásszöveg csak mulhatatlanul szükséges esetben idézendő, s csak magyar fordításban. Az idegen nyelvű címek és nevek írásában latin betűs átirás követendő (a görög esetében nem az 50-es években bevezetett magyar fonetikus, hanem a nemzetközi filológiában kö-

vetett átírás); a bizánci forrásokban fenntartott magyar tulajdonnevek esetében azonban a görög feljegyzéses névalak mellett a középgörög ejtés fonetikus átírása is közzendő.

7. A szócikkek megfogalmazásában csak olyan egyszerű és világos kifejezőmód engedhető meg, amelyet egy középiskolás első olvasásra megért. Kerülendő az idegen szakkifejezések használata, illetve csak olyan idegen műszók használata javallható, amelyekre nyílt utal, s bővebb magyarázata a lexikon címszavai közt fellelhető.

A lexikonban a gyakran használt nevek, fogalmak, utaló szavak rövidített alakban adandók meg; ezeknek, valamint a művek rövidítésének jegyzékét a munkatársak javaslatait figyelembe véve a szerkesztőség állapítaná meg. E tekintetben néhány mű irányadóul szolgálhat; általában a TESz., bizánci forrásokat illetően MORAVCSIK, BT. Folyóiratok esetében a tudománytörténeti tájékozódás végett az évszámmal való kötetjelölés részesítendő előnyben.

9. A szócikkek terjedelme egyenként állapítandó meg. Nagyjából irányadónak tekinthető a „Lexikon des Mittelalters” (München—Zürich, I. 1977—80.) cikkeinek terjedelme. (Rövid magyarázó cikk esetünkben pl. az *áldomás*, *Eresztvény*, *Huba*, *makrokefál*, *rotacizmus*: 10 félsor alatt; közepes kifejtő cikk pl. az *Attila sírja*, *bolgár fejedelmi lajstrom*, *fehér ló monda*, *Gombocz Zoltán*, *nemzet*, *pentatónia*, *pollenanalízis*, *Sarkel*: 10—50 félsor, azaz maximum 1 hasáb; hosszú összefoglaló cikk pl. az *arab irodalom*, *Árpádok*, *finnugor őshaza*, *honfoglalás kori temetők*, *kalandozások*, *kazárok*, *kontinuitás*, *ló*: tematikus taglalásban 1—8 hasáb, azaz maximum 4 oldal.) A szócikkek tipográfiai megformálására a TESz. címszavai javasolhatók, de meggondolást igényel az irodalom petittel való szedése.

10. A kötetben szükséges nagyszámú illusztráció (rajz, fénykép, térkép, grafikon) közlése; vitatott esetben (pl. finnugor őshaza) több vagy többet egyesítő térkép is. Ami a szakemberek portréit illeti, az elhunytak fényképének közlését javasoljuk.

11. A cikkek alatt kiteendő a szerző, illetve szerzőtársak neve.

12. A Magyar Őstörténeti Lexikont csak az Akadémiai Kiadó lexikonszerkesztősége tudja létrehozni. Főszerkesztőnek a MTA Őstörténeti Munkabizottsága HAZAI György akadémiust, az Akadémiai Kiadó főigazgatóját javasolta. Szakszerkesztőkre az Őstörténeti Munkabizottság tehet javaslatot az őstörténet egyes ágazataiban számottevő működést kifejtő, jó kritikai vénával és világos fogalmazókészséggel rendelkező szakemberekből. A szakszerkesztők feladata javaslattétel a szócikkekre és terjedelmükre, valamint a címszavak írására; végül az elkészült szócikkek lektorálása és elbírálása. A címszavak kidolgozásába kívánatos a MTA intézeteinek, az egyetemeknek és a múzeumok szakértő munkatársainak, valamint intézményen kívüli szakembereknek a bevonása.

GYÖRFFY GYÖRGY

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXXII. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1986. december 2-án tartotta meg LXXXII. közgyűlését a Magyar Tudományos Akadémia felolvasó termében.

1. Benkő Loránd elnöki megnyitója után Rácz Endre egyetemi tanár tartott előadást „Redundáns formák a magyar nyelv grammatikai rendszerében” címmel.

2. Ezt követően Mollay Károly főtitkár terjesztette elő jelentését a Társaság elmúlt másfél évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

1. Közgyűlésünk hagyományos időpontjának megváltozása miatt utolsó közgyűlésünk (1985. jún. 11) óta eltelt másfél esztendő tevékenységéről kell beszámolnom. Ez a közgyűlés hagyta jóvá a közgyűlés időpontjának áthelyezését őszre és választotta meg — főtitkári érdemeinek elismerése mellett — Szathmári Istvánt harmadik alelnöknek, aki Társaságunk külföldi kapcsolatainak gondozását kapta feladatul. Helyébe a közgyűlés Mollay Károlyt választotta meg főtitkárrul. Az elmúlt másfél esztendő is bővelkedett rendezvényekben és teendőkben, amit itt azért emelek ki külön, mivel ez év áprilisától október elsejéig Társaságunknak nem volt adminisztrátora, felolvasó üléseket sem tudtunk szervezni, bár Társaságunk számos egyéb kötelezettségeit a vezetőség egymás között megosztotta és elvégezte. Október 1-től kezdve Zsilinszky Gyuláné személyében ismét van adminisztrátorunk, aki napi négyórás munkaidőben látja el a Társaság ügymenetét. A féléves kiesésért tagjaink szíves elnézését kérjük.

2. 1985. jún. 22—25-e között zajlott le Székesfehérvárott az Önkéntes Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtők XII. Országos Találkozója, amelyet a Néprajzi Társasággal együtt rendeztünk. A találkozón Társaságunknak számos tagja vett részt. Az egyik napon Benkő Loránd elnökölt, ő adta át a Társaság által Rácz Sándornak adományozott Csűry-emlékérmet, Kiss Jenő titkár meg előadást tartott a nyelvjárási szólások és közmondások vizsgálatáról.

1985. júl. 8—9-én a Hazafias Népfront Országos Elnökségének honismereti munkabizottsága Sopronban rendezte meg a IV. Országos Honismereti Konferenciát, júl. 10—12-ig pedig ugyanott a XIII. Országos Honismereti Akadémiát. Ezen Társaságunkat Mollay Károly főtitkár képviselte, aki előadást is tartott a nyelvtudományi kutatások honismereti vonatkozásairól.

1985. okt. 11—13-ig Társaságunk a Magyar Irodalomtörténeti Társasággal együtt Egerben vándorgyűlést szervezett. Társaságunkból Deme László, Horváth Mária, Ruzsiczky Éva, Éder Zoltán és Balázs János tartottak előadást a felvilágosodás korának nyelvtudományi kérdéseiről.

1986. febr. 21—22-én Társaságunk és a KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke előadói konferencián emlékezett meg Csűry Bálint születésének századik évfordulójáról. Ezen Benkő Loránd mondott köszöntőt, előadást tartott Imre Samu, Balassa Iván, Végh József, Kovács István, Szabó István, Kálmán Béla, Kiss Jenő és Sebestyén Árpád. A megjelenésben akadályozott Szabó T. Attila előadását Csűry Bálintról (vö. MNy. XXXVII, 65—72) fia, Szabó T. Ádám olvasta fel.

1986. ápr. 18—20-ig Társaságunk ismét a Magyar Irodalomtörténeti Társasággal együtt, Tóth Árpád születésének századik évfordulóján Debrecenben rendezett emlékülést, amelyen tagjaink közül Sebestyén Árpád és Kozocsa Sándor tartott előadást, Mollay Károly pedig a zárszót mondta.

Társaságunknak kétségtelenül egyik legfontosabb rendezvénye volt az 1986. jún. 28–30-ig Nyíregyházán a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Magyar Tanszékével közösen szervezett VII. Anyanyelv-oktatási Napok előadássorozata, amelyen az ország különböző részeiből 120 pedagógus vett részt, köztük számosan Társaságunk tagjai. A tanácskozást Benkő Loránd elnök nyitotta meg. Délelőttönként előadások hangzottak el a „Szemlélet — tananyag — módszer” címszavak köré sűrítendő témákból, az első két nap délutánján pedig négy szekcióban iskolatípusonként lényegében a tantervi korrekcióról folyt a vita. Előadást tartottak Fülöp Lajos, Szépe György, Lengyel Zsolt, Károly Sándor, Fábíán Pál, Felde Györgyi, Pásztor Emil, Korompay Klára, Gáspári László, Kereszty Zsuzsa, Szende Aladár és Z. Szabó László. Zárszót Mollay Károly főtítkár mondott. A szekcióelnökök egy-egy plenáris ülésen számoltak be a szekciók tanácskozásairól, úgy-hogy ezekről mindenki értesülhetett. A két évvel korábban megrendezett VI. Anyanyelv-oktatási Napok anyaga éppen a VII. rendezvénysorozat idejére jelent meg Bachát László, Fülöp Lajos és Szathmári István szerkesztésében (Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének áramában. Bp., 1986). Reméljük, hogy az ideinek anyaga Fülöp Lajos tagtársunk gondozásában belátható időn belül ugyancsak napvilágot lát.

Az esztendő kiemelkedő rendezvénye volt a IV. Magyar Névtudományi Konferencia. 1986. okt. 8–10-ig Zalaegerszegen a 100 évvel korábban ott született Pais Dezső emlékére mintegy 100 előadás hangzott el a négy szekcióban. Pais Dezső (sírját a Farkasréti temetőben az évfordulón, márc. 20-án Társaságunk nevében Balázs János, Balogh Lajos, Horváth Mária és Kázmér Miklós koszorúzta meg) alakját Benkő Loránd, Hajdú Péter, Tolnai Gábor és Hadrovics László előadása idézte fel. A plenáris előadásokat J. Soltész Katalin, Kiss Lajos, Hajdú Mihály és Ördög Ferenc tartotta. Ekkor került először sor a Társaságunk közreműködésével Zala megye által alapított Pais-emlékérem és Pais-díj átadására: a 80 esztendő Szabó T. Attila volt az első kitüntetett. Pais Dezső születésének 100. évfordulójára a Zala Megyei Könyvtár fénymásolatos sokszorosításban, 300 példányban jelentette meg a „Pais Dezső és a szülőföld” című kötetet, amelyben Paisnak a Zala megyével kapcsolatos írásait gyűjtötte össze. A kötetet a konferencia résztvevői között osztották szét. A konferencia idejére készült el Fischer György zalaegerszegi szobrász Pais-portréja is, amelyet a Pais Dezsőről elnevezett általános iskolában lepleztek le. Itt a Társaság koszorúját Kiss Jenő titkár helyezte el.

Jellemző az esztendő sűrű programjára, hogy a zalaegerszegi rendezvény befejezését követő napon kezdődött meg Budapesten a Helsinki Egyetem finnugor, balti-finn és finn nyelvi tanszékek cserecsoportjainak 1986. okt. 11–18-ig tartó látogatása Magyarországon. Társaságunk ezzel kapcsolatban az október 14-i Budenz-emlékülésen mint az egyik rendező volt érdekelt. Az emlékülésen Benkő Loránd elnökölt, a Társaság tagjai közül Hajdú Péter és Honti László tartott előadást. Az emlékülést megelőzően a rendezők a Kerepesi úti temetőben megkoszorúzták Budenz József sírját. Társaságunk nevében Mollay Károly főtítkár koszorúzott.

E rendezvényeken kívül az 1985/86. évben 14 felolvasó ülést tartottunk, tehát tízzel kevesebbet, mint az elmúlt évben. Ebből a magyar szakosztályban háromat, a szaknyelvi szakosztályban hetet, egyet-egyet pedig az általános nyelvészetiben, az általános nyelvészetiben és a germanisztikai-romanisztikaiban közösen, a szlavisztikaiban, a szlavisztikaiban és a szemiotikaiban közösen, a fonetikai-beszédművelésiben. Nem tartott ülést a finnugor, az orientalisztikai, a nyelvoktatási és a névtudományi szakosztály. Bizonyos, hogy felolvasó üléseink számának alakulására a jelentésem bevezetésében említett helyzet, valamint az említett egyéb, országos rendezvény is befolyással volt, mégis a jövőben a szakosztályok vezetői gondoljanak arra, hogy minden szakosztály ki-vegye a részét Társaságunk egyik működési területét jelentő felolvasó ülések rendezéséből. Előadóink sorában a következő külföldi kollégákat hallhattuk. 1985. okt. 1-én Klaus

Brinker hamburgi professzort „Der Text als sprachliche Handlung” címmel az általános nyelvészeti és a germanisztikai-romanisztikai szakosztály együttes ülésén; 1985. okt. 29-én B. A. Uspenszkij moszkvai professzort „»Anti-viselkedés« a kulturszemiotika tükrében (főként szláv népek anyagán)” címmel oroszul a szlavisztikai és a szemiotikai szakosztály együttes ülésén. Üléseink hallgatóságának száma természetesen változó, mégis említésre méltó: egy-egy jelentősebb előadásunkon annyian jelentek meg, hogy előadótermünk kicsinynek bizonyult (ilyen előadás volt pl. 1985. dec. 10-én Gunda Béláé „A moldvai csángók eredetéről”-ról vagy 1986. okt. 28-án Balázs Jánosé a Halotti Beszédről és az Ómagyar Mária-siralomról).

Debreceni csoportunknak 7 rendezvénye volt. Ezek közül kiemelkedik az 1986. szept. 10–12-e között „Nyelvészet és logika” címmel rendezett előadássorozat, amelyen Budapestről Kiefer Ferenc tagtársunk és Ruzsa Imre is szerepelt. A csoport megemlékezést tartott Zsirai Miklósról és Pais Dezsőről, 75. születésnapján köszöntötte Andrásyné Kövesi Magdát, 70. születésnapján Kovács Istvánt; „Anyanyelvünk itthon és külföldön” című rendezvényére meghívta Szabó T. Attilát és a Bessenyei György Tanárképző Főiskolán dolgozó társasági tagokat is. Beszámolót hallott a IV. Magyar Névtudományi Konferenciáról (ezen a csoport 7 tagja tartott előadást), továbbá a II. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszusról.

Szegedi csoportunk 5 ülést tartott, amelyen 6 előadás hangzott el, közte Wolfgang Veenker hamburgi professzoré „Die Frage des finnisch-ugrischen Substrats in der russischen Sprache” címmel. Ezenkívül 65. születésnapján köszöntötte Károly Sándort és Deme Lászlót. Előadást tartott Büky László, Nagy János, Szabó József, Békési Imre és M. Korchmáros Valéria. A csoport előadásain 15–27 fő jelent meg.

Nem volt Társaságunk rendezvénye, mégis megemlítem, hogy az 1986. szeptember első hetében Bécsben megrendezett II. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson Társaságunk számos tagja tartott előadást.

3. Társaságunk folyóiratának, a Magyar Nyelvnek ez évi 3. száma minden nyomdai nehézség ellenére közgyűlésünk idején már az előfizetők asztalán van, és remélhető, hogy a 4. szám az idén még napvilágot lát. Társaságunk kiadásában még 1985-ben jelent meg a „Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. 1521” című nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Megjelentek a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozatnak azok a számai, amelyeknek előkészületeiről a tavalyi titkári jelentés számolt be: 170. sz.: Név és névkutatás; 172. sz.: Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből; 174. sz.: ZSIRAI MIKÓS, Jugria (reprint); 175. sz.: LŐRINCZE LAJOS, Hogyan vitázunk — hogyan vitázzunk? Előkészületben, illetve megjelenés alatt vannak: 171. sz.: A pápai járás földrajzi nevei; 176. sz.: TÓTH IMRE, Ipoly-menti palóc tájszótár (Zsóka István főosztályvezető nemes adománya révén); 178. sz.: Zala megye földrajzi nevei II. Keszthelyi járás; stb.

Társaságunk ügyeinek intézéséért köszönetet mondok szervezőtitkárunknak, Kuzbeltné Tiba Juditnak, valamint új adminisztrátorunknak, Zsilinszky Gyulánának. A pénzügyek intézését Iváncsics Zsuzsa vállalta.

4. Választmányunk három ülést tartott. 1985. dec. 10-én a nyíregyházi Anyanyelv-oktatási Napok rendezésének előkészületeiről tárgyalt, Sebestyén Árpád előterjesztette a debreceni Csűry-emlékülés tervezetét, Mollay Károly a Társaság alapszabályainak módosítására vonatkozó javaslatát. Ezenkívül a választmány megvitatta a kiadványok, egy újabb emlékérem alapításának, valamint a Budenz-emlékülés ügyét.

1986. jún. 3-án elnökünk tájékoztatta a választmányt korábbi adminisztrátorunk, Szabóné Kondor Andrea tartós távolmaradása miatt a Társaság ügyvitelének nehézségeiről, azután a választmány megtárgyalta a nyíregyházi Anyanyelv-oktatási Napok, a zalaegerszegi Pais-emlékülés és a névtudományi konferencia, a Pais-emlékérem és a Pais-díj

ügyét, a Búdenz- emlékülés és közgyűlésünk előkészítését, bizottságot küldött ki a Csűry- emlékérem és a Fokos- alapítvány odaítélésére, és megvitatta Társaságunk alapszabályai- nak módosítását. Ezen az ülésen vitatta meg a választmány egy új szakosztálynak, az Írástudományi Szakosztálynak létesítésére vonatkozó kérést. Ezzel a kéréssel grafológusok fordultak Társaságunkhoz. Képviselőiknek, dr. Agárdi Tamásnak és dr. Frank Tibornak meghallgatása után a választmány úgy döntött: nyelvtudományi vonatkozások művelésé- nek hiánya miatt nem tartja indokoltnak, hogy a grafológusok a Társaság keretében fej- t- sék ki működésüket.

1986. nov. 25-én a kiküldött bizottságok javaslata alapján döntött a választmány a Csűry- emlékérem és a Fokos- alapítvány odaítéléséről, valamint a jövő évi köszöntések- ről. Benkő Loránd elnök beszámolt a közgyűlés teendőiről.

5. Hagyományunkhoz híven köszöntöttük életük 80., illetve 70. évét elért tagtár- sainkat: Tompa Józsefet 1986. nov. 12-én a magyar szakosztály ülésén, Szabó T. Attilát táviratban és Jókai Zoltánt levélben 80. születésnapjukon; alelnökünket, Hadrovics Lászlót születésnapján (VI. 27); 70. születésnapjukon: Lőrincze Lajost nov. 26-án a ma- gyar szakosztály ülésén, itt köszöntjük Horváth Károly Gy. ny. műszaki tanácsadót, Schütz Ödön tud. főmunkatársat, Szabó László tanárt, R. Lovas Gizi tanárt, Fogarasi Miklós ny. egyetemi tanárt és Szentgyörgyvári Artúr tanárt.

6. A tavalyi titkári jelentés nem kis örömmel közölte, hogy taglétszámunk meg- haladta a бүүös 700-as számot (708 tag). 1985. dec. 31-ig ez a szám 717-re emelkedett. Az utolsó választmányi ülésen három új tagot vettünk fel. Időközben elhunyt dr. Jókay Zoltán és dr. Bélyi Antalné dr. Horváth Mária tagtársunk, akiknek az emlékét kegyelettel őrizzük. Taglétszámunk jelenleg tehát 718.

7. Minden tagtársunknak boldog karácsonyt és jó újévet kívánok. Kérem jelen- tésem elfogadását.

3. Ezt követően B a l o g h L a j o s pénztáros olvasta föl jelentését.

Tisztelt Közgyűlés!

Társaságunk 1985. évi pénzforgalmáról az alábbiakban számolok be:

A) Kiadások:

Rovat:

11/1	Állandó főfoglalkozásúak bére	57 425,—
11/4	Mellékfoglalkozásúak bére	18 981,—
11/6	Alkalmi munkások bére	1 200,—
12/1	Jutalmazás	3 000,—
12/3	Belföldi kiküldetés	2 153,—
12/5	Reprezentáció	75,60
12/6	Megbízási díjak	17 886,—
12/9	Jutalmazás	8 000,—
13/5	Irodaszer, nyomtatvány	6 212,20
13/7	Fogyóeszköz	210,—
13/9/92	Folyóirat	588,—
14/2	Szállítás	400,—
14/5	Posta	22 493,90
14/9	Egyéb szolgáltatás (nyomda stb.)	80 826,—
15/2	Társadalombiztosítási járulék	7 763,—
24/7	Költségvetési elvonás	758,—

Összes kiadás:

227 971,70

B) Bevételek:

Rovat:		
52/9a	Tagdíjak	44 960,—
52/9b	Jogi tagdíjak	15 000,—
52/9c	Kiadványok	67 325,—
62/9	Költségvetési támogatás	82 460,—
	Előző évi pénzmaradvány	20 039,70
Összes bevétel:		229 784,70

C) Függő tételek:

SLE-tagdíj	409,—
Komárom megye	98 317,—
Heves megye	437 550,30
Veszprém megye	251 979,—
Könyvecse	31 002,—
<hr/>	
Összesen:	819 257,30

4. A pénztári beszámoló után A. Molnár Ferenc ismertette a Számvizsgáló Bizottság jelentését. — A közgyűlés mindkét jelentést elfogadta.

5. Ezek után ismét Balogh Lajos emelkedett szólásra.

Társaságunk 1986. évi költségvetését az alábbiakban terjesztem elő:

A) Kiadások:

Rovat:		
11/1	Állandó főfoglalkozásúak bére	59 000,—
11/3	Részfoglalkozásúak bére	20 600,—
12/3	Belföldi kiküldetés	1 700,—
12/5	Reprezentáció	500,—
12/6	Megbízási díjak	27 900,—
13/5	Irodaszer, nyomtatvány	5 100,—
13/7	Fogyóeszköz	1 000,—
13/9/91	Tisztítószer	500,—
13/92	Folyóirat	600,—
14/2	Szállítás	2 000,—
14/5	Posta	16 000,—
14/6	Takarítás	1 300,—
14/9	Egyéb szolgáltatás	108 000,—
15/2	Társadalombiztosítási járulék	8 000,—
Összes kiadás:		252 200,—

B) Bevételek:

Rovat:		
52/90	Tagdíjak	70 000,—
52/9b	Jogi tagdíjak	24 000,—
52/9c	Kiadványok	81 200,—
62/9	Költségvetési támogatás	77 000,—
Összes bevétel:		252 200,—

6. A költségvetés ismertetése után Benkő Loránd elnök bejelenti, hogy a választmány ebben az évben a következő tagtársaknak juttatta a Csűry-emlékérmét és a Fokos-díjat. A Csűry Bálint emlékéremmel Lizanec Pétert, az ungvári egyetem professzorát, valamint Farkas Ferenc jászberényi főiskolai tanárt és Kálnási Árpád adjunktust (KLTE) tüntette ki a Társaság. A Fokos Dávid-díjat Keresztes László docens (KLTE) kapta. A Társaság elnöke az érmeket és a Fokos-díjat méltató szavak kíséretében adta át. (Lizanec Pétert távollétében üdvözölte.)

7. A társaság közgyűlése Benkő Loránd elnöki zárszavával ért véget.

Osszeállította: JUHÁSZ DEZSŐ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

A csöböröcsöki magyar katolikusok összeírása 1696-ból

Csőböröcsök Beszarábia déli részén, a Budzsák keleti határán, a Dnyeszter alsó folyásánál terül el, a folyó jobb partján. Az Akkermantól mintegy 40 km-re északra fekvő mezőváros — mai ismereteink szerint — a Kárpát-medencéből kirajzott legkeletibb magyar település volt.

A *Csőböröcsök* név török eredetű, a település tehát föltehetően kun vagy besenyő alapítás. Írott följegyzések a XVI. század elején említik először; a XVI—XVII. század fordulójától kezdve elég sűrűn találkozunk nevével, főleg a ferences misszionáriusok jelentéseiben.

A XV. század derekán a magyar királyság tatárokkal és törökökkel szembeni védelmi övezete az ország határán kívül húzódott, s az előretolt bástyák a Dnyeszterig terjedtek. Ezek egyike Akkerman (Dnyeszterfejeváros) volt, ahová már Hunyadi János, majd V. László király magyar határőröket telepített. Amikor 1511-ben Akkerman a tatár kán fennhatósága alá került, a magyar őrség katonai feladatai megszűntek, helyükbe tatár, majd később török katonaság került. Az egykori magyar határőrök ekkor költözhetek a közeli Csőböröcsökre. A XVI. század második felében a csőböröcsöki magyarok száma Moldva belsejéből érkező (eredetileg huszita menekült) magyar kivándorlókkal gyarapodott. Elsősorban Jászvásár (Jassi) környékéről tudunk ilyen kitelepülőkről. Számukat az 1630-as években már 30 házra teszik, s 1657-ben arról értesülünk, hogy a mezőváros körül három magyar lakosságú falu is van. 1670-ben az egyik missziós jelentés már 50, 1671-ben pedig 90 katolikus családról ír. Említést tesznek fából épült templomukról, arról, hogy mohamedán tatárokkal és görögkeleti „vlachokkal” együtt élnek. Többször próbáltak maguknak állandó papot, magyar papot szerezni, törekvésük azonban mindvégig sikertelen maradt, mert a teljesen bizonytalan közállapotok s a szegénység elriasztották innen az erre vetődött, néhány kivételtől eltekintve olasz vagy bosnyák szerzeteseket. 1706-ban, kérésükre, II. Rákóczi Ferenc fejedelem Lippai István nevű fiatal papot küldte hozzájuk, de hogy ő meddig maradt, nem tudjuk.

Az alább közölt összeírást Francesco Antonio Ceccangeli olasz ferences szerzetes készítette, aki 1695 végétől 1696 április elejéig, majd 1696 augusztusában tartózkodott Csőböröcsökn. Ezt megelőzően ő is Moldva belsejében volt misszionárius. Szándéka az volt, hogy huzamosabb ideig Csőböröcsökn marad, de — ahogy írja — a nyomor és az éhség távozásra készítette. Ceccangeli Csőböröcsök katolikus lakosait házanként összeírta, s a keresztelesekről és házasságkötésekről névszerinti kimutatást vezetett. Ezeket meg-

küldötte azután Rómába, a Hitterjesztés Szent Kongregációjának (Sacra Congregatio de Propaganda Fide), annak levéltárában maradt ránk.

A Ceccangeli által készített összeírás 206 személyt sorol fel névszerint, ugyanakkor kísérlő jelentésében a csöbörösöki katolikusok számát 186-ra teszi, de a többi szám sem pontos. A kimutatás szerint 19 (valójában 20) pár kötött házasságot, közülük azonban 12-t hiába keresünk a névszerinti összeírásban. Ebből arra következtethetünk, hogy ez a gyerekekkel együtt 45 személy talán a már említett Csöbörösök körüli falvakban élt. Mindent összevéve tehát 251 személyről kapunk adatokat.

Ceccangeli olasz volt, magyarul nem tudott, és így a magyar neveket fül után, olasz helyesírással jegyezte le. Valódi hangzásukat az esetek többségében nagyon nehéz megállapítani. Az összeírásban sok a keresztnévből képzett olasz vezetéknev (di *Giorgio*, di *Nicola*, di *Elias*, di *Michele*, di *Filippo*, di *Fabiano*, di *Shergela*, di *Jacomo* stb.). Nagyon valószínű, hogy ahol Ceccangeli tudta a magyar nevek megfelelőjét, egyszerűen olaszra fordította őket. Több esetben — úgy tűnik — hogy a nevet jól rögzítette (így a gyakori *Antor*, *Palco*, vagy a *Janos* családnévet), de hogy mit takar a *Bottucceni*, a *Balaizza* vagy a *Cieschiese*, azt csak találgathatjuk.

Ceccangeli összeírása alapján családszociológiai összeállítást nem tudunk készíteni, az összeírás néhány tanulságát azonban rögzíthetjük. A legszembetűnőbb, hogy mind a 45 összeírt család kis családnak látszik, tehát szülők és gyermekek laktak együtt. A gyermekek családonkénti átlagszáma 3,1, ami a korban normálisnak mondható. Viszont sok az özvegy (kereken 25%), és feltűnően kevés az öreg, ami talán azzal a nagy kozák támadással magyarázható, amelyről az 1690-es évek elején a jelentések megemlékeznek.¹

1696. január—augusztus

P. Francesco Antonio Ceccangeli összeírása a csöbörösöki katolikusokról

Az irat lelőhelye: a Congregatio de Propaganda Fide levéltára, Róma. Jelzete: SOCG Vol. 527, Fol. 128—130. Tartalma: [I.] A katolikusok összeírása családonként; [II.] házassági anyakönyv; [III.] keresztelési anyakönyv.

[I.] Stato dell' anime catholiche: che si ritrovano in Ciburehiu nel Buggiaco quale sono numero 206. con esservi quantita di schiavi poi in diversi luoghi, quali non sono piu notati

Anna di Giorgio vedove, Martino, Pietro, Michele, Margarita, Caterina; Michele Lapas, Margarita sua moglie, Rita et Giorgio figlioli: 11. | Andrea d'Antor et Appollonia sua moglie, Illana, Anna, Caterina, figli: 5. | Elia di Sciano, Margarita sua moglie, Stefano, Catarina, Illana figlii: 5. | Matteo di Nicola, Caterina Elias, Giovanni, Nicolao, Giacomo, Illana: 7 | Giorgio Cieschiese et Jenci suo figlio: 2. | Andrea di Michele, Osanna Gaspar, Anna, Illana: 4. | Dimitrio di Miale, Margarita di Abramo, Giorgio, Pietro, Madalena, Anna, Illana: 7. | Giovanni di Antor, Madalena, Michele, Illana, Margerita, Andrea: 6. Michael Reli, Caterina, Pietro, Sabina, Illana Margherita: 6. | Michele Sciafra, Caterina: 2. | Giorgio, Caterina sua moglie, Illana: 3. | Giorgio di Elias, Anna da Usce, Elias, Giacomo, Caterina, Osanna: 6. | Andrea di Balaizza, Anna di Martino, Elias, Giorgio, Margarita, Illana: 6. | Paolo et Illana sua moglie: 2. | Andrea, Margarita

¹ Csöbörösök történetét végigkísértem a missziós jelentések alapján „Csöbörösök. Egy tatárországi magyar falu története” c. tanulmányomban: Századok 1985/4. 895—915. — Itt mondok köszönetet Pásztor Lajos barátomnak, a Vatikáni Levéltár ny. főigazgató-helyettesének, aki az összeírásra felhívta a figyelmemet, és annak leírásában is segítségemre volt.

moglie, Anna, Illana: 4. | Caterina vedova, Pietro, Giorgio, Elias: 4. | Stefano d'Adamo, Margarita di Palco, Elisabetta: 3. | Stefano di Filippo, Madalena di Jacob, Elisabetta | Giorgio di Fabioano, Caterina, Pietro, Michele, Balint, Caterina: 6. | Michele Dascalo, Margarita di Martino, Giorgio, Stefano: 4. | Giorgio di Cherghela, Anna Moldava, Giacomo, Caterina, Anna, Illana, redotti ala obediencia cattolica: 6. | Giorgio Dobbrogiano, Anna di Cordas, Michele, Anna, Caterina: 5. | Mattias Bahattano, Margarita, Michele, Todere, Tomasso, Caterina, Anna, Pietro: 8. | Martino di Raduano, Anna, Andrea, Giorgio, Jenci: 5. | Anna vedova, Michele, Pietro, Anna: 4. | Martino di Balaizza, Caterina, Anna, Illana: 4. | Giacomo di Raduano, Margarita, Anna, Martino: 4. | Dimitrio di Dobbragiano, Margarita Argenti, Giacomo: 3. | Barabasso, Anna, Illana, Anna: 4. | Margarita vedova, Stefano, Illana, Anna: 4. | Pietro, Anna, Caterina: 3. | Giorgio, Madalena, Martino: 3. | Margarita: 1. | Pietro di Sciano, Anna Argenti, Michele, Stefano, Giorgio, Martino, Illana, Anna: 8. | Michele di Susco, Caterina di Antor, Dimitrio, Martino, Giorgio, Margarita, Elisabetta, Anna: 8. | Giacomo, Anna, Annizza, Margarita, Giorgio, Gregorio: 6. | Caterina vedova, David: 2. | Michele Bottuviani, Anna Argenti, Maddalena, David: 4. | Biasio, Caterina, Anna, Michele: 4. | Abbramo, Caterina, Pietro, Illana, Agata: 5. | Anna vedova: 1. | Madelena Muta, Andrea Muti: 2. | Andrea Zigano, Illana, Madalena, Pietro: 4.

[II.] Nota delli copulati nelle terra di Ciburchiu in Buggiacco

Dove vi feci fare la Chiesa hauendomi data licenza, il Kaimakan de Tartari per haverci trovate le vestigie della chiesa antica, dandoli il tributo con diversi regali. | Jacob di Michele di Raduano con Margerita di Gherghela, di anni 4, con dui figli. | Giorgio di Fabbiano con Caterina di Dobbrogiano, di anni 4, dui figli. | Michele di Janos con Anna di Gherghela, di due anni, con un figlio. | Giacomo di Gherghela con Annizza di Abbramo, | di anni 14, con 4 figli. | Michele Bottucceni con Anna di Janos Argenti, di anni 18, 5 figli. Barabass di Giacomo con Annizza di Fabbiano, di anni 4, con dui figli. | Pietro Sciano con Anna di Roscio, di Anni 2, con un figlio. | Blasio di Michele con Caterina di Giorgio, di anni 6, con 2 figli. | Martino di Jenci Balaizza con Catarina di Sciano, di anni 8, con due figli. | Antor di Palco con Margarita di Ferenz Miale, di anni 5, con dui figli. | Stefano di Filippo con Anna di Jacob, di un anno. | Stefano di Adamo con Margarita a lui, di anni 3 et mezzo. | Michele Lapas con Margarita Antor, di anni 4 e mezzo con due figli. | Dimitrio Dobbrogiano con Margarita Argenti. | Elias di Sciano, con Margarita di Martin Cosacco, di anni 10, figli 1. | Michele Reli con Caterina di Filippo, di anni 14, figli 4. | Michele di Mattias con Margarita Reli, di anni 11, figli 3. | Giorgio Reli con Ann di Stefano Moldavo, di anni 16, figli 5. | Martino di Gherghela, con Anna di Michele. | Giorgio di Gregorio, con Caterina di Adamo.

[III.] Nota delli battezzati in Ciburchiu nell'anno 1696

Adi 6 Gennaro fu battezzato Pietro, figlio di Michele et Anna di Gherghela sua madre: 1. | Adi 15 detto: furono battezzati, Anna di un mese e mezzo, et Illana, di anni 4, ambe figle. | Adi 16 detto: furono battezzati Pietro di anni 7 e mesi 5, Giorgio di anni 3 e mesi 5 et Elias di anni 12 e mesi 3, figli dei quondam Podolano e Caterina di Palco vedova loro madre: 3. | Adi detto: furono battezzati Anna di anni 18, Stefano di anni 4, Martino di anni 2, Giorgio di anni 15, Illana di un mese et Michele di anni 9, tutti figli di Pietro Sciano, et Anna Argenti, loro madre: 6. | Adi 19 detto: fu battezzata Elisabetta di un anno e mezzo, figlia di Stefano d'Adamo et Margarita di Palco: 1. | Adi detto: fu battezzata Anna, figlia di Blasio di Michele et Caterina di Giorgio: 1.

Adi 12 Febbraio 1696. | Fu battezzata Anna, figlia di Andrea di Palco et Margarita Ferenz Miale sua madre: 1. | Adi detto: furono battezzate Margarita, di anni 4, Illana di un anno, e mesi 4, e Giorgio di anni 6, e mesi 9, tutti figli di Andrea di Jenci Balaizza et Anna di Martino Battucio madre: 3. | Adi 16 detto: Furono battezzate Illana di anni 9, Anna di anni 6, a mesi 6 et Caterina di un anno et mesi 7, tutte figlie di Andrea di Giorgio Sciano et Caterina Jenci: 3. | Adi detto: Furono battezzate Anna di anni 8 e mesi 9 et Illana di anni 5, ambe figlie di Martino Balaizza et Caterina di Sciano: 2.

Adi 19 Febbraio 1696. | Furono battezzate Pietro di anni 6 et Anna di 2 anni, ambe figli di Michele di Gherghela et Caterina di Filippo loro madre: 2. Adi detto: furono battezzate Caterina di anni 13, et Annizza di anni 7, ambe figlie di Gherghela et Anna Moldava loro madre; hoggi ridotta cattolica: 2. | Adi 20 detto: furono battezzate Anna di anni 15 et Illana di 9, ambe figlie di Jacomo Raduano et Margarita di Sciano: 2. | Adi detto furono battezzate: Illana di anni 12 et Jacomo di 3, Nicolso di anni 6, figli di Matteo di Nicola et Caterina di Elias: 3. | Adi detto: fu battezzata Elisabetta, figlia di Stefano di Philippo et Anna Balaizza sua madre: 1. | Adi 26 detto: furono battezzate, Caterina di anni 14 et mesi 5, Annizza di anni 8 et Michele di anni 3 et mesi 2; tutti figli di Giorgio Dobbroggiano et Anna Ferenz loro madre: 3. | Adi detto furono battezzate Anna di anni 13 et Illana di anni 8, ambe figlie di Andrea di Michele et Osanna di Gaspar: 2.

Adi 2. Marzo 1696. | fu battezzata Illana figlia di Michele Reli et Caterina di Filippo madre: 1. | Adi detto: fu battezzata Elisabetta di anni 8, figlia di Michele Susco et Caterina di Antor: 1. | Adi detto: fu battezzato Pietro figlio di Gherghela et Caterina di Jenci sua madre: 1. | Adi detto: fu battezzata Caterina, figlia di Pietro Sciono et Anna sua madre, di mesi 8: 1.

Adi 7. Marzo 1696. | furono battezzati Madalena di anni 8 et David di mesi 11, ambe figli di Michele Bottucceni et Annizza Argenti: 2. | Adi detto: furono battezzate Caterina di anni 3 et Anna di mesi 4, ambe figlie di Michele di Mattias et Margarita di Ghergola: 2. Adi 10 detto: furono battezzati Jacomo di anni 7, Caterina di 5 et Osanna di un anno, tutti figli di Giorgio di Elias et Anna di Antor loro madre: 3. | Adi 23 detto: furono battezzati Madalena di anni 9 e mezzo, Giorgio di 6, Annizza di 3 et mesi 3 et Illana di mesi e mezzo, tutti figli di Demitrio di Michele et Margerita di Abramo: 4. | Adi detto: furono battezzati Anna di anni 4 e Giorgio di mesi 5, figli di Michele di Martino et Caterina di Antor: 2.

Adi 4. Aprile 1696. | fu battezzato Martino di anni 2, figlio di Michele di Martino et Caterina sua madre: 1. | Adi detto: furono battezzate Anna di anni 7, Margarita di 3, figlie di Jacomo di Gherghela et Annizza di Abramo: 2. | Adi 9 detto: furono battezzati Gregorio di anni 14 et mesi 5, Giorgio di mesi 3 e mezzo, ambi figli di Jacobo di Gherghela di Vsse et Anna di Abramo: 2. | Adi detto: fu battezzati Michele di Gregorio di Fabbiano suo padre et Caterina di Jenci sua madre: 1. | Adi detto: furono battezzati Illana di anni 7, Margarita di 5 et Andrea di 3 mesi, tutti figli di Giovanni Zigano et Maddalena loro madre: 3.

Adi 20. Agosto 1696. | fu battezzata Illana di tre mesi, figlia di Giorgio Reli et Anna Moldaviana sua madre: 1. | Adi detto: fu battezzato Stefano figlio di Jacomo di Raduano et sua madre Margarita di Gregorio: 1. | Adi detto: fu battezzata Margarita figlia di Martino di Michele et Annizza di Cantor Giorgio: 1. | E ridotti 22 schiavi rinnegati ala pristina fede cattolica, quali per la loro liberta rinnegorno: 22.

BENDA KÁLMÁN

Az Egerben megkeresztelt katolikusok utónevei 1745 és 1764 között

1. Mivel még nem vizsgálták meg Eger keresztnévanyagát, szükségesnek láttam egy ilyen vizsgálat elvégzését. Megvizsgáltam az egri római katolikus főplébánián az 1745 és 1764 között megkeresztelt anyakönyvét, mely a vizsgált években teljes. Ezekben az évtizedekben a megyeszékhelyen csak római katolikusok és kisebb számban „a rác és görög nácio”-hoz tartozó görögkeletiek laktak. A 20 esztendő alatt összesen 11 637 személy neve volt megállapítható, melyből 5950 a férfi (51%) és 5687 a nő (49%).

A keresztnéveket az anyakönyvbe latin nyelven jegyezték be, de azokat vizsgálatom során magyar fordításban mutatom ki. Meg kívánom azonban jegyezni, hogy két névnek minősítem a *Simeon*-t és a *Simon*-t mivel bár a *Simon* a *Simeon* rövidített alakja (LADÓ JÁNOS, Magyar utónévkönyv. Bp., 1971. 211), illetve a *Simeon* név görög—latin közvetítéssel hozzánk került formája a *Simon* (DR. FEKETE ANTAL, Keresztnéveink, védőszentjeink. Bp., 1974. 112), de egyházi szempontból — mely alapon a névadás történt — különböző névvel jelölt védőszentekről van szó. Nem tudható, hogy egybeeső-e a *Simeon* keresztnév a *Simon*-nal.

2. Férfi keresztnévek. — Az 1745—64 közötti első évtizedben 52, a másodikban pedig már 62 keresztnév fordul elő. A vizsgált húsz év alatt összesen 69 férfi utónevet találunk az egri katolikus kereszteleési anyakönyvben: (Alább a nevek gyakorisági listája következik. A keresztnév után álló első szám az abszolút előfordulást, a második a százalékos részesedést mutatja.) *János*: 975 — 16,44; *József*: 739 — 12,62; *Mihály*: 560 — 9,43; *István*: 478 — 8,06; *Ferenc*: 385 — 6,51; *András*: 382 — 6,48; *György*: 350 — 5,92; *Pál*: 281 — 4,76; *Ignác*: 268 — 4,54; *Mátyás*: 239 — 4,05; *Márton*: 235 — 3,98; *Imre*: 197 — 3,35; *Antal*: 195 — 3,32; *Jakab*: 79 — 1,32; *Ádám*: 65 — 1,10; *László*: 50 — 0,84; *Lőrinc*: 43 — 0,72; *Tamás*: 40 — 0,67; *Gábor*: 37 — 0,62; *Gáspár*: 36 — 0,60; *Adalbert*: 31 — 0,52; *Gergely*: 29 — 0,48; *Péter*: 24 — 0,40; *Károly*: 23 — 0,38; *Miklós*: 19 — 0,32; *Simon*: 19 — 0,32; *Sándor*: 15 — 0,25; *Sebestyén*: 12 — 0,20; *Fölöp*: 12 — 0,20; *Simeon*: 9 — 0,15; *Sámuel*: 8 — 0,13; *Zsigmond*: 8 — 0,13; *Farkas*: 7 — 0,11; *Ferdinánd*: 7 — 0,11; *Lipót*: 7 — 0,11; *Máté*: 7 — 0,11; *Bertalan*: 6 — 0,10; *Illés*: 6 — 0,10; *Keresztély*: 6 — 0,10; *Ambrus*: 5 — 0,08; *Félix*: 5 — 0,08; *Júda*: 5 — 0,08; *Tóbiás*: 5 — 0,08; *Dávid*: 4 — 0,06; *Alajos*: 3 — 0,05; *Domonkos*: 3 — 0,05; *Elek*: 2 — 0,03; *Ágoston*: 2 — 0,03; *Boldizsár*: 2 — 0,03; *Benedek*: 2 — 0,03; *Bernát*: 2 — 0,03; *Joákim*: 2 — 0,03; *Lukács*: 2 — 0,03; *Tádé*: 2 — 0,03; *Albert*: 1 — 0,01. Ugyancsak egyszer fordulnak elő a következők: *Ábrahám*, *Balázs*, *Bálint*, *Benjámín*, *Emánuel*, *Gotfrid*, *Henrik*, *Jonatán*, *Lázár*, *Medárd*, *Menyhért*, *Pantaleon*, *Vince*, *Zakariás*.

A férfi keresztnévek sorában messze megelőzve a többi, az első helyen a *János* áll, 20 év alatt 16,44%- erejéig. Ezt a *József* követi 12,62%-ban. Ez a kettő tehát, mely egyedül meghaladja a 10%-ot, az előforduló 69 férfinévnek bár csak 14,49%-át teszi ki, de az összes férfinévadás 29,06%-ára rúg.

Az ezeket követő 5 név (*Mihály*, *István*, *Ferenc*, *András*, *György*) a két évtizedben nem számottevő változásban foglalják el a 3—7. helyet, és ezek gyakorisága 9,43—5,92%-ig terjed. Csupán ez a 7 férfinév található az anyakönyvben 5%-nál magasabb értékben.

1 és 5% között 8 keresztnévet találtam: *Pál*, *Ignác*, *Mátyás*, *Márton*, *Imre*, *Antal*, *Jakab* és *Ádám*.

Az összes többi 55 férfi keresztnév — az előfordulók 79,26%-a — csupán 1% alatt szerepel a vizsgált 20 esztendő alatt, 1—79 előfordulással. E nagy csoporton belül azonban tízen (0,17%) alul 40 név — a teljes férfinévanyag 57,97%-a — csak 1—9 számban található 0,01—0,15%-os arányban. Sőt 25 esetben csak 1—2 előfordulás szerepel a 20 év alatt.

Egyértelműen megállapítható tehát, hogy Eger város katolikus fiúgyermekének megkeresztelése alkalmával igen nagy számú férfi utónevet használtak. Figyelemre méltó azonban, hogy az előforduló 69 név közül 14 — a férfinevek 20,69%-ának — előfordulási aránya eléri a teljes névanyag 90,58 %-át.

Betekintést kívántam nyerni az egyes előforduló férfi utónevek 20 év alatti előfordulási gyakoriságába is. A nevek zöme számottevő százalékos eltérést nem mutat a két évtized alatt, azonban egyeseké csökkent, másoké viszont emelkedett.

1745—54-ről 1755—64-re csökkent a következő nevek előfordulási számaránya: *Jakab*: 1,79-ről 0,96%-ra; *Ádám*: 24-ről 0,97%-ra; *László*: 1,09-ről 0,60%-ra; *Gergely*: 0,69-ről 0,31%-ra; *Sebestyén*: 0,32-ről 0,09%-ra; *Simeon*: 0,25-ről 0,05%-ra; *Farkas*: 0,18-ről 0,06%-ra. Más férfinevek esetében a második évtizedben kifejezett gyarapodás figyelhető meg: *Ignác*: 3,57-ről 5,35%-ra; *Lőrinc*: 0,47-ről 0,94%-ra; *Péter*: 0,29-ről 0,49%-ra; *Simon*: 0,11-ről 0,46%-ra; *Tóbiás*: 0,03-ről 0,12%-ra.

Természeteszerű az egyes férfi keresztnévek előfordulási számának évenkénti változása, de szépen tükröződik ez a változó, előfordulási eseteinek számát tekintve gyarapodó tendencia egyes nevek esetében. Példaként csak két nevet, a *Pál*-t és az *Ignác*-ot mutatom ki az alábbi táblázatban:

Év	Pál db	Ignác db	Év	Pál db	Ignác db
1745	1	—	1755	8	16
1746	8	6	1756	16	15
1747	13	7	1757	23	10
1748	15	9	1758	16	3
1749	12	6	1759	17	18
1750	17	10	1760	13	20
1751	15	14	1761	14	21
1752	5	14	1762	18	15
1753	20	16	1763	11	20
1754	15	17	1764	22	29

3. Női keresztnévek. — 1745—54 között 33, 1755—64 között pedig 38 női utónevet találtam az egri katolikus keresztelési anyakönyvben. A vizsgált 1745—64 évek között 42 női keresztnév fordul elő az alábbi megoszlásban: *Mária*: 1 103 — 19,46; *Erzsébet*: 921 — 16,23; *Katalin*: 655 — 11,54; *Anna*: 644 — 11,35; *Rozália*: 438 — 7,65; *Borbála*: 408 — 7,21; *Zsuzsanna*: 247 — 4,38; *Terézia*: 204 — 3,65; *Judit*: 155 — 2,68; *Ilona*: 141 — 2,50; *Éva*: 122 — 2,15; *Klára*: 120 — 2,14; *Apollónia*: 118 — 2,08; *Julianna*: 109 — 1,92; *Magdolna*: 106 — 1,89; *Ágnes*: 42 — 0,73; *Veronika*: 27 — 0,47; *Zsófia*: 16 — 0,28; *Jozefa*: 13 — 0,25; *Krisztina*: 12 — 0,21; *Rozina*: 11 — 0,19; *Franciska*: 10 — 0,17; *Marianna*: 9 — 0,15; *Margit*: 8 — 0,13; *Márta*: 7 — 0,12; *Cecília*: 4 — 0,04; *Eleonóra*: 4 — 0,04; *Johanna*: 4 — 0,04; *Regina*: 4 — 0,4; *Brigitta*: 3 — 0,03; *Orsolya*: 3 — 0,03; *Petronella*: 3 — 0,03; *Rebeka*: 3 — 0,3; *Ágota*: 2 — 0,02; *Emerencia*: 2 — 0,02; *Lúcia*: 2 — 0,02; *Viktória*: 2 — 0,02; *Eszter*: 1 — 0,01; *Genová*: 1 — 0,01; *Gertrúd*: 1 — 0,01; *Konstancia*: 1 — 0,01; *Sára*: 1 — 0,01.

A női keresztnévek sorában egyértelműen messze a legelső helyet a *Mária* foglalja el, s ezt követi az *Erzsébet*, de a *Katalin* és *Anna* előfordulása is a 10% felett áll. A női utónevek a férfiakénál sokkal kiegyensúlyozottabban fordulnak elő az egymást követő két évtized során, és jelentékenyebb százalékos változásra nem került sor. Szembetűnőnek látszik azonban, hogy a *Rozina* 1745—54-ben tízszer többször fordul elő, mint a következő 10 esztendő alatt. Az *Éva*-nál és *Zsófia*-nál is számottevőbb csökkenést tapasztaltam.

A női keresztnévek 1%-os előfordulásán felül 15 nevet találtam 96,93 összszázalékban, de ezen belül csak 8 névre — a teljes női névanyag 81,44%-ára — valamennyi női névvariációnak csupán 19%-a esik.

4. A z i k r e k k e r e s z t n e v e i. — Szükségét láttam az ikergyermekek keresztnévadási szokását is megvizsgálni. A 20 év alatt 142 ikerpár (közte két hármas) kapott nevet. A 60 vegyes nemű ikerpár mellett 47 fiú- és 35 leánypár szerepel a megkeresztelték anyakönyvében.

A legjellemzőbb sajátosság a vegyes nemű ikrek névadásában állapítható meg. A 60 ilyen ikerpár közül 22, azaz 36,66% az *Ádám* és az *Éva* nevet kapta.

A leány ikerpároknál szemet szűrő a kettős névadásnak az a két esete, amikor mindkét testvér a *Mária* nevet kapta, s csupán a második keresztnévükben különböznek egymástól. 1. pár: *Mária Sibilla* — *Mária Anna*; 2. pár: *Mária Jozefa* — *Mária Anna Rozália*.

A fiú ikerpároknál névadási sajátosságot nem tudtam megállapítani. Megemlítem azonban, hogy a másutt oly gyakori *Péter* és *Pál* csupán két esetben fordul elő.

5. A k e t t ő s é s t ö b b e s n é v a d á s. — Igen gyakorinak találtam Egerben 1745 és 1764 között a katolikusok között, hogy fiúk és leányok 2—3, sőt több keresztnévet is kaptak. A férfinevek esetében a maximális előfordulás a 6: *Emánuel, József, Nepomuki János, Lajos, Xavéri Ferenc, Antal*. De találtam 4 keresztnévű fiút is, például *József, Mátyás, Lázár, Keresztély*. A leánykáknál a legnagyobb keresztnévszám az 5, például: *Mária, Borbála, Margit, Tekla, Kreszcencia*. — Egyetlen olyan esetre is bukkantam, melynél egy leánykának a második és a harmadik keresztnéve férfinév volt: *Mária, Lőrinc, József*.

A második, illetve a harmadik utónév egyike-másika sok esetben az apa, az anya, a keresztapa, illetve keresztanya nevére utal. Például éppen az imént említett leány, *Mária, Lőrinc, József* esetében a gyermek apja *Lőrinc*, a keresztapja pedig *József* volt.

Többször a névadó utónevének ellenkező nemű változatát kapta a gyermek. Például: *Karolina* — *Károly, Jozefa* — *József, Fülöp* — *Filippina*.

A keresztnévek egyike gyakorta a gyermek születésnapjára vagy éppen keresztelése napjára utal, kapván az egyházi naptárban az napra jelölt szent nevét. Például egy *Eleonóra*-ra keresztelt leány e második utónevét születése napján a katolikus naptárban szereplő szent nevéől nyerte.

6. A k e r e s z t n é v v á l a s z t á s m i é r t j e. — Megvizsgáltam a gyermekek keresztelésekor adott utónév megválasztásának a miértjét is. Itt természetesen több kategóriát találtam: 1. Meg nem magyarázható okból adott keresztnév — 2. Az apa, illetve az anya keresztnévét adták a gyermeknek. — 3. A keresztapa, vagy a keresztanya utónevét kapta a gyermek. — 4. Igen figyelemre méltó számban olyan névre kereszteltek gyermekeket, amelyiken azok a katolikus naptár szerint születtek, vagy amelyiken megkeresztelték azokat. Előfordulnak olyan esetek is, amikor e két időpont közelébe (1—2 nap) eső napra jelölt szent nevére keresztelték az újszülöttet. — 5. Sajátosnak találom azokat az eseteket, amikor megállapítható, hogy a keresztelést végző pap befolyásolta döntően a névadást. Így például 1755-ben, amikor két jezsuita szerzetes végezte a kereszteléseket, négy egymásutáni napon minden fiúgyermek az *Ignác* nevet kapta. E napok egyikén például 6 gyermeknek adták ezt a nevet. A jezsuita rend alapítója ugyanis Loyolai Ignác volt. Joggal tehető fel, hogy számos ritka név így került az egri gyermekek keresztnévanyagába.

Régi magyar pénzeink elnevezése*

kettős táblás. Olmüc, Salzburg püspökének pénze. 1696: „az kétfejű sasost, mind az Máriást 17 krajczárban, az egy fejű sasost és az püspök pénzét, az *Kettős táblást* is ... mindenki el venni tartozik” (HORNYIK, Kecskemét v. tört. III, 283).

kispénz (= dénár). 1841: „A *kispénz* jelenleg ugyan forgásban nincsen ... 5 kispénz kitett 3. st, következőleg 100 kispénz 1 frtot” (Hradnay Ferencz: Számlolási segédlet. Buda, 1841. 22).

kongó. II. Rákóczi Ferenc rézpenze, melyet *libertás*-nak vagy *vöröspénz*-nek is neveznek az egykoriak. 1708: „vagyon talán 50 Magyar forint *Kongója* ... mivel haznát nem vehetni, Ketzer Uramhoz küldeném én, kovácsoltatná össze s valami pénzt lehetne bellőle teremteni, most is az Törökök massában el vennék.” (Archivum Rákóczianum, Had- és belügy, XII. 345.)

konvenciósförint = 1/2 Species tallér. 1850–56 közt nálunk ez a hivatalos pénzláb (PallasLex.). 1827: „in praevia 11 000 *florenorum Conventionalis* monda summa”. (HORNYIK J., Pusztaszer ... története 119. sz. oklevél).

korona arany (*scutatus, coronatus, koronás*). 1650: „*Korona arany* flor. 3. d. 80.” (OL. Misc. Mont. et Monet. f.l. — XVII. sz. közepe); „*Scutatus sive Coronatus*: forént avagy *Korona arany*” (Ballagi Aladár: Kecskeméti Péter ötvöskönyve).

korona tallér. Talán a brabanti vagy flandriai tallért értik rajta. 1642: „Ujgaras 90 frt. 90 d., Funtos tallér 55 = 73 frt. 64 1/2 d. 2. W(iennensis), *Korona tallér* 20 1/2 = 37 frt. 57. d. ...” (OL. Batthyany-lev. Miss. — Jobbágyi Dániel, március 10.); XVIII. sz. végén: „Brabanti vagy *korona tallér*” (ERÉKY 168).

koronás. a) Mária királyné dénára (RÉTHY: CNH. II, 116). 1384: „cum florenis aureis vel pro floreno aureo centum denariorum de nova nostra moneta *Koronas dicta*” (FEJÉR, CD. X/1, 15). — b) A XVI–XVII. században egy idegen — karintiai, esetleg spanyol — arany neve, mely Olaszország és a birodalom felé nemzetközi pénz szerepét tölti be. (HORVÁTH T. ANTAL: NK. 1952. 60.) 1539: Art Münze (MNY. VI, 449. TESz. II, 579).

koronás tallér vagy Philippeus Imperialis. Spanyol tallér. 1809: SIMAI K., Vég tagokra szedettet Szó-Tár 126.

körmöci arany. 1686: „*Körmöczi és tamári aranyakat*” (SZILÁDY—SZILÁGYI II, 149); 1713: „6 *körmöczi arany* = 25 frt. 50 d.” (THALY K., A báró Orlay és gróf Serédy család. 45. sz. oklevél).

körmöci tallér. 1656: „Ötven ezüst *Körmöczi Tallérok*” (HORNYIK J., Pusztaszer ... tört. 68. sz. oklevél); 1678: „50 ezüst *körmeczi talerok*” (OL. Lymbus II. f. 10.).

köz pénz. Közönséges, currens pénz. 1560: „Ismegh zaz forynthoth *keoz penzt*” (PESTY FRIGYES, A szörényi bánság és Szörény vármegye története I—III. Bp., 1878. III, 288); 1668: „*Közpénzt* polturaban” flor. 554.” (OL. Lymbus II. f. 8.).

kurta forint. Magyar forint. 50 krajcár értékű. Vagyis az ilyen forint kevesebb krajcárból áll, mint az aranyforint. Latin elnevezése: *brevis florenus* (MNY. LI, 501; TESz. II, 680). A XVII. századtól kezdve használják egy számítási forint elnevezésére. Debrecenben 16 1/2 garasnak, 1798-ban 50 krajcárnak tekintették. XVII. sz. (é. n.): „Azon *kurta forint* penigh 16 s fél garast téssen” (OL. Lymbus II. f. 18.); 1687: „florenos 100, idest száz *kurta forintokat*” (SZILÁDY—SZILÁGYI II, 159); 1798: Schwartzner M. (Statistik des Königreichs Ungarn. Pest, 1798. 252.) szerint magyar vagy kurta forint értéke 50 krajcár. 1809: „*Kurta frt.* — Ungaricus florenus imaginarium ordinarius, 50 cruciferos

* L. MNY. LXXXIII, 124–8.

complectens” (SIMAI K., Vég tagokra szedetett Szó-Tár 199); XIX. sz. közepe: Walter László gyűjtésében (OSzK. kt. Quart. Hung. 1525. IV. 299.).

kurta tallér vagy Imperialis 30 grossorum. 1782: értéke 90 kr. (Maróthi György: Arithmetica vagy Számvetésnek mestersége. Debretzen, 1782^a. 116.); 1809: SIMAI K., Vég tagokra szedetett Szó-Tár 126.

láb as pénz. Valamelyik dénár neve, de az elnevezés oka ismeretlen. 1444: „50 florenos monete Labas penz” (OL. Dl. 13846.).

lancos arany. 1711: „Eötös lánzos arany l.” (OL. Batthyány-lev. Inventaria).

lázsiás. 1681: „4 lázsiást jo penzul” (SZILÁDY—SZILÁGYI II, 85); 1779: „5 két Forintos Lasis talér” (MNy. IX, 369; TESz II, 792).

lázsiás tallér. RÉTHY LÁSZLÓ szerint (PallasLex.) a koronás tallér népies neve. Ezeket eredetileg Flandria, Brabant részére verték, a XVIII. század végétől Körömbányán is.

lencsés garas. 1626: „Quantum ad cursum et valorem monetarum, utpote grossorum, a modo grossi, qui vocantur *”lencsés garas”*, pro 4. florenus, alterius generis grossi, utpote „karika garas” pro 3. denarius . . . acceptentur” (Corpus Statutorum V/1. 168. — Zala m.).

lengyel forint. 1611-ben 90 magyar dénárral, a XVII. század közepén csak 36 dénárral volt egyenlő. A timf vagy timfa magyar neve. 1635: „Fogadtunk szekeret . . . 20 lengyel forinton” (ETA. IV, 28 — Haller Gábor naplója). 1809-ben értéke 15 krajcár (SIMAI, VégSz.).

lengyel garas. Mint a lengyel pénzek általában, a garas sem volt kívánatos. Története is azzal kezdődik, hogy II. Ulászló 1512-ben betiltja a lengyel garas forgalmát (C. WAGNER, Analecta Scepusii sacri et profani I—II. Bécs, 1773. I, 72). 1586: „vagon egj zekrenben zaz forint lengiel garas” (Adatok Zemplén vármegye történetéhez. Szerk. DONGÓ GYÁRFÁS GÉZA. I—XXII. Sátoraljaújhely, 1895—1917. IX, 56).

lepér. Török ezüst pénz, csak a XVII. század utolsó negyedében találkozunk vele. 1679: „Item egy lepért” (SZILÁDY—SZILÁGYI II, 71); 1680/81: „Isop Mihaly Nagy Szombatban Bosnyák Judit 6 Nagysagatol kért 1 leéprt” (uo. II, 82); 1682: 1 török arany értéke 15 lepér (HORNYIK J., Kecskemét tört. II, 201); 1683: „mert bizony minden marhára fellyebb egy-egy lepért veszünk” (NAGY SZEDER ISTVÁN, Kiskun-Halas története I—II. Kiskunhalas, 1926. II, 50).

letett garas. A forgalomból kiment garas, ellentétben a járó garassal. (Bal-lagi: Kecskeméti Ötvös Péter ötvöskönyve.)

levkai tallér. 1686: „Talleri Levkai dicti nro. 28.” (OL. Lymbus III. f. 28. — XVII. sz. Kassán).

lovas timfa (fimt). Lengyel ezüst pénz, értéke 1/5 tallér volt, majd 30 garas-ról 18-ra esett. Nevét Andreas Timpf kamarabérlőtől kapta. A lovas jelző a hátlapjára vonatkozik. Pl. 1664-ben ilyen hátlappal verték. 1683: Rossz pénzt küldött, „Lovas timpfát es mostan uyonna vert lengyel négy polturás garast, olyat mas(kor) ne is kulgyen, mert bé nem veszik” (OL. Szentiványi cs. lev.).

magyar forint vagy *magyari forint*. Számítási pénz, melyre 100 dénárt számítottak, amikor az arany forint már többet ért. A XVIII. században már egy-nek vették az 50 krajcáros kurta forinttal. 1501: „pro 300 florenis Hungaricalibus” (Teleki-Okl. II, 248); 1671: „jó és el kelő pénzül egészben 200 id est nro. 200 magyar forintokat” (HORNYIK J., Pusztaszer . . . tört. 74. sz. oklevél; SCHWARTNER M., Statistik . . . 252).

makkos poltura. 1623: „se audivisse, quod hisce diebus *polturarum* summam aliquam *Makkos dictarum*” vitt ki valaki Sziléziába. Ugyanakkor egy másik tanú vallja, hogy „Konkoly transtulisse *polturas Makkos dictas*” (OL. Acta Publica f. 16. n. 61); 1630: „Grossi Oli et *Makkos polturák* . . . 4 dénárt érnek” (OSzK. kt. Fol. Lat. 90/1., 2892.).

máriás. Ezüst pénz, hátlapján a Madonnával (TESz. II, 846). 1696-tól kezdve 17 krajcáros pénzt értenek rajta. 1696: „az *Máriást* 17 krajcárban . . . mindenki elvenni tartozik” (HORNYIK J., Kecskemét . . . tört. III, 283); 1728: „singulos *Marianos* seu 17 Criciferos” (OL. U. et C. f. 6. n. 61); 1748: „be hajtottak rajta 8 *máriást*” (IVÁNYI ISTVÁN, Szabadka város története I–II. Szabadka, 1886–1892. I, 179); 1757: „két *márjásnál* többet nem fizetett” (ÉBLE GÁBOR, Az ecsedi uradalom és Nyíregyháza. Bp., 1898. 24).

máriás garas (Mariengroschen). Valamelyik német garas, amelynek hátlapján Mária-kép látható. 1550: Magyar Törvénytár. Corpus Juris Hungarici. 1000—. CSIKY KÁLMÁN, KOLOZSVÁRI SÁNDOR, NAGY GYULA, ÓVÁRI KELEMEN, TÓTH LŐRINC közreműködésével szerkeszti MÁRKUS DEZSŐ. Bp., 1896 —. 48. tc.

medvés tallér. Svájci, valószínűleg Sankt Galleni tallér, jöllehet több svájci város vert medvés tallért, csak S. Gallen veretei találhatók sorozatban a XVII. századból a MNM. éremtára gyűjteményében. 1645: „24 medvés tallérok földre attunk 1 frt. 20 dénárt” (SZILÁDY–SZILÁGYI I, 119).

megunt garas. Így nevezik azt a garast, amelyet a forgalomban már nem fogadnak el. 1624: „*megh unt garasok* sok külömbféle, ky egi s ky mas fele, ky feyes garas, ky Sleinger s ky Matias kiralj garasa fele” (OL. Litt. ad Camer. 1624. szeptember 10. — Zarka Ferenc dicator).

morvai forint. 1611: Szely György kölcsön vett „eötven *Morway forintott*” (OL. Múzeumi törzsanyag).

nagy garas. Ezen az elnevezésen rénes forintot és Guldent értettek. 1694: „Utoljára ez szegény hazabul . . . lengyel s egyéb féle apró pénzt annyira kihordottak . . . hogy akármely országos vásárokon . . . 40 polturas vagy rénes forint nevu *nag Garasoknál*, Guldeneknél egyebet nem is találhatott volna az ember” (RUMY KÁROLY GYÖRGY, Monumenta Hungarica sermone nativo scripta, az-az a’ magyaroknak magyar nyelven irt emlékezetes írásaik. Pest, 1815. I, 132 — téves olvasata: Adalékok Zemplén vármegye történetéhez VIII, 13).

német forint. A rénes forintnak ez a neve a XVII. században. 60 krajcárt ért volt. 1661: „super 1 000 *florenis Germanicis*” (OL. Litt. Cam. Scepus. 1199.); 1708: „Egy *Német forintos* in cruc. 37 1/2” (Eötvös Miklós jelentése Károlyi Sándorhoz 1708. jún. 3.: OL. Quart. Hung. 1525. No. 321.); 1714: „egy *német forint* ára hus” — Jász Dósa. (Adatok az egri egyházmegye történetéhez. I–IV. Szerk. KANDRA KÁBOS, a IV. kötetet LESKÓ JÓZSEF. Eger, 1885–1907. I, 240); 1763: „az Nagy Atyám meg is sarczolatván 1 000 *német forintig*” (Adalékok Zemplén vármegye történetéhez V, 279); 1788: „egy mérő tiszta buza 4 *német forint*” (MAGDICS ISTVÁN, Diplomatarium Ráczekeviense. Ráczekevei Okmánytár. Székesfehérvár, 1888. 143); 1809: „Rénes forint = *német forint* = florenus Rhenensis, 60 kr. valens” (SIMAI, VégSz.).

oláh forint. Egyik román vajdaság sem veretett forintot. Azaz egy a vajdaságokban forgó idegen, talán lengyel pénzre lehet gondolni. Értéke: 1 frt. = 40 dénár volt. 1704: „In *florenis Valachicis* 167, á 1 flor. 40 d., facit florenus 233 d. 80.” — Szeben. Egy királybíró hagyatékában. (OL. E. F. L. IV. 389 C.).

orlak. Török tallérféle ezüst. 1666: A nagyvezér kérdezte „mitsoda féle pénzt hozott adóbam, izentem, arany, gréczi tallér, oroslános, szeges, *orlak* kevés timonnal”. A grécit, orlakot és timont elfogadta, de „az oroslánost suppleálni parancsolta, az szegest aranyra cserélni, mely négy zsákkal volt” (Magyar Történeti Emlékek VI, 304).

oroslános tallér (oroslányos, *Tallerus Leoninus, leonis*). 1575-ben jelenik meg nálunk, kedvelt fizetési eszköz. Értéke mindig alatta maradt az Imperiális vagy egész talléroknak. 1575: „Az kethth saz tallerath hattra kwltek, azt monttak, hogy nem wezyk el: merth *Oroszlanos Taller*” (OL. Litt. ad Camer. 1575. aug. 13.); 1576: Káldy kérdi a harmincados kamarától, el kell-e fogadni azt a tallért, melyen oroslán van ?

„De *Tallero leonis* signum ferente, utrum sint acceptandi” (OL. Litt. ad Camer. 1576. ápr. 28.); 1576: Devecseri Csóron János írja Sopron városának: „de en Vgyan masthen megh mondom, hogy *oroslanos thallerth* es hybasan tallerth el Nem wezek” (Sopron városi levéltár Lad. V. et E. f. 1. nr. 41.); 1634: „*oroszlános tallért* egész gyanánt nro. 8 1/2”. (OL. Lymbus); 1683: *Tallerus Leoninus* értéke 2 frt. (VAJDA E., A vargyasi Dániel cs. 378); 1684: „Marhát vettek el 1040 *oroszlánokig*” (uo. 381); 1685: „*Talleros Leones* 2 1/4 = 4 frt. 50 d.” (uo. 388); 1687: „12 1/2 *talleri Leonici*, valoris 1 flor. 50 d.” (OL. Lymbus III. f. 28. — XVII. sz.).

ort. Nálunk csak számítási pénz. 1/4-e valamilyen nagyobb pénznek. A külföldi ortok mint kivert pénzek — pl. danzkal ort stb. — forogtak nálunk is. 1544: *ort* (TESz. II, 1095); „harom *ort* penzt” (OL. Misc. Milit. f. 1.); 1798: „*Ort* = 1/4 von Bauer Gulden” (SCHWARTNER M., Statistik 252).

oszipora. A XV. században tűnik fel nálunk, főleg a déli határszéli forgalomban. Korai adatai az Oklevélszótárban. 1503: *ozpora* (MNY. LX, 106; TESz. II, 1101); 1633: „egy *oszipora* csak annit teszen s nem többet, mint az magyarok közt egy pénz” (Levelek és okiratok I. Rákóczi György keleti összeköttetései történetéhez. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. Bp., 1893. 138); 1672/73: „Biro uram költsége lett *osziporául* 1 tallér” (SZILÁGYI I, 412).

öreg garas (Gurus). Török ezüstpénz, a XVI. században egy tallérral veszik egynek, a XVII. sz. második felében jóval kevesebbet ér. 1642: Eddig Nagykőrös adója 510 gurus volt, ettől kezdve 800 gurus lett. A szerzők szerint 1 gurus = 1 tallér. (SZILÁGYI—SZILÁGYI I, 12. sz. oklevél); 1679: „*öreg garasul* (négyével számlálván forint számára)” (SZILÁGYI—SZILÁGYI II, 73); 1681: „az török aranyat 12 *öreg garasban*, az Oroszlanos tallért 5 *öreg garasban*, az Zalotát 3 *öreg garasban*” kell elfogadni. (HORNÝK J., Kecske-mét ... tört. III, 283).

öreg tallér. Az Imperiálist, az erdélyi és körmöci tallérokat nevezik így Erdélyben. Máskor *egész tallér* a neve. 1683: „300 aranyról és 200 *öreg tallérről*” (VAJDA E., A vargyasi Dániel cs. 864); 1684: „Item adott *öreg tallért* nro 20., mely teszen flor. 45.” uo. 385); 1685: „Oroszlánost ... 2—2 forintban számlálván, item *öreg tallért* nro. 20, két forint 25 pénzbe számlálva” (uo. 387); 1687: „4 *öreg tallért*” (uo. 731).

pác. Batzen. Svájci és délnémet nagyobb ezüst pénz. A XVI. században nálunk 4 krajcárt vagy 5 dénárt ért. 1530: „in grossis ... wigo *pacz* flor. XX.” (OL. Dl. 26 266. — Huszt); 1530: 1 Rhenes frt. = 15 *Patzen* = 80 magyar Pfennig. (MGtSz. 1901. 320); 1544: „Attam nolcz *pacczot*, ki tezen neguen három penzt” (OL. Nádasdy-lev. 40.); 1550: 1 Rhenes forint értéke = 60 kr. (OL. Lymbus II. f. 26. b.); 1553: „*Oszpora* 17, *Talleri* 22, In *pacz* flor. 5.” (OL. Kisfaludy-lev.)

pallosos tallér. Nyilván szász tallér, melynek előlapján igen gyakran a fejedelem pallost (egyenes kardot) tartó képe látható. 1633: „Greczi tallert szeges talleral együt n. 176, *pallosos tallert* 8.” (PESTY F., Krassó vm. tört. IV, 294).

paraszt forint. Értéke 49 1/2 krajcár, vagy 33 poltura. Számolási pénz Észak-Magyarországon, Szepességben. 1798: SCHWARTNER M., Statistik ... 252 és WALTHER LÁSZLÓ XIX. sz. közepi gyűjtése. (OSzK.kt. Quart. Hung. 1525. IV. 299).

patacska. A XVIII. század elején a Dráván túl forgalmi pénz. Természetesen nem lehet szó a horvát királyok egykori veretéről, de eredete bizonytalan. 1715: „2 *Patachkae* Croaticae et 1 unus anticus Croaticus denarius ipsis additus = 1 garas” (OL. Acta Publica f. 48. n. 27. §. 4.).

pecsétetes libertás. II. Rákóczi Ferenc libertása, ellenjeggyel. 1707: „Elhitettük magunkkal, hogy inkább fogh folyni az ezust pénz, mintsem a *Petsétes Libertas*” (OL. Acta Publica f. 29. n. 22.).

példázó pénz. Próbaerót, minta. A példametsző készíti (Stempelschneider).

Példázó vasról is hallunk. 1663: „Az olvasztásra beadott és belőle vert arany, tallér, ezüst és *példázó pénzről*” (OL. Misc. Mont. et Monet. f. 1. — a nagybányai pénzverő elszámolása).

pengő forint. Értéke 3 ezüst húszas — a XIX. század első felében. 1825: „Régen az aszu hordaja 140, a másolás 60—70, a közönséges (bor) 20 *pengő forint* volt” (Adalékok Zemplén vármegye történetéhez V, 110); 1839: „suta özet 10 *pengő forintok* büntetése alatt lőni nem szabad” — Vadászati szabályok. (Történeti Közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa város múltjából IV. évf. 175.)

pengő húszas. Ezüst 20 krajcáros a XIX. század első felében. 1839: Vadásztársaság szabályai közt találjuk: „6. az *pengő huszasig* büntettetik ... 8. egy *pengő* huszsnak fizetése alatt tiltatik” (Történeti Közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa város múltjából IV. évf. 175).

pénzmérő. 1637: „Az deakjának — a janicsár agáé — és az *pinzmérőnek* 9 tallért, facit 15 frt. 20 d.” (SZILÁDY—SZILÁGYI I, 57).

pénzolvásó. Az a török tisztviselő, aki az adót átszámolja. 1638: „az *pénzolvásónak* 31 tallér = 49 frt. 60 d.” (uo. I, 63).

pexaria arany. Mindössze egy adatunk van rá. 1652: „*Pexaria aranyat* attunk nro. 100, facit flor. 360” (OL. Lymbus III. f. 8. — XVII. századi számadások).

peták. 7 krajcáros ezüst pénz vagy 5 para értékű pénzdarab (TESz. III, 175); 1771: „marokverőnek egy napra 1 *peták*” (Adatok az egri egyházmegye történetéhez I, 252); 1798: SCHWARTNER M., Statistika ... 252.

poltura. Eredetileg lengyel, utóbb nálunk is vert gyenge ezüst pénz. 1614: „Egy *poltura* teszen más fel garast vagy hat pénzt” (TESz. III, 245); 1623: „modernus grossus sive *poltura*” (OL. Litt. ad Camer. 1623. III. 27. — Sopron megye levele).

pontos garas. BALLAGI magyarázata szerint: punktierter Groschen. A XVII. század közepén használták. (BALLAGI, Kecskeméti Péter ötvöskönyve).

pótol. 'Valaki az árfolyam különbséget megfizeti'. 1688/89: „A timon pénzt tallér számára 25—25 pénzzel *pótolván*” (SZILÁDY—SZILÁGYI I, 368); 1678/79: „Uj tallérokat és timon tallérokat *pótolták meg* timonnal 11 frt.” (uo. I, 468).

próba pénz. Ismeretlen pénzeket nem fogadták el. Ha tehát valaki ilyenekkel akart vásárolni, kénytelen volt abból mintát küldeni. Ez volt a próbapénz. 1623: „ezt az *proba pinzt*, kit Nsgod küldött, en ez it valo Uraimnak es Alföldi Uraimnak is mutattam, ki azt monta, hofi io, ki azt, hofi ros, merth megh zokatlan” (OL. Batthyány-lev. Miss. — Somogyi András, 1623. aug. 14.).

purdi pénz. Hamis- vagy cigánypénz. 1646: „hamis *purdi pénzt* váltani” (Oklsz.); 1647: „az töbi Rabok számára piritot hust, kását etc. hozot, s az piritot hus között két giüszüben volt faiza *purdi penz* fl. 55.” (OL. Batthyány-lev. Miss.). 1568: „Minden eretnekek ollianok mint a *purdi cygan araniak*, hasonlók az aranyhoz, de nem jó pénzek” (TESz. III, 312).

quarting. Zsigmond rossz ezüst pénze, mely a dukát után jött forgalomba (RÉTHY: CNH. II, 125—8; MÁLYUSZ ELEMER, Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp., 1984. 194). 1433: „in pecunia *quarting* vocata” (BánffyOkl. I, 600); 1433: „propter monetarum dwkath pridem et *quartingh* nunc currentium vilitatem” (PRT. III, 48. sz. oklevél); 1435: „Item floreni seu denarii cum saccis 5 in moneta *quartingh*” (ZichyOkm. VIII, 551); 1431: „36 florenis centum ariis presentes monete Regalis *Quadrang* dictis” (OL. DI. 12 368.); 1433: „pro 31 florenis wigo *Kathringh* apellatis florenis, quemlibet per 100 denarios computando” (OL. DI. 12 523.); 1434: „cum presenti moneta *quartink* vocata” (Sztáray Okl. II, 303).

reál tallér. Spanyol eredetű pénz — peso —, melyet Konstantinápolyon keresztül ismertünk meg. 1639: „egy *reál tallér*ra 116 oszporát számlálván” (Magyar Törté-

neti Emlékek V, 53); 1639: „13 884 $\frac{1}{2}$ reál tallér és lucrum 478 reál tallér, oszpora 90 = 14 362 $\frac{1}{2}$ *reál tallér*, ezt aranyra computálván téssen aranyat nro. 7 181 $\frac{1}{4}$ ”. NB. 1 arany = 2 tallér és 4 oszpora (uo.); 1643: „kész pénzen, két két *reál talléron* okáját (a kénesőnek) elveszik” (uo. V, 215).

r é n e s f o r i n t (*Rhenesis*). Utóbb német forint a neve. A XVI. század első felétől emlegetik magyarul, 1544-ben 80 dénárón járt. 1544: „30 *rénés forintot* tesz ki magyar forintot haszon véget” (TESZ. III, 380); 1581-ben 70 korona (OL. Múzeumi törzsanyag); 1702-ben 60 krajcárt ér (OL. Lymbus II, f. 7.); 1702: „30 000 Rhen. florenorum summa” (HORNYIK J., Pusztaszer . . . tört. 85. sz. oklevél).

r é n e s t a l l é r. 1620: „Hispaniay és Philöp Taller 200, *Rhenes taller* 160 penzben ez utan iarion” (OL. Acta Publ. f. 9. n. 20.).

r é n e s k o r o n a a r a n y. 1650: „Arany flor. 5., Korona arany flor. 3. d. 80., *Rhenes Corona arany* flor. 3.” az értéke (OL. Misc. Montan et Monet. f. 1.).

r é z f o r i n t. Számítási pénz. Amint 100 jó dénárt egy számítási (magyar) forintnak vesznek, úgy 100 réz dénárt egy rézforintnak tekintenek. 1528: 3 réz férint ér 1 ezüst (magyar) forintot. „in *cuprea pecunia* exegit fl. CCC. d. LVII, facientes flor. CXVIII. d. XXX.” — „in *cuprea pecunia* flor. CXVIII. d. 80.” — „unum chetherth vendebatur pro *cupreis florenis* flor. II.” (OL. U. et C. f. 4. n. 41. — Csókakő).

r é z g a r a s. 1613: „Adulterina moneta — Komorótzki hitván *réz garasa* — penitus aboleatur” (ETA. III, 138).

r é z p é n z. a) II. Lajos rossz, réz pénze. A királyi számadásokat ebben vezetik. 1526: „in *cupreis monetis*” 3000 frt. volt a gyulai uradalom adójövedelme (VERESS ENDRE, Gyula város oklevéltára 94); 1526: „in *cuprea moneta* rubra . . . fl. 100.” (OL. DI. 26 266.); 1527: „De pecuniis judeorum in *cupreis monetis* dati sint flor. C.” (OL. Batthyany-lev. Memorabilia 989. sz. — báni számadások); 1528: „per singulas sessiones in *cuprea pecunia* 300 d.” (OL. U. et C. f. 4. n. 41. — Csókakő). — b) Talán bányapénz a XVII. sz. közepén. Valaki rezet vett, de nem akarja kifizetni, mert „imar az *rész pénznek* cusioja meg nem engedtetik” — írja a nagybányai bíró 1664. jún. 17-én. (OL. Instructiones f. 1. n. 56.). — c) XVII. sz.-ban bányapénz, amilyent RĚSCH többet is ismert, de csak nagyobb formájút. „poltura forma réghi pénz, melyet Rákóczi György fejedelem veretett és akkori Bányászok közt folyó pénz volt, nro. 1577, apro pénz forma nro. 45.” (OL. E. F. L. IV. 343. A.). — d) II. Rákóczi Ferenc libertásának neve. 1706: „*Rézpénzul* flor. 32. d. 60.” (Adalékok Zemplén vármegye történetéhez VII. 45. — Szirmay András naplója).

s a i n (*Sahin*). Török pénz, mert 1619-ig ez volt a török pénz neve (SZAKÁLY FERENC, Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., 1981. 000). 1595: „kultem . . . 3 ezüst karikát, két darab lapos ezüstöcskét, 3 *szint*, 1 aranyat, 2 tallért” (SzékOkl. V, 159); 1602: „Három vagj negj forint ara 0 penzt, oszporával es *sahinnal* elegy” (OL. Múzeumi törzsanyag — Bellényi Zsigmond végrendelete). Borsos Tamás naplójában írja: „ez nap jelent meg — nov. 25. — az új török pénz Konstatinápolyban, melynek neve oszmanin, eddig a neve perzsa volt: *sahm*” (ETA. II, 256).

s a j n p é n z (Einlöschungsschein). Papír pénz a XIX. század elején (ZSÁMBÉKI L., Művelődéstörténeti Kis Lexikon. Szeged, 1937.).

s á r g a a r a n y. HUSZÁR LAJOS véleménye szerint a szép meleg sárga körmöci veretű aranyak neve. 1618: „én tiszta *sárga aranyat* adta érte” (ETA. II, 81); 1635: „A Portára küldöttek *Sarga aranyat* nro 3 800, Szeges tallért nro. 8 931, Item nro. 2 440.” (OL. Lymbus III. f. 28.); 1648: „egy ládlában 40 ezer vert *sárga Aranyakat*” (Kemény János Önéletrajza. Bp. 1983. 000; RŰMY K. Gy., Monumenta Hungarica III, 252).

s e s z t á k (*suszták, susták*). 6 krajcáros lengyel pénz. 1638: „Penz vagion arannial, tallerral, *sesztakkal*, dutka es polturak” (OL. U. et C. f. 2. n. 34.); 1638: „Ezüst *seszták* nro. 11.” (OL. Lymbus III. f. 28.); 1683: „Melyben *susták* van flor. 36.” (VAJDA E., A vargyasi

Dániel cs. 864); 1698: „400 frt poltura, *szusztak* pénzek” (uo. 446); 1718: „a papnak 5 *sustákot* . . . adjon” (Erdélyi egyháztörténeti adatok I, 74).

s i l a - p é n z. Talán az előbbivel azonos. 1550: „Egh *syla penzne*k kyt mondnak” (OL. Nádasdy-lev. 42. NB); A TESz. (III, 537) is bizonytalannak veszi jelentését.

s i l l i n g. Osztrák pénz. 1576: a *sillinget* senki sem veszi el. (MGSz. 1901. 320); 1631: „in Albis fl. 29., in *Sillingh* fl. 21. . . . *Sillingh* fl. 1. d. 70.” (OL. Lymbus III, f. 9. — XVII. sz.).

s l é z i a i t a l l é r. 1641-ben 24 garast ért. 1641: „Az *sleziai* 10 000 *tallerrul* szóló levél” (THALY K., A báró Orlay s gróf Serédy cs. oklevéltára 12., 13. sz.).

s l e z i n g e r. Sziléziai garas. A XVIII. században jó vagy nehéz garasnak hívták. 1623: „qui iam bina vice grossos *Silesiacos* induxit” aranyért és tallérért (OL. Litt. ad Camer. 1623. I. 20.); 1624: „megh unt garasok sok külömbféle, ky egi s ky mas fele, ky feyes garas, ky *Slesinger* s ky Matias garasa fele” (OL. Litt. ad Camer. 1624. szept. 10. — Zarka Ferenc dicator); 1782: „A *sileziai garast* hívják jó Garasnak vagy nehéz Garasnak, azt pedig, amelly nálunk jár, könnyü garasnak” (Maróthi György: Arithmetica vagy Számvetésnek mestersége. Debretzen, 1782^a. 120).

s o l d e n. Bizonytalan eredetű, talán olasz-velencei vagy veronai, esetleg ragusai pénz lehetett; vö. *soldo*! 1456: V. László elrendeli, hogy Somogy megyében „cum moneta *Solden* vulgariter nuncupata” fizessék a tizedet, ne pedig „cum alia moneta videlicet Wienensi”. (PRT. III, 74. sz. oklevél; HazOkm. II, 31); 1461: „pro 1000 floreno et 40 denariis monetae *Solden*” (OSzK. kt. Quart. Hung. 1968/VIII., 432. — a pécsváradi bíró oklevele).

s p e c i e s t a l l é r. Nálunk *Márjás tallér*nek is nevezték 1754 óta vert 2 frt. értékű tallért (ZSÁMBÉKI L., Művelődéstörténeti Kis Lexikon).

s z á m v e t ő p é n z. Számolásra, összeadásra használt Rechenpfennig. (Calculus pénz.) 1548: „*Szam veto penzt* vöttem” (OL. Nádasdy-lev. 41.).

s z e g e s t a l l é r. Erdélyi tallércsegely, melyet kizárólag a XVII. században használtak. 1633: „Greczi tallert, *szeges tallerral* együt nro. 176, pallosos tallert 8.” (PESTY F., Krassó vm. tört. IV, 294); 1635: A portára küldöttek „Sarga aranyat nro. 3 800, *Szeges tallert* nro. 8 931, Item nro. 2 440” (OL. Lymbus III. f. 28. — XVII. század); 1639: „Kültünk az portára graeci és *szeges tallerokat*” (Magyar történeti emlékek V, 53); 1666: Vittek Törökországba adóba „arany, gréczi tallér, oroszlanos, *szeges* . . . ” tallért, de a szegest aranyra kellett ki cserélni, nem fogadták el. (Uo. VI, 304.)

s z e g (l) e t e s (dénár). 1244: „pro 6 Marcis, pro 2 *Segetes* alias in denarijs” (HazOkm. V, 20. — Veszprémi káptalan magánlevéltára, Cap. XII.).

s z e g l e t e s t a l l é r. Erdélyi tallércsegely a XVII. században, másként *szeges*. 1684: „Bethlen Gábor *szegletes* eöreögh *talleri* 45 maga kepe raitok, mellyeket in A. 1627 esztendőben vertek volt” (OL. Lymbus III. f. 28. — XVII. század).

s z e r e c s e n d é n á r. Saracenus. Nagy Lajos utolsó dénára, melyet már 1373 (?) óta vertek, s még 1399-ben is használták TESz. III, 734). 1375: „pro una libra denariorum monete *Schereczeni*” (HÁZI JENŐ, Sopron szabad királyi város története. I. rész. I—VI. (Oklevelek 1162-től 1520-ig). Sopron, 1921—27. I/1, 238); 1379: „per ipsos denarios *Sarachenicales*” (JAKAB ELEK, Oklevéltár Kolozsvár története I., II., III. kötetéhez. I—II. Buda, 1870—1888. I, 485); 1387: „LXXII phunt *zerrechyn*” (SÜMEGHY DEZSŐ, Sopron vármegye levéltárának oklevél-gyűjteménye. I. rész 1236—1526. Sopron, 1928. I, 485).

t a m á r i a r a n y. Valamilyen török aranypénz. 1686: „Körmöczy és *tamári aranyakat* hozván” (SZILÁDY—SZILÁGYI II, 149).

t i m f a. A lengyel forint neve. 1715: „*Tymphae* Polonicae in superioribus Hungariae partibus 6 grossis currunt” (OL. Acta Publ. f. 48. n. 27. §. 3.); 1756: is jár a „Polnische 18 kr. Stucke oder *Timpff* nur 14 ½” értékben (OL. Instructiones f. 2. n. 102.).

t i m o n (*timony*, török nevén *timmin*, *temin*, *demin*, *timót*). 2 timon ért egy öreg

garast. 13 timon egy aranyat. 1663: „Akkor *timo* pénzen vesztettünk 15 timot” (SZILÁDY—SZILÁGYI I, 313 és I, 315); 1672/73: „3 aranyat cseréltünk 13 *timonyával* . . . „Item egyszer egy aranyat 13 *timonyával*. Item egyszer egy tallérért 13 *timont*. Item 2 tallérért 26 *timont*. Item 7 tallérért váltottunk 13 *timonyt*” (HORNYIK J., Kecskemét tört. II, 201); 1673: „eiusdem Gallicae monetae vulgo *Demyn* vel Luyszin vocatae” (OL. Pozsonyi Kam. Litt. Cam. Scepus. 1673. I. 20.); 1683: „24 *timon* . . . facit 12 garast” (HORNYIK J., Kecskemét tört. II, 202); 1683: „Adtak felül rea 200 *timont*, teszen florenos 30.” (VAJDA E., A vargyasi Dániel cs. 376).

timon tallér. A török tallér neve a XVII. század második felében. 1 török tallér 8 timon vagy 180 dénár. 1669: „A 100 tallér *timon* földre adtanak 13 tallért”. (SZILÁDY—SZILÁGYI I, 382); 1672/73: „Uj tallérokat és *timon tallérokat* pótolttuk meg timonnal 11 frt.” (uo. I, 408).

toldalék. Felár, az ázsio magyar neve. 1740: „Doppin és Louisdor nevu aranyakat pediglen, akik köztünk nem igen forognak, a *toldalékjuk*, hajó mértéknek, 12 kr. lészen” (Adalékok Zemplén vármegye történetéhez VI, 26.)

török dénár (dínár). Aranypénz. 1715: „pro *Turcica Denarii* seu Jazpre vocati commutari soliti flor. Rhenenses 5.” (OL. Acta Publica f. 48. n. 27. §. 4.).

török dukát. 1544-ben Bécsben az árfolyam 133 pénz, Sárvárott 140 (OL. Nádasdy-lev. Lajstrom). 1690: HORNYIK J., Kecskemét tört. III, 282.

török forint. Csak a XVII. században találkozunk vele. 1634: „250 *török forint* magyar 300 forintot teszen” (Történeti Közlemények Abaúj vármegye és Kassa város múltjából IV. évfolyam 11); 1656: „1 *török forint* magyar pénzben 1 frt. 20. d. ért. 5 török forint = 6 magyar forint.” (OL. Misc. Milit. f. 4.); XVII. sz. második fele: „Turcis vero in summa *turcisos florenos* 100, *florenis* auten *Turcicis* 5 quinquenary flor. 2. faciunt” (OL. U. et C. f. 8. n. l. — Baja körüli falvak adója).

török tallér. 1652-ben „*török tall.* 50 hoztak” (OL. Széchenyi-lev. I. k. ,l. n. 1—2. db.).

török poltura. 1616: „Soha hjre sem volt ennek eleotte annak az *Teöreök polturaknak*” (OL. Szepesi kamara, Litt. f. 13. n. 23.).

tult vagy *tul*. Talán lengyel pénz, mert értéke éppen fele a zlotynak. 1679-ben 60 dn., 1704-ben 70 dénár. Csak Erdélyből van rá adatunk. 1679: „Oroszlányos tallért nro. 49., „mely teszen flor. 88, d. 20, *Tulot* 8, teszen flor. 4. d. 80., *Tlotot* nro. 16., teszen flor. 19. d. 20, *Ortot* 71., teszen flor. 31. d.; Negyedrésze tallért 1, teszen d. 50.” (SZÁDECZKY BÉLA, I. Apafi Mihály udvartartása. I. Bp., 1911. 259); 1704: „In *tultis* 3, faciunt flor. 2. d. 10.” (OL. E. F. L. IV. 389. C. — egy elhunyt királybíró hagyatékából).

új forint (vagy *quarting forint*). Számítási pénz Zsigmond korában, a quarting-periodusban. 1431: „50 *florenos novos quartonibus* appellatos” (KárolyiOkl. II, 133).

új pénz. Zsigmond egyik dénára. 1395: „Centum florenos auri, utpote quemlibet florenum cum 100 novis numpmis regalibus *wypenz* appellatis” computando” (OL. Kállay-lev.); 1406: „Denraiis *wypenz* appelatis” (Zichy Okm.V, 451); 1434: „48 florenos novos de moneta antiqua *wypenz* appellata” (OklSz. 1030).

vas tallér. Az ún. Kipper tallérok egyike. Nem vasból, hanem igen rossz ezüstből van. 1627: „az *Vas tallert* pro fl. 1 ½ vette el ő kegelme . . . „seot penigh karos Kondoray Vram 880 flor. az *Vas taller* mia” (OL. Litt. ad. Camer. 1627. jún. 23.); 1641: Valakitől elvettek „penzben 52 tallernit, valo rosz, ki *vas taller* s ki rosz arany volt” (OL. Batthyány-lev. Miss. gr. Nádasdy Ferenc 1641. VIII. 19.); 1621: „*Kremnitzer Thaler* von *Eisengurt* 1621. Bethlen Gábor pénze!” (FEJES JÓZSEF, Münzen und Medaillen-Verzeichnis. 1927. n. 11. nro. 1479.).

vagdalt féltallér. Talán a csegely régi neve. 1633: „33 *vagdalt fél-fél tallérokat* költötték el” (SZILÁDY—SZILÁGYI I, 315).

váltó cédula. 1811: „ujj pénzbe vagy váltó cédulába” (MAGDICS, Diplomatarium Ráczeviense 166).

váltó garas. A XIX. század elején a 15 krajcáros rézpénz neve. (EREKY 170).

váltó forint. Papiospénz a XIX. sz. elején. 1843: „A váltót ami pénz mindig harmad félszer kevesebb, mint az ezüst vagy jó pénz.” (BOCSOR ISTVÁN, Számvetési kis-könyv. Pápa, 1843. 172 — még említi a *vonás forint*-ot is); 1821: „eladatott 200 váltó forintért (84. frt.)” (Adatok az egri egyházmegye történetéből II, 287).

veres pénz. II. Rákóczi Ferenc libertása. 1705: „meg van hagyva Bezzegh Uramnak azokra is kiadni verespenzül a fizetést” (Archivum Rákóczianum I. o., IV, 329).

vonás forint (Florenus maior Hungaricus). 51 krajcárt ért. 1738: „18 vonás frt.” (RÉVÉSZ KÁLMÁN, Regeszták a kassai ev. ref. egyház levéltárából (1639—1749). Bp., 1906. 175. sz.); 1771: „Kész pénz 12 vonás frt.” (Adatok az egri egyházmegye történetéhez I, 250 — Jász Dózsa); 1798: SCHWARTNER M., Statistik. . . 252; RUMY K. Gy., Monumenta Hungarica I. 53. j. szerint már divatjamúlt. 1809: „Vonás frt. = Ungaricus florenus maior 51 kr. valens” (SIMAI K., VégSz., 199).

vörös forint. (Florenus rufus, Roter Gulden). 1364—1450 között a körmöci veretű arany neve, érdekes, hogy csak német és szórványosan latin elnevezéssel fordul elő. Bizonyára színe miatt hívták így, bár HUSZÁR LAJOS szerint az újkorban éppen ezeket meleg sárgás színük miatt *sárga forint*-nak is nevezték. Valószínű, hogy az ötvözetben a középkor során több rezeset használtak. L. *sárga arany*. 1387: „300 roter guldein” (SoprOkl. II/6, 9); 1394: „200 gute rot ungeriscg gewegen guldein” (ZsigmOkl. I, 3312.); 1402: „... rothe Gulden” (FEJÉR, CD. X/4, 873); 1414: „4 rothe ungerische Golden”. (SoprOkl. I/2, 280); 1431: *floreni rubri* (OSzK. kt. Fol. Lat. 90/1., 3054. — Kovachich); 1441: „Summa summarum der ausgebung macht 11. tausint 111. C. Camergolden, CXIII. Camer golden und XXIX den. und 1 ½ rote golden und XII. rote golden” (IVÁNYI BÉLA, Eperjes sz. kir. város levéltára 283. sz. oklevél); 1450: *rot gulden* (MGtSz. 1903. 348 — a kassai kereskedő-céh könyve 1446—1553.; vö. FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ, Magyarországi városok régiszámadás-könyvei. Bp., 1885.).

zalota. Zloty. Lengyel pénz, egyre csökkenő értékkel, de a XVI—XVIII. században az egész országban, Erdélyben is igen elterjedt. 1681: „Oroszlános tallért 5 öreg garasban, az Zalotát 3 öreg garasban” (HORNYIK, Kecskemét tört. III, 1283).

RÁSZLAI TIBOR

LEVÉLSZEKRÉNY

Hegedűs Attila írja: A MNy. LXXXII, 255—6. lapjain megjelent közleményemben azt írtam, hogy Dáró várát nem tudtam a tolnai és somogyi földrajzinév-gyűjteményben azonosítani. Köszönöm BALOGH ZOLTÁN levelét, melyben felhívja figyelmemet, hogy a „Somogy megye földrajzi nevei” (Bp., 1974.) 165/31. adata ezt a helyet takarja Keresceligetén. Amit tehát e helynév kapcsán Tamásiról írtam, értelem szerint téves. Szintén ugyanezt a helyet jelzi a „Baranya megye földrajzi nevei” (Pécs, 1982.) Jágónakon (9/29.) és Kaposszekesőn (5/95.). Cikkem egy készülő kritikai nyelvemlékkiadás elő-munkálatának terméke volt. A kötet azóta elkészült végleges kéziratába a levél keletkezésének körülményei a MNy.-ben megjelent íráshoz képest már javított formában kerültek be, sőt a lokalizálási pontatlanság javításán kívül a személyhez kötés is sokkal óvatosabb megfogalmazást kapott. (Hasonlóképpen, az azóta feltárt adatok fényében módosult a MNy. LXXX, 367—9. lapjain közölt két Tárczay-levél datálása is: mindkét levél korábban, 1512 és 1526 között keletkezhetett.)

Nagybákay Antal írja: Mint a Magyar Nyelv folyóirat régi előfizetője és szorgalmas olvasója, akinek gyerekkora óta szenvedélye szabadidőben a nyelvekkel, nyelvтанokkal, névelémmel és nyelvemlékekkel való foglalkozás, nagy érdeklődéssel tanulmányoztam át az Oxfordi Glosszákkal kapcsolatos publikációkat¹. (. . .) A szóban forgó 11 régi magyar szóból hétnek a feloldását, illetve magyarázatát BÜKY BÉLA és BENKŐ LORÁND a MNy. 1984. évi 1. számában megnyugtatóan elvégezte: *gomb, sája, sás, gúzs, kér* vagy *kéreg, citera* vagy *lant*. (. . .) A kerék alkatrészeinek megnevezései közül magam a *kebeil* és a *cuchaga* szóhoz kívánok hozzászólni. Az előbbire vonatkozólag úgy vélem, hogy annak *kebel* olvasata úgyszintén tökéletes, de a kerékalkatrészek azonosításánál ezen nem az agyat érteném, amiből a küllők indulnak a „kéreg” irányába, hanem magukat a küllőket. Ezt a gondolatot a latin szavak jelentése adta. Ezek szerint ugyanis *canthus* = 'talp, pánt, ráf, kéreg', azaz *kier*; *radius* = 'sugár, küllő', azaz *kebeil*; *axis* = 'tengely; agy', azaz *cuchaga*. Ez utóbbit *kocs(i) agya*-ként tudnám esetleg olvasni. (Itt persze felvetődik az a kérdés is, hogy a *kocsi* szó létezett-e már ebben az időben.) A szavak fenti értelmezésének ellene mond a Bécsi Glosszák 24. és 25. szavának fordítása, ahol *radys* = 'keréktalp', *cantis* = 'szekéragy'. Úgy gondolom azonban, hogy itt a szófordítást végző (talán Bélai Jakab), aki nyilván nem volt kerékgyártó mester, eltéveszthette a fordítást. Hiszen a *radius* 'sugár'-t is jelent, és csak a küllők állnak sugarasan, a keréktalp soha! A *keréktalp* a *canthus*-nak felel meg, amiből talán a német *Kante* 'szegély; széle, éle vminek' szó is származhat. Azaz a *kéreg*-nek felel meg, de semmi esetre sem a *kerékagy*-nak. Ez kizárólag az *axis* lehet, vagyis esetünkben a *cuchaga*, olv. *kucs(i) agya*, *kocs(i) agya*. (. . .) — Végül néhány szót szeretnék még a 9. szóról mondani (*stragulum* = *seegu*). Amennyiben a kettős *e* betű kéttagú szó feltételezését is megengedi, akkor — megint csak laikus elképzelésem szerint — talán *szőnyeg* szavunk első megjelenésével állunk szemben. Ekkor *széegü* lenne az olvasat — ha ez egyáltalán elfogadható. Talán nem a *szeg* igéből, hanem a *szó*-ból lehetne kiindulni.

¹ Időközben ezek száma eggyel szaporodott, vö. MOKÁNY: MNy. LXXXII, 454. — A szerk.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők: *Tiba Judit* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

90. Mészáros István: Iskolai jegyzetkönyv a XVI–XVII. század fordulójáról. 1976. 17, – Ft.
91. Jakab István: A magyar igeekötők állományi vizsgálata. 1976. 22, – Ft.
92. Kiss Lajos: Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46, – Ft.
93. Országh László: Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32, – Ft.
94. Molnár Iona: A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19, – Ft.
95. O. Nagy Gábor: A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18, – Ft.
96. Korompay Klára: Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15, – Ft.
97. Gaál Edit: A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13, – Ft.
98. Dienes Dóra: A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16, – Ft.
99. Bańcerowski Janusz: A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21, – Ft.
100. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette Imre Samu. 1979. 32, – Ft.
101. Huszár Ágnes: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14, – Ft.
102. Kassai Iona: Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11, – Ft.
103. Kiss Jenő: Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17, – Ft.
104. A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. 1980. 175, – Ft.
105. Mokány Sándor: Magyar szófejtések. 1980. 15, – Ft.
106. Guszikova Antonijina: A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22, – Ft.
107. Lengyel Zsolt: Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981. 18, – Ft.
108. B. Gergely Piroska: A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21, – Ft.
109. Kontra Miklós: A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangeloosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15, – Ft.
110. Sinor Dénes: Tanulmányok. 1982. 34, – Ft.
111. Farkas Vilmos: A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. 1982. 20, – Ft.
112. Jakab István: A magyar igeekötő szófajtnai útja. 1982. 17, – Ft.
113. Benkő Loránd: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. 1982. 18, – Ft.
114. Balázs Judit: A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében. 1982. 28, – Ft.
115. Horváth Katalin: Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20, – Ft.
116. É. Kiss Katalin: A magyar mondat szerkezet generatív leírása. 1983. 25, – Ft.
117. Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24, – Ft.
118. Gáspári László: A századvégi novella lirizálódásáról. 1983. 18, – Ft.
119. Gósy Mária: Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. 1984. 25, – Ft.
120. Kiss Jenő: A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. 1985. 42, – Ft.
121. Olasz Gábor: A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1985. 42, – Ft.
122. Heltainé Nagy Erzsébet: Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban. 1986. 22, – Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

145. Heves megye földrajzi nevei III. A hevesi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1980. 80,— Ft.
146. D. Máti Mária: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. Zelliger Erzsébet: A kupuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. Király Péter: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. Rácz Endre: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. Szathmári István: Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. Erdődi József: Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. Raisz Rózsa: Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
153. Mészáros György: A magyarországi szinto cigányok. 1980. 10,— Ft.
154. A szövegten a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. 1979. 40,— Ft.
155. Papp Ferenc: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. 1980. 6,— Ft.
156. Veszprém megye földrajzi nevei I. A tapolcai járás. 1982. 80,— Ft.
157. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14,— Ft.
158. Pusztay János: Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.
159. Kiss Jenő: Nyelvjárási tanulmányok. 1981. 10,— Ft.
160. Név és társadalom. Szerk. Hajdú Mihály és Rácz Endre. 1981. 50,— Ft.
161. Emlékezés Mészöly Gedeonra. 1981. 10,— Ft.
162. Deme László: Közigazgatásunk nyelvi arculata. 1982. 10,— Ft.
163. Szabó József: Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyiből. 1982. 40,— Ft.
164. Kiss Jenő: Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából. 1982. 16,— Ft.
165. Lotz János: Az igék alakja a Jókai-kódexben. 1982. 8,— Ft.
166. Balázs János: Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. 1983. 29,— Ft.
167. Schlachter, Wolfgang—Pusztay, János: Morpho-semantische Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes *el-*. 1983. 124,— Ft.
168. Rácz Sándor: Földeák és környéke tájszótára. 1984. 66,— Ft.
169. Komárom megye földrajzi nevei. Közzétette Gerstner Károly, Hegedűs Attila, Körmendi Géza, Turi Róbert, Vitányi Borhála. 1985. 120,— Ft.
170. Név és névkutatás. Szerk. Békési Imre. 1985. 50,— Ft.
172. Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből. 1985. 10,— Ft.
174. Zsirai Miklós: Jugria. 1985. 30,— Ft.
175. Lőrincze Lajos: Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk? 1985. 10,— Ft.
178. Zala megye földrajzi nevei. II. A keszthelyi járás. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. 1986. 60,— Ft.

A Nyelvtudományi Társaság kiadásában megjelent: Könyvece az szent apostoloknak méltóságokról. 1521. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1985. 95,— Ft.

Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). A kézirat hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1986. 108,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24—72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXIII.

ÉVFOLYAM

1987.

3.szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:
**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD,
SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

Technikai szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Kustos Lajos</i> : Köszöntő a vendéglátó Zalaegerszeg városa nevében.....	257
<i>Benkő Loránd</i> : Elnöki megnyitó	258
<i>Hajdú Péter</i> : Köszöntő a Magyar Tudományos Akadémia nevében	262
<i>Hadrovics László</i> : Emlékezés Pais Dezsőre	263
<i>Újvári Sándor</i> : A Pais Dezső-díj átadása	266
<i>Szabó T. Attila</i> : Válasz	267
<i>Kustos Lajos</i> : Pais Dezső mellszobrának leleplezése	268
<i>Keresztury Dezső</i> : Tosu tanár úr	269
<i>Tolnai Gábor</i> : Pais Dezső századik születésnapján	272
<i>Rácz Endre</i> : Redundáns formák a magyar nyelv grammatikai rendszerében	274
<i>Szathmári István</i> : Magyar stilsztika	284
<i>Elekfi László</i> : A magyar helyesírás szabályai	297
<i>Király Péter</i> : A VIII—IX. századi <i>Ungarus, Hungaer, Hunger, Hungarius, Onger,</i> <i>Wanger</i> személynévek	314
<i>Kiss Lajos</i> : Földrajzinév- és szófejtő vizsgálatok.....	331
<i>Szó- és szólásmagyarázatok. Barabás Jenő</i> : A <i>kemence</i> jelentéstörté- netéhez	345
<i>Nyelvművelés. Heltainé Nagy Erzsébet</i> : Nyelvművelésünk néhány elvi kérdé- séről a <i>darabban</i> megítélése kapcsán. — <i>I. Gallasy Magdolna</i> : Új szavunk: a <i>videó</i> — ó végű szavaink között	348
<i>Szemle. Futaky István</i> : Szabó T. Attila, Válogatott tanulmányok, cikkek I— VI. — <i>Szabó Zoltán</i> : Robert de Beaugrande, Text Production: Toward a Science of Composition. — <i>Juhász Dezső</i> : A magyar nyelv. — <i>Hajdú Mihály</i> : Komárom megye földrajzi nevei. — <i>Szalai Zsuzsa</i> : A magyar irodalmi nyelv Pázmánytól napjainkig. — <i>Liszka Gábor</i> : Könyveese az szent apostoloknak méltóságokról	361
<i>Levélszekrény. Szathmári István</i> írja	383

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 104,— Ft. Egy szám ára: 26,— Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXXIII. ÉVF.

1987. SZEPTEMBER

3. SZÁM

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és Zalaegerszeg Város Tanácsa — a IV. Magyar Névtudományi Konferenciával egybekapcsolva — 1986. október 8–10-én Zalaegerszegen ünnepi megemlékezést tartott Pais Dezső születésének 100. évfordulója alkalmából. Az ünnepi ülés megrendezésében közreműködött a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya és Zala Megye Tanácsa is. Alább ennek a rendezvénynek az előadásait közöljük az elhangzás sorrendjében. (A Névtudományi Konferencia anyagát a Társaság külön kötetben jelenteti meg.)

Köszöntő a vendéglátó Zalaegerszeg városa nevében

Kedves Vendégeink! Tisztelt Emléklülés! Tisztelt Tudományos Konferencia!

Őszinte tisztelettel és sok szeretettel köszöntöm Önöket a 100 esztendeje született Pais Dezső tanár úr szülővárosa nevében. Nagy örömmel vállalkoztunk minden olyan eseményre, amely neves szülötteink megbecsülését, különösen pedig emlékeinek őrzését jelenti.

Így van ez most is, amikor a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Zalaegerszeg Város Tanácsa, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya és Zala megye Tanácsának közreműködésével Pais Dezső születésének 100. évfordulója alkalmából ünnepi megemlékezést tartunk, és megrendezzük a IV. Magyar Névtudományi Konferenciát. Nemcsak szívesen vállalkoztunk, hanem őszintén ragaszkodtunk is a lehetőséghez, hogy a nevezetes évforduló alkalmából ismét visszaidézzük egy nagy tudós, egy kiváló ember, Zalaegerszeg jeles fiának soha túl nem értékelhető emlékét.

Pais tanár úr 1886-ban — a rendezett tanácsú várossá nyilvánítást követő esztendőben — született Zalaegerszegen, az akkor még hozzá nem tartozó Olajközségben. Tanulmányait, pályáját Zalaegerszegen kezdte, ahová mindig szeretettel és szívesen visszatért. Emlékeiben elevenen őrizte a szülővárost, gimnáziumi tanárainak indítást jelentő nagy értékű munkásságát és pályakezdésének kezdeti tapasztalatait. Ezért is határozott városi tanácsunk 1964. április 14-én akként, hogy díszpolgárává választotta. Az akkor már 80 esztendőhöz közeledő Pais tanár úr nem tudott az őt megtisztelő testületi ülésen részt venni, ezért a technika útján küldte el köszönő üzenetét: „... bocsánatukat kérem, hogy a megtiszteltetésért, amelyben részesíteni szívesek voltak, nem éppen szilárd egészségi állapotom mellett nem egész személyemben, csak gépesített hangom útján fejezem ki hálámat és köszönetemet... nem szeretem, ha az emberek egymáshoz való viszonyának a megnyilvánulásait a kimódolt technika, a szabvány uralja... Azt, hogy szülővárosom öröndetesen fejlődő együttesébe a díszpolgárság adományozásával kedves és kitüntető formában kebeleznek vissza, valóban nem tekinthetem szabványnak. És ezért esik jól a

kivétel nemcsak egyénileg, hanem mint a tudomány közössége képviselőjének is, aki amellett, hogy erejétől telhetően dolgozott a tudományban, a nem is olyan messze múltban nem mindig kíméletesen harcolt is érte. Engedjék meg, hogy kezemre, illetőleg számra vegyek néhány szálát azokból, amelyek Egerszeg és köztem fűződtek. Egerszeg nemcsak szülőhelyem volt, hanem élő és nevelő helyem is tizennyolc éves koromig” — mondotta, és gondolatait ekként zárta: „... megköszönöm szülővárosom tanácsának a megtiszteltetést, továbbá megköszönöm Bárczi, Benkő és Lőrincze barátaimnak, hogy ez alkalommal szívesek voltak üdvözölni.”

Kapcsolatainknak tehát mélyek a gyökerei, amelyek mindig ragaszkodásra indítanak mindnyájunkat. Mi is ott álltunk megdöbbenéssel 1973 tavaszán ravatalánál az utolsó szó jogán, és alig egy év múltán 1974. május 23–25-én tudományos emléküléssel adóztunk a Kossuth-díjas egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja és Zalaegerszeg város díszpolgára emlékének. — A Zrínyi Miklós Gimnáziumban az egykori növendéknek, Pais Dezsőnek emléktáblája előtt Bárczi Géza akadémikus emlékezett. A tudományos ülésszakon pedig Hadrovics László akadémikus egy Pais-breviárium tervéről beszélt mint a fiatalabb generációra maradt feladatról, hogy a tudományos eredményeket szélesebb körben, könnyebben hozzáférhetővé tegye, s tulajdonképpen megmentse a feledéstől. A város a későbbiek során kereste a módját annak, miképpen tegye élővé Pais Dezső emlékét. Így került sor 1975-ben nevééről utca elnevezésére. 1981-ben pedig a Landorhegyi-dűlőről elnevezett városrészben felépült új, nagy általános iskolát Pais Dezsőről nevezte el.

A most összehívott névtudományi konferenciát is Pais Dezső emléke, születésnapjának ünneplése ösztönözte. Ezen a napon állítjuk fel a róla elnevezett intézményben, a Pais Dezső Általános Iskolában a magyar nyelvtudomány kimagasló egyéniségének, Pais Dezsőnek a mellszobrát.

Kedves Vendégeink! Szeretném megköszönni mindnyájuknak, hogy rendezvényünket, a várost ebből az alkalomból ilyen népes számban megtisztelték. Kérem, érezzék jól magukat Pais Dezső szülővárosában, Zalaegerszegen! Szeretettel köszöntöm emlékülésünk megnyitójának valamennyi résztvevőjét és valamennyiünk nevében az elnökségben helyet foglaló Benkő Loránd, Herman József, Hajdú Péter, Hadrovics László akadémikusokat, Szabó T. Attila professzort, a kolozsvári egyetem tanárát, az MTA tiszteleti tagját, Újvári Sándor elvtársat, Zala megye tanácselnökét és Balázs Béla elvtársat, a Megyei Pártbizottság titkárát. Átadom a szót Benkő Loránd akadémikusnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének, hogy elnöki megnyitóját tartsa meg, s a tudományos emlékülést nyissa meg.

KUSTOS LAJOS

Elnöki megnyitó

Tisztelt Ünnepi Ülés, tisztelt Hallgatóság!

A Magyar Nyelvtudományi Társaság tisztikara és választmánya nevében tisztelettel és szeretettel köszöntöm ünnepi ülésünk résztvevőit, köztük elsősorban vendéglátóinkat, Zala megye és Zalaegerszeg itt megjelent vezetőit, a helyi ünnepi közönséget, Társaságunk tagságát, névtudományunk munká-

sait, külföldi vendégeinket. Külön is meleg szeretettel ödvözlöm a szép számban jelen levő Pais-tanítványokat, Pais Dezső egykori munkatársait, barátait, tisztelőit, s barátai között is megkülönböztetett tisztelettel Szabó T. Attilát, a magyar névtudomány nesztorát, Pais Dezsőnek ünneplésünkön jelen levő legrégebb barátját és munkatársát, akit több okból is különlegesen jó ér-
zéssel, örömmel látunk most itt, körünkben.

Mint ismeretes, Társaságunk nemes hagyománya, hogy a magyar nyelv-
tudománynak mind magas korú élő tagjairól, mind elhunyt nagyjairól — az
ilyen alkalmakhoz illő különböző formákban — ünnepélyes módon megemléke-
zik. Ez évben nyelvtudományunk történetének különösen nevezetes évforduló-
jához érkeztünk: centenáriuma van tudományunk kiemelkedő, korszakmeg-
határozó egyénisége, Pais Dezső születésének. Rendező társszerveinkkel teljes
volt az egyetértésünk abban, hogy ezt az évfordulót méltó és illő keretekben,
Pais Dezső személyéhez, életéhez és munkásságához minden lehető vonatkozás-
ban közelítve üljük meg.

Ezért fogadta Társaságunk örömmel és köszönettel Zala megye és Zala-
egerszeg városa szíves ajánlatát, mely lehetővé tette, hogy erről az évforduló-
ról azon a tájon emlékezzünk meg, amely ünnepeltünknek egész életében
annyira kedves volt, s amely — mint tudjuk — nyelvész pályájának indulását
is oly hatékonyan inspirálta. Készséggel vettük azok javaslatait is, akik föl-
vetették, hogy a Pais-emlékülést kössük össze a IV. Magyar Névtani Kon-
ferencia megrendezésével, hiszen e tudományág ápolásával legkedvesebb kuta-
tási területén tiszteleghetünk Pais Dezső emléke előtt. Választmányunk egy-
hangú elismeréssel értékelte a zalaiaknak azt a nemes kezdeményezését is,
hogy Társaságunkkal együttműködve Pais Dezső-emlékérmét és ezzel együtt-
járó díjat alapítsanak azok számára, akik ünnepeltünk munkásságának fő
vonulatain: a magyar nyelvtörténet, a magyar névtan vagy a magyar irodalmi
nyelvi kutatások művelésében kiemelkedő eredményességgel működtek, s hogy
az érem és díj átadására első alkalommal most kerüljön sor. És Pais Dezső
mellszobrának itteni leleplezése is szép, felemelő mozzanattal tölti meg, egé-
szíti ki a mai ünnepség kereteit.

Nem mulaszthatom el, hogy Társaságunk nevében a legmelegebb köszö-
netemet fejezzem ki Zala megye és Zalaegerszeg városa vezetőségének azért,
hogy kiváló szülötte emlékezetének jegyében ezt a rendezvényt nemcsak esz-
meileg karolta föl, hanem anyagi részvállalással, kellemes környezet biztosí-
tásával, vendégszeretetével is lehetővé tette összejövetelünket. Meggyőződés-
sünk, hogy azt a kapcsolatot, amely a nyelvtudomány hazai munkásai és
Zala megye, illetőleg Zalaegerszeg között immár hagyományos együttműkö-
déssé vált, a jelen ünnepi alkalom még szorosabbá és meghittebbé alakítja.

S ha már a köszönetnyilvánításoknál tartunk, hadd említsem meg, hogy
ünnepségünk és konferenciánk megrendezését többek önzetlen és fáradhatat-
lan szervező munkája rendkívül hatékonyan segítette. Név szerint is szeretném
e vonatkozásban kiemelni Zala megye tanácsa részéről Vadvári Tibornak, a
tanács tudománypolitikai titkárnak, továbbá Ördög Ferencnek, valamint
Társaságunk részéről a budapesti szervezésben oroszánrészt vállaló Balogh
Lajosnak a tevékenységét. Fogadják érte e helyről is hálás köszönetünket.

Tisztelt Ünnepi Ülés!

Nem az én mostani feladatomban, hogy Pais Dezső életútjának, személyiségének, munkásságának átfogó méltatásába bocsátkozzam. Különböző alkalomkor többen és többféle szemszögből megtették ezt már mások, s megtettem többrendbelileg magam is. Egyébként ma, valamint rendezvényünk záróülésén is lesz még módunk és szerencsénk e témában megemlékezéseket hallgatni. Mégis engedjék meg, hogy Pais Dezső életének egyetlen vonatkozásáról néhány szót szóljak: ez pedig a Magyar Nyelvtudományi Társasághoz fűződő kapcsolata. Annál is indokoltabb e kérdést felemlítenem, mert az ünnepeltünkéről szóló eddigi megemlékezések — közöttük még a legrészletesebb és a legnagyobb ívű: a Bárczi Gézáé is — e kapcsolatra nem tértek ki; úgy érzem tehát, Társaságunkban viselt tisztségem is kötelez a jelen alkalommal való rövid pótlásra.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1908. december 15-i választmányi ülésén fogadta taggá Pais Dezső tanárjelöltet Budapestről, Trócsányi Zoltán ajánlásával (MNy. V, 143). Ekkor Pais még csak negyedéves egyetemi hallgató. Innen kezdve mind a Társaság közgyűlésein (MNy. V, 189, VI, 189), mind sűrű felolvasó ülésein állandóan rendszeresen jelen van (MNy. V, 470, VI, 140, 142, VII, 46, 47, 142 stb.), kivétel csak — nyilván a messzeség miatt — zalaegerszegi tartózkodásának viszonylag rövid szakasza (1911.). 1910-ben a Magyar Nyelvben már első közleménye is megtalálható (VI, 368), s attól kezdve haláláig neve nem hiányzik a Társaság folyóiratának egyetlen évfolyamából sem. Ezek a korai momentumok azért érdekesek, mert — a köztudomással ellentétben — világosan tanúsítják Paisnak legkezdetibb, jórészt irodalomtudományi szerepléseit is megelőző, majd töretlenül folytatódó érdeklődését a nyelvstudomány iránt, és tudományos pályája legelejétől tartó, elsőrendű érdekelttségét abban. 1912. novemberében megtartja első előadását a Társaság felolvasó ülésén „Az *aszó* elhomályosult összetételei” címen (MNy. IX, 188), amelyet aztán 1931-ig még igen számos követ. Vidéki: soproni, főként pedig ceglédi tanársága idején is nagy gyakorisággal látogatja a Társaság üléseit, s 1914 májusában teszi meg első tagajánlását, nyilván nem véletlenül Kulcsár Gyula zalaegerszegi tanár személyében. A Társaság 1916. évi közgyűlésén szavazzák meg először vidéki, majd az 1922. évi közgyűlésen fővárosi választmányi tagságát (MNy. XII, 190). Érdemes azonban megjegyezni, hogy Pais nem vett részt a Társaságnak azokon az 1919. és 1920. évi közgyűlésein (MNy. XV, 158, XVI, 57) és választmányi ülésein (MNy. XVI, 55, 161), amelyek az akkori vezetők kezdeményezésére a Társaságban előidézett szakadásnak, a Tanácsköztársaság elítélésének, továbbá az abban szerepet vállalt tagtársak felelősségrevonásának, részben kizárásának az ügyei többrendbelileg tárgyalattak.

Az 1925. évi közgyűlésen választják Pais Dezsőt a Társaság vezető tisztikarának sorába, ellenőrként (MNy. XXII, 150). Attól kezdve vállal a Társaság ügyeinek vitelében fokozott szerepet: bekapcsolódik — egyelőre nevének feltüntetése nélkül — a Magyar Nyelv szerkesztésébe; előadói jelentéseket készít, köztük majd két évtizeden keresztül a Társaság akkori legnagyobb kitüntetésének, a Szily-emléknek (és jutalomnak a rendszeres előadója (l. pl. MNy. XXII, 226, XXIV, 67, 138, XXV, 156 stb.)). Az 1927. évi közgyűlés Pais Dezső ellenőrt hivatalosan is a Társaság folyóiratának társszerkesztőjévé választja, Gombocz Zoltán és Melich János alelnök-szerkesztők mellé (MNy. XXIV, 67), s akkor kerül föl neve most már valóban a folyóiratra. Feltűnő viszont, hogy

1931-től több mint egy évtizedig szünetelteti a társaságbeli felolvasó üléseken való, azelőtt oly buzgó szakmai előadói szereplését; ilyen minőségben csak 1942-ben lép föl újra (MNy. XXXIX, 162). E visszatérési dátum egybeesik Melich Jánosnak a társaság aktív életétől való visszavonulásával, nem is véletlenül, mert ahogy Pais maga mondta el nekem, ebbéli visszahúzódásában közrejátszott Melichnek vele kapcsolatos, nem mindenben méltányos szakmai-emberi magatartása is. Egyébként a Társaságnak éppen 1942. évi közgyűlése választja Pais Dezsőt — Bárczi Gézával egyetemben — a Társaság alelnökévé (MNy, XLII, 94), s ezt a tisztséget egy évtizeden keresztül viseli. 1952-től haláláig Társaságunknak újból választmányi tagja és folyóiratának folyamatos szerkesztője. 1968-ban elsőként kapja meg a Társaság újonnan alapított elismerő adományát, a Révai Miklós- emlékérmét, egy hosszú tudományos pálya eredményeit értékelve a szakma szorosabb társadalmi képviselőtétől.

Pais Dezsőnek Társaságunkhoz fűződő viszonyáról tőlem most dióhéjban felsorakoztatott száraz tények, adatok legföljebb nyelvtudományunk történetének egy részben talán már feledésbe is merült szeletkéjét idézhetik föl, de nyilvánvalóan nem tükrözik eléggé azt a hűséget, szeretetet, ragaszkodást, mellyel ünnepeltünk a nyelvészek e társulásához egész pályáján keresztül vonzódott. Ha e rövid emlékezésben lenne tér arra, hogy a szót az érzelmek terére is jobban terelhetném, könnyű volna hivatkoznom például arra a viszonyra, amely Paisot társaságunk folyóiratához kötötte, s amelyet mindenki megérezhetett, aki ezt a tevékenységet közelebbről figyelhette. Én, akinek volt szerencsém két évtizeden keresztül vele e téren együttműködni, azt gondolom, aligha akadt a magyar tudomány történetében még egy szerkesztő, aki annyi örömet lelte volna e nem éppen hálás munkában, és aki oly szeretettel, féltő gonddal ápolgatta volna folyóiratát, mint ő a mi társaságunkét, a Magyar Nyelvet. Ennek a ténynek további részletezése helyett hadd utaljak végezetül inkább Pais Dezső és Társaságunk meghitt viszonyának egy másik mozzanatára, egy képre, amely — úgy hiszem — az idősebb és a közép nyelvész-nemzedék sok tagjában elraktározódhatott: amint a már java öregkorában levő Pais Dezső minden társasági felolvasó ülésen percnyi pontosságú megjelenéssel ott ül az előadói terem elejének bal szélén, számára külön odakészített széken, mindvégig élénken figyelve, s — némelyekkel ellentétben — soha el nem szunnyadva; majd az előadás végén néhány kedves, elismerő vagy biztató szóval elsőként gratulál az éppen szereplő előadónak. Ritka tudósi életpálya végszakaszának, igazi tudóshoz méltó szép alkonyatnak az emléke maradt meg e képben is bennünk: olyan tudósé, akinek idős, már betegségektől sem mentes korát is így ki tudta tolni, be tudta aranyozni a szakma iránti olthatatlan vonzalom, a mások eredményei megismerésének vágya, a közös ségi tudat ébren tartásának igyekezete, a szakmabeli környezet igénylése és boldogító érzése.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság — posztumusz viszonzásul a tőle kapott sok jóért — köszönettel, hálával tiszteleg most Pais Dezső feledhetetlen emléke előtt.

BENKŐ LORÁND

Köszöntő a Magyar Tudományos Akadémia nevében

Hölgyeim és Uraim, kedves Kollégák!

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya nevében tisztelettel köszöntöm Önöket a IV. Magyar Névtudományi Konferencia megnyitása alkalmából. Az első névtudományi konferencia megrendezése — 1958 — óta közel három évtized telt el, s az ezúttal ide gyülekeztek nagy száma, a meghívóban szereplő előadások bősége arra utal, hogy a nyelvészeti kutatásnak ez a rész-diszciplínája népszerű, aktuális, mert fontos mondanivalója lehet a nyelv-, irodalom- és történettudomány, de áttételesen az egész társadalom számára. Örvendetes tehát, hogy ez az időről-időre szükséges és hasznos találkozó névkutatóink között ismét megvalósul, és sor kerülhet véleménycserékre, egyebütt még nem publikált eredmények megismerésére.

A Magyar Tudományos Akadémia képviselőjeként őszinte elismerésemet és köszönetemet fejezem ki a rendező szerveknek, mindenekelőtt Zalaegerszeg városi és Zala megyei tanácsának azért a nagyvonalú támogatásért, amelyben konferenciánkat részesítette, de nemkülönben a szíves fogadtatásért. Mai találkozásunknak azonban különleges fényt is ad, hogy éppen itt Zalaegerszegen jött létre, Pais Dezső szülővárosában, születésének 100. évfordulóján.

Pais Dezső 1924 óta majdnem 5 évtizeden át volt a budapesti egyetem magyar nyelvész tanára. Ő volt a nagy „tanár”, a szó eredetien visszamódosított „tan-árasztó” értelmében is. Többen ismertük még a jelenlévők közül, hiszen számos magyar szakos generáció hallgatta előadásait, sokunkat ő vezetett be a filológiai munka rejtelmeibe, az idézés, a kiemelés, az adatok felhasználásának, összeszerkesztésének és mindenekelőtt a nyelvi tényekből kihámozható következtetéseknek a tudományába, ő láttatta meg velünk, hogy miképp áll össze az apró nyelvi részletek mozaikjaiból a megfelelő távlatból kirajzolódó szélesebb tabló. Mindazonáltal a fiatalabbak kedvéért megjegyezhetjük: órái nem pusztá felolvasásokból vagy diktátumokból, prelegációkból álltak, különösen a magasabb évfolyamoknál. Aktív szellemi részvételre sarkallta hallgatóit, nem vette zokon, sőt elvárta a közbeszólást, vélemény-nyilvánítást, és szemüvegének csillanása jelezte, ha helyes volt az észrevétel.

Pais Dezső munkássága a magyar nyelvészetnek szinte az egész területére kiterjedt, ám különösen jelentőset alkotott a névtudomány területén, és konferenciánk előzménye, az 1. magyar névtudományi konferencia az ő kezdeményező készségének volt köszönhető, de még az 1969. évi második konferenciának is részese lehetett. Az 1980-ban rendezett 3. — vesziprémi — találkozón már hiányzott körünkől. Idősen, de nem megfáradva esett áldozatul egy értelmetlen balesetnek. Lehet, hogy lett volna még összegezni- és elmondani-valója. Mégis úgy érezzük: teljes és tekintélyes életművet hagyott reánk, a magyar nyelvtudományra, megtetézve ezt a tanítványai, személyes ismerősei tudatában, emlékezetében megmaradt kedves-gúnyoros mosolyával, belül hallható szavaival, emlékeinkben még mindig felidézhető kalapos, kesztyűs, kopott aktatáskáját jellegzetes kéztartással a hóna alatt szorongató alakjával.

Tisztelt Hallgatóság! Van, aki nem bízva az utókorban még életében elkészítteti síremlékét. Pais Dezső nem az ilyen emberek közé tartozott: decorumokra nem vágyott, a kitüntetésekről lanya iróniával nyilatkozott, bár a kapottakat megköszönte, de el nem várta. S lám, a szülőváros, a szűkebb

pátria nem feledkezett meg róla, jó és örök emlékezetében tartja. Annak idején a város díszpolgárrá választotta, majd utcát neveztek el róla és iskolát, most pedig rövidesen szobrát avathatjuk fel, s végül de nem utolsó sorban Zala megye egy nevével fémjelzett pályadíj, s a vele járó emlékérem alapítását határozta el, hogy ekképp tisztelegjen innét elszármazott fiának emléke előtt. Ebben az ünnepi hangulatban melegen köszönöm a helybéli megyei és városi előljáróknak a társadalomtudományi kutatásokért felelős legmagasabb tudományos szerv részéről azt a nemes és szép elhatározást, amely a Pais Dezső díj létesítéséhez vezetett. Az alapító okirat gondoskodik róla, hogy e kitüntetés mindig az arra legérdemesebb jeles magyar nyelvészt illesse meg, s e szándékot a Magyar Tudományos Akadémia a maga részéről teljes tekintélyével pártolja.

Tisztelt Konferencia! A Zala megyei tanácsot és Zalaegerszeg városát külön elismerés illeti a máris barátságosnak induló konferencia rendezésében való tetteiért, anyagi erőfeszítéseikért, a szakembereinkkel való kiváló együttműködésért. A kezünkben lévő meghívó mintegy 100 előadás választékával kínál bennünket, s a témáknak szinte kimeríthetetlen bőségét nyújtja. Remélem a sikert, és kívánom, hogy az elhangzó szavak kedvező visszhangra találjanak a hallgatóságban, s hogy e néhány napos tanácskozás erkölcsi haszna szálljon vissza Zalára és székvárosára is. Jó munkát kívánok mindnyájuknak.

HAJDÚ PÉTER

Emlékezés Pais Dezsőre

A IV. magyar névtudományi konferenciát a rendező szervek méltán kapcsolták össze Pais Dezső születése századik évfordulójának megünneplésével. A két dátum a naptár szerint nem esik ugyan egybe, de egy tudományos konferencia érzésünk szerint sokkal tartalmasabban fejezi ki az elhunyt tudós szellemi hagyatéka iránti megbecsülésünket, mint egy pontosan a dátumhoz kötött formális megemlékezés.

Mint Pais Dezső egykori tanítványai közül az egyik legidősebb, hadd kezdjem ezt a megemlékezést személyes emlékek felelevenítésével. 1929-ben mint magyar—latin szakos elsőéves egyetemista és az Eötvös-Kollégium tagja kerültem Pais tanár úr keze alá, aki akkor a Kollégiumban latin órákat vezetett. Az első és második évfolyam latin szakosai együtt jártunk hozzá, s mivel a másodéveseknek a vizsgákra való készülés miatt a második félévben már nem kellett kollégiumi órákra járni, mint egyedüli magyar—latin szakos elsőéves egy félévig magam maradtam Pais tanár úr gondjaira. Ovidiustól a Fasti-t olvastuk, amely tele van a legkülönbözőbb mitológiai vonatkozásokkal, földrajzi nevekkal és egyáltalán tárgyi magyarázatokat kívánó helyekkel. Ahogy így kettesben elkezdtük a félévet, magam a kőszegi és keszthelyi gimnáziumból hozott latin tudással Ovidiust könnyen értettem, de aztán jöttek a kérdések: Itt milyen mitológiai vonatkozásra céloz a költő? Ez a város vagy sziget hol fekszik? És hasonlók. Az első alkalommal teljes volt a leégés. Pais tanár úr csak ennyit mondott: Kérem, ezeknek utána kell nézni. A második órára az Eötvös-Kollégium remekül felszerelt könyvtárában élvezet volt a külön-

bőző Ovidius-kiadások, kommentárok, ókori lexikonok között válogatva, jegyzeteket készíteni és így betekintést nyerni egy klasszikus költő képzeletvilágába. Sok munka volt ez. Egy-egy órára a Fasti-nak egy-egy énekét vet-tük, és néha bizony egész napot igénybe vett a készülés, de jól tudtam, hogy Pais tanár úr ugyanezt teszi, ugyanúgy böngészi a szakirodalmat, mint a gólya. Nekem ez a félév volt tulajdonképpen a bevezetés az egyetemi és egy-úttal a tudományos munkába. Ekkor tanultam meg, hogy az igazi ismeretek százféle szállal fűződnek más ismeretekhez, és az összefüggések nyomozására nem szabad az időt és munkát sajnálni. Pais tanár úrtól első sorban a lelki-ismeretes munkát, a kérdések világos megfogalmazását, a részletek pontos fel-tárását, egyszerűen az igazi filológiai munkát lehetett megtanulni. Ez jelle-mezte az ő egész munkásságát, kezdve a legegyszerűbb kis adaléktól a hosszabb lélegzetű dolgozatokon keresztül az elméleti jellegű megnyilatkozásokig.

Pais Dezső tudományos munkássága nagyon széles körre terjedt ki. Fiatal éveiben az irodalomtörténet foglalkoztatta, elsősorban Kemény Zsigmond munkásságának szentelt cikkeket, de igazi területe hamarosan a nyelvtudo-mány lett. Ennek viszont alig volt olyan ága, amit ne művelt volna. A hangtan, szóalaktan, jelentés- és szótörténet, etimológia és mondattan területén éppen olyan kutató kedvvel dolgozott, mint a magyar irodalmi nyelv történetén.

De talán legigazibb szenvedélye a régi magyar nyelvemlékek értelmezése volt. A Halotti Beszéd és az Ómagyar Mária-siralom Pais-féle olvasatáról szerencsére hangfelvétel is készült. Ugyanilyen odaadással elemezte a közép-kori latin oklevelek szórványos magyar szavait és tulajdonneveit.

A nyelvemlékek tanulmányozásának egyik leghasznosabb eredménye a Jakubovich Emillel együtt kiadott Ó-magyar olvasókönyv lett (1929.).

Nagyon sokat foglalkozott Pais Dezső a legkülönbözőbb típusú tulajdon-nevekkel, ez a konferencia éppen ezért is nagyon jogosan kapcsolódik az ő emlékéhez. Az a számos cikk, amelyet magyar, szláv és török eredetű hely-nevekről és különböző személynivekről írt, főleg a Magyar Nyelv évfolyamai-ban látott napvilágot. Közöttük természetesen számos zalai helynév is van, mint *Rigyác*, *Szeptenek*, *Letenye* (ezek szlávok), *Alibánfa* (régí középkori lovagi eredetű név), *Keszthely* (ez szláv közvetítéssel a latin *castellum*-ból származik). Ha mindegyikről nem is maga írt elsőnek, a korábban megfajítottakhoz is mindig volt értékes kiegészítése.

Pais Dezsőt állandóan foglalkoztatták olyan kérdések, hogy a nyelv-tudomány eredményei miképpen használhatók a magyar őstörténet és a középkori történet, főleg a régi művelődéstörténet számára. Ilyen érdeklődés vezette, amikor magyarra fordította, bevezetéssel és igen alapos jegyzetekkel kísérte Béla király névtelen jegyzőjének, a röviden csak Anonymusnak neve-zett krónikásnak Gestáját. Ebben a fordításban nyilatkozik meg igazán Pais Dezső remek nyelvi érzéke, stilizáló készsége. Erőltetett archaizálás nélkül, teljesen a mai magyar nyelven szól hozzánk, mégis érződik a szövegen a tör-téneti beleélés, együttélés a történettel és a középkori krónikás latin szöveg stílusbeli sajátosságainak finom érzékelése. (Ismét hadd említsek egy szemé-lyes jellegű vonatkozást. Ez a formás kis kötet, a Magyar Anonymus, amely 1926-ban jelent meg, egyetemista korom óta egyik legkedvesebb könyvem és gyakori olvasmányom.) Valójában ebbe a tárgykörbe tartozik a már csak halála után megjelent nagyobb munkája: „A magyar ősvallás nyelvi emlékei-ből” címen, amelyben olyan kifejezésekkel foglalkozik, mint *táltos*, *orvos*, *lélek*, *tündér*, *néző*, *lító* és sok más.

A magyar nyelv múltjával foglalkozva azonban nem felejtette el a jelen problémáit sem. A gyakorlati nyelvtudomány, mint például a helyesírás vagy nyelvhelyesség kérdéseihez ugyanolyan módszerességgel szólt hozzá, mint a nyelvtörténeti problémákhoz.

Ami a munkamódszerét illeti, akik ismertük, tudjuk, hogy Pais Dezsőnek életeleme volt a pontosság. Minden dolgozatát a végtelen lelkiismeretesség, az adatok pontos felsorakoztatása, mások véleményének tiszteletben tartása jellemezte. Soha nem elégedett meg azzal, hogy az előtte járók vagy a vele vitázók véleményét rövidre fogva ismertesse. Ezeket lehetőleg mindig egész terjedelmükben idézte. Így dolgozatai elég nehéz olvasmányok lettek, viszont soha senki sem vethette szemére, hogy másnak a véleményét pontatlanul idézi.

Ugyanez a lelkiismeretesség jellemezte szerkesztői munkáját is. Mint évtizedeken át a Magyar Nyelv szerkesztője egy egész nyelvészgenerációt nevelt a pontosság tiszteletére, s a mai szerkesztőség is sikerrel viszi tovább az ő általa oly következetesen képviselt elveket és formákat.

Nagyon egyoldalú lenne ez a megemlékezés, ha megfeledeknénk Pais Dezső sajátosan egyéni emberi alkatáról, mert szervesen egybeforr tudományos és nevelői munkásságával. Mi, akik az ő közvetlen irányítása mellett végeztük az egyetemet, és később is személyes kapcsolatban maradtunk vele, jól tudjuk és érezzük, hogy mint embernek legalább olyan hatása volt a fiatalabb generációra, mint szaktudósnak.

Negyvenhárom éves volt, amikor 1929-ben mint elsőéves egyetemista megismertem. Azután még majdnem pontosan ugyanennyit élt. Ahogy így visszaemlékezem rá, ez alatt a majdnem fél évszázad alatt alig változott. Sovány, törekénynek látszó alkata később sem lett terebélyesebb, inkább még egy fokkal szikárabbnak, törekényebbnek látszott. De ebben a gyengének látszó testben hihetetlenül szívós szellem és hihetetlenül erős lélek lakott. Ezek a tulajdonságok a kívülálló számára talán csak egy-egy tréfás kiszólásban, egy-egy Pais-féle remek megfogalmazásban vagy elégedetlen dohogásban nyilatkoztak meg. Mi azonban jól tudjuk, hogy az öregúrban e mögött szilárd tudományos meggyőződés és rendíthetetlen emberi helytállás lakott.

Ezek a tulajdonságai főleg akkor nyilatkoztak meg, amikor a nyelvtudományt és egyúttal annak művelőit nemcsak szellemi veszélyek fenyegették. Gondolok itt a Nikolaj Jakovlevics Marr által hirdetett áltudományos ún. „Új tanítás” hullámra, amelynek különös veszélye abban állt, hogy még a Szovjetunió politikai vezetését is sokáig tévedésben tartotta, s az ellenvélemény képviselőit politikailag denunciálta és önbírálatra kényszerítette. Hogy nálunk ez az irányzat nem tett olyan kárt, mint a Szovjetunióban, azt főleg olyan meg nem alkuvó tudósoknak köszönhetjük, mint Pais Dezső, Bárczi Géza, Kniezsa István és néhányan mások. Amikor aztán Csikabova professzornak a Pravdában megjelent vitaindító cikkei nyomán maga Sztálin érvénytelenítette a Marr-féle elméletet, Pais Dezső volt az, aki Tudományos Akadémiánkon elsőnek üdvözölte a sztálini megnyilatkozást és vele együtt a nyelvtudomány egészséges fejlődésének lehetőségét. De később is, amikor a más irányból jövő nyelvészeti formalizmus ugyanolyan agresszív módon követelt magának kizárolagosságot, ugyanez az idősebb gárda élén Pais Dezsővel mutatott példát a tudományos meggyőződés szilárdságáról. A magyar nyelvtudomány ezt a megpróbáltatást is, mondani lehet, sikeresen átvészelte. Mi, akik már magunk sem voltunk egészen fiatalok, s akiknek már ugyancsak

megvolt a magunk megállapodott tudományos meggyőződésünk, sokkal nyugodtabban folytathattuk munkánkat, tudván azt, hogy az előttünk járó generáció szilárd helytállására is támaszkodhatunk.

Pais Dezsőnek volt egy asztaltársasága, amely az ő törzshelyén, a belvárosi Erzsébet szálló éttermében szokott összegyűlni. A helyét, ahol ülni szokott, ma szerény kis emléktábla jelöli. Nem volt ez az összejövétel közönséges kávéházi törzsvendégek szórakozása. Itt folyt tulajdonképpen többek között a Magyar Nyelv egyes számainak megbeszélése, kéziratok, korrektúrák, különnyomatok kézből kézbe adása, készülő dolgozatok bejelentése, ismertetések, kritikák megrendelése. Ez az állandó kapcsolat a fiatalokkal tette, hogy bár közvetlen családja nem volt, soha nem érezhette magát magányosnak, elhagyatottnak. A fiatalabbakkal egy egészen sajátos társalgási nyelvet alakított ki, amelyben kissé fanyar humor, tréfálkozás vegyült a komoly mondanivalóval. De e sajátos Pais-i nyelv mögött érezni lehetett azt a mélységes szeretetet, amellyel a fiatalabbakat maga köré vonzotta. Ez a szeretet sugárzott vissza rá a fiatalokból. Ez az asztaltársaság volt az ő családja. A szellemi gazdagság, a lelki szilárdság, a fiatalok iránti szeretet és viszonzszeretet tették, hogy alakja még késő öregkorában sem és halála után sem halványult pusztá árnyképpé. Eleven emlékét mi, akik ismertük, híven őrizzük, az utánunk következők pedig a munkáiból fogják szellemi örökségét ismerni.

HADROVICS LÁSZLÓ

A Pais Dezső-díj átadása

Tisztelt Ünnepi Ülés!

Megkülönböztetett tisztelettel és nagyrabecsüléssel köszöntöm Önöket. Megköszönöm azt, hogy a IV. Magyar Névtani Konferenciát Zalaegerszege rendezik meg. Hálásak vagyunk, hogy ez a döntés azért is született, mert most emlékezünk a magyar névtudomány nagy tudósa, megyénk fia, Pais Dezső születésének 100. évfordulójára. Arra a kiváló férfiúra, aki a tudomány szerelmese és hű szolgálója volt; aki mindig szívében őrizte szülőföldjét és erőt merített onnan; aki mindig szívesen látogatott haza, övéi közé. A Zala Megyei Tanács úgy kívánt tisztelni és emléket állítani a megye nagy szülöttének, hogy azok számára, akik kiemelkedő munkásságot fejtenek ki a névtudomány művelése terén, Pais Dezső-díjat alapított.

A Zala Megyei Tanács végrehajtó bizottsága — a Magyar Nyelvtudományi Társaság javaslatára — úgy döntött, hogy e díjat elsőként Szabó T. Attila részére adományozza. A két tudóst összekapcsolja a nyelvtudomány szeretete és magas szintű művelése. Szabó T. Attila munkásságára is ráillik Pais Dezsőnek e tanácskozás jelszavául választott mondata, mely szerint „A névtudomány — alkalmazott művelődéstörténet”. E gondolat hatja át szerteágazó témakörű és mennyiségében is hatalmas életművét, különösen az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár eddig megjelent kötetait. A most átadásra kerülő díj egy gazdag életmű elismerésének és köszönetének csak egyetlen kis állomása. Hiszen a Magyar Tudományos Akadémia 1967-ben tiszteleti tagjává választotta, 1972-ben pedig a Magyar Nyelvtudományi Társaság neki ítélte a Révai Miklós-emlékérmét és jutalmat.

Szabó T. Attila — aki évtizedeken át a Kolozsvári Egyetem magyar nyelvész professzora — 1986. január 12-én ünnepelte 80. születésnapját. Ez alkalommal az Elnöki Tanács a Magyar Népköztársaság Zászlórendjével tüntette ki. A Pais Dezső-díj mai átadása újabb tisztelgés egy gazdag életmű előtt. Alkalom arra is, hogy további eredményes tudományos tevékenységet és jó egészséget kívánjunk számára.

Ezen gondolatokkal adom át Szabó T. Attila nyelvtudósnak a Pais Dezső-díjat.

ÚJVÁRI SÁNDOR

Szabó T. Attila válasza

Különleges megtiszteltetés számomra, hogy Zala megye Tanácsa Pais Dezső százados emlékünnepe a nagy szülőtte nevét viselő díjjal elsőként éppen engem, a határokon túl élő kutatót tünteti ki. A jóleső érzést még csak fokozza bennem annak biztos tudata, hogy ez a kitüntetés nemcsak nekem, hanem Erdély magyarságának is szól. Mikor ilyen értelmezéssel hálás köszönetet mondok a Tanácsnak, engedtessek meg nekem, hogy arról tegyek vallo-mást: mit jelentett az itt ma ünnepelt emberi és tudósi nagyságával a magam életútja és a magam tudományos munkássága szempontjából.

Már egészen fiatalon Erdély történetének nagy mestere és az erdélyi levéltári anyag mélybehatoló ismerője, Kelemen Lajos belém oltotta az elsődleges forrásanyag végtelen tiszteletét, és vele egyben az ilyen alapon való tudományos munkálkodás kötelezettségét. Mikor aztán nem sokkal ezután, 1930 táján a hason szellemben gondolkozó Pais Dezsővel is szerkesztői, majd személyes kapcsolatba kerültem, az új ismeretség még csak fokozta bennem a biztos adatokra alapított munkálkodásra való készséget, illetőleg elkötelező-dést. A továbbiakra nézve el kell mondanom azt is, hogy mint Pais Dezső, magam is kezdetben az irodalomtörténet mezején szántogattam, de paisi hatásra hamarosan határozottan a nyelvtudomány irányába „hajlottam el”. Eleinte nyelvészeti érdeklődésem eléggé csapongóan sokrétű volt ugyan, de már amúgyis a levéltári kutatás bűvkörében élve, a Pais Dezső részéről felém sugárzó nyelvtörténeti hatás véglegesen a történeti nyelvészet irányába kötötte le érdeklődésemet. Elmondhatom hát: Nem voltam Pais Dezső tanítványa, de az lettem.

Kezdő-botladozó nyelvész-kutatóként a Magyar Nyelvhez megjelentetés céljából ejuttatott első közleményeimmel kapcsolatos javítgatásaival, módosítá-saival, figyelmeztetéseivel a nagy szerkesztő szoktatott rá a kérlelhetetlenül pontos filológiai munkára és az ilyen tekintetben megnyilvánuló hajlamossá-gról meggyőződve — a Magyar Nyelv köteteinek tanúsága szerint — szinte megkülönböztetett figyelemmel biztositott számomra mindig helyet a maga szerkesztette folyóirat hasábjain.

Különleges helyzetemben előbb hat, majd nyolc hónapig két ízben élhettem a Vele való mentől gyakoribb találkozás lehetőségével, 1944 ősze után azonban csaknem három évtizedig nem nyílt számomra lehetőség az együttes találkozásra. Meghatottan emlékezem azonban a teljes elszakíttóság ideje alatt is irántam tanúsított figyelme, szeretete nem egy finom jelére. Végre egyszer még 1972-ben megérhettem a Vele való találkozást, de ez volt az utolsó is. Nemsokára csak búcsúsorokban áldozhattam a halott Mester emlékének.

Számomra azonban Ő nem halt meg. Munkásságából, emberi-tudósi magatartásából életem végéig felém sugárzik a kérlelhetetlenül kötelező tanítás: a kutatónak örökké keresnie kell minden tudomány legfőbb célját, legmagasabb eszményét: az igazságot.

SZABÓ T. ATTILA

Pais Dezső mellszobrának leleplezése

Kedves Vendégeink! Tisztelt Nevelőtestület! Kedves Tanulóifjúság!

Az iskola névadójának, Zalaegerszeg város jeles szülöttének, a magyar tudományos élet egykori kiemelkedő személyiségének 100. születésnapját ünnepeljük tudományos konferenciával egybekötve Zalaegerszegen. Ebbe az ünnepségsorozatba illik, hogy az iskola névadójának mellszobrát az intézményben felállítjuk, vele is emléket alkotván a névadó személye iránti tiszteletnek és nagyrabecsülésnek.

A centenáriumi ünnepi megemlékezés és ehhez kapcsoltnak a IV. Magyar Névtudományi Konferencia, a nyelv- és irodalomtudományi szakemberek népes részvételével a délelőtti órákban megnyílt. Elismerő és méltató szavakkal lapozta vissza a konferencia Pais Dezső Kossuth-díjas egyetemi tanárnak, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjának és Zalaegerszeg város díszpolgárának érdemeit és elévülhetetlen szolgálatát a nyelvtudomány területén. Szeretettel köszöntöttük a megyei és városi tanács nevében a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának és a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak tisztségviselőit, jeles képviselőit. Tisztelettel emlékeztünk róla, hogy a szülőföld iránti őszinte ragaszkodásnak oly sok jelét adta Pais tanár úr, mi pedig viszonzásul emléket kívánunk neki állítani. Ezek sorozatába tartozott, hogy ma délelőtt került átadásra Zala Megye Tanácsának alapítványa, a magyar nyelvtudomány területén kifejtett munkásságért a „Pais Dezső-díj”. Most pedig a róla elnevezett intézményben az immáron öt éve „lángot őrző” kis kollektíva környezetében átadjuk Pais Dezső mellszobrát.

Emlékeztessen ez a kis alkotás minden jelenlévőt, tanárokat és diákokat a 100 éve született nagyszerű emberre, a magyar tudomány kimagasló tehetségére, Pais Dezsőre. Ő maga a díszpolgári cím adományozásakor mélységesen emberi szavakkal s a pátria iránti önzetlen elkötelezettséggel és hálás köszönettel szólt a szülőföld ragaszkodásáért. Többek között ezeket mondta: „... Azt, hogy szülővárosom örömdetesesen fejlődő együttesébe a díszpolgárság adományozásával kedves és kitüntető formában kebeleznek vissza, ... [jólesik] nemcsak egyénileg, hanem mint a tudomány közössége képviselőjének is, aki amellett, hogy erejétől telhetően dolgozott a tudományban, a nem is olyan messze múltban nem mindig kíméletesen harcolt is érte. Engedjék meg, hogy a kezemre, illetőleg számra vegyek néhány szálát azokból, amelyek Egerszeg és köztem fűződtek. Egerszeg nemcsak szülőhelyem volt, hanem élő és nevelő helyem is tizennyolc éves koromig. Az akkoriban induló gimnáziumban több érdekes, jó tanárom volt, de akkor is, később is kiváló mesteremként becsülöm ... Suszter Oszkárt. A vele való hároméves érintkezés hatása alatt erősödött bennem a vonzódás az irodalom és ennek tudománya ... felé. Így indul-

tam és képződtem egyetemi, illetőleg Eötvös kollégiumi éveim során irodalmárrá.”

Az így valló embert ünnepeljük, aki ha élne, most lenne 100 éves. Szelleme tovább él, s az volt rendeltetése ünnepségünknek, hogy éltsük is. Ezt a mellszobrot, amelyet Zalaegerszeg Város Tanácsa elhatározásából az intézményben állíttattunk fel — Fischer György zalaegerszegi szobrászművész alkotását — őrizzük meg tisztelettel. Vallják magukénak a szoborban megtestesülő emlékeket, s még inkább Pais tanár úr szellemét!

KUSTOS LAJOS

Tosu tanár úr

Kedves Barátaim! Igen sajnálom, hogy nem tudok személyesen részt venni a magyar nyelvtudománynak azon a sokszínű konferenciáján, amelyet Pais Dezső születésének 100. évfordulóján, méghozzá éppen közös szülővárosunkban, Zalaegerszegen rendeznek meg. Szíves örömmel fogadtam el hónapokkal ezelőtt a meghívást: Pais Dezső legkedvesebb barátaim, nagyrabecsült mestereim közé tartozik; s a közös szülőföldhöz engem még sokkal több emlékek, nagyobb ragaszkodás fűz, mint őt. De amikor a meghívást elfogadtam, még ragyogó kora nyár volt, most pedig már körülvesz engem is a külső, belső ős hűvös köde, melankóliája, fáradtsága, betegsége. Sajnos nem tudok személyesen lemenni Zalaegerszegre. Meg kell elégednem azzal, hogy így, mások segítségével üdvözöljem a társaság résztvevőit, előadókat és közönséget, hogy így fejezzem ki örömemet a szép munkát köszöntve, s hogy megpróbáljam egy — remélem tartós — pillanatra földélni Pais Dezső kedves alakját.

1973-ban, 87 éves korában halt meg nyelvtudományunk neszтора, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen hosszú évtizedeken át a magyar nyelvészet tanára, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, Kossuth-díjas, szülővárosa, Zalaegerszeg díszpolgára... Nem folytatom közéleti szerepeinek, kiválóságát elismerő, jelentőségét hangsúlyozó rangjainak, címeinek felsorolását. Ő maga is lehetőleg kitért az effajta felsorolások elől. Ha — ritkán — aláírt valamit nehezen olvasható, hieroglifikus betűivel, csak nevét írta alá; s legjobban szerette, ha barátai, tanítványai „Tosu”-nak vagy „Tosu tanár úr”-nak szólították. Ezt a nevet tanítványaitól kapta. Akkor, amikor — lassan már a hajdankorban — a honfoglaló ősök hét vezérének nevét elemezte, magyarázta. Tas vezér nevét tudniillik akkor, amikor a honalapítás lejátszódott, Tosunak ejtették. Hallgatói úgy érezték: ezt a nevet egyenesen az ő számára találták ki. Így hívták tehát; kezdetben csak kisebb körben, később általában. Lassanként egyéniségének, sőt életművének jellemzője lett a név.

Varázslatos egyéniség volt; azoknak a vezéreknek és táltosmáknak utóda, akiről a magyar őstörténet és ősvallás nyomait kutatva annyiszor írt. Nem a szó romantikus, kürtök harsogásával, lármadobok hangjával, mágusmutatványok görögtüzevel átszőtt értelmében, hanem az eredetiben, a valószínűságon. Félelmetes emlékezetében félelmetes tudást őrzött úgy, hogy állandó készenlétben tartotta, ha kellett, azonnal hadrendbe sorakoztatta elemeit. Nemegyszer úgy látszott, eltéved a múlt és jelen roppant nyelv-rengetegében; de a legváratlanabb helyeken üde forrásokra, ismeretlen békés tisztásokra, ritka növényekre bukkant; s ezekkel úgy társalgott, oly rokoni bennfentesség-

gel, oly parancsoló fölénnel s oly szerény természetességgel, ahogyan csak igazi vezérek és varázslók tudnak. Emellett oly szenvedéllyel és iróniával, ahogy azok beszélnek, akik ismerik tudásuk határait, de soha nem hagyják abba e határok ostromát.

Nemzedékeket nevelt fel. Nemegyszer olyan lázadókat is, akik lobogó ifjúságuk idején unalmasnak, pedánsnak találták tárgytiszteletét és pontos módszerességét, amelyekkel mérhetetlen adattömegeket halmozott föl néha csak egyetlen feltevés bizonyítására. De aztán rájöttek: csak ezeknek az erényeknek birtokában lehet megfejtani a nyelvben megőrzött valóság titkait. Alapos tárgyismeretnek és tudományos módszerességnek — no meg a szakbarbárság korlátaival átlépő általános érdeklődésnek — beidegzettségét az Eötvös Kollégiumból hozta magával. Nem alapító, de első nemzedékét képviselte ennek az egyetemi kollégiumnak, amely — a nagy párizsi mintakép, az Ecole Normale Supérieure magyar változataként — csupán a magyar tanárság elitjét volt hivatva felnevelni; de amely végül is a századunk elején meginduló új reformkor szellemi elitjének egyik fontos műhelyévé lett. Olyanok voltak szenior tanárai, mint Gombocz Zoltán vagy Horváth János, kollégistatársai mint Kuncz Aladár, Laczkó Géza, hogy csak az emlékezetesebbeket említsen. Horváth János indítására kezdetben irodalomtörténész akart lenni. Kemény Zsigmondnak az egykorú irodalmi élettel való kapcsolatairól írt első komoly tanulmánya ma is figyelemre méltó emléke az irodalomszociológiai módszer alkalmazásának.

Szülővárosa levéltárában búvárkodva kezdett felébredni érdeklődése a történelem, abban is a helynevek történelme és magyarázata iránt. Nem a formális vagy elméleti nyelvtudomány felől indult tehát. A nyelv történelmi emlékei és élethelyi funkciója iránti érdeklődése ezután döntően befolyásolta egész pályáját, életművének kialakulását. A hely-, majd a személynevek eredetének vizsgálata az egyre távolabbi múltba s az egyre elevenebb jelenbe vezette: a magyar őstörténet meg az élő irodalmi nyelv felé.

De nem lehet feladatom, hogy itt és most tudományos munkásságát méltassam. Ez ugyan teljesen egybefonódott életével: utolsó pillanatáig szenvedélyesen dolgozott, írt, szerkesztett. Amikor, megszédülve, elesett az utcán s halálosan megsérült, egyetemi órájáról sietett át megszokott vacsorázó- és találkozóhelyére, az Erzsébet étterembe. De sohasem lett szemellenzős szakembere, körülhatárolt érdeklődésű művelője a maga tudományának.

Elbűvölő csevegő volt. Minden érdekelte, ami emberi közelbe került egyéniségéhez. Még a természet is — ha nem akarták arra kényszeríteni, hogy kiránduljon — s a zene is — ha a maga kedvére látogatott el az Operaházba —, bár sohasem hitte el, hogy a karmesternek ott valóban döntő szerepe van. Élete egyre inkább Kosztolányi Dezső téri lakása, az Egyetem — mert ez számára mindig nagybetűs műhely volt — meg az „Erzsébet” közötti útvonalon mentén vagy állomásain folyt le; legfeljebb hozzánk vagy „István öcsém”-éhez tett apró kitérőkkel. Az „Erzsébet”-ben néha magányosan is elüldögélt, szinte percnyi pontossággal megtartott ütemterv, egyszerűbb szóval: megszokás szerint. De általában társaság vette körül, amelynek tagjait a hét más és más napján gyűjtötte maga köré, s amellyel szívesen, élénken, az emberi kor végső határához közeledve is bámulatos elmeélel, szellemességgel, emlékezőtehetséggel, s finom „ön- és köziróniával” — hogy őt idézzem — társalgott. Utolsó együttlétünkkor az egykori Eötvös Kollégium tagjait kellett felismernünk néhány csoportképen. Csak szemének fáradékonysága meg az alkalmat-

tan neonvilágítás miatt tettük félre a kedvtelve művelt munkát. Mert csodálatos biztonsággal és örömmel ismerte fel az alakokat, s nevezte meg őket, keresztnévükre s nevük írásmódjára is pontosan emlékezve.

Nemzedékének utolsó nagy képviselője távozott vele. Most már csak emléke van itt közöttünk. Művei, köztük néhány olyan is, amelynek csak részleteit tette közzé. Néhány hangszalag, amelyeken csak hosszú erőltetés után vagy elrejtett mikrofon segítségével sikerült hegyes, pattogó, tisztán artikulált beszédét megörökíteni. Néhány fénykép, amely íróasztala mellett ülve vagy az utcán közlekedve idézi élénk törekeny alakját; néhány karikatúra, amelyeken egyik kedves tanítványa ábrázolta ősmagyar vezértársai vagy asztaltársaságának tagjai körében.

Két fényképét szokta különös örömmel megmutatni. Az egyik akkor készült, amikor Kodály Zoltánnal törbeccsaltuk, s kivittük kertünkbe. Erre azért volt büszke, mert egy frissen nyílt rózsaszőlőszőlő közepén ábrázolja: íme, szereti ő a természetet is! A másikat egy fotóművész készítette róla mint ismeretlen öregúrról, amikor forró nyári verőfényben is felöltöt s kalapot viselve aktatáskáját kesztyűbe bújtatott, hosszú ujjáival magához szorítva várakozott a buszra. „Magány”: ezt a címet kapta a kép, amelyet egyik barátja fedezett fel a fotóművész kiállításán. Lehet, hogy lassú elmagányosodásának jelképét őrizte s mutogatta, mikor ezt a képet vette elő. Pedig voltaképpen sohasem volt magányos; ha más nem: bőséges társaságot nyújtott neki a tudományos kutatás. Nekünk egy ideig még valami megőrizte hangját. Hadd mondjam el ezt is, mert szorosan hozzátartozik egyéniségéhez. „Pici” névre hallgató törpepapagájunkkal igen jó barátságban volt; tudósként is. Szerette volna hangképző titkát megfejteni; bár sikertelenül; de fejlődését élénk figyelemmel kísérte, haladásáról szívesen beszámolt barátainak. Pici néha-néha, Tosu tanár úr halála után is vállamra szállt, és a tanár úr hangján ezt mondta: „Tosu madár vagyok! Igen-igen! Nagyon szeretlek!”

Mindvégig megbecsüléssel ragaszkodott szülőföldjéhez, bár — még a kisebb kirándulásoktól is idegenkedve — utolsó évtizedeiben már nem látogatott haza. Zalaegerszeg díszpolgárai közé emelte, s ő erre igen büszke volt. A város is ragaszkodással őrzi emlékét: utca, iskola viseli nevét. És talán ma már nem bukna meg a városi csapat egy városközi vetélkedőn amiatt a két pont miatt, amit azért veszített el, mert nem tudta, ki volt az az író, tudós, aki a tanár úr tiszteletére kiadott emlékkönyvben verssel üdvözölte Pais Dezsőt.

A biztonság kedvéért mégis hadd idézzem itt azt az epigrammát:

Nincsen időd, tered oly tágasra s olyan magas édig,
Mint ahogy álmodtad, rakni tudós művedet;
Nincsen idő, tér, hogy hiveid, akiket tanítottál,
Méltón tárják föl hű, szerető szívüket;
Ám amit ifjú (s öreg) szívekbe vetél, szerez az majd
Csírád bontani tért, felnövekedni időt,
Mint ahogy ünnepeden, bár szűk, de szíves szavainktól
Tárgul a szabvány tér s szárnyal a csonka idő.

KERESZTURY DEZSŐ

Pais Dezső századik születésnapján

Nem voltam Pais Dezső tanítványa, de sokat tanultam tőle. A nyelvtudomány iránti érdeklődésemet sem ő váltotta ki elsőnek, hanem — mai kifejezéssel élve — egyik „vitapartner”, Mészöly Gedeon. Mészöly nemcsak írásaiban, a szegedi egyetem katedráján is, pápaszemeit cserélgetve, ironikus hangnemben polemizált budapesti kollegájával. Mi, a hallgatói, a lenyűgözően szellemes, a tudományos témát is csevegő stílusban fogalmazó professzorunknak adtunk természetesen igazat. Pais Dezső vitastílusát jóval később, a felszabadulás után ismertem meg. Pais éles, határozott és kemény volt. Ketten, egymással szemben azonban megtestesítették azt a stílust, amit ma is megvalósítandónak, de ritkán megvalósulónak tartunk; ők nem a személy ellen, hanem az elvekért folytattak szócsatát. Kettejük polémiájában jelen volt az ellentét és az alapvető egység; s e kettőből, általuk leszűrve vagy leszűretlenül az igazság egysége bontakozott ki.

Mészöly Gedeontól ifjúságunkban gondolkozni tanultam, tanultunk. A nyelvészetben a nyelvtörténettel együtt az irodalmat s a műveltség egészét. Máig emlékezetemben őrzöm a *síkság* vagy a *béke* szavak történeti elemzését. Mindkét esetben — a nyelvnek és az irodalomnak elválaszthatatlan voltából következően — megismertük a *síkság*-nak és a *béke*-nek történetével az egykorú irodalmat, valamint a műveltséget.

Mészöly és Pais egyaránt a liberalizmus neveltjei. Mészölynek ezen belül gondolkozása, ízlése meghatározója Arany János műve volt. Sose felejttem el: a szegedi egyetem bölcsészettudományi karának folyosóján hárman álltunk együtt: Ortutay Gyula, Radnóti Miklós és én. Kezünkben a Nyugat legutóbbi száma. A mellettünk elhaladó Mészöly professzor odafordult hozzánk: — Mit olvasnak a kollega urak? — Egyikünk így válaszolt: — Kosztolányinak egy gyönyörű verse jelent meg a Nyugatban! — A professzor huncutkásan megjegyzete: — Az nem lehet, mert azt Arany János már megírta volna. — Az Arany-kultusz családi hagyomány volt Mészölyéknél. A professzor édesapja ugyanis Nagykőrösön tanítványa volt Aranyinak. A költő, tudós és tanár középiskolai irodalomelemzéseinek sok emlékét örökül hagyta Mészöly Gedeon fiának és nekünk, hallgatóinak is. Egy példát említve. Shakespeare Hamletjében „a kimondott szavakkal egyenértékűek az elhallgatások” — idézte Arany szavait édesapja nyomán professzorunk. Mészöly Gedeon nem tartotta ezt véletlen megfigyelésnek Arany részéről. A magyar parasztnak, a magyar népnek egyik jellegzetes, történetileg kialakult vonását látta a költő megállapításában.

Pais Dezsőnél elsősorban az emberi magatartás volt példamutató számomra. A liberalizmus szellemében fogant magatartás volt ez. Ugyanúgy a liberalizmusban gyökeredzett, mint az Eötvös kollégiumi nagy generáció többi tagjánál — Horváth Jánosnál, Szekfű Gyulánál, Kodálynál, Jakubovich Emilnél, Gerevich Tibornál és a többieknél. — Minden igazi, hiteles gondolkodónál együtt járt ez a mélységes humanizmussal.

Paisnak ugyanúgy, mint generációja többi tagjának, ifjúságában közös nagy élményük — nem a 20-as évekbeli, hanem — a század eleji Anatole France volt. Az is hozzátartozott irányulásukhoz, hogy elsősorban nem a német kultúrához vonzódtak, hanem átnyúlva az Alpokon, a franciákhoz, vagy, mondjuk így, az újlatin kultúrához húztak. Kevesen tudják, hogy Szekfű Gyula első megjelent tanulmánya az imént említett nagy franciáról szólt, és

ugyanakkor, amikor bécsi levéltári kutatásokkal indult el, nem a német történetírás, sokkal inkább a francia volt számára iránymutató. „Három nemzedék” című műve még címében is követi a francia Bainville monográfiáját (*Trois générations*). E nemzedék tagjainak munkássága pályájuk során nagyon is eltért egymástól. De mindnyájan megőriztek valamit a korai Anatole France vonásaiból. Horváth Jánosnak volt egy másik, még nagyobb külföldi író-eszményképe — és ez mennyire visszacseng tudományos munkásságának szellemében! —, az akkor már régen klasszikusnak tartott francia: Gustave Flaubert.

Személyes emlékekkel folytatom a mondottakat. — Találkoztam volt Pais Dezsővel a Pilvax kávéházban. Pontosan érkeztem. Ő már ott volt. Olvasott. Akkor is franciát. Kissé kuncogva felelt kérdéseimre, hogy mit olvas. Maupassant volt előtte. Jól emlékszem, ekkor kérdeztem meg tőle: — Ki számodra a legkedvesebb? Kit tartasz a világ legnagyobb prózaírójának? — Válasza nem lepett meg: Flaubert-t említette. Ekkor értettem meg, hogy „mestere és barátja” — aki legközelebb állt hozzá — miért éppen Horváth János. Az ugyancsak Flaubert-ért lelkesedő Horváth nyomán indult Pais Dezső irodalomtörténésznek, és talán a nyelvész Pais gondolkodását is meghatározta a nagy francia regényíró? Talán meglepőnek hangzik, amit leírtam. Mégis úgy vélem, a flaubert-i „impassibilité” megfellelője Horváthnál és Paisnál egyaránt a maximális anyagtiszteltre és tárgyilagos tudósi módszerre való törekvés. Törvényszerűnek érzem azt is, hogy a nagy francia iránti tiszteletével, az irodalomtörténésznek induló Pais Dezső éppen Kemény Zsigmondot választotta első témájául. Az előadottak szerint nagy szépirodalmi alkotás is lehet bizonyos tekintetben meghatározója a tudományos szemléletnek és gyakorlatnak. A szemlélet és a módszer, az irodalmi eszmék, a tudomány és gyakorlat összecsengésének vizsgálatával hosszabb tanulmányt is megtölthetnénk. Ez azonban most nem lehet feladatom. Ehelyett még néhány szót Pais Dezső személyiségéről.

Az igazi humánumtól elválaszthatatlan a nyíltság, az őszinteség. Ez a száz esztendővel ezelőtt született férfi maga volt a megtestesült nyíltság, egyenesség, őszinteség. Amikor megnyilatkozott, biztosak lehettünk benne, hogy ha „igen”-t mond, az „igen”-t jelent, és ha „nem”-et ejt ki ajkán, az valóban „nem”. Hisz hányan voltak és vannak ma is, akik helyeslően igennel nyilatkoznak, és titkos szavazással nemmel szavaznak. Vagy akár fordítva.

Emlékszem arra is, tudományszervezési téren s más témába ugyancsak meg lehetett győzni Paisot, és végső állásfoglalásához mindig tartottamagát.

A tekintetben is példát mutatott, hogy minden gesztusával, szavával a lényegre tapintott. A mellékkérdéseket ösztönösen mellőzte. Stílusában is hiányzott minden felesleges dísz, díszítő elem, minden oda nem tartozó jelző. Ebben is „testvére” volt mesterének és barátjának, Horváth Jánosnak. Mindketten nem véletlenül szakadtak el igen korán a nyelvésznek induló, szintén az Eötvös Kollégiumban nevelkedett, zsúfoltan, bombasztikusan fogalmazó, s hatalmas irodalmi sikereket elérő Szabó Dezsőtől. A mondott sajátosságokkal együtt jár, hogy Pais rövid mondatokban fogalmazott, írt és beszélt.

Most, amikor ezt elmondom, az jut eszembe, hogy amikor közel kerültem hozzá, alig múltam 40 éves, ő pedig már nem volt messze a 70-től. Az pedig tudott dolog — Kosztolányi Dezső fogalmazta meg legszebben —, hogy idős korban megszűnik a póz, lehámlik a tetszelgés, a csontvázszerű dísztelenség válik lényegessé, uralkodóvá. Ónala mégsem erről van szó. Ha öregségében ez

Pais Dezső jellemvonása, ebben az esetben öreges volt már fiatalon. Hiszen ifjúkori munkáit ugyancsak a puritán szűkszavúság, a tömörség, a lényegre tapintás jellemezte. Nem volt romantikus természet. A valóságban élt, bizonyos tekintetben — talán nem is csak bizonyos tekintetben — a ráció, az értelem vezette gondolkozását. Szikár volt testi alkata szerint, és ugyanez a szikárság jellemezte egész személyiségét.

Nem sértem meg emlékét, ha elmondom: alakját anekdoták övezték. Gyakran képzelet teremtette történetek hangzottak el róla, nemcsak hallgatók, hanem fiatalabb barátai körében is. Egyénisége alkalmat szolgáltatott erre, hiszen a valóságban is — haláláig tartott szellemi frissessége ellenére — volt benne valami régies, valami a távoli múltból való. Akármennyire messze esett tőle az évtizedek távolsága által is, élt benne valami a Bach-korszakbeli vidéki magyar ember tartásából. De mondhatnám azt is, nemegyszer olyannak tűnt, mint valami Jókai-regényalak.

Megilletődve gondolok vissza egyik utolsó találkozásunkra. A bölcsészettudományi kar harmadik emeleti folyosóján jártam föl és alá. Pais tanár úr jött fel a magas emeleteken. Gyalog jött, mert nem szerette a liftet, mint ahogy nem szerette a telefont, és semmit sem szeretett, amit a modern technika hozott létre. A kettőnk közti sok év óta gyakorolt, szavakkal való játékkal szótam hozzá: — Tisztelettel! — Az ő válasza hagyományosan ez volt: — „Ellentisztelettel!” — Szokványosan megkérdeztem: — Hogy vagy, Dezső bácsi? — Egészségére vonatkozó panaszát, mint mindig, élcelődésbe csomagolva fejezte ki. De most hirtelen megszűnt az élce: — Irodalomtörténészként kezdtem, s irodalomtörténészként szeretném befejezni — mondta. — De attól tartok — folytatta —, már nem fogom tudni befejezni Janus Pannoniusról készülő dolgozatomat! A nyomorult régi térképeknek az apró betűi tönkretették a szememet! — Persze nem a régi térképek apró betűi, hanem az aggkorral együttjáró, mind fokozódó rövid-, rövidülő látás zavara kínczta.

Még egy emlék, utolsó időszakából. Egy alkalommal tőle szokatlan kérdést tett fel: — Tudod, mit mondott Plinius? — Választ nem várva folytatta: — Nem változik semmi! — Majd ez következett: — És Hegel? — Azután ezt is folytatta: — Minden változik! — Kérdései megleptek. De nem lepett meg, ami ezután következett: — Nehogy azt hidd, hogy én olvasom Pliniust és Hegelt. — A festőnek és írónak egyaránt kiváló Bernáth Aurél egyik cikkében olvastam a két citátumot. Még ennyit fűzött hozzá: — Bernáth Aurél nem tudott dönteni, a kettő közül melyik az igaz. Én döntöttem: Mind a kettő!

Ez is Pais Dezső volt.

TOLNAI GÁBOR

Redundáns formák a magyar nyelv grammatikai rendszerében*

1. Egy idézettel kezdem mondanivalómat: „Az utóbbi évtizedek folyamán egyre nagyobb teret nyernek a nyelvtudományi folyóiratokban — egyelőre inkább a külföldiekben — az olyan cikkek, amelyek idegenül hatnak a szakképzett olvasók többségére. Más nyelven íródtak, más szakma nyelvén.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság közgyűlésén, 1986. december 2-án.

A matematika betörésére gondolok a nyelvtudományba. Voltaképpen nem a nyelvészek fordultak segítségért a matematikusokhoz, nem mi éreztük először az együttműködés szükségét. Bizonyos fontos gyakorlati problémák (az ideális távközlés megoldása, ideális kódrendszer kidolgozása, a fordítógép, az automatikus beszédírógép megszerkesztése é. i. t.) arra késztették a fizikusokat, matematikusokat, hogy (egyszerre több fronton is) átlépjék a nyelvtudomány határát.” Ezeket a sorokat FÓNAGY IVÁN írta le, 1960-ban (Nyr. LXXXIV, 355). Mint az idézetből is kitűnik, FÓNAGY elsősorban az információelmélet és a nyelvtudomány összetalálkozására gondolt.

Az információelméletnek — mint sok más újdonságnak — a kezdetei a második világháború folyamán alakultak ki, mégpedig abból a gyakorlati szükségletből, hogy minél gazdaságosabban lehessen továbbítani bizonyos közleményeket.

Szilárd alapjait valamivel később, 1949-ben C. E. SHANNON rakta le, W. WEAVERREL közösen írt tanulmányában (The mathematical theory of communication. Urbana, Ill., 1949.) — Érdekes, hogy SHANNON itt a *kommunikáció elméletéről* beszél. Ezt a műszót azonban — egy időre — kiszorította az *információelmélet* terminus. (E kettőnek különbségével most nem kívánok foglalkozni.) Eszerint az információelmélet a matematikának, közelebbről a valószínűségszámításnak egy új fejezete, amely az információk továbbításával, feldolgozásával és tárolásával foglalkozik (vö. pl. RÉNYI: ÁltNyTan. II [1964.], 245).

Természetesen nemcsak az információelmélet közeledett a nyelvtudományhoz, hanem a nyelvtudomány is az információelmülethez, mindkettőnek nagy hasznára. Ebben a vonatkozásban a külföldi nyelvészek közül — a később tárgyalandók érdekében is — elsősorban A. MARTINET nevét kell megemlítenünk, s természetesen CHOMSKYÉT. — Nálunk — mint a bevezető idézetből is értesültünk — a két tudományág némi fáziskéséssel talált egymásra, s a hatvanas években élték mézesheteiket.

Az előadásom címében szereplő *redundás* s az ezzel összefüggő *redundancia* kifejezés is az információelmélet műszava.

Redundanciáról akkor beszélünk, ha a bármilyen jelrendszernek — tehát nemcsak a nyelvnek — a segítségével közvetített üzenetben akad olyan elem, amely az előzményekhez képest nem szolgál új információval, amelynek nincs saját hírértéke. Ilyen például az angol (de akár a magyar) nyelvű írásos közleményekben a *q* betű után következő *u* betű (FODOR ISTVÁN példája: Nyr. LXXXII [1958.], 468; vö., Mire jó a nyelvtudomány? [Bp., 1968.] 320). A redundancia tehát mérhető jelenség. Az úgynevezett formális nyelvek kialakítói a redundancia teljes elkerülésére törekednek.

Az emberi nyelv ebből a szempontból egyáltalán nem tökéletes jelrendszer. A kutatók szinte egyöntetűen azt vallják, hogy az úgynevezett természetes nyelveknek a redundanciája eléggé nagyfokú, a legtöbb nyelvben mintegy ötven százaléknyi. Ez azt jelenti, hogy egy nyelvi formában közvetített üzenetnek a terjedelmét elméletileg mintegy a felére lehetne csökkenteni.

Ennek ellenére a redundancia korántsem káros jelenség. Mintegy biztosíték arra nézve, hogy az üzenetközvetítés folyamán az úgynevezett csatornában fellépő úgynevezett zajok ne tegyék érthetetlenné vagy nehezen érthetővé a közleményt. Az információelméletben használt *zaj* műszó sok mindent jelölhet, a tényleges zajtól kezdve egészen a hallgató, illetőleg az olvasó pillanatnyi figyelmetlenségéig, vagy akár a sajtóhibáig. Ha a közleményben nem volna

redundás elem, akkor akár egyetlen jel fel nem fogása is súlyos zavart okozhatna a megértésben.

(Vö. az eddigiekkel: C. E. SHANNON—W. WEAVER i. m.; N. CHOMSKY. *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge, 1965. 164—70; FODOR: Nyr. LXXXII [1958.], 467—72, Mire jó a nyelvtudomány? Bp., 1968. 319—25; FÓNAGY: i. h., NyK. LXII [1960.], 73—100, Nyr. LXXXVI [1962.], 309—20; A. MARTINET, *Éléments de linguistique générale*.² Paris, 1961. 185—7; RÉNYI: i. h.; *Napló az információelméletéről*. Bp., 1976.; W. WEAVER, *The mathematics of communication: Communication and culture* [ed. A. G. SMITH]. New York, 1966. 15—25; PETŐFI S. JÁNOS, *Modern nyelvészet*. TIT, Bp., 1967. 38; A. A. MOLES, *Információelmélet és esztétikai élmény*. Bp., 1973. 58—60, 71—5; AL. GRAUR (red.), *Einführung in die Sprachwissenschaft*. Berlin, 1974. 70, 507—9; HORÁNYI ÖZSÉB, *Jel, jelentés, információ*. Bp., 1975. 41—2; W. BONZIO [red.], *Einführung in die Grundfragen der Sprachwissenschaft*. Leipzig, 1980. 34).

A szoros értelemben vett redundancia az üzenetközvetítő jelrendszerre, tehát a kódra vonatkozik (vö.: GRAUR i. m. 70; ANDOR, *Nyelv—kultúra—kommunikáció*. Bp., 1980. 65—6), így az emberi nyelv esetében ennek fonológiai rendszerére, szóképzletére, grammatikájára. Az eddigi kutatások elsősorban a hangok rendszerére, illetőleg a szóképzletre (s ezen belül például a szavak gyakoriságára, hosszúságára s e két tényezőnek az összefüggésére) irányultak. Nem véletlen, hogy a fonémarendszer, illetőleg az ezt tükröző írásrendszer redundanciájával foglalkozó nyelvészek (így az említettek közül A. MARTINET és FÓNAGY IVÁN) már korábban is a fonológia jeles művelőiként tűntek ki. E kutatásokból nyilvánvaló, hogy fonéma- és betűrendszerünk, továbbá ennek felhasználása nagymértékben redundáns (a sokat emlegetett 50% alkalmasint éppen erre vonatkozik), hiszen jóval kevesebb fonéma is alkalmas lenne milliónyi szó megalkotására, még azt is figyelembe véve, hogy bizonyos hangkapcsolatokat nehéz vagy szinte lehetetlen kiejteni. Kevesebb szó esett a grammatikai szabályrendszernek a redundanciájáról.

Mielőtt ezekre a kérdésekre rátérnék, megemlítem, hogy a *redundancia* szónak van egy tágabb, köznapi értelme is: a terjengősség. Ezért nem szerencsés dolog, hogy FÓNAGY és FODOR is a *terjengősség* szóval fordítja a szoros értelemben vett redundanciát. Ez a köznyelvi jelentésű terjengősség — amit magam legszívesebben szövegtani redundanciának neveznék — egyes kutatók szerint közel, mások szerint távol áll a valódi redundanciától. Arról van szó, hogy sokan megtűzdelik mondanivalójukat olyan szavakkal, fordulatokkal (például ismétlésekkel, sablonokkal, terpeszkedő kifejezésekkel), amelyek semmi újat nem tesznek hozzá (még a modalitás síkján sem) a közlemény tartalmához. Nemrég VINCZE KRISZTINA írt egy szép cikket arról, hogy az ilyen — teljesen jelentés nélküli — töltelékelemek milyen arányban fordulnak elő nyelvjárási szövegekben (MNY. LXXXII [1986.], 221—9). Hogy ez a tágabb értelmű redundancia miért áll közel a szorosabb értelműhöz, azt talán nem is kell megmagyarázni (vö. pl. FODOR i. m. 322). De hogy miért áll távol tőle, miért nem szabad vele összetéveszteni, ennek oka az első pillanatban talán nem is világos. Úgy áll a dolog, hogy az efféle terjengősség az információnak nem a formájára, hanem a tartalmára vonatkozik; nem mérhető olyan egzaktan, mint a tulajdonképpeni redundancia; az információelméletnek nem a pontosan kidolgozott kvantitatív (mennyiségi), hanem a még kialakulóban, forrongásban levő kvalitatív (minőségi) oldalához tartozik (ANDOR: i. h.). Mind-

amellett az ilyen redundanciának is meglehet a maga célja és haszna, például a mondanivaló bizonyos részeinek erőteljesebb kiemelése, főleg az ismétlések révén (vö. W. BONZIO: i. h.).

2. Rátérek a magában a nyelvtani rendszerben meglévő redundáns formákra. A magyar grammatikában, pontosabban a szintaxisban megmutatkozó redundáns formák közül kettővel óhajtok foglalkozni: előbb az ún. determinánsoknak, tehát a főnevet határozottá tevő elemeknek redundáns használatával, majd az egyeztetéssel.

A) A határozott főnévi szerkezetek fogalma — mint KIEFER FERENC „Az előfeltevések elmélete” című könyvében (Bp., 1983. 59) megállapítja — „magában foglalja a) a tulajdonneveket, *Péter, János, Anna, Kati, Budapest, Sopron*, b) a funkcióneveket, *Budapest polgármestere, a kalocsai érsek, az MTA elnöke*, c) a határozott névelővel ellátott főneveket, *a könyv, az asztal, a nagy ház, a szép leány*, d) a birtokos személyragot [= birtokos személyjelet] tartalmazó főnévi csoportokat, *feleségem, gyermekeim, Péter háza, Anna könyve*, e) néhány főnévi funkcióban használt kvantorszót [= főnévi jellegű számnevet], *összes, mind, valamennyi*, vagy ilyen kvantorszót tartalmazó főnévi szerkezetet. A határozott szerkezetek fogalma tágabb, mint a logikából ismert határozott leírás fogalma, mert utóbbinál ki szokták kötni az unicitást, vagyis például *a könyv* határozott leírás, de *a könyvek* vagy *az összes könyv* nem az.” — Nyilvánvalóan az unicitást tekintve kerültek külön csoportba a funkciónevek.

A határozott főnévi szerkezetek különleges sajátosságai közé tartozik, hogy nyelvünkben ezek járnak együtt tárgyas ragozással. Eszerint a KIEFER által felsoroltak közé fel lehetne venni még a birtokjeles főneveket is; pl. *iskoláé*. Így a determinánsok közé sorolhatjuk a határozott névelőt, a birtokos személyjelet és a birtokjelet, sőt ezeken kívül a főnévi mutató névmást is: *e ház*. Közülük elsősorban a határozott névelő fordul elő redundáns elemként.

a) Redundánsnak minősül a határozott névelő a tulajdonnevek előtt, minthogy ezek önmagukban is határozottak. Mai grammatikai rendszerünkben többnyire erős szabályok írják elő a tulajdonnevekkel kapcsolatos névelőhasználatot (l. különösen IMRE: MMNyR. I, 270—2; SOLTÉSZ: Nyr. XCII [1968.], 390—8; vö., A tulajdonnév funkciója és jelentése [Bp., 1979.] 114—8; G. L. [= GRÉTSY LÁSZLÓ]: NyKk. I, 97—106).

Eszerint — ha nem is éppen kivétel nélkül — a következő tulajdonnévfajták előtt szükséges a határozott névelő használata. Természeti nevek, így hegy- és víznevek: *a Mátra, a Duna*; tájnevek: *az Alföld*, határrésznevek és ilyen jellegű városrésznevek: *a Gazdag-rét*; az utcanevek és a belső városrészek nevei: *a Váci utca, a Belváros*; csillagnevek: *a Vénusz*; intézménynevek: *a Magyar Tudományos Akadémia*; a hasonló szerkezetű államnevek: *az Egyesült Államok*; a címek (hacsak már eleve nem névelősek): *a Népszabadság, a Légy jó mindhalálig*; az épületnevek: *a Halászbástya*.

Az itt szereplő névelőknek a redundáns voltát világosan bizonyítja az a körülmény, hogy a tulajdonnevek más típusai előtt nem szükséges a használatuk, sőt olykor tilosnak minősül (ide szokták sorolni a személyneveket, továbbá az országok nevét, s kivétel nélkül a város- és községneveket).

A névelőnek eleve redundáns használata — mint a grammatikai redundanciák általában — haszonnal is járhat. Nagy vonalakban előre jelzi a tulajdonnév megfelelő osztályait, s ami még fontosabb: segít megkülönböztetni a

homonim tulajdonneveket: *Balaton* (községnév) ~ *a Balaton* (vízrajzi név); *láttam Vértést* (csak személynév lehet) ~ *láttam a Vértést* (mindenelőtt földrajzi név lehet, bár személynév is; l. később). Megfigyelhetni olyan tendenciát, hogy azonos tulajdonnevek közül a névelő nélküli a településnevet, a névelős a földrajzi nevet jelöli: *Badacsony* (településnév) ~ *a Badacsony* (hegynév); *Húvösvölgy* (városrésznév) ~ *a Húvös-völgy* (földrajzi név); *Galyatető* (településnév) ~ *a Galya-tető* (hegynév, ez utóbbi esetekben a névelőzés összefügg a kötőjeles írásmóddal); *Gerbeaud* (családnév) ~ *a Gerbeaud* (egy cukrászda neve); stb.

A legtöbbet emlegetett redundancia személynevek névelőzése: *Kovács* helyett *a Kovács*; *Pista* helyett *a Pista*. Az efféle névelőhasználatot kimondottan redundánsnak minősíti VINCZE KRISZTINA is (MNY. LXXXII [1986.], 224) a nyelvjárási szövegekben. Az ilyesmi azonban főlemelkedhet a regionális köznyelv szintjére, sőt — mint J. SOLTÉSZ KATALIN (Nyr. XCII [1968.], 390—1) meggyőzően kimutatja — ettől eltekintve is stiláris különbséget hordoz: a névelős változat rendszerint familiáris használatú, de egyéb stílusjeggyel is társulhat. Eszerint igazában nem is redundáns a személynevek előtti határozott névelő: stilisztikai hírértéke van. Ez azonban már az úgynevezett kvalitatív információelmélet körébe vágó — egzaktan kevésbé mérhető — jelenség.

Vannak azonban olyan grammatikai helyzetek is, ahol szükséges a névelőzés, például ha a tulajdonnévnek alkalmi jelzője van (*a kis Pista*); ha többes számú (*a Kiszfaludyak*); ha határozószó után áll, a létige kihagyásával (*Hol a Pista?*).

b) A határozott névelő a birtokos személyjeles szó előtt is megjelenhet: „*A keze ökölbe szorult*”. Itt a *kéz* szó kettősen van determinálva: határozott névelővel és birtokos személyjellel. Minthogy „*A keze ökölbe szorult*” mást jelent, mint „*A kéz ökölbe szorult*”, nyilvánvaló, hogy a két determináns közül a névelő minősül redundánsnak. A névelős és a névelőtlen változat között itt alig van nyelvhasználati különbség, legföljebb annyi, hogy a névelőtlen forma — „*Keze ökölbe szorult*” — kevésbé jellemző az élőnyelvre (vö. GRÉTSY: NyKk. I, 79—81).

Bizonyos mondattani helyzetekben (vö. GRÉTSY: i. h.) azonban szükséges lehet a birtokos személyjeles szó névelőzése, mert enélkül félreérthetővé válik a közlemény; például „*A diák leckéjét írja*” típusú mondatokban, ahol *a diák* szó alanyként és birtokos jelzőként is felfogható. Csak azáltal válik egyértelműen alannya, ha a birtokos személyjeles szó előtt megjelenik a névelő: „*A diák a leckéjét írja*”.

Még fontosabb ennél a határozott névelőnek az a mondattani szerepe, hogy elkülöníti a jelzőt a névszói állítmánytól: *szép rózsá*, de: *szép a rózsá*. Ez természetesen így van a birtokos személyjeles főnévvel kapcsolatban is: *szép rózsám*, de: *szép a rózsám*.

Érdekes, hogy főleg a múlt század költői nyelve kevésbé ügyelt az efféle szerkezeteknek névelővel való elkülönítésére. Arany például így ír a Tengerihántásban Dalos Esztiről:

Deli karcsú derekában a salló,
Puha lábán nem teve kárt a talló;
Mint a búza, piros, teljes,
Kerek arca [= kerek az arca], maga mellyes,
— Teli a hold, most buvik fel —
Az egész lány ugyan helyes.

A hasonló szerkesztésmód félreértést is okozhat (vö. RÁCZ: Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. Bp., 1983. 175 kk.). Sokan — még neves előadóművészek is — tévesen értelmezik Vajda János „Húsz év múlva” című költeményének első versszakát. Idézem (a magyar versben természetesen nem *mő blā*-t, hanem *mont blank*-ot mondva):

Mint a Montblanc csucsán a jég,
 Minek nem árt se nap, se szél,
Csöndes szívem, többé nem ég,
 Nem bántja újabb szenvedély.

A *csöndes szívem* itt annyi, mint: csöndes a szívem; a *csöndes* szó tehát nem jelző, hanem állítmány. Ezt az értelmezést vitathatatlaná teszi a költő írásjelezése: a *csöndes szívem*-et mint tagmondatot vesszővel különíti el a mondat további részétől.

Ahol azonban az írásjelezés sem segít, az értelmezési vita eldöntetlen maradhat, így a „Szeptember végén”-nek a következő soraira vonatkozóan: „Még ifju szívemben a lángsugarú nyár, S még benne virít az egész kikelet”. Jelző-e az *ifju* szó, vagy állítmány; a szív ifjú-e, vagy a nyár — ki merné ezt eldönteni?

1. Nem érdektelen a személynévi birtokos névelőzése a következő típusú birtokos szerkezetekben: „Ez a könyv [,] *Horváth János könyve*”, illetőleg „Ez a könyv [,] *a Horváth János könyve*”; ez utóbbi veretesebb stílusú; ugyanígy birtokjellel (a birtokjel — mint említettük — szintén a determinánssok közé tartozik): „Ez a könyv [,] *Horváth Jánosé*”, illetőleg „Ez a könyv [,] *a Horváth Jánosé*”.

2. Fölmerülhet a kérdés: a birtokos személyjeles főnév egyáltalán lehet-e határozatlan, más szóval: előfordulhat-e a birtokos személyjel nem determináló elemként. Ezt legújabbán SZABOLCSI ANNA veti fel kandidátusi disszertációjában (A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondatok. Kézirat. Bp., 1986. 108). A válasz: igen, ez lehetséges, mindenképpel mennyiségjelzős szerkezetekben. Tulajdonképpen nem is kell hozzá a birtokos személyjel, hogy belássuk, mást-mást jelent a következő két mondat: „Ezt mondja *két opponens*”: „Ezt mondja *a két opponens*”. Az első mondat előfeltétele, hogy kettőnél több az opponensek száma, a második mondaté, hogy összesen két opponensről van szó. Hasonlóan áll a dolog akkor, ha birtokos személyjelet kap a főnév: „Ezt mondja *két opponensem*” ~ „Ezt mondja *a két opponensem*”. Ez utóbbi mondatban tehát nem redundáns a névelő jelenléte. Hogy itt a határozatlanság és a határozottság közti különbségről van szó, arra rávilágít a tárgyas ragozás ingadozása: „Elvitt *két könyvemet*”, illetőleg „Elvitte *két könyvemet*”. Mint SZÓKE-MOLNÁR ILONA bölcsészdoktori értekezésében (A tárgyas ragozás ingadozása a mai magyar nyelvben. Kézirat. Bp., 1984.) kimutatta, az első változat ma is elevenen él: benne az ige alanyi ragozása, így a *két könyvemet* tárgy nyilvánvalóan határozatlan, ugyanis partitívuszi értelmű: *két könyvemet* = 'könyveim közül kettőt'. S bár gyakoribbá lett mai nyelvünkben a második változat („Elvitte *két könyvemet*”), a tárgynak partitívuszi jellege csak a névelőhasználattal küszöbölődik ki: „Elvitte *a két könyvemet*”. – Egy másik mondatnyi helyzetben, a létigés birtoklásmondatban viszont tilos a névelő kitevése a birtokos személyjeles szó előtt: „Pistának *két könyve* van”; „Jánosnak *szerencséje* lesz”; stb. Az efféle névelőtlen birtokos személyjeles főneveket SZABOLCSI ANNA nem specifikus bővítménynek nevezi.

c) A határozott névelő redundáns használata más pozíciókban is megfigyelhető, így a birtokos névmás, a felsőfokú melléknév, továbbá bizonyos időhatározók előtt (pl. *az idén*). Ezekre most nem térek ki. Fontos értelmi és stilisztikai funkciója van a névelő kitevésének, illetőleg elhagyásának a mellérendelő szerkezetekben, ezt a kérdést FÁBIÁN PÁL vizsgálta meg, igen alaposan (MNy. LII [1956.], 489–91).

3. Rátérek a szintaxisnak másodikként megjelölt redundanciájára, az egyeztetés szabályaira. E kérdéskör részletesebb taglalása alól fölment az a körülmény, hogy tüzetesen foglalkozom vele akadémiai doktori disszertációmban (Az egyeztetés a magyar nyelvben. Kézirat. Bp., 1986. 53–66), sőt értekezésemnek ez a fejezete már korábban is megjelent (MNy. LXXII [1976.], 53–9; Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica VII [1976.], 19–27; Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből [szerk. RÁCZ ENDRE és SZATHMÁRI ISTVÁN]. Bp., 1977. 70–7; MNyTK. 149. sz. 38–45). Ezért most tömörítve, kihagyásokkal, de némiképpen ki is egészítve adom elő az ott olvashatókat.

Az egyeztetésben az irányító (egyeztető) tag morféma az egyeztetett tagon vagy tagokon megismétlődik. Például a többesjel háromszor ismétlődik, tehát négyszer jelenik meg az efféle mondatokban: „Ezek a lányok jók voltak”. Ez nyilvánvaló redundancia. Ha az idézett közleményt gazdaságosabb nyelvi kóddal akarnánk továbbítani, elégséges volna a *-k* többesjel egyszeri kitétele. Így jár el a beszéd fokú gyorsírás, amely elhagyja az egyeztetésbeli redundáns morfémat, illetőleg morfémaikat, tehát az említett mondatot így írja le: *ezek lány jó volt*. (Az egyeztető tag itt a *lányok*, de lineáris sorrendben haladva a többesjel első előfordulása az egyik egyeztetett tagra esik: *ezek*.)

Az egyeztetés azonban — mint SZÉPE GYÖRGY (NytudÉrt. 40. sz. 357–8) kiemeli — a redundanciának kétségtelenül hasznos típusa: az összefüggő tagok együvé tartozásának a megjelölésével elősegíti a közlemény könnyebb fel fogását és annak egyértelműségét.

Ezért mondja FRIEDRICH KAINZ — aki egyebek között bonyolult német és latin mondatokat vizsgál, ahol ráadásul a szám-, személy- és esetbeli egyeztetéshez még a nembeli is hozzájárul — „Psychologie der Sprache” című művében a következőket: „Aber das Minus an Ökonomik hat ein Plus an syntaktischer Durchsichtigkeit im Gefolge” (i. m.² V/1, 1965. 180), vagyis: „Ám a gazdaságosság fogyatékos voltának a jobb szintaktikai áttekinthetőség lesz az eredménye”. Ugyanő másutt (i. m.² V/2, 267) az egyeztetést valóságos Ariadné fonálának nevezi, amely segít eligazodni a bonyolult német mondatok útvesztőjében.

Az egyeztetésnek — mint SZÉPE GYÖRGYÖN (i. h.) kívül KÁROLY SÁNDOR (Általános és magyar jelentéstan. Bp., 1970. 31–2) és KÁLMÁN BÉLA (I. OK. XXIX [1974.], 34–6) is hangsúlyozza — különös jelentősége van az úgynevezett szabad szórendű nyelvekben, ahol a szerkezetileg összefüggő mondatrészek jórészt elszakadhatnak, sőt nagyon távolra kerülhetnek egymástól, mint a magyarban az alany és az állítmány. A kötelező szórend viszont kevésbé kedvez az egyeztetésnek, illetőleg azt nem teszi szükségessé.

Mindez világosan megmutatkozik a magyar jelzős szerkezeteknek az egyeztetésbeli viselkedésében.

A minőségjelző közvetlenül megelőzi a jelzett szót, többnyire egy hangsúlyú egységet alkot vele, ezért számban és esethen nem egyezik (főlősleges is

volna egyeznie) jelzett szavával: „Láttam ott szép madarakat”, de: *, „Láttam ott szépeket madarakat”. Ám a két hangsúlyú értelmező jelzős szerkezetben már föllép az egyeztetés: „Láttam ott madarakat, szépeket”. Erre azért is szükség van, mert az értelmező távol kerülhet az értelmezett szótól: „Madarakat láttam ott, szépeket”. Hasonlóan áll a dolog a mennyiségjelzős szerkezetekben, megtoldva azzal, hogy a számbeli redundanciát szinte mindig elkerülik: *tíz ember* (nem pedig: *tíz emberek*). Akik az ilyesemben logikátlanságot vélnék fölfedezni, azoknak frappáns módon felel KÁROLY SÁNDOR (i. h.): „a nyelvben nemcsak a tárgyi összefüggések logikáját kell keresni, hanem a »kommunikáció logikáját« is ... A magyarban a kommunikáció logikája érvényesül: ha már egyszer jelöltem a többes számot a számnévvel, felesleges még egyszer [!] jelölnöm.”

A „kommunikáció logikáját” szépen megvilágítja az a körülmény is, hogy míg a mennyiségjelző melletti jelzett szó egyes számát a hagyományon kívül a gazdaságosság igénye is támogatja, addig a halmozott főnévi jelzők után — a szintén hagyományos egyes szám helyett — nemegyszer többes számba kerül a jelzett szó, mert a *Tóth és Horváth mérnök* típusú szerkezet félreérthető, a *Tóth és Horváth mérnökök* típusú viszont egyértelmű. A gazdaságosság tehát itt a megértés rovására menne.

A számbeli egyeztetés vagy nem egyeztetés dilemmája világosan megmutatkozik az olyan birtokos szerkezetekben, ahol a többes szám 3. személyű birtokos jelző megelőzi a birtokszót. Az efféle szoros birtokos szerkezetek csak egyszer jelölik a többes számot, mégpedig vagy a birtokoson: *a fiúk pénze*, vagy — személyes névmási birtokos jelző esetén — a birtokszón: *az ő pénzük*. A régi nyelvben és egyes nyelvjárásokban az egyeztető formák is előfordulnak: *a fiúk pénzük* (e típus helyességéről hajdanában nagy vita dúlt), ill.: *az ő pénzük*.

Nem véletlen, hogy az inkongruens formák kerekedtek felül, mindennek előtt a redundancia elkerülésére irányuló törekvés következtében: tudniillik a szoros birtokos szerkezetben fölösleges a birtokos többségét kétszeresen megjelölni. Még arra nézve is ésszerű magyarázatot kapunk, miért jelentkezik kétféle formában ez az inkongruencia. LOTZ JÁNOS (MNY. LXIII [1967.], 398–9; MNYTK. 122. sz. 7; Szonettkoszorú a nyelvről. Bp., 1976. 154) így nyilatkozik róla: „A névmási szerkezeteknél [tehát az *ő pénzük*-féleképnél] a személyragos alak az alapalak és a névmási jelző a hozzáadott, nem szükségszerű elem. Tehát a *k* elem a nem kötelező helyzetben nem ismétlődik meg. A főnévi szerkezeteknél [vagyis a *fiúk pénze*-féleképnél] a birtokos száma mindenképpen megjelölendő, itt meg a birtokszón válik fölöslegessé a *k* morféma megismétlődése.” — LOTZ (i. h. 403, 11, 163) ezzel kapcsolatban a formai oldalon elegánsan kifejeződő minimális redundanciáról beszél.

Ha azonban a birtokos és a birtok viszonya kilép a szoros szerkezetből, akkor egyeztetni kell a birtokszót a birtokossal (amely most már nem birtokos jelző): „A *fiúk* megkapták a *pénzüket* [nem pedig: *pénzét*]”, ill.: „*Ők* [nem pedig: *ő*] megkapták a *pénzüket*”. Igaz, a többes számnak a birtokon, illetőleg a birtokoson való kifejezése itt sem hordoz új hírértéket, mégsem fölösleges: megjelöli a szerkezetből kilépett, egymástól elszakadt — s ráadásul külön hangsúlyozási szakaszba került — mondatrészeknek az összetartozását, megkönnyíti a mondat áttekintését, sőt a szöveggrammatikai összefüggést is megjelölheti: „A *fiúk* nyugodtan hazamehetnek. A bank már kiutalta a *pénzüket*.”

Egyébként — ha az egyeztető és az egyeztetett tag nem egy szintagmába

tartozik — újabban is felléphet a kongruencia, más szerkezetben is. Ezért is terjednek a határozói egyeztetésben — a korábbi inkongruens szerkesztésmóddal szemben — az egyeztetéses formák: „A *fiúk tanároknak* készülnek”; „*Őket megfelelőknek* tartom”. TOMPA JÓZSEF írt erről egy szép tanulmányt (NytudÉrt. 46. sz. 93—113). — Érdekes viszont, hogy a birtoklásmondatokban meg éppen az ellenkező tendencia figyelhető meg: a korábbi kongruens formák, tehát „A *fiúknak* van *pénzük*”-félék helyébe — nyilván a szoros szerkezetek analógiájára — egyre inkább az inkongruens forma lép: „A *fiúknak* van *pénze*”. (Éz mintha SZABOLCSI ANNA [i. m.] nézetét igazolná, aki a birtoklásmondatokban birtokos jelzős szerkezetet keres, nem pedig részeshatározósat).

A minőségjelzős, a mennyiségjelzős és a birtokos jelzős szerkezetek után még egy jelzős szerkezetfajtára kell egy pillantást vetnünk, mégpedig az *ezt a házat* típusú kijelölő jelzős szerkezetre. Itt kettős redundanciával találkozunk: az egyeztetésen kívül redundáns benne a határozott névelő is. Jól mutatja ezt az a körülmény, hogy az efféle kijelölő jelzős szerkezetnek kissé régies változatában nem szerepel sem az egyeztetés, sem a határozott névelő: *e házat, ezen házat*. (Érdekes, hogy ez utóbbiak manapság újból felütik a fejüket, mindenekelőtt a fiatalabb értelmiségiek értekező prózájában, alkalmasint a rag- vagy névutó-ismétlés okozta kakofónia elkerülése céljából.)

E kettős redundanciájú szoros szintagmák valóban kirínak az elől álló jelzős szerkezetek sorából; különleges státusukat csak a történeti nyelvtan magyarázhatja meg. A legvalószínűbb elképzelés szerint (BERRÁR, TörtMondt. 123; MNyT. 453; PAPP I.: Nyr. LXXXIII [1959.], 462; részben másképp: KÁROLY: NytudÉrt. 16. sz. 66—7) az efféle kijelölő jelzős szintagma egy olyan értelmezős szerkezetből keletkezett, amelyben a mutató névmáshoz mint értelmezetthez határozott névelős főnév csatlakozott értelmezőként: pl. *ezt, a házat*. Az intonációs tényezők megváltozása révén az eredetileg szünettel tagolt, kéthangsúlyú értelmezős szerkezetből szünet nélküli, egyhangsúlyú, tehát tipikusan jelzős szerkezet lett. Ezzel azonban formailag is elkülönült az értelmezős szerkezettől (IMRE: MNy. LX [1964.], 436). — Érdekes, hogy a régi nyelvben de főleg és újabban nyelvjárásainkban megindult a jelzős szerkezetekhez való idomulása, s efféle nem-egyeztető formák jöttek létre: *ez a házat, ez a házak, ez a házakat* (vö.: ZOLNAI GY.: Nyr. XXIII [1983.], 46—7; SIMONYI, Jelz. 124; CSÜRY: Msn. III [1934.], 152—3; HORGER, A magyar nyelvjárások. Bp., 1934. 166—7; KLEMM, TörtMondt. 339—40; BEKE: Nyr. LXX [1946.], 31—2. MNy. LVIII [1962.], 111; FÜLÖP: MNyj. IV [1957.], 58, 61; KÁROLY: i. h.; KÁLMÁN, Nyelvjárásaink. Bp., 1966. 57, 82; stb.). A mai köznyelvbe azonban jó okkal nem hatoltak be, ugyanis — mint KÁROLY SÁNDOR (i. h.) rámutat — zavart okozhattak volna a kommunikációban (a jelző alanynak értődhetett volna).

Jelzős szerkezeteinknek e futólagos áttekintése is azt mutatja, hogy nyelvünk akkor él az egyeztetéssel, ha a benne rejlő hasznos redundancia elősegíti a kommunikáció egyértelműségét, világosságát; ha azonban az egyeztetés merőben redundáns lenne, akkor mellőzi.

A. MARTINET, aki beépítette a nyelv ökonomiájáról vallott felfogásába előbb a legkisebb erő kifejtésnek ZIPF-féle elvét, majd az információelmélet tételeit is (Éléments de linguistique générale². Paris, 1961.; vö. FODOR: Nyr. LXXXIV [1960.], 199—200), kissé másképp ítéli meg az egyeztetésbeli redundanciát (i. m. 120—1; Word XVI [1960.], 6—10). Mégis rámutat egy még nem említett előnyére: lehetővé teszi a költői inverziót, ahol is a metrika szükségletei

szerint alakul a szavak sorrendisége, de az egymástól elszakított mondatrészeket mégis jól összefogja a kongruencia. MARTINET egy latin példát idéz; hadd hozzak fel én szintén a latinból egy másikat, ami még szemléletesebb az ő példájánál. Horatius a Soracte-ódában (Carm. I. 9.) a következő örökbecsű tanácsokat adja az ifjú Thaliarchusnak. Szabó Lőrinc műfordításából idézem:

... ne vesd meg, ne kerüld, barátom,
a szerelem gyönyörét s a táncot,
míg rá nem öszül ifju fejedre a
mogorva vénség! Hívnak a versenye
s ilyenkor édes sugdolózni
titkon az alkonyi félhomályban,
ilyenkor édes a kacagás, amely
megmondja, merre bújt el a kedvesed,
s a zálogúl rabolt gyűrű, mit
a keze véd, de a szíve enged.
(Örök barátaink² 86.)

Az utolsó versszak első két sora („ilyenkor édes a kacagás, amely | megmondja, merre bújt el a kedvesed”) a latin eredetiben a következőképpen hangzik:

<i>nunc</i> most	<i>et</i> szintén	<i>latentis</i> elbúvó	<i>proditor</i> áruló	<i>intumo</i> rejtett (tkp. legbelső)
<i>gratus</i> kedves		<i>puellae</i> lánynak	<i>risus</i> nevetése	<i>ab angulo</i> zugból

Az egyeztetés — mint a vonalakkal jelöltük — művészien köti össze az egymástól messze elszakadt, mégis szimmetrikusan elhelyezett mondatrészeket. — Megjegyzem még, hogy Szabó Lőrinc értelmezése szerint a *gratus* melléknév itt állítmány, más vélemények szerint jelző (lám, a latinban is van ilyen dilemma), de ez mit sem változtat az egyeztetés összetartó erején.

Magyar versből is felhozhatni hasonló példát, mégpedig Aranytól: „Dolognak öcsédnél kell lenni ma *nagynak*” (id. HORVÁTH J., RszMVt. 53), itt az értelmezői egyeztetés fogja keretbe a szokatlan szórendet.

Tisztelt közgyűlés!

Szólhatnék még a magyar nyelv szintaktikai redundanciájának más fajtáiról is, mindenekelőtt a tagadásnak valóban redundáns vagy csupán ilyennek vélt formáiról. Ennek a kérdéskörnek egyszerű mondatbeli vonatkozásairól nemrégiben HUNYADI LÁSZLÓTÓL (ÁltNyTan. XIV [1984.], 65–73), az összetett mondatbeliekről meg — szintén egész frissen — MOLNÁR ILONÁTÓL (NyK. LXXXVII [1985.], 30–1; vö. még: HUNYADI: MNy. LXXXII [1986.], 65–70) olvashattunk nagyon figyelemreméltó észrevételeket. Érinthetnénk más idevágó jelenségeket is, — hanem az információelméleti zaj fogalomköré-

be az is beletartozik, ha az előadó kifárasztja hallgatóságát, s ezen a helyeztetén már semmiféle redundancia nem képes javítani, sokkal inkább rontani. Ezért hát köszönetet mondok a csatorna eddigi figyelmes karbantartásáért, és engedelmeükkel befejezem az adást, azazhogy az elő-adást.

RÁCZ ENDRE

Magyar stilisztika

(tervezet új egyetemi tankönyv kidolgozására)

I. Bevezető megjegyzések

1. Az új magyar stilisztikai egyetemi tankönyvre igen nagy szükség van. Ezt az új tanterv (benne — többek között — a nyelvhasználat-központúság elve) különösen megköveteli. Mindamellettt úgy gondolom, mostanáig talán mégsem volt érdektelen várni. A nyolcvanas évek első felére tudniillik a nyelv- és irodalomtudományon belül, valamint ezek kiterjedt határterületén a „modern” jelzővel ellátott irányzatok, elméletek, önállósult és részdiszciplínák, kísérletek — amelyek egyébként kiszélesítették és megalapozottabbá tették a stilisztikát is, de amelyek nagy zűrzavart is okoztak (l. SZATHMÁRI ISTVÁN: *NytudÉrt.* 83. sz. 23–5) — mintegy „lefutottak”. (Ezt jelzi például, hogy a nyelvtörténet — beleértve a mai nyelv alakulását is — egyre jobban visszakapja régi megérdemelt rangját; a „valós”, élő nyelvi adatok, egyáltalán a források ismét fontossá válnak; stb.). Egy azonban bizonyos: az utóbbi évtizedek minden eredményét hasznosítani kell — természetesen megfelelő módon — a magyar stilisztikában is.

Egyébként hogy mi történt a stilisztikában és a stilisztika körül, arra keresztmetszetszerűen rávilágít SZABÓ ZOLTÁNNAK „A mai stilisztika nyelv-elméleti alapjai” c. 1977-ben megjelent munkája (Kolozsvár-Napoca). Ez a címben megjelölt témát a következő fejezetekben tárgyalja: a strukturalizmus, a szemiotika, a szemantika, a matematikai nyelvészet, a generatív grammatika, a szövegnyelvészet. És a szerző az előszóban így összegezi mondanivalóját: „A maga sajátos szempontjainak megfelelően (ti. a stilisztika) egyfajta összegezője az új elméleteknek” (5). Mindehhez azonban még hozzá kell tennünk, hogy természetesen ebben a munkában külön nem tárgyalatik az, ami az irodalomelméletben, egyáltalán az irodalomtudományban és ennek a határterületén (a műfajelméletben, a verstanban stb.), illetve az esztétikában, valamint a lélektanban, a szociolingvisztikában stb. történt.

2. Az elmondottakat is figyelembe véve előrebozsájtom, hogy szerintem a korábbi stilisztikákat illetően (A magyar stilisztika vázlata, A magyar stilisztika útja, Kis magyar stilisztika) elsősorban nem azzal van gondunk, ami bennük található — jóllehet mindazt a kialakítandó elméletnek és gyakorlatnak kell majd alárendelni —, hanem azzal, ami részben vagy egészben hiányzik belőlük.

Rátérve a lényegre: mi jellemezné hát legfőbb vonásaiban a kidolgozandó stilisztikát az előzőkhez képest?

1. Szilárdabb és mai szemléletű elméleti (általános nyelvészeti stb.) alapvetés (nyelv, stílus és szöveg lényege és összefüggése; a kommunikáció lefo-

lyása és a stílus; stílusérték, különös tekintettel a pragmatika szempontjaira; a szinonimitás; stb.). — 2. A funkcionális stilisztika módszerének határozottabb körvonalazása. — 3. Az első pont végén említett nyelvészeti, irodalomtudományi és egyéb diszciplínák tanulságainak, továbbá természetesen valamennyi új stilisztikai eredménynek a felhasználása a maga helyén. — 4. A kommunikációnak (különösen a beszédhelyzetnek, a kontextusnak), valamint a szövegszemléletnek a középpontba állítása. — 5. A stílusrétegek egzaktabb és részletesebb tárgyalása, figyelembe véve a szociolingvisztika és a nyelv-
szociológia eredményeit. — 6. A művészi, szépirodalmi stílus határozottabb elkülönítése és alaposabb tárgyalása. — 7. Ezeken kívül részletesebb kifejtést igényel továbbá: a) a hangzás, a zeneiség stilisztikája (pl. a hangszimbolika, a mondatfonetikai eszközök stb.), b) a mondatépítkezés stilisztikai lehetőségei, c) a szépirodalom képessége, d) a nyelven kívüli eszközök (beleértve a vizuális költészetet is). — 8. Újonnan kell foglalkoznunk a következő jelenségekkel: a) a nyelvi és stílusnorma, b) a szöveg stilisztikája (benne a műfajok nyelvi-stilisztikai jellemzői), c) a stilisztika rövid története, d) a stíluselemzés elmélete és gyakorlata. (L. a III. pontban a részletesebb vázlatot.)

II. A stilisztika alapvető elméleti kérdései

Ahhoz, hogy egységes szemléletű és szerkezetű tankönyv születhessen, a szerzőknek a stílus és stilisztika alapvető kérdéseiben egyet kell érteniük. De ettől függetlenül is lényeges, hogy az új tankönyv elméleti háttére, alapvetése korszerű, jól átgondolt és az egyetemi oktatást illetően (is) eredményekkel kecsegtető legyen.

Véleményem szerint ilyen fő kérdések a következők:

1. A tankönyv milyen stilisztikai és általános nyelvészeti irányzat alapján álljon, és ennek megfelelően milyen felépítésű legyen? — Széttekintve az újabb stilisztikák között (főleg francia, német, orosz, lengyel, cseh és finn stilisztikákat ismerek) és mérlegelve minden fontos tényezőt, magam — mint a jelentéstannal és stilisztikával foglalkozó 1972-i szegedi nyelvészkongresszuson és 1983-ban, az új tanterv stilisztikai programjában is tettem — a funkcionális stilisztika kidolgozását, mondhatnám: következetes és (viszonylag) teljes kidolgozását tartom célravezetőnek. Nemcsak azért, amit már Szegeden elmondtam (i. h. 33–6), hanem a következők miatt is.

a) A funkcionális stilisztika felöleli a teljes nyelvhasználatnak a stílus felől való vizsgálatát. Egyrészt kutatja a nyelvi eszközöknek (a hangtól a szövegig), valamint a nyelven kívüli, de a kommunikációban felhasznált jelenségeknek (a látható nyelv, a paralingvisztikai eszközök stb.) a stíláriis lehetőségeit; továbbá a par excellence stilisztikai jelenségek (pl. képek, alakzatok stb.) stílusértékeit. Másfelől vizsgálja a kommunikáció során a társadalmi élet fontosabb területein kialakult tipikus kifejezőmódokat (stílusrétegek stb.). Külön foglalkozik továbbá a másként szerveződő szépirodalmi, művészi stílussal, és végül kitér az elsősorban ez utóbbihoz kapcsolódó stílus-elemző módszerek tárgyalására.

b) A funkcionális stilisztikának — mivel a lényegéhez tartozik, és mint az elnevezése is utal rá — mindig a középpontjában állt a nyelvhasználat sokrétű elemzése. Most a kommunikáció- és információelmélet (és tanulságai-

nak az érvényesítése szinte minden nyelvészeti irányzatban és diszciplínában) mindezt még megalapozottabbá teszi.

c) Továbbra is irányadó PIERRE GUIRAUD-nak, a funkcionális stilisztika kiemelkedő művelőjének a kijelentése: „Ainsi la stylistique descriptive, issue de la théorie des figures, reprise par Bally et ses successeurs en termes linguistiques, assimile et intègre progressivement les acquis de la linguistique moderne. Elle s'enrichit, par ailleurs, de nouvelles méthodes et, en particulier, de l'analyse quantitative des faits de langue”. (Essai de stylistique. Paris, Klincksieck, 1969. 28–9.) Hogy mennyire tudta és tudja integrálni például a szemantika, a kvantitatív nyelvészet, a szövegtan eredményeit, azt több idevágó újabb munka mutatja. (A szövegtan például éppen „kiteljesítette”, azaz teljessé tette a stílusvizsgálatokat.)

d) Ez a stilisztikai irányzat, bár külön foglalkozik a szépirodalmi, művészi stílussal, nem támaszt szakadékokat az ún. nyelvi stílus és művészi stílus között, minthogy röviden szólva, végső soron mindkettőnek lényegében ugyanaz a nyelv az alapja. Fontos feladatának tartja továbbá, hogy feltárja a köznapi nyelvhasználat különböző típusainak a stilisztikai jellegzetességeit.

e) Jól illeszkedik a leíró nyelvtanhoz (ahogy ez utóbbiban nyelvi szintekről van szó — l. RÁCZ ENDRE: NytudÉrt. 104. sz. 73–5 —, ugyanúgy beszélhetünk a stíluseszközök szintjeiről), de azt hiszem, nem mond ellent az irodalomelmélet, az irodalomtörténet tanításainak sem.

f) Végül talán nem árt megemlíteni: a funkcionális stílus tanítható és tanulható (e szavak közvetlen és kiszélesített értelmében egyaránt); továbbá jó szolgálatot tehet a szövegek, elsősorban költői és írói szövegek megértésének, átélésének, illetve beszédben és írásban a célszerű és hatásos, helyes és szép stílus kialakításának.

2. Két stilisztikáról kell-e beszélnünk: nyelvi-nyelvészeti és irodalmi jellegűről, vagy csupán egyről? — Ebben a kérdésben már fentebb lényegében állást foglaltam, mégis érdemes rá kitérni néhány mondat erejéig. Említett 1972-es előadásomban a kétféle stilisztika ellen voltam, igyekeztem is megindokolni miért (i. h. 36–7). Azóta főként az irodalomelméleti, hatáslélektani, szövegvizsgálati, esztétikai, illetőleg szemantikai, stíluselemző stb. munkák hatására bizonyos fokig módosítanom kellett korábbi nézetemet. A szépirodalombeli művészi stílus valóban másként szerveződik, minőségileg más (rövid jellemzést l. később). De nem szabad megfélemedeznünk azért arról sem, amit például PÉTER MIHÁLY így fogalmazott meg „Stilisztikai alapfogalmak tisztázásához” c. dolgozatában: „A nyelv mint művészi anyag szervesen épül rá a nyelvre mint univerzális közlési eszközre; módosítja, változtatja emezt, de elszakadni nem tud tőle, mert benne gyökerezik, ez élteti.” (NytudÉrt. 83. sz. 462–3.) Ezért elképzelésem szerint stilisztikai tankönyvünkön belül az elméleti részen is és a stíluszinteket tárgyalva is mindenekelőtt nagyobb szerepet kell szánunk a művészi stílusnak. Másodsorban ki kell emelnünk az ún. stílusrétegek közül, részletesen tárgyalván különösen a stilisztikai jellemzőit. Harmadsorban pedig a stíluselemző módszerek bemutatása kapcsán szólnunk kell bizonyos nyelven kívüli, de a művészi stílust meghatározó olyan jelenségekről is, mint amilyen például a belső forma körébe tartozók stb. (l. később). Végül megjegyzem, hogy külön jegyzetben, illetőleg könyvben kellene bemutatni a magyar szépirodalmi stílus kialakulását, fejlődését a Halotti Beszédtől máig.

3. Mi a stílus és hogyan jön létre? — Az előzőekhez képest már tulajdonképpen részletkérdés, de meghatározó mind a stíluselmélet, mind a stilisztika gyakorlati kidolgozása és felépítése szempontjából az, hogy hogyan látjuk nyelv és stílus viszonyát; hogy mit értünk stíluson. Továbbá, hogy egyáltalán hogyan jön létre, hogyan születik a stílus? (PAULI SAUKKONEN 1984-ben ilyen címen jelentette meg stilisztikáját Finnországban: „Mistä tyli syntyy?”, vagyis: Miből születik a stílus?)

Ahhoz, hogy a stílushoz eljussunk, a nyelvből és a beszédből kell kiindulnunk. El kell fogadnunk, amit KÁROLY SÁNDOR így fogalmazott meg: „A nyelvet a beszédből vonjuk el, tehát a beszéd előzménye [a szerző kiemelése] a nyelvnek” (Általános és magyar jelentéstan. Bp., 1970. 180), de ezt az a) pontot a következő b) pontban így folytatja: „A nyelv a beszédért van, a beszéd célja [a szerző kiemelése] a nyelvnek”. Majd fejtegetésében ez következők: „A nyelv arra van, hogy megmondja, mi lehetséges vagy nem a beszédben, tehát csak a produkálás és produktivitás szemszögéből van értelme. Ezért a nyelvet csak dinamikusan [a szerző kiemelése] szabad felfogni.” (I. h. 181.) Tehát a beszéd mégiscsak kinek-kinek a tudatában elraktározott nyelvből (= nyelvi eszközök és nyelvhasználati szabályok) jön létre. Ilyenformán azt mondhatjuk, hogy ha a nyelvet a kommunikáció céljaira felhasználjuk, mindig „beszéd”-et kapunk. A beszéd pedig — a kifejezés „hogyan?”-jára, a kifejezés módjára téve a hangsúlyt — egyúttal stílus. Így értelmezve minden közlésnek az eredménye — általánosabban — beszéd, bizonyos meghatározott szempontból pedig: stílus. És a nyelvre visszavetítve: a nyelv = lehetőség; a beszéd, illetve stílus = megvalósulás.

Persze a (beszédből elvont) nyelv valóban már maga mintegy involválja a felhasználást, nemcsak a nyelvi variancia kifejelesztésével (vö. PÉTER: ÁNYT. XII, 221–31), hanem mindenekelőtt azzal, hogy elemei, eszközei bonyolult asszociációs, paradigmatis és szintagmatikus rendszerbe tartoznak, amely körülmény azonban egyúttal jobbra meg is szabja felhasználásukat (l. részletesebben: SZATHMÁRI, Beszélhetünk-e szövegstilisztikáról?: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Bp., 1983. 324–7).

A stílus tehát röviden: kifejezésmód, vagyis az a mód, ahogyan a közlés, illetve a közlés eredménye: a beszéd (más szempontból: a szöveg, ti. a beszéd mindig szövegben jelentkezik) meg van szerkesztve. Másként tekintve: a kommunikációs helyzetnek megfelelő nyelvi vagy inkább a fentebbi megnevezéssel élve: beszédváltozat. Ilyenformán nyelv, beszéd, szöveg és stílus meghatározott módon, de szorosan összetartozó fogalmak.

A stílus — mint ahogy a stilisztikák régtől fogva, de napjainkban is általában vallják — az egyes nyelvi-stilisztikai szinteken mutatkozó variánsok közötti „válogatás”-sal és „elrendezés”-sel jön létre. Valójában mind a válogatást, mind az elrendezést a kommunikáció tényezői (a beszélő, a címzett, a beszédhelyzet stb.) irányítják. A stílus létrejöttének a megvilágítását sok tekintetben megkönnyíti az általános nyelvészet, ill. a kommunikáció- és információelmélet, a szemiotika, a szemantika, a szövegtan stb.

4. A stílus lényege, specifikuma. Stílusérték. Norma. — A következő fontos kérdés: hogyan tud megfelelni a nyelv a különböző kommunikációs helyzeteknek? Más megfogalmazásban: miért tud stílussá lenni? Röviden azért, mert a nyelvi szintekhez tartozó és valójában szinonimasorokba rendeződő eszközöknek, továbbá a nyelven kívüli jelenségeknek van, pontosabban lehet

stílusértékük, illetve ilyen értéket kaphatnak a beszédben, a szövegben. A stílusérték pedig az a gondolati, érzelmi-hangulati, asszociációs tartalom, amely az illető elemnek, kifejezésnek — a vele azonos fogalmi tartalmú, de semleges, illetve más stílusértékű párjához viszonyítva — a sajátja (az állandósult és alkalmi stílusértékről l. SZATHMÁRI: Népr. és Nytud. XI, 35–42). Ehhez még hozzátehetjük: a stílusérték alkalmas arra, hogy különböző hatást váltson ki. A stílusértéket sokan járulékos elemként, többletjelentésként értelmezik (l. pl. FÓNAGY IVÁN: ÁNyT. I, 91–123).

Ezt az értéket — a művészi stílus felől is — jól megvilágítja a denotáció és konnotáció fogalma, továbbá a kettős kódolás elmélete (l. pl. FÓNAGY IVÁN: Világírodalmi Lexikon, az *expresszivitás* címszó alatt) és a poétikai funkció újabb értelmezése (l. pl.: R. JAKOBSON, Hang–jel–vers 221–3 és KIRÁLY ISTVÁN: It. 1975. 990–1).

Számolnunk kell még két stílusfelfogással. Egyrészt — problematikus-sága ellenére is — azzal, amelyik a stílust „eltérés”-ként (*écart*, *deviation*) értelmezi. Vagyis amelyik egy-egy művel kapcsolatban a nyelvi, stilisztikai, szövegtani, poétikai stb. normáktól elütő formákat, megoldásokat tekinti a stilisztikai, esztétikai hatások forrásának (erről l. SZATHMÁRI: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből 332–3, további hazai és külföldi irodalommal). Továbbá egy másikkal, amely bizonyos nyelvi elemek gyakoriságát, illetve előfordulási valószínűségét vizsgálja „egy adott szöveg és a neki megfelelő kontextuális norma viszonylatában, s a gyakorisági értékek aránya alapján határozza meg a stílust” (PÉTER: ÁNyT. XII, 223). Ez a felfogás is sok problémát rejt magában, de a mennyiségi tényezőt, a gyakorisági arányokat — természetesen megfelelő módon — szintén nem nélkülözhetjük a stílus-vizsgálatban.

Itt említem meg, hogy a funkcionális stilisztikának fontos fogalma az adekvátság. Röviden: adekvát a stílus akkor, ha pontosan azt fejezzük ki és úgy, olyan hatással, amit és ahogyan szándékunkban állt. Ezzel kapcsolatban (de már korábban is) szóba került a norma kérdése. A szakirodalom általában nem választja szét a nyelvi és stilisztikai normát. A Nyelvművelő kézikönyv (II, 334) pl. ezt írja: „Nyelvi normának az írott és beszélt nyelv használatának társadalmilag érvényes, helyesnek elismert szabályait, irányelveit, szokásait nevezzük.” A franciában a „bonne langue” és a „bon usage” hasonlót jelent, legfeljebb ott nagyobb hangsúly esik a jó írók követésére (l. JEAN DUBOIS etc.: Dictionnaire de linguistique. Paris, Larousse, 1973. 342). Az előbbi megfogalmazás lényegében magában foglalja tehát a stilisztikai normát is. Ha szétválasztjuk őket — és talán tudományosan ez lenne helyénvalóbb, számolva a nehézségekkel is —, akkor nagyon röviden azt mondhatjuk, hogy az így értelmezett „nyelvi norma” a grammatika, a lexikológia, a fonetika stb. szabályait jelenti, elsősorban a köznyelvet véve alapul. A stilisztikai normák pedig a társadalmi érintkezés során kialakult kifejezésmódoknak a szerkesztési szabályait foglalják magukba. (P. SAUKKONEN említett munkájában objektív stílusnormákról beszél. A RIESEL–SCHENDELS-stilisztika szintén emlegeti a stílusnormákat mint alkalmazott nyelvi normákat.) Ezen a téren is sok még a tisztázandó. (Vö. JÁNOS JUHÁSZ, Die sprachliche Norm. Budapesti Beiträge zur Germanistik. Bp., 1985. 325 l., bő szakirodalommal.)

5. Szöveg és stilisztika. — Probléma a szöveg stilisztikabeli tárgyalása is. Nem azért, mintha a korábbi stilisztikák nem lettek volna tekintettel így vagy

úgy a szövegre. Hanem azért, mert a szöveg rendszerezett tudománya, a szövegtan csak az utóbbi évtizedekben önállósodott, és a stilisztika számára is sok mindent felszínre hozott — természetesen számos ezután megoldandó kérdéssel együtt.

A fonémák, morfémák, lexémák, szintagmák, mondatok után a hatodik, az előzőeket mintegy betetőző nyelvi szint: a szöveg. A szöveg a nyelvi-stilisztikai jelenségeknek is az élettere, a tulajdonképpeni valóságos nyelv. A (fentebb értelmezett) beszéd és stílus mindig szövegben fordul elő. Ezért a DEME LÁSZLÓtól méltán sokat emlegetett szöveg szemléletnek át kell hatnia a stilisztika minden részletét. Azaz bármilyen részjelenséget tárgyalunk, bármennyire „kiszakított” példákkal élünk, állandóan éreztetnünk kell, hogy az illető jelenség részjelenség, és hogy a példánk teljes szövegből való. Másfelől tárgyalnunk kell a szövegnek mint a legfelsőbb nyelvi szintnek, továbbá az azt szervező, létrehozó jelenségeknek a stilisztikai vonatkozásait, elméletileg és a gyakorlat számára egyaránt. Magam megpróbálkoztam az úgynevezett szövegstilisztika rendszerezésével (Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtanából 320—55). Logikusnak látszik két csoportot felvenni: a) a mondaton túlmutató és b) a szöveg egészére kiható nyelvi és nyelven kívüli eszközök csoportját. Ezen belül dolgozatomban a további tárgyalás során a stilisztikai szinteket vettem alapul (l. i. h.). Ez némi bonyodalmat okoz. Mert például az első csoportba sorolt mondatfonetikai eszközök tárgyalhatók az akusztikai jelenségek szintjén is, vagy például az aktuális mondattagolás stilisztikai kérdései a mondat-tanban stb. De ez az ellentmondás bizonyos oda- és visszautalással megoldható. Vagy arra is lehetne gondolni, hogy az első csoportbeli (a mondaton túlmutató) jelenségeket a szöveg színtről átvisszük a megfelelő előző szintekhez, jelezvén, hogy ezek szövegtani jelenségek is.

Megjegyzem, hogy említett dolgozatomhoz képest még néhány (azóta felbukkanó stb.) jelenséget felvettem ebbe a tervezetbe (pl. a „megnyilatkozás”, a közlésfajták stb.; l. a III. pontban a vázlatot). Fontosnak tartom azonban, hogy a szöveg szinten mindenképpen helyet kapjanak azok az eszközök, amelyek a „szövegség”, a szöveggé szervezés céljait szolgálják, és amelyek a kommunikáció során lehetőséget adnak az említett válogatásra és elrendezésre.

6. Stílusrétegek. — Bár a stílusréteg központi kategóriája a funkcionális stilisztikának (erre utal a több nyelvben meglévő „funkcionális stílus” elnevezés is), és a szövegtan szintén előtérbe hozta, még sincs megnyugtatóan kidolgozva, se a stílusrétegek rendszere, se az egyes stílusrétegek jellemzése. Még az elnevezés is vitatott. Hívják nálunk és a különböző nyelvű stilisztikákban „funkcionális stílus”-nak, „stílusfajtá”-nak, „stílusnem”-nek stb. A magyar szakirodalomban azonban a „stílusréteg” variáns van terjedőben (l. a legutóbbi munkák közül: Nyelv-művelő kézikönyv II, 709—16, és a Magyar nyelv. Stílus. c. III. gimnáziumi tankönyv. Bp., 1982. 34 kk.).

Mindazonáltal a szemantika, a szövegtan, a szociolingvisztika, a nyelv-szociológia, a regiszternyelvészet (vö. Nyr. CVIII, 221—2), a pszicholingvisztika, a kvantitatív nyelvészet és a nyelvészeti antropológia (vö. O. DUCROT—T. TODOROV, Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage. Du Seuil, 1972. 87—91, irodalommal) eddigi eredményeinek a felhasználásával (l. még: RIESEL—SCHENDELS i. m. 18 kk.; PÉTER: NytudÉrt. 83. sz. 460—3) máris kialakítható valamilyen következetesebb, megnyugtatóbb rendszerezés. Továbbá az egyes stílusrétegek — különösen a kvantitatív stilisztika

segítségével (l. pl. P. SAUKKONEN említett finn stilisztikáját) — szintén részletebben és egzaktabban leírhatók.

7. Alakzatok. — Problematikus az alakzatok (lat. *figurae*) tárgyalása is. Az alakzat — mint oly sok nyelvtani, retorikai, stilisztikai stb. jelenség felismerése — ókori örökség, ADAMIK TAMÁS a Herenniuszhoz címzett retorika alapján állapítja meg a következőket: „Szerzőnknek nem az a célja, hogy pontosan elkülönítse egymástól a szó- és gondolatalakzatokat, hanem az, hogy e két címszó alatt szinte az összes szövegalkotási eljárásról leírást adjon.” (MNYTK. 154. sz. 88.) Ezután utal rá, hogy a könyv negyvenhárom szó- és tizenkilenc gondolatalakzatot tárgyal (l. i. h. 88–9). Valójában — legalábbis tudtommal — sose tisztázódott egyértelműen, milyen jelenségek tartoznak az egyik és milyenek a másik alfajhoz, továbbá hogy miért szerepelnek közöttük bizonyos jelenségek, mások meg nem stb. Mindazonáltal — mint ADAMIK rámutat — igen jól szolgálták a szónoki beszéd megszerkesztését, illetve egyáltalán a fogalmazástaniítást. Így érthető, hogy a funkcionális stilisztika — felhasználva a neoretorika eredményeit is — megtartotta külön kategóriaként az alakzatot. A szövegtanok meg egyenesen kibővítik a gondolatalakzatoknak — mint a lineáris kohézió igen fontos eszközeinek — a körét. (L. NAGY FERENC, Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába. Bp., 1981. 6–7, 46–50, 80–2.) Tisztázásra vár itt több dolog, de az alakzatokat általában és a legfontosabbakat külön is föltétlen tárgyalnunk kell. (Mindehhez l.: J. SOLTÉSZ KATALIN, Babits Mihály költői nyelve. Bp., 1965. 294–316; SZATHMÁRI: i. h. 349–50; FÓNAGY IVÁN: Világirodalmi Lexikon, az *alakzat* és *gondolatalakzat* címszó alatt.)

8. Egyéb. — Fentebb szóltam a stílusrétegek problematikájáról. A stílusréteg tulajdonképpen az egész szöveget átható kohéziós, illetve stilisztikai jelenség. Ilyen azonban több is van: pl. a stílusirányzat (másokkal együtt korábban korstílusnak neveztem), továbbá a szövegtípus, illetve műfaj. Más szempontból ide sorolhatók az úgynevezett stílusárnyalatok. Mindezeket szintén tárgyalnunk kell, jöllehet a rendszerezésükkel, jellemzésükkel kapcsolatban szintén vannak problémák.

9. Műelemzés, stíluselemzés. — Utoljára hagytam a stíluselemzés ügyét, mivel ezzel válik teljessé a kör, ez zárhatja a funkcionális stilisztikai tanulmányokat.

A szépirodalmi vagy művészi stílusnak a kommunikáció többi típusától elütő, másfajta szerveződését már jelzi a szépirodalom lényege, illetőleg a célja, feladata is. Illyés Gyulára hivatkozva ugyanis — egy kissé leegyszerűsítve a dolgot — szépirodalomról akkor beszélhetünk, ha az író, költő olyat lát meg, olyat mond ki, amit más még nem látott meg, és nem mondott ki, a világról, az emberről stb. Továbbá: ha olyan módon, olyan stílusban szól, ahogyan addig senki. Weöres Sándor meg a szépirodalom, a költészet célját így világítja meg: „Célom nem a gyönyörködtetés... Másat akarok: eleven áramot sugározni, melytől megrázkódik az ösztön, érzelem, ész, képzelet, szellem, az egész lény; ne csak az ember olvassa a verset, a vers is az embert. Átvilágítani és felrázni óhajtalak, hogy átrendezhesd magadat zárt, véges, egzisztenciális énedből nyitott, szociális, kozmikus, végtelen énné.” (Egybegyűjtött írások. Bp., 1981. I, 7.)

A gondolat megformálása, vagyis a stílus felől mi jellemzi a szépirodalmat? Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy minden más közléstípusnál motiváltabb, egyénibb; hogy megnő benne a képek, illetőleg a konnotáció szerepe (a képek különösen korábban voltak jellemzők a költészetre); s hogy ilyenformán elemeiben és egészében ambivalenssé, sőt gyakran polivalenssé válik (l. később is). Ugyanakkor persze éppen ezért van szükség mű- és benne stílus-elemzésre. Sokan szinte abszolutizálják vagy abszolutizálnák az efféle elemzéseket, úgy gondolják, ezek segítségével pontosan meg lehet mondani a stílus-elemek és a teljes szöveg jelentését, hangulatát, asszociációs hatását. Mások meg — különösen az ún. „befogadás”-esztétika vallói — úgy vélik, hogy egy-egy műnek csak pillanatnyi jelentése, hatása van, alaptalan és felesleges tehát mindenfajta elemzés. Az igazság nyilván valahol középpütt van. A stilisztikának — az irodalomtudomány, az irodalomelmélet, az esztétika és a hermeneutika idevágó alapvető tanulságairól ezúttal nem szólva — számos objektív törvényszerűsége van, amelyeknek, illetve közelebbről az ezeken alapuló stíluselemzésnek a segítségével a szépirodalmi művek „mondanivalója” jobban felfejthető. Nem feledkezve meg természetesen a művek lehetséges polivalenciájáról, valamint arról, hogy az eredményes műelemzéshez biztos irodalmi, nyelvészeti, stilisztikai stb. ismeretek szükségesek, továbbá széles körű műveltség, jó stílusérzék és bizonyos elemzőgyakorlat.

A stíluselemzés annak a módszeres vizsgálata, hogy a költő, író milyen szövegszerkezetet, milyen nyelvi-stilisztikai jelenségeket, illetve nyelven kívüli eszközöket, továbbá hogyan, milyen funkcióban használt fel mondanivalója kifejezésére. Röviden: a stíluselemzés feltárja a stílári eszközök szerepét, „hírértékét”. Az irodalmi vagy műelemzés — amely egyébként nyilvánvalóan elsősorban az irodalomtudomány területe — természetszerűleg több az előbbinél. Ennek a keretében foglalkozni kell a mű előzményeivel (mikor, milyen hatásra keletkezett?; mik a forrásai?; hogy helyezkedik el a szerző oeuvre-jében?; stb.); tartalmi stb. mondanivalójával; a belső forma (téma, szerkezet, jellemzés, cselekmény, vershelyzet stb.) sajátásaival; a külső forma, benne a stilisztikai eszközök „jelentés”-ével (tulajdonképpen a műelemzésnek ez a része a stíluselemzés!); a mű esztétikai-irodalmi értékelésével; fogadtatásával és hatásával; stb. Egy azonban tény: a stíluselemzés elhanyagolhatatlan, szerves része az irodalmi vagy műelemzésnek, szépírói munkák „teljes értékű” megértéséről nélküle aligha lehet szó. A funkcionális stilisztika alapján álló stíluselemzés menete röviden, sémaszerűen a következő: megfogalmazzuk az elemzett mű fő mondanivalóját (üzenetét), legjellemzőbb stílusvonásait, motívumait és legfontosabb szövegtani, elsősorban kohéziós sajátosságait. Majd mintegy ezek fényében állapítjuk meg a mű hat szinthez tartozó elemeinek, jelenségeinek a stílusértékeit. E művelet közben azonban a következőkre mindig szükséges figyelemmel lenni: a) a mű egészéből kell kiindulni és a szintek szerinti vizsgálat után ugyanoda visszajutni; — b) a mű szerves egész, struktúra, a szintek is e szerint vizsgálandók; — c) a mondanivalóra mindig tekintettel kell lenni; — d) az esztétikai értékelés nem maradhat el; — e) az elemzést csak a közelebbi és távolabbi rokon tudományok segítségével végezhetjük eredményesen. — De természetesen azért látnunk kell az effajta stíluselemzésnek a korlátait is.

III. A tankönyv felépítése (rövid vázlata)

A tankönyv célja, rendeltetése: a stilsztika, valamint a stílselemzés elméleti és gyakorlati kérdéseinek egyetemi tankönyvi feldolgozása a nyelv- és irodalomtudomány, valamint az ide kapcsolódó más diszciplínák mai szintjén (természetesen tekintettel a középiskolákban tanítandókra is).

A tankönyv elvileg logikusan négy nagy részre tagolódik: A) Elméleti bevezetés. — B) Stílusértékek, stílárís lehetőségek a stílusesszközök hat szintjén. — C) A stílusesszközök felhasználása a kommunikációban (a fő típusok). — D) A stílselemzés. — E részek további tagolódása a következők:

A) Elméleti bevezetés

1. Hogyan lesz a „nyelv”-ből „beszéd”, illetve „stílus”? (A nyelvi dinamizmus érvényesülése.)

2. Mi a stílus? Hogyan jön létre? (A „válogatás” és „elrendezés” módja.) — Stílusértelmezések.

3. A funkcionális stilsztika stílusértelmezése; szemlélete; tárgyköre.

4. A funkcionális stílusfelfogás elméleti háttére:

a) A kommunikációs tényezők szerepe a stílus létrehozásában (a „jeladó”: az egyén, az egyéniség érvényesülése stb.; a „jelvevő”: pragmatikus szempontok stb.; a közlés célja és a beszédhelyzet: ezek hogyan „szólnak bele” a válogatásba és az elrendezésbe?; a közlendő stílusalakító hatása; a közvetítő közeg: a szóbeliség vagy írásbeliség stb. meghatározó jellege; stb.).

b) A szinonimitás szemantikai-stilsztikai megvilágítása; lexikai, grammatikai és egyéb variánsok, szinonimák, szinonimasorok. (L. O. NAGY GÁBOR dolgozatai; különböző szemantikák.)

c) Stílushatás: a stílusérték lényege, forrásai (denotatív és konnotatív jelentés; a kettős kódolás; állandósult és alkalmi stílusérték).

d) A társadalmi-kulturális körülmények eredményeként történetileg kialakult közlésmódok; a stílusértegek; stb.

e) A szépirodalmi vagy művészi stílus mint sajátos, esztétikailag legmagasabb rendű stílusváltozat.

f) Nyelvi norma — stílusnorma (sőt stílusnormák). Az „adekvátság” kérdése.

5. A stilsztika összefüggése nyelv- és irodalomtudományi, továbbá más érintkező diszciplínákkal, illetve a stilsztika elhatárolása tőlük.

6. Stílustörténeti visszapillantás:

a) A stilsztika kialakulásának, fejlődésének főbb állomásai.

b) A funkcionális stilsztika előzményei és létrejötte.

c) Az újabb nyelv- és irodalomtudományi, valamint egyéb irányzatok hatása a funkcionális stilsztikára.

B) A stílusesszközök szintjei

A nyelvi szintek — mint ismeretes — a nyelvi elemeknek, jelenségeknek a kommunikációbeli viselkedése, illetőleg alaki és szemantikai sajátosságai alapján határoltatnak el. Mivel azonban a stílus is a kommunikáció eredménye („beszéd”, de a kifejezőmód felől tekintve), a nyelvi szintek — megtoldva bizonyos speciális stilsztikai jelenségekkel — meghatározott módon mintegy „átfordíthatók” a stílusesszközök szintjeivé. Csak ez utóbbiak esetében ter-

mészletesen az egyes elemek, jelenségek különböző stílusértékkel rendelkező variánsaira (mint szinonimákra) és ezek kommunikációbeli szerepére, lehetőségeire tevődik át a hangsúly. Egy különbséget mégis meg kell említenem. Mivel stilisztikai szempontból a szófaji jelleg, továbbá a szavak képzett, illetve összetett volta (a motiváltság miatt is) inkább számba vehető a szó- és kifejezőkészlet keretében, ezeket talán ajánlatosabb a második szinten tárgyalni.

Ilyenformán a következő stilisztikai szinteket különíthetjük el:

1. Az akusztikai szint (a hangtani jelenségek és a zeneiség szintje).

2. A szó- és kifejezőkészlet szintje.

3. Szintaktikai szint, vagyis a mondattani eszközök, jelenségek szintje, a mondatépítésben közvetlenül részt vevő alaktani elemekkel együtt.

4. A képi szint.

5. A szöveg szintje (idevéve az alakzatokat is).

6. A nyelven kívüli (extralingvális) jelenségek szintje.

Megjegyzem hogy külön jelentéstani szint nincs, mivel a jelentés az alapja – bár különböző arányban – minden szintnek. Ezt egyébként a vázlat igyekszik tükrözni.

Az egyes szintek rövid vázlata:

1. Akusztikai szint

a) A hangos beszéd akusztikai eszközei: a hangok, hangkapcsolatok szerepe (a jó- és rosszhangzás); — mondatfonetikai eszközök: hangsúly, hanglejtés, dallam, szünet, hangerő, tempó stb.; — társalgás, felolvasás; stb.

b) Hangos beszéd — írott nyelv: az írásjelek szerepe; — kifejező (expreszív) hangváltoztatás; — a hangváltoztatásra vonatkozó „utasítások” és egyéb jelzések drámában, prózában és versben; — élőbeszéd a szépirodalomban.

c) A művészi stílus zenei eszközei: hangutánzás, hangfestés, hangszimbolika; — verstani eszközök: versforma, ritmus, rim, alliteráció, cezúra, enjambement és a verszene egyéb összetevői; — az elhangzó vers (ideértve a szabadverset is) és próza.

2. A szó- és kifejezőkészlet szintje

a) A szójelentés stilisztikai vonatkozásai (denotáció, konnotáció; ez utóbbi forrásai; a többértelműség; a szinonimitás; stb.).

b) A szókincsrétegek (tájszavak, csoportnyelvi jelenségek, argó stb.) stilisztikája.

c) Stílusérték; stílusminősítő rendszerek.

d) A szófajok stilisztikai szerepe.

e) A szóalkotás (szóképzés, szóösszetétel stb.) stilisztikai lehetőségei.

f) Állandósult szókapcsolatok (szólás, közmondás, szállóige stb.).

g) A lexikai elemek a művészi stílusban (a szó jelentésének kitágítása; egyéni képzés és összetétel; szófajváltoztatás; stb.).

h) A tulajdonnevek stílárius lehetőségei (az irodalmi névadás stb.).

i) A motiváltság szerepe.

3. Szintaktikai szint

a) A grammatikai variánsok, szinonimák stílusértékének eredete, természete (vö. Népr. és Nytud. XI, 39–40).

b) Stilisztikai variánsok a tövek, a ragozás és jelezés területén.

c) A szintagmák és mondatrészek stilisztikai lehetőségei (idevéve: valencia, „igefüggvények” stb.).

d) A modalitás és a stílus.

e) A mondat szerkezet és a mondatfajták stilisztikája (beleértve az efféle

lehetőségeket is: „Tanulni megyek” — „Tanulás végett/céljából megyek” — „Megyek, hogy tanuljak”).

f) A szó- és mondatrend a beszéd és stílus szolgálatában (a téma—réma stilisztikai vonatkozásai; a mondatátszövődés; stb.).

g) A kihagyásos szerkezetek, a hiányos mondat stíláriai lehetőségei.

h) Művészi stílus: a költő, író „átlépi” a grammatikai szabályokat (pl. szokatlan grammatikai metaforák, szintaktikai összeférhetetlenség stb.).

i) Inverzió; anakoluthia; stb.

j) A versmondat.

k) A körmondat és fajtái.

4. Képi szint

a) A képi gondolkodás és kifejezés jelentősége; a költői kép (Nagy László: „... a költői kép energiasűrítés ...”).

b) A szójelentés kitágulása: a legelemibb kép (a szókép, trópus; l. a neo-retorika eredményeit); — a szóképek fajtái: a hasonlóság és az érintkezés szerepe (metafora; színesztézia, megszemélyesítés, allegória és szimbólum; — a metonímia és a szinekdoché); — a szóképek stílushatása; — a hasonlat; stb. — a képzavar.

c) A komplex kép (a síkváltás stb.).

d) A teljes képi ábrázolás: metaforikus, allegorikus és szimbolista ábrázolásmód.

e) Képsorok: leíró kép, irodalmi vagy költői kép.

f) Modern kép; objektív líra; a kép hiánya.

5. Szövegstilisztika

a) A mondaton túlmutató jelenségek: mondatfonetikai eszközök; — kapcsoló elemek (konnektorok) a szókincs területén (szinonimák, tematikus főnévi szerkezetek stb.); — az utalás (koreferencia) eszközei (anaphora, katafora, deixis; pronominalizáció; stb.); — az aktuális mondattagolás; — mondat és megnyilatkozás (l. KÁROLY: Népr. és Nytud. XXIV—XXV, 49—62); — költői-irodalmi képek; — alakzatok (ismétlés, halmozás, fokozás, ellentét stb.).

b) A szöveg egészére kiható jelenségek: szövegfonetikai eszközök; — izotópia; — a szereplők, cselekvések, valamint a tér-, idő-, oksági stb. viszonyok kifejezésbeli lehetőségei; — motívumszerkezet; — közlésformák (egyeses, függő, szabad függő beszéd; monológ, belső monológ; stb.); — képszerkezet; képrendszer; képvers; — közlésfajták (elbeszélő, leíró stb. típus); — szövegrészek (bevezetés, befejezés; a bekezdés stb.), a szöveg tagoltsága (l. KÁROLY, Általános és magyar jelentéstan 152—7); — szövegfajták, műfajok; — stílusegység, stílustörés; — a mennyiség mint stilisztikai forrás (kulcsszó, jellemző, nominális stílus stb.); — a cím lehetőségei. (A szövegstilisztikai rendszerezést részletesebben l.: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből 320—55. Az ismételt előkerülő jelenségekkel kapcsolatban l. korábban a „Szöveg és stilisztika” című mondatokat: II. 5.)

6. Nyelven kívüli (extralingvális) eszközök

a) A nyelven kívüli eszközök (szűkebb és tágabb értelemben).

b) A hangos beszédet kiegészítő jelenségek: arcjáték (mimika), gesztusok (kézmozdulatok stb.), testtartás, tekintet stb.

c) A paralingvisztika jelenségei.

d) „Látható nyelv”: íráskép (kézírástípusok; betűtípusok; számok, képletek stb. a veresszövegben; betűszimbolika); — nyomdatechnikai eszközök (tördelésváltozatok, tipográfiai kiemelés stb.); — az írott, nyomtatott forma

mint alapvető „közlés”: képvrs; — a helyesírás szerepe (írásjelek, interpunkció, nagybetű—kisbetű; — fonetikus átírás; a „szépírói” helyesírás; stb.).

e) Montázs, kollázs, vendégszövegek.

f) Vizuális költészet.

(A 6. d), e) és f) pontba tartozó jelenségek egyúttal szövegstilisztikaiak is.)

C) A nyelvi-stilisztikai eszközök felhasználása

1. A legfontosabb stílusrétegek

a) A stílusrétegek lényege (l. fentebb is).

b) Mai osztályozásuk, problémáik (l.: P. SAUKKONEN i. m. 166—73; PÉTER: NytudÉrt. 83. sz. 461—2; KÁROLY, Általános és magyar jelentéstan 91—4; a regiszternyelvészet irodalma).

c) A legfontosabb stílusrétegek: beszélt nyelvek: társalgási (változatai: választékos, bizalmas, argó, durva, trágár stb.), előadói, szónoki, felolvasói stílus; — írott nyelvek: tudományos, szakmai, publicisztikai, hivatalos és levélstílus.

d) A stílusrétegek jellemzése a következők alapján: az egyes stílusrétegek meghatározása, célja, feladata; — mikor és milyen beszédhelyzetben használatosak?; — elhatárolásuk; — kötöttségeik, egyben normáik (a hat szinten; mennyiségi jellemzőik is); — lehetséges műfajaik; — stilisztikai és nyelvhelyességi hibáik, divatos jelenségek; — alakulásuk napjainkban (rövid történeti visszapiantással); — megjelenésük a szépirodalomban.

e) Nyelvi magatartás (köszönés, megszólítás stb.)

2. Művészi stílus

a) A művészi stílus általános jellemzése. Ráépül a nyelvre, de mélyebb mondanivalójának megfelelően minden más nyelvhasználattól „eltér”. Jellemzői: bizonyos motiváltság, sajátos képszerűség (különösen korábban), grammatikai metaforák, megformáltabb struktúra, mennyiségi eltérések, az esztétikum nagyobb fokú érvényesülése stb., s ezek következtében bizonyos sűrítettség és ugyanakkor polivalencia, az egyéni stílus nagyobb szerepe, általában: erős hatás.

b) A művészi stílus legfőbb sajátosságai a tárgyalt hat szinten (az előző fejezetbeliek összefoglalása).

c) A líra, epika, dráma s az alájuk tartozó műfajok fő nyelvi-stilisztikai sajátosságai.

d) A művészi áramlatok, stílusirányzatok nyelvi-stilisztikai kötöttsége.

3. A szövegalkotás, szövegszerkesztés (nem szépirodalmi igényű szövegek) módszertanához.

D) A stíluselemzés

1. Műelemzés és stíluselemzés (l. fentebb).

2. Stíluselemző módok:

a) explication de texte;

b) genetikus elemzés;

c) lélektani elemzés;

d) „szubjektív” elemzés (l. a „Miért szép?” köteteket);

e) a New Criticism elemzés módja;

f) összehasonlító elemzés;

g) a mennyiségi tényezőket előtérbe állító elemzés;

h) műközpontú elemzés;

- i) strukturalista szempontú elemzés.
- 3. A funkcionális stilisztika szerinti elemzés:
 - a) a mű belső formája (téma, szerkezet vagy kompozíció, cselekmény, jellemzés, vershelyzet stb.);
 - b) a tulajdonképpeni stíluselemzés (l. fentebb).
- 4. A lírai, epikai, drámai művek elemzésének jellegzetes szempontjai.
- 5. A nem szépirodalmi igényű, beszélt és írott nyelvi szövegek, szöveg-típusok elemzésének módszere.

IV. Gyakorlati kérdések, egyéb megjegyzések

1. Ebben a tervezetben az egyetemi magyar stilisztikai tankönyv felépítését és főként annak elméleti háttérét, szemléletét akartam röviden megvilágítani. Az egyes fejezetek, részfejezetek pontos anyagát majd a szerzőknek kell megállapítani. Inkább annak a jelzésére törekedtem, hogy mi nem maradhat ki ebből a munkából.

Elképzelhető, hogy egyes nyelvészek, irodalomárok, középiskolai tanárok és mások esetleg keveslik majd ennek a tervezetnek a „modernség”-ét. Magam azonban azon a nézeten vagyok, hogy tankönyvben — akár egyetemi tankönyvben vagy segédkönyvben — még a legjobb szándékkal sem szabad az egyébként gyakran hangzatos, de számos bizonytalansági tényezőt magába rejtő, „modern”-nek mondott irányzat vagy irányzatok felé nagyon elmenni, sőt elkalandozni. Gyümölcsözőnek tartom például a generatív grammatikának azt a felfogását, hogy a stílus tulajdonképpen felszíni szerkezet; hogy a transzformációk fontosak a stílus létrejöttében is; hogy a nyelvi hozzátehetjük: és stilisztikai — kreativitás jelentős szerepet kap benne; stb. De — legalább egyelőre — nem tudnám nyugodt lélekkel javasolni (én képtelen is lennék rá!), hogy például ilyen vagy ehhez hasonló nyelvészeti, illetve stilisztikai irányzatot, szemléletet tegyünk meg alapnak. Azt viszont ugyanígy hangsúlyozom még egyszer, hogy minden irányzatnak a hasznosítható és odaillő elemét be kell építenünk valamilyen módon az itt vázolt stilisztikába, és hogy a kísérleteket a legmodernebbnek tartott irányban is folytatni kell (éppen az egyetemen!), beleértve az ezeket tárgyaló cikkek, sőt jegyzetek, könyvek megjelentetését is.

2. A könyv címe „Magyar stilisztika” lehetne. Ezt eddig általában „kicsinyítettük” (l.: A magyar stilisztika *vázlata*, *Kis magyar stilisztika*). Mégis emellett maradnék, mert — legalábbis törekvésében — ez a tankönyv „teljes” akar lenni (terjedelmét illetően egyébként 30 szerzői ívre gondolok).

Az ez idei elgondolások szerint több szerző osztogna a fejezetek megírásában. Ez esetben a szerkesztőnek vagy szerkesztőknek ügyelni kell arra, hogy a szemlélet, a kidolgozás módja, az arányok stb. egységesek, illetőleg megfelelőek legyenek.

A kidolgozást tekintve csupán ennyit jegyzek meg: a legkorszerűbb idevágó elméletre, általános nyelvészeti stb. alapvetésre van szükség (világosan kifejtve) és különböző fajsúlyú „valós” példák elemzésére.

Minden fejezetet szakirodalmi jegyzék zárna. Ez tartalmazná a legújabb hazai és külföldi munkákat (könyveket, könyvrészleteket, cikkeket) és a régebiekből az alapvető műveket. Ehhez, valamint az egyes fejezetek kidolgozásához jól felhasználható lesz az ELTE Mai magyar nyelvi tanszékén működő Stíluskutató csoport rendszerezett stilisztikai szakbibliográfiája.

3. Tudom, hogy a munka neheze még csak ezután vár a szerzőkre. És az is lehetséges, hogy e tervezet felépítésén vagy esetleg a benne érvényesülő szemléleten is változtatni kell. Az itt előadott dolgozat csupán egy — bár sok töprengés után született — elképzelés akar lenni.

SZATHMÁRI ISTVÁN

A magyar helyesírás szabályai

Tizenegyedik kiadás. Akadémiai Kiadó, 1984. 1—388

I. Elméleti és gyakorlati alapkérdések

A Magyar Tudományos Akadémia helyesírási szabályzatát kétféle szempontból tekinthetjük. Egyik a szigorúbban vett tudományos szempont (számba véve a szabályozásnak a társadalmi háttérét is): Hogyan tükrözi a szabályozott helyesírás anyanyelvünk különböző szintjeit? Megvan-e benne a kellő összhang és következetesség, hogy belső ellentmondásokkal ne tegye önmagát lehetetlenné? Beleilleszkedik-e nyelvünk fejlődésének abba az évtizedébe, amelyben létrejött? — A másik szempont a gyakorlati: Mennyire áttekinthető az egésznek a rendszere úgy, hogy legalább azok, akik az általános iskolát már elvégezték, eligazodhassanak benne? Történt-e ebben a vonatkozásban előrelépés az előző (10.) kiadáshoz képest?

II. Nyelvünk szintjei a beszédben és az írásban

1. Hang és fonéma: betű, graféma; írás és nyomtatás. — Természetes, hogy a betűírású nyelvek írásszabályait a legalsó szinten, a hangokat (pontosabban: fonémákat) jelölő írásjegyekkel szokás kezdeni.

De itt mindjárt tisztázni kell néhány alapfogalmat. Mi az írás? És mi a betű, mi az írásjegy? Az írást ugyanis nem mindegyik fő változatában tárgyalja a szabályzat, hanem csak a nyomtatott betűformákról szól. Voltaképpen nem is a helyes írást, hanem a helyes nyomtatást szabályozza. (Vö.: JOSEF VACHEK, *Written Language and Printed Language: Recueil Linguistique de Bratislava I* [1948.], 67—75; SZÉPE GYÖRGY, *A generatív fonológia és magyar alkalmazásai. Kézírtos kandidátusi értekezés. 1971. 176—9, A magyar betűállomány fonológiai szerkezetének elemzéséhez: ÁNyT. X* [1974.], 153—6.) A kézírásról csak egy helyen szól: az 5. szabályban, az ékezetes nagybetűk kapcsán. (Úgy látszik, a voltaképpeni írást az alsó tagozatos pedagógia hatáskörébe utalja.) Márpedig vannak olyan szabályok, amelyek csak nyomtatásban érvényesíthetők, folyóírásban nem. Ilyen a 8. szabály a csupa nagybetűvel írt betűszókról. A kézírás — legtipikusabb formájában — folyóírás: a szó betűit folyamatosan egybeírjuk. (Épp ezért egybeírásról szoros értelemben csak kézírás esetén beszélhetünk, nyomtatásban minimális hézag van az írásjegyek közt.) De a nagybetűk folyamatos egybeírása kusza vonalrajzú szóképeket adna. A végig nagybetűvel írt szó írásmódja a kézírásban megfogalmazatlanul is külön szabályt követ: az egyes írásjegyek össze nem kötését, gyakran a nyomtatott betűforma használatát. (A nyomdai *kurzív* szó átvitt értelmű: nem folyóírású betűt jelöl — mint eredeti latin jelentésében —, hanem azt csak dőlésében és néhány más sajátosságában utánzó stilizált típusbetűt.)

Ahogy a betű nem a hangot, hanem a hangtípust (fonémát) jelöli, úgy a nyomtatott (nem folyamatos) betűírás is írásjegytípusokból áll. (Ezekben belül a nyomtatott betűfajták csak változatok és alváltozatok. Erre utal a *tipográfia* szó, valamint a hasonlóan típusbetűkkel dolgozó írógép angol neve: *typewriter*, akárcsak a gyors- és gépirónó német *Stenotypist*in neve. Vö. ULDALL, *Speech and writing*: ALingu. IV [1944.], 13.) Amikor egy-egy ilyen típusbetűnek és kézírásos megfelelőjének a jelértékét azonosnak tekintjük, grafémáról beszélünk. Az elnevezést ULDALL — i. h. — és VACHEK is használja: ALingu. V, 88. SZÉPE — i. m. 150—216, ill. ÁNyT. X, 153—79 — nem beszél grafémákról, csak betűk grafematikus jegyeiről. A graféma fogalmát PULGRAM tanulmányára vezeti vissza: *Phoneme and Grapheme: a Parallel: Word VII* [1951.], 15—20. De ha PULGRAM nyomán elismerjük is, hogy a graféma csak eszmei típus, melynek csupán különféle írott és nyomtatott megvalósulásai — allográfjai — léteznek, mégis célszerű valamelyik jól felismerhető változatát, mégpedig rendszerint nyomtatott változatát, mintának tekinteni a többi változatot ehhez viszonyítani. Vö.: PAPP, VégSz. 11; TÓTH: ASzeg. XXIV—XXV, 65—77.

Jóllehet a köznyelvi szóhasználat (az írógéptől kezdve a keresztretjvényekig igen sok területen) a grafémát (tehát az egyes írásjegyet) nevezi betűnek, a korábbi iskolai és nyelvtanírói gyakorlat alapján a helyesírási szabályzat a betű fogalmát a fonéma látható megfelelőjeként használja, és ezért szól egy- és többjegyű betűkről (3. szabály). Erről a múltból örökölt célszerűtlen ellentmondásról bővebben szóltam korábban (MNY. LXXXIX, 200—3), ezért most csak egy ezzel kapcsolatos hiányra mutatok rá. Ha már megadja a 11. kiadás (a 10.-nek a hiányát pótolva) a magyar ábécé kis- és nagybetűs alakját (3., ill. 10. szabály), akkor ennek ellentmond a 8. szabály, ahol szó van csupa nagybetűs írásmódról. A többjegyű betűknek eszerint ugyanis nem két, hanem három formájuk van, pl. *gy*, *Gy* és *GY*, — ha ezek egyáltalán betűk. (A grafematika az ilyeneket *digráf*-nak tekinti, és így a magyar helyesírás szerinti értéküket be tudja sorolni rendszerébe; vö.: LOTZ, *A magyar írás rendszere*: Szonettkioszorú a nyelvről 205; SZÉPE: ÁNyT. X, 170. De a köznapi használatban egyszerűbb lenne a *gy*-t és társait egyetlen hangot jelölő betűkapcsolatnak nevezni, és akkor az egész 8. szabály fölöslegessé válik.)

Újabb problémákat vetne föl, ha megvalósulna az a javaslat, melyet legutóbb PAPP FERENC hangoztatott „Alkalmazott nyelvtudomány” c. akadémiai székfoglalóján (1986. május 19.): hogy vegyük fela teljes magyar ábécébe a hosszú mássalhangzók kettőzött betűit is. Sok esetben ugyanis nehezen dönthető el, hogy a kettőzött betű egyetlen hosszú fonémát jelöl-e (pl. *lassú*) vagy két morféma határán kettős fonémát (pl. *evvel*). És ha egyetlen fonéma, akkor szótagolásnál hogy válhat ketté? A *gemináta* elnevezés, mely fonetikalilag nehezen igazolható, éppen a naiv nyelvérzékét követő helyesírási és elválasztási szokáson alapul. (Elméletileg igazolja a hosszú mássalhangzó fonémaértékét a *ggy* típusú *trigráf*, mely *gemináta* helyzetben szótaghatáron elválasztáskor két *digráfra* bomlik szét.)

Helyesírási szabályzataink adotttnak tekintenek néhány tény, anélkül hogy említést tennénk róluk. Az egyik ilyen előfeltevés (és egyoldalúság) az, hogy végig írásról szólnak, de nyomtatott diszkrét betűformákat mutatnak be, tehát fölteszik, hogy a folyóírás és a nyomtatás problémái azonosak. Egy másik előfeltevés az, hogy balról jobbra írunk és olvasunk. Ez a latin betűs írásnak magától értődő kelléke, de nem számolnak azzal, hogy feliratokban, reklámokban van felülről lefelé, sőt átlósan vagy körben való írás is. Ezekre nem

vonatkozik a helyesírási szabályzat? És ha igen, hogyan? Helyes-e ez a forma:

M	H		M	H
A	I		A	I
G	R		GY	R
Y	D	vagy csak így jó:	A	D
A	E		R	E
R	T			T
	Ő,			Ő?

Vannak ugyanis engedmények a csupa nagybetűs írásmód esetén; ilyen a már említett 8., de ilyen a 29., a 286. a) szabály is. (Gyakorlati engedmény az is — bár a szabályzatba nem került bele —, hogy a nagybetűs betűszókban elmaradhat az *í, ú, ű* ékezte: *MUOSZ.*) További engedményekről is kellene szólni, nem balról jobbra való betűfelrendezés esetére. Vajon szabályos-e, szabályozható-e az ilyen kötőjel nélküli szótagolás:

MA
GYAR
HIR
DE
TŐ?

Néhány vonatkozásban találunk utalást csupa nagybetűs írásra; így a 277. b) szabályban, ahol olyan rövidítésekről is szó esik, melyek némely írásjegye kötelezően kisbetűs formájú.

2. Grafikai szempontú kitérés: elvi és gyakorlati problémák a grafémák és ideogrammak határán. — Mindez összefügg az írásmód szabályozásának hatályosságával, tehát azzal a kérdéssel is: az Akadémiának milyen jellegű írásbeliséget és milyen mértékben van illetékessége szabályozni? Úgy látszik, a szabályzat hatálya nem terjed ki a fénycsöves és egyéb nagybetűs reklámokra, de még a sajtótermékek formatervezéssel készült tábláira, címlapjaira sem. Nem tudta elérni azt, hogy egyik legnépszerűbb folyóiratunk húsz év alatt megváltoztassa címének ilyen ékezésű feliratát: *ÉLET ÉS TUDOMÁNY*. A szabályzat nem fogalmazza meg szövegszerűen, de nyomtatott betűformáival példát ad arra, hogy a hosszúságot jelentő ékezet a függőlegestől kissé jobbra dől. (Erről bővebben l. ELEKFI, Felfordult ékezetek és írásjelek: Magyar Grafika XVI [1972.], 3. sz. 17—8.) SZÉPE — ÁNYT. X, 163—7 — a betűk mellékjeleinek elemzésében a vonás alakjának részletezésére nem tér ki, de ez nem jelenti azt, hogy az ékezet dőlési iránya teljesen közömbös. Pl. a francia helyesírásban graféma értékű megkülönböztető szerepe van. Korunkban, a nemzetközi kapcsolatoknak fejlődése idején, nem célszerű olyan allográfokat megengedni, melyek egy a magyar helyesírással gyakran érintkező alfabétumban graféma értékűek.) A vízszintes ékezet eltér a betűszabványtól, a magyar helyesírástól idegen, mert szaknyelvi jelentése van a fonetikus átírásban, a latin kiejtést jelölő írásban (és más nyelvekben, pl. vietnami).

A nyelvben nem, de grafikai vetületében jelelemek a számjegyek, és elemi jelkapcsolatok a számok. A számjegyek tudniillik nem fonémákat jelentenek, hanem szavakat, sőt más nyelven is megnevezhető fogalmakat, tehát ideo-

grammák. Ezen a téren a helyesírási szabályzat még az akadémiai kiadványokban, sőt magának a szabályzatnak a borítólapján sem tudott önmagának érvényt szerezni. A hátán ugyanis ezt olvashatjuk: „Ára: 36,— Ft”. A 292. szabály értelmében ezt így kell írni: *Ára: 36 Ft*. A tizedesvesszőnek és a gondolatjelnek itt semmi keresnivalója. A tizedesvesszőre akkor van szükség, ha utána fillérek száma következik, a gondolatjelet (minusz) pedig a 0 fillér helyett akkor tesszük ki, ha filléreket is tartalmazó számok állnak egymás alatt, oszlopszerűen. (Világosan szabályozza ezt a gépírásra nézve: Magyar Népköztársasági Országos Szabvány 5. kiadás 1981. 09. A gépírás szabályai: Jelek. MSZ 3495/1 — 78 — T 70 — 7.6., 7.13.) Ahol nincs számoszlop, nincsenek rubrikák, ott fölösleges círáda a nem létező töredékforintok (fillérek) tizedes jelölése. Sajnos, ezt még gépíróink többsége sem tudja. E jelölésmód fölösleges használata ügyében határozottan tudomására kellene hozni a gépíróktól kezdve a nyomdákon át a pedagógusokig és prospektuskészítőkhöz mindenkinek: most már ideje eltérni ettől a rosszul beidegzett szokástól. (Miniszteri rendelettel vezették be 1949-ben a tizedesvessző használatát az addig szabályos tizedespont helyett.)

3. Fonémákból álló egyszerű nyelvi jelek: kiejtés szerinti írásmód. — A kiejtés elve a szóelemek, azaz morféma írásmódjában érvényesül. Ennek kimondását a szabályzat 11. kiadása a 17. szabályban a történeti hagyományból való kialakulással magyarázza, éspedig helyesen, mert pl. a *kísér* alak hosszú *i*-je a történeti előzménnyel jól támogatható, a mai köznyelvi kiejtésben azonban ennek időtartama meglehetősen ingadozik: a „kísér” alak — megfigyelésem és saját ejtésem alapján is — van olyan elterjedt, mint az „erössen” típus és a „szöllő”. (Az erősen ejtésváltozatai már átvezetnek a szóelemektől a morféma kapcsolatokhoz, hiszen itt egy három morfémaiból álló szóalak középső eleme ingadozik a beszédben.)

Nagyon fontos a 17. és a 18. szabálynak az a megállapítása, hogy helyesírásunk a mai köznyelvi formákhoz igazodik, de ugyanakkor sejteti, hogy a köznyelvben is vannak ingadozások, és bár a köznyelv mellett nyelvjárási formák is élnek, a köznyelv és a nyelvjárás közt (akárcsak a mai és a korunkat közvetlen megelőző régies formák közt) nincs éles határ. Ezt tudnunk kell akkor is, amikor olyan jelenségekkel van dolgunk, hogy egyes szótöveknek a pusztaság és a toldalékos alakjaiban nem azonos a magánhangzó időtartama. Így pl. a *dics* főnév rövid *i*-vel van meg a *dicső*, *dicsér* alakban is (elhomályosult, nem produktív típusú származékok), holott a *dicsér* változat még eléggé el van terjedve (s 1950-ig megengedett, 1940-ig kötelező forma volt írásban is), ellenben az *ige* mellett az *ígér* alakot fogadta el köznyelvünk a helyesírást szabályozó testület, pedig az *ígér* hosszú *i*-je alig gyakoribb, mint a rövid *i*-vel írandó *ige* hosszú *i*-s változata. (A TESz. nem fogadja el az *ígér* és az *ige* etimológiai összetartozását, de a mai nyelvtudat — jelentésbeli összefüggés alapján is — könnyen azonos tövűnek véli ezt a két szót, olyan képzőszerű *-r* szóvéggel, amely a *dicsér* szóban valóban képző lehetett.) Nem ártott volna az *ígér* szót az *igé*-hez hasonlóan rövid *i*-vel íratni, még akkor sem, ha ezzel erősödik etimológiai azonosságuknak — talán téves — tudata.

Máskor viszont a szabályzat éppen olyan írásmódot rögzít, mely téves elemzésre ad módot és a kiejtéssel is ellenkezik. HELL GYÖRGY (A magyar tőszókincs fonémastatisztikája, szótagtípus-statisztikája és mássalhangzókapcsolódásai. Kézírtos kandidátusi értekezés 1983. 30, 131) 55 szót sorol fel,

melyben helyesírásunk nem a fonémákat, sőt nem is a morféákat veszi alapul. (Vö. már korábban: MNy. LXXVI, 55–61.) Ezeknek egy csoportja (*ngy, nty* hangkapcsolatokat tartalmazó 20 szó) az egyszerűsítés elvét követi; a többi csak részben tükrözi a ma már elmosódott morfémahatárokat: *biztos, esd, hágsó* stb. (91. szabály), ahol legalább az egyik elem (a tőmorféma) ma is valamilyen összefügg saját jelentésével, de a *kosbor* összetett volta vitás, a *rabonbán* előtagja teljesen fiktív szó, a *mindjárt* csak történetileg magyarázható (mindkét tőmorféma elszakadt a jelentésétől, kiejtés szerinti írására a TESz. 1548-tól közöl adatot), a *pünkösöd* még így sem, hanem csupán a hagyományra hivatkozva magyarázható (ti. olyan középkorra visszamenő írásmódot tükröz, melyben a *zs* hangnak még nem volt saját jele, de a szó végi zöngésülést már jelölte a *d* betű), meg azzal az analógiás hatással, hogy vannak helyneveink (*Kakasd, Kölesd* stb.), melyekben az *s* tövéhez *-d* képző járul. A hamis analógia téves elemzést sugall: mintha a *pünkösöd* is képzett szó volna. Ezek a népetimológias írásmódok felé mutató kivételek átjártsszák a kiejtés szerinti írást a szóelemző írás területére, ahol más elv érvényesül: a morféák azonos írásmódjának az elve. — A labiodentális *m* jele *f, v* előtt a magyarban *n* (*szenved, csinvat* — bár ez utóbbiban az eredeti etimologikus *n* a saját hangértékében is állhat), kivéve ha a tőnek egyértelmű *m*-es változata is van (*hamvas* ← *hamu*), vagy ha az *m*-et idegen írásmódból vettük át (*triumfál, tromf; szimfónia* a görög alapján latinból, jöllehet az olasz helyesírás itt *n* betűt kíván).

Az úgynevezett idegen szavakban megint más elv érvényesül. Az „idegen szó” vitás kategóriát jelöl, nem egyértelmű. A 203. szabály közkeletű idegen szavakról szól, melyeket a magyar hangjelölés szabályai szerint írunk. De ha már magyarosan írjuk a szót, akkor a szó a magyar szókincsnek is eleme (s beletartozhat egy magyar értelmező szótárnak a címszóállományába), tehát ugyanakkor magyar szó is. Helyesírási szempontból valódi idegen szavak azok, amelyeket idegen hangjelölési rendszerrel írunk. (A nem latin betűs rendszerekből átvett és átírt szavak hovatartozását ilyen alapon nem tudjuk eldönteni.) Van azonban az „idegen” (vagy jövevény) szavaknak egy jókora csoportja, melyeknek az írásmódja felemás. Hiába volt meg helyesírásunk XX. századi szabályozásai alkalmával az a törekvés, hogy a meghonosult, jövevénné vált idegen szavainkat magyarosan írjuk, ez az elv csak részben érvényesült. És itt kisebb jelentőségű, azaz kevesebb szót érint a magyar hangjelöléstől idegen latin betűk visszaszorítása (a *q* és az önálló hangértékű *y* teljes kiküszöbölése), illetve periferiális alkalmazása (a *ch, x* megtartása latin és görög betűs írásokból átvett szavakban). Ez utóbbiakhoz elég az a meggyőző magyarázat, hogy a *ch* (mely annyira sem betű, mint pl. a *cs*, hanem még inkább betűkapcsolat, vö. *Buchhal*) hangértéke nem bizonyítottan azonos a *h*-ével — bár DEME LÁSZLÓ-val vallo, hogy annak tekinthető, és kívánatos, hogy az legyen —, az *x* pedig rövidebbé teszi az írásképet. Sokkal több szót érint a *bonbon, futball, millió* példákkal illusztrált kivétel (203. szabály), melyek közül a *futball* típus teljeséggel felemás (az angol *football* magyarul *fudball*, esetleg *fudból* volna), a *bonbon* eredeti francia (s nem is tartozik a magyaros írásmódúak közé, csak ejtése magyaros, mint a *London* városnévé), a *millió* pedig mai beszédünkben nem a tipikus, hanem a kivételes, többnyire emfatikus ejtémódot tükrözi.

A *futball* típusú írás (amilyen még az átadó nyelv összetett szavából való *obsit, obszcén*, esetleg *abszint, anekdota*) a kiejtés és a szóelemzés szerinti írás elvének keresztvezési pontján a következő szakaszban kifejtett meggondolásokra késztet.

4. Morfémákból összetett nyelvi jelek: szóelemző írásmód. — Kétségtelen, hogy vannak egészen tiszta kategóriák: a *barát* egyetlen morfémából álló egyszerű szó, *állatbarát* elő- és utótagból álló összetett szó, *barátság* többől és képzőből álló származékszó. De már a látszólag tiszta kategóriák közt is vannak átmeneti jelenségek. Az utóbbi szónak kiejtett formájában rendszerint egybeomosódik a morfémahatár; a szóelemzés tehát csak írásban érvényesül, ejtésben alig. A *barátfüle* két tő- és egy toldalékmorféma egysége, de ez még nem áll az összetételnek azon a tiszta fokán, mint az *állatbarát*: személyragja a szókapcsolat felé mutat (melyből származik). Csak jelentésének és szövegbeli elhelyezkedésének együttes vizsgálata döntheti el, hogy a magyar nyelvi és helyesírási rendszer szerint ez összetett szó. (Más esetben más helyesírási rendszerek szerint ugyanannak az összetett fogalomnak sajátos jelentésű szókapcsolat felelhet meg; pl. a *vasút*-nak pontosan megfelelő összetétel az olasz *ferrovia*, de a franciában ez 3 elemű szókapcsolat: *chemin de fer*.) Ez a kérdéskör a különírás és az egybeírás problémája felé vezet.

A morfémákra tagolódó és a nem tagolódó szavak mezsgyéjének két határszakasza problematikus. Egyik a szóelemek módosult alakjait feltüntető írásmód. Ez általában a hagyományon és a szokványos koartikulációs hangmódosulásoktól eltérő módosulások jelölésén alapszik; itt inkább csak néhány elválasztási mód okozhat gondot. Jóval nagyobb az ingadozási sáv az elhomályosuló és az idegen összetételekben.

Elválasztáskor gyakori hiba az *-ig* és az *-ért* rag leválasztása a mássalhangzóval végződő szóról. Ez annyiban érthető, hogy ezek azok a ragok, melyeknek kezdő magánhangzója szorosan a toldalékhoz tartozik (tehát nem előhangzó jellegű). Erősíteni kell tehát annak tudatát, hogy ezek ragok, tehát toldalékok, nem szószerű elemek. Az *-ért* különválasztása ennek ellenére is megmagyarázható, hiszen ez a morféma személyragozva önálló szóként is él: *értem, érted* stb. Megokolt lenne hát gyakori különválasztását szabályzatilag is jóváhagyni. (Ez olyan változtatás, melyet egy következő szabályozáskor lehetségesnek tartok, de nem szükségesnek.)

Az idegen összetételekben a hangjelölési problémán kívül (melyre e cikk 3. szakaszában is utaltam) az elválasztás tükrözi leginkább, hogy a magyar helyesírás ingadozása azt mutatja, hogy bizonytalan, mit tekintünk egyetlen morfémának, morfémakapcsolatnak vagy összetett szónak. Ez az ingadozás érthető és helyeselhető is, hiszen a magyar társadalom különböző rétegeinek tudatában az idegen szóelemek eltérő módon élnek. Harminc évvel ezelőtt még nem kívánhattuk a magyar paraszti tömegektől, hogy a *melodráma* vagy a *protoplazma* szó elemeit ismerjék; ma a hírközlő eszközök hatékonysága folytán egyre többen vannak, akik számára a *plazma* is élő magyar szó, vagy akik a *melodráma*-ban is felismerik a *drámá*-t. Az *improduktív* nem a hangjelölése és nem „előtagja” miatt tartozik az átmeneti zónába (hiszen az *in-* fosztóképző már a latin helyesírásban hasonult a rá következő mássalhangzóhoz, tehát az átlagos latin nyelvérzék számára ez — számos más *im-* kezdetű negatív, ill. privatív melléknévhez hasonlóan — egyetlen tömorfémát tartalmazó, nemösszetett szó), hanem mert utótagja önálló magyar szó is. A magyar elválasztás szabályai ugyanis csak a *tő u t á n i* toldalékot nem tekintik önálló szóelemnek (s ezért a végén toldalékolt szót egységes szóként szótagokra tagolják: *há-zig, te-ker-vé-nyes, na-gyobb*), a *tő e l ő t t i* toldalékot (praefixumot) úgy kezelik, mintha előtag volna: *leg-a-lul*, pedig a *leg* nem szó, nem kötetlen morféma, nem összetételi előtag, hanem a felsőfok jele, tehát kötött morféma. Ha

tehát a *legalul* típusú szavakat, jóllehet nem összetettek, összetétel gyanánt választjuk el, megtehetjük ezt olyan idegen szavakkal is, melyeknek csak az utótagja szó. (Erre nézve bővebben szoltam a szombathelyi magyar nyelvész-kongresszuson.)

5. Szóelemek elhomályosulása és vizuális őrzése: hagyományos írásmód. — A kitűnően megfogalmazott bevezető magyarázat teljesen megokolja a két fő elvtől eltérő írásmódokat, csupán a 91. szabályban találunk vegyesen felsorolva valóban elemezhetetlen és félig még elemezhető szavakat. A 2. szakaszban említettek és a *tetszik* igen kívül mindegyikben van jelentés szerint ma is érezhető szóelem: *hagyján* (← *hagyjuk*), *kapzsi* (← *kapni* akar), *játszik* (← *játék*), *metsz* (← *metél*), *mindnyájan* (← *mindannyian*), *ódi* (← *ó, ócska*). (És hasonlóan: *biztos* ← *bizalom*). (A *tetszik* igében a *tető* jelentése már alig ismerhető fel, legfeljebb csak közvetve, inkább a *öltetszik*, *kitetszik* összetételekben. A *vágta*, *vágtat* is nehezen értelmezhető a *vág* jelentéseivel.)

6. Betűk, grafémák, morfémák összevonása: egyszerűsítő írásmód. — Az ide vonatkozó szabályok mind megvoltak a 10. kiadásban is, csak az elv megfogalmazása hiányzott. A *ggy* típusú egyszerűsített kettőzés mellett itt lehetett volna említeni az *ngy*, *nty* hangkapcsolat írásmódját is, mely a palatalizálást szintén csak a második elem után jelöli. — Az egyszerűsítés elve alapján lehetne szabályossá tenni (egy következő szabályozáskor) a rövid magánhangzós változatot olyan szavakban, melyekben a magánhangzó időtartama amúgy is ingadozik (tehát: *kísér*), és kiejtés szerint írni a népetimológiásan bonyolított írású szavakat (*táca*, *ucca*). Az egyszerűség elve őrzi — a hagyomány mellett — az *árboc* rövid magánhangzóját és a *szalag* rövid *l*-jét (a kiejtés ellenére; vö.: ELEKFI: Nyr. C, 360; G. VARGA: MNy. LXXV, 485.).

7. Szavak és szókapcsolatok. — Nyelvünknek egyik különösen jellemző sajátossága, hogy a jelző jelöletlenül a jelzett szó előtt áll, tehát a jelzős összetétel és a jelzős szókapcsolat közt nincs közvetlenül érzékelhető formai különbség. Ennek kihatása az, hogy az összetétel sok egyéb fajtáját is nehéz elhatárolni a megfelelő szókapcsolattól. (Más nyelvekben is előfordul, hogy szókapcsolat és lexikológiai egység közt — pl. igekötős és határozós igei kapcsolatok közt — nincs éles határ; vö. CHOMSKY, *Aspects of the Theory of Syntax* 1965. 190.) Hogy mit tekintünk összetett szónak, az nyelvészeti szempontból nem egyértelműen megválaszolható kérdés. Gyakorlatilag a magyar hagyomány kialakított bizonyos típusú szókapcsolatokat, melyeket összetett szó gyanánt egybeírnak, másfelől megengedi, sőt olykor előírja, hogy más összetételszerű alakulatokat különírnak. Szólt erről már PAIS DEZSŐ (HIK. 1955. 64–71), mások is sok szempontból megvilágították, elemezték ezt a határkérdést. Részletek fejtegetése helyett arra az ellentmondásra szeretnék rámutatni, ami a 95. szabály okos, mérlegelő magyarázata és egyes példák írásmódjának túlságos megkötése között van.

Ahol ez a szabály a meggyökeresedett szokásra utalva (mely bizony száz évvel ezelőtt még nem volt szokás) egybeírt olyan szókapcsolatokat, melyek a nyelvi elemzés szerint nem összetételek, négy példát sorol fel, és ezek mindegyike megannyi más típust képvisel. (S ezért a példák után nem szószaporítás a „stb.”, mert különféle egyéb típusokra utal.) Mindjárt a legelső a *jókedv*, a minőségjelzős főnév tipikus esete. Az egybeírást semmi más nem teszi meg-

okoltta, mint az, hogy ezt a kapcsolatot mindig az előtagján hangsúlyozzuk, mert nehezen képzelhető el olyan beszédhelyzet, hogy a *kedv* főnevet kelljen kiemelni. Az állandó vagy gyakori megkülönböztető jelző még nem tesz összetett szóvá egy jelzős kapcsolatot. Állandósult, tehát csak jelzőként használható (és ezért ragozhatatlan) melléknévre bőven találunk példát az ÉrtelmezőSzótárban és a Kéziszótár címszavai alapján készült nyelvtani alakrendszer anyagában: *ágyi poloska, állító hely, árgus (szem, tekintet), bodri (haj), cseppentett (méz), dugi (pénz), esküdt (ellenség), exlex állapot, fele (gond), ind (nyelv, irodalom), isli (fánk), junior (bajnokság), kállai kettős, koncepció per, külön (ágy, világ, engedély), monstre (pör), műves (gond), premier plán, tőkés réce.* A jelző mindezekben szinte mozdíthatatlanul a jelzett főnév előtt áll, még közéjük sem igen tehetünk más szót. Mégsem írjuk őket egybe. A *jó* ragozható melléknév ugyan, de a *jó kedv* kapcsolatban rendszerint jelző. *Milyen kedvében van? Jó kedvében.* Nagyon ritkán felelünk így: *(Jóban? Rosszban?) Jóban!* De a *kedv* jelzőjét szabadon cserélhetjük: *rossz kedvében, derűs kedvében, mogorva kedvében;* és ezeket a jelzőket sem szoktuk ragozva, jelzett szava nélkül használni. A *jó* beleillik a *kedv* jelzőinek sorába, nem összetételi előtag. A *jó kedvű, rossz kedvű* esetleges egybeírása, összetételként való használata (vö. *jókedvűbb, rosszkedvűbb*) nem teszi megokolttá az alapalak egybeírását.

Az *egyhavi* egybeírása megokolható, de nem a megszokással, hanem azzal, hogy vannak relatíve szoros szókapcsolatok. (A megszokás, ill. ennek erőnyé emelt változata, a hagyományörzés, olyan alapelv, melyet a szabályzat bevezetője is fontosnak jelöl meg. L. még ÁGOSTON MIHÁLY, Helyesírásunk hiteléért. Újvidék, 1986. 19.) Ez a viszonylagosság akkor nyilvánvaló, ha a kapcsolatot szövegösszefüggésben, vagy legalábbis összetett vagy többszörös szintagmában tekintjük. Az *egy havi járandóság* különírás esetén úgy is értelmezhető, hogy az *egy* a *járandóság* jelzője. (E típusnak még világosabb példái az ilyenek: *hatemeletes ház és hat emeletes ház.*) Ez a fő oka annak, hogy a számjelzőt *-i, -s* és *-nyi* képzős melléktalakkal egybeírjuk. Viszont fölösleges volt a 119. szabályba újra belevenni az *-ú/-ű, -jű/-jű* képzős származékokat, hiszen ezek úgyis rendszerint jelzős főnévből alakulnak, magukban értelmetlenek, tehát különírásuk semmi zavart sem okozna. A *három lábú, öt ágú* éppúgy írható külön, mint a *kék színű, nagy erejű.*

A *márványtábla* típus egybeírása szintén újabb szokáson alapul. Előtagja jelzőként melléknévi értelmű. *Milyen tábla ez? — Márvány.* Ez a felelet általános, természetesnek hat. (Más összetett főnevekkel is előfordul, hogy előtagja önállósul. Ruhaüzletben hallani lehetett ilyesmit: *Ez a ruha kismama.* De az ilyen — szórványosan használatos — rövidülés a jó nyelvérzékű, szabatosan beszélő magyar emberben megütöztetést kelt, pongyolaságnak hat. A *márványtábla, vasajtó, fakard* nem ilyenek, hanem sokkal természetesebben felbomló gyakori szókapcsolatok. Jelentéselemzésük, nyelvi viselkedésük — kérdészavuk, átalakíthatóságuk — melléknévi jelzős kapcsolatoknak mutatja őket.)

A *vízbefúlás* — mint a három előbbi példa is — megint elsősorban rövidsége és hangsúlyszerkezete miatt került egy szóba. A szójegyzékben éppenséggel szemet szúr, hogy a *vízbe fojtás* miért van kettőbe, a *vízbefúlás* egy szóba írva. Aki ezt — és a hasonlókat — szabályosan akarja írni, minduntalan megnézheti a helyesírási szójegyzéket. Nem kielégítő ilyenkor egyszerűen a megszokásra hivatkozni. Nem kötelező szabályként, hanem tanácsként kellett volna megfogalmazni azt, aminek bővebb megokolása külön tanulmányba kívánczik, de a lényegét itt megpróbálom röviden megmagyarázni. Gondoljunk a szókapcsolat

lat előfordulási gyakoriságára és szokásos helyzeteire, továbbá a mondat és a fogalmazás világosságára! A *vízbe fullás* gyakran előforduló baleset, rendőrségi jelentésekben számszerűen is, pl.: *A héten három vízbefúlás történt.* Ha itt különírnánk a *vízbe fullás*-t, nem volna egyértelmű, hogy a *három* az egész — alkalmilag egybeírt — szókapcsolatnak a jelzője, hiszen *három víz-ről* is lehetne szó. Minőségjelzővel is előfordulhat: *sajnálatos vízbefúlás, tragikus vízbefúlás.* A világosság kívánja meg az egybeírást — de csak ilyen szövegbeli környezetben! A *vízbe fojtás* nemigen fordul elő jelzővel; emberre vonatkoztatva súlyos bűncselekményt jelent, de ez jóval ritkábban esik meg, mint a könnyelműségből eredő *vízbefúlás*, állatra vonatkoztatva pedig birtokosjelzőt kíván, pl. *a kis cicák vízbe fojtása*, ilyen helyzetben pedig szükségtelen volna az egybeírása. A megszokás mozzanata helyett tehát más szempontra kellett volna rámutatni a nyelvtanilag teljesen azonos jellegű és jelentésükben is párhuzamos szókapcsolatok írásmódjára nézve: a szövegbeli előfordulás tipikus helyzeteire. Ez tehetné volna megfoghatóvá és megokolttá a megkülönböztető egybeírást.

Semmi sem okolja meg a *novelláskötet* egybeírását. A *novellás* a. m. 'novellákat tartalmazó' (ÉrtSz. V, 229), a szókapcsolat egybeírva semmi mást nem jelent, mint különírva. Ugyanez vonatkozik a *verseskönyv*-re és hasonlókra. A *meséskönyv* esetében megokolható az egybeírás, mert a *mesés* jelzőként más jelentésűnek is érthető (vö. *ennél mesésebb könyvet még nem olvastam*); az *énekes könyv*, *verses könyv* azonban nem fordul elő olyan helyzetben, hogy az -s képzős jelző más értelmű lehetne. A *novellás*-nak pedig nincs is más jelentése.

Pontatlan szövelemzés nyomán pontatlan fogalmazást találunk a 138. szabályban. Az ún. szótagszámlálás szempontjainak részletezésében nem elég világos az, hogy a „származékszók képzőeleme . . . beleszámít a szótagszámba”. Pl. a *kerékpár-javítási* szóban a *javítási* a származékszó, vagy az egész *kerékpár-javítási*? Ha az utótag a származékszó, akkor valóban összetétel a teljes szó (ilyesféle jelentésben: 'kerékpárokat illető javítási'), tehát ajánlatos a kötőjellel való tagolása. De ha az -i képző a *kerékpárjavítás* összetételhez járul, akkor a teljes szó már nem összetétel, (azaz ha jelentése ilyesféle: 'kerékpárjavítással kapcsolatos') hanem származék, tehát a kötőjellel való tagolás nem érvényes rá. A szabályzat szelleme így valójában megengedi (bár homályos fogalmazásából ez nem nyilvánvaló), hogy az összetétel származékát ne tekintsük összetett szónak (hiszen sokszor nem is összetétel, csak álösszetétel), de ennek megítélése az adott szövegtől és a szövegező szándékától függ.

Látszólag összhangban van a kifogásolt szabállyal az azt megelőző 137., mely szerint egyetlen képzőnek különírt szókapcsolathoz járulása nagyobbra nem teszi a kapcsolatot egybeírandóvá, pl. *egymás mellett*, *egymás után*, *egyenlő oldalú*. De itt is megvan az a kettősség, hogy ezek egyfelől szókapcsolatok (hiszen van *mellel*i típusú névutói melléknév, van *oldal*ú típusú melléknév mint olyan szótári egység, mely mindig főnév után áll, főnévvel alkot szoros szókapcsolatot), másrészt összetett szavak (s mint ilyenek képezhetők tovább: *egymásmelleltiség* stb.). De a szabályzat szövegében előforduló *szóbelseji*, *töbelseji* egybeírása vagy ellentmond a szabálynak (vö. ÁGOSTON i. m. 30—1), vagy hallgatólagos kivétel. Nos, ami itt esetleg kivétel, az a 138. szabálybeli melléknévi származékok többségében tipikus eltérésnek tekinthető (nem szabálytalanságnak): egybeírás, a kötőjel elhagyása a *kerékpárjavítási* típusban, hasonlóan a *szeretetre méltóság* egybeírásához (mert nem 'szeretetre való méltóság' tagolású összetétel, hanem 'vkinek szeretetre méltó volta' jelentésű származék).

8. Határjelzés a szövegben, a kommunikációban, a fogalmi mezőben: a nagybetűk megkülönböztető szerepe. — A szabályzat csak a kezdőbetűknek szán két fejezetet (a tulajdonnevek sajátos nehézségeivel együtt). De a 143—201. szabály közül egy sem érvényes a csupa nagybetűs írásban. Már ez is azt mutatja, hogy a nagybetű használata nem tartozik helyesírásunk alapvető elemei közé. A finomabb, legpontosabb (kurrens) írásfajtaiban egyrészt a szöveg tagolásának, másrészt személyi viszonyulásnak, harmadrészt egy szótípus elkülönítésének eszköze.

Első vonatkozásában a szabályzat új kiadása nem változtatja meg az eddigi kiadásokban is rögzített régi szokást: szöveg és mondat (azaz mondat-egész) kezdetén a nagybetűt. A kettőspont utáni kétféle használatra a kettősponttról szóló 245. szabály ad jó eligazítást.

Második vonatkozásában szinte szentesít egy rossz szokást: az írásbeli megszólításban sűrűn használt nagy kezdőbetűket. Ezt a neobarokk (címkor-ságos) korban erősödő szokást sajnálatosan kiterjeszti olyan megszólításokra is, melyekben a közszoói elem nagy kezdőbetűje a tulajdonnév sajátos írásmóddal való kiemelését közömbösíti. A *Drága Ilonka Néni* típusú írásmód olyan túlzás, melyben a tiszteletadás helyett az alázatokodás nyilvánul meg; ezt semmiképpen sem tartom követendőnek. Bármennyire szeretem vagy tisztelem is Ilonka nénit, levelemben csak így szólítom meg: *Drága Ilonka néni!* A másik példa: *Drága Kovács Úr!* csak akkor követendő, ha egy kovácsnak írok. (Ahogy a csupa közszoói elemet tartalmazó megszólításokban nem másfajta kiemelés rovására használunk nagybetűt: *Osztályvezető Kartárs!*; *Mélyen tisztelt Asszonyom és Uram!*)

A harmadik vonatkozás egy fontos nyelvi kategóriával: a tulajdonnévvel függ össze, melynek azonban igen széles és vitás a határsávja.

A személynevek írásmódja a hagyományt figyelembe vevő, jól megokolt rendszert követ. Ebben a részben csak egy terminológiai pontatlanságra hívnám fel a figyelmet. Az *István király* típusban (167., 170. szabály) a személynév nem minőségjelző, hanem kijelölő jelző. Akadémiai nyelvtanunk (MMNyR. II, 262) ugyan megmagyarázza, hogy a kijelölő jelző fogalmát beleérti a minőségjelzőébe, de ez a magyarázat a kettőnek csak közeli rokonságát tudja igazolni, a beleértés által erőltetett szóhasználat célszerűségét nem. Igaz, hogy mind a kettőt meg kell különböztetni a mennyiségjelzőtől, de a *minőségjelző* közös elnevezésükre nem alkalmas. *István* nem jelent minőséget. Nem *milyen?*, *miféle?*, hanem *melyik?* kérdésre felel. (Vö. MMNyR. II, 267; jobban szétválasztotta ezt a kettőt — bár túlságosan formai, nem kielégítő alapon — BENKŐ—KÁLMÁN, Magyar nyelvtan az általános gimnáziumok I—IV. osztálya számára 170; 1957.⁸ 184—5). A minőségjelző könnyen átalakítható állítmánnyá, a kijelölő jelző nem. Az egész szerkezet is legfeljebb fordított módon: a jelzett főnév tehető könnyebben állítmánnyá: *István (a) király*, mert a kijelölő jelző jelentésénél fogva inkább alany (megjelölő) jellegű mondatbeli szerepre alkalmas.

A földrajzi nevek írásmódját a szabályzat pontosan megokolja, de ez a magyarázat nem minden esetben követhető könnyen. Főleg erre a területre érvényes az, amit a szabályzat egészére mondhatunk: minél több részletre terjed ki a szabályozás, annál pontosabb fogalmi megkülönböztetéseket tudnak alkalmazni azok, akik számára az ilyen különbségek tudatosodnak, de annál kevesebben lesznek, akik mindezeket majd helyesen tudják írni. (A magyarázat FÁBIÁN PÁL szép kifejtésében persze szakmailag elfogadható: MNy. LXVII, 208—14, 340.)

Itt említem meg, hogy helyesírásunknak egyik legszakavatottabb figyelője és bírálója, ÁGOSTON MIHÁLY, egy olyan alakot kifogásol, mely egészen szabályos. A *Bükk-ke*l kötőjeles forma nem következetlenség — mint ő két helyen is szóvá teszi: i. m. 33, 47 —, hanem az egyértelműség kedvéért célszerű. Van ti. *Bükk* is, *Bük* is. Tulajdonnevek toldalékolásában olyan írásmódot kell választani, hogy az alapforma pontosan kitűnjön belőle. Ez az elv érvényesül a 163. c) szabályban a családnevek, a 217. c)-ben az idegen tulajdonnevek írásánál. A földrajzi nevek írásának szabályaiba is bele kellett volna foglalni.

Más kategória az intézménynevek területe. Ezek általában nem valódi tulajdonnevek, hanem tulajdonnévi (vagy inkább csak egyed megjelölésére használt) jelölő értelmű közszók, szókapcsolatok. Az egyedítést elvégzi a határozott névelő vagy az intézménynévbe foglalt valódi tulajdonnév, a tulajdonnévi, esetleg sorszámnévi jelző. Nem egészséges jelenség a nagy kezdőbetűt olyan alakulatokra is kiterjeszteni, mint *Vas Megyei Tanács*, holott itt csak a *Vas* a valódi tulajdonnévi elem. Még furcsább ez: *Géza KirályTéri Egészségügyi Szakközépiskola*, vagy ez: 43. Sz. *Építőipari Vállalat*. Ha pedig római számjegy is van a megnevezésben, nagyon zavaró a csupa nagy kezdőbetű: *Szegedi V. Sz. Ált. Isk.* Ebben a helyzetben eltűnik a *V* számértéke, mert betűnek olvasható. Ilyen zavaros írásmódok miatt a szabályzat egy része vagy akár egésze is hitelét vesztheti. (A római számjegyek ideografikus értéke, ha nem csoportosan, számjegyekapcsolatban fordulnak elő, nagybetűs írásban nem érvényesül.) De általában is: ahogy a megszólításban terjedő nagy kezdőbetűk a barokk (és neobarokk) kori szolgálalkúságot, úgy az intézménynevekben a nagyképszerűséget idézik fel. („Az intézményeknek önmagukkal szemben érzett respektusa” — írja J. SOLTÉSZ KATALIN, A tulajdonnév funkciója és jelentése. 1979. 95.) Ez önmagában csak megengedett, de nem kívánatossá tenné a nagy kezdőbetűket. Többet nyom a latban az a szempont, hogy az önálló intézmények j o g i s z e m é l y e k (vagy legalább azok lehetnek), illetve „cég”-ek (J. SOLTÉSZ, i. h.); de ez még mindig nem tenné szükségessé a csupa nagy kezdőbetűt. Elég lenne a címek mintájára csak első szavukat és tulajdonnévi elemeiket nagybetűvel kezdeni: *Magyar tudományos akadémia*, *Országos Széchényi könyvtár*. E század elején még így volt szokás, és ezt az írásmódot követi pl. a cseh helyesírás is. Csak ha számmal kezdődik az intézmény neve, kellene az első megkülönböztető névszói elemet nagybetűvel kezdeni, pl. 43. sz. *Építőipari vállalat*; 70. sz. *Postahivatal*.

9. Nyelvek érintkezése. — Az idegen közsavak és tulajdonnevek írásában alig történt változás a korábbi szabályozáshoz képest. Az idegen írásmód szerinti írás 213. szabályában különösen figyelemre méltó az a megjegyzés, hogy az egyébként magyarosan írt szót idegen kifejezésben eredeti helyesírással írjuk: *tuberculosis bronchialis* stb. (Az ilyen eset átvezet a szavak írásától a szókapcsolatok írásához, illetve idegenből való átvételéhez.) Azt azonban nem tartanám teljességgel helytelennek, ha valaki latin betűs, de sok mellékjelet használó nyelvből átvett nevet magyar kiejtés szerint ír le, főleg nem a horvát neveket, melyeknél sokszor a szerb írás magyar hangértékű átírása is elfogadható.

A toldalékok kapcsolásában nem látom nyelvileg megokoltnak az *oslo*i, *malmö*i melléknévképzője előtt az *o*, *ö* ékeztését. Ezek ugyanis nem az *-i* képző előtt nyúlnak meg (az *a*, *e* sem nyúlik meg: *tarnai*, *római*; *klézsei*, *hallei*), hanem a képző nélküli szóvégen. A helyesírási szabály itt nem fedi a hangtani szabályt.

Az ilyen ékezők okot adnak a felemás írásmódok újabb terjedésére. Derűreborúra ékezetet tesznek idegen írásmódú nevek hosszú magánhangzójára, pl.: *Wágneri komaság* (Richard Wagner magyar kapcsolatait hírül adó újságcikk címe: Magyar Hírlap 1986. febr. 5.).

Nem sikerült egységesen rendezni a nem latin betűs írású nyelvekből való átírást. A 218. szabály első bekezdése pontosan megfogalmazza ugyan az átírás elveit, de a görög szavak átírása ilyen értelemben nem következetes. Erről érdemes egyszer külön vitacikket írni.

10. Az írás térbeli elrendezése. — A cikk elején (I. II. 1.) említett előfeltevés, hogy tudniillik balról jobbra írunk és ezt az írástechnikát szabályozzuk, csak egyetlen térelrendezési problémát tart szem előtt: azt, hogy a betűkből álló szövegsor véges, és ezért meghatározott hosszúság után új sort kell kezdeni. Mivel pedig nyelvünkben gyakoriak a hosszabb szavak, igen egyenetlen lenne a sorok hossza, ha mindig csak szóhatárnál kezdenénk új sort.

Örülhetünk annak a megfogalmazásnak (226. a)), hogy az egyetlen magánhangzóból álló szókezdő és szóvégi szótagot *es z t é t i k a i o k b ó l* nem ajánlatos elválasztani, és annak is, hogy ezt a szokást nem teszi szabállyá. Ha tudniillik az elválasztásnak a szótagolás az alapja, akkor az egy betűből álló szótag is szótag. Másfelől a *s z ó v é g é n* álló magánhangzó betűjét *n e m é r d e m e s* a következő sorba átvinni, mert a kötőjel foglalja el a helyét, tehát teret nem nyerünk vele. (Ez a szó eleji egyetlen magánhangzóra nem áll!) Egyébként az esztétikai szempontokat jobb a nyomdára hagyni. A sor végi kötőjeles betű abba a kategóriába tartozik, amelybe a „fattyúsor”: ahogy nem szép egyetlen félsor után új bekezdést indítani, úgy nem szép a sor végén elválasztott betűvel kezdődő szó sem. Csodálatos viszont, hogy a nyomdai és a szerkesztési technika megtűr ennél sokkal hosszantóbb és az olvasást valóban nehezítő szörnyűséget: napilapokban kisebb vagy nagyobb cikkeket úgy szakít meg, hogy azok nem is a következő oldalon folytatódnak, közben pedig nemcsak mondatokat, hanem szavakat vágnak ketté. Ez — és még néhány, itt nem részletezhető — szedési jelenség súlyosabb tipográfiai hiba, mint a fattyúsor (vagy a „fattyúbetű”).

Külön tanulmányba kívánczik a *dz* és a *dzs* elemzése, melyek újonnan szabályozott elválasztását meg lehet ugyan okolni, de elfogadtatni a harminc évnél idősebb nemzedékkel aligha, hiszen itt az elválasztás alapja nem a szótagolás, a *dz* vagy a *dzs* pedig sokszor nem rövid fonémát, hanem hosszút vagy éppen hangkapcsolatot jelöl. (A *ds* könnyebben elfogadtatható lenne egyetlen fonéma jeléül, mint a *dzs*; hasonlóképpen gondolkozott KNEZSA, A magyar helyesírás története. Bp., 1953. 25; SZÉPE: ÁNyT. X, 173; PÁSZTOR: MNy. LXVI, 81—8.)

Az viszont helyes, hogy ezek mintájára az idegen írásmódú szavakban is egyben marad az egy hangot jelölő betűkapcsolat. Jó példa erre (230. b)): *Ljub-lja-na*, de az átírt szavakra is ki kellene terjeszteni. Az orosz *Szaljut* nevet csak az választja el így: *Szal-jut*, aki nem tud oroszul. Ezt az elválasztást sugallja az AkH. 1954., de nem tiltja az 1984. évi 11. kiadás sem. Pedig az *lj* betűkapcsolat itt lágyan, jésítettebben ejtett egyetlen *l* hangot jelöl, nem hangkapcsolatot. Helyesen elválasztva: *Sza-ljut*. (Újabbban erre is látunk példát: *Dobro-ljubov*. Magyar Hírlap 1986. febr. 5.) Ebben a tekintetben ellentmondás van a görög és az orosz szavak átírása közt: a görög *ph, th* stb. betűkapcsolatot (mely csak a görög alfabétumban egyetlen betű) elválasztáskor egyben szokás

hagyni, az orosz *lj*-féléket nem. A jövőben jobban össze kellene hangolni a nem latin betűs nyelvekből átírt szavak hangjelölésének és elválasztásának elveit.

Helyes, hogy a 236. szabály a *feladat* típusú szavakat nem összetettnek nevezi, hanem összetétel származékának, de a 235. szabályban megmaradt egy pontatlanság. A *legalább* típus nem összetett szó, mert a *leg-* nem szó, hanem a felsőfok jele, kötött morféma. Külön meg kellett volna említeni, vagy külön szabályt adni rá.

11. Szókapcsolatok, mondatok írása. — Az írásjelek használatában az új szabályozás olyan rugalmasságot enged, amely egyrészt alkalmat ad némelyik írásjelnek kifejezőbb — a 10. kiadás félremagyarázható megkötöttségeinél oldottabb — használatára, másrészt azonban maga is behódol egy káros divatnak. Ez utóbbival kezdem, mert az mindjárt a fejezet elején mutatkozik, az első bekezdés második mondatában: „Részben s mondatok szerkezetét, tagolódását, részeik-részleteik egymáshoz kapcsolódását tükrözik, ...” Ebben a mondatban semmi alapja nincs a kötőjelnek. Helyesírási hiba! A két szó, melyet összeköt, mellérendelő szókapcsolat két tagja: halmozott ragtalan birtokosjelzők. (A *birtokosjelző* egybeírása viszont nem hiba. A minőségjelző a jelzett szó minőségét, a mennyiségjelző a mennyiségét, a birtokosjelző a birtokosát jelöli meg.) Nem célszerű a 100. b) szabályban olvasható engedékenyebb megfogalmazás sem (melyre különben az írásjelek fejezetében nincs utalás); inkább a szokás nemkívánatos voltát kellett volna kiemelni (bár az ottani példák jól szemléltetik a megengedhető és a nem ajánlatos használat közti határt). Az ilyen helyekre nem kötőjel való, hanem vessző.

Egyébként nagyon bölcs és körültekintő az írásjeleket általában tárgyaló 239. szabály megfogalmazása: hogy sok írásjel van, hogy a tagolásban fontos szerep jut a szóköznek is. A mondatokat záró írásjelek szabályaihoz csak három megjegyzésem van. Talán igaz, hogy a kérdő alakú felszólítások és felkiáltások végén felkiáltójel szokott állni (*Nem viszed el mindjárt!*), itt mégis inkább a kérdőjel és felkiáltójel együttesét kellett volna ajánlani. A 242. szabály mellékes bekezdésében helyes az utómondatnak megfelelő írásjel ajánlása (*Kérdem, olykor nagy hibát követtem el?*), de azt is hozzá kellett volna tenni, hogy a főmondata nem igazi főmondat (hiszen el is hagyható), tehát a mellékmondat is egyértékű egy önálló kérdéssel, nincs teljes és egyértelmű alárendelés. Az utolsó példa ellenben (*Hiába mondtam neki, hogy nem szabad bejönni!*) csak akkor fogadható el felkiáltójellel, ha: a) a főmondata felkiáltó, vagy b) ha a mellékmondatot (a *hogy* után) kettősponttal közelítjük az idézet írásmódjához.

A tagmondatok közötti írásjelek használatára nézve — szintén nagyon okosan — az *és*, *s*, *meg*, *vagy* kötőszó előtti vessző kitételében megengedett ingadozás azt jelenti, hogy a szerző maga döntheti el, milyen tagolást akar kifejezni a mondatnál, melyben nem csak tagmondatok és halmozott mondatrészek, hanem egyszerű vagy többszörös szószerkezetek — akár állítmányiak is — kapcsolódhatnak egymással. Megszűnt a 10. kiadásban szerencsétlenül fogalmazott szabály, mely önkényesen és nem odaillő példával akarta eldönteni, mit tekintünk tagmondatnak. Hiszen még tagmondatok közt is elmaradhat a vessző, ha az *és*-sel, *vagy*-gyal kapcsolt mondategységek közösen alá vannak rendelve egy nagyobb egészet egybefoglaló, bonyolultabb szerkezetnek.

12. Írásjelek, rövidítések és szójelek. — Az írásjelek fejezetének végén a szabályzat eltér az idáig követett nyelvközpontú vagy szöveggközpontú elv-

től: a 275. szabály tisztán írásközpontú. Keverednek benne írásjelek és ideogrammák. A százalék, a paragrafus, a fok jele nem tekinthető írásjelnek. Ezek egy-egy főnévvel kifejezhető fogalomnak a jelei; nem szójelek, mert más nyelvben is használatosak, de ott más szóval adják vissza ugyanazt a fogalmat. Olyanok, mint a számjegyek. Magyarul: f o g a l o m j e l e k.

A rövidítésekről és mozaikszókról szóló fejezet a maga egészében írásközpontú, de itt sem árt néhány fogalmi és terminológiai besorolást revideálni.

Rövidítésről szoros értelemben csak akkor beszélhetünk, ha a szó vagy szókapcsolat írott képének néhány elemét elhagyjuk s ennek jeléül a rövidített szókép végére pontot teszünk. A rövidítések a nyelvnek nem sajátos elemei, csupán az írásnak, a nyelv írott vetületének. Ettől némileg különböznek a jelszerű rövidítések (vö. Nyelvművelő kézikönyv II, 609), az ilyenek után nem teszünk pontot. Ezek nem csupán egy nyelv írásának elemei, hanem sok (elvilleg bármely latin betűs) más nyelvben is használhatók, akár magyar eredetűek (mint *Ft*), akár nem (mint *km*). Hangoztatásuk más nyelvekben is többé-kevésbé azonos (figyelembe véve az illető nyelv fonológiai és morfológiai rendszerét). Ezek tehát s z ó j e l e k. Szójelnek minősül az *ÉNy* típusú, nyelvhez kötött rövidítés is, mert írásmódja eltér a kiírt szó betűformáitól.

Szójelekből alakultak a mozaikszók is. Ezek szókapcsolatból rövidítés útján váltak szójeleken keresztül szóvá. De az a megfogalmazás, hogy különféle fajtákat „írásmódjuk alapján ejtjük ki”, csak a rövidítésektől különíti el őket, nem világít rá a két típus közti nyelvi különbségre. (A nyelvet beszéljük, nem csak írjuk!) Ez a különbség van olyan fontos, mint a rövidítések és a mozaikszók különbsége, és talán fontosabb, mint a betűszók és a szóösszevonások elhatárolása. Ahol betűneveket ejtünk, ott a mozaikszó nem szakadt el egészen a rövidítéstől. (Ha szótagot nem tartalmazó rövidítést betű szerint olvasunk vagy diktálunk, akkor is betűneveket mondunk.) A nem csupán kezdőbetűkből álló mozaikszók írásában a 11. kiadás — nagyon helyesen, az alakuló gyakorlathoz alkalmazkodva — eltért a 10. kiadás szerint megkívánt végig nagybetűs formáktól, és ezzel újra kiemelte a különbséget a betűszók és a szóösszevonások közt. Ez a határvonal azonban inkább a mozaikszó származtatására épül. A valóságos (élő)nyelvi határ a betűnév szerinti és a szószzerű ejtésű mozaikszófajta közt húzódik. Eszerint a *MÁV* éppolyan mozaikszó, mint az *Afor* (tehát akár írásmódjában is közeledhetne hozzá): valóságos szó, tulajdonnév, teljes szinonimája a *Magyar Államvasutak* tulajdonnévi szókapcsolatnak, akárcsak a *gyes* köznév a *gyermekgondozási segély* köznévi szókapcsolatnak. Az *OTP*, az *szb* mint betűszók írásban rövidítésszerűbbek. (Felmerült az a gondolat, hogy csak a szóösszevonásokat nevezzük mozaikszóknak: PÉTER LÁSZLÓ, Óvatoskodó nyelvűművelés. Üzenet 1986. jan.—febr., 76.)

De találunk a rövidítések fejezetében szakmai fogalomjeleket is: *S* (= kén); *a* (= gyorsulás); $^{\circ}\text{C}$ (= Celsius-fok).

Mindezek a nyelvleírás pontosságá szempontjából fontos finomítások. A helyesírás szempontjából a 11. kiadás idevágó fejezete (a kiejtésre utalás megfogalmazását kivéve) korszerű, a gyakorlati célnak megfelelő. Csupán a rövidítések felsorolásához érdemes még néhány megjegyzést fűzni. Nem tudni, „bar” miért szerepel a rövidítések közt, mikor semmi sem marad el belőle. (Ezt ÁGOSTON is szóvá teszi: i. m. 39—40.) Talán azért, mert mindig kisbetűvel kell kezdeni, mondat elején is? És ez vonatkozik a „cm”, a „db” jelszerű rövidítésekre is? A pontos eligazítás az lett volna, ha a „Dr. v. dr.” mintájára mindaz a rövidítés kétféle alakban szerepelne, amely mondat elején nagy kezdőbetűs.

És a „dkg v. dag” rövidítés mióta és honnan van? Jó lett volna megkülönböztetésül a decigramm rövidítését is megadni.

Megoldatlan maradt a rövidítések közt felsorolt jelek (*min*, *s* stb.) olvasatukkal kapcsolatos toldalékolásának kérdése (vö. ÁGOSTON i. m. 41).

Ellentmondás van a 3., 10. szabály betűformái és a 8., 283—287. szabályok *KISZ* típusú írásmódja közt. Ha már a szóösszevonások írásában megszűnt a csupa nagybetű, akkor a betűszóknak is csak a kezdőbetűket kellene naggyal írni. Ha a [kisz]-nek ejtett mozaikszó hárombetűs, akkor *KISz*; ha pedig *KISZ*, akkor négybetűs, nincs benne *sz* betű, hanem csak [sz] hangot jelölő betűkapcsolat. A szabályzat alapján nem tudni, hogy a *CS* (= Csehszlovákia) rövidítést hogy kell ejteni, ha betűzni akarjuk. (Áki ismeri ennek az országnak két államalkotó nyelvét, az tudja az eredetét: *ČS* [csésész].) Ez az írásmód (és a *betű* fogalmának örökölt használata) az olvasással együtt a betűrendbe sorolást is igen nehezé, sőt bizonytalaná teszi (vö. ÁGOSTON i. m. 32).

13. Egyéb észrevételek. — Helyes, hogy külön fejezet szól a számokról, mégpedig magyar fonematikus írásuk és ideografikus írásuk módjáról egyaránt. Csupán a sorszámokról és sorszámnevekről szükséges néhány megjegyzést tenni. A sorszám fogalmi, a sorszámnév nyelvi kategória. Nem egészen szabatos a 290. szabály fogalmazása: „A sorszámnevek után — ha számjegyekkel írjuk őket — pontot teszünk”, hiszen nem a számnevek, hanem a számjegyek után teszünk pontot. Ha mégis elfogadjuk a szabályban olvasható fogalmazást, akkor a *Tutaj u. 4.-ben* [tutaj ucca négyben] számjegye után nem kell pont, hiszen a *négy* nem sorszámnév. Persze az meg nem volna igaz, hogy „sorszámok után pontot teszünk”, mert magában álló, feliratszerű sorszám (számozó szám) után nem kell pont. A pontos szövegezés a rá következő példákkal összehangolva így lenne: „A sorszámnevet jelentő számjegyek után pontot teszünk.” Ez a megfogalmazás megmagyarázza az olyan kivételeket, mint a *Tutaj u. 4.-ben*. Ez a 4. nem sorszámnévnek a jele, de sorszámnévi értékű. Voltaképpen nincs összhang a számnév nyelvi alakja és írásmódja közt (akárcsak a keltezésben), hanem a sorszám fogalmi kategóriáját jelzi a pont, ideografikus mellékléklént, a rövidítések utánihoz hasonló szerepben.

III. B e l s ő ö s s z h a n g

ÁGOSTON MIHÁLY (i. m. 12—5) bizalommal fogadja az új szabályzatot, értékeli, hogy a 11. kiadás megszüntette a 10.-nek (ill. a Helyesírási tanácsadó szótárnak) nem egy ellentmondását, de azért felhívja a figyelmet néhány meglevő ellentmondásra. Mint írja (20): a 11. kiadás bevezetőjéből kiderül, hogy az elvek közül nagyobb súlyt kapott a hagyományörzés. A szótári részből mégis kiemel 4 hasábnyi szóadatot, melyek eltérnek a korábbi írott formától. Ezek közül nincs megokolva a következő új forma: *frissesség* (nincs *frisses* melléknevünk, a magánhangzók közti nyúlás pedig nem annyira általános, mint az *erősen* típusban), *hívó* (átesés a ló másik oldalára; valójában a *hívő*—*hívő* éppolyan paradigmatis alakváltozatok, mint a *levő*—*lévő*), *konkurál* (ha ez az általánosan ejtett alak, akkor a *komunista* még inkább az, de akár a *kommandó*, *kommüniké* is írható lenne egy *m*-mel, a *koffein* egy *f*-fel, a *kollektív* egy *l*-lel, a *korrekció*, *korrigál*, *korrepetál*, *korruptió* egy *r*-rel stb.; ez a változtatás hosszú lavinát indított el, és teljesen nem is az ingadozó kiejtés, hanem az egyszerűsítés elve alapján rendezhető). Ez utóbbi — rövidí-

tő — tendenciával ellentétben látszik lenni a *parallel* kettőzött *l*-jének újból való megengedése. Magyarozatát talán abban lelhetjük, hogy a *parallel* (esetleg *paralel*) inkább megmaradt idegen szónak (magyarul: *párhuzamos*), a *konkurál* pedig már megmagyarosodott jövevényszónak tekinthető (más szóval nemigen helyettesíthetjük). — A *havasigyopár* egybeírása ellentmond a 117. b) szabálynak, melyre utal, hiszen együttes jelentése nem más, mint az előtag és az utótag jelentésének összege: *havasi gyopár*. Ilyen ellentmondás a már említett *novelláskötet* egybeírása is. — Az *egyisten-hívő* példában (*hívő* mellett) ki kellett volna tenni az új sorban kezdődő utótag előtt a kötőjelet, mert így ellentmond a 139. b) szabály *hidegvíz-csap* példájának, akárcsak az egybeírt *többpártrend-szer* (ÁGOSTON i. m. 37).

A szótárban kirívó a *dehogynem*, *dehogynem* egybeírt alakja, ellentétben áll a 135. szabállyal, hiszen nem hordoz új jelentést. Ahogy a *de igen* két állítást tartalmazó (állítást erősítő) két szó, úgy a *dehogynem* (és a *dehogynem*) két tagadást tartalmazó (tagadást tagadó) két szó; egybeírásuk logikailag téves.

Máskor a szabályzat szövegében találunk — ÁGOSTON figyelmeztetése nyomán — olyan írásmódokat, melyek ellenkeznek a szabállyal. A szó *belseji*, *tő belseji* a 137. szabály értelmében éppúgy különírandó, mint az *egymás melletti* vagy a *lap alji*.

Nyelvtani ellentmondást tartalmaz a 223. és 235. szabállyal a *leg-alább* és *leg-erősebb* példa; ezek ugyanis nem összetett szavak.

Ezek, valamint a már korábban említett (II. 1., 12.: a betű fogalma és formái; 2.: számok írása és az ár feltüntetése, 3.: az alapelvek következetes alkalmazása) ellentmondások a szabályzat tekintélyét ha nem is ingatják meg, de gyengítik. Helyesírásunk hitelét nem a minden szabályhoz és példához való vaskalapos ragaszkodás erősítené, hanem annak elismerése, hogy a szabályzatban vannak szilárd, erős pontok és vannak gyengébb pontok. A szilárd pontokat, a legfőbb szabályokat mindenképp érvényesíteni kell, a gyengébb pontokra nézve pedig számolni kell azzal, hogy továbbra is lesznek viták.

IV. Nyelvünk fejlődése és helyesírásunk

A nyelv úgy változik, hogy bizonyos alapsajátságai jó ideig változatlanok maradnak. Ezeknek a változatlan sajátságoknak nagyrészt megfelelnek olyan helyesírási szabályok, melyek a XX. század kezdetétől fogva változatlanul érvényesek. Ezek a szabályok a legfontosabbak, legszilárdabbak, ezek megtartását úgy kell megkövetelni (főleg a sajtóban és az iskolában), hogy megszegésük súlyos hiba. Ilyenek mindjárt az általános tudnivalókat tartalmazó 1., 2., a magánhangzók írását szabályozó 4., 6. (az *áru* — *áru* példa kivételével), a más-salhangzókét szabályozó 7., 9., a kiejtés szerinti írásmódot részletező 17., 18., 25., 26., 29. (a betűszókra vonatkozó záradék kivételével), 31. (a *csepű*, *köpű* kivételével), 33., 34., 37., 39. (az *-ll* és záradék kivételével), 40., 41., 42., 48. szabály, a szóelemző írásmódról szóló 49., 50., 51., 52., 53., 54., 55., 56., 57., 58., 59., 60., 61., 63., 68., 69., 70., 71., 72., 73., 75., 77., 78., 79., 80., 81. (a *dz* kivételével), 83., 85., a hagyományos írásmódra vonatkozó 86., 87., 89. (a *gally* kivételével), 90., 91. (a *mindjárt* kivételével), az egyszerűsítő írásmódról szóló 92., a külön- és egybeírásra vonatkozó 99., 104., 111., 113., 116., 118., 124., 134., a kezdőbetűkről szóló 143., 144., 148., 155., 166., 168., 197., 209., 210., az elválasztást részletező 224., 225., 226. b)–g), 233., 234., 236., az írásjelekről szóló 241., 243. a), 244., 248. a), 249. c), 251., 253., 254., 255., 257., 262. h), 264., 265. c), 267., 273. szabály. — A többi szabály századunk folyamán egyszer vagy

többször változott, vagy közben fogalmazódott meg. (Ezek megtartását a régebbi iskolázottságú emberektől nem várhatjuk máról holnapra.)

A szótári részt most nem tekintve (mely éppen a szabályoknak célszerű alkalmazását van hivatva — bár néha kevésbé szerencsésen — bemutatni, változási tendenciáit G. VARGA GYÖRGY jellemezte: MNy. LXXV, 475—85) a szabályzat röviden a következőkben tükrözi nyelvünknek a hetvenes években történt változásait:

A nagybetűs feliratú szövegezés és a mozaikszók további szaporodása megkívánta ezek részletesebb szabályozását. A nemzetközi kapcsolatok, közös kiadványok, lexikonok számának növekedése szükségessé tette a betűrend differenciáltabb változatainak bemutatását, az angol nyelv terjedő ismerete a *dzs* (s ezzel együtt a *dz*) fonémává válásának helyesírásbeli tükrözését. A valódi összetett szavak számának óriási emelkedése maga után vonta azt, hogy több gyakori szókapcsolatot is egybeírunk, melyekben nem volna szükség egybeírásra. A mellérendelő összetételek szaporodásának következménye pedig az, hogy szabályzatunk nem tiltakozik élesen a kötőjel használata ellen a mellérendelt szókapcsolatokat tagoló vessző helyett. A tulajdonnévszerű új alakulatok szerteágazó típusai szükségessé tették a földrajzi nevek, intézménynevek, márkanevek, kitüntetésfélék írásának és a belőlük való származékok, összetételek írásmódjának szabályokba foglalását; az idegen kapcsolatok fejlődése az idegen írásmódok további finomítását, nemzetközi jelek és kódok beépítését a magyar rövidítések közé. Végül néhány területen, ahol nagyon megnőtt a távolság a nyomtatott sajtó gyakorlata és a korábbi szabályzat között, a szabályzat alkalmazkodott a gyakorlathoz: a mozaikszók és a keltezés írásában. Az írásjelezés rugalmasabb szabályozása pedig a nyelvtudomány fejlődését, a bonyolultabb mondatok szerkezetének pontosabb elemzését és a szerkezetnek a szövegtől való függését tükrözi.

A szótári részt tekintve: egyes szavak alakjának a magyar társadalom többségében való használati eltolódását jelzi az új szótári forma (pl. *bandza*, *aligátor*, *mamut*; *csoda*, *fiadzik*; idegen földrajzi nevek esetében a helyes idegen forma előrenyomulását: *Irtis*, vagy éppen a magyarosabb változatát: *Alpok*), másokéban a kiszorítandónak ítélt kettősség továbbélését (*levő* v. *lévő*; *tied* v. *tiéd*). Mégsem célszerű az olyan változtatás, mely ingadozó szóalakok esetén előbb az egyik, most a másik alakot nyilvánítja helyesnek. (Ilyen a már említett *hívő*—*hívő*, de ilyen a *matring*—*motring* kettősség is.) A változtatásnak a fejlődési tendenciát figyelembe vevő okos módja az, hogy ingadozás esetén a korábban ajánlott alak helyett egyelőre kettős alakot enged meg, az ide-oda rángatás helyett.

V. Az új kiadás használhatósága

FÁBIÁN PÁL (Nyr. CIV, 135—44, CVIII, 389—400) és mások (pl. T. URBÁN ILONA: MNy. LXXXVI, 343—55) meggyőzően bizonyították, hogy a szabályok újrafogalmazása, átcsoportosítása és a hozzá készített tárgy- és szómutató sok szempontból használhatóbbá és pontosabbá is tette a szabályzatot. Ezt a vélelmet erősíti az új szabályzat külföldi visszhangja is (pl.: ÁGOSTON MIHÁLY i. m. 13—4; FODOR ISTVÁN, Irodalmi Újság 1986. 1. sz. 20). Örömmel fogadják a több ponton választást is engedő megoldásokat, pl. az idegen szavak elválasztásában, a vessző használatában. Aszótári rész — az említett ellentmondásokat nem tekintve — gondos aprómunkával és a Helyesírási tanácsadó szótár tanulságai alapján lett olyan, amilyen (l. G. VARGA: MNy. LXXV, 475—85), és

legtöbb részletében a mai köznyelvi állapotot tükrözi, ezért tetszéssel és haszonnal forgatható.

Szorosabb lett a vonatkozás a szótári rész és a szabályok közt azáltal, hogy a legtöbb szó mellett ott van a szabálypont száma, amelynek alkalmazását az illető szó vagy szókapcsolat bemutatja. A tárgymutató pedig ebben az új kiadásban vált igazán szükségessé. Hiszen például aki a vessző használatára volt kíváncsi, az a 10. kiadásban nem nézte meg okvetlenül a tárgymutatót, hanem könnyen megtalálta a vesszőt a tartalomjegyzékben is. A 11. kiadás nem folyamatosan tárgyalja a vessző használatát, hanem a különféle nyelvi egységek szerint elosztva. Talán egy kissé tovább tart a mutató alapján megkeresni azt, ami a szabályzat használóját érdekli, de ez a keresgélés meghozza azt az eredményt, hogy az olvasó kénytelen megismerkedni a nyelvi egységek és kapcsolatok különböző fajaival, és ezáltal anyanyelvi, nyelvtani műveltsége gyarapszik. Az anyanyelvi nevelésnek (vagy felnőttek számára inkább: tudatosításnak és tudatosodásnak) így fontos eszköze lesz a helyesírási szabályzat.

· ELEKFI LÁSZLÓ

A VIII–IX. századi *Ungarus, Hungaer, Hunger, Hungarius, Onger, Wanger* személynévek*

4. A magyarok a bizánci görög és a nyugati latin nyelvű forrásokban ritkán szerepelnek *magyarok*-ként, hanem többnyire más népnévek alatt tűnnek fel. Különösen figyelemre méltó, hogy ezek a források az *Oüggroi*, illetve *Ungri, Ungari, Hungari* . . . névvel mindig 'magyarok'-at jelölnek.

A nyugati források névhasználata:

H u n i: 863: „Gens *Hunorum* christianitatis nomen agressa est” (Ann. Alaman.; l. HENKING i. m. 250: ez a magyar harci csapatok első, átmeneti jellegű megjelenése a német határoknál, amelyre a krónikások alig figyeltek fel, vö. még HINCMAR, Rem. Chron. 862.; a magyarokat, mint korábban az avarokat, gyakran jelölték e névvel); 863: „Gens *Hunorum* . . .” (ua.; Ann. Sangall. Maiores, l. HENKING 274 és MGH. SS. I, 76); 894: „Graeci cum *Hunis* pacem ineunt” (Petrus Bibliothecarius; l. GOMBOS III, 1968); 920: „Introierunt *Hungari*, id est *Hunni*, in Italiam” (Lupus Protospatarius Barensis; l. GOMBOS II, 1481); 933: „In illis diebus effera gens *Hunnorum*, quorum sedes *Ungari* modo tenent, — *Hunni* enim sunt *Hungari*” (Chronicon Eberspergense, script. c. a. 1250; l. GOMBOS I, 551); 1056: „Vitus itaque abbas assumptis fratribus suis . . . peregre profectus est in terram *Hunnorum*” (Legenda s. Procopii abbatis, ob. a. 1053; l. GOMBOS II, 1409); ad saec. IX/X.: „*Huni*, qui postea *Hungri*, modo dicuntur *Hungari*, destruxerunt terras omnes usque in Franciam” (Rogerus Bacon, ob. a. 1294; l. GOMBOS III, 2088); német nyelvű adatok: 781, 784: „Konig Karle . . . so kemen de Behem unde Ungheren . . . ; . . . unde toch vorder in der *Hunnen* lant nu is Osterick” (Conrad Botho, flor. saec. XV.; l. GOMBOS I, 709); 803: „Karulus der grozz reicht in Frankreich mit seinem bruder Karloman nach Christi gepürd sibem hundert acht und sibenzig jar. In dem dreissigsten jare seines reiches ergaben sich im die *Heün* oder die Unger’

* L. MNy. LXXXIII, 162–80.

(Oesterreichische Chronik von Anfang der Welt, a. 1398.; l. GOMBOS III, 1726); VIII. sz. vége – IX. sz. eleje: „de *Hune* volgede ire wante an dat lant der Goten, dat nu Ungerem is . . . ; Darumme orlogeden immer mer de *Hunen*, dat sint Ungerem, uppe Dudisch rike” (Sächsische Weltchronik, scrpt. ante a. 1260.; l. GOMBOS III, 2101); IX. sz. vége: „die Unger vuorem dô über lant, / daz der chunich mit gote wol uberwant. / der *Hune* wart vil reslagen. / . . . Ain wazzer haizet Enesin, / dâ wolten di Unger uber sin. / . . . der *Hunen* wurden aht tusedt erslagen. / . . .” (Kaiserchronik, scrpt. ante a. 1150.; l. GOMBOS II, 1370).

Avari, *Avares*: 894: „*Avari*, qui dicuntur Ungari, in his temporibus ultra Danubium peragantes multa miserabilia perpetravere” (Ann. Fuld., l. MMFH. I, 121); 895: „*Avari* terminos Bulgarorum invadentes ab ipsis praeventi sunt, et magna pars eorum exercitus interfecta est” (uo.); 896: „Pacem ergo Greci eodem anno cum *Avaris*, qui dicuntur Ungari, facientes” (uo. 122); 906: „Dalamanci vero impetum illius ferre non valentes conduxerunt adversus eum *Avares*, quos modo Ungarios vocamus, gentem belli asperissimam. *Avares* autem, ut quidam putant, reliquiae erant Hunorum” (Widukindi Rerum gestarum Saxonicarum: MGH. SS. III, 425; HÓMAN i. m. 129–58, 132); „Describimus igitur regnum . . . Grecorum, Lombardorum et Hunorum et Gothorum et Pannoniorum, et regnum Scitarum et *Avarum*, id est Ungarorum priorum, . . .” (Godefridus Viterbiensis, ob. a. 1198.; l. GOMBOS II, 1069); X. sz. e.: „Imperator Otto . . . regiamque domum in australi parte civitatis fundavit. Haud modicum temporis intervallum volvitur, et *Avares* i. e. Ungari, . . . finitimos sibi Romano regno subditos invadunt” (Chronicon episcoporum Merseburgensium, scrpt. a. 1136.; l. GOMBOS I, 554); X. sz. e.: „Dagobertus . . . coniunctis secum Saxonibus, . . . Slavos et *Avares*, quos dicimus Hungros, domuit, sibi tributarios efficit” (Chronicon Vedastinum, scrpt. c. a. 1090.; l. GOMBOS I, 687); 924, 937: „Rex Heinricus *Avares* sepenumero insurgentes expulit. . . . In hoc anno Ungarii Thuringiam atque Saxoniam vastantes . . .” (Thietmarus episcopus Merseburgensis, ob. a. 1018.; l. GOMBOS III, 2201, 2203); X. sz. e.: „. . . filius noster Otto, devictis barbaris gentibus, *Avaribus*, . . . Volumus . . . ut Merseburgense monasterium . . . quia Ungros prostravit . . .” (Iohannes XII papa, a. 962.; l. GOMBOS II, 1334).

Ungri: 862: „Sed et hocstes antea illis populis inexperti, qui *Ungri* vocantur, regnum eiusdem populantur” (Ann. Bertiniani, l. MMFH. I, 74); 899: „*Ungri* Italiam invaserunt” (Ann. Alaman., l. MGH. SS. I, 53; HENKING i. m. 257–9); 926: „*Ungri* . . . Inveniunt solum illum [Heribaldus] . . . primipilares per interpretes interrogantes . . . [*Ungri*] horridissime diis suis omnes vccifera-bant, clericum vero et fatuum suum [Heribaldus] idipsum facere coegerant. Clericus autem linguae bene eorum sciens, . . . cum eis valenter clamabat; cumque iam satis lingua eorum insanisset, antiphonam . . . decantabat . . . Et custodes erumpentes, Heribaldo agnito, de clerico primo hesitant . . . hospitaliter tum pro Christo, sed et pro captivo suo, cuius linguam noverat, tractant curando . . .” (Ekkehardus IV., Continuatio Casuum S. Galli, l. MGH. SS. II, 74–147; GOMBOS I, 449–50; A magyarok elődeiéről és a honfoglalásról. 1958. 177–85: Ekkehard 1060 körül halt meg, a történetet a szóbeli hagyományok és az öregebb rendtársak elbeszélése alapján írta meg); 926: „a paganis . . . *Ungros* . . . Hungorum . . .” (Vita s. Wicradae martyris, virginis inclusae apud S. Gallum, scrpt. a. 1072.; l. GOMBOS III, 2622, 2624); X. sz. e.: „. . . Lechfeld . . . in his temporibus *Ungorum* sevitia” (Vita s. Udalrici episcopi Augustani, ob. a. 973.; l. GOMBOS III, 2615); X. sz. e.: „*Ungorum* . . . *Ungros* . . .”

(Vita s. Brunonis archiepiscopi Coloniensis, script. a. 966.; l. GOMBOS III, 2322); l. még HÓMAN i. m. 135.

Ungar(us): 926: „*Ungar* baptizatus uxorem duxit, filios genuit”; „Nullo discrimine trucidentur Saracenus et *Ungar*” (Ekkehardus: Continuatio Casuum S. Galli i. m., l. GOMBOS I, 450, 452; l. még: PAULER GY.—SZILÁGYI S., A magyar honfoglalás kútffői. Bp., 1900. 335–42; HÓMAN i. m. 139); X. sz. e.: „Beatus Ivanus fuit natione *Ungarus*, de stirpe regia progenitus, qui fuit consanguineus s. Stephani regis Ungarorum. . . de terra Hungaria huc veni, quia sum natione *Ungarus*” (Vita s. Ivani eremitae Bohemi, flor. init. saec. X.; l. GOMBOS III, 2451–2); XII. század vége: „Flavius hoc tumultu Liutprandus conditur olim / Longobardorum Rex inclitus acer in armis / . . . Cum premerent Gallos Karolo poscente iuvare / *Ungarus* a solo hoc adiutus Francus et omnes / Vicini grata degebant pace per urbes / . . .” (Liutprand langobárd király sírfelirata, l. PAULI DIACONI Historia Langobardorum. MGH. SRG. Tomus 48. Liber VI. 242 nota. Alatta a kiadó megjegyzése: „Editum est hoc epitaphium, multo post mortem ejus factum . . .”, i. m. 242. — Szádeczky-Kardoss Samu szíves tájékoztatása szerint a sírvers késői eredetű (vö. a kiadó megjegyzését is), l. GIANINI Faustino, La basilica di S. Pietro in Ciel d’Oro di Pavia nella storia e nell’Arte. 2^a ed. Pavia 1972. 60–64. Gianini úgy véli, hogy a sírvers szövegében Paulus Diaconusnál Liutprand királlyal kapcsolatosan említett *Avarus*, *Avari* névnek *Ungarus*, *Ungari* népnévvel történt felcseréléséről van szó.

Ungari: 760: „Curtem de Medoja, et quid quid habere videtur nostri juris inter aquas defluentes, hoc est inter Tiliamentum et Lipientiam, et sicut via *Ungarorum* cernitur, et paludes maris, et quid quid ad regiam potestatem pertinet, . . . Anno 760 [!]. Indictione 14. Tempore dominorum nostrorum Desiderii et Adelchis regum. Tertio die intrante mense Maio.” (Appendix secunda. Actorum veterum ineditorum. I. Maniacense. In chartis comitum de Maniaco ex archivio abbatae Sextencit(ensi) p. XIX et 203. Fundatio et dotatio monasterii abbatae sanctae Mariae de Sexto in Foro Iulii anno Domini 770[!]; l. MIGNE, Patrologia. Series latina. Tomus 99. Parisiis, 1864.; Sancti Paulini Patriarchae Aquileiensis Opera Omnia. 627–36, 632. — Az adatra Erdélyi István volt szíves felhívni a figyelmem, vö. FR. V. SASINEK, Felelet Márki Sándor válaszára: Századok XXXIX (1905.), 376–8. — Megjegyzés: Az oklevél eredetinek látszik, de tisztázatlan, hogy az *Ungarorum* onogurokat vagy onogur-magyarokat jelent-e; „in Foro Iulii” = Forojulium ‘Civiale del Friuli’; „in Sexto” = Sesto (:Friuli); „Maniaco” = Maniago; Tiliamentum = Tagliamento; Lipientia = Livenza; a 760. évi „via *Ungarorum*” alátámasztására vö. 888. márc. 21. „Strada *Ungarorum*”, l. Márki Sándor, Szent Paulinus és az avarok: Századok XXXVIII (1904.), 921; 1018 előtt ad a. 1002.: „ad *ungaricum* montem . . . in valle Brentae fluminis” (THIETMAR, l. GOMBOS III, 2203); 1026. „mons *Ungarius*” (GOMBOS III, 2439); 1150. „vallem *Ungaricum*” (GOMBOS II, 1660); további adatokra l. FASOLI Gina, Le incursioni ungare in Europa nel secolo X. Firenze, 1945. 73–74. — Ide sorolható az alábbi adat is: „Frojo Julienes a Paulino benedicti *Hungaros* superant”, Cividale közelében szent. Pantaleon egyházában levő régi kép felirata; MÁRKI SÁNDOR szerint a kép olyan időben készült, a XI. században, amikor a magyarokat Európában még összekeverték a hunokkal és az avarokkal, i. h.; SASINEK viszont — szent. Paulinus aquilejai pátriárka (776–804.) életírására támaszkodva — úgy véli, hogy Paulinus pátriárka buzdíthatta a friauliakat a hungarusok elleni harcra, i. h.; vö.: „Interea Hunni, sive *Hungari* evocati aderant duplici exercitu, altero Bajoariam,

Carinthiam altero Forumque Julium igne ferroque vastantes. Carolus a Gallia progressus e Bavaria, Henricus e Foro-Julio hostes pellunt. Hujus rei in parva Sancti Panteleonis ecclesia prope civitatem Forojuliensem aetate Nicolai Maccheropii [1534–74], . . . viri et in antiquitatibus peritissimi, visebantur icones duae, tanquam rei testes, rudi quidem penicillo antiquitus effictae, nunc longa annorum serie consumptae: in quarum altera Paulinus considens in throno suo exercitum in hostes proficiscentem benedicebat, in altera praelium et congressio cum hostibus exprimebatur. Subtus vero barbara quidem scriptura verba haec legebantur: Forojulienses a Paulino benedicti *Hungaros* superant.” L. S. Paulini vita auctore Marco Antonio Nicoletti: MIGNE, Patrologia. Series latina. Tomus 99. p. 145; Nicoletti a XVI. sz. 2. felében működött; — SASINEK egyébként az *Ungarus*, *Ungaria* nevet a szláv *gora* ’hegy’ szó *u gor* ’bei Gebirg, hegység mellett’ alakjából magyarázza, i. h., ami hangtörténeti szempontból elfogadhatatlan, a szláv *u gor*-ból ugyanis nem keletkezhet *n*-es *ungar* alak); VIII/IX. sz.: „Pipinus dux Francorum tunc regna regebat / Eius sponsa fuit grandis pede nomine Berta: / Venit ab *Ungaria*, set Greca matre reperta, / Cesaris Eraclii filia namque fuit. / . . . Pipinus moritur, consurgit Karolus acer, / Natus in Ingeleheim, cui Berta fit *Ungara* mater / Pipinusque pater: . . . ” (Godefridus Viterbiensis, ob. a. 1198.; I. GOMBOS II, 1070; I. még: ua. az előbbi forrásra hivatkozva Felix Faber monachus Ulmensis, ob. a. 1502.; I. GOMBOS II, 924); 880: „Dietmarus archiepiscopus . . . in bello *Ungarico* occisus est . . . ” (Catalogi archiepiscopum Salisburgensium; I. GOMBOS I, 453); IX/X. sz. e.: „His diebus gens *Ungarorum* ex Scythia egressa ac a Pezenatis pulsa, Avaribus eiectis, Pannoniam inhabitare coepit . . . Anno 901 . . . His diebus *Ungari* Longobardiam pervagantes . . . A. 905. . . Non multo post *Ungari* commisso cum Baioariis bello” (Otto Frisingensis episcopus, ob. a. 1158.; I. GOMBOS III, 1762); IX/X. sz. e.: „Marharii habent civitates XI. Vulgarii regio est immensa et populus multus, . . . Est populus, quem vocant Merehanos, . . . Lendizi habent civitates . . . Ruzzi . . . Serauici, Lucolane, *Ungare*, Vuislane, Sleenzane . . . ” (Descriptio Civitatum et Regionum ad Septentrionalem Plagam Danubii, I. MMFH. III, 285–91: alapja a 817. évi Ordinatio Imperii és a 843. évi Divisio Imperii, ez utóbbi teljesebb változata a IX. sz. végén—X. században keletkezett); 892: „Rex [Arnulfus] . . . Maraviam venit . . . , *Ungaris* eciam ibidem ad se cum expeditione venientibus, omnem illam regionem incendio devastandam versabatur” (Ann. Fuld., I. MMFH. I, 118–9); 894: „Circa haec etiam tempora Zuendibolch rex Marahensium Sclavcrum . . . diem clausit extremum; cuius regnum filii eius paucis tempore infeliciter tenuerunt, *Ungaris* omnia usque ad solum depopulantibus” (Reginonis Chronicon, I. MMFH. I, 139–40); 899: „*Ungari* Italiam ingressi” (Ann. Augienses, I. MGH. SS. I, 68); 902: „Et bellum in Maraha cum *Ungaris*” (Ann. Alaman., I. HENKING i. m. 259); 902: „*Ungares* a Baioariis ad prandium vocati plures occiduntur” (Ann. Alaman., I. MMFH. IV, 369); 902: „Et bellum in Maraba cum *Ungaris*, et patria victa” (Ann. Alaman., I. MMFH. I, 32); 907: „Bellum Baioariorum [cum] *Ungaris* in oriente. 909. *Ungarii* . . . ” (Necrologium Frisingense II.; I. GOMBOS II, 1671); X. sz. e.: „Alamanni ab *Ungaris* occisi sunt” (Necrologium Augiae Divitis; I. GOMBOS II, 1668); X. sz. e.: „*Ungarorum* saevissimam . . . gentem, quam ex horrendo Scytharum genere originem duxisse comperimus . . . *Ungari* civitatem ingressi . . . uti quondam ab *Ungarorum* rege Attila suam liberaverat ecclesiam” (Vita s. Geminiani episcopi Mutinensis, ob. c. a. 910.; I. GOMBOS III, 2418); 926: „*Ungari* monasterium

sancti Galli . . . invadunt” (Ann. Alaman., l. MGH. SS. I, 56); 968/9: „Bulgarum nuntium, *Ungarico* more tcnsum, aenea catena cinctum . . . trecenti tantummodo *Ungari* iuxta Thessalonicam quingentos Grecos comprehenderunt et in *Ungariam* duxerunt” (Liudprandus episcopus Cremonensis, Relatio; l. GOMBOS II, 1475); XI. sz. e.: „Stephanus rex *Ungarorum*, Kysla regina eius uxor” (MGH. Necrol. II. Dioec. Salzburg. Ed. Sig. Herzberg-Fränk. Berolini, 1904.: pag. cod. Salisb. XXIX. 4. columna, 14. ordo).

Ungarii: 892: „Arnolfus rex Pannonias adiens . . . cum tribus exercitibus, *Ungariis* etiam auxiliatoribus . . .”; 896: „Eodem Anno Grecis cum vagantibus hostibus *Ungariis* pacem facientibus . . .” (Herimannus Augiensis monachus, ob. a. 1054.; l. GOMBOS II, 1141); 906—955: „*Ungarii* vastaverunt Saxoniam. Liutboldus dux occisus est ab *Ungariis* . . . Ludowicus rex pugnavit cum *Ungariis* . . . A. 915. *Ungarii* vastando venerant usque ad Fuldam . . .” (Annales Weissenburgenses; l. GOMBOS I, 212); 906: „Dalananci . . . conduxerunt adversus eum Avars, quos modo *Ungarios* vocamus, gentem belli asperimam . . . Praedictus igitur exercitus *Ungariorum* a Sclavis conductus” (Widukindi Rerum gestarum Saxoniarum, l. MMFH. IV, 388; GOMBOS III, 2260); 926: „*Ungarii* monasterium sancti Galli . . . invadunt” (Ann. Alaman., l. HENKING i. m. 265); 926, 955: „Obitu(s) Heribaldi et Prunwarti ep(iscop)i. iste s. Galli servus erat et plurimos *Ungariorum* cum rege ipso convertit; . . . Chuonradi ducis et Uodalrici ac Thietpoldi comitum aliorumque multorum ab *Ungariis* occisorum” (MGH. Necrol. I. Berolini, 1886: Libri Anniversariorum et necrologium monasterii Sancti Galli, i. m. 466, 478; GOMBOS II, 1465); 926: „sevam gentem *Ungariorum*” (Vita s. Wiboradae martyris, virginis inclusae apud S. Gallum; GOMBOS III, 2620); 936, 955: „Heinricus qui *Ungarios* prostravit; Lulo rex *Ungariorum*” (Necrologium Weissenburgensis monasterii; GOMBOS II, 1678); X. sz. eleje: „Bellum Baioariorum cum *Ungariis* in oriente” (MGH. Necrologia III. Ed. Fr. L. Baumann. Berolini, 1905.: Notae Necrologicae Ecclesiae Maioris Frisingensis, 79—80, 82); „*Ungarii* Frisingam hora 3. invaserunt . . .; *Ungarii* ecclesiam s. Stephani atque s. Viti hora 6. igni dederunt in die Veneris; *Ungarii* a Baioariorum victi sunt tempore Arnulfi ducis die Veneris” (i. h.); XI. sz. eleje: „Stephanus rex *ungarioru(m)*. kifila reg(in)a” (VAR. Nomina Fratru(m) Prvmiensis Coenobii, pag. CLVIII.; Prüm benedekrendi apátság, Trier közelében, 722-ben alapították).

Hungri: 793: „Karolus *Hungrorum* regnum vastat. A. 898. *Ungari* Ytalia ingressi” (Annales Gemmeticenses; l. GOMBOS I, 134); 904: „a ferocissima gente *Hungrorum*” (Berengarius I. rex Italiae; l. GOMBOS I, 402); 890—924: „Ac primo, dicendum, opinionem, . . . nihil veri in se habere, qua putatur, deo odibilis gens *hungrorum* esse Gog et Magog, . . . Si ergo *Hungri* sunt Gog et Magog, . . . Referam, quid audiverim a maioribus cum primum execrandae huius gentis nomen apud nos auditum est, sive illud sit historia, sive sit fabula, fames inmanissima quondam omnem Pannoniam, Histriam et Illiriam ac vicinas gentes invasit: . . . Tali modo eorum crevit innumerabilis exercitus, et a fame quam sustinuerant *Hungri* vocati sunt” (Lévél a magyarokról Dado verduni püspökhöz: MHK. 331—3; HÓMAN i. m. 148; Incerti scriptoris Epistola ad episcopum Virdunensem . . . de Hungarorum origine, script. ante a. 924/890—924.; l. GOMBOS II, 1234: Dado püspök 923-ban halt meg, a Verdun melletti St. Germainben élő szerzetes elbeszélése szerint a magyarok nevét az ófn. *Hungar*, mai *Hunger* 'éhség' szóval hozták kapcsolatba); 926: „Ungros, *Hungorum*” (Vita s. Wiboradae martyris; l. GOMBOS III, 2622, 2624); 928: „. . . qua

timor *Hungrorum* omnes invasit qui morabantur in regno Lotheriense” (Translatio s. Eugenii episcopi Toletani, script. p. a. 928.; l. GOMBOS III, 2263); X. sz.: *Hungri, Hungros, Hungrorum* (Historia miraculorum s. Ursuari abbatis Laubiensis, auctore Fulcuino abbate, ob. a. 990.; l. GOMBOS II, 1183–4); 899–950: „*Hungrorum* cecidi crudeli vulnere fossus / Presbiter Arnaldus . . . /” (Epitaphium Arnaldi presbyteri S. Mariae, script. a. 899–950.; l. GOMBOS II, 903); 954–5: „gens invaluit *Hungrorum*, partes irrumpens Galliarum” (Vita s. Hiltrudis virginis, ob. a. 790., auctore saec. XI.; l. GOMBOS III, 2442); IX/X. sz. e.: *Hungri, Hungros, Hungrorum* (Folcuinus abbas Lobienensis, ob. a. 990.; l. GOMBOS II, 932–3); X. sz.: „Sclavos et Avaros, quos dicimus *Hungros*” (Chronicon Vedastinum, script. a. 1090.; l. GOMBOS I, 687).

H u n g a r i: 793: „Karolus rex *Hungarorum* regnum vastat”; 898: „*Hungari* Italiam ingressi”; 908: „*Hungari* Saxoniam et Thuringiam vastant” (Annales Uticenses; l. GOMBOS I, 209); IX. sz.: „Gens quaedam ripam insidet Danubii. Provinciam quam incolit, Panoniam vocaverunt antiqui, *Hungariam* moderni; ex qua Hungri venientes . . .” (Folcuinus abbas Lobienensis, ob. a. 990.; l. GOMBOS II, 932); 889: „Anno dominicae incarnationis DCCCLXXXVIII. gens *Hungarum* ferocissima et omni belua crudelior, retro ante seculis ideo inaudita quia nec nominata, a Scythicis regnis et a paludibus, quas Thanais sua refusione in immensum porrigit, egressa est” (Reginonis Chronicon; l. MMFH. I, 136–7); 937: „diu floruit Luxoviensis ecclesia . . . Gens quippe *Hungarorum* ferocissima . . . viri diabolici Luxovium venientes . . .” (De fundatione monasterii Luxoviensis, script. a. 961–86.; l. GOMBOS II, 831); 954: „efferae gentis *Hungarorum* irruptionem durissimam” (Vita s. Udalrici episcopi Augustani, auctore Bernone monacho Prumiensi, tum abbate Augiensi, ob. a. 1048.; l. GOMBOS III, 2614).

V u n g (r) i: 793: „Karolus rex *Vungorum* regnum vastat” (Annales Lundenses; l. GOMBOS I, 147).

U n g e r: X. sz.: „Zu disen ziten was gar eine böse gryme geselleschaft zu *Ungern* . . . und furent durch die lant Swoben und Peyern . . . donoch dotet die *Ungern* noch meren schaden in dütschen und welschen landen . . . erslugent die *Ungerer*, noch gotz gebürte 919 jor . . . strittent ab . . . mit den *Ungerern* und heiden: do wurdent die *Ungerer* gerwe erslagen . . .” (Jacob Twinger von Königshofen, ob. a. 1420.; l. GOMBOS II, 1210–1); X. sz.: „die *Unger*, als im sant Afra gesagt hett . . . 954. überzeugen die *Ungern* sant Ulrich . . . 993. . . ain künigin von *Unger* . . .” (Chronik der Stadt Augsburg; l. GOMBOS I, 695); XI. sz.: „duo demi vierden Heinriche / . . . von Tenemarc unz in Apuliam / van Kerlingin unz an *Ungiran* /” (Rhythmus de s. Annone archiepiscopo Coloniensi, ob. a. 1075., Das Annolied, script. c. a. 1100.; GOMBOS II, 1234); XI. sz.: „fucren ze tal in *Ungerlant* / . . . an im wären *Unger* und Priuzen, / Walhen, juden, Kriechen, Riuzen, / Bêheim, Pôlân, Schotten vil /” (Iohannes Enekel canonicus Viennensis, Fürstenbuch, a. 1246.; l. GOMBOS II, 1315); XII–XIII. század: „De Evropa . . . Pannonia *ûngerlant*, *vngerlant*, *ungerlant*” (Henrici Summarium Liber V. 14, lásd: E. STEINMEYER–E. SIEVERS, Die althochdeutschen Glossen III. i. m. 115); „De nationibus gentium . . . Romani wâlêha, waleha, walêa, wâlhe, . . . Saxones sahsṽn, . . . sâhsen, Rosci ruzin, . . . *Vngarii*, *Vngari*, *ûngere*, *ungere*, *ungure*, *ungêren*, *vnger*” (Liber VIII. 1.; i. m. 131); „De gentium vocabulis . . . *Ungarii* *Vngari* vel Pannonii *ungera*, *ungara*, *ungern*, Sclavi winida, winden . . .” (IV. 9.; i. m. 207). Vö. még HÓMAN i. m. 139. — Lásd még a 4. *H u n i* címszónál.

Hunger: XIII. sz.: „in Vngern lande ... in des konigs von Vngern lant ... aus *Hungern* ... in *Hungern* ... An den konig in Vngerlannt / Der dae Andreas wart gnant ... Elisabet von *Hungern* in Duringen ... zu *Hungern* ... aus *Hungerlandt*” (De vita Elisabethae, auctore Iohanne Rothe Luciliburgensi, c. a. 1434.; l. GOMBOS I, 316, 318, 322, 323, 326, 328, 330, 336).

Ongre, Onguer, Ongar, Ungher: XI. sz.: „Premierement furent il Troians, et de Troie vindrent et se herbergerent entre Ades et *Ongrie*; ce est a dire ... da Millain iusque en *Ongrie* ...; e di Troja venissero, e si albergassero entro Adige et *Ungheria*, cioè è a dire ... in terra d'*Ungheria* ...; 1062. ... Roi d'*Ongrie*, ... Ban d'*Ongrie*, et prist grant plante de *Ongres*, et maint Cuens d'*Ongrie* ...; Re d'*Ungheria* ... , il Bano d'*Ungheria*, e prese grande quantità d'*Ungheri* e molti Conti d'*Ungheria* ...; en Venise Alemans et Baivers, Franceis et Lombars, Toscans et *Ongres* ...; ... Toscani et *Ungheri* ...” (Martin de Canal: La cronique des Veneciens a. 1275.; l. GOMBOS II, 1560—1); 1212: „Coninck van *Ongarien* (3×), ... Coninck van *Ongaryen* ...” (Die jüngere Hochmeisterchronik. Chronicon equestris ordinis Teutonici; l. GOMBOS II, 850—1); XIII. sz.: „roi d'*Onguerie* (1×), ... roi de *Honguerie*, ... en *Honguerie* [többször]” (Ernoul et Bernard le Trésorier: Chronique; l. GOMBOS II, 909—12); 1301: „nouvelle de Alemagna et de *Ongaria*, ... in *Ongaria*” (Mario Mariglon: Epistola a. 1301.; l. GOMBOS II, 1559).

Honguer, Hungr: XIII. sz.: „roi d'*Onguerie* (1×), ... roi de *Honguerie*, ... en *Honguerie* (többször)” (vö. fent; l. GOMBOS II, 909—12); 1243: „rois de *Hungrie*, ... viers *Hungrie* ...” (Philippe Mouskès: Chronique a. 1243.; l. GOMBOS III, 1973, 1975).

Vegyes hangalakok és vegyesen előforduló népevek: 889: „gens *Hungarium*”, 894: *Ungaris*, 901. „gens *Hungarium*”; 906, 908, 911, 915: *Ungarii(s)* (Regino Prumiensis abbas: Chronicon, ob. a. 915.; l. GOMBOS III, 2038—40); 903: *Hungari*, 971: „propter neophytam *Vngarorum* gentem”, „ex nobilioribus *Vngaris*”, „*Vngarorum* natio”, *Vngari*, 1009: „in coniugium Stephanus regi *Vngariae*” (Schritovinus-Schreitwein: Catalogus archiep. et episc. Lauriacensis et Pataviensis eccl.; l. GOMBOS III, 2113—4); 924: „Rex Heinricus *Auares* ... expulit”, 937: *Auares*, 954—5: *Auares*, 949: *Ungris*, 973: „ad Quidilingeburg ... legati Grecorum, Beneventorum, *Ungariorum*, *Bulgariorum*, ...” (Thietmarus episcopus Merseburgensis: ob. a. 1018., Chronicon; l. GOMBOS III, 2201—3); X—XI. sz.: „*Ungariorum* gens, ... Constantinopolitana urbs ... Habet quippe ab aquilone *Hungarios*, Pizenacos, Chazaros, Rusios, ... Centebaldus vincitur. *Hungarii* interim ... vicinos *Hungarios* ... *Hungariorum* gens ... versi terga ceu in fugam *Turci*, ... cum *Turci* ... fugam simulant ... *Hungari* ... *Hungarii* ... Nunc mala *Turcorum* gens gaudet ... Taxis, *Hungariorum* rex ...” (Liudprandus episcopus Cremonensis, ob. a. 972., Antapodosis; l. GOMBOS II, 1469—74).

Agareni: 888: „Et Arnolfus in regnum elevatur. In cuius temporibus *Agareni* in istas regiones primitus venerunt” (Ann. Sangall. Maiores; l. HENKING 277, MMFH. IV, 386); 892: „Arnolfus contra Maravenses pergebat, et *Agarenos* ubi reclusi erant, dimisit” (ua.; l. MMFH. I, 143); 902: „*Agareni* a Baioariis ad brandium vocati, ubi rex eorum Chussol occisus est, et alii quam plurimi cum eo” (ua.; l. HENKING 277, MMFH. IV, 386); 908: „Baioariorum omnis exercitus ab *Agarenis* occiditur” (uo.); 925: „*Agareni* monasterium sancti Galli invaserunt” (ua.; HENKING 282); 926: „Qui autem Ungros *Agarenos* putant, longa via errant” (Ekkehardus: Continuatio Casuum S. Galli; l. GOMBOS I. 452); 926.

„Anno autem 926 . . . depopulantibus *Agarenis* paene totum regnum Belgicae Galliae” (Permutatio facta inter nobiles viros . . . et monachos S. Maximini Trevirensis; l. GOMBOS III, 1967).

Vandali: ad saec. IX.: „*Wandalis* Franciam, Brabantiam . . . ac Flandriam hostiliter invadentibus . . . Anthonius cum fratribus . . . martyrizati sunt in confinibus Brabantiae et Hannoniae. . . Et sic Flandria centum fere annis vaga mansit . . . [836.] . . .” (Catalogus et chronica principum Flandriae; l. GOMBOS I, 457); IX. sz.: „Quod per preces et merita beati Basoli *Wandalorum* exercitus redit. . . Francorum regnum eo tempore regem habuerat Carolum [sc. Simplicem] regis Ludovici filium [822–877.], ante cuius tempore hoc paganorum [Hungarorum] genus intra fines Franciae invisum incognitumque fuerat . . . Praedicta vero paganorum gens . . . De barbaro seu *Wandalo*, qui cornu altaris ut convelleret temere apprehendit . . .” (Miracula et translatio s. Basoli confessoris, ob. c. a. 620., auctore Adsona Dervensi abbate, ob. a. 992.; l. GOMBOS II, 1637); X. század e.: *Wandle*, *Wandre* (Garin le Lorraine oxfordi, illetve párizsi kéziratában az eredeti *Hongre* helyett, a magyarok X. sz. eleji lotharingiai betöréseit az arabok és a vandálok pusztításaival azonosítva, l. KARL LAJOS: Századok 1908: 770–1).

Pannonici: 899: „Arnolfus imperator obiit. Gentes *Pannonicae*, quas Ungarios dicimus, Italiam depopulantur” (Chronicon Wizziburgense ad a. 1057.; l. GOMBOS I, 692); stb.

A magyarokat még egyéb nevekkel is jelölik a németországi latin nyelvű források, de ezeknek nincs kapcsolatuk dolgozatunk témájával.

Néhány forrásban a *hun* – *avar* – magyar folytonosság gondolata is felbukkan, vö. ad saec. VII.: „Eodem tempore *Avares*, qui et *Huni* sive *Ungari*, audito morte regis Francorum Glotharii” (Godefridus Viterbiensis, ob. a. 1198. Pantheon; l. GOMBOS II, 1070); VIII/IX. sz.: „*Huni* id est *Ungari* . . . Karolo [Magno] subiciuntur . . . Karolus III [876–87]. Tunc etiam *Ungari* de Schitia a Pincernatis expulsi, *Hunos* seu *Avares* de Pannonia eiecerunt”. (Flores temporum, script. a. 1292/4.; l. GOMBOS II, 931); 906: „*Dalmaneci* . . . conduxerunt adversus eum *Avares*, quos modo *Ungarios* vocamus . . . *Avares* autem, ut quidam putant, reliquiae erant *Hunorum*. *Huni* egressi sunt de Gothis . . .” (Widukind; l. MMFH. IV, 388; GOMBOS III, 2660); 906: „*Dalmanitii* . . . conduxerunt adversus eum *Avares*, quos modo vocamus *Ungarios*, qui, ut quidam putant, reliquiae sunt *Hunorum*, . . . egressi a Gothis . . .” (Ekkehardus Uraugiensis abbas: Chronicon; l. GOMBOS II, 866); a már említett Godefridus Viterbiensis a szkítákról és avarokról mint a magyarok eleiről, a ”korábbi” magyarokról szól, vö.: „Describimus igitur regnum Babiloniorum, . . . Grecorum, Lombardorum et Hungorum et Gothorum et Pannonicorum, et regnum *Scitarum* et *Avarum*, id est *Ungarorum* primum” (l. GOMBOS II, 1069).

A magyarokra vonatkoztatott fenti népnevek közül a *huni* és *avari* nem feltétlenül csak archaizáló névhasználatként értelmezendő, hanem alkalmazásának magyarázata a közös „keleti” eredetben, a Duna-völgyi népekétől elütő nyelvben, antropológiai jellemzőkben, a sajátos szokásokban, a Duna-medencei folyamatos jelenlét tényében is keresendő. A szláv források magyarokra vonatkoztatott elnevezéseivel foglalkozva ugyanis azt a tapasztalatot szűrtem le, hogy általában csak clyan névösszetételekkel találkozunk, csak olyan népek nevei kapcsolódnak össze, amelyeknek viselői a múltban állampolitikai, nyelvi vagy földrajzi vonatkozásban kapcsolatban állottak egymással. MORVACSIK GYULA a bizánci források névhasználatából vont le tanulságokat, de ezek

— véleményem szerint — a nyugati forrásokra is érvényesek. Lássuk MORAVCSIK fejtegetéseit: A források helyes értelmezése, kritikai interpretációja céljából a kutatónak különös figyelmet kell fordítani a bizánci írókat általában jellemző archaizáló, klasszicizáló tendenciákra. Az ilyen identifikálás alapja vagy a földrajzi elhelyezkedés, tehát a lakóhely azonossága, vagy az etnikai jelleg rokonsága, vagy a nevek hasonlósága. A népnevek vizsgálatánál nem szabad szem elől téveszteni, hogy a bizánciak egyes idegen népek etnikai jelleméről, életmódjáról, szokásairól s egymáshoz való viszonyáról egyes esetekben megbízható értesüléseket nyertek. Egyes népnevek (pl. *Ounnoi, Tourkoi*) használata nem mindig az archaizálásban gyökerezik, hanem esetleg az illető népek életében történt politikai és szervezeti változások reális tükröződése (MORAVCSIK, Bevezetés a bizantinológiába. Bp., 1966. 101—2, 82; *Uő.*, ByzTurc. I, 198—9, II, 13—7; KIRÁLY, 811. év 36—7).

Az *Ungri, Ungari, Hungri, Hungari* nevekkel HÓMAN BALINT foglalkozott idézett munkájában. Vö.: A IX—XI. században a szomszédos szlávok és bizánciak a magyarokat *ungre* (**ogre*) és *Oüggroi* néven ismerték. A IX. század végén, amikor a magyarok betöréseik révén a nyugati országokban ismertté lettek, a szláv *ungre* név a németországi irdalmi latin nyelvben *Ungri* alakban honosodott meg, s a XI. század közepéig általánosan használatban volt. A német köznyelvben a szláv *ungre* a hangtorlódás kiküszöbölésével egyes számú *Ungar* > *Ungari* > *Ungere* > *Unger* alakká formálódott. Az *Ungar*-ból már a X. század első éveiben létrehozott latin *Ungari* a XI. század közepe óta azonban — az *Ungri*-t kiszorítva — általánosan használt alakká lett, s egyes számban az *Ungarus* is használatos volt. A X. század közepén alkotott *Ungarii* alak is szórványosan jelentkezik. A X. század elején a német *Ungar* és a latin *Ungri, Ungari* alakokból a németekkel szomszédos francia nyelvterületen **Hungar, Hungri, Hungari* alakok keletkeztek, amelyek ott a X., XI. században *h* nélküli alakokkal párhuzamosan éltek, vö. ófrancia **Ungre* > *Ongre* > *Ongrois* és *Hungre* > *Hongre* > *Hongrois* (HÓMAN i. m. 129—58, 150). HÓMAN ezeket tudta kikövetkeztetni a rendelkezésére álló adatokból, de ő csak a IX. sz. közepe—XI. sz. közötti adatokra támaszkodott. Érdekes, hogy GOMBOS sem közölte hatalmas forrásgyűjteményében az általunk felfedezett VIII—IX. századi *Ungarus, Hungarius*, stb. személyneveket, noha ezek a későbbi *Ungri, Ungari* stb. népnévvel minden valószínűség szerint összefüggenek.

A magyarokat jelölő nevek közül az *Agareni* megnevezés is figyelmet érdemel. Az *Agareni* név egyedül az Ann. Sangall. Maiores-ben fordul elő. E név ellen már Ekkehard tiltakozik a Continuatio Casuum S. Galli-ban: „Qui autem *Ungros Agarenos* putant, longa via errant.” Az *Agareni* egyébként a *Hagar* névvel függhet össze, és annyit jelent, mint Hagar utódai, izmaeliták (vö. St. Gallen i. m. 277; HÓMAN i. m. 131; a XI—XVI. századi bizánci források az *Agarēnoi* névvel a mohamedán törököket — a szeldzsukokat, oszmánokat és a tatárokat — jelölik, l. MORAVCSIK, ByzTurc. II, 62). A fentieket figyelembe véve esetleg arra gondolhatunk, hogy a krónikás az *Agareni* névvel a magyarok vallására akart utalni.

Néhány forrás a honfoglaló magyarokat úgy említi, mint akiket azelőtt nem ismertek, nem hallottak róluk, s most első ízben jelennek meg területükön. Vö.: 862: „Sed et hostes antea illis populis inexperti, qui *Ungri* vocantur” (Ann. Bertiniani); 888: „*Agareni* in istas regiones primitus venerunt” (Ann. Sangall. Maiores); 889: „gens *Hungarum* . . . retro ante seculis ideo inaudita quia nec nominata” (Reginonis Chron.); IX. sz.: „*Ungariorum* gens . . . nobis omnibus

tunc temporibus habebatur ignota” (Liudprandus episcopus Cremonensis, ob. a. 972., Antapodosis; I. GOMBOS II, 1469); IX. sz. „Francorum regnum eo tempore regem habuerat Carolum regis Ludovici filium, ante cuius tempore hoc paganorum [Hungarorum] genus intra fines Franciae invisum incognitum-que fuerat” (Miracula et translatio s. Basoli confessoris; I. GOMBOS II, 1637). Az itt idézett adatok tehát a magyar–avar–hun folytonossági elmélet és a magyarok korai Duna-medencei jelenléte ellen szólnak.

Ugyanakkor azonban a magyarokra vonatkoztatott archaizáló neveket nemcsak a latin nyelvű forrásokban (*Huni, Avari*), hanem a bizánci emlékekben is találunk, vö. „... *ungrok*, ... *hunok*, ... *türkök* [‘magyarok’]” (ad a. 836/7.: Leonis Grammatici: Chronographia; I. GrIzv. V, 156); „... *ungrok*, ... *hunok*, ... *türkök*” (ad a. 836/7.: Georgius Monachus Continuatus; I. GrIzv. VI, 136; vö. KIRÁLY, 811. év 36). S itt újból idézem MORAVCSIK szavait: Egyes népnév (pl. *Oŭnnoi, Toŭrkoï*) használata nem mindig az archaizálásban gyökerezik, hanem esetleg az illető népek életében történt politikai és szervezeti változások reális tükröződése (Bevezetés a bizantinológiába i. m.). Vagyis a magyarok korai Duna-medencei jelenlétét tagadó és az itt élt keleti eredetű népekkel rokonító, sőt azonosító forrásokat is találunk.

Ennek az ellentmondásnak a feloldása talán abban keresendő, hogy a hunok és az avarok birodalma (és hasonlóképp a magyarok népe) etnikai szempontból nem volt egységes, hanem több népet, törzset, népcsoportot, néptörzset foglalt magában. Ugyanakkor azonban a szomszédos népek leggyakrabban csak az államszervező nép nevén tartották őket számon, s a birodalomhoz tartozó többi népet, népcsoportot saját nevükön alig emlegették.

Bizonyára feltűnhetett, hogy a bemutatott forrásokban a magyarok saját, egyéni neve, a *magyar*, nem fordult elő. Pontosabban szólva a VAR. és PIPER (II, 251₂₈) alapján idézek egy hasonló hangzású személynevet: „*m* 18 *Mager*—*Meger* 64^{B4}” (*Meger*: Nomina Fr(at)r(um) de Coenobio quod Senonicas nominatur; ‘Senones, Senonais, Franciao. — Champagne’), s noha e név eredetével és jelentésével nem vagyok tisztában, és sem *Mager*, sem *Moger* változata nem található, ritka előfordulása miatt — egyetlen adat — mégis idézem. Közismert, hogy a *magyar* népnév a külföldi forrásokban alig lelhető fel. Vö.: ad a. 870: *M.g.gh.r* (Ibn Ruszta, X. sz. e.; I. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. 1975. 86, 279; CZEGLÉDY KÁROLY magyarázata: ez a bizonytalan olvasatú név nyilvánvalóan a magyarokat jelöli, mivel azonban az arab források legnagyobb része azonosnak tekinti a magyarokat és a baskírokat, lehet, hogy a *m.dzs.gh.r madzsghir*-nak olvasandó, és valójában a baskírok nevével azonos; ‘magyar’-ként értelmezi T. LEWICKI, *Żródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny*. II/2, 94; KIRÁLY, *Nazvanie vengrov Ugri*: Hungaro-Slavica 1983: 167.); ad a. 950: „Peoni g[lago]ljeměi *Ougri*, iže sami naricajuťsę *Magerě*” (Protivъ Latinjanъ, XIV. sz.; I. KIRÁLY, *Nazvanie i. m.* 169); 950: „B тоŭ нѣкѣ. G. тоŭ *megērē*. D. kourtougermátou. . . .” (törzsnévi jelentésben, vö. MORAVCSIK, BábKost.: De adm. imp. 40/4; JAKUBOVICH EMIL—PAIS DEZSŐ, *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs, 1929. 8); „De adventu Hungarcrum (Ungarcrum). His fere temporibus pars aliqua gentis Massagetarum egressa de regione sua, que *Mageria* nuncupatur . . . totam Pannoniam ex utraque parte Danubii occupavit . . . Erant enim pagani crudelissimi, prius vocabantur Hunni (Unni), postea sunt Hungari (Ungari) nuncupati” (Thomas Spalatensis archidiaconus, ob. a. 1268., *Historia*; I. GOMBOS III, 2223); „Ugri, qui ipsorum lingua *Maegari* vocantur, una gens est, non in plures nationes divisa, ut caeteri Germani” (Aventinus, ob. a. 1534;);

l. GOMBOS I, 341); 1200 körül: „p(er) ydioma alienigeno(rum) hungarii et in sua lingua p(ro)p(ri)a megerii uocant(ur); Gens itaq(ue) hungaror(um) . . . p(er) ydioma suu(m) p(ro)p(ri)u(m) *dentumoger* dicitur” (PAIS DEZSŐ—GYÖRFFY GYÖRGY, Anonymus: *Gesta Hungarorum*. Béla Király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Bp., 1975. 77, 82).

Mint láthattuk, a németországi forrásokban a *magyar* népnév a fent idézett bajorországi Abensbergből származó Aventinus Annalesén kívül talán nem is szerepel. S ennek a magyarázata valóban az lehet, hogy az idegenek a magyarokat (a magyar törzseket, a magyar néptöredékeket) nem saját egyéni nevükön nevezték.

5. Most, hogy az *Ungar(us)*, *Hungar(us)*, *Ungri*, *Ungari*, *Hungari*, stb. neveket tartalmazó forrásokat megvizsgáltuk, a vonatkozó irodalmat áttekintettük, s ezeket értelmezni próbáltuk, elérkezett az ideje annak, hogy a tanulságokat megfogalmazzuk. — A forrásanyaggal kapcsolatosan azt kell még egyszer hangsúlyoznom, hogy nem sikerült minden forráshoz hozzájutnom, s ezért a jövőben további adatgyűjtés válik szükségessé.

Először arra szeretnék válaszolni, hogy népnévből keletkezhet-e személynév, s továbbá hogy e személynév meddig őrzi meg etnikai jelentését. A kérdés első részére a források lényegében már választ adtak, mivel a már idézett *Bulgar*, *Cuozhari*, *Sahs*, *Swab*, *Walahu*s nevek népnévből keletkezett személynevek. Az ilyen típusú személynevek, vö. *Böhme*, *Franke* stb. ma is élnek a német nyelvterületen (RUDOLF KLEINPAUL—HANS NAUMANN, *Die deutschen Personennamen*. Berlin—Leipzig, 1921. 105). S a régi magyar személynevek között is található etnikumot jelző nevek, vö. *Beseneu* 1095., *Bulgar* 1138/1329., *Koaliz* 1138/1329., *Caliz* 1141—6., *Cun* 1171., *Scicul* 1095., *Scerecin* 1138/1329., *Tatar* 1211., *Lengen* 1095., *Hwruat* 1138/1329., *Uruzdí* 1095., *Cheh* 1255—1280. (PAIS DEZSŐ, Régi személyneveink jelentéstana. Bp., 1966. 2. kiad., 23—4), *Totti* 1138/1329. (TESZ. III, 951). Nehezebb válaszolni arra, hogy az ilyen típusú személynevek mennyi ideig maradnak az etnikai hovatartozás hordozói, és mikor szűnik meg népnévi jelölő szerepük. Az etnikai jelölő funkció nyilván az idegen befogadó nép között történt letelepülés pillanatában a legerősebb, majd ez a beilleszkedés folyamatában gyengül, míg végül a beolvadás eredményeképp az etnikai megkülönböztető funkció megszűnik. Természetesen előfordulhat az is, hogy az újabb csoportok érkezése erősíti az idegenbe szakadt népcsoport együvé tartozásának tudatát, s így módon a személynév etnikai megkülönböztető funkciója is erősödhet. S mindaz, amit itt elmondtunk, az *Ungarus*, *Hungar*, *Hungarius* stb. személynévre is vonatkoztatható.

A *Hungarius*, *Hunger*, *Hunker*, *Unger* személyneveknek a germán *hūn* 'medvebocs' jelentésű szóból való származtatásával szemben — nem zárva ki némely itt idézett *h* kezdetű személynév német (alaman, bajor, frank) közszói eredetét — e személyneveknek, valamint az *Onger*, *Wanger* változatoknak a török *on(o)gur*, *un(o)gur*, *hun(o)gur* népnévből való eredeztetését látom valószínűbbnek az alábbi indokok alapján:

Nem látszik indokoltnak az a névcsoportosítás, amelyet GEUENICH valószínűsít meg, s amellyel ő a szerintem összetartozó neveket egymástól elválasztja, vö. *h* 589 *Hūn gair*: *Hun garius*, *Hun ger*, *Hun ker*, *Un ger* (*h* nélkül!); *u* 824 *aun gair*: *Onger*, *On geri*; *w* 118: *wan gair*: *Uuan ger*, *Uuan ker*.

A tárgyalt személynevek szókezdő *h* nélkül (*Ungar(us)*, *Unger*, *Onger*), *h*-val (*Hungarius*, *Hungaer*, *Hunger(us)*, *Huonger*) és *w*-vel (*Wanger*) is előfordulnak. S ami e nevek eredetét illeti, a német szakirodalom alapján már

közöltem a *h* és *u* kezdetű személynevek nem mindenben egyező etimológiáit. A nevek német származtatásával kapcsolatos bizonytalansági érzésünket még az alábbiak is fokozzák: az *Onger* név sem személy-, sem földrajzi névként nem szerepel A. BACHnál (Deutsche Namenkunde. Registerband i. m.), és hasonlóképp nem idézi E. FÖRSTEMANN (Altdeutsches namenbuch. I. Personennamen i. m.) és J. K. BRECHENMACHER sem (Et. Wb. d. Deutschen Familiennamen i. m.); a *Wanger* név — BRECHENMACHER számomra nem túlságosan meggyőző magyarázata szerint — a *Wagner*-ből keletkezett hangátvetéssel (i. m. II, 716).

Az egyes változatok elterjedését és gyakoriságát az alábbi csoportosítás szemlélteti: *o*:- Chambituna 'Kempton' 2 ×, S. Germani 'St. Germain-des-Prés/Paris', Morbach 'Murbach'; — *u*:- Glatt — St. Gallen, St. Gallen, Cremifanense 'Kremsmünster', Noua 'Brescia', ? (helységnév nélkül), Trajectum 'ad Mosam, Maastricht' (Németalföld), Posen 'Poznań'; — *h*:- Weissenburg, Tuttlingen/Emmingen — St. Gallen, Klengen — St. Gallen, Conuentus Siluacensis 'Saint Servais' (Franciao. — Aisne), Conuentus Carisiacensis 'Quierzy' (Franciao. — Aisne), Trajectum 'Maastricht' (Németalföld), Liptingen — St. Gallen, Salisburgum 'Iuvavum, Salzburg' — Mosabyrga 'Moseburga, Moosburg' (Felső-Bajoro.), St. Gallen 3 ×, S. Petri — Otmari — Bertini 'Teruanensis, Théroutanne' (Flandria), St. Gallen 7 ×, Salisburgum 'Salzburg' 2 ×; a VAR. adatai: St. Gallen, St. Bonifacii 'Fulda' 2 ×, ua. 2 ×, Chambituna 'Kempton', Etinheim 'Ettenheimmünster', Mons Uiridis 'Monteverde' (Olaszo.), ? (helységnév nélkül), Uttinburra 'Ottobeuren', ? (3 ×; helységnév nélkül), Senonicas 'Senones, Senone' (Franciao. — Vogézek); — *w*:- Hofs — St. Gallen, Glatt — St. Gallen; a VAR. adatai: St. Gallen, Magnus locus 'Manglieu' (Franciao.) 2 ×, Offinuillare 'Schuttern', Mosabach 'Mosbach', Noua 'Brescia' 2 ×, ? (6 ×; helységnév nélkül), Tuberis 'Müstair'; Augia Dives 'Reichenau'.

A csoportosításból kitűnik, hogy legtöbb a *h*-val kezdődő személynév (35), utána nagyszámban a *w*- kezdetűek következnek (17), míg a *h*- nélküli személynevek kisebb számban szerepelnek (*u*- 9, *o*- 4).

Kimutatható továbbá, hogy egy-egy változat nem kötődik egyetlen helységhez (területhez), vö. Kempton: *o*-, *h*-; Noua 'Brescia': *u*-, *w*-; Maastricht: *h*-, *u*-; St. Gallen- *u*-, *h*-, *w*-. St. Gallenben az egyes változatok megoszlása: *o*- 0, *u*- 2, *h*- 14, *w*- 3.

A *h*-kezdetű személynév földrajzi elhelyezkedését tekintve megállapítható, hogy elzárshi (Hornbach, Weissenburg, Murbach), alamann (St. Gallen, Reichenau, Kempton, Ottobeuren, Ettenheimmünster, Schuttern), bajor (Müstair, Salzburg, Kremsmünster, Moosburg), frank (Mosbach, Fulda), valamint francia (Senones, Manglieu, Paris/S. Germain-des-Prés, Saint Servais, Quierzy), flandriai (Théroutanne), németalföldi (Maastricht) és olasz (Brescia, Monteverde) területen fordul elő. Úgy tűnik tehát, hogy HÓMAN magyarázata, mely szerint a *Hungri* (< *Ungri*) népnév szókezdő *h*-ja a francia környezet hatására keletkezett, csak bizonyos fokig vehető figyelembe.

A szókezdő *h* inetimologikus eredetű is lehet, erre egyrészt abból következtethetünk, hogy a németben a magánhangzóval kezdődő személynevek — mint arra már rámutattunk — *h*-val is bővíülhetnek, másrészt a 'magyar' népnév a német nyelvterülettel szomszédos nyelvekben *h*- nélküli alakban (*o*-, *u*-, *a*-) is előfordul. Vö. középnémetalföldi *Onger*, *Honger*, németalföldi *Hongaar*, dán *Ungarer*, svéd *Ungrare*, angol *Hungar(ian)*, erdélyi *Anger*, luxemburgi *Onger*, francia *ongre* 'equus humnicus, ungaricus' (GRIMM, DWb. XI/III. i. m.); *Hungres* (1080: „L'altre est de Hums e la terce de Hungres”; l.

La Chansen de Roland. Publiée et traduite d'après le manuscrit d'Oxford par JOSEPH BÉDIER. Paris, 1982. 270), *Hongres* (1532: „Hunnisci equi ex Hungaria, vulgo *Hongres*”. Vegetius lib. 4. Artis veterin. c. 6.; I. C. D. DU CANGE, Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis. III, Parisiis, 1733. 1260), *Ungereh* („Ungareh”. Vetus Glossarium, collectioni Dionysii Exigui . . . : „Seditiosus, . . . qui dicitur in rustica parola *Ungareh*”; I. DU CANGE i. m. Tomus VI, 1677), *hongre* (XVI. sz. 'herélt ló'; I. É. Littré, Dictionnaire de la langue française. II. Paris, 1885. 2039), *Hongre*, *ongre* (a XVI. századig használatos, a németországi latin *hungarus*-ból; I. PAUL ROBERT, Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. Paris, 1981. 936), *hongre* (XV. sz. 'magyar ló'; i. h.), *hongrer* (XVI. sz. 'herélni'; i. h.). Vö. még a már idézett francia és olasz *Ongre*, *Onquer*, *Ongar*, *Ungher* adatokat. KARL LAJOS azt írta, hogy az ófranciában is léteztek *h*- nélküli alakok: *Ongre*, *Ongrois*, *Ongaria* — a *h*-val kezdődő változatok mellett: *Hongre* stb. Megemlíti, hogy a kalandozó magyarok 910–917 táján jelentek meg Lotharingiában, s a franciák máris a magyarok *Hungri* nevét próbálják értelmezni, amint erről Dado verduni püspökhöz 890–924 között írott levél vall (KARL LAJOS, Magyarország a lorrainei költészetben és hagyományban: Századok XLII [1908.], 771–2).

Megjegyzendő még, hogy a franciában és általában a román nyelvekben az eredeti szókezdő *h*- gyakran elmarad, vö. *homo* 'Mensch, Mann': rumén *om*, óolasz *uomo*, engadin *um*, friauli *om*, francia *home*, *on* 'általános alany', óprovenszál, ókatalán *om* (W. MEYER-LÜBKE, Romanisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1935.³ 349), *hom*, *um* (1080., 1125., 1150. 'férfi, vazallus; személynévmás'; I. A. J. GREIMAS, Dictionnaire de l'ancien français jusqu'au milieu du XIVe siècle. Paris, 1969. 453).

Úgy látszik tehát, hogy valamennyi felsorolt névváltozat — *h*-t inetimologikusnak véve — megmagyarázható a török *on(o)gur*, *un(o)gur* népnévből: az *on-* (*on-*) tő szókezdő *ō*-ja az ófelnémetben *o-*, *uo-*, *ua*-változatokat ad (vö. *Onger*, *H* + *uonger*, *Wanger*); az *un-* (*un-*) tő *u*-ja az ófn.-ben megőrződik (vö. *Ungar*, *Ūnger*, *H* + *ungar*, *H* + *unger*); az *on(o)gur*, *un(o)gur* népnév *-gur* tagja az ófn. nyelv szóképzési rendszeréhez illeszkedve az *-āri* vagy *-ēri* végződésű német főnevek (népnevek) csoportjához idomult (HÓMAN i. m. 130–40), de az *-ar* végződés esetében a latin *-arius* suffixum hatása sem zárható ki (vö. *Marh-arii*, *Boio-arii*, I. A. BACH, Deutsche Namenkunde I/1, 173); a szóeleji *h*- német vagy francia inetimológikus *h*-ként, esetleg a *hun* és *hun(o)gur* népnév szókezdő *h*-jának a hatásaként értelmezhető.

A további megválaszolandó kérdés, hogy az *Ungarus* stb. személynév és az *Ungri* stb. népnév között etimológiai és jelentéstani vonatkozásban van-e valamilyen összefüggés? Erre a feltételezett összefüggésre próbáltam fényt deríteni a közölt adatok alapján. Igaz, sok forrást nehéz értékelni, mivel nem tudjuk, hogy a szóban forgó adat a helyi gyakorlatot (kiejtést), a scriptor magával hozott ismeretét avagy egy régebbi forrás hagyományát tükrözi-e. Ezeket a tisztázatlan kérdéseket félre téve csupán a források adataira támaszkodva — a kikövetkeztethető tanulságok levonása érdekében — felsorolom az ismertebb helységekhez köthető névváltozatokat, először a személyneveket, majd a népneveket. Vö.: Weissenburg: 797–809: *Hungarius*; 906–955: *Ungarii*, 936., 955. *Ungarii*. — St. Gallen: 731/6: *Ungarus*, 761: *Hungaer*, VIII/IX. sz.: *Hunger* (3×), 817: *Hunger*, 820, 821: *Hungarius*, 854, 859: *Hunger*, 926: *Ungarus*, 926: *Ungar*; 926: *Ungri*, 926: *Ungari*, 926, 955: *Ungarii*, 926: *Ungri*, *Hungri*. — Salzburg: VIII/IX. sz.: *Hunger* (3×), XI. sz.: *Huonger*; 880: *Ungari*,

XI. sz. e.: *Ungari*. — Freisingen: IX/X. sz.: *Ungari*, X. sz. *Ungarii*. — Fulda: IX. sz.: *Hunger*; 892: *Ungari*. — Prüm: 889, 954: *Hungari*, 894: *Ungari*, XI. sz. e. *Ungarii*. — Augia Dives: IX. sz. *Wanger*; 892: *Ungarii*, 899: *Ungari*, 954: *Hungari*. — Kempten: IX. sz. *Hunger*, *Onger*. — Luxeuil: 937: *Hungari*. — Sesto: 760: *Ungari*.

A fenti csoportosításból az alábbi tanulság vonható le: A legrégebbi adat *u*-val kezdődő személynévre vonatkozik: *Ungarus* 731/6. St. Gallen. — A legtöbb név St. Gallenhez köthető, s itt a személynév és a népnév egyaránt található *h* nélkül és *h*-val, azzal a különbséggel, hogy több személynév *h*-val kezdődik, míg a népnév több esetben *h*- nélkül szerepel. — Weißenburg esetében a személynév *h*-val kezdődik, míg a népnév *u*-val. — Hasonló képet mutat Salzburg is, de itt négy *h*-s kezdetű személynév van feljegyezve.

Úgy látszik tehát, hogy a *h* nélküli és a *h*-val kezdődő névváltozatok egymással keverednek. — Az is megfigyelhető, hogy *h* kezdetű személy- és népnév a német nyelvterületen kívül is előfordul, vö. Carisiacum (Quierzy, Franciaország. — Aisne), Gemeticum (Jumièges, Franciaország. — Seine-inf.), Olaszo., Verdun, Laubiensis (Laubacum 'Lobbes', Belgium — Hennegau), Vedastus (St. Waast, Franciaország. — Pas-de-Calais), Uticensis (l'Ouche, Franciaország. — Orne), Luxovium (Luxeuil, Franciaország. — Haute-Saône), stb.

Hasonlóképp az *Onger* személynév német és francia területen is feltűnik, vö. IX. sz., IX/X. sz. Chambituna (Kempten, Bajorország), IX. sz. s. Germani (St. Germain-des-Prés/Paris), IX. sz. Murbach (Elzász). Ugyanakkor ez a névváltozat német területen népnévként ismeretlen, ellentétben a franciával, hollanddal és az olasszal, vö. *Ongre*, . . . : XI. sz. (francia), 1212. (holland), XIII. sz. (francia), *Ongaria*: 1301. (olasz). — Ami a német nyelvhasználatot illeti, ott az *Unger/n*, *Hunger/n* változatok voltak honosak.

Áttekintve az *Ungarus*, . . . személynév és az *Ungri*, . . . népnév egyes változatait a történeti források alapján, megkísérelve ezeket helyhez kötni és nyelvtörténeti vonatkozásban értelmezni, úgy látom, hogy a személynév és a népnév nem választható el egymástól, mivel mindkettő az *on(o)gur*, *un(o)gur* népnévből származik.

A fenti változatok elterjedésében a szláv közvetítés feltételezése sem zárható ki, ez esetben is azonban a fent vázolt eredményt kapjuk: a török *on(o)gur* népnév a szlávoknál a VIII–IX. században még orrhangú *o*-nal hangzott, a *g* megmaradt, míg az *-ur* végződés *-ör*-rá alakult (ejtsd: gyenge *u*-val), vagyis: *ogör* (ejtsd: *ongur*). Tehát akár közvetlen onogur–német, akár közvetett onogur–szláv–német átvételre gondolunk, a kiindulási hangalak ugyanaz.

Már szó esett arról, hogy a források vallomása szerint a bolgárok (köztük az onogurok) már az V. század végétől jelen vannak a Kárpát-medencében, így Pannóniában is. A hivatkozott vagy idézett források közül különösen Fredegarii Scholastici Chronikonja fontos számunkra, mivel azt mondja el, hogy a bolgárok bajor és karantán területen is letelepedtek. 631-ben az avarok a bolgárok veresége után kilenc ezer bolgárt családotul kiűztek Pannóniából, ezek a bajoroknál átmeneti szállást kaptak, majd a frankok legyilkoltatták őket, de egy vezérük hétszáz bolgárral a vinidek (karantán szlávok) területén talált menedéket (MMFH. I, 20–4). Igaz, a forrás „bolgárok”-ról szól („Bulgaris”, „Burgarus”), de ne feledjük, hogy más források ez időben még „onogur-bolgárok”-nak is mondták őket. De hivatkozhatunk az Orosz Őskronikára is, amely „fehér ugrok”-ról („Ugri Bélii”) ír, akik Iraklij császár idejében (610–41.)

jelentek meg és telepedtek le a Duna mentén a slovének földjén. S mint tudjuk, az Orosz Őskrónika XI. századi *Ugri* alakjának eredeti ócrosz hangalakja *Ųgŕe/i* volt, s ez az *on(o)gur* népnevet rejti magában.

A bolgárok, az onogurok tehát német, sőt karantán szláv területre is eljutottak és ott letelepedtek. De ha fogságba is estek, akkor sem várt rájuk feltétlenül halál, hanem a győztes saját szolgálatába igyekezett őket állítani — megtéríteni és letelepíteni. Ilyen történetet mond el Ekkehard szerzetes, aki a magyarok 926. évi Sankt Galleni kalandozása kapcsán egy sebesült „Ungar”-ról azt írja, hogy ez megkeresztelkedett, megnősült és fiai születtek (Ekkehardus, *Continuatio Casuum S. Galli*). S hasonlóképp Dagobert frank királyról is azt olvassuk, hogy a szlávokat és az avarokat-magyarokat meghódoltatta és adófizetőivé tette: *ad saec. VII. „Dagobertus, commoto exercitu Francorum . . . coniunctis secum Saxonibus . . . Slavos et Avaros, quos dicimus Hungros, domuit, sibi tributarios effecit”* (*Chronicon Vedastinum, script. a. 1090.; l. GOMBOS I, 687*).

S most érkezünk el ahhoz az igen fontos kérdéshez, hogy a VIII–IX. században feljegyzett *Ungar, Hungar, Onger, . . .* nevű személyek milyen nyelvűek lehettek. Erre a kérdésre jelenleg még nem tudok egyértelmű választ adni. Ezért úgy fogalmaznék, hogy a legkorábban bejegyzett személyek feltehetően onogur nyelvűek voltak, de e nyelv pontosabb meghatározására nem tudok vállalkozni. Mégis mindenelőtt onogur-bolgárokra, vagyis bolgár-török nyelvűekre lehetne gondolni. Emellett szól az is, hogy az onogur ’magyar’ aznosságra ezideig még nem találtam meggyőző forrástörténeti bizonyítékot, így például az idézett német források sok tízezer személyneve között — a VIII. század 2. harmada és a IX. század első fele közötti időszakban — finnugor jellegű korai magyar név még nem került elő. Ugyanakkor e forrásokban alpesi román, szláv, északi germán, stb. neveket találunk lejegyezve, sőt egy-két töröknek tűnő név is előbukkan, vö. *Ed, Chancar, Chancarchur, Teginbold, Subar* (PIPER i. m. Index).

Ugyanakkor azonban tény az, hogy amikor a német források a honfoglaló és kalandozó magyarokról írnak, az itt-ott előforduló egyes számú *Ungar* alak mellett (926. Ekkehardus, *Continuatio Casuum S. Galli*) a többesszámú *Ungri, Ungari, Hungri* adatok is mindig ’magyarok’-at jelölnek. Kiegészítésként az egyes számú alakok létezésére vö. még: 631: „Burgarus” Fredegarii Scholastici *Chronicon*; VIII. sz. közepe: „Avares . . . Avarem” Pauli Diaconi *Hist. Langobard.* (MGH. Script. Tomus 48.).

A fenti ellentmondást úgy vélem feloldhatónak, ha élünk azzal a tanulással, ami az Azovi-, Káspi- és Fekete-tenger felett lakó *onogur* ’török nyelvű nép’ > *Ųgŕe* ’magyarok’ elnevezésből kínálkozik. A névátvitel és ennek eredményeképp a jelentésváltozás bekövetkezésére az alábbi három tényező (esetleg ezek együttes fellépése) szolgálhat magyarázatul: a) Állampolitikai: a finnugor jellegű nyelvet beszélő magyarok eleinek egyik csoportja az áltái nyelvű onogurok törzsszövetségéhez tartozott mint szövetséges, csatlakozó vagy legyőzött nép, s ezért a szomszédos népek az uralkodó törzs nevét rájuk is átvitték, vagyis onoguroknak nevezték őket. b) Nyelvi: az onogurok népe vagy legalábbis ennek egyik csoportja elhagyta saját nyelvét, s a törzsszövetségükhöz tartozó magyarok nyelvével cserélte azt fel, de a szomszédos népek, a keleti szlávok az így nyelvileg egységesült népet is onogurnak, *Ųgŕe*-nek nevezte. c) Földrajzi: az onogurok elhagyták egykori lakóhelyüket, a magyarok elei továbbra is ottmaradtak a törzsszövetség régi területén, s a szomszédos népek

a területi azonosság elve alapján őket továbbra is e terület régi nevével illették (KIRÁLY, 811. év 22).

Ehhez hasonlóan a németek (bajcrok, alamannok, . . .), az alpesi románok és szlávok az *on(o)gur*, *un(o)gur* névvel mindenekelőtt a tulajdonképpeni onogurokat nevezték, továbbá a velük együtt érkezett népcsoportokat, s feltehetőleg a velük szövetséges vagy alávetett magyar elemeket is. S amikor a honfoglaló magyarok tömegei a IX. század végén a Duna-medencében megjelennek, a német krónikások újból az *onogur* > *Ungri*, *Ungari* stb. névvel jelölik őket. Párhuzamként a bolgárookra lehet hivatkozni, akiknek első népcsoportjai már a 681. évi honfoglalás előtti időkben, az V. század végétől kezdődően érkeztek a Kárpát-medencébe.

Mint ismeretes, a beolvadás, a nyelvi asszimiláció némelykor későn következik be. Példaként a bolgárokat említem meg. Paulus Diaconus arról ad hírt, hogy „Vulgarum rex Alzeo” 663-ban népével együtt Itáliába vonult, és ott Grimoald langobárd királyhoz csatlakozott, aki Benevento (Campania, Dél-Itália) környékén telepítette le őket. S ezek a bolgárok Paulus Diaconus idejében (790 körül) még ott éltek s „Vulgares”-eknek nevezték őket („dux Alzeo . . . ad Italiam adduxisse. Unde usque hodie eorum in quibus habitant vicos Gepidos, *Vulgares*, Sarmatas, Pannonios, Suavos [Allamannorum patria], Noricos . . . nominibus appellamus”; vö. Pauli Diaconi Hist. Langobard. V. cap. 29; MGH. SS. Tomus 48., 154; I. MILKO KOS, O bolgarskem knezu Alcio-ku in slovenskem knezu Valuku: Srjednjeveška kultura . . . zgodovina Slovencev. Ljubljana, 1985. 145–50). Asparuch bolgárjai 680-ban foglalták el az Al-Duna vidékét, de nyelvüket — a bolgár-török nyelvű feliratok vallomása szerint — csak a X. században hagyták el, egyszersmind *bolgár* nevüket a balkáni szlávokra örökítették. A bolgár-törökök beolvadásában, a nagy számú szláv lakosság mellett, szerepe volt a 893-ban egyházi és állami nyelvvé emelt óbolgár (bolgár-szláv) nyelvnek is. S ha most a bulgáriai körülményeket a német vagy szlovén területen élő vagy a Pannóniában maradt bolgárokkal (onogurokkal) hasonlítjuk össze, egy lényeges különbség állapítható meg. Az utóbbiaknál a vallás és az állam nyelve nem egy élő, hanem egy holt nyelv, a latin volt, amely a beolvadást nem segítette elő. A fentiekből tehát arra lehet következtetni, hogy a német (bajcok stb.) és szlovén (karantán) területen élő, illetőleg Pannóniában maradt bolgár-onogurok — s a közöttük élő más népcsoportok és néptörzsek, így a magyarok is — nyelvüket sokáig megőrizhették. Vagyis, tanulságos párhuzam kínálkozik: a bolgárok (bolgár-törökök) nyelvüket elhagyva nevüket a balkáni szlávokra hagyták örökségül, míg az onogurok (onogur-bolgárok) török nyelvüket elfelejtve nevüket a finnugor nyelvcsaládhoz tartozó magyarokra örökítették.

A források kutatását, tanulmányozását tovább kell folytatni, ugyanis ennek eredményeképp további adatok, újabb eredmények birtokába juthatunk. Elgondolkodtató például az, amit Ekkehard ír, hogy a magyarok 926-ban a S. Galleni kolostorba egy foglyul ejtett klerikust hoztak magukkal, aki a magyarok nyelvét jól tudta: „ipse [Heribaldus] sibi et clerico cuidam praeda capto sellulas posuit . . . Clericus . . . linguae bene eorum sciulus” (Ccontinatio Casuum S. Galli; GOMBOS I, 450). Honnan került elő ez a magyarul tudó klerikus, amikor Theotmar salzburgi érsek 900. évi levelében még a magyarok pogány szokásai miatt panaszkodik? Vö.: „Az említett szlávok [’morvák’] azzal vádoltak bennünket [’bajcokat’], hogy a magyarokkal együtt meggyaláztuk a katolikus vallást, és kutyára vagy farkasra és más istentelen és pogány tár-

gyakra esküdtünk” (MMFH. III, 240–1). Továbbá, a forrásokban tolmácsokról is olvashatunk, akik a magyar nyelvet ismerték. Vö.: 926: „Ungri . . . Inveniunt solum illum [Heribaldum] . . . primipilares per interpretes interrogantes; . . . ille [Hungar] per interpretem audiens . . .” (Continuatio Casuum S. Galli; l. GOMBOS I, 449); későbbi adatok: XI. sz.: „Inter praefatos monachos erant septem viri literati et Ungarica lingua interpretes expediti” (Vita s. Gerardi episcopi Chanadiensis, ob. a. 1046.; l. GOMBOS III, 2427); 1236: „In hac Ungarorum terra [Hungaria magna] dictus frater invenit Tartaros et nuncium ducis Tartarorum, qui sciebat Ungaricum, Ruthenicum, Cumanicum, Theotonicum, Sarracenicum et Tartaricum” (Ricardus frater, De inventa Ungaria magna, script. a. 1236.; l. GOMBOS III, 2049).

A Dado verduni püspökhöz 890–924. között írt levél szerzője azon elmélkedik, vajon Góg és Magóg népe azonos-e a *Hungri* néppel, majd a zsidókra és a zsidóókra hivatkozva azt írja, hogy Góg és Magóg népe a Kaukázuson túl, a Meótiisz- és Káspi-tenger mellett élő hatalmas szkíta néppel azonos („Ac primo, dicendum, opinionem, quae innumeros tam in vestra, quam in nostra regione pervasit, frivolum este, et nihil veri in se habere, qua putatur, deo odibilis gens *hungarorum* esse Gog et Magog, . . . idcirco Gog et Magog esse *Hungros*, . . . Si ergo *Hungri* sunt Gog et Magog, . . . *Hungri* . . . ; . . . Judei et quidam nostrorum iudaizantes computant Gog [et Magog] gentes esse Scithicas immanes, innumerabiles, quae trans Caucasum montem, in Meoticam paludem, juxta Caspium mare ad Indiam usque tendantur”; vö. MHK. 331–32. A Góg, Magóg kérdésre l. még A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Budapest, 1975. 133, 135, 286). Úgy tűnik, hogy a „*Hungri*” nép nem lehetett jelentéktelen, ha a franciákat még az eredetük kérdése is foglalkoztatta.

Fejtegetéseim végére értem. Az alábbiakban még egy-két kiegészítő megjegyzést teszek. — Nyilván több olvasónak feltűnt, hogy a nevek egy része latinositott *-us*, *-ius* végződéssel olvasható, míg a többi e nélkül szerepel. Sz ez vonatkozik az *Ungar*, *Ungarus*, . . . személynévre is. Átvizsgáltam a VÁR. weissenburgi kolostorának neveit és az alábbi eredményre jutottam: a nevek többségének nincs *-us*, *-ius* végződése (*Gerhoh*, *Ado*, *Dancho*, *Franch*, *Zwivalp*, *Ecchideo*, *Aldo*, *Anno*, *Reginbald*, *Witbert*, *Gisalheri*, *Otger*, . . .), néhány név *-us*-szal és e nélkül is előfordul (*Otgerus* — *Otger*, *Reginhardus* — *Reginhart*, *Ratpoldus* — *Ratbald*, *Herimannus* — *Heriman*, *Reginbaldus* — *Reginbold*), a nevek mintegy negyede *-us* végződést kap (*Justulfus* eps., *Gerbertus*, *Ruadualdus*, *Wagulfus*, *Chrimpaldus*, *Einhardus*, *Wolvingus*), az *-ar*, *-er* végződésű nevekhez három esetben kapcsolódik az *-ius* (*Bernharius* eps. et abb., *Hortharius*, *Chislarius*), de több esetben elmarad (*Wacher*, *Eracchar*, *Herimar*, *Thiatar*, *Theotmar*, *Folcmar*, *Adalger*, *Ruadker*, *Hildiger*). Úgy tűnik tehát, hogy az *-us*, *-ius* végződésben a név viselője társadalmi beilleszkedésének egyik külső jele fedezhető fel. A társadalmi beilleszkedésen az illető személynek az egyházi és világi hatalomhoz való viszonyulását értem, amelynek eredményeképp egyházi méltóságot, kolostori műveltséget vagy világi tisztséget szerzett.

MELICH JÁNOS még azt írta, hogy a szláv *ogzre* nevet, amely népnév a szlávoknál már az őshazából való kivándorlás, tehát a VI. század előtt is megvolt, a bizánci görög írók is átvették a IX. században *Oüggroi* alakban, s tőlük terjedt el e név a latin nyelvű irodalomban, s ez irodalom révén a latin-német népekhez, illetve nyelvekbe (vö. AfSIPh. XXXVIII. és HfgM. 13). MELICH azonban még nem ismerte a VIII–IX. századi adatokat. Ma ugyanis ezek bír-

tokában kimondható, hogy az *onogur* népnév a németeknél nem a bizánci írók révén, hanem a közvetlen érintkezés útján vagy a szlávok révén terjedt el.

Dolgozatomat abban a reményben zárom, hogy az új, eddig ismeretlen korai adatok bemutatása, valamint e nevek eredetéről és történeti jelentőségéről kifejtett gondolataim felkeltik az olvasók érdeklődését.

Gyakran hangsúlyozzuk a rokon tudományok együttműködésének szükségességét. S ez vonatkozik a jelen dolgozat témájára is. Fontos lenne, hogy a VII–IX. századi Duna-medencei rovásírásos régészeti emlékek szövegei megbízható megfejtést nyerjenek (a magyar nyelvű olvasatra vö. VÉKONY GÁBOR, A szarvasi felirat és ami körülötte van: *Életünk* 1985/12. 1133–45). A Duna-medencei rovásírásos emlékek összefüggéseinek feltárása a szélesebb kelet-európai rovásírásos emlékekkel, a feliratok megfejtése s a magyar nyelvű olvasatok szilárd alapokra helyezése tovább finomíthatja az *Ungarus* stb. személynévről kifejtett gondolatokat.

KIRÁLY PÉTER

Földrajzinév- és szófejtő vizsgálatok

„In certe congiunture
i nomi sono più che parole”

G. I. Ascoli
(1829–1907)

A nyelvész számára a földrajzi nevek vizsgálata sokféle hangtani, alak-
tani, jelentéstani stb. tanulssággal járhat. Alkalmat adhat arra is, hogy kibővül-
jenek ismeretei egy-egy köznév élettörténetéről, etimológiájáról. Az egymás
mellett élő népek nyelvi kölcsönhatása ugyancsak eredményesen tanulmányoz-
ható a földrajzi nevek anyagán.

Az alább következő húsz magyarázat olyan földrajzi nevekről szól, ame-
lyeket a magyar nyelvterület különböző részeiről válogattam össze. Azon igye-
keztem, hogy minden magyarázatomból valamilyen konkrét nyelvészeti tanul-
ság legyen lezűrhető.

Forbasz. A Szepes vármegye északkeleti részén, Gnédzától délnyugatra
fekvő falu fontosabb történeti adatai a következők: 1311: *Fyrbaz* (RDES. I,
404); 1408: *Furbas* (ZsigmOkl. II/2, 151); 1808: *Forbasz* h., Forbafý s. (LIPSZKY,
Rep. I, 186); 1851: „*Forbasz*, német és tót falu” (FÉNYES, MoGSz. II, 19); 1863:
Forbász (Majtán 122).

A *Forbasz* helységnév német eredetű személynévből keletkezett magyar
névadással; vö. német *Fürbaß* szn. (BRECHENMACHER I, 512) < középfelnémet
vürbaß ’előbbre, előrébb, tovább’.

Az országos helységnévrendezés során a *Forbasz* helységnevet nyelv-
esztétikai okokból felcserélték a Poprád folyó melletti fekvésre utaló *Poprád-
falu*-val [1907: Hnt. 844].

A többes számú szlovák *Forbasy* a magyarral párhuzamos névadás ered-
ménye.

Imár. A Veszprém megyei Gannától nyugatra fekvő egykori községnek,
mai határrésznek a fontosabb történeti adatai a következők: 1340: *Zyman*,

Ziman (CSÁNKI III, 261); 1647: *Zimar* (VeszprHtLex. 205); 1742: *Ziman* nunc *Imár* (uo.); 1799: *Imár* (VÁLYI II, 220); 1851: „*Imár*, pusztá, Veszprém vármegyében, Salamon és N. Ganna közt” (FÉNYES, MoGSz. II, 134); 1882: „*Imár*, Kup. . . , Veszprém m.” (JUHOS, Hnt. 129); 1978: *Imári-dűlő*, *Imári-erdő* (MoFnT. II/Veszprém m. 15, 29).

Az elsődleges *Zimán* névalak pusztá személynévből keletkezett magyar névadással; vö. 1289/1360: *Zyman* szn. (Sztp. KritJ. II/2—3, 411; az így hívott személy IV. László királynak volt az alakosa, igrickomédiása). Az előzményül szolgáló személynév német eredetű lehetett; vö. német *Siman* ~ *Sieman* szn. < *Simon* szn. (BRECHENMACHER II, 615; l. még BAHLOW, DtNam.² 475). A *Zimán* helynévből végződésesével *Zimár* lett, a *Zimár* névalak téves felbontásával (*a Zimár* > *az Imár*) pedig *Imár* alakult.

A *Zimár* helynév szláv (szlovák) származtatása téves. (Így: STANISLAV, SlovJuh. I, 284.)

Imár-kút. A Balaton-felvidéki Pula belterületétől délnyugatra levő forrás egy középkori falu környékén található. A fontosabb történeti adatok a következők: 1354: „*Nicolaus filius Pauli de Ilmar*” (ZalaOkl. I, 555); 1453: *Ilmar* (CSÁNKI III, 234); 1792: „*Praed. Imár*” (TOMASICH JÁNOS, Zala megye térképe); 1808: *Imár* (LIPSZKY, Rep. I, 261); 1851: „*Imár*, pusztá, Zala vmegyében, Pula és Dörögdt közt” (FÉNYES, MoGSz. II, 134); 1884: *Szt. Imár h.* (Nagy-Vázsony und Badacson-Tomaj. 1: 75 000-es térkép); 1927: „*a Szentimári hegy* (244 m, ez őrzi a középkori Szentimár község emlékét)” (DORNYAY, Bakony 309); 1939: *Imár-k.* (Balaton. 1: 50 000-es térkép); 1978: *Imár-kút* (MoFnT. II/Veszprém m. 15, 37).

Az *Ilmár* > *Imár* hn. pusztá személynévből keletkezett magyar névadással; vö.: 1219/1550: *Ilomar* szn. (VárReg. 87.); 1264: „*domina Chama filia Ilmar relictá Salomonis filii Sykusd de genere Wezeken*” szn. (UrkBurg. I, 306); 1335: *Ilmar* szn. (AnjouOkm. III, 153). E személynév bizonyára német eredetű; vö. német *Hilmar* szn. < *Hildemar* szn. (DudenVorn. 112), *Hillmar*, szn. (BRECHENMACHER I, 717). Boldog Heldemar (?—1097 vagy 1098) a védőszentje azoknak, akiket a *Hilmar* névre keresztelnek (WIMMER³ 260). A magyar *Hilmár* (LADÓ 168) szn. a németből való.

Teljességgel elfogadhatatlan STANISLAV (SlovJuh. II, 230) feltevése, amely szerint a magyar *Ilmár* > *Imár* hn. egy sehonnan ki nem mutatott szláv (szlovák) **Ilmar(i)* [tkp. 'szilfaerdőben lakó(k)'] helynévre megy vissza.

A Nyitrától dél-délnyugatra fekvő *Űrmény* [1277: *Ilmer*: MonStrig. II, 78] személynévi előzményéhez l.: 1219/1550: *Ilmerū* [latin tárgyragos alak] szn. (VárReg. 88.); 1237—40: *Ilemer* szn. (PRT. I, 780). E személynévhez l. EtSz. II, 1532 *Elemér* a.

India a Szerémségben és a Dunántúlon. I. A Szerém vármegyei Karlócától (Sremski Karlovci) dél-délkeletre fekvő helységnek *India* [1455—67: *Indya*: CSÁNKI II, 247] a neve. L. még ComSirm. 74 és MARKOVIĆ, ImVojv. 78 is.

A középkori Baranya megyében, valahol Pécs és a tőle délkeletre fekvő Szemely környékén ugyancsak volt egy *India* nevű helység. Vö.: 1290 k.: „*magister dominicus, filius comitis Cosme de India*” hn. (MonStrig. II, 474; az évszámhoz l. GYÖRFFY I, 318); XIV. sz./1402: *Indya* hn. (GYÖRFFY I, 318).

A középkori Somogy megyében, a mai Nemesdéd, Inke, Segesd vidékén szintén *Indiá*-nak hívtak egy birtokot; vö. 1390: Merke, Kerektou, Sythke,

Indya, Lepled hn. (ZsigmOkl. I, 162); 1404: Merke, *Indya*, Kerektow hn. (ZsigmOkl. II/1, 402). A ZsigmOkl. I. kötetének név- és tárgymutatójában *India* és *Inke* külön-külön tételként szerepel, a II/2. kötet mutatója szerint viszont *India* és *Inke* ugyanazt a helységet jelölte. Erre a feltevésre az adhatott alapot, hogy *Inke* olykor azoknak a helyeknek a sorában van említve, amelyek sorában máskor *India* szerepel; vö. 1387: Merke, Sithke, *Inge*, Lepled, Kerektow hn. (ZsigmOkl. I, 7). Az *India* név esetleg arra a településrészre vonatkozott, amelynek később *Kisinke* [1482: *Kysynge*: CSÁNKI II, 614] lett a neve.

A középkori *India* helységek neve pusztá személynévből keletkezett magyar névadással; vö.: 1220/1550: „*Indiam de villa Peles*”, „*homo supradicti Indie*” (VárReg. 51.). Az *India* személynév a következő ómagyar személynévvel kapcsolható össze: 1287: „*Inda filio Petri*” szn. (ÁÚO. IV, 293; l. TERES-
TYÉNT: MNy. LV, 231 is); 1294/1358: „*Ynus et Stephanus filius Ynde*” szn. (HazaiOkm. VIII, 345; l. még AnjouOkm. VII, 507) | 1138/1329: *Indi* szn. (MNy. XXXII, 134); 1221/1550: „*Ynd et Mortun*” (VárReg. 101.); 1229/1550: *Ind* szn. (VárReg. 360.); 1241 e./1272: „*Thomas filius Jund*” szn. (HazaiOkm. VIII, 144; l. még Sztpt. KritJ. I, 210, II/1, 145); 1247: *Vnd* ispán szn. (Sztpt. KritJ. I, 257, 545, 574); 1274/1329: „*Thome filii Jund*” szn. (Sztpt. KritJ. II/2—3, 84); 1277/1291: „*Jund filius Iune speculatores de Chakan*” szn. (Urk-Burg. II, 105); 1287: „*Thome filij Ind*” szn. (ÁÚO. IX, 450, 456). — A *Jund* és az *Ind* névalakok egybetartozását kétségtelenné teszi az a tény, hogy ugyanazt a személyt egyszer „*Jund fia Tamás*”-ként, másszor pedig „*Ind fia Tamás*”-ként nevezik meg az oklevelekben (l. fent). A **Jazero* > *Izra-tó* hn. (StudSl. XXV, 233), *Jonata* hn. > *Inota*, *jonkább* > *inkább*, *juh* > *ih*, *juhász* > *ihász*, *juhar* > *ihar*, *juttat* > *iktat* stb. alakpárokkal igazolható ómagyar *ja-* > *i-*, *jo-* > *i-*, *ju-* > *i-* fejlődés értelmében *Jund* > *Ind* lehetett a hangváltozás iránya.

E felismerés lehetővé teszi, hogy tovább tárgyítsuk a személynévcsalád körét: 1202—3/XV. sz.: „*Inus cum uno*” szn. (Sztpt. KritJ. I, 64); 1211: *Inos* szn. (PRT. X, 506); 1234: „*predictus Junosa*” szn. (ÁÚO. XII, 681); 1237—40: *Inus* szn. (PRT. I, 774); 1245/1253: „*Jurk filius Junosa*” szn. (ÁÚO. VII, 202); 1261: „*Boseno filio Inuse*” szn. (ÁÚO. XI, 511); 1261/1382: „*Junk filio Inusa*” szn. (HazaiOkm. VIII, 87); 1263/1335: „*Junus et Gregorius*” szn. (ÁÚO. VIII, 75); 1270: „*Petrum et Inus*” szn. (ÁÚO. VIII, 307); 1283: „*Comitem Inus*” szn. (ÁÚO. IX, 311); 1294/1358: „*Ynus et Stephanus filius Ynde*” szn. (HazaiOkm. VIII, 345; l. még AnjouOkm. VII, 507); 1329: „*Georgii filii Inus de Zabadi*” szn. (OklSz. 409).

Az iménti névcsoport *in-* kezdetű tagjait némelyek az 1524 óta adatolt, szláv eredetű magyar *inas* 'ifjú; tanonc; apród; szolga' főnév személynévi alkalmazásának gyanították (OklSz. 409; KNIEZSA, SzlJsz. 223). A TESz. (II, 209) szócikkírója azonban helyesen állapította meg, hogy a középkori magyar személynév aligha keletkezhetett a XVI. században felbukkanó magyar köznévből. A TESz. (I, 208) elhárította annak lehetőségét is, hogy az *Inos*-féle régi, mély hangrendű személynévek az ómagyar *in* 'rabszolga' főnévnek volnának származékai. (Így vélte ezt annak idején PAIS: MNy. XVIII, 99.)

Az *Inos*: *Junos*, *Inosa*: *Junosa* személynéveket szláv jövevényeknek tartom: vö.: szerbhorvát *Junoša* szn. (MARETIĆ: Rad JAZU. 82. sz. 124 GRKOVIĆ, RIS. 109); szlovén *Juneš* csn. (BEZLAJ, EtSl. I, 233); cseh *Junoš* szn. (SVOBODA, SOJ. 152), csn. (BENEŠ, ČPrjm. 206); lengyel *Junosza* szn. (SISNO. II, 500). E szláv nevek az összsláv **juno* 'ifjú' (EtSISJaz. VIII, 195) melléknév származékai. Szerkezeti felépítésüket tekintve összevethetők az összsláv **juno-*

ša : *junoš 'ifjú' (uo.) főnévvel. Ez utóbbira megy vissza a magyar *inas* köznév. A középkorban átkerült szláv *Junoš(a)* személynévből a magyarban *ju-* > *i-* változással *Inos(a)* alakult, szórványosan azonban megőrződött az elsődleges *Junos(a)* forma is. A későbbi átvételből származó *inas* köznévnek nincs *ju-* kezdetű, archaikus változata.

Az ómagyar *Inos* személynév esetében nem hagyhatjuk figyelmen kívül a szerbhorvát *Inoš* (MARETIĆ: Rad JAZU. 82. sz. 124; GRKOVIĆ, RIS. 100) személynévet sem, amelyet az *Inos(l)av* [tkp. 'in aliis gloriam habens' vagy 'apud aliis gloriam habens'] (MARETIĆ: Rad JAZU. 81. sz. 120; SKOK, EtRj. I, 723; GRKOVIĆ, RIS. 100) személynévből szokás levezetni. Minthogy azonban a lengyel *Inowłodz* hn. < *Junowłodz* hn., *Inowrocław* < *Junowrocław* hn. (BRÜCKNER, SIET. 208; RYMUT, NMP. 88–9; ROSPOND, SEMG. 114) és néhány más példa bizonyossága szerint a *ju-* > *i-* változás a szláv nyelvek régi fejlődési stádiumában is elő-előfordult, nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy a szerbhorvát *Inoš* személynév korábbi **Junoš*-ból, az *Inos(l)av* pedig korábbi **Junoslav*-ból való (BEZLAJ, EtSl. I, 211).

Visszatérve a szerémségi *India* helységnév személynévi előzményéhez úgy vélekedem, hogy a szláv eredetű *Inos(a)* ~ *Junos(a)* személynév megrövidülése és -d képzővel való bővülése révén a magyarban *Ind* ~ *Jund* személynév keletkezett, s ez alapjául szolgált az *Inda*, *India* személynéveknek is. Vö. az *Ugod* szn. keletkezésével (FNESz. 666).

A mai szerbhorvát *Indija* 'India' hn. a magyarból való.

2. Vannak a Dunántúlon — s bizonyára másutt is — olyan *India* helynevek, amelyekre csupán a legújabb korból vannak adataink:

a) *Indja* 'egykor major, jelenleg határrész Kapuvártól északra' [1877: *India*: Hnt. 363, 493; 1914: *India* psz.: Kapuvár. 1: 75 000-es térkép; 1927: *India-mjr.*: Kapuvár. 1: 75 000-es térkép; 1978: *India*, *Indiamajori-csatorna*: MoFnt. I/Győr-Sopron m. 12, 24].

b) *Indiai-erdő* 'erdő Somogyvár belterületétől északnyugatra' [1974: *Indiai-erdő*: SMFN. 124].

c) *India* 'dombos szántóföld Almamellék belterületétől délnyugatra' [1982: *India*: BMFN. I, 392].

d) *India* 'utca Mohács belterületének északi részén' [1982: *India*: BMFN. II, 426—7: „A sokgyermekes szénrakodók egyik kolóniája volt a Vasútállomás és a Szénteleg tövén. Innen a gúnyos elnevezések: India; n(émet). 'széntolók'; sz(erb)h(orvát). 'kormosok'”].

A mohácsi *India* utcához fűzött magyarázat világosan mutatja, hogy a dél-ázsiai *India* (l. FNESz. 290) országnévnek magyarországi felhasználásával van dolgunk (vö. *Burgundia*, *Csikágó*, *Jeruzsálem*, *Kandia*, *Róma*, *Tobruk*, *Tripolisz* stb. előfordulásával a magyar helynévanyagban). Így kerülhetett hozzánk a többi, újabban fel-felbukkanó *India* is, ha nem is mindig tisztázható körülmények között.

Isabor. A Zala megyei Pacsa belterületétől keletre egy sík határrésznek *Isabor* a neve. (Újabban *Káli-uti-föld*-nek is mondják; ZMFN. 199.) Az elsődlegesen *vi-* kezdetű földrajzi név a középkorban egy falut jelölt, de így hívták a közeli Búberek környékén eredő és Esztergályhorvátin átfolyva jobb felől a Zalába ömlő Esztergályi-patakot is. Vö.: 1019/1370: „Horuath, *Issabor*, Kal” hn. (PRT. VII, 495); 1232: „Ipolitus et Georgius filii Thome de *Ysobur*” hn. (ÁÜÖ. VI, 511, XI, 251); 1238: „iuxta fluuium *Vysobur*” hn., „in *Vysobur*

pothoca'' hn. (ÁŰO. VII, 59); 1264: „villa *Ysabor*'' hn., „terra *Isabor*'' hn. (ZalaOkl. I, 46, 47); 1273: „iuxta fluuium *Isabor*'' hn., „ad predictum fluvium *Isabor*'' hn. (ÁŰO. IX, 39, 40); 1335: „nobilibus de alia *Isabor*'' hn. (ZalaOkl. I, 301); 1337/1349: „secunda vero [ecclesia] est in villa *Isabor* constructa ad honorem conversionis beati Pauli apostoli'' hn. (ZalaOkl. I, 326); 1460—70 k.: *Isabor* hn. (CSÁNKI III, 63); 1513: *Isebor* hn. (uo.); 1547: *Issebor* hn. (PRT. VII, 42); 1596: *Izsebor* hn. (uo.); 1808: *Isebor* hn. (LIPSZKY, Rep. I, 263); 1964: *Isabor* hn. (ZMFN. 199: „Régen elpusztult falu helye''). — A víznév azonosításához, lokalizálásához l.: ORTVAY, Vízr. I, 398, II, 408; PAIS L., ZVRV. 45; HOLUB, ZalaVízr. 13.

Isabor etimológiájának megfejtésére eddig két kutató tett kísérletet. STANISLAV (SlovJuh. II, 233) a helynevet szláv eredetűnek tartotta. Mint annyiszor, most is a puszta személynévből való régi szláv névadási gyakorlatnak a hibás tételéből indult ki. Ám a régi szláv helynévanyagban a puszta személynévből alakult helynevek típusa teljesen ismeretlen. A szláv nyelvek régi helynévadására az volt jellemző, hogy személynévből csakis képző hozzáadásával alakulhattak helynevek. Ilyen funkciójú képző több is volt: *-jb*, *-ja*, *-je*; *-inž*, *-ina*, *-ino*; *-ovž*, *-ova*, *-ovo*; *-itjž*; *-ovitjo*; *-inčci*. A *-jb* képzős helységnevek különös figyelmet érdemelnek. Az egyes szláv nyelvek történeti fejlődése során ugyanis bizonyos helynevekben az epenthetikus *l* eltűnése vagy depalatalizáció folytán e képző elenyészett, s a képzőt vesztett helynév egybeesett az alapul szolgáló személynévvvel. Vö.: bolgár *Преслав* hn. < R. **Preslavjb* hn. < : *Preslav* szn.; szerbhórvát *Žitomir* hn. < R. *Žitomirjb* hn. < : *Žitomir* szn.; cseh *Svatoslav* hn. < R. **Svatoslavjb* hn. < : *Svatoslav* szn.; lengyel *Radom* (gen. *-ia*) hn. < R. **Radomjb* hn. < : *Radom* szn.; stb. A történeti fejlődéssel nem számolóknak e példák azt sugallhatják, hogy a szláv nyelvekben lehetséges volt a puszta személynévből alakult helynevek típusa. Ez azonban csak látszat. A puszta személynévvvel való régi helynévadási mód a Kárpát-medencében jellegzetesen magyar sajátosság. Az alapul szolgáló személynévek között pogány kori magyar, illetőleg török eredetű személynéveken kívül vannak szláv, német, ófrancia stb. eredetű személynévek is. Egy-egy puszta személynévből alakult helynév megítélésekor természetesen nem az előzményül szolgáló személynév etimológiai hovatartozását kell döntőnek tartanunk, hanem azt, hogy az ilyen nevet adó közösség a Kárpát-medencében más, mint magyar nem lehetett. Noha például (*Köte*)*gyán* és (*Mező*)*gyán* ófrancia eredetű személynévből, *Ajka* német eredetű személynévből, *Dorog* pedig szláv eredetű személynévből keletkezett, magukat e helyneveket mégis magyarok adták, a Kárpát-medencében egyedül rájuk jellemző módon. — *Isabor* < *Visobor* hn. személynévi előzményéhez l.: 1245/1264: *Visobur* szn. (Sztp. KritJ. I, 244); 1251: *Wysobur* szn. (i. m. I, 296). E személynév a szláv nyelvekből való; vö.: cseh *Vyšebor* szn. (SVOBODA, SOJ. 71); lengyel *Wyszebor*, *Wyszabor* szn. (SISNO. VI, 237). A szó eleji *vi-* > *i-* változáshoz a magyarban l. Nagy- és Kisigmánd régi *Wigman* [1233: ComComar. 26] alakját, továbbá *imád* < R. *vimád*, *iszák* < R. **viszák*, N. *éasz*, *iusz* < *viasz*, N. *üsel* < *visel* stb.

HOLUB (ZalaVízr. 13) úgy vélekedett, hogy *Isabor* esetében a pataknev volt az elsődleges, s a falu a patakról kapta nevét. Valószínűbbnek tartom, hogy éppen fordítva volt: a személynévi eredetű helységnév vonódott át a vízfolyásra.

Izdoba. A Kassától keletre, a Tarca völgyében fekvő helység fontosabb történeti adatai a következők: 1335/1382: *Sdoba* (VARSIK, OsKošKotl. II, 221); 1337/1437/1558: *Sdoba*, *Zdoba* (uo.); 1410/1769: *Ozdoba* (ZsigmOkl. II/1, 419); 1427: *Zdoba* (CSÁNKI I, 221); 1851: „*Zdoba*, Abauj v. orosz f. a Tarcza jobb partján” (FÉNYES, MoGSz. IV, 324); 1905: *Izdoba* (Hnt. 1907. 435; az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655).

Az elsődleges *Zdoba* névalak pusztai személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynév szláv eredetű; vö. cseh *Zdobín* hn. (PROFOUS IV, 766, V, 552, 570) <: **Zdoba* szn. (SVOBODA, SOJ. 204) < *zdoba* 'dísz, díszítmény, ékesség'. Az *Ozdoba* névváltozatban a magyar nyelv számára szokatlan szó eleji mássalhangzó-torlódás elé ejtéskönnyítő *o* magánhangzó került. Az új *Izdoba* változat *i*-je tudatos alakmódosítás eredménye. Megállapítható az is, kitől származik: Melich Jánostól. Az 1898. évi IV. törvénycikk végrehajtására alakított Országos Községi Törzskönyvbizottság tagjaként MELICH a *Zdoba* helységnévhez a következő írásbeli véleményt fűzte: „*Zdoba* helynév valószínűen az *ozdoba* (: csin, ékesség:) szóval függ össze, amely helynévi alakuláskor jelenthet »valamire alkalmas hely«-et is. Ajánlható volna *Izdebe*, esetleg *Csinfalva* név” (MELICH, Jegyz.). A Törzskönyvbizottság, úgy látszik, túlságosan radikális változtatásnak tartotta a mély hangrendből (*Zdoba*) a magasba való átcsapást (*Izdebe*), de a szó eleji *i*-t elfogadta. Így vált hivatalossá a vegyes hangrendű *Izdoba* névalak.

A szlovák *Zdoba* — VARSIK (OsKošKotl. II, 511) szerint is — a magyarból való. Téves STANISLAVNAK (SlovJuh. II, 590) az a vélekedése, hogy a helységnév a szlovákban keletkezett, s onnan került át a magyarba.

Izsnýéte. Az Alföld északkeleti peremén, Munkácsról délnyugatra fekvő helység fontosabb történelmi adatai a következők: XIV. sz.: *Izsnýéte* [az adat közlése nélkül] (ZakarpObl. 432); 1484: *Izsnýéte* [az adat közlése nélkül] (CSÁNKI I, 416); 1684: „*Isnétén* lakó Bencze Mihály” (Úriszék 981); 1773: *Isnéthe*, *Isnátowa* (LexLoc. 56); 1851: „*Isnéthe*, *Znatin*, magyar—orosz falu” (FÉNYES, MoGSz. II, 136); 1882: *Izsnýéte* (JUHOS, Hnt. 132).

A falu névadója az a beregi Snethe lehetett, akinek Mátyás fia IV. Bélától kapta a közeli *Csepánföldre* (ma: Kisdobrony) nevű lakatlan földet; vö. 1248/1402: *Snethe* szn. (Sztpt. KritJ. I, 267; l. még GYÖRFFY I, 537). A személynév eleji mássalhangzó-torlódás úgy oldódott fel, hogy a torlódás elé ejtéskönnyítő *i* került.

A *Snethe* személynév minden bizonnyal szláv eredetű, de megfelelő **Žneta* < **Zneta* személynév nincs kimutatva. (Vö. STANISLAV, SlovJuh. I, 521, II, 605.) Az ukrán Жніте 'Izsnýéte' a magyarral párhuzamos névadás eredménye.

Kalanda. Az így hívott helység Nógrád vármegyében található Losonctól délre, az Ipoly bal partján. Fontosabb történeti adatai: 1238/1346: *Kalanda* (ÁÚO. VII, 57); 1352: *Kalanda* (CSÁNKI I, 100); 1368: *Feulkalanda* (uo.); 1496: *Kewzepakalonda*, *Eghuzas Kalonda* (uo.); 1773: *Kalonda* (LexLoc. 155); 1831: „*Kalanda*, Nógrád m. magyar f.” (FÉNYES, MoGSz. II, 166).

A *Kalanda* helységnév pusztai személynévből keletkezett magyar névadással; vö.: 1138/1329: *Klanda* szn. (MNY. XXXII, 204); 1199/1315: *Kalenda* szn. (MonStrig. I, 161); 1206: *Calanda* szn. (CDES. I, 110); 1221/1550: *Calandu* szn. (VárReg. 361.).

A *Kalanda* ~ *Kalenda* szn. valószínűleg szláv eredetű; vö. lengyel *Kole-da* ~ *Kaleða* szn., csn. (SISNO. III, 50; l. még ROSPOND, SINSI. II, 343). Ennek előzményéhez l. lengyel *kolęda* 'újévi vagy karácsonyesti ajándék', óegyházi szláv *kolęda* 'újév' < latin *Calendae* [többes sz.] 'a hónap első napja'. (A tágabb etimológiai összefüggésekhez l. TESZ. II, 524 *koleda* a.)

A szlovák *Kalonda* 'Kalanda' a magyarból való. (Másképp: STANISLAV, SlovJuh. II, 249.)

Kaprevár és Nagykecskés. A történelmi Krassó-Szörény vármegye északkeleti sarkában, a Maros bal partján, Arad és Hunyad vármegye határának közelében fekszik a *Kaprevár*-nak hívott helység. A középkorban Arad vármegyéhez tartozott (CSÁNKI I, 773; GYÖRFFY I, 175, 179). Nevének fontosabb régi előfordulásai: 1337: *Caprewar* (AnjouOkm. III, 370); 1596: *Kapriora* (SUCIU I, 126); 1607: *Capriora* (uo.); 1799: *Kapriora* (VÁLYI II, 285); 1808: *Kapriora* (LIPSZKY, Rep. I, 290); 1851: *Kapriora* (FÉNYES, MoGSz. II, 176). Az Országos Községi Helynévbizottság az 1898-tól 1912-ig folytatott helység-névrendezés során a község részére az 1337-ből adatolt, történelmi *Kaprevár* névalakot elevenítette fel (MEZŐ, HivHn. 179).

A magyar *Kaprevár* román eredetű; vö. román *Căprioara* (DRĂGANU, Rom. 266; KNEZSA: SztIstván-Eml. II, 449, MagyRom. I, 232; IORDAN, TopRom. 450; GYÖRFFY I, 169). A román helységnév köznévi előzményéhez l. román *căprioara* 'őz, őzsuta; kecskegida, gödölye' < latin *capriola* 'őzsuta' < latin *capra* 'kecske'. A magyarban a helységnév a *-vár* utótagú helynevekhez idomult.

Eddigi ismereteink szerint *Kaprevár* < *Căprioara* a legkorábbi kimutatott román eredetű településnév a történelmi Magyarországon (KNEZSA: SztIstván-Eml. II, 449). Ha azonban az 1256/1572: *Nagykechkes* [= *Nagykecskés*] (ÁÚO. VII, 430; l. még CSÁNKI I, 776: „Tán Aradba sorozható. A Csanád-nemzetségé volt”) adat valóban Kaprevárra vonatkozik, amint ezt SUCIU (I, 126) is véli, akkor a *Căprioara* (> *Kaprevár*) nem eredeti román névadás terméke, hanem tükörfordítás magyar mintára. A döntést az teszi némileg bizonytalanná, hogy az Aradtól keletre, az Alföld peremén fekvő Aradkövinél egy 471 m magas hegynek *Kecsksés* [1888/1890: GÖNCZY—KOGUTOWICZ, Kézi atl. *Arad m.* a.; 1903: Lippa. 1: 75 000-es térkép; 1915: Temesvár. 1: 200 000-es térkép] > román *Checicheş* (SUCIU II, 375) a neve, s a lokalizáció határozatlansága folytán nem zárható ki teljességgel annak lehetősége sem, hogy talán ez a hegy őrzi a középkori Nagykecskés emlékét.

Kinorány. A Nagytapolcsánytól északkeletre, a Nyitra folyó völgyében fekvő helység fontosabb történeti adatai a következők: 1387: *Herenen* (VSOS. I, 487); 1388: *Herenen* (ZsigmOkl. I, 40); 1390: *Henyeren* (i. m. I, 161); 1399: *Henneren* (i. m. I, 645); 1773: *Chinoran* (LexLoc. 143); 1851: „*Chinorán*, tót falu, Nyitra m.” (FÉNYES, MoGSz. I, 191); 1910: *Kinorány* (Hnt. 1913. 749; az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655).

Bizonyára egy szláv **Chrěnjane* [többes sz.] helységnév átvételével van dolgunk. Ennek tövében a személynévként alkalmazott szláv **chrěnъ* 'torma' rejlik; vö.: szlovén *Hren* csn. (BEZLAJ, EtSl. I, 202); szerbhorvát *Hren* csn. (LPH. 234), *Kren* csn. (LPH. 333; cseh *Chřěn* ~ *Křěn* szn. (GEBAUER, SlStč.² I, 555); lengyel *Chrzan* ~ *Krzan* szn. (SISNO. I, 344); orosz *Хрен* szn. (Ves-Onom. 343). (L. még FNESz. 272 *Herend* a.) A személynév + *-jany* < *-jane*

típusú szlovák helységnevekre l.: *Koliňany* 'Kolon', *Kurimany* 'Kiskerény' (egykor: Szentkorin), *Margecany* 'Margittfalva', *Šarišské Michal'any* 'Szentmihályfalva', *Pavl'any* 'Szepesszentpál', *Petrovany* 'Tarcaszentpéter', *Simonovany* (1949 óta: *Partizánske*) 'Simony', *Tekold'any* 'Tököld' stb. A szláv **Chrěnjane* helynévből a magyarban *Herenyén* alakult, majd *r : ny > ny : r* hangátvetéssel *Henyerén* jött létre. A magyar *Henyerén*-ből a szlovákban valamiféle analógia folytán *Chynorany* [többsz. sz.] fejlődött, s ez visszakerült a magyarba *Chinorán*-ként. A *Kinorány* alakot hatósági úton állapították meg (MEZŐ, HivHn. 168).

Kolbása. A Zemplén vármegyei Töketerestől délnyugatra fekvő falu fontosabb történeti adatai a következők: XIII. sz. vége: *Kulkasa* (v: *Kulbasa*) (GYÖRFFY I, 114); 1365: *Kolbasa* (VSOS. I, 240); 1427: *Kolbaza* (CSÁNKI I, 211); 1773: *Kolbasa* (LexLoc. 299); 1808: *Kolbása* (LIPSZKY, Rep. I, 329); 1851: *Kolbása* (FÉNYES, MoGSz. II, 233).

A falu az Izra-tóból eredő és jobb felől a Ronyvába ömlő *Kolbása* patak mellett fekszik; vö. 1270/1272: „in rivum *Kulbasa*” (GYÖRFFY I, 114; l. még: ORTVAY, Vízr. I, 448; ŠMILAUER, Vod. 268; VARSIK: OsKošKotl. III, 20).

ŠMILAUER (Vod. 440, 495) szerint a helység- és a pataknev közül a helységnév az elsődleges, amely a kun *Qolbaz* (ehhez l. FNESz. 349) szn.-ből keletkezett birtoklást kifejező szláv (-jb), -ja (-je) képzővel.

Csak hogy ismeretes egy olyan szlovén víznév is, amely feltűnően összecseng a *Kolbasa*-val: *Klobaša* 'a bal felől a Szávába ömlő Savinja mellékvíze a Ljubljánától észak—északkeletre, az osztrák határszélen fekvő Solčavánál' (Bezljaj I, 263).

A szlovén *Klobaša* víznév a *klobasa* 'kolbász' -ja képzős származékának látszik (< **klobas-ja*). A szláv helynévanyagban e főnév elég ritka ugyan, de nem példátlan; vö.: szerbhorvát *Kobasičari* [többsz. sz.] 'helység az egykori Belovár-Körös vármegyében Belovártól észak-északnyugatra' [1781—2: ComCris. 119; l. még ImMesta. 1973. 202] < *kobasičar* 'hentes, kolbászkészítő; kolbászkedvelő ember'; szlovák *Klobasová* '940 m magas hegy Árva vármegye északi részén Polhorától északnyugatra' (GeogrNázv. II, 67) < *klobasovij* 'kolbász-'; lengyel *Kielbaska* 'a Warta mellékvíze' (NRzDW. 65) < *kielbaska* 'kolbászká', *Kielbasnica* 'a Warta mellékvíze' (uo.); ukrán *Кобасина* 'a Don vízrendszerébe tartozó folyó Vorosilovgrád környékén' (SHUkr. 258), *Кобасінка* 'a Prut bal oldali mellékvíze' (uo.), *Кобάчка* 'a Dnyeszter vízrendszerébe tartozó folyó' (uo.), *Кобάчна* 'a Dnyeszter vízrendszerébe tartozó folyó' (uo.). Előfordul e főnév személynévi alkalmazásban is; vö.: szerbhorvát *Kobasica* csn. (SKOK, EtRj. II, 117; LPH. 303); cseh *Klobása* szn. (SVOBODA, SOJ. 198; l. még GEBAUER, SİStč. II, 51); lengyel *Kielbas* szn., csn. (SISNO. II, 573; l. még ROSPOND, SİNŚl. II, 290), *Kielbasa* szn., csn. (SISNO. II, 573; ROSPOND, SİNŚl. II, 290), *Kielbaska* szn., csn. (SISNO. II, 574); orosz *Колбасин* csn. (UNBEGAUN, RussSurn. 196), *Колбасев* csn. (uo.).

A fentiek figyelembevételével valószínűnek tartom, hogy a *Kolbása* helységnév víznévi eredetű, az előzményül szolgáló víznév pedig a szláv nyelvekből való. Az 1948-ban hatósági úton megállapított szlovák *Brezina* 'Kolbása' úgy keletkezett, hogy a szomszédos *Nyíri* nevét lefordították szlovákra.

Lapos. A Sáros vármegyei Kapitól észak-északkeletre fekvő falu fontosabb történeti adatai a következők: 1345: *Lapuhus*, *Lapuchus* (VSOS. II,

188); 1476: *Laphos* (Csánki I, 302); 1773: *Lappos* (LexLoc. 245); 1808: „*Lapos* vel *Laposfulva* h. *Lopuchow* s.” (LIPSZKY, Rep. I, 370).

Az elsődleges *Lapuchos* helységnév a magyar *lapu* növénynév régi *lapuh* alakjának a -s képzős származékából alakult. Lapuval benőtt helyre utal. A név idővel összerántódott, és *Lapos* alakot nyert. — A szlovák *Lopúchov* [1773: *Lopuchow*: LexLoc. 245] 'Lapos' a magyarral párhuzamos szlovák névadás eredménye a szlovák *lopúch* 'bojtorján, lapu' alapszóból.

Nagyfentős, Kisfentős és Pusztafentős. Három községet hívnak így az egykori Kővárvidéknek Szatmár vármegyéhez csatolt részén, Nagysomkúttól északra. A fontosabb történeti adatok a következők: 1216: „cum alia silua, n(omine) *Fentheus*” (FEJÉR, CD. III/1, 177); 1231/1397: „quandam siluam nomine *Fenteus*” (ÁÜO. I, 231); 1405: *Alsofenthews, Felsewfenthews* (CSÁNKI I, 555); 1555: *Pusztá Fentős* (SUCIU II, 58); 1750: *Kis Fento* (SUCIU I, 240); 1760–2: *Nagy Fentős* (uo.).

A *Fentős* hn. eredetéről az EtSz. (II, 207) és KNIEZSA (MagyRom. I, 282) nyilvánított véleményt. Az EtSz. szerint: „Talán a 'szigonyos dárdácska; nyíl; kerékküllő' jelentésű m. *fentő* (l. *1. fentő*) szóból -s képzővel”. KNIEZSA szerint: „< magyar *fentő-s*, a *fentő* 'nyíl' szóból (EtSz. II, 207)”.

Alakilag ez a magyarázat kifogástalan, de a névadás indítékát illetően annál fogytékosabb. Vegyük tekintetbe, hogy a *Fentős* hn. elsődlegesen egy erdőt jelölt, s erről az erdőről vonódott át az ott települt falvakra. Nos, a *fentő*-nek növénynévi, 'zsurló, *Equisetum*' [1783: TESz. I, 887; ÚMTsz.] jelentése is van, és a zsurlónak egyik ismert faja éppen az *e r d e i* zsurló (*Equisetum silvaticum*). Az erdő tehát onnan kaphatta nevét, hogy nedves, árnyas helyein dúsan tenyészett a *fentő*-nek nevezett erdei zsurló. E feltevés támogatására Szatmár megyében hivatkozni lehet a Nagybányától nyugatra levő *Nagysikárló* és *Kis-sikárló* [1407: *Sykarlo*: MAKSAI 206; 1493: *Sykarlo*: CSÁNKI I, 485; 1773: *Nagy Sikallo, Kis-Sikallo*: LexLoc. 234] község nevére is, amely ugyancsak zsurlóval benőtt helyre utal; vö. *sikárlófű* 'zsurló, *Equisetum*' (PallasLex. XVI, 1236; az etimológiai háttérhez l. TESz. III, 533 *sikál* a.).

A román *Finteuşul Mare* és *Finteuşul Mic* a magyar *Nagyfentős*, illetőleg *Kisfentős* részfordítása.

Napkor. Nyíregyházától keletre, Nagykállótól északra fekszik Napkor község. A SzabSzatm. (80) a következő korai adatait tartja nyilván: 1213/1550: *Lopetur*, 1271: *Nuncupul*, 1307: *Napcol*, 1310: *Napkur*, 1312/1324: *Nopokur*, 1314: *Nopokor*, 1319: *Napakur*, 1325: *Nopkur*, 1332–5: *Nopribur*, *Nepko*, *Nokpur*, *Nupkur*. A nagyszámú alakváltozatban jelentkező *Napkor* helységnév további előfordulásaihoz l.: KállayOkl. I, 272, II, 287; AnjouOkl. I, 475, 498, 527, II, 175, 438, III, 149, 353, IV, 552, VI, 612; ZsigmOkl. I, 229, 453, II/1, 27.

A *Napkor*-ra vonatkozó etimológiai irodalom mindössze két véleménynyilvánításból áll. A SzabSzatm. (81) szerint: „A falunév ismeretlen eredetű. Még csak eredeti hangalakját sem tudjuk megállapítani.” A FNESz.-ben (455) én magam ezeket írtam: „Tisztázatlan eredetű. Talán arra gondolhatunk, hogy szláv szn. rejlik benne; vö.: cseh *Nepokoj* szn. (Beneš: ČPříjm. 229); le. *Niepokoj* szn. (SISNO. 4: 52).”

Nos, azóta előkerült a forrásokból olyan személynév, amely a nagyszámú alakváltozatban jelentkező *Napkor* helységnév előzményeül szolgálhatott. Vö.: 1227/1611: *Necopor* szn. (FEJÉR, CD. III/2, 484); 1341: *Napakur* szn. (Anjou-

Okm. IV, 146). E személynév egy **Nepokorŕ*-féle, előtagként *ne-* tagadósztót tartalmazó szláv személynévre vezethető vissza. Ennek megértéséhez l. cseh R. *nepokora* 'az alázat hiánya' (StěSl. na — obijěti sě 622), *pokora* 'alázat' (DOBOSY, CsehMSz. II, 74), *Pokora* csn. (BENEŠ, ČPříjm. 229), *Pokorný* csn. (BENEŠ, ČPříjm. 256). L. még cseh R. *Pokorek* szn. (SVOBODA, SOJ. 136).

A román *Necopoi* személynév CONSTANTINESCU (DOR. 333) szerint talán a bulgáriai *Nikápoly* (FNESz. 464) városnév régi román *Necopoia* változatával kapcsolható össze. Véleményem szerint valószínűbb, hogy inkább a cseh *Nepokoj*, lengyel *Niepokoj*-féle szláv személynévek hangátvetéses román módosulatával van dolgunk.

Négerfalva. A Szolnok-Doboka vármegye székhelyétől, Déstől észak-keletre eső falu neve 1405-ben *Negelfalva* (KÁZMÉR, Falu 173), 1467-ben *Negerfalwa* (SUCIU I, 423), 1750-ben *Négerfalva* (uo.) alakban jelentkezik. A pápai tizedjegyzékben előforduló *Niqua* (ORTVAY, EgyhFöldl. II, 643) a besztercei esperesi kerület egyik plébániáját jelöli. ORTVAY (i. h.) szerint a *Niqua* „talán *Nigra* helyett áll s = *Négerfalva* Szolnok-Doboka-megyében”. Ez az azonosítás több mint bizonytalan.

A helységnév a *Negul* [1326: *Negul*: DocVal. 66] személynévnek és a birtokos személyraggal ellátott *falu* főnévnek az összetétele. A személynévi előtaghoz l. román *Negul* hn. (CONSTANTINESCU, DOR. 333) <: *Neg* szn. (uo.). A román *Neg* személynév előzményeként számításba jöhet egyfelől a szerb-horvát *Neg* [<: *Negomir*, *Negoslav* stb.] szn. (GRKOVIĆ, RIS. 144), másfelől pedig a román *neg* 'szemölcs, bibircsók' < latin *naevus* 'anyajegy'.

A román *Negrilești* [többes szám] 'Négerfalva' [1750: *Nyegrilești*: SUCIU I, 423] a román *Negril* (vö. román *negru* 'fekete' < latin *niger* 'ua.'; CONSTANTINESCU, DOR. 334) személynévből keletkezett akkor, amikor a magyarban már végbement a *l* > *r* változás.

Pálmafalva. A szepességi Iglótól északra fekvő helység meglehetősen kalandos úton jutott nevéhez. Elsődleges névváltozata *Baldmar* [1268: villa *Baldmar*: FEKETE NAGY, Szep. 102; 1307: „Conradum de *Baldmar*”: RDES. I, 213] volt. Ez pusztá személynévből, a német *Baldomar* ~ *Paldmar*-ból (FÖRST.² 240) keletkezett magyar névadással. A német személynév becéző *Palma* (LUMTZER—MELICH, DOLw. 31) alakjának felhasználásával a németben *Palmsdorf* [1328: *Palmesdorf*: CSÁNKI I, 253, de l. 1298: *Villa Palmarum*: uo. is] hn. alakult. A magyar *Pálmafalva* [1888: Hnt. 565] > *Pálmafalva* [1907: Hnt. 802] tükörfordítás a németből.

A szlovákban a falunak más neve van: 1628: *Harykowce* (VSOS. I, 407); 1920: *Harikowce* (uo.); 1927: *Harichowce* (uo.). Az ebben rejlő személynév német eredetű; vö. német *Harik* szn. (FÖRST.² 763), *Harich* csn. (BAHLOV, DtNam.² 207). A szlovák falunév a magyarban *Harikóc* alakot nyert; vö.: 1773: *Harikocz* (LexLoc. 221); 1851: *Harikocz* (FÉNYES, MoGSz. II, 90); 1882: *Harikóc* (JUHOS, Hnt. 116).

Sulymos-tó és sulyom. A *Sulymos-tó* egykor egy halastó neve volt, ma pedig egy határrészt jelöl Szentés városközpontjától nyugatra; vö.: 1075/+1124/+1217: „piscine . . . *Sulmus*” (GYÖRFFY I, 893); 1884/1891: *Sulymos tó* (uo.); 1903: *Sulymos tó* (Csongrád vármegye közigazgatási és földmívelési térképe. 1: 144 000); 1979: *Sulymos-tó*, te[rület] (MoFnt. II/ Csongrád m. 15).

A tó egy tüskés termésű vízinövényről, a sulyomról (*Trapa natans*) kapta nevét. A *sulyom* növénynévnek nincs elfogadható magyarázata (TESz. III, 615–6). A XIX. században felbukkanó nyelvjárási *suly* 'sulyom' elvonás lehet a *sulyom*-ból. Az 1283 (CSÁNKI III, 102) óta adatolt és Zalasárszeg szomszédságában kereshető (KUBINYI: MNy. LXI, 418) *Sul* helység nevével aligha kapcsolható össze. A zalai *Sül* helységnév előzménye ugyanaz a *Sül* (tkp. 'sün') [1138/1329: *Suhul*: MNy. XXXII, 205] személynév lehetett, mint a Pest megyei *Sül* [1259: *Sul*: MonBp. 67] és a Szolnok megyei *Sül* [1399: *Sul*: ZsigmOkl. I, 646] helységnévé, amely a mai *Sülysáp*-ban, illetőleg *Tiszasüly*-ben él tovább (FNESz. 587, 647).

Az orosz nyelvben a *Trapa natans* egyik neve feltűnően emlékeztet a magyar *sulyom*-ra; vö. orosz *чүлүм* 'sulyom, *Trapa natans*' (SIRLJ. XVII, 1028). Van *челүм* (DAL² 1955. IV, 587) alakváltozata is. Fontosabb származéka: *чүлүмный*, *чүлүмистый* 'sulymos' ebben a szó szerkezetben: *чүлүмное* vagy *чүлүмистое озеро* 'sulymos tó' (uo.); *чүлүмник*, *чүлүмница* 1. 'sós vízben áztatott sulymot szívesen fogyasztó férfi, ill. nő' (uo.), 2. az asztrahanyiak gúnyneve (uo.). A *земляной чүлүм* (uo.) az ugyancsak tüskés termésű királydinnyét vagy földisulymot (*Tribulus terrestris*) jelöli.

Az első ízben 1794-ben szótározott orosz *чүлүм*-nek nincs megfelelője a többi szláv nyelvben; szláv alapon nem etimologizálható (VASMER, RussEtWb. III, 339). Nyilvánvalóan jövevényszóval van dolgunk. S ha figyelembe vesszük azt a tényt is, hogy a sulyom termése a volt vlagyimiri kormányzóságban *мамарский опёх* (tkp. 'tatár dió'), a Volga torkolatvidékén pedig *калмыцкий опёх* (tkp. 'kalmük dió') néven került a piacra (GUNDA: NéprLex. IV, 499), önként kínálkozik a feltevés, hogy a tatárok és kalmükek szerepet játszhattak az orosz *чүлүм* életében is.

Az orosz *чүлүм* nyelvi forrásának felderítése fényt deríthet a magyar *sulyom* eredetére is, hiszen e két szó végső soron etimológiailag azonos lehet. (A *č* : *š* viszonyhoz l. magyar *csekély* ~ *sekély*, *csillog* ~ *sajog* 'csillog, fénylik'. *kicsiny* : *kis* stb.) Mindkettő valamelyik keleti (török ?) nyelvből származhat, A részletek tisztázására az orientalisták illetékesek.

Szemince. A Sárospatakhoz tartozó Bodroghalász belterületétől nyugatra egy 151 m magas dombnak *Szemince* [1928: HARSÁNYI, SárKal. 110; 1978: Sárospatak. Térkép; 1979: A Zempléni-hegység turistatérképe. (Déli rész)] a neve. A főbb történeti adatoknak a mától a múlt felé haladó, aszcendens elrendezése fényt derít a név etimológiájára: 1698: *Szevincze* (MNyTK. 132. sz. 154); 1657: *Szent Vincze* (i. m. 153). (L. még 1878/1910: *Szt. Vincze h.*: Sáros-Nagypatak und Sátoralja-Üjhely. 1: 75 000-es térkép.) Mint láthatjuk, a helynév a *Szent Vince* [1527: *Zent Wynce*: ErdyK. 203] személynévre megy vissza. Azzal kapcsolatos, hogy a középkorban itt állott egy Szent Vincéről nevezett domonkos kolostor (CSÁNKI I, 338, 377). KUKLAY ANTAL (in: SOÓS IMRE, Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése. Bp., 1985. 530) a következőkben foglalta össze a kolostor történetét: „A Patak és Bodroghalász közötti Szent Vince hegyen a domonkosok már a tatárjárás előtt kolostort építettek, mely hiteles hely volt. A konventet a tatárok feldúlták, de 1254-ben már itt tartják a rendi káptalant. 1322-ben leégett, de újjáépítették és a reformáció koráig fennállott. Szent Domonkos tiszteletére épült temploma Veronai Szent Péter oltárával a korabeli feljegyzések szerint jeles búcsújáráshely és számos csoda színhelye volt. Falait a XVI. századi várfalépítéshez használták fel, maradvá-

nyait a XX. század elején létesült kőbánya elpusztította.” Tisztázásra vár, meddig volt a kolostor templomának védőszentje Szent Domonkos (KUKLAY: i. h.), s mikor lett a titulus Szent Vince (CSÁNKI I, 338). Hozzávetőlegesen a barokk korra tehetjük a tituluscserét, mert Ferreri Szent Vince (1357–1419) domonkos szerzetes hazai kultuszát elsősorban a barokk időkben terjesztették buzgón a dominikánusok (BÁLINT, ÜnnKal. I, 289–90).

Tajti. A Gömör vármegye déli részén, a jobb felől a Rimába ömlő Gortva forrásvidékén települt falu fontosabb történeti adatai a következők: 1399/1411: *Thathyley, Thouthyleys* (ILA II, 237); 1402: *Tahtyeley* (uo.); 1773: *Tajthi* (Lex-Loc. 106); 1851: „*Tajti*, magyar falu” (FÉNYES, MoGSz. IV, 171).

Az elsődleges *Tótülés(e)* névváltozat a személynévi alkalmazású *tót* népnévnek [1138/1329: *Tottí* szn.: MNy. XXXII, 132] és az *ülés* ’település’ főnévnek az összetétele. *Tótülés*-ből rövidüléssel, *ó > ou, au* diftongizálódással és -i képző hozzácsatolásával *Tajti* alakult. (L. ILA IV, 113.)

Az 1948-ban hatósági úton megállapított szlovák *Tachty* [többes sz.] ’Tajti’ tudatos szlovákosítás eredménye.

Zomboly, omboly, zsomboly és zsombolya. 1. Aggtelek belterületétől dél-keletre egy határrészt (dűlőt) *Zomboly*-nak [1961: JAKUCS, Aggt. A cseppkő-barlang helyszínrajza (melléklet); 1979: A KPVD Sz. Vörös Meteor Természetbarát Egyesület Évkönyve (a továbbiakban: Évk.) 178], egy ottani víznyelőt pedig *Zomboly-lyuk*-nak [1979: uo.], *Zombor-lyuk*-nak [1953: *Zomborlyuk* víznyelő: JAKUCS LÁSZLÓ, A Békebarlang felfedezése. Bp., 1953. Helyszínrajz a könyv előzéklapján; 1961: *Zomborlyuk*: JAKUCS, Aggt. 90; 1979: *Zombor-lyuk*: Évk. 178], vagy egyszerűen csak *Zomboly*-nak [1980: MoFNT. II/ Borsod-Abaúj-Zemplén m. 36, 40] hívnak. JAKUCS (Aggt. 90) szerint a víznyelő népies neve *Zsomboly*.

A *Zsomboly* névváltozat a mély kúthoz hasonló karsztvidéki üregekre, a zsombolyokra irányítja figyelmünket. Ezek szakszerű leírása a következő: „*Zsomboly*nak, illetve aknabarlangnak a függőleges, vagy közel függőleges kútszerű kőzetüregeket nevezzük. A *zsombolyok* többnyire egy mélyben levő barlangterem mennyezetének a felszínig nyíló beszakadása útján, máskor a kőzet nyitott tektonikus törési síkjaiban, olykor pedig a mélység felé tartó vizek oldó tevékenységének hatására fejlődnek ki. E barlangok különböző mélységűek lehetnek. Az Aggteleki-karszton és hazánkban a legmélyebb a Vecsembütki-*zsomboly* (245 m), de Franciaországban, Spanyolországban, Jugoszláviában stb. egyesek mélysége az 1 km-t is megközelíti vagy meghaladja” (AggtKarsztv. 262). L. még: „*Zsomboly*. Szélesebb szájú aknaszerű szédítő üreg. Karsztos fennsíkon elég gyakori. A kőlyukaknál nagyobb, mélyebb. Sokhelyt *ördöglyuk* a neve. Rajza: kerek sziklás lyuk” (STRÖMPL GÁBOR, Térképolvasás. Bp., 1927. 88); „A *zsomboly* rendszerint a töbör mészköves oldalfalában képződött, néha igen mély, aknaszerű függőleges barlang. Kicsi nyílását sokszor gaz, lehajló bokor elfödi és ezért az óvatlanul járókelőkre veszélyes. A *zsombolyt* az ékezésen belül kis ponttal jelöljük és hogy feltűnőbbé tegyük, a »*Zsomboly*« nevet melléje írjuk” (Tereptan, terepábrázolás, terepfelmérés, térképhasználat ... Összeállította a m. kir. Állami Térképészeti Intézet. Bp., 1936. 87).

2. A *zsomboly* főnév etimológiája a legutóbbi időkig tisztázatlan volt. KNEZSA (MNy. XXIX, 101) és a TESz. (III, 1224–5) szócikkírója a német nyelv felé tapogatózott abból kiindulva, hogy a szókezdő magyar *zs* német *s*-re

mehet vissza. A fordulat 1979-ben következett be azáltal, hogy DR. DÉNES GYÖRGY, a kiváló barlangkutató közzétette hosszú gyűjtőmunkájának és elmélyült búvárkodásának eredményeit „Mi a zsomboly és honnan ered ez a szó?” (Évk. 177—84) című tanulmányában. Megállapította, hogy a szó négy alakváltozatban használatos: *zsomboly* (Szilice), *omboly* (Tornagörgő), *zomboly* (Jósvalfő, Bódvaszilas, Szádalmás, Körtvélyes, Krasznahorkahosszúré, Jólész, Borzova), *zombor* (Komjáti, Hárskút: Évk. 171—2). Egy későbbi munkájában a szó földrajzi elterjedését ekképpen határozta meg: „az ősi tornai uradalom nagy részét lefedő Gömör-Tornai-karszt központi vidékein ma is élő tájszó, a peremeken már inkább földrajzi nevekként jelentkezik. Több éves terepi gyűjtőmunkám során legnyugatibb előfordulását e vidéken Páskaházától nyugatra, a Konyár fennsíkján találtam meg, a legkeletibbet Hidvégardó határában, északon Csetnek és a Barkai-völgy az elterjedési határ, délen pedig a Telekes-völgy, ahol már egy 1298. évi oklevélben is előfordul” (DÉNES GYÖRGY, A Bódvaszilasi-medence 700 éves története. Miskolc, 1983. 25). Az alakváltozatoknak egymáshoz való viszonyáról DÉNES a következőket írta: „Az ősi *omboly* köznév nyilván szóhatártévesztéssel torzult utóbb *zombollyá*, majd egyes falvakban *zsomboly*, másutt *zombor* lett belőle a nép nyelvén, bár pl. Tornagörgőn megmaradt eredeti *omboly* alakjában. A szóhatártévesztés úgy jött létre, hogy »az *omboly*« névelős kifejezésből »a *zomboly*« lett, tehát a névelő *z* mássalhangzója az eredetileg magánhangzóval kezdődő köznév elejére tapadt” (Évk. 180). DÉNES nyilatkozott az *omboly* eredetéről is: „az *omboly* szó az ószláv *ombl'* magyarosodott átvétele” (uo.). Utalt megfelelő szóra a bolgárban, szerbhörvátban és az orosz szerkesztésű egyházi szlávban is.

3. A DÉNES GYÖRGYTŐL elért eddigi kutatási eredmények kiszélesítésével részletekbe menően ki lehet dolgozni az *omboly* élettörténetét, és szakszerűen meg lehet rajzolni a szlavisztikai hátteret is. Kezdjük a magyar szótörténettel: 1298/1390 (a Varbóctól délkeletre fekvő Lászipusztá határleírásában): „desc. ad 2 foveas *Vmbes* [? o: *Vmbles*] vocatas” (GYÖRFFY I, 785); 1560—80 (Pelsőc): „Berzétei hid felé az *Ombody*” (ILA III, 179); 1810: *Zomboly*: uo.; 1864: *Ombody*: uo.; 1979: *Zombor-lyuk* (Évk. 178); 1835: „*Ombody*: Torna körül a szilitei határban, természetesen a föld üregében tsinálódott gömbölyű gödör” (KASSAI IV, 24: Évk. 180); 1867: „Mindjárt Aggtelektől keletre negyed órányira egy sziklahasadék látható, melybe néhány ölnyre be lehet hatolni. Ez kiválólag Ravasz lyuknak vagy *Zamboly lyuknak* neveztetik, épen a Retek barlangtól délre” (HUNFALVY J.: Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása. Szerk. Hunfalvy János. Pest, 1867. XCVI. A *Ravaszlyuk ~ Zambolylyuk* lokalizálásához l. JAKUCS, Aggt. A cseppkőbarlang helyszínrajza [melléklet]); 1912: „A Szilicei-fennsíkön lévő barlangok jegyzéke. Szilice község határában... Ikri-*zsomboly*. A 456 m-es tető S oldalában, a Mély-völgy felett L alakú szájjal. Tipusos *zsomboly*. Csak kötéllel ereszkedhetni belsejébe” (STRÖMPL GÁBOR: Földtani Közlöny XLII, 326), „Vecsembükki-*zsomboly* a Vecsembükk (601 m) északi tövében... A Szilasi-fennsík *zsombolyai* alakjukra, szerkezetükre nézve megegyeznek egymással. Akna módjára mélyülő keskeny üregek, amelyeknek alsó végződését még nem ismerjük” (i. m. 328); 1914: „A vecsembükki *zsombolyok*” (BEKEY IMRE GÁBOR: Turista Közlöny XXI, 34), „Minden jel arra vall, hogy a *zsombolyok* egy kiterjedt barlanghálózat kürtői. Ez a barlang pedig földalatti patak-meder” (i. m. 36).

Vegyük most szemügyre a magyar szó szláv vonatkozásait. — B o l g á r nyelvjárási (Pazardzsik, Preszlav, északkeleti nyelvjáráások) *ѡѡѡѡ* 'forrás, kút'

(BETReč. I, 200), 'mély kút' (RPOD. 74), 'ásott kút' (ZAIMOV, Panag. 82), (Rodope) *ѿѿбел, ѿѿбел* 'kút' (BŷlgDial. II, 139), (Rodope) *ѿѿмбал* 'mélyen fekvő homokos helyen levő forrás, amelynek vize alulról szívárog be; vizet továbbvezető vályú; folyó melletti forrás, amely vizét — homokon átszűrve — a folyóból kapja; mély kút' (BŷlgDial. II, 140), (Szaloniki környéke) *ѿѿмбел* 'forrás, kút' (BETReč. I, 200, 207), *Бѿбел* hn. (ImSelBŷlg. 59, BETReč. I, 200), *Бѿбела* hn. (BETReč. I, 200, ZAIMOV, Panag. 83), *Бѿмбел* hn. (ZAIMOV, Zas. 104). — Bolgár-macedón típusú déli szláv nyelvből valók a következő újjörög helynevek: *Бѿмбло* hn. (VASMER, SlGriech. 24), **Амплианη* hn. (i. m. 80), **Ομπλοῦ Μονή* ~ **Ομπλός* hn. (i. m. 136), *Βαμπέλι* hn. (i. m. 190) ~ bolgár *Бѿмбел* hn. (l. fent). | M a c e d ó n *Jablišta* hn. (ŠMILAUER, PŷSITop. 137). | S z e r b h o r v á t nyelvjárási (Crna Gora) *ѿbao* 'kútszerű gödör, amelyből börtömlővel emelik ki a vizet' (VUK³ 788), *Ubalac* hn. (ImMesta. 1973. 405), *Uble* hn. (uo.), *Ubli* hn. (uo.), *Ublice* hn. (uo.). Veláris nazálissal (*q*) kezdődő régi délszláv névalak él tovább az olasz *Ombla* víznévben, amely a dubrovniki Rijeka bűvópatakra vonatkozik (SKOK, SlavRom. I, 223, EtRj. III, 534; SCHÜTZ, GeogrSkr. 68). | S z l o v é n régi *Ubel* hn. (BEZLAJ II, 282), ? *Malo* és *Veliko Ubelsko* hn. (uo.), ? *Hubel(j)* hn. (uo.). | P o l á b *vqbál* 'kút' (POLÁNSKI—SEHNERT 178). | C s e h *Ublo* hn. (HOSÁK—ŠRÁMEK II, 628), *Űblo* hn. (uo.). | U k r á n *Ублянка* ~ régi *Убля* 'a Vihorlát keleti lejtővidékének vizeit összegyűjtő és Kisberezna alatt jobb felől az Ungba ömlő patak' (SHUkr. 577). A patak mentén fekvő, magyarul *Ublyá*-nak, szlovákul *Ubl'a*-nak [1414: *Oblyaa*, *Oblya*: SztárayOkl. II, 142, 143, VARSIK, OsKošKotl. III, 379; 1549: DEZSŐ, Oč. 272 (az adat közlése nélkül); 1567: *Oblia*: VSOS. III, 214; 1773: *Ublya*: LexLoc. 297; 1851: „*Ublya*, orosz falu, Zemplén vármegyében”: FÉNYES, MoGSz. IV, 227] hívott helység a patakról kapta nevét. Az ukrán pataknév régi, *Убля* alakjából való a magyar *Ublya* (LIPSZKY, Rep. I, 700) pataknév, az újabb *Ублянка* alakból pedig a szlovák *Ublianka* ~ *Ubl'anika* (GeogrNázv. I, 134) pataknév. | O r o s z szerkesztésű egyházi szláv *убола* 'kút' (SREZNEVSKIJ III, 116; VASMER, RussEtWb. III, 169). — A jobb felől az Elbába ömlő Havel egyik, Potsdam környéki mellékvizének *Wublitz* nevét MIKLOSICH (BSPO. 333) és BEZLAJ (II, 282) az ósszláv **qblz* főnévből származtatta. TRAUTMANN (MH. 167) azonban úgy vélekedett, hogy a Potsdamtól északnyugatra levő *Wublitz*-See neve esetleg az ósszláv **oblz* 'kerekded, gömbölyded' melléknévvel kapcsolható össze. SKOK (EtRj. III, 533) szerint a szerbhorvát *ubao*, bolgár *ѿѿбел* stb. főnévvel összetartozik a krakkói *Wawel* is. Ez azonban tévedés. A **wqwel* a *wq*-prefixum és a *wel-* (< **vzl-*) tő összetétele 'ingoványos helyen levő száraz magaslat, gorond'-féle jelentéssel (l. SISS. VI, 341—2).

Az élő nyelvi adatok alapján rekonstruálható ósszláv **qblz* (ŠMILAUER, PŷSITop. 137) ~ **qblz* (BEZLAJ II, 282) ~ **qbelz* (BETReč. I, 200) indoeurópai ősiségű szó, amelynek számos nyelvben vannak megfelelői: örmény *amb* ~ *amp* 'felhő', görög *ἄμβρος* 'eső', latin *imber* 'záporosó, zivatar', óind *abhrám* 'borús idő; esőfelhő', *ámbhaḥ*, *ámbu* 'víz' stb. Az indoeurópai alapalak **ombh-* ~ **mbh-* lehetett.

Megállapíthatjuk, hogy az elsődleges magyar *omboly* főnév nehézség nélkül visszavezethető egy régi (déli) szláv **qb(e)lz* főnévre. Ismeretes, hogy a szláv nyelvek többségében — a lengyel, a kasub, a poláb nyelv s néhány szlovén és bolgár-macedón nyelvjárás kivételével — a magánhangzók nazalitása nagyjából a X. század (a bolgárban talán csak a XIV. század) végére eltűnt,

azaz denazalizáció ment végbe (bolgár $q > v$, $e > e$; szerbhorvát $q > u$, $e > e$; cseh $q > u$, $e > 'a$; orosz $q > u$, $e > 'a$; stb.). A magyarba tehát a (déli szláv $*qb(a)l\bar{o}$ főnévnek még az ezredforduló táján át kellett kerülnie. Eszerint az *omboly* \sim *zomboly* \sim *zsomboly* olyan régi szláv jövevényszavunk, mint a *bolond*, *donga*, *galamb*, *gomba*, *konkoly*, *korong*, *munka*, *péntek*, *rend*, *szent*, *szomszéd*, *tompa* stb. A szókezdő szláv q -ból az $*qb(e)l\bar{o}$ átvételekor $o +$ orrhangú mássalhangzó lett a magyarban, akárcsak az *ontok* (TESz. II, 1083) és *ontora* (uo.) esetében is.

Az elsődleges *omboly* alakból a magyarban szóhatár-eltolódással, téves felbontással *zomboly* jött létre; vö.: *abora* $>$ *zabora* (TESz. I, 90), *abranyica* $>$ *zabranyica* (ÚMTsz. I, 150), *ángor* $>$ *zángor* (EtSz. I, 95), *ária* $>$ *zárja* (ÚMTsz. I, 251), *eplény* $>$ *zeplény* (TESz. I, 777) stb. A *zomboly* $>$ *zsomboly* változáshoz vö.: *zajda* $>$ *zsájda* (TESz. III, 1184), *zakurál* $>$ *zsakurál* (TESz. III, 1185), *zászló* $>$ *zsázló* (TESz. III, 1188), *zömök* $>$ *zsömök* (TESz. III, 1198), *zuhog* $>$ *zsúhogott* gr. (TESz. III, 1202), *zűmmög* $>$ *zsűmmög* (TESz. III, 1206) stb. A *zombor* változat a *Zomboly-lyuk* összetételben alakult ki *ly : ly* $>$ *r : ly* elhasonulással.

4. Végezetül el kell utasítanom azt a feltevést, hogy a magyar *zsomboly* 'aknabarlang' főnévnek köze lehet a mezőgazdasági szakszóként használt *zombolya* főnévhez (ÉKsz. 1543). Ez utóbbinak a jelentése: 'meleg erjesztéssel való tartósítás végett kazalba rakott, szalmával és később földdel beborított szálas-takarmány tömege' (ÉrtSz. VII, 648). Nos, a *zsombolya* nem más, mint egy helységnévnek, mégpedig a Torontál vármegyei *Zsombolyá*-nak a köznevesülése. Az magyarázza, hogy a szálas takarmány eltevésének fentebb leírt módját gróf Csekonicus Endre (1846—1929) *zsombolyai* uradalmában alkalmazták legelőször (PallasLex. XVIII, 836). A *Zsombolya* $<$ régi *Csomboly* helységnév etimológiájához l. FNESz. 725.

KISS LAJOS

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

A *kemence* jelentéstörténetéhez. A mai köznyelvben a szó jelentéstartalma teljesen egyértelmű, magyarázatot nem kíván. Történetileg a helyzet azonban korántsem ilyen világos és egyszerű. *Kemence* szavunkat a TESz. bizonytalan eredetűnek minősíti, bár valószínűnek tartja szláv származását, amiben KNEZSA határozottabb, de ő is lát bizonyos nehézségeket. Pillanatnyilag úgy tűnik, hogy a szótörténet teljes kibontásában néhány láncszem hiányzik, ebből ered a bizonytalanság. A kérdés megoldásában talán előrevizs, ha tárgytörténetileg is megvizsgáljuk a kérdést. Mindenekelőtt le kell számolni három téves eredethipotézissel, amelyek az etimológusokat is zavarhatták. V. GERAMB és más német kutatók is hajlottak arra, hogy a *kemence* és a *kémény* kialakulásában összefüggést lássanak. BÁTKY ZSIGMOND mérlegelte ezt a kérdést 1927-ben, de végül is elvetette a *kemence*-nek a *kémény*-ből való származtatását. Helyesen tette, mert ma már teljesen világos, hogy a két tárgy keletkezési ideje között 2—3 ezer éves különbség van, s így kár kapcsolatot keresni kialakulásuk között. A *kemence* mint zárt tüzelő, az atlanti és mediterrán Európa kivételével a kontinens nagy részén kimutatható. K. RHAMM feltételezése, hogy a *kemence* az észak-európai fürdőházakban, gőzfürdőkben alakult ki, amit az etnográfusok nyelvészeti érvekkel próbáltak bizonyítani, ugyancsak képtelenség. A harmadik feltételezés, hogy a házbéli *kemence* a mészégető pestekből fejlődött ki, hasonlóképpen téves gondolatnak bizonyult.

Induljunk ki a kemence funkciójából. Ma is úgy tartjuk, hogy szerepe elsősorban a lakás melegítése, továbbá sütő-főző berendezés. Ha azonban Méri István, Kovalovszki Júlia és mások középkori telepásatásait nézzük, akkor ez korántsem ilyen evidens. A kőkemencék belvilága olyan kicsi, hogy abban aligha lehetett sütni-főzni. Az ezeknél nagyobb számban feltárt földbe vájt kemencék jelentős része pedig a házban kívül volt vagy az udvaron vagy a ház légterén kívül, s csak a szájuk nyílt a házba, így azt alig melegítették.

De mit is süttöttek-főztek volna benne? Húst kemencében nem szoktak sütni, a mai értelemben vett kenyérről még nem beszélhetünk, a lepénykenyér sütése inkább nyílt tűzön folyt. Szőke Béla és Fodor István mutatta ki, hogy az Árpád-korban a magyarság jellegzetes főzőedénye a cserépüst volt, ami feleslegessé tette a kemencét. Kemence azonban mégis volt, majdnem minden feltárt házban, nemcsak mai hazánkban, hanem már a Pontus-vidéki lakhelyünkön is. Az ellentmondást úgy lehet feloldani, hogy szerepváltózással számolunk. Amikor István király elrendeli, hogy vasárnap mindenkinek templomba kell menni, megengedi, hogy a tűz őrzői otthon maradjanak. Ez nagyon méltányos engedmény, ha meggondoljuk, hogy a tűzgyújtás ekkor még milyen körülményes. De hol őrzik a tüzet? Nyilván a tűzhelyen, amely télen a házban, nyáron a szabadban lehetett. De mennyire könnyebb a parazsat a kemencében megőrizni, mint a nyílt tűzhelyen! Még nyomatékosabb a kemence fontossága, ha arra gondolunk, hogy a veremház oldalában vagy a sarkában égő tűz fölött már 100–120 cm magasságban ott volt a gallyakból, gazból készült rendkívül gyúlékony tető. Nagyon kockázatos tehát a veremházban nyílt tüzet rakni, és sokkal biztonságosabb, ha a láng az oldalfalba mélyített zártabb térségben ég, s itt képződik a parázs, amelyet kihúzva rajta már sokkal kockázatmentesebben lehetett sütni-főzni. Szabadban azért célszerűbb a kemence, mert ebben a tüzet az eső és szél kevésbé veszélyezteti. A kemence tehát a középkorban még elsősorban lángfogó szerepet tölthetett be.

Tűz szavunk az ugor korból igazolható, *tűzhely* szavunk azonban új eredetű. De valahogy csak nevezni kellett azt a fontos helyet, berendezést, építményt, ahol tüzeltek. Erre szolgált nyilván az 1395-ből adatolt *kemence*, a bolgár szláv eredetű *pest*, s egyes magyarázatok szerint a *kémény*. Ez utóbbi a Besztercei Szójegyzékben bukkan fel először *kémies has* formában, *camenata* szóval értelmezve. A TESz. értelmezése: 'kandallószerű tűzhely', valószínűleg helyes, tehát nem mai értelemben vett kéményre gondol.

Sajnos a XIV–XV. századi magyar és latin tűzhelymegjelölések csak igen bizonytalanul értelmezhetők, gyakran következtelenek, sőt ellentmondások is. Áll ez még részben a XVI. századi forrásokra is. Az OklSz. szerint a *kémény* = infumibulum, fumarium, a *kemence* = fornax, clibanus, caminus. BARTAL ANTAL Glossariuma szerint egyszer a *camenata* = tűzhellyel ellátott szoba, máskor a *camenum*, *caminum* = kemence, tűzhely, kürtő. Előfordul, hogy a *caminus* = kemence, viszont máskor a *kemence* = clibanusszal, vagy fornaxszal van értelmezve. Világosan csak VERANCICS igazít el ötnyelvű szótárával, igaz, csak a XVI. sz. legvégén (1595). Őnála az *infumibulum* jelentése magyarul 'kémény', olaszul 'camino', horvátul 'dimnya', németül 'Rauchfang', tehát egyértelműen már a mai 'kémény' értelmű.

Felmerül a kérdés, hogy mi lehet a magyarázata a bizonytalan és ellentmondásos értelmezésnek. A válasz kulcsa a városi, polgári (főúri) építészet XIV–XV. századi jelentős átalakulásában keresendő. Ekkor kezdődik a kastélyokban, palotákban, városi házakban fejlettebb tüzelőberendezések építése. Korábban a rangosabb épületek hidegek voltak, tüzelőberendezés egyáltalán nem volt bennük, legfeljebb talba behozott parázssal temperálták valamennyire talán a hálólhelyiségeket. MÁLYUSZ ELEMÉR a Zsigmond-kori viszonyok illusztrálására említi, hogy a Garaiak egyik budai házában 20 szoba közül csak 3 fűthető, egy másik ugyanítt lévő 33 szobás házában négy. Pedig ez a legvagyonosabb

család. A XIV–XV. században tehát megjelennek a különféle belső tüzelők, kemencék, kályhák, főleg kandallók, kürtővel, kéménnyel vagy anélkül, igen változatos formában. A literátus emberek nem is tudják, hogyan nevezzék őket, melyik micsoda, legtöbbszörüknek sem latin, sem olasz vagy szláv megfelelője nem volt. Alighanem be kell érniük azzal, hogy az összes tüzelőre vonatkozó kifejezést csupán 'tűzhely' értelmében azonosíthatjuk, nyitva hagyva azt a kérdést, hogy formailag milyenek voltak: nyíltak vagy zártak, kemencék, kandallók, kályhák. Valójában a *kályha* szó felbukkanása nem segít, ez csupán a csempés burkolóanyagra utal. Első előfordulása 1522-ben *Bechy kalha*-ról beszél, amelyet fornax, azaz kemence számára vettek. A szó német eredetét senki nem vitatta, de e késői felbukkanása kissé érthetetlen, hisz e században már az Alföld, sőt még a Székelyföld is jól el van látva mintás, áttört, mázas, díszes kerámiával.

Nincs tudomásunk arról, hogy a XV–XVI. században a füst nélküli szobában álló, konyhából, azaz pitvarból fűtött, kupákból, bögrékből, mázas, díszes csempékből felépített tüzelőberendezéseknek mi lehetett a neve: *kályha* vagy *kemence*. Egyáltalán mi különbözteti meg őket, a kívülről fűtöttség vagy a csempével borítottság? Mindegyik esetben a XV–XVI. századi alföldi szobai tüzelőket *kályhá*-nak kellene hívni, de ennek semmi nyoma; a XVII. századtól ezeket kétségtelenül *kemencé*-nek nevezik, holott még a XVIII. században is voltak bögrés, kupás kemencék, tehát lényegében kerámiával burkoltak. Ez is azt igazolja, hogy a tüzelők elnevezésében milyen nehezen alakult ki a következetesség.

Még inkább ilyen irányban tanúskodnak az erdélyi adatok. A Székelyföld, a Szamos vízgyűjtő területe, sőt az Alföld keleti peremvidéke is jól igazolhatóan a nyílt tüzelős, kandallós területhez tartozik. Ismerik ugyan a kemencét, de ez nem szerves része a háznak; vagy van, vagy nincs, s előbbi esetben a helye meghatározatlan. Valószínűsíthető, hogy Erdélyben, mint a mediterráneumhoz kapcsolódó területen a XVI. századtól a nyílt tüzelők uralkodtak, sokféle névvel jelölték ezeket, de sohasem kandallóként. Az elnevezések első pillanatra megtévesztők: *szabadszájú kemence*, *nyitott szájú kemence*, *cserepes kemence*, *pestalja*, *pestmőge* stb. De azért el lehet gondolkozni, hogy ezekről miért különböztek meg a *sütőkemencé*ket, amelyek vitathatatlanul zárt tüzelők.

A *kemence* mai értelme annyira vonzóerőt jelent, hogy még a Székely Oklevéltár Új Sorozatának tudós szerkesztőit is megtéveszti, mert a tárgymutatóban *kemence* címszó alatt sorolják fel a „cserepes” készítését is, ami a népnyelvben elég egyértelműen kandallót jelent. De kandallót jelentenek az említett jelzővel emlegetett ún. kemencék is, valamint további még megfejthetetlen eredetű kandallóelnevezések, mint pl. a *góc*, *gób*, *gogány*, *kuptor*. A *pestalja*, *pestmege* kifejezés elárulja, hogy nem kemencéről lehetett eredetileg szó, mert annak nincs alja, legfeljebb feneke, viszont a kandalló füstfogójának van alja, amelyen a tűz ég, alacsony padkája és hátsó része is. Mindez azt valószínűsíti, hogy a *kemence* eredetileg nem meghatározott tüzelőtípust, hanem általában tűzhelyet jelentett. Talán csak a XVII. században, Erdélyben még később kezdett differenciálódni a *kemence* jelentéstartalma s vált el egymástól világosan típusban — ha nem is logikusan — a *kemence*, *kályha*, *kandalló* jelentése. Erdélyben a XX. századig megmaradt a *kemence* általános értelme, s ezért kellett megkülönböztetni anyaga, funkciója vagy formája szerint a különböző „kemencéket”, tehát a kandallókat és kemencéket. Ennek megfelelően nagyon óvatosan kell kezelni azokat az erdélyi levéltári adatokat, amelyek kemencét, kályhát emlegetnek, hisz igen gyakran valószínűsíteni lehet, hogy ezek nyílt tüzelők, s nem a mai értelemben vett kemencék. A *kemence* 'általános tüzelőhely' tartalmú mellett szól az is, hogy az egész Alföldön rendszerint jelzőt tesznek melléje: *banyakemence*, *búbos kemence*, *boglyakemence*, bár ez utóbbi kettő formára is utalhat.

NYELVMŰVELÉS

Nyelvművelésünk néhány elvi kérdéséről a *darabban* megítélése kapcsán

1. Megtisztelő számomra, hogy az Édes Anyanyelvünk hasábjain néhány évvel ezelőtt megjelent pársoros, ismeretterjesztő nyelvművelő levelemre egyik legkiválóbb lexikográfiai szakértőnk terjedelmes, tudományos igényű szakkikkal reagált (MNY. LXXXI, 480—9). HEXENDORF EDIT nagy nyelvtudományi erudícióval és számos finom elemzőkészségre valló megfigyeléssel fejti ki azt a véleményét, hogy a *bor darabban*; *bor darabban áll, marad*; *bort darabban tart*, *darabban hagy* népnyelvi eredetű kifejezések mint népnyelvi elemek is minőségileg rosszak, és ezért köznyelvi használatuk nem ajánlható, sőt nem tűrhető. E véleménnyel azonban továbbra sem tudok egyetérteni, levelem megírásakor ugyanis olyan adatok sorát és olyan megfontolásokat is figyelembe vettem, amelyeket terjedelmi okok miatt az Édes Anyanyelvünkben nem közölhettem, s amelyekre így természetesen a Magyar Nyelv közleménye sem lehetett tekintettel. Válaszadásomat azonban nem csupán a szóban forgó kérdésben fennálló nézetkülönbségeink indokolják, hanem elsősorban az a tény, hogy a MNY.-ben megjelent közlemény implicite két olyan kérdéskört is érint, amely szélesebb körű eszmecsere is megérdekelne. Az egyik a mindennapi, apró nyelvművelő munka felelőssége, a konkrét feladatok megoldásában követett módszerei, az alapkutatásokkal, a nyelvtudomány legfrissebb eredményeivel való kapcsolata; a másik, amely az előzővel szorosan összefügg: a köznyelv fogalma, érintkezése más nyelvi rétegekkel, helye, szerepe a nemzeti nyelv egészében.

Természetesen ezeknek a kérdéseknek még csak vázlatos tárgyalására sincs most terünk, mégsem kerülhetjük el, hogy mielőtt rátérnénk mondanivalónk konkrétabb részére, a *bort darabban tart*, *tárol* kifejezés tárgyalására, a fent jelzett problémakörökkel kapcsolatban is rá ne mutassunk álláspontunk néhány alapelveire.

2. A nyelvműveléssel hivatásszerűen foglalkozó mai kutatótól, a mai feltételek mellett méltán várja el a társadalom, hogy a nyelvtudományi kutatások biztos eredményeivel összhangban, a kutatásban még vitás kérdések ismeretében, de egyéni tudományos meggyőződésétől sem függetlenül tegyen eleget tájékoztatási feladatainak. Abszurd követelmény volna viszont egy-egy rövid, nyolc-tíz soros nyelvművelői írástól, egy-két perces telefonbeszélgetésektől várni a feltett kérdés és a rá adandó felelet elvi alapjainak megvilágítását, a tudomány ehhez fűződő meggondolásainak részletes ismertetését. Ennek szellemében jártunk el a *bort darabban tárol* kifejezés elbírálásával kapcsolatban is. Rámutattunk, hogy az ÉrtSz. — s ez esetben ez tartalmazza a nyelvészeti alapkutatások legfrissebb, szilárdnak tekinthető eredményeit is — számba veszi a *darabban maradt a bor* kifejezést, s utal ennek tájnyelvi eredetére; s hozzáfűztük, hogy ezt a kifejezést a magunk részéről képszerűnek, szemléletesnek tartjuk és köznyelvben való használatát is ajánljuk. Természetesen a *bort darabban tárol* kifejezést mi sem tartottuk a maga egészében nyelvjárási eredetűnek.

3. Elvi nézetkülönbség köztünk mégis a második kérdéskörrel kapcsolatban áll fenn. Ennek vázolásához azonban előzetesen össze kell foglalnunk, mit is állapít meg a Magyar Nyelv közleménye a *bor darabban marad, áll* kifejezés használati köréről. Regisztrálja, hogy mind az ÉrtSz., mind az ÉKsz. ismeri a szóban forgó kifejezéseket 'megkezdett és fel nem töltött bor a hordóban', illetőleg 'hiányos, megkezdett állapotban (áll a bor)' jelentésben tájnyelvi, illetve népnyelvi minősítéssel. A *darabban* ragos főnév önálló határozói jelentéséről pedig további szótárak (ÚMTsz., Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár)

bevonásával megállapítja, hogy annak használata szélesebb körű, lehet *darabban* a s z - t a g, k a z a l, m ű, ü v e g, h o r d ó, b ö d ö n, s z a l o n n a. Használják nagy íróink, költőink: Csokonai, Arany és Móra. Mindebből azonban nem azt a következtetést vonja le, hogy a *darabban* ragos főnév önálló határozói értelemben való használata sokkal általánosabban elterjedt a magyar nyelvben, mint azt egy, a kifejezést nem ismerő nyelvhasználó vélne, hanem sorra-rendre kétségbe vonja a fenti adatok hitelességét, bizonyító értéküket. Ezek szerint az ÉrtSz. és ÉKsz. példái nem kellően dokumentáltak, bizonytalan írásos anyagból vagy a szócikkszerzők egyéni nyelvismeretéből származnak. Az Erdélyi Szótörténeti Tár adatát úgy értékeli, hogy az téves értelmezésből származik. Csokonai és Arany még a köznyelv kialakulatlan volta miatt használhatták ezen anyanyelvjárásukból ismert kifejezéseket, ráadásul mindketten csak magánlevélben. Móra pedig a huszadik században csak a sajátos stílushatás kedvéért élhetett ezzel a „nyelvjárásias” kifejezéssel. A klasszikusoktól származó példák hatására végül mégis megállapítja, hogy „bizonyos okokkal és célokkal számolva a nyelvjárási kifejezéseknek nem minden használatát fogadja idegenkedéssel a köznyelvet normatív szerepű fő nyelvi változatnak tekintő mai ember”.

Itt szükséges megállnunk és rövid kitérőt tennünk a bevezetésben vázolt kérdéskörrel kapcsolatban: Kik beszélnek ma a köznyelvet? Mit jelent a köznyelv normatív szerepe? Milyen viszonyban áll más nyelvi rétegekkel? Mivel a kérdéseket most csak érintőlegesen, saját szempontunkból van terünk tárgyalni, kiindulási pontként, az egyszerűség kedvéért ide iktatjuk „A mai magyar nyelv rendszere” meghatározását a köznyelv fogalmáról: „A köznyelv a művelt embereknek tájanként és koronként is többé-kevésbé egyforma, elsősorban az élőbeszédben, esetleg a családi vagy baráti hangú levelezésben stb. járatos nyelve. Erősen a művelt hagyomány és a választékosabb irodalmi nyelv hatása alatt van, azért némileg azzal együtt a nemzeti nyelv eszményi, mintának tekinthető változatát képviseli. . . Minthogy a köznyelv széles körben használt, természetes beszélt nyelvi réteg, erősen érintkezik . . . a nyelvjárásokkal, csoportnyelvekkel” (27—8). HEXENDORF EDIT írásából viszont egy olyanféle felfogást bonthatunk ki, amely a korunkra általánosan ismert nyelvi anyag bázisán nyugvó fő változatba csak kivételes esetekben, bizonyos okokkal és célokkal számolva tartja lehetségesnek a szokványostól elütő, más nyelvi rétegekből származó elemek beáramlását. Véleményünk szerint azonban a köznyelv, mint általában véve a nyelv egésze is a társadalom fejlődésével dinamikus kapcsolatban állva állandóan változik, alakul: változására, színesedésére, bővülésére, a ma amúgy is erős ellentétes folyamatoknak, a nyelv pusztulásának, szürkülésének az ellensúlyozására szükség is van. A megújulás, bővülés, színesedés anyagát, forrását pedig, eltekintve az idegen nyelvekből való kölcsönzés nem mindig szerencsés és nagyon is korlátozott lehetőségétől, főként a többi nyelvi rétegek jelenthetik, legelsősorban az irodalmi nyelv, amely egyébként a köznyelvvel együtt normatív szerepűnek is tekinthető, majd a népnyelv és tájnyelvek, továbbá a szaknyelvek és egyéb csoportnyelvek. Az egyes nyelvi rétegek közötti kölcsönhatás pedig nemcsak természetes és automatikus folyamat, hanem kifejezetten kívánatos is; s különösen kívánatos, hogy a köznyelv minél harmonikusabbá fejlődjék az egyes nyelvi elemeknek az irodalmi nyelvből lefelé, illetve a nyelvjárásokból való felfelé áramlása által. Véleményünk szerint HEXENDORF EDIT a fentiekben vázolt felfogása következtében nem tart köznyelvi használatra is megfelelőnek, sőt kívánatosnak egy olyan kifejezést, mint a valami *darabban, hiányos állapotban van*, amelynek megléte, használata pedig mind az irodalmi nyelvben, mind a népnyelvben, s mint látni fogjuk, a borkezelés szaknyelvében is egyaránt magától értetődően természetes. Tiszteljük a miénktől eltérő felfogásokat is, bennünket azonban nyelvművelői felelősségünk mégis arra kényszerít, hogy véleményünket ezen elvi megfontolások alapján az ismertetett s a még alább következő nyelvi tényekkel összhangban alakítsuk ki.

4. Álláspontunk vázolósa után rá kell térnünk arra a kérdésre is, hogy a valami *darabban van*, *darabban áll* kifejezés nem tekinthető-e már ebben a pillanatban is a köznyelv részének, hiszen a népnyelvi, illetve tájnyelvi minősítéseket adó nagy szótárak megjelenése óta is eltelt közel egy emberöltő. Jogos ez a kérdésfeltevés azért is, mert Csokonai és Arany éppen nem irodalmi szövegben, hanem magánlevélben, azaz művelt emberek közötti, mindennapi, megszokott kommunikáció során, tehát klasszikusan köznyelvi szituációban használta a szóban forgó kifejezést. Azon kívül kérdéses, hogy a bár éppen nem egyedi, de valóban nem túl bőséges szótári adatolás mit takar. Teljes mértékben osztjuk azt a felfogást, hogy a nyelvészeti kutatásokat, amennyiben lehetséges, hiteltel írásos adatközlésekre kell építeni, mégis meg kell jegyeznünk, hogy bármilyen alapos szótározási munkák is a nyelvben előforduló szókapcsolatoknak csak töredék részét, egy *darabját* képesek regisztrálni. A magyar nyelvterületen pedig Erdély kivételével sehol sem folyt rendszeres szótörténeti adatgyűjtés! Azaz, ezerszer meg ezerszer is elhangozhat egy-egy kifejezés, amíg bekerül valamilyen nyelvtudományi adattárba, vagyis egyetlen gyengén adatolt szótári alak mögött akár több millió élőnyelvi adat is meghúzódhat! Mindenesetre meg kell jegyeznünk, hogy speciálisan a valami *darabban van*, illetve a *bor darabban maradt* fordulatokra lényegesen több szótári példát is fel lehetne sorakoztatni, mint amennyit a MNy. közleménye ismertet, de ezekre majd e kifejezések tárgyalásakor kerítünk sort. Legyen szabad viszont utalnunk arra, hogy a *darabban* használatára HEXENDORF EDIT is könnyen talált élőnyelvi példákat. Nos, ilyenekkel nagy számban szolgálhatunk mi is. Gödöllői származású főiskolai adjunktustól valók következő adataink: *darabban maradt náluk a kapálás*, *a munka*, ha nem végezték el, sőt *darabban maradt az ünnep* feléjük, ha valami miatt félbe szakadt. De hallottunk ilyen megjegyzést egyik szőlőszomszédunkra vonatkoztatva is: *Milyen gazda ez, minden hordója darabban áll!* (Az adatközlő Bihar megyei születésű.) Használják ezt a fordulatot szüleim is Pakson: „Van még *egy darab borom* az ablakban (lőszpince oldalába vajt vakablakban álló, megkezdett üveg bor), hozd fel, előbb az fogyjon el”. De ismeretési körünkben — főleg Pesten élő, de vidéki származású fiatal és idősebb értelmiségiekről, nagybörbész magyar szakos tanárokról van szó — sokaktól rögzítettük e kifejezést élőnyelvi adatként; az egyes adatközlők eredeti származási helye: Vindornyaszőlős, Várong, Sárbogárd, Debrecen, Nagyszalonta, Kecskemét. Visszautelemlünk itt még egyszer a szótározás problémájára: a gyenge adatolásnak esetleg éppen az az oka, hogy a szótárszerzők e közismert adatot nem tartották különösebben kiemelésre érdemesnek. Mindenesetre a *darabban* mai nyelvi helyzetével kapcsolatban a fentiek tükrében meg kell gondolnunk, hogy a nagyszótárak megjelenése óta eltelt évtizedek alatt a szocialista Magyarország iskolapolitikájából következően százezer számra kerültek a „művelt emberek” körébe olyan vidékekről vagy történelmileg alsóbb néposztályokból származó emberek, akiknek szokincseiben, nyelvi tudatában természetes elem a szóban forgó kifejezés. S itt merül fel az a kérdés, valójában kik is beszélnek a köznyelvet? S vajon a művelt köznyelvet beszélők körének tágulásával nem tágul-e maga a köznyelv is? Vajon, aki gyermekkorában eredetileg egy nyelvjárást vagy a köznyelv egy regionális változatát tanulta meg, köteles-e elfelejteni értelmiségivé válva anyanyelvét, illetve annak a köznyelvitől eltérő elemeiről mindenesetül le kell-e mondania? S mitévő legyen az a társadalom, amelynek nem egy-egy ilyen esettel, hanem ilyen értelmiségi tömegekkel kell számolnia? Vajon indokolt lenne-e, ha a köznyelv normáit kizárólag a városi (budapesti) környezetből származó értelmiségiek nyelvhasználati szokásaihoz igazítanánk vidékekről származó pályatársaik nagy többsége, a ma is a népnyelvet beszélő tömegek, továbbá Arany, Csokonai és Móra ellenében? Hiszen, ha ilyen „köznyelvi purista”-ként ítélnénk meg a népnyelvi jellegű kifejezéseket is, akkor bizony például a Toldiban jócskán akadna gyomláltnivalónk, hiszen csak az első versszakokból a következő szavak szerepelnek népnyelvi minősítéssel az ÉKsz.-ban:

torzs, ösztövé, vendégoldal, áttalút, csekély (halom), *nyelvel* (a kuvasz). Mit tegyünk mármost ezekkel, hiszen biztosak lehetünk abban, hogy pl. a *torzs, vendégoldal, nyelvvel* szavakat jóval kevesebben ismerik és használják ma országszerte, mint a *bor darabban* kifejezést. Ajánlhatjuk-e ezen szavak köznyelvben való használatát, ha a népnyelvi kifejezéseket csak bizonyos okokkal-célokkal számolva fogadhatja el a köznyelvet normatív szerepűnek érző mai nyelvhasználó? Beszéljük le a mai nyelvhasználót a Toldi olvasásáról, hiszen azt a népnyelvi szavakon túl csak az első versszakokban még egy sor régiesség is „terheli”, mint a *hórihorgus, legénytoll, tilalomfa, hamvas út* stb. . . ? !

A *bor darabban* azonban nemcsak a nagyszótárakban és az élő köznyelvben nyert polgárjogot az utóbbi évtizedekben, hanem a borászati szaknyelvben is. Ezt a tényt adatok említése nélkül csupán bírálja HEXENDORF. Ezért pótlólag a rövideg kedvéért csak néhány példát legyen szabad itt közreadnunk: „*A bort sohase tartjuk darabban. El kell hagyni azt a rossz szokást, hogy a hordót csapra ütik és hosszú időn keresztül darabban tartva így fogyasztják*” (PROHÁSZKA FERENC, Szőlő és bor. Bp., 1954. 194). „*A darabban álló . . . hordóban a bor megecetesedik*”; „*Darabban sem romlik meg a sűrített must*”; „*Ha hosszabb ideig darabban áll a bor, elveszti üdeségét és illatát*”; „*Megtörténhet, hogy enyhébben kifejtett borhibák miatt . . ., amilyen a hordóíz, penészíz, darabíz . . . a bor kellemes ízét, zamatát elveszti*”; „*Darabíz* (levegőíz). A bor üres, íze, illata tompa, *darabízú*. Oka, hogy *darab hordóban*, üvegben a bor nagyobb felületen . . . levegővel érintkezik”; „*A fogyasztásra szánt bort ne tartjuk hosszabb ideig darabban. A darabban tartott bor íze még néhány nap alatt is kedvezőtlenül változhat*”; „*Az erjedés befejezése után a borokat nem szabad darabban tartani*”. Itt egész fejezet szól a *darabban levő borok kezeléséről*, megtudhatjuk, hogy *egyedül a tokaji asszúborokat kell darabban érlelni*. (Valamennyi példa a fenti mű tizenegyedik, átdolgozott kiadásából való: Bp., 1977. 267, 281, 291, 309, 314, 340.) „*A bor ecetesedésének kedvező feltételei: a darabban levő bor, . . . a meleg pince*” (SCHOLTZ ALBIN és MERCEZ ÁRPÁD, Borgazdaságtan. Bp., 1952. 249). „*A levegő íz . . . darabban álló hordónál ugyancsak jelentkezik (darab íz)*” (MERCEZ ÁRPÁD—PREHODA JÓZSEF, A must és bor egyszerű kezelése. Bp., 1960. 249). „*A bor virágosodását a candida mycoderma okozza. Ez a gomba levegő jelenlétében lép fel, tehát ha a bor darabban van*” (CSELŐTEI LÁSZLÓ—CSIDER LÁSZLÓ—BUDAY LÁSZLÓ, kertészet. Bp., 1967. 479); „*akkor legnagyobb az ecetesedés veszélye, . . . ha a bort darabban tartva meleg pincében raktározzák*” (Mezőgazdasági Lexikon. Bp., 1982. I, 167).

Felesleges tovább szaporítani a példákat. Világos, hogy szaknyelvi adatokat nagy példányszámban megjelenő, sokszor kiadott alpművekből tömegével sorolhatunk fel. Sőt, a szaknyelvben a *bor darabban* tartásával kapcsolatban megindult egy szócsalád ki-fejlődése, a *darabíz*-nek, e rendkívül szemléletes, kifejező szónak a megszületésével. Ez a jelenség sor véleményünk szerint nem magyarázható azzal, hogy a szaknyelvek fejlődését „anyanyelvileg műveletlen valakik” irányítják, hanem sokkal inkább azzal, hogy a szaknyelv és a népnyelv érintkezése ezen a területen erőteljes, és hogy a legkiválóbb borászati szakemberek, egyetemi tanárok — akiknek egy része nyilván maga is olyan rétegből származik, amelyben járatos a népnyelv, s munkája során is naponta érintkezik ezzel a nyelvi réteggel —, nemcsak helyesnek találták a *bor darabban* kifejezést, hanem alkotó módon tovább is fejlesztették, bizonyítva e fordulat eleven képi erejét és azt, hogy harmonikusan, minden zavar nélkül simul bele a magyar nyelv jelentésrendszerébe.

5. Foglaljuk össze az eddigiek alapján állításainkat és álláspontunkat! A valami *darabban áll, van* stb. kifejezés szótáraink tanúsága, élő- és szaknyelvi példáink szerint is általánosan elterjedt a magyar nyelvterület nagy részén; különböző társadalmi és nyelvi okok miatt úgy látjuk, hogy útban van a teljes körű köznyelvi elterjedés felé. Ezt a folyamatot pozitívnak és támogatandónak ítéljük, és véleményünk szerint tarthatatlan az a

felfogás, amely az ilyen és hasonló kifejezések köznyelvbe való beáramlását nem tartja kívánatosnak. Az ilyen nyelvjárási kifejezések általában fokozatosan válnak közhasználatúvá, de még napjainkban is akad rá példa, hogy robbanásszerűen kerül be egy-egy nyelvjárási szó a köztudatba. Gondoljunk csak *buzgár* szavunkra, amely a *darabban*-nal teljesen analóg utat járt be. Nyelvjárási szóból előbb vízügyi szakszóvá vált, aztán az 1965-ös dunai és az 1970-es tiszai árvíz idején szélesebb körben ismertté lett (vö. TESz.). Újságcikkek tucatjai számoltak be például a tiszalöki óriásbuzgár elfojtásáról. Ma nemcsak képszerűségénél fogva értékes eleme köznyelvünknek ez a szó, hanem említése felidézi azt a valóban hősiesség helytállást is, amivel az 1970-es árvíz idején népünk megakadályozta az áradás pusztítását. Erdei Ferenc aztán a Valóság hasábjain méltatta a védelem nemzetközi szempontból is páratlan erőfeszítéseit. A *buzgár* szó az ÉrtSz.-ban nem hogy tájnyelvi minősítéssel fordulna elő, hanem egyáltalán nem is szerepel, használatát azonban a fentiek tükrében ezért mégsem kárhoztathatjuk.

6. Úgy érezzük, eddigi érveinkkel, adatainkkal és nyelvművelési elveink némely vonatkozásának vázolásával már kellően indokoltuk, miért is ajánlottuk köznyelvi használatra a *bort darabban tárol* kifejezést. HEXENDORF EDIT érvelése során azonban csak általában a *darabban*-nal kapcsolatban tartja lehetségesnek, hogy e kifejezést nyelvjárási eredete ellenére is bizonyos okokkal és célokkal számolva a köznyelv is használja. Speciálisan a *bor darabban maradt* kifejezést mint népnyelvi elemet is hibásnak véli, ezért használatát teljesen elvetendőnek ítéli.

Bevezetésképpen megjegyezzük, hogy rendkívüli óvatossággal kell eljárni, ha egy-egy népnyelvi kifejezésről azt állítjuk, hogy minőségileg rossz. A népnyelvet, tájnyelveket beszélő emberek nyelvi tudata ugyanis a maguk nyelvjárásában általában sokkal szilárdabbnak tekinthető, mint a köznyelvet használóké. Ezek az emberek az esetek többségében olyan homogén nyelvi közegben nőttek, nőnek fel, amely mentes vagy alig érintett volt egy sor olyan tényezőtől, amelyek a köznyelvet beszélő ember nyelvérzékét, anyanyelvi tudatát elbizonytalanítják: elsősorban a legkülönbözőbb módokon érvényesülő idegen nyelvi hatásokra gondolunk. A köznyelven beszélők nagy része maga is tanul idegen nyelveket, bizonyos hatása az egyéni nyelvhasználatra e ténynek is van. Ennél sokkal jelentősebb az, hogy a köznyelvnek kell megbírkóznia az információrobbanás, a tudományos és technikai haladás, a kommunikációs forradalom következtében magyar nyelvre ültetendő legkülönbözőbb minőségű szövegek tömegével. E fordításszövegek hatása a sajtónyelv és szaknyelvek közegén keresztül másodlagosan is sugárzik a köznyelvre. Elkerülhetetlen, hogy mindezek során nemkívánatos, a nyelv rendszertől idegen elemek is bekerüljenek a köznyelvbe. Tévedés ne essék, nem valamiféle nyelvi elzárkózást és a népnyelvbe való visszamenekülést hirdetünk! Le kell szögeznünk, hogy a fordításirodalom, az információrobbanás és a kommunikációs forradalom fő hatásának éppen nem a nyelvromlást, hanem ellenkezőleg, köznyelvi kultúránk hihetetlen mértékű kitágulását, nyelvünk hajlékonyabbá, többértékűvé válását, egy sor új fogalom és nyelvi forma szerves beépülését, egyszóval a nyelvi gazdagodást tartjuk. Hiszen épp ennek következtében vált nyelvünk a huszadik századi európai kultúra befogadására, továbbbépítésére alkalmas eszközzé. Csupán rámutatunk, hogy e folyamat dialektikusan, ellentmondásoktól terhesen ment és megy végbe, s gyümölcsei mellett káros hatásai is vannak. E káros hatások közé tartozik, hogy a köznyelvet beszélők anyanyelvi tudata, nyelvérzéke ma inkább tekinthető sérültnek, mint a nyelvjárásokban élőké, aminek elég bizonyítéka az a már-már axiomatikus igazság, hogy köznyelvünk sokkal inkább telítve van idegen elemekkel, mind fonetikai, mind lexikai, mind jelentéstani szempontból, germanizmusokkal, latinos, szláv szerkezetekkel és újabban anglicizmusokkal, mint bármelyik nyelvjárásunk. Az igazán művelt köznyelvi nyelvhasználónál mindezt megfelelően ellensúlyozza nyelvhasz-

nálátának magasabb fokú igényessége, tudatossága. Éppen abban látjuk nyelvművelésünk mai legfontosabb feladatát, hogy az egyes nyelvi jelenségek tudatosításával elősegítsük a fejlődés pozitív tendenciáinak kibontakozását, s igyekezzünk visszaszorítani a negatívokat, például a nyelvünk rendszerétől idegen elemeknek a köznyelvbe való beépülését. Még egyszer hangsúlyozzuk, az egész fejlődés lényegében pozitív folyamatként megy végbe. A nyelvművelési feladatokban viszont éppen a nyelvjárásokban, népnyelvben, irodalmi nyelvben megőrződött szilárdabb anyanyelvi tudat mint etalon felmérhetetlen segítséget nyújt. Még egyszer leszögezzük, nem arról beszélünk, hogy a nyelvjárások fejlettebb vagy netán magyarabb nyelvi szintet képviselnének a köznyelvnél, hiszen világosan kell látni azt is, hogy ma egyik nyelvjárásunk sem áll önmagában olyan fejlettségi fokon, hogy a mai kultúra és civilizáció minden részterületén adekvát eszközként élhetnénk vele. Erre jelen pillanatban csakis a köznyelv alkalmas. Hanem pusztán arról beszélünk, hogy a népnyelv (konzervatívabb hajlama, érintetlenebb állapota, megőrzött szilárdabb nyelvi ítélőképessége miatt) fontos viszonyító elem abban, hogy a végbemenő fejlődés helyes vagy helytelen — azaz pontosabban — szerves vagy szervetlen voltát, nyelvünk rendszerével egyező vagy annak alaptulajdonságait bomlasztó elemeit, tendenciáit felismerhessük, megítélhessük, kodifikálhassuk vagy elvethessük. Természetesen e munkánkban is elsősorban a köznyelvre (és persze más nyelvi rétegekre is) kell támaszkodnunk, de ezek esetében fokozott óvatossággal kell eljárni.

Továbbá, ha egy tájnyelvi kifejezés helyességét vonjuk kétségbe, tekintetbe kell venni azt, hogy a nyelv történeti jelenség, tehát előbb voltak a nyelvjárások, s belőlük keletkezett a köznyelv; előbb évezredekig beszéltek magyarul az emberek, s utána e beszédből vonták el a nyelv szabályait. S a szabályrögzítés folyamata ma is ez: az új jelenségeket vagy újonnan megfigyelt jelenségeket kell teljes körűen számba venni, s azok gondos értékelése után mondani ítéletet, nem pedig a korábban, a jelenségek csak egy részének figyelembevételével alkotott szabályok alapján vetni el egyes formákat.

Még egyszer hangsúlyozzuk: igen súlyos érveket kell véleményünk szerint felsoakoztatnia annak, aki egy-egy népnyelvi kifejezés helyességét, jogosultságát akarja kétségbe vonni. Természetesen kritika nélkül a népnyelvi jelenségeket sem fogadhatjuk el, gondoljunk csak a *suk-sük*-nyelvre vagy a *nák-ozásra*.

7. Nézzük ezek után, milyen érvek alapján minősíti rossznak a *bor darabban áll* stb. ... kifejezést az MNy.-ben megjelent közlemény szerzője. Szerinte a *darabban* nyelvjárási határozószónak nincsenek olyan hiteles forrású adatai, amelyekben közvetlenül folyadékra vonatkoztatva szerepelne. Hiteles forrásokban csak olyan szókapcsolatokban fordul elő, amelyek nem egészen teli edényre vonatkoztatva tartalmazzák ezt a szót. A szótáríró szakembereknek mégis elhihetjük, hogy léteznek ilyen adatok. A borral kapcsolatos *darabban* azonban kirí a többi példa közül (*asztag, kazal, mű*). Tudniillik, a *darabban* ragos főnév vagy önállósult határozószó először szilárd tárgyakra, majd elvont fogalmakra vonatkozott, s később is kevésbé függetlenedett eredeti 'szilárd test része' jelentésétől, ezért konkrét anyaggal kapcsolatos szóhasználatban erősebben zavarnak az emlékezetünkben felidéződő képek, mint elvont fogalom esetében (mű, irodalmi alkotás, időtartam). Csak közbevetőleg jegyezzük meg, hogy a magyar nyelvben nemhogy zavarnak az egészséges nyelvérzékű nyelvhasználót a konkrét képzetekkel megjelenített elvont fogalmak, hanem ez a jelenség nyelvünk alaptulajdonságai közé tartozik. Végül is a *darabban* nyelvjárási előfordulásai — folytatva HEXENDORF gondolatmenetét — nincsenek megfelelő számban és ellenőrizhető módon nyilvántartva, az ÉrtSz.-beli példák egy része a köznyelven beszélők számára nehezen megítélhetőnek, a borral kapcsolatos pedig meghökkentően rossznak tűnik, semmiképpen nem minősíthető országosan elterjedt népies valaminek.

E gondolatmenet több pontját már az eddigiekben is több vonatkozásban érintettük. Most először is tekintsük át a *darabban*, illetőleg a *bor darabban* kifejezés szótári előfordulásainak kérdését. „Nagy meglepetéssel kellett megállapítanom — olvashatjuk —, hogy az értelmező szótárak előtt megjelent szótárakban nyomát sem találjuk a 'hiányos állapotban' jelentésű *darabban*-nak.” Kiigécszítésként utalhatunk arra, hogy BÁLINT SÁNDOR 1957-ben megjelent Szegedi Szótárában a *darab* címszó második jelentését a következőképpen határozta meg: ami nem befejezett, ami meg van kezdve'. „*Darabba van a kapálásunk az eső miatt. Ha sokáig darabba lössz a hordó mögsavanyodik a bor*”. KISS GÉZA 1952-ben kiadott Ormánsági szótárában pedig a *darab* címszó alatt a szólások között találkozzunk nagyon szép variánsalakban e kifejezéssel: „*Darabon a hordóm (már megkezdte a borát)*”. Másodszor a közvetlenül *bor*-ral kapcsolatos *darabban* pedig azért tűnhetett meg-hökkentőnek, mert csupán egyik tagja felől közelített hozzá a cikk szerzője, pedig ez a kifejezés kéttagú, vagyis éppen a *bor*-ra és nem a tejre, vízre vagy egyéb folyadékra mondjuk, hogy *darabban áll*. Azaz, nemcsak a *darabban* használati körét, szókapcsolatait, hanem a *bor* használati körét és szókapcsolatait is alaposan meg kell vizsgálni ahhoz, hogy pontosan megérthessük a *bor darabban áll* kifejezés mögötti képet. Kiindulhatunk abból, hogy az ÉrtSz. nem csupán a *darab* címszónál, hanem a *bor*-nál is szerepelteti a *darabban maradt bor* kifejezést, ráadásul itt még csak nem is fűz hozzá se nép-, se tájnyelvi minősítést, csak egyszerűen megemlíti a *bor* szokásos szókapcsolatai között. Ezt az adatot, ha tetszik, értelmezhetjük úgy is, hogy míg a *darabban*-t önmagában tájnyelvinek tartották a szótár készítői, speciálisan a *bor*-ral kapcsolatban általános köznyelvi használatúnak vélték. Mindenesetre ez az újabb ÉrtSz.-beli adat és minősítés, illetve minősítésnélküliség éppen nem azt mutatja, hogy e kifejezés a szótár készítése idején kuriózum lett volna.

A kifejezés keletkezését, történetét a *bor* oldaláról vizsgálva pedig további, eddig nem említett szótári példákról kell beszámolnunk. Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár *bor* címszavának második jelentése utáni szókapcsolatokban található a következő adatok: *darab bor* ? 'meg nem telt v(agy) megkezdett hordó bor'. 1711: „Harmad ideie tudam hogy termett az Urunk eo Naganak itt az Besenyei hegjbén ket *darab bora*, edgik hordóban lehetett mint egy harmincz uagy huzonnyolecz ueder bor, az másikban lehetett tizen két ueder”; 1740: „Cseh Benjámin Uram által Igen Patakarol küldöt 4. *darab borokat* bekevel fel hoztak mindgjart korcsomákra ki adtam”. Azért nehéz e két példa értelmezése, mert — mint erre visszatérünk még — a *bor* szót egészen általánosan használták érintkezésen alapuló névátvitel folytán a *hordó* szinonimájaként. Kérdésesnek tűnik tehát, hogy nem egyszerűen két, illetve négy hordóról van-e szó a fenti példákban. Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár közvetlenül az előbbi példák után a *bor* szó 'hordó' jelentését tárgyalva számtalan adatot sorakoztat föl. Ragadjunk ki néhányat: 1570: „Varga Peter hithy zerent vallya, hogy Az ar wyzkor vetet volt *harom Bort* az Borbel ferencz hazat (!) alat walo elseo pinczebe”; 1589: „Pincze ber *haro(m) bortul* iot kezemhez”; 1594: „Attam Korezollyas Istúannak, hogy szekerről szekerre vontta ez 28 *bort*, és rakogattat alaia 1 bortol p(ro) d 6. . f l d 68” stb. . . E példákban azonban, ha több hordóról van szó, a számnév mindig közvetlenül a 'hordó' jelentésű *bor* szó jelzője. A *darab bor*-ra feljebb idézett két példa különben is csaknem értelmetlen lenne, ha a *darab* szónak nem tulajdonítanánk bennük önálló állapothatározói vagy jelzői értelmet, s a kifejezéseket 'két darab (db) hordó, négy darab (db) hordó' jelentéssel értelmeznénk. Továbbá, különösen a második példából tartalmilag is az következik, hogy a szóban forgó hordók nem voltak egészen tele, s ezért darab borok. Nyilván ezért kellett azokat mindjárt kiadni korcsomára, azaz kimérésre, ugyanis a darab borok hamarabb megromlanak, mint a teli edényben tároltak. De az első példával kapcsolatban is megjegyezhetjük, hogy a szótár más adatában szereplő teli hordók 40, illetve 65 vedresek, tehát 28—30, illetve 12 veder borral aigha telt meg egy hordó. Mindezek miatt mégiscsak nagy a valószínű-

sége annak, hogy itt a darab bor (= nem egészen teli hordó, vagy nem egészen teli hordóban tartott bor) kifejezésnek két igen korai, hiteles írásos anyagból kellően dokumentált előfordulásával állunk szemben. E két példa után arról is el kell gondolkodnunk, vajon elfogadható-e HEXENDORF EDIT-nek az a feltételezése, hogy a szabadon kezelhető *darab* szónak nincs vagy nem volt 'hiányos állapot' jelentése.

Most nézzük meg, hogy valóban olyan furcsa és meghökkentő-e a *darabban* közvetlenül a *bor*-ra vonatkoztatva. Nem szoktuk-e a *bor* szót egyébként is olyan állítmányokkal vagy jelzőkkel összekapcsolni, amelyek különben inkább csak szilárd halmazállapotú tárgyakkal, anyagokkal használatosak? Dehogynem! Az ÚMTsz. *bor* címszavából idézhetjük a *jól beleharap a borba* 'nagyokat iszik' jelentésű szólást. Ma is találkozhatunk az országban nem egy helyen *borharapó* csárdával (a magam szemével is láttam ilyet például Gödöllőn), s ez a kifejezés akkor is létezik, ha netán szótározva még nincsen. Különben az egyszeri öregasszony is azt mondta, hogy *a leveskét már nem rághatom, de a kolbászkát elmajszolgotam*. Lehet, hogy a magyar nyelvérzék nem is tesz olyan éles különbséget a szilárd halmazállapotú anyagokkal kapcsolatban használt szavak és kifejezések között? De folytassuk! Hiszen a *bor*t nemcsak *harapni* lehet, de meg is lehet *rágni*, aztán *zsákolni*, *lefejtetni*, *házní*; a *bor* megeheti magát, felfordulhat, megtörhet, széttörhet, megnyíló sodhat, meglágyulhat, megvastagodhat; lehet a *bor* nehéz is, testes is stb. . . Mind-mind olyan állítmányok és jelzők közvetlenül a *borra* vonatkoztatva, amelyek erősebben vagy gyengébben, de mégiscsak felidéznek a szilárd halmazállapot képzetét is. Ha egész sorozatot lehet állítani a *bor* mellé ilyen állítmányokból és jelzőkből, s az így keletkező kifejezések többsége egészen közönséges köznyelvi fordulat, miért ne illeszkedhetne egy hasonló szemléleti tartalmú jelző vagy határozószó akár a köznyelv jelentésrendszerén belül is a *bor*-ral kapcsolatban használatos szókapcsolatok közé? Nyugodtan állíthatjuk tehát, hogy a *bor* szóhoz a magyar nyelv szemléletében olyan képzetek sora tapad, amelyek lehetségessé teszik stílustörést, diszharmonia nélkül is a *bor darabban van*, *maradt* stb. kifejezés használatát; mint ahogy meglehetősen bőséggel dokumentáltuk is e szóhasználati fordulatot.

8. Adósok vagyunk még a válasszal arra a kérdésre, hogyan is jöhetett létre a *darab bor*, *darabban maradt a bor*. Kialakulási folyamatának leglényegesebb pontjaira HEXENDORF EDIT is rámutat. Megállapítja, hogy a *bor darabban* kifejezés könnyen magyarázható volna azon az alapon, hogy néhol a *bor*-t használhatták egyszerű érintkezésen alapuló névátvitellel a *hordó* szinonimájaként, s így járult hozzá a *darab*, *darabban* határozó, jelezve, hogy a rendelkezésre álló térfogatnak csak egy részét tölti ki a *bor*. Elméletileg pontos ez a leírás, gyakorlati igazolására pedig számos példát kínál az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár *bor* címszavának második és főleg harmadik, 'hordó' értelmű jelentése alatt. Mi innét a fentiekben elegendő példát idéztünk, amelyek szemléltetik a fenti elméleti megállapítások gyakorlatban is helytálló voltát. A jelentés kifejlődésének menete tehát: *bor* = *hordó*; *darab bor* = nem egészen teli *hordó*; *darabban levő bor* = *darab hordóban*, nem egészen teli *hordóban levő bor*, a *hordóban*, később nyilván üvegben és más edényben is, a *hordó* térfogatát nem teljesen kitöltő *bor*. A *darab bor* és *darabban levő bor* jelentése a későbbiekben, sőt lehetséges, hogy már a kifejezés keletkezésével egyidőben nyilván keveredett és össze is mosódott. Nem sok értelmét látjuk viszont annak a kérdésnek, megkezdett vagy nem teljesen feltöltött *hordót* jelöl-e a kifejezés. Nyilván mindkettőt.

Arra hívjuk még fel a figyelmet, hogy az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár példái között feltűnik a *darab bor* antonimájaként a *telő bor*: 1593: „Az mely hordonak penigh az Czapiat el vagattad abbol en senkinek nem attam annak utana. . hane(m) volt egj *telő borom*, az Atiam az tizedes az kerete 3 penz arrat, annak adek abban az *telő borban*. . .” Íme, a *darab* (*darabban levő*) *bor* még egy szállal erősebben kötődik a nyelv szövetébe!

De menjünk tovább! HEXENDORF EDIT egy újabb kapcsolódási pontot is érint. Az általa idézett Csokonai-példa alapján (*félbe-darabba*) megállapítja, hogy a *félben* és a *darabban* nyelvünk történetének egy pontján gyakorlatilag azonos értékű szinonimák voltak, hiszen másként aligha fordulhatnának elő ikerszóként. Bizony, így is van! Anynyira, hogy a *félben levő bor* is pontosan ugyanazt jelenti, mint a *darabban levő bor*. Ez utóbbira aztán igazán sorjázunk a példák az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár *bor* és *félben* címszavánál is!: 1795: „a Kortsomákba *félbe lévő Italoknak* el árultatásárais egy holnapi idő engedtetik”; 1837: „Décsen egy *félben lévő átolag úrmós borral*”; 1730: „Géczi Uram. . . egy *félbe való barban* be ütette az chopat”. Idézhetünk modern példát is: „Mind a *fehér*, mind a *vörösborkon*, ha a hordóban vagy a palackban *félbenmaradnak*. . . , fehér hártya képződik (FORNÁDY ELEMÉR, A borkezelés mestersége. Bp. 1941. 112). HEXENDORF EDIT megállapításai szerint a *félben* határozószó jobban elszakadt konkrét értelmétől, mint a *darabban*. Véleményünk szerint azonban ennek tulajdonképpen már az általa idézett nyelvtörténeti példák is ellene mondanak, másrészt a magyar szavak nem szakadnak el egykönnyen konkrét értelmüktől, továbbá ő nem veszi tekintetbe a *félben levő bor* kifejezést, amelyet körülbelül annyi joggal lehetne hibáztatni, mint a *darabban levő-t*. A Magyar Szinonimaszótár is a *darabban-t* kissé népies kifejezésnek minősítve, mind a *darab*, mind a *fél* címszónál utal arra, hogy a *darabban* és *félben* kifejezések a mai nyelvben is szinonim értékűek. A tökéletesen azonos szemléleten nyugvó szinonima megléte pedig megint csak erősíti a tárgyalt kifejezés használatának jogosságát, a nyelv rendszerébe való harmonikus illeszkedésének tényét.

S még egy szó a *bort darabban tárol* kifejezésről, amely a vitát elindította. Azt, hogy ez a maga egészében volna nyelvjárási eredetű, sohasem mondtuk, de ha a *bor* állhat vagy maradhat *darabban*, akkor, legyen bármennyire is nyelvújítási szó a *tárolni* ige, nos, akkor lehet a *bort darabban tárolni* is, ez azonban mégsem ajánlható, mert félő, hogy megecetesedik, és mégiscsak kár érte.

9. Összefoglalásul tehát elmondhatjuk, hogy a népnyelvi eredetű s a köznyelvben is mindinkább meghonosodó *bor darabban* kifejezést szemléletesnek tartjuk, szélesebb körű köznyelvi használatát kívánatosnak, hiszen szerves belső nyelvi fejlődés alakította ki, diakrón és szinkrón szempontból egyaránt harmonikusan illeszkedik a magyar nyelvben a *bor*-ral kapcsolatban használatos egyéb kifejezések közé. Szilárd anyanyelvi tudatú emberek számára megértése akkor sem jelent problémát, ha e kifejezés konkrétan ismeretlen volna is előttük. Ha némely köznyelven beszélő ember furcsának érzi, aligha tarthatjuk nyelvművelésünk feladatának, hogy kedvükért kigyomláljuk e kifejezést nyelvünkéből, hanem sokkal inkább azt, hogy megvilágítva nyelvi kapcsolatait, keletkezését, képi erejét, számukra is érthetővé, elfogadhatóvá tegyük, segítsük őket abban, hogy aktív szókincsükbe kerülhessen, hiszen ez vezet végül is a nyelv gazdagodásához, ami nyelvművelésünk legfőbb célja.

Külön örömünkre szolgál, hogy most ezt a felvilágosító munkát a szélesebb szakmai nyilvánosság előtt végezhetjük el. S ez alkalomból az általában lehetségesnél bőségesebb apparátussal megmutathattuk, milyen körültekintést, a nyelvtudomány problémáinak milyen széles körű ismeretét, alkotó alkalmazását, milyen nagyarányú anyaggyűjtést, elvi jellegű, tudományos megalapozást igényel egy-egy pársoros ismeretterjesztő írás közreadása, jóllehet mindezt a megjelenő közlemény sokszor nem is tükrözheti.

HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET

Új szavunk: a *videó* — ó végű szavaink között

I. Napjainkban sok helyen (vállalatoknál, iskolákban, klubokban, üzletekben, kölcsönzőben és magánkézben) találunk már videót, és természetesen még több helyen találkozunk magával a szóval. Televízió, rádió, reklámok, napilapok, magazinok, szakfolyóiratok, szakemberek és nem szakemberek (köztük már óvodások és kisiskolások is) használják az új technikai eszköz nevét; és bizonyos, hogy még többen és többször fogjuk használni, mivel ez a hasznos, tanító és szórakoztató kis gép, korunk jellemző médiája egyre jobban terjed. Máris elég gazdag szócsaládja van e friss jövevénytavunknak: *videózik*, *videós*; *videóműsor*, *videókazetta*, *videófelvétel*, *videójáték*, *videószár*, *videókölcsönzés*; van *Videotéka* (a Mokép kölcsönzőjének neve); vannak klubok, szolgáltatások (szójátékos nevekkkel): *Individeo*, *Videofam*; van „Audio- és Videótechnika Műszaki Szolgáltató Kiszövetkezet”; van „Televideo Kiadó”, s van folyóirat: *Videó-magazin*. Néhány példa még (1985 év végi és 1986 eleji újságokból): *videósok*, *videós-bemutató*, „iskolák *videósítása*”; *videóberendezés*, *videóanyag*, *videó-rajongó*, *videórendszer*, „hifi-videó kereskedés”, *videótulajdonos*, *videószaküzlet*, *videóváltózat*, *videószalag*, *videó-báj*, *videóvilág* stb. (Az Ötlet c. lap és videomagazinja ó-val, a többi néha ó-val, többször pedig o-val írta az efféle szavakat.)

Az új szó kiejtése nem mutat ingadozást: hosszú ó-val ejtjük. Az önálló szót mindig: „Jött *videó*?” „*videón* láttam”, „nekik is van *videójuk*” stb.; tehát toldaléktalan és toldalékos formájában egyaránt ó-val hangzik. Ugyanígy hangzik (a már kialakult!) képzett forma is: *videózni*, *videózás*, *videós*. Általában hosszú véghangzóval hallható szavunk összetételi előtagként is: „*videóreklámot* láttak”, „*videómagnó* is, *videófelvevő* is van” stb. Olykor azonban ebben a helyzetben — tehát összetételi előtagként — előfordul a rövid (vagy a hosszúnál rövidebb) ejtés is. Leginkább olyankor, ha az utótag is idegen szó, l. *videoklip*. (Egyébként a *klip* ejtése is ingadozik *klip* és *klipp* között, írása pedig *klip* és *clip* közt — bár már egységesülni látszik e csak 2—3 éves új műfaj neve, *klip* formában.)

„A magyar helyesírás szabályai” legújabb, tizenegyedik kiadása még nem vette figyelembe az önállóan is élő *videó*, *videózik* szót. Így — e formában — nem szótározza, csak összetételi előtagként szabályozza írásmódját: „*video-*: *videokazetta*, *videómagnó*, *videótechnika*”. A „Helyesírási tanácsadó szótár” még nem tartalmazza szavunkat. A „Nyelvművelő Kézikönyv” azonban igen, „*video* — *videó*” címszó alatt. A szócikken belül is jelzi ezt az ingadozást, de származékszóban (pl. *videózó*) csakis a hosszú ó-s írást tartja helyesnek. (Egyébként pedig megállapítja, hogy ez a „latin eredetű, de az amerikai angoltól elterjedt” szó jól beilleszkedik nyelvünkbe. Ennek ellenére az idegen szavak számának csökkentése végett helyette a *képmagnó*, *képmagnózás* használatát ajánlja.) — Azonban a „Nyelvművelő Kézikönyv” megjelenése óta eltelt rövid idő alatt tapasztalt változás is azt mutatja, hogy a *video* ~ *videó* szó gyakorisága nő, használata erősödik; kevésbé látszik valószínűnek, hogy a *képmagnó(zás)* fölválthassa. A beszélt nyelvben a *videó* terjedt el, de ma is találkozunk olykor a *képmagnó*-val, jobbára a stilisztikumra is ügyelő újságcikkekben (a *videó* szinonimájaként), illetve akkor, ha a videóberendezések (elkülöníthető) részeként esik szó a *képmagnóról*. A *képmagnózik*, *képmagnózás*-féle továbbképzés használata még ritkább; jószerivel csak a „*Képmagnósok, figyelme!*” c. rádióműsor címe élteti. Újabban bizonyos jelentésbeli megoszlás is megfigyelhető: a *videó* jelöli az egész új műfajt általában (és sokszor a hozzá szükséges technikai eszközöket is), a *képmagnó*-t pedig — ha használják — elsősorban a videózás (egyik) eszközeinek neveként alkalmazzák.

A javaslatom az, hogy írjuk hosszú ó-val a *videó*-t. Önálló szóként (és származékaiban) feltétlenül. És lehetőleg összetett szóban is.

2. Az önálló szó hosszú véghangzós írásmódját több minden indokolja:

a) Ez az általános ejtémód.

b) Helyesírásunknak legfőbb elve a köznyelvi kiejtés követése.

c) Mai nyelvünk színvonalán így igényli: szóvégi *o* fonémáink ejtésben, írásban hosszú *ó*-k (a speciális hangfelépítést megengedő indulatszók és néhány szűkebb területen megjelenő nyelvjárási jelenség kivételével).

d) Nyelvünk történetében is ez a megszokott, s az egykori *o* végű idegen szavakat is így, hanghelyettesítéssel honosítottuk meg (a régebbieket *a*-val, l. *gabona*, a kevésbé régieket *ó*-val, l. *flamingó* stb.).

e) Újabb *o* végű jövevényszavaink is *ó*-val honosodtak meg (l. *kiló*, *fotó*, *totó*, *espresszó*); a belső keletkezésű, szórövidüléssel létrejött újabb szavakban is *ó* lett a szóvégre kerülő *o*: *repró*, *trafó*, *légó* (vö. *reprodukción*, *transzformátor*, *légoltalmi*).

f) Az újabb, sőt legújabb átvételek esetében is helyesírási szabályzatunk már tükrözi — és előírja — a hosszú magánhangzóval való írásmódot (l. *metró*, *sztereó*, *diszkó* stb.).

A rövid *o*-s írást jelenleg nem indokolja más, mint az, hogy a szót nekünk is átadló idegen nyelvekben (*ó* nem lévén) a *video* *o*-val van írva, ezt látjuk az átkerült készülékeken és szakmai leírásokban. Akik ezeket elolvassák, azoknak a látvány ezt az írást (és ejtést) sugallja. — És ennek ellenére általánosnak mondható a hosszú *ó*-s kiejtés, és láthatók „video” gépre rátett *videó* formájú árcédulák a kirakatokban; olyan erős nyelvhasználatunkban az a szokás, „szabály”, hogy a szóvégi *o*: hosszú *ó*.

A közelmúltban is láthattunk, hallhattunk példákat arra, hogy a szózáró rövid *o* nyelvünkben automatikusan megnyúlik, még akkor is, ha az írásképp ennek következetesen ellene mond. A viták után, de győzedelmeskedő *metró*, meg a nemrégiben nagy karriert befutott és sokáig, sok helyen *disco*-nak írt, végül *diszkó* formában megállapodott és meghonosodott szavakon kívül elsősorban egyes tulajdonnevek példájára gondolok itt. *A Lego*, *Maraschino*; *Rio*, *Carthago*, *Monaco*; *Pietro*, *Marco Polo*, *Quasimodo*, *Osztapenko*, *Gromiko* típusú márka-, földrajzi és személynevek végén a megtartott *o*-s írásmód ellenére *ó*-t ejtünk. Ezt a tényt az „Idegen nevek kiejtési szótára” is tükrözi. Néhány esetben a nyúlást helyesírási szabályzataink is jelzik, pl. *Milánó*, *Montenegró* (olykor csak a toldalékolás előtt, pl. „*Monaco*, *Monacóban*; *monacói*”). Makarenko nevének írásbeli használatában, nemrégiben pedig Csernyenko nevének írásában figyelhettük meg az ingadozást, és azt a tendenciát, hogy toldalék előtt az *o*-t *ó*-ra váltjuk, l. (Magyar Nemzet 1985. március 14.): „Konsztantyin Csernyenko bolsevik módra hitt . . .”; „Végső búcsú Konsztantyin Csernyenkótól”, „eltemették Konsztantyin Csernyenkót . . .” (Nyilvánvaló, hogy a magyar toldalékokkal való kapcsolat felgyorsítja, illetve megerősíti az idegen szavaknak a magyarba való illeszkedését; ilyen eseteket alkalmanként a helyesírást szabályozó kézikönyvek is regisztrálnak.)

Napjainkban a *videó* írásmódja ingadozó. A tévé felirataiban inkább *video*-t látni, az újságokban, napilapokban azonban egy-egy számon belül is megtalálható mind a *video*, mind a *videó*; ez utóbbi sok esetben akkor, ha toldalék is járul hozzá. Sőt, olykor egy cikkben belül is láthatjuk a *video* és *videó* váltakozását (legutóbb a Magyar Nemzetnek a videózással foglalkozó cikkében tapasztalhattuk ezt).

Az efféle ingadozás abból fakad, hogy összeütközik az idegen eredetű vagy az azt követő írásképp és az egyértelműen elterjedt *ó*-s hangzás, és van, aki a szemét, van, aki a fülét követi. S mivel helyesírási szabályba vonva e szavunk még nincs (csak az összetételi előtagként álló szóra született már meg a szabály), mindenki maga dönt. Aki (foglalkozásánál fogva vagy divathullámot követve) erősebben kötődik az idegen gépfeliratok, leírások és prospektusok formájához, az a maga nyelvhasználatával is megerősíti azt az ismert tényt, hogy a valamely nyelvbe bekerülő új szó kezdetben — főként írásmódját

tekintve — idegenes formában él. (Egyelőre valószínűleg még itt tartunk, az általános hosszú *ó*-s ejtés ellenére gyakoribbnak tűnik a rövid *o*-s írás.) Az pedig, aki „hallja” az új szó nálunk élő hangzását, vagy tudja, hogy hasonló esetekben a kiejtés követését megengedi, sőt megkívánja helyesírási szabályzatunk: *videó*-t ír — s ezzel beilleszti nyelvünkbe e szót, a magyarrá vált, meghonosodott jövevényszavak körébe.

3. Külön kérdés lehet, hogy összetételei előtagként használva milyen legyen szavunk helyesírása. Javaslatom az, hogy ez esetben is legyen hosszú az *ó*.

Ellene két dolog szólhat. Az egyik: a már meglévő szabály erre az esetre vonatkozik, és rövidet ír elő. A másik: összetételei előtagként nincs tulajdonképpeni szóvégi (vagyis „hosszú időtartamot követelő”) helyzetben az *o* fonéma. (Valószínűleg e két tényezőnek köszönhető, hogy előtagként állva elő-előfordul az *o*-s, a *videoklip*, *videotrükk*-féle ejtés-mód. Vö. *diszkó*, de: *Diszko*teka.)

A hosszú *ó*-val való „helyes” írás melletti érvek a következők lehetnek: a) Egy szó különféle alakjainak egységes ejtése és egységes írásmódja. — b) A nyelvhasználók gyakori — és nem idegenes — kiejtésének követése. — c) Kevésbé bonyolult (nem kétféle) helyesírási szabály. A toldalékos alakok általános *ó*-s, az önálló szó ingadozó (*o*-s és *ó*-s), az előtagként álló szó *o*-s írásmódja fölöslegesen zavaró többféleség lenne. — d) Az *o*-s és *ó*-s alakok fenntartása az azonos jelentésű szavakban egy kialakuló jelentésselkülönülés írásbeli jelzését megnehezíti (l. a *video*- írásmódot a *videosáv* stb. ma még elsősorban szaknyelvi szókban, melyek jelentésükben kissé eltérnek a köznyelvi *videó*- előtagú szavaktól.). — e) Összetételei előtagként is — bizonyos mértékig — „szóvégi” helyzetű az *o*. — f) A gyakran használt alapalak, az önálló szótári forma a nyelvhasználatban sokszor felváltja az egyéb szóalakokban szereplő formákat (pl. tőváltozatoknál, l. a *dió* hatására *diós* lép az egykori *diás* forma helyére stb.). — g) A többi *ó* végű szavunk sorába való beilleszkedés; helyesírásunknak — az analógiákat is egybefogó — egységessége.

Abban az esetben lenne értelme az előtagként szereplő és az önállóan álló szó helyesírással való megkülönböztetésének, ha ez jelentésbeli különbséget fedne, azaz a *video*- (valamelyest) mást jelölne, mint a *videó*. Ilyen jelentésbeli elkülönülést vagy szóhasadást a köznyelv (jelenleg) nem tart számon, a „*video*” vagy „*videó*” önállóan is, előtagként is ugyanazzal, a „képmagnóval” kapcsolatos szó.

Számon tart azonban a köznyelv (ha kissé nehezen is) néhány hasonló elkülönülést: *foto*- és *fotó*, *auto*- és *autó*, *sztereo*- és *sztereó*, *radio*- és *rádió*; azaz *fotocella*, de *fotó*(album), *radiométer*, de *rádió*(hullám) stb. E kettősségeket, az eltérések jelzését előírja helyesírási szabályzatunk is, pl. így: „*sztereo*-: (= térbeli): *sztereofilm*”, de „*sztereó* rádió”. Megfigyelhető azonban, hogy sok ingadozás van e típus, a fent jelzett szavak használatában a köznyelvben, a művelt köznyelvben is. A rádióban, televízióban is hallhatunk *radioaktivitás*-t is, és *rádióaktivitás*-t is; olvashatunk újságokban *fotolabor*-t is, *fotólabor*-t is; az *auto*- *o*-jának kiejtésbeli megnyúlása pedig igen gyakori (*autógram*, *autószi*fon és különösen: *autómata*).

Az efféle ingadozások oka (e szavak idegen voltán kívül) kettős. Egyrészt hiányzik a köznyelvet használók jó részénél az a jobbára szakmai tudást igénylő fogalmi, tartalmi ismeret, melynek birtokában el lehet dönteni, hogy egy adott szóhoz melyik jelentés (és írásmód) tartozik, azaz hogy pl. *fotogén*-e vagy *fotógén*; *sztereo*hang vagy *sztereó*hang stb. Másrészt az *ó*-t tartalmazó alakok „életerősebbek”. Azért is, mert a szó végén szokásos *ó*-k (s nem *o*-k) analógiás hatása nagy, annyira, hogy jelenkori átalakító ereje is van; ez aktív tendencia, l. *légó*, *metró*, *diszkó* stb. És azért is, mert az *autó*, *rádió*-féle (tehát *ó*-s) szavak gyakorisága nagyobb, mivel sokszor használt eszközeink, tárgyaink nevei (vagy

velük kapcsolatos szavak), s mivel olyan nyelvi formák, melyek — a többi formára is hatással levő — önálló, szótári alakok.

Hasonló elkülönülés létrejöhet a *video-* és *videó* esetében is. De ez nem a köznyelvben ma használatos *videó* (vagy ma még: *videó* ~ *video*) előtagú szavak csoportját bontaná meg, mert ezeknek közös a jelentése: mind a képmagnóval, a videóval kapcsolatos szavak körébe tartoznak, l. *videókamera*, *videószár*, *videótrükk*, *videószolgáltatás*, *videó-program*, *videóbemutató* stb. Van azonban a szakmának egy *video-* (kb.: 'televíziós technikával előállított kép') szava: *videoerősítő* 'képeleket erősítő berendezés', *videotelefon* stb., l. még *Videoton*. Ha ez a *video-* a szűkebb szakmai körből átkerülne a köznyelvbe, akkor benne az *o* használata jogos és célszerű is, mert a jelentésbeli különbséget jelezné ez az írásbeli eltérés; így különülhetnének jól el ezek a többi, a *videó* 'képmagnó'-ra vonatkozó szavaktól. Akkor valószínűleg meg ennek az eltérésnek a jelzése, ha — mint a javaslatomban állt — a *videó* 'képmagnó' egységesen, összetételeiben is *ó*-s írásmódú. Ezzel az eljárással nyitva maradt ugyanis az út egy további megkülönböztetésre, azaz lehetséges a *videojel*, de *videótrükk*-féle kettősség. (Erre az elkülönítésre is bizonyára érvényesek lesznek az efféle szópárok ingadozásáról s a „szakmai” ismeretekről föntebb mondottak.)

4. Végezetül két megjegyzés. — Az első egy másik szóra vonatkozik, de ide is tartozik, a párhuzam miatt. Terjedőben van nálunk a mangó. Mint gyümölcs egyelőre kevésbé, mint ital s mint divatszín inkább, s mint fagyaltfajta már gyakori. Ejtése *ó*-val, írása hol *ó*-val, hol *o*-val történik. Helyesírási szabályok közé, nyelvművelő kézikönyvekbe még nem került be ez a szó. Addig is írjuk egységesen *mangó*-nak, mert ha bekerül oda, bizonyosan — vagy remélhetőleg — ez lesz a formája.

A másik kiegészítés a *videó* szavunkat érinti. E cikk megírása után jelent meg az Ötlet hetilap Videó-magazinjának 1986. májusi száma. Címe megváltozott: „Videó magazin” lett, s első lapján a következő bekeretezett szerkesztői tájékoztatás indokolja ezt: „Rövidebbek lettünk egy ékezettel. Első számunkban mindenütt »videó«-t írtunk, gondolván, miként a »foto«-ból *fotó*, a »radio«-ból *rádió* lett a magyar nyelvben, honosítsuk ezt a szót is. Mégis igazat kell adnunk néhány bírálójunknak: az MTA állásfoglalása szerint a »video« a helyes. S a szabál, az szabál”.

Igazán örülhettünk pedig a szerkesztőség anyanyelvi igényességének és tájékozottságának akkor, amikor az első számtól kezdve (az analógiákra támaszkodva) a magyarosodó formát választották, s így a *videó* formát kezdeményezték és (sok-sok példával és példányban) ezt terjesztették. Nyilván nem történik meg a mostani változtatás, ha az említett bírálók nem hivatkozhatnak az MTA-ra, illetve helyesírásunk részleges (csak az előtagként való használatra vonatkozó) szabályára, a „*video-*: *videotechnika*” előírásra. Így azonban most e számban az új szócsalád további tagjai az idegen formát tükrözik, *o*-val népszerűsödnek: „*video* stúdió”, „*video* kínálat”, *video-barátok*, *videocikkek*, *videoszalag*, *videopiac*, *videohálózat*, *videofrontok*, *videofilm*, *videofelszerelés*, *videobehozatal*, *videostáb*, *videokirály*, *videoanyagok*, *videoalvilág* stb. (És ezek közé, a képmagnóra vonatkozó szavak közé ily módon — az *o*-ra váltás miatt — elkülöníthetetlenül bekeverednek a nem 'képmagnó' jelentésű *video-* szavak is: a *videojel*, *videosáv*, *videoállókép*, *videoprojektor*, „*videobemenet*” — hangbemenet”, „*video* jel/zaj viszony — hang jel/zaj viszony”, amelyek tehát helyesen, szakmailag elkülöníthetően *video-* formájúak.) — A *videó* szó *ó*-val való meggyökerezésének mértékét mutatja azonban az, hogy toldalékos formában mégis megőrizték ebben a számban is az *ó*-t: *videót*, *videónál*, *videózik*, *videós*, „*videóknál*” *kalózvideózás*.

I. GALLASY MAGDOLNA

SZEMLE

Szabó T. Attila, Válogatott tanulmányok, cikkek I—VI.

A romániai magyar nyelvészek nesztora, a nyolevanadik életévét 1986. január 12-én betöltött SZABÓ T. ATTILA professzor gyűjteményes sorozatának első három kötetéről jelent már meg méltatás a Magyar Nyelvben (SZATHMÁRI ISTVÁN: LXVI, 405—11; KÁROLY SÁNDOR: LXX, 482—7), s már akkor, „félúton” is világossá vált, hogy ez a nagyszabású szerzői és kiadói vállalkozás egy rendkívüli életmű összegezésének méltó formában történő megvalósítását jelenti. Az egész vállalkozás horderejét azonban most tudjuk csak igazán fölmérni, miután a sorozatzáró hatodik kötetet is kézbe vehettük. Most látom csak magam is, mily nehéz feladatra vállalkoztam, amikor — megtisztelő fölkérésnek eleget teendő — néhány oldalon hírt kívánok adni arról a gazdag tudományos panorámáról, amely a több mint 3 500 oldal tanulmányozása során élelem tártult.

A bukaresti Kriterion kiadó gondozásában megjelent gyűjtemény minden köteté egyedi címet visel: I. Anyanyelvünk életéből, 1970.; II. A szó és az ember, 1971.; III. Nyelv és múlt, 1972.; IV. Nép és nyelv, 1980.; V. Nyelv és irodalom, 1981.; VI. Tallózás a múltban, 1985. Minden kötet tárgykörök szerinti több fejezetre oszlik, s mindegyikben forrásjegyzék, valamint bő jegyzetanyag található. Egyes kötetekben a tartalomtól függetlenül hangjelzésmagyarázó, térkép- és képmellékletjegyzék, helyesbítések és pótlások rovata tartozik a filológiai szerelékhez. Mindezt a III. és a VI. kötetben név-, tárgy- és szómutató, a III., V. és VI. kötetben pedig a szerző folytatólagos bibliográfiája egészíti ki.

Számos régebbi tanulmányát átdolgozva, adalékokkal lényegesen megrövidítve nyújtja át az olvasónak Szabó T. Attila. Ezen kívül van a hat kötetben jónéhány első ízben itt közzétett írás is.

Hogy valósulhatott meg ez a hatalmas vállalkozás? Erről a kiadói szerkesztőség kérésére írt s az I. kötetben közzétett Előjáró beszédben maga a kolozsvári „nagy öreg” tudósít. Elmondja azt is, hogyan látja sok évtizedes tudományos munkásságát, céljainak megvalósulását, végső soron saját emberségét, hiszen — ez nyilvánvaló — tudományos tevékenység és magánélet nála már a kezdet kezdetén elválaszthatatlan egységgé ötvöződött. Idézzünk a szövegből! Eredeti indítékairól így vall: „A legállandóbb és munkásságomnak döntő irányt adó személyi hatást . . . a két nagy mesternek: Kelemen Lajosnak a levéltári kutatás bővületében és Csűry Bálintnak a népnyelv kitartó búvárlatában eltöltött puritán élete és nemes példája jelentette számomra. Az ő hatásuk nyomán fordult az ifjúkori nagyotakarások kezdeti tervtelen, balga csapongásában hanykódó életem határozottan a nép jelenkori és múltbeli kérdéseinek vizsgálata felé” (I, 10). A megvalósításról írja: „Ez az indulástáji bizonytalanságérzésből fakadó óvatosság és legalább a viszonylagos biztonságérzés elérésének vágya . . . állandó módszerbeli magatartássá fejlesztette bennem a kizárólagosan adatokon, a nyelvi valóságon alapuló nyelvtudományi szemléletet” (I, 13). És ami a „nyelvi valóság gúzsában, nyűgében élve” mindmáig nem változott, az, „hogy engem kora-kezdetől tudatos, célkitűzésszerű határozottsággal elsősorban a szülőföld és közelebből a mindenkori közvetlen földrajzi-társadalmi környezet jelenségei érdekeltek és érdekelnek szenvedélyesen ma is” (I, 12).

A hat kötet, a dús termésű életmű tükre igaz bizonyosságot tesz az elmondottakról. A „bőség zavarában” célszerűnek látszik — Szabó T. Attila egy kedvelt kifejezésével élve — ismertetésük rendjén nem az egyes köteteket mintegy gépiesen sorra venni, hanem a bennük világosan kirajzolódó tárgykörökről hírt adva előre menni. Elsőként azonban

a neves szerző írásaira megítélésem szerint általánosan jellemző néhány vonásra szeretném felhívni a figyelmet.

Újra és újra megkap bennük a közvetlen, személyes hang, a szerzőnek már az első cikkekből megfigyelhető kedves szokása, hogy az olvasót — mintegy beszélgető társának tekintve — beavatja az írás keletkezésének körülményeibe, lett légyen az népnyelvi gyűjtőportya, tudós vita egy baráttal, vagy bármilyen esemény. „Ahányszor belépek a kollégiumi Nagykönyvtárba, mindig önkéntelenül odatéved a tekintetem erre a négy vaskos, sötét-égszínkékel félbőr-kötésben pompázó kötetre” — így kezdte meg például A magyarság néprajzának ismertetését (IV, 385). A sok személyes vallomás évről-évre szedve szükség esetén szinte pótolhatná a tudós pályafutásának megrajzolását.

Jellegzetes az a mód is, ahogyan tanulmányainak papírra rögzített anyagát, bőbeszeden tartalt nyelvi adalékait kezeli, mondhatni mintegy kézbe véve élővé gyúrja. Az ősök és a kortársak közös szép kincsének, az anyanyelvnek mélyen átélt szeretete sugárzik ki e lapokból. A „szótári nagykorúság szintjéig: az önálló címszó rangjáig” el nem jutott *fuvatlan* szóról élőnek kijáró szavakkal így ír: „indokoltnak tartanám, ha a mai szókészletet egybegyűjtő ÉrtSz és az ÉrtKSz újabb kiadásában, ha másként nem, pótlásként mégis a szótári önállóság rangjára vergődne ez a régóta sutban guzsorgó, mostoha sorban tengődő szavunk” (VI, 407).

Szabó T. Attila írásai közül mindemellett az is kiviláglik, hogy az anyanyelvhez s az azt beszélő néphez való kötődése nem homályosítja el látását, vizsgálódásainak szigorú tudományosságát. Azt, hogy neki az „ügy”, tárgyának kritikus szemlélése az első parancsolat, mutatja már az is, hogy kérlelhetetlenül bírálja s igazítja helyre saját régebbi megállapításait, ha azokban hibát fedezett fel (vö. pl. IV, 219 k.).

Ide tartozik végül megnyilatkozásainak egy véleményem szerint figyelemreméltó további vonása: higgadt kisebbségi helyzetadatából fakadó, elfoglaltságokat visszautasító, kölcsönös megértést sugalmazó építő magatartása. Nem véletlen, hogy munkáiban évtizedek óta számtalan alkalmat megragadott az erdélyi magyarok és románok sok évszázados nyelvi és kulturális kapcsolatainak feltárására, előmozdítva ezzel egymás jobb megértését.

Rátérve a gyűjtemény tartalmának tárgykörök szerinti ismertetésére, mint első tartalmi csoportról a nyelvművelő és tudománynépszerűsítő írásokról emlékezem meg. A kiadói szerkesztőség óhajának tett eleget a szerző, amikor a kötetek élén — a II. kivételével — „szélesebb körű érdeklődéssel is számoló” (I, 8) közleményeket sorakoztatott fel. Volt miben válogatnia ilyen jellegű írásai között, hiszen főként nyelvhelyességi kérdésekkel foglalkozó cikkekké már a harmincas években jelentkezett a romániai magyar újságok és folyóiratok hasábjain. Ezek a cikkek számos ma is megszívlelendő útmutatást tartalmaznak, van azonban köztük olyan is, amelynek egyik-másik annak idején aktuális mondanivalóját a nyelvi fejlődés túlhaladta. Ilyen például a kolozsvári Keleti Újságban 1937-ben megjelent „A »leértéskésítés« és társai” c. írás (VI, 15 kk.), amelyben Szabó T. Attila néhány ikegkötő helytelen használatát pellengérezte ki. Ha megnézzük példáit, azt látjuk, hogy a nyelvhasználat az elmúlt ötven év alatt némelyik hibáztatott kifejezést szentesítette. Így ma már nem kárhoztatjuk a táplálkozás *feljavítását* vagy a gyűlés *betiltását* — természetesen megfelelő szövegkörnyezetben. Jó lett volna, éppen a nyelvi dolgokban kevésbé járatos mai olvasóra való tekintettel, a jegyzet részben erre s hasonló esetben a régi és a mai nyelvhasználat közti különbségre ugyancsak rámutatni, s ezzel a könnyen feltámadó bizonytalanságot eleve kiküszöbölni.

Szabó T. Attila nemcsak a nyelvi pallérozatlanság ellen küzdött és küzd, hanem felveszi a harcot a nyelv fenyegető elszegényedése ellen is. Jól mutatja ezt a *-nök/-nökös* igealak lassú kipusztulásával kapcsolatos 1938-ból származó, akkor két helyen is közzétett s 1968-ban megújított állásfoglalása: „következtesen síkra szálltam és ezután is síkra

szállók a *várnók*, *néznők* igealak érdekében" (I, 117). Ha máshol nem, legalább az erdélyi magyarok nyelvében kívánja megőrizni — még a maradiság vádját is vállalva — ezt a veszélyeztetett igealakot, hiszen „a székely és a kalotaszegi nyelvjárásban eléggé épen él még a tárgyas és az alanyi ragozás . . . igealakjai közötti különbségtétel" (uo.). Az anyanyelv kifejezésbeli finomságait féltő tudós nemes konzervativizmusa tiszteletet vált ki az olvasóban akkor is, ha úgy véli, hogy a Szabó T. Attila javasolta két tényező, az iskola és a sajtó sem lesz képes a köznyelvben egyre erősödő kiegyenlítési tendenciát feltartóztatni. S vajon jobb sors vár-e a kitűnő stílusérzékű kolozsvári nyelvész egy másik kezdeményezésére? A jóhangzás ügyében, a nyelvi monotonia ellen emel szót, amikor nagy frók példájára hivatkozva az *-é* kérdőszócska bátrabb használatára ösztönöz (I, 125—8; III, 277—312), saját gyakorlatával is példát mutatva: „Az én belső erdélyi hangrendszeremből amúgy is hiányzik az *ē*, és így az *e*-k egyhangú kelepelését már évtizedek óta — beszédben és írásban egyaránt — tudatosan meg-megtörettem *-é* kérdőszós mondatok bevezetésével" (III, 311).

Tudománynépszerűsítő írásait a III. és V. kötetben tömöríti. A részben először itt közölt cikkek kiemelkedő tárgya a magyar nyelv eredete és kialakulása, az anyanyelv mai rendszere, annak sajátos vonásai. Ami nyelvünk eredetét illeti, Szabó T. Attila mind itt, mind más jellegű cikkeiben, ha a kérdést érintenie kell, egyértelműen a finnugor származtatás mellett foglal állást, s kimutatja a „fellegjáró nyelvrokonság" Erdélyben is dívó néhány változatának tarthatatlanságát.

Szabó T. Attila szorosabb értelemben vett szaktudományi írásai közül a nyelvtörténeti tárgycsoportot teszem ismertetésem élére, hiszen főként e tárgykörön belül bontakozott ki az évek során szakírói munkásságának minden erőnye, sok maradandó eredménye. Levéltári adatgyűjtésének természetéből folyóan a tanulmányok túlnyomó része szótörténeti jellegű, felölelve a diszciplína szinte minden ágazatát. Van közöttük történeti hang-, illetve alaktani tárgyú cikk, mint a magyar bilabiális *v*-vel (III, 217—35) vagy a nyelvjárási *-ni*, *-nit*, *-nul/-nül* határozórag-csoporttal kétszer is foglalkozó (III, 166—81, IV, 521—9) írás. Levéltári kutatás gyümölcse az ifj. Heltai Gáspár Kolozsvárt őrzött kéziratának helyesírását elemző dolgozat is (V, 314—37), amelynek általánosabb érvényű módszerbeli tanulságaira érdemes felhívni a figyelmet: „nem helyeselhető az eddig követett eljárás, hogy a könyvnyomtatás elterjedése után a helyesírástörténet vizsgálódási anyagául csak a nyomtatványokat tekintették, a kézírásos szövegek szinte teljesen kívül rekedtek a kutatók érdeklődési körén . . . Nem becsülhető le az a kutatómódszerbeli felismerés sem, hogy a helyesírástörténeti vizsgálódásban az egyes korok helyesírásbeli tudatosságának átlagos szintjét jóval inkább tükrözteti a »kis emberek« helyesírási gyakorlata, mint az irodalomban, a tudományban és a közéletben kisebb-nagyobb jelentőségre jutott kiemelkedő személyiségeké" (335 kk.). Találunk a hat kötetben jelentésváltozások menetét szemmel kísérő s okait boncolgató cikket is jócskán (legnagyobb füzérük: II, 377—465). Talán éppen jelentéstani dolgozatainak olvasása közben rajzolódik ki legélesebben, mily nagy gondot fordít Szabó T. Attila bevezetőmben említett egyik kutatói alapelveinek gyakorlatba vitelére: a tárgyalta kérdés néptörténeti-társadalmi háttérének megvilágítására. Jól mutatja ezt sok más mellett a *szállít* és *megszállít* szavak történetének feltárása (II, 439—41).

Központi helyet foglal el a tanulmánygyűjteményben a szerző egyik legkedvesebb kutatási területe, a névtan. Az I., IV., V. és VI. kötetben összesen hat bő fejezet foglalkozik személy- és földrajzi nevekkal, de akad idevágó cikk a II. és III. kötetben is. Így éppen a III. kötetben olvasható „A helynévgyűjtés jelentősége és módszere" című írás (339—58), amelyre mint „úttörő szerepűre" már Károly Sándor rámutatott (MNY. LXX, 484). Ugyancsak ebben a kötetben talált helyet a még kiadatlan Erdélyi Helynévtörténeti Adattárral és az erdélyi helynévkutatás kérdéseivel foglalkozó cikk (359—69). A névtani fejeze-

tekben összegyűjtött dolgozatok között is van néhány elvi-módszertani jellegű, mint azt többek között az „Egy hamis ómagyar kori dési kiváltságlevél helynévszórványainak hiteléhez” című írás néhány általánosítható következtetése mutatja (IV, 213–20). „Ha... az oklevél hamisítására nem határvillongás adott okot — fejti ki Szabó T. Attila —, hanem... a hamisítás — feltehetően — más célból történt, megítélésem szerint maga a hamisítás ténye nemhogy csökkentené, de... még növeli a helynévszórványoknak természetesen nem a hamis keltezés, hanem a hamisítás időpontja tájára vonatkoztatott hitelét” (218 kk.). „A személynevek helyneveinkben” című írásában mint típus-rendszerző mutatkozik be a sokoldalú szerző, nem mulasztva el osztályozó elveinek közlését sem (VI, 75–115). A névtani cikkek javarésze azonban szófejtő-eredetmagyarázó jellegű. Ezekben csillogtatja fel igazán a kolozsvári tudós széles körű tájékozottságát, ezek az írások a laikus számára is élvezetessé válnak a bennük mindig megtalálható történeti, kultúrtörténeti s néprajzi utalások révén. És talán éppen ezen a területen bontakozik ki legtisztábban Szabó T. Attila egy másik — nemcsak itt követett — nyelvtudományi szerzői módszere, tudniillik hogy bőségesen élénk tárt levéltári adatait újabb kori népnyelvi megfelelőkkel szembesíti.

A fenti két tárgykörhöz közel áll a szövegemlékeket ismertető, illetve azokat különböző szempontok szerint tárgyaló cikkek sora (II, 469–519, IV, 530–72, VI, 116–251). Megtaláljuk ezek között a Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák (újra-)felfedezéséről szóló, eredetileg 1957-ben közzétett első jelentést (II, 469–72) éppúgy mint az egészen más jellegű, kéziratossá válnak a bennük mindig megtalálható történeti, kultúrtörténeti s néprajzi utalások révén. És talán éppen ezen a területen bontakozik ki legtisztábban Szabó T. Attila egy másik — nemcsak itt követett — nyelvtudományi szerzői módszere, tudniillik hogy bőségesen élénk tárt levéltári adatait újabb kori népnyelvi megfelelőkkel szembesíti.

Fontos szerepet kap a könyvsorozatban a népnyelv, súlypontilag természetszerűen az erdélyi magyar nyelvjárások számos kérdése. A fiatal kora óta népnyelvet is gyűjtő s elemző tudós minden egyes kötetbe vett fel — részben külön fejezetbe foglalva — dialektológiai tárgyú cikket. A dolgozatok témaköre igen változatos, szerepel közöttük a hang- és alaktantól kezdve a jelentéstanon át a szótanig a nyelvjáráskutatás ágazatainak szinte minden képviselője, s nem hiányzanak a romániai magyar népnyelvkutatók sok szép teréről s a kivitelezés állásáról írott beszámolók sem. Ide sorolnám még „A szavak szólásainkban” fejezetcím alatt található kisebb cikkek gyűjteményét (II, 9–83), hiszen az ezekben magyarázott kifejezések és közmondások jórésze elsősorban a falusi nép nyelvében él.

Szabó T. Attila a nép nyelvét nem elszigetelten, hanem — korán kialakult felfogásához s munkamódszeréhez híven — annak sokrétű összefüggésében tanulmányozta. Meggyőzően tanúsítják ezt azok az írásai, amelyeket főként a „Népi élet — népi műveltség” című impozáns fejezetben szedett csokorba (IV, 276–501). Ha eddig is megcsodáltuk a fáradhatatlan kutató sokoldalúságát, a szakember biztonságával megírt néprajzi tárgyú cikkei olvastán ámulatunk csak nő: a szó legigazibb értelmében egyetemes műveltségű tudóst tisztelhetünk ebben a szerény, visszavonultan élő férfiban. Ízelítőül néhány témája: A bábonyi népi építkezés néhány emléke; A kopjafás-zászlós temetkezés késői emlékei; Karácsony-táji népszokások a Lápos menti Domokoson; A galambbúgos nagykapu az erdélyi régiségben.

Nem csekély a száma a tanulmánygyűjtemény több kötetében elhelyezett azon munkáknak, amelyeket a szerző az erdélyi magyarok és románok együttéléséből adódó nyelvi kérdéseknek szentelt. Ilyen irányú munkálkodásának minden bizonnyal tudatosan vállalt „hídépítő” szerepe vitán felül áll. Legtöbbjük a magyar szókészlet román eredetű, főleg feudalizmuskori elemeivel foglalkozik, mert — mint írja — „A bensőséges népnyelvi érintkezésnek évszázadok óta tartó megszakítatlanságában egészen természet-szerűen a magyar nyelvjárások, sőt a magyar köz- és irodalmi nyelv is jelentős számú szót

kölcsönzött a románság szókészletéből. E kölcsönszó-anyagban vannak olyan elemek, amelyek már korán bekerültek nyelvünkbe ...” (IV, 10). Az ebbeli kutatás egyben kolozsvári tervmunka is, amelynek problémáiról s a munkálatok állásáról többször is van szó a kötetekben (a legutolsó, 1981-ből származó beszámoló: VI, 372–93).

Művelődéstörténeti adalékok tárházának lehet nevezni a „Könyv és irodalom” fejezetcím alatt egybeszedett írárok gyűjteményét (V, 130–251), mint azt már a dolgozatcímek maguk mutatják: „A könyvjegy művészete”, „A kolozsvári könyvkötészet múltjából”, „A magyar diákéneklés történetéhez” stb. E rövidebb-hosszabb dolgozatok értékét legkevésbé sem csorbitja az a viszonyító megjegyzés, hogy itt a nagy olvasottságú kutató munkásságának „melléktermékeivel” találkozunk. Mint sok más írásában, a személyes természetű szövegrészek itt sem maradnak el. Az elvi-módszertani vonatkozásban is figyelemre méltó „Irodalmon kívül?” című eszmefuttatásban például egykori önmagáról azt vallja, hogy „az indulás táján maga is inkább irodalmi, irodalomtörténeti hajlandóságúnak mutatkozott, és vajmi kevésbé érdekelték a nyelv nyelvtudományi jellegű vizsgálatának kérdései” (V, 220). S miközben a nyelvészek és irodalmárok érdeklődése közötti állítólagos szakadék tévhitét cáfolandó általánosabb érvényű megállapításokat tesz, kijelenti: „A vérbeli nyelvésznek nyelvi érdeklődése a gyermek- és ifjúkor nagy-nagy írói, nyelvi élményeibe ágyazódik bele, s ha a nyelvi szépségek érzéklésében és érzékeltetésében, élvezésében és élveztetésében valamire viszi, bizony azt elsősorban a nagy költők és a nagy prózaírók elmélyülő tanulmányozásának köszönheti” (V, 217). Nagy írók emléke előtt tiszteleg maga is a fejezet két további közleményével: Arany-levelek és Arany-vonatkozó-sok Szabó Károly levelezésében, Móricz Zsigmond és Kelemen Lajos találkozásai.

A hat kötetben az olvasó elé táruló gazdag tudományos panorámáról beszéltem beszámolóim elején, s ha a tanulmánygyűjtemény tárgykörök szerinti ismertetése most véget érne, bizonyára senki sem vonná kétségbe e szó igazát. A teljesség kedvéért meg kell azonban még emlékeznem az utolsó négy kötetben fellelhető néhány olyan fejezetről, amelyek nem annyira az újat alkotó tudós elmélyült munkálkodásának tanúi (ilyen tanúkkal találkozunk már bőségesen), hanem inkább azt bizonyítják, hogy minden levéltári és magánéleti visszavonultság mellett Szabó T. Attila sohasem rekedt a tudományos-kulturális élet vérkeringésén kívül, hanem ellenkezőleg, mindenre figyelve, sokakkal kapcsolatban állva mind a mai napig nagyon is részese ennek az eleven folyamatnak. A III. kötet „Az emlékezés fényében” (443–523), a IV. kötet „Elődök és kortársak” (570–643), az V. kötet „Olvasás közben” (252–313) és „Tudománytörténeti jegyzetek” (314–576), s végül a VI. kötet „Olvasás közben” (252–371) és Megemlékezések (437–98) című fejezete tartalmazza ezeket a „bizonyítékokat”. Rég elhunyt elődökről, nagy kortársakról és eltávozott pályatársakról való megemlékezés a cikkek egy része. Felidézi bennük — hogy néhány nevet említsek — Pápai Páriz Ferenc, Kőrösi Csoma Sándor, Kriza János, Kosztolányi Dezső, Csűry Bálint alakját és életművét. További jónéhány írás a tudós széles érdeklődési körét mutató műismertetés; szerepel bennük nyelvészet, irodalom, tárgyi néprajz, folklór és művészettörténet. Végezetül a beszámoló jellegű írásokat említem meg. A fent már érintett tervmunkákról szóló tájékoztatókon kívül az V. és VI. kötetben megtaláljuk a nagy egyéni mű, az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár bemutatását célzó közleményeket, s annak a két eredetileg folyóiratokban közölt beszélgetésnek a szövegét is, melyeknek tárgya szintén ez a páratlan szótári alkotás volt.

Szabó T. Attila válogatott tanulmányai s cikkei gyűjteményének minden értékét egy összefoglaló áttekintés csak sejtetni tudta. Az olvasó közvetlen nyeresége: nyelvi és nyelvtudományi, táj- és emberismereti s művelődéstörténeti tudásban való gazdagodása nyilvánvaló. De sikerült talán megéreztetni azt a sok erkölcsi értéket is, amelynek a hat kötet tanulmányozója nem kevésbé részese lesz azzal, hogy betekinthezett egy puritán életű, mély humanizmustól áthatott tudós férfi gondolatvilágába, szellemi műhelyébe.

A nyolcadik évtized küszöbét átlépő SZABÓ T. ATTILÁNAK — nemcsak a maga nevében — kívánja e sorok írója, hogy ez a műhely még hosszú évekig úgy működhessen, ahogy köszöntő sorokra válaszolva a kolozsvári barát maga fogalmazta meg: „Amíg erőm, egészségem tart, minden energiámat arra fordítom, hogy továbbra is nyelvünk múltjának felderítését végezzem”.¹

FUTAKY ISTVÁN

Robert de Beaugrande, *Text Production: Toward a Science of Composition*

Ablex Publishing Corporation, Norwood (New Jersey), 1984. XVI + 399 lap

1. Ahogy a címéből is kiderül, a könyv témája a szövegalkotás, amit a szerző egy fogalmazástudomány kialakításával hoz összefüggésbe. Hasonló munkát elég sokat ismerünk. Többségük az Egyesült Államokban jelent meg, és főleg abban különböznek egymástól, hogy eltérő bennük az elméleti és a gyakorlati részek aránya (például WYCOFF és SHAW, *The Harper Handbook of College Composition*. New York, 1964. 4. kiadás; EASTMAN, *Style — Writing and Reading as the Discovery of Outlook*. New York, 1978. 2. kiadás; DILLON, *Elements of a Theory of Composition and Style*. Bloomington, 1981.). Vannak köztük olyanok is, amelyek a kérdés lényegét egyetlen egy szempont alapján világítják meg, például stilisztikai alapon (pl. STONE és BELL, *Prose Style — A Handbook for Writers*. New York, 1977. 3. kiadás), vagy pedig egészen tág kérdéskörbe, a beszédmű vizsgálatába ágyazzák (pl. WANDA ZAMUNNER, *Speech Production — Strategies in Discourse Planning*. Hamburg, 1981.). BEAUGRANDE könyvét ilyen és ehhez hasonló tartalmú művek sorában helyezhetjük el. Persze látnunk kell a különbségeket is, amelyek elsősorban abból fakadnak, hogy más a szerző szemlélete, más az elméleti alapja. Először épp ezeket a megkülönböztető vonásokat vesszük számba.

Sajátos benne mindenekelőtt az, hogy a szövegalkotásként felfogott fogalmazást — mint látni fogjuk — a megismerés és a közlés tág körén belüli „tevékenységnek” tekinti. Sajátos továbbá az elmélet és a gyakorlat szerencsés, harmonikus aránya. A szerző szerint az elmélet és a gyakorlat ugyan két egymástól különböző „eszköz”, mégis mindkettőt összeköti az, hogy ugyanannak a célnak a megvalósítói (XV). És még inkább jellegzetes, sőt — talán túlzás nélkül állíthatjuk —, hogy (legalábbis a szövegalkotás kérdéskörén belül) teljesen egyéni benne a szemlélet, amit már itt előljáróban ismertetnünk kell.

Beaugrande kiindulópontja annak elismerése, hogy bár a fogalmazás (kompozíció) vizsgálata mindeztidáig még nem vezetett el egy saját tudomány kialakításához, mégis jelentős vizsgálati tárgynak tekinthetjük, olyannak, amely mindenféleképpen megérdemli a vele való foglalkozást. Könyvének célja épp egy olyan — pillanatnyilag még ideiglenes jellegű — tudományos program felvázolása, amelynek elveit, szempontjait a fogalmazás vizsgálatában követni lehet (7).

Fontos kérdés persze az is, hogy tulajdonképpen mi ennek a kutatási programnak az elméleti alapja. Minthogy Beaugrande a fogalmazást szövegalkotásként vizsgálja, természetes, hogy a közvetlen alap a szövegnyelvészet és azon belül is egy sajátos szövegelméleti felfogás. Lényeges pontja ennek az, hogy a szövegben nem kész „terméket”, valaminek az eredményét kell látnunk és vizsgálnunk, hanem azokat az „alkotási folyamatokat”, amelyek segítségével szövegeket alkotnak és felhasználnak. Ennek az elvnek az alapján a szerző a szöveg tanulmányozását, a szövegnyelvészet interdiszciplináris jelle-

¹ A közlemény még Szabó T. Attila elhunyt előtt készült.

géből kiindulva, egy tágabb keretbe, az emberi megismerési és közlési tevékenységek kutatásának a körében helyezi el.

Eszerint a szövegnyelvészeti vizsgálat tárgya nem a szöveg mint létrehozott „mű” (*artifact*), hanem a szövegalkotás és a szövegbefogadás körébe tartozó sokféle eljárás, tevékenység (*processing*), így például az alkotás, a létrehozás fázisában a gondolatalkotás, a valóságra való vonatkoz(tat)ás, a megírás, a nyelvi megformálás, a javítás, a módosítás, a befogadás körében pedig például a szöveg felfogása, felolvasása, rögzítése. Hangsúlyoznunk kell, hogy Beaugrande szemléletében maga a kutatás, a vizsgálat, a szövegek leírása nem egy bizonyos (fentebb néhány példával megvilágított) „szövegtevékenység”. Nem lehet az már csak azért sem, mert — ahogy a szerző fejtegetéseiből következtetni lehet — ez a „tevékenység” tárgya a vizsgálatoknak.

A szóban forgó eljárások, tevékenységek, folyamatok vizsgálatának az előtérbe állítása Beaugrande-nál fontos tudományelméleti szempont. A közelmúlt elméleteit (a strukturalizmust, behaviourizmust, a nyelvi rendszer logikai szempontú leírásait, így a generatív grammatikát is) mint a szövegnyelvészet közvetlen előzményeit épp azért marasztalja el, mert képviselik a nyelvi jelenségekben elsősorban „terméket” láttak, és így nem voltak, nem lehettek figyelemmel azokra az eljárásokra, tevékenységekre, amelyek segítségével a nyelvi jelenségeket létrehozzák és felhasználják.

Látható, hogy Beaugrande könyvének sok érdekes elméleti vonatkozása van. Éppen ezért ismertetésünkben a szövegalkotásra, fogalmazásra vonatkozó részletek bemutatása mellett figyelemmel leszünk a fentebb elmondottak szövegelméleti, sőt a szövegelmélethez kapcsolódó stíluselméleti összefüggéseire is.

2. A könyv hét fejezete közül az első kettő bevezető jellegű: I. A közlési folyamat kontextusa (tudományelméleti és szövegnyelvészeti alapozás); II. Előzmények (a strukturalizmus, fizikalizmus és behaviourizmus, logikai módszerek és a transzformációs grammatika). A többi öt a témakör főbb kérdései szerint tagolódik: III. A megközelítés módzatai (a modell felvázolása, a szövegalkotás szakaszai és szellemi, lélektani forrásai); IV. A szövegalkotás linearitása (időbelisége, térbelisége); V. Hangjelölés (helyesírás), nyelvtan, írott nyelv és beszélt nyelv; VI. A stílus és a szöveg szerkezete.

Beaugrande a fogalmazást, a szövegalkotást a közlési folyamat *k o n t e x t u s* á b ó l vezeti le, ami mint dinamikus „körülmeny” kihat a szövegalkotás mindegyik mozzanatára, így a gondolatalkotásra (a mentális folyamatra) és a kifejezési forma alakítására. Itt a *kontextus* a közlési folyamatban résztvevők „tevékenységének” az eredményét jelenti. Kiindulópontja továbbá az is, hogy a szövegnek különböző szintjei vannak: hang, illetőleg betű, szó, mondat, eszmék, célok. Beaugrande olyan modell felállítására törekszik, amelyben ezek a szintek az emberi megismerési és közlési eljárások, tevékenységek fázisaival kapcsolhatók össze, és mint ilyenek a szövegalkotás szakaszaiként foghatók fel.

A szerzőnek fentebb már ismertetett felfogásából is következően ezek a szakaszok funkcionális egységként „működnek”. A szövegalkotás ilyen értelemben vett szakaszai a következők: 1. a célkitűzés, a cél elérésére vonatkozó terv, 2. gondolatok, fogalmak kiválasztása, kombinálása, kifejlesztése, 3. e „tartalmaknak” szavakkal való kifejezései, 4. a szavak mondatná fűzése, 5. a tényleges szöveg látható vagy hallható „anyagának” kialakítása. Az egyes szakaszok tárgyalását a szerző fontos elvi kérdések taglalásával köti össze.

A szövegalkotást, mint minden szellemi tevékenységet jelentős mértékben meghatározzák az ember hajlamai, adottságai, képességei, mint például a figyelem, az emlékezet, az érzékelés, a képzettársítás, összpontosítás, megokolás, az idővel való gazdálkodni tudás. Mindezeket a szerző a szövegalkotás szellemi és lélektani forrásaiként tartja számon, és részletesen tárgyalja jelentőségüket, valamint azt is, hogy milyen ellenszerek lehetsé-

gesek, ha közülük valamelyikkel baj van (például a szövegalkotó fáradt vagy sokfelé kell figyelnie).

Külön fejezetben tárgyalt kérdés a szövegalkotás egyenes vonalú (lineáris) jellege (az egymással kombinálódó nyelvi elemek egymásutánisága), aminek a megvalósításához a szerző hét elvet fogalmaz meg (pl. a hangsúlyozandó, kiemelendő részlet elhelyezésének vagy az előzményekkel való kapcsolatteremtésnek a szempontjai).

Részletesen szól a hangjelölés (helyesírás) nehézségeiről, valamint a grammatikai eljárásokról (pl. a szavak összekapcsolásáról, a szórendről, a mondatok összefűzéséről, a mondatrendről, a töredékes jellegéről és a megszakításnélküliségről). Fontos kérdésként tárgyalja a beszéd és az írás közötti különbségeket. Többek között számba veszi azokat a beszélt nyelvi sajátosságokat, amelyek kedvezőtlenül hatnak az írásra: például a fölös „kötések” (*na, hm, na már most* és egyáltalán a töltelékshók), körülményeskedés és határozatlanság, argó szavak használata, fölös újrakezdekések, szerkezeti átváltások (pl. egyes számból többesbe).

És nem feledkezik meg a szerző a szövegalkotás stilisztikai összefüggéseiről sem. Az ezt taglaló fejezetben a fő téma a szövegtípusok és a stílus(típus)ok kapcsolata. A legtöbbet a tudományos és a műszaki stílusról mond. Ezután tér rá a szöveg szerkezeti tagolására. Elsősorban a jól ismert hármasságot (a bekezdést, a tőle középső résznek mondott tárgyalást és befejezést), valamint a bekezdések szerinti szakaszolást tárgyalja.

Az eddig elmondottak jól igazolják, hogy fentebb miért állíthattuk: Beaugrande könyve az elmélet és a gyakorlat szerencsés, harmonikus aránya. Az elvi kérdések mellett jócskán vannak a fogalmazás gyakorlatára vonatkozó megjegyzései és sokat mondó tanácsai.

3. Érdemes kiemelniük és bemutatniuk Beaugrande szövegelméleti és e szövegelmélettel összefüggő stilisztikai nézeteit.

A szerzőnek az ismertetés elején már jelzett tudományelméleti felfogásával teljes mértékben összhangban áll a legfontosabb szövegnyelvészeti fogalmak értelmezése. Szerinte a *s z ö v e g (text)* természetes nyelvi megnyilatkozás, egy *k o n t e x t u s*hoz (*context*) kötött közlésbeli nyelvi esemény (a *kontextus* jelentése itt is ugyanaz, mint amit fentebb, a 2. alfejezet elején megfogalmaztunk). A szöveg fogalmától eltérően a *d i s z k u r z u s (discourse)* egymással összefüggő, valamilyen szempontból relevánsnak tekinthető összefüggésben levő szövegek egy csoportja. Mind a szöveg, mind pedig a diszkurzus természeténél fogva rendszert alkotó jelenség (36–7). Mint minden rendszer — állítja Beaugrande —, a szöveg is a felhasználás során „aktualizálódik” (34–5). Emiatt feltételezhetjük, hogy amit Beaugrande általában az előbbi (a tényleges, az aktualizálódó rendszer) ellentétéről, a virtuális rendszerről mond, az a szövegre szintén érvényes. Azaz e szerint a szöveg is lehet virtuális rendszer. Így aztán az elsőt, a felhasználás során „aktualizálódót” a *parole*-hoz, a másodikat, a lehetőségként létezőt, a felhasználásra várót a *langue*-hoz kapcsolhatjuk.

A szerző tudományelméleti felfogásából következően ez utóbbi lehetőségnek (a szöveg mint virtuális rendszer, mint *langue*-jelenség) nincs nagyobb jelentősége, hisz számára az első a fontosabb, ez függ ugyanis össze szemléletének lényegével, azzal, hogy a kutatási tárgy a szöveget előállító és használatba tevő megismerési és közlési tevékenységek. Magát a rendszerelméletet is ennél a lehetőségnél fogva vonja ide. Azt állítja ugyanis, hogy ez tulajdonképpen arra jó, hogy segítségével a nyelvet a megismerés és közlés tág kontextusában helyezhetjük el (34). Ezért a nyelvtudomány több ágát, épp azokat, amelyek szerintünk a szövegnyelvészethez is jellegzetes ágai lehetnek, ennek a felfogásnak az alapján értelmezi, minősíti, azaz az egyes ágak tárgyaként — a szövegalkotásra is vonatkoztatható — eljárásokat, tevékenységeket nevezi meg. Eszerint a mondattan az egyvonalú

(lineáris) szerveződést tanulmányozza, ami az emberi viselkedésnek és megismerésnek is sajátos módozata. A szemantika a fogalmi, a gondolati tevékenységi folyamatokat (pl. gondolatok alkotását, elraktározását, felelevenítését, felhasználását) vizsgálja. A pragmatika pedig a cél kijelölésének és a célt megvalósító eltervezésnek a tudománya (34).

A szövegalkotás vizsgálatába bevont stíláriis jelenségek értelmezése természetesen következnie kell a szerző fentebb felvázolt szövegelméleti nézeteiből. Valóban Beaugrande úgy véli, hogy a stílusnak mint minden más nyelvi jelenségnek a vizsgálatát a társadalmi és művelődési életben megfigyelhető emberi tevékenységi folyamatok körébe kell beágyazni. Így a szerző szerint a stílus „valami olyasmi”, amit a szövegalkotó tervezett el, gondolt ki, és amire a szövegbefogadó érez rá. De szerinte a stílus fogalma egy empirikus vizsgálat számára is értelmezhető: hogyan ellenőrzik a szövegalkotók a stílust, és hogyan reagálnak erre a szövegbefogadók (281). Persze Beaugrande is tudja, hogy ezek az értelmezések igazi meghatározásnak nem tekinthetők. Éppen ezért másképpen, elfogadhatóbb megfogalmazásban is megpróbálja értelmezni: a stílus műveleti (operational) szempontból bizonyos paraméterek olyan csoportja, sorozata, amely megszabja a nyelvi változati lehetőségek közül a megfelelő forma (eszköz) kiválasztását (108). A stílust tehát a szövegalkotó válogató tevékenységével hozza összefüggésbe, azaz a stílusban is, mint a szövegalkotás mindegyik szakaszában eljárásokkal, tevékenységekkel számol, és ebben a felfogásában egészen addig elmegy, hogy egy „átszűrési” folyamatot is feltételez: a szövegalkotás során végső fokon a stílus „szakembereinek” a tevékenysége hat. Pontosabban a stilisztika művelőinek stíláriis minőségeket feltáró tevékenysége, amelynek eredménye: — tehetjük hozzá — a megfelelő szak- és tankönyvekben olvashatók, onnan vehetők át, és amelyek mint elsajátított ismeretek a virtuális szövegalkotók emlékezetében rögzítődnek, hogy aztán a szövegalkotás során a stílus alakításában „aktualizálódjanak”. Úgy is mondhatjuk — hangoztatja a szerző —, hogy a stílusnak fentebb említett paraméterei „szakosított” (szakmai, stilisztikai) tevékenységi folyamatokkal függnek össze, olyanokkal, amelyek felhasználásra „készen állnak”, és megfelelő eseményektől, körülményektől függően „aktualizálódhatnak” (281).

4. A szövegnyelvészeti szakirodalomból jól ismert szerző könyve korábbi műveinek (mindenekelőtt a „Text and Sentence in Discourse Planning” 1979.; „Text, Discourse, and Processes” 1980.; „Linguistic Theory and Meta-Theory for a Science of Texts” 1981.; „Text Linguistics in Discourse Studies” 1983.; valamint a DRESSLERREL közösen írt „Introduction to Text Linguistics” 1981.) egyfajta folytatása. Könyveiből, tanulmányaiból jól kivehető, hogy fokozatosan hogyan fejlesztette ki sajátos szövegelméletét, amelynek különböző irányba elágazó alkalmazásai, konkretizálásai vannak (pl. a műfordításelméletben, a befogadásretorikában, az elbeszéléseleméletben, az olvasási modellek kialakításában, az idegen nyelvek oktatásában és itt ismertetett könyvében a fogalmazáselméletben).

Nézeteinek egy része, legalábbis egy-két megállapítása néha meghökkentenek. Nem is annyira azért, mert túlzásként hatnak, hanem inkább, mert a szóban forgó és számunkra olykor ismeretlen tudományelméleti alap miatt meglepőek, szokatlanok (pl. az, hogy a stílus alakítása a stílus szakembereinek a tevékenysége). Valójában azonban — és az ismertetéssel is ezt akartam igazolni — elméletének részletei, alkotóelemei harmonikus egységet alkotnak, egyik természetesen következnie a másikból, ami azt bizonyítja, hogy a szerző elméletének kidolgozásában nagyon következetesen járt el. Minden bizonnyal elsősorban épp ez teszi lehetővé elméletének sok irányban való elágaztatását és sokféle alkalmazását.

Ami mindezekben túlmenően az előbbieknél is fontosabb tanulságként szolgálhat, az — ismertetésben sokszor említett — tudományelméleti alapozással függ össze. Hogy ez mennyire fontos, produktív és nélkülözhetetlen, arra Beaugrande jó és mindenféleképpen

követendő példát mutat. De hogy ez a megállapítás mégse legyen ennyire elvont és elnagyolt, értékelésemet a szerző két idekapcsolódó gondolatával világítom meg. Az egyik az, hogy egy megfelelő elméleti alap hasznosítása tesz lehetővé egy olyan bíráló szellemet, amelyre a szerző hivatkozik akkor, amikor arról szól, hogy időnként újra kell vizsgálnunk a meggyökeresedett nézeteket, főleg a tézissé vált egykori feltételezéseket (VII). A másik pedig az, hogy ma a tudományban a legfontosabb és legsürgősebb feladat az, hogy megismerjük a megismerést, hogy megértsük a megértést (3).

SZABÓ ZOLTÁN

A magyar nyelv

Szerkesztette: ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA. Írta: ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA, ALBERT SÁNDORNÉ, BOKOR JÓZSEF, HANGAY ZOLTÁN, KÁLMÁNNÉ BORS IRÉN, KIRÁLY LAJOS, CS. NAGY LAJOS. Kézirat. Tankönyvkiadó, Bp., 1985. (Jegyzet a tanítóképző főiskolák számára a budapesti program szerint.) 471 lap.

1. Egy-egy jól sikerült főiskolai, egyetemi jegyzet, tankönyv több hallgatói generáció szakmai alapképzettségét befolyásolhatja, határozhatja meg — döntő módon. Különösen így van ez akkor, ha az illető mű egy diszciplína egészét kívánja (ha vázlatosan is) áttekinteni. Gondoljunk csak például „A magyar nyelv története” vagy „A mai magyar nyelv” című egyetemi tankönyvekre, amelyeknek mind tudományos, mind pedagógiai hatása túlbecsülhetetlenül jelentős. Ezért fontos, hogy a szakmai, tudományos közvélemény is idejében tudomást szerezzen ezek megjelenéséről, és egy újabb kiadás számára hasznosítható véleményt nyilvánítson. Recenzióink célja (hagyományosan) kettős: 1. hogy megnyissa (vagy inkább folytassa¹) a hozzászólások sorát, 2. felhívja a mű iránt érdeklődők figyelmét.

2. Fellapozva a közel félezer lapos gazdag tartalmú munkát, felvetődhet a kérdés: „Kell-e ennyi nyelvészet egy leendő tanítónak? Meg kell-e mindezt tanulnia?” Hiszen az anyag gerincét alkotó leíró nyelvtanon kívül helyet kapott a jegyzetben többek között a nyelvtörténet, dialektológia, általános nyelvészet, tudománytörténet, a modern nyelvészet problémáinak vázlatos ismertetése stb. Mielőtt a kérdésre válaszolnék, azt így módosítanám: „Jó-e, hogy kézbe veheti, elolvashatja, felhasználhatja (horribile dictu: megtanulhatja) mindezt az eszenciálisan tálat nyelvészeti anyagot a főiskolás és a gyakorló tanító?” Erre a kérdésre egyértelműen igennel válaszolhatunk. Először is meg kell állapítanunk: a jegyzet szövege egyáltalán nem terjengős, sőt hallatlanul tömör és lényegretörő, ugyanakkor olvasmányos. (Ha nekem kellene rövidíteni rajta, nehéz helyzetben lennék.) Mindazonáltal a tudásszint szempontjából egy ideális hallgatót feltételez; de ez szerintem nem baj: így inkább fejt ki „húzó hatást”, mintha az átlag számára írták volna. Ami az anyag tematikai sokszínűségét, korszerűségét illeti, nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az utóbbi években a középiskolai oktatás jelentősen előrelépett, gondoljunk például a nyelvtörténet vagy a szövegtan bevezetésére. Ennél egy főiskolai tankönyv csak többet nyújthat, kevesebbet nem! Másrészt a főiskolai oktatónak (mint az egyeteminek is) joga, lehetősége van bizonyos anyagrészeket nagyobb vonalukban tanítani, másokat pedig

¹ A jegyzet szerzői 1986 tavaszán főleg tanítóképzői oktatók bevonásával szakmai vitát rendeztek a Budapesti Tanítóképző Főiskolán, ahol sok értékes megjegyzés hangzott el.

tüzetesebben tárgyalni, s ennek során a jegyzet anyagát is rugalmasan használni. Vegyük például a névtani ismereteket tárgyaló kis fejezetet. Ha tanév közben szorít az idő, más, súlyosabb anyagrészek javára ki is maradhat az oktatásból. De feladható házi olvasmány-nak is, mert könnyen követhető, színes anyagrész. Ha valaki ebből a témából írja a szakdolgozatát, e helyről nagyon hasznos alapismeretekhez juthat hozzá, sőt a szakirodalom-jegyzék alapján elindulhat a kérdéskör alaposabb megismerése felé. — Egy újabb szempontot is megemlíthetünk, ami a jegyzet alapos kidolgozását indokolja. Személyes tapasztalatból tudom, hogy a felsőoktatási jegyzetek, tankönyvek rendszerint túlélnek az egyetemi, főiskolai éveket, és jótékony hatásuk a mindennapi oktatómunkában tovább él. A szakmai alapismeretek „karbantartására” nem elhanyagolható segítséget nyújt a házi könyvtár polcáról könnyen leemelhető, a főiskolai időkből áthagyományozódott jegyzet, ami egy felmerülő probléma gyors megoldásában — mint tanári kézikönyv — szaklexikont vagy pl. akadémiai nyelvtant is pótolhat. — A jegyzetet szöveggyűjtemény egészíti ki, ami két évvel korábban készült el; a szövegben gyakran történik rá hivatkozás. (Magyar nyelvészeti szöveggyűjtemény. Szerk. HANGAY ZOLTÁN. Összeállította: ADAMIK TAMÁSNÉ, HANGAY ZOLTÁN, Cs. NAGY LAJOS, CSIKVÁRI GÁBOR és KÁLMÁNNÉ BORS IRÉN. Egységes jegyzet a tanítóképző főiskolák számára. Kézirat. Bp., 1983.)

3. Hogyan épül fel a jegyzet? A fejezetek sorrendje a következő (a fontosabb alcímek zárójelben): *B e v e z e t é s* (Általános ismeretek a nyelvről és a nyelvtudományról); *H a n g t a n* (A hangtan tárgya, területei: fonetika és fonológia; Az elemek hangtana; A szerkezetek hangtana; A hangok stilisztikája; Beszédhibák és kiejtési hibák; Hangtörténeti áttekintés); *S z ó t a n* (Szófajtan; Kiegészítés a szófajtanhoz: Névtani ismeretek; Szóalaktan; Szókészlettan — az alfejezetek további részletes tagolással); *A m a i m a g y a r n y e l v j á r á s o k* (A nyelvjárások általános kérdései; A magyar nyelvjárási jelenségek ismertetése; A magyar nyelvjárások osztályozása; A nyelvjárások tanulmányozása); *J e l e n t é s t a n* (10 alfejezettel); *M o n d a t t a n* (A mondattan és a mondat általános kérdései; Az egyszerű mondat [a szó szerkezetekkel]; Az összetett mondatok — az alfejezetek további részletes tagolással); *S z ö v e g t a n* (A szöveg fogalma, fajtái; A mondat a szövegben; A szöveg szerkezete; Szövegszerkesztési szabályok; A magyar szövegtani irodalom); *A X X . s z á z a d i n y e l v t u d o m á n y é s i n t e r d i s z c i p l i n á r i s k a p c s o l a t a i* (A nyelvtudomány történetének vázlatos áttekintése a XIX. századig; A nyelvtudomány a XIX. században; A nyelvtudomány a XX. században; A nyelvtudomány interdiszciplináris kapcsolatai); *A g y e r m e k n y e l v* (Bevezetés; A gyermeknyelv hangtana; A gyermek szókincse, szóhasználat; Alaktani jelenségek a gyermeknyelvben; A gyermek mondat- és szövegalkotása).

A fő, leíró nyelvtani részt tehát a szerzők két általánosabb jellegű elméleti, illetve tudománytörténeti fejezet közé ágyazták be — helyesen —, ezzel szélesebb keretet és perspektívát adtak a magyar nyelvészeti anyagnak. A belső nyelvváltozatok közül kettő kapott önálló fejezetet: a nyelvjárások és a gyermeknyelv. Az utóbbi felvétele magától értetődő: a tanítók alsó tagozatos gyerekekkel foglalkoznak, akiknél az anyanyelv magasabb fokú elsajátítása az egész tanulási folyamat és a személyiség további harmonikus fejlődése szempontjából kulcsfontosságú. (A gyermeknyelv időhatárát éppen ezért a fejezet szerzője a kisiskolás korról bezárólag állapította meg, és a tárgyalás tartalmát is ehhez igazította.) A nyelvjárások fejezetében nemcsak a „klasszikus” dialektusok ismertetése kap — vázlatosan — helyet, hanem a nyelv mai területi tagolódása általában, tehát például a regionális köznyelvek mibenlétének és szerepének tisztázása is, valamint az irodalmi és köznyelv kialakulása, történeti fejlődése. Itt jegyzem meg, bár nem tartalmi kérdés, hogy a nyelvjárások fejezetét föltétlenül ki kellene venni a szókészlettan és a jelentés tan közül, és a könyv végére, a gyermeknyelvi fejezet elé tenni. Kisebb szépséghiba az is,

hogy „A nyelvtudomány interdiszciplináris kapcsolatai” fejezetcím kétszer szerepel, a 427. lapon helytelenül a „Saussure jelentősége” cím fölé illesztve.

A kötet szerkesztése egyébként példásan precíz. A néha soknak tűnő aláhúzások a könyvváltozatban majd eltűnnek (most az értelmi kiemelés szaggatott aláhúzásai mellett a nyelvi jelek folyamatos aláhúzással vannak megkülönböztetve, később nyilván kurzív szedéssel állnak). A megállapításokat, tételeket azonnal példák követik, ez az anyag követése szempontjából alapvető jelentőségű. Nagyon jó az is, hogy az egyes fejezetek rendszeresen utalnak egymásra ott, ahol tartalmilag érintkező részek vannak.

A nyelvelírás mikéntjére vonatkozólag ezt olvashatjuk (ez a jegyzet felépítésében is tükröződik): „A nyelvi rendszer leírása akkor világos és áttekinthető, ha — a rendszerleírás általános szabályai szerint — a kisebb egységektől haladunk a nagyobbak felé. A felsőbb nyelvi szintek leírása feltételezi a szükséges előismereteket: az alsóbb nyelvi szintek ismeretét” (39). Ezzel egyetérthetünk.

4. A továbbiakban kiegészítő és kritikai megjegyzéseket fűzök az egyes fejezetekhez. (A megjegyzések mennyisége, eloszlása a saját érdeklődésemtől és hozzáértésem mértékétől is függ.)

Általános ismeretek a nyelvről és a nyelvtudományról. — 7: „az iskolában tanít szó szerkezetben két fő van: *iskola*- és *tanít*”: Igen, de az elemzés következő lépésében a *tanít*-ből újabb tövet kapunk: *tan*-, összesen tehát három fővel számolhatunk. — 10: „A nyelvi jel egy hangsor és egy fogalom együttese”: A *fogalom* szót itt *jelentés*-re kellene cserélni (ti. nem minden nyelvi jelnek van fogalmi tartalma, gondoljunk pl. a viszonyszókra és a toldalékformákra). — 12: „A nyelv elemei a lexémák és a morféma, a beszéd elemi egysége pedig a mondat”: Nem szerencsés szembeállítás. Azt sugallja, hogy a *langue* és a *parole* oppozíció az egyes nyelvi szintek között valósul meg, jöllehet az minden nyelvi szintet áthat. Áthatja a mondatant is: van rendszermondat, és létezik ennek aktualizálódott, egy adott szövegűben megvalósuló formája. — 16: „A nyelv egy adott korszakban változatlan, állandó, a jelenben is annak kell lennie, mert csak így töltheti be a szerepét a kommunikációban. Ugyanakkor . . . a nyelv szakadatlanul változik, története van.”: A tétel megfogalmazása nem oldja fel az ellentmondást. Arra kellene rámutatni, hogy a nyelv szakadatlanul változik ugyan, de benne a változatlan elemek aránya jóval nagyobb, mint a változóké, ezért az aktuálisan zajló folyamatok, változások nem veszélyeztetik a kommunikációt. — 17: „[A Tihanyi Alapítólevél korában] Megvolt a szavak végén az eredeti tővégi magánhangzó (*hodu*, *utu*), de igen röviden hangozhatott.”: Az adott korban a szavak nagyobb hányada már véghangzótlan; a véghangzók sorvadó (redukált, ultrarövid) ejtése csak bizonyítatlan hipotézis. — 19: „A népnyelv elsősorban beszélt nyelvváltozat, de van írott regionális köznyelv is, . . . a népnyelvnek is van írott és beszélt változata.”: Múlt időben kellene fogalmazni az utolsó két tagmondatot, és röviden kifejteni, hogy a fenti megállapításoknak elsősorban az irodalmi nyelv fejlődéstörténete szempontjából van jelentősége (regionális irodalmi nyelvváltozatok: XVI–XVIII. sz.). — Uitt: „A nyelvi egységesülés az újmagyar kor hajnalán kezdődött meg (az 1500-as évek közepe táján) és csak a múlt században fejeződött be.”: Inkább akkor (XVI. sz.) vett nagyobb lendületet, hiszen végigkíséri az egész magyar nyelvtörténetet, és még ma is tart. — 29: „A *kömi* népnév azonos a magyar *him* szóval.”; 37: „[A rokon nyelvekkel] Azonosak a testrészekre, rokonságnevekre, sok állat- és növénynévre, a településre, a lakóházra . . . [stb.] vonatkozó szavak”: Mindkét kiemelt mondatban az *azonos* helyett az *azonos eredetű* a helyesebb. — 36: „A magyar és a rokon nyelvek igei és névszói személyragjai, illetőleg személyjelei hangsúlyukat veszített személyes névmásokból agglutinálódtak”: Csak részben, l. a m. *látok*, *látsz*, *nézel* stb. igealakok *-k*, *-sz*, *-l* stb. személyragjait.

H a n g t a n. — 47: „Az írás maga olyan jelekből indult ki, amelyek csak a följegyző számára voltak érthetők, nem volt szociális érvényük, és nem rögzítettek nyelvi formákat”: Szerintem az írás éppen ennek a foknak a meghaladásával kezdődik. — 48: „[A régi magyar írásbeliségben] Kezdetben a latin ábécében hiányzó hangokat [pontosabban ezek jeleit] sokféleképpen pótolták, az *ö*-t pl. *eö*, *ew* stb. írásjegykombinációkkal. Ezeket a megoldásokat őrzik a régi családnevek: *Eötvös*, *Thewrewk* stb.”: Az előzőek közül csak a *Thewrewk*-féle típusra illik a „kezdetben” megjelölés, hiszen ez képviseli a régi kancelláriai betűkapcsolásos (*e + w*) megoldást. A fejlődés következő lépcsője a mellékjeles betűk (huszita típus) megjelenése volt, pl. *o*, *ö*. E két alaptípus keveredéséből keletkezett az *eö*-féle megoldás, ami betűkapcsolatot és mellékjelet is tartalmaz (leginkább a XVII. sz.-ra jellemző). — 48: „A magyar nyelvészetben — elsősorban a nyelvjárási szövegek lejegyzésében — az ún. magyar egyezményes hangjelölés szokásos, ezt nagyolt fonetikus átírásnak is nevezik.”: Miért lenne ez nagyolt? — 49: „A hang magassága a másodpercenkénti rezgések számával nő, erőssége pedig az amplitudo és a rezgésszám négyzetével.”; 55: „A rezonátor saját hangjának magassága egyenesen arányos a nyílás sugarának, fordítva arányos térfogatának négyzetgyökével.”: A kiemelt mondatokat elhagyhatónak tartom. — 58: „A zöngés *m*, *n*, *ny*, *l*, *r*, *j* mássalhangzónak nincs zöngétlen párja.”: Amint a későbbiekből kiderül, a *j*-nek van, ezért innen kizárandó. — 65: „Azokat a hangokat, melyeknek jelentésmegkülönböztető szerepük van, fonémáknak nevezzük.”: Jobb lenne így: „... melyeknek morfémamegkülönböztető szerepük van, ...” — 67: „A magyarban tulajdonképpen két fonémarendszer van: az egyikben megvan a zárt *ē* fonéma, a másikkban nincs.”: Pontosabban: a magyar köznyelvben. — 73: „A *Honvéd* tulajdonnevet ... már nem érezzük összetett szónak, ezért mély hangrendű toldalékot vesz fel: *Honvédnak*.”: Szerintem a palatális mgh.-jú toldalék is járja, és ez is helyes. — 74: „A *h* csak hasonít, maga nem hasonul, mert nincs zöngés párja”: Ha nincs zöngés párja, hogy lehet az, hogy „A *h* magánhangzók között zöngésül”? (60.) — 75–6: „Vannak olyan esetek, melyeket nem lehet megnyugtatóan besorolni sem a részleges, sem a teljes hasonulások közé. Ezek eredményüket tekintve teljes hasonulások (mert a hasonító hangot halljuk hosszan), de a hasonuló hang csak egy képzési mozzanatban változik meg, mint részleges hasonuláskor. Pl. a *védte* szóban a *d* helyett *t*-t hallunk, a *d* zöngétlenedett, ugyanakkor ez egybeesik a hasonító hanggal. Ilyen esetek a zöngésség szerinti részleges hasonulásban: *öt darab* (*t* → *d*), *százszor* (*z* → *sz*) stb., a képzés helye szerinti részleges hasonulásban: *tanmenet* (*n* → *m*), *tizennyolc* (*n* → *ny*) stb. Efféle eset a teljes hasonulásban is van, pl. a *készség*, *egészség* szavakban az *sz* helyett *s*-eket hallunk, tehát a hasonító hangot, ezen az alapon ez teljes hasonulás; de tulajdonképpen egy képzési mozzanat változott meg, mégpedig a képzés helye: az *sz* előrébb képzett zöngétlen réshang, az *s* eltérése egyfokú: hátrább képződik. Ezekben az esetekben az osztályozás nem tehet mást, mint a hagyományokat követi.”: Vagyis mit tesz? Továbbviszi a zavart. Mert nincs az a magyarázat, ami meg tudná világítani, hogy a fenti *tanmenet*-ben miért részleges, a *készség*-ben miért teljes hasonulás van, amikor ugyanolyan hangváltás történik bennük. A képzés helye szerint az egyik hang elmozdul és azonossá válik a másikkal. Végre rendezni kellene ezt a megoldatlan kérdést. Például így: Ha két szomszédos msh. közül az egyik teljesen azonossá válik a másikkal, az teljes hasonulás. A képzési mozzanatok számlálgatása ez esetben másodrendű kérdés. — 76: „A kiejtésben újabban nem kötelező érvényű, már nem minősül hibának a betűejtés.”: Ez így — általánosítva — félrevezető megállapítás. A betűejtés (pl. *út|ja*, *egész|ség* stb.) továbbra is hiba, legfőljebb az előző mondatokban említett *tál|ja*, *gól|ja*-féle szavak *l + j*-je lehet kivétel. De meggyőződése, hogy a magyar beszélők nagyobb hányada — a *j*-zéssel szoros összefüggésben (*ly > j*) — itt is *jj*-t ejt: *tejj|es*, *váj|jék* stb. — 100: „[Az *í*, *ú*, *ű* mgh.-k] a Dunántúlon mindig röviden hangzanak: *ut*, *kut*, *buza*, *írás*”: A rövid ejtés gyakori, de nem kizárólagos, különösen a tájegység keleti felén nem.

— 102: (A hangtani táblázathoz:) Ha a korai ősmagyarban feltesszük a *gy* mellé előzményét, a *dzs-t*, a *ty* mellé is fel kell vennünk a *és-t*. (Egyébként a *d + j* nem *dzs-t*, hanem *dzs-t* eredményez az ősmagyarban, l. a táblázat fölött.) — 104: „A hosszú magánhangzók az ősmagyar korban keletkeztek, számuk lényegesen kevesebb volt, mint ma”: Inkább így: „... az ősmagyar kortól keletkeztek ...”, hiszen megszaporodásuk (s részben születésük, l. *ó, ő*) ideje az őmagyar kor (diftingusok monoftongizálódása, hangsúlyos rövid mgh.-k nyúlása, pótlónyúlás stb.).

S z ó f a j t a n. — 110: „Lexéma, azaz szótári szó az ún. szókapcsolat is: *véget ér, részt vesz* stb.”: Pontosabb lenne az „állandósult szókapcsolat” kifejezés. — 110: „... a *káv* szó tárgyragot kapott, hogy mondatrész legyen, s olyan mondatrész lett, amelyre a cselekvés irányul. A cselekvés pedig csak létező vagy elképzelt dologra, azaz főnévre irányulhat.”: Valójában a cselekvés sem mondatrésze, sem szófajra (főnévre) nem irányulhat, csak az általuk jelölt dologra. — 112: *A könyvet végre meghozták* és *Az eső nem esik* példamondatokban a *végre* és *nem* szavak nem mondatközi minőségben szerepelnek. A mondatközi ugyanis önálló mondatok, illetve tagmondatok. Ugyanezen a lapon szerepel az a megállapítás, hogy a nem mondatrész értékű szók közül az igekötő önálló mondat is lehet. A kötőszókról és módosítószókról is elmondható ez. (Az utóbbi szófaj sajnos ki is maradt a nem mondatrészi értékű szók felsorolásából, pedig szintaktikailag főleg ebben a jegyben különbözik a határozószóktól.) Példák: „Megírtad a leckét? — *Nem*. — Egyest kapsz! — *És?* — Megbuzsz! — *Talán*.” — 137: „A személyragos határozószók a személyes névmások raggal, névutóval kiegészült alakjai (pl. *nekem, téled, róla, hozzánk, alattam* stb.)”: Sokkal jobb a saját megfogalmazású definíció, ami a régi, pontatlan szakirodalmi kijelentést magyarázza: „A személyragos határozószók ugyanis a személyes névmásnak nem használatos határozóragos és névutós alakjait pótolják.” „Az efféle szavak voltaképpen a kereszteződő szófajokra emlékeztetnek.”: Jó a meglátás. Akár bátrabban is lehet fogalmazni: ezek a kereszteződő szófajúság esetei. — 137: *A majdnem, csak-nem, szinte, úgyiszlóván, mintegy, körülbelül* szavak — bár közel állnak a fokhatározó-szókhoz, a bizonytalanságot, hozzávetőlegességet kifejező módosítószók közé jobban illenek. (Mondatkörnyezet nélkül nem is dönthetünk mindig megnyugtatóan.) Pl. *Úgyiszlóván nem is tudom, hogy mi történt*. Ebben a mondatban a *Nem is tudom, hogy mi történt* kategorikus kijelentését az *úgyiszlóván* enyhíti, bizonytalanítja. Nem tudunk olyan kérdést feltenni, amelyre ezzel válaszolva szintagmatikus kapcsolódását valamely alaptaghoz igazolni tudnánk. — Éppen a mondatrészi szerep megléte miatt kell viszont kiemelni a módosítószók közül a *sose* határozószót (143), mivel mindig kérdezni lehet rá a *mikor* kérdőszóval. — 145: „A birtokos névmások pl. a személyes névmások -é birtokjeles alakjaiból és egy-egy személyragból állnak”: A *személyrag* helyett jobb lenne a *személyjel* megjelölés, hiszen a szó továbbtoldalekolható (vö. 180). — 147: „A tulajdonnév jelentése ... magával a jelölttel azonos”: A szó jelentése nem azonos a denotátummal. A jelentés viszonyfogalom, illetve reláció. — 152: „A ma élő ragadványnevek szerkezetileg nagyon változatosak: nem minden esetben háromeleműek ...”: Helyesebben: „A ma élő személynevek ...” Ugyanis a *Hebre Szabó Lajos*-féle nevekben csak a *Hebre* a ragadványnév.

S z ó k é s z l e t t a n. — 223: „A valódi tájszó vagy olyan fogalmat jelöl, amely — más alakban — a köznyelvben is él: *pityóka* 'burgonya' (Erdély), *paszuj* 'bab' (Tiszántúl) ... ; vagy ...”: „A más alakban” helyett „más lexemával kifejezve” jobb lenne, mert az előbbi itt le van foglalva az alaki tájszók meghatározásánál.

N y e l v j á r á s o k. — 229: „[Az irodalmi nyelv] létrehozásában döntő szerepe volt a tiszántúli és a felső tiszai tájnyelvhez igazodó szépíróknak és nyelvtudósoknak, akik a nagy irodalomszervező, Kazinczy Ferenc nyelvi eszményét tekintették példának.”: Ez lényegében igaz, de a regionális irodalmi nyelvek (táji nyelvtípusok) „harca” a XVIII. sz. végére tulajdonképpen már eldőlt a tiszai javára. — 247: Beillik-e az *ép*er nyelvjárási

alak a *bëgre*, *vëdër*, *pispek*, *tidö*, *iveg* sorába? Az utóbbiak köznyelvi alakja labiális mgh.-jú, az *eper*-é nem.

A nyelv tudomány interdiszciplináris kapcsolatai. — Mindenképpen megemlíteném a történettudományt is, bár annak egyes csatolt részei (néprajz, művelődéstörténet) érintve vannak (445).

N é h á n y s a j t ó h i b a (egyébként a műre nem jellemző): 47: Az első hangfrást datáló „VIII—VII. sz.” elől lemaradt: i. e.; 57. lap közepe: az *uo*, *üö* nyitódó kettőshangzók harmadik tagja nem *ëi*, hanem *ië* (hasonló jellegű hiba a 239. lap 2. sorában is); 58: *kabÿ* helyett *kapÿ*; 156: *Juta* helyett *Jutas*; 447: „Bevezetés a szemiotikában” helyett: ... szemiotikába.

5. A kritikai és kiegészítő megjegyzéseken kívül a saját példányom lapszélein sűrűn szerepelnek helyeslő megjegyzések is. Ezeket részben már érintettem; de részletezésüktől talán el is tekinthetünk. Inkább általánosságban még csak annyit jegyeznek meg, hogy bár hét szerző közreműködésével készült a mű, szemléletében, stílusában, az anyag tálalási módjában nagyon egységes benyomást kelt. A hagyomány és az újítás is egyensúlyban van benne. Nagyon tetszett a szerzőknek az a tudatos törekvése, hogy a közölt tudományos anyagnak a tanítók számára mindennaposan szükséges vonatkozásait sűrűn kiemelték. — A jegyzet alkalmas arra, hogy kisebb módosításokkal tankönyv formában is megjelenjék.

JUHÁSZ DEZSŐ

Komárom megye földrajzi nevei

KÖRMENDI GÉZA és TÚRI RÓBERT vezetésével gyűjtötték pedagógusok, középiskolás diákok és más önkéntes munkatársak. Közzétette GERSTNER KÁROLY, HEGEDŰS ATTILA, KÖRMENDI GÉZA, TÚRI RÓBERT és VITÁNYI BORBÁLA. A mutatót összeállította TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ ÉVA. A földrajzi köznevek értelmező szótárát készítette MARKÓ IMRE LEHEL. Szerkesztette BALOGH LAJOS és ÖRDÖG FERENC. Tudományos irányító ÖRDÖG FERENC és VÉGH JÓZSEF. Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Bp., 1985. (MNYTK. 169. sz.)

Nagyon nehéz könyvismertetést írni egy olyan munkáról, amely már tulajdonképpen nyolcadik vagy tizedik abban a sorban, amely az országos helynévgyűjtő mozgalom eredményeként megjelent, s e könyvsorozatnak közzétételi elvei semmit sem változtak a kezdetektől, amióta is már húsz év telt el. A nehézséget elsősorban az okozza, hogy szinte mindegyik eddig megjelent kötetről részletes ismertetést olvashattunk a Magyar Nyelv hasábjain, s csak ismételésekbe bocsátkoznék, ha e könyv (vagy az egész sorozat) fontosságáról, értékéről, nemzetközi elismertségéről, a gyűjtők és közlétevők áldozatos munkájáról, lelkiismeretességéről, pontosságáról írnék. Természetesen van minden egyes kötetben annyi új és jelentős névtani és nyelvészeti eredmény, dialektológiai, néprajzi, helytörténeti, régészeti stb. érték, hogy nemcsak megérdemli az ismertetést, a figyelem felhívását ezekre, hanem szükségessé teszi az egész könyv alapos és részletes tanulmányozását, más vidékek névanyagával való összehasonlítását, a nevek rendszerezését, alaki, jelentéstani vizsgálatát, statisztikai táblákon való bemutatását, vagyis a földolgozást — ez azonban szétfeszítené egy recenzió kereteit.

Elégedjünk meg tehát azokkal a gondolatokkal, amelyek a könyv olvasása kapcsán, adattárának lapozgatása során fölmerültek! Fogadják ezeket a kötet szép számú munkatársai és a Magyar Nyelv olvasói, akik ebből a beszámolóból szándékoznak megismerkedni e hallatlanul értékes, adatgazdag és rendkívül fontos forrásmunkával, tájé-

koztatásnak, olyan véleménynek, amelyet egy potenciális fölhasználó adhat a műről, helynévkutatásunk legújabb eredményéről!

Különösen megkapó az előszó összintése, amely a több mint húsz évig tartó munka nehézségeire, sőt: kudarcaira is kitér. Ilyen volt az első esztendő (1963.) nagy fölbuzdulása, amely nem hozta meg a várt sikert. Azért is hasznos erről olvasni, mert az ország keleti felében jóval kisebb eredményeket mutatott föl eddig ez a széles körű helynévkutató mozgalom, de ebből a kötetből is láthatjuk, hogy a munka nem áll, csak látványos eredményeket nem tud gyorsan produkálni mindenütt, s a szívós, kitartó áldozatvállalásnak maradandóbbak az értékei, mint a kampányszerű nekilendüléseknek. Bátorítást, megnyugtatót olvashatnak ki e könyv bevezetéséből mindazok, akik hasonló gondokkal küszködnek ma másutt.

A könyv megalkotásának története után a történeti névanyag közzétételéről kapunk tájékoztatást (8—9). A múlt században készült kataszteri térképek fontossága közismert, s ezekre a közelmúltban REUTER CAMILLO (NévtÉrt. 8. sz. 7—18) is fölhívta a figyelmet. Mindezt azonban nem tudták, s talán még ma sem tudják egyes hivatali szervek, megőrzésükre nem fordítottak gondot mindenütt egyformán, így meglétük nagyon esetleges: egyik településről fönnmaradtak, másiról elvesztek e helytörténeti és névtörténeti fontosságú térképek. E kötetben is sokszor előfordul, hogy a bevezetésben K1.-nek jelölt és 1857—1860-as évek közöttinek mondott térképek a XIX. század végéről valók (Szend K1.: 1886.; Ete K1.: 1886.; Kömlöd K1.: 1886.; Bábolna K1.: 1887. stb.), egy-két esetben viszont még korábbiak (Bokod K1.: 1836.; Környe K1.: 1837.; Szomor K1.: 1841.; Vértessomló K1.: 1843. stb.), vagy éppen XX. századiak (Bakonyszombathely K1.: 1919.; Kerékteleki K1.: 1928.; Ácsteszer K1.: 1939.; Ata K1.: 1929.; Csátka K1.: 1929.; Várgesztes K1.: 1963. stb.). A bevezetésnek és a közzétételnek ezt a következetlenségét föl lehetett volna oldani, ha a történeti névadatok előtt mindig szerepelt volna a föllelt név lejegyzésének, jelen esetben a térkép készítésének az évszáma, s akkor a későbbi kutatók, az adattárak fölhasználói nem kényszerültek volna mindig hátralapozni a K1. jelzés föloldása céljából. Ez a kifogás természetesen nem ezt a kötetet, hanem a közzététel évtizedes hagyományait érinti. Egyébként jelentős újítása ennek a könyvnek, hogy az 1850-es évek előtti térképek adatait is figyelembe veszi. Egyszer majd csak eljutunk egy olyan helynévgyűjtéshez és közzétételhez is, amely minden hozzáférhető történeti adatot fölvesz az adattárába.

A névanyag közzétételéről röviden, de minden lényeges dologra kitérve tájékoztat bennünket a Bevezetés (9). Meglepő itt, hogy a névanyag hektáronkénti mennyiségét az eddigi gyűjtemények legtöbbjéhez képest kevésnek tartják a szerkesztők. Ezt semmiképpen sem ennek a kötetnek a hiányosságából érzem következni, hanem az a véleményem, hogy az említett Heves megyei kiadványok túlzott aprólékosságából adódik az összehasonlítás ilyen eredménye, ahol egy-egy földterület vagy belterületi falurész, esetleg utca két-három helyen is szerepel ugyanazzal a névvel. Nehéz átállni a katasztrális holdban való számolásról a hektárosra, de úgy tartom, hogy az ezer holdankénti 30—40, ezer hektáronként pedig az 50—60 helynév már lelkiismeretes, teljességre törekvő munkát takar. (Egyébként a Vas megyei kötet sehol sem közli, hogy holdakban vagy hektárokbán adja meg a települések területeinek nagyságát. Mivel azonban munkatársam voltam a könyvnek, tudom, hogy még katasztrális holdakban számol. Az általam gyűjtött és közzétett falvakban ott sem haladja meg ezer holdanként a 35—45-öt a névcikkek száma.)

A névanyag hangjelölésére, helyesírására és az adattár használatára vonatkozó útmutatókat a rövidítések jegyzéke követi (10—2), majd német nyelvű szöveg is tájékoztatja a magyarul nem értő fölhasználókat a legfontosabb kérdésekről (13—7).

A gyűjtők neveinek fölsorolását nagyon fontos, erkölcsi szempontból jelentős dolognak tartom. Hasonlóképp a közzétevők neveinek és az általuk közzétett települések

jelzőszámainak megadását is szükségesnek tartom, de mivel az ő neveik a címlapon is szerepelnek, elegendő lenne az egyes helységek adattárai után megemlíteni a közzétéveket a gyűjtőkkel és adatközlőkkel együtt. Hiszen nem mindegy az, hogy ezer vagy tízezer holdas, ötszáz vagy ötvenezer lakosú település helyneveit ellenőrizte, rendezte sajtó alá valaki. Kétségtelen, hogy ez az eddigi gyakorlat szerint is visszakereshető, és szörszálhasogatásnak tűnik itteni szóvátétele. Legtöbbször azonban a 20. lap közzétéveí listájából csak azt tudják megállapítani, hogy hány település sorszáma után szerepel valakinek a neve. Azt össze lehet számolni, hogy Túri Róbert 29, Körmendi Géza 28 helységben végzett ellenőrző, közzétéve munkája messzire kiemelkedik ebből a listából (jóllehet ez sem olyan egyszerű és egyértelmű, hiszen Túri neve csak egyetlen egyszer szerepel a lista végén), azt semmiképpen sem lehet megállapítani itt, hogy a nagy határú Ács községet Túri, a rengeteg névadatot tartalmazó Tatabányát Körmendi tette közzé.

A helységek sorszám szerinti és betűrendes felsorolása mellett (20—1) nagyon hiányolom azoknak a lapszámoknak a föltüntetését, amelyek az egyes települések helynévadattárai kezdődnek. Csak az tudhatja, hogy mily nagy könnyebbséget jelentene a könyv fölhasználójának ez a helytöbblet semmiképp sem igénylő kis figyelmesség, aki már keresett egy-egy névadatot az ilyen egyvégtében szedett, semmi tördelési, kiemelési technikával nem könnyítő adattárban.

Általános és messzemenően helyeselhető az a gyakorlat, hogy minden névkötet külön értelmezi a földrajzi közneveket. Ehhez az adatgyűjtést jól átgondolt kijelölésű kutatópontokon végzik a szótár összeállítói, s így gyűjtötte össze anyagát Markó Imre Lehel is. Őt községben helyszíni gyűjtést végezve, 13 község helynévanyagából a köznévi elemeket kiemelve készült ez a szótár. Pontos, alapos, lelkiismeretes munka. A köznévi nyelvjárási alakjának megadása után az előfordulási hely, illetve helyek sorszámai következnek, majd a legfontosabb: a jelentés megadása, az értelmezés áll. Sokszor ezt a meghatározást megadni nem is könnyű, például az olyan szavak esetében, mint *berek*, *dűlő*, *haraszt*, *parlag*, *puszta*, *vadas* stb., amelyek nemcsak vidékenként, hanem falvanként is mást jelentenek. Ezért látszott fontosnak az előfordulási hely közlése az adat után. Ez a lelőhely azonban csak a 18 kutatópont valamelyike lehet. Ha azonban a mutatóban valaki föllapozza az adott szót, teljes adattárát megkapja az előfordulásoknak, igaz, nem az eltérő jelentésárnyalatok bemutatásával.

Maga „A névanyag” (29—333) járásonként, azokon belül északról dél felé, illetve ezen belül nyugatról keletre haladva településenként tartalmazza a neveket. Minden járásnak és minden településnek külön térképe van, amelyen a helységek nevei, sorszámai és a névcikkek sorszámai szerepelnek a főtebb ismertetett és már általánossá vált sorrendben.

Az egyes települések névanyaga a település egészének nevével, annak hol? honnan? és hová? kérdésre felelő ragos változataival, valamint -i képzős formájával, történeti névalakjaival, azok előfordulására utaló jelekkel kezdődik. Ezt követi a terület nagyságának megadása (hektárokbán) és a lakosságszám. Gondolatjel után a lehető legtömörebb formában helytörténeti adatok, majd az esetleges falucsúfolók, népetimológiák következnek.

A második bekezdés a belterületi helyneveket tartalmazza. Érthetetlen, hogy a kurzívált népi nevek, amelyek tulajdonképpen fonetikusán adják vissza a kiejtést, még most is *utca* följegyzésű utótaggal szerepelnek, holott bebizonyosodott, hogy nem *ucca* az egységes és általános kiejtése e köznévi utótagnak az egész magyar nyelvterületen. Különben a nevek és a bevezetőben is említett „folklor szövegek közzétételére kidolgozott szabályzat utasítása”-val nem lehet minden ponton egyetérteni. Természetesen nem csupán az említett *utca* — *ucca* ~ *úca* írásmódok és ejtémódok különbségeit vitatom, hanem az olyan zöngesség szerinti hasonulások (1/2. *Honvédtemető*, 1/32. *Matyasovszki utca*, 1/35. *Húd-part* stb.), képzés helye szerinti hasonulások, illetve igazodások (1/45. *Lány-*

kollégium, 4/80. *Kan-bérek*, 8/127. *Jegyző-főd* stb.), összeolvadások (2/12. *Hegy alja út*, 2/27. *Kössigháza*, 2/99. *Rit út alja*, 4/149. *Pocki alja*, 8/116. *Hátso-szőlők*, 11/49. *Brikettgyár* stb.), mássalhangzókieésések (1/19. *Szentgyörgymezei templom*, 1/30. *Szentgyörgy utca*, 4/52. *Cementgyári-telep* stb.), rövidülések (1/78. *Szenttamás*, 4/36 *Finn szálló*, 4/59. *Kakukk-hegy*, 11/54. *Munkásotthon : Bányásotthon* stb.), nyúlások (2/45. *Tizenégyes út*, 11/32. *Harmincégyedik utca* stb.), hiátustöltések (1/73. *Kálvária kápolna*, 2/45. *Miklós dedk utca*, 2/75. *Nyilasiak*, 2/88, 8/79. *Diós*, 2/98. *Kis-mezei út* stb.), szótagzáró -l kiesések (1/4. *Negyenvennyolcas temető*, 1/8. *Oltósi utca* stb.) és a szóvégi -h elhagyások vagy szóközi -k-ra váltások (1/14. *Aulih utca*, 1/117. *Tehnika háza*, 8/122. *Juhállási-erdő* stb.) jelölését vagy inkább némely esetben csak következetes jelölését hiányolom. Ugyanis nem csupán az *utca* ejtése lehet más és más vidékenként, hanem az *alja* szóé is lehet *ajja* vagy *ája*. Bojótton például ebben a kötetben is *ajja* a jelölés, s nem lehet véletlen, hogy ugyanott a *község* szót is *kösség*-nek írják a közlétezők. A „kidolgozott szabályzat utasításá”-nak merev betartása nagyon furcsa „fonetikus lejegyzett nyelvjárási” névalakokat eredményez: 2/54. *Kanak földje*, 19/124. *Pap földje* stb. a valószínűleg hallható és természetes *föggye* helyett.

Természetesen a dialektológiailag értékes följegyzések túlnyomó többségben vannak a néhány említett és vitatható névalakhoz képest. A zárt *ë* használatához abszolút sűrűségű kutatóhálózattal lehet most már megrajzolni a határvonalakat. Néhány szónak minden nyelvatlasznál pontosabban lehet fölvázolni az elterjedési körét (*berek*, *rét* stb.), ami különösen akkor lesz majd jelentős, ha befejeződik az egész magyar nyelvterületen a helynevek közzététele. Szép példáit láthatjuk az *i*-zésnek (8/126. *Töftések*, 8/154. *Kiskúti-ríték*, 8/168. *Bika-rít*, 19/12. *Faluvíg* stb.), néhol enyhe *ö*-zést tapasztalhatunk (14/113. *Epörjes-ódal*, 14/124. *Epörjes-vögy* stb.), majdnem általános a szótagzáró *l* kiesése (8/116. *Ésö-szölők*, 8/127. *Jegyző-főd*, 8/151. *Bika-vögy*, 9/25. *Fösö-gyiloki-dűlő*, 9/35. *Ásö-gyiloki-dűlő* stb.), néha még olyan esetben is, ahol más vidéken nem találkozunk vele (14/68. *Szívás-vögy*), elvéve a depalatális *l*-lezés is megtalálható (10/197. *Faluhej* — jóllehet variánsként él mellette a *Faluhej* is), még dezaffrikáció is előfordul (19/28. *Kijóskuti-fődek*), régi kihalt szóalakok fordulnak elő a nevekben (14/58. *Körtéjés*, 14/83. *Granárium-tábla*, 19/26. *Rajcsur*, 19/52. *Lurdi-ballang*, 19/141. *Adistáció* <: *adjustationalis* stb.), s mindez hihetetlen nyelvjárási érték megmentését jelenti.

A számokkal ellátott, lokalizált helynevek után a legtöbb település esetében található néhány olyan név, amelyet már nem ismertek az adatközlők, csak az írásos följegyzésekben, elsősorban Pesty Frigyes anyagában fordultak elő. Ezeknek a neveknek a száma nem sok, de külön tanulmányt érdemelne annak megállapítása, hogy milyen típusú nevek vesztek ki a használatból, s ez a névlélektannak (pszichonomasztika) adna érdekes és értékes adatokat. Ugyanitt találjuk meg minden község térképanyagának az ismertetését, lelőhelyét, s nem utolsó sorban, az adatokat összegyűjtőknek és közlőknek a neveit.

A könyvnek jelentős részét (335—494) foglalja el az apróbetűs névmutató. Ma már senki sem vitatja, hogy a jó mutató elkészítése komoly tudományos munka, s nélküle a bármilyen soklósan összeállított adattár is olyan, mint a föltáratlan bánya: kincseket rejtget, de sokszor nem éri meg a fáradságot, hogy megkeressük a szükséges adatot. A Komárom megyei helynévkötet kiváló szempontok szerint összeállított mutató teszi teljessé, használhatóvá. Egyetlen vitatható pontja a köznyelviesítés. A magyar és nemzetiségi nyelvjárási adatok csupán akkor szerepelnek benne, ha nem sikerült köznyelvi megfelelőiket földeríteni. Ez természetes, hiszen ezekben az esetekben senki sem tehetne mást. A köznyelvi megfelelőekkel rendelkező nyelvjárási alakok elhagyása okozza a nagyobb gondot. Érdemes lett volna keresni egy olyan megoldást, amikor a nagy mértékben eltérő nyelvjárási alakok is és azok köznyelvi formái is szerepelhettek volna a mutatóban. Az igaz, hogy nagyon nehéz megtalálni a határt a „nagy mértékben” és a „kevésbé”

eltérő alakok között, de a példaként említett (335) *Müilohi* és *Milchhalle* valamint a *Sztunya* és *Studna* névalakok — véleményem szerint — megérdemelték volna a külön-külön való fölvételt. Ellenvetésül föl lehetne hozni, hogy az eddig megjelent hasonló segédletek közül a Tolna megyei kötet mutatója csak a népi német névalakokat vette föl, mellette azonban külön mutató készült a német köznyelvi alakoknak, s a népnyelvi változatok (még ha azok nemzetiségiek is) elsősorban a magyar kutatókat tájékoztatják.

A mutatók készítésekor legnehezebb és legfontosabb föladat a nevek fölbontása. Anennyiben csak az első elemet venné figyelembe az összeállító, számtalan értékes helynév elsikkadna az *Alsó-, Felső-, Kis-, Nagy* stb. kezdetű nevek között. A földrajzi köznevek mutatózását pedig nem pótolja a kötetben levő bármilyen kiváló értelmező szótár sem, hiszen az rendszerint kutatópontok alapján készül, s nem tájékoztathat a köznévi megterheléséről, legföljebb a meglétéről. TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ ÉVA kiváló érzékkel bontotta elemeire a neveket, s tett különbséget a valódi köznevek vagy a tulajdonnévbe beletartozó közszók között. Az már természetes velejárója az efféle munkáknak, hogy a 'hegyfok', 'vár-fok', 'vízfolyás', 'patak beömlése nagyobb vízbe' stb. jelentésű szavak mindegyike a *fok*, a 'megállóhely', 'tőhely', 'faluhely', 'leshely' stb. szavak utótagja pedig egyaránt a *hely* címszó alatt található. Ezeknek a különválasztása szinte lehetetlen, s csupán a már többször dicsért földrajzi köznevek értelmező szótárában oldható meg. Végeredményben a mutató hallatlanul aprólékos, rendkívül lelkiismeretes munka, nélküle vagy más formában való elkészítésével csonka, szinte használhatatlan lett volna a kötet.

A hatalmas és hihetetlen gazdagságú névanyag kimeríthetetlen kincsesbánya számtalan tudományág számára. Elsősorban dialektológiai érdemeit méltattam a fentiekben, de hasonlóképp hasznosíthatja a néprajztudomány, gazdaságtörténet, nem beszélve a helytörténetről, amelynek évszázadokig biztos forrásanyaga, kutatásainak kiindulópontja lesz. Nagy nyereség ez a helynévkötet is sok tudománynak, elsősorban természetesen a magyar nyelvészetnek, de a közművelődésnek is, főleg Komárom megyében, iskolákban, honismereti körökben, művelődési intézményekben. Méltán illeti elismerés minden munkatársát, alkotóját és adatközlőjét, de köszönetet érdemel a megye vezetése is, hogy anyagi áldozatokkal lehetővé tette a könyv elkészítését és megjelentetését.

HAJDÚ MIHÁLY

A magyar irodalmi nyelv Pázmánytól napjainkig

[Kiadvány a Pázmány-emlékülésről.] Szerkesztette ÉDER ZOLTÁN. Kiadja az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara. Budapest, 1986. 50 lap.

Kevés olyan jelentős alakja van a magyar művelődéstörténetnek, akit ellentmondásosabban, nemegyszer szélsőségesebben ítélt volna meg az elmúlt négy évszázad magyar tudományossága, mint Pázmány Pétert. Életművének sorsa hányatottá vált, folytonosan ingadozva az elismerés és az elfeledtetés — objektivitást igen gyakran nélkülöző — értéktételei között.

Egyházi irányzatok igyekeztek kisajátítani műveit. Volt idő, amikor Pázmány és Werbőczy neve azonos módon fémjelzett egy korszakot. Amikor ellenreformatori és nevelői tevékenységéért elmarasztalva őt, levették a nevét a budapesti tudományegyetemről, írói alakjára is árnyék vetült. Az irodalomtörténet sokáig csupán a nemzeti nyelvhasználat megerősítésében szerzett érdemeit méltányolta. Érthető tehát, hogy írói munkásságának újraértékelése — főként ideológiai indíttatástól — hosszú ideig késett.

A Pázmány-életmű tudományos felmérésére — a nagy korszakváltások idején — jelentékeny kísérletek történtek, mégis munkásságának mélyreható s időálló monografi-

kus feldolgozásával máig adós a tudomány. Nem a teljes áttekintésre vállalkozott természetesen az a tudományos ülésszak sem, amelynek előadói — az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoportja rendezésében — a bíboros alapította nagyszombati egyetem jogutódja, az egyetem fennállásának 350. évfordulója alkalmából, Pázmány nyelvi örökségének felmutatásával tisztelegtek a hajdani nagy névadó emléke előtt. Örömmel üdvözölhetjük, hogy az ülés 1985 őszén elhangzott előadásai — alig egy év múltán — most nyomtatásban is napvilágot láttak a Kar kiadványaként, ÉDER ZOLTÁN szerkesztésében.

A tudományos előadások a hihetetlenül gazdag életpályá egyetlen vonulatát érzékeltették; azt a vonulatot, amelyet Kosztolányi Dezső így jellemzett: „Ő a magyar próza atyja és törvényhozója, öntudatos stílusművész . . .” Nem szólhattak részletesen a tudományos felkészültségű hitvitázóról, aki nemegyszer magas rangú diplomata, királyi és pápai követ, tanár és tankönyvíró, egyetemalapító „művelődéspolitikus” volt egy személyben.

Műveltségismerésének bemutatásával emberi alakját csupán TARNÓCZ MÁRTON előadása idézte. Pázmány ember- és műveltségismeréséről, amelyet ő maga is megvalósítani igyekezett, egy erős, hajlíthatatlan egyéniség stílusjegyeit hordozta. A sokoldalú személyiségét, hisz benne a humán műveltség elemei mellett ott él az érdeklődés a természet jelenségei iránt: határozott elképzelése van egyetemes és ezen belül nemzeti kultúráról, politikáról és társadalomról, s az ő kezében — Tarnóc Márton szavaival szólva — „a roppant ismeretanyag nem szétszóró adathalmaz, hanem egységes világképének szilárd építőköve”.

A pázmányi nyelvi örökség különböző aspektusait többen vizsgálták az ülésszak előadói közül. A kutatások rég bebizonyították, hogy Pázmánynak igen fontos szerepe volt az irodalmi nyelv fejlődésében. Tanulmányok sora foglalkozott már barokkos körmondataival, maga alkotta új fogalmaival, stílusának az élőbeszédre emlékeztető vonásaival, csavaros észjárásra valló közmondásaival, de kevés konkrét ismeretünk van nyelvi hagyományainak továbbéléséről. E kérdésben segít eligazodni ÉDER ZOLTÁN kitűnő, filológiai pontossággal végigvitt előadása, amely Pázmány nyelvi hagyatékának sorsát az 1770 és 1825 közötti időszakban vizsgálja. Két, egymást kiegészítő kérdésre ad választ: vajon figyelmen kívül hagyta-e a nyelvújítás Pázmány örökségét, s egyáltalán vissza kellett volna-e nyúlania ahhoz? ÉDER ZOLTÁN gazdag irodalmi példatárral érvel és bizonyít, ütköztet véleményeket, hogy eljuthasson a következtetéshez: a felvilágosodás írói gyakran hivatkoztak Pázmányra — „idézték, tanulmányozták és vitatták, foglalkoztak és birkóztak vele, vagyis azon voltak, hogy örökségét felhasználják, értékesítsék”. A visszatérés Pázmány — és általában a régi írók — nyelvéhez az új viszonyok és az új szükségletek között azonban önmagában véve immár nem volt sem elég, sem lehetséges.

Pázmány prózájának nyelvi elemzése sohasem kerülhette meg stílusa élőnyelvi elemeinek felmutatását. Öröklődött-e a magyar prózaírodalomban ez a hagyomány, mely a sokoldalú ábrázolás eszköze minden kor írója számára? (Azok számára, akik választott hőseiknek teljes lelki habitusát, gondolkozásmódjának, táji és társadalmi meghatározóinak eredetét kívánják s tudják érzékelteni.) FÁBIÁN PÁL előadása (A beszélt nyelvi elemek a századforduló prózájában címmel) közvetett módon igyekszik feleletet adni a kérdésre. Kár, hogy főként csak Gárdonyi stílusjegyeit elemzi, miközben visszautal az előzményekre. Kétségtelen, hogy Pázmány korában a köznyelv és az irodalmi nyelv még nem különült el élesen egymástól, de hamarosan nemzeti feladattá vált az irodalmi nyelv megteremtése és továbbfejlesztése. Ám a későbbi irányzatok, még az avantgarde törekvések idején sem szakadt meg az irodalmi nyelv kapcsolata a népnyelvvél, s ennek okaira ugyancsak érdemes lett volna rávilágítani.

Távolabbról kapcsolódik a magyar irodalmi nyelv témaköréhez BEREZKI GÁBOR előadása (A nyelvújítás útjai rokon népeinknél), mely az anyanyelv felemeléséért, műveléséért folytatott törekvések tanulságos nemzetközi párhuzamaival bővíti ismereteinket.

A kiadvány függelékeként MOLNÁR JÓZSEF merésznek tűnő — élőszóban el nem hangzott — véleményét ismerheti meg az olvasó. A dolgozat címe azt ígéri, hogy Pázmánynak a magyar nyelv egységesülésében betöltött szerepét igazolja, de inkább csak részjelenségekkel törődik. Érdekes és tetszetős feltételezése — a Pázmány-művek hangállapotának és a mezősgői nyelvjárás alakváltozatainak rokonságára következtető fejtegetése — még további bizonyítást igényel. Akkor is, ha tudjuk, mily hathatós ösztönzést kapott (kaphatott) az író a népnyelvtől, saját stílusa kialakításához — gyermekkorától kezdve, az erdélyi környezetben, a nagyváradi protestáns családi körben és a kolozsvári kollégiumban. Másrészt viszont körültekintő megfontolásból (ha úgy tesszük: kényszerűségből) elegyítette stílusába a tájnyelvi ízeket, a csipkelődő humort, játékos fordulatokat, többek közt azért, mert az ellenfél modorához is kellett alkalmazkodnia. (A protestáns prédikátorok stílusához, akik a jezsuita, udvari fensőbbességességgel szemben olykor a trágárságig elmenő szólásokkal, közmondásokkal éltek, mintegy a néphez való közelségükkel hivatkozva.)

BENKŐ LORÁND elnöki zárszava — Pázmány teherbírása, valamint a különböző törekvéseket egyesítő tudós, egyházipolitikus és író tekintélyére utalva — az irodalmi nyelv kialakításának folyamatában, sőt „a magyar nyelv egészének fejlődésmenetében” négy fontos mozzanatot emelt ki. Pázmány fő érdemét abban jelölte meg, hogy a három részre szakadt országban szinte mindenütt jelen volt, ahol a nemzeti nyelvhasználat veszélyeztetve volt, s a nyomtatott könyvek segítségével is támogatta a magyar nyelv megerősödését. Elhárította az akadályait annak, hogy a hazai latinítás hagyománya és a német nyelvűség befolyása felülkerekedjék a politikai, művelődési, vallási megosztottságban. Pázmány az irodalmi nyelv szükségességét felismerve, fő vonalát követve munkálkodott azon, hogy az egymástól elkülönülni látszó, regionális nyelvhasználatot (különösképp a nyugat-magyarországit és az erdélyit) is a nemzeti nyelv irányába terelje, a protestáns és katolikus szellemi-nyelvi kölcsönhatások elősegítése révén. A „keleti-protestáns alapokon nyugvó” nyelv — Bornemisza, Szenczi, Heltai nyelvének — szerkezetét, hangállapotát, morfeumatikai és szintaktikai jelenségeit, szóhasználatát megőrizve és továbbfejlesztve emelte magasabb szintre a magyar nyelvet — állapítja meg Benkő Loránd. — „Nyelvezetében korából kiemelkedő színvonalon ötvözte a Biblia stíluselemeit, a latin szerkesztési hagyományokat, a nyugati nemzeti nyelvek kifejezési könnyedségét, a barokk díszítőművészetét és a magyar élőbeszéd elevenségét, fordulatait.” Benkő Loránd okfejtését olvasva valóban elhisszük, hogy mindez író és olvasó kontaktusának állandóságát szolgálta s biztosította, ami nélkül nincs jelentős nemzeti irodalom.

POSZLER GYÖRGY az emlékülést megnyitó beszédében a Pázmány-életmű korszerű — szélsőséges indulatoktól és legendáktól mentes — tudományos értelmezésének „elodázhatatlan szükségességét” hangsúlyozta, rámutatván az egész életmű eredetére, sajátos gyökérzetére és belső feszültségeire is. Az így meghatározott feladat megoldásához az elhangzott vagy tervezett — s innáron írásos — tanulmányok minden bizonynyal értékes segítséget nyújtottak.

SZALAI ZSUZSA

Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról 1521.

A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. A bevezetést és a jegyzeteket írta: PUSZTAI ISTVÁN. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest, 1985. 150 l. (Régi Magyar Kódexek 1. sz.)

Az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke, a Magyar Nyelvtudományi Társaság közreműködésével, Régi Magyar Kódexek néven új sorozatot bocsátott útjára, melynek első darabjaként a címben jelzett kódex látott napvilágot. A kiadvány a kódex hasonmás kiadását és ennek betűhű átíratát tartalmazza. A kódex szövege elé PUSZTAI ISTVÁN készített — az eddigi kutatások tanulságait összefoglaló — bevezető tanulmányt. Ugyancsak az ő munkáját dicséri a kódexhez kapcsolódó jegyzetanyag is. A munkát előkészítésében — KOROMPAY KLÁRA vezetésével — részt vett BÁNKI JUDIT, FODOR ADRIENNE, KOVÁCS ZSUZSA és KOZOCSA SÁNDOR.

A bevezetés (7—16) mindenekelőtt arra ad választ, hogy miért volt szükség a már meglévő, hasonló témájú sorozat, a Codices Hungarici mellett egy új, de fő céljaiban mégis változatlan sorozat megindítására. Pusztai azzal indokolja az új vállalkozás szükségességét, hogy a Codices Hungarici keretében eddig mindössze hat kódex jelent meg, és a megnövekedett érdeklődés, valamint „a tudományos érdek ennél szaporább ütemet követel” (7). Az új sorozat „15—16. századi magyar nyelvű kódexeink nehezen hozzáférhető hasonmását” kívánja közzétenni (7). A hasonmás és betűhű átírat együttes közlése már a Codices Hungarici sorozatban is jól bevált, az olvasók, kutatók körében népszerű megoldás volt, ezért is választották ezt a kiadási módot az új sorozat szerkesztői.

A bevezetés a továbbiakban a Könyvecse részletes bemutatását tekinti feladatának, de vázlatos képet nyújt az eddigi kutatások során már meglelt latin részletekről, valamint a kódexszel kapcsolatos irodalomról is. (Bár Pusztai megindokolja, hogy miért maradt el a latin megfelelők teljes föl kutatása, felsorolása, valamint az irodalom mindenre kiterjedő közlése, mégis jó lenne, ha a többi kódexkiadásban ezekre is gondot fordítanának, s lehetőség szerint minél teljesebb felsorolásokat nyújtanának.) A tanulmány többek között foglalkozik a könyv külső formájával, a másoló által használt papír jellegzetességeivel és az írás típusával. A kódex leírása olyan szemléletes, hogy az is szinte maga előtt láthatja a könyvet, akinek nem volt arra alkalma, hogy az eredetit tanulmányozza.

Az eddigi és a legújabb kutatás egyaránt adós maradt annak kiderítésével, hogy vajon kitől származik a kódex. A scriptorról ma is csak annyit tudunk, hogy valószínűleg apáca volt, és föltehetően a margitszigeti domonkos kolostorban élt. Mivel magában a kódexben sem a szöveg írójára, sem a keletkezési helyre vonatkozó utalást nem találunk, így az e kérdésben folytatott további kutatások is csak közvetett bizonyítékokra támaszkodhatnak. Az sem világos minden részletében, miként került a kódex a szigetről jelenlegi helyére, az Egyetemi Könyvtárba, mint ahogy azt is homály fedi, hogy melyik évben lett a Könyvecsét is tartalmazó kolligátum a könyvtár anyagának része.

A bevezetés utolsó előtti pontja ismerteti a kódex helyesírását, illetve annak sajátosságait, valamint röviden, de lényegretörően bemutatja a kódex hangjelölési rendszerének jellemzőit is. Külön tárgyalja a szerző a mai hangjelölési gyakorlatunktól már idegen betűkapcsolatok hangértékét, olvasati lehetőségeit, megkönnyítve ezzel mind a faksimile, mind a betűhű átírat olvasatát. A tanulmányíró feltárja a szöveg átírása során fölmerült vitás kérdéseket is. A betűhű másolat elkészítésekor az egyik sok nehézséggel járó feladat a hasonló alakú nagy- és kisbetűk elkülönítése volt. Teljesen objektív szempontok nem álltak rendelkezésre, hisz gyakran csak a betűk relatív nagysága nyújthatott némi támpontot. A vitás esetekben az átírást végző munkaközösség végül is

egységes elvként a kisbetűs írásmódot választotta. Ugyancsak nehéz feladatnak bizonyult a másolás egybe-, illetve különírási gyakorlatának felismerése, és annak eldöntése, hogy a scriptor egyes szavakat egybe- vagy különírt-e. A legvitatottabbak azok az esetek voltak, amikor a másoló hol az egyik, hol a másik írásmódot választotta. Amikor a szavak viszonylagos távolsága sem segítette a megoldást, akkor az átírásban a szavak egybeírva szerepelnek. Ennek helyességéhez természetesen nem fér kétség, hogy a vitás, bizonytalan esetekben egységes elv szerint történt az átírás, de talán nem lett volna érdemtelen egy-egy rövid utalás erejéig kitérni arra, miért döntöttek végül is a nagy- és kisbetűk vonatkozásában a kisbetűk, illetve az egybe- és különírás tekintetében az egybeírás mellett.

Az átírt szöveg — újabb kódexkiadásunk gyakorlatát, valamint a paleográfiai hűség elvét szem előtt tartva — az átjavított és a kihúzott betűket, betűcsoportokat is tartalmazza; az előbbieket kerek, az utóbbiakat szögletes zárójelbe téve. A zárójel után minden esetben a javított, helyes betűt találjuk. A teljes paleográfiai hűségtől — ahogy erre a tanulmány is fölhívja figyelmünket — csak néhány esetben, leginkább ez egyes betűvariánsok egységes elv szerint való közlésénél tértek el.

Pusztai többször is hivatkozik arra, hogy a bevezetés nem a teljesség igényével készült, és így néhány olyan kérdés is nyitva maradt még, mely a kutatókat a leírtak továbbgondolására, további vizsgálódásra ösztönözheti. Nem ismerjük még például a kódex teljes latin megfelelőjét, bár az eddigi kutatások alapján joggal remélhetjük, hogy nemsokára a teljes — ha nem is az eredeti — latin szöveg birtokában leszünk.

A bevezető tanulmányt két jegyzék teszi teljessé: az első a Könyvecsében előforduló szentírási idézetek lelőhelyeit, a második a kódexre vonatkozó fontosabb irodalmat ismerteti (17—8, 19—20). Jelentős érdeme a kiadványnak a szentírási idézetek előfordulási helyeinek föltárása, amely lehetővé teszi a párhuzamos bibliai idézetek szövegének nyelvtörténeti vizsgálatát is. Jó lenne, ha e gyakorlatot kódexeink további kiadásában is meg lehetne valósítani.

A kiadvány terjedelmének nagyobb részét a Könyvecse hasonmása és betűhű átírata alkotja. Összehasonlítva a betűhű és a faksimile szöveget kiderül, milyen körültekintő, gondos munkát végeztek a szöveg közlői. A vitás, bizonytalan olvasatoknál a lapalji jegyzetek nyújtanak eligazítást.

Pusztai a bevezetőben is megemlíti, hogy e kódex a Codices Hungarici kiadványaihoz képest szerényebb kivitelben jelent meg. A szerényebb külső szerencsére nem jelent igénytelenebb megoldást, sem a hasonmást, sem a könyv egészét tekintve. Reméljük, e szép és mindenképpen értékes kötetet még sok hasonló színvonalú követi majd e most megindult új sorozat keretein belül.

LISZKA GÁBOR

LEVÉLSZEKRÉNY

Szathmári István írja: ECKHARDT SÁNDOR kitűnő szótárai közül az 1965-ös kiadású francia—magyar kissoztárt forgatván a francia *cuisson* főnév magyar megfelelőjeként ezt találtam: „sütés, főzés; sülés, főlés”. Tehát nem *fővés*, hanem *főlés*, a *v* hang helyett *l*-lel. Megnéztem magát az igét is. A *cuire* szó után azonban csak ez állt: „süt, főz, éget”, illetve tárgyatlan formában: „fő, sül, éget”. Vagyis ez esetben csak a *fő*, az *l* nélküli változat szerepel. Mindezzel kapcsolatban két dolog is meglepett. Furcsállottam, hogy az (étel stb.) *fő* igének az általam nyelvjárásinak tartott *l*-es változata forduljon elő egy kétnyelvű kissoztárban. Illetve azon még jobban csodálkoztam, hogy nem is a *fő* helyetti

föl található benne, hanem az ige -ás/-és képzős származékának az *l*-es formája: *fölés*. Vajon honnan vehette ezt az igazi tudós és mindig pontos, magához is nagyon szigorú Eckhardt tanár úr?

Először is tudnunk kell, hogy a *fővők*, *fősz*, *fő*, *fővünk*, *főtők*, *főnek* igében bizonyos nyelvjárásokban, például a Dunántúl egy részén a *v* hang helyén, sőt az *ő* után is *l* jelentkezik az egyes szám harmadik személyben, így: *föl*. Hasonlóképpen a *fővő* melléknévi igenév *föld*, a *fővés* főnév pedig *fölés* alakban. Ugyanígy a 'növekszik' jelentésű *nő* ige *nől* vagy *nyől*, a *sző* ige pedig *szől*, a *hí* ~ *hív* ige viszont *híl* változatban stb. Ezek közül természetesen a *fő*, *nő*, *sző*, *hív* az irodalmi és köznyelvi alak. De különösen a *föl* és a *nől* forma — nyilván a vidékről felköltözők révén — bekerült (elsősorban Budapesten) a mindennapi, kevésbé igényes nyelvhasználatba. A Nyelvművelő Kézikönyv ilyen példákat idéz rá: „*Megfölok* ebben a nagy melegben”. „Csak hadd *följön* a krumpli!” Erre utal az Értelmező Kéziszótár is, mert a *fő* és *nő* ige mellett „népi”, „népies” stílusértékkel feltünteti a *föl*, *nől* változatot is.

Hogy Eckhardt Sándor mégis felvette a *fővés* helyett a *fölés* alakot, annak két oka lehet. Egyfelől korábban a *föl* változatot nem érezhették annyira vidékiesnek, provincializmusnak. BÁRCZI GÉZA például ezt írja „A szótövek” című munkájában az *l*-el váltakozó *v* tövű igékről: „Az irodalmi és a választékos köznyelvben csak a *fő*—*föl* tartozik ide”. (53.) A másik ok pedig az lehetett, hogy a méltán híres és alapos Magyar Etymológiai Szótár, amely 1914—1944 között látott napvilágot, éppen a *fölés* alakot idézi.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők: *Tiba Judit* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

91. **Jakab István:** A magyar igeekötők állományi vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. **Kiss Lajos:** Szláv tükörszók és tükörijelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. **Országh László:** Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. **Molnár Ilona:** A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. **O. Nagy Gábor:** A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. **Korompay Klára:** Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. **Gaál Edit:** A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. **Dienes Dóra:** A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16,— Ft.
99. **Bañecerowski Janusz:** A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. **Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből.** Szerkesztette **Imre Samu.** 1979. 32,— Ft.
101. **Huszár Ágnes:** A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
102. **Kassai Ilona:** Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11,— Ft.
103. **Kiss Jenő:** Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17,— Ft.
104. **A magyar nyelv grammatikája.** (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu, Szathmári István, Szűts László.** 1980. 175,— Ft.
105. **Mokány Sándor:** Magyar szófejtések. 1980. 15,— Ft.
106. **Guszkova Antonijina:** A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22,— Ft.
107. **Lengyel Zsolt:** Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981. 18,— Ft.
108. **B. Gergely Piroksa:** A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21,— Ft.
109. **Kontra Miklós:** A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15,— Ft.
110. **Sinor Dénes:** Tanulmányok. 1982. 34,— Ft.
111. **Farkas Vilmos:** A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. 1982. 20,— Ft.
112. **Jakab István:** A magyar igeekötő szófajtani útja. 1982. 17,— Ft.
113. **Benkő Loránd:** Kazinezy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. 1982. 18,— Ft.
114. **Balázs Judit:** A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében. 1982. 28,— Ft.
115. **Horváth Katalin:** Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20,— Ft.
116. **É. Kiss Katalin:** A magyar mondat szerkezet generatív leírása. 1983. 25,— Ft.
117. **Bánréti Zoltán:** A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24,— Ft.
118. **Gáspári László:** A századvégi novella lirizálódásáról. 1983. 18,— Ft.
119. **Gósy Mária:** Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. 1984. 25,— Ft.
120. **Kiss Jenő:** A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. 1985. 42,— Ft.
121. **Olasz Gábor:** A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1985. 42,— Ft.
122. **Heltainé Nagy Erzsébet:** Nyelvi építkezés Sinka István balladáiában. 1986. 22,— Ft.
123. **Klaudy Kinga:** Fordítás és aktuális tagolás. 1987. 32,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

145. Heves megye földrajzi nevei III. A hevesi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1980. 80,— Ft.
146. D. Mátyai Mária: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. Zelliger Erzsébet: A kupuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. Király Péter: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. Rácz Endre: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. Szathmári István: Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. Erdődi József: Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. Raisz Rózsa: Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
153. Mészáros György: A magyarországi szinto cigányok. 1980. 10,— Ft.
154. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. 1979. 40,— Ft.
155. Papp Ferenc: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. 1980. 6,— Ft.
156. Veszprém megye földrajzi nevei I. A tapolcai járás. 1982. 80,— Ft.
157. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14,— Ft.
158. Pusztay János: Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.
159. Kiss Jenő: Nyelvjárási tanulmányok. 1981. 10,— Ft.
160. Név és társadalom. Szerk. Hajdú Mihály és Rácz Endre. 1981. 50,— Ft.
161. Emlékezés Mészöly Gedeonra. 1981. 10,— Ft.
162. Deme László: Közigazgatásunk nyelvi areulata. 1982. 10,— Ft.
163. Szabó József: Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyiből. 1982. 40,— Ft.
164. Kiss Jenő: Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából. 1982. 16,— Ft.
165. Lotz János: Az igék alakja a Jókai-kódexben. 1982. 8,— Ft.
166. Balázs János: Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. 1983. 29,— Ft.
167. Schlachter, Wolfgang—Pusztay, János: Morpho-semantische Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes *el-*. 1983. 124,— Ft.
168. Rácz Sándor: Földeák és környéke tájszótára. 1984. 66,— Ft.
169. Komárom megye földrajzi nevei. Közzétette Gerstner Károly, Hegedűs Attila, Körmendi Géza, Turi Róbert, Vitányi Borbála. 1985. 120,— Ft.
170. Név és névkutatás. Szerk. Békési Imre. 1985. 50,— Ft.
172. Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből. 1985. 10,— Ft.
174. Zsirai Miklós: Jugria. 1985. 30,— Ft.
175. Lőrincze Lajos: Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk? 1985. 10,— Ft.
176. Tóth Imre: Ipoly menti palóc tájszótár. 1987. 120,— Ft.
178. Zala megye földrajzi nevei. II. A keszthelyi járás. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. 1986. 60,— Ft.
179. Vértés O. András: Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása. 1987. 20,— Ft.

A Nyelvtudományi Társaság kiadásában megjelent: Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. 1521. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1985. 95,— Ft.

Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). A kézirat hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1986. 108,— Ft.

Főnyomtatásban újra kiadtuk a MNyTK. 24—72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

4. sz.

1987. XI. 18.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXIII.

ÉVFOLYAM

1987.

4. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:
**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD,
SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

Technikai szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Kiss Jenő</i> : A magyar dialektológia a nyelvatlasz után: 1965—1985	385
<i>E. Abaffy Erzsébet</i> : Mige zocoztia vola	397
<i>Balázs János</i> : Mikor kezdték a Bibliát nyelvünkre fordítani?	403
<i>Balogh Lajos</i> : A területi nyelvváltozatok fonetikai—fonológiai leírásának problémái	410
<i>Benkő Loránd</i> : Honnan vettük mester szavunkat?	415
<i>Deme László</i> : A korszakbeosztás kérdéséről — „másként”	422
<i>Fábián Pál</i> : A többbelemű utcanévi előrészek írásmódjának szabályozása	427
<i>Gálffy Mózes</i> : Az egy és több birtokos több birtok viszony birtokos névmással történő kifejezése a székely nyelvjárásban	433
<i>Hajdú Mihály</i> : Adatok a XVI. század ő-zéséhez	443
<i>Herman József</i> : Gondolatok a közösségi kétnyelvűségről	448
<i>Juhász Dezső</i> : A módosítószók kései ómagyar szófajttörténetéhez	454
<i>Kálmán Béla</i> : Analitikus és szintetikus fejlődés a magyar nyelv történetében	461
<i>Károly Sándor</i> : A Szabács Viadala szöveggrammatikai jellemzői	466
<i>Kázmér Miklós</i> : Az Imre XV—XVII. századi családneveinkben	474
<i>Kiefer Ferenc</i> : A magyar főnév esetei	481
<i>Mollay Károly</i> : Nyelvtörténet és művészettörténet. A wolfenbütteli magyar—német szójegyzék	486
<i>Nyíri Antal</i> : Fürkész	493
<i>Papp Ferenc</i> : Egy grammatikai jelenség algoritmikus leírása	495
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelvbeli egyeztetés főbb sajátosságai	500
<i>Sebestyén Árpád</i> : Újabb lehetőségek, feladatok és módszerek nyelvjáráskutatásunkban	507
<i>Szabó Géza</i> : Az élő nyelvi dialektológia kutatómódszertanához	516
<i>Szabó József</i> : A belső nyelvjárásszigetek vizsgálatának lehetőségei, módszerei	524
† <i>Szabó T. Attila</i> : A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez	531
<i>Szathmári István</i> : Nyelvtudomány, stilisztika, fordításmélelet és -gyakorlat	536
<i>Tompa József</i> : Csínján borotválj!	542
<i>Végh József</i> : Észrevételek az őrségi nyelvjárás újabb kori állapotáról	548

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszáma. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 104,— Ft. Egy szám ára: 26,— Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

A Nyelvtudományi Intézet
könyvtára

Leltári szám: F 7561/90

EZT A SZÁMOT A MAGYAR NYELV

IMRE SAMUNAK

AJÁNlja

70. születésnapjára.

A FOLYÓIRAT SZERKESZTŐ BIZOTTSÁGA,
AZ ÜNNEPELT KÖZVETLEN MUNKATÁRSAI,
VALAMINT FŐBB ÉRDEKLŐDÉSI TERÜLETEINEK
MŰVELŐI EZZEL TISZTELEGNEK
A MAGYAR NYELVTUDOMÁNY JELES MŰVELŐJE ELŐTT.

MAGYAR NYELV

LXXXIII. ÉVF.

1987. DECEMBER

4. SZÁM

A magyar dialektológia a nyelvatlasz után: 1965—1985

(Imre Samu nyelvjárástani munkásságához)

1. IMRE SAMU a magyar nyelvjárástan történetét korszakolva a nyelv-atlasz korszakának az 1930-as évek elejétől az 1970-es évek elejéig terjedő éveket nevezi. Zárókének az atlasz megszerkesztését (1970.), s az atlasz anyagára épülő nyelvjárási szintézisének, „A mai magyar nyelvjárások rendszere” című művének a megjelenését (1971.) tekinti (I. OK. XXX, 153). Amikor most tanulmányomban a szükségszerűen vázlatos áttekintés fókuszában az 1965-tel kezdődő évek állanak, nem új tudománytörténeti korszakolásra teszek kísérletet. Az atlaszadatok értékelése, felhasználása a gyűjtés idején (1949—1964.) megkezdődött már (l. az atlasz munkatársainak idevágó közleményeit). Folyt természetesen a kötetek megjelenése közben is (1968—1977.), l. például Imre említett szintézisét és „A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései” című tanulmánykötetét (1975.). Folyik ma is, s a jövőben is folyni fog. Az atlasz ellenőrző gyűjtéseinek (1960—1964.) befejeztével azonban lezárultak azok a terepmunkai tapasztalatszerzések, amelyek atlaszgyűjtőink fölismerésének és ismereteik továbbadásának köszönhetően változást hoztak a nyelvjárások szemléletében, s termékenyítőleg hatottak a kutatásra (l. alább). Ebben az értelemben érzem jogosnak a címadást, s így értve használom a címet.

2. Az újabb kori magyar tudománytörténet egyik kiemelkedő vállalkozása a magyar nyelvjárások atlasza anyagának gyűjtése és közzététele volt. A magyar nyelvjárástan történetében pedig vitathatatlanul a legfontosabb, s következményeiben is a legnagyobb hatású esemény. „A dialektológia a magyar nyelvtudománynak az utóbbi másfél évszázadban majdnem mindig igen számottevő és eredményesen művelt részterülete volt. S voltak olyan időszakok is — mint pl. a századforduló vagy a legutóbbi évtizedek —, amikor eredményei a magyar dialektológiát a tudományágazat európai élvonalába emelték” — mondotta Imre Samu 1977-ben, akadémiai székfoglaló előadásában (i. h. 140). Bizonyos vagyok abban, hogy az idézett megállapításnak az utóbbi évtizedekre vonatkozó részénél elsősorban nyelvatlaszunkra kell gondolnunk. A magyar nyelvjárástan legújabb kori föllendülésének legfőbb oka és tényezője ugyanis minden kétséget kizáróan a nyelvatlasz volt. A gondos, körültekintő előkészítés, kitűnő munkatársi gárda kialakítása, a már megjelent atlaszok tapasztalatai-

nak a figyelembevétel volt az eljövendő siker legfőbb záloga. Az előzetes véleménynyilvánítások frontáttörésről szóltak (l. például BÁRCZI: MNy. LX, 9 és KÁLMÁN BÉLA, *Nyelvjárásaink* 107). Sem a kötetek megjelenését kísérő lelkes hangú ismertetések, sem a többi hozzászólás nem fukarkodott elismeréssel (l. példának okáért TEMESI MIHÁLY, *A magyar nyelvtudomány*. Bp., 1980. 212, 215). De miben is van a nyelvatlasz jelentősége? Pontokba sűrítve a lényegét a következőkben: 1. a magyar nyelvterület nagy részét felölelő, soha el nem avuló, hiteles anyagában, egyidejű s homogén adatainak tömegében; 2. a forrásanyagban rejlő, belőle kihámozható tömördek és sokféle tanulságban; 3. az egész vállalkozásnak a dialektológiára, illetőleg a nyelvtudományra gyakorolt közvetlen hatásában, valamint 4. az atlasz alapján készült munkák és tanulmányok eredményeiben s az ezek közvetítette közvetett hatásban.

A tudománytörténetnek számon kell tartania azoknak az új tapasztalataknak, fölismeréseknek a szemléletre és módszerre gyakorolt hatását is, amelyek az atlasz előkészítése, majd gyűjtése és feldogozása során születtek (l. főntebb a 3. és 4. pontot). Közismert, hogy az atlasz hatása már az anyaggyűjtés fázisában érezhető volt: „A mai nyelvjárásainkkal foglalkozó tanulmányok jelentős része közvetve vagy közvetlenül . . . a Magyar Nyelvjárások Atlaszának munkálataihoz csatlakozik” — írta 1959-ben, tehát még az ellenőrző gyűjtések előtt P. HIDVÉGI ANDREA és PAPP LÁSZLÓ (MNy. LV, 434; l. még BÁRCZI: MNy. LX, 9; BALOGH LAJOS: MNy. LXV, 353; IMRE: MNyJr. 27). De melyek voltak azok a fölismerések — ma mind evidenciák már! —, amelyek az anyaggyűjtés szakaszában szemléletbeli változást hoztak, s amelyek — ha nem is mind előzmények nélkül — a nyelvatlaszgyűjtők tapasztalatai alapján fogalmazódtak meg nálunk? Megítélésem szerint a következők: 1. a nyelvjárások a köznyelv hatására s a köznyelv irányába mutató, fölgyorsult változásuknak az időszakát élik; 2. a nyelvjárásokat — főként hangtani téren — az addig ismertnél jóval nagyobb mértékben jellemzi a változatok egymás mellett élése; 3. a nyelvjárási beszélők zöme „kétnyelvű”: nyelvjárás és köznyelviesített nyelvjárás, illetőleg „(helyi) köznyelv” beszélésére egyaránt képes, s idegenek előtt egyre inkább az utóbbit beszéli; 4. a köznyelvies újabb formák követése vagy nem követése elsősorban a generációs hovatartozástól és a műveltségbeli színvonalától függ; 5. a falu nyelve nem azonos a falu nyelvjárásával.

A fölsorolt — s nem említett, részletkérdésekre vonatkozó — fölismerésekről, a közös tapasztalatokról az atlasz munkaközösségének tagjai közül leginkább DEME LÁSZLÓ, IMRE SAMU, KÁLMÁN BÉLA és VÉGH JÓZSEF adott hírt publikációk formájában is. A közös előkészületek, kiszállások, munkaértekezletek, a nagymarosi „edzőtáborozások” önmagukban is páratlan lehetőséget biztosítottak az atlaszgyűjtőknek tapasztalataik kicserélésére, kérdéseik megvitatására, vélemények szembesítésére. A kollektív bölcsesség minden előnyét élvezhette a munkaközösség valamennyi tagja. BÁRCZI az atlasz történetéről írván néhányszor megnevezi ugyan a javaslattevő, ötleteket adó személyeket (MNyAEIm. 31, 39, 41; külön kiemelve DEMÉT: „jó ötleteivel igen hasznos segítője volt munkánkunk”: 42), ám inkább ötletszerűen csupán. Hogy a közös tapasztalatokat valóban közös tapasztalatként tették közkinccsé az atlasz munkatársai, arról az atlaszgyűjtések és -adatok alapján (főleg korábban) írt tanulmányok és cikkek is tanúskodnak, mert ezekben a szerzői többes nem stílusjegy (l. például IMRE SAMU: „azokat a megfigyeléseinket ismertetném . . . azt szeretném felvázolni, hogy tapasztalataink szerint” (Nyr. LXXXVI, 321). Mindezt — úgy érzem — illendő volt szóba hoznom. Különösen azért, mert

mint az atlasz utáni dialektológus-nemzedék tagja azokat a publikációk formájában közzé nem tett, de tudománytörténetileg figyelemre méltó mozzanatokot nem — legföljebb nagyon töredékesen — ismerem, amelyek az atlasz munkatársai számára közismertek.

3. A nyelvatlász gyűjtési munkálatai 1949-től 1964-ig, tehát jó másfél évtizedig tartottak. Ezekben az években négy, kiemelendően fontos leíró nyelvjárástani munka látott napvilágot; DEME LÁSZLÓ két könyve: „A magyar nyelvjárások néhány kérdése” (Bp., 1953.) és a „Nyelvatlászkunk funkciója és további problémái” (Bp., 1956.), a BÁRCZI szerkesztette „A magyar nyelvatlász munkamódszere” című tanulmánygyűjtemény (Bp., 1955.) és VÉGH JÓZSEF „Őrségi és hetési nyelvatlász”-a (Bp., 1959.). Bár ezek kívül esnek áttekintésem időbeli határain, mégis szükségesnek tartom megnevezni őket, mert hatásuk a vizsgált időszakban is nyilvánvaló.

Az atlasz munkatársai a gyűjtések befejezése után érdeklődési körüknek, munkahelyi feladataiknak stb. megfelelően más-más mértékben vettek részt az atlasz további munkálataiban, illetőleg egyáltalán a nyelvjárástani kutatásokban. Az atlaszt DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU szerkesztette. DEME LÁSZLÓ, akitől a negyvenes, ötvenes évek legtöbb előrevivő nyelvjárástani ötlete származik, nyelvjárástanunk nagy kárára nem alkot több dialektológiai munkát. VÉGH JÓZSEF-et, akinek szintén sok — nemcsak a kitűnő ŐHA. — köszönhető, az országos földrajzinév-gyűjtéssel, illetőleg az önkéntes nyelvjárásgyűjtéssel kapcsolatos feladatok kötik le. A többiek (BENKŐ LORÁND, KÁLMÁN BÉLA, KÁZMÉR MIKLÓS, LŐRINCZE LAJOS) más területeken alkotnak kiemelkedőt. IMRE SAMU az egyetlen, akinek fő kutatási területe ezekben az években is a dialektológia. Ő — kijárván Csűry nyelvjárástani magasiskoláját — 1951 őszén kapcsolódott be az atlasz munkálataiba, s „mint gyakorlott gyűjtő, hamarosan kitűnően beilleszkedett a nyelvatlászgűjtés kényes feladatába, s azóta is a nyelvatlásznak egyik legszorgalmasabb és leghivatottabb munkatársa” — írta az atlasz-krónikás BÁRCZI (MNYAEIm. 40). A magyar nyelvjárástani atlasz utáni időszakában IMRE SAMU nyelvjárástani munkássága a legjelentősebb. Ezekben az években írja legfontosabb nyelvjárástani munkáit, s tanulmányainak sorával, a tudományirányításban betöltött szerepével, s mindezekből fakadó tekintélyével fontos részt vállal a magyar dialektológia alakításában. Amikor tehát a magyar dialektológia legutóbbi két évtizedéről esik szó, akkor nemcsak a jubileum miatt megokolt Imre Samu munkásságának erre az időszakra eső részét megkülönböztetett figyelemben részesítenünk.

Áttekintésemben arra igyekszem választ keresni, mi történt a magyar dialektológiában a szóban forgó időszakban, különös tekintettel Imre Samu munkásságára. A tisztelt Olvasó azonban ne várja e viszonylag rövid időszak részletes elemzését, de még csak eseménytörténetet sem. A magyar nyelvjárástani történetének újabb, a hetvenes évek elejéig tartó szakaszáról szakavatott kézzel IMRE SAMU írt összefoglalást (MNYjR. 27—34, 1. még uő.: I. OK. XXX, 151 és MFF. 12. sz. 9—16), majd TEMESI MIHÁLY tekintette át a magyar dialektológia felszabadulás utáni történetét (A magyar nyelvtudomány. Irányok és eredmények a felszabadulás óta. Bp., 1980. 97—9, 204—51, 308—9). Lásd még: BALOGH LAJOS: MNY. LXV, 351 kk. és La dialettologia ungherese recente: Rivista Italiana di Dialettologia 1978/3: 409—27; SZABÓ GÉZA, A magyar nyelvjárások. Főiskolai jegyzet. Bp., 1980. 131—7; FODOR KATALIN: MFF. 12. sz. 18—24; KIRÁLY LAJOS in: A magyar nyelv. Tanítóképző Főiskolák. Jegyzet.

Szerk. ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA. Bp., 1985. 249—58. Amit éppen ezért mondanó vagyok, azt bizonyos súlypontok kiragadásával teszem.

4. A nyelvjárási változásokra vonatkozó, a nyelvátlasz gyűjtése és anyaga alapján szerzett tapasztalatok figyelembevételével megírt fontos tanulmányok egy jelentős része, illetőleg egy fontos összegzés Imre Samunak köszönhető. 1972-ben tette közzé IMRE „Megfigyelések a magyar nyelvjárások változásáról” című terjedelmesebb tanulmányát, a kérdéskör sokat idézett összefoglalását. Ez az elemzés a nyelvjárási hangtani, részint alaktani és szókincsbeli változások típusainak, e változások okainak, bizonyos nyelvészociológiai összefüggéseinek kitűnő összefoglalása, egyben programadó, feladatkijelölő tanulmány is. Imre ebben összegzi egyrészt az atlasz anyaggyűjtése során szerzett szubjektív tapasztalatokat s az addig közzétett megfigyeléseket. Arra igyekszik konkrét példákkal bizonyított válaszokat adni, hogy a nyelvjárások változása „milyen formák között, milyen fázisokon megy végbe” (ÁNyT. VIII, 87). Ezen kívül összeveti az atlasz anyagából kirajzolódó képet BALASSA 1891-es munkájának nyelvjárási leírásával, példát adván a nyelvjárási változásvizsgálat időbeli tágitására. Vizsgálja a nyelvjárási változások társadalmi vonatkozásait, szól a beszélőknek a nyelvjárásukhoz való szubjektív viszonyáról mint a nyelvi változást elősegítő tényezőről. Megállapítja, hogy nyelvjárásaink pusztulásának a leglényegesebb oka a nyelvjárási beszélők számának a csökkenése. A nyelvjárási változások egyik kézzelfogható kísérőjelensége IMRE szerint a nyelvjárási sajátosságok csökkenő előfordulási gyakorisága. A változások ellenére nyelvjárási jelenségek nemigen halnak ki: „az ilyen jelenségek száma . . . tapasztalataim szerint eléggé kevés” (91). Leszögezi azt is, hogy a nyelvjárási változások közvetve vagy közvetlenül a köznyelv irányába mutatnak. IMRE mindezen — s itt nem idézett — megállapításainak zömét az azóta izmosodóban lévő ilyen jellegű kutatások újabb adatokkal igazolták.

A mai nyelvjárási változásvizsgálat a nyelvátlasz munkálataiból nőtt ki. S kétségtelenül a nyelvátlasz-munkálatokra vezethető vissza az is, hogy a korábbi évtizedek statikus nyelvszemléletét nálunk is fölváltotta a dinamikus, a mozgást a szinkroniában is érzékelő és érzékeltető szemléletmód.

5. „A nyelvátlaszgyűjtés tapasztalatai alapján az elmúlt másfél évtizedben kibontakozott a beszélt nyelvi vizsgálatoknak egy újabb ágazata is: a regionális köznyelviség vizsgálata” — írta IMRE SAMU 1983-ban (MFF. 12. sz. 9). Ezeknek a kutatásoknak az elindításában, szervezetté tételében, feladatainak-munkamódszereinek a kijelölésében, a kutatási stratégia kidolgozásában Imre Samunak nagy szerepe volt. Ő adott hírt arról, hogy „Köznyelv és nyelvjárások kölcsönhatásának vizsgálatához szorosan hozzátartozik a regionális köznyelvek problematikája” (ÁNyT. VIII, 103), illetőleg hogy „a nyelvi mozgás „felfelé”, a köznyelv irányába is hat, elsősorban a regionális köznyelveken keresztül” (MNyJR. 40). Programadó tanulmányában (A regionális köznyelvi kutatásokról: MNy. LXIX, 257—60; l. DEME tanulmányát is: i. h. 260—6) körvonalazza a kutatás célszerű irányát és a gyűjtési kívánalmakat. Hangsúlyozza, hogy a regionális köznyelv fogalma még nincs tisztázva; hogy a regionális köznyelvek átmeneti kategória a nyelvjárások és a köznyelv között. Egyúttal bejelenti, hogy a regionális köznyelvi kutatások — új témaként — szerepelnek a Nyelv-tudományi Intézet középtávú (1972—75.) tudományos kutatási tervében. IMRE SAMU szerkeszti a regionális köznyelviség kérdésköréből készített első terjedel-

mesebb tanulmánygyűjteményt (NytudÉrt. 100. sz.). Ennek előszavában leszögezi, hogy a regionális köznyelvek „Nyelvjárási és köznyelvi jellegzetességek olyan sajátos »vegyületei«, amelyeknek színskálája szinte áttekinthetetlenül gazdag” (i. m. 4). Itt nyilatkozik újra ezeknek a kutatásoknak az eredetéről: „A regionális köznyelvi kutatások . . . nyelvjárástani kutatásokból nőttek ki. Dialektológusok kezdeményezték az ilyen jellegű vizsgálatot, ők tették meg az első lépéseket a hazai elméleti-módszertani alapok lerakásához” (uo.). Tíz évvel programadó cikke megjelenése után — immár a visszatekintés jegyében — újra megfogalmazza, hogy „Ezek a munkálatok tulajdonképpen a módszerkeresés, valamint magának a témának a pontosabb meghatározása-különírása [o: körülírása] jegyében indultak meg, sőt nagyrészt még ma is ilyen jelleggel folynak” (MFF. 12. sz. 12–3). Ma már — az elismerésre méltó részeredmények mellett — jól látható, hogy a kutatások szervezett megindítását (l. az említett cikkeket és G. VARGA GYÖRGYI: MNy. LXX, 441–4; SZABÓ GÉZA: Vasi Szemle XXXIV, 104–39 és A Szombathelyi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei I. Szombathely, 1978. 31 kk.) az ilyenkor természetes bizonytalanságok mellett némely nem feltétlenül szükségszerű s nem szerencsés jelenség is kísérte. Részint ebben látom annak okát, hogy a remélt eredmények egyelőre nem születtek meg (vö. IMRE legutóbbi idézetét és SZABÓ JÓZSEF: MNy. LXXIX, 87). A regionális köznyelviség kutatásának hivatalos program-má tétele mellett a változó nyelvjárási norma, az alapréteg, a „hagyományos” nyelvjárások vizsgálatát nem sürgette irányított központi akarat: ez a témakör nem szerepelt külön témaként egyik intézmény tudományos programjában sem. Talán emiatt (is) kezdett olyan vélemény terjedni, hogy a nyelvjárások célzott vizsgálata már nem időszerű, illetőleg az, hogy a nyelvjárások annyira fölbomlottak, hogy normatív változatként vannak is, nincsenek is már (efféle vélekedésről BENKÓ is tudósít: Dialektológiai szimpozion. VEAB Értesítő 1982. II. Szerk. SZABÓ GÉZA, MOLNÁR ZOLTÁN. Veszprém, 1982. 22; a továbbiakban: DialSzimp.). S talán éppen ennek, illetőleg ennek is volt a következménye, hogy kezdetben mintha kissé túlhangsúlyoztuk volna a szóban forgó kutatások önállóságát, s hogy a regionális köznyelviség vizsgálatában nem érvényesült következetesen egy fontos módszertani alapelv. Az tudniillik, hogy átmeneti nyelvi formák vizsgálatának az eredményessége föltételezi az alapok — ebben az esetben a nyelvjárás és a köznyelv — ismeretét (l. BALOGH LAJOS: DialSzimp. 53; KÁROLY SÁNDOR és BENKÓ LORÁND: i. h. 177, 142). Nem véletlen, hogy a regionális köznyelviség kutatásában elsősorban hangtani téren születtek eredmények. Az ok: „a kutatás ezen a területen támaszkodhatott leginkább a nyelvjárástan eredményeire” (IMRE: MFF. 12. sz. 13). A regionális köznyelviség és a nyelvjárások kutatása jobb összehangolásának a hiánya ily módon egyik akadálya volt a kutatások színvonalasabbá válásának. Ma már nálunk is kétségtelen, hogy „Ez az ágazat sem elvileg, sem gyakorlatilag nem választható el mereven a szorosabb értelemben vett nyelvjárási kutatásoktól” (IMRE: i. h. 9). Egy ideje azt is világosan látjuk, hogy nem elég a városok nyelvét vizsgálnunk. Mélyebbre kell hatolni, „egészen a forrásig. Oda, ahol a köznyelviesedés folyamata megindul, azaz a falu nyelvhasználatának vizsgálatáig” (G. VARGA GYÖRGYI: NytudÉrt. 100. sz. 19; l. még BENKÓ és BALOGH LAJOS: DialSzimp. 21, 54). Erre megvan a lehetőség, mert a falu nyelvi képében — bár szűkülő használati körben, de mégiscsak — általában jelen van normatív változatként a nyelvjárás. Éppen ezért napjaink nyelvi tényeinek olyan program felelne meg legjobban, amely egyesíti magában az állapot- és változásvizsgálatot, amely

tehát ötvözi, szerves egységben tekinti a nyelvjárási norma s az abból létrejövő, köznyelv felé mutató átmeneti formák vizsgálatát s a városok nyelvének kutatását is. A regionális köznyelviség kutatása ma ebben a formában, illetőleg egy általános változásvizsgálat keretében volna minden szempontból megnyugtatóan jó helyen — ahogy ez már a szombathelyi dialektológiai szimpozionon is kifejezésre jutott (l. például BALOGH LAJOS, BENKŐ LORÁND, KÁROLY SÁNDOR, DEME LÁSZLÓ: *DialSzimp.* 53, 142, 116, 129).

A szóban forgó nyelvi átmenetiség társadalmi szerepe egyre nő. Kutatását tehát valóságos társadalmi igény táplálja. Ha az idevágó, színvonalukat, módszertani megalapozottságukat tekintve egyelőre még elég nagy szóródást mutató vizsgálatok magasabb szinten stabilizálódnak, akkor megbízható eredményekre számíthatunk.

6. A nyelvatlaszból nőtt ki IMRE SAMU szintézise, A mai magyar nyelvjárási rendszere (Bp., 1971.). A monográfia fő témaköreinek pusztá felsorolása érzékelteti, hogy mennyire fontos munkáról van szó: a XX. század magyar nyelvjárástanának története, különös tekintettel a Csúry-iskola tevékenységére; a magyar dialektológia több alapvető elméleti és módszertani kérdése; a magyar nyelvjárási hangrendszertípusai; a nyelvjárási magánhangzók gyakorisága szembenállásonkénti bemutatásban; tipikus mássalhangzó-jelenségek; a nyelvjárási hangváltozatok; nyelvjárási alaktani jelenségek; a mai magyar nyelvjárási főbb típusai. Ez a könyv — mint erre többen rámutattak — igen nagy mennyiségű, modern s a legpontosabban körülhatárolt szinkrón és homogén nyelvjárási anyag alapján, azonos kritériumok következetes alkalmazásával íródott (l. például TEMESI i. m. 208—9). Amennyire örvendetes az, hogy ez a munka „nyelvatlaszunk első tudományos feldolgozása” (KÁLMÁN: MNyAEI. 65), annyira sajnálatos, hogy mindmáig az egyetlen is. BÁRCZI véleménye e műről: „kitűnő munka gazdagította nyelvtudományi irodalmunkat, mely megrajzolja a nyelvatlaszra támaszkodva nyelvjárási rendszerének sokrétű és pontos képét, és mely évtizedeken át alapja és kiindulópontja lesz minden dialektológiai tanulmánynak” (MNyAEI. 14). DEME szerint „monográfiájában IMRE SAMU a hangtani tanulságokból is minden lényegeset összefoglal, ami atlaszunk anyaga alapján megragadható” (i. m. 120). Külön kiemelném, hogy a mellékjeles atlaszadatok tömegével való foglalkozás következetes alaposságot, kitartást követelt a szerzőtől. IMRE pontosságának köszönhetően a mű adatai teljesen megbízhatóak. Helyesen tette IMRE, hogy nyelvjárási osztályozásában nem törekedett mindenáron nyelvjárási határok megállapítására, s hogy a nyelvjárástípusokat rugalmasan kezelte. Az osztályozás fölvet ugyan néhány kérdést (l. BENKŐ: *Dialectologia Uralica. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica.* 20. Wiesbaden, 1985. 71 kk.), ám IMRE eljárásának helyességét nem vitatja senki.

A MNyJR. sok elismerő szót kapott ismertetésekben. Most csak SEBES-TYÉN ÁRPÁD szavait idézem: „Hatalmas adattárra alapozott, szilárd elvek szerint összerendezett, szerkesztett leírás. Kitűnő eszköze a gyors tájékozódásnak, biztos bázisa minden további kutatásnak” (Nyr. XCVI, 490).

7. Egy 1971-ben megjelent tanulmányában ezt írta IMRE SAMU: „Úgy érzem . . . , hogy a hazai nyelvészek zöme őszinte örömmel fogadta ugyan a nyelvatlasz I. kötetének megjelenését, de szinte kizárólag úgy tekintenek erre a munkára, mint valami, csupán a dialektológusokat érintő kiadványra, és

eddig még talán nem fedezték fel eléggé a nyelvatlaszt mint a nyelvtudomány számos más ágazata számára is forrás értékű munkát. Nem nagyon próbálták meg kihámozni belőle és saját munkájukban is felhasználni azt a nagy mennyiségű, igen értékes ismeretanyagot, amelyet anyanyelvünk múltjára és jelenére vonatkozóan rejt magában ez a mű” (MNY. LXVII, 144). E szavak másfél évtized múltán, az atlasz mind a hat kötetének a megjelenése után sem veszítettek sokat aktualitásukból (l. SEBESTYÉN ÁRPÁD: *DialSzimp.* 196). Nem változtatott számottevően a helyzeten „A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései” című igen hasznos és tanulságos tanulmánykötet (szerkesztette DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU; a tanulmányok szerzői: BALOGH LAJOS, BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, DEME LÁSZLÓ, IMRE SAMU, KÁLMÁN BÉLA, LŐRINCZE LAJOS, VÉGH JÓZSEF. Bp., 1975.), valamint az atlasz mutatója sem (Mutató a magyar nyelvjárások atlasza I—VI. kötetéhez. Összeállította: BALOGH LAJOS, DEME LÁSZLÓ, IMRE SAMU. Bp., 1980.). Ennek azonban megítélésem szerint nem a nyelvatlasz s nem is az említett kötetek az okai, hanem az az eléggé általános szemlélet, amely szerint a nyelvjárások, s minden, ami bennük s körülöttük van, csak a nyelvjáráskutatók számára fontos és érdekes. Az viszont kétségtelen, hogy a nyelvatlasz megismertetéséért, a benne rejlő temérdek tanulság kiaknázásáért, a vele való „bánásmód” bemutatásáért Imre Samu igen sokat tett. Ebbéli érdemeit nem csökkentei, hogy ő az atlasz egyik szerkesztője.

Gondoljunk csak azokra a cikkeire, előadásaira, amelyekben a hazai és külföldi szakköröknek mutatja be a magyar nyelvjárások atlaszát. Tucatnál is több magyar és idegen nyelvű, itthon és külföldön megjelent publikációról van szó. Nem sorolom föl őket (de l. BALOGH LAJOS: MNY. LXV, 353; IMRE SAMU: I. OK. XXX, 155 kkt.), csupán hármat említek: Beszámoló a Magyar Nyelvjárások Atlasza munkálatainak jelenlegi állásáról és problémáiról (MNY. LV, 426—34), A magyar nyelvatlasz viszonya egyéb tudományágakhoz (DEME LÁSZLÓval közösen: MTud. 1962: 541—52), Die Arbeiten am Atlas der ungarischen Mundarten (ALingu. XIII, 367—85).

Gondoljunk arra a megállapítására, hogy „A nyelvatlasz anyaga lehetővé teszi, hogy . . . szinkrón anyagon földrajzi, fonetikai, morfofonetikai szempontból egyaránt megvizsgáljuk, és mintegy ellenőrizzük az . . . eddigi megállapítások helyességét, e megállapításoknak a mai nyelvéllapokra vonatkozó érvényességét” (MNY. LXVII, 96). Gondoljunk azokra a tematikus vizsgálatokra, amelyeket az atlasz anyaga alapján végzett el a rá jellemző alapossággal. Ilyenek mindenek előtt hangtani elemzései. Hogy néhány példát említsek: „A kettőshangzók mai nyelvjárásainkban” (NytudÉrt. 67. sz. 108—16), „A hazai magyar nyelvjárások hangrendszer-típusai” (MNY. LXIII, 307—23; ebben jegyzi meg, hogy a hangrendszerek típusai nem jelentenek szükségszerűen nyelvjárástípust is: 323; BALOGH LAJOS erről a tanulmányról írja, hogy „jelentős előrelépés . . . nyelvjárásaink új szempontú osztályozásához”: MNY. LXV, 355), „Az ő-zés típusai nyelvjárásainkban” (MNY. LXIV, 192—7), „A palatalizáció az északi nyelvjárásokban” (MNY. LXVII, 96—102).

„A nyelvatlasz lexikai anyagának rendszeresebb feldolgozására . . . még kísérlet sem nagyon történt” — állapítja meg egyik cikkében (MNY. LXXVII. 1). Bizonyára ezért fogott hozzá az atlasz anyagának lexikai elemzéséhez is. „Egy fogalomkör nyelvjárási megnevezéseinek típusai” című tanulmányában (MNY. LXXVII, 1—20) azt vizsgálja, hogy „egy-egy vizsgált fogalom megnevezési rendszere mennyire tagolt, illetve hogy ez a tagoltság szóföldrajzi szem-

pontból hogyan realizálódik (1) . . . Vizsgálom az egyes megnevezések alaktani szerkezetét is, elsősorban motiváltságukat, ennek formáit (2) . . . elemzem a szóanyagot etimológiai szempontból . . . ezután térek rá . . . egyéb problémákra” (3). Ugyancsak a Magyar Nyelvben tette közzé „Egy igecsoport néhány szóföldrajzi jellemzője” című elemzését is (LXXXI, 87–93).

„Szinkrónia és diakrónia a magyar nyelvátlasz anyagában” című tanulmányában (MNy. LXVII, 134–44) adatok sorával bizonyítja, hogy a történeti fejlődés különböző mozzanatait az atlaszban igen gyakran együtt jelennek meg. Hangtani és szóképzéltani példái egyként igazolják, hogy a nyelvátlasz a nyelvtörténészek számára is használandó forrás. IMRE utal olyan tanulságokra is, amelyek általános nyelvészeti vonatkozásban is érdeklődésre tarthatnak számot.

A szótagzáró *l* kiesése „nyelvjárásaink egyik legszerteágazóbb, legbonyolultabb kérdése” (IMRE, MNyJR. 261). Ennek a jelenségkörnek a sokoldalú, részletes elemzésére adott követésre méltó példát IMRE SAMU „A szótagzáró *l* a felsőőri nyelvjárásban” című tanulmányában (MNy. LXI, 368–74). Az ő dolgozata nyomán született leírás a szótagzáró *l* бүкі (MNy. LXIV, 355 kk.), мihályi (i. h. 361 kk.) és nagykónyi (MNy. LXVIII, 482 kk.) állapotáról.

8. A hazai nyelvjáráskutatás fő erőit hosszú éveken át két nagyszabású kollektív munka kötötte le: a nyelvátlasz és az Új Magyar Tájszótár. S bár sajnálatos, talán ezzel magyarázható, hogy a nyelvjárási monográfiáírás dolgában csak a tervezésig jutottunk. Sokan hangsúlyozták, amit DEME így fogalmazott meg: „a nyelvjárások nyelvtani rendszerének tanulmányozása nem halasztható tovább” (I. OK. VI, 105). Mégis, DEME szempontokban és ötletekben gazdag munkája (A magyar nyelvjárások néhány kérdése) nyomán sem jelent meg nyelvjárási nyelvtani monográfia. A nagyon várt legelső végül is, nagysokára 1971-ben napvilágot látott. S ez IMRE SAMUNAK „A felsőőri nyelvjárás” című munkája volt (NyttudÉrt. 72. sz.). A kritika elismeréssel fogadta (l. például SEBESTYÉN ÁRPÁD: MNyJ. XVIII, 149–52; KÁLMÁN BÉLA: NyK. LXXIV, 468–70; TEMESI MIHÁLYI i. m. 229–30). Miben látom ma, megjelenése után másfél évtizeddel e monográfia jelentőségét? A következőkben: 1. szerzője ezzel törte meg a nyelvjárási monográfiáírás terén nálunk honoló csendet; 2. egy nyelvészeti szempontból rendkívül fontos nyelvjárászigetünkben közöl nagy mennyiségű, megbízható anyagot (gondoljuk csak meg: ha a többiből is ilyen leírásaink volnának!); 3. közli a felsőőri nyelvjárás német (bajor-osztrák) jövevényszavait az átadó nyelvi megfelelőikkel; 4. hangtani leírása előremutató, követendő; 5. több, figyelemre méltó módszertani eljárást próbál ki (például: a tőtípusok bemutatása, a szótagzáró *l* kiesésének leírása, a felsőőri *j*-zés eredetvizsgálata); 6. az általa kipróbált eljárásokat gyümölcsözően alkalmazták mások is (legeredményesebben SZABÓ JÓZSEF, A nagykónyi nyelvjárás. Szekszárd, 1986.).

A hangtani leírásban — ez a legfontosabb fejezet a monográfiában — IMRE SAMU bemutatja a fonémagyakoriság mellett a fonémaállományt és a fonémák változatait is. A fonémák gyakoriságának a számbavételekor a köznyelvhez való viszonyítás módszerével él, s szembenállásonként írja le a fonémaelőfordulási többleteket (l. DEME, NyjKérd.). A fonéma: fonéma megfelelés mellett fonémacsoport: fonéma megfeleléseket is figyelembe vesz. Nem követi DEME tendencia-elméletét, s meg is okolja, miért (49). Feltűnő, hogy bár a

nyelvatlaszgyűjtések eredményeként s éppen az atlasz munkatársainak köszönhetően terjedt el nyelvjárásunkban a dinamikus szemlélet (l. fentebb), IMRE SAMU ezen monográfiája nem ilyen szellemben készült (de l. 15, 82, 84). Ennek okát IMRE későbbi cikkeiben adja meg: anyagának zömét évtizedekkel korábban gyűjtötte (MNY. LXXXIX, 409), illetőleg számottevőbb mennyiségű, újabb gyűjtésre nem számíthatott (MFF. 12. sz. 11).

9. A magyar nyelv tudományban a szókészlet területén CSÚRY kitűnő Szamosháti Szótárának megjelenése után egészen a legújabb időkig teljességre törekvő regionális szótárak elkészítése volt a fő cél. BÁRCZI 1954-ben — közvéleményt fejezve ki — így fogalmazott: „A szókincsgyűjtésnek fel kell dolgoznia egyes tájegységeknek a lehetőségig teljes szókincsét” (I. OK. VI, 68). Addig csak kettő: a SzamSz. és az OrmSz. jelent meg. Természetes hát BÁRCZI vélekedése: „Rendkívül becses, bár . . . teljességre . . . igényt nem tarthat a nem régen megjelent Ormánysági Szótár” (uo.). A sorban következett a két-kötetes Szegedi Szótár (1957.), majd pedig a három kötetes Szlavóniai Szótár első kötete (1968.). Ekkor tette közzé IMRE SAMU Felsőőri tájszótárát (1973.). A korszellem hatása („teljesség”) alatt IMRE SAMU először így fogalmaz: „egy külön t á j s z ó g y ű j t e m é n y b e n szeretném közzétenni” (ti. a kézirat, mintegy 3 850 szócikket: NytudÉrt. 72. sz. 81), majd pedig ekként: „kézírásban kész IMRE SAMU »Felsőőri t á j s z ó j e g y z é k«-e” (MNYjR. 33; kiemelések tőlem: K. J.). Szó sincs tehát szótárról. Ám a megjelenő könyv címe mégis: Felsőőri tájszótár. Nem ismerem a címbeli metamorfózis okát. Azt azonban talán helyesen látom — s a fentieket ezért idéztem —, hogy e szótár első érdeme az, hogy a nagyok „árnyékában” szótár „mert” lenni. A kényszerűség („A lehetőségekkel realisan számolva . . . csupán egy sokkal szerényebb cél megvalósítására vállalkozhattam . . . egy viszonylag gazdag felsőőri tájszótár megszerkesztésére”: FTsz. 8) — a jövőre nézve — erényt szült. Ma már ugyanis nem vitatható, hogy csak akkor van és lesz reményünk arra, hogy nyelvjárásaink szókészletéből, s mindenek előtt annak pusztuló részlegéből, a tájszavakból minél többet felgyűjtsünk s megszerkesztve köztegyünk, ha nem kergetjük a teljesség csalóka ábrándját (IMRE: MNY. LXXI, 224; HAJDÚ MIHÁLY: DialSzimp. 151). A FTsz.-t nem követte teljességre törekvő regionális szótár, követték s követik viszont tájszótárak. VÉGH JÓZSEF dicsérő szavaiban e hatás méltatása is benne van: „A magyar nyelvjárási és tájszótáraknak örökké mintája lesz e kitűnő munka” (MNY. LXXVIII, 429). Ma már be merjük vallani, hogy a magyarországi regionális szótárak létrehozására fordított hatalmas energia nem állna arányban a tudományos haszonnal (IMRE: MNY. i. h.).

A Felsőőri tájszótár tudománytörténeti jelentősége egyrészt abban van, hogy megtörte a teljesség igényének szorító béklyóját, másrészt pedig abban, hogy ésszerű változtatásokat hozott a tájszótárszerkesztésben. (Szerzője elvszerűen fölvesz szó szerkezeteket is címszóul; toldalékolt alakokat, illetőleg toldalékok alakjait csak megokolt esetekben ad meg; jelentésbeli tájszavaknál a köznyelvvel megegyező jelentéseket nem sorolja föl, hanem ’kny.’ rövidítéssel utal rájuk; alaki tájszavakat és példamondatokat ésszerű szűrővel vesz csak föl.) Ezek a lexikográfiai megoldások a legújabb tájszótárakat általában jellemzik már (HAJDÚ MIHÁLY: DialSzimp. 159). Persze minden tájszótár legfőbb, legmaradandóbb értéke mégiscsak a benne közölt nyelvi anyag. A Felsőőri tájszótár anyagát pedig a felsőőri nyelvjárás sajátos jellege, nyelvjárássziget volta, a nyelvcsere állapota különösen is fontossá avatja.

A magyar dialektológia legutóbbi két évtizedére fokozatos előrehaladás, az előzményekre szervesen épülő, azokat továbbfejlesztő tematikabővülés és óvatos módszerbeli felfrissülés jellemző. Nem olyan mérvű, ahogy azt 1960 táján remélni lehetett (l. SZATHMÁRI: DialSzimp. 112), bár mai szemmel nézve túlzottnak látjuk az akkori reményeket. Magam főként az elméleti igényesség magasabb fokát, a külföld eredményeinek rendszeres és kritikus figyelemmel kísérését s a szervezett, céltudatos gyűjtéseket hiányolom. Legfőbb gondunk — hovatovább hagyományosan — a kutatás személyi feltételeinek nem éppen biztató voltában van (vö. MNy. LXXVII, 216). A nyelvatlással fémjelezhető csúcsteljesítmény egy viszonylag szűkebb munkatársi gárda érdeme. A nyelv-atlasz gyűjtőinek többsége az atlaszgyűjtések befejezte után más irányú érdeklődése, elfoglaltsága stb. miatt — a dialektológia szempontjából nézve: sajnos — nem vagy csak érintőlegesen foglalkozott és foglalkozik nyelvjárástannal.

Másik nagy gondunk az, hogy a határainkon kívül levő magyar nyelv-járások gyűjtése és feldolgozása nem a kívánatos mértékben folyik. Az eredményeiről méltán híres kolozsvári nyelvjárástani kutatásokról például a legilletékesebb, GÁLFFY MÓZES mondta, hogy visszaesőfélben vannak (DialSzimp. 110). Néhány szomszédos országbeli kollégánk áldozatos munkájának köszönhetően nagy mennyiségű, igen értékes nyelvjárási anyag van felgyűjtve s részint közzétéve. Mindenekelőtt Penavin Olgára, kolozsvári dialektológusainkra és Lizanec Péterre, illetőleg az általuk vizsgált nyelvjárásokra gondolok. Hogy teendőink e téren is sürgősek, nem kíván megokolást.

10. A tudomány előrehaladásának egyik feltétele a rendszeres, tárgyyszerű kritika. Hogy nálunk ez általában nem a kívánatos szinten van, annak összetett, nem kis részben a tudományon kívüli, társadalmi okai vannak. Igaza van BALOGH LAJOSnak, aki nyelvjárástani szemléjében így fogalmazott 1969-ben: „Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy nyelvjárási irodalmunk kritikája nagyon szegényes, kevés az egészséges, vitára serkentő bírálat” (MNy. LXV, 360). Bizonyos pozitív jelek láthatók már újabban: születnek vitacikkek is. Az utóbbi időben IMRE SAMU tollából kettő is megjelent. Az egyikben (Gondolatok a tájszótárakról: MNy. LXXI, 220—5) a tájszavak elhatárolásának, viszonyításának, típusainak, illetőleg a regionális szótárak és tájszótárak gyűjtésének, feldolgozásának, közlésének a kérdéseivel foglalkozva száll vitába általa helytelennek ítélt nézetekkel s javaslatokkal. A másikban (Gondolatok a nyelvjárási monográfiákról: MNy. LXXIX, 408—16) a felsőőri leírást követő mihályi hang- és alaktani monográfiát veszi bonckés alá, s mondja el kritikus véleményét abból a helyes, ezért követendő álláspontból kiindulva: „Mindnyájunk kötelessége, hogy . . . ha kell — vitatkozzunk is” (225). Mindkét vitacikknek szerepe van abban, hogy a mai nyelvjárástannal e két központi műfajában eltérő nézetek ütköztetésével, félreértések tisztázásával több kérdésben előbbre jutottunk.

A magyar nyelvészeti, ezen belül a nyelvjárástani közlemények egy része azért (is) joggal bírálható, mert szószaporító, dagályos fogalmazás s ezzel összefüggő kevésbé világos stílus jellemzi. Imre Samu munkáinak, tanulmányainak a nyelvezetére — követésre méltóan — ökonomikus tömörség, stílusára pedig világosság jellemző.

A ma és a közeljövő teendőiről a legnagyobb hozzáértéssel a nyelvjárástannak, illetőleg a nyelvtudomány egyéb ágazatainak az elméletében és gyakorlatában egyaránt járatos, tapasztalt kutatók nyilatkoztak (BENKŐ LORÁND,

DEME LÁSZLÓ, IMRE SAMU, KÁLMÁN BÉLA, VÉGH JÓZSEF). Ezek a véleménynyilvánítások különösen azért fontosak, mert a fiatalabb, illetőleg pályájuk kezdetén álló kutatóknak a témaválasztását, kutatási terveit számottevően befolyásolják, sőt nem kis részben meg is szabják. A tudományág jövője tehát attól is függ, milyen kutatási feladatokat jelölnek meg, illetőleg népszerűsítenek a szak vezető egyéniségei. A magyar dialektológiában az elmúlt két évtizedben IMRE SAMU nyilvánított leggyakrabban véleményt teendőinkről (l. például: MNy. LXXI, 224–5, ÁNyT. VIII, 87 kk., MNy. LXXIX, 415–6, I. OK. XXX, 151–2, MFF. 12. sz. 14–5). Az ezeknek szóló, megkülönböztetett figyelemre két idézetet hozok: Imre „mindenképpen illetékes, hogy e kérdéskörben [ti. a nyelvjárási monográfiákban] nyilatkozzon” (VÉGH JÓZSEF: MNy. LXXXII, 97), illetőleg „a jövő szempontjából nem közömbös Imre Samu iránymutatása” (KOVÁCS ÉVA: MNy. XXVI–XXVII, 239). A szóban forgó feladatkijelölésekből jól látható, ahogy a korábbi, túlzottan is hangtan központú szemlélet (l. VÉGH JÓZSEF: MNy. LXXVIII, 429) differenciálódik, s ahogy teret nyer a dinamikus megközelítés, s ahogy egyre jobban megfogalmazódik az igény a nyelvészociológia fokozottabb művelésére, a változásvizsgálatra, a kutatási tematika bővítésére. Lásd IMRE SAMU: „Nagyobb súllyal kell érvényesülniük a társadalmi szempontoknak, a modern szociológia szempontjainak. Vagyis: az eddigi nyelvjárási gyűjtésekben szokásosnál mélyebben és árnyaltabban kell keresni, ill. elemezni azoknak a körülményeknek a nyelvi vetületeit, amely körülmények az adatközlők műveltségével, foglalkozásával, családi és munkahelyi környezetével, korával függnek össze. Úgy hiszem, felülvizsgálatra szorul a régebbi tematika is, és az eddig hagyományosan vizsgált részterületek — fonetika, fonológia, morfológia, lexika — mellett a tágabb értelemben vett kommunikáció szempontjainak is megfelelő helyet kell kapniuk, tehát a mondatalkotásnak, sőt ezen túlmenően magának a beszédnek, s ezen belül is a beszéd olyan tényezőinek, mint a hanglejtés, a hangsúlyozás stb. Mindez viszont módszertani téren is, elméleti vonatkozásban is új vonásokkal kell, hogy gazdagítsa a dialektológiai kutatásokat — ami természetesen bizonyos időt kíván” (I. OK. XXX, 151). A magyar dialektológia valamennyi munkása csak egyetérthet az idézett sorokkal. Azzal is, amikor IMRE a falu nyelvhasználatának erősödő rétegződéséről nyilatkozik (i. h. és MFF. 12. sz. 15). Úgy vélem azonban — s fontossága miatt teszem most szóvá —, hogy IMRE SAMU — bizonyos tanulmányai alapján ítélve — a nyelvjárásokat mintha a valóságosnál visszaszorultabbnak látná (l. MNy. LXXIX, 412, MFF. 12. sz. 15), s föltehetőleg emiatt túlzottan szkeptikus a falu nyelvjárásának és nem nyelvjárási változatainak az elhatárolási lehetőségét illetően (i. h.). Ezzel függhet össze, hogy a nyelvjárási alapréteg (norma ?) vizsgálatát — ha jól értem sorait — nem sorolja a legfontosabb feladatok közé: elsősorban elvégzendő időszerű feladat véleménye szerint a nyelvjárási alapréteg bomlásából következő nyelvi változásnak a vizsgálata (l. az idézett helyeket). Újabb terepgyűjtési tapasztalatok alapján aligha lehet kétséges, hogy a nyelvjárás mint normatív nyelvváltozat él még. Azt tapasztaljuk mi is, amit nyelvatlaszunk gyűjtői tapasztaltak, hogy tudniillik a nyelvjárás mint *langue* nem változott sokat (l. például IMRE: ÁNyT. VIII, 91). A legnagyobb változás a nyelvjárás használati körében következett be (l. IMRE: I. OK. XXX, 151), ám e változás még nem oly mérvű, hogy a nyelvjárási normáról, alaprétről általánosságban azt mondhatnánk: „gyakorlatilag már alig vagy legfeljebb csak egészen sajátos szituációban használt változata a település nyelvhasználatának” (IMRE: MFF. 12. sz. 15). Éppen ezért helyes-

nek az állapot- és változásvizsgálat együttes feladatának a hangsúlyozását tartom (l. például: BENKŐ és BALOGH LAJOS: *DialSzimp.* 23, 53; VÉGH JÓZSEF: MNy. LXXXII, 97, illetőleg az ebben a szellemben készült legújabb leírást, SZABÓ JÓZSEF szép monográfiáját: *A nagykovácsi nyelvjárás.* Szekszárd, 1986.).

A nyelvjárások mai és holnapi vizsgálatában is nagy segítség nyelvatlaszunk. Egyrészt konkrét adatainak tömege, az adatok megbízható volta, tehát a kutatópontok nyelvjárásairól adott információi miatt. At atlasz azonban nem tisztázhatott minden lényeges kérdést (az atlaszmódszerrel tisztázhatókat sem): „Ez még a legjobban feldolgozott fonológiai-fonetikai részterületekre sem mondható el” (IMRE: I. OK. XXX, 151; l. még uő.: MNyJR. 119, 261; DEME: MNyAEIm. 121). Viszont: az atlasz „kitűnően alkalmas arra, hogy a kérdésre vonatkozó régebbi nézetek fogyatékoságait felfedje, s világosan kijelölje azt, hogy mely területeken milyen részletkérdésekben van szükség újabb, még részletesebb vizsgálatokra, s általában eléggé határozottan megadja ezeknek a vizsgálatoknak az irányát is” (IMRE: MNy. LXV, 351). Tehát az atlasz segít bennünket az elvégzendő feladatok kijelölésében is, vagy ahogy DEME megfogalmazta: „atlaszunk ezen a területen sem lezárja a nyelvjárás anyaggyűjtés munkafolyamatát, csak ösztönzően és gondolatokat ébresztően továbbviszi” (MNyAEIm. 120). S végül harmadrészt: nyelvatlaszunk adatai máris elmúlt nyelvi állapotot rögzítenek, s ily módon a változásvizsgálatra is kitűnő lehetőséget biztosítanak. Kétségtelen, hogy a „nyelvi rétegződésnek, az ezen belül észlelhető mozgásnak a leírása, akár csak fő vonalaiban is igen bonyolult feladat, amelynek módszertani eljárásait ma még alig ismerjük” (IMRE: MFF. 12. sz. 15). Ezt a kihívást azonban el kell fogadnunk. Kíváncsús volna, hogy a magyar nyelvterület minél több nyelvjárásáról, az egykori atlasz-kutatópontokról készülnének elemzések az atlaszadatok és mai megfelelőik egybevető vizsgálatával. Feladat van tehát bőven. Csak bírjuk erővel.

II. Régóta foglalkoztat a gondolat, hogy nyelvatlaszunk gyűjtői egyedülállóan hatalmas tapasztalati tőkéjükből (l. VÉGH JÓZSEF: MNy. LXXVIII, 428) hogyan és mivel gazdagítják még a dialektológiát (vö. MNy. LXXVII, 215). S ennek kapcsán újra és újra eszembe ötlök valami. Az, hogy nyelvatlaszunk munkatársai, akik olyan alaposan megismerték a magyar nyelvjárások 35–25 évvel ezelőtti állapotát, a nyelvjárásai beszélők akkori nyelvi viselkedésformáit, vajon mai tapasztalataikból mit szűrnének le tanulságképpen. Arról meg vagyok győződve, hogy tudománytörténeti szempontból párját ritkító lehetőség kínálkozik: ha nyelvatlaszgyűjtőink közül legalább néhányan fölkeresnék néhány korábbi kutatópontjukat, s ott gyűjtenének a régi kérdőívből válogatva, figyelve az adatközlők nyelvi viselkedését, kutatva azt, milyen nyelvi formákat s hogyan lehet előcsalogatni adatközlőikből. Tudom, egyedülálló lehetőség ez. De azt is tudom, mennyi (szubjektív és objektív) nehézségbe ütközik a megvalósítása (l. például BENKŐ: *DialSzimp.* 17).

Az életpályát számos körülmény — kívülről láthatók és nem láthatók — befolyásolja. A dialektológus Imre Samunak a pályáját — kívülről is jól érzékelhetően — hármass csillagzat vezérelte eddig. A kibocsátó fészkek: Felsőőr, Csúry és a nyelvatlasz. Az imént, fölvetvén egy gondolatot, egyedülálló lehetőségről szóltam. Úgy érzem, ez Imre Samu esetében — Felsőőr miatt — hatványozottan érvényes. A nyelvcsere napjait élő, archaikus és oly sajátos nyelvjárásról senki sem tud annyit mondani, mint Imre Samu. Újabb megfigyelésekre, gyűjtésre, főlvételek készítésére gondolva nem is elég egyedülálló lehető-

ségről beszélni. Utolsó lehetőség — bizony talán így helyes fogalmaznunk. Ezért hát másokkal együtt (l. például KÁLMÁN BÉLA: NyK. LXXIV, 468) én is remélem és óhajtom, vezesse első vezérlő csillaga minél gyakrabban Felső-örbe őt.

KISS JENŐ

Mige zocogtia vola

(A. Molnár Ferenc értelmezéséhez)

A. MOLNÁR FERENCnek színvonalas írása jelent meg nemrégiben a címben jelzett, HB.-beli kifejezés értelmezéséről (MNY. LXXXI, 442—53). A tanulmány megkérdőjelezi azt az először MÉSZÖLYTől felvetett (NytörtFejt. 5—7, ÓmSzöv. 199—200), majd BÁRCZITól továbbgondolt (MNY. XLI, 79—81) és BENKŐTől is lehetségesnek tartott (ÁrpSzöv. 56, 267) magyarázatot, mely szerint ez az igealak a majdnem végbement cselekvést jelenti; s elvet minden olyan véleményt, mely a *θ + vala* (ír *vala* típusú) befejezetlen múlt egyik lehetséges funkciójának tartja a célhoz nem érő, eredményre nem jutó cselekvés, történés kifejezését, amit a latin grammatikák terminusával imperfectum de conatunak is szoktunk nevezni.

A. MOLNÁR a korábbi álláspontokhoz a következő megjegyzéseket fűzi: „MÉSZÖLY okfejtése számomra nem meggyőző. Néhány, általában bővebb szövegkörnyezet és hivatkozások nélkül hozott példája inkább az alkalmi szóhasználat körébe tartozik. Többnyire nem is folyamatos múltú alakok.” (445). MÉSZÖLY valóban csak általánosságban hivatkozik a székely nyelvjárásra: *úgy megjíjedtem, estem le s haltam meg*, ám nyilvánvaló, hogy az utóbbi két ige folyamatos múltat fejez ki, akkor is, ha nem az igeidővel magával, hanem más grammatikai eszközzel: az igeikötő hátravetésével. A *lementem a lépcsőn* és a *mentem le a lépcsőn* között mindannyian érzékeljük a befejezett és a folyamatos múlt közti különbséget; az utóbbit folytatni is kívánja az ember: *mentem le a lépcsőn, mikor utánam kiáltott valaki*. (E kérdésről részletesen WACHA BALÁZS írt: MNY. LXXII, 59—69). Ugyanígy a MÉSZÖLY említette *haltam meg* éppen a történés befejezetlenségére utal, amit ezzel az igével és ezzel a helyzettel kapcsolatban a köznyelvben csak így tudnánk mondani: *ma j d meghaltam*. Ha felütjük Tamási Áron bármely munkáját, egykettőre szemünkbe ötlenek hasonló funkciójú kifejezések, s hivatkozással és szövegkörnyezettel idézhetjük őket: „A markunkat szorítottuk, s a szemünk szökött ki [’majd kiugrott a szemünk’], hogy most mi lesz” (Hazai Tükör. Szépirodalmi 1955. I, 52), „A többiek tikkadtak meg tőle” [’majd megtikkadtak’] (Szűzmáriás királyfi. Athenaeum 45), „Nézte úgy a rókát, hogy ugrott ki [’majd kiugrott’] gyönyörű fényes szeme” (89) stb.

MÉSZÖLY másik példája egy Tinódi-idézet: „Szertelen az ló ott elesött vala, | Vitéz a ló alatt igen förtöng vala, | Szablyával az terek ott forgódik vala, | Ez nemes vitéznek fejét veszi vala. || Érközének hamar ő jó vitéziben, | Ő vitéz urokat megsegállásokben, | Az tereket ejték földre nagy sebökben, | Az nemes úrfiat lelék egészségben.” Erről is más véleménye van A. MOLNÁRnak: „Az egyetlen folyamatos múltban álló és némileg kommentált adat a Tinódi-idézet meg, úgy vélem, lényegében máshogy magyarázható. Úgy, hogy a részlet első versszakának utolsó sora a töröknek csak a szándékát fejezi ki. (Mintha az előző sort vessző helyett kettőspont zárná.)” (445.) Érdekes, hogy itt A. MOLNÁR

kénytelen megjegyezni, hogy „Ez éppen még lehetne imperfectum de conatu-típusú használat.” (Ám ha ezt elismeri a szerző, mennyiben tér el véleménye MÉSZÖLYÉTTŐL?) De, úgy látszik, mégis jobb magyarázatot talál: „Vagy az szintén elképzelhető, hogy itt a költő mintegy előre jelzi a várható eseményeket. Ez azonban nincs feltétlen összefüggésben a folyamatos múltú igealakokkal, és ettől a török még bevégezhetette volna szándékát.” (I. h.) Próbáljuk meg a kérdéses szöveg $\emptyset + \text{vala}$ folyamatos múltú igeidőit -t (vagy -á/-é) jeles múltba áttenni: „Vitéz a ló alatt igen *förtöngött*, szablyával az terek ott *forgódott*, ez nemes vitéznek *fejét vette*.” Alig hiszem, hogy egy *fejét vette* vagy *fejét vevé* igealakokkal leírt esemény után még megmenthető lett volna a nemes ifjú, sőt hogy „egészségben lelék”. Úgy gondolom, e múlt időknek ilyen jelentését sokkal több példával kellene igazolni. Nem hihetünk-e vajon sokkal inkább MÉSZÖLYNEK, aki szerint a *fejét veszi* *vala* azt jelenti, hogy 'már-már fejét vette', amikor szerencsére megmentették társai? Hogy csak *akarta* a fejét venni? S mondhatjuk-e akkor A. MOLNÁR FERENCCEL, hogy a cselekvés befejezetlensége független a $\emptyset + \text{vala}$ igeidő sajátos funkciójától?

BÁRCZI példái hasonló sorsra jutnak: „BÁRCZI kis cikke már pontosabban van adatolva, de mindössze két példája kevés, s alaposabban vizsgálva nem helytálló.” (446.) Az adós szolgáról szóló példázat MünchK.-beli (24va) *m̃g fojtavala öt* adatával kapcsolatban a szerző azt fejt ki, hogy a hitelező nem akarhatta megfojtani adósát. Azt hiszem, ezt soha senki nem is gondolta, s A. MOLNÁRT is főleg az készíti ennek hosszas bizonygatására, hogy ő maga szószerint értelmezvén a latin imperfectum de conatu terminust, az igealakba a szándékosságot mindenképpen beleérti. Jóllehet, ha nem csupán a ma forgalomban levő gimnáziumi latin nyelvtankönyv meghatározását vesszük figyelembe, hanem a latin grammatikai szakirodalom megfogalmazásait is, azonnal kiderül, hogy az imp. de conatu a cselekvés befejezetlenségét, eredményre nem jutását fejezi ki, persze akkor is, ha a cselekvés valóban szádékos volt (mint szerintem a Tinódi-idézetben). Mindenesetre A. MOLNÁR csak a 'fojtogatta' igével értelmez, s a folyamatos múltnak csupán iteratív funkcióját látja az igealakban.

BÁRCZI másik példája a PéldK. 85: „*zjweben meg feflik* *vala* es olwada *fyralmakra*”. Ebben a kurzivált kifejezést BÁRCZI így értelmezi: 'majdnem meghasadt a szíve'. A. MOLNÁR ezt is visszautasítja, méghozzá a következő — meglepő — magyarázattal: „A *zjweben meg feflik* *vala* a magyar szöveg betoldása, megfelelője csak az elbeszélő múltú *olwada* *fyralmakra* igei szintagmának van, az azonban a latinban praeteritum imperfectumban áll. Ez viszont hathatott arra, hogy egy hasonló múlt idejű alak a magyar fordításba is bekerüljön.” (447.) Vajon nem nyakatekert egy kissé az a magyarázat, mely szerint a latinban használt praet. imp.-ot (*resolvebatur in lacrimas*) ugyan nem a neki megfelelő folyamatos (*olwad* *vala*), hanem a praes. perf.-nak megfelelő -á/-é jeles múlttal (*olwada*) adják vissza, mégis e n e k a praet. imp.-nak a h a t á s á r a teszik folyamatos múltba (*megfeslik* *vala*) azt az igét, mely a latin szövegből teljesen hiányzik?

A. MOLNÁR másik javaslata szerint a BÁRCZI-féle 'majdnem meghasadt a szíve' helyesebben így értelmezhető: a 'szíve hasadozott, a szíve megindult'. Ám azt hiszem, nemcsak mai nyelvérzékünk számára tűnik hitelesebbnek a nem gyakorító képzős *meghasad a szíve* vagy *megszakad a szíve* kifejezés, mint a (*meg*)*hasadozik*, (*meg*)*szakadozik a szív*, hanem a régiségből is inkább jegyezhetők fel ilyenek: NagyszK. 20: *Meghasadna az en zivem*; WinklK. 88: *Zywe*

meg hasad, mint hogy a *szív hasadozik*. A NySz.-ban egyetlen, szokatlan példa van: BodK. 23: *Éw ziue kette hasadoz. Meghasadozni* a kősziklák szoktak: WinklK. 85, JordK. 448, ÉrdyK. 8, ÉrsK. 58b. — Máig nincs *szíve szakadozik*, van ellenben *megszakad a szíve*, sőt *m a j d megszakadt a szíve* (bánatában), olyannyira, hogy ez utóbbi kifejezést *Majd(nem) megszakad a szíve* az ÉrtSz. külön is felveszi.

A BÁRCZI említette példákon kívül dolgozataimban (Az igeragozás a kései ómagyar korban. 1983., Latin hatás a XV—XVI. századi igeragozásban: Areális nyelvészeti tanulmányok. Szerk. Balázs János. 1983. 113—79) még jó néhány példa szerepel egy olyan csoportban, melyet azzal vezetek be, hogy a folyamatos múlt befejezetlen jellege teszi alkalmassá a $\emptyset + \text{vala}$ igealakot a cselekvés nem tökéletes teljesülésének, a meg nem valósult cselekvésnek az érzékeltetésére. A kódexekből a Jairus leányáról szóló történet idézhető. Jairus kéri Jézust (MüncK. 64va), hogy „bè menne o hazaba mezt onèki vala eg laña . . . z èz *meghalvala*”. A történetből kiderül, hogy a kislány csak *haldoklott*, még nem halt meg. — A csodálatos halfogásról olvassuk: MüncK. 59rb: „*Megszakad uala* ke o haloic”. De ezek után két hajó telik meg a kifogott halakkal, tehát a háló csak 'majd megszakadt'. — S újabb példák: A BodK. egyik történetében gyümölcstolvajokat fognak: BodK. 11: „az királ' . . . Kerdezni foga okot, de ok *meg mentik vala* magokat . . . De az királ' . . . mind kettöt halakra itele” (tehát csak 'próbálták menteni magukat', de nem sikerült). — A következő példa azért érdemes különös figyelmet, mert benne a *meghal vala* igealak semmiképpen sem adható vissza azzal, hogy 'haldoklott', mai kifejező eszközeinkkel csak a 'majd meghalt' felelhet meg neki. Heltai Krónikájában Bánk bán történetéről van szó, s a királyné öccsének Bánk felesége iránti szerelméről: 52v: "Eft igen kezde à királné aßzonnac az öcze fjeretni, anynyira, hogy *meg hal vala miatta*. A királné aßson meg erte eft: De kedueze az öczénec." A királyné öccse nem haldoklott, hanem majd meghalt a szerelemtől. Az igealak tehát ennek a kifejezésére is alkalmas.

A. MOLNÁR úgy ítéli meg, hogy „ABAFFYNak e mondatokat jobb lett volna . . . az előző csoportba besorolnia, amelyben a tartós, valamint az ismétlődő, szokásos cselekvést kifejezők vannak” (448).

Való igaz, hogy a fenti ígék jó része helyettesíthető volna egy gyakorító képzős ígével: *fojtogat*, *haldoklik*, *megszakadozik*, *mentegetőzik*. De köztudott, hogy a gyakorító képzőnek sem egyetlen funkciója, hogy iteratívva tegye az ígéket, hanem számos más jelentésárnyalattal módosíthatja az alapszót (D. BARTHA, Szóképz. 20—33; FÁBÓ KINGA: MNy. LXXIV, 453—64). Számunkra most e sokféle jelentés közül kettő igazán fontos: a *vereget*, *ütlegel*, *csókolgat* gyakorító képzős ígék valóban azt jelentik, hogy az alapigebebeli cselekvés többször megismétlődik, t ö b b s z ö r e r e d m é n y e s e n v é g b e m e g y (s a $\emptyset + \text{vala}$ igeidőnek ilyen funkciója kerül nálam az előző, A. MOLNÁRTól említett csoportba: JókK. 146: „egy zernyw farkas . . . embereket es azonhokat es: *megmaruala*” stb.).

De az is nyilvánvaló, hogy a *fojtogatta* nem egyenlő azzal, hogy 'többször (meg)fojtotta', a *haldoklik* nem 'többször meghal', aki *mentegetőzik*, csak 'próbálja menteni magát' stb. Aligha tagadható, hogy az utóbbi gyakorító képzős ígék nem csupán a cselekvés, történés huzamos, tartós voltát jelzik, hanem még egy fontos plusz információt közölnek: azt, hogy az alapige cselekvése, történése nem ment végbe, nem jutott célhoz, nem vezetett eredményre.

Ahogy el kell ismernünk, hogy a gyakorító képző is több funkcióban szerepelhet, s a gyakorítás, tartósság mellett (sőt éppen ezen értelme révén) rámutathat a cselekvés befejezetlen voltára s ennek folytán esetenként annak eredménytelenségére is, úgy a $\emptyset + \text{vala}$ típusú befejezetlen múltnak, mely ugyanúgy kifejezhetette az ismétlődést, tartósságot is (l. az előző JókK.-beli idézetet), lehetett a gyakorító képzőkhöz hasonló olyan szerepköre is, mely a befejezetlenség érzékeltetése révén a célhoz nem érést, az eredmény nélküliséget jelölte. A kódexekből az előbbieken felsorolt $\emptyset + \text{vala}$ időben álló példák jelentését ma vagy egy befejezetlenséget, a cselekvés nem tökéletes teljesülését jelző gyakorító képzős igével adhatjuk vissza, vagy a z e r e d e t i i g e k ö t ő m e g t a r t á s á v a l módosítószók segítségével, illetőleg körülírással fejezhetjük ki: *a háló csaknem megszakadt, a kislány már-már meghalt, a hitelező majd megfojtotta az adóst, a gyümölcstolvajok próbálták menteni magukat* stb. Vajon helyesen tesszük-e, ha az igeidőnek ezt a fontos többletjelentését megtagadva a $\emptyset + \text{vala}$ igealak ilyenféle használatára megpróbálunk szinte egyedenként, körülményes (olykor erőltetett) indokokat találni (alkalmi használat, stilisztikai szerep, egynem is így fordított latin igealaknak eredeti magyar szövegre tett hatása [!]), vagy helyes-e, ha egyszerűen besoroljuk, árnyaltabb megkülönböztetés nélkül a gyakorító funkció nagy kategóriájába őket? Én kitartanék eredeti csoportosításom mellett: ezek a meg nem valósult, eredményre nem jutó cselekvések, történések kifejezésének példái.

Számos adattal bizonyíthatjuk, hogy valóban a $\emptyset + \text{vala}$ igeidő játszik fontos szerepet e jelentésárnyalat kifejezésében. A NySz. igen sok mondatát sorolhatnánk fel bizonyosságául annak, hogy például a *meghal* ige valamennyi -ál/-é vagy -t jeles múlt idejű alakja mindig befejezett múltat jelent, sohasem 'haldoklott' jelentésű; de most csak két másik példára hivatkozom. Míg a fent idézett *megfojtja* *vala* alakot tehát úgy értelmezem, hogy 'fojtogatta, majd megfojtotta', addig a *megfojt* igének következő elbeszélő múltú alakja egyértelműen befejezett jelentésű: MünchK. 19rb: „Egèbi ke [a magvak] éfenèc a tuuiffècbè z a tuuiffec felnèuen^e z *megfoitac* azokat”. Míg a csodálatos halfogáskor használt *megszakad* *vala* *hálójok* kifejezését úgy értelmeztem, hogy 'majd megszakadt hálójuk', addig a KeszthK. elbeszélő múltban levő *megszakad* igéje valóban eredményre jutó történést fejez ki: 358: *Az halo meg zakada ees meg zabadwlank*.

A SzabV.-beli *Olíjha* *hasad volt* adattal kapcsolatban már HAJDÚ PÉTER figyelmeztetett rá grammatikai fejezetem olvasásakor, s igazat kellett adnom neki, és most A. MOLNÁRnak is abban, hogy az *olyha* szó lehetett (a NySz. tanúsága szerint is) 'fere, csaknem, majdnem' jelentésű. Így az igealaknak legfeljebb abban lehetett szerepe, hogy ezt a jelentést sajátos szerepkörével felőrésíthette.

Ami mármost a HB.-beli kifejezést illeti, arról A. MOLNÁR így ír: „Magam az eddigi vélemények áttekintése után is, a *turchucat mige zocoztia vola*-ra másfajta magyarázatot ajánlok.” (449.) Ennek lényege, hogy ez a sem a Bibliában, sem a Sermo Pray-kódexbeli latin megfelelőjében nem szereplő mondat szubjektív kitérő, s míg a HB. többi mondatának elbeszélő múltja mindig előbbre viszi a cselekményt, e mondat mellékkörülményt fest, s a benne levő *zocoztia vola* a latin praesens perfectum és praeteritum imperfectum főcselekményt, illetve mellékkörülményt festő viszonyított használatának hatására került $\emptyset + \text{vala}$ folyamatos múltú igeidőbe.

A kritikus mondatot — a HB. megannyi értelmezőjéhez hasonlóan — én is

a latintól független spontán magyar betoldásnak tartom. Egy magyarázó, értelmező betoldás ez az előző és következő, egymással szorosan összefüggő két mondat közé: „*el o3 gimilfnec halalut evec* . . . Num heon muga nec. ge mend w foianec halalut evec”. A Pray-kódexbeli latin Sermo ezt egyetlen mondatban mondja el: „*et in illo fructu et sibi et omni humano generi mortem comedit*”. A magyar szöveg megáll ott, hogy *és a gyümölcsben halált evett*”. Ezt a túlságosan elvont, közvetlenül nehezen felfogható dolgot próbálja — szerintem — a pap egyszerű hívei számára egyszerűbbé, érthetőbbé tenni, megmagyarázni. Mert hogy képzelhető el a „halált evés”? Úgy, hogy *o3 gimilfnec vl keferuv uola vize. hug turchucat mige zocoztia vola*. Nem mellékkörülményt festő, tudatos latinos időviszonyítás ez, hanem egy magyarázatként adott spontán magyar mondatnak természetes, a magyar nyelvszokásban gyökerező igeidő-használata. Szemantikailag nagyon is ötletesnek tartom A. MOLNÁR felfogását, hogy a *megszakaszt*-ba belejátszhat a *szaggat*, *megszaggat* igének ’megsebez, megmar’ jelentése is, de aligha hiszem, hogy egy nem latin mintán alapuló, mégis tudatos latinos időviszonyítás lenne az alapja az adott igeidőnek. Ha ennyire tudatosan, szinte „anyanyelvi szinten” beszélte volna a HB. szerzője a latint, akkor nem csúszott volna szövegébe az *odutta vola* oda nem illő, pedig az időviszonyításban s kódexeinkben az előbbi típusnál számtalanszor gyakrabban előforduló praeteritum perfectuma.

A *mige zocoztia vola* értelmezésével kapcsolatban a következő lapon egyetlen szakaszban A. MOLNÁRTól három megoldást is találunk: „Magam is jóval valószínűbbnek tartok azonban egy olyan magyarázatot, amely a *mige zocoztia vola*-ban nem teljesen befejezett, végbement cselekvést lát, noha én az igealaknak nem ezt a vonását hangsúlyoznám. Egyrészt gondolhatunk arra . . . hogy a legtöbb igeikötős ige folyamatos múltú alakja igen gyakran a múltban ismétlődő cselekvést fejez ki . . . *megszakasztgatta*, *megszaggatta* . . . Én leginkább ezekkel számolnék akkor is, ha a folyamatos múltú alakot itt nem elsősorban az iteratív cselekvés magyarázná, hanem a múlt idők latin hatású viszonyított használata.” (450.) Tehát A. MOLNÁR ugyan mégis elképzelhetőnek tartja a ’nem teljesen végbement’ cselekvés jelentését, de sem ezt, sem a gyakorító funkciót nem tulajdonítaná az igeidőnek, abban főként latin hatást lát. De akkor mi fejezi ki az általa is elfogadott gyakorító jelentést? Úgy látom, ezt a *szakaszt*: *szaggat* párok szinonimitásával hozza kapcsolatba. Nem tartom nagyon valószínűnek, hogy a *szakaszt* önmagában valaha is gyakorító lehetett volna, az *-sz* képzőbokr kifejezetten mozzanatos—kauzatív jelentésű nyelvtörténetünk folyamán (D. BARTHA, Szóképz. 46—7), s ha szinonimák is lettek a *szakaszt* és *szaggat*, az előbbi elsősorban a befejezettséget, az utóbbi a gyakoriságot jelenthette: 1789: „az ár víz annak Gattyát *el* nem *szaggatta* volna, de ha *elszakasztotta* is” (A. MOLNÁR példája: 452).

Felfogásomat — mely szerint a $\emptyset + \text{vala}$ alakú folyamatos múlt idővel nemcsak a tartós, szokásos, ismétlődő cselekvést, történést fejezte ki nyelvünk (pontos kategóriáit példatárral együtt l. fent említett dolgozataimban), hanem befejezetlen jellege alkalmassá tette az igeidőt a cselekvés nem tökéletes teljesülésének, a meg nem valósult cselekvésnek az érzékeltetésére is — a korábban említett példákon kívül az igeidőnek egy olyan szerepköre is bizonyítja, mely csakis az ’eredményre nem jutás, a végbe nem ment cselekvés’ jelentésén át értelmezhető.

Az új jelentés kialakulásának első fázisa leginkább az *akar vala* ígés mondatokban világlik ki: ezekben az ige jelentéstartalma a cselekvés végbementé-

nek kívánását, akarását jelzi, az igeidő viszont az eredményre nem jutást fejezi ki: Wathay: Önéletírás 544: *nem akar uala . . . el boczattnj, De en . . . ki menek az kapún*, 547: *nem akarok uala meg maradnom . . . de . . . le Czöndezethenek stb.* Minthogy az ige szemantikai tartalma és az igeidő jelentése egymást erősítik, nem véletlen, hogy BÁNHIDI is úgy találta: a XVII–XIX. sz.-ban a $\emptyset + \text{vala}$ igealak túlnyomó többségben az *akar* igével kapcsolatos (NytudÉrt. 12. sz. 14).

Mármost, ha a cselekvés valójában nem ment végbe, nem volt eredményes, ez a $\emptyset + \text{vala}$ igeidő, a mai feltételes módnak megfelelően, az óhajtott, de (a múltban) nem teljesült kívánságot is kifejezheti (akkor is, ha az igeidő jelentését nem az *akar* ige jelentése erősíti fel). S ez az új jelentés kialakulásának második, végső fázisa. Már a kódexekből elég tekintélyes példasor idézhető rá. S hogy a $\emptyset + \text{vala}$ igeidőnek ez a szerepköre a magyarban önállóan kifejlődhetett, mutatja az, hogy a latin megfelelő éppen nem praeteritum imperfectumot tartalmaz: JókK. 74: „mýkoron ez lyanok . . . tertenekuolna zent Clarahoz: mondanak: *vajha velewnk yewheczuola* [‘jöhetnél volna’] Dragalatos clara azoný” : . . . utinam *potuisses esse nobiscum*. — A korábban emlegetett adós szolgát feddi meg így az ura: MünchK. 24vb: „nède teneked es *kegèlmèzned kel uala* [‘kellett volna’] è te fèled zolganac” ~ JordK. 412: „nem de *yllyk vala* [‘illetett volna’] teneked es yrgalmaznod” : . . . *oportuit misereri*. (Az *oportebat* praet. imp.-át már egyenesen feltételes móddal fordítja a MünchK. 106vb: „*kellèné* onèki halottaibol fèlkèlni”). — A következő példában a tanítványok méltatlankodnak azon, hogy egy asszony drága, értékes kenetet önt Jézus fejére: MünchK. 32rb: „èz *èladathaticuala* lokon z *adathaticuala* zègènece” [‘eladathatott volna’, ‘adathatott volna’] : . . . *potuit venundari . . . dari*. Különösen érdekes a JordK. fordítása, mely a feltételes módot is használja: 438: „Merth *el adathattatyk vala* ez, es zeghenyeknek *adathatot volna*”. — A SzékK. egy alkalommal éppen egy latin feltételes módot tesz át $\emptyset + \text{vala}$ igealakra, s ez különösen szépen igazolja az igeidő sajátosan magyar jelentését: SzékK. 67: „nem akarok megh adny ön magokat, *hoq yrgalmaffagot ñernekwala* az tñ zyneteknek elötte” ~ BécsiK. 32: „. . . *hog izgalmaffagot lelnenec*. . .” : *ut invenirent misericordiam*. — GuaryK. 89: „ha adam magat binofnec *vala vala* [‘vallotta volna’] iftè neki meg bolatta volna az tñrentorefnec binet”, 109: „azoknakac fohha femit nē artottā, kik nabucodonozor kernalnac engettec, es ha az te neped neki *enged vala* [‘engedett volna’], en kezeimet v ellenoc *fel nē emelom vala* [‘fel nem emeltem volna’]”, 127–8: „ha abfolonnac . . . zaiaba bekefeg volt vona fohha attanac ellene nē tamadot volna es v zornū halallal *meg nē hal uala* . . . tehát vmmagat *fel nē acazia vala*”. — TelK. 340: „ha te gonoz lean ez oraban az mariat nem *neuezed vala* Tahat yme en legottan *meg zakaztom vala* a te nyakadat”.

Egyik adat sem helyettesíthető a $\emptyset + \text{vala}$ igeidő egyetlen egyéb funkciójával sem. S nem lehet őket egyszerűen múlt időknek sem tekinteni, csakis feltételes múltnak (akkor is, ha ma lehetőség van ezeknek kijelentő mód jelen idővel való kifejezésére is).

Nem lehet véletlen, s e funkciónak (mely az eredményre nem jutás szerepköréből nő ki) belső magyar kialakulását bizonyítja az is, hogy a tőlem vizsgált XVI. századi levelekben a $\emptyset + \text{vala}$ igealaknak ez a legerőteljesebb szerepköre (több mint 50% ezt fejezi ki): 1526: „soha nem erthethem okath . . . hogh kegyelmed senkit ide nem kylde, engem kegyelmed egh jambor solgaja ide kyldessewel *megh tystesseytheth vala* [‘megtisztelhetett volna’] . . . mind kez volnak oda amnom [!] csak te kegyelmed ne *kyssebeyth wola* [‘kisebbített volna’] engem ewel” (LevT. I, 3); 1561: „Nagý Ziuem Zerinth *Megekha vala* oda [‘men-

tem volna'] . . . De azen Nagy dolgaim mia nē leheťe'' (Dunántúli missilisek 22), 1575: „Lattia Isten örömeťt *megh varom vala* ['megvártam volna'] :Ndat de . . . Nem merek kélnű'' (i. m. 51); stb.

Végűl egy csokor a székelű nyelvűjárások műlt századi s mai, az előbbiekhez hasonló funkciójű $\emptyset + \textit{vala}$ igealakjai közűl.

Kívánság, óhaj kifejezésére éppűgy megtaláljuk ezt az igeidűt, mint a nem teljesűlt cselekvűs érzékeltetésére, arra, amit a köznyelv feltételes móddal adna vissza.

BUDENZ adatai közűl néhány: *Bár elhozza vala a' kulcsot. Bár hon lesz vala, még jobb lett volna. Nem jól tette, így kell vala tennie.* Stb. (MNyszet. V, 355, 356). — ERDÉLYI adataiból: *Fel ős tészēm vala a kalapot, de nem mertem. Bár ott keresi vala!* Stb. (MNYTan. I, 79). — CSŰRY moldvai csángó példái közűl néhány: *Ha a kántor ott lesz vala, kevesebbē eszűnk vala. Ha három nappāl hamarabb jűvők vala, lábra tesz vala.*

Székelű származásű íróink ugyanígy használják. Benedek Marcell Wilhelm Meister fordításából való a következű mondat: „Ha gondolhattam volna... hogy . . . egy kedvesebb istenség jó el . . . mennyivel szebb fordulatot *vesz vala* költeményem.” (Európa [1983.] 34). Tamási Árontól tucatjával idézhetnűnk feltételes jelentésű $\emptyset + \textit{vala}$ igeidejű példákat: Hazai tűkűr (Szépirodalmi, 1954.) I, 52: „szerette volna, *ha én segítēk vala*”, 148: „mintha . . . táncra *akar vala* ugrani”, 28: „Neki is jobb lett volna, ha nem *vár vala* ilyen sokáig” stb, stb.

Ha a $\emptyset + \textit{vala}$ igeidűnek az óhajtást, a kívánságot, a *m e g n e m v a l ó s u l t* feltételt jelentű funkciói ily gazdagon illusztrálhatók már a kódexekből, a XVI. századi beszűlt nyelvűből s a mai nyelvűjárásokból is, aligha tagadható, hogy ezek a jelentések az igeidűnek éppēn a cselekvűs befejezetlenségűt, eredményre, célhoz nem jűtását kifejezű jelentéséből sarjadtak, azokból, melyeket a MÉSZÖLY- és BÁRCZI-féle példák is illusztrálnak, s melyek számát néhányval magunk is megszaportottuk.

E. ABAFFY ERZSÉBET

Mikor kezdték a Bibliát nyelvűnkre fordítani?

I. Mint tudjuk, a legrégibb ránk maradt bibliafordítás, az úgynevezett Huszita Biblia, amely az Őszűvetség egyes könyveinek, valamint az újtestamentumi evangéliumoknak magyar tolmácsolatát tartalmazza, 1416—1439 között keletkezett. Kérdés azonban, hogy voltak-e, lehettek-e ennél korábbi magyar bibliafordítások is. Ilyen terjedelműek aligha, de az véleményem szerint nagyon valószínű, hogy a Biblia egyes részeit, különösen azokat, amelyek szentbeszűdek és más egyházi szűnoklatok magyar nyelvű megalkotásához mint textusok kiindulópontul szűgáltak, már sokkal korábban kezdték nyelvűnkre fordítani. Ennek bizonyosságát látom két legrégibb összefűgű magyar szűvegemplékűnk, a Halotti Beszűd és az Ómagyar Mária-Siralom egyes kifejezéseiben is, amelyekrűl alább lesz szű.

Már korábban is szóba került, hogy a hazai hittérítűknek kezdettűl fogva kellett magyar nyelvēn is beszűdeket tartaniuk, s ennek során a Biblia egyes részleteit anyanyelvűnkűn kellett megismertetniűk hallgatűikkal. Ezért „a bibliafordítás első kísérletei az első nemzeti nyelvű egyházi beszűdek keretében jelentek meg” (SZERECZ A. IMRE, Kódexeink párhuzamos szentírási tőre-

dékei. Bp., 1916. 4). Hivatkozni lehetett az 1105-ben vagy 1106-ban Kálmán királyunk idejében tartott első esztergomi zsinat azon határozataira is, amelyek előírták, hogy a nagyobb egyházakban minden vasárnap magyarázandó a népnek az evangélium, az epistola és a hitvallás, a kisebb egyházakban pedig a hitvallás és az úri imádság. Mivel pedig ez a rendelkezés félreérthetetlenül a népre vonatkozott, „a fejtegetés csak a nép nyelvén, tehát magyarul folyhatott. Minthogy továbbá a zsinat az evangéliumot, az epistolát és az Úr imádságát magyaráztatja az egyház papjaival, e szentírásbeli darabok magyarázgatása legalább valamelyes fordításukat föltételezi” (i. m. 5). De van hiteles adatunk arra nézve is, hogy már a XIII. század második felében volt magyar fordítása a Biblia egyes részeinek. MEZEY LÁSZLÓ már több mint három évtizeddel ezelőtt felhívta a figyelmet arra, hogy Garinusnak, a párizsi dominikánus rendfőnöknek kétségkívül hiteles latin tudósítása szerint Árpádházi Szent Margit „per totam quindenam ante Pascha occupabatur in memoria Domini-
cae Passionis et historiam passionis sibi legi vulgariter faciebat et exponi”, vagyis „a húsvét előtti teljes két hétben az Úr szenvedésének emlékezetével foglalkozott, és a szenvedés történetét anyanyelvén olvastatta fel magának és megmagyaráztatta” (idézi: MEZEY LÁSZLÓ, Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. Bp., 1955. 91). Ebből a feljegyzésből is az tűnik ki, hogy már Margit (1242—1271) idejében feltétlenül volt magyar tolmácsolata a Biblia egyes, liturgiai szempontból fontos részeinek.

De más körülmények is erre mutatnak. Így mindenekelőtt a XIV. század közepe táján lejegyzett Königsbergi Töredékek olyan sorai, amelyek egyes, hasonló rendeltetésű bibliai szövegek igen korai magyar tolmácsolataira engednek következtetni. Ilyenek: „iduzleg || [ma]lloftual teles vr te veled wagon aldut uog te. mend || elevl ef te mihudnec gumulch[e]” (ÓMOLV. 185). Ez a rész úgy tekintendő, mint a katolikus liturgiában régtől fogva fontos szerepet játszó angyali üdvözllet legrégibb ismert magyar tolmácsolata. Mint tudjuk, ennek szövegét az egyház Lukács evangéliumának Vulgatabeli latin fordításából kiindulva az angyal üdvözlő szavaiból és Erzsébet köszöntéséből szerkesztette. A mintául szolgáló latin szövegrészek a Vulgata szerint a következők: Luc. 1, 28: „Ave gratia plena; Dominus tecum; benedicta tu in mulieribus”, valamint uo. 1, 42: „Benedicta tu inter mulieres, et benedictus fructus ventris tui”. Idézett összeállításában SZERECZ megállapítja, hogy e verseket kódexeink, a MünchK. és a JordK. teljes evangéliumfordításán kívül öt különböző alakban és alkalommal fordítják, mégpedig 1. az annuntiatio és visitatio evangéliumában, 2. mint imádságot és antifónát, 3. egyházi éneken, 4. az üdvözllet alap gondolataiból kiinduló másfajta imádsággá vagy imádságmagyarázattá alakítva, 5. a Szent Szűzről szóló prédikációkban és elmélkedésekben idézetek gyanánt. (SZERECZ i. m. 22.) Ez a felsorolás is jól mutatja, hogy az ilyen nevezetes bibliai részleteket nálunk is milyen gyakran és milyen sokféle módon használták fel különféle egyházi célokra készült szövegszerkesztményekben.

Nemrégiben közzétett, igen alapos monográfiájában TARNAI ANDOR kritikátörténeti szempontból elemezve legrégibb bibliafordításainkat, azt emelte ki, hogy ezekre nézve bajos volna egyetlen írásos szöveghagyományt föltételeznünk, mivel „a szövegállandóság időtartama a Biblia esetében is egy-egy kódex használatának tartamára és helyére szorítkozott” („A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp., 1984. 248). Ehhez a megállapításhoz kapcsolódva, TARNAI e művéről írt recenzióm-

ban magam is kiemeltem, hogy „olyan kötött textusoknak, mint a Miatyánk, az Apostoli Hitvallás vagy a Tízparancsolat legrégibb ismert magyar tolmácsolatai, mint azt már Tarnai előtt is felismerték, a ránk maradtaknál sokszor jóval régibb szövegváltozatok meglétét sejtetik, s azok, akik e szövegeket lejegyezték, a szóbeliségben már jóval korábban is járatos alakokat rögzítettek” (Irtört. 1985. 666).

Igen archaikus az anyagi üdvözlőnek a KT.-ből idézett fenti szövege éppúgy, mint a Miatyánknek a MünchK.-ben olvasható magyar tolmácsolata is, amelyben egyetlen névelő sincs, s egyéb tekintetben szintén számos régieséget mutat, mint erre már DÉCSY GYULA is felhívta a figyelmet. (Der älteste ungarische Text des Vaterunsers: Orbis scriptus. Dmitrij Tschizewskij-Festschrift. München, 1966. 155—61. DÉCSY szerint a legrégibb szóbelileg terjedő magyar Miatyánk talán a XI. század elejéről való; vö. TARNAI i. m. 294 54. jegyz.)

Hogy pedig a Biblia egyes részeinek egymástól függetlenül már a legrégibb ismert fordítások előtt is voltak tolmácsolatai anyanyelvünkön, annak kétségtelen bizonyítékai a SZABÓ T. ATTILÁtól 1957-ben nagy gonddal közölt és kitűnően magyarázott Marosvásárhelyi Sorok is, amelyek — mint tudjuk — a Királyok II. könyve 17. része 8—10. versének „nagyon összevont, szabad tartalmi összefoglalását” nyújtják. Mivel pedig e szövegemlékünket jeles közzétevője szerint bő számítással is „a XV. század első negyedében keletkezettnek” tekinthetjük (MNY. LIII, 339), e fordítást mindenképpen korábban jegyezheték le, mint a Müncheneri Kódexbeli négy evangéliumét, mivel az utóbbi, mint közismert, 1466-ból való.

Mindebből véleményem szerint joggal következtethetünk arra, hogy a Biblia egyes részeit — főleg liturgikus célokra — nagyon régen, föltehetőleg már a XI. század elejétől kezdték magyarra fordítani. Erre következtethetünk a HB. és az ÓMS. alább idézendő szókapcsolatainak elemzése alapján is.

2. A Halotti Beszéd és Könyörgés, mint tudjuk, egy 1192 után megkezdett és 1203 előtt befejezett latinul írt misekönyv 154a lapján olvasható. Maga a PRAY GYÖRGYről elnevezett kódex liturgikus értelemben nem volt teljes misekönyv, mivel a misének csak egyes részeit tartalmazó sacramentariumot másolták belé. Mégis ez az egyetlen ismert Árpád-kori magyarországi sacramentarium (ÓMÖlv. 5). Az elmúlt évtizedekben vita folyt arról, hogy e kódex milyen eredetű. P. RATKOŠ szerint világi papság köréből származik, és nem szerzetesi, bencés jellegű (Száz. CII [1968.], 941 kk.). Ezzel szemben MEZEY LÁSZLÓ nyomós érvekkel mutatta ki, hogy e kódex nem tankönyv, mint RATKOŠ vélte, s hogy számos részlete határozottan bencés kolostorra mutat. A mi szempontunkból fontos MEZEYnek az a megállapítása is, hogy a kódexet eléggé hanyagul másolták, s hogy a HB. szövege megvolt már az eredeti kódexben is, amely Vácott készült, bár az is lehet, hogy csak később Jánosiban került a másolatba. A keresztesítés, az esketés és a temetés az egyháznak nálunk is kezdettől fogva fontos pasztorizációs szertartásai voltak, s a Halotti Beszéd, amelyet e kódexünk tartalmaz, az Árpád-kori ilyenmű gyakorlat fontos emléke. A temetési rítus MEZEY szerint része volt a régebbi sacramentariumok különféle fajtáinak is. A világiak temetését szabályozó rendelkezések s velük kapcsolatosan az elmondandó halotti beszédek magyar szövege már a váci mintapéldányban is megjelent (MKsz. LXXXVII [1971.], 109 kk.).

Bizonyos, hogy az Árpád-kori temetési szertartások során elmondott halotti beszédek megszerkesztői gyakran merítették a Jelenések Könyvének 21. részéből, mely az új égről és új földről, valamint a mennyei Jeruzsálemről szól. Itt arról is olvashatunk, hogy mi lesz a sorsa az utolsó ítéletkor a különféle bűnösöknek, akikre majd a feltámadás helyett a második halál vár. A Jelenések Könyvét a Pray-kódex rendelkezései szerint a húsvétől pünkösdig terjedő időszakban kell olvasnia a papoknak, s egyházi beszédeiket is innen vett szövegrészletek alapján kell megszerkeszteniük (328). Így tehát az Újtestamentum e részének az egyházi liturgiában kimagasló szerepe volt. Ezt fontos figyelembe vennünk, mert a HB. egy vitatott helyének helyes értelmezéséhez véleményem szerint csak így juthatunk el.

SZERECZ említett művéből megtudhatjuk, hogy a Jelenések Könyve szóban forgó részének magyar tolmácsolata több kódexünkben is megtalálható. Az eredeti latin szöveg, amely a mi szempontunkból különösen fontos, a Vulgata szerint a következő: Apoc. 21,8: „Timidis autem et incredulis et exsecratis et homicidis et fornicatoribus et veneficis et idololatrīs et omnibus mendacibus, pars illorum erit in stagno ardenti igne et sulphure: quod est mors secunda” ~ NagyszK. 174—5: „A gónaftol felőknec, es a hitőtlenőknec, bynben lakozoknac, gílkofoknac, főtelmefőknec, gonoz pelda adoknac, Balvan ymadocnac, es mindőn hazugoknac ű r e z ő c lezen attoba attűzbe, es az zurogba, es a kenkőbe, ki mafod halal”; CornK. 244: „Ennek felette ez illyen embereknek vagyon pokolbely es evrdevgy rutlag. kyrevl vgy mond zent ianos latafarol valo kevyuenek huzon egyed rezeben. Az fertezeteknek r e z e vagyon az egev tevznek es keenkevnek allo tauaban”. (Vö. SZERECZ i. m. 151.) De a DöbrK. 388, valamint az ÉrdyK. (Nytár. IV, 214—6) szövegeinek megszerkesztői is hivatkoznak erre az újtestamentumi helyre.

A figyelmes olvasónak nyomban feltűnhet, hogy az idézett latin szövegnek kulcsszava a *pars*, amelynek magyar tolmácsolata *rész*. A későbbi bibliafordításokban is rendre megtalálhatjuk az utóbbit. Károlyi Gáspár 1590-ben közreadott vizsolyi biblijájában a fenti rész magyar tolmácsolata a következő: „Az félmeseeknek pedig, és hitetleneknek, és átkoztaknak, gyilkosoknak, paráznáknak, bővős bájosoknak, bálványimádóknak, és minden hazugoknak az ő részek a tűzzel és kénkövel égő tóban lészen, melly az másik halál”. Eszerint a bűnösökre osztályrészükként, örökségükként az utolsó ítélet napján a fentebb leírt büntetés, mint második halál (= *mors secunda*) vár! De mi okozta első halálukat, vagy más szóval: miért lettek r é s z e i, osztályosrészei az első halálnak? Az, hogy Ádám, az első ember bűnbe esett, mint ezt a HB. is elmondja, s hogy mi, esendő emberek mind ahhoz, vagyis a halálhoz járók vagyunk, mert r é s z e i vagyunk a bűnös emberiségnek!

Ebből az okfejtésből pedig szükségképpen következik, hogy bűnbeesése miatt már az első ember r é s z e (= *pars*), vagyis részese, osztályrészese, örököse lett a halálnak, a pokol minden nemének, vagyis fajzatának. Ha viszont ez így van, akkor a HB. sok fejtörést okozó, rejtélyes *feze* szava nem más, mint egyszerű elírás, közönséges tollhiba *reze* (= *része*) helyett.

Ezt a magyarázatot támogathatja az is, hogy a HB. szövegében később ismét felbukkan ez a névszó, amikor a Jelenések Könyvéből fentebb idézettek szellemében a halotti búcsúztatót mondó pap Istentől azt kéri, hogy a temetendő bűnösnek bocsássa meg minden vétkét, szabadítsa meg a pokol kínjaitól, vezesse a mennyországba, és adjon néki „mend iovben *reze*”. Ez a kívánság pedig a fentiek szerint úgy értendő, hogy a halott, akinek bűnös emberi

voltánál fogva a halál és a pokol részesének kellene lennie, bűneinek bocsánata után a mennybéli javak *r é s z e, o s z t á l y r é s z e s e* legyen. Egyébként a Pray-kódexben leírt halotti búcsúztatók latin szövegeit tanulmányozva egy helyen magam is rábukkantam az alábbi mondatra: „et *p a r t e m* habeat in prima resurrectione” = ’és legyen *r é s z e* az első feltámadásban’.

A Vulgata latin szövege alapján készült konkordanciákat forgatva könnyűszerrel állapíthatjuk meg, hogy a *pars* igen gyakran szerepel ’osztályrész, örökség’ értelemben a szóban forgó latin fordításban. De mielőtt néhány ilyen bibliai helyet idéznénk, lapozzuk fel Vergilius Aeneisének második énekét, ahol is az első sorok arról szólnak, hogy Aeneas Dido kérésére hogyan kezdi a trójai háborúra való fájdalmas visszaemlékezéseit: „infandum, regina, iubes renovare dolorem. | Troianas ut opes et lamentabile regnum | eruerint Danaï, quaeque ipse miserrima vidi | et quorum *pars magna* fui, quis talia fando | Myrmidonum Dolopumve aut duri miles Ulixi | temperet a lacrimisū” (Aen. II, 3–8) = „Szörnyű sebet kívánsz ismét feltépni királynő. | Azt akarod, nyomorunk érezzem ujólag, amelyben | volt *r é s z e m* nagyon is, mit láthattam: hogy alázza | Trója siratni való, dús országát danaóknak | népe a porba. Ki tudná ezt könny nélkül idézni, | lenne Ulixés híve, dolops vagy myrmidon ámbár ?” (Lakatos István fordítása).

Ennek megfelelőleg a bibliai latinságban is az, hogy ’valaki valaminek a *r é s z e s e, osztályrészes*’, így hangzik: *aliquis est pars alicuius rei*. E sajátos szóhasználatnak igen jellemző példáját nyújtja az alábbi Vulgatabeli zsoltársor is: Ps. 15,5: „Dominus *pars* hereditatis meae, et calicis mei. tu es qui restitues hereditatem meam mihi” = Kár: Bibl. 543b: „Az WR az én örökségemnek és poháromnak *része*, te tartod az én *részemet*”. Lapszéli jegyzetében Károlyi felhívja a figyelmet arra, hogy e versszak így is érthető: „Te vagy nekem én *örökségem*, nem az idegen bálvány istenek” (uo.). De számtalan más hasonló példát is idézhetnénk, mind az Ótestamentum, mind pedig az Újtestamentum szóban forgó latin fordításában, amelyek mindegyike világosan mutatná, hogy e szemléletmód szerint az osztályrészes mint örökös mintegy része, részesé annak a viszonynak, amely az örökhagyó, az örökség és az örökös között jön létre. A *pars* névszó így jelölheti magát az örököst is, vö. Eccl. 17, 14–5: „In unamquamque gentem praeposuit rectorem; et *pars* Dei Israel facta est manifesta”, vagyis ’Minden egyes nép élére vezetőt helyezett, és Izráel lett Isten nyilvánvaló *r é s z e* (= örököse)’. A példákat még folytathatnám. De az idézett szövegrészekből is napnál világosabban tűnik elénk, hogy a Vulgata latinságában a *pars* jelentése ’rész, osztályrész, örökség’ éppúgy lehet, mint ’részes, osztályrészes, örökös’. Véleményem szerint ezt a nyelvhasználatot tükrözi a HB. fent tárgyalt, rejtélyes kifejezése is, amelynek eredeti formája csak ez lehetett: „és lőn halálnak és pukulnek *része* és mend ű nemének”. Ennek értelme pedig csak ez lehetett: ’és lőn a halálnak és a pokolnak és a pokol minden nemének, fájának *r é s z e, r é s z e s e, osztály r é s z e s e, örököse*’.

De persze okát is illik adnunk e magyarázatnak. Arra már korábban is felhívták a figyelmet többen is, hogy a HB. ebben a formájában nem lehet az eredeti fogalmazvány. Nyilván sokféle szóbeli halotti búcsúztató egyik írásban rögzített változata ez csupán. Arra ugyanis, hogy a ránk maradt szövegben fogalmazásbeli és egyéb hibák is vannak, nyomós érvekkel már többen is utaltak. SZINNYEI JÓZSEF szerint fogalmazásbeli hiba a szövegben *turchucat*, mivel *turchat* volna a helyes az előzmények alapján (MNY. I, 23). Ugyanó helyesen mondja itt azt is, hogy kimaradt az alany a HB. alábbi

mondatából: „Menyi miloftben terumteve eleve mív ifemucut adamut...” Az ennek megfelelő latin szövegben ugyanis ezt ovashatjuk: „Quanta gracia dominuf *deuf* gratificauerat primum adam patrem nostrum”. (ÓMOLv. 71.) De az sem lehet vitás, hogy hibás a szövegben a *szén* jelző írásmódja is, mivel a végéről lemaradt a *t*. Helyesen így kellett volna lennie a szövegnek: szent achfcin mariat”, mint ezt maga BÁRCZI is hangsúlyozza (A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése. Bp., 1982. 162, SZINNYEIRE és PAISRA is hivatkozva).

Kérdés azonban, hogy milyen szó vagy kifejezés maradhatott ki a fentebb tárgyalt mondatból, vagy hogy mi okozhatta a másolásbeli hibát. Véleményem szerint számolnunk lehet olyan magyar halotti búcsúztatóval, amelyben *halálnak része* helyett *halálnak fia* állhatott, *pukulnek része* helyett pedig *pukulnek fajzata*. Az előbbire számos példát idézhetnék. A NySz. adatai szerint a régiségben *fiai* gyakran annyi, mint 'részesei'. Kódexeinkben a Vulgata szóhasználatának megfelelőleg igen gyakoriak a *halál fia*, *világosságnak fiai*, *haragnak fiai*, *veszedelemnek fiai*-féle szókapcsolatok, amelyek mindegyike az idézett latin bibliafordításban sűrűn felbukkanó *filius* (*alicuius rei*) kifejezés magyar tükörfordítása. A sok idézhető szövegrészlet közül legyen elég itt az alábbi közlése: 1 Reg. 20,31: „Itaque jam nunc mitte, et adduc eum ad me, quia *filius mortis* est” = Kár: Bibl. 264a: „Azért küldj érötte mingyárást, és hozzák ide énhozzám, mert *halálnak fia*”. A *halál fia* szókapcsolat, mint tudjuk, népmeséinkben is gyakori. Az ezekben elhangzó fenyegetésekben rendszerint arról mondják, akinek azonnal meg kell halnia, mert mindjárt megölik (vö. O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások. Bp., 1966. 262). De ne feledjük, hogy *Halál-fiai* a címe BABITS 1927-ben közzétett legnagyobb regényének is, amelynek címválasztásáról a Bibliát kitűnően ismerő szerző ezt írja Mikes Lajoshoz intézett levelében: „Halál fiai... úgy tűnik föl, hogy ez a legalkalmasabb cím. Halál fiai: ez vonatkozhatik a háború előtti kor gyermekeire, az egész háború előtti Magyarországra; de vonatkozhatik általában az emberekre is: mert nem vagyunk-e mindannyian a halál fiai?” (idézi: Magyar Irodalmi Lexikon. Bp., 1963. I, 72).

De nemcsak a *halál fia*, hanem a *pokol fajzata*, *pokolfajzat*-féle szókapcsolatok is régóta gyökeret vertek nyelvünkben, nyilván a bibliai latinság hatására. A *pokolfajzat* szókapcsolatot Jókainál is megtalálhatjuk (vö. ÉrtSz. V, 782). Mivel a *fajzat* névszó, mely MÉSZÖLY szerintem teljesen meggyőző magyarázata szerint végső soron a *fiú* származéka, ősi eleme szókincsünknek, hiszen 1405 körüli időktől kezdve vannak rá adataink, könnyen lehetséges, hogy már a HB. lejegyzésének idején meglehettek nyelvünkben a *pokolfajzat*, *pokolnak fajzata*-féle szókapcsolatok régi előzményei. Az sem lehetetlen, hogy a *halál fia*, *pokol fajzata*-féle kifejezések az ekkori halotti búcsúztatókban is sűrűn szerepeltek, s meglehettek olyan szövegelőzményekben is, amelyek rossz-szul sikerült sűrítményét olvashatjuk a HB. ránk maradt szövegében. S így az is elképzelhető, hogy ezekre gondolva jegyezte le a HB. szövegének másolója tévedésből a *feze* szóalakot, *reze* helyett, a *halál fia* és *pokol fajzata*-félék *f*-jének tudatában lévő hatása nyomán. De egyébként is könnyen összetéveszt-hette az *f* és *r* betűket, különösen ha olyan szöveget másolt, amelynek lejegyzője ezeket igen hasonló módon írta.

A *feze* tehát hibás lejegyzés folytán nyerte el ezt az alakját. Az eddigi magyarázók tévedtek, amikor úgy vélték, hogy ennek értelme 'fészke', 'fizet-sége' vagy 'zsoldja', vagy hogy helyes olvasata *feje*, mint ezt legutóbb A. MOLNÁR FERENC állította, egyébként igen értékes közleményében, amelyből igen sokat

tanultam, s amely nélkül jelen fejtegetéseim megírására sem kerülhetett volna sor (vö. MNy. LXXXII, 189).

A mi szempontunkból mindebből az a legfőbb tanulság, hogy már a HB. szövegelőzményeinek megalkotása idején kellett lennie többféle magyar bibliafordítási kezdeménynek, értve itt azon bibliai latin szövegrészleteket, amelyeket liturgiai szempontból feltétlenül tolmácsolni kellett anyanyelvünkön.

3. Ugyanerre a következtetésre kell jutnunk második legfontosabb összefüggő szövegemlékünk, az ÓMS. alább tárgyalandó sorainak elemzése alapján is. Ezek a következők: „Vylag uilaga | viragnac uiraga” (ÓMOLv. 127). Az nyilvánvaló, hogy e két sor az alábbi két latin szókapcsolat művészi tolmácsolata: „Flos florum, dux morum”. (Ezeket l. i. m. 129 2. jegyz.) Arra már egy hozzászólásában röviden PAIS is utalt, hogy a *Vylag uilaga* szókapcsolat mintája János evangéliumának egy nevezetes helye, amely a Vulgatában latinul így hangzik: „Ego sum lux mundi . . .” (Ján. 8,12). De bibliafordításaink legrégibb szövegeinek e kiváló ismerője ugyanitt megjegyezte azt is, hogy az idézett latin szövegrészlet ránk maradt legrégibb magyar tolmácsolata, mely tudvalévólag a Müncheneri Kódexben található, szembevetően egyezik az ÓMS. említett szókapcsolatával: MünchK. 93va: „Esmég azért beszéle őnekik Jézus mondván: Én vagyok e világnak világa: ki követ engemet, nem jár setétekben, de vallja életnek világát” (vö. Müncheneri Kódex [1466]. Bp., 1985. 296, DÉCSY GYULA olvasata alapján). De mint PAIS ugyanitt megjegyezte, szerepel e szókapcsolat az említett evangéliumi szövegrészletben valamivel később is, vö. Ján. 9,5: „ . . . quamdiu sum in mundo, lux sum mundi”, ami a Müncheneri Kódexben magyarul így olvasható: „Mennye ideiglen e világban vagyok, e világnak vagyok világa” (95a, DÉCSY GYULA olvasata szerint). PAIS azonban annak idején beírta ennek a feltűnő egyezésnek rövid említésével, s nem fejtegette tovább ennek kapcsán azokat a mélyebb okokat, amelyek ezt létrehozták (vö. Ethn. LXXXII [1971.], 366).

Kérdés, hogy az ÓMS. szövegének költői tehetséggel oly gazdagon megáldott, ismeretlen magyar megalkotója miért éppen ezt a kifejezést illesztette költeményének e helyére. Könnyű ezt megmagyaráznunk, ha arra gondolunk, hogy olyan tömör bibliai szókapcsolatot kellett felhasználnia, amely alakjára nézve birtokos jelzős szerkezet, jelentésére nézve pedig többé-kevésbé megfelel a fentebb idézett latin mintában olvasható *dux morum* kifejezés értelmének. Az utóbbinak a jelentése bővebben kifejtve körülbelül ez: 'az erkölcsös élet útjára vezérlő kalauz'. De lényegében véve Jézus is ezt mondja magáról a fentebb idézett első evangéliumi részben, hangsúlyozva, hogy mivel ő e világ világossága, világító fáklyája, ő mutatja a helyes utat, s ezért aki őt követi, „nem jár setétekben, de vallja életnek világát”, mint a Müncheneri Kódexben olvashatjuk. Jézus tehát eszerint a helyes, erkölcsös útra vezérlő kalauz, mivel ő a *világ világa, lux mundi*, ahogy az evangélium szövege s ennek fentebb idézett legrégibb magyar tolmácsolata mondja.

Mármost nyilvánvaló, hogy ez a feltűnő egyezés semmiképpen sem lehet merő véletlen. Egészen bizonyos, hogy az ÓMS. költője az említett sor megalkotásakor a fenti magyar szókapcsolat ismeretében formálta így szövegét, miközben nemcsak gyönyörű rímpárt sikerült kimunkálnia, hanem eredetijének mondanivalójához is lényegében véve hű tudott maradni.

Persze mondhatná valaki, hogy a Müncheneri Kódex eredeti szövegének fordítója azért tolmácsolta így az említett latin birtokos jelzős szerkezetet,

mivel akkoriban a hosszabb *világosság* származék még nem volt meg nyelvünkben, s így nem is lehetett volna más választása. Ez azonban tévedés, mivel — mint ez SZABÓ T. ÁDÁM kitűnő szótári összeállításából nyomban kitűnik — János evangéliumának e magyar tolmácsolatában, nem messze az idézett helytől, ezeket olvashatjuk: „Míglen világot vallatok, higgyetek az világba, hogy legyetek *világosságnak* fiai” (Ján. 12,36).

De ne feledjük azt sem, hogy a későbbi bibliafordításokban a szóban forgó evangéliumi szövegrészletek latin *lux mundi* szókapcsolatának magyar tolmácsolata mindig *világnak világossága*, s hogy a *világnak világa* szókapcsolat bibliafordításainkban csak egyetlen egy helyen, mégpedig a Müncheneri Kódexben szerepel. Mivel azonban — mint láttuk — rövidebb formában, *világ világa* alakban ugyanez a birtokos jelzős szerkezet az ÓMS. idézett helyén is előkerül, ennek csak az lehet az oka, hogy régtől fogva, jóval az ÓMS. és a Müncheneri Kódex szövegének lejegyzése előtt a hazai magyar liturgikus szövegekben szerepelnie kellett e szókapcsolat közös előzményeinek. Véleményem szerint ez is azt bizonyítja, amit fentebb már állítottam, hogy a Biblia egyes részeit igen korán, már 1200 előtt nyelvünkre fordították.

BALÁZS JÁNOS

A területi nyelvváltozatok fonetikai—fonológiai leírásának problémái

1. Az utóbbi évtizedekben a nyelvészeti kutatómunka strukturális változásainak egyik szembeötlő következménye az, hogy jelentős mértékben megnőtt az érdeklődés az élő nyelv iránt, azon belül is kiemelten fontos kutatási téma lett a beszélt nyelv. Jól tükrözi ezt az átalakulást az a tény, hogy az MTA Nyelvtudományi Intézetében élő nyelvi kutatócsoport alakult, amely két témakörben tevékenykedik: a magyar köznyelv beszélt változatának vizsgálata, különös tekintettel a budapesti nyelvhasználatra és a területi nyelvváltozatok, regionális köznyelvek, nyelvjárások tanulmányozása. Kétségtelenül ez utóbbinak van nagyobb hagyománya, hiszen a magyar nyelvjáráskutatás mintegy másfél évszázados múltra tekint vissza, és a regionális köznyelvek tanulmányozása terén is értünk el szerény eredményeket (l. Tanulmányok a regionális köznyelvviség köréből. Szerk. IMRE SAMU. Bp., 1979. NytudÉrt. 100. sz.). Ennek ellenére a területi nyelvváltozatok leírása, grammatikai rendszerük modern szempontú feldolgozása számos problémát vet föl, olyan feladatok állnak előttünk, amelyek megoldásához számos kísérletre, útkeresésre van szükség. Ezt a tényt elég világosan fölismerték a szakterület kutatói, megújító, új módszereket követelő nézeteiket ki is fejtették nemrég a Szombathelyen tartott dialektológiai szimpozionon. (L. VEAB Értesítő II. 1982. Szerk. SZABÓ GÉZA és MOLNÁR ZOLTÁN.)

Most, amikor az MTA Nyelvtudományi Intézete az OTKA (Országos Tudományos Kutatási Alap) keretében több vidéki kutatóhely, egyetem és főiskola bevonásával nagyobb szabású vizsgálatot indít el egyes régiók nyelvhasználati sajátságainak földterítésére, elengedhetetlenül szükségessé vált, hogy közös erőfeszítéssel föltárjuk a nyelvi részrendszerek kutatásának módszertani problémáit. Megoldást kell találnunk a fonetika, a fonológia, a morfológia, a

lexika és a szintaxis jelenségeinek racionális leírására, de a szegmentális szinten túlmenően a hangsúly, a hangletetés, a szünet, a beszédtempó és a dinamika dialektális színezetű eltéréseinek fölmérésére is. Ebből a célból a szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, a Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem és a Szegedi József Attila Tudományegyetem kutatóinak bevonásával 1986. jún. 19-én tanácskozást rendeztünk az MTA Nyelvtudományi Intézetében elsőként a fonetikai-fonológiai nyelvreírás problémáiról. Azért vettük előre a grammatikai rendszernek ezt a részletét, mert köztudomású, hogy a magyar nyelvjárások hangtani téren mutatják a legnagyobb változatoságot, a nyelvi regionalitás még ma is fonetikai-fonológiai szinten jelentkezik a legszembetűnőbbben. A hangtani jelenségeknek ugyanis az a sajátossága, hogy többnyire tömeges az előfordulásuk (pl. az *a* illabiális ejtése palóc területen, a felső nyelvállású hosszú magánhangzók rövidülése a Dunántúlon, a szótagzáró *l* kiesése stb.). Ezért kisebb terjedelmű szövegben is sokkal több hangtani regionalitás figyelhető meg, mint például szintaktikai eltérés vagy a köznyelvből hiányzó tájszó. — Most ennek a tanácskozásnak a nyomán megpróbálom röviden fölvázolni a jelenkori fonetikai és fonológiai kutatások néhány kérdését, keresve egyúttal az esetleges megoldás lehetőségét is.

2. Hosszabb történeti áttekintésre lenne szükség ahhoz, hogy számba vegyük és kritikailag értékeljük azokat a módszertani eljárásokat, amelyeket a hagyományos nyelvjáráskutatás eddig alkalmazott a magyar népnyelv hangtani jelenségeinek leírására. Ilyen mély elemzésre most nincs lehetőség, de azért néhány általános megjegyzést ezúttal sem mellőzhetünk. Elégge egyértelmű és kézenfekvő, hogy szinte a kezdetektől napjainkig az egyes tájnyelvi változatok hangtani leírása kontrasztív és differenciatív alapon történt.

Kontrasztivitáson azt értem, hogy többnyire mindig volt egy viszonyítási alap — rendszerint a magyar köznyelv —, amely támpontul szolgált a vizsgált nyelvjárás bemutatásához. Még ma is ennek megfelelően beszélünk például *ő*-zésről azokban a régiókban, ahol egyes köznyelvi *e*-k (illetőleg zárt *ë*) helyén *ő*-t ejtenek, zárt *i*-zésről ott, ahol a köznyelvi *é* helyett *i*-t ejtenek stb. A hangtani jelenségek megítélése — de még az elnevezése is — köznyelvcentrikus, a köznyelvvvel történő kontrasztív egybevetésen alapul. Ezt most természetesen nem negatív előjellel hozom szóba, hanem mint tényt, mint a kutatás során kialakult racionális módszertani eljárást. Voltak viszont olyan kísérletek is, amelyek megpróbáltak elszakadni ettől a módszertől. Nem ragaszkodtak a köznyelvhez, mint egyedüli viszonyítási alaphoz, hanem a nyelvjárást is komplex rendszernek tekintették, minden viszonyítás nélkül, mint önállóan funkcionáló rendszert vizsgálták. Ilyen például ARANY A. LÁSZLÓ „Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere” (Pozsony, 1944.) c. könyve, és ilyen módszerrel készült tudomásom szerint TEMESI MIHÁLY — többnyire kéziratban levő — leírása is az ormánási nyelvjárásról.

A tájnyelv hangtani vizsgálatának differenciatív jellege is valójában ebből a kontrasztivitásból fakad. Amikor a kutató látta az egybevetés során, hogy egy-egy tájnyelv hangtani jelenségeinek nagy része azonos a köznyelvi-vel, ezeknek az azonosságoknak a rögzítésére nem sok energiát fordított, hanem csak az eltéréseket vette számba, azt, hogy az adott nyelvváltozat miben különbözik a köznyelvtől. Ilyen értelemben tehát a tájnyelvi tanulmányok zöme nem komplex hangtani leírás, amelyből kirajzolódik egy-egy falu vagy régió teljes hangtani arculata, hanem differenciatív jellegű feldolgozás,

azt tudjuk meg belőlük, hogy a vizsgált népnyelv miben különbözik a köznyelvtől. (Hasonló problémák vannak a lexikai leírás területén is: a tájszótárak többnyire csak azokat a népnyelvi elemeket tartalmazzák, amelyek hiányoznak a köznyelvből, csak a Csűrý által kezdeményezett nyelvjárási szótár az, amely elvileg az adott terület valamennyi lexikális elemét magába foglalja, tehát lexikailag teljes összegezése egy-egy tájnyelv szókészletének.)

3. Az 1900-as évek elejétől egyre-másra jelentek meg nyelvjárási monográfiák, amelyeknek hangtani fejezete a fent leírtak szerint készült. Értékük elsősorban abban van, hogy elsőként adtak hírt egy-egy település nyelvi állapotáról, szaporodásukkal — még a nyelvföldrajzi kutatások, a nyelvatlaszok készítése előtt — hozzávetőleges képet kaphattunk a fontosabb nyelvjárási jelenségek területi elterjedéséről. Jelentős módszertani előrelépés volt a hangtani leírás vonatkozásában LAZICZIUS GYULA kísérlete, aki a fonológia elméletének még meglehetősen korai stádiumában már fonológiai alapon próbálta meg rendszerezni a magyar nyelvjárásokat (A magyar nyelvjárások. Bp., 1936.). Nagy hatást váltott ki DEME LÁSZLÓNAK „A magyar nyelvjárások néhány kérdése” (Bp., 1953.) c. könyvében kifejtett tendenciaelmélete is. Vita-téma lett az a nézet, hogy van-e a nyelvjárásoknak jól kirajzolódó hangtani arculata, vannak-e labiális vagy illabiális zártabb vagy nyíltabb tendenciájú nyelvjárások. DEME könyve főleg a jelenségek csoportosításához nyújtott hathatós segítséget. A következő módszertani újítás már napjaink problémáihoz vezet el bennünket. IMRE SAMU „A magyar nyelvjárások atlasza”-nak felhasználásával készült szintézisében (A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971.) nem jelenségeket, hanem fonéma-szembenállásokat vizsgált, disztributív módszerrel tárgyalta azt, hogy a nyelvatlasz egyes kutatópontjain a köznyelvi fonémák helyén milyen nyelvjárási fonémák találhatók. A fonéma-szembenállás és -gyakoriság az alapja KISS JENŐ úttörő vállalkozásának is (A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana. Bp., 1982.), amelyben a modern monográfia műfajának kialakítására tett kísérletet.

4. E rövid történeti áttekintés után térjünk vissza saját problémáinkhoz. Úgy gondolom, hogy a kontrasztív és differenciatív leírás tekintetében nincsen lényeges különbség a korábban megjelent munkák és a még tervezés alatt álló kutatások között. A jelenlegi területi nyelvváltozatok (nyelvjárások, regionális köznyelvek, szociálisan rétegezett regionális köznyelvek) vizsgálata is zömmel így végezhető el, tehát a köznyelv mint viszonyítási alap a kutatásaink során a továbbiakban sem mellőzhető. Elvileg elfogadhatjuk ezt az álláspontot, a gyakorlatban azonban mégis adódnak nehézségek. Ha mélyebben belemerülünk akár a fonetikai, akár a fonológiai leírás rejtelseibe, óhatatlanul előkerülnek olyan gondok, hogy mi is valójában a köznyelv, amihez viszonyítunk. Ahhoz ugyanis, hogy megbízható ítéletet tudjunk mondani egy-egy jelenség regionális vagy köznyelvi voltáról, pontosan ismernünk kellene a köznyelv normarendszerét. A norma kérdéséről viták folynak az MTA Nyelvtudományi Intézetének mai magyar nyelvi osztályán. Az a kérdés, hogy a köznyelvi norma mint viszonyítási alap milyen problémákat vet föl a regionális nyelvi vizsgálatokban, külön tanulmány tárgya lehet. Most csak röviden térek ki ezzel kapcsolatban néhány részletkérdésre.

Mivel az általunk kutatót nyelvváltozatok mindegyike a beszélt nyelv szintjén funkcionál, kézenfekvő, hogy a viszonyítási alap is a köznyelv

beszélt változata lehet. Az írott nyelv egyik lényeges sajátossága a szabályozottság — gondoljunk például a helyesírási szabályokra, amelyek egyértelműen előírják, hogy egy-egy szót hogyan kell írni —, ugyanez azonban nem mondható el a beszélt köznyelvről. A magyar köznyelv kiejtési szabályai nincsenek pontosan rögzítve — nincs kiejtési kézikönyvünk —, ami pedig le van írva nyelvtanokban, a Nyelvművelő kézikönyvben, az korántsem olyan egyértelmű, mint a helyesírási norma. A magyar helyesírás normarendszere meglehetősen homogén, csak ezrelékben lehet kifejezni azoknak a szavaknak a számát, amelyeket kétféleképpen is írhatunk (pl. *fel* ~ *föl*, *per* ~ *pör*, *fütyül* ~ *fütyöl*; *kergetőzik* ~ *kergetődzik* stb.). A kiejtési szabályok azonban engedékenyebbek, nem olyan szoros és kötött a szabályrendszer, mint az írott nyelvben, köznyelvi szinten sem kell mindenkinek minden szót egyformán ejteni. A Nyelvművelő kézikönyv például nem tekinti hibásnak az *óvoda* hosszú *ó*-jának rövid ejtését: *ovoda*; és meglehetősen engedékeny a hangkapcsolatok ejtémódját illetően is, pl. *aggyunktus* v. *adjunktus*, *baráccság* v. *barátság*, *ëccër* v. *ëtyszër*, *naccságos* v. *nattyságos*, *ággyúr* v. *ádgyúr*, *ajja* v. *alja*, *tejjes* v. *teljes* stb.

Az egyes hangok, főleg a magánhangzók hangszínárnyalatai tekintetében is vannak normaproblémák. Ismeretes például, hogy az *e* fonéma realizációja a magyar nyelvterületen igen nagy változatosságot mutat. Veszprém megyében nagyon nyíltan (*ä*) ejtik, északkeleten viszont (ahol nem önálló fonéma a zárt *ë*) előfordul egészen zárt (*ë*) realizációja is. A szélső értékek megítélésében nincsen probléma. A *Veszprém* ejtémódról tudjuk, hogy regionális színezetű, de ha közeledünk a közép felé, akkor már nem vagyunk ennyire biztosak az elhatárolásban. Elsősorban azért, mert nem tudjuk pontosan, hogy a magyar köznyelvi *e* fonémának milyen a normán belüli realizációs karaktere. A lejegyzés során a kutatók többnyire csak a saját nyelvérzékükre támaszkodnak, szubjektív szempontok szerint döntenek arról, hogy melyik a köznyelvi, melyik a regionális értékű hangváltozat. Különösen nagy gond ez a jelenkori hangtani kutatásainkban, mert most már nemcsak a nyelvjárási alaprétégben meglevő hangszínárnyalatokkal kell számolnunk, hanem azokkal is, amelyek bomlástermékként jelentkeznek. A nyelvjárás és a köznyelv közötti átmeneti nyelvváltozatokra hangtani téren is az átmenetiség a jellemző: például a nyelvjárási *i*-zó és a köznyelvi *é*-zó alakok között szaporodnak a nem tiszta *í*-t és a nem tiszta *é*-t tartalmazó árnyalatok.

A fent elmondottakból az következik, hogy sok esetben a köznyelv sem biztos támpont, egyértelmű viszonyítási alap, amely segítséget nyújt a hangtani jelenségek regionális voltának megítéléséhez. Úgy gondolom, ilyenkor az a helyes megoldás, ha körültekintőbbek vagyunk, nem alkalmazzuk mereven a grammatikai szabályokat, hanem figyelembe vesszük a köznyelvben is meglevő kiejtésbeli ingadozásokat. Nem lenne célszerű például mindenáron nyelvi regionalitásnak tekinteni az előbb említett *ovoda* hangalakot, csupán azzal az indokkal, hogy ez a szó az *óv* igének a származéka, és a hosszú *ó*-s ejtémód lenne a köznyelvileg helyes alak.

5. Az eddig elmondottnaknál sokkal lényegesebb és mélyrehatóbb gondokat vet föl az a tény, hogy alapvetően más feladatra vállalkozunk most, mint a korábbi nyelvleírások készítői. Nem egy település viszonylag homogén nyelvjárásának rendszertani elemzése a cél, hanem a tarka, sokszínű nyelvváltozatok szociolingvisztikai szempontú bemutatása. Nem a falu nyelvjárásának, hanem a falu nyelvének a leírására törekszünk, beleértve még az egészen köz-

nyelvies színezetű rétegek nyelvhasználatát is. KISS JENŐ ezt így fogalmazta meg: „Ha nyelvjárásról beszélünk, akkor a köznyelvi változatot ki kell rekeszteniünk. Ha a falu nyelvéről beszélünk, akkor azt is be kell vennünk.” (A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana. Bp., 1982. 16.)

Ha a két szélső pólus közötti rétegekben végzünk kutatásokat, akkor azt tapasztaljuk, hogy ezekre az átmeneti nyelvváltozatokra az instabilitás a jellemző. Nincsen határozott, éles karakterük, nagy fokú mobilitás, változékonyság jellemző különösen a fonetikai-fonológiai részrendszerre. Igen gyakran előfordul, hogy az a beszélő, aki használja a zárt *ë-t*, ugyanabban a szövegben az *embër* mellett *ember* alakokat is ejt, a *vót* mellett gyakori szövegében a *volt*, váltakozva fordul elő nála *mer ~ mert*, *azër ~ azért*, *abba ~ abban*, *szíp ~ szép*, *káboszta ~ káposzta* stb. Ez elméletileg érthető, hiszen a nyelvtörténet is azt bizonyítja, hogy a nyelvi változások mindig így mennek végbe, hosszú ideig együtt él egymás mellett a régi és az új alak. Csak gyakorlatunk nincs még arra, hogy hogyan lehet leírni egy ilyen képlékeny, változó, instabil rendszert. Pedig lett volna rá lehetőség korábban is, hiszen a nyelvjárások bomlási folyamata szinte már a múlt század második felében elkezdődött, attól az időtől, amikor egyre erőteljesebbé vált a magyar köznyelv. Azt pedig, hogy van szituációhoz kötött nyelvhasználat, már PÁPAY SÁMUEL is tudta: „De tapasztalásból tudgyuk azt is, hogy midőn a' paraszt valamelly Űri ember eleibe megy, jobban vigyáz a' Szóejtésre, 's tisztábban szóll, mint sem a' hogy oda haza magok között szoktak beszélleni.” (A magyar literatura esmérete. Veszprém, 1808. 90.)

Eddigi próbálkozásaink során még nemigen tudtunk elszakadni abból a bűvös körből, amit úgy lehetne megfogalmazni, hogy az egyén nyelve, egy konkrét személy többnyire magnetofonnal rögzített nyelvi korpuszának az elemzése. Az első tanulmánykötet (NytudÉrt. 100. szám) is többnyire olyan cikkeket tartalmaz, amelyek nem egy adott település regionális köznyelvét írják le, hanem konkrét szövegek tanulságait tárják az olvasó elé, a vizsgálat tárgya az idiolektus. Pillanatnyilag ott tartunk tehát a fonetikai-fonológiai leírásban is, hogy vannak már módszerek egy-egy konkrét szöveg dialektális eltéréseinek bemutatására, sőt bizonyos fokig a nyelvi regionalitás szintjének mérésére is (lásd BALOGH LAJOS, Kovács Margit keramikusművész nyelvi regionalitása: MNy. LXXVIII, 476–87), de nem tudunk még szintetizálni. A sok egyedi szövegelemzésből nem állt össze olyan kép, amely megnyugtatóan jellemző lenne egy-egy társadalmi réteg mai nyelvállapotára. Nem tudjuk elkülöníteni egy-egy település különféle társadalmi rétegeinek nyelvi specifikumait, a csak rájuk jellemző hangtani sajátságokat.

6. Ilyen helyzetben valóban nehéz megmondani azt, hogy mi a teendő. Néhány vizsgálati szempont azonban — úgy gondolom — az eddigi tapasztalatok alapján mégiscsak fölvázolható. Célszerűnek látszik, hogy a korábbiakhoz hasonlóan a koherens, mozgásban levő nyelvváltozatok leírása során is elkülönítsük a fonetikai és fonológiai szintet. Ehhez persze elméletileg pontosabban tisztáznunk kellene azt, hogy milyen változatok tartoznak egy-egy fonéma realizációs sávjába. De az sem érdektelen probléma, hogy mikor tekinthető egy beszédhang önálló fonémának, a fonológiai rendszer részelemének. A zárt *ë-zés* például kétféleképpen kopik főleg a fiatalabb generáció beszédében: egyrészt a hangszíne egyre közelít az alsó nyelvállás felé, másrészt pedig egyre több azoknak az eseteknek a száma, amikor a beszélő zárt *ë* helyett is nyílt

e-t ejt. Hol van tehát a határ, ameddig még akár egyetlen idiolektust, akár egy rétegnyelvet zárt *ē*-zónék tekinthetünk?

Fonológiai szinten elsősorban arra kell figyelniük, hogy milyen eltérések vannak a fonémák megterhelésében, különös tekintettel a közismert nyelvjárási jelenségekre: *i*-zés, *ö*-zés, a szótagzáró *l* kiesése, palatalizáció stb. Nem elég pusztán annak a rögzítése, hogy mely morfémaelemek *i*-zók, *ö*-zók, mely szavakban esik ki az *l*, hanem az alternatív esetekre is figyelniük kell: ugyanaz a morféma milyen arányban fordul elő dialektális és milyen arányban köznyelvi hangalakban.

A fonetikai variánsok, egy-egy fonéma aktuális realizációjának megfigyelése és lejegyzése nem könnyű feladat. Érzékeny fül, jó összehasonlítási képesség kell ahhoz, hogy a gazdag hangszínskálát írásban is kellőképpen érzékeltetni tudjuk. Mégis nagyon fontos ez az elemzés is, mert az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a felbomlóban, mozgásban levő nyelvváltozatokban erőteljesen szaporodik az alaprealizációtól eltérő fonetikai variánsok száma.

Ahhoz, hogy az említett szintézishez eljussunk, az egyedi, konkrét esetek elemzésén át vezet az út. Valószínűleg ebben a műfajban 4–5 személy nem reprezentál úgy egy nyelvváltozatot, mint ahogy a nyelvatlasz gyűjtések idején néhány embertől a falu egész nyelvjárását meg lehetett ismerni. Elég nagy a szórás és a szélsőség az egyes beszélők között még azonos társadalmi tényezők és situáció közepette is. De bízunk abban, hogy ha minél több anyag áll rendelkezésünkre, minél több szempontú vizsgálatot végzünk el, annál közelebb jutunk különböző nyelvi rétegek belső törvényszerűségeinek megismeréséhez.

BALOGH LAJOS

Honnan vettük *mester* szavunkat?

1. Kevés szóval birkóztak annyit és oly csekély bizonyosságot hozóan szófejtőink, mint a *mester*-rel. Bár a rengeteg ide vonatkozó vélemény tüzetesebb áttekintése nem maradna tudománytörténeti tanulságok nélkül, a rövidség kedvéért meg kell elégednem a legfontosabb nézetek ismertetésével.

MELICH (MNy. X, 398–401) ófrancia eredetre gondol leginkább, de nyitva hagyja az olasz származtatás lehetőségét is; elveti ellenben a szó németből és szlávból való magyarázatát. BÁRCZI (MNy. XIX, 90, XXV, 184, XXVI, 114, FrJsz. 17 stb.) többszörösen kifejezi alaki kétségeit a MELICH-féle magyarázattal szemben, de azon az alapon, hogy ennél nincs jobb, mégis lehetségesnek tartja az ófrancia eredetet, megjegyezvén, hogy „meg kellene vizsgálni, vajjon nem észak-olasz eredetű-e szavunk” (MNy. XXVI, 114). KNIEZSA (SzJsz. 888) a szó származását tisztázatlannak mondja, s „legvalószínűbb talán” minősítéssel az ófranciára utal, majd művelődéstörténeti alapon Párizst és Bolognát említi lehetséges származási helynek. A TESz. a *mester*-t vándorszónak minősíti, ezen belül hangtani nehézségek említése ellenére a XII. században Párizsban tanuló magyar diákokra hivatkozva az ófrancia eredetet részesíti előnyben az olasz és a német származással szemben, továbbá a szerbhorvát eredet kizárásával. HADROVICS (UngElSbkr. 362–4) a megfelelő szerbhorvát szavakat a magyarból származtatja, a magyar szót viszont a TESz. alapján legvalószínűbben ófrancia eredetűnek hiszi.

2. Ahhoz, hogy tárgyalt szavunk származására vonatkozóan véleményemet nyilváníthassam, mindenekelőtt magyar nyelvi adatainak fontosabb jellemzőit kell érintenem.

A nyelvtörténeti adatok alapján nyilvánvaló, hogy a *mester* honfoglalás utáni kölcsönzéseink viszonylag korai rétegébe tartozik. Első tulajdonnévi előfordulása átírt oklevélben már 1181-ben feltűnik: „transit per finem piscine *Mesteri*” (SZENTPÉTERY I, 44), a XIII. századtól pedig személynévi és helység-névi adatai rohamosan szaporodnak. Köznévként először a JókK.-ból jön elő: 77: „Mykeppen frater Egyed vonotký nemý *mestert* ew ketfegebelewl”.

Korai írásváltozatai alapján kiejtése általában *mestër* és *mestör*, kis részben esetleg *mestir* és *mestür* lehetett.

Köznévi adataiból elvonható jelentéseit a XV. század végéig a TESz. így adja meg: 'valamely területen vezető, tanító személyiség, mintakép'; 'előjáró'; 'tapasztalt, kitanult személy; ügyes, ravasz személy'; 'önálló iparúzésre jogosult személy'; 'az, aki valamely területen nevezetesen alkot, művész'. Ezek egyike sem zárja ki ugyan azt a 'kézműipari mesterséget űző személy' jelentést, amely az adatok alapján egyre jobban a szó fő jelentéseként tűnik föl, de többségük mégis inkább a szellemi tevékenység körére utal. E körülménynek azonban nem szabad a szó fő, általános jelentésére vonatkozóan megtéveszteni bennünket. Tekintetbe kell ugyanis vennünk mindenekelőtt azt, hogy a korai köznévi adatok szinte kizárólag egyházi szövegekből valók, és a szellemi élet körébe vágnak. Ugyanakkor viszont a nagyon sok XIII–XIV. századi személynévi és helység-névi adat a névadás szemantikai tipológiája alapján szinte teljes bizonyossággal a másik irányba, az anyagi lét felé vagy legalábbis nem elsőrendűen a szellemi—egyházi—művészi foglalkozások, illetőleg tisztségek felé mutat. Ezt a tényt erősíti meg igen számos, jobbára már a középkorból adatható efféle összetétel, illetőleg szoros szerkezet is: *sátormester*, *lovázmester*, *álcsmester*, *szakácmester*, *tómester*, *tárnokmester*, *pohárnokmester*, *kovácmester*, *faragómester*, *hopmester*, *ötvösmester*, *karikásmester*, *fűrészsmester* stb. (l.: OklSz.; NySz.; R. m. glosszárium; stb.). Fentebb idézett első helynévi előfordulása is a középkori oklevelekben *piscinarius*-ként emlegetett mesterséggel lehet közeli kapcsolatban; vö. még 1416: „Laurencio dicto *Tomester*”, 1544: *to aso mesternek*; stb. (OklSz.). Beszámítva a szó későbbi, XVI–XVII. századi adatainak egyértelmű vallomását is, a m. *mester* eredeti, átfogó jelentését a 'mesterségét hivatásszerűen művelő, foglalkozását szakmailag értő személy, mesterember'-féle meghatározásban lehet összefoglalnunk, s a jelentés konkrét vonatkozásait tekintve elsősorban az anyagi műveltség, azon belül is a kézművesség terére kell súlypontoznunk, de természetesen már kezdettől fogva nyitottnak kell tekintenünk a szellemi foglalkozások, tisztségek jelölésének irányában is (vö. *iskolamester*, *ítélőmester* stb. is).

3. A *mester* eredetének meghatározásában alapvető nehézséget jelent, hogy szavunk a legtipikusabb *v a n d o r s z a v a k* egyike, amely szinte minden európai nyelvben megvan megközelítően egybevágó hangalakban és jelentésben. A m. *mester*-nek ilyen alapon elvileg igen tág származtatási lehetőségét természetesen nyelvi érintkezési, művelődéstörténeti, földrajzi, kronológiai stb. tényezők erősen behatárolják, s elsősorban az eddig számbavett származtatások (francia, olasz, német, szláv) valamelyikére szűkítik.

A sorból a német (ó- és középfelnémet) hangtani kritériumok alapján, elsősorban a m. *s* miatt biztosan kirekeszthető; nem veszi fel persze MOLLAY

(M—n. nyelvi érintkezések) sem. Szlavistáink: MELICH, KNEZSA, HADROVICS nem véletlenül hárítják el a szláv származtatást sem; erre a kérdésre azonban a magyar—délszláv kölcsönzés lehetősége kapcsán még visszatérek. Az ismételt felbukkanó és első pillantásra tetszetősnek látszó ófrancia eredeztetés ügye magától értetődően már nem kaphat az előbbiekhöz hasonló egyszerű elutasítást, ezért kissé részletesebben kell szólnom róla.

Az a francia szó, amelyben MELICH a m. *mester* közvetlen előzményét fölfedezni vélte, az ófr. *maistre*, *mestre*, mai fr. *maître*. Az alaki problematikát illetően MELICH is, de főként BÁRCZI (i. h.-ek) látta a magyarázat nehézségeit vagy legalábbis bizonytalanságait. E tekintetben a kisebb, de nem mellőzhető gondot az okozza, hogy a magyar csak *š* hangot vehetett át, hiszen nyelvünkben *s* > *š* fejlődéssel nem számolhatunk. Hogy az eredetileg biztosan *s* (= *sz*) hangérték (< lat. *magister*) minősége hogyan és mikor változott a franciában, arra a helyesírás hagyományörző volta miatt nem lehet jól következtetni. Szóközépi helyzetben, mássalhangzó előtt eltűnésbe torkollása (vö. lat. *fenestra* > fr. *fenêtre*, lat. *noster* > fr. *notre* stb.) a feltevések szerint *s* > *ś* > *χ* > *h* > *θ* változáson keresztül történt, s valahol a XII—XIV. század közti időben határolható be. Amennyire tehát nem volna bizonyítható, annyira kizárható sem, hogy a feltett magyar átvétel az *ś* fokot „kapta el”, amihez persze még a hanghelyettesítés lehetőségét is oda kell számítani. — Sokkal nagyobb probléma viszont a szóvég ügye. MELICH itt „sonanticus *r*”-rel fr. *tr* szóvéget tesz föl, kényszerűen hozzávéve azt a hipotézist is, hogy szavunk a magyarban eredetileg „hangzóvesztő” volt (**mestret*, **mestrek* stb. > **mestr*). BÁRCZI (MNy. XXV, 184, XXVI, 114; FrJsz. 17) a *tr* dologát mind fonetikai, mind kronológiai szempontból megkérdőjelezi. S ehhez hozzátehetjük: ha MELICH feltevése a szóvég tekintetében helyes lenne is, a magyarban e származtatás szükséges feltételének tekinthető „hangugrató” alakra az égvilágon semmi sem mutat.

Akad némi probléma a jelentés körül is, amelyet a magyar szó eredetének fejtegetői nem emlegettek. Az ófr. *maistre*, *mestre* a lat. *magister*-nek elsősorban az ’úr, főnök, vezető, tanító’ jelentését vitte tovább (< lat. *magis* ’nagyobb mértékben, inkább’), s ez még a mai fr. *maître* jelentésében is az uralkodó jegy. Világosan észlelhető a szónak a kézműipar terén való mai alkalmazásában is: például a fr. *charpentier* és *maître charpentier* viszonyában az utóbbi lényeges társadalmi, szakmai hierarchiai különbségeket hordoz az előzővel szemben (némileg hasonlóan az újabb m. *ács* : *ácsmester* szembenálláshoz). Fontos azonban itt is kiemelni, hogy a középkori magyarban az adatok tanúsága szerint az *ácsmester*-nek *mester* eleme inkább csak tautológiás foglalkozásjelölő toldalékszó, ennek ’kézimesterséget űző személy’ legáltalánosabb jelentésének jegyében, bizonyos mértékben a R. *míves*, *műves* szinonimájaként. Ez pedig nem vág eléggé a korai francia jelentésekhez. A szónak az iparmesterség körébe vonódására egyébként részben a franciát is érintően alább még rátérek.

Mindez bőven alátámasztja, sőt megerősíti BÁRCZINAK ezt a finom formában megfogalmazott kétkedését: „Ha a *mester* szó valóban francia jövevényszónak bizonyulna, a kikövetkeztetett *meštr* alak francia nyelvtörténeti szempontból igen érdekes” (MNy. XXV, 184). Nincs mit tehát csodálkozni azon, hogy még az ófrancia eredet lehetőségét többé-kevésbé elfogadják is szükségesnek látták a más irányban való keresgélést, ami már kizárásos alapon is csak az olasz felé mutathat.

Hogy *mester* szavunk olaszból való származtatásának útját a kérdésben érdekelt kiváló nyelvészek sora mért nem járta végig, arra két momentum utalhat. Egyrészt nem volt közöttük kimondottabban italianista; másrészt és főként az akkor nálunk hozzáférhető, feltárható olasz nyelvi anyag erre nem is adott volna komolyabb lehetőséget. A helyzetet talán legjellemzőbben KNEZSA egy megjegyzése világíthatja meg: „még kevésbé valószínű [ti. a franciánál] az olasz *maestro*-ból való magyarázat” (SzlJsz. 888). Ugyancsak a *maestro*-ból kiindulva teszi kéteessé az olaszból való származtatást KARINTHY (OlJsz. 31) és a SzófSz. E kétkedés önmagában tökéletesen igaz is, csak hozzá kell tenni: az ol. *maestro* 'vezető, tanító, művész, mester stb.' a régiségben is, ma is az irodalmi nyelv eleme, amely e mivoltában — éppen a sajátos olasz nyelvi viszonyokat tekintetbe véve — akár pusztán alaki szempontból sem szolgálhat kielégítő magyarázati támpontul a mi szavunkhoz.

Mindebből azonban nem következik, hogy ha túlnézünk a *maestro* irodalmi nyelvi problematikáján, máris hozzájuthatunk *mester* szavunk olaszból való származtatásának kulcskérdéseire. Az ügy ennél lényegesen bonyolultabb, mert a *maestro* mellett egy másik olasz szó, a *mestiere* 'foglalkozás, mesterség stb.' kérdését is be kell vonni vizsgálatunkba; sőt ez utóbbi meg lehetőszen döntő tényező az eredeztetés megalapozásában. Noha — mint látni fogjuk — végső soron a két szó viszonyának olasz nyelvtörténeti sajátosságai együttesen nyújtják számunkra a megoldás lehetőségét, a megfelelő rendben haladás érdekében előbb külön-külön kell őket számba vennünk.

4. A lat. *magister*-re, pontosabban *magistrum*-ra (acc.) visszamenő ir. ol. *maestro* (hangsúlyviszonyaiban: *maèstro*) magától értetődően sok más régi, illetőleg regionális alaki változattal rendelkezik, ám önmagában ezek egyike sem teszi lehetővé, hogy bennük *mester* szavunk közvetlen előzményét láthassuk. A szó hangtörténetében jelentkező kritikus problémák közül csupán az *s*-sel volna minden rendben, a szó alakja ugyanis — az írásban *s* betűs jelölések ellenére — természetesen igen régóta *š*-ező vagy *ś*-ező az észak-olasz nyelvjáráások jó részében; vö. azért persze fonetikai jellegű lejegyzésekben jelölve is: *maéštro*, *maéštro* stb. (ASLEF. [= friuli nyelvatlasz] III, 1961. tétel). — Az első szótagi vokális dolgában már nehezebb a helyzet. Ennek az eredeti hiátusos hangkapcsolatot mutató régi és mai *maistro*, *maestro* (*maiestro*) alakjaiból (l. BATTAGLIA, GrDizIt. és számos regionális szótár) a m. *mester* magyarázatában magától értetődően nem lehet kiindulni. Igaz ugyan, hogy az olasz szónak bőven vannak monoftongikus változatai is, ezek kronológiája azonban bizonyos nehézségeket támaszt. A palatalis, nagyjából nyílt *e*-s változatok ugyanis csupán újabb adatokban, regionális szinteken tűnnek föl: *měštro*, *měštri*, *měštri* stb. (ASLEF. III, 1961., az *ē* = nyílt *e*); *mestro* (BOERIO, DizVen.; PAJELLO, DizVen.); *mèstro* (ZANETTE, DizVittVen.); stb. Azt persze nem lehet kizárni, hogy voltak korábbi efféle alakok, de mégis feltűnő, hogy a régiségből — az *ae*-s előzmény második vokálisának hangsúlyossága ellenére is — csak *mastro* típusú veláris variációk mutathatók ki, mégpedig nagy számban, a XIII. század óta (BATTAGLIA i. m.). Valószínűleg ezek az *a*-zó alakok az átadói az újjörög *μαστορας*-nak is. — A m. *mester* származtatása szempontjából teljesen kizáró akadályt jelent a kérdéses olasz szó végződése. Ez a *maestro* lexéma viszonylatában mindig *tr* + vokális (a himnemű alak egyes számában az *o* mellett később gyakran *i*-vel is: R., N. *mastri*, N. *měštri* stb.). Ilyen fonetikai helyzetben pedig a mássalhangzó-kapcsolat nem oldódik, s a szóvégi

magánhangzó *sohase m* marad el az észak-olaszban sem. A magyarban viszont **mastró*, **mestró*, esetleg **mastra*, **mestra* változatoknak nyomuk sincs. E ponton tehát olyasféle származtatási nehézségek adódnak, amelyekről a franciából való magyarázattal kapcsolatban már volt szó.

A *maestro*-félék jelentései sem eléggé biztatók a magyar szó eredeztetése szempontjából. Bennük ugyanis főként régi olasz viszonylatban — a franciához hasonlóan — a lat. *magister* (< lat. *magis* 'inkább, nagyobb mértékben') jelentései érvényesülnek elsősorban. Így a szó főként a társadalmi-politikai vezetésben, valamint a szellemi, tudományos, irodalmi, művészeti, oktatási teljesítményekben kiemelkedő személyekre vonatkozik, sőt még Krisztusra (*il divino Maestro*) is kiterjed (l. BATTAGLIA i. m. kimerítő jelentésmegadásait). A szó gyakran melléknévi használatú is, 'fő, első, kiváló, művelt, tanult' jelentésben (uo.). Ugyanakkor az anyagi kultúra körébe tartozó jelentések — a fr. *maître*-hez hasonlóan — eléggé háttérbe szorulnak benne, illetőleg csak másodlagosan tűnnek föl, s ezekben is inkább a vezetésre utalás szemantikai jegyei (pl. 'kéziműhely, kereskedés stb. vezetője') mutatkoznak (l. BATTAGLIA i. m.).

A mondottakból látható, hogy az olasz *maestro* etimon önmagában nem oldhatja meg *mester* szavunk származtatását, még ha bizonyos mozzanatokban nem is vonatkoztatható el attól teljesen.

5. Az ol. *mestiere* végső soron a lat. *ministerium* 'szolgálat, hivatás, tevékenység; szolgák, munkások csoportja' (< lat. *minus* 'kisebb, csekélyebb') szóra megy vissza, a vulgáris latin **misterium*-on át; vö. egyh. lat. *misterium* 'isten szolgálata' is (l.: BATTISTI—ALESSIO, DizEtIt.; BATTAGLIA i. m.; BLOCH—WARTBURG, DictEtFr.; stb.). Az olasz szó hangtörténetére néhány pillantást kell vetnünk, hogy problematikánkhoz kapcsolódását világosabban láthassuk.

Az utolsó előtti szótagban (*mestiere*) hangsúlyos szó legkorábbi alakí változatait nyilvánvalóan az első szótagi *i*-sek képviselik; l. pl.: R. *misterio*, *mistero*, *mistiero*, *mistiere*, *misteri*, *mistier*, *mister* stb. (BATTAGLIA i. m.). Ez az *i* némileg „szabálytalanul” vált nyíltabbá, mivel e vokálist az olasz hangsúlytalan szótagban általában megőrzi. A folyamat azonban korai, a *mestiero*, *mestiere*, *mestero*, *mestier*, *mester* mindegyike már a XIII. századtól adatolható (BATTAGLIA i. m.), sőt az *i*-s változatok fokozatosan néhány nyelvjárási perifériára szorultak vissza; pl.: *mistiér* (TOBOLO, DizCom.); *mister* (AZZOLINI, VocVern.); stb.; s néhol az *i* a hangsúlytalan helyzetben még ki is esett; pl.: *mstir* (MORRI, VocRom.), *mštēr* (JABERG—JUD, AtlIt. 199.) stb. A nyíltabbá válásban az első szótagi hangsúlyos *i* > *e* változás sokaságának (lat. *minus* > ol. *meno*, lat. *vitrum* > ol. *vetro*, lat. *mittere* > ol. *mettere* stb.) analógiája nyilván szerepet játszott az olaszban is; de szavunknak, illetőleg egyes származékainak más újlatin nyelvekben is megtörtént ugyanez a változása; l. pl.: ófr. *mestier*, fr. *métier* 'mesterség, foglalkozás, kézművesség'; óprov. *menester*, *mester* 'egyházi szolgálat'; sp. *menester* 'szolgálat', *menestral* 'munkás, mesterember'; port. *mester* (~ *mister*) 'hivatal, állás'; stb. Az *e* viszont egyes észak-olasz nyelvjárásokban részben még *e*-vé is tovább nyitódott; pl. *męštiér*, *męštēr* stb. (AtlIt. 199.). Ezt az esetenként az első szótagra áttolódott hangsúly (adatait l. később), valamint a hasonló struktúrájú, első szótagú nyílt *e*-s szavak (*teřta*, *veřte*, *reřto*, *seřto*, *deřtro* stb.) tömeges analógiája mellett a *maestro*-félék nyílt *e*-jének ráhatása is elősegíthette. — A szó az észak-olasz

nyelvterület nagy részén igen régóta *š*-ező vagy *ś*-ező; jelöltségét l. pl.: *meštér*, *mištér*, *meštjér*, *meštjér* stb. (AtlIt. 199.; ASLEF. III, 1984.). — A szó második felében az eredeti — és a régi adatokban uralkodó — zárt *e*-nek záródó, ritkábban nyitódó diftongizációja természetesen másodlagos, az irodalmi nyelvi alakban éppen úgy, mint számos észak-olasz nyelvjárásban; l. pl.: *mestier* (KOSOVITZ, DizTriest.); *mestjèr* (BOERIO, DizVen.), *meštjér* (ASLEF. III, 1984.); stb.; ugyanilyen másodlagos diftongizáció a franciában is: ófr. *mistere* > *mestier* (BLOCH—WARTBURG i. m.). — Ugyanígy igen régóta nem hangzanak észak-olasz nyelvterületen az *r* utáni eredeti végvokálisok sem; a *mestier* már Danténél feltűnik, de adatolhatóság tekintetében a *mister*, *mester* írásváltozatok is visszamennek a XIII. századig (BATTAGLIA i. m.). Sőt mára a szóvég gyengülése néhány nyelvjárásban már az *r*-nek a megelőző magánhangzóból olvadását is létrehozta; pl. *mestē* (FRISONI, DizGen.). — Mindezek alapján a szóban ol. *mešter* alakkal nagyon régóta számolhatunk.

Ami a *mestiere* különféle alakjaihoz fűződő jelentéseket illeti, e szó az olasz régiségben, de jórészt máig eljövően is a gyakorlati, kézi jellegű foglalkozásokat, főként a kézműves, iparos mesterséget jelöli, s — a franciához hasonlóan — csak szórványosan a szellemi foglalkozásokat. De ehhez a foglalkozást mint tevékenységet jelölő jelentéshez — a franciától már teljesen eltérően — ugyancsak nagyon régtől fogva még egy másik, viszonylag gyakori jelentésvonulat is hozzájárult az olaszban, mely tárgyunk tekintetében különösen figyelemre méltó. A *mestiere*, illetőleg fentebb tárgyalt alaki változatai jelölték a fizikai munkát, kézi mesterséget, ipart űző személyt magát is — mégpedig már Dantétól kezdve adatolhatóan; valamint vonatkoztak a kézműipari tevékenységet végző személyek összességére, csoportjaira is, szintén a XIII. századtól kimutathatóan. A szó személyre vonatkozása később és inkább csak szórványosabban terjedt ki a nem fizikai foglalkozások (hivatalnok, író, tanító stb.) jelölésére (l. BATTAGLIA i. m.). Bár — mint láttuk — az ol. *mestiere*-nek lat. *ministerium* előzménye is hordoz személyre utaló jelentésbeli velejárókat, s ezek az olaszban is folytatódhattak, és a szóban a 'kézi mesterség' — 'kézi mesterséget űző személy' metonimikus átvitele is megtörténhetett, aligha lehet kétséges, hogy a személyi vonatkozású jelentések megerősödésében a *maestro*-félék analógiája is részt vett. A szókeveredés tipikus eseteire l. még: *maèster* (CHERUBINI, VocMil.); *maèster* (MONTI, VocComo) stb., 'maestro' jelentésben. — A *mestiere* szemantikája tehát jól érzékelhetően hordoz olyan régi jelentéstartalmakat, amelyek *mester* szavunk jelentéséhez jól vágnak.

6. A két olasz szó alak- és jelentéstörténetét azért tárgyaltam viszonylag részletesebben, hogy láthassuk: e szavak, bár merőben különböző etimológiák, formai és szemantikai sajátosságai miatt igen korán bizonyos változásai függőségbe kerültek egymással, amely a köztük levő analógiás kiegyenlítődeseket mind jobban elősegítette. Ennek a fejlődésnek a következményeként egy olyan alaki és jelentésbeli sajátosságokkal rendelkező olasz lexéma is előállt, amelyről igen nehéz egyértelműen megmondani, melyik etimonhoz is tartozik valójában. Innen adódik például az, hogy észak-olasz regionális szótárak egész sora adja meg a *mester* (olv. *mešter*, *mešter*) alakot 'maestro' jelentéssel, melyekben tárgyunk szempontjából nem közömbös alaki tekintetben a nemegyszer feltűnő első szótagi hangsúly (*mèster*: MARANESI, VocMant.; *mèster*: CORONEDI BERTI, VocBol.; stb.), jelentés tekintetében pedig a különféle anyagi és szellemi foglalkozásokra vonatkozás széles skálája.

Így hát nem is kell kizárólagos állást foglalnunk arra nézve, hogy vajon az általunk tárgyalt két olasz szó közül melyik az, amelyik a mi *mester*-ünk származási előzménye volt. Ha e téren mindenképpen hierarchikus viszonylatokat keresnénk, azt mondhatnánk, hogy az előzményben az erősebb vonalat a *mestiere* típus képviselheti, de a *maestro* típus szerepe ettől nem elvásztható.

S a mondottakból következően persze abban sem kételkedhetünk, hogy *mester* szavunknak mely nyelvben kell keresnünk az eredetét, hiszen az olaszban nagyon korán adva voltak azok az alakok és azok a jelentések, amelyek a mi szavunk átdójaként tökéletesen megfelelnek. Sőt a vonatkozó olasz nyelvi adatok és jelentések tüzetes számbavétele azt is lehetővé teszi, hogy arra a területre is meglehetősen biztossággal következtethessünk, ahonnan a szó nyelvünkbe átkerült. Ez a Pó középső-alsó folyásának nagy körzete: Romagna és Polesine, tehát Mantova, Ferrara, Bologna, Modena vidéke. Így valóban gyanú lehet arra, hogy a XII. század vége előtt már bizonyosan átvett szót leginkább Bolognában tanuló magyar diákok hozták hozzánk.

7. Van azonban még egy tényező, amelyet számba lehet, sőt a szó európai vándorszó jellegére tekintettel számba is kell venni a m. *mester* eredetének megállapításában. E szó — melynek terjesztésében Európában az olasz, a francia és a német játszotta a legfontosabb szerepet — a nyelvek nagy többségében *s* [= *sz*]-ező alakú; a magyar mellett csupán három olyan nyelv van, amelyben viszont *š*-ező, vagy az is: a szlovén, a szerbhorvát és az albán. A szerbhorvátból a *meštar* a XV., a *mešter* a XVI. századtól bőven kimutatható 'művész, kézműves, tanító, előjáró stb.' jelentéssel (HADROVICS i. h.; a korai adatok Dalmáciából); vö. még: VERANCICS, Dict. 1595.: dalmatice: *Meštar*; LODERECKER, Dict. 1605.: dalmatice: *Meštar*; SKOK, EtRjHrvSrps.: *měšter*, kaj-horv. *měštar*, istriai *maěštar*. A szlovénben a nyilván német eredetű *mojster* mellett van *mešter* 'mesterember, tanító' (PLETERŠNIK, Slov-NemSl.); vö. még szlovén R., N. *měštar* (MNY. X, 401), *měšter* [*h* = *š*] (MURKO, Dt-SlovHandwb.). Az albánban *meshtar* [*sh* = *š*] 'pap' (TAMÁS, Alb—MagySz.). E nyelvföldrajzi helyzet alapján korántsem olyan biztos, hogy akár a szerbhorvátba, akár a szlovénbe csak a magyar kölcsönözte a szót, s a szerbhorvátból ment volna az tovább az albánba. Valószínűbb, hogy — a magyarhoz hasonlóan — ezek is jórészt olaszból való átvételek, az alakok és a jelentések onnan egyaránt kifogástalanul magyarázhatók. Az istriai olasz nyelvjárásokban is van egyébként *měštar* 'maestro' (ROSAMANI, VocGiul.), a kelet-friuliban *meštiar* 'mestiere' (ASLEF. III, 1984.), amelyek az olasz és a szerbhorvát alakok közt átmenetet képeznek, esetleg szerbhorvát alaki visszahatással.

Mindenesetre tárgyalt szabuk *š*-ező alakjai olasz, albán, szerbhorvát, szlovén, magyar viszonylatban nyelvföldrajzi egyúttal művelődési kör egybetartozást mutatnak, s ebben az összefüggésben az etimont tekintve csakis az olasz lehet a kiindulópont.

BENKŐ LORÁND

A korszakbeosztás kérdéséről — „másként”

„A magyar nyelvtudomány-történet periodizációjához” címen (MNy. LXXXI, 467–8) megfontolandó megfontolásokat bocsátott közre HEGEDŰS ATTILA. Egyetértéssel idézve ÉDER ZOLTÁNT (MNyTK. 130. sz. 42), maga is úgy látja: érdemes volna követni azt a (magam teszem hozzá: figyelemre, tiszteletre és elismerésre méltó) kezdeményezést, amelyet TEMESI MIHÁLYNAK köszönhetünk (A magyar nyelvtudomány. Irányok és eredmények a felszabadulás óta. Bp., 1980.), más korszakok hasonló alaposságú feldolgozásával. Az erre vállalkozónak azonban — jelzi kellő éleslátással — szükséges ehhez eldöntenie, legalábbis a maga számára, hogy mi is egy „korszak”. S nem csupán felveti a kérdést, hanem tanácsot is ad mindjárt: „Egy ilyen munka legjobb, ha követi az eddig megállapított periódusbeosztást, és ebből választ — feltéve, hogy egyetért az eddig meghúzott határokkal”. (Lelőhelyet nem adok sehol, minden idézet a fentebb jelzett két lapról való.)

Hogy az — ismereteink szerint azért inkább többes számban említendő — „eddig megállapított periódusbeosztás”-ok közül melyik a követendő, arra eképpen kapunk útmutatást: „Úgy gondolom, mindenki egyetérthet SZATHMÁRI ISTVÁN véleményével (MNy. LXVII, 18): »a korszakolás akkor helyes, akkor reális, ha . . . az egyes korszakokat a nyelvtudomány belső fejlődésében végbement leglényegesebb mozzanatok adják«” (az idézetben belüli idézetből való kihagyás nem tőlem. — D. L.). S hogy mitől jó viszont óvakodnia a nyelvtudomány-történeti kutatásra vállalkozónak, arra ez ad zárójeles eligazítást: „(Másként DEME: MNyTK. 131. sz. 109–12.)” — A „Másként” tartalma nem nyer további kifejtést; erre a szerzőt általában nem is kötelezi semmiféle etika vagy etikett.

Ám a továbbiakban ez mégsem bizonyulna haszontalannak. HEGEDŰS ATTILA ugyanis enyhe szemrehányással emígyen folytatja: „SZATHMÁRI periodizációja első részében ehhez a megállapításhoz tartja magát, ám a későbbi, századunkbeli korszakok kezdő és végpontjait már történelmi eseményekhez köti”. Megtoldja e leleplező megállapítását ezzel is: „Ugyanez a szemléletbeli változás figyelhető meg ÉDER ZOLTÁN korszakolásában is: ő az újgrammatikus időszakot 1919-ig vezeti. Kettőjükénél tehát az eddigi [értsd: addigi — D. L.], a nyelvtudomány belső fejlődésén alapuló korszakolást felváltja a külső, a történeti [értsd: történelmi — D. L.] eseményekhez való kapcsolás”.

Nos, az idézett részletezés helyett mondhatta volna HEGEDŰS ATTILA egyszerűen azt, hogy a két szerző „másként” folytatja, mint ahogyan bejelentette és elkezdte. Mert a zárójeles kitételeben elutasított „másként”-nek pontosan ez a tartalma, illetőleg summázata: „magam — önálló korszakolás helyett — a társadalomfejlődés korszakait látnám a tudománytörténeti vizsgáldásban alapul, illetőleg keretül veendőnek” (MNyTK. 131. sz. 112). S ezt ez a mondat vezette be: „a tudomány meglehetősen szorosan kapcsolódik a társadalmi felépítményhez; s így története nem önmagában zárt egész, hanem a korokra és azokon belül is szakaszokra szabdaltnak társadalomtörténetnek szerves része” (uo.).

S hogy a két tettenért szerző nem áll egyedül effajta eltévelyedésében, arra most nem is a kritikuskunk által elismeréssel említett TEMESI MIHÁLYRA hivatkozom, aki könyvének címében 1945-öt vállalja vizsgálódása kezdőpontjául, sőt bevezetőjében is részletezi: mennyire fordulópont értékű ez a dátum nyelvtudományunk történetében (i. m. 5–9); hanem a követésre így a

zán méltónak minősített SZATHMÁRI ISTVÁNra, aki évekkel TEMESI előtt, éppen a HEGEDŰS által (igaz: megcsonkítva, — erről később) idézett cikkében, világosan kimutatta: melyek voltak azok a „külső” körülmények, azaz történelmi feltételek, amelyek felszabadulásunk (történelmi) dátumát — a tudományszakunk által addig soha nem élvezett kedvező kutatási körülmények megteremtésével — egyben új (tudománytörténeti) korszak kezdőpontjává is tették (MNY. LXVII, azaz 1971. évi folyam 29—30).

De idézhetném akár a BÁRCZI GÉZÁtól felállított tudománytörténeti korszakok-alkorszakok közül is ezeket az elnevezéseket: „A felvilágosodás korában és a reformkorban” (583), „A XIX. század második felében” (585), „Az első világháború után” (588), „A felszabadulás után” (590), s csak annyit kellett tennem, hogy az itt harmadikul említettet én emeltem ki egy bekezdés éléről (a többit maga a szerző vette külön-külön pontnak, vezérszószerűen ritkítatva), ahelyett, amelyet HEGEDŰS ATTILA így idéz: BÁRCZI „a magyar nyelvtudomány történetének új korszaknyitása ként látja a Magyar Nyelvtudományi Társaság megalapítását és a Magyar Nyelv megindulását” (i. h. 468); melyet BÁRCZI valóban külön pontba vesz és ritkítat, de ezzel a bevezetővel: „A magyar nyelvtudomány története szinte új korszaknak indul” ezekkel az eseményekkel (587; a lapszámok a BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR írta kézikönyv, „A magyar nyelv története” lapszámai; az eredetiben a történelmi események elnevezése ritkítva, az itteni két ritkítás viszont tőlem — D. L.).

S ha már a hivatkozások és idézések módjánál tartunk, az indításként adott SZATHMÁRI-félét is hasznos eredetiben látnunk. Ott így áll: „mégis úgy vélem, hogy a korszakolás akkor helyes, akkor reális, ha a fentebb mondottak messzemenő figyelembevételével az egyes korszakhatárokat a nyelvtudomány belső fejlődésében végbement leglényegesebb mozzanatok adják” (i. h. 18; az idéző által elhagyott, a szerző tudományos óvatosságára és szerénységére utaló részeket én ritkítottam; a világosság érdekében elhagytam viszont az ő eredeti kiemeléseit). S nem közömbösek a „messzemenő figyelembevétel”-re érdemesnek minősített „fentebb mondtak” sem, amelyekkel a „mégis” szembeállít. Így hangzanak: „Ami a nyelvtudomány-történetet illeti: bár kétségtelen, hogy a nyelvvel való foglalkozás nem kis mértékben a mindenkor i tá r s a d a l o m, az akkori gazdasági, politikai, művelődésbeli stb. viszonyok függvénye — hisz a társadalom támaszt igényt a nyelvi jelenségek ilyen vagy olyan irányú vizsgálatára, az segíti vagy éppen gátolja kifejlődését, egyes diszciplínák létrejöttét, önállósodását vagy éppen (ha szükségtelennek látszik) lesorvasztását stb. —”, s ez után következik a már idézett „mégis úgy vélem” (uo.; a kiemelések itt is tőlem — D. L.).

Ez a felsorolás elég pontosan egybevág az én „másként”-nek minősített fejtegetéseimmel, pedig a kettő — keletkezésében — független egymástól. A MNYTK. emlegetett 131. száma ugyanis az 1970-ben rendezett „Sajnovics János emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozion” anyagát tartalmazza, ahol SZATHMÁRIval egyszerre fejtettük ki, előre megírt szöveg felolvasása után, a magunk — mint látni: egymással korántsem összebékíthetetlen, bár alapjaikban szembenálló — nézeteit; ő már akkor a fentebb idézett szöveggel (l. MNYTK. 131. sz. 54), magam pedig ebben a megfogalmazásban: „Igazság persze a belső törvényeknek, a tudományfejlődés immanens folytonosságának felfedése is. De csak részigazság. Mert hiába a vizsgáló szándék és a kutató

értelem: a tudomány fejlődéséhez nemcsak egyéni adottságok és belső előzmények kellenek, hanem például lehetőségek, sőt inkább azt mondhatnám: parancsoló korigény is. Egy-egy korszakban — már ami az agyakbeli megjelenésüket illeti — csíráként szinte minden eszme és szándék megtalálható, meg az ellenkezője is. De hogy a sokféle potenciálisból mi és mennyire válik reálissá, azt a korszaknak — a szaktudomány kereteit messze meghaladó szélességben vett — szerkezete, szelleme, azaz lényegében a társadalmi helyzet szabja meg” (uo. 110).

Az önfejlődés tényét tehát magam sem tagadtam, sőt hangsúlyoztam; azaz kettőnk között a különbség súlypontozásbeli volt, nem a „Másként” által sejtetett éles szembenállás. S az egyszerű olvasó (a nem „beleolvasó”) azt is észlelhette: mindkettőnk megfogalmazásából épp az a merevség hiányzik, melyet — egyik részről csonkító, másik részről mellőző — idézőmódja révén HEGEDŰS ATTILA sejtet az idézeteket általában vissza nem kereső utókorral.

Azt persze, hogy a mindkettőnk által elismert és számba is vett ható tényezők súlypontozásának dolgában melyikünknek volt (van, esetleg lesz) igaza, nem én, nem itt és nem most döntöm el. Ám adaléku és megfontolás tárgyaként megemlítem azért: az derül ki, hogy bárki bármelyik mellett voksol, amikor elméleti alapon állapít meg korszakelhatárolási szempontokat, illetőleg húz meg korszakhatárokat, ezeknek gyakorlati kijelölésekor valahogy mindig történelmi dátumok (helyesebben szólva: történelmi-társadalmi események) táján köt ki, ha bevallja (illetőleg hát: észreveszi), ha sem. Tetszik, nem tetszik: a BÁRCZI által sejtetett és SZATHMÁRITól pontosabban is kijelölt három fő korszakból az elsőnek kezdete a reformációnak — mint társadalmi-történelmi mozgalomnak — felerősödésével, a másodiké a felvilágosodás majd a reformkor (nem épp immanensen tudományos) időszakának megindulásával esik egybe. Nem kétséges a negyedik korszak kezdőpontja sem: a felszabadulás — szerényen szólva is — igen csekély mértékben a hazai nyelvtudomány belső fejlődésének valamiféle vívmánya.

A harmadiknak vett korszak kezdőpontján sem azért érzek igazítanivalót, mintha az nem történelmi dátumhoz kötődne, hanem mert történelmileg sem (és tudománytörténetileg sem) ott húznám meg a határt, ahol próbálták. BÁRCZI is, SZATHMÁRI is a XIX. század közepét jelöli ki itt, s e korszak első szakaszát a század hetvenes éveikig vezetik. Nos, a század közepe — ha bevallatlanul is — 1849; hetvenes évei pedig — akarva, nem akarva — az 1867-tel induló fellendülést idézik; tehát ismerős dátum mindkettő — a történelemből. — Magam azonban ezt az időszakot még az előző korszakhoz számítanám. Mert ami ekkor történik (s amit ők is mindketten bizonyos stagnálás időszakának tekintenek) a továbblépés szempontjából korántsem új fellendülés, csak előkészület; „útkeresés”, ahogy SZATHMÁRI is nevezi (mindkét idézett helyen). S aki utat keres, az még nem indult el!

A tudomány fejlődése ugyanis — mint a természetben és a társadalomban minden egyébé is (mégpedig a dolog természete szerint, ha ezt mostanában el-elfelejtjük is) — a dialektika törvényei szerint halad (olyannyira, hogy magát e törvényt is belőlük vette át az emberi gondolkodás, és szűrte le a tudományos vizsgálat; bár e téren van még fejlődőnivalónk). Ez az adott esetre vonatkoztatva (is) azt jelenti: az újnak a csírája már a réginek a keretei közt megjelenik, csak még korántsem jut dominanciára. Így hát (amiképp Cromwell az angol, a Párizsi Kommün a francia polgári korszaknak nem kez-

dete, hanem előkészítője, azonképp) a finnugor rokonság és a magyar antikvitás első megérzői, sőt bizonyítói is, csak *i n d í t a n a k* egy korszellemet, de még korántsem *k é p v i s e l i k*. Ez SAJNOVICS Demonstratiojára éppúgy áll, mint RÉVAI munkásságára, vagy akár MELICH szóföldrajzi rátapintására¹ vagy LAZICZIUS fonológiai adaptációjára.

A „korszakot formál” és a „korszakot kezd” tehát fáziseltéréssel követik egymást. S ha (pontosabban szólva: minthogy) „A tudományos kutatás az emberi megismerésnek történelmileg és társadalmilag egyaránt kötött terméke és egyben tényezője, s így nem független az adott kor és adott közösség általános ismereti szintjétől, s nem marad hatás nélkül annak további alakulására sem” (l. tőlem: A nyelvészeti kutatómunka szemléleti és módszertani kérdéseiről. A Szegedi Bölcsész-műhely '77 című gyűjteményben, 11), akkor (pontosabban: ezért) a korszak kezdetét nem a csírák megjelenése, hanem a (számukra kedvező körülmények, feltételek kialakulásának hatására jelentkező) szárba szökkenés jelzi.

Egy terv tehát önmagában sem nem korszaklezáró, sem nem korszakindító. Ezért a Tanácsköztársaság nyelvészeti vágyainak-szándékainak hovatartozásán való spekuláció (HEGEDŰS ARTILA: i. h.) merő, sőt meddő agykínzás. Hiszen a történelmi körülmények nemhogy a szárba szökkenését nem engedték meg, hanem már csírájában elfojtották. Így semmiképp sem lett tényező, legföljebb termék, s annak is epizódértékű. — Viszont A magyar és finnugor nyelvtudomány ötéves terve (MNY. XLV, 97—100) bizvást tekinthető korszaknyitónak, minthogy azok a történelmi-társadalmi körülmények, amelyek a felvázolását megkívánták, a megvalósítását is lehetővé tették (ha nem is épp öt év alatt; ezt többen megírták, köztük — mint összeállításának akkori kezdeményezője és vezetője — magam is, nem egy kerek évfordulóján). Az *i n d u l á s* dátuma tehát lehet 1948, de az *i n d í t á s* é mindenképp 1945.

No de egyáltalán: mit keresünk a korszakokra osztáskor? (Élnézést, hogy nem a szebb hangzású *periodizáció* kifejezést alkalmazom, de hadd vélekedjem a szaknyelviség kérdésében is „másként”.) Korszakokat kívánunk-e felderíteni, vagy éles határokat kijelölni, lehetőleg évszámhoz kötve őket? Magam, aki (mint az imént is bizonyítottam) készséggel hajlandó vagyok bizonyos történettudományilag rögzített évszámok elfogadására, arra figyelmeztetnék mindenkit: ezek — s az akkor lezajlott események — sohasem tekinthetők megszgyekarónak, csak tájékozódási pontnak; amelyek *e l k e z d i k* lezárni az előkészület, a felhalmozódás időszakát, azzal, hogy *l a s s a n k é n t* kedvezővé alakítják-érlelik a feltételeket a *k i t e l j e s e d é s* *m e g i n d u l á s* ához. (Így, ahogy mondom; ennyire óvatosan, a fokozatosság elismerésével.)

Utálnék egy analóg példára. „A magyar nyelvjárások néhány kérdése” című könyvemben (NytudÉrt. 3. sz. 1953!) rámutattam: HORGER ANTAL azért tagadta meg a nyelvjárások létezését, mert szerinte csak egyéni nyelvek vannak (tehát területiekkel számolni már fikció), s más oldalon: mert (többé-

¹ Azzal kapcsolatban, hogy MELICH a szláv jövevényszavak vizsgálatában a nyelv-földrajzi *m ó d s z e r*t alkalmazta volna (így HEGEDŰS: i. h. 468), ezt a passzust ajánlanám megfontolásra: „A tudományos kutatásban a fejlődés során sokféle *v i z s g á l a t i* *e l j á r á s* alakult ki. A vizsgálati eljárások egy csoportjának összeilleszkedő együttese *k u t a t á s i m ó d s z e r*ré áll össze.” Azaz: az előfutárok e területen sem mindjárt képviselők, s eljárásuk még korántsem módszer.” (Az idézet tőlem: Szegedi Bölcsész-műhely '77: 11.)

kevésbé megvonható) határai csak a jelenségeknek vannak, s ezek nem esnek egybe egymással szinte sehol sem (A magyar nyelvjárások 3–4; NyK. XXXVII, 308; MNy. I, 447). Márpedig — szűri le — aminek (ti. a nyelvjárásoknak) határa nincsen, annak (ti. a nyelvjárásoknak) területe sincsen; s aminek se határa, se területe, az nyilván nem is létezik (A m. nyj.-ok 6). Magam — GAMILSCHEGRE hivatkozva — azt vetettem ennek ellene (i. h. 9): „határai ... vannak mind a jelenségeknek, mind pedig a nyelvjárásoknak; csak éppen nem határ vonalakra, hanem szélesebb átmenetet mutató határsávokra kell gondolnunk (vö. GAMILSCHEG: Die Sprachgeographie. Leipzig, 1928)”. Majd hazai előzményre hivatkozva: „Alighanem BALASSÁVAL kell tartanunk, aki szerint a nyelvjárásnak — mint az egyes sajátságoknak is — van góca és széles eltűnési sávja (vö. BALASSA JÓZSEF: A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése 19)”.

Hogy a határvévszámokon való bolhászkodás dolgában mire figyelmeztet bennünket ez a — kissé távolabbról, de korántsem hajánál fogva idevont — példa, azt nem részletezem. SZATHMÁRINAK efféle jelzései: „[Geleji Katona, Kalmár György nyelvveredeztetései] mai szemmel nézve tudománytalanok voltak, mégis a következő korszakot készítették elő”; és: „Révai Miklós ... szinte korát megelőzve fedezte fel a nyelvemlékek rendszeres vizsgálatának jelentőségét”; és: „Már ebben az időben [ti. a XIX. sz. harmadik negyedében — D. L.] kezdő szárnyait bontogatni a magyar nyelvtudomány” (i. h. 21–2; kiemelések tőlem — D. L.) mind arra utalnak: ő azért ismeri és számításba veszi az „egy fecske” viszonyát a „tavaszcsináláshoz”; azaz elméleti és módszertani fejlődésünkben a korszak-előkészítőket nem föltétlenül kívánja korszakindítókká avatni. (Még több árnyalási hajlamra utaló megjegyzést idézhetnénk BÁRCZI GÉZA írásainak tudománytörténeti tárgyú részleteiből.)

De másra is rámutat a nyelvjárások tagadásának imént felelevenített példája. Mert hiszen HORGER ANTAL, aki szerint nyelvjárások nincsenek — s aki emiatt áttekintése zömében valóban a nyelvjárási jelenségeket vizsgálja részletezően — azért „gyakorlati okokból” mégiscsak számba vesz nyelvjárasterületeket; azaz (filológus lévén) önkéntelenül úgy tükrözi a valóságot, ahogy az mutatja magát, noha úgy magyarázza, ahogy ő látni szeretné. S a korszakolás dolgában nagyon hasonlít erre a HEGEDŰS ATTILA által „tetten ért” SZATHMÁRI és ÉDER meg az e tekintetben hozzájuk kapcsolható BÁRCZI GÉZA. Mert akár megfogalmazva, akár hallgatólag tagadják is a történelmi-társadalmi eseményeknek ok értékű primátusát a tudománytörténeti korszakok alakulásában, — a beosztásuk bújtatott dátumai mégis azok körül mozognak.

Nem véletlenül persze. Az eszme- és szellemtörténet nem volt alaptalan irányzat, hiszen az emberi gondolkodásnak, ismeretszerzésre törekvésnek van önfejlődése. Ez azonban a tudományos előrehaladásnak — olykor stagnálásnak, netán visszalépésnek — nem oka, hanem velejárója. A tudományos kutatás ugyanis — mint „a valóság valamelyik részletének megismerésére és rendszerezésére irányuló emberi tevékenység” — s nem kevésbé a tudomány maga — mint „a valóságról szerzett igazolt ismereteknek rendszerbe foglalt együttese” (mindkét megfogalmazás a Szegedi Bölcsész-műhely ’77 c. gyűjteményből, 11) — ha tetszik, ha nem (s mintha manapság egyre többeknek nem tetszenék), része a társadalmi felépítménynek, s így annak keretében nem függetleníthető még a társadalmi alaptól sem, amelynek terméke, tükrö-

zője és továbbformálója. Ezért „ütnek át” a történelmi dátumok minden immanenciára törekvő tudománytörténeti korszakbeosztáson.

S nem is csak azon; de erre most csak zárójelben térek ki. A nyelvtörténet korszakbeosztásának vitájára gondolok, az idestova negyven esztendővel ezelőttire (lásd: BÁRCZI: MNy. XLVI, 1–8; DEME: uo. 210–22; vö. még: PAIS: MNy. XLVI, 9–12, űő.: Nyelvünk a reformkorban. Bev. XIV. lap; DEME: uo. 4–8), amely BÁRCZINAK egy kissé félre mutató megjegyzésével (Magyar hangtörténet 7) aligha tekinthető érdemben lezártnak. Annál kevésbé, mert a nyelv — bár nem része a felépítménynek — úgy fogja át a társadalmat, hogy a kettő aligha függetleníthető egymástól fejlődésében; s még inkább: mert a nyelvtörténeti korszakok mögött — ha reálisan jelölték ki őket — bizony elháríthatatlanul és nehezen tagadhatóan felsejlenek a társadalomtörténetiek. (Erre lásd tőlem: Standard Hungarian: BENKŐ—IMRE (szerk.), The Hungarian Language; főleg: 259–63.)

Egyetlen kérdésem maradt befejezésül: Ha mindenki egyformán csinálja, csak némelyikük másképp mondja, akkor valóban annyira természetes, kézenfekvő és magától értődő-e, hogy mindenki épp azzal érthet egyet, aki másképp mondja, mint csinálja (azaz: csinálják), még ha korántsem oly szigorúan, mint ahogy azt a szájába adják? S ide kívánczik a kérdés második fele is: Ha a fent elmondottakat végiggondoljuk, vajon ki is mondja „másként”; ráadásul úgy, hogy az nem ér többet egy zárójelbe suvasztott (láb)megjegyzésnyi elhárító mozdulatnál?!

DEME LÁSZLÓ

A többelemű utcanévi előrészek írásmódjának szabályozása

Az utcanévek írásmódja alakulásának történetét SZEMERE GYULA a következő mondatral vezeti be „Az akadémiai helyesírás története” című könyvében: „Valamennyi földrajzínév-típus közül az utcanévek írásmódja okozta a legtöbb gondot helyesírásunk szabályzóinak, mégpedig mind a kezdőbetű, mind a tagok kapcsolása tekintetében” (AkHTört. 197). Az írásmód hullámzását SZEMERE pontosan leírja (i. m. 197–201), és egy gondosan megszerkesztett táblázattal is szemlélteti (i. m. 200). Ez feleslegessé teszi, hogy a címben jelzett problémakör előtörténetét részletezzem: elegendő, ha SZEMERE táblázatát ideiktatom, kiegészítve az -i képzős származékok írásmódjával, továbbá az ún. iskolai helyesírás meg a nyomdai helyesírás állásfoglalásaival.

A táblázat világosan mutatja, hogy a szabályozók számára a fő gondot egy évszázadon át az jelentette: miképpen érzékeltessék (kötőjellel vagy egybeírással) az *utca*, *út*, *tér* stb. közterület-jelölő szavaknak és az őket meghatározó előrészeknek az összetartozását? Ennek a törekvésnek természetesen megvolt a maga jogos belső logikája: egyrészt a *Petőfi-vers* típusú tulajdonnév + köznévi kapcsolatoknak a mintája, másrészt a *Fekete-tenger* típusú természetföldrajzi neveknek az analógiája.

A NyomdH. s aztán az AkH. 1954. mégis a kötőjel elhagyása mellett döntött: 1. az utcanévekben a közterület-jelölő szavaknak és az előrészeknek a viszonya nemcsak a *Váci utca* típusban minőségjelzős, hanem a *Deák tér* típus is felfogható így (vö. *Kovács mérnök*), sőt a *Szabad sajtó út*, *November 7. tér* stb. is ilyennek tekinthető, tehát a különírásnak nincs nyelvi-nyelvtani

	Egyelemű	Kételemű	Nem tulajdonnévi	Az -i képzős forma
	tulajdonnévi			
	előtag			
AkHJ. 1877.	Deáktér v. Deák-tér	—	Országút váci út	józsef-téri Laudon-utcai Deák-Ferencztéri
AkH. 1879.	Deáktér József-utca	—	Sugárút Váci-út	„
AkHJ. 1900.	Deák-tér József-utca	Arany János utca	király-utca váci-út	Lónyay ucai [!] Erzsébet-téri
AkHJ. 1901.	„	„	„	„
AkH. 1901.	Deák-tér József-utca	Arany-János- -utca	Váci-utca v. váci-utca	Lónyai-utcai Erzsébet-téri király-utcai
IskH. 1903.	Petőfi-tér	Arany János utca	Bécsi-utca	Petőfi-téri Arany János utcai bécsiutcai
AkHJ. 1915— AkH. 1946.	Deák-tér József-utca	Arany János- -utca	Váci-utca	Petőfi-téri Arany János-utcai váciutcai
NyomdH. 1929.	Erzsébet körút	Ferenc József tér	Váci ucca	Petőfi téri Deák Ferenc ucai
AkH. 1950.	Deák-tér József-utca	Arany János- -utca	Váci-utca	Petőfi-téri váciutcai
AkH. 1954.	Deák tér József utca	Arany János utca	Váci utca	Deák téri Arany János utcai Váci utcai

akadály; 2. a kötőjel nélküli írásmód lényegesen egyszerűbb a kötőjelezésnél (vagy az egybeírásnál!), és különösen az -i képzős származékokban előnyös. (Vö.: SZEMERE, AkHTört. 198—201.; FÁBIÁN: HIK. 84.; továbbá az e helyeken megadott szakirodalom.)

A döntés igen szerencsésnek bizonyult: a közterületnevekben a *Deák tér*, *Arany János utca*, *Váci utca*, *Szabad sajtó út*, *November 7. tér*, *Kiss János altábornagy utca* stb. írásmód igen hamar elterjedt, és teljesen általánossá vált. — Az AkH.-nak 182. pontja a kötőjel nélküli írásmódot megerősítette, és kiterjesztette a hidak nevére is: *Szabadság híd*, *Erzsébet híd* stb. (Vö.: IFJ. HÖNYI EDE: MNy. LXXV, 227; FÁBIÁN—SZEMERE: Nyr. CVIII, 397.)

Az *utca*, *út*, *tér*, *fasor* stb. előtti névrész(ek) írásmódjáról szabályzataink mind a mai napig nem szólnak. Ezekről eddig csak „A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai” című, a Földrajzinév-bizottságtól és a Helyesírási Bizottságtól egyaránt jóváhagyott szabályzat (rövidítve: FÖNMÍSz.) intézkedett (Bp., 1965.). Ez a kiadvány a szókép állandóságának elve alapján áll, ami röviden azt jelenti, hogy az utcanevekben az *utca*, *út*, *tér*, *körönd* stb. előtti névrészt (az alakulatkezdő nagybetű kivételével) úgy írjuk, ahogyan egyébként is íránk. Példáink a gyakoribb típusokat mutatják be. (A közlés sorrendje: alapforma — utcanév.) *Ady Endre* — *Ady Endre utca* | *Bajcsy-Zsilinszky* — *Bajcsy-Zsilinszky út* | *Tas vezér* — *Tas vezér utca* | *szabad május* —

Szabad május tér | öt malom — Öt malom utca | Vörös Hadsereg — Vörös Hadsereg út | Fehér Hajó (vendéglő) — Fehér Hajó utca | a régi Főti út — Régi Főti út | Margit-kilátó — Margit-kilátó út | Hárosi-Duna — Hárosi-Duna sor | Ferenc-hegy, Ferenc-hegyi — Ferenc-hegyi út | Tábor-hegy, tábor-hegyi — Tábor-hegyi út | Csörsz-árok — Csörsz-árok utca | aradi vértanúk — Aradi vértanúk útja | április 4. stb. — Április 4. tér stb.

Ezt az írásmódot a Kartográfiai Vállalatnál 1965 óta készült várostérképeken többnyire követték, ez az alapállás tükröződik az AkH. 1984. 182. szabálypontjában és a szótári részben levő példákból is. (Vö. 182. pont: *Váci utca, Gorkij fasor, Szabó Ilonka lépcső, Tas vezér utca, Március 15. tér, Tábor-hegyi út, Erzsébet híd.*)

Az elmúlt években azonban a fővárosi tanácsnak az utca-elnevezésekkel foglalkozó szakértői értekezletein több ízben hangzottak el kritikai észrevételek a FÖNMÍSz.-ben és az akadémiai szabályzatokban rögzített egyes (főként a kötőjeles) megoldások ellen. A Nyelvtudományi Intézet közönség-szolgálatától is nyugtalanító jelzések érkeztek az utcanevek többbelemű előrészének írásában mutatkozó zavarokról. A Kartográfiai Vállalat a várostérképek utcanévírásában a megrendelői kívánságok és a szabályos írásmódok között szintén eltéréseket, feszültségeket tapasztalt, amelyek miatt a vállalat 1985 őszén felettes hatóságához, a MÉM Földügyi és Térképészeti Hivatalához (rövidítve: az FTH-hoz) fordult segítségért, elsőnek a fővárosi utcanevek hivatalos rendezését kérve. Az FTH Földrajzinév-szakbizottságának azon az ülésén (1985. december 5-én), amelynek a FÖNMÍSz. és az AkH. 1984. alapján összeállított budapesti utcanévjegyzéket el kellett volna fogadnia, egyes nevek, illetőleg névtípusok, elsősorban a kötőjeles előrészek írásmódja körül heves viták lángoltak fel, úgyhogy a döntést el kellett halasztani. E körülmények miatt, továbbá a FÖNMÍSz.-nek és a HTSz.-nek készülő új kiadása miatt is újra át kellett gondolni az eddig tanácsolt névírási módok gyakorlati alkalmazhatóságának kérdését. Erre a munkára 1986-ban egy öntevékeny csoport vállalkozott. (Tagjai: Bíró Ágnes, Fábián Pál, Földi Ervin, Grétsy László, Hónyi Ede, K. Keszler Borbála, Szűts László, T. Urbán Ilona.) Az egyelemű vagy egyébként is egybeírt szavakból álló utcanévi előrészekkel természetesen már nem kellett foglalkozni; a *Deák tér, Váci utca, Papírgyár utca* stb. írásmód semmi ingadozást sem mutat.

A csoport nyelvtudományi intézeti tagjai azt a javaslatot tették, hogy — bizonyos típusok kivételével — az utcanevekben az egyébként különírandó vagy kötőjellel kapcsolt szavakból álló előrészt írjuk egybe. Ez az elgondolás a következő, a FÖNMÍSz.-től és az AkH. 1984.-től eltérő írásmódokat eredményezte volna. (A közlés sorrendje: jelenlegi forma — javasolt forma.) *Szabad május tér — Szabadmájus tér | Öt malom utca — Ötmalom utca | Vörös Hadsereg út — Vöröshadsereg út | Fehér Hajó utca — Fehérhajó utca | Régi Főti út — Régifőti út | Margit-kilátó út — Margitkilátó út | Hárosi-Duna sor — Hárosiduna sor | Ferenc-hegyi út — Ferenchegyi út | Tábor-hegyi út — Táborhegyi út | Csörsz-árok utca stb. — Csörszárok utca stb.* De a javaslat sem változtatott volna az ilyen típusú utcanevek jelenlegi írásmódján: *Ady Endre utca, Bajcsy-Zsilinszky út, Tas vezér utca, Aradi vértanúk útja, Április 4. tér* stb.

Az előterjesztők a fent ajánlott írásmódokat legfőképpen egyszerűsége miatt tartották célszerűbbnek a jelenleginél, s a szabály valóban könnyűnek látszik: az utcanevek többbelemű előrészének tagjait — néhány típus kivételével — egybeírjuk. — Ezt nagyobb előnynek látták, mint a szókép-állandósági

elv fenntartását. Ennek jó végrehajtásához ugyanis előbb ismerni kell a külön- és egybeírási szabályokat, továbbá a földrajzinév-írási rendszert, ám mindez a közönségtől aligha remélhető; következésképpen az utcanevekben örökös lesz a hibázás. — Továbbá: a nagyközönségnek az utcanevekkel mindennapos, szoros kapcsolata van, tehát gyakorlati fontosságuk miatt a utcaneveknek külön kategóriaként való kezelése indokolt lenne.

A jelenleg érvényes szabályok (tehát a FÖNMÍSz. és az AkH. 1984. álláspontja) mellett is bőven szólnak azonban érvek. — A szókép-állandósági elv nemcsak az utcanévirásban érvényesül helyesírásunkban, hanem sokkal általánosabban. Így például bizonyos képzők (-i, -ú, -ű, -s, -nyi) egybeírást sugalló hatásával szemben: *bal parti, fehér virágú, piros tetős*; az intézménynevek írásában: *Vas Megye Tanácsa, Új Élet Termelőszövetkezet*; a címek írásában: *Pest Megyei Hírlap*; a természetföldrajzi nevek írásában: *Arany-patak* és *arany-pataki*, *Csepel-sziget* és *Csepel-szigeti*, *Tisza mente* és *Tisza menti*; stb. Ha valaki az alapformák írását egyszer megtanulta, ennek továbbvitele képzős származékokba és egyéb alakulatokba már könnyebb, mert az -i képzős forma megtartja az alapalak írásmódját. Az utcanevек előrészének egybeírása káros következményű folyamatot indíthatna meg: az utcanevек egybeírt előrésze hamarosan megjelenne a nem utcanévi helyzetekben is; márpedig a *szabadsajtó, fehérhajó, őtmalom, Vöröshadsereg* stb. írásmódok terjedése egyáltalán nem kívánatos. — A javasolt tömbösítő írásmód sem teljesen következetes a saját elvének követésében, mert az *Aranyjános utca, Aradivértanúk útja, Külsőtörökflóris utca* stb. írásmódot már nem vállalja. Így ismét csak típusonként kell tudni, mikor tömbösítendő az előrész, mikor nem.

A tömbösítést javasolók részéről nyomós indokként hangzott el az, hogy a közgyakorlat az egybeírni javasolt előrészek esetében máris (sőt régóta) erre az írásmódra hajlik, nem törődve a szabályokkal: utcanévtáblákon, közlekedési tájékoztató feliratokon, várostérképeken stb. többször látható a *Szabadsajtó út, Őtmalom utca, Fehérhajó utca* stb. forma, sőt olykor uralkodó is a *Ferenchegyí út, Kút völgyi út* stb. írásmód. Ezt a körülményt — mivel egy bizonyos mértékű tömbösítő utcanévirási gyakorlat tagadhatatlanul él — szükségesnek látszott közelebből is megvizsgálni.

Az öntevékeny csoport tagjai 1986 nyarán átvizsgálták a főváros és mintegy száz helység (Ajka, Barcs, Békéscsaba, Csorna, Dunaújváros, Debrecen, Dombóvár, Eger, Győr, Gyöngyös, Gyula, Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló, Hatvan, Hódmezővásárhely, Kalocsa, Karcag, Kecskemét, Keszthely, Kiskunfélegyháza, Lenti, Makó, Miskolc, Mór, Nagykanizsa, Nagykőrös, Ózd, Pécs, Sopron, Szeged, Székesfehérvár, Szentes, Szolnok, Szombathely, Tatabánya, Veszprém, Zalaegerszeg, Zirc stb.) utcanévanyagát abból a szempontból, hogy mely nevekben kellene az előrészek javasolt tömbösítését alkalmazni, s hogy a gyakorlat valójában mennyire hajlik erre.

A névjegyzékekből azt a fő tanulságot lehetett levonni, hogy összeállítóik általában a szókép-állandósági elvhez tartják magukat: *Cifra kapu utca* (Eger), *Fekete gyémánt tér* (Pécs), *Jó szerencsét utca* (Ajka, Gyöngyös, Mór, Tatabánya), *Piros alma utca* (Székesfehérvár), *Régi posta utca* (Miskolc), *Szép kilátás utca* (Barcs); *Hét vezér utca* (Békéscsaba, Eger, Pécs, Kecskemét, Szentes), *Két rózsza köz* (Szombathely), *Ötvenhat mártír utca* (Hódmezővásárhely); *Ifjú Gárda utca* (Gyula, Dunaújváros, Kalocsa, Ózd, Pápa), *Vörös Hadsereg tér* (Veszprém); *Alsó Törökvezs út* (Budapest), *Kis Porond utca* (Makó), *Régi Foktői út* (Kalocsa), *Külső Doroqi út* (Hajdúböszörmény); *Duna-kapu tér* (Győr), *Ditz-malom utca*

(Pécs); *Alsó-Körös sor* (Békéscsaba), *Kis-Tisza utca* (Csongrád); *Károly-magaslati út* (Sopron), *Ilona-parti út* (Szentés), *Tisza-parti sétány* (Szolnok); *Aranyoskút utca* (Veszprém), *Rózsa-domb utca* (Tatabánya), *Szív-hegyi út* (Zalaegerszeg); *Szala-part utca* (Eger), *Vécsey-völgy utca* (Eger); stb.

A jelenlegi szabályok szerinti írásmódok elterjedtségét mutató fenti összkép ellenére a névjegyzékek vizsgálatából az is kiderült, hogy a szabályos formák érvényesülése tekintetében a különböző típusok között különbségek vannak.

A minőség- és mennyiségjelzős szerkezetű előrészek nem hajlamosak a tömbösödéssre az írásgyakorlatban. A néhány helytelenül egybeírt név, pl. *Régiposta utca* (bp.-i utcanévtáblán) kedvéért kár lenne az általános szokással szembeszállni.

Az intézménynévi előrészi utcanevekben elsősorban értelmezési okokból vannak egyenetlenségek: az öt szabályos *Ifjú Gárda utca*-val szemben Bp.-en *Ifjú gárda utca* van; az AkH. szerint a *Fehér Hajó utca* a helyes, a Budapest atlasz 15. kiadása még *Fehér hajó utca*-t tartalmaz; és a többi hasonló „vendéglőneves” utcát is így írja: *Fehér sas u.*, *Három dobos u.*, *Kék golyó u.* stb. Van példa egybeírásra is: *Fehérhajó u.* (utcanévtáblán, magángyakorlatban). Ezek az ingadozó írásmódok azonban nem szolgáltatnak elegendő alapot ahhoz, hogy a tömbösítés irányában keressük az egységre vezető utat; inkább a szabályt kell erősíteni, s erre meg is van a lehetőség.

A *Külső Dorogi út*-tal szemben a *Külsődorogi út* írásmód előnytelen lenne, mert nemcsak értelmetlen tagolásra vezet, hanem egy nyilvánvalóan jól ismert háttérű névhasználatnak mond ellent. Nyilvánvaló ugyanis, hogy pl. Hajdúböszörményben az igénytelenebb névhasználók is tudják és érzik, hogy a Hajdúdorogra vezető *Dorogi út* külső folytatása a *Külső Dorogi út*, nem pedig egy nem létező *Külsődorog*-ra vezető út.

A tulajdonnév + köznév, illetőleg a köznév + tulajdonnév előrészi utcanevekben, tehát a *Margit-kilátó út*, ill. a *Hárosi-Duna sor* típusban nagyon kevés ingadozás mutatkozott. Az átvizsgált anyagban egy-két előrészből kimaradt a kötőjel: *Bordán gát utca* (Hajdúszoboszló); de ezek az esetek nyilvánvalóan szerkesztési hibák, nem tendenciáról van szó. Tömbösítésre, tehát *Margitkilátó út*, *Türremlékmű park*, *Hárosiduna sor* stb. típusú előrészirírásmódra egyetlen példa sem akadt: hiba lenne ezt erőltetni.

A jelenlegi szabályok szerinti írásmód meg a közgyakorlat között nagy szakadék van viszont azokban az utcanevekben, amelyeknek kételemű előrésze földrajzi köznevet tartalmaz; vagyis a szabályos *Ferenc-hegyi út*, *Tábor-hegyi út*, *Csörsz-árok utca* stb. helyett a hivatalos meg a magángyakorlatban egyaránt a *Ferenchegyi út*, *Táborhegyi út*, *Csörszárok utca* stb. formákkal találkozunk. Ennek a tömbösítő gyakorlatnak két fő oka van. Egyrészt régebbiről hagyományozódik: az akadémiai szabályzatok az -i képző miatt egybeírtatták a *váciutcai*-t, *feketetengeri*-t stb., s ez kihatott más típusokra is. Másrészt *Kelen-föld*, *Hűvös-völgy* stb. típusú földrajzi nevekből könnyen lettek városrésznevek, ha a területet beépítették: *Kelenföld*, *Hűvösvölgy* stb. Ezek utcanév előrészeként már csak így írva jelenhetnek meg: *Kelenföldi út*, *Hűvösvölgyi út* stb. Az ilyen folyamatok az egyes nevek esetében egyenetlenül mentek végbe, ami a Budapest atlasz 15. kiadásában például ilyen logikus, mégis zavaró kettősségeket eredményezett: *Kelenföldi út*, *Kelenvölgyi határsor*; de: *Kelenhegyi köz*, *Kelen-hegyi lépcső*; stb. A közelmúltban végbement gyors városfejlődés szinte az egyik évről a másikra „termelte” a városrészneveket; a

Gazdag-réten, az *Őr-mezőn* épült új városrész neve *Gazdagrét*, *Gazdagréti lakótelep*, *Őrmező*, *Őrmezei lakótelep* stb., s ezt az utcanevekben is jelezni kell, tehát az 1984-es Budapest atlaszbeli *Gazdag-réti út*, *Őr-mezei út* helyett ma már a *Gazdagréti út*, *Őrmezei út* a logikus és helyes írásmód. A Földrajzinév-szakbizottság említett ülésén kísérlet történt arra, hogy a Földrajzinév-tár Budapestet tartalmazó kötetének figyelembevételével egyenként határozottassék meg: mely településrészek neve tekinthető ma már városrésznévnek. Elégge közismerten ennek fogjuk fel pl. ezeket: *Csillebérc*, *Gellérthegy*, *Istenhegy*, *Naphegy*, *Rózsadomb*, *Mártonhegy*, *Orbánhegy*, *Péterhegy*, *Normafa* stb. Ezeknek a neveknek városrésznévként való egybeírása, szemben az 1984-es Budapest atlaszbeli jegyzék kötőjeles írásmódjával (*Csille-bérc*, *Rózsadomb* stb.) ma már jogos igény, az AkH. 1984. adja rá a mintát a *Gellérthegy* és a *Margitsziget* példákkal! De ki tudja biztosan, hogy az *Arany-völgy*, a *József-hegy*, a *Kő-hegy* stb., bár kevésbé ismertek, nem városrésznevek-e? És erősen zavaró lenne, ha a III. kerületi beépült hegyre, az *Aranyhegy*-re vezető utat *Aranyhegyi út*-nak írnánk, a XXII. kerületben viszont csak *Aranyhegyi utcá*-hoz lenne szabály engedte jogunk.

Itt jegyzem meg, hogy bár a nehézségeket budapesti példaanyagon mutattam be, a probléma országos; vö. pl. Zalaegerszegen: *Landor-hegy* (magaslat neve) — *Landorhegy* (városrész neve); utcanévben: *Landor-hegyi út* v. *Landorhegyi út*?

A vázolt nehézségek miatt a jelzett öntevékeny csoport arra a következtetésre jutott, hogy ezekben a típusokban a szókép-állandósági elv alapján egységes közgyakorlat kialakulása nem remélhető. Ezért az lenne a célszerű, ha a földrajzi közneveket tartalmazó utcanévi előrészekben lemondanánk a földrajzi nevek azonos típusaiban szokásos kötőjelezésről, és mind a FÖNMÍSz., mind a HTSz. új kiadásában az egybeírt előrészű (tehát a városrésznév típusú) utcanevet ajánlanánk követésre.

Ez az állásfoglalás a forgalomban levő várostérképek helyesbítését kívánná ugyan meg, de az AkH. 1984. 182. szabályának módosítását nem jelentené, mivel ebben az utcanévi előrészek írásmódjáról nincs rendelkezés. Csupán a szabálybeli *Tábor-hegyi út* meg a szótárbeli *Isten-hegyi lépcső* példákat kellene átértelmezni akként, hogy a *Táborhegy*-et meg az *Istenhegy*-et ugyanolyan városrésznévnek fogjuk fel, mint a *Gellérthegy*-et vagy a *Hűvösvölgy*-et. (S ez meg is felelne; helyesebben: ez felelne meg a közfelfogáson alapuló nyelvi valóságnak!) Az utcanévi előrészek írásmódjáról részletesen majd a FÖNMÍSz. átdolgozott kiadásában kell intézkedni, illetőleg a készülő új HTSz.-be kell kellő számú, irányt mutató példát beszerkeszteni.

A javaslattal — és természetesen elvi háttérével — az MTA Helyesírási Bizottsága 1986. december 8-i ülésén foglalkozott. — Ellene csak ketten nyilatkoztak, hangsúlyozva, hogy a szókép-állandósági elvnek az utcanévi előrészek mindegyik típusában egyformán kell érvényesülnie, s hogy a földrajzi közneveket tartalmazó utcanévi előrészek tömbösítése ingadozásokat fog előidézni a természetföldrajzi nevek írásában. Helytelenítették továbbá az AkH. 1984.-nek túlságosan korai, ha még oly csekély korrekcióját is. — Velük szemben a bizottság többi tagja az előterjesztés mellett foglalt állást, helyeselve a javaslatnak azt a törekvését, hogy összhangba akarja hozni a tudatos szabályozást a közgyakorlattal. A vitában nyomatékos érvként hangzott el az is, hogy az AkH. 1984. maga adott mintákat az ilyen funkciótól függő helyesírási különbségtételekre: *Gellérthegy* (városrész Budapesten), de: *Gellért-hegy* (hegy);

Margitsziget (budapesti városrész), de: *Margit-sziget* (természetföldrajzi név). Ilyesmiről van szó a földrajzi köznevet tartalmazó utcanévi előrészek esetében is, és bízni lehet abban, hogy a különbségtévő írásgyakorlat a közönség körében el fog terjedni.

A MÉM FTH Földrajzinév-szakbizottsága 1987. február 18-án magáévá tette a Helyesírási Bizottság döntését. Egy személy jelezte csupán a nemtetésését, szintén rámutatva arra, hogy a természetföldrajzi névi utcanév-előrészek egybeírásával az elé a dilemma elé kerül a közönség: melyik íráskép az „erősebb”, az előzményül szolgáló kötőjeles-e vagy a funkcióváltás miatt egybeírt? Helytelenítette továbbá azt, hogy nem az AkH. 1984. kidolgozása során került sor az utcanévi előrészek írásmódjának átgondolására és szabályozására.

Ezt egyébként a javaslattevők (köztük öt helyesírási bizottsági tag) maguk is ószintén sajnálták. Mégis helyesebbnek látták az élettől felvetett problémával való foglalkozást, mint az előle való merev elzárkózást.

FÁBIÁN PÁL

Az egy és több birtokos több birtok viszony birtokos névmással történő kifejezése a székely nyelvjárásban

I. Csűry Bálint, a modern magyar nyelvjáráskutatás megalapítója, a soron lévő feladatok kijelölője és a nyelvjárástannak élete végéig személyes példamutató munkása több alkalommal szóvá tette a harmincas-negyvenes években, hogy a magyar nyelvjáráskutatás elmaradt a korabeli népnyelvkutatói tevékenységhez viszonyítva. Ezt a lemaradást pótlendő, létrehozta a ma Csűry-féle iskola néven ismert közösséget, és igyekezett e közösséggel együtt leróni valamennyit a felhalmozódott adósságból. Ilyen adósság törlesztésére hívott fel például a Magyar Nyelv egyik 1938-ban megjelent számában is, amelyben a birtokos névmások népnyelvi, nyelvjárási alakváltozatainak számbavételére szólította fel a kutatókat.

Csaknem ötven év telt el Csűry rövid híradása és „eltűnődése” óta, mire sort keríthettünk legalább egy nagyobb területen a tőle a birtokos névmások használatában felemlegetett nyelvjárási sajátosság átfogó bemutatására (MNY. XXXIV, 339). Érdemes szó szerint ide iktatnunk a szöveget: „*Övéké*. Nagy érdeklődéssel olvastam a Magyarosan múlt számában (7/1938, 160—1), hogy mennyire el van terjedve Budapesten ez az erdélyiesség, s egyúttal szomorúan eltűnődtem rajta, mily szegényes a magyar népnyelvbúvárlat. Nem tudjuk rengeteg más dolog közt azt sem, mily gazdag változatát rejtí magában a magyar népnyelv a birtokos névmások ragozásának s általában a birtokos személyragozásnak. Példa erre az *övéké* birtokképzős birtokos névmás. Ezt Erdélyben sok helyütt hallottam. Kolozsvárt is használatban van a középosztály és a nép között egyaránt: »Ez a ház az *övéké*«. »Csak a titeket hajtsuk el, az *övékét* ne.« De már *enyimé*, *tiedé*, *övéé*, *mienké*, *tieteké* szavakat nem hallottam *enyém*, *tied*, *övé* stb. jelentésben, hanem csak így: »Ez a kalap nem az én fiamé, hanem a *tiedé*« »Ez a könyv nem a mi fiunké, hanem a *tieteké*«. Megemlítem itt még azt is, hogy a birtokos névmás többese a Szamosháton nem *enyéim*, *tiedé*, *övéi*, *mienk*, *tietek*, *övéik*, hanem *enyémek*, *tietek*, *övé*, *mienkek*, *tietek*, *övék*. Így van ez

Kolozsvárt is, meg VISKI KÁROLY feljegyzése szerint Tordán is (NyF. 32: 25) . . . DR. VÉGH JÓZSEFTŐL értesülök, hogy Békésben is mondják: *övéké* a. m. [= annyi mint] 'övék'." És jegyzetben megemlíti, hogy a Szamosháton meg Kolozsvárt tapasztalt használatot „már GYARMATHI SÁMUEL is följegyezte Nyelvmesterében a népnyelvből (I, 143)". Mi pedig tegyük hozzá: sok más helységben él az említett forma, sőt helyen-helyen jórészt még azok az alakváltozatok is, amelyekről CSÚRY azt írja, hogy nem hallotta őket.

Újabban IMRE SAMU hívta fel a figyelmet igen értékes összefoglaló munkájában a több birtokos viszony kifejezésének változatos voltára, és hangsúlyozta, hogy „A kérdés részletesebb vizsgálatot érdemelne” (NyjRendsz. 314). A következőkben ezt igyekszem bemutatni.

2. A Magyar Nyelvjárások Atlaszának (I–VI. Szerk. DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU. Bp., 1971–1977.; a továbbiakban MNyA.) meg a Romániai Magyar Nyelvjárások Atlaszának (Kézirat. Szerk. MURÁDIN LÁSZLÓ; a továbbiakban RMNyA.) adatai szerint valóban színes és változatokban gazdag képet mutatnak a birtokos névmás különböző viszonyokat jelölő alakjai. Az egyes típusok nagyobb területen honosak, közöttük olykor átmeneti sávot sem találunk, viszont fel-felbukkannak kisebb-nagyobb területen, illetőleg uralkodó formaként élnek az irodalmi nyelvi alakok hangváltozatai. A RMNyA. anyagában megtaláljuk az egy birtokos egy birtok és több birtokos egy birtok viszonyt kifejező teljes rendszert (*enyém, tied, övé, mienk, tietek, övék*), valamint a több birtokos több birtok viszonyt jelölő első személyű alakot (*mieink*); a MNyA. csak a *mieink*, tehát az első személyű több birtokos több birtokviszonyt kifejező névmási alakot tartalmazza. Viszont megvan a teljes rendszer a Székely Táji Nyelvatlasz (kézirat; szerk. GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA) anyagában csaknem abszolút sűrűségű ponthálózatban. Így átfogó képet alkothatunk magunknak arról, hogyan, milyen megoldással találkozunk a birtokos névmások használatában ebben a nyelvjárás(típus)ban és részben az összes nyelvjárás(típus)ban. (L. még Székely Szófeldrajzi Szótár. Szerk. GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA. Bp., 1987.) — Tekintve, hogy a különböző atlaszmunkálatok más-más sűrűségű ponthálózattal folytak, az adatok birtokában nem rajzolható minden vonatkozásban azonos szempontú kép.

3. Az anyag bemutatására a következő szempontok szerint keríték sort:
 a) A különböző viszonyokat kifejező adatokat rendszerben mutatom be, azaz aszerint, hogy az egyes viszonyok kifejezésére használt 1., 2. és 3. személyű alakok azonos szerkezeti felépítésűek-e vagy nem. Ennek alapján elkülönítettem *tiszta* és *kevert* *rendszer*t, és számba veszem, hogy milyen területi megoszlásban, hol, hogyan élnek az egyes rendszerek. b) Bemutatom, hol, milyen jelentésfunkcióban használatosak az egyes viszonyokat és ezen belül az egyes személyeket megjelölő szóalakok, hogy megállapíthassam, melyik forma milyen viszonyt jelölhet egyáltalán. c) Megkísérlem vázolni, hogy a székely nyelvjárás(típus)okban melyek az uralkodó rendszerek, illetőleg használatos birtokos névmási alakok. d) Végül felvetek az egyes alakok, illetőleg rendszerek kialakulására vonatkozó egy-két kérdést az adatok és az eddig megjelent könyvészeti anyag alapján. Előjáróban azonban bemutatom a MNyA., a RMNyA. meg a VÉGH JÓZSEF és PENAVIN OLGA, illetőleg PENAVIN OLGA és MATIJEVICS LAJOS táji nyelvtérképeiből kirajzolódó általános képet.

1. Mielőtt a székely nyelvjárás(típus)ban használatos egy és több birtokos

több birtok megjelölésére kialakult rendszereket ismertetném, bemutatnom az egy és több birtokos egy birtok viszonyra vonatkozó rendszereket a romániai magyar nyelvjárás(típus)okban, hogy így képet alkothassunk magunknak arról, milyen típusú részrendszerek jöttek létre napjainkig e viszony jelölésére. Ezzel az eljárással — remélem — hangsúlyozottabban kiemelhetjük az egy és több birtokos több birtok megjelölésére kialakult rendszerek sokszínűségét, változatos voltát. Már előljáróban megállapíthatjuk, hogy az általános kép a romániai magyar nyelvjárás(típus)okban az egyes viszonyok kifejezésében csak az egy és több birtokos egy birtok jelölésében mondható nagyrészt egységesnek: jórészt az irodalmi nyelvben is ismeretes *enyém, tied, övé*, illetőleg *mienk, tettek, övék* alakváltozatait használják. Kivétel az *övék*, azaz a több birtokos egy birtokot jelölő 3. személyű alak. Ennek a viszonynak a megjelölésére ugyanis az irodalmi nyelvi forma mellett, illetőleg helyett sok helyütt a Csúrytól is említett *övéké* variánsai hallhatók. (Meg kell jegyeznem, hogy a nyelvjárási alakok bemutatásakor csak a típus-formákat közlöm, az alakváltozatokra nem leszek tekintettel, ti. itt a morfológiai felépítettség, nem a hangalakváltozatok ismertetése a fontos. — Itt említem meg, hogy az adatgyűjtés a birtokos névmások toldalék nélküli alakjaira vonatkozott, és nem voltunk tekintettel az ilyen szerkezeti formákban használt szóalakokra, mint *Ez a kalap nem az én fiamé, hanem a tiedé* stb.)

A RMNyA. adatai bizonyossága szerint csak elszórtan jelentkezik az 'övék' jelentésű *övéké* birtokjeles alak elterjedése miatt az irodalmi nyelvitől eltérő kevert rendszer. Előfordulási helyei: D-1, D-2, D-4, F-4, F-10, I-1, I-2, L-7, L-9, L-10, M-5, M-12, M-18, O-1, O-2, P-1, U-4. Egyébként az irodalmi nyelvben is ismert formák alakváltozatait használják az egy és több birtokos egy birtok viszony kifejezésére. (L. a Románia Szocialista Köztársaság Nyelvatlasza kutatópontjainak szám szerinti jegyzékét. Nyelvészeti Tanulmányok 1980. 128—9. — Az adatok rendelkezésemre bocsátását MURÁDIN LÁSZLÓnak köszönöm.) Egyetlen ponton (C-2) hallható az *övéjék*: *övék* valamelyik hangváltozata 'övék' jelentésben. És ugyancsak egy ponton (U-6) van meg a *mienké* birtokjeles alak 'mienk' jelentésben.

Az -é birtokjeles alakok a székely nyelvjárás(típus)ban tiszta rendszert alkotnak három helységben: Alsócsernátonban, Kézdimartonosban és Futásfalván. Ezekben a pontokon a rendszer így alakul: *enyémé, tiedé, övé, mienké, tetteké, övéké*. Ugyanakkor Kézdimartonoson él az *enyém, tied, övé, mienk, tettek* forma is; Futásfalván a *tied* és a *mienk*, Alsócsernátonban meg a *tied* az -é birtokjeles alak mellett. A többi ponton az irodalmi nyelvvel azonos vagy kevert rendszer él variánsokban. (Az egy birtokos egy birtokot jelölő 3. személyű alak mindenütt az *övé* vagy valamelyik alakváltozata. L. a Székely Szófeldrajzi Szótár kutatópontjainak szám szerinti jegyzékét. — A nagybetűs rövidítések jelentése: Cs = Csík, Gy = Gyergyó, H = Háromszék, U = Udvarhely környéke.)

Kevert rendszer alakult ki az alábbi pontokon amiatt, hogy az irodalmi nyelvi formák mellett számos nyelvjárási alak él: H 37 (1, 4), 55 (1, 2, 5 + *mienk*), 63 (1, 2, 5, 6), 64 (1, 2 + *mienk*), 66 (1, 2, 4), 84 (1, 5 + *tied*), 86 (1, 4, 5 + *tied*), 88 (1, 2, 4, 5), 90 (1, 2, 6 + *mienk*), 93 (1, 2, 4, 6), 95 (1, 2, 4), 102 (1, 2, 5, 6 + *mienk*), 103 (1, 6 + *tied, tettek*), 104 (1, 2, 4), 108 (1, 4, 6 + *tied*), 109 (1, 2, 5 + *mienk*), 113 (1, 2, 4), 115 (2, 4). (A zárójelbe tett számok azt jelölik, hogy az illető helységben az irodalmi nyelvbéli alak használatos a kérdéses személyben. A fel nem sorolt számoktól jelölt viszonyt sajátos nyelvjárási

forma fejezi ki. A számok értéke: 1. *enyém*, 2. *tied*, 3. *övé*, 4. *mienk*, 5. *tietek*, 6. *övék*. A + jellel odakapcsolt forma azt jelenti, hogy az az alak is hallható variánsokban a helység nyelvjárásában.)

Kevert a rendszer az alábbi pontokon is az egy és több birtokos egy birtok viszony kifejezésében, mert a több birtokos egy birtokot a 3. személyben az *övéké* hangalakváltozatai jelölik: H 17—8, 23, 27, 27cs, 39, 45, 48—9, 54, 56, 88, 109—10, Cs 123, 125, 127—8, 131—3, 136, 139, 141, 143, 145, 147, 156, 159, 163, 168, Gy 189, U 254, 264, 286, 318. (A 17., 18. és 168. ponton az *övék*, a 63. ponton a *mienk* is hallható.)

2. Az egy és több birtokos több birtok viszonyt jelölő rendszert — sajnos — csak a székely nyelvjárás(típus)okban mutathatom be, mivel a RMNyA., az RMNyA. meg az ÓHA. is csak a *mieink* alakot tartalmazza. PENAVIN OLGA munkájában (A jugoszláviai Baranya magyar táji nyelvatlasza. Újvidék, 1969.) csak az *övé* alakot találjuk meg, PENAVIN OLGA—MATIJEVICS LAJOS táji nyelvatlasza pedig a *tied* és az *övé* alakokat mutatja be (A jugoszláviai székely telepek nyelvatlasza. Újvidék, 1978. 241—2). Ezek pedig csak részleges tájékoztatást nyújtanak a kérdésben. A fentiek alapján az alábbi kép tárul elénk: A Magyar Népköztársaságnak a Romániával szomszédos területén széles sávban a *mienk* alakváltozatai fejezik ki a 'mieink' tartalmat. Mindössze délen, az Araddal szomszédos területen általános a *mieink* az itt is élő *mienk* alakváltozataival együtt. A nyugatabbra eső területeken a *mieink* változatai mellett az előzőekben említett alakokon kívül hallhatók a *mienkek* alakváltozatai is a Romániában is élő formák közül.

A RMNyA. alapján kirajzolódó általános kép a következő: a nyugati határszélen és Erdély délkeleti sarkában gyakori a *mieink* forma. A közbeeső területen viszont egyeduralkodóak a *mienkek* alakváltozatai. Részletezve: a *mieink* variánsai élnek a nyugati határvidéken, északról dél felé haladva a következő helységekben: B-1, B-3, B-4, B-8, B-9, A-2, D-1, D-2, D-4, E-2, I-1, I-2, J-3, Q-1, Q-2. Erdély délkeleti részén az alábbi pontokon: M-3, M-14, T-1, T-10, T-11, T-12, T-14, T-17, T-20, N-3, N-4, U-1, U-3, U-5, U-7. Moldvában pedig N-2, U-8. Néhány kutatóponton használatos a *mienk* 'mieink' jelentésben: B-7, B-10, D-3, D-6, E-3, E-9, F-3, J-1, M-12, N-1. Négy helységben él a *mienké* valamelyik alakváltozata: L-15, R-1, U-4, U-6. Másutt mindenütt a *mienkek* és alakváltozatai használatosak. Csak az M-2 ponton jegyezte fel a gyűjtő a *mijéjejink* hangalakot.

A *mieink* alak megvan mind az RMNyA.-ban, mind a SzTnyA. anyagában. Kézdivőváron (RMNyA.: U-3 és SzTnyA. H-107), Szárazajtán (RMNyA.: T-10 és SzTnyA.: H-100 + *miénkek* és *mienké*) és Csíklázárfalván (RMNyA.: T-1 és SzTnyA. Cs-124 + *miénk*).

3. A SzTnyA.-ban — mint említettem — megvan az egy és több birtokos több birtok viszonyt kifejező teljes rendszer (*enyéim*, *tied*, *övéi*, *mieink*, *tietek*, *övéik*) is. A továbbiakban ezeket a rendszereket mutatom be.

a) Az egy birtokos több birtok viszony, az 'enyéim, tied, övéi' kifejezésére három tiszta rendszert találunk. Az egyik az *enyémek*, *tietek*, *övék*, a másik az *enyém*, *tied*, *övé*, a harmadik az *enyémé*, *tiedé* : *tieteké*, *övéké*. Mindhárom rendszer csak a háromszéki nyelvjárás(típus)okban van meg. Az elsőként említett rendszert megtaláljuk a H-12, Cs-146, 161, Gy-183, 187b + ponton. (A lokalizáló számok után álló + jel azt jelenti, hogy az illető helységben más rendszer is él.) Az Udvarhely környéki nyelvjárás(típus)okban nincs ilyen tiszta rendszer.

b) A másik rendszer, az *enyém, tied, övé* 'enyéim, tieid, övéi' jelentésben megvan a H-33, 118 és az U-260, 284, 293 kutatóponton. Csíkban és Gyergyóban nem találjuk meg.

c) Végül az utolsó tiszta rendszer, az 'enyéim, tieid, övéi' jelentésben *enyémé, tiedé : tieteké, övéké* csak a H-108 ponton található meg.

4. Gazdagon képviseltek ugyanakkor a kevert rendszerek. Ezek a következők:

a) *enyémek, tieid, övéi* 'enyéim, tieid, övéi'. Megvan az alábbi kutatóponton: Cs-124+, 126+, Gy-171, 174, 176, 184+, 185, 187b+, 194, 198, U-199+, 201, 209, 225, 235, 317. Háromszéken ismeretlen.

b) *enyémek, tieid, övé* 'enyéim, tieid, övéi'. Előfordulási helye: Cs-123+, 124+, 125, 126+, 128, 134+, 145, 177, Gy-179, 181, 184+, 186+, 187, 195, U-218, 229, 252, 258, 261. Háromszéken ismeretlen.

c) *enyémek, tied, övéi* 'enyéim, tieid, övéi'. Hallható a következő helységeken: H-115, Cs-124+, 126+, U-199+, 224+.

d) *enyémek, tied, övék* 'enyéim, tieid, övéi'. Megvan az alábbi pontokon: Gy-189, U-271, 303, 323. Háromszéken nem jegyeztük le.

e) *enyémek, tied, övé* 'enyéim, tieid, övéi'. Él az alábbi helységeken: H-13-5, 17-8, 27, 27cs, 29-30, 34-6, 39, 45-50, 52, 54-8, 60, 63-5, 74, 77-80, 84, 90, 97, 99-101, 105, 111, 113, 119, Cs-123+, 124+, 126+, 127+, 131-4+, 141, 143, 145, 148, 150, 152, Gy-182, 186+, U-199+, 205, 211, 213, 215, 219, 223-4+, 226-7, 230+, 233, 236-7, 239-40, 242, 248, 254-5, 257, 259, 278, 286-7, 289, 291, 302, 306, 309, 318, 320 és 326.

f) *enyémek, tiedek, övéké* 'enyéim, tieid, övéi'. Előfordulási helyük: H-92+, 93, 104, 110, Cs-136, 147, U-264.

g) *enyémek, tietek, övék* 'enyéim, tieid, övéi'. Hallható: H-43, U-216, 321. Csíkban és Gyergyóban nem hallottuk.

h) *enyémek, tieteké, övéké* 'enyéim, tieid, övéi'. Megvan az alábbi két ponton: H-88, 92+.

i) *enyémek, tiedek, övé* 'enyéim, tieid, övéi'. Megtalálható az alábbi pontokon: H-102, Cs-126+, 134+, 137-9, 153, 156-7, 159, 163, 165, 167-8, 170, 175, Gy-180, U-224+, 242.

j) *enyémek, tiedé, övék* 'enyéim, tieid, övéi'. Előfordulási helyei: H-23, 37+, 38+, 67, 70, 83-4, 86-7+, 109; Csíkban, Gyergyóban és Udvarhely környékén nem jegyeztünk le ilyen rendszert.

k) *enyémek, tiedé, övéké* 'enyéim, tieid, övéi'. Két helységből van rá adatunk: H-21+, 103.

l) *enyémek, tieid, övék* 'enyéim, tieid, övéi'. Gyergyó egyetlen helységében jegyeztük le: Gy-188.

m) *enyémek, tietek, övé* 'enyéim, tieid, övéi'. Udvarhely környéki két helységben hallottuk: U-314, 319.

n) *enyémek, tiedek, övéi* 'enyéim, tieid, övéi'. Csík két pontján: Cs-126+, 162 és Gyergyó egy pontján: Gy-187b hallottuk.

o) *enyémek, tiedek : tieteké, övéké* 'enyéim, tieid, övéi'. Egyetlen háromszéki helységben van meg: H-92+.

p) *enyém, tiedek, övé* 'enyéim, tieid, övéi'. Az Udvarhely környéki nyelvjárás egyetlen pontjáról jegyeztük le: U-245.

q) *enyémé, tiedé, övéké* : *övé* 'enyéim, tieid, övéi'. Egyetlen háromszéki pontról van rá adatunk: H-108+.

s) *enyémek, tieid : tied, övé* 'enyéim, tieid, övéi'. Hallható Cs-123+, 145+, Gy-186+, U-261+. Háromszékről nincs rá adat.

t) *enyémek, tieid : tied, övéi : övé* 'enyéim, tieid, övéi'. Cs-124+, 126+, U-199+.

u) *enyémek, tieid : tiedek : tied, övé* 'enyéim, tieid, övéi': Cs-134+.

v) *enyémek, tieid, övéi : övék* 'enyéim, tieid, övéi': Gy-184+.

x) *enyémek, tieid : tiedek, övéi : övék* 'enyéim, tieid, övéi': Gy-187b+.

y) *enyémek, tieid : tietek, övé* 'enyéim, tieid, övéi': Cs-125+.

5. A több birtokos több birtok viszony jelölésére (*mieink, tieitek, övéik*) szintén használnak tiszta és kevert rendszereket egyaránt.

6. Tiszta rendszerek:

a) *mieink, tieitek, övéik*. Megvan: Cs-171, 174, 176, Gy-185—6, 194, U-201, 209.

b) *mienk, tietek, övék* 'mieink, tieitek, övéik': H-17+, 18+, 35, 46—7, 63, 74, 77, 79—80, 97, 101, 105, 118, Cs-152, 179, Gy-182+, 184, 189, U-213, 215+, 216, 223, 230, 237, 248, 257, 260—1, 271, 278, 284, 287, 289, 293, 300, 302—3, 306, 314, 319—20, 323 és 326.

c) *mienké, tieteké, övéké* 'mieink, tieitek, övéik': H-64—5, 84+, 87+, 88, 90, 93, 108—9. Csíkból, Gyergyóból és Udvarhely környékéről nincs rá adatunk.

7. Kevert rendszerek:

a) *mienkek, tietek, övék* 'mieink, tieitek, övéik': H-12—5, 30, 52, 58, 60, 75—6, 78, 99—100+, 116, 119, Cs-138, 150, 153, 157, 161, 165, 167—8+, 170, 175, U-199+, 205, 211, 215+, 218—9, 224, 226—7, 229, 233, 236, 238—40, 242, 250, 252, 258—9, 291, 304, 309, 323+.

b) *mienkek, tieitek, övéik* 'mieink, tieitek, övéik': U-199+, 235. Háromszéken, Csíkban és Gyergyóban ismeretlen.

c) *mienkek, tieitek, övék* 'mieink, tieitek, övéik': U-199+, 235+.

d) *mienkek, tieitek, övékéi* 'mieink, tieitek, övéik': U-255.

e) *mienkek, tietek, övéik* 'mieink, tieitek, övéik': Cs-148, U-224+.

f) *mienkek, tietek, övéi* 'mieink, tieitek, övéik': H-115.

g) *mienkek, tieid, övék* 'mieink, tieitek, övéik': Gy-182.

h) *mienkek, tietek, övéké* 'mieink, tieitek, övéik': H-43, 49, 57, 86—7+, 104, 110+, Cs-31—4, 136—7, 139, 141, 147, 156, 159, 162—3, 168, U-264.

i) *mienkek, tieteké, övéké* 'mieink, tieitek, övéik': H-38, 83—4+, 87+, 95, 103, 110+, 113. Csíkban, Gyergyóban és Udvarhely környékén nem jegyeztük le.

j) *mienké, tietek, övéké* 'mieink, tieitek, övéik': H-37, 68, 87+, 102+, 111. Más területen nem hallottuk.

k) *mienk, tietek, övéké* 'mieink, tieitek, övéik': H-17+, 18+, 21, 23, 27, 27cs, 33—4, 36, 39, 45, 48, 50, 54—6, 102+, Cs-124, 126+, 127, 143, 145—6, U-254—5, 286.

l) *mieink, tieitek, övéké* 'mieink, tieitek, övéik': Cs-123, 124+, 125, 128.

m) *mieink, tietek, övék* 'mieink, tieitek, övéik': Cs-177, Gy-180+, 183.

n) *mieink, tieitek, övéi* 'mieink, tieitek, övéik': Gy-187+, 188.

o) *mieink, tieitek, övék* 'mieink, tieitek, övéik': Gy-187+, 187b, U-195, 198.

p) *mieink, tietek, övéik* 'mieink, tieitek, övéik': Gy-181.

q) *mieink, tietek, övéké* 'mieink, tieitek, övéik': Gy-180+.

r) *mieink : mieinkek, tieteké, övéik : övéké* 'mieink, tieitek, övéik': H-92+.

8. Az egyes viszonyokat jelölő alakok funkciója az eddigiekből kitetszően nyilvánvalóan nem azonos a terület egészén. Ezért most sorra vesszük az

irodalmi meg a nyelvjárási alakokat, és bemutatjuk, hogy az egyes viszonyokat milyen nyelvi formákkal fejezhetik ki az egyes kutatópontokon.

a) Az 'enyém' jelentéstartalmat a következő alapformák jelölik az egyes helységeekben: *enyém*: H-12-5, 17-8, 23, 27, 27cs, 29-30, 33-9, 43, 45-50, 52, 54-8, 60, 63-8, 70, 74, 77-80, 84, 86-8, 90, 92-5, 97, 99-105, 108-11, 113, 115, 118-9, Cs-123-8, 131-4, 136-9, 141, 143, 145-8, 150, 152-4, 156-7, 159, 161-5, 167-8, 170-1, 174-5, Gy-177, 179-85, 187-9, 194-5, 198, U-199, 201, 205-6, 209, 211, 213, 215-6, 218-9, 223-7, 229-30, 233, 235-7, 239-40, 242, 245, 248, 250-2, 254-5, 257-64, 267, 270-1, 278, 284, 286-7, 289, 291, 293, 300, 302-4, 309, 314-21, 323, 326; *enyémé*: H-83, 87, 94.

b) A 'tied' jelentéstartalmat kifejező alapformák helységenként: *tied*: H-12-5, 17-8, 23, 27, 27cs, 29-30, 33-9, 43, 45-50, 52, 54-8, 60, 63-5, 67-8, 70, 74, 77-8, 83-4, 87-8, 90, 92-3, 95, 97, 99-102, 104-5, 109-11, 113, 118-9, Cs-123-4, 126-8, 131-6, 137-9, 141, 143, 145-8, 150, 152-3, 156-7, 159, 161-3, 165, 167-8, 170, 174, Gy-177, 179-89, 194-5, 198, U-199, 201, 205, 209, 211, 213, 215-6, 218-9, 223-7, 229-30, 233, 235-7, 239-40, 242, 245, 248, 250-2, 254-5, 257-61, 264, 270-1, 278, 284, 286-7, 289, 291, 293, 300, 302-4, 306, 309, 314, 317-21, 323, 326; *tiedé*: H-37, 83-4, 86-7, 94, 103, 108, 115.

c) Az 'övé' jelentéstartalmat az *övé* hangalakváltozatai fejezik ki az egész területen.

d) A 'mienk' jelentéstartalmat kifejező alapformák helységenként: *mienk*: H-12-5, 17-8, 23, 27, 27cs, 29-30, 33-6, 38-9, 43, 45-50, 52, 54-8, 60, 63, 65-8, 70, 77-80, 83-4, 86-8, 90, 92-3, 95, 97, 99-102, 104-5, 108-11, 113, 115, 118, Cs-123-8, 131-4, 136-9, 141, 143, 145-8, 150, 152-3, 156-7, 159, 161-3, 165, 167-8, 170-1, 174, Gy-177, 179-89, 194-5, 198, U-199, 201, 205, 209, 211, 213, 215-6, 218-9, 223-7, 229-30, 233, 235-7, 239-40, 242, 245, 248, 250-2, 254-5, 257-61, 264, 270-1, 278, 284, 286-7, 289, 291, 293, 300, 302-4, 306, 309, 314, 317-21, 323, 326; *mienké*: H-37, 55, 64, 84, 87, 90, 93-4, 102-3.

e) A *tietek* jelentéstartalmat kifejező alapformák helységenként: *tietek*: H-12-5, 17-8, 23, 27, 27cs, 29-30, 33-9, 43, 45-50, 52, 54-8, 60, 63, 65, 67-8, 70, 74, 77-80, 84, 86-8, 92-3, 97, 99-101, 103, 105, 109-11, 118-9, Cs-123-8, 131-9, 141, 143, 145-8, 150, 152-3, 156-7, 159, 161-3, 165, 167-8, 170-1, 174, Gy-177, 179-89, 194-5, 198, U-199, 201, 205, 209, 211, 213, 215-6, 218-9, 223-4, 229-30, 233, 235-7, 239-40, 242, 245, 248, 250-2, 254-5, 257-61, 264, 270, 277-8, 284, 286-7, 289, 291, 293, 300, 302-4, 306, 309, 314, 317-21, 323, 326; *tieteké*: H-55, 64, 66, 83, 87, 90, 93-5, 103-4, 108, 113, 115.

f) Az 'övék' jelentéstartalmat kifejező alapformák helységenként: *övék*: H-12-5, 17-8, 21, 26, 29-31, 33-6, 38, 43, 46-7, 56, 58, 60, 63, 65, 67-8, 74-9, 90, 92, 97, 100-1, 105, 107, 111, 116, 118-9, Cs 126, 134, 137-8, 148, 150, 153, 157, 161-2, 165, 167-8, 170-1, 174, Gy-177, 179-88, 194-5, 198, U-199, 201, 205, 209, 211, 213, 215-6, 218-9, 223-7, 229-30, 233, 236-7, 239-40, 242, 245, 248, 250-2, 255, 257-61, 270-1, 278, 284, 287, 289, 291, 293, 300, 302-4, 306, 309, 314, 317, 319-21, 323, 326; *övéké*: H-17-8, 23, 27, 27cs, 37, 39, 45, 48-50, 54-6, 64, 66, 70, 83-4, 86-8, 94-5, 104, 109-10, 113, 115, Cs-123-5, 127-8, 131-3, 136, 139, 141, 143, 145-7, 156, 163, 168, Gy-189, U-254, 264, 286, 318.

9. a) Az 'enyéim' jelentéstartalmat kifejező alapformák helységenként: H-12—5, 17—8, 23, 27, 27cs, 30, 33—8, 43, 45, 47—9, 52, 54—8, 60, 63—6, 68, 70, 74, 77—80, 83—4, 86—8, 90, 92—3, 95, 97, 99—105, 108—9, 111, 113, 115, 118—9, Cs-123—8, 131—4, 136—9, 141, 143, 145—8, 152—3, 156—7, 159, 161—3, 165, 167—8, 170—1, 174, Gy-177, 179, 181—9, 194—5, 198, U-199, 201, 205—6, 211, 213, 215—6, 218—9, 223—7, 229—30, 233, 235, 237, 240, 242, 245, 250—2, 254—5, 257—61, 264, 270—1, 278, 284, 286—7, 289, 291, 293, 300, 302—4, 306, 314, 317—21, 326; *enyémé*: H-87, 108; *enyém*: H-33, 118, U-230, 245, 260, 284, 293.

b) A 'tied' jelentéstartalmat kifejező alapformák helységenként: *tied*: Cs-123—6, 128, 134, 145, 171, 174, 176, Gy-177, 179, 181, 184—6, 187—8, 194—5, 198, U-199, 201, 209, 218, 225, 229, 235, 250—2, 258, 261, 317; *tied*: H-13—5, 17—8, 27, 27cs, 29—30, 33—6, 39, 45—50, 52, 54—8, 60, 63—5, 70, 74, 77—80, 84, 86, 90, 97, 99—101, 105, 108, 111, 113, 115, 118—9, Cs-123—4, 126—7, 131—4, 141, 143, 145, 148, 150, 152, Gy-182, 186, 189, U-199, 205, 211, 213, 215, 218—9, 223—4, 226—7, 230, 233, 236—7, 239—40, 242, 245, 248, 252, 254—5, 257, 259—61, 270—1, 278, 284, 286—7, 289, 291, 293, 302—3, 306, 309, 318, 320, 326; *tiedé*: H-23, 37—8, 66—8, 70, 83—4, 86—7, 103, 108—9; *tiedek*: H-12, 93, 102—4, 110, Cs-126, 134, 136—7, 138—9, 146—7, 153, 156—7, 159, 161—2, 165, 167—8, Gy-180, 183, 187b, U-224, 242, 264; *tietek*: H-43, 88, 92, 95, Cs-125, U-216, 314, 319, 321; *tieteké*: H-88, 92.

c) Az 'övéi' jelentéstartalmat kifejező alapformák helységenként: *övéi*: Cs-124, 162, 171, 174, 176, Gy-184—5, 187b, 194, 198, U-199, 201, 209, 224—5, 235, 317; *övéjé*: H-115; *övék*: H-12, 43, 68, Cs-146, 161, Gy-183—4, 187b—9, U-216, 270—1, 303, 314, 321—323; *övéké*: H-38, 88, 92—3, 95, 104, 108, 110, Cs-136, 147, U-264; *övé*: H-13—5, 17—8, 23, 27, 27cs, 29, 33—7, 39, 45—50, 52, 54—8, 60, 63—5, 67, 70, 74, 77—80, 83—4, 86—7, 90, 97, 99—102, 105, 108—9, 111, 113, 118—9, Cs-123, 125—8, 131—4, 137—9, 141, 143, 145, 148, 150, 152—3, 156—7, 159, 163, 165, 167, 170, 175, Gy-177, 179—80, 182, 186—7, 195, U-199, 201, 205, 211, 213, 215, 218—9, 223—4, 226—7, 229—30, 233, 236—7, 239—40, 242, 245, 248, 250—2, 254—5, 257—61, 278, 284, 286, 289, 291, 293, 302, 304, 306, 318—20, 326.

d) A 'mieink' jelentéstartalmat kifejező alapformák helységenként: *mieink*: H-92, 100, 107, Cs-123—5, 128, 171, 174, 176, Gy-177, 180—1, 183, 186—8, 194—5, U-201, 209, 317; *mienkek*: H-12—5, 23, 30, 38, 43, 49, 52, 56—8, 60, 75, 78, 83—4, 86—7, 95, 100, 103—4, 110, 113, 116, 119, Cs-126, 131—4, 136—9, 141, 147, 150, 153, 156—7, 159, 161—2, 165, 167—8, 170, 175, U-199, 205, 211, 215, 218—9, 224—7, 229, 233, 235—6, 239—40, 242, 250—2, 258—9, 264, 270, 291, 309, 323; *mienk*: H-15, 17—8, 21, 23, 26—7cs, 29, 30, 35, 39, 45—8, 50, 54—5, 63, 66, 74, 77, 79—80, 92, 97, 99, 101—2, 105, 115, 118, Cs-124, 126—7, 143—6, 148, 152, Gy-179, 182, 184—5, 189, 198, U-213, 215—6, 223, 230, 237, 245, 254—5, 257, 260—1, 271, 278, 284, 286, 289, 293, 300, 302—3, 306, 314, 318—20, 323, 326; *mienké*: H-37, 55, 64—5, 67—8, 70, 84, 87—8, 90, 93, 102, 108, 111; *mienkeké*: H-109.

e) A 'tietek' jelentéstartalmat kifejező alapformák helységenként: *tietek*: Cs-123, 124—6, 128, 171, 174, 176, Gy-185—7, 194, 198, U-199, 201, 209, 225, 235, 251; *tied*: Gy-182; *tietek*: H-12—5, 17—8, 23, 27, 27cs, 29—30, 33—9, 43, 45—50, 52, 54—8, 60, 63, 67—8, 74, 77—80, 84, 86—7, 97, 99—102, 104—5, 110—11, 115, 118—9, Cs-124, 126—7, 131—4, 139, 141, 143, 145—8, 150, 152—3, 156—7, 159, 161—3, 165, 167—8, 170, 175, Gy-177, 179—82, 183—5,

189, 195, U-199, 205, 211, 213, 215—6, 218—9, 223—4, 226—7, 229—30, 233, 236—40, 242, 245, 250, 252, 255, 257—61, 264, 270—1, 278, 284, 286—7, 289, 291, 293, 300, 302—4, 306, 309, 314, 317—21, 323, 326; *tiedek*: Gy-187b; *tieteké*: H-38, 55, 64—6, 70, 83—4, 87—8, 90, 92—3, 95, 103, 108—10, 113.

f) Az 'övéik' jelentéstartalmat kifejező alapformák helységenként: *övéik*: H-92, Cs-148, 171, 174, 176, Gy-181, 186, 194, U-199, 201, 209, 224, 235, 317; *övéi*: H-115, Gy-187, 188; *övékéi*: U-225; *övék*: H-12—3, 15, 17—8, 23, 29—30, 33, 35, 46—7, 52, 58, 60, 63, 67, 74, 77—80, 97, 99—101, 105, 108, 118—9, Cs-127, 132, 138, 150, 152—3, 157, 161, 165, 167—8, 170, 175, Gy-177, 179—80, 182—5, 187—187b, 189, 195, 198, U-199, 205, 211, 213, 215—6, 218—9, 223—4, 226—7, 229—30, 233, 235—7, 239—40, 242, 245, 248, 250—2, 254—5, 257—9, 260—1, 271, 278, 284, 286—7, 289, 291, 293, 300, 302—4, 306, 309, 314, 318—21, 326; *övéké*: H-14, 17—8, 27, 27cs, 34, 36—9, 43, 45, 48—9, 54—7, 64—6, 68, 70, 83—4, 86—8, 90, 92—3, 95, 102—4, 109—11, 113, Cs-123—6, 128, 131, 133—4, 136—7, 139, 141, 143, 145—7, 156, 159, 162—3, 168, Gy-180; *övé*: H-50.

10. Az elmondottak alapján területi vonatkozásban megállapítható, hogy a székely nyelvjárás(típus)okban az egy birtokos egy birtok kifejezésében az irodalmi nyelvvel azonos tiszta rendszer az uralkodó. A több birtokos egy birtok viszony megjelölésében azonban már megoszlik a helyzet a tiszta és a kevert rendszerek között, főként a 3. személyben gyakori *övéké* alak elterjedése miatt. Az egy birtokos több birtok viszony kifejezésére jórészt kevert rendszerek állanak rendelkezésre. Ezek közül is az *enyémek*, *tied*, *övék* rendszer a leggyakoribb a terület egészén. Vannak ugyanakkor kisebb egységek, amelyekben más összetevők hozták létre a kevert rendszert. Így például Gyimesben (Cs-171, 174, 176), Csík déli helységeiben (Cs-123—8), Gyergyóban (Gy-179—95) és Udvarhely délkeleti részén (U-199—235) — és elszórtan északabbra is — az *enyémek*, *tied*, *övéi*, illetve *övé* variánsai alkotják a rendszert. — Fölösleges felsorolnunk a többi rendszert helyhez kötve, hiszen a rendszerek bemutatásakor felsoroltuk a helységek számát is, ahol egyik-egyik használatban van. Mindössze azért emeltünk ki néhány kisebb-nagyobb tájegységben, illetve terület egészén életben levő rendszert, hogy rámutassunk arra: az alakrendszer adatai is hasznosíthatók a nyelvjárás(típus)ok — adott esetben egyes kisebb tájegységek — nyelvjárási elhatárolásában.

a) A több birtokos több birtokot kifejező rendszerek között ugyancsak kevés a tiszta rendszer. Mégis nagyobb területet fog át egyik-másik közülük. Ilyen például a 'mieink, tietek, övéik' jelentésben élő *mienk*, *tietek*, *övék*, amely hallható mindegyik nyelvjárás(típus)ban. Körülbelül azonos elterjedtségű a *mienkek*, *tietek*, *övék* 'mieink, tietek, övéik' típus. De itt is elkülönül például az irodalmi nyelvvel azonos rendszerű tájzólásforma Gyimesben (Cs-171, 174, 176) és a *mienké*, *tieteké*, *övéké* összetételű rendszer Háromszék keleti területén (H-64—5, 84, 87—8, 90, 108—9).

11. A birtokos személyjelezzéssel és ezzel együtt a birtokos névmások szerkezeti felépítésével, valamint az őket alkotó összetevő elemek funkciójával stb. foglalkozó nyelvtörténeti fejtegetések (BÁRCZI, MNyÉl. 17, 51, 63, 149; MNyT. 208; BENKŐ, ÁrpSzöv. 191—202) egybehangzóan kimutatták, hogy a birtokos személyjelek rendszere mai formájában már Árpád-kori nyelvemlékeink korára kialakult. Ahogy BENKŐ írja (i. m. 191) „birtokos személyjelezésünk egészének rendszere vizsgált emlékeink idejére . . . a maga teljes egészében” kialakult, mégpedig „lényegében végső kifejtésében. Emlékeink birtokos

személyjelei ugyanis főbb rendszerbeli sajátágaikban: etimon-azonosságukban, agglutinációjukban, funkcionálisan stb. mindenben megegyeznek a mai állapottal”.

A birtokos névmások pedig „a főnevek -é birtokjeles formáinak (pl. *házé*) felelnek meg a személyes névmások körében. Valóban a szerkezetük is olyan, hogy a személyes névmáshoz az -é birtokjel járul, de ezután még a megfelelő személyrag is következik. . . . Többes számú birtok esetén az -é és a birtokos személyrag közé bekerül az -i birtoktöbbsesítő jel: *enyé-i-m* stb. A birtokos névmások a magyar nyelv külön életében alakultak ki, de hogy mikor, azt nem tudjuk pontosan. Ómagyar kor végi emlékeink már használják őket” — olvasuk BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR összefoglaló munkájában (MNYT. 208).

Ugyanakkor mind BÁRCZI, mind BENKŐ megállapítja (i. m.), hogy kezdetben a birtok többségét nem jelölte külön morféma, azt csak a szövegösszefüggésből lehetett pontosan megérteni (vö. BÁRCZI i. m. 63 és BENKŐ i. m. 199). BENKŐ egyben azt is kifejti, hogy a gyűjtőnévképzőből kifejlődött -k általános többesjel „mint a nyelvérvék számára kétségkívül külön toldalék-morféma könnyen magára vehette a személymegjelölő funkciót, annál is inkább, mert új funkciója nem esett messze az eredetitől: ilyenformán a birtokos és a birtok többségét egyszerre jelölhette”. És hozzáteszi, „Hogy a pusztá -k többesjel személyjelölő funkciót vehet magára, annak például az igeragozásban számos jelét találjuk” (i. m. 199—200).

Ha az elmondottak alapján szemügyre vesszük az itt bemutatott birtokos névmások szerkezeti felépítését és funkcióját, elgondolkodtató lehet számunkra, hogy bennük a -k morféma a több birtokos több birtok kifejezésében mindkét szerepet gyakran magára vállalja (*enyémek, tiedek, övék(é), mienkek, tietek, övék(é)*). Emellett felvethető az a kérdés is, hogy az -i többesjeles alakok elsősorban a peremvidéken meg a nyelvjárásszigeteken vannak meg, ami arra enged következtetni, hogy a -k behatolása e kettős funkcióba későbbi közmagyar fejlődés eredménye lehet. Vagy talán arra gondolhatunk, hogy a korábbi közmagyar fejlődés eredményeként megőrzött régiség volna mai nyelvjárásainkban? A történeti nyelvjárástani kutatásokra vár e kérdés megválaszolása. Annyit azonban — úgy vélem — mindenképpen állíthatunk, hogy ilyen általánosan elterjedt jelenség csak — korábbi vagy későbbi — közmagyar fejlődés eredménye lehet.

Tekintettel arra, hogy a -k általános többesjel már korán magára vette a birtok többségének a jelölését is (vö. BÁRCZI és BENKŐ i. m.), talán joggal gondolhatunk arra, hogy ezt a funkciót őrizte meg a birtokos névmások nyelvjárási használatában. Erre utal IMRE is (NyjRendsz. 313—4) a főnevek birtokos személyragozását tárgyalva, amikor ezt írja: „Elsősorban az ék.-i területeken a több birtokos, több birtok viszonyának ritkán és logikailag bonyolultabb eseteit »ökreitek«, »ökreik« stb. többnyire egyes számú formával *ökrötök, ökrök* 'ökrük' stb. fejezik ki. S itt a birtok egy vagy több volta csak a szövegösszefüggésből derül ki”. (Ezt l. BENKŐ i. m. is.)

Csak sajnálkozunk lehet azon, hogy sem a MNYA., sem a RMNYA., sem VÉGH, ÓHA., sem PENAVIN és MATIJEVICS táji nyelvatlása nem tartalmazza a birtokos névmások teljes ragozási rendszerét, mert így nem áll módunkban, hogy egységes összképet alkothassunk magunknak erről az alaktani részrendszerről. Az SzTnyA. bizonyága szerint ugyanis annyira változatosak egy viszonylag kis területen is az egyes viszonyokat (egy birtokos egy birtok, egy birtokos több birtok, több birtokos egy birtok, több birtokos több birtok)

kifejező részrendszerek, hogy adatok hiányában még általánosító következtetések sem vonhatók le egy-két részrendszer, még kevésbé a részrendszer egyetlen tagjának ismerete alapján.

A CSÜRYTŐL felvetett kérdésre éppen emiatt csak részben adhatunk feleletet, és ez a felelet igazolja feltevését, amely szerint „nem tudjuk rengeteg más dolog közt azt sem, mily gazdag változatát rejtí magában [az egész magyar nyelvterületen] a magyar népnyelv a birtokos névmások ragozásának ...” (i. h.).

GÁLFFY MÓZES

Adatok a XVI. század ő-zéséhez

A magyar nyelvjárások történeti kutatásainak szükségességére több mint harminc évvel ezelőtt fölhívta a figyelmet BÁRCZI GÉZA (A magyar történeti nyelvjáráskutatás: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. Szerk. KNIEZSA ISTVÁN. Bp., 1956. 303—24; A magyar nyelvjáráskutatás időszzerű feladatai. I. OK. VI, 59—87, 107—11) és BENKŐ LORÁND (Magyar nyelvjárástörténet. Bp., 1957. 3). Iránymutatásaik nyomán az 1960-as években meg is kezdődött a kutatómunka, s igen szép eredményeket hozott. PAPP LÁSZLÓ (Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika. Bp., 1963.) fáradságos levéltári adatgyűjtés alapján mutatta be az *i*-zés XVI. századi helyzetét. EGRINÉ ABAFFY ÉRZSÉBET (Sopron megye nyelve a XVI. században. Bp., 1965.) pedig egy egész megye nyelvállapotát vizsgálta meg lokalizált források alapján.

Mielőtt továbblépnék, szeretném a történeti nyelvjáráskutatás és a nyelvjárástörténeti kutatás különbségét tisztázni elsősorban a fenti két munka alapján. A két terminus technicus között ugyanis nem csupán használatbeli különbséget föltételezek. A történeti nyelvjáráskutatás — véleményem szerint — átfogja a magyar nyelvterület egészét vagy legalábbis egy részét, tekintet nélkül a nyelvjárási határokra; s a maga által meghatározott időszakra próbál nyelvjárási különbségeket megállapítani, dialektológiai jelenségeket lokalizálni. Ilyen volt BÁRCZI GÉZA „Régi magyar nyelvjárások” című könyve (Bp., 1947.), és ilyen PAPP LÁSZLÓ hivatkozott munkája is, amely ugyan csupán egy részjelenség vizsgálatát tűzte célul maga elé, de nagy területen tekintette át az adatokat. A nyelvjárástörténeti kutatás pedig egy-egy nyelvjárásterület (vagy helyi nyelvjárás) történetét, előzményeit vizsgálja, s erre legjobb példa ABAFFY ÉRZSÉBET fönt említett könyve, de hasonló céllal állítottam össze magam is XVIII—XIX. századi szöveggyűjteményeket különböző nyelvjárások levéltári följegyzéseiből (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 7. és 12. füzeté).

A következőkben a történeti nyelvjáráskutatáshoz szeretnék néhány adattal hozzájárulni, és kissé tovább óhajtok lépni egy korábbi dolgozatomban vázoltaknál (Adalékok a XVI. századi magyar nyelvjárások fonémáinak vizsgálatához: Magyar Fonetikai Füzetek. 12. sz. 82—92), s konkrétan a XVI. századi ő-zés állapotának a magyar nyelvterület középső részén, nagyjából a török hódoltsági területen való elterjedtségéhez, mértékéhez nyújtanék módszertani fogódzókat, földerített adatokat, s ha ezekből sikerül leszűrni, akkor néhány megállapítást is.

A legnagyobb gond a történeti nyelvjáráskutatásban a források megválasztása. Erről BENKŐ LORÁND (i. m. 35), PAPP LÁSZLÓ (i. m. 9—10) és

ABAFFY ERZSÉBET (i. m. 13—4) is írt részletesen. A tulajdonnevek forrásértékének e téren is hasznosítható sajátságait BENKŐ LORÁND fedezte föl (i. m. 51—2), de gyakorlati fölhasználásukkal először SZABÓ T. ATTILA munkáiban (NytudÉrt. 59. sz.; NyIrK. XV, 15—33, 235—44), majd MARKÓ IMRE LEHEL (Zalai Tükör. II, 59—67) egyik tanulmányában találkozunk. A török kori defterek jelentőségéről a történeti nyelvjáráskutatásban már írtam egyszer (i. h.), és beszéltem 1982-ben a Szombathelyen tartott IV. Nemzetközi Magyar Nyelvész-kongresszuson is. Kifejtettem, hogy az *ö*-zés szempontjából megbízhatók ezek a följegyzések, és a nevek alakváltozatainak összehasonlításával jelentős eredmények érhetők el. A névtan módszerei mellett a fonémák számarányainak összehasonlításával is kísérleteztem, amihez először FARKAS VILMOS (NytudÉrt. 55. sz.) kiváló kódexvizsgálatai, majd IMRE SAMU nagyszerű könyve (A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971.) nyújtott számomra mintát.

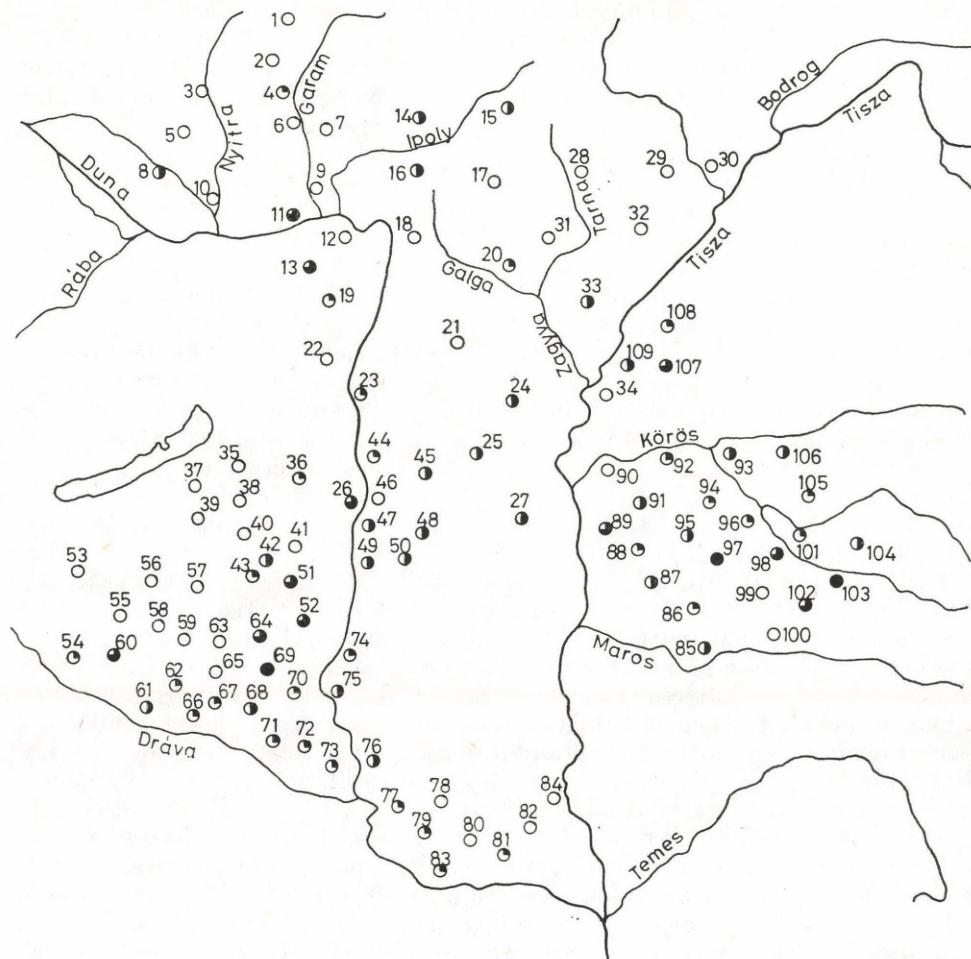
Egyetlen jelenségnek a vizsgálatához természetesen nem végeztem el az összes előforduló fonéma megszámlolását, csupán az *ö*-zés szempontjából tájékoztatást nyújtó *e* és *ö* hangok (vagy kikövetkeztetett hangok) jeleit vettem figyelembe. Forrásaim többsége török adóösszeírás volt, de szükség esetén más névsorokat, korabeli följegyzéseket is fölhasználtam. A török defterek legnagyobb előnye, hogy fonetikailag pontosabbak a latin betűs összeírásoknál — legalábbis az *ö*-zés vizsgálata szempontjából. Mint azt KÁLDY-NAGY GYULA több helyütt is kifejtette (MNYTK. 103. sz. 3—12; A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Békéscsaba, 1982. 15—21; stb.), az arab írás transliterálásakor az *o*, *u*, *ö* és *ü* betűk fölcserélhetők, de az *ö* és *e* nem. Ennek következtében a pontosan átírt szövegek különösen alkalmasak az *ö* fonéma megterhelésének vizsgálatára. Nagyobb gondot jelentett a kutatópontok megválasztása. Természetesen csak olyan helyeken végezhettem a vizsgálatot, ahonnan kiadott, megjelentetett török defterek már vannak. Ezeknek a térképmellékletei alapján kiválasztottam egy-egy községet — a sűrűn lakott helyeken 15—20 közül egyet, a ritkább településű vidékeken 8—10 közül egyet —, s abban a családnevek valamennyi *e* és *ö* fonémáját összeszámoltam. A keresztneveket most azért mellőztem, mert mint FEKETE LAJOS írta (Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Bp., 1943. 28): „A keresztneveknél . . . nem ragaszkodtam az eredeti írás fonetikus visszaadásához, hanem mai köznyelvi hangalakot írtam olyan esetekben, amelyekben a török összeírás megkülönböztető árnyalat- vagy értéktartalom nélkül csak az akkori (ma már elavult) magyar hangzást fejezte ki.” Ennek alapján az utóbb közzétett nagyon alapos fonetikai hűségű defterkiadványokban is elhagytam a keresztnevek *e* és *ö* fonémáinak a vizsgálatát, jóllehet sok esetben megduplázta volna az adatok mennyiségét ezek számbavétele. Mivel azonban nem az abszolút számokat, hanem mindig azok arányszámaint vettem össze, legföljebb csak módosíthattak volna a keresztnevek figyelembevételével a családnevekben szereplő fonémaarányokon.

A földolgozás legnagyobb gondját az adatok gyér száma jelentette. A néhány család által lakott kisebb falvakban előfordult, hogy nem találtam egyetlen olyan családnevet sem, amelyben *e* vagy *ö* fonéma lett volna. Ezek helyett a falvak helyett másikat kerestem a környéken, de igyekeztem ügyelni az arányos földrajzi elhelyezkedés megtartására. Nagyobb városokat azért óvakodtam fölvenni, mert bennük a XVI. században is nagyobb lehetett a migráció, s ennek következtében nem csak a környék nyelvjárását képviselték lakosai és azok nevei. Néhol, elsősorban a Duna—Tisza közén mégis rákényszerültem erre, hiszen kisebb települések alig voltak akkor már a mezővárosok környékén.

Mindezek előrebocsájtása után felsorolom azt a 109 települést, amelynek családnévállományában összeszámoltam az *e* és az *ő* fonémákat. A mellékelt térképen északról kezdődően az óra mutatójának járásával ellenkező irányban haladva számoztam meg a településeket, figyelve arra, hogy az egy forrásból származó adatok egymás melletti számokat kapjanak.

Az 1—13. sorszámú települések adatai FEKETE LAJOS fönt említett könyvéből valók. (A településnév utáni számok a forrásokban szereplő falusorszámok mindig. Ahol ezek nem voltak találhatók, ott a könyv lapszámaira hivatkozom.) 1. Apát 213., 2. Sári 228., 3. Komjádi Nagy Kér 220., 4. Kisvárad 157., 5. Tardoskéd 364., 6. Kissáró 146., 7. Nagypeszek 216., 8. Nagyútta 281., 9. Érsekgyarmat 212., 10. Martos 158., 11. Nagymuzsla 8., 12. Dömös 19., 13. Csolnok 85. A 14—27. települések adatai KÁLDY-NAGY GYULA „A budai szandzsák 1559. évi összeírása” (Bp., 1977.) című könyvéből valók. 14. Ipolykér 486., 15. Bátka 472., 16. Ecseg 276., 17. Buják 474., 18. Rátót 406., 19. Tök 13., 20. Kartal 265., 21. Maglód 186., 22. Ercsi 71., 23. Makád 549., 24. Cegléd, Nagy utca 302., 25. Kecskemét, Nagy utca 335., 26. Madocsa 88., 27. Ferencszállás 342. A 28—34. települések adatait FEKETE LAJOS „A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása” (Jászberény, 1968.) című könyvéből vettem. 28. Derecske 33., 29. Felnémet 70., 30. Mezőkövesd 81., 31. Adács 24., 32. Heves, Iváni utca 55., 33. Kisér 130., 34. Ácsi 10. A 35—43. kutatópontok adatait DÁVID GÉZA „A simontornyai szandzsák a 16. században” (Bp., 1982.) című könyvéből merítettem. Megjegyzem, hogy az itt közzétett hat összeírás közül csak az 1570. évit dolgoztam föl, másik évet abban az esetben választottam *e* helyett, ha 1570-ben nem készült a községről adóösszeírás. 35. Enying 132., 36. Szeret 12., 37. Ságvár 128., 38. Ozora 84., 39. Tamási 101., 40. Berény 58., 41. Murga 50., 42. Alsó- és Felsőpapdi 20—21., 43. Nagy- és Kismaróc 75—76. A 44—50. települések adatait VASS ELŐD „Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai” (Kalocsa, 1980.) című könyve szolgáltatta. 44. Apoštág 133., 45. Nagyhartá 159., 46. Pataj 128., 47. Bática 36., 48. Mőric 16., 49. Korpád 25., 50. Jobbágyi 73. Az 51—73. falvakról KÁLDY-NAGY GYULA „Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai” (MNyTK. 103. sz. Bp., 1960.) című könyvéből szereztem adatokat. 51. Bonyhád 415., 52. Őn 540., 53. Segesd 975., 54. Babócsa 605., 55. Kaposszerdahely 286., 67. Gödrekeresztúr 269., 58. Szőlőszentmiklós 188., 59. Szentlőrc 84., 60. Kálmánca 886., 61. Drávakeresztúr 738., 62. Sellye 659., 63. Bodola 448., 64. Hosszúhetény 588., 65. Regenye 55., 66., Zalata 689., 67. Vajszló 667., 68. Harkány 611., 69. Szellő 562., 70. Majs 522., 71. Beremend 767., 72. Pélmönostor — Beli Monastir 804., 73. Laskó 833. Legtöbb gondom a 74—84. sorszámú településekkel volt. Ezeknek a vidékeknek ugyanis nem jelentek meg a török adóösszeírásai, SZABÓ ISTVÁN azonban közölte az 1522-es magyar dézsmalajstromokat (MNyTK. 86. sz. Bp., 1954.). Sajnos nem törekedett ebben a helyneveknek a maiakkal való egyeztetésére, s nem mellékelt térképet a munkához. Ez azonban még a kisebbik hiba lett volna, legfőlegbb több időt és utánjárást igényelt a települések lokalizálása. Nagyobb nehézséget jelentett a nevek helyes olvasatának, a korabeli fonémák számának meghatározása. A *Churw*, *Zurw*s, *Mezw*, *Kwuer* stb. nevekben a *w* egyaránt olvasható *ü*-nek és *ő*-nek. A *Sarkezy*, *Felfede*, *Therek*, *Gherbe* stb. nevekben nehéz nem *ő*-vel való ejtést elképzelni, mégis ragaszkodtam az írásképhez, jóllehet következetesen *ő*-re utaló betűt vagy betűkapcsolatot nem találtam. Ennek eredményeként a következő 11 településnek az adatai nem illeszkednek a defterek egységesebb jelölésű adataihoz. (A helységnevek

után itt a könyv lapszámaira utalnak a számok.) 74. Szántó 72., 75. Bodrog 59–60., 76. Apatin 68., 77. Fonó 22., 78. Ripak 25., 79. Bancsa 35–6., 80. Köcsmény 42–3., 81. Drág 43–4., 82. Temerin 45., 83. Gyümölcsény 55., 84. Csörög 45. A 85–106. számú települések adatait KÁLDY-NAGY GYULA közölte „A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása” (Békéscsaba, 1982.) című könyvében. Ezek közül csak az 1567. évi családneveket használtam föl. 85. Pobar 138., 86. Basarág 49., 87. Kovácsháza 20., 88. Orosháza 107., 89. Fábiánsebestyén 84., 90. Ecsed 91., 91. Csabacsúd 105., 92. Gyoma 132., 93. Méhes 119., 94. Mezőberény 85., 95. Gerendás 96., 96. Mezőmgyer 100., 97. Kakucs 95., 98. Gyulavarsány 164., 99. Kisfejéregyház 54., 100. Nagyfejéregyház 34., 101. Keszi 149., 102. Nyék 170., 103. Fajdas 178., 104. Szinte 237., 105. Kőtegyán 13., 106. Détör 146. Itt is megjegyzem, hogy a régi Csanád megye ma Jugoszláviához és Romániához tartozó részének is elkészültek a defterátírásai, de azt már Békés megye — anyagi erő híján — nem tudta megjelentetni, pedig a további kutatásokhoz nagyon hasznos lenne az összes magyarországi

török defter hozzáférhetővé tétele. Végezetül néhány (107–109.) községhez BÁN PÉTER „Heves és Külső-Szolnok vármegye 1548. évi dézsmajegyzékei” (Eger, 1981.) című könyvéből próbáltam adatokat gyűjteni. Ezek: 107. Kenderes 82–4., 108. Tiszaszentimre 59–60., 109. Fegyvernek 71–5.

Az adatok vizsgálatakor nem tettem különbséget a hangsúlyos és a hangsúlytalan helyzetben levő *e* és *ő* fonémák arányszámainak kiszámításában. Pedig talán szemléletesebb lett volna a hangsúlytalan *ő*-zés elkülönített vizsgálata és térképre vetítése, hiszen elég sok a *Verős*, *Serős*, *Kerekős*, *Szekezős* stb. följegyzésű név. További kutatásoknak kell majd a hangsúlytalan *ő*-zés határait megkeresni a XVI. század magyar nyelvében. Mostani számításaim azt mutatják csupán meg, hogy a családnevekben szereplő összes *e* és *ő* fonémának hány százaléka *ő* egy-egy adott településen. Amennyiben egyetlen *ő* adatot sem találtam, a térképen a település száma mellett egy üres karika áll: ○. Ha az *ő* adatok száma 20% alatt volt, akkor a karika egynegyedét elsötétítettem: ◐. Amikor a részesedési arány 20 és 40% között volt, akkor a karika fele sötét lett: ◑. A 40–60%-nyi *ő* megterhelés között a kör háromnegyedét sötétítettem be: ◒, míg a 60%-osnál erőteljesebb *ő*-zés esetén teljesen sötét karikát találunk: ◓. Így a mellékelt térkép szemléletesen mutatja az *ő*-zés arányát a vizsgált területen a XVI. században. Az első pillantásra szembetűnik, hogy az *ő*-zőbb területek a török hódoltságban a délibb részén voltak. (Ne tévesszen meg bennünket a Bács megyei világosabb rész, mert mint említettem más forrástípus lévén, a nyilvánvalóan *ő* hangokat is *e* betűkkel jegyezték föl!) A Kiskunság déli részéről semmiféle összeírást nem sikerült föl kutatnom a XVI. századból, s egyébként is nagyon ritkán lakott terület volt ez a vidék.

Meglepő minden bizonnyal a Körös–Maros közének szórványos, de erőteljes *ő*-zése. Ez a vidék igen elnéptelenedett a XVI. század vége felé, amikor az 1596. évi török hadjáratban tatár seregek dúlták és rabolták végig Kelet-Magyarországot. Ekkor az itteni *ő*-ző nyelvjárást beszélők vagy a környező mezővárosokba (Szeged, Hódmezővásárhely, Makó stb.) menekültek, vagy fogságba estek, nagy részük pedig elpusztult a harcok következtében. Az eredetileg nagyobb *ő*-ző terület mindenképp kisebbre, délnyugatabbra tolódott.

Ha IMRE SAMU kiváló könyvének (A mai magyar nyelvjárási rendszere. Bp., 1971.) *ő*-zést mutató térképlapjára (208) ráhelyezzük az itt mellékelt térképet, azt tapasztaljuk, hogy a fent említett eltolódást kivéve majdnem pontosan födik egymást az *ő*-ző területek. Az elmúlt háromszáz esztendő alatt természetesen volt változás, de elsősorban ott, ahol népmozgás történt. Ahol telepítések, átköltözések, vándorlások nem befolyásolták a nyelvjárási fejlődését, ott igen lassú változásokat tapasztalhatunk csak, a jelenséghatárok alig-alig változtak. Természetesen ez csak egyetlen hang megterhelésére vonatkozik, s módosíthatják a további kutatások ezt a megállapítást is. Aprólékosabb föltárások, behatóbb vizsgálatok megdönthetik ezt a meglehetősen szerény számú adatra épült állítást, mégis azt kell most föltételeznünk, hogy a nyelvjárási változása sokkal lassúbb folyamat eredménye, mint eddig gondoltuk.

HAJDÚ MIHÁLY

Gondolatok a közösségi kétnyelvűségről

1. Nyelvtörténész nehezen kerülheti ki a szociolingvisztikával való szembesülést. Ez a romanisztika művelőjére különösen is áll: a latintól az újlatin nyelvekig vezető nyelvtörténeti út a nyelvi érintkezések, kapcsolatok, együttélések számtalan alakzatán, a csoportos kétnyelvűség bonyolult képletű, hosszan tartó korszakain át vezetett, s az újlatin nyelvek kialakulása érthetetlen folyamat volna ennek figyelembevétele nélkül. Előfordul, hogy a romanista — ha nem is rendszeres művelője a szociolingvisztikának — munkája során a nyelvi érintkezésekkel kapcsolatos fogalmak rendszerének átgondolására, sőt részleges továbbalakítására, pontosítására kényszerül. S előfordulhat, hogy e továbbgondolás eredményei a jelenkori nyelvi helyzetnek, sőt éppen a magyar nyelv helyzetének elemzése szempontjából sem közömbösek.

Egy ilyen tisztázási, rendszerezési kísérlet vázlata éppen ezért nem lesz talán alkalmatlan ajándék Imre Samunak, a kétnyelvű Felsőőr szülöttének hetvenedik születésnapjára.

2. Az egyéni kétnyelvűség eseteire és a csoportos kétnyelvűség korszakaira vonatkozó utalások szinte az egész ismert történelmet végigkísérik, de e kifejezett tanúbizonyságok nélkül is kézenfekvő volna, hogy a történelem a maga népesség-vándorlásaival, háborúival, megszállásaival és hódításaival, népek és hatalmi struktúrák közötti véres vagy békés kapcsolataival szükségszerűen hozta és hozza szünet nélkül létre a tömeges két- sőt többnyelvűség jelenségét. Figyelemre méltó, hogy a nyelvtudomány hosszú ideig a kétnyelvűség nyelven belüli következményeire korlátozta érdeklődését (szókölcsönzések, szubsztrátum-hatások stb.), s a kétnyelvűségnek mint egyéni nyelvhasználati jelenségnek, illetve mint sajátos társadalmi állapotnak a vizsgálata rendszeres, folyamatos módon csak viszonylag későn, a második világháborút követő években kezdődött.¹ Csábító tudománytörténeti feladat volna ennek a késésnek az okait elemezni; bizonyosan volt ebben szerepe tudományon belüli tényezőknek — rendszeres bilingvizmus-kutatás kialakulásához mind a modern szociolingvisztika, mind pedig a megújuló pszicholingvisztika módszereire és fogalmi kereteire szükség volt —, de hozzájárult az időzítéshez az is, hogy az újonnan függetlenné vált harmadik világbeli országok egész sorának a kétnyelvűség bonyolult és tömeges változatai közepette kellett államszervezetüket, oktatási rendszerüket kiépíteni, s ez sürgősen tisztázandó gyakorlati problémákat vetett fel.

Akárhogyan is, a W. F. MACKEY-től szerkesztett első nagy bibliográfiai áttekintés (*Bibliographie internationale sur le bilinguisme*. Québec, 1972.) már több mint 11 000 adatot tartalmaz (s ezeknek csak töredéke korábbi 1945-nél); azóta benyomásom szerint ez a szám megtöbbszöröződött. Az irodalom nem csupán gazdag, hanem felaprózott is: a kétnyelvű helyzetek változatossága, a kétnyelvűségben együtt létező nyelvpárok változatainak nagy száma következtében az irodalom főképp kisebb leírásokból, nem mindig azonos szempontú

¹ A bilingvizmus kérdéseinek szentelt korai munkák közül a jelentősebbek az egyéni bilingvizmus kérdéseivel, a kétnyelvű gyermekek fejlődési sajátosságaival foglalkoztak (jelenző korai példa: J. RONJAT, *Le développement du langage observé chez un enfant bilingue*. Paris, 1913.). A Szovjetunióban szintén igen korán, a húszas és harmincas években jelentek meg munkák nemzetiségi csoportok kétnyelvűségéről, tehát a csoport-bilingvizmus kérdéseiről.

esettanulmányokból áll; az áttekintő, rendszerező, az alapkérdéseket tisztázni törekvő munkák száma viszonylag kicsiny, s hatása is szűkkörű. Aki a nyelvtudomány más területei felől jövet kerül kapcsolatba a kétnyelvűség problematikájával, óhatatlanul úgy érzi, hogy a tengernyi részletismeret közepette egyes alapkérdések, alapfogalmak még mindig tisztázatlanok, s bizonytalan maga a terminológia is. Nem akarunk hosszabban időzni terminológiai és pusztán definíciós kérdéseknél; jegyezzük meg azonban, hogy ez magának a kétnyelvűségnek a fogalmára is áll. Nehezen ragadható meg, hol a határvonal — hogy egy pillanatra az egyéni bilingvizmusnál maradjunk — a két nyelvet tudó egyén (aki tehát anyanyelvén kívül megtanult egy másik nyelvet, és azt szükség esetén jól vagy rosszul használni képes) és a kétnyelvű, bilingvis között. BLOOMFIELD alapvető meghatározása, amely szerint a bilingvis két nyelvet beszél úgy, mint az adott nyelvek anyanyelvi beszélői (l. BLOOMFIELD, *Language*. New York, 1933. 56) bizonyos fókig félrevezető lehet: azt sugallja, hogy a kétnyelvű egyén egyaránt „tökéletes” kompetenciával rendelkezik mindkét nyelvben; más meghatározásokat is figyelembe véve mi inkább úgy mondanánk: bilingvis az, aki két különböző nyelvet (tehát nem ugyanannak a nyelvnek két tájnyelvi vagy stiláris változatát) a beszédhelyzet követelményeinek megfelelően váltogatva, az anyanyelvi beszédhasználatnak megfelelő spontaneitással beszél.

Nem problémamentes a kétnyelvű csoportok, közösségek meghatározása sem. Attól, hogy egy nyelvközösség tagjai közül sokan beszélnek idegen nyelveket, vagy akár egy meghatározott idegen nyelvet, az adott közösség még nem lesz kétnyelvűvé. A csoportok kétnyelvűségének meghatározásánál mélyebbre kell nyúlnunk: egy csoport akkor kétnyelvű, ha (és azért kétnyelvű, mert) másképp nem volna képes sajátos csoportként létezni, társadalomként vagy elkülöníthető társadalmi egységként a kornak és az adott civilizációnak megfelelő színvonalon működni. Nyelvi oldalról megközelítve a kérdést: a csoport-kétnyelvűség akkor következik be, amikor az élet és a közös tevékenység *v a l a m e n n y i* lényeges területét egy nyelv használatával a közösség nem tudja ellátni, és így két, használati körük, funkcióik tekintetében egymást kiegészítő nyelv igénybevételére kényszerül (míg egynyelvű csoportok, társadalmak esetén egy, teljes használati körű nyelv — véletlenszerű, ritka helyzetek kivételével — elegendő). Ez a helyzet leginkább oly módon áll elő, hogy a körülmények vagy a környezet megváltozása következtében bizonyos helyzetekben, tevékenységi körökben a csoport „eredeti” nyelve valamilyen okból használatra alkalmatlannak bizonyul vagy azzá válik, s így a csoport egy másik, rendszerint környezeti nyelvet is átvesz. A csoport-kétnyelvűség legújabb meghatározása szerint ez „tartós társadalmi méretű elrendezés, amely időtartamát tekintve legalább három generáción túlnyúlik, s abban áll, hogy két nyelv közül mindegyiknek megvan a maga biztosított, fenomenológiai síkon legitim és széles körben megvalósított funkciója” (J. A. FISHMAN, *Bilingualism and Biculturalism as Individual and as Societal Phenomena*: J. A. FISHMAN [szerk.], *The Rise and Fall of the Ethnic Revival. Perspectives on Language and Ethnicity*. Berlin—New York—Amsterdam, 1985. 39).¹ Aprólékoskodó pontossága ellenére FISHMAN meghatározása éppen abban marasztalható el, hogy figyelmen

¹ FISHMAN egyébként a *bilingualism* kifejezést dolgozatában csak az egyéni kétnyelvűsége alkalmazza, s a csoport-kétnyelvűséget *diglossia*-nak nevezi; ennek a terminológiának jelentőségéről l. alább.

kívül hagyja a csoport-kétnyelvűség sajátos dinamikáját: a csoport-kétnyelvűséget a csoportként való fennmaradás, a társadalmi adottságokhoz való alkalmazkodás kényszere (nagyobb csoportok esetében történelminek nevezhető kényszere) hozza létre; ilyen kényszer nélkül a csoportok az ideális és természetes társadalmi kommunikációs állapotban, az alapvető egynyelvűség állapotában maradnának (függetlenül attól, hogy több vagy kevesebb tagjuk a csoportközi érintkezések és cserék céljából megismer és használ más nyelveket).

3. A nyelvész számára a kétnyelvű közösségekkel kapcsolatos definíciós kérdéseknél jelentősebbek (bár elválaszthatatlanok tőlük) e csoportok jellegzetességeinek, típusainak, fejlődési tendenciáinak problémái. Ezekről tesztek most néhány áttekintő, vázlatos megjegyzést; a bilingvizmus-kutatásban járatos olvasó észre fogja venni, hogy megjegyzéseim jól ismert jelenségekre hivatkoznak ugyan, de a rendszerezés elvei és a következtetések részben talán újak.

Szociolingvisztikai tekintetben, meg — szorosabban „belső” nyelvészeti vonatkozásban — a két nyelv közötti kölcsönhatások feltételrendszere szempontjából a kétnyelvű csoportok talán leglényegesebb tulajdonsága, hogy nyelveik eloszlása, egymáshoz való kapcsolata sajátos módon, többszörösen aszimmetrikus. Ez a következőket jelenti:

A) A két nyelv különbözik egymástól kronológiai tekintetben, azaz az egyéni és közösségi elsajátítás időpontja tekintetében; az egyik nyelv, amelyet *első* nyelvnek nevezhetünk, a közösség eredeti nyelve, amely egyben a közösség fő azonosító jegye, tulajdonképpen ismérve is, a másik a *második*, járulékos nyelv; triviális egybeesésnek látszik, de összefüggésben van a két nyelv közötti tipikus funkciómegoszlással, és így említésre méltó, hogy ez a kronológiai különbség a kétnyelvű csoport tagjainak egyéni életében is hasonló módon jelentkezik: az első nyelv az egyén életében is az első, a családon belül anyanyelvként megtanult, sokhelyütt még az óvodában vagy az alsó iskolafokokozatokban is használt, míg a második a családon kívül, a kortárs csoportban, az iskolarendszer keretei között elsajátított nyelv.¹

B) Megállapítható egy másik, az intuíció számára egyértelműen világos, de nehezebben meghatározható különbség a két nyelv között: minden ismert esetben különböznek terjedési és „túlélési” potenciáljuk, kilátásaik, lehetőségük tekintetében (legalábbis az adott közösség keretében és viszonylatában), s ezt metaforikusan, de talán érzékletesen jelölhetnénk az „erős” és a „gyenge” nyelv szembeállításával. Ez a fennmaradási erő nyilvánvalóan az adott nyelvek társadalmi „beilleszkedését”, ún. státuszát megszabó tényezők függvénye.² Legfontosabb tényezőnek, úgy gondolom, az együttélő nyelvek használati

¹ Azok a kétnyelvű egyének, akik „nyelvi vegyesházasságból” származnak, s akiknek kétnyelvűsége a szülői pár tagjainak két anyanyelvét tükrözi, megfelelő szülői jelenlét esetén nagyjából egyidejűleg, kisgyermek korban sajátíthatják el mindkét nyelvet — ezek az esetek azonban a csoport-kétnyelvűség viszonylatában kivételesek, periferikusak.

² A két- és többnyelvűségi szituációban együttélő nyelvek társadalmi funkcióit, hivatalos státuszát, a nyelvegyüttesek különböző alakzatait gazdag és meglehetősen heterogén irodalom tárgyalja: bibliográfiai szempontból is hasznos összefoglalás e tekintetben: J. COBARRUBIAS, *Ethical Issues in Status Planning*. In: *Progress in Language Planning*. Szerk. J. COBARRUBIAS és J. A. FISHMAN. Berlin—New York—Amsterdam, 1983. 41—85. Nem különösebben világos — és elnevezésében sem szerencsés — a COBARRUBIAStól bevezetett „ethoglossia” fogalom, amely az egyes nyelvek „kommunikatív erejét” hivatott tükrözni (i. m. 48 kk.). A tőlünk felvetett „terjedési és túlélési potenciál” talán használhatóbb és jobban megragadható fogalmi eszköz.

körének, funkcióinak gazdagságát és jellegét kell tekinteni: a nyelvek különbözőképpen lehetnek használatosak vagy használhatók az élethelyzetek és tevékenységek különböző típusai esetében, amelyeknek sora a családi és magánéleti szférától a termelési, kereskedelmi tevékenységeken, a vallási, hivatali jellegű kommunikáción át a kulturális, tudományos alkotásig terjed. Függ a kétnyelvű csoport nyelveinek „ereje” — az előbbiekkal szoros összefüggésben — hivatalos státuszuktól, az oktatási rendszerben elfoglalt helyüktől. Függ természetesen demográfiai, települési adottságoktól is — nyilvánvaló, hogy egy olyan kétnyelvű csoport esetében, amely egy más anyanyelvű közösség területén apró szigeteken szétszórva él, a második nyelv (rendszerint a környező etnikum első nyelve), szinte aránytalan és nehezen ellensúlyozható „erőfölénybe” kerül a csoport eredeti nyelvével szemben. Végül pedig függ a kétnyelvű csoport nyelveinek „ereje” az adott nyelv presztízstől is, amely múltjából, írásbeliségének, kulturális szerepének tekintélyéből, adott esetben vallási vagy egyéb hagyományokkal való összefonódottságából táplálkozik. Ismeretes, hogy a nyelvi presztízis fogalma a szociolingvisztikában U. WEINREICH óta sikeres pályát futott be, és FERGUSON híres diglossia-elmélete nyomán (amelyre még alább visszatérünk) fontos osztályozási eljárások alapja is lett. A kétnyelvű szituációban szereplő nyelvek egymáshoz viszonyított fennmaradási potenciáljának meghatározásában azonban, a tapasztalatok szerint, a nyelvi presztízis szerepe csupán járulékos, különösen, amikor a presztízis nem a kétnyelvű csoport saját múltjából táplálkozik elsődlegesen, hanem a csoport eredeti nyelvének más területen, más országban betöltött szerepéből. Hogy igen eltérő példákat hozunk fel: a magyar nyelv kulturális — és általános — presztízse a burgenlandi magyarság anyanyelvének fennmaradását kétségtelenül elősegíti, de alapvetően „gyenge” jellegét a némettel szemben nem változtatja meg (igaz, hogy itt a második nyelv is „presztízis”-nyelv); Haitiben az irodalmi, hagyományos francia pozíciója kifejezetten a „gyenge” nyelv a francia-kreol kétnyelvűsége belül, a francia világméretű presztízse ellenére. A kétnyelvű szituáción belüli nyelvek fennmaradási potenciálját elsődlegesen társadalmi, történeti, politikai tényezők szabják meg; ezeknek sora a földrajzi és egyéb környezettől és természetesen a történeti korszakoktól függően változik, s konkrét megjelenési formájukat, egymáshoz való viszonyukat minden egyes esetben külön kell meghatározni, elemezni. Különösen fontos az az önmagában evidens tény, hogy a történelem előrehaladtával, a modern államok kialakulásával a nyelvek viszonylagos „erejét” megszabó tényezők tudatos, hatásos befolyásolásának, alakításának tere nőtt, mégpedig igen jelentősen; a modern tömegtájékoztató eszközök, a teljes felnőtt generációkra kiterjedő oktatási rendszerek — hogy más eszközöket ne is említsünk — a társadalom (s elsősorban, de nem csupán az állam) számára minden eddigit meghaladó mértékben teszik lehetővé a nyelvpolitikai cselekvést (s növelik az ezzel kapcsolatos felelősséget).

C) Aszimmetrikus a kétnyelvű közösség nyelvei közötti viszony abban az értelemben is, hogy a közösségen belüli elterjedtségük nem párhuzamos. Ez összefügg a csoport-kétnyelvűség általános jellemzőivel, belső dinamikájával és így, bár kézenfekvő, ismét csak nem triviális jelenség: mivel a két nyelv használati köre nem azonos, ismeretük rétegenként, alcsoportonként különböző fokú aszerint, hogy a vizsgált réteg milyen társadalmi funkciót lát el, milyen tevékenységekben vesz részt. Általános jelenség, hogy azok, akik életüket javarészt vagy teljesen családon, háztartáson belül töltik — kisgyermek, otthon dolgozó asszonyok, ház körüli alkalmazottak — főképp az eredeti, első nyelvet

használják, esetleg személyükben nem is ténylegesen bilingvisek, míg — másik végteléként — a csoport határain túlnyúló jelentőségű hivatali munkát vagy tudományos tevékenységet végzők anyanyelvüket csak alkalmilag használják, életük folyamán egyre ritkábban. Ez magyarázza azt a paradox sajátosságot, hogy egy közösség vitathatatlanul kétnyelvű lehet akkor is, ha tagjai nem valamennyien bilingvisek.

4. Eddigi fejtegetéseink alapján térhetünk ki — vázlatosan — a bilingvis csoportok lehetséges típusainak kérdésére. Ismeretes, hogy C. A. FERGUSON egy nagyhatású és sokat idézett 1959-ben megjelent cikke (Diglossia: Word XV, 325—40) bevezette a *diglossia* fogalmát azokra az esetekre, amelyekben egy nyelvközösség ugyanannak a nyelvnek két megkülönböztethető változatát, egy „magas” (H = high) és egy „alacsony” (L = low) megjelenési formáját használja egymást nagyjából kiegészítő használati körökben, a H-változatot ún. presztízsfunkciókban („magas” irodalomban, tudományban, szakrális cselekményeknél, ünnepélyes vagy általában nyilvános megnyilatkozásoknál), az L-változatot pedig mindennapi tevékenységek során; világos, bár végtelen példa a katharevsza és a dimotiki esete az elmúlt korszak Görögországában, vagy a klasszikus arabé és a helyi beszélt nyelv az arab országokban. FISHMAN már évekkel ezelőtt (I. J. A. FISHMAN, *The Sociology of Language*. Rowley, 1972. 91—3) kiterjesztette a diglossia fogalmát a teljesen különböző nyelvek együttélését jelentő bilingvizmusra, s ma már (l. 1985-ös cikkét fent) a csoportkétnyelvűség és a diglossia közé azonossági jelet tesz, csak az egyéni kétnyelvűséget nevezi bilingvizmusnak. A kérdés nem csupán terminológiai: FISHMAN ennek alapján legújabb osztályozási kísérletében (idézett cikk, 39—40) a kétnyelvű csoportokat a H- és a L-változatok jellege, egymáshoz való kapcsolata szempontjából csoportosítja. Ez a klasszifikáció — éppen azért, mert a H- és a L-változatok szembeállításán alapul — háttérbe szorít olyan tényezőket, amelyek a presztízsnél és a „magas”, hagyományos jellegnél erőteljesebben befolyásolják a nyelvek tényleges helyzetét a kétnyelvű situációkon belül.

Kézenfekvőbbnek látszik a következő csoportosítás:

A) A kétnyelvű csoportok alaptípusát, leggyakoribb változatát azok a csoportok alkotják, amelyekben a fenti kategorizálás szerinti első nyelv a fennmaradási potenciál szempontjából *gyenge*, a második, járulékos nyelv pedig ugyanebből a szempontból *erős*, szemléletes képletbe foglalva:

	erős	gyenge
első	—	+
máso- dik	+	—

Ez az eloszlás szinte nyelvi definíciója a „kisebbségi” helyzetnek: az anyanyelv, a csoport eredeti nyelve funkciókat veszít, veszélyeztetett; ez a helyzet kisebbségi még akkor is, ha demográfiai tekintetben az adott országon vagy földrajzi egységen belül többséget érint.

B) Nyilván létezik ennek a helyzetnek fordítottja is: az *első* nyelv léte nem fenyegetett, tehát *erős*, a járulékos nyelv periferikus vagy ideiglenes funkciókat tölt be, a csoport szempontjából *gyenge*:

	erős gyenge	
első	+	–
második	–	+

Ezek a csoportok speciális helyzetű, rendszerint kis létszámú bilingvis együttesek. Leginkább a klasszikus, a fenti 1. pontban ismertetett csoportok mintegy „inverz” kísérőjelenségei: a tulajdonképpeni kisebbségi csoport körében élő egyének, akiknek anyanyelve a környező többségi nyelv, esetleg a területre delegált tisztviselők, pedagógusok stb., akik bizonyos — rendszerint magánéleti, háztartási stb. — tevékenységek körében a kisebbség első nyelvét a maguk járulékos nyelveként használják. Hasonló helyzetben voltak — és itt ott még vannak — a hosszabban vagy több generáción át gyarmatokon élő „anyaországi” elemek, akik első nyelvként megtartva a maguk európai anyanyelvét, járulékos funkciók ellátása céljából használták környezetük nyelvét vagy egy azzal kialakított kreolizált változatot. Ugyanez a nyelveloszlási képlet volt tapasztalható bizonyos igen speciális csoportoknál, amelyeket rendkívül mélyreható vallási és kulturális különbségek választottak el környezetüktől, és amelyek nyelvüket erőteljes elszigeteltségük és elszigetelődésük következményeként, sőt eszközeként óvták meg — ilyen volt a kisázsiai görög nyelvi szigetek helyzete vagy a kelet-európai jiddis és a dél-európai spanyol nyelvű zsidó diaszpórái. Ezek a közösségek azonban egyúttal lényegileg kiközösített, szegregált közösségek is voltak, és eredeti nyelvük töretlen elsőbbségeért igen magas, létüket veszélyeztető árat fizettek.

C) Olyan csoportokat, amelyekben mindkét nyelv *erős*, mégpedig nagyjából egyformán, illetve mindkét nyelv *gyenge*, szerintem nem lehet találni. Ezek a nyelveloszlási képletek talán az egyéni bilingvizmus bizonyos típusainak illusztrálására volnának erősen metaforikus jelleggel használhatók.

A kutatás és a továbbgondolkodás szempontjából valóban termékeny tipizálás természetesen a vázolt alapkategóriákon belül volna lehetséges, leginkább talán az „erős” és „gyenge” tulajdonságok forrásai alapján; nyilván másképp ítélendő meg és más intézkedéseket kíván az a „gyenge” jelleg, amely a csoport demográfiai adottságaiból, településeinek elszigeteltségéből adódik, és az, amelynek esetében a gyengeség főképp abból fakad, hogy a csoport anyanyelve fejletlen írásbeliséggel rendelkezik, modern technikai-tudományos tematika kezelésére alkalmas szókincse nem fejlődött ki stb. Indokolt volna a fennmaradási-terjedési potenciál fogalmának pontosabbá tétele, részben talán bizonyos tényezők kvantifikálása, grafikus ábrázolás útján is.

5. Az itt lehetségesnél jóval részletesebb fejtegetést igényelne az a kérdés, hogy a kétnyelvű közösségek alapvető jellemzőiből milyen következtetések adódnak e csoportok fejlődési dinamikája, törvényszerűségei szempontjából.

Első megközelítésben nyilvánvaló, hogy a csoport-kétnyelvűség leggyakoribb típusában (amelyben az első nyelv egyúttal a viszonylag gyenge nyelv is) a fejlődési tendencia az eredeti nyelv hosszabb-rövidebb időn belüli eltűnése irányába mutat. Mivel a szélesebb körben érvényesülő, gazdasági, politikai szempontból jelentős tevékenységek általában a járulékos, második nyelven folynak, a társadalmi emelkedésre és mobilitásra való törekvés s nem egyszer

a fennmaradás pusztá kényszere a járulékos nyelv mind fokozottabb használatának irányában hat, s az anyanyelv esetleges kulturális presztízse, a hozzá kapcsolódó affektív érték ezt a folyamatot csak fékezni képes, megállítani kevésbé. Az eddigi tapasztalatok legalábbis — az ókortól a legújabb korig — erre mutatnak.

Feltételezhető azonban, hogy ennek, az anyanyelvek fennmaradása szempontjából borúlátó megállapításnak az érvényessége ma már nem szükségszerű. Éppen mivel a bilingvis csoportokban használt nyelvek fennmaradási potenciálja elsődlegesen e nyelvek társadalmi funkcióinak, használati körének sorától, gazdagságától függ, s mivel a modern államnak és társadalomnak minden eddiginél több és hatékonyabb jogi, intézményes és technikai eszköz áll rendelkezésére a nyelvek használati körének befolyásolására, a nyelvpolitikának ma már feltehetően van lehetősége arra, hogy kedvező előfeltételek esetén (tehát megfelelő demográfiai és települési viszonyok között élő kétnyelvű csoportok esetében) az eredeti nyelv funkció-szegényedésének folyamatát megállítsa vagy visszafordítsa. Elvben különösen kedvező kilátásai kell, hogy legyenek minden pozitív befolyásolási kísérletnek olyan kétnyelvű csoportok esetében — s ez a helyzet a legtöbb határainkon kívül élő magyar nemzetiségi csoportnál —, amelynek anyanyelve eredetileg funkció-gazdag, a társadalmi tevékenységek széles vagy teljes körében használható nyelv.

HERMAN JÓZSEF

A módosítószók kései ómagyar szófajttörténetéhez

1. Igaz, hogy e emlékszámot írók megtisztelő listájára mint a Magyar Nyelv szerkesztőbizottsági tagja kerültem fel, most mégsem ebben a minőségben szeretnék tisztelni a hetvenéves Imre Samu előtt. Inkább mint tanítvány kívánom közreadni az alábbi tanulmányrészletet. Imre tanár úr, a Magyar Történeti Nyelvtan próbafejezeteinek rendszeres és alapos bírálója sokunk nyelvtörténeti szemléletét formálta, ismereteit gyarapította éleslátó, logikus megfigyeléseivel. Kérem, fogadja szeretettel, de — a szokásos módon — kritikusan e tőle még nem ismert grammatika-szeletet.

2. A módosítószó értelmezésünkben olyan, mondatrészi szereppel nem rendelkező, főleg szemantikai szerepű segédszó, amely mondatában kifejezi a közlő egyéni állásfoglalását a mondat egészére vagy részletére vonatkozóan, illetve mint az említett funkciótól független partikula segít a mondat végső logikai, szemantikai arculatának meghatározásában (tagadás, tiltás, nyomatékosítás, figyelemfelhívás, korlátozás, időbeli előfeltevés stb.). Itt nincs tér és mód arra, hogy a szófaj általános nyelvészeti kérdéseivel foglalkozzunk. Fő célunk az, hogy a nyelvemlékekben már megragadható, módosítószókat eredményező kései ómagyar szófajváltások eseteit, típusait megragadjuk. — A módosítószók szakirodalmából most a következőket emeljük ki: SIMONYI, Hat. II, 367—9; ZOLNAI: NyK. XXIII, 40—1, 152—3, 159—60; BALOGH: Nyr. XXVI, 356; KLEMM: MNy. XIX, 112—3, 117, XXII, 117—22, TörtMondt. 17—35; MARTINKÓ: MNy. XLIX, 61—9; BALÁZS: MNy. XLIX, 427—31, LIX, 143—8, NytudÉrt. 38. sz. 48—58; BERRÁR, TörtMondt. 68—70, NytudÉrt. 23. sz. 79—83, 68—70; H. MOLNÁR: MNy. LV, 357—61, 470—80, NyelvtTan. 143—54,

ÁNYT. III, 145–55, NytudÉrt. 60. sz. passim; MMNyR. I, 260–2; TESz.; MNyT. 390–1; MMNy. 63–5; RÁcz: Nyr. XCIII, 495–504; KELEMEN, Monds. 11–6, 77–88, 194–200, 383–4; MÁTAI, NytudDolg. 14. sz. 113–5; SIMON: SzófAlTan. 56; VELCSOVNÉ: Népr. és Nytud. XXVI, 143–59; KIEFER, Előfelt. 69–70; SZALAMIN: MNy. LXXX, 167–71; FÁBRICZ: MNy. LXXXI, 79–87.

A módosítószók állományának gyarapodásához két fontos nyelvi eszköz, a szófajváltás és a szóösszetétel járul hozzá. (Ezeket a változásokat esetenként morfológiai átértékelődés, elhomályosulás is követheti.)

A kései ómagyar szófajváltások

3. Belépés a szófajba. — 1. Ekkor van keletkezőben a *bizony* módosítószó. Közvetlen előzménye a modális főmondatként álló névszói *bizony*, melynek jelentése 'bizonyosság, igazság, valóság', illetve 'kétségtelen, bizonyos'. Szerepe az, hogy az utána következő, alanyi alárendelésben levő mellékmondat állítását bizonygassa, kiemelve, nyomósítsa. A főmondat tartalma kifejtettebben szemlélhető a következő példában: ÉrdyK. 23: „az *byzon* d o l o g hogy lenky nynchen oly ygaz . . . ky meg nem retten”. Ugyanez tömörebben, jelzős szerkezet nélkül: 1526 k.: „Jo Dorozlay wram *bijzonij* hogh een wgh eerthetthem wala” (MNy. XXXVII, 205). A mondat élén álló, kötőszó nélkül kapcsolódó *bizony* egyaránt vehető még névszói tulajdonságokkal rendelkező főmondatnak vagy már a mellékmondat részévé vált módosítószónak: 1524: „*bijzonj* myel az the felleged keremeffeth femýben megj nem zegýek” (MNy. XIX, 127); 1533: „*bijzon* lemme baratom ninchen” (MNy. XXIV, 59). A mondat éléről beljebb került *bizony* már sokkal jobban belesimul a befogadó mondatba: 1524: „. . . kyben *bijzonj* minekonk lenyh [!] ketlegonk ninchen” (MNy. XIX, 127); 1533: „Sohol *bizon* egeb Morhaa semmi Nync” (LtK. I, 141). A módosítószóvá válás együtt jár a mondatrészi szerep elvesztésével is. Jól látható viszont e funkció megőrződése a szófajváltást elkerülő példákban: PéldK. 74: „az halal *byzony* ['biztos'] de az halalnak orayanal femmy byzontalab”, 83: „vezedelmes vagy alom . . . *byzony* ['igaz'] nem vagy de chalard vagy”, 75: „az halalt valahanzer meg erzewm *byzonnak* lenny . . .”; 1529: „*bijzont* ['bizonyosságot'] ýrhatok” (MNy. XXXVII, 277); stb.

2. Hasonló modális szerepben a *bizony* határozóragokkal megszilárdult származékai (*bizonnyal*, *bizonyával*, *bizonyába(n)*, *bizonyára*) is feltűnnek. Ezek azonban eredetileg a modális főmondatnak nem az állítmányai, hanem határozói, szófajilag pedig határozószók voltak: 1524: „az Igen *bijzonival* waygon hogy terek czafar reank Iew” (MNy. XXV, 67). A létige (vagy más rokon szerepű ige) elhagyásával megindul szavaink közvetlen szintaktikai (szintagmatikus) kapcsolatainak felszámolása: 1529: „mýnden *bijzonijal* hogy satanal wolna” (MNy. XXXVII, 277). A módosítószók irányába vezető út fontos állomása az, amelyben az ellipsis folytán a határozószó egyedül képviseli a főmondatot, de a különállást a kötőszó alkalmazása még egyértelműen jelzi: SándK. 24: „mondaanak az legenyők *bizonyauul* h o g zepők”. Kötőszó nélkül kapcsolódva már módosítószónak vehetők: CornK. 73v: „*byzonyaba* nagy malazt nagy zerelm volt ez”; TelK. 16: „*bizonaba* meneuel tób alamiznakat oztogat vala: anneual inckab ifteni zerzefböl: beuelkődic vala”; stb. Határozószóként való továbbélésük jellegzetes színtere a közlés (írás, mondás, üzenés stb.) biztos voltát kiemelő mondat, melynek igei állítmánya szilárdab-

ban tartja magát, mint a kihagyásra hajlamos létige: 1529: „ennekem *bijzonnyal* m o n g ý a egy barátom” (MNY. XXVII, 277); 1530: „thowaba *bijzonnyalij* i r h a t o m the k.” (MNY. XXVII, 73), „*Bijzonnyalij* i z e n e the k. h o g h . . .” (uo.); ÉrsK. 26: „őketh ő zent bezedewel *byzonnyal* t a n y t o t t h a”; stb. E példák azt is jól szemléltetik, hogy a határozószók rendre a saját igei alaptagjuk mellé (ill. közelébe) kerülnek, szemben a módosítószókkal, amelyek szintagmatikusan függetlenek a befogadó mondat állítmányától, és nem is mellettük, hanem általában a mondat élén állnak. (Van persze olyan eset is, hogy a két pozíció egybeesik.)

Azonos módon, határozói igenévből keletkezik (korszakunkban még csak szórványosan) a modális *nyilván*. A fejlődés előbbiekben részletezett stádiumai a következők: a) CornK. 18r: „*nylwan* v a g y o n. hog semmynemv zentleg nynchen es malazt. ky az zvz mariaban nem volna”; 1525: „*nylwan* w a g ý o n az ees the fel(leged) elewth . . .” (NyK. XXVIII, 77); stb. — igen sok példa. b) 1526 k.: „*nylwan* h o g h az en thýzthessegem ellen nem zoolthal” (MNY. XXVII, 205). c) ÉrdyK. 128: „*nylwan* erdegh vagon ez emberben”. (A c), d) fokozatra sokkal kevesebb példa került elő.) A *nyilván* eredeti, konkrét jelentésére l. DebrK. 556: „teneked menyneknek kapuya *nylwan* vagon”. A módosítószó alapjául már az átvitt ’nyíltan, nyilvánosan’ jelentésű szó (határozószó?) szolgált: BirkK. 4b: „Senki foror azon ne terekeggek t i t k o n van *nyluā*” stb.

3. Valószínűleg a fentiekhez hasonló elliptikus szerkesztésmód adott mintát a NádK. fordítójának is, amikor ezeket a mondatokat leírta: 316: „Iai ennekőm hōg zülettem volt, *iob* ańamnak meheből a ferbe vitettem volna legottan. es ekkeppen megzabadultam volna ez zōrñu kentol”, 333: „O iai ennekőm *iob* ingen le zülettem volna”. Ez a *jobb*, ’bárcsak’ jelentésű alkalmi módosítószó tulajdonképpen egy „*Jobb* lett volna, . . .”-féle főmondatot rövidít, de lehet, hogy nem járta végig az ismertetett fokozatokat. (Talán fordítói „kényszermegoldás” a lat. *utinam* ’vajha, bárcsak’ visszaadására.)

A két lehetőség közül történő választásra, az ehhez fűződő egyéni állásfoglalásra épül a *jobb*-bal etimológiai és funkcionális rokonságban álló *inkább* módosítószói (módosítószószzerű) használata is. Az *inkább* a szóelőfordulások nagy részében az állítmányhoz szorosan kapcsolódó fokhatározó: MünchK. 87ra: „*inkab* [’jobban, nagyobb mértékben’] zēzettec èmberec a létetfeget h o g nē a. fenēffegēt”; PéldK. 74: „hogy az halalt *yonkab* ezeben tarthatna ez bewlch zerze ez verlekett”; CornK. 200r: „te azt *ynkab* tudod”; stb. Az említett modális szerepben viszont az *inkább* szintaktikailag és helyileg is eltávolodhat az állítmánytól. Ilyenkor fokhatározói jelentése háttérbe szorul, és előtérbe kerül a beszélő (vagy más, szóban forgó cselekvő) állásfoglalása, vélekedése, választása: 1517: „[a hagyatékot] mynd lelkemert kewlchek az egyházakban, de *ynkab* az en jozaghomban mely egyházak vadnak, azokra kewlchek” (TörtT. 1890: 559); ÉrdyK. 187: „nam sem vezedelem nem zallot reea, hanem *ynkab* vala myt tett es mondot betellyefettek”; 1533: „ne Banchanak engemetis vele . . . hane(m) *Inkab* az miben en kellek lehessek es legyek The K.” (MNY. XXI, 120).

4. Az *igyl* ~ *együld* stb. ’jól’, ’bizony; netalán’ bizonygatást, illetve vélekedést kifejező szó keletkezéstörténete még nincs teljesen megnyugtatóan tisztázva. Vagy az *igy* és a *jól* határozószók összetételéből származik, vagy az *igy* -ól/-öl, -ul/-ül raggal megszilárdult formájával van dolgunk. (A TESz. az utóbbi álláspontot képviseli MARTINKÓ: i. h. nyomán.) A szótörténeti adatok inkább az első (*igy* + *jól*) elképzelést támogatják. Hogy a korabeli nyelvi tudat is

így tagolta a szóalakot, mutatják a szórványos különírások: ÉrsK. 466: „thewe-gesed *ygy yol* latod”, 472: „Magha balwany *ig yol* latod”. Vö. még: 1554—5: „*Igy iol* tudgya az had dolgat hogy mely forgando” (Hoffgr. 163; NySz.). A ragos alakból kiinduló magyarázatban leginkább meggondolkodtató az a súlyos ellentmondás, hogy egy palatális hangrendű tőhöz egy illeszkedésre képes határozórag veláris változatával társul. Márpedig a XVI. sz. első negyedéig csak vegyes hangrendű formák használatosak, és csak ezután bukkannak föl — az előbbiekkal párhuzamosan — palatálisak: JókK. 16: „ffeile frater jlyes f monda: *ijgyol* tudom ezt”: „Frater Helias respondit . . . dicens: *Bene scio ista* . . .” (itt a latin megfelelő is a m. *jól* jelenlétét támogatja); AporK. 163: „Hamadzor [!] azerth ymada, Merth *ighjol* twda hogý az lydok ew zaýta semmit nem kenýezwlnék”; NagyszK. 132: „Tennem magad *igiol* tudod keges aña”; ÉrsK. 517: „Es ew neky yly zot monda | kyt az lok neep *ygyol* halla”; stb. Vö. még: Cal. 377: *Igyyól* 'jól'. A *tud*, *hall*, *lát* stb. állítmányok mellett megjelenő *igyól* szintagmatikus kötöttségénél fogva inkább még határozószónak minősül, szemben a palatális hangrendű — valószínűleg elhomályosult és hangrendileg kiegyenlítődt, továbbá inetimologikus járulékhanggal kiegészült — *együld*-del, ami már egyértelműen módosítószói funkcióban szerepel: 1536: „*egjld* az konkollyal az bwzattys ky zagatnatok” (Pesti: NTest. 27v) ~ MünchK. 19vb: „*Ne talatal* a konkol ki zeduétec ki izlatoc vélec oзуо a buzat es” ~ JordK. 395: *netalantal*: „Non, *ne forte* colligentes zizania eradicentis simul cum eis et triticum”. Vö. még: 1542—9: „Nagy félelemben szolgáljatok — úgymond, | . . . | Az igaz tudománt forgassátok — úgymond, | Mert *együld* ['netalán' vagy 'bizony'] az isten megharagszik — úgymond” (RMKT. II, 169). Úgy látszik tehát, hogy az elhomályosulás kedvezett a szófajváltásnak, sőt a szófajon belüli funkcióváltásnak is (bizonygatás → vélekedés). Az utóbbiban segíthetett az is, hogy a szó eleji *i* > *ē* változás nyomán a lexéma az *egy* határozatlan névmás alakí, jelentéstani vonzáskörébe került. (A szóhasadás irányába ható erők később nem tudják kiteljesíteni a megoszlási folyamatot: az alakí, jelentésbeli tarkaság lesz jellemző.)

5. Egy határozószó úgy is módosítószóvá válhat, hogy felelő m o n d a t s z ó, illetve bizonygató nyomósító elem válik belőle. Ilyen például az *ügy*, *vgyan* és részben a *bátor*. (L. még a valószínűleg korábbi keletkezésű *tat*-ot és a későbbi *igen*-t is.) Módosítószói használatuk már az előző korszakban megjelenhetett, de erről adatok hiányában bizonyosat nem tudunk mondani. A mondatszóvá válás lényege az, hogy egy lexéma tartósan egyedül marad a mondathatáron belül. Ilyen helyzetben minden szó természetes módon funkcionál szintagmatikus kapcsolatok nélkül. 1456 k.: „*vg* atham: *Ita* pater” (RMGl.); 1527: „Woltaly keoz thaniythwany. | . . . *Ugy* / olymynth keeth ezthendeygh.” (Heyd. 67) | MünchK. 74ra: „Mödom ke: tünètec hog *ugan* [? 'bizony'] oꝝom léžèn mènben . . .”; JordK. 366: „*Vgyan* byzon mondom nektek . . .” Ezeknek is tulajdonképpen egy teljesebb *Úgy(an)* *vagyon* mondat felel meg funkcionálisan, de ezt történetileg előzményként feltenni nem (mindig) szükségszerű. Vö. mégis: 1538: „*Ita* est: *wgij uagijon*: also ist es”, „*Ita* deo propitio: *wgij vagijon* hala istennek: . . .” (RMGl.). — Az igenlő válasz és a nyomatékos ráhagyás funkciói egyesülnek a mondatszói *bátor*-ban: SándK. 29: „monda variul no mayd meg laatom ha fegel [az isten] Monda hýrena *baator* ['helyes, csak bátran!; úgy legyen!']”. Ez a szó jelentésében határozottan jelen levő 'úgy legyen!' modális tartalom lehetett a kiindulópontja mind az óhajtó ('bárcsak') módosítószó, mind a megengedő ('jöllehet') kötőszó irányába vezető

fejlődésnek. Vö. még 1600 k.: *Bathor vj legien* (RMGL.): az *ügy legyen* tkp. szinonimikus kifejtése a *bátor* fő jelentésmozzanatának. A korai megengedő mondatösszetételekben a *bátor* ksz. mellett jelentkező felszólító mód is ezzel a szemantikai alaphelyzettel állhat összefüggésben (bővebben l. a készülő tört. nyelvtan kötőszói fejezetében). A határozott 'ügy legyen!' tartalmú *bátor* óhajtó mondatba kerülve 'bárcsak ügy lenne' jelentésűvé szelődül. Ebben a (tag)mondat állítmányának feltételes módja is segíti: TihK. 110: „Miert földözem el az egik zómómeth: *bator* mind keth zómeimnek welagat el weztőttem wona”. A mondatközi használatnak fontos szerepe lehetett a 'bátran' → 'ügy legyen' jelentésmódosulásban, de az óhajtó módosítószó és a megengedő kötőszó szintaktikailag bizonyára nem mondatszókból, hanem tagolt mondaton belüli mozgásokkal magyarázható.

6. K ö t ő s z ó k b ó l is lettek módosítószók. Ezen szófajváltásokban nagy szerepet játszott a latin minta hatása, a fordításirodalom. Ezért — bár több szófajváltás a magyar nyelvi tendenciákból is levezethető — az alábbi esetek különleges megítélést kívánnak.

A *ha* és az *avagy* kötőszók latin szófaji kettősségtől támogatva kérdőszóként is feltűnnek a kódexekben: BécsiK. 243: „Ki tugga *ha* megfordollon ⁊ megboľaffon iltèn”: „Quis scit, si convertatur, et ignoscat Deus”; JordK. 388: „Es meg kerdek az ffarileofok, mondwan: *Ha* ['Si'] ylyk ýnnepnapon gýogýo"t-tanyý?” | MünchK. 61rb: „*Auag* mikeppèn mōdhatod te atadfianac . . .”: „Aut quomodo potes dicere fratri tuo . . .”; JordK. 388: „*Awag*” ['Aut'] nem olvaftatok ee az terwenben”. Ugyanezek kötőszóként: BécsiK. 19: „*Ha* ked ennepnꝑ vétkezète nūen . . . ellēnec nem alhatoc”: „Si vero non est offensio populi huius . . . non poterimus resistere illis” | JordK. 384: „ký hw ffýat *awag*” ['aut'] lean"at en nalamnal felette zeretý, az es nem melto en hozýam”; stb. A kérdőszói *ha* a korabeli levelekben is előfordul, s bár ilyenkor is a levéltíró latinos műveltségére gyanakodhatunk, a belső keletkezés lehetőségét sem zárhatjuk ki (l. a XVI. sz.-tól nagyobb számban az eredeti magyar szövegekben és a mai nyelvjáráásokban is): 1531: „en kyraldt ee Magadt kerdettem hoig *ha* frig lezen(n) ketzer felledt hoig Nem” (LtK. I, 134); 1532: „towaba chodalok rayta hogh neke(m) semýth ne(m) ýrl hogha ýlthe(n) maghzatwal feretheet awaghne(m)” (LtK. I, 140). — Az *avagy* sem felel meg mindig a kötőszói *aut*-nak: BatthyK. 399: „Az tanituañok . . . kezdek ezt mondanía: *Auaj* ['numquid'] en uañoke az uram?”. A *ha* és az *avagy* szófajváltása az előző korszakok eredménye is lehet. (Pl. az *avagy* közvetlenül mondatelőzményből is keletkezhetett.)

A hozzávetőlegességnek, bizonytalanságnak, határozatlanságnak a kifejezésére a feltételes hasonlító mondat kedvező feltételeket nyújt. Kötőszóit a kódexek — többnyire szintén latin minta nyomán — gyakran alkalmazzák módosítószóként. Ennek a szófajváltásnak a hátterében a hasonlító mondat alárendelt tagmondatának mondatrészi szintre való süllyedése húzódik. Az összetett mondat megszűnésével a kötőszói funkció háttérbe szorul, viszont előtérbe kerül a modális jelentés: a beszélő bizonytalanságának, szubjektív látásmódjának az érzékeltetése. MünchK. 86rb: „alkototuolna mōnal ['quasi; mintegy'] oľtort . . . ki vete mēd a templombol”; NádK. 87: „Kiből fellőuöldöznek vala zamtalan tüzes oľ mel' goľobifoc”; VirgK. 102: „ottan meg valtozeek oľy mynt maas emberre”. Ezekből a példákból még többé-kevésbé visszaállítható, visszakövetkeztethető egy hasonlító összetett mondat: *'olyat alkotott, mint (monnal) egy oszor', *[a látott jelenség] olyan volt, mintha számtalan tüzes

golyóbist lövöldöztek volna fel', *'olyan lett, mintha más emberré változott volna'. Az esetek jelentős részében viszont a hasonlító jelentés már eltűnt, s ezek a szók már csupán a mondatban foglalt állítás gyengítésére, elbizonytalanítására valók: DöbrK. 58: „égenlők *Vő hoj* mindenbe”; ÉrdyK. 23: „felele *oly mynt* vydamfaggal”; TelK. 290: „walek *wgy mynth* hwz eztendőskorban”; stb.

Bizonyos kódexekben lexikálisan is elkülönül egymástól a feltételes hasonlító mondat kötőszava és a feltételes hasonlításból származó módosítószó (l. BERRÁR, NytudÉrt. 23. sz. 130 alapján az alábbi táblázat szembenállásait):

	feltételes hasonlító mondat kötőszava	feltételes hasonlításból származó módosítószó
NádK.	<i>olyha</i>	<i>olymely ~ olymelymint</i>
MargL.	<i>mintha</i>	<i>olyha</i>
DebrK. ³	<i>olyha</i>	<i>olymely</i>
VitkK.	<i>ha ~ hogyha</i>	<i>olymely</i>

7. **I n d u l a t s z ó b ó l** is keletkezik módosítószó. A *vaj* indulatszó óhajtó mondatba kerülve 'bárcsak', kérdő mondatba kerülve 'vajon' jelentésű módosítószóvá adaptálódhat, pontosabban jelentése ezekkel az árnyalatokkal bővíülhet (ugyanis az indulatszói jelleg közben nem vesz el): TihK. 232: „Vram *uay* zagatnadmegh az egeket: es zalanalle”, 372: „*vay* uona Ielön az ora . . .” (óhajtó); LobkK. 5: „*vay*lnem tudody” (kérdő); stb., de DebrK. 284: „*Vay* mel igen ákorlatos meg latogataffa vagion az vr iftennec”; LobkK. 29: „*vai* bezeg nem tugiatok en töllem ezt megh” (felkiáltó indulatszó). (Az óhajtó *vajha* nem szófajváltással, hanem szóösszetétellel alakult.)

4. **K i l é p é s a s z ó f a j b ó l**. — A módosítószók a kötőszókhoz hasonlóan inkább befogadnak, mint kibocsátanak egyes elemeket. Ritka ellenpéldák azonban vannak. Az *ugyanis* alkotórészeinek jelentése folytán eredetileg nyomatékossító szó volt, de később egyre gyakrabban használták okadó magyarázatban a magyarázat igaz voltának hangsúlyozására, így magyarázó szerepet értettek rá, magyarázó kötőszóvá vált. Korszakunkban az elkülönülés még nem ölt határozott jelleget: ÉrdyK. 141: „Mert zent Agofton . . . atyanknak mondafa zerent *wján ees* [?'bizony'] az vegre teremtetete wr Isten az embert” — talán még nyomatékossító elem; LobkK. 12: „O vr xpus ihufnak zentfeleges zilye tegedetes kerlek hogy nyeryed megh ezt ate zent ffiattul, mert *vgian es* te vagy emberi nemzetnek zozoloia” — inkább már kötőszó. Lehet, hogy a *bátor* kötőszó fejlődéstörténetében is feltehető a határozószói előzmény mellett egy közvetett, módosítószói vonal (vö. 3. 5. pont).

Vannak alkalmibb szófajváltások is: PéldK. 51: „Ez ablakok nem egyebek kyrevl zol propheta *chak* az erzenkefegek”; 1524: „akarhonneton efnek *czak* lenne” (MNy. XXV, 70); 1532: „eztes Igen akaro(m) es ewrewlewm *czak* ezt Bano(m) hogh Mezze vagyó(n) az hazank” (LtK. I, 138). A tagmondatok közé, mondathatárra kerülő *csak* kötőszó hiányában átveheti a kötőszói szerep egy részét. — Az *immár*, amely módosítószóként, a *még* korrelatív párjaként is

rendelkezik határozószói vonásokkal, kevés mozgással lép vissza a „tisztá” határozószók oldalára: KulcsK. 2: „Dycheleg attyanak ees fynak ees zenth leleknek mykenth vala kezdehbe ees *ymmar* [‘most’] ees myndenkoron ... Amen”. Ezek az átváltások azonban szórványosak.

5. Sajátos szófaji összefüggések. — 1. Az eddigiekben azt vizsgáltuk, milyen elemeket fogad be és bocsát ki a módosítószók csoportja szófajváltással, valamint azt, hogy e szófajváltások milyen módon, milyen körülmények közt zajlanak, milyen szófaji kettősségeket eredményeznek. Mivel a tárgyalt változások általában fokozatosan mennek végbe, többször láthattunk átmeneti formákat. Van azonban a módosítószóknak olyan (nem élesen elkülönülő) rétege is, amely ugyancsak több szófaj jegyeit viseli magán, de nem (vagy nem elsősorban) azért, mert úton van az egyik szófajtól a másik felé, hanem azért, mert viszonylag állandó jelleggel, *k o m p l e x m ó d o n* képes magába sűríteni több szófaj tulajdonságait, érintkező funkcióit. Itt csak röviden térünk ki rájuk.

A *bëzzëg, ìmë, ìm, ám, lám* stb. figyelemfelkeltő, nyomósító, bizonygató módosítószók fokozott érzelmi töltéssel ejtve indulatszók is egyben, akárcsak az óhajtó mondatokba kerülő *bárcsak, akárcsak, avagycsak, akár.* (Belső aránybeli különbségek természetesen itt is vannak.) Az óhajtó, kérdő *vaj, vajha* is őriz indulatszói vonásokat. Az *ës + nëm*-ből lett *sëm* továbbviszi mind a kapcsoló, mind a tagadó szerepet. A bizonytalanságot, hozzávetőlegességet hangsúlyozó módosítószók a fokhatározószókkal tartanak kapcsolatot (*úgymint, olymint, olymely, alig, szinte* stb.).

2. A töltelékszók használata minden korban főleg a beszélt nyelv sajátja, hiszen e lexémák leginkább a szövegalkotásban megakadt beszélőt segítik azzal, hogy kimondásukkal időnyerést tesznek lehetővé egy mondat(részlet) helyes megformálásához. Magától értetődik, hogy az írásbeliség — hacsak nem az élőbeszéd hű visszaadására törekszik — nincsen rászorulva az ilyen jellegű nyelvi elemekre. A kései ómagyar szövegelemekre sem jellemző ezek előfordulása, de van egy-két szó a mutató, illetőleg nyomósító módosítószók között, amely viszonylag gyenge modális impulzussal működik, és megjelenése a mai töltelékszókra emlékeztet. Jellemző példát ad erre a SzékK., ami bizonyos (főleg párbeszédes) helyzetekben olyan sűrűn használja az eredetileg *’íme, úgymond’* jelentésű *ëgyëm*-et, hogy annak tartalma erősen megfakul: SzékK. 294: „honnat vagon teneköd illen nag kenčöd *egem*: felele az őrdög: atte vduarod mellet veghetlen kenčöc eneztettenec reytettenec el *egem*: es monda a vitez: mond meg enneköm holot vagon az minapon meg holt vyhlhelmus vr yfpannac lelke *egem*: felele az őrdög monduan: en igaz kereztyen hytömre mondom *egem* teneköd hog ha valaki ez eg alat valo mentvl nagob heget oda bočatana *egem*: holot a vilhelmus yspan lelke vagon *egem*: ...” — A hát ritkábban fordul elő töltelékszó-gyanús esetekben: KazK. 66: „Haluan ezt a barátok: ... folamának frater Ieronimufnak cellaiába: *hat* oth niné” stb. (Kötőszóként is értékelhető.)

6. Záró megjegyzések. — a) Szóösszetétellel keletkeztek a kései ómagyarban a következő módosítószók (részletes tárgyalásukra egy másik közleményben kerítünk sort): *talántán, valóbizony, avagycsak, akárcsak, bárcsak, nëmde, minëm, nëtalán, vajha.* A lazább, de állandósult kapcsolatok közé sorolhatók a *bizony, bizony; talán, talán; tat, úgy.* (Az *ìmë, amë* — bár

ekkor bukkan föl először — korai ómagyar keletkezésének látszik.) — A kéttagú összetett szókhoz újabb tag is társulhat: *nēmde* + *nēm*, *immár* + *ím*, *immár* + *ímē*, *ímē* + *immáran*, *nē* + *talántán* stb. A Huszita Biblia fordítói alkották a *midenēm*-et (a lat. megfelelője *numquid*). A JókK.-re jellemző a *hogyhana* használata. Stb.

b) Külön fejezetrész tárgyalja a morfológiai átértékelődéssel kísért változásokat, pl. *látom* > *lám*, *találom* > *talám*, *hagyd* > *hadd* (részben talán korai ómagyar keletkezésűek). Lehet, hogy itt lesz a végső helye az *ígyól*-nak is (vö. 3. 4. pont).

c) Ismételten hangsúlyozni kívánjuk, hogy a bemutatott alfejezet csak a kései ómagyar kor (kb. a XIV. sz. első harmadától a XVI. sz. első harmadáig) szófaji kérdéseit vette vizsgálat alá. Az ős- és korai ómagyar kor a történeti nyelvtanban külön egységet alkot (a kései ómagyarral szemben). A tárgyalás módját, belső arányait, a filológiai apparátus kezelését — pl. a szakirodalomra való hivatkozás módját (néhány apró kivételtől eltekintve) — a nyelvtan általános elvei határozták meg.

A módosítószók fejezete a szófaji problematikán kívül foglalkozik még állományvizsgálattal, az alaki és funkcionális rendszer leírásával és ezek változásának bemutatásával.

JUHÁSZ DEZSŐ

Analitikus és szintetikus fejlődés a magyar nyelv történetében

1. 1979-ben a nyugat-berlini egyetem balkanológiai intézetében tartottam előadást a magyar nyelv európaiságáról „Ungarisch, eine europäische Sprache” címen (magyarul megjelent: MNy. LXXVII, 129—36). Ebben arról szóltam, hogy a magyar nyelv megtartotta ugyan finnugor nyelvi rendszerét és alapszókincsét, de beleilleszkedett — a nyugati kereszténységen keresztül — a görög-római kultúrát is átörökítő európai művelődési közösségbe. Fogalomkincse azonos az európai keresztény kultúra — közelebbről ennek nyugat- és közép-európai katolikus-protestáns — vetületével.

Az előadás utáni megbeszélésen az egyik hallgató megkérdezte, vajon a magyar nyelvben érvényesül-e a — főképpen az újlatin és germán nyelvekben élő — analitikus irányzat, amely a névszó- és igeragozást elsorvasztja, a nyelvtani nemek számát csökkenti, és ezáltal kialakítja a kötött szórendet. Erre azt válaszoltam, hogy a magyar nyelv történetében mind a szintetikus, mind az analitikus irányzatok előfordulnak. Megemlítettem a szintetikus irányzatra egykori névutóink raggá válását nagyjából a XIV—XVI. században, az analitikusra pedig a névelő kifejlődését valamivel korábban.

2. Mostani vázlatos és hiányos áttekintésemben korántsem törekszem teljességre, nem említem a különböző jelenségekre vonatkozó szinte áttekinthetetlenül gazdag irodalmat, hiszen a részletes kifejtés egy könyv terjedelmét is kitölthetné.

A mai indoeurópai nyelvek Európában négy fő csoportra oszlanak: az újlatin, a germán, a szláv és a kelta. Indoeurópai nyelvek e csoportokon kívül az albán, a görög, a cigány és az észak-kaukázusi — iráni csoporthoz tartozó —

osztét és tat. Mivel az utóbbi nyelveket nem ismerem eléggé, indoeurópai példáimat az először említett három nagyobb ág nyelveiből veszem. — A következő kérdéseket vizsgálom: a névelő kialakulása, személynévmás és igeragozás, névmási tárgy, névtutó és rag, „segédigés” szerkezetek.

Különböző időben számos európai nyelvben kifejlődött a névszó határozottságának (és határozatlanságának) jelölésére a *n é v e l ő* (artikulus). A latinban, ógermánban még nem volt meg. A deklináció elsorvadása nagyban elősegítette a névelő kifejlődését, amely a határozottság (határozatlanság) mellett átvehette a nyelvtani nem jelölésének a funkcióját is. A névelő többféleképpen fejlődhetett ki: a főnevet megelőzve vagy végartikulusként. Mindkét változat mutató névmásból, a határozatlan az 'egy' számnévből, többes száma pedig vagy névelőtlen, vagy részelő névelő (article partitif)-ből alakult ki (rövidült) artikuluszá. A főnevet megelőzi a legtöbb európai nyelvben. Az újlatinban csak két nyelvtani nem maradt meg, a semleges beolvadt a hímnembe, néhány többes számú alak a nőnembe. Egyes és többes him- és nőnemű határozott névelője van az ibériai nyelveknek és az olaszoknak: port. *o/a, os/as*, sp. *el/la, los/las*, ol. *il/la, i/le*, a franciában csak az egyes számban különböznek nemek szerint *le/la*, a többes közös: *les*. A románban végartikulusként *-ul/-a, -le*.

A germán nyelvek közül a német az egyes számban a határozottságon kívül a három nem meghatározására is használja a névelőt. A ragozott névelő egyben kiegészíti a csökevényessé zsugorodott névszóragozást. A hollandban és az északnémetben a him- és nőnemű névelő olvadt egybe *de* alakúvá, a semleges nemű névelő *het*. A skandináv nyelvekben (akárcsak a Balkánon) végartikulus használatos. A him- és nőnemű alak *-(e)n*, a semleges *-(e)t*. Az angolban az egyetlen névelő (*the*) már nem különböztethet meg nyelvtani nemeket. A harmadik személyű névmás három nemét azonban alaki szempontból is minden germán nyelv megőrizte. A középfelnémetben (1050–1350) alakul ki a *der, die, das* irodalmi nyelvi német névelő-hármas (Hutterer, *Die germ. Sprachen* 316, 322). A szláv nyelvek többségében nem fejlődött ki artikulus. Kivétel a bolgár és a macedón, amelyekben a minden szláv nyelvben megőrződött nem-hármasság a végartikulusban is tükröződik: hímnem: *-et ~ -at*, nőnem *-ta*, semleges *-to*, a többes számú pedig *-te ~ -ta*.

A magyar határozott névelő is mutatónévmásból fejlődött ki fokozatosan a XIV–XV. században. E kérdésnek éppen ünnepeltünk — Imre Samu — a legjobb szakértője (MNY. XLIX, 348–59 és MMNYR. 268–81). Nyelvatlaskutatásaink során találtunk olyan községet (Vága—Vahovce, Galántától északra), ahol szinte korlátlan mennyiségű mondatot jegyezhattünk volna le névelő nélkül: *Hà fuj szél, zörög ajtó. It templomná lákták. Měnt út mājor felé* stb. (MNY. XLIX, 518–9). Érsekújvári tanár koromban (1939–44) dolgozatjavításkor igen sokszor kellett pótolnom a köznyelvben kötelező névelőt.

3. Olyan nyelvekben, amelyekben van mód- és időjel, azonkívül minden személyre és számra külön igealak, ott fölösleges a személynévmási alany. Ilyen nyelv a latin is, amelynek nyelvtanában az igeragozás paradigmáját így tanítják: *laudo, laudas, laudat, laudamus, laudatis, laudant*. Nyelvi hiba volna az *ego laudo* stb. — hacsak nincs értelmi kiemelés, szembeállítás. Így volt a régi germán nyelvekben is. Csak akkor vált a személynévmás kitétele kötelezővé, mikor már kényszerűség lett, nem túlbiztosítás. Ne tévesszen meg senkit a helyesírás. A francia „je *pleure*, tu *pleures*, il *pleure*, nous *pleurons*, vous *pleurez*, ils *pleurent* paradigmában a dőlt betűvel szedett igealakok kiejtése azonos: *plör*

(nyílt ő-vel). A franciában a személynév-mások szinte igei prefixumnak tekinthetők, hiszen önállóan csak egy részük használatos. Az önálló személynév-mások paradigmája a következő: „moi, toi, lui, eux, *elle*, nous, vous, eux, *elles*” (csupán a dőlten szedetttek azonosak a csak igével együtt használható személynév-másokkal).

A németben az „ich *gab*, du *gabst*, er *gab*, wir *gaben*, ihr *gab*et, sie *gaben*” ragozási mintában mind az egyes, mind a többes számban azonos az igealak első és harmadik személye. Valahogy jelölni kell tehát az alanyt, ha az igealak nem igazít el.

Az angol furcsa módon egyedül a leggyakoribb igei alakot, az egyes szám harmadik személyt látja el raggal, holott számos nyelvben ez az egyetlen „nulla morféma” alak az igeragozásban, és az angol szüntette meg a tegező formát: „I *walk* (you *walk*), he *walks*, we *walk*, you *walk*, they *walk*. Még tovább ment a svéd köznyelv, mert ott gyakorlatilag megszűnt az ige a személy és a szám jelölése: „jag *skriver*, du *skriver*, han ~ hon *skriver*, vi *skriver*, ni *skriver*, de *skriver*”.

A külföldiek számára írt magyar nyelvtanokban azonban több szerző berakja a személynév-mást az ige elé, pedig alig hiszem, hogy követendő lenne egy ilyen magyar mondat: „*En* azt hiszem, *te* elismered, hogy *nekem* igazam van” (Azt hiszem, elismered, hogy igazam van).

A személynév-más ki nem tétele még szövegtani szempontból is tömörebbé teszi a magyart, mert az azonos alanyt nem kell névmással mindig megismételni: „Ment egy katoná az úton a faluba. Nem nézett se jobbra, se balra. Egyszer csak megállt.” Ugyanez németül: „Ein Soldat ging am Weg zum Dorf. *Er* blickte weder rechts noch links. Plötzlich blieb *er* stehen.” Franciául: „Un soldat allait vers le village. *Il* ne regarda ni à droite, ni à gauche. Tout à coup *il* s’arrêta.”

4. A magyarban a határozott (tárgyas) ragozás önmagában is jelzi a már ismert tárgyat, főleges tehát névmással megismételni. Manapság egyre több „túlbiztosított” kifejezést lehet olvasni a napisajtóban és a tudománynépszerűsítésben: „Elővett egy abroszt a fiókból, és fölterítette *azt*”. Természetes, hogy a német *azt* mondja: „Ich sehe *es*.” A francia: „Je le vois.” Az angol már rövidíthet: „I see (*it*).” A magyarban elég a „Látom”. Az egyébként nyelvi szempontból is kitűnően szerkesztett Élet és Tudományban (LXI, 1629) olvastam a következő mondatot: „Feltűnt neki (Galileinak), hogy (a Vénusz) fázissal látszó mérete is változik: minél vékonyabb a sarlója, annál nagyobbak látjuk *őt*.”

Ha költészetben, szépprózában rím vagy nyomaték kedvéért szükséges, akkor természetes a használata. Idézem Petőfi egyik legszebb és legismertebb költeményének néhány sorát:

Ha eldobod egykor az özvegyi fátyolt,
Fejfámra sötét lobogóul akaszd!
S én feljövök érte a síri világból
Az éj közepén s oda leviszem *azt* . . .

Az *én látlak téged* „túlbiztosított” kifejezést akkor használjuk, ha az is benne foglaltatik: *te viszont nem látsz engem*.

5. Szintetikus fejlődés volt a magyar ragrendszer kibővülése névutók raggá válásával. Első nyelvelméleinkben még *feheruuaru rea meneh hodu utu rea és munhi uruzagbele* stb.

A raggá válás kritériumai (egytagúsodás és hangrendi illeszkedés) nem egyszerre és nem mindig teljesen mentek végbe (a *kor* nem illeszkedik, a *képpen* pedig kéttagú). Fokozatosan bővült a magyar deklináció Európának (az Atlas Linguarum Europae szerint) 94 nyelve közül a legnagyobb méretűvé. Nehéz is megállapítani, hány „eset” van a magyarban. Az MMNyR. 28-at tart nyilván.

A névutó > rag fejlődés más finnugor nyelvekben is előfordul. Így a finn *kanssa* 'valakivel, valamivel együtt' névutónak az észtenben a *-ga* comitativus-instrumentalis rag felel meg. A vogulban az irányhármasság a helyhatározó ragokban még egy szintű: *-n* a lativus, *-t* a locativus, *-nəl* az ablativus ragja. De kialakulóban volt már a XIX. században a második szint. A *kiwar* 'odú, belső rész, belseje valaminek' főnév ragos *kiwərn*, *kiwərt*, *kiwərnəl* alakjai már belső helyhatározói minőségben is funkcionálnak, sőt rövidült alakjaik (*kən*, *kət*, *kərnəl*) akár belső helyhatározói raghármasként is felfoghatók.

A mai magyar ragrendszer a superessivusi *-n*, az elavult locativusi *-t* és a translativusi *-é* kivételével névutókból alakult ki a XIV–XVII. században. A névutókból származók jellemzője, hogy birtokos személyragokkal határozókat lehet alkotni teljesebb alakjukból: *belőlem*, *tőled*, *vele*, *rólunk*, *nálatok*, *rájuk*. Ugyanezt meg lehet tenni az egyszerű névutók többségével is: *elém*, *alattad*, *szerintem*, *közéink*, *mellettek*, *nélkülük*. Az egyszerű névutók közül a *gyándnt*, *hosszat*, *közepette*, *múlva*, *óta*, *szerde* nem vonatkoztatható személyekre. SEBESTYÉN ÁRPÁD könyve (A magyar nyelv névutórendszere. Bp., 1965.) megkülönböztet 37 egyszerű, 22 ragvonzó, 41 ragos névszói névutót, valamint 70-nél több „esetenként névutó szerű kifejezést”. A SEBESTYÉNTŐL fölvetett 41 ragos névszói névutó kisebbik része jól beleilleszkedett nyelvünkbe, használatosak a nyelvjárásokban is, nélkülözhetetlenek. Ilyenek például a *fejében*, *izben*, *létére* (személyragozva is), *mentén*, *módon*, *módra*. A névutók sokasodása természetes fejlemény. A nyelv lényegéhez tartozik a folytonosság megtartása mellett az örök változás is.

A nyelv jelenében benne van múltja, és utal a jövőjére is. Ha azonban a nyelvművelés csak a tényeket rendszerezi, nem próbál egyes visszásnak látszó jelenségek ellen föllépni (ehhez azonban nyelvi, nyelvtörténeti műveltség és stílusérzék is kell), akkor hadd fejezzem ki azt az aggályomat, hogy az új névutók közül némelyik idegenszerű, fölösleges, és teljes kiszorítással fenyegeti egyes régi ragjainkat és névutóinkat. Az új névutók többsége XIX–XX. századi. Egy részük tükörfordítás. Nem biztos, hogy új névutóink és „esetenként névutó szerű kifejezéseink” egy csoportja a nyelv javára vált, hiszen inkább a nehézkes, terjengős, papiros ízű hivatali nyelv termékei. Természetesen nem lehetnek idegen névutók fordításai, hiszen az újlatin, germán és szláv nyelvekben vagy nincs vagy csak csökevényes a névutórendszer. Ott ugyanis az előjárók (prepozíciók) látják el a mi névszóragjaink és névutóink szerepét. — A ragos névszói névutók történetét érdemes volna megírni. Szerintem egy részük régi, spontán fejlemény, mintegy felük azonban tükörkifejezés.

Anélkül, hogy magát az *esetben* stb. névutót helyteleníteném, úgy látom, hogy *-szer* ragunkat írásban (részben a *-kor*-t is) az *esetben* lassanként helyettesíteni kezdi. Már alig található az *egyszer*, *ötször*, *sokszor*, *máskor*, *mindig*, számos szerzőnél csak az *egy esetben*, *öt esetben*, *más esetben*, *minden esetben* olvasható. A céljából ritkítja az *-ért* ragot, a *végett* névutó pedig már szinte ki is esett a

rostán. A békében, háborúban, támadáskor helyett már gyakoribb a béke, háború, támadás esetében vagy esetén. Néhány évtizeddel ezelőtt még pénzt adtunk valakinek. Ma nem is kevesen pénzeszközt juttatnak valaki felé vagy részére. A következtében ugyanazt jelenti, mint a miatt, de lényegesen hosszabb, így a hivatalos és a tudományos stílus jobban kedveli. Nem folytatom a felsorolást, de úgy vélem, hogy az analitikus irányzat néha a szavakkal való semmitmondás művészetének a malmára hajtja a vizet.

6. A magyar igeragozás eléggé szintetikus jellegű, és ebben az irányban folytatódott is a fejlődése. Az igemódok és igeidők jelei infixum jellegűek. Valószínűleg belső fejlődéssel keletkeztek, de talán latin hatás is közrejátszott abban, hogy analitikus múlt fejlődött ki a magyarban (*lát vala, látott vala, látott volt* stb.). Egy részük keleti nyelvjárásainkban ma is él. A jelen idővel kifejezett jövő idő most is köznyelvi. Az ugyancsak szintetikus -*nd* jelű jövő idő a nyelvjárásokba nem hatolt be, inkább csak az írott nyelvben használták. Gyakoriságát talán a latin -*nd*- is erősítette. Írásban és szóközi beszédben még a XIX. században sem ritka (Kossuth nagyon kedvelte), de századunkban már archaizmusként is alig találkozunk vele. Mellette a XVI–XVII. században fejlődött ki a *kezd* + inf. és a *fog* + inf. Az utóbbi győzött, de a jelen idővel kifejezett jövő jelentésű alakok még mindig többszörösen felülmúlják az analitikus jövő igejű alakokat (vö.: BÁNHIDI ZOLTÁN, MNyTK. 63. sz.; KÁLMÁN BÉLA: NytudÉrt. 83. sz. 234–6, ÉFOu. IX, Nyr. XCVI, 392–404, MNyTK. 140. sz. 117–24).

Általános azonban az analitikus feltételes múlt (*láttam volna*). Valószínűleg az igekötőrendszer kialakulása hozzájárult az egyik szintetikus (*látta*) és az analitikus múlt idők elsorvadásához a köznyelvben.

Az indoeurópai nyelvek közül az újperzsában számos — régebben ragozott — ige analitikussá vált, az igenévhez hozzájárult a 'facere' ige segédigeként. Egy néhány soros anekdotában is ennyi példa akad: *xabar kardān* 'hírt csinál (értesít)', *dozdi kardān* 'lopást csinál (ellop)', *exzar k.* 'megjelenést csinál (összehív)', *tambix k.* 'büntetést csinál (megbüntet)' (I. H. F. WENDT, Sprachen. 1961. 211–2).

Számos névszó már a latinban is a *facere* igével együtt kapott igei jelentést. Ha tehát a többi indoeurópai nyelv nem is érte utol az újperzsát, azokban sem volt ismeretlen a hasonló szerkezet.

Lehetséges, hogy latin és német hatásra terjedtek el már a kódexek korában az előbbiekhöz hasonló „összetett ige” a magyarban. Nemcsak fordításokban, hanem a beszélt nyelvhez közel álló régi följegyzésekben is olvashatók. Néhány példa az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárból: 1579: *foldozast chenalt*, 1716: *Csinálylanak örökös cserét*, 1747: (képet) *rámába csinál* ('berámáz, bekeretez').

Ma is gyakori a jelentéshordozó igéből alkotott nomen verbale (-ás/-és, régebben -at/-et is) + *tesz*, *csinál* vagy más általános jelentésű ige. Van gyakran árnyalati különbség a szintetikus (igei) és az analitikus állítmány (nomen verbale + segédige) között, máshol nincs: *észrevételt tesz*, *megjegyzést tesz* (*megjegyez*), *látogatást tesz* (*meglátogat*), *említést tesz* (*megemlít*), *kellemetlenégeket csinál* (*kellemetlenkedik*), *kegyelmet gyakorol* (*megkegyelmez*), *befolyást gyakorol* (*hat*), *bátorságot vesz magának* (*fölbátorodik*, *elszemtelenedik*), *bátorságot merít* (*fölbátorodik*), *bocsánatot ad* (*megbocsát*), *kanyart vesz* (*kanyarodik*). A felsorolt példák egy része a két jelentésárnyalat miatt nélkülözhetetlen, más része azonban terjedős.

A *látott volt* típus föléledt, de mondattani szempontból átrendeződött. A XVI—XVIII. században még összetett múlt időként előidejűséget fejezett ki. Ma a szenvedő jelentésű befejezett melléknévi igenév a létigével együtt összetett (névszó + létige) állítmányként használatos.

Valami félreértés következtében kialakult az a „nyelvhelyességi” babona, hogy a *be van zárva* típusú mondat „germanizmus”. Határozói igenév a németben nincs is, ha tehát valami germanizmus, akkor a ma terjedő *bezárt volt* az. Nyelvhelyességi szempontból az *ajtó be van (volt) zárva* a helyes, a *bezárt (volt)* mesterkélt, kerülendő. Még néhány példa a napisajtóból és a televízióból: „*a fonal meghibásodott volt*” jelentette ki egy riportalany, holott elég lett volna: „*a fonal hibás volt*”, ha meg ragaszkodik a hosszú igéhez: *a fonal meghibásodott*. *Hamarosan fáradt lett* olvasom egy novellában. Egyszerűbb és szebb lett volna: *hamarosan elfáradt*.

A *köztudott* divatszó lett (akárcsak néhány éve a *per pillanat*). Az ÉrtSz. (1961.) még nem is említi. A másfél évtizeddel később megjelent ÉKsz. a „helytelen, kerülendő, fölösleges” szavak közé sorolja. Évszázadokkal ezelőtt eleink még így mondták: *tudva vagyon*, vagy *tudni illik*. Ebben az értelemben ez a két kifejezés már rég elavult. De sokan még így használjuk: „*köztudomású, közismert tény, hogy . . .*”

Világos, hogy mint minden névszó, az igenév is lehet névszói állítmány (összetett állítmány névszói része), de kár volna a határozói igenevet és a verbum finitumot értelmetlenül háttérbe szorítani (az igenévi állítmány elleni túlzott véleményekre l. LŐRINCZE: Nyr. CVIII, 35—48, 273—88, 407—22).

7. Vázlatos megjegyzéseim tanulsága szerint írásos emlékeink óta a magyarban egyaránt működnek szintetikus és analitikus erők. A szintetikus sajátosságok lehetővé teszik az árnyaltan is tömör, takarékos kifejezőmódot. A velük párhuzamosan működő analitikus fejlődés pedig több redundanciájával, „túlbiztosításával” (*én látlak téged; az ige vonatkozásában . . .*), a hiátustöltő *tulajdonképpen*-ek sűrű használatával inkább az élő beszédnek kedvez.

Írásban a magyar a finnel és észttel együtt még mindig Európa „legtakarékosabb” nyelvei közé tartozik. Párhuzamos nyelvű kiadásokban a német nyelvű szöveg mintegy 16—20%-kal hosszabb azonos tartalmú magyar változatánál.

Hosszabb ideig tart, ha valamit szabadon adunk elő (de sokkal érthetőbb és élvezhetőbb), mint ahogy megírt szöveget olvasunk föl.

Megjegyzéseim némelyike talán megérné a nyelvtörténeti vagy szinkrón feldolgozást.

KÁLMÁN BÉLA

A Szabács Viadala szöveggrammatikai jellemzői

Az alábbiakban szeretném bemutatni a Szabács Viadala című verses epikai nyelvemlékünknék szöveggrammatikai sajátosságait. Mindenekelőtt magyarázatot igényel a „szöveggrammatika” terminus. Nem teljes szövegtani elemzést kívánok tehát bemutatni, hanem csak a grammatika körébe tartozó szabályokat és eszközöket (morfémákat). A szöveg teljes jellemzéséhez elsősor-

ban szövegszemantikai sajátosságok szükségesek, ezek biztosítják leginkább a szöveg koherenciáját. A szöveg szemantikai elemzéséről terjedelmi okokból most mégis le kell mondanom. A szövegkohézió létrehozásához azonban a szöveggrammatika is jelentősen hozzájárul. A szöveg mint kommunikációs egység megkívánja a szöveg téma—réma tagolódásának a szerkezetével való megismerkedést is, mivel azonban ez szorosan összefügg a prozódiai elemekkel (hangsúly, hanglejtés, szünet), régi nyelvi szövegről lévén szó be kell látnunk, hogy pontos aktuális tagolási elemzésre nem vállalkozhatom. Ugyancsak eltekintek a szöveg beszédített szempontjából való értékelésétől, a szöveg beszédített-egységeinek a bemutatásától, tehát a pragmatikai elemzéstől.

1. Szövegmondatok. — A szöveg alapegységei a szövegmondatok (megnyilatkozások). (E terminusokra vö. „Mondat és megnyilatkozás” című tanulmányomat: Néprajz és nyelvtudomány XXIV—XXV, 49—63, különösen 50—1). A szövegmondatok a szövegnek mint kommunikációs egységnek az elemei. Struktúra szempontjából lehetnek töredékesek (hiányosak) is, nem kell teljesnek, egésznek lenniök. Lehetnek természetesen többszörösen összetett mondatok is, és megfelelhetnek az egyszerű mondat struktúrájának is.

A szöveg elemzésének kiindulópontja a szövegmondatok elhatárolása. Ez írott szöveg esetében aránylag egyszerű, mert az írás a központoszással és a mondatkezdő nagybetű segítségével pontosan feltünteti a szövegmondat-határokat. Élőszóbeli szövegnek és központoszás nélküli írott szövegnek a szövegmondatait elkülöníteni nem könnyű, komoly szellemi munkát és a szöveg átélését igényli, mert a beszéd hangzássíkjának a reprodukálását is megkívánja. A szövegmondatok létrejöttében a szöveg szellemi és fizikai oldala egyaránt részt vesz, komplex mechanizmusok működésének az eredményéről van szó. Szerepelnek itt még a nem-verbális kommunikációs eszközök is, amelyeket természetesen csak az élőbeszéd-szövegek elemzésében lehet figyelembe venni, ilyenkor azonban szükséges.

A szövegmondatok elhatárolásában szerepet játszó tényezők végeredményben mindazok, amelyek a szövegalkotásban részt vesznek: 1. A szöveg, illetőleg szövegrészek (például bekezdések) szemantikai tagolódása, a szöveg tartalmi (szemantikai) összefüggéshálózata. — 2. A szöveggrammatika eszközei. — 3. A szöveg téma—réma tagolódásának szerkezete. — 4. A szöveg beszédített-egységeinek a szerkezete. — 5. A szöveg ritmikai kohéziója.

A SzabV. XV. századi nyelvemlék, mégpedig központoszás nélküli. Szövegmondatokra való tagolását IMRE SAMU közismert monográfiájában (A Szabács Viadala. Bp., 1958.) már elvégezte akkor, amikor az egykori kiejtés szerint közölte a szöveget (18—21). IMRE tagolását elfogadom kiindulópontnak, mert úgy látom, hogy a fent felsorolt komplex tényezőegyüttest intuitív módon figyelembe vette. Saját maga is szükségesnek tartja azonban (a Mondattan című fejezet elején) megjegyezni: „Ezt a munkát igyekeztem kettős óvatossággal és körültekintéssel elvégezni, tisztában vagyok azonban azzal is, hogy ennek ellenére az általam közölt központoszás mellett még számos variáció lehetséges, mint erre a következőkben többször is rá fogok mutatni.” Ezután felsorolja a vers azon helyeit, amelyekben a központoszást problematikusnak érzi, és másféle tagolást is el tudna képzelni.

A szövegmondatok határainak a megállapításában a beszélő (író) szubjektív szándéka érvényesül, nagyon sokszor úgy, hogy azt objektív módon alátámasztani nehéz, illetőleg egy másféle tagolást is meg lehet okolni. Példának

felhozom Móra Ferencnek egy szövegrészletét a „Történetek a vademberről” című karcolatból:

„A vadember ezidőszelint huszonnyolc hónapos, hat napos, tizenhárom órás — a perceket nem írom ide, mert ez nem vezércikk, itt nem lehet taláломra beszélni, itt számot kell vetni a felelősséggel. Márpedig a percekért nem vállalhatnám a felelősséget. A szóbanlevő vadember ugyanis szenvedélyesen kedveli a bogarakat . . .”

Az utolsó töredékesen közölt szövegmondat előtti szakaszt az író két szövegmondatra bontotta. Ámde lehetne háromra is tagolni:

A vadember ezidőszelint huszonnyolc hónapos, hat napos, tizenhárom órás. A perceket nem írom ide, mert ez nem vezércikk, itt nem lehet taláломra beszélni, itt számot kell vetni a felelősséggel. Márpedig a percekért nem vállalhatnám a felelősséget. A szóbanlevő vadember ugyanis szenvedélyesen kedveli a bogarakat . . .

Lehetne a kiszemelt szövegrészt ugyancsak két szövegmondatra bontani, de másképpen, mint az író:

A vadember ezidőszelint huszonnyolc hónapos, hat napos, tizenhárom órás. A perceket nem írom ide, mert ez nem vezércikk, itt nem lehet taláломra beszélni, itt számot kell vetni a felelősséggel, márpedig a percekért nem vállalhatnám a felelősséget. A szóbanlevő vadember ugyanis szenvedélyesen kedveli a bogarakat . . .

Végül volna egy harmadik, illetőleg az eredetit is számítva egy negyedik változat is:

A vadember ezidőszelint huszonnyolc hónapos, hat napos, tizenhárom órás — a perceket nem írom ide, mert ez nem vezércikk, itt nem lehet taláломra beszélni, itt számot kell vetni a felelősséggel, márpedig a percekért nem vállalhatnám a felelősséget. A szóbanlevő vadember ugyanis szenvedélyesen kedveli a bogarakat . . .

E negyedik változatban a kiszemelt szövegrész egyetlen szövegmondatnyi. A töredékesen idézett szövegmondatot azért csatoltam a többféle variációban bemutatott részhez, hogy szemléltessem: ezzel az újabb szövegmondattal egy tartalmilag új rész kezdődik, amely a megelőző részt egységbe fogja. Tehát indokolt ennek a résznek egyetlen szövegmondatba tömörítése. Ugyanígy meg lehet indokolni a többi változatot is.

Magam IMRE SAMU központosását annyiban módosítanám, hogy a vers fennmaradt szövegét több szövegmondatra bontanám, mint ő, 34 helyett 41-re. Új szövegmondatok elején gyakran találunk grammatikai eszközöket: kötőszót, anaforikus mutatónévmást, határozószót, indulatszót. Én ezeknek a morfémáknak a jelentkezésével gyakrabban éreztem szövegmondat-kezdetet, mint IMRE, de a szöveg tartalmi (szemantikai) oldala is többször késztetett elhatárolásra. Tehát a grammatikai eszközök fellépéséből nem mechanikusan következtettem a határ jelenlétére. Mivel kettőnk tagolásában lényeges eltérést nem találtam, az egész szöveget jellemző statisztikai adatok megadásakor az IMRE által kimutatott szövegmondatok számát (34) vettem alapul.

2. K ö t ő s z ó k. — Szövegmondatok élén a SzabV.-ban a *de*, az *azért*, a *mert* kötőszók és a fokozó-kapcsoló *afelett* kötőszói szerepű határozószó áll, az utóbbi az én szövegtagolásom szerint került szövegmondat élére. Háromszor IMRE tagolása szerint is szövegmondatot kapcsol az *és* (*is*), de nem mondatkezdő helyzetben: „Vizárokból viadalt *és* tartottak”; „Halált *és* vallottak hát némüllyek”; „Mit tőn nekik *és* az kevélség!”. A *de* kötőszó első előfordulását a szöveg legelején találjuk, funkciója az előzmény hiánya miatt nem állapítható meg. Második előfordulását én értelmezem úgy, hogy szövegmondat élén áll:

„Hajókat mond árokba vontatni, Környől pattantyúkval falt bontatni, *De*:
mënt az hajókat félvontatá, Sok felől Sabác falát bontatá.” A *de*-nek itt olyan
szembeállító ellentétet kifejező vagy egyszerűen kapcsoló szerepe van, mint
a JókK.-ben többször is, például: „ež mondott hegyre fel menenek:| *De* myko-
ron fel mentekuolna . . . až heltewl kewlewmb kewlewmb madarak futtnakuala
ew hozzá” : „ad dictum montem accessit.| Quum autem ascenderet mon-
tem . . .” A JókK.-ben nemegyszer ilyen helyzetekben *es* kötőszót találunk.
A SzabV.-ból és a JókK.-ből idézett *de*-vel kapcsolt szövegmondatok szintakti-
kai környezete is megfelelő egymásnak. A kötőszók közül a *de*, az *azért*, a *mert*
és az *afelett* megtalálható a SzabV.-ban nem szövegmondat-kapcsoló szerepben
is, ugyanígy az *és* kötőszó is.

A SzabV.-nak a szövegmondatai több mint felerészben \emptyset kötőszósak,
azaz valamilyen módon kapcsolatos viszonyt fejeznek ki, folytatásos szöveg-
mondatok. Egyetlen nem folytatásos szövegmondat (az előzményhez szintak-
tikai kapcsolat nem fűzi) a sopánkodást kifejező felkiáltó mondat: „*Oh* nava-
lyás, hitván keménség!”

3. Anaforikus névmások. — A szöveg legfontosabb szeman-
tikai összefüggéshálózatát alkotó lexémákat nem ismételjük meg folyton.
A közös referenciájú lexémákra való visszautalásnak a grammatikai eszközei
az anaforikus névmások. Általuk a lexéma újabb és újabb kitételét takarítjuk
meg, segítségükkel tehát a szöveg ökonómiája valósul meg. Az anaforikus név-
mások fajta szerinti megoszlása a SzabV.-ban a következő: személyes névmás
18, mutató névmás 25, vonatkozó névmás 13, mutató névmási határozószó 6,
általános és határozatlan névmás 10, összes névmási anafora 72. Ezek között
különösen jelentős a szövegösszekötő szerepe azoknak, amelyek előző szöveg-
mondat(ok)ra utalnak vissza. Ezek az összes névmási anaforáknak a harmadát
teszik ki, számuk 24. A többi 48 anaforikus névmás azonos szövegmondaton
belül fejt ki visszautaló funkcióját.

A 3. személyű személyes névmást alanyi szerepű használatban a magyar
nyelv szabályai szerint csak akkor szoktuk kitenni, ha nyomaték van rajta.
Ez a szabály már az ómagyar korban is érvényben volt. A SzabV.-ban is csak
háromszor fordul elő az *ő* : *ők* alanyként, mindhárom nyomatékos eset: „Elő
egy ifjú, Várdai Simon, Kinek annya énaponkéd sír hon. Bizon *ő* kégyes úrfiú
vala”. A másik két alkalommal a névmási visszautalás nem világos, azaz nem
tudjuk pontosan, hogy kire vonatkozik az *ők* névmás: „De jelencsük Ali bég
jövését És onnaton mënt való . . . Volt olyha tizenötezër lóval, Mind válogatot
nép lovaglóval . . . Sabácsba nagy felszóval kiáltnak. . . . Olyha hasad volt ëg
mind ezëktől, És volt nagy kiáltás vitézëktől, Hogy szózatot *ők* nē vëhessenek,
Onnaton annálkül mëhessenek. Ali bég jőtő lön csak önkára, Mëg sëm fardóla
sëmmi munkája. Ot ezën *ők* nagyon ohajtának, Ègyenbe ës mind fejet hajtá-
nak.” Csak a szöveg tartalmából tudjuk visszakövetkeztetni, hogy a két *ők* a
törökre vonatkozik, akik szembe vannak állítva a vitézekkel, akik a magyar
király oldalán harcoltak.

Egyébként a SzabV.-ban többször előforduló *vitéz*, valamint a *vitézlő*,
vitézség szó használata világosan mutatja, hogy a régi magyar *vitéz* szónak nem
egyszerűen 'katona' volt a jelentése, hanem ebbe belesugárzott a szó másik
jelentése is, a 'hős, derék', minél fogva a *vitéz* szót nem alkalmazták a török
katonákra. Ez a konnotáció is belejátszik abba, hogy a *vitézek*-kel szembeállított
ők csak a törökökre vonatkozhatott.

A tárgyi (accusativusi) szerepű személyes névmás egyik használata (*öt*) különös jelentőségű, mert nemcsak hogy nem személyre, hanem egy építményre, Szabács várára vonatkozik. Hogy ez mennyire sajátos, azt a kódexirodalommal való egybevetésünk mutatja. A kódexirodalomból a készülő történeti grammatika 23, egyenként mintegy 10 ezer betűhely terjedelmű részletet választott a grammatikai elemzés törzsanyagául. Ebben a szöveganyagban 184 tárgyragos személyes névmást találtam (*öt*, *öket*), s ezek közül csak 9-nek a referenciája volt 'nem ember' jelentéssjegggyel jellemezhető, de ezek 'emberi cselekvés' vagy 'állat' jelentéssjegggyel rendelkeztek. A 'nem ember' jelentésű tárgyragos névmások a JordK., a GuaryK. és a KulcsK. adatai. Az 'emberi cselekvés' jelentésű kifejezésekre utaló névmásokra említek csak példákat: GuaryK. 24: „Ezönkeppen törtenic annac, ki meg zocta az atkozot *ragalmassagot*, mert . . . valahol leli, es hala, ottan el neli, micoron *ítet* ziuébe fogia”; KulcsK. 276: „Segeh engemeth en vram Iitenem ydwezeh engemeth the yrgalmagsagod zereneth Hogy twgyak meg mert the kezéd ez es the vram tetted *uteth*”. Egyszer a névmás a mennyeknek országára utal, tehát olyan valamire, ami igen nagy tiszteletben áll: JordK. 386: „*menyeknek orzaga* erőth zenwed, es erőwel vehetyk meg *hűtet*.” A SzabV.-ban a tárgyragos névmás Szabács várára utal vissza: „Légottan neki egy helet muta, Honnég alkób *Sabácot* vetretni, És könyveb lészén *öt* megvéhetni.” Ez az 'építmény' jelentésű referencia a rendelkezésünkre álló vizsgált anyagban példa nélküli. Viszont a NySz. az *ő* névmás cikkében említ két adatot, amelyekben az *ötet* névmás a *kereszt*-re és a *hetedik nap*-ra vonatkozik, tehát élettelen tárgyra vagy dologra. A SzabV. adatán tehát nem kell fennakadnunk. — A személynévmásnak határozóragos vagy névutós alakja nem személyre utaló referenciával mai és régi szövegeinkben is általános volt. A SzabV.-ban ilyen alakok magára Sabácsra vonatkoztatva: *benne*, *mellé*.

A névmási anaforák fajtáinak megoszlása a SzabV.-ban:

személyes	mutató	vonatkozó	névmási határozószó	határozatlan és általános
18 (4)	25 (10)	13 (—)	12 (9)	10 (4)

Zárójelben az előző szövegmondat(ok)ra utaló névmások száma található.

A mutató névmások főleg cselekvésre vagy tényre, ritkábban tárgyra utalnak a SzabV.-ban. Személyre utaló mutató névmás három akad a szövegben, ezek közül az egyik mellékmondatra utaló mutatószó (ebben a szerepben a mutató névmás a szabályos használati forma ma is): „*Ki* akarna, az válnék császárhoz”.

A mutató névmások alakja változatosan magas vagy mély hangú, rendszerszerű funkcionális megoszlás nélkül.

A vonatkozó névmások mind azonos szövegmondatbeli főnévre utalnak vissza, egy esetben főmondatbeli megelőző mutató névmásra, tehát többségükben személyes vagy mutató névmás helyettesíthetné őket mellérendelésszerűen. Például: „*Elő egy ifjú, Várdai Simon, Kinek* anyja énaponkéd sír hon” = *Első egy ifjú, Várdai Simon, Ennek* anyja éjnaponként sír honn.

A *ki* forma a SabV.-ban nemcsak személyre vonatkozik. (Ez főleg a régebbi magyar szövegekre vonatkozólag közismerten általános szabályszerűség volt.) Például: „*Sabác* megvételéről, *Ki* *alat* volt népnek válogatotta”.

Az anaforikus névmási határozószók a várostrom helyére (*ott, ottolyel, onnaton*) és idejére (*hát* 'akkor') utalnak. Az anaforikus határozatlan névmások (*némelyek, nékik*) és általános névmások (*minden, mind*) harcban résztvevő személyekre vonatkoznak, egyszer a *mind* megtörtént eseményekre utal.

Az anaforikus névmások használata az ismertetettek alapján nagyon jól beleillik abba a képbe, amelyet a korabeli nyelvről tudunk.

4. A n a f o r i k u s n é v m á s i j e l z ő k, n é v e l ő k. — A szövegben már említett lexémára való visszautalás nemcsak névmással történhet, hanem a lexémának olyan megismétlésével is, amelyet egy jelzői funkciójú anaforikus elem, mutató névmás vagy határozott névelő előz meg. A mutató névmásnak és a névelőnek ez az anaforikus funkciója teljesen megegyezik, ezért kettejük közt különbséget csak akkor tehetünk, ha alakilag már elváltak egymástól. Ez pedig csak abban az időben történt meg, amikor a névelőnek az *az* és az *a* alakja az alaki kritériumok szerint már szemben állt egymással. Mivel ez a szembenállás nyelvemlékünk keletkezése korában határozottan és rendszerszerűen még nem alakult ki, azaz mássalhangzós kezdetű főnév előtt is mindig (vagy majdnem mindig) az *az* alakot használták, ez az alak pedig névmási alak volt, s a funkció alapján a két grammatikai elemet nem lehetett megkülönböztetni egymástól, ezért a mutató névmási jelző (*az*) és a névelő anaforikus elemként való szerepéről az ómagyar korban úgy beszélünk, hogy együtt emlegetjük őket.

Egyébként az a nézetem kezd kialakulni, hogy más funkciókban sem különböztethet lényegesen egymástól a névmási és a névelői szerepkör, azaz valamely dologra mint a környező világból ismertre vagy mint a szöveg kiemelt témájára utalva is előfordulhatott régen névmás, olyan szerepkörökben, amelyekben ma már az alaki szétválást követő funkcionális differenciálódás következtében csak névelőt használnánk.

A SzabV.-ban háromszor találkozunk azzal, hogy egy korábban említett főnévre vagy igére később e főnévnek vagy egy deverbális főnévnek anaforikus elemmel bővített változata utal vissza: „*Hajókat* mond árokba vontatni . . . De, mént *az hajókat* félvontatá . . .”; *Légottan neki egy helet* muta . . . *Az helről* kezdék szörnyen veretni”; *Égyenbe és mind fejet hajtának* . . . *Az főhajtásról* vevék eszékbe”. Anaforikusnak fogható fel a következő részletben is a névmási elem: „*Oh* nyavalyás, hitván keménség! Mit tön nekik és *az kevélség!*” Itt ugyanannak a tulajdonságnak kétféle, különböző szempontú megnevezéséről van szó, tehát közös referenciájú szavakról. Ma határozottan névelőnek fognánk fel *az Dunán, az Száván* kifejezések névmási elemét, amelyek itt a környezetből ismertnek vett és a szövegben fontos szerepet játszó folyónevekhez tartoznak.

A vers kezdetén egy sajátos anaforikus jelzői szerepű formula: *az felülmondott* olvasható: „De *az fellyől* mondot Pál Kénézsi”. Nemcsak említés történik tehát arról, hogy az egyik fontos szereplő már korábban felbukkant a versben, hanem az erre való utalás éppen az ilyen szövegbeli visszautalásnak a korabeli szövegekben latin mintára (*praedictus*) kialakult eszköztárhoz tartozott. Még az alkalmazási módja is — úgy látszik — hagyományt követ, amely szerint nem a szöveg főszereplőjére, hanem az egyik mellékes, de azért fontos szerepet

játszó alakjára utalnak vissza vele. A JókK.-ben például a főhőst, szent Ferencet soha, de az egyik mellékszereplőt többször úgy emlegeti a kódexíró, hogy az említett formulával utal vissza rá: „*az felülmondott* Urlandus úr”. A SzabV.-nak főhőse — legalábbis a fennmaradt szövegrészben — a nevén nem említett király, az egyik fontos mellékszereplője pedig Kinizsi Pál, akit — úgy látszik — az érvényben lévő szövegtani hagyomány szerint a szokásos visszaulató formulával szerepeltet a vers szerzője. Ez az utalási mód teljesen beleillik a kor szöveg-szerkesztési eljárásába.

5. Kataforikus névmások. — A SzabV. kataforikus névmásai fajta szerint változatosak: határozatlan („*az többi*, kik”), általános mutató („*mindazoknak*, kik”), vonatkozó („*ki* akarna, az”) névmások és mind azonos szövegmondaton belüli mellékmondatra utalnak. Kataforikus szerepű a sor-számnév is felsorolásban: „*Elő* egy ifjú . . . Más cseh vitez”.

6. Ø névmások. — A magyar szövegalkotásban már az ómagyar-korban érvényesült az a máig érvényes szabály, hogy az egymást követő mondatok és szövegmondatok azonos alanyait nem ismételték meg, hanem az előző mondat alanyát mindig hozzáértették a szóban forgó mondathoz, tehát még névmással sem utaltak vissza rá (Ø névmás alanyként). A SzabV.-ban 37 alanyi szerepű Ø névmás közül 11, tehát e Ø alanyoknak majdnem egyharmada előző szövegmondat(ok)ra utal, ami a szövegkohézió erős kifejezője. Az alanyok elhagyása néha szövegtani szempontból a szöveg értelmezését megnehezíti, mert a grammatikai vonatkozások alapján ezeken a helyeken nem világos, hogy mi a mondat alanya, s csak a szöveg tartalma, a tárgyi vonatkozások figyelembevétele teszik lehetővé az értelmezést. A verstöredék elején megtudjuk, hogy Kinizsi Pál „Szorgost mégyen Nándorfejérvárra, Hol királ erről bizon hírt vára.” Majd így folytatódik a szöveg: „Légottan számtalan sok hajókat, Fejérvárnál az Dunán valókot Nagy hamar felvontata az Száván, És Sabác-vár táját hoztatá számán.” E szövegmondatban az alany nincs kitéve, a szöveggrammatika szabálya szerint az előző mondat alanya értendő ide (Kinizsi). A tényeknek azonban az felel meg, hogy a király irányította a felsorolt hadműveleteket. A *király* ott is van az előző mondatban, de mellékmondat alanyaként. Fel kell tennünk, hogy a szerző erre a mellékmondati alanyra vonatkoztatja az újabb szövegmondat igei állítmányát, ami nem felel meg a grammatikai szabálynak. Hogy ennek így kellett lennie, azt IMRE SAMU magyarázó jegyzetének a külső tényanyagot értelmező szakasza is megtámogatja: „a király számtalan sok hajókat felvontatott a Száván [tehát a *király*!], és Szabácsvár táját számba vétette.” — A 4. és 5. szövegmondatban először az ostromlókról, majd a várbeliekről, végre ismét az ostromlókról van szó a külső tények, valamint a szöveg szemantikai összefüggése alapján. De a szerző nem teszi ki az alanyokat e szövegmondatokban, s így a grammatika alapján nincs jelezve az alanyváltoztatás: „Vízárokból viadalt és tartottak, Azzal Sabácnak ígyen sém árthattak [az ostromlók], Mert mondhatatlan szakálosokkal . . . Sebes és úgyan szönetlen lőttek, Sőt mēndēn erejēkvel rajtonk lőttek [az ostromlottak]. Nu, azért strumlottak kémēlletlen [az ostromlók].” Hogy az itt leírt ostromlást a magyarok hajtották végre a várbeliek ellen, erre a szövegnek egy későbbi részlete is rávilágít a *rajtunk* szó pragmatikus vonatkozásán kívül, amikor a *strumlás* szó újból előkerül: „Egy idēn nagy jelēs strumlást tōnek, Azzal magyarok jó nevet vōnek”. Ezt a szövegrészt azért is jó segítségül hívni a *strumlottak* ige alanyának

a tisztázásához, mert IMRE SAMU megemlíti, hogy „a XV—XVI. század nyelvhasználata szerint nemcsak a megszállók ostromolhatták a várat, hanem a várbeliek is a megszállókat (132).”

7. Szövegjellemző statisztika

A stílus ökonómiáját egyrészt a koreferens lexémák és az anaforikus névmások arányával, másrészt a pozitív névmásalakok és a \emptyset névmások arányával jellemezhetjük, a SzabV.-ban 34 szövegmondatot véve a százalékarányok kiszámításának alapjául. (Ha minden szövegmondatra 1 adat jut, az adatok százalékos aránya 100%.)

koreferens lexéma	anaforikus névmás	pozitív névmásalak	\emptyset névmás
46: 135%	116: 341%	72: 212%	44: 129%

Ha anaforikus névmást (akár \emptyset fokon) használunk koreferens lexéma helyett, vagy ha \emptyset névmást pozitív névmásalak helyett, mindkét esetben a nyelvi takarékoság elvét valósítjuk meg, két fokozatban. A SzabV.-nak a fenti statisztikai jellemzőiből a kódexirodalommal való összevetés alapján az anaforikus névmások nagy százalékaránya tűnik ki.

A stílus változatosága kifejezhető a koreferens szóismétlések és a koreferens szóváltoztatások (ide számítva a főnévi kifejezésnek csak jelzőben mutatózó változtatását is) arányával, amely a SzabV.-ban a következő:

szóismétlés	szóváltoztatás
24: 71%	22: 65%

Összehasonlításként közlöm két kódex törzsanyagának alapján az ide vonatkozó statisztikai adatokat:

	szóismétlés	szóváltoztatás
MűnchK.	129%	18%
NagyszK.	90%	141%

E két kódex szélsőséges arányértékei között a SzabV. középső helyet foglal el.

Szemantikai kohézió. — A szöveg szemantikai kohézióját a koreferens szavak (lexémák és névmások) tömörülésével és távolbaha-tásával mérjük. A tömörülés mértékét az egy szövegmondatra eső koreferens szavak számával fejezzük ki, a távolbaha-tást számszerűen a távolbaha-tó (azaz az előző szövegmondatnál még távolabbi előzményre utaló) koreferens lexémák és névmások %-os arányával (az összes szövegmondatok %-ában)

mutatjuk be. Az alábbi statisztikánk több kódex törzsanyagának mennyiségi mutatóival veti egybe a SzabV. szövegének adatait:

	tömörülés	távolbahatás	szintaktikai kohézió
GuaryK.	5, 6	83%	48%
MargL.	7, 6	129%	52%
CornK.	2, 6	118%	70%
SándK.	1, 8	108%	9%
SzékK.	7, 5	124%	78%
SzabV.	4, 9	50%	38%

S z i n t a k t i k a i k o h é z i ó. — A szintaktikai kohézió erősségét a lexikai természetű elemek koreferenciájának a figyelembevétele nélkül (ezt a szemantikai kohéziónál vettük számításba) a szövegmondatok összekapcsolásában elsősorban szerepet játszó kötőszók, valamint a szövegmondat-előzményre utaló névmási és nem névmási határozószók mennyiségével mérjük, úgy, hogy ezeket mint szintaktikai kapcsolóelemeket összesítve a szövegmondatok %-os arányában fejezzük ki.

A statisztikai felmérések szerint a SzabV. a szemantikai kohézió tekintetében a közepesnél gyengébb, a szintaktikai kohézió dolgában gyenge fokúnak mutatkozik a kódexekhez képest.

KÁROLY SÁNDOR

Az *Imre* XV – XVII. századi családneveinkben

Dolgozatomban három kérdésre válaszolok. Az *Imre* keresztnévnek volt-e szerepe a XV – XVII. században a magyar családnevek kialakulásában; ha igen, mint családnévnek voltak-e hangtani és morfológiai változatai, s végül milyen volt a változatok nyelvföldrajza. Az alábbiakban közölt adattár mindhárom kérdésre tulajdonképpen önmagában is megadja a választ, de röviden meg is fogalmazom őket, illetőleg a harmadikat térképvázlattal szemléltetem. Az adatok legnagyobb részét kiadott forrásokból gyűjtöttem, egy kisebb hányadát az Országos Levéltár Archivum Regnicolare című kéziratos anyagából, amely az 1720-i országos összeírást tartalmazza. (Az összeírt családfejek nyilván a XVII. században születtek, így nevüket is XVII. századnak tekintem.) A toldalék nélküli *Imré*-ből, ennek becéző képzős formáiból alakult neveket, illetőleg az *Imrefi* adatait külön-külön csoportban mutatom be. A megyék szerinti besorolásban LIPSZKY Repertoriumához igazodtam.

A családnév etimológiája nem szorul magyarázatra. Az *Imre* (és számos morfológiai változata is) abba a — számos nyelvben, így a magyarban is gyakori — típusba tartozik, amelyben az eredetileg egyelemű személynév patro-

nymicumként vált családnévvé. A keresztnév etimológiáját MELICH JÁNOS tisztázta. Korábbi véleménye szerint (MNY. II, 432) a német *Ámbrich* ~ *Embrich* átvétele, utóbb (NYK. XLIV, 356) — hangtani okokból — a német *Emrich*-ből származtatja. Ebből a régi magyar *Emre(h)*, *Imre(h)*, *Embre(h)*, *Imbre(h)*, illetőleg az *Emrek*, *Imrik* hangtörténete kifogástalanul levezethető. (A keresztnév etimológiájának teljes irodalmát l. KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND: MNyTK. 28. sz. 85.) A felsorolt változatok a XV–XVII. századi családnévekben is kimutathatók, egy részük mindmáig megőrződött.

1. *Imre(h)*, *Emre(h)* *Imbre(h)*, *Embre(h)*, *Imrek*, *Imrik*

B a r s megye. 1568: *Imre* Ø¹ (Tild; CSAPODI 46). — B e r e g megye. 1720: R. Joannis *Imre* (Bereg; OL. 3132. sz. 129.). — B i h a r m. 1489: *Himreh* Ø (Kéc; JAKÓ 277), 1493: *Emreh* Ø (Tulogd; i. m. 372), 1598: *Imre* Ø († Mezőpanasz; i. m. 315), 1692: Stephanus *Imre* (Diószeg; MEZŐSI 27). — B o r s o d megye. 1720: Michael *Imre* (Nagytálya; OL. 3132. sz. 77). — B r a s s ó vidéke. 1630: *Imreh* Ø (Botfalva; KEMPELEN V, 183). — C s í k s z é k. 1569 k.: *Imreh* Balas (SzékelyOkl. II, 273), XVII. sz. eleje: *Imrech* mihalne (Szentsimon; MNY. LV, 274), 1602: *Imbre* Tamás (Csíkszereda; SzékelyOkl. V, 231), 1641: *Imreh* Ø (Szépvíz; KEMPELEN V, 183), 1655: *Imre* Ø (Csomafalva; i. h.), *Imreh* Ø (Csekefalva, i. m. 184), *Imreh* Ø (Kozmás, i. h.), *Imreh* Ø (Gyergyószentmiklós; i. h.), *Imre* Ø (Göröcsfalva; i. h.). — C s o n g r á d megye. 1522: Emericus *Emre* (Szeged; BÁLINT 32), 1720: Daniel *Imre* (Szeged; OL. 3141. sz. 243). — E s z t e r g o m megye. Joannes *Imre* (Marót; OL. 3140. sz. 29). — F e j é r megye. 1720: Georgius *Imre* (Pátka; OL. 3144. sz. 134). — F o g a r a s megye. 1612: *Imre* Ø (Fogaras; KEMPELEN V, 183). — G ö m ö r megye. 1551: *Imreh* Ø (Alsóhangony; ILA II, 36), 1589: Anthonius *Imbre* (Gesztete; MARSINA—KUŠÍK: I, 434), 1667: *Imre* Ø (Oláhpatak; ILA III, 1391), 1720: Joannes *Imre* (Darnya; OL. 3132. sz. 45). — H á r o m s z é k. 1602: *Imbre* Mihály (Kilyén; SzékelyOkl. V, 206), *Embre* Miklós (Alsótorja; i. m. V, 186), 1656: *Imreh* Ø (Martonos; KEMPELEN V, 184), 1659: *Imre* György (Étfalva; i. m. V, 235), 1674: *Imre* Miklós (i. h.), 1680: *Imreh* Andras (Kilyén; SZT. IV, 361), 1696: *Imre* Ø (Málnás; KEMPELEN V, 185). — H e v e s megye. 1720: Michael *Imre* (Maklár; OL. 3132. sz. 46), Michael *Imre* (Hort; i. m. 326). — K o l o z s megye. 1595: Emerico *Imreh* (Középlak; CsákyOkl. I/2, 604), 1600: *Imbreh* Pál (Mogyorókerék; TörtTár. 1883: 103), 1609: *Imre* Janos (Türe; JAKÓ II, 426), 1639: *Imrek* Mihály (Pászmós; MAKKAJ 577), *Imreh* Istvan (uo.; i. m. 578). — K ö z é p - S z o l n o k megye. 1720: Joannes *Imre* (Völcsök; OL. 3144. sz. 45). — M á r a m a r o s megye. 1690–1699: *Emre* Estok (Hosszúmező; BÉLAY 149), 1696: *Imbre* Mihály (Técső; i. m. 207), 1715: *Imre* Andras (uo.; i. h.), 1720: Johannes *Imre* (Máramarossziget; OL. 3143. sz. 60). — M a r o s s z é k. 1654: *Imre* Ø (Ákosfalva; KEMPELEN V, 183), 1655: *Imre* Ø (Fele; i. h.), *Imreh* Ø (Káposztásszentmiklós; i. m. V, 184). — M o l d v a. 1646–47/1780: Ioannes *Imreh* (Hus; MIKECS 20), Ioannes *Imrek* (Forrófalva; i. m. 26), Laurentius *Imrech* (Lökösfalva; i. m. 32). — N y i t r a megye. 1720: Petrus *Imre* (Negyed; OL. 3137. sz. 59). — P e s t megye. 1720: Gregor(ius) *Imre* (Kecske-mét; OL. 3138. sz. 321). — P o z s o n y megye. 1646: Petrus *Imre* (Hegysúr;

¹ A családnév utáni Ø itt és a továbbiakban azt jelzi, hogy a forrás a keresztnévet nem közli.

Urbáriumok 234). — S á r o s megye. 1570: *Imbrich* Ø (Kissáros; KNIEZSA I. 44). — S o m o g y megye. 1720: Andreas *Imre* (Szentkirály; OL. 3148. sz. 162). — S o p r o n megye. 1632: *Imre* Ø (?; KEMPELEN V, 183). — S z a b o l c s megye. 1720: Paulus *Imre* (Ibrány; OL. 3134. sz. 104). — S z a t m á r megye. 1481: *Emreh* Ø (Szatmárudvari; MAKSÁI 225), 1513: *Emreh* Ø (Bártfalva; i. m. 112), 1720: Franciscus *Imbre* (Ecsed; OL. 3143. sz. 42). — U d v a r h e l y s z é k. 1566 e.: *Imreh* Mihailij (Kadács; SzékelyOkl. II, 202), 1569: *Imreh* Máté (Oroszhegy; Új SzékelyOkl. I, 16), 1580: Michael *Imreh* (Vargyas; Daniel cs. I. 17), 1589: *Imreh* Andras (Fiátfalva; Új SzékelyOkl. I, 87), *Imreh* Janos (Kiskede; i. m. I, 84), *Imre* Thamasne (Tordátfalva; i. m. I, 50), 1590: *Imreh* Thamas (Máréfalva; i. m. I, 109), 1591: *Imre* Thamas (Tordátfalva; i. m. I, 15), *Imre* Pal (Oroszhegy; i. m. I, 226), *Imre* Gergelj (Oláhfalu; i. m. 310), 1592: *Imreh* Andras (Bikafalva; i. m. II, 18), 1593: *Emreh* Andras (uo.; i. m. II, 232), 1594: *Emreh* Georgj (Amadéfalva; i. m. II, 294), 1595: Joannes *Emreh* (Amadéfalva; i. m. II, 191), 1596: Joannes *Emreh* (Kiskede; i. m. II, 289), Michaelis *Emreh* (Farcád; i. m. II, 247), 1597: R. Nicolai *Emreh* (Kápolnásoláhfalu; i. m. II, 344), 1599: Paulus *Emreh* (Abásfalva; SzT. III, 238), 1604/1727: *Emreh* János (Derzs; GenFüz. X, 10), 1606: *Emreh* Lukaczne (Kiskede; SzT. I, 290), *Imreh* Lukacz (uo.; i. m. III, 426), 1610: Joannes *Imreh* (Csehérdfalva; Daniel cs. I. 74), 1639: *Imre* Janos (Székelykeresztúr; MNy. LXIII, 53), 1655: *Imreh* Ø (Farkaslaka; KEMPELEN V, 184). — U g o c s a megye. 1591: *Emreh* Ø (Halmi; SZABÓ 367), 1617: *Himreh* Ø (Kökényesd; i. m. 404), 1720: Joannes *Imre* (Feketepatak; OL. 3135. sz. 66). — V a s megye. 1549: *Emreh* Ø (Felsőőr; Kovács M. 79), 1554: *Imreh* Ø (uo.; i. h.), 1582, 1599: *Imrek* Ø (uo.; i. m. 80), 1601: *Imre* Ø (uo.; i. h.), 1604, 1622/1623: *Imrek* Ø (uo.; i. m. 81), 1613: *Imreh* Matthias (Csatár; Úriszék 272), 1654: Johanne *Imre* (Sárkány; Prot. egyháztört. VI, 174), 1696: Jacobus *Imre* (Porpác; SCHNEIDER 13), Jacobus *Imre* (Felsőőr; i. m. 17), 1720: Mich(ael) *Imre* (uo.; OL. 3146. sz. 906), R. Pauli *Imre* (Ludad; OL. 3145. sz. 61). — V e s z p r é m megye. 1617: Nicolaus *Imre* (Vilonya; Urbáriumok 171), 1715: Joannes *Imre* (Somlyóvásárhely; OL. 3131. sz. 151). — Z a l a megye. 1720: Stephanus *Imre* (Kapca; OL. 3148. sz. 363). — Z e m p l é n megye. 1569: Mathias *Imryk* (Nagydomása; MARSINA—KŰSÍK I, 239), 1720: *Imre* Pál (Szerencs; OL. 3135. sz. 210). — Z ó l y o m megye. 1720: Mathias *Imre* (Korpona; OL. 3141. sz. 224).

H a n g t a n i m e g j e g y z é s e k. — Az etimológia (l. MELICH i. h.) az *Emre(h)* elsődlegességét igazolja, az *Imre(h)* szókezdő *i*-je szabályos zártabbá válás eredménye. A szóvégi *h* az ugyancsak szabályos $\chi > h > \emptyset$ változásnak a közbülső fokát jelöli, bár az is lehet, hogy a *h* a XV—XVI. sz.-ra már elnémult, s így csak — sok esetben máig fennmaradt — ortográfiai sajátosság. A több adatban előkerülő szóbelseji *b*-re l. a *Németi* > *Nempti*, *Semte* > *Sempte*-féle szórványos magyar hangváltozást. A néhány adatban megjelenő szóvégi *k*-t (*Imrek*, *Imrik*) esetleg képzőnek is minősíthetnénk. MELICH (i. h.) nem tekinti annak, nyilván azért, mert a *-k* becéző képzőre felsorolt példáiban (*Petk*, *Györk*, *Lack* stb.) a *tő* rövidült alakjához járult a toldalék (l. MNyTK. 15. sz. 14). A *k* megjelenése valószínűleg hanghelyettesítéssel magyarázható, s így a *kártya* ~ *hártya* félékhez hasonló párhuzamos átvétel eredménye.

2. *Emecs*, *Imecs*, *Emrő*, *Imrő*, *Imrők*, *Imrece*, *Im(b)rice*

C s í k s z é k. 1576: Vincentii *Imechi* (Vacsárcsi; SzékelyOkl. IV, 45), 1602: *Emeczi* Imre (i. m. V, 226). — F o g a r a s megye. 1680: *Jmecz* Frusina

(Fogarasz; Fogarasi urb. II, 935). — Gömör megye. 1551: *Imrece* Ø (Feled; KNEZSA II. 36), 1600: *Imrece* Ø (uo.; i. h.), 1715: *Imrők* Ø (Szkáros; i. m. 28), 1719: *Imrice* Ø (Feled; i. m. 36). — Háromszék. 1561: *Imecz*i Damokos (Imecsfalva; SzékelyOkl. V, 81), 1582: Mathiae *Imechi* (Nyujtód; i. m. V, 132), XVI. sz. vége: *Imech* Istvan (Szászfalu; SzT. IV, 525), 1602: Michaeli *Imeczj* (Nyujtód; SzékelyOkl. IV, 158), *Emecz*i György (Szentlélek; i. m. V, 183), *Imecs* Mátyás (Nyujtód; NAGY IVÁN V, 234), 1606: *Imecz* István (Kovácsna; Daniel cs. II. 10), 1618: *Imecz* Moises (Imecsfalva; SzékelyOkl. VI, 53), 1621: *Imecz* Matthyas (Nyujtód; Háromszéki OklSz. 81), 1631: *Imecz*i Istvan (uo.; SzT. III, 887), 1668: Thomas *Imecs* (Imecsfalva; i. m. III, 925), 1691: *Imecz* János (Csernáton; GenFüz. IX, 128), 1710: *Imecs* Mózsés (Imecsfalva; NAGY IVÁN V, 234), 1719: *Imecs* Istvan (uo.; SzT. IV, 197). — Hont megye. 1589: *Imreo* Ø (Szokolya; KNEZSA II. 20). — Máramaros megye. 1614: Mich(ael) *Imreö* (Técső; BÉLAY 206). — Pest megye. 1578: Martinus *Imbrjce*, Andreas *Imrjce* (Püspökszilágy; Urbáriumok 645). — Szatmár megye. 1493: *Emech* Ø (Sárköz; MAKSÁI 205). — Udvarhelyszék. 1566 e.: *Imech* Alberth, *Imech* Gjeorgij (Vargyas; SzékelyOkl. II, 197), 1580: Demetrio *Imechy* (uo.; Daniel cs. I. 18), 1590: *Imeczj* Demeter (Olasztelek; Új SzékelyOkl. I, 101), 1590: *Imetss* Petert (Bögöz; i. m. I, 144), 1591: *Imeczj* Szanizlo, *Imeczj* Ambrus, *Imeczj* Demeter, *Imeczj* Georgj (Vargyas; i. m. I, 228), 1592: *Imecz* Demeter (uo.; i. m. II, 20), 1602: *Imecs* Demeter (uo.; SzékelyOkl. V, 289), 1678: *Imecs* Ø (uo.; NAGY IVÁN V, 234). — Vas megye. 1480: *Emrew* Ø (?; CSÁNKI II, 821).

A felsorolt adatokban az *Imre* keresztnév -cs, -ő, -ők, -ce becéző képzős alakjai váltak családnévvé. (A képzők irodalmára l.: MELICH: MNyTK. 15. sz.; D. BARTHA, Szóképz.; SZABÓ T. ATTILA: NytudÉrt. 59. sz. megfelelő passzusait. A *tő* hangtanára l. az 1. fejezet megjegyzéseit.) Az -ő, -ők, -ce képzős alakok nem szorulnak magyarázatra, a leggyakoribb *Imecs(i)* esetében két probléma is felmerül. Az egyik az, hogy besorolható-e az *Imre* becéző alakjai közé. Az átnézett történeti és mai névanyagban keresztnévi funkciójára nem találtam példát, mégis az a tény, hogy a *Benedek*, *Endre*, *Péter*, *Gergely* neveknek van *Bede*cs, *Ende*cs, *Pete*cs, *Gere*cs becézőjük (l.: KNEZSA II. 27; B. LŐRINCZY ÉVA: NytudÉrt. 33. sz. 16), megindokolja, hogy az *Imecs*-et az *Imre* származékának tekintsük. E besorolás helyességét az *Emecs* változat is erősíti (ez nyilván az *Emre* becézője), s végül mindkettő nyelvföldrajza: mindkettő — egy Szatmár m.-i adat kivételével — a Székelységben gyakori, tehát ott, ahonnan az *Imre* családnévre is a legtöbb adatom van. A másik felmerülő probléma: az *Imechy*, *Imeczj* adatok olvashatók-e *Imecsi*-nek, azaz volt-e *Imecsi* hangalakú családnév. A -csi becéző képző a mai nyelvben gyakori, történeti adatokban nagyon ritka (l. mégis 1526-ból *Jancsi*: MNy. VIII, 331, 1646-ból *Bercsi*: MIKECS 21, 25). A szórványos adatok azonban zárt szótagú rövidülésben jelentkeznek. Ettől függetlenül is *Imecsi* forma aligha volt a vizsgált korszakban (mai névtárakban sem találkozunk vele). Az udvarhelyszéki *Imeczj* adatok *czj* betűkapcsolata szóvégen cs hangértékű, a kitűnő új Székely Oklevéltár betűhív szövegei ezt igazolják: *Deczjfalj* Theoreok Balint (I, 227), *Zakacj* Benedek (II, 104) stb. A *chj* (*Imechj*) ugyancsak cs hangértékű: Andras *Kovachj* (I, 260). A vargyasi *Imeczj* Demeter (I, 228) nevét egy másik jegyzőkönyvben *Imecz* Demeternek írják. *Imecsfalva* 1651-i adata: *Imeczifalva* (SzékelyOkl. V, 82). Ezek szerint a XV–XVII. században s valószínűleg a mai névkészletben is csak *Imecs* ~ *Emecs* családnévvvel számolhatunk.

3. *Imre(h)fi, Emre(h)fi, Imbrefi, Embrefi, Imrófi*

B á c s megye. 1522: Blasius *Emrefy* († Falkomár; MNyTK. 86. sz. 30). — B a r a n y a megye. 1559: Joannis *Imrefy* (Szentlászló; Baranyai Ht. 1974—75. 45), 1546/1613: Johannis *Imrewffy* (Álmáskeresztúr; i. m. 1972. 81). — B i h a r megye. 1493: *Emrefy* Ø (Székelyhíd; JAKÓ I. 355), 1588: *Imrefj* Ø (Csökmő; i. m. 230). — D o b o k a megye. 1507: Stephani *Imrehffy* (Doboka; BánffyOkl. II, 411). — F e j é r megye. 1502: *Imrehffy* Ø (?; CSÁNKI III, 373). — N y i t r a megye. 1472: Georgii *Embrefy* (Nyitraszerdahely; BánffyOkl. II, 152), 1480: Stephani *Emrehfy* (uo.; KÁROLY J. V, 619), 1500/1503: Michael *Emrefy* (uo.; PodmaniczkyOkl. I, 363), 1520: Michael *Imrefy* (uo.; i. m. II, 263), 1522: Michael *Imbrefy* (uo.; HéderváryOkl. I, 575), Michaelis *Imrehffj*, Michaelis *Imrefy* (uo.; MNyTK. 86. sz. 56), 1525: Georgius *Emrehffy* (uo.; PodmaniczkyOkl. II, 313), 1539: Petri *Emrefy* (uo.; i. m. III, 103), 1541: Georgii *Imrefy* (uo.; i. m. III, 173), 1549: Petri *Imrefy* (uo.; i. m. IV, 16), 1605: *Imrefy* János (uo.; NAGY IVÁN V, 235), 1609: *Imrefy* János (uo.; SzT. IV, 398). — S o m o g y megye. 1534: R. Petri *Emrehffj* (Válos; Baranyai Ht. 1974—75. 60). — S z a b o l c s megye. 1522: Matheus *Imrehffy* (Ladány; KárolyiOkl. III, 143). — U d v a r h e l y s z é k. 1597: *Imreffj* Peter (Kadács; Új SzékelyOkl. II, 338). — V a s megye. 1554: *Emrefy* János (Izsákfalva; BAÁN K. 19), 1620: Michael *Imrefi* (Körmend; Prot. egyháztört. VIII, 73). — Z a l a megye. 1490: *Emrefy* Ø (?; CSÁNKI III, 146).

A *-fi* utótagú — ugyancsak patronymicumként keletkezett — családnevekben az *Imre* előtag ugyancsak *e-ző* vagy *i-ző*, az inetimologikus *b-* szintén több adatban előfordul. Nincs példa a *k* végű alakra. Egyetlen esetben járul a *-fi* becéző alakhoz (Baranyában: *Imrewffy*), családneveinkben ez a fajta morfológiai szerkezet egyébként is ritka.

4. A család név XV—XVII. századi elterjedése. — Az alábbi térkép az *Imre* keresztnévből alakult családnevek elterjedését mutatja be a történeti Magyarországon (a megjelölt századokban) — szemléltetve két hangtani és egy morfológiai változatot is. A térképen kirajzolódó nyelvföldrajzi kép természetesen relatív értékű, bizonyos mértékig nyilván a feldolgozott forrásokat tükrözi, bár a kiadott oklevéltárak és az 1720-i országos összeírás viszonylag sok adatával valószínűleg sikerült a valóságot megközelíteni.

A térképre vetített adatok együttese azt mutatja, hogy az *Imre* (és néhány származéka is) a XV—XVII. században a magyar nyelvterület jelentős részén vált családnevvé. Hiánya csak Tolna, Bodrog, Külső-Szolnok, Csongrád megyében, a Kunságban, illetőleg Hont, Nógrád és Komárom megyében feltűnő. A térkép a gyakoriságot nem jelzi, de névföldrajzi szempontból is figyelemreméltó, hogy a három adattár mintegy 170 családnevből 82 a nyugati és a keleti „végekről”, Vas megyéből, Csíkból, Udvarhelyszékből és Háromszékből való. — Az adatokban a szóeleji *i-zés* az általános, az *e-ző* alakok száma jóval kisebb, s Bihar megye kivételével csak a peremterületeken fordulnak elő. — A becéző alakok közül az *Imró*, *Imrók*, *Imrece* csak szórványosan vált családnevvé (ezek nem is kerültek a térképre), gyakori csak az *Imecs* ~ *Emecs*, amely számos adata ellenére is csak szűk területen — egy-egy Szatmár megyei és fogarasi adat kivételével — kizárólag csak a Székelységben, ott is a legsűrűbben Udvarhelyszékben és Háromszékben jelenik meg.

A családnév földrajzi sajátosságai nyilván összefüggenek az *Imre* keresztnév hangtani és alaktani változatainak elterjedésével. Ezeknek kiderítése azonban már újabb vizsgálatot igényelne.

F o r r á s j e l z é s e k (a Magyar Nyelvben szokásos rövidítések kivételével): BAÁN K. = BAÁN KÁLMÁN, Vas vármegye 1554. évi nemesi összeírása. Kny. a Magyar Családtörténeti Szemle 1940. V–X. számából. — BÁLINT = BÁLINT SÁNDOR, Az 1522. évi tizedlajstrom. MNyTK. 105. sz. Bp., 1963. — Baranyai Ht. 1974–1975 = TÍMÁR GYÖRGY, 16. századi rovásadó összeírások a mai Baranya megye területéről: Baranyai Helytörténetírás 1974–1975. A Baranya megyei Levéltár Évkönyve. Pécs, 1976. — BÉLAY = BÉLAY VILMOS, Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. Bp., 1943. — CSAPODI = CSAPODI CSABA, Bars megye verebélyi járásának nemzetiségi viszonyai az újkorban. Bp., 1942. — Daniel cs. I. = A vargyasi Daniel család közpályán és a magánéletben. Kiad. vargyasi id. DANIEL GÁBOR. Szerk. Dr. VAJDA EMIL. Bp., 1894. — Daniel cs. II. = Újabb adattár a vargyasi Daniel család történetéhez. Kiad. vargyasi id. DANIEL GÁBOR. Szerk. KELEMEN LAJOS. Kolozsvár, 1913. — Fogarasi urb. = D. PRODAN—LIVIU URSUȚIU—MARIA URSUȚIU, Urbariile Țării Făgărașului I—II. București, 1970–1976. — ILA = ILA BÁLINT, Gömör megye I—IV. Bp., 1944–1976. — JAKÓ I. = JAKÓ ZSIGMOND, Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp., 1940. — JAKÓ II. = Jakó Zsigmond, A gyalui vártartomány urbáriumai. Kolozsvár, 1944. — KÁROLY J. = KÁROLY JÁNOS, Fejér vármegye története. I—V. Székesfehérvár, 1896–1904. — KEMPELEN = KEMPELEN BÉLA, Magyar nemes családok. I—IX. Bp., 1911–1932. — KNIEZSA I. = KNIEZSA ISTVÁN, Adalékok a magyar szlovák nyelvhatár történetéhez. Bp., 1941. — KNIEZSA II. = KNIEZSA ISTVÁN, A magyar és a szlovák családnevek rendszere. Bp., 1965. — KOVÁCS M. = KOVÁCS MÁRTON, A felsőőri magyar népsziget. Bp., 1942. — MAKKAI = MAKKAI LÁSZLÓ, I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648). Bp., 1954. — MAKSAI = MAKSAI FERENC, A középkori Szatmár megye. Bp., 1940. — MARSINA—KUŠÍK = RICHARD MARSINA a MICHAL KUŠÍK, Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. I—II. Bratislava, 1959. — MEZŐSI = MEZŐSI KÁROLY, Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében. Bp., 1943. — MIKECS = MIKECS LÁSZLÓ, A moldvai katolikusok 1646–47. évi összeírása. Erdélyi Tudományos Füzetek. 171. sz. Kolozsvár, 1944. — NAGY IVÁN = Magyarország családai nemesi címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I—XII. Pest, 1858–1868. — OL. + a filmszalag száma = Magyar Országos Levéltár Filmtára. Archivum regnicolare: az 1720. évi országos összeírás. — Prot. egyháztört. = Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. I—XV. Bp., 1902–1934. — SCHNEIDER = SCHNEIDER MIKLÓS, Vas vármegye 1696. évi nemesi összeírása. Szombathely, 1943. — SZABÓ = SZABÓ ISTVÁN, Ugocsa megye. Bp., 1937. — Új SzékelyOkl. = Székely Oklevéltár. Új sorozat I—II. Udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyvek. Közzétette DEMÉNY LAJOS és PATAKI JÓZSEF. Bukarest, 1983–1985. — Urbáriumok = Urbáriumok. XVI—XVII. század. Szerkesztette MAKSAI FERENC. Bp., 1959. — Úriszék = Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. Szerkesztette VARGA ENDRE. Bp., 1958.

KÁZMÉR MIKLÓS

A magyar főnév esetei

1. ANTAL LÁSZLÓ 1961-ben megjelent munkájában (A magyar esetrendszer. NytudÉrt. 29. sz.) elvetette az esetragok hagyományos leírását, amely általában 28 esetraggal számol, és új, formai kritériumok alapján arra az eredményre jutott, hogy a magyar főnévnek csak 17 esete van. Vajon kinek van igaza, Antalnak vagy a hagyományos leírásnak? A kérdés, úgy tűnik, még nem dőlt el, hiszen nyelvtanainkban ma is általában a hagyományosan elfogadott 28 eset szerepel. A hagyományos leírás az eset mondattani meghatározásából indul ki, Antal pedig az esetragok előfordulási szabályszerűségeit („disztribúciós kritérium”) vizsgálta. Dolgozatomban meg szeretném mutatni, hogy Antal disztribúciós kritériuma több szempontból nem kielégítő, annak ellenére, hogy a magyarban a legtöbb esetben helyes eredményre vezet. Antal disztribúciós kritériumát ezért más mondattani kritériummal fogom helyettesíteni. Ugyanakkor viszont lényegében egyetérték Antal bírálatával, amellyel a hagyományos leírást illeti. Mivel dolgozatomban a főnév eseteivel foglalkozom, az ún. melléknévi esetragokat figyelmen kívül hagyom. A melléznevek, számnevek külön esetalakjai: 1. az *-n*, *-an/-en* modalsi-essivusi eset, 2. a *-lag/-leg* modalsi-essivusi eset, 3. a *-szor/-szer/-ször* multiplicativusi eset. A hagyományosan felsorolt 28 esetrag közül tehát 25-öt kell megvizsgálunk.

2. Mint említettem, a hagyományos tárgyalásmód az eset fogalmának mondattani meghatározásából indul ki. Ilyen meghatározást találunk például „A mai magyar nyelv” c. egyetemi tankönyvben is (írták: BENCÉDY JÓZSEF — FÁBIÁN PÁL — RÁCZ ENDRE — VELCSOV MÁRTONNÉ. Bp., 1968.): „Az eset a névszóknak olyan ragozásbeli kategóriája, illetőleg olyan ragozott alakja, amely alakban a névszó önmagában is meghatározott mondatrész lehet egy-egy adott mondatban.” (I. m. 196.) Az eset fogalma ebben a meghatározásban két értelemben szerepel: a ragozásbeli kategória nyilvánvalóan esetviszonyra utal, tehát szintaktikai-szemantikai kategória, a ragozott alak ezzel szemben esetraggal ellátott névszóra vonatkozik, következőleg morfológiai kategória. Az esetviszony és az esetrag két különböző dolog, elvileg ugyanaz az esetviszony két egymástól eltérő esetraggal fejeződhet ki, és két különböző esetviszony ugyanabban az esetragban ölthet testet. A fenti meghatározásban az esetviszony és az esetrag említésére valószínűleg azért volt szükség, mert csak ily módon lehetett a genitivusi *-nak/-nek* esetet, a dativusi *-nak/-nek* esettől megkülönböztetni. Függetlenül attól, hogy hogyan értékeljük a genitivusi, illetőleg a dativusi esetviszonyt, annyi bizonyos, hogy nem két, hanem egy esetragról van szó. A fenti meghatározásnak azonban az esetviszony és az esetrag kategóriáinak egy szintre helyezése (és ennek következtében a „szintek összekeverése”) csak kisebb szépséghibája. A meghatározásnak döntő szempontja ugyanis az, hogy az esetraggal ellátott névszó önmagában is meghatározott mondatrész lehet a mondatban. Ez a szempont azonban nem teszi lehetővé az esetrag és a névszókhoz járuló képzők egymástól való elkülönítését. Az *asztalocska*, *asztalos*, *asztalosság* ennek alapján szintén esetei lehetnének az *asztal* főnévnek, hiszen mindegyikük lehet mondatrész — ti. alany — a mondatban. Ezt a buktatót a következőképpen kerülhetjük el. Nyilvánvaló, hogy az *asztalocska*, *asztalos* és *asztalosság* még ragozható: *asztalocskát*, *asztalost*, *asztalosságot*, márpedig egy szóalakban sem szerepelhet két (egynél több) esetrag. Ezzel azonban máris eljutottunk az Antal-féle disztribúciós kritérium egy gyengébb változatához.

Nemcsak az érvényes, hogy egy szóalakban nem szerepelhet egynél több esetrag, hanem az is, hogy az esetrag a szóalak utolsó, záró morféma. Az első tulajdonságot feltételezve felhasználhatjuk a második tulajdonságot az esetrag meghatározásához. Nevezzük el a jeleket, ragokat és képzőket együttesen *kötött morféma*-nak.

1. tétel: Az esetrag olyan kötött morféma, amely után (néhány kivételtől eltekintve) nem állhat más kötött morféma egy névszóalakban. Ez a meghatározás az esetragok előfordulásának helyére vonatkozó megfigyelésen alapuló formális kritérium, amely a hagyományosan esetragnak tekintett eseteket (és csak azokat) mind lefedi.

Kérdés azonban, hogy a pozíció és a további ragok felvételének lehetősége elegendő-e az esetrag meghatározásához. Az 1. tétel alapján ugyanis éppúgy esetragnak minősülnek a termékeny, mint a terméketlen ragok. Ezenkívül a definíció nem tesz különbséget a főnévi és a nem főnévi szóalakok között, márpedig főnévi esetragnak főnévi értékű szóalakot kell eredményeznie.

Antal László az 1. meghatározást már nem minősíthetné szemantikainak, ez a meghatározás olyan formális kritériumon alapszik, amely nem mond ellent a strukturalista elveknek. Mi történik azonban akkor, ha a disztribúciós elemzést finomítjuk? Antal ugyanis azt vizsgálta, hogy a hagyományosan esetragoknak tekintett morféma társulhatnak-e a) névmással, b) tulajdonnévvel, c) melléknévvel, d) számnévvel, e) jelekkel, és hogy társulási képességük független-e a főnév jelentésétől. Utóbbinál csak az elvont—konkrét kategóriákat veszi figyelembe. Szerepel ugyan szempontként a szóeleji előfordulás is, de Antal ezt a tulajdonságot végül is nem tekinti döntő kritériumnak. A hat tulajdonság — a)–e) — alapján megállapítja, hogy a magyar főnévnek 17 esete van, melyek a következők: 1. alanyeset: *ember*; 2. tárgyeset: *embert*; 3. dativus: *embernek*; 4. instrumentalis: *emberrel*; 5. kauzalis: *emberért*; 6. faktivus: *emberré*; 7. superessivus: *emberen*; 8. sublativus: *emberre*; 9. inessivus: *emberben*; 10. delativus: *emberről*; 11. elativus: *emberről*; 12. illativus: *emberbe*; 13. adessivus: *embernél*; 14. allativus: *emberhez*; 15. ablativus: *embertől*; 16. terminativus: *emberig*; 17. formativus: *emberként* (ANTAL i. m. 32–49). „Majdnem” esetrag az essivus-modalisi *-ul/-ül*, mivel melléknévvel és számnévvel is társul, sőt bizonyos megszorításokkal a jelekkel is. Ennek ellenére Antal kizárja az esetragok köréből. Nem számít esetragnak a *-kor*; *-stul/-stül*; *-nta/-nte*; *-nként*; *-képpen* és *-t* sem.

Nézzük meg most kissé közelebbről Antal módszerének megbízhatóságát!

Mielőtt a részletekre térnénk, fogalmazzuk meg még egyszer Antal esetmeghatározását! — 2. tétel: Az esetrag olyan kötött morféma, amely az a)–e) tulajdonságokkal rendelkezik.

Antal esetmeghatározásával kapcsolatban először is arra érdemes rámutatnunk, hogy a határok az esetragnak számító és annak nem számító ragok közt egyáltalán nem olyan élesek, mint ahogy azt a meghatározás sugallná. Az *-ul/-ül* esetében erre maga Antal is rámutat. (I. m. 48.) Így például ez az elem mellé nevekkal és számnévvel társul, s sok esetben jelek után is előfordulhat. Elvont főnevekkel is társulhat: *segítségül*, *támaszomul*, ezek egyáltalán nem hatnak furcsán. A többes számú alakok előfordulásának csekély valószínűségére hivatkozva nem zárhatjuk ki a *barátaimul*, *ellenségeitekül* alakokat sem. Tulajdonnév után pedig az *-ul/-ül* semmiképpen sem furcsább, mint az Antal által elfogadott *-ként*: *Lajosul*, *Lajosként*. S ha már a *-ként* eset-

ragnál tartunk, megjegyezhetjük, hogy többes számú tulajdonnév után még kevésbé szokásos: *Lajosokként*. Nehéz elképzelni olyan beszédhelyzetet, amelyben egy ilyen alak természetesnek hathatna. Nehezen értelmezhető a *-ként* elvont főnevek után is: *jóságként, szépségként*. S végül a *-ként* nem szívesen társul az *-é* birtokjellel: *házéként, autóéként*. Ismert megfigyelés az is, hogy az *-ig* rag elvont főneveknél viszonylag ritka: *?szomorúságig, ?örömgig, ?melegségig*, aminek nyilvánvalóan jelentésbeli okai vannak. Mindebből arra kell következtetnünk, hogy Antal kissé nagyvonalúan kezelte a kritériumait. Ha az *-ul/-ül* elemet kizárjuk az esetragok közül, akkor a *-ként* és *-ig* elemet is ki kell zárunk. Ráadásul a *-ként* esetragként az *-ul/-ül*-nél ritkább, többnyire annak változataként lép föl.

A fent említett következtetlenség azonban nem a disztribúciós elemzés hibája. Ezzel az elemzéssel más, egészen alapvető bajok vannak. A disztribúciós elemzés annak eldöntésére szolgált, hogy valamely elem rag-e vagy nem. Ha nem rag, akkor nyilvánvalóan képző. Márpedig rag és képző között, ami a társulási képességet illeti, csak akkor van lényegbevágó különbség, ha az elemek sorrendjét is figyelembe vesszük. Mint tudjuk, a magyarban képző előtt semmiféle rag nem állhat, a kötött morfémák sorrendje is meghatározott, s az esetrag sorrendben az utolsó kötött morféma, utána már semmiféle kötött morféma nem állhat. Ha viszont ezt tekintjük egyetlen disztribúciós kritériumnak, akkor visszajutunk a hagyományos elképzeléshez, hiszen, mint már utaltunk rá, az 1. kritérium alapján 27 esetragot kapunk. Ha viszont a kötött morfémák sorrendjétől eltekintünk, akkor a társulási képesség alapján nem dönthető el, hogy ragról vagy képzőről van-e szó. Tudniillik abból, hogy egy elem termékenyen társul különféle tövekkel, még nem következik, hogy ez az elem esetrag, mint ahogy abból, hogy egy elem nem társul mindenféle tövel, még nem következik, hogy ez az elem nem esetrag. Nyelvtipológiai kutatások alapján tudjuk, hogy a ragozási paradigmák gyakran hiányosak, s hogy a ragok társulási képessége rendszerszerű vagy véletlenszerű hézagokat („systematic gaps — accidental gaps”) mutathat. Gondoljunk csak ismét az imént említett *-ul/-ül*, *-ként* és *-ig* esetére! S ha a kötött morfémák sorrendi megszorításaitól eltekintünk, akkor az is áll, hogy a denominális nomenképzők egyike-másika (például a *-cska/-cske* kicsinyítő képző vagy a *-ság/-ség* képző) éppúgy társul különféle tövekkel (melléknévvvel, számnévvvel és különböző jelentésű főnévvvel), mint az esetragok többsége, s ezért a disztribúciós kritérium alapján esetragnak minősülnének.

Összefoglalva tehát az eddigieket: az Antal-féle disztribúciós kritérium nem alkalmas arra, hogy segítségével az esetragokat a nem esetragoktól elkülönítsük.

3. Ha az 1. kritérium alapján túl sok elem minősül esetragnak, a 2. kritérium viszont nem megbízható, akkor hogyan dönthetjük el, hogy mi esetrag és mi nem az? Emlékeztetünk arra, hogy a hagyományosan felsorolt 28 esetragból hármat, tudniillik a melléknévek, számnévek külön esetragjait, nem kívánunk megvizsgálni. Arra is rámutattunk, hogy a dativusi és genitivusi *-nak/-nek* megkülönböztetése nem jogos. Két további elemet, ti. a *-nta/-nte* és a *-t, -tt* elemeket, annak alapján zárhatunk ki, hogy csak néhány főnévvel fordulhatnak elő, tehát a mai magyar nyelvben már nem termékenyek. A teljesen terméketlen toldalékok ugyanis nem tekinthetők esetragoknak. A 28-ból tehát csak 22 elemet kell megvizsgálnunk.

A ragnak és jelnek van egy alapvető tulajdonsága, amely megkülönbözteti a képzőtől. A rag és a jel sohasem változtathatja meg az alapszó szófaját. A szabályt így is megfogalmazhatjuk (3. tétel): A rag és a jel szófajtartó, a képző nem föltétlenül az. Ebből következik, hogy a szófajtartás csak szükséges, de nem elégséges kritérium. Tehát abból, hogy valamely elem nem változtatja meg az alapszó szófaját még nem következik, hogy raggal vagy jellel van dolgunk. Ha viszont megváltoztatja a szófaját, akkor biztosan tudhatjuk, hogy a szóban forgó elem nem lehet sem rag, sem pedig jel.

Ha most a kérdést a főnévi esetragra szűkítjük le, akkor a tétel így fogalmazható meg (4. tétel): Az esetrag főnévhez járulva ismét főnevet ad eredményül. — Honnan tudjuk mármost, hogy egy szóalak főnév-e vagy sem? Minden főnév módosítható, ha tehát a szóban forgó szóalak nem módosítható, akkor nem lehet főnév. Vizsgáljuk meg tehát, hogy jelzővel módosíthatók-e a főnév szóba jöhető alakjai! a) *Az új házat már építik.* — b) *Az új háznak nem elég nagy az ablaka.* — c) *Már az új házban laknak.* — d) *Beköltöztek az új házba.* — e) *A régi házból elköltöztek.* — f) *Az öreg házról hullik a vakolat.* — g) *A legmagasabb házra kitűzték a zászlót.* — h) *Annál a nagy háznál megállunk.* — i) *Attól a sárga háztól hazáig futott.* — j) *Az új házhoz vitték a homokot.* — k) *A sárga házig futott.* — l) *A romépület szép házzá alakult.* — m) *Az új házzal kertet is vettek.* — n) *Sokat dolgozott az új házért.* — o) *Új csoportvezetőként őt ajánlották.* — p) *Új vezetőül őt választották.* — q) *+ Kis házanként jutalmat osztottak.* — r) *+ A telkeket régi házastul sajátították ki.* — s) *+ Jó példaképpen a Balaton szót említette.* — t) *+ Holdfényes éjjélkor érkezett meg a vonat.* Az utóbbi négy esetben vonatkozó mellékmondatokkal sem módosíthatunk: *+ Házanként, amely . . . , jutalmat osztottak.* — *+ A telkeket házastul, amely . . . , sajátították ki.* — *+ Példaképpen, amely . . . , a Balaton szót említette.* — *+ Éjjélkor, amely . . . , érkezett meg a vonat.* Ebből mostmár arra kell következtetnünk, hogy a *házanként*, *házastul*, *példaképpen* és *éjjélkor* szóalakok nem főnevek, tehát a *-nként*, *-stul*, *-képpen* és *-kor* elemek nem lehetnek esetragok. A leíró nyelvtani munkákból is tudjuk, hogy a *házanként* a mondatban osztó értelmű határozó, a *példaképpen* állapothatározó, az *éjjélkor* időhatározó. Ezért a *-nként*, *-képpen* és *-kor* elemeket határozói képzőknek tekinthetjük. A *-stul* funkciója nem ennyire egyértelmű.

Marad tehát a nominativusi zérus esetraggal együtt 18 esetragunk, eggyel több (ti. az *-ul/-ül* esetraggal), mint ANTALNÁL. Mivel azonban kritériumunk csak egy irányban működik (azaz attól, hogy egy toldalék egy főnévből nem főnevet csinál, már következik, hogy ez a toldalék nem lehet esetrag, de attól, hogy egy toldalék szófajtartó, még nem következik, hogy ez a toldalék esetrag), még mindig nem lehetünk biztosak abban, hogy a 18 megmaradt elem valóban mind esetrag-e. Ezért a 4. tétel sem ad adekvát kritériumot annak eldöntéséhez, hogy hány esete van a magyar főnévnek.

4. Tudott dolog, hogy a főnév különböző alakjai az igeik vonzataiként is megjelenhetnek. A vonzatok az ige kötött bővítményei. Ezek lehetnek a tárgy (*fogja a tollat*), a tárgyyszerű határozó (*békére vágjik*), a tárggyal váltakozó határozó (*golyóvá formál valamit*), az ige-kötőtől előírt határozó (*beleesik az árokba*), az ige-kötő hiányából adódó kötelező határozók (*a fűre heveredik*). (Vö. H. MOLNÁR ILONA, Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra: ÁNYT. VI, 242.) Egy igevel többféle struktúra is képezhető. Így például az

alakít igével az alábbi struktúrák alakulhatnak: a) *alakít* +*-t* (+*-ból/-ből* +*-vá/-vé* vagy *-ra/-re*), például: *A kabátot divatjamúltból divatosra alakítja.* — b) *alakít* +*-t* +*-vá/-vé* vagy *-ra/-re*, például: *A divatjamúltat divatosra alakítja.* — c) *alakít* +*-t* +*-ből/-ből*, például: *A divatjamúltból divatosat alakít.* — d) *alakít* +*-t*, például: *Bánkot alakítja.* (H. MOLNÁR i. m. 247.) Minden igének van tehát legalább egy vonzatkerete, amely lényegében (a szabad határozók kivételével) megszabja annak a mondatnak a szerkezetét, amelyben az ige előfordul. Vonzata természetesen nemcsak igének lehet: *büszke vmire, jó valakihez* vagy *valamihez, jó vmire, tudós vmiben, válogatós vmiben, szerelmes vkibe* és így tovább. A vonzattal járó (tehát a mondat szerkezetét lényegében meghatározó) elemeket nevezzük el *predikátumok*-nak, a vonzatokat pedig a *predikátum argumentumai*-nak. Minden predikátumnak van legalább egy argumentuma. Mindegyik argumentum egy viszonyt képvisel, mégpedig a predikátum és az argumentum között fennálló viszonyt. Nevezzük el a predikátum és egy tetszőleges argumentuma között fennálló viszonyt *esetviszony*-nak. Ezzel természetesen még nem mondtuk meg, hogy mi az esetviszony. Erre azonban nem is lesz szükség, mint ahogy mindjárt látni fogjuk.

A fenti előkészítés után az esetragok meghatározásához most már a következő kritériumot javasolhatjuk (5. tétel): Egy kötött morféma akkor és csak akkor esetrag, ha alkalmas esetviszony kifejezésére. — Figyeljük meg, hogy a fenti tétel már egy szükséges és elégséges feltételt fogalmaz meg: ha egy kötött morféma képes arra, hogy esetviszonyt fejezzon ki, akkor esetrag, és ha esetrag, akkor alkalmasnak kell lennie arra, hogy esetviszonyt kifejezzon. Az 5. kritérium azonban nem állítja azt, hogy az esetraggal ellátott főnév bármely mondatban szükségszerűen argumentuma a mondat predikátumának. Követelmény viszont az, hogy egy főnévi alak valamilyen mondatban esetviszony kifejezője lehessen, különben a főnévi alakban előforduló kötött morféma nem lehet esetrag. Mint már említettük, az esetviszonyok és esetragok között nincs egy-egy értelmű megfeleltetés. Azaz egy adott esetviszony többféleképpen is realizálódhat, vagyis több esetragban is kifejezésre juthat. Így például az *alkalmaz* ige egyik vonzatkerete a következő: *alkalmaz vkit vmire vminek/vmiül/vmiként.* Példa: *Az utazási iroda alkalmazta őt az útra csoportvezetőnek.* Nyilvánvaló, hogy a *vminek/vmiül/vmiként* viszonya az *alkalmaz*-hoz azonos, tehát a *-nek, -ül, -ként* esetragok ebben az esetben ugyanazt az esetviszonyt fejezik ki. — Egy esetviszony névutóként is realizálódhat: *bujkál vki elől.* Példa: *Bujkál ellenségei elől.* — Néha az esetrag és a névutó alternatív realizálási lehetőséget jelent: *bújtat vkit vkitől/vki elől.* Példa: *Barátját üldözői elől a nádasba bújtatja. Barátját üldözőitől a nádasba bújtatja.* Természetesen ugyanaz az esetrag többféle esetviszony megtestesítője is lehet. Így például a *-ra/-re* más és más esetviszonyt jelöl az alábbi mondatokban: a) *A kabátot a gyerekekre adja.* b) *A vegyület elemeire bomlik.* c) *Lopásra csábította.*

Az esetviszony absztrakt kategória; a nyelvekben kifejezésre jutó esetviszonyok számbavétele és pontos jellemzése nem könnyű feladat. A leíró munkákban ezzel a problémával általában nem is szoktak foglalkozni. A vonzatkereteket, mint ahogy MOLNÁR ILONA nyomán mi is tettük, esetragok segítségével szokták megadni. Szempontunkból tehát az 5. kritérium alábbi átfogalmazása is kielégítő (6. tétel): Egy kötött morféma akkor és csak akkor esetrag, ha előfordul valamely vonzatkeretben.

Nézzük most meg, hogy milyen kötött morfémák fordulnak elő a vonzatkeretekben! (A példákat ismét MOLNÁR ILONA összeállításából merítem. I. m. 256—66.) a) *agyonlő vki vkit*; b) *adózik vki vmiért vkinek*; c) *céloz vki vkire vmivel*; d) *átbújik vki/vmi vmin*; e) *átruház vki vmit vkiről vkire*; f) *alakul vmi vmiből vmivé*; g) *belép vki vmibe*; h) *borzad vki vkitől/vmitől*; i) *tart vmi vmeddig*; j) *bevágódik vki vkinél*; k) *alkalmaz vki vkit vminek/vmiül/vmiként*; l) *alkalmazkodik vki vmihez/vkihez*; m) *akadályoz vki vkit vmiben*. Ezekben a vonzatkeretekben, a nominativusi zérus esetragot is beleszámítva, összesen 18 esetraggal találkozunk. Úgy tűnik, hogy ennél több nem is fordulhat elő a vonzatkeretekben, azaz nincs olyan ige (vagy predikátum), amelynek vonzatkeretében a következő kötött morfémák közül bármelyik is előfordulna: *-nként*, *-stul/-stül*, *-képpen*, *-kor*. A 6. kritérium alapján tehát nyugodtan állíthatjuk, hogy a magyar főnévnek a mai magyar nyelvben 18 esete van. ANTAL listájához következőleg 18.-ként hozzá kell vennünk az alábbi esetet: 18. Essivus-modális: *emberül*. A 18 esetből álló esetrendszer újabb változásait azonban nem nehéz előrejelezni: valószínű, hogy az *-ul/-ül* és a *-ként* a jövőben át fogja adni helyét a *-nak/-nek* ragnak, hiszen ezek ma is már csak többnyire ennek változataként élnek. A 6. kritérium mögött az a többé-kevésbé általánosan elfogadott és más-más elméleti keretben különbözőképpen megjelenő elképzelés húzódik, hogy a főnevek eseteiket az igéktől (a mondat predikátumaitól) kapják. Ez a kritérium független a vizsgált nyelvtől, tehát univerzálisnak tekinthető.

Meglepőnek tűnhet, hogy a 6. kritérium alapján kapott eredmény megegyezik a 4. kritérium eredményével. Természetesen, amit a 4. kritérium kizár, azt a 6. kritérium is kizárja, mivel vonzat csak főnév vagy főnévi értékű szó lehet. A 6. kritérium ezenfelül kizárja a denominális nomenképzőket is: a *-ság/-ség* vagy a *-cska/-cske* nem szerepel semmiféle vonzatkeretben. Ezeket ezzel szemben, mint láttuk, a 4. kritérium nem zárja ki. Ha azonban a 4. kritériumot az 1. kritériummal kombináljuk, már helyes eredményhez jutunk. Tehát (7. tétel): Az esetrag olyan kötött morféma, amely után nem állhat más kötött morféma egy névszóalakban, és amely főnévhez járulva ismét főnevet ad eredményül. A 7. kritérium első fele (tehát az 1. kritérium) nyelvspecifikus, bár igen sok nyelvre érvényes, de aligha mondható univerzálisnak. A kritérium második fele (tehát a 4. kritérium) ezzel szemben következménye a 6. kritériumnak, s ezért szintén univerzálisnak tekinthető. Elvileg elképzelhető lenne olyan kötött morféma, amely a 7. kritérium alapján esetragnak minősül, 6. alapján viszont nem. Hogy ez mégsem áll fenn, a magyar nyelv sajátosságaiból adódik.

KIEFER FERENC

Nyelvtörténet és művészettörténet A wolfenbütteli magyar—német szójegyzék

1. A szójegyzéket FUTAKY ISTVÁN először 1981-ben külföldön adta ki bevezetéssel, rövid magyarázatokkal és hasonmással (Finnisch-Ugrische Mitteilungen 5. sz. 231—8). Idehaza a Magyar Nemzet 1985. július 31-i számában („Középkori magyar nyelvemlék Wolfenbüttelben”) adott hírt róla, majd 1986-ban újra közzétette (MNy. LXXII, 73—7). Mivel 1986-ban a szójegyzék több

olvasatát és magyarázatát 1981-hez képest megváltoztatta, módosította, a következőkben elsősorban az 1986. évi közlését veszem figyelembe. A szójegyzéket ugyanis érdemes alaposabban és körültekintőbben megvizsgálni.

A szójegyzék több szempontból is figyelmet érdemel. Először is sok mindezt, nyelvészeti szempontból is használhatót tudunk szerzőjéről. A FUTAKY közölte irodalomból és a wolfenbütteli könyvtár kézíratainak katalógusából (Kataloge der Herzog-August-Bibliothek Wolfenbüttel. Neue Reihe 15. Band. HANS BUTZMANN, Die mittellalterlichen Handschriften der Gruppen Extravagantes, Novi und Novissimi. Frankfurt a. M., 1972. 56—8) tudjuk, hogy Hans Hammer (Hammerer) az alsóelzászi Werd (az újkorban: Wörth) faluból származott, templomépítő mester lett a szintén alsó-elzászi Straßburgban, ahol 1471-ben felvették az építőcéhbe. Ezután, nem tudni mikor, került Magyarországra, ahonnan saját szavai szerint 1481 karácsonyán („uff den crist dach”) tért vissza Straßburgba. Itt már 1482. február 17-én („uff die pfaffen fastnacht”) pallér („pallier”) lesz, nyilván a straßburgi dóm építkezésének munkavezetője, mivel 1486-ban is kifejezetten a dóm építkezésének munkavezetőjeként szerepel. A szintén alsó-elzászi Zabern (franciául: Saverne) városkában is dolgozott, amelynek ugyancsak a XV. században épült gót stílusú temploma (vö. Meyers Lexikon XII, 1661). Werd, Straßburg és Zabern alsó-elzászi jellegét azért emelem ki, mivel az alsó-alemann, közelebből az elzászi nyelvjárásokon belül az alsó-elzásziak bizonyos mértékben különböznek a felső-elzásziaktól. Szójegyzékünk szerzője tehát az alsó-elzászi nyelvjárasterülethez tartozott (vö. ERNST MARTIN—HANS LIENHART, Wörterbuch der elsässischen Mundarten. Straßburg, 1889—1907. és KARL BOHNENBERGER, Die alemannische Mundart. Tübingen, 1953. nyelvjárási térképeit). Magyarországra nyilván templomépítés céljából jött vagy hívták, ide mintakönyvét is magával hozta. Ebben építészeti előírások, építészeti elemek rajzai találhatók. A 29. fólió verso lapján két tollrajz látható: Krisztus teljes alakja, ágyékkendővel, sebeit mutatva, valamint egy férfifej. Erre és a 29r lapra jegyezte fel magyarországi tartózkodása idején hallott, a legszükségesebb magyar nyelvi érintkezéshez használt szokat, szó szerkezeteket és mondatokat. Ennek 1471 és 1481 között kellett történnie. Szójegyzékünket tehát elég pontosan keltezhetjük. Ez nemcsak azért lényeges, mivel a szójegyzék több, az eddigi nyelvtörténeti adatoknál korábbiakat is tartalmaz. A szójegyzék nagyobbik része a 29v, kisebbik része a 29r lapon van. A 29v lap két rajza mellett német és latin szöveg olvasható. FUTAKY ennek helytelen és részben értelmetlen olvasatát átveszi a wolfenbütteli könyvtár katalógusából, és megjegyzi, hogy e latin és német szöveg nem tartozik a szójegyzékhez.

2. Magam a szójegyzéket a MTA Mikrofilmtárában készült kitűnő felvétel alapján tanulmányoztam. A mikrofilm CSAPODI CSABA gondoskodása révén került a MTA Mikrofilmtárába, ő hívta fel a figyelmemet még FUTAKY újságcikkének megjelenése előtt a szójegyzékre, amit e helyen is köszönök. E felvétel alapján is megállapítható, hogy Hans Hammert az építészeti és műszaki kérdéseken kívül az alakrajz is foglalkoztatta, latinul is tanult, a 29v lapon található aláírásának lendületes duktusa, az említett latin és német szöveg (FUTAKY-nál hiányzik a 29v lap felső jobb sarkából: *fi das ober taill 'siehe das obere Teil'*), de a szójegyzék német és magyar szavai is gyakorlott tollforgatóra, pontosabban lúdtollforgatóra vallanak. Nyilván Straßburgban tanult, életének java részét is ott töltötte, amit az alsó-alemann (alsó-elzászi) nyelvjárásra jellemző

változatok, mint pl. *kirhe* ('Kirche' (42. sz., az általános alsó-alemann *kilche* helyett), *erweiffe* 'Erbse' (55. sz., az általános *erps* ~ *arps* helyett), *frum* 'fromm' (76. sz. az általános *from* helyett) stb. is igazolnak (vö.: VIRGIL MOSER, Frühneuhochdeutsche Grammatik. Heidelberg, 1929—1951. I/3, 102; MARTIN—LIENHART i. m. I, 467, 65; MOSER i. m. I/1, 135). Nem férhettem ugyan hozzá CH. SCHMIDT „Historisches Wörterbuch der elsässischen Mundart” (Straßburg, 1901.) és „Wörterbuch der Straßburger Mundart” (Straßburg, 1896.) című munkáihoz, az eddig idézett irodalom alapján a szójegyzék német szavai megbízhatóan vizsgálhatók (vö. még HUGO MOSER—HUGO STOPP, Grammatik des Frühneuhochdeutschen. Heidelberg, 1970—1978. I/1—3. kötet).

3. „Abban biztosak lehetünk, hogy istenfélő jámbor ember volt a derék mester, hiszen nem egy, vallásgyakorlattal kapcsolatos kifejezést találunk szavai közt” — írja FUTAKY említett újságcikkében. Én ebben egyáltalán nem vagyok biztos. FUTAKY az említett *kirhe* szó magyar párját *Sant Messe* [? *Hesse*] alakban olvassa, és 'szentmisé'-nek értelmezi, holott nem lehet kétséges, a szójegyzék összes *h*, *H* grafémái alapján a helyes olvasat csak *Sant heffe*, azaz *sänt hässa*, helyes értelmezése csak 'szent(egy)háza' lehet (a magyar illabiális *ä* helyén található *e* graféma onnan ered, hogy a kn. nyílt *e* az alsó-elzászi nyelvjárásban tovább nyílik, egészen illabiális *ä* lesz, az íráshagyomány alapján azonban a jele, azaz az *e* graféma megmarad, vö. BOHNENBERGER i. m. 122, 142, 301). Templomépítő mesternél ez természetesen nem feltétlenül az istenfélelemnek, hanem inkább a szakmai érdeklődésnek a jele. Erre vall az előtte álló, azaz 41. sz. szópár: *wodi affen* — *vnser frowe* 'Boldogasszony — Unsere Frau' is. Nyilván egy Boldogasszony-szentegyház építéséről volt szó. A *szentegyház* szó használata a *tempom* szó helyett csak papi embertől származhatott. Ezt tekintjük Hans Hammer informátorának, pontosabban egyik informátorának. A *szentegyház* szó eddigi legrégebb adata — nem tudni mikor — került egy 1458 évi oklevélnek a hátlapjára (OkISz.), viszont 1470-ből való az *ana zenteghaz* 'anyaszentegyház' első adata (TESz.), a latin 'sancta ecclesia', ill. 'ecclesia sacra' magyar tükörszava szójegyzékünk lejegyzése idején mindenesetre nem lehetett népi szó. Az *Jsten* — *got* 'isten — Gott' szópár három helyen (39., 43., 44. sz.) is szerepel: először a *mit haßfutz* — *was lügef* 'mit hazudsz — was lügst (du)' szópár (38. sz.) után és az *abet* — *watter* 'apát, apád — Vater' (40. sz.) szópár előtt. Az *abet* — *vatter* szópár még egyszer (94. sz.) szerepel, mégpedig az *annia* — *mütter* 'anyja — Mutter' (95. sz.) előtt, nyilván ide tartozik még a 93. sz. szópár, azaz *die maget* — *du selber* 'te magad — du selber' (a szópár magyar tagjának olvasata tulajdonképpen *ti magát*, vö. *tij* 'te' a JókK.-ben: TESz.). Ahogyan a 'te magad—apád—anyja' szópárok (93—95. sz.) egyazon érdeklődési, fogalmi csoportba („család”) tartoznak, ugyanúgy a 'mit hazudsz—isten—apát' (38—40. sz.) szópárok is. Az utóbbi fogalmi csoportnál a kérdező építómester a német *got* és a *vatter* (39—40. sz.) szókkal nyilván a *gotvatter* szó magyar megfelelője után érdeklődött, ez pedig az *atya* (első adat 1416 u./1450. k.: BécsiK.) vagy az *atyaisten* (első adat 1416 u./1466: MünchK.) lett volna (TESz.; NySz.). Lehet, hogy Hans Hammer magyarországi papi informátora sem tudta a különbséget a magyar *atya* és *apa* között? Azaz lehetséges, hogy ez az informátor nem volt magyar anyanyelvű? Ezt a sejtést erősíti, hogy ez az informátor vagy egyik híve, mint másik informátor, az állatok fogalmi csoportjának összeírásakor a német *bere* 'Bär' magyar megfelelőjeként nem a régóta honos *medve* szavunkat, hanem a nem honos, a szerbhórvátból ada-

tolható *mečka* 'nőstény medve, medve' (24. sz. *meſcka*) szót adta meg (KISS LAJOS szíves közlése; az olvasatról alább).

Az *isten* szó második és harmadik előfordulása egyértelmű: *Jſten jonebit — got geb ein guten morgen* (43. sz.), *Jſtenfiſeft — got bezal uch* (44. sz.), azaz 'adjon isten jónapot', 'isten fizessd (meg)'.

Több egyházi, vallási szó nem fordul elő, de van még mindig építkezéssel kapcsolatos: *gû — ſtein* 'kő — Stein' (58. sz.), *gûmûſt — ſteinmetz* 'kőmű(e)st — Steinmetz' (59. sz.), *bro gû — klein ſtein* 'apró kő — kleiner Stein' (60. sz.), *notgû — groſz ſtein* 'nagy kő — großer Stein' (61. sz.), továbbá *waffer* 'Wasser' (70. sz.), *môrtter* 'Mörtel' (71. sz.), *Sant* 'Sand' (72. sz.), *ſtro* 'Stroh' (73. sz.): magyarul *wiſſet* 'vizet', *meſſet* 'meszet', *fői* 'föveny', *allman* 'almon' (FUTAKY szerint '[sz]alma'). Ebben a fogalmi csoportban nem feltűnő a német *ſteinmetz* magyar *gûmûſt* megfelelője, hiszen ennek 'falrakást, vakolást végző építőkézműves' jelentése először csak 1560 körül fordul elő (TESz.), nem feltűnő a német *môrtter* magyar *meſſet* megfelelője, hiszen *habarcs* szavunkra első adatunk csak 1636-ból, német eredetű *malter* szavunkra meg 1787-ből való (TESz.). Az építőanyagok között nem szerepel a téglá. Bajor—osztrák eredetű *vakol* (alemann *âwerfa* 'anwerfen') szavunkra az első adat ugyan csak 1588-ból ismeretes, az átvetelnek hangtörténeti okokból azonban korábban kellett megtörténnie (vö. MOLLAY, NMÉr. 548).

4. „Egy bizonyos — írja még újságcikkében FUTAKY —: ennek a szójegyzéknek szerzője merő ellentéte lehetett honfitársának, az 1420-as években Budán mulatozó Rotenburgi János deáknak, akinek jegyzeteiben csak úgy hemzsegnék a kicsapongó életmód szavai — nyelvtörténeti ismereteinknek persze nem kis hasznára”. FUTAKY ezt csak azért írhatta, mivel nem tudta megfejteni a különben helyesen olvasott *bûtschet — mutz* (87. sz.) szópárt. A német szót — kérdőjellel ugyan — 'Mütze, sapka' szóval értelmezte, a magyart megfejtetlennek minősítette. A *mutz* a középkori német nyelvjárások ismert szava, jelentése 'weibliche Scham', latinul *vulva* (vö. GRIMM, DtWb. VI, 2838; az alemannra vö. EDMUND WIEßNER, Kommentar zu Heinrich Wittenwilers Ring. Leipzig, 1936. 1566. sz., uő., Der Wortschatz von Heinrich Wittenwilers »Ring«. Bern, 1970.). A magyar szó ugyanezt jelenti, de tárgyasetben (olvasd: *pűtűt*; a hangjelölésről l. alább). Az előtte álló szópár (*mag — eichel* 'makk — Eichel' 86. sz.) olvasata helyes, értelmezése azonban nem a tölgy és a bükk termésével kapcsolatos (előtte négy színnevet sorol fel a szójegyzék!), hanem a szónak eddig csak 1533-tól kezdve (TESz.) adatolt 'hím vessző vége, Eichel des männlichen Gliedes' jelentésével egyezik. Így nem meglepő, hogy az utána következő két szópár is ebbe a fogalmi csoportba tartozik. A már tárgyalt 87. sz. szópár után következő 88. sz. szópár magyar tagját FUTAKY egy tetszetős etimológia (or. *боханец, буханец* 'Laib Brot', le. **bochenec*, ócseh *bochnec* 'ua.', szlk. *bochňa* 'cipő' VASMER, RussEtWb. I, 113, 155, KNIEZSA, SzJsz. 97) kedvéért *büchenet* alakban írja át (a német tag helyesen *ein brot* 'egy fajta kenyér'). A szópár magyar tagjának helyes olvasata azonban kétségtelenül *bütheret* (az *r* graféma itt látható alakjára vö. *würesch — rot* 84. sz. stb.). A magyar szó ugyancsak tárgyasetben van, alanyesetére vö. a *bögyörő* 'kisfiú hímvesszője' tájnyelvi változatait (*bügyörő* stb. ÜMTsz., TESz.), az olvasat indoklását lásd alább. A német szóra vö. *Ladenbrötel* 'länglich-rundes, in der Mitte nicht in zwei Hälften trennbares Wasserbrötchen zu 4 Pfennig, das z. T. mit Mehl bedeckt ist' (Straßburg. MARTIN—LIENHART i. m. II, 205). Az *e* fogalmi

csoportba tartozó *bögyörő* szónak nyilván már szójegyzékünk írásakor megvolt az első eredeti (*ein brot* 'egy fajta kenyér') jelentése, a második, metaforás ('kisfiú hím vesszője') jelentése egy újabb metaforás jelentésének (*angyalbögyörő* 'burgonyametélt'; bajor-osztrák *Schupfnudel*) lesz az alapja. Szójegyzékünk adata alapján idetartozónak vélem az 1522. évi „Martinus *Begere*” személynévi adatot, amelyet a TESz. kérdőjellel vont ide.

A nemi szervek nevének felsorolása itt természetesen nem a szójegyzék lejegyzőjének kicsapongó életformáját bizonyítja (amint erre FUTAKY nyomán gondolni lehetne), ahogy régebbi szójegyzékeinkben (BesztSzj., SchlSzj., SoprSzj.) sem feltétlenül az. A *naturalia non sunt turpia* elvét a középkor az ókortól örökölte: a természetes dolgok szókimondó megnevezését, nemcsak a nemi szervekét, először a barokk kor retorikája, poétikája ítéli el. MARTIN OPITZ, az első német poétika („Buch von der deutschen Poeterey”) szerzője 1624-ben „alantas” (*niedrige*) szavaknak minősítette az alsó néposztály, első-sorban a kézművesek és a parasztság életformájához tartozó szókat, mint pl. *Vieh, Lamm, Kalb, Flöte, Pflaume, Apfel* stb. Az ún. alantas műfajokban (pl. komédia) e szók használatát megengedett, a fentebb stílusú műfajokban (pl. tragédia) fentebb stílusú (*hohe*) szókkal helyettesítendő. Ha egy közbülső műfajban (pl. bírósági jegyzőkönyv) az íródeák alantas szó használatára kényszerült, akkor latinul (*sit venia, salva venia, salvis auribus, salva reverentia, salvo honore*), németül (*mit Urlaub gesagt*) vagy magyarul (*böcsülettel szólván, tisztetség legyen mondva*) előzetesen elnézést kért a szó használatáért. SCHRAMM FERENCNEK „Magyarországi boszorkányperek 1528—1768” (Bp., 1970—1982.) című három kötetes munkája számos ilyen példát ismer, mint például 1745-ből a Sopron vármegyei Ebergőcéről: „majd *zöld*, majd *S(alvo)* *H(onore)* *véres*” (i. m. II, 220; vö. még MOLLAY: SoprSz. XXVI, 261). A barokk korban alantas szó tehát a *véres*, *veres* ~ *vörös*, de nem alantas a *piros*, sem a *zöld* stb. Az alakuló irodalmi nyelvi normával szemben alantasnak minősült a kézművesek és a parasztság nyelvjárása, ahogy OPITZ az íróknak szánt tanácsában kifejtette: „vnd nicht derer örter sprache, wo falsch geredet wird, in unsere schrifften vermischen” (Neudrucke deutscher Literaturwerke des XVI. und XVII. Jahrhunderts Nr. 1. Halle a. S., 1962. 24). Eszerint a nyelvjárásokban méghozzá rosszul, helytelenül (*falsch*) beszélnek. A középkorban minderről természetesen nem lehet szó.

Az imént nem véletlenül említettem a *vörös* és a *zöld* színnevet. Közvetlenül a nemi szerveket felsoroló szópárok előtt található szójegyzékünkben négy színnév: *feiger* — *wifz* 'fejér — *weiß*' (82. sz.), *feckette* — *fwartz* 'fekete — *schwarz*' (83. sz.), *würefsch* — *rot* 'würes — *rot*' (84. sz.; vö. még 1392: *Würusch* szn.: TESz. *vörös* a.) és *Söl* — *grün* 'szólt — *grün*' (85. sz.). Ezek az egyház által III. Ince pápának (1198—1216) „De sacro altaris mysterio” című írása óta elismert liturgiai színek voltak, amelyeket — a fekete kivételével — arany (fehér, vörös, zöld) vagy ezüst (fehér) helyettesíthet (vö. MICHAEL BUCHBERGER [red.], Lexikon für Theologie und Kirche. Freiburg i. Br., 1957—1965². *Farben* a.). E liturgiai színek szimbolikáját (fehér: öröm, tisztaság, fekete: bűnbánat, gyász, vörös: szeretet, zöld: remény) már III. Ince pápa kidolgozta. A színek elsősorban ugyan a liturgiai öltözékekre vonatkoztak és vonatkoznak, de természetesen érvényesültek és érvényesülnek az egyházművészet ábrázolásaiban is.

5. A nemi szerveket felsoroló hármas fogalmi csoport (86—88. sz.) után következő szópárral (89. sz. *hal* — *ein fische*) fejeződik be a szójegyzéknek a 29v

lapon olvasható része. Amint a tárgyalt 'makk' és a 'bögyörő' nem elsődleges, hanem másodlagos jelentésében szerepel, ugyanúgy az itt váratlanul előbukkáló *hal* 'Fisch' sem az állatot jelöli. A magyarázatot a szópár alatti német szöveg (*das ist der Hailig gott* 'ez a szent isten') és Krisztus említett rajza adja meg: a hal ugyanis az ókeresztény időktől kezdve Krisztus szimbóluma volt (vö. BUCHBERGER i. m. *Fisch* a.). A 89. sz. szópár alatti német szöveg tehát — FUTAKY állításával ellentétben — a szójegyzékhez tartozik. Viszont a Krisztus-rajzhoz tartozik a mellette olvasható latin, ill. német szöveg, amelyet a wolfenbütteli katalógus is, FUTAKY is hibásan közölt, egyáltalán nem értelmezett: *Deus in adiuc Das ist ain gut ain gat vn.* A latin szöveg *adiuc* szava fölött nyilván elmaradt az *n* rövidítése, és hiányzik a szó -to végződése (*adiuncto*, azaz *adiuncto*), ahogy elmaradt az *n* rövidítése a 97. sz. szópár német *hugert*, azaz *hungert* szava fölött is. A Krisztus-rajz latin magyarázatának jelentése tehát: 'Gott im Charakter, im Charakteristischen, im Wesentlichen; Isten a jellegzetes, a jellemző, a lényeges vonásaiban'. A német magyarázat jelentése: 'Ez (ti. a rajz) egy zsidó, egy Isten és ...'. A német magyarázat *gut* írásképe azért felel meg a strasbourg *jut* 'Jud, zsidó' (MARTIN—LIENHART i. m. I, 403) szónak, mivel a középkorban Európa-szerte *jé* volt a *g* graféma neve (erről MOLLAY: NMÉr. 284), ezért a *j* hangot gyakran *g* grafémával is jelölték, a *gat* írásképp pedig azért felel meg a szójegyzék említett *got* szavának, mivel a kfn. *ā*-nak a korai úfn. felső-német nyelvjárásaiban, így az alemannban is nyílt *o* felel meg, ezért az *o* fonémát *a* grafémával is jelölhették (vö. MOSER i. m. I/1, 116), az *vn*, azaz *un* viszont az *und* 'és' kötőszó alsó-alemann változata (vö. MARTIN—LIENHART i. m. I, 51). A német szöveg alatt látható férfi arcának rajza szintén idetartozik.

Nem kétséges tehát, hogy a hal mint Krisztus-szimbólum és a rajzok, a német és a latin magyarázó szöveg egy építendő templomban létesítendő ábrázolás(ok) tervére vonatkoznak. Sőt megkockáztatom a feltevést, hogy idetartozik a szójegyzéknek az építőanyagok felsorolása után idáig következő része (74—89. sz.). A 74. sz. *kafdag* — *rich* és a 75. sz. *zigin* — *arm* utalhat a dúskáló gazdagról és a szegény Lázárról szóló bibliai példabeszédre (Lk. 16, 19—26), amely Jézussal és a végítéssel kapcsolatban a középkori művészetnek gyakori motívuma (vö. ENGELBERT KIRSCHBAUM [red.], *Lexikon der christlichen Ikonographie*. Rom—Freiburg—Basel—Wien, 1968—1976. *Gleichnisse Jesu* a.; WILHELM SCHLINK, *Gleichnisse Jesu in der Kunst des Mittelalters: Vestigia Bibliae* 2, 13). A 76. sz. *jemer* — *frum* 'jámbor — fromm', 77. sz. *kefch* — *meffer* 'kés — Messer' és a 78. sz. *kendel* — *lang messen* vonatkozhat Jézus apjára, Szt. Józsefre, aki a biblia szerint ács volt (vö. az alemann *Kränzelmesser* 'Messer, welches zur Anfertigung feiner Schnitzarbeiten dient', *Schmidmesser* 'in Schreiner-, Küfer- und Wagnerwerkstätten gebrauchtes etwa 30 bis 40 cm langes, schmales Messer' MARTIN—LIENHART i. m. I, 720—1). A német *lang messen* jelentése 'hosszasan, azaz pontosan mér'; magyar *kentel* megfelelője is erre utal: FUTAKY jó meglátása szerint az ige eddig nem adatolt **kent* alapszava (de vö. *könting* 'ua.' TESz.), amely a korai úfn. *quent* '1/4 lat' átvételéből származik (GRIMM, DtWb.), a *kentel* ige jelentése pedig '1/4 latos függőónnal (*Senklot*) függőlegest mér', tehát mesterségyszó (a szójegyzék *kendel* írásképeben a *d* graféma zöngétlen zárhangot jelöl, mivel az alemannban zöngés zárhang nincsen, l. alább). Az idézett szópárok közül különösen a 76. sz. illik Szt. Józsefre: kfn., korai úfn. *vrum* ~ *frum* 'tüchtig, brav, ehrbar, gut trefflich, angesehen, vornehm, wacker, tapfer', *vrumwerker* 'Handwerker, der auf Bestellung arbeitet'

és a magyar *jemer* 'jámbor' (az olvasatra l. alább). Szt. József kultusza éppen szójegyzékünk keletkezése idején volt erősen terjedőben, ünnepét (márc. 19) hat esztendővel Hans Hammer hazatérte után, 1487-ben vették fel a Breviarium Romanumba, amelyet Európa-szerte használtak (vö. BUCHBERGER i. m. *Joseph* a.; KIRSCHBAUM i. m. *Joseph von Nazareth* a.). A következő három szópár ismét Jézussal van kapcsolatban: *keff* — *ein hant* (79. sz.), *lebe* — *ein fűz* (80. sz.), *schandel* — *hinck* (81. sz.) a bénákat és a sántákat juttatja eszünkbe, akiket Jézus pl. a második kenyérszaporításkor (Mt. 15, 29—31) meggyógyított. Ez tulajdonképpen az eucharistia, az oltáriszentség szimbóluma (vö. KIRSCHBAUM i. m. *Brotvermehrung* a.). A *keff* 'kéz' és a *lebe* 'lába' olvasatra l. alább. A 81. sz. szópár FUTAKY közölte értelmezése ('sántál — hinken') csak akkor állná meg a helyét, ha feltételezzük, hogy a német *hinck* fölött elmaradt az *-en* rövidítése (*hinck*). Ez itt egyáltalán nem valószínű. Láttuk, hogy a német *vatter* szó az egyházi szókinsben is, a szójegyzék hétköznapi szókinsében is előfordult: az utóbbiban megtalálható a *schandelen* (FUTAKYNál tévesen: *schandela*) — *hinck* (101. sz.), azaz 'sántálni — hinken'. Az egyházi szókinsben helyesen szerepel az elzászi *hinck* 'sánta ember' (*hinki* 'ua.' MARTIN—LIENHART i. m. I, 356), vö. még korai úfn. *hinket* 'lahm, béna' (ALFRED GÖTZE, *Frühneuhochdeutsches Glossar*. Bonn, 1920.). Magyar *schandel* (olvasd: *sántál*) megfelelője Hans Hammer informátoránál nyilván *sántáló* volt.

Ezután következnek a liturgiai színek (82—85. sz.), amelyekről már szoltunk.

Majd a férfi, női és a fiúi nemi szerv felsorolása következik (86—88. sz.). Ezek ábrázolásokon található ruhátlan, meztelen szereplőkkel lehetnek kapcsolatban. A ruhátlanság, meztelenség az egyház felfogása szerint morális szempontból közömbös (BUCHBERGER i. m. *Nacktheit* a.), mégis különbség van a 'ruhátlan' (angol *naked*) és a 'meztelen' (angol *nude*) között, bár az angol *naked*, német *nackt* és az angol *nude*, latin *nudus* szók etimológiailag összefüggenek egymással (vö. KENNETH CLARK, *The Nude. A study of ideal art*. Norwich, 1970.). Az ószövetségi próféták (Iz. 47, 2; Jer. 13, 22; Siral. 1, 8; Náh. 3, 5) szerint a nemi szervek lemeztelenítése pl. a legyőzötteknél a legnagyobb megaláztatás jele volt (KIRSCHBAUM i. m. *Nacktheit* a.). A középkori egyházi művészetben meztelenül csak szimbolikus alakokat (az erények, a lélek megszemélyesítőit) és a kis Jézust ábrázolták, másokat ágyékkendővel, mint szójegyzékünk Krisztusát (vö. még DONAT CHAPEAUROUGE, *Die Rettung der Seele. Biblische Exempla und mittelalterliche Adaptation: Vestigia Bibliae* 2, 35—88).

Itt végződik a 29v lap. A 29r lapon ismét a hétköznapi élet szavai, mondatai következnek (90—107. sz.).

6. A szójegyzék tematikai felépítése:

hétköznapi szókins	{	étel-ital (1—4. sz.)
		ruházat (5—9. sz.)
		gyümölcsök (10—15. sz.)
		állatok (16—27. sz.)
		emberek (28—31. sz.)
		szép (32. sz.)
		mozgások (33—37. sz.)

vallás	vegyes (38—47. sz.)
templomépítés	<p>{ pénz (48—50. sz.) fémek (51—53. sz.) termények (54—57. sz.) építőanyagok (58—63. sz.)</p>
hétköznapi szókinsz	vegyes 64—65. sz.
a templom belső kiképzése	<p>{ szállítás (66—67. sz.) építkezés</p> <p>{ 1. ábrázolás: a dúsgazdag és a szegény Lázár (74—75. sz.) 2. ábrázolás: Szt. József, az ács (76—78. sz.) 3. ábrázolás: Jézus bénákat és sántákat gyógyít (79—81. sz.) a liturgiai színek (82—85. sz.) előírás a nemi szervek ábrázolásánál (86—88. sz.) 4. ábrázolás: a hal mint Krisztus szimbóluma (89. sz.)</p>
hétköznapi szókinsz	<p>{ mozgások (90—92. sz.) család (93—95. sz.) tevékenységek (96—104. sz.) állapot (105—106. sz.) módosító szó (107. sz.)</p>

Az eddigiek alapján nemcsak a szójegyzéket, hanem Hans Hammer egész mintakönyvét érdemes lesz nemcsak nyelvtörténeti, hanem művészettörténeti vonatkozásai miatt is szemügyre vennünk.

Az itt felvetett kérdésekre még visszatérünk.

MOLLAY KÁROLY

Fürkész

A TESz. a *fürkész*-nek *für* igéből való eredetét és a mongolból való származtatását — helyesen — elveti, de a *firtat* tövével azonos hangfestő igető mozzanatos-gyakorító képzős alakból való származását sem tarthatja bizonyosnak, ha mint lehetőséget fölveti is, mert azt mondja: „Bizonytalan eredetű”.

Másutt rejtőzik e szónak az eredete. Majd kitűnik, hogy a *fürkész* ige és névszó a *für*, *fürj* madárnév származéka, és eredete a *fürj* vadászásával van kapcsolatban.

Régen ugyanis a *fürjet* ('coturnix; Wachtel') ízletes húzáért megfogták, vadászták. Már az Ószövedtség népeinél is élelmül szolgált (Mózes IV. könyvében, de a zsoltárookban is szó van a *fürjek*ről). JordK. 142: „Azonkezben nagy zeel tamada wr yftentwíl, es yme nagy lok *ffyr* madarakat ffel ragadwan az tengher elwól mynd az yzrael taborara hozaa ewket mynd kerelf kerwíl, es csak anneera yarnak vala ffel az eghben, mynt ket leng. ffel kelveen azerth mynd az lok neep azon napon, azon eeyel, es mafod napon n a g y f o k *fyret* g y e y t e e n e k . . .” — 104. zsol. 40. vers; KeszthK. 284: „... ees el ywue *furnek* f o k f a g a, ees menyey kenyerel elegethe wket”. Stb.

A régi magyar vadászatnak egyik fontos alkalmja a *fűrész*, *fűrjészet* volt. „Elkel az *fűrjészet* i d e j e.” (Rák Gy.: Lev. 60: NySz.).

Sokszor vizslákkal vadászták a fűrjet. „Kwld ennekem egy jo wysslat *fyreszny* wallot” (LevT. I, 2: NySz.). — „*Fűrészéb* ösz. fn. Vadászeb, mely a fűröket v. fűrjekeket szaglássza, megszaglássza vagy megállja vagy fölveri.” (CzF. II, 988). — „*Fűr v. fűrjsíp* (fűr- v. fűrj-síp) ösz. fn. Fűrök v. fűrjek hangját utánzó síp, melylyel az elrejtőzött fűröket előcsalogatják a vadászok,” (CzF. II, 990). — A *fűr chalogató síp* megvan már Zrínyinél is (Zrínyi Miklós Munkái. Kazinczy F. kiadása II, 116: NySz.). — „*Fűrháló* (fűr-háló) ösz. fn. Különös szerkezetű vadász háló, melylyel fűrjekeket fognak.” (CzF. II, 989); 1557: „Vnum rete *fűr halo* vocatum” (OklSz.). — „*Fűr v. Fűrjelepcze* (fűr- v. fűrj-kelepcze) ösz. fn. Fűrjmadarak fogására készített kelepcze.” (CzF. II, 989.)

A fűrjekre sólyommal is vadásztak: „*Fűrészsólyom* (fűrész-sólyom) ösz. fn. Fűrvadászatra idomított sólyom madár.” (CzF. II, 987.)

Mindezek a vadászásbeli módok azt bizonyítják, hogy a *fűr*, *fűrj* gyakori, fontos és kedves eledele volt a magyar asztalnak.

Bizonyos, hogy nemcsak a főurak vadászták a fűrjet, hanem a madarászok, pákászok is, akik eladták a megfogott finom húsú madarat: 1544: „U ötte m ket *fyret* es ket foglot” (OklSz.).

A 'fűrjfogás' igéje *fűrész* volt. 1546: „Uram ment *füreszny*” (OklSz.). — Azt a területet, ahol a fűrjek csoportosan tartózkodtak, *Füred*-nek hívták. Innen ered a *Füred* hn. 1211-től vannak adataink a *Füred* névre: *Balatonfüred* nevének utótagjában is a *fűrj* szó régiebb *fűr* alakja van, -d képzővel (KISS LAJOS, FNESz. 82).

CzF. feljegyezte a *fűrkészéb*-et is (II, 989): „Apró fajú vadászeb, mely a lappangó vadakat ugatása által felriasztja.” Kónyitól fel van jegyezve 1779-ből (Ártatlan mulatság. Előbesz.: NySz., id. TESz.) a következő beszédes adat: „Talántsak nem leszsz valaki oly vakmerő irigy, hogy magát e dibdáságban is hiba *fűrkészéssel* fáraszsza, máskép szabad akaratjában áll.”

Nyilvánvaló, hogy a hiba „*fűrkezés*”-ének előzménye a lappangó *fűr*, *fűrj* vadászó keresgélése volt. Előbb a *füret*, *fűrjet* *fűrésztek*, *fűrjészték* a *fűrkészebek*, majd a többi madarat és egyéb vadat is. CzF. II, 989: „A vadászeb *fel-fűrkész* i az elbujt vadakat . . . Átv. valamit nagy gonddal, figyelemmel vizsgál. A régi irományokban valamit *fűrkészni*.”

Az itt előadott fejtegetés helyességét Ecsedi Báthory István Meditációinak a következő mondataival igazoljuk és zárjuk a XVI. század végéről, a XVII. század elejéről: „. . . Auagi tanachia uagie te uakmerő az Hatalmas Istennek ? hagi illienn merezenn mered az ö utait rend es modneküll *fűriezned* uadaznod mint az fűriet az uisla, es az niulat az ebek uadazza k.” (I. m. 198, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára kiadása.)

NYÍRI ANTAL

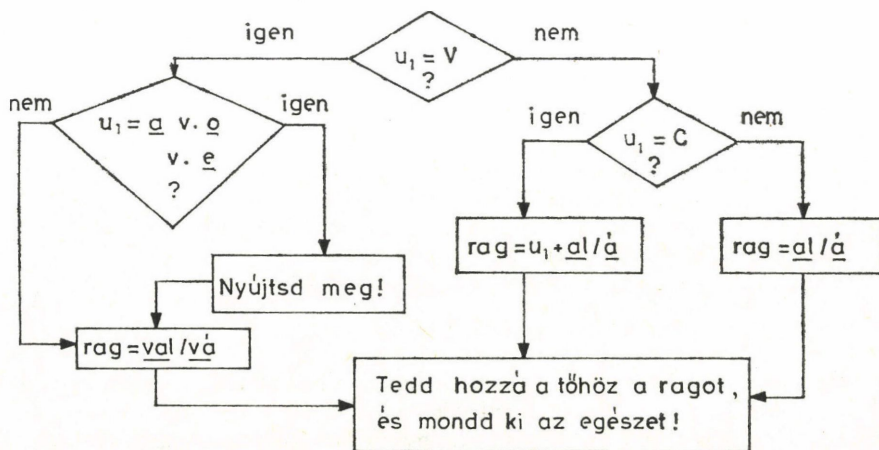
Egy grammatikai jelenség algoritmikus leírása

(Az instrumentális és a factivus képzése)

1. Valamely folyamat algoritmikus leírásához tisztán elvi szempontból is szoktunk nyúlni: az algoritmus felépítése során célszerűen számba tudjuk venni, mi van meg s mi hiányzik a teljességhez; ellenőrizni tudjuk, vajon jó volt-e a gondolatmenetünk. Kézenfekvőek a gyakorlati alkalmazások is: a nyelvoktatásé, ahol a tanár legtöbbször magának sem mondva ki, valamely — főleg idegen nyelvi — jelenséget igyekszik algoritmikusan megfogalmazni és ennek alapján azt tanítványával elsajátíttatni; a gépi gyakorlaté: jobb eszközünk nem lévén, egyelőre a gép számára is pontosan leírt algoritmus formájában kell megadni a feladatot. Esetünkben ez a főnevek instrumentális, illetőleg factivusi alakjának képzése. Vagyis „bemegegy” a gépbe például egy ilyen jelsor: ASZTAL + instrumentális, és eredményül „kijön”: *asztallal*; APA + factivus = *apává*, és így tovább. E konkrét feladat megoldása kapcsán utalni fogunk egyes általános kérdésekre is, melyek felmerülnek nyelvi folyamatok algoritmikus leírásakor.

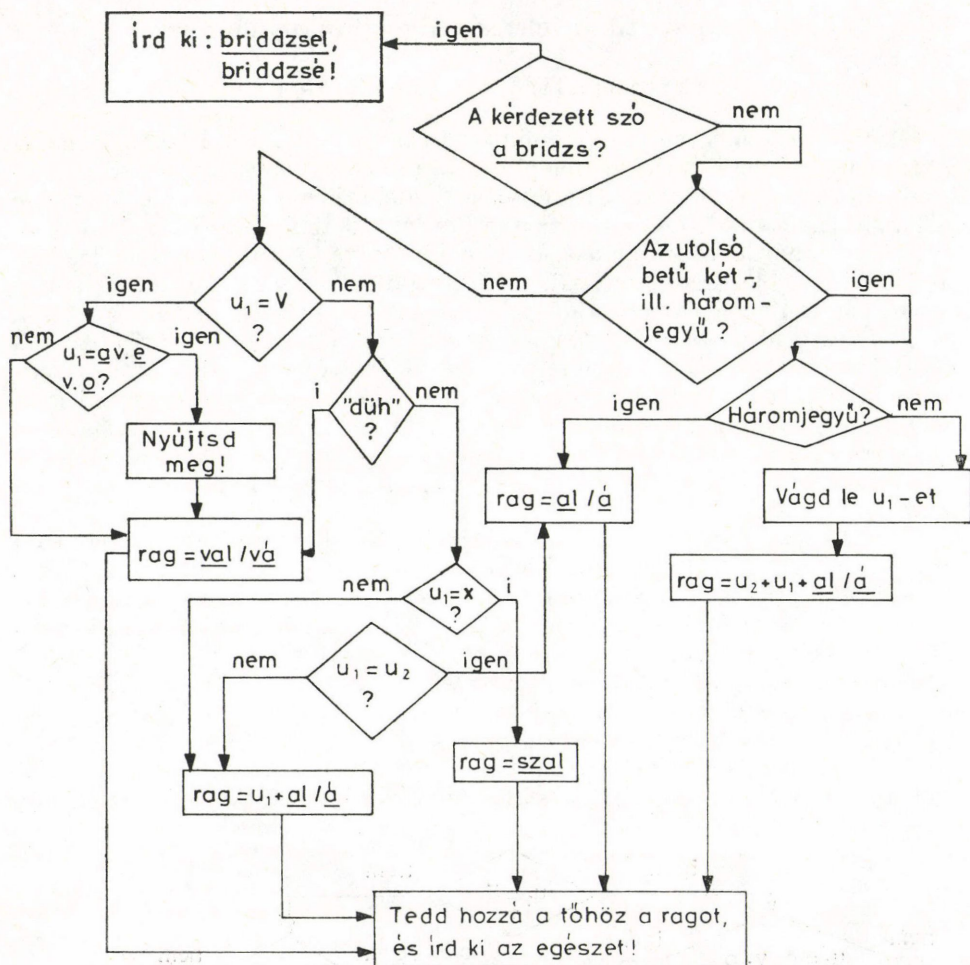
2. Az egyik ilyen általánosabb kérdést illusztrálja mindjárt az, hogy nem egy, hanem két blokkdiagramot kellett közölnünk e folyamat ábrázolására (l. 1. és 2. ábra). Ez a sajátosság fennáll minden olyan nyelv számára, amelynek van hagyományos írásbelisége: érdemes külön leírnunk, hogyan alakul a hangzó alak, legalábbis a fonémák szintjéig, és hogyan az írott, a megfelelő helyesírás szabályai szerint; avagy a fonémaszintű leírás után egy másik algoritmussal megadni az átmenetet a grafémákhoz.

A különbség a magyar alaktan egyéb jelenségeinek leírásakor éppen úgy, mint más nyelvek tényeinek számbavételekor olyan szokott lenni, mint itt a két ábra között: a fonémák egyszerű, világosan áttekinthető, kivételt nem

Rövidítések: u_1 = a tö utolsó fonémája, C = rövid mássalhangzó-fonéma,
 al és \acute{a} = a $-val/-vel$, ill. a $-vá/-vé$ rag(két) utolsó fonémája,
 V = magánhangzó-fonéma

1. ábra

Rövidítések: u_1 = a fő utolsó betűjegye (egyjegyű betűnél: betűje),
 u_2 = a fő utolsó előtti (betű) jegye, V = magánhangzót
 jelölő betű; "düh" = a juh, oláh; céh, cseh, düh, méh¹, méh²,
 pléh, rüh lexémák valamelyike;
 a ragok a, á jele magas illeszkedéskor e, é

2. ábra

vagy alig felmutató képet nyújtanak; a betűk viszont elég kusztát, legalábbis jóval bonyolultabbat. A fonéma szintű egyszerűség elég természetes, annak okaira most ne is térjünk ki. A következmény érdekes: nyelvjárásainkban épp a köznyelvi *-val/-vel* alakulása az egyik legegyszerűbb (vö. IMRE, MMNyjR. 314 kk.), pedig talán az egyik legbonyolultabbat vártuk volna. Nem mellékes, miért vártunk itt bonyolult képet: még anyanyelvünkben is legtöbbünk számára épp nem a fonematikus, hanem az írott alak, annak iskolai oktatása, az azzal kapcsolatos hibák stb. a legelőbbek — *tollal* és nem **tollal*; *lánygal*, *rosszá* stb.

Világos, hogy ez utóbbi bonyolultságoknak kevés köze van a nyelv rendszeréhez mint nyelvi rendszerhez; az is világos, hogy a nyelvjárások úgyszólván mindig csak hangzó világa erről mit sem sejtethet.

Még néhány szót egy a betűk szintjén kreált önkényes kivételről. Ez a *bridzsel/bridzszé*. Azért önkényes, mert éppenséggel az algoritmus alapmenetébe is bekapcsolhattuk volna: a háromjegyű *dzs* kettőzéséből jön létre szabályosan a négyjegyű *ddzs*, mely egyelőre csak éppen ebben az egyetlen szóalakpárban fordul elő.

3. Egyébként maguk a kivételek, immár a *bridzs*-tól függetlenül, megérdemelnek egy kitérést. Valószínűleg minden élő rendszernek szükségzerű velejárói: a múlt emlékei, a jövő csírái, a szervezetbe bekerült szemét (ilyen a *bridzs* ?) stb. Meglétük azonban nem mond ellent az algoritmikus leírásnak: látjuk s egy másik jelenségcsoport kapcsán még látni is fogjuk, hogyan kezeljük őket ebben a rendszerben. Létrehozunk belőlük egy egy vagy több elemből álló listát, az algoritmus általános menetének megindulása előtt kilépünk erre a listára, s ha a kérdéses elem rajta van, a megoldást onnan vesszük. A főnévragozás során így kell eljárunk a *brandy* lexémával, mely — az ÉrtSz. korlátai között — az egyetlen *y b e t ű r e* végződő szavunk (amikor az *y* egy többjegyű betű tagja, az a tipikus eset). Vagy az *empire*, *guillotine* elemekkel. A *bridzs*-tól eltérően, mely az instr-fact részalgoritmus élén áll, az *empire* és a *guillotine* könnyen belátható okokból az egész ragozó algoritmus élén: ők minden esetben egészen külön eljárást igényelnek.

A *brandy* és az *empire* ezenkívül az illeszkedési osztály megállapításakor is kikerül egy külön listára — de ott bőven vannak más okokból odakerült elemek is, a *hid*-tól és a *cél*-tól a *sztreptomycin*-ig.

4. Más elbánásban részesítenénk az olyan eseteket, amikor valamely nyelvjárás rendszerét mint rendszert kívánjuk leírni, s abban egyes, a köznyelvben háromalakú ragok két- vagy egyalakúak. (Vö. IMRE i. m. és h.)

Az egyalakú *-ho* ragot odavezetnénk (ott dolgoztatnánk fel), ahol a köznyelv egyalakú, de ez előtt hosszú magánhangzót megkövetelő végződéseinek van. Az *asztaho*, *tűszho* ott képződnék, ahol eddig csak az *almá i g*, *epé é r t* képződött: már „túl” a formatívus ugyancsak egyalakú, de maga előtt a magánhangzó nyújtását meg nem követelő végződésén (*apa k é n t*, itt a temporális is nyilván *apakor* lenne és nem **apakor*), de még „innen” az összes többi, illeszkedő rag előtt. A „túl” és az „innen” taktikánkat mutatja: előbb feldolgoztatjuk a *-ként*-et és a *-kor*-t, ahol a tőről még semmit sem kell tudnunk; ezt követően megnyújtjuk — ahol kell — a tő végét, és jönnek az *almáig*, *epéért*, ugyanígy *almáho*, *epého* alakok; majd az összes többi illeszkedők. (Az *a—á*-féle változásokat tehát tulajdonképpen nem kellett volna itt feltüntetnünk, ahogy tettük az 1. és a 2. ábrán: ez a változás már korábban, egy magasabb szinten végbemegegy. Nálunk csak azért szerepel, hogy valahol lássuk a *-val*, *-vá* változatot is. A szóvégi magánhangzó felvételekor viszont már bajos lett volna az *a—á* változás megkerülése.)

A kétalakú *-hó/-hő* bekerülne a többi kétalakúhoz: *-ra/-re*, *-tól/-től* stb. Itt az utasítássor egyszerű: az általunk — önkényesen — mely változatban megadott ragot magas illeszkedés esetén változtatod meg úgy, hogy ha *a* volt, az legyen *e*, ha *ó* volt, az legyen *ő*; mely illeszkedés esetén hagyd változatlanul! E helyen egy cseppet bővítenünk kell még a *-ho/-hő* felvételekor: a fenti mely—

magas megfeleltetésbe be kell venni az *o—ö* párt is. (Az *-on/-en/-ön* ugyanis, ahol megvan az *o—ö* pár, nem itt, hanem a négyalakúak között szerepel — az egyetlen négyalakú: magánhangzó után *-n*. Ha az alább tárgyalandó néma *h* végűeket is idecsatoltuk volna, rossz eredményeket kapnánk: **juhn*, **rühn*; a *brandy* viszont itt: *brandyn*.)

5. E folyamat teljes leírásához a HSzab. különféle részeit kellett figyelembe vennünk, a 7., a 42., a 83., a 94., a 216. és a 75. pontot (természetesen a 11. kiadás szerint). A 75. pont az írásban *h* végűek alakjaival foglalkozik: a szabályban kimondva csak a toldalékosakkal ugyan, de példái között ilyenek is vannak: *Csehszlovákia*, *méhkas*, *juhturó*. Épp az általunk itt tárgyalt két esetvégződésre elvileg dodonai választ kapunk e forrásban: „Akárhogy ejtsük is azonban a *h* végű névszókat, a *h* betűt írásban mindig feltüntetjük” (uo. 33). Hiszen esetünkben éppen arról van szó: egyáltalán nem mindegy, hogyan ejtjük a névszókat (miért csak a névszókat?), ejtésüktől függően írunk *sahval*-t vagy (inkább) *sahhal*-t, *méhvel*-t vagy (ritkábban) *méhhel*-t. A mellékelt táblázatban összefoglaltam a fontosabb források vallomását (az ÉKsz. is fontos, anyagát ELEKFI LÁSZLÓ kéziratos munkája tartalmazza).

Ez az az eset tehát, amikor a feldolgozás teljessége kedvéért speciálisan össze kell gyűjtenünk valamely anyagrészt. Az sem mond ellent az algoritmus fogalmának, hogy valamire két párhuzamos eredményt is kapjunk: csakhogy akkor biztosan és lehetőleg teljesen látnunk kell, hogy hol vannak ezek a párhuzamos eredmények, egészen egyenjogúak-e stb. Ezen alakok generálása során technikailag valahogy úgy járhatunk el, ahogy azt a táblázatban tettük: közöljük a második alakot is, de zárójelben; ha stílusminősítés volt valamelyik alakváltozat mellett, azt csak olyan minősítésű szövegben generáljuk stb. A *bridzs*-től eltérően, mely hangtanilag egészen szabályos (írása is az, csak nagyon ritka), az írásban a *h* végűeket fonológiai is külön kell kezelni. Valószínűleg azt kell mondani róluk, hogy a *h* fonéma prekonsonantális helyzetben mindig (?), szóvégiben olykor nulla-hangban realizálódik. Az „olykor”-nak kevésbé tudunk etimológiai vagy nyelvtörténeti okot adni: van itt bajor-osztrák, szláv, ismeretlen, bizonytalan eredetű, ősi örökség a finnugor korból és így tovább; az abszolút első előfordulás is lehet 1138-tól (*méh*¹) 1519-ig (*rüh*). A legfiatalabbnál mintha nem lépne már föl ez a különös jelenség (különös ti., hogy egy fonéma teljesen eltűnjön: az *ajatollah*, *M ÉH* következetesen megtartja szóvégi hangját).

Az algoritmusfaragó nyelvész csak a biztonság kedvéért szokta a nyelvtörténeti, etimológiai adatokat megnézni, hátha ott is talál valami hasznosat a maga számára. Valami hasznos: hogyan lehetne ezt elegánsan, szépen, röviden szabályba foglalni. Jól látható, hogy ez az elegancia stb. függ attól is, hova illesztjük be a szabálycsoportunkat. Önmagában ez kb. úgy lenne szép, hogy „elvesztik a *h*-t a *juh*, *oláh* és az *éh*, *keh*, *M ÉH* kivételével a magasak” (l. a táblázatot), a mi algoritmusunkban pedig, ahogy azt a 2. ábrán tettük. Megjegyzendő, a táblázatban nem tüntettük fel a posztkonsonantális *h*-t (*bolyh*, *enyh*), az ugyanis vitán felül állóan mindig megmarad.

6. Fentebb a címben kijelöltnek megfelelően csak egy alaktani kérdést tárgyaltunk. Ebből közvetlenül látszik, hogyan lehet egyéb alaktani kérdéseket hasonló keretben feldolgozni. De nem csupán az alaktan jöhet szóba az algoritmikus feldolgozás során. A *brandy* kapcsán érintőlegesen utaltunk a betűk szintjén fellépő algoritmusokra. Az *y* betű olvasásakor előbb kimegyünk egy

Az instrumentalis (és factivus¹) alakulása egyes források szerint (v = „v”-vel, h = „h”-val)

	ÉrtSz.		HSzab. 11.		NyKk.	
	v	h	v	h	v	b
M é l y e k						
<i>ajatollah</i>				+		
<i>Allah</i>				+		
<i>doh</i>		?		+		+
<i>fellah</i>				+		
<i>juh</i>	?		+		+	
<i>moh</i>	?	?		+	+	+
<i>oláh</i>	?	?			+	
<i>padisah</i>				+		
<i>potroh</i>		?		+		+
<i>sah</i>	?	?		+	(+)	+
<i>Zilah</i>				+		
M a g a - s a k						
<i>céh</i>	?		+		+	
<i>cseh</i>	?		+		—	—
<i>düh</i>	+	(+)	+	(+)	+	
<i>éh</i>		?		+	—	—
<i>keh</i>	?	?		+	+	+
<i>méh</i> ¹⁻²	+		+		+	(+)
<i>MÉH</i>			(+)	+		+
<i>pléh</i>	+		+		+	
<i>rüh</i>	?		+		+	

J e l m a g y a r á z a t: nincs jel = a szó nem szerepel a forrásban; — = a szó szerepel, de ezt az alakot nem lehet kikövetkeztetni; ? = szerepel, de csak kikövetkeztetni lehet; + = ez van; (+) ritkábbnak, kevésbé használatosnak stb. minősítve.

listára: vajon nem a *brandy* (*rally* stb.)-e az illető szó; ha igen, akkor . . . , és megadjuk, mi a konkrét teendő (nem mindig *i* hangot kell ilyenkor olvasnunk: a korábbi *nylon* esetében kb. *ej*-t kellett stb.); ha nem, akkor . . . , és beindul az alapalgoritmus. Elvileg ugyanígy járunk el, ha valamely mondattani kérdést kell feldolgoznunk. Mindez azonban már más tanulmány(ok) tárgya.

PAPP FERENC

¹ Ezt nem minden forrás említi explicite, de egyik sem állítja, hogy valahol-valamikor is eltérne az instr.-tól.

A magyar nyelvbeli egyeztetés főbb sajátosságai*

I. Az egyeztetés a mondat, illetőleg a szöveg szerveződésének egyik legfontosabb grammatikai eszköze, amely az irányító tag és az egyeztetett tag koreferenciáján alapul, s szerepe — különösen a szöveggrammatika síkján — az anaforához hasonló. Sajátos vonása — az anaforától eltérően (de az anaforikus névmás számbeli egyeztetését szintén magába foglalva) — az azonos vagy hasonló alakú, úgynevezett ismétlődő morfémákkal való megjelöltsége mindkét tagon, ami markánsan a redundancia körébe vágó nyelvi jelenség.

Az egyeztetett tag morfológiai jelöltsége főleg akkor kötelező vagy ajánlatos, ha a redundanciának kommunikációbeli haszna, értéke van, vagyis ha az irányító és az egyeztetett tag — nyelvünk sajátos szórendi viszonyainak következtében — távol kerül(het) egymástól. Ez figyelhető meg például az alany és az állítmány, az értelmezett és az értelmező egyeztetésében, továbbá mindazokban az esetekben, amikor az egyeztetés kilép a szoros szintagmatikus viszonyból (például a szintagmán kívüli birtokviszonyban, állapothatározós viszonyban), de különösen akkor, ha az egyeztetés túlnyúlik a tagmondat, illetőleg a mondat határán, vagyis ha az egyeztetett tag új (tag)mondatba kerül (például az ilyen helyzetű állítmány, anaforikus névmás, birtokos személyjeles vagy főnévi igenévi személyragos egyeztetett tag esetén). — A szoros szintagmatikus viszonyon belül azonban az egyeztetés részleges is lehet (pl. az egyenes szórendű birtokos jelzős szintagmában: „a fiúk *könyve*”, ill.: „az *ő* könyvük”), sőt el is maradhat, így a minőség- és mennyiségjelzős szintagmában (*jó embert*, de: **jót embert*; *két ember*, de: **két emberek*; ez utóbbiban az értelmi egyeztetés az, ami nem következik be, l. később).

II. Nyelvünkben az egyeztetésnek négy fő kategóriájával számolhatunk. Ide soroljuk — a magyar grammatikai hagyománnyal is egyetértésben — a személybeli, a számbeli és az esetbeli egyeztetést, továbbá — főleg a nemzetközi nyelvészeti szakirodalom újabb eredményeinek tekintetbevételével — a határozottságbeli egyeztetést, amit nyelvünkben a tárgyas igeragozás tesz lehetővé.

Vannak nyelvünkben olyan alárendelő (alanyos, tárgyas és birtokos jelzős) szószerkezetek, amelyeknek kettős jelöltsége részben az egyeztetésnek, részben a viszonyításnak (a szerkezettagok közötti szintaktikai viszony jelölésének) a körébe vág. Így az alanyos és a birtokos jelzős szintagmában a szám- és személybeli egyeztetést az alárendelt tag irányítja, s jelölése a főlérendelt tagon megy végbe: „a tanár *említette* példa”; „a fiú(nak a) *könyve*”. Ezzel szemben a viszonyítást természetesen a főlérendelt tag irányítja, s jelölése az alárendelt tagon történik „a tanár[*ø*] *említette* példa”; „a *fiú*[*ø*] *könyve*”, ill. „a *fiúnak* a könyve”. A tárgyas szintagmán belül ugyanígy áll a dolog: a határozottságbeli egyeztetést az alárendelt tag irányítja, s jelölése a főlérendelt tagon megy végbe, igei személyraggal: „*látja* az erdőt”; de: „*lát* egy erdőt”. A viszonyításban itt is a főlérendelt tag játssza a vezérszerepet, s a jelölés az alárendelt tagon történik: „*látja* az *erdőt*”; „*lát* egy *erdőt*”. Tehát a szám- és személybeli, valamint a határozottságbeli egyeztetés ellenkező irányú, mint a viszonyítás. Az esetbeli egyeztetés ellenben azonos irányú a

* „Az egyeztetés a magyar nyelvben” című akadémiai doktori értekezésnek (Kézirat. Bp., 1986.) összegező fejezete, kisebb rövidítésekkel.

viszonyítással, mindkettőnek jelölése a fölérendelt tagtól függ, és az alárendelt tagon megy végbe: „*ezt az embert*”, „*csizmát, pirosat*”.

Van olyan felfogás, amely a mellérendelő szerkezeteket is az esetbeli egyeztetés körébe vonja. Ám ezekben a viszonyítás a közös fölérendelt tagtól függ, a szerkezettagok alaki összecsengését pedig nem az egyiknek a másikkal való (esetbeli) egyeztetése, hanem a fölérendelt taghoz való azonos viszonyuk hozza létre (KÁROLY, NytudÉrt. 16. sz. 20), ami ráadásul nem követeli meg az esetbeli egyeztetéssel együtt járó számbeli összhangot (pl. „*vett könyvet és füzeteket*” ← „*vett könyvet*” és „*vett füzeteket*”).

Mindezek alapján az értelmezős szerkezeteket világosan elkülöníthetjük a mellérendelő szerkezetektől, annak ellenére, hogy néhányan ide sorolják őket. Az értelmezős szerkezetekben ugyanis valóban egyeztetés megy végbe: az értelmező megegyezik az értelmezettel, mégpedig nemcsak esetben, hanem számban is: *csizmát, pirosat*; *csizmákat, pirosakat*. Levezetésük is eltér a mellérendelt szintagmákétól. Míg ezek közös fölérendelt tagú szerkezetekből vezethetők le, addig az értelmezős szerkezet a predikatív szintagmából eredeztethető, illetőleg transzformálható. Ráadásul az értelmezős szerkezet tagjai törvényszerűen koreferensek, míg a mellérendelő szerkezetéi csak kivételesen ilyenek.

III. Az egyeztetés fő kategóriáit keresztező kongruencia-fajtáknak tekintetjük az alaki, az értelmi és a közelségi egyeztetést. Az értelmi egyeztetés tulajdonképpen (elsősorban az irányító tag jelentése okozta) alaki inkongruencia. De nem minden inkongruencia tekinthető értelmi egyeztetésnek; pl. *az ő házuk*, ill. *az emberek háza*, továbbá *hűtlen lettek a szavak*, valamint az *őket jónak tartom* típusú inkongruens szerkezetek nem tartoznak az értelmi egyeztetés körébe, s csak érintőlegesen vonhatók e körhöz a *fáj a lábaim*-féle inkongruens formák is. Az utóbbi három esetben (*őket jónak tartom*, *hűtlen lettek a szavak*, *fáj a lábaim*) ősi inkongruens szerkezetek őrződtek meg, s csak később váltak — köznyelvi szinten — kongruenssé. Az *őket jónak tartom* típusú formák esetében a kongruenssé válás folyamata napjainkra sem fejeződött be köznyelvünkben; a *hűtlen lettek a szavak*, illetőleg a *fáj a lábaim* fajtájú inkongruens szerkezetek pedig lesozultak a nyelvjáráások szintjére, bár az utóbbiak kezdenek visszaszivárogni, elsősorban a regionális köznyelvbe.

1. Az alaki egyeztetésnek és a valódi értelmi egyeztetésnek az eltérése, az ebből fakadó kettősségnek az érvényesülése a számbeliség területén a leggyakoribb (pl. *a fiú és a lány vizsgázik* vagy *vizsgáznak*), s szakirodalmunk is főleg ebben a vonatkozásban ismeri. Az értekezés azonban kiterjeszti az értelmi egyeztetés fogalmát a személybeli és a határozottságbeli egyeztetésre is, az alaki és az értelmi egyeztetésnek hasonló kettősségeit mutatva ki, mint a számbeli kongruenciában; így a személybeli egyeztetés területén pl. „*te vagy az, aki segíthet az övéinek*”, ill. „*te vagy az, aki segíthetsz a tiednek*”; a határozottságbeli egyeztetés területén pl. „*elvitte három könyvemet*”, ill. „*elvitt három könyvemet*”. — Az olyan nyelvekben, amelyek ismerik a nyelvtani nemet, természetesen nembeli értelmi egyeztetés is előfordulhat.

2. A közelségi egyeztetés — amelyet a magyar szakirodalom eddig nem tartott számon (illetőleg az alaki egyeztetés körébe sorolt) — akkor léphet fel, ha legalább két — eltérő egyeztetéssel járó — irányító tag szerepel a

szerkezetben. Ebben a kongruenciafajtában az egyeztetett tag a közvetlenül előtte álló irányító taghoz igazodik. Napjaink nyelvhasználatában erősödő tendenciával érvényesül (nemegyszer az értelmi egyeztetés rovására) a számbeliség tekintetében (*a fiúk és a lány vizsgázik*), de megmutatkozik a személybeliség területén (*mi is, ti is sokat dolgoztatok*), sőt a határozottságbeli kongruenciában is (*a műszaki dolgozókat és egy ügyintézőt megjutalmaztak*). Szinte kizárólagos a használata akkor, ha az irányító tagok nem egyszerű kapcsolatos viszonyban állnak egymással (*nemcsak én, hanem ő is sokat dolgozik*), s szabálya egyáltalán nem sérthető meg abban az esetben, amikor az egyeztetett tag az irányító tagok közé ékelődik (*a fiú vizsgázik és a lányok; őt szeretem, nem téged*).

IV. A dolgozat fontos témaként kezeli az értelmi egyeztetésnek (főleg a számbelinek) a szöveg szervezésében betöltött — s eddig kellő figyelemre nem méltatott — szövegrammatikai szerepét, és ennek mintegy kontrasztjaként — előzetesen, szembeállítás végett — tüzetesen megvizsgálja, milyen mértékben érvényesülhet az értelmikongruencia a mondategységben belül, elsősorban az alany és az állítmány egyeztetésében.

Maga az értelmi egyeztetés kétféle formát ölthet: 1. többes számú irányító tag — egyes számú egyeztetett tag; 2. egyes számú irányító tag — többes számú egyeztetett tag.

1. Az olyan értelmi egyeztetésnek, amelyben az irányító tag többes számú, az egyeztetett tag pedig egyes számú, kétféle indítóoka lehet: vagy az irányító tag jelentése, vagy pedig az egyeztetett tagé.

Többes számú irányító tag akkor válthat ki értelmi (egyes számú) egyeztetést, ha ez egyetlen egyedet jelentő, plurale tantum alakú tulajdonnév (pl. *Egyesült Államok*). Az ilyen típusú egyeztetés mind erőteljesebben érvényesül (pl. „Az Egyesült Államok megválasztotta új elnökét”), s mai nyelvünkben egyeztetésbeli ingadozás jobbra csak olyankor következik be, ha az irányító tagban a tulajdonnévi jelentés még nem nyomta el teljes egészében a köznévit (pl. *Klinikák*, egy metróállomás neve), vagy ha a köznévi jelentés kezd eltolódni a tulajdonnévi felé (pl. *szegedi ünnepi játékok*).

A többes számú irányító tag mellett az egyeztetett tag akkor is egyes számban maradhat, ha ez utóbbi gyűjtőnév, elvont főnév, anyagnév, mennyiségjelzős főnév, mennyiségnév, halmozott főnév. Az értelmi egyeztetésnek ezt a fajtáját — mint említettük — az egyeztetett tag jelentése hozza létre. Az alany és az állítmány egyeztetésében ilyenkor a névszói-igei állítmány igei része többesbe is kerülhet (pl. „A régi magyarok harcias nép voltak”).

2. Az egyes számú irányító tag akkor járhat együtt értelmi egyeztetéssel, ha az alábbi — a fordított irányú egyeztetéssel kapcsolatban nagyrészt már említett — kategóriákba tartozik: gyűjtőnév (*nép*), mennyiségjelzős főnév (*két ember*), mennyiségnév (*mindenki*), halmozott egyes számú főnév (*a fiú és a lány*). Ide vonható még a társhatározóval (ill. reciprok viszonyt kifejező határozóval) bővített főnév (*a fiú a lánnyal*) vagy a jó és a rossz fiú típusú halmozott jelzőjű főnév. (Ez utóbbiak a halmozott főnevek transzformjainak tekinthetők: *a fiú a lánnyal* ← *a fiú és a lány*; *a jó és a rossz fiú* ← *a jó fiú és a rossz fiú*.)

A) Efféle irányító tagok esetén (a halmozott egyes számú főneveket és

a társhatározóval stb. bővített főneveket leszámítva) az alany és az állítmány egyeztetésében három változat léphet fel: 1. Egyes számú alany — egyes számú állítmány: Ss Ps. — 2. Egyes számú alany — többes számú állítmány: Ss Pp. — 3. Többes számú alany — többes számú állítmány: Sp Pp.

Az 1. változat (Ss Ps) tisztán alaki egyeztetéses, valamennyi közül a legkevésbé redundáns (a többes szám egyszer sincs megjelölve). Nem csoda, hogy a mai köznyelvben ez vált a domináns egyeztetési formává (*a nép beszél, két ember jön, a többi is örül, az első és a második helyezett jutalmat kapott*).

A 2. változat (Ss Pp) értelmi egyeztetéses s — a többes szám egyszeres megjelölésével — redundánsabb az elsőnél. Ez a változat a mai köznyelvből — csekély kivétellel — már kiszorult, irodalmi nyelvünkben is csak archaikus, illetőleg népies elemként funkcionál, tudniillik a régi nyelvben és a mai nyelvjáráásokban egyaránt előfordul (*a nép beszél, két ember jönnek, a többi is örülnek*). Csupán a halmazott jelzőjű irányító tag esetében bukkan fel köznyelvi szinten, bár ott is némileg kétes a grammatikalitása: ^(*)*az első és a második helyezett jutalmat kaptak*.

A 3. változat (Sp Pp) — amely ismét csak alaki egyeztetéses, és a többes szám kétszeres megjelölésével a legredundánsabbnak bizonyul — tarka képet mutat. Gyűjtőnévi irányító tag esetén főleg nyelvjárási szinten fordul elő, ahol nem ritka a gyűjtőnév többesbe kerülése (*a népek beszél*). — Mennyiségjelzős főnévi irányító tag mellett elsősorban régi nyelvi és nyelvjárási jelenség (*két emberek jönnek*), de az összes és a többi jelzővel mai köznyelvünkben sem szabálytalan, noha kiszorulófélben van (*a többi emberek eljöttek*). Ez az alváltozat egyébként csak az alany és az állítmány viszonyában tekinthető alaki egyeztetésesnek, tudniillik a mennyiségjelzős szerkezeten belül értelmi egyeztetés áll be, régi nyelvünkben főleg latin hatásra. — A mennyiségnévi irányító tag elsősorban szintén latin hatásra vált többes számúvá (*sokak*), de nem latinizmusként is előfordulhat a többes számú forma (*a többiek*), így a mai köznyelvben sem szokatlan az Sp Pp típus (*a többiek is eljöttek*), még akkor sem, ha eredetileg latinizmus volt is (*ezrek és ezrek szurkolnak a lelátókon*). — A halmazott jelzőjű főnév többes számát — a mennyiségjelzős főnévhez hasonlóan — szintén a jelzős szerkezeten belüli értelmi egyeztetés hozhatja létre, s ez a köznyelvben egyáltalán nem ritka jelenség, sőt a kommunikáció világossága érdekében nemegyszer ajánlatos is. Az alany és az állítmány között persze itt is az alaki egyeztetés érvényesül (*Tóth és Horváth mérnökök is ott voltak*).

Megjegyzendő még, hogy a felsorolt irányító tagok mellett a köznyelvben egyébként eléggé ritka (rég nyelvi, népnyelvi stb.) 2. változatú (Ss Pp típusú) egyeztetés a norma sérelme nélkül is előfordulhat akkor, ha az alanyt az állítmánytól többes számú értelmező, vagy olyan mellékmondat választja el, amelyben a többes számú vonatkozó névmás az alany szerepét tölti be; pl. *„A két fiú, a barátaim, szintén eljöttek”*; ill. *„A két fiú, akik a barátaim közé tartoznak, szintén eljöttek”*.

B) A társhatározóval (ill. reciprok vonzattal) bővült egyes számú főnév mellett a köznyelvben explicit 1. vagy 2. személyű alany esetén csak az 1. változat (Ss Ps) fordul elő: *„Én a lánnyal sétálok”*. A 3. személyű explicit alany mellett is ez az egyeztetésfajta van túlnyomó többségben (*„A fiú a lánnyal sétál”*), de beszivároghat a köznyelvbe — újabban esetleg russzicizmusként — az értelmi egyeztetéses Ss Pp változat is, amely a régi nyelvben és a nyelvjáráásokban gyakran előfordul: *„A fiú a lánnyal sétálnak”*. — Implicit alany

esetén a köznyelvben is felbukkan az értelmi egyeztetés, főleg akkor, ha az implicit alany 1. vagy 2. személyű: „*A lánnyal sétálunk* [ti. *én és a lány*]”; de előfordulhat 3. személyű implicit alannal is: „*A lánnyal sétálnak* [ti. *ő és a lány*]”. — A 3. változat (Sp Pp) csak névmásított alany esetén realizálódhat: „*Ők a lánnyal sétálnak* [ti. *ő és a lány*]”. Az implicit, illetőleg névmásított alanyú mondatokban — ha a kontextusból nem derül ki az ellenkezője — az efféle egyeztetés többes számú alanyt is tükrözhet.

C) A halmozott egyes számú alanyok (tulajdonképpen mellérendelő szerkezetek) mellett szintén az alaki egyeztetés 1. változat a szokásosabb (*a fiú és a lány sétál*), de ilyenkor a köznyelvben is szabályos, bár az eddigi vélekedésekhez képest nem túlságosan gyakori az értelmi egyeztetés 2. változat (*a fiú és a lány sétálnak*; ez a változat a vizsgált korpusz adatainak alig 7%-át teszi ki).

Nyelvtani szakirodalmunk eléggé általánosan, kellő empirikus ismeretanyag híján nyilatkozott arról a kérdésről, mi válthatja ki nyelvünkben az értelmi egyeztetést a két vagy több egyes számú alany mellett. Ráadásul — bár nem tudatosan — szinte kizárólag az egyszerű kapcsolatos viszonyban álló egyes számú alanyok egyeztetésbeli hatását tartotta szem előtt. E tekintetben — ha önkéntelenül is — voltaképpen helyes úton járt, hiszen főleg az ilyen szerkezetű alanyok mellett van esély az értelmi egyeztetésre. Alig találunk azonban utalást arra, hogy a nem egyszerű kapcsolatos viszonyú alanyok mellett miképpen alakul az egyeztetés, jöllehet ezt a típust más (pl. a német, az angol és a francia) nyelvek grammatikái világosan elkülönítik.

Abban az esetben, ha az alanyok egyszerű kapcsolatos viszonyban vannak egymással, az értelmi egyeztetésre — megfigyelésünk szerint — különösen a következő tényezők adnak alkalmat: az alanyok tekintetében a személyjelölés (különösen tulajdonnévvel), a halmozott alanyok magasabb száma (kettőnél több alany); — az állítmány vonatkozásában a kölesönosság kifejeződése, továbbá az állítmánynak az alanyhoz képest elfoglalt helyzete, ami más-képp befolyásolhatja az egyeztetést az igei, mint a névszói(-igei) állítmány esetében: az igeiek közül az alanyok után állók, a névszói(-igei) állítmányok közül pedig az alanyokat megelőzők kerülhetnek inkább többesbe, s ez utóbbiak sorában főleg a topik szerepűek.

A szakirodalom eddigi megállapításaihoz képest különösen feltűnő, hogy leginkább éppen az alanyok előtt álló, topik szerepű névszói(-igei) állítmány hajlik a többes számú egyeztetésre, kiváltképpen akkor, ha kettőnél több alany van a mondatban, pl. „*Szereplők: Kiss Mari, Németh József és Kertész Péter*” (az efféle mondatokban az átlagosan 7%-nyi értelmi egyeztetéssel szemben az adatoknak 40%-ában találni többes számú állítmányt). Az alanyt alkotó szerkezettagok fokozódó számát (2, 3, 4 stb. alany), valamint a névszói(-igei) állítmánynak a topik szerepére való alkalmasságát s a többes számú egyeztetésre ebből fakadó hajlamosságát szakirodalmunk eddig nem vette figyelembe, s így alakult ki az a tévhit, hogy a névszói(-igei) állítmány, valamint az alanyokat megelőző bármilyen állítmány csak ritkán kerülhet többes számba.

Az alaki egyeztetés malmára hajtja a vizet az alanyt illetően a szerkezettagok hasonló értelműsége (ami eddig szintén alig került szóba), s ennek szélső esete, a — szakirodalmunkban szintén nem tárgyalt, de más nyelvek grammatikáiban számon tartott — appozicionális mellérendelés, amelyben a szerkezettagok koreferensek egymással (vö. *a hű tanítvány és a legjobb barát*). — Az állítmány vonatkozásában az alaki egyeztetésnek kedvez az igei állítmány

előlső pozíciója, s kivétel nélkül egyes számba kerül a két alany közé ékelődő állítmány.

A nem egyszerű kapcsolatos viszonyú alanyok mellett az értelmi egyeztetés teljesen elenyésző (az idevágó adatoknak csupán 2%-ában érvényesül). Még leginkább akkor jelentkezhet, ha az alanyok hozzátoldó kapcsolatos vagy megosztó viszonyúak: „*Pista és Jóska is eljöttek*”; „*Pista is, Jóska is eljöttek*”.

Előmozdíthatja az értelmi egyeztetést a többes számú értelmező, illetőleg vonatkozó mellékmondat: „*Pista és Jóska, a barátaim, szintén eljöttek*”; ill. „*Pista és Jóska, akik barátaim közé tartoznak, szintén eljöttek*”.

A két vagy több (halmozott) egyes számú alany mellett az értelmi egyeztetés viszonylagos ritkasága azért is feltűnő, mert a régi nyelvben (jórészt latinizmusként) eléggé gyakori volt, sőt nyelvjárásaink is kedvelik; nem is beszélve az areális vonatkozásokról, a környező népeknek a többes számú egyeztetést preferáló nyelvről.

V. Az értelmi egyeztetés különös jelentőségre tesz szert a szöveg szerveződésében, a szövegmondatok egymáshoz kapcsolásában, a szövegbeli lineáris kohézió biztosításában.

A szövegtani irodalomban eléggé el van terjedve az a vélemény, hogy nincsenek külön szöveggrammatikai szabályok; amelyeket ilyenek lehetne tekinteni (pl. a névmásítást, a határozott névelő szerepét), azok tulajdonképpen csak a mondatgrammatikai szabályok meghosszabbításai, s működésük már az összetett mondatban, sőt olykor az egyszerű mondatban is kimutatható. Eszerint szöveggrammatikai szabályról csak akkor beszélhetnénk, ha sikerülne olyan grammatikai jelenséget találni, amely másképp viselkedik a mondaton belül, mint a szövegben, a mondatok között.

Nos, úgy véljük, hogy — legalábbis a magyar nyelvre vonatkozóan — sikerült felderítenünk egy ilyen grammatikai jelenséget, mégpedig a számbeli értelmi egyeztetést. Mai köznyelvünkben a mondategységen belüli értelmi egyeztetés — mint már láttuk — sérti a nyelvhasználati normát akkor, ha gyűjtőnévi, mennyiségjelzős főnévi vagy mennyiségnévi irányító tag mellett következik be: *, „*A tömeg énekelnek*”; *, „*Sok vendég érkeztek*”; *, „*Mindenki örültek*”. Hasonlóképpen áll a dolog a társhatározóval (ill. másféle határozóval, tárggyal stb.) bővült főnévi, valamint némely halmozott jelzőjű főnévi irányító tag esetén: (*), „*A fiú a lánnyal a parkban sétálnak*”; (*), „*Az első és a második helyezett jutalmat kaptak*”.

Ha azonban az efféle mondatokat egy olyan újabb mondat követi, amelyben — implicit módon — ugyanaz az irányító tag szerepel, mint az előzményben, akkor az értelmi egyeztetés nem csupán lehetségessé, hanem törvényszerűvé válik: „*A tömeg énekel. Vidáman integetnek*”; „*Sok vendég érkezett. Alig tudtak helyet kapni a szállodában*”; „*Mindenki örült. Hosszasan tapsoltak*”; „*A fiú a lánnyal a parkban sétál. Később leülnek egy padra*”; „*Az első és a második helyezett jutalmat kapott. Külföldi üdülésben részesültek*”.

A halmozott egyes számú főnévi irányító tag mellett — mint láttuk — már a mondategységen belül is fölléphet (noha viszonylag ritkán) az értelmi egyeztetés: „*A fiú és a lány a parkban sétál v. sétálnak*”. Az új mondatban viszont mindenképpen kötelezővé lesz, még akkor is, ha az előzményben nem érvényesült: „*A fiú és a lány a parkban sétál. Később leülnek egy padra*”.

Igaz, az efféle értelmi egyeztetés már az összetett mondat második tagmondatában is bekövetkezhet, csakhogy nem kötelező érvénnyel: „*Mindenki örült, hosszasan tapsolt(ak)*”.

Az értelmi egyeztetést mint szöveggrammatikai jelenséget mindenekelőtt az állítmány, valamint a visszaütáló névmások, továbbá a birtokos személyjeles főnevek és a személyragos főnévi igenevek egyeztetésében ragadhatjuk meg.

1. Eddigi példáink éppen az állítmány értelmi egyeztetését illusztrálták; de a vizsgált korpusz adatai is világosan bizonyítják, hogy a felsorolt irányító tagok mint előzmények után az új mondat állítmánya — csekély kivétellel — többes számba kerül. Ingadozik azonban az efféle állítmány egyeztetése abban az esetben, ha nem új mondatban, hanem csupán egy új tagmondatban helyezkedik el. A mellérendelt tagmondat állítmánya rendszerint jobban hajlik a többes számú egyeztetésre, mint az alárendelt tagmondaté, ami természetes is, hiszen a mellérendelt tagmondatok kapcsolata, viszonya közelebb áll a szövegmondatok viszonyához, mint az alárendelésben szereplő tagmondatoké. Például a mennyiségjelzős főnévi irányító tag után a mellérendelt tagmondatoknak mintegy 56%-ában többesbe kerül az állítmány („*Két fiú* lépett be a szobába, és *üdvözölték* a bent levőket”), az alárendelt tagmondatoknak viszont csupán 40%-ában („*Két fiú* lépett be a szobába, hogy *üdvözöljék* a bent levőket”). Tehát az állítmány értelmi egyeztetésének szöveggrammatikai szabálya gyengébb fokon már az összetett mondaton belül is érezteti hatását; mindamellett a teljes szabályszerűség csupán a szövegszinten, két önálló mondat viszonyában érvényesül. — Az összetett mondaton belül is nagyobb esélye van az értelmi egyeztetésnek akkor, ha az irányító tag az előzményben nem az alany szerepét tölti be („*Megkértem a két fiút*, hogy *jöjjenek* el hozzám”).

Feltűnő viszont, hogy a halmozott egyes számú főnévi előzmény a mellérendelt tagmondatoknak alig egynegyed részében vált ki értelmi egyeztetést (s itt ráadásul ritkábban, mint az alárendelt tagmondatban). E jelenség valószínű oka abban a körülményben rejlik, hogy az ilyen irányító tag már a saját mondategységén belül is indukálhat értelmi egyeztetést (a többi irányító tag mellett ez alig-alig volt lehetséges), s így a számváltás elkerülése végett már az előzménymondatban is szokásos a többes szám használata: „*Pista és Jóska* velünk *jöttek*, de hamarosan *elbúcsúztak* tőlünk”; — de vö. (az előzménymondat egyes számú állítmánya után) számváltással: „*Pista és Jóska* velünk *jött*, de hamarosan *elbúcsúztak* tőlünk”; — számváltás nélkül: „*Pista és Jóska* velünk *jött*, de hamarosan *elbúcsúzott* tőlünk”. Így a mondat szerkesztés gördülékénységét elősegítő két tényező — az egyik oldalon a többes számmal való indítás, a másikon az egyes szám konzerválása — szépen kiegészíti egymást.

2. Az értelmi egyeztetésnek fontos szöveggrammatikai szerepe az anaforikus névmások számbeli egyeztetésében is szépen megmutatkozik.

Az anaforikus személyes és mutató névmás a felsorolt előzményeket követő új (tag)mondatban az esetek túlnyomó többségében, több mint 90%-ában pluralisba kerül: „*A házaspár* a szőlőben kapál. Nem messze *tőlük* gyerekek szaladgálnak”. — Egyes számú névmás leginkább a mellérendelt tagmondatban szerepelhet; vö. (az idézett előzménnyel): „... s nem messze *tőle* gyerekek szaladgálnak”. Ezúttal is legkevésbé az új mondatban

kerülhet egyesbe a névmás (a korpusznak csaknem harmadfél-száz adata közül mindössze négyben).

Figyelemreméltó jelenség, hogy az új (tag)mondatbeli névmás többes számú egyeztetése jóval nagyobb arányú, mint a hasonló helyzetű állítmányé. Különösen feltűnő ez az arányeltolódás a halmozott egyes számú főnévi előzmény után, ahol is a névmás értelmi egyeztetése több mint kétszeresen felülmúlja az állítmányét. Ez a körülmény óvatosságra int: az állítmány egyeztetését és a névmásítást — legalábbis a magyarra nézve — nem tanácsos közvetlen összefüggésbe hozni, s az állítmány egyeztetését névmásítással, majd a névmás törlésével magyarázni.

A vonatkozó névmás — minthogy rendszerint csak alárendelt tagmondat élén fordul elő — kevésbé szöveggrammatikai jellegű kapcsolatra utal, mint az anaforikus személyes és mutató névmás; ennek megfelelően értelmi egyeztetése is ritkább, mint amazoké. Míg az anaforikus személyes és mutató névmás a felsorolt előzmények után az adatoknak mintegy 90%-ában többesbe kerül, addig a vonatkozó névmás hasonló egyeztetése globálisan nem éri el az 50%-ot sem. Legkevésbé az *ami* névmás hajlik a többes számra (alig-alig találni rá példát). Leginkább az *aki* névmás kedveli a pluralist, ami érthető is, hiszen személyekre vonatkozik, s az efféle irányító tagok másutt (pl. az alany és az állítmány kongruenciájában) is kiválthatják az értelmi egyeztetést. Az *aki* névmásnak többes számú egyeztetése a mennyiségjelzős főnév után (*két fiú, akik*) meghaladja az 50, a halmozott egyes számú főnevek után (*a fiú és a lány*) pedig a 60%-ot, míg hasonló esetekben az *amely* névmás értelmi egyeztetése csupán 47, illetőleg 21%-nyi. Az *aki* még a gyűjtőnév után is lehet többes számú, bár igen ritkán.

3. A felsorolt irányító tagok előidézhetik új (tag)mondatbeli *birtokszavak* értelmi egyeztetését is. Az alaki és az értelmi egyeztetésnek ez a megoszlása többnyire a birtokszóval azonos mondategységben lévő állítmány egyeztetésével van összefüggésben: „A munkások nagy része a gyár közelében lakik, így gyalog is *eljuthat a munkahelyére*”; — ill.: „... gyalog is *eljuthatnak a munkahelyükre*”. Ám a birtokszó efféle egyeztetése elszigetelten, önállóan is végbemehet: „A két fiú nevetett, *arca kipirult*”; — ill.: „... *arcuk* kipirult”.

Az új (tag)mondatbeli személyragos főnévi igenév is felmutathat hasonló egyeztetésbeli ingadozást: *mindkettő elszomorodott, hogy el kellett mennie vagy menniük*.

Mindamellet az említett ingadozások az új szövegmondatban alig-alig lépnek fel, ilyenkor a szöveggrammatikai jellegű értelmi egyeztetés dominál.

RÁCZ ENDRE

Újabb lehetőségek, feladatok és módszerek nyelvjáráskutatásunkban

1. Imre Samu hatalmas életművének legnagyobb, leggazdagabb, legjelentősebb tartománya az, amely nyelvjáráskutatásunk különböző kérdéseivel foglalkozik. Mint annyi más esetben, önála is a szülőföld népnyelvéhez való ifjúkori kötődés ébresztette fel a tudományos érdeklődést a dialektológia

íránt. Módszeres kutatóvá Debrecenben, Csúry Bálint iskolájában fejlődött: itt ismerkedett meg a gyűjtés, a feldolgozás, a rendszerezés elméleti és gyakorlati kérdéseivel, és később az itt lerakott alapokon építette tovább tudását, szélesítette látókörét, fejlesztette módszereit a magyar és a nemzetközi dialektológia legfelső szintjeire. E téren kifejtett munkássága szinte kötelez bennünket — közvetlen vagy közvetett tanítványait —, hogy gondolatait állandó figyelemmel kövessük, velük lépést tartani igyekezzünk, az általa megjelölt úton továbblépni próbáljunk. Ilyen indítékok születtek az alábbi néhány gondolatot is.

2. Imre Samunak — ezt mindnyájan tudjuk — meghatározó szerepe volt a Magyar Nyelvjárások Atlaszának létrehozásában. Nemcsak az adatgyűjtések során végzett tetemes munkát, hanem oroszánrésze volt a nagyszerű mű megszerkesztésében is. Magam ma csak megerősíthetem lelkes szavaimat, melyeket az atlasz első részének ismertetésekor leírtam: „A Magyar Nyelvjárások Atlaszának jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni. Nemcsak a magyar nyelvöldrajzi kutatások, hanem az egész magyar dialektológia eddigi legnagyobb szabású alkotásának ígérkezik . . . Bizonyosra vehető, hogy nyomában felvirágozik a nyelvöldrajz és a nyelvjáráskutatás sok, eddig elhanyagolt területe” (MNYj. XVI [1970.], 110). Sajnos, ez utóbbi reményt az idő nem igazolta eléggé. Többé-kevésbé ma is érvényes az a megállapítás, amit fenti ismertetésem bevezetésében a megelőző időkre vonatkoztatva megfogalmaztam: „Nincs atlaszkultúránk: szinte még a meglevő térképezett anyag sem forog közkézben; a szakirodalomban alig idézik őket, s csak igen ritkán használják fel tanulságaikat a dialektológiai vagy egyéb vizsgálatokban” (uo. 104).

Ma talán valamivel jobb a helyzet, de korántsem annyival, mint lehetne, mint a hat nyelvatlaszkötet 1162 térképén felhalmozott, kincset érő adattömeg lehetővé tenné. Ami ezen a téren történt, legnagyobb részben Imre Samunak köszönhető. A hatvanas évek óta alig van a Magyar Nyelvnek olyan kötete, amelyben ne jelent volna meg valamilyen az atlaszhoz kapcsolódó, annak anyagára támaszkodó, abból kiinduló tanulmánya. Ide vonatkozó kutatásainak legnagyobb szabású eredménye az az összegező monográfia (A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971.), amely — BÁRCZI GÉZA szavaival élve — „megrajzolja a nyelvatlaszra támaszkodva nyelvjárásaink rendszerének sokrétű és pontos képét, és mely évtizedeken át alapja és kiindulópontja lesz minden dialektológiai tanulmánynak” (DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU szerk., A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti—módszertani kérdései. Bp., 1975. 14).

Ehhez a műhöz kevés hozzátennivalója lehet a kutatásnak. Annál erősebben hiányzik az atlaszra támaszkodó szóföldrajzi kutatások műfaja, pedig ezekre a lehetőségekre legtöbbször már az egyes kötetek ismertetői is rámutattak a sokféle hasznosítási lehetőség mellett (például az etimológiaiakra l. KISS LAJOS: Nyr. XCIX, 219—24). A szóföldrajzi tanulságok levonására ugyancsak IMRE SAMU adta a legjobb példákat. „Egy fogalomkör nyelvjárási megnevezéseinek típusai” címmel részletes, sokoldalú tanulmányt közölt mintegy 70 természetett növénynek, gyomnövénynek, gyümölcsnek és fafajtának megnevezések szerinti megoszlásáról, feltárva nemcsak élő nyelvi, hanem etimológiai vonatkozásait is (MNY. LXXVII, 1—20). Egy másik, rendkívül érdekes cikkében — „Egy igecsoport néhány szóföldrajzi jellemzője” — a négy leggyakoribb házi emlős, a ló, tehén, disznó és kutya utódszülésének megnevezés-

változatairól rajzol igen tanulságos, térképeken is illusztrált megoszlási képet (MNY. LXXXI, 87–93). Stb.

Mit kellene tennünk, hogy ilyen jellegű, a nyelvatlasz térképeinek néma értékeit megszólaltató tanulmányok az eddigieknél nagyobb számban szülessenek? — Úgy érzem, e feladat felelőssége nem kis részben rajtunk, egyetemi, főiskolai oktatókon is van. Arra kell törekednünk, hogy szemináriumai, tudományos diákköri, szakdolgozati vagy akár bölcsészdoktori értekezések témájául is adjunk tanítványainknak efféle feladatokat. Mert ha nem kapunk is ezekből publikálható színvonalú tanulmányokat, azt elérhetjük, hogy leendő vagy működő pedagógusaink ma szinte tragikus „nyelvjárási süketsége” valamicskét csökkenjen, megtanulják meghallani és tudatosítani tanítványaikban a hangzó beszéd árnyalatait — korántsem csak a nyelvjárásaiakra gondolunk —, amire éppen az ifjúsági nyelv egyre romló hangzását tekintve igen nagy szükség lenne.

Ne tűnjék szerénytelenségnek, ha egy saját példát említek fel erre. A nyelvatlasz második részének ismertetése során szóvá tettem néhány gondolatot a *kese* (*disznó*) térképlapjával (352) kapcsolatban: egyrészt a rendkívül gazdag lexikális változatosságot, másrészt a *jorksiri* lexéma több tucatnyi hangtani változatának főbb típusokra tagolódását (MNYj. XVIII [1972.], 137–8). Ennek nyomán egy tanári komplex továbbképző tanfolyam egyik tagja vállalta, hogy szakdolgozat formájában feldolgozza az atlasznak ezt a lapját, de mivel kevésnek vélte, hozzávette még a *mangalica* térképét is. Az eredmény rendkívül tanulságos lett. A csak a legfontosabb problémákra kiterjedő feldolgozás 40 gépelt lapra rúgott, s mellékletként egy tucatnyi térképlapon szemléltette a legfontosabb lexémák és hangtani főváltozatok területi megoszlását. Egy teljes nyári vakációs időszak is kevésnek bizonyult a térképekről kicédulázott adattár minden szempontú feldolgozásához — ha az egyes lexémák etimológiáját, szótörténeti kérdéseit is ide számítjuk.

Munka közben adódott egy technikai probléma is. Készült az atlaszhoz egy értékes mutató is (BALOGH LAJOS—DEME LÁSZLÓ—IMRE SAMU, Mutató a magyar nyelvjárások atlasza I–VI. kötetéhez. Bp., 1980.). Ez tartalmaz minden a térképlapokon előforduló lexémát, de csak betűrendben. Pedig hasznos lenne, ha a térképlapok sorszáma, illetőleg címszava alá sorolva együtt is felsorolná az adott fogalom minden eltérő lexémáját. Egy-egy címszó alatt számszerűen is jelezni lehetne, hogy az adott lexéma a térképlap hány kutatópontján fordul elő (főváltozatként, kihaló, keletkező, ritka előfordulásként, stb.). Az is nagy segítség lenne a kezdő kutatóknak (vagy talán nem is csak nekik), ha a nem tipikus, kivételes lexémák esetében — mondjuk a 10-nél vagy 5-nél kevesebbszer előfordulóknál — a kutatópont kódjele is szerepelne. Egy ilyen térkép-címszók szerint rendezett, statisztikailag is adatolt lexemátár nagyon megkönnyítené a kutatómunkát. Létrehozása elképzelhető lenne tudományos diákköri munkával is, ha a megfelelő anyagi fedezet rendelkezésre állna, illetőleg a kiadás lehetősége megteremthető lenne.

3. A „regionális köznyelviség” kutatásának, mint a hagyományos nyelvjárások és a normatív köznyelv ötvöződésének főleg nagyobb kulturális központokban, iskolavárosok nyelvében megfigyelhető nyelvváltozatok vizsgálatának kérdéseit IMRE SAMU az elsők közt fejtette ki (MNY. LXIX, 257–60). Nyomában a kérdéskörnek gazdag tárgyalása bontakozott ki (vö.: DEME LÁSZLÓ: uo. 260–6; SZATHMÁRI ISTVÁN: MNY. LXX, 307–15; SZABÓ JÓZSEF:

MNy. LXXII, 100—13; KISS JENŐ: Nyr. XCVII, 217—28; stb.). Sok szó esett róla az 1981-es, szombathelyi dialektológiai szimpozionon (Dialektológiai szimpozion. VEAB Értesítő II. Veszprém, 1982.), illetőleg A Magyar Nyelvészek IV. Nemzetközi Kongresszusán, amelyet szintén Szombathelyen tartottak „A magyar nyelv rétegződése” címmel.

E kérdéskörrel kapcsolatban csak egy-két kisebb megjegyzést szeretnék ismét aláhúzni. Jogosnak és hasznosnak tartok minden olyan közelítési, vizsgálati módot, amely a nyelv rendszeréről, használati módjáról, társadalmi tagolódásáról, fejlődéséről, változásáról valós képet fest. Nem tartom szerencsésnek a *regionális köznyelv* szakkifejezést. Egyrészt mert ezt korábban BENKŐ LORÁND már mint nyelvjárástörténeti fogalmat használta a normatív nemzeti nyelv és a népnyelv közötti, XVII—XVIII. századi átmeneti formáció nevéként (Magyar nyelvjárástörténet. Bp., 1957. 6). Fontosabb ennél az, hogy a *köznyelv* szó norma rangot sugall, amit sem belföldi, sem határainkon kívüli magyar nemzetiségi tömbökre nézve nem lenne szerencsés elfogadni, mert egy leválasztódás lehetőségét implikálja, valahogy úgy, ahogyan sokan ma már az amerikai angolt a brit angolhoz képest más nyelvnek hajlandók fel-fogni. (Vö. erre SEBESTYÉN: Nyr. CV, 323, jegyzet.)

Meggondolandó az is, hogy ha létezik ilyen megragadható nyelvváltozat — nevezhetnénk *regionális nyelv*-nek (TÖRÖK GÁBOR 1959-ben beszélt „táji köznyelv”-ről és XVII—XVIII. századi „táji irodalmi nyelv”-ről (AnyMűv. 294) —, milyen módszerrel tudjuk vizsgálni. Minden bizonnyal ma is áll IMRE SAMU véleménye, amelyet az általa szerkesztett „Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből” című kötet előszavában megfogalmazott: „... eddig még nem alakultak ki nálunk a regionális köznyelvi kutatásoknak akárcsak viszonylag is stabilnak mondható, a gyakorlat által is egyértelműen igazolt eljárásai, módszerei. Sőt maga a köznyelviség fogalma sem kristályosodott ki elég világosan. Ma még az útkeresés, a kísérletezés jellemzi ezeket a kutatásokat...” (NyttudÉrt. 100. sz. 4).

Persze, egy kicsit emlékeztet ez a probléma arra a vitára, amely egykor a nyelvjárások létezésének kérdését elhatárolhatóságuknak kérdésével keverte össze. Ma bármelyikünk tud olyan nyelvjárási jelenséget említeni, amely egy-egy regionális központban még az iskolázottak (?érettségizettek, diplomások ?) nyelvében is előbukkan. Debrecenben magam is gyakran tapasztalom, hogy a helybeliek vagy a környékről beköltözött értelmiségiek nyelvében többkevesebb gyakorisággal előbukkan az *óu*, *öü*, *éj* diftongus (*jóu*, *nőü*, *kéj*ne stb.) vagy a zártszótagi *l*, *r*, *j* magánhangzót megnyújtó hatása (*pújkakakas*, *sült-csírke*, *vájkörte*, *félbörzöl* stb.) vagy a posztalveoláris, kakuminális *t*, *d* (*tudom*, *tutttam* stb.). Ezeket — éppen mivel nem tudatosul nyelvjárási jellegük — nemigen törekszenek elkerülni. Az viszont szinte elképzelhetetlen, hogy egy helyben született és nevelkedett pedagógus az iskolában, tanórán *i*-ző szóalakot használjon a kinevettetés veszélye nélkül, noha a piacon végisétálva tömegesen hallhatja a *szip*, *kik*, *niz*, *piz* és hasonló ejtémódot. Ezt tehát a debreceni regionális nyelv nem fogadta be. Szegeden viszont azt tapasztaltam, hogy az *ö*-zést, amely hasonlóan feltűnő és könnyen tudatosuló nyelvjárási jelenség, az értelmiségiek, pedagógusok gátlás nélkül használják egymás közt és az iskolában is: úgy látszik, ez ott belül került a regionális nyelv keretein.

4. Ha tudomásul vesszük, hogy nyelvünk, főleg beszédünk mai állapotában szinte csak kevert jellegű szövegek születnek, és ráadásul nem is csak

köznyelvi—nyelvjárási keverékek, hanem a legkülönbébb rétegnyelvi beütésekkel is számolnunk kell, méginkább keresnünk kell olyan mérési lehetőségeket, amelyekkel az ilyen rétegződést egzakt módon mérni lehet.

Ezen a téren is IMRE SAMURA hivatkozhatunk, aki nagy monográfiájában külön fejezetet szentelt a köznyelvi és a nyelvjárási fonémamegterhelések statisztikai összemérésének (MMNyR. 234—40). Más módon, német kutatások bemutatásával és továbbfejlesztésével közelít a nyelvjárásiasság „beszédszint-méréséhez” BALOGH LAJOS „Nyelvjáráskutatás és szociolingvisztika” című tanulmányában (MNY. LXXIV, 44—55). A bajor nyelvjárások beszélőinek a köznyelvi kiejtéstől való távolságát FRANZ GFIRTNER a szótagredukció mennyiségi adataiból vezeti le: minél több szótag „nyelődik el”, annál nyelvjárásosabb a beszéd. Helyesnek tartom, hogy BALOGH LAJOS nem veszi át szolgáian a szótagredukció elvét, hanem kiterjeszti a vizsgálatot minden nyelvjárási—köznyelvi fonémamegfelelésre, és az összes eltérésből kíván nyelvjárási beszédszintmérési számadatokat kapni. Azzal is egyetérték, hogy külön kell kezelni a hangtani, alaktani és lexikális szembenállásokat, hiszen ezek értéke bizonyára nem azonos.

A módszer gyakorlati felhasználhatóságáról BALOGH LAJOS egy másik tanulmánya győzhet meg bennünket: „Kovács Margit keramikusművész nyelvi regionalitása” (MNY. LXXVIII, 476—87). Itt a beszélő 8000 fonémát tartalmazó szövegét teszi át köznyelvre. Figyelembe veszi a nyelvjárásias redukciók esetét, külön kezeli a fonémaszembenállásokon túl a hangárnyalatokat, realizációs színeltéréseket és a terhelési hiányokat, többleteket is. Így több mint 80 hangszembenállást mutat be statisztikai táblázat formájában. A végeredmény: a művésznő beszédhangjainak 90,76%-a azonos a regionális köznyelv hangjaival (i. m. 479).

Sok-e ez vagy kevés? Ha figyelembe vesszük, hogy a művésznő zárt *ë-ző* nyelvjárásban beszélt, de ennek 323 adatát a táblázat a regionális köznyelv elemének tekinti, azt mondhatnánk: a nem regionális köznyelvhez képest sokkal nagyobb is lehetne az eltérés. Valójában akkor nyilatkozhatnánk elegendő bátorsággal, ha mérések sora állna rendelkezésünkre a legkülönbözőbb nyelvjárássterületekről, teljesen analfabéta és különböző szinten iskolázott, eltérő életkorú és nemű, foglalkozású adatközlőktől. Mert spekulatív is belátható, hogy a legvalószínűbb nyelvjárási beszélő beszédszintjében is nagyobb lesz a köznyelvi hangállománnyal egyező, mint az attól eltérő fonémák aránya.

Az is kézenfekvőnek látszik, hogy a fonématerhelések és hangszíneltérések mellett célszerű lenne figyelembe venni valamilyen modulációs arányszámot a toldalékmorfémák és viszonyítósók, illetőleg a jelentés szerinti és valódi tájsók értékeléséhez. Miközben ugyanis a hangszínárnyalatok eltéréseinek egy részét nem is halljuk, más részén elsiklunk — valamiféle általános népnyelviségnek fogván fel őket —, erősebben megüti a fülünket a *-bűl/-bül, -tűl/-tül, -rűl/-rül* és a hasonlók nyelvjárásiassága, és még inkább az esetleg értelmi megbicsaklást is okozó tájsók szövegbeli előfordulása. Ezek értékét tehát célszerű lenne felszorozni. A BALOGH LAJOSTól elindított módszer tehát jónak ígérkezik, érdemes lenne további finomításán gondolkodni, s a gyakorlatban kipróbálva széles körben alkalmazni.

5. A széles körben való alkalmazáson azt is érteném, hogy nem kizárólag nyelvjárási—köznyelvi szembesítésekre kellene korlátozni az eljárást. Szombathelyi, 1983-as felszólalásomban úgy fogalmaztam: minden nyelvi

nyilatkozat szociolektum. Vagyis: benne van a szövegben az is, ki mondja (hol helyezkedik el a társadalom hierarchikus rendszerében, mit tart magáról, milyen szerepet játszik, kinek akar látszani, milyen az éntudata stb.) és kinek, kiknek szól (milyen fokra helyezi partnerét, hallgatóságát a társadalmi ranglétrán, mit akar közölni, mit nem stb.). Ha ezt elfogadjuk, azt mondhatjuk: minden beszédszöveg tartalmaz nemcsak nyelvjárási, hanem más rétegnyelvi sajátságokat is. Ezt a felismerést ma már az iskolában oktatjuk.

Itteni kérdésünk viszont így hangozhatnék: nem lenne-e lehetséges, hogy a fent tárgyalt módszerrel mérni próbáljuk bármilyen szövegnek szociolingvisztikai, társadalmi réteghez köthető nyelvi sajátságait? Nyilvánvaló, hogy a nem tipikusan nyelvjárási beszélők szövegeinek szociolingvisztikai sajátságai nem elsősorban a fonémák és realizációk vagy terhelési eltérések terén lennének megragadhatók — bár ez sem elképzelhetetlen —, hanem főleg lexikális szinten, mint szaknyelvi sajátságok, vagy szintaktikai szinten, mint a hivatali, mozgalmi nyelv jelenségei. Normatív igényű szövegek etalon jellegű adatfelméréseihez viszonyítva bizonyára kimutathatók lennének bizonyos rétegnyelvi eltérések számos szövegben.

Ilyen jellegű kísérleteink ma még csak diákköri, szakdolgozati szinten mozognak. Az első próbálkozások mindjárt olyan területről valók, amelyek a pedagógusi munka körébe is vágnak: szépirodalmi művek szereplőinek „elhangozó beszédében”, oratio recta jellegű szövegeiben keresik a társadalmi hovatartozásra jellemző szövegnyelvészeti sajátságokat, rétegnyelvi jegyeket. Valójában kibővített, átdolgozott formája ez a vizsgálat annak a több mint másfél évtizeddel ezelőtti próbálkozásunknak, amikor egy regény nyelvének nyelvjárásiasságát próbáltuk hangtani, szótani és grammatikai jegyek statisztikai megragadásával kimutatni (SEBESTYÉN, A tájnyelv mint stílus eszköz Móríc Zsigmond műveiben: MNyj. XVIII [1972.], 9–39). Aligha kell magyarázni, hogy a magyar szakos leendő tanárok pályára való felkészítésében, az irodalmi művek nyelvi elemzése iránti készség kialakításában milyen nagy fontossága van minden új megközelítési kísérletnek. Az iskolai számítógépek tömeges elterjedése idején bizonyára egyre több lehetőség kínálkozik majd arra is, hogy megfelelő kódolás után maguk a diákok „hívják le” a szereplők rétegnyelvi sajátságainak konkordancia-listáit a számítógép memóriájából.

6. Mai nyelvjáráskutatásunk középpontjában a változásvizsgálat sürgető szükségessége és a szociolingvisztikai szemlélet kívánalma áll. Ezt hangoztatta BENKŐ LORÁNDdal az élen az 1981-es szombathelyi dialektológiai szimpozion, ezt az 1983-as nemzetközi magyar nyelvészeti kongresszus. IMRE SAMU is sürgeti ezt „Gondolatok a nyelvjárási monográfiákról” című tanulmányában: „A nyelvjárásainkban folyó változásoknak a leírása — a hangtan és az alaktan területén is — igen sürgős feladat. Nyilvánvaló, hogy néhány évtized múlva ezeknek a változásoknak már csupán az eredményei állnak majd a kutatók előtt, s ők a változás folyamatát legfeljebb ha rekonstruálhatják, míg a ma kutatója ezeket in statu nascendi, folyamatuk sok részletében ragadhatja meg” (MNyj. LXXIX, 416).

Szinte hajszálpontosan így látta ezeket a kérdéseket BÁRCZI GÉZA már 1955-ben, harminchárom évvel ezelőtt: „Komoly feladatok várnak a kutatókra a nyelv és a társadalom összefüggéseinek, a falu társadalmi életének vizsgálatában. Kutatóink, mégpedig mind a nyelvjárások, mind a szociológia kutatói eddig meglehetősen elhanyagolták a falu nyelvének belül

föllelhető különbségek vizsgálatát... S végül a nyelvjárás visszahúzódnak, e visszahúzódnak módjának, lefolyásának és okainak vizsgálata éppen ma, a hatalmas gazdasági és társadalmi átalakulás idejében szinte a l e v é s b e n, t ö r t é n é s b e n m e g f o g h a t ó f o l y a m a t, amelynek vizsgálata nem is halasztható, mert a ritka alkalom elmúlik, és a nyelvnek egyik legérdekesebb eseménye megfigyeletlenül játszódik le, a nyelv és a társadalmi átalakulás szövevényes, de most még könnyen kitapintható összefüggése a gyorsan sikló folyamatban elhalványodik, és elvész a tudomány számára, ha idejében meg nem találja a maga szakavatott kutatóját” (I. OK. VI [1955.], 85—6 az én kiemeléseim).

Kétségtelen, hogy azóta sok minden történt ilyen vonatkozásban is, Imre Samu szavai mégis arra utalnak, hogy a feladat nem veszített időszerűségéből. A nagy nyelvátlasz lehetőségeihez mértén törekedett a változások érzékeltetésére — jelezve egy-egy adat ritka, régi, új stb. jellegét —, ez azonban csak a figyelem felkeltéséhez elegendő, hiszen lehetetlen lett volna a sok-száz szavas kérdőívet nagyobb számú adatközlőtől kikérdezni. VÉGH JÓZSEF az „Őrségi és Hetési Nyelvátlasz” nemzetközi kitekintésű elméleti részében külön is foglalkozik a nemzedékek és nemek szerinti különbségekkel, „az egyes nyelvi alakok társadalmi értékének megállapításával”. Ezt írja: „Az ÓHA. mint táji nyelvátlasz valamivel pontosabban igyekszik megállapítani az egyes alakok társadalmi értékét, mint a MNyA., de ez természetesen nem jelenti azt, hogy mindenütt sikerült ezt a kérdést valóban jól megoldanom” (Bp., 1959. 81). Eljárásmódjának ismertetése során a statisztikai szempont érvényesítéséről azt mondja: „Bár ezen a téren nem lehet statisztikaszerűen dolgozni... mégis sokat számít, hogy mértékadó, jó adatközlőink közül hányan mondták spontán, első kérdésre, tehát nem erőltetve az illető alakot” (uo. 82).

A statisztikai módszereket évszázada alkalmazza a nyelvtudomány számos területen. Sőt, ma már egyre inkább elismerjük a bonyolultabb matematikai módszerek, korrelációs számítások létjogosultságát is. A társadalmi szempontú nyelvészet, a szociolingvisztika különösen nem élhet meg ezek nélkül a módszerek nélkül. S ha van valami, amit a szociológiából, annak módszertanából át kell vennünk, akkor ez a minél szélesebb körű „reprezentációs” adatfelvétel kérdése: jól kiválasztott „kulcsjelenségek” nagyszámú adatközlőtől való begyűjtése.

7. Legyen szabad az alábbiakban egy ide vonatkozó próbálkozásunkról néhány gondolatot elmondani. Közhelynek számít, hogy a társadalmi és gazdasági változások leggyorsabban a szókészlet terén mutatkoznak meg (eléggé itt utalni GRÉTSY LÁSZLÓ és LADÓ JÁNOS „Szókincsünk újabb elemeinek vizsgálata és értékelése” című tanulmányára: MMNyünk. 9—32). Jóval kevésbé van a figyelem központjában a szókincsnek az a része, amely a társadalmi, gazdasági változások következtében kihalásra van ítélve: ezen belül is a hagyományos kisparaszti gazdálkodás sok százra menő, sok évszázados szókészlete. Tudjuk persze, hogy az országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázatok jóvoltából jónéhány leletmentő dolgozat született — főleg VÉGH JÓZSEF kérdőfüzeteinek felhasználásával —, de ezekből maga a változást folyamat közvetlenül nem világlik ki. Pedig ennek megfigyelése és rögzítése nem kevésbé tanulságos és fontos lenne: BÁRCZI GÉZA bizonyára ezt is hozzáértette a nyelvjárások „visszahúzódnak” megfigyeléséhez.

Fontos és jellemző, hogy IMRE SAMU a — szintén szükségesnek tartott —

nyelvjárási monográfiákról írva így nyilatkozott: „... még azt sem állítom, hogy ez a legfontosabb része a mai nyelvjárások előttünk álló vizsgálatának. Magam például a nyelvjárások szókincsére vonatkozó kutatásokat feltétlenül elébe helyezném ezeknek” (MNy. LXXIX, 416 — az én kiemelésem). Azt hiszem, ezzel fenntartás nélkül egyetérthetünk.

A hagyományos kisparaszti gazdálkodás régi szókészletének visszahúzó-dását, változásfolyamatát alapvetően a ma együtt élő nemzedékek szóismertetének eltéréseiben véljük megragadhatónak. A szokásos három nemzedék helyett legalább négyet tartunk megfigyelendőnek: I. az 55–60 év fölöttiek, II. a 30–35 és 55–60 közöttiek, III. a 18–20 és 30–35 közöttiek, illetőleg a 18–20 év alattiak szóismeretének felmérését. Az évszámokat nem szabad mereven értelmezni: tekintettel kell lenni a család, környezet, rokonság egyéb körülményeire is: hiszen a mai paraszti munkakörben foglalkoztatottak családjában is igen gyakori az iparban, kereskedelemben dolgozó vagy már értelmiségi pályára került családtag, s ez módosíthatja bármely adatközlő nyelvi magatartását. Szerencsére az ilyen „felfelé igazodás” inkább a nyelvjárásias hangszínek kerülésében mutatkozik meg, mint a szókincsismeretben.

A négy életkori csoport mellett természetesen figyelemmel kell lenni a nemek szerinti megoszlásra is: minden nemzedékben arányosan kell kikérdeznünk a férfiakat és nőket. Ha még azt is meggondoljuk, hogy egy-egy alcsoportban legalább 3–3 fő megkérdezése szükséges, megkapjuk a minimális adatközlő létszámot: $4 \times 2 \times 3 = 24$ fő.

Az adatgyűjtés módszere csak az aktív indirekt lehet, úgy, ahogyan a nyelvatlaszok gyakorlatában ez már jól kialakult.

8. A kikérdezendő címszólista összeállításakor alapvető fontosságú a vizsgálandó témakörök, illetőleg azokon belül a legalkalmasabb kulcsszók kiválasztása. A témaköröknek le kell fedniük a hagyományos kisparaszti gazdálkodás legfontosabb munkaterületeit, az eszközök és műveletek neveivel (talaj-előkészítés, szántás, vetés, aratás, cséplés, szénakészítés, takarmányozás, kapás-növények, szendernők, fonás, szövés, állattartás: szarvasmarha, ló, sertés, háziszárnyasok, lakásberendezés, udvar, étkezés, öltözködés stb.).

A témakörökön belül a legfontosabb fogalmak neveit kell kiválogatnunk, vigyázva arra, hogy a kulcsszók az eszközök, műveletek és társadalmi vonatkozások leglényegesebb sajátosságait tükröztessék. Lehetőleg szinonimák nélküli szavakat keressünk: a lexémaváltozatok nehezítik az adatok összemérését. Gátat kell szabni a címszók mennyiségének: ilyen sok adatközlőtől csak bizonyos számon aluli adat kikérdezése lehetséges. Tapasztalatok szerint egy-egy témakör legjellemzőbb kulcsszavainak száma nem haladhatja meg a 20–30-at, ellenkező esetben le kell modanunk a témakörök egy részéről. (Természetesen annak sincs akadálya, hogy akár egyetlen témakör százas nagyságrendű szókincsét vegyük vizsgálat alá, ebben az esetben azonban a kapott eredmények semmiképpen sem általánosíthatók a hagyományos kisparaszti gazdálkodás egészének szókészleti mozgástendenciájára.)

Vita tárgya lehetne az adatközlők szóismeretének fokozatok szerinti csoportosítása. Az aktív–passzív–kihalt fő minősítéseket célszerűnek látszik az aktív csoportban még egy alosztással figyelni: cselekvő részese-e az adatközlő a témakörben folyó munkának, vagy csak a családi, környezeti együttélés folytán ismeri a tárgyakat, fogalmat. Ez azért lényeges, mert köztudomású,

hogy bizonyos tevékenységformák eleve megoszlanak például a férfiak és nők között, tehát például a szántás-vetés férfiakra, a szövés-fonás nőkre jellemző tevékenység; eleve számolnunk kell tehát minden nemzedékben bizonyos eltérésekkel még az aktív szóismeret megléte esetén is.

A fenti elvek szerint összeállított témakörök, címszólisták anyagát előre megfogalmazott — a nyelvatlasz gyűjtéséhez hasonló — kérdésekkel kell összegyűjteni és fonetikusán feljegyezni. Ezt követheti a feldolgozás: az adatok ismeretségi kategóriák szerinti, illetőleg nemzedékekre elosztott táblázatos bemutatása, kísérő statisztikai arányok kimutatása, a szóismeret változásainak grafikonokon való szemléltetése, az adatok vallomásainak leszűrése, kommentálása nyelvi, szociológiai és egyéb szempontokból.

9. A fenti — kísérletinek szánt — elgondolást a hetvenes évek második felében állítottam össze. 1979-ben akadt egy vállalkozó tanítványunk, aki középiskolai tanárként vállalta a téma bölcsészdoktori kidolgozását. Az elkészült dolgozat (VARGA JÓZSEFNÉ, Szociolingvisztikai tanulmányok Osli község nyelvéből. — A hagyományos paraszti gazdálkodás szókincsének vizsgálata. Kapuvár, 1981. 109 l. + 18 táblázat. Kézirat a KLTE MNytud. Tanaszékén) 17 témakörben átlag 20 kulcsszót vizsgál egyenként 24 adatközlőtől, tehát összesen mintegy 8000 adatot. Mutatvány jelent meg belőle a MNyj. XXIV [1982.] kötetében. Úgy gondolom, a táblázatok és grafikonok szemléletesen mutatják azt a meredek esést, ahogyan ez a szókincsrég rohamosan húzódik vissza, válik passzívva és hal ki a mai falu paraszti foglalkozású lakosságának nyelvéből.

A szociológiai módszerek fontosságának hangsúlyozásához hadd idézzek egy bekezdést a dolgozatról írt bírálatomból: „A dolgozat bevezető fejezete hasznos és szükséges áttekintést ad a falu történetéről, társadalmáról, foglalkozási rétegződésének alakulásáról. Jó lett volna, ha adatközlőinek körülményeire konkrétabban is kitér. Listájukat és életkorukat csak a dolgozat utolsó oldalán sorolja fel. Szociológiai szempontból érdekes lett volna többet feljegyezni róluk, hiszen elemzéseik közben maga is beszél arról, hogy bizonyos családtípusokban a fiatalabb generáció tagjai törekednek az idősebbek nyelvét elsajátítani, másutt meg éppenséggel elfordulnak az öregektől, szinte szakítani akarnak a család régi életformájával, lenézik az öregeket, túlhaladottnak tekintik ismereteiket. Az adatközlők családi, társadalmi viszonyainak taglalása magyarázatot adhatott volna esetleg olyan esetekben is, amikor egy-egy adatközlő eltérő adatai mögött ilyen szociológiai magyarázat rejlik” (kézirat, 1981. május 4.).

Érdeemes megjegyezni: CSÚRY BÁLINT már 1912-ben utalt a családon mint legkisebb társadalmi egységen belüli nyelvi eltérésekre (MNy. VIII, 425), VÉGH JÓZSEF pedig „Társadalmi szempontok a népnyelvkutatásban” című tanulmányában 1941-ben már arra is tekintettel van, hogy a falu társadalmilag rétegzett nyelvében a feltörekvő vagy rétegében megnyugvó adatközlő milyen nyelvi magatartásformát mutat (MNy. III, 314—43).

A Varga Józsefnétől először kipróbált módszer további finomításával azóta két további bölcsészdoktori értekezés is született: egy az egykori Bereg megyei Lónya nyelvéről (a belőle megjelent mutatvány: KÉNER ISTVÁNNÉ, Szociolingvisztikai tanulmány Lónya község nyelvéből: MNyj. XXVI—XXVII [1986.], 43—55), egy másik pedig a Hajdú-Bihar megyei Biharugráról (KOVÁCS BÉLA, A hagyományos paraszti gazdálkodás és életmód szókincsé-

nek vizsgálata Biharugra község nyelvében. Debrecen, 1983. KLTE MNyI. kézirat. 205 l. + 18 táblázat). Ez utóbbiban „Novumok” címmel egy új fejezet is megjelenik, az újkeletű, részben a nagyüzemi gazdálkodás szókészletéből terjedő kifejezések egy csoportjának mérésével, terjedésük módjának nyomon követésével, az ellentétes folyamat megragadásával.

10. Jól tudom: mindaz, amiről a fentiekben szó esett, jelentéktelen törmeléknek számít a magyar nyelvjáráskutatás fejlődése, feladatainak megoldása szempontjából. De talán a megújulásra való szándék, az újabb utak keresése, kipróbálása, a tévedések vállalásának bátorsága mentheti a hibákat. Ha mégis akad köztük valami használható, az nem kis mértékben Imre Samunak, részleteket és nagy egészet egységben látó műveinek, gondolkodásra késztető, újításra bátorító példamutatásának köszönhető.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Az élő nyelvi dialektológia kutatómódszertanához

1. Magnetofonnal és azonos kérdőívvel végzett nyelvföldrajzi-szociolingvisztikai gyűjtéseink — elsősorban a Nyugat-Dunántúl régióiból — nagy mennyiségű anyagot hoztak felszínre. Az adatok túlnyomó többsége cédulákon, illetőleg kéziratos dolgozatok adattárában fonetikus lejegyzéssel, adatközlőnként külön-külön rendezve hozzáférhető. A beszélőtípusokat, a nyelvi nyelvhasználati tevékenységet, magatartást messzemenően figyelembe vevő feltárásból fakadó adatok nem csupán a feldolgozást, az anyag közreadását sürgetik, hanem egyben arra is ösztönöznek bennünket, hogy keressük az élőnyelvi dialektológia kutatómódszertanának új lehetőségeit.

Az előttünk lezajlott élőnyelvi feltárások hasznosítása ugyancsak elengedhetetlenül fontos. Noha minden korábbi nyelvjárásgyűjtés hasznosan egészítheti ki ismereteinket, elsősorban a Magyar Nyelvjárások Atlasza nyújthatja számunkra a legnagyobb segítséget, hiszen adataira két szempontból is szükségünk van: 1. kirajzolódik belőlük a kutatópontok helyi nyelvjárásának állapota az ötvenes-hatvanas években; 2. hangtani-alaktani, illetőleg szóföldrajzi szempontból kisebb-nagyobb nyelvi régiók körvonalai tűnnek elő a mai kutatók informálására.

2. A Magyar Nyelvjárások Atlasza terepmunkálatai — a kérdőíves anyag felgyűjtése az ötvenes években, majd az ellenőrzés a hatvanas évek első felében — nem csupán felbecsülhetetlen értékű nyelvi anyagot tártak elénk hagyományos területi változatainkból, hanem szinte az idő egységében mérhetetlenül sok élőnyelvi spontán megfigyelést tettek lehetővé az atlaszkutatók számára. Ezekből a megfigyelésekből mindmáig a legnagyobb hatású általánosítás a falusi-paraszti lakosság „kétnyelvűségét” hangsúlyozza. DEME LÁSZLÓ 1963-ban ezt írja: „... a csak nyelvjárást beszélők típusa gyakorlatilag máris megszűnt; a kétnyelvűség szerepjátszásból beidegzéssé vált.” (Vö. NytudÉrt. 40. sz. 72.) LŐRINCZE LAJOS óvatosabban fogalmaz: „... adatközlőink túlnyomó többsége „kétnyelvű” volt, azaz saját természetes, megszokott környezetében a helyi nyelvjárást beszélte, de szükség esetén, idegenekkel, városiakkal való

érintkezés során köznyelvi formákkal is élt, esetenként egy tájnyelvi színezetű köznyelven beszélt.” (Vö. MNyAEI. 180.)

Az atlaszkutatók tapasztalatai egyfelől nyelvjárásaink (gyors) kipusztulásának képét vetítették elénk, másfelől ráterelték érdeklődésünket a „változás-vizsgálatok”-ra (vö.: DEME: i. h. 71—2; IMRE: ÁNyT. VIII, 85—104; KISS: Nyr. XCVII, 217—28; VÉGH, ÓHA. 67 kk.). Majd bizonyos élő nyelvi kutatási előzményekre támaszkodva egyre sürgetőbben fogalmazódott meg az úgynevezett regionális köznyelvi kutatás szükségessége, s ezzel élő nyelvi kutatásunk tárgyában és módszerében is újabb fejlődésnek indult. Minthogy az élő nyelvi szociolingvisztikai kutatások — különösen a területi változatok esetében — a beszélő nyelvismeretével és nyelvhasználatával, illetőleg a nyelvi magatartásával is foglalkoznak, így a beszélőtípus és diglosszajelenség kapcsolata egészen természetesnek tűnik (vö.: IMRE: MNy. LXIX, 257—60; DEME: uo. 260—6; SZATHMÁRI: MNy. LXX, 307—15; NytudÉrt. 100. sz. stb.).

Mivel a nyelvföldrajzi érdekű kutatásokat, valamint a regionális jellegű szociolingvisztikai vizsgálatokat egyaránt a dialektológia fogalma alá kell foglalnunk, így a nyelvjáráskutatás — témája és módszere tekintetében — az alábbiak szerint differenciálódni: 1. A területi nyelvváltozatokkal foglalkozó makrokutatások, amelyek egy helyi vagy regionális nyelvi egység rendszertani, földrajzi-szociolingvisztikai kérdéseivel foglalkoznak. 2. A beszélő nyelvismeretével, nyelvhasználatával, nyelvi magatartásával foglalkozik egy-egy helyi vagy területi változat esetében a mikrokutatás. A beszélő nyelvi tevékenységét ugyanis nem elegendő spontán megfigyelésekre bízunk, hanem módszeres kutatás tárgyává kell tennünk.

Minthogy a nyelvhasználat és a területiség (= a földrajzi tagolódást tükröző nyelvi normák) az élő nyelvi változatok meghatározott típusában szervesen összefüggenek — gondoljunk a nyelvváltozat—ember—régio kölcsönösségére —, ennél fogva a makro- és mikrokutatásoknak is egységet kell alkotniuk. Nem lehet kétségbe vonnunk ugyanis, hogy a nyelvhasználati formák és általánosabban a beszédtevékenység visszahatnak a helyi-területi nyelvváltozati normákra, normarendszerekre. Másfelől nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a beszélő a diglossziában két egymástól elkülöníthető nyelvváltozatot igyekszik megjeleníteni beszédhelyzettől függően. A családban, rokoni-baráti környezetben a helyi-területi nyelvváltozat érvényesül valamelyik nyelvhasználati variánsaként, a gyűjtés szituációjában inkább a „köznapi kommunikációs változatok” elevenednek meg a beszédben. Természetesen a nyelvi nyelvhasználati valóság korántsem ilyen sematikus és könnyen átlátható, hadd utaljak itt őrségi tapasztalataimra (vö. BDTF TudKözl. IV, 49—56).

Míg a hagyományos nyelvjárásgyűjtés folyamatában zavaró jelenség, hasznavehetetlen „hulladék” volt a köznyelvi(es) jelenség az adatközlő nyelvhasználatában, addig ma már, a mikrokutatás számára vizsgálati anyag a beszélő nyelvi személyiségének megismerésére, a nyelvhasználati formák kutatására. — A beszélő köznyelvi(es) vagy kevert nyelvi elemeiből megalapozatlan nyomban a helyi-területi nyelvjárás változására, sőt kipusztulására következtetnünk. A „köznapi kommunikáció” nyelvhasználati formáiban jelentkező köznyelvi(es) elemek elsősorban diglosszajelenségek, amelyeknek a közlésben sajátos szerepük van: a beszélő a gyűjtőhöz, valamint a szokatlan szituációhoz kíván alkalmazkodni. A nyelvjárást beszélő a különleges esemény, a számára idegen beszéd-társ, illetőleg „adatközlő szerepe” következtében mintegy nyelvhasználatbeli váltást kíván megvalósítani. Ennek a nyelvi-nyelv-

használati viselkedésnek mély társadalmi tudati okai vannak még ma is, ugyanis a nyelvjárásban való megszólalás a laikusok szemében a műveletlenséggel, a gondolkozásbeli elmaradottsággal stb. azonos.

Az úgynevezett változásvizsgálatok — és az idevágó spontán megfigyelések — tömegével hozzák felszínre azokat a nyelvi-nyelvhasználati jelenségeket, amelyek a helyi-területi nyelvváltoztatéval szemben köznyelvek vagy azokhoz közelítők. Társadalmi nyelvi gondolkodásunkból, valamint művelődési lehetőségeinkből fakadóan természetes, hogy a falusi-paraszti (származású) lakosság a választékosságra törekedve egyre több köznyelvi elemet tudatosít és használ a nyelvjárási megfelelők helyett. Itt most nem foglalkozom azokkal, akik sajátos körülmények között elég jól elsajátították köznyelvünket vagy ennek regionális színezetű változatát. Hogy vajon mennyien lehetnek a falusi-paraszti kultúrában élők közül, akik ide sorolhatók, azt nem tudjuk. Efféle kutatásokat nálunk eddig senki sem végzett. Mégis nem kevésbé lényeges az az összefüggés, hogy a beszélő nyelvhasználati tevékenysége — falusi-paraszti kultúrában — nem egyszerűen a „presztizsváltozat” másolása, hanem a két változat (= a köznyelv és a helyi, területi nyelvjárások) konfrontálásából fakadóan új elemek alkotása, alakkeveredés, regresszió, téves analógia stb. egyaránt tapasztalható. A félreértések elkerülése végett hangsúlyoznom kell, hogy egy-egy helyi nyelvjárásból vett kérdőíves gyűjtésünkben az új vagy annak nevezhető elemek száma csekély, de természetesen nem elhanyagolható.

A Zala megyei Kerkateskándnak kérdőívvel gyűjtött élő nyelvi anyagából idézek néhány olyan szóképzleti elemet, amely új, esetleg izolálódott ritka archaizmus lehet, mindenesetre a MNyA. megfelelő térképlapján — a közelebbi, távolabbi régiókat is tekintve — nem fordul elő. Ha az adatot megőrzött régiségnek vélem, akkor a. (= archaizmus) jellel jelölöm: *bumu* 'üres mákgubó'; *föltcsomó*, *föld* 'göröngy'; *sötítettü* 'függöny'; a. *silap*, *kalap* 'lámpaüveg'; *mekhintájjo* 'ringatja'; *börkinövis* 'szemölcs'; *krumpli*, *bucok* 'tyúkszem'; *kék* 'lúdbőrös', *mëkkékül* 'lúdbőrös lesz'; *fësvin* hiperurb. (= fösvény); *himlüjeles* 'himlőhelyes'; *pëszis* hiperurb. (= pösze); *dorombol* 'a légy ilyen hangot ad repülés közben' stb. — Az adatok a kérdőív első száz kérdésével kapcsolatosan jöttek felszínre. Az egészen alkalmi nyelvi elem és a terjedő új csak egy speciálisabb, regionális jellegű kutatással különíthető el markánsabban. Az izolálódott, ritka archaizmusnak valójában nem itt a helye, hanem éppen az ellenkező póluson, ugyanakkor magányos elemként éppen úgy tengődik, mint a nem szociális érvényű „újítás”. Ugyancsak kerkateskándi példával utalhatok erre a jelenségre: *fenkölt* 'fejlődésben visszamaradt, csúnt' (vö. *fenköl*: MTsz. I, 573). A Hetés régiójába tartozó jugoszláviai Göntérházán *fenker* ~ *fenkel* alakban él ez a szó (s. gy.).

3. Az élőnyelvi mikrokatatások körébe vágó szórványjelenségek vizsgálata, elemzése csak akkor töltheti be igazán szerepét, ha a nyelvi anyag adatközlőtípusok, sőt adatközlő egyedek szerint is hozzáférhető. Másrészt az adatközlők nyelvi-nyelvhasználati személyiségének vizsgálatára is figyelmet kell fordítanunk. A részletesebb „nyelvi életrajz” feltárása mutatott rá arra, hogy a családi körülmények alakulása jelentős mértékben meghatározza a nyelvi-nyelvhasználati magatartást eredetileg nyelvjárást beszélő idős(ebb) adatközlőknél is. Több esetben azzal magyarázható hatvanas, hetvenes adatközlők feltűnően köznyelvies, illetőleg modoros, távolságtartó megnyilatkozása,

hogy gyermekeik, közeli hozzátartozóik között orvos, pap, tanár, katonatiszt stb. van. Nem ritka jelenség, hogy ma falun azokban a családokban erősebb a nyelvi viselkedés, amelyek az elmúlt évtizedekben oktatáspolitikai szempontból a módos parasztsággal szemben előnyt élvezhettek, és gyermekeik továbbtanulhattak.

A változásvizsgálatok a tanulmányozott „korpusz” nyelvjárási, illetőleg köznyelvi(es) elemeit igyekeznek numerikusan is feldolgozni, a számadatokat táblázatokba foglalni. Kérdés, hogy a mennyiségi összefüggések ábrázolására nem lenne-e jobb megoldásunk. Egyrészt hogyan lehetne az adathalmazok tömegét csökkenteni egy kisebb terjedelmű tanulmányban, másrészt milyen módon közölhetnénk több és biztosabb információt mennyiségi oldalról a beszélő nyelvi-nyelvhasználati magatartásáról? Vizsgálódásaim során arra a felismerésre jutottam, hogy a kérdőíves gyűjtéssel szerzett nyelvi anyag, illetőleg a válaszokból tükröződő nyelvi-nyelvhasználati magatartás grafikonnal nem csupán szemléletesebbé válik, mint az úgynevezett statisztikai táblázat, hanem a finomabb elemzés számára is alkalmasabb lehet.

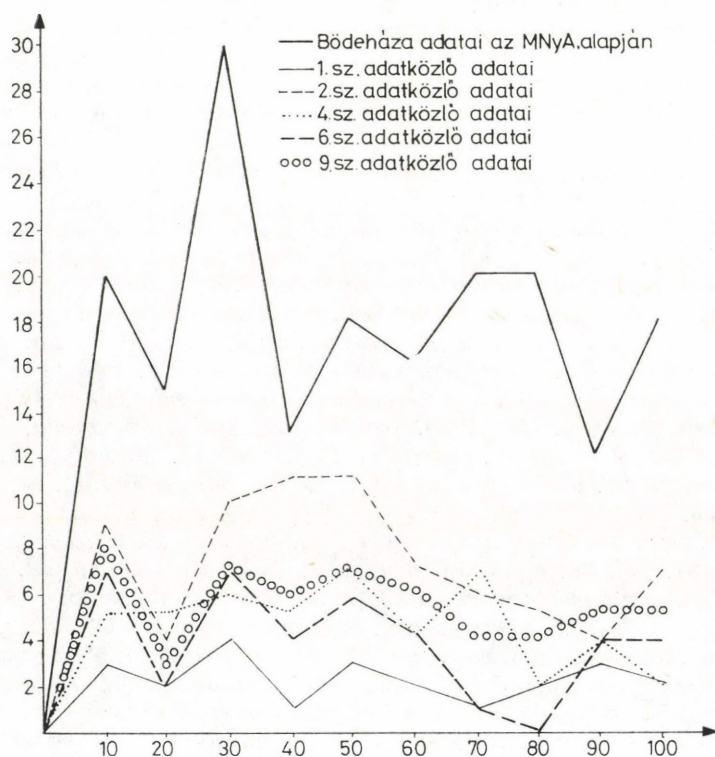
Három, egymástól távoli nyugat-dunántúli régióból (Kerkateskánd Zala m., Salköveskút Vas m., Agyagosszergény Győr-Sopron m.) származó élőnyelvi gyűjtésből a kérdőívem első száz kérdésére kapott válaszokat fogtam vallatóra. Adatközlőnként kigyűjtöttem a valódi és jelentésbeli tájszókát, illetőleg a hangtani és alaktani táji (nyelvjárási) jelenségeket. Az említett száz kérdés megfelelőjének adatait a MNyA. három kutatópontjáról (B-28: Bödeháza, A-24: Tanakajd, A-6: Agyagosszergény) hasonlóképpen tájszavakra (= valódi, jelentésbeli) és hangtani-alaktani jelenségekre bontottan gyűjtöttem ki. Agyagosszergény kivételével, ahol a mi kutatópontunk és az atlaszkutatópont megegyezik, arra törekedtem, hogy az atlaszkutatópont ugyanabban a kisebb régióban legyen, mint élőnyelvi adatfeltárási helyünk. Egyébként a földrajzi nevek gyűjteményes kötetei — Zalából és Vasból — is segítségemre voltak abban, hogy a szóban forgó nyelvi régiót feltehettem. — Az atlaszadatokon kívül tanítványaim dolgozatainak adattári anyagára támaszkodtam: MÁTÉ ILDIKÓ, Szókészleti vizsgálódások Kerkateskánd nyelvjárásában. Szombathely, 1985.; NAGY RÓZSA, Nyelvszociológiai, nyelvföldrajzi vizsgálatok Salköveskút nyelvén. Szombathely, 1986.; KUSLITS ILDIKÓ, Szókészleti vizsgálatok Agyagosszergényben. Szombathely, 1984.

A grafikon pontosabb értelmezéséhez szükségesnek látszik szókészleti kérdőívem első száz kérdése címszavainak közreadása: 1. *kalász*, 2. *búzavirág*, 3. *vadrepce*, 4. *mákfej* (tele), 5. *mákfej* (üres), 6. *morzsol*, 7. *hüvely* (babé, borsóé), 8. *cékla*, 9. *petrezselyem*, 10. *sütőtök*, 11. *csalán*, 12. *mézga*, 13. *málna*, 14. *orgona*, 15. *göröngy*, 16. *ajtófélfa*, 17. *fülke*, 18. *zsámoly*, 19. *függöny*, 20. *dunyhahuzat*, 21. *párna*, 22. *párnatok*, 23. *megveti* (az ágyat), 24. *kicsavarja* (a ruhát), 25. *lámpaüveg*, 26. *parázs*, 27. *kályhacső*, 28. *piszkavas*, 29. *szakajtó*, 30. *kétfülű kosár*, 31. *kanna*, 32. *vonókés*, 33. *favágótuskó*, 34. *létra*, 35. *kanca*, 36. *csődör*, 37. *pej*, 38. *béget*, 39. *mekeg*, 40. *kukorékol*, 41. *cicerél*, 42. *hápgog*, 43. *szuka*, 44. *vonít*, 45. *karmol*, 46. *nyávog*, 47. *lép* (a kasban), 48. *rántotta*, 49. *befőtt*, 50. *derelye*, 51. *krumplinudli*, 52. *sárgája* (tojásé), 53. *böllér*, 54. *ellenzós sapka*, 55. *nagyanya*, 56. *nagyapa*, 57. *fiú*, 58. *feleségem*, 59. *uram*, 60. *állapotos*, 61. *lubickol*, 62. *ringatja* (a bölcsőt), 63. *szemöldök*, 64. *szemüveg*, 65. *ajaka*, 66. *anyajegy*, 68. *pattanás*, 69. *szemölcs*, 70. *tyúkszem*, 71. *veríték*, 72. *genny*, 73. *meztelen*, 74. *libabőrös*, 75. *fösvény*, 76. *himlőhelyes*, 77. *sápadt*, 78. *pufók*, 79. *szepplős*, 80. *kócos*, 81. *kancsal*, 82. *selyp*, 83. *falánk*, 84. *púpos*, 85. *horkol*,

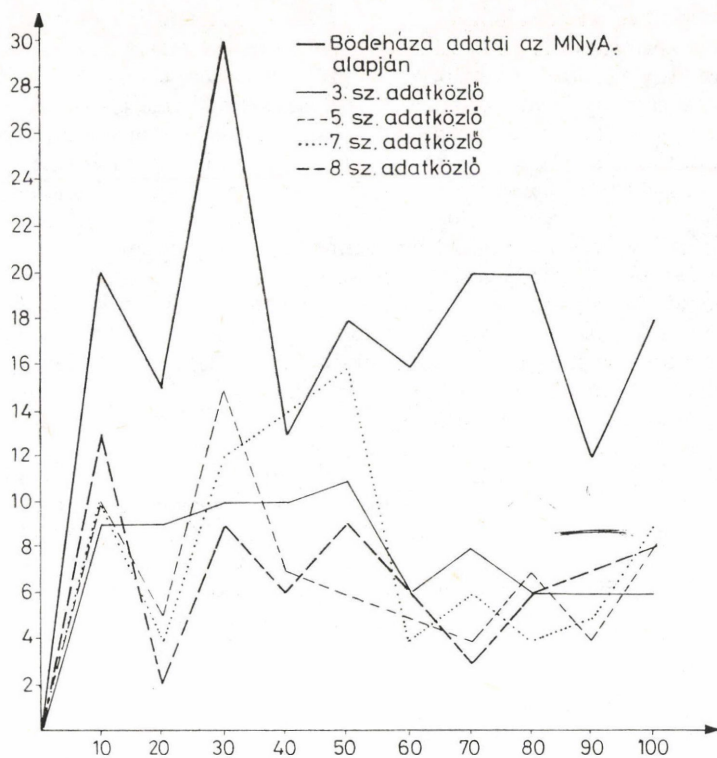
86. izzad, 87. mosolyog, 88. pislog, 89. dadog, 90. csámcsog, 91. köhög, 92. dobog (a szív), 93. korog, 94. hány, 95. lelohad, 96. kifakad, 97. bögöly, 98. zümmög, 99. szöcske, 100. lepke.

A szóban forgó grafikonos módszerrel a Nyugat-Dunántúl három kisrégiójából kérdőíves gyűjtéssel nyert nyelvföldrajzi-szociolingvisztikai adatokat aprólékos elemzésnek vetettem alá. Terjedelmi okok miatt az idevágó grafikonokkal és szöveges elemzéssel nem kívánom dolgozatom kereteit szétfeszíteni, ezért csupán a kerkateskándi gyűjtés anyagából mutatok be két olyan grafikont (vö. 1. és 2. ábra), amely a nyelvjárási válaszokat, adatokat külön tájszókra, hangtani, illetőleg alaktani jelenségekre nem differenciálja ugyan, de a nyelvjárásiasságot, illetőleg nyelvi-nyelvhasználati viselkedést mégis jól tükrözi.

A MNyA. bödeházi (B-28) adatai képviselik itt annak a kisrégiónak archaikusabb, helyi nyelvjárási állapotát, amelybe Kerkateskánd is beletartozik. Feltehetjük, hogy Kerkateskánd helyi nyelvjárási alapjának grafikonja is nagyjából ilyen lenne atlaszmódszerű kutatással. Ám a gyűjtés — különösen a magnetofonos felvétel — körülményei között az adatközlők, a beszélőtípusok nyelvhasználatára, természetesen, jelentősen, olykor feltűnően eltér a helyi nyelvjárási normától. A presztizsváltozatokra törekvés, a (regionális) köznyelvi nyelvismeret nyelvhasználatukban — viselkedési készségüknek megfelelően — ható tényező.

1. ábra

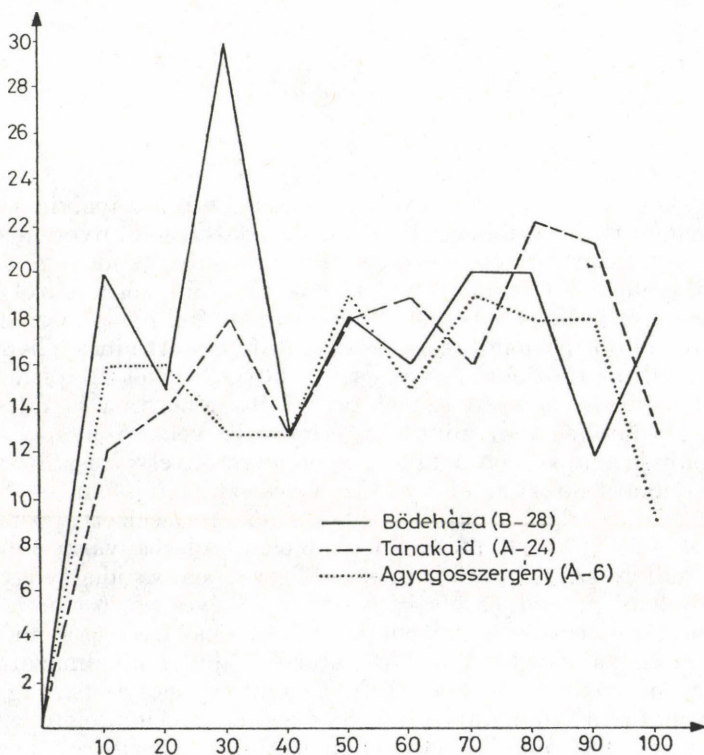
2. ábra

Ahhoz, hogy az adatközlők nyelvjárásiasságát és köznyelviességét, illetőleg nyelvi magatartását értelmezni tudjuk, az adatközlők „nyelvi életrajzára” szükségünk van. Minthogy élőnyelvi feltárásaink során az idevágó összefüggésekre nagy figyelmet fordítunk, MÁTÉ ILDIKÓ ezekről a kérdésekről dolgozatában részletesen szól. Noha a beszélők nyelvismeretére, nyelvhasználati szokásaira vonatkozó információink részletes bemutatására itt nincs lehetőség, ezért a kerkateskándi adatközlőkről sommásan a következőket állapíthatjuk meg: Valamennyi helybeli, paraszti származású, lényegében ma is falusi-paraszti kultúrában él, illetőleg nap mint nap érintkezik vele. A nyelvi adataikból fakadó különbség alapvetően a falu hagyományos nyelvjárásához való szubjektív viszonyukat tükrözi az élőnyelvi gyűjtés szituációjában. — Néhány kiemelt információ az adatközlőkről: 1. 20 éves nő, érettségizett, postai dolgozó; 2. 47 éves nő, 8 ált., htb.; 3. 53 éves férfi, 6 elemi, olajbányász; 4. 60 éves nő, 6 elemi, nyugdíjas, szakképzetlen fizikai dolgozó, leánya ideggyógyász; 5. 64 éves férfi, 6 elemi, nyugdíjas olajbányász; 6. 68 éves nő, 6 elemi, nyugdíjas tsz-tag, egyik lánya orvos, fia katonatiszt; 7. 69 éves férfi, 5 elemi, nyugdíjas szakképzetlen fizikai dolgozó, az Útfenntartó Vállalat alkalmazottjaként 10 évig az országot járta; 8. 80 éves férfi, 4 elemi, nyugdíjas tsz-tag, hosszabb ideig nem volt távol szülőfalujától; 9. 82 éves nő, 6 elemi, életében szinte ki sem mozdult a faluból, mindig otthon dolgozott a gazdaságban, özvegyi nyugdíjas. — A 2. és 3. számú adatközlő a dolgozat szerzőjének szülei.

4. A kerkateskándi élő nyelvi nyelvföldrajzi-szociolingvisztikai adatokból sok olyan összefüggés olvasható le, amelyet korábbi vizsgálataink nem tudtak megragadni. Így például a kérdőív első száz kérdésének anyaga tízes nagyságrendben az x tengelyen az adatközlő nyelvjárási válaszait — s egyben nyelvi magatartását is — szakaszosan képes tükrözni. Bödeháza (B-28) nyelvi anyagában (vö. 3. ábra) a megfelelő száz kérdés alapján hasonlóképpen szakaszosan tükröződik a nyelvjárásiasság (= tájszók, hangtani, alaktani jelenségek), mint a hagyományos helyi nyelvi állapot. De talán közelebb járnánk az igazsághoz, ha a bödeházi nyelvjárási adatokban mint atlaszanyagban a helyi nyelvjárás normarendszerének tükröződését látnók.

A meglehetősen szeszélyes görbe arra utal, hogy szókészleti (= tájszókincs) és hangtani, alaktani vonatkozásban a tájnyelvi megfelelőeknek a helyi, illetőleg a regionális hagyományos nyelvjárási egységekben „szigorú kötöttségeik” vannak. A kisebb-nagyobb nyelvi régiók történetisége is tükröződik — nyilvánvalóan — napjaink állapotában. Erre még visszatérek.

Az 1. és 2. számú ábra tükrözi a kerkateskándi adatközlők válaszainak nyelvjárásiasságát. Az életkor és a nyelvhasználat, nyelvi magatartás összefüggése sokkal bonyolultabb kérdés, mint ahogy manapság a tudományos közvélemény tartja. Így például a 80 és 82 éves adatközlők (8. és 9. számú) nyelvjárásiasságban számos ponton messze elmaradnak a náluk jóval fiatalabbaktól! A 82 éves női adatközlő a 70–80-as „szakaszban”, sőt lényegében a 80–90-esben is kevésbé nyelvjárásias válaszokat adott, mint a 20 éves, érett-

3. ábra

ségizett postatisztviselő, aki egyébként — válaszai alapján — erősen köznyelvies! Sommásan azt is megállapíthatjuk, hogy a férfiak válaszaiban erősebb fokú a nyelvjárásiasság. A nyelvjárási nyelvhasználat — a gyűjtés szituációjában — nem függ össze minden esetben szorosan azzal a ténnyel, hogy „falujától volt-e sokáig távol”. A kép sokkal differenciáltabb, mint ahogy eddig tudtuk. A 80 éves (8. számú) férfi adatközlő például falujától hosszabb időre nem volt távol, mindig csak földműveléssel, állattenyésztéssel foglalkozott, sőt, mindössze 4 elemi az iskolai végzettsége, mégsem tekinthető összeségében a legnyelvjárásiasabb beszélőnek, ugyanis a 64 éves nyugdíjas olajbányász (5. számú) és a 69 éves nyugdíjas útépítő, aki munkája során tíz évig az országot járta (7. számú), válaszaikban megelőzik idős földijüket. — Hadd említsem meg, hogy a szóban forgó jelenségek, amelyeket grafikonnal is bizonyíthatunk, nem egyediek, a spontán megfigyelés, a tapasztalat más kutatópontról is — sőt az itt nem közölt salköveskúti, agyagosszergényi grafikon is — igazolja őket.

A grafikonos ábra rámutathat olyan nyelvi-nyelvhasználati magatartásra is, amely a hasonló típusba tartozó adatközlőknél nincs meg. Más szóval a válaszokból nyert adatok „vonalevezetése” olykor nem jellemző a helyi-területi változatra. A 4-es (60 éves nő) és a 6-os (68 éves nő) adatközlő korához, hogy úgy mondjam, „státuszához” képest elég halványan nyelvjárásias. Pontosabban fogalmazva: ezek az adatközlők roppant módon törekednek köznyelvi(es) válaszokra. Sajátos nyelvi tudatból fakad magatartásuk — amelyet a helybeli származású gyűjtő is szóvá tesz —, ugyanis a 4-es adatközlőnek egy leánya ideggyógyász Győrben. Lányára nagyon büszke, hiszen ő maga egész életében szakképzetlen fizikai dolgozó volt. Hasonló forrásokból táplálkozik a 6-os adatközlő nyelvi magatartása is: egyik lánya orvos, fia katonatiszt.

Helybeli, illetőleg nagy tapasztalatokkal rendelkező rutinos gyűjtőnél előfordul, hogy adatközlője — korát meghazudtolóan — olykor fiatalon is igen régies formákat mond válaszként. Tulajdonképpen megérti a gyűjtő igyekezetét, és minden tudását latba vetve segíti. Ilyenféle törekvések grafikonos elemzéssel jól kimutathatók. Így például a kerkateskándi anyagból a 2-es és a 3-as adatközlő (47 éves nő, 53 éves férfi) a gyűjtő szülei. Ha pontosan nem is tudták előre, hogy mi lenne a legjobb válasz, a nyelvi közléseiket tükröző görbék mégis több szakaszban nem tipikusak, például a 2-es adatközlőnél a „30—50” között „szokatlan” az adatok „vonalevezetése”, míg a 0—20 között reális, csupán a 82 éves adatközlőnél is nyelvjárásiasabb. Ugyanakkor „60-tól” már türelmét vesztette (?), ez az enyhén eső vonal a szóban forgó nyelvváltozatban nem típusos. Hasonló észrevételeket a 3-as adatközlőről is mondhatunk: a 10—50 közötti szakaszon válaszainak görbéje teljesen irreális, „80 és 100” között hasonlóképpen mesterkélte. — Ezek a „görbeelemzések” a nyelvismeret és nyelvhasználat vonatkozásában a beszélőtípusok módszeres vizsgálatához, valamint a regionális, illetőleg helyi normák kutatásának módszerességéhez járulhatnak hozzá.

5. A kikérdezett nyelvi anyag és a nyelvhasználat grafikonos elemzése már egy másik tanulmány témája lehetne. Itt csupán még azt kívánom megemlíteni, hogy az élőnyelvi mikrokutatásokon kívül az úgynevezett makrokutatások számára is hasznos módszertani eljárás lehet a grafikonos ábra elemzése. A 3. ábra azt mutatja meg számunkra, hogy Nyugat-Dunántúlnak három, egymástól jelentős távolságban levő atlaszkutatópontja (Bödeháza: B-28;

Tanakajd: A-24; Agyagosszergény: A-6) valójában három kistrégiót képvisel. A nyelvjárási adatok alapján a három atlaszkutatópont görbéi így visszanyúlnak egymáshoz: Bödeháza sajátosan meredek görbéje „0—30” között uralja a mezőnyt, majd a három kutatópont vonalai egymást váltják a csúcsokat és a mélypontokat illetően. Annyi talán részletesebb elemzés nélkül is állítható, hogy a három kutatópont három kisebb területi nyelvi egységet képvisel. A kérdőíves gyűjtésre épülő grafikonos elemzés nem csupán a kutatópontokról, a helyi — területi nyelvváltozatokról — és bennük a beszélő nyelvi, nyelvhasználati tevékenységéről — nyújthat differenciáltabb és szemléletesebb képet, mint a számadatok táblázatai, hanem magának a kérdőíves anyagnak nyelvi és nyelvföldrajzi összefüggéseiről is. A kérdőívvel gyűjtött élő nyelvi anyagnak grafikonos elemzése sok egyéb — korábban nehezen megközelíthető — összefüggés feltárására, tanulmányozására látszik alkalmasnak. Mindezekkel a kérdésekkel más alkalommal kívánok részletesebben foglalkozni.

SZABÓ GÉZA

A belső nyelvjárásszigetek vizsgálatának lehetőségei, módszerei

1. Bevezető megjegyzések. — Régi keletű megállapítás a nyelvtudományban, hogy egy-egy nép és annak nyelve egymástól elválaszthatatlanok. A különböző etnikumok évszázadokkal korábbi vagy újabb kori története — különösen szélsőséges esetekben — mutat olyan példákat, amikor a szórványokban élő etnikai csoportok — különböző okokból — csupán anyanyelvük révén tudtak és tudnak erősebb-lazább szálakkal népükhöz kapcsolódni. Amíg egy-egy népcsoport meg tudja őrizni nyelvét, addig él, mihelyt azonban feladja, elhagyja anyanyelvét, önálló etnikai léte megszűnik, s így a történelem színpadán nem játszhat további szerepet.

A nyelvészeti szakirodalomban nyelvcserekné nevezett jelenség — mint ismeretes — azt jelenti, hogy egy-egy etnikum elhagyva eredeti nyelvét, rövidebb-hosszabb idő alatt más népcsoport nyelvét veszi át, ezáltal beleolvad más etnikai közösségbe, s anyanyelve legföljebb bizonyos sajátságokban (pl. kiejtésben, hanglejtésformákban, tájszavakban stb.) őrződik meg egyre inkább halványuló nyomokban. Az ilyen népek egykori létezése azután többnyire már a különböző tudománysszakok (pl. történettudomány, nyelvészet, régészet, néprajz) kutatói számára marad fenn, a köztudatból szinte teljesen kikopik. Mindebből érthető, hogy miért is ragaszkodtak s ragaszkodnak anyanyelvükhöz, valamint szokásaikhoz, hagyományaikhoz azok a népek vagy népcsoportok, amelyek más nyelvközösség keretei között éltek vagy élnek még napjainkban is.

Egy-egy nép történetével, sorsának alakulásával együtt tehát nyelve, s ezen belül a kisebb-nagyobb néprészlegek tájszólása is szakadatlanul változott. Éppen ezért — ahogy például MÁRTON GYULA, a kiváló nyelvjáráskutató írta — „A nyelv tanulmányozása elképzelhetetlen a társadalom történetének ismerete nélkül. Ugyanakkor áll ennek a fordítottja is: a nyelv tanulmányozása olyan adatokat hoz nagy számban felszínre, melyeket a történettudomány is értékesít.” (Magyar nyelvjárás. Cluj, 1972. 10).

Minél korábbi időre nyúlik vissza a kutatás, annál inkább kiviláglik, hogy egy-egy nép eredetének, történetének a megismerésében a nyelvészet és a történettudomány mennyire egymásra van utalva; egyik tudomány szak a másik eredményeit fel tudja használni annak érdekében, hogy a megismerés útján — többnyire hipotézisek révén és természetesen bizonyos források újraértékelése vagy újabban föltárt anyagok, eredmények segítségével — újabb és újabb, bizonyító erővel bíró tényekre derüljön fény a múlt homályából. Rövidebben szólva: a különböző nyelvi tények, sajátságok összehasonlító vizsgálatának a régészeti eredményei mellett nagy jelentősége van az őstörténeti kutatásokban. „A nyelvtudomány ágai közül — mint MÁRTON GYULA fejtegeti (i. m. 10) — kétségtelenül a nyelvtörténet és az összehasonlító nyelvészet nyújtja a legtöbb támogatást a történettudománynak, nem megvetendő azonban a nyelvjárástan nyújtotta segítség sem. A nyelvjárástan elsősorban vitás településtörténeti kérdésekben szolgáltathat értékes adalékokat.” — Magam egy készülő dolgozatomban a belső nyelvjárásszigetek vizsgálatában bizonyos nyelvészeti tanulságok feltárása mellett olyan következtetésekre is szeretnék jutni, amelyek — remélhetőleg — a településtörténeti (helytörténeti) kutatások számára is figyelembe vehető eredményeket jelentenek.

2. A vizsgálat lehetőségei, előfeltételei. — Szomorú történelmi tény, hogy „a két pogány közt egy hazáért”, pusztá létéért, fennmaradásáért küzdő magyarságot a XVIII. század első feléig népességében, anyagi és szellemi kultúrájában egyaránt óriási veszteségek érték. Ez tette szükségessé, hogy az elnéptelenedett vidékekre (pl. a Duna—Tisza közeire, Tiszántúlra stb.) egyrészt idegen ajkú lakosság kerüljön, másrészt a viszonylagos népfölösleggel bíró országrészekről magyarok költözzenek át. Egy-egy település lakói nemegyszer több helyről (esetleg különböző etnikumú népességből) kerültek ki, de az is előfordult, hogy egy-egy községet többségükben ugyanarról a helyről származók alapítottak meg. Van olyan település, amelynek kialakulásáról viszonylag sok az ismeretünk, de jó néhány olyan is akad közöttük, amelynek történetét a további kutatásoknak kell föltárniuk. Ezzel azonban — egyelőre legalábbis — adós még a történettudomány (a helytörténeti kutatás).

Az újratelepült helységek lakossága az új környezetben is természetesen azt a nyelvet (tájszólást) használta, amelyet őseitől megtanult, s nyelvével (nyelvjárásával) együtt hagyományait, szokásait is tovább őrizte. A nyelv konzervatív volta következtében ezeken a településeken — különböző mértékben — szinte napjainkig megőrződött a kibocsátó (eredeti) nyelvjárás sok sajátossága, olykor persze az egykor markáns tájnyelvi vonások is már csak nagyon megkopva, halvány színfoltokban tűnedeznek föl. De ha ezeket a kövületként megmaradt (eredeti) nyelvjárási jelenségeket összegyűjtjük, akkor ezek összességének vallomása alapján kísérletet tehetünk annak kikövetkeztetésére, hogy vajon honnan, melyik vidékről kerülhetett ki a szóban forgó helységet benépesítő lakosság. Ennek — legalább hozzávetőleges — megállapítását tekintem munkám egyik legfontosabb céljának.

Erre a vizsgálódásra a magyarság történetének, küzdelmes múltjának főként a XVIII. századi szakasza ad lehetőséget, hiszen ekkor zajlottak le olyan nagyarányú telepítések, amelyek a magyar nyelvjárások addigi képét még tarkábbá tették. Az idegen ajkú (főleg német és szlovák nyelvű) lakosság beköltöztetése még inkább színezte vagy némely vidéken megbontotta az

ottani helyi nyelvjárások viszonylagos egységét. Ezekkel az idegen eredetű tájszólásokkal nem foglalkozom munkámban, sőt még azokkal a magyar nyelvjárásokkal sem, amelyek a történelem sodrában — különböző okokból — idegen nyelvű népek közé kerültek (pl. a csángók Romániában, a szlavóniai magyarság Jugoszláviában, a burgenlandi magyarok Ausztriában). Vizsgálódásaim tárgyát az ún. belső nyelvjárásszigetek képezik, vagyis az olyan települések tájnyelvét fogom vallatóra, amelyeknek lakossága valamelyik magyar nyelvjárásterületről költözött át egy másik magyar nyelvjárástípus vidékére.

Egy-egy nyelvjárássziget helyzetű település népnyelvi anyagának elemzése, a szomszédos tájszólásokkal való összevetése természetesen csak bizonyos előfeltételek meglétének figyelembevételével látszik célravezetőnek. Ilyen nagyon fontos előfeltétel pl. az a körülmény, hogy milyen létszámban települt át a lakosság más területre, és ott milyen tömegű (helyi vagy szintén más-honnan odakerült) lakókkal hozott létre új települést. Nagyon fontos továbbá az időtényező is; az tudniillik, hogy mióta él az áttelepült közösség az új lakóhelyén. Hiába került több mint negyven éve pl. a bukovinai székelység új nyelvjárási környezetbe (Baranya és Tolna megye községeibe), eredeti csíki tájszólásának sok-sok vonását szinte napjainkig megőrizte, mégpedig természetesen elsősorban az idősebb nemzedék. Bármennyire nagy változások mentek is végbe a magyar nyelvjárások életében az utóbbi évtizedekben, negyvenötven esztendő mégis kevés ahhoz, hogy az eredeti tájszólás színei erőteljesen megfakuljanak, hiszen az áttelepült bukovinaiak számára a szenvedéssel, küzdelemmel teli közös múlt összetartó ereje a közösség szokásaihoz, hagyományaihoz való ragaszkodás mellett az anyanyelvjárás megőrzésében is megnyilvánult. De így van ez kisebb nyelvi közösségek esetében is: egy-két emberöltő kevés ahhoz, hogy a kibocsátó nyelvjárás vonásai elhalványuljanak vagy teljesen megszűnjenek. Ehhez, ha az eredeti tájszólást nagy lélekszámú lakosság beszéli, még egy-két évszázad is kevésnek bizonyul.

Az időtényező szerepét az összehasonlító nyelvjárástani vizsgálatokban — főképpen a nyelvjárásszigetek nyelvi anyagának nyelvtörténeti szempontú hasznosításában — BENKŐ LORÁND a következőképpen fejtette ki: „Hogy a települések, nyelvjárási szigetek mai anyagát nyelvtörténetileg hasznosíthatjuk, annak bizonyos előfeltételei vannak. Íme közülük néhány: A kitelepült részleg »anyanyelvjárás«-ból való kiszakadásának, vagyis a település megtörténének nem szabad sok-sok évszázaddal ezelőttinek (pl. középkorinak vagy éppen Árpád-korinak) lennie, mert ez esetben nemcsak az akkori és az azóta végbement település- és népiségtörténeti mozzanatok nemigen tisztázhatók, hanem a nagy időbeli távlatok miatt a nyelvi fejlődés visszafelé pergetett részletei nem bogozhatók ki. Másrészt az aránylag új, csupán néhány évtizedes települések nyelvi vizsgálatából sem profitálhatunk eleget, mert itt meg a nyelvi fejlődésnek a szükséges távlatai nincsenek meg, a jelenségek változása nem ment végbe vagy nem érzékelhető kellően.” (MNY. LVII, 403.) „A legújabb időkben keletkezett nyelvjárásszigetek — amint ugyancsak BENKŐ írja egy másik tanulmányában (Nyr. XCI, 458) — tárgyunk szempontjából legtöbbször kevésbé érdekesek két okból. Egyrészt azért, mert a település tényét, idejét, kiindulási helyét stb. az esetek túlnyomó többségében nem szükséges nyelvi alapon külön is meghatároznunk, hiszen ezt történeti forrásokból is ismerjük, sőt még a népi tudat, hagyomány is elevenen él az átköltözésről. Másrészt nyelvi anyaguk szinte magáért beszél, úgynevezett anyanyelvjárásuknak, tehát településük kiindulási helyének megállapítása

különösebb elemző munkát nem kíván. Ilyenek általában a múlt században települt nyelvjárásszigetek... XVIII. századi településeink körül már kissé más, differenciáltabb a helyzet. Érdekes, hogy ezek egy részében az áttelepülésnek, a származásnak a népi tudata már teljesen elhomályosult, sőt írásbeli, történeti dokumentumok sem mindig állnak e vonatkozásban rendelkezésünkre. Az ekkor települt nyelvjárásszigetek összehasonlító nyelvjárástani vizsgálatára tehát település- és népiségtörténeti szempontból legtöbbnyire szükség van: vagy a történeti dokumentumokból is többé-kevésbé kideríthető tények ellenőrzése, megerősítése, finomítása végett, vagy teljesen új, illetőleg máshonnan már nem kideríthető népmozgalmi tények megismerésére."

A vizsgálatra kiválasztott nyelvjárásszigetek — Újkígyós kivételével, ez a község ugyanis a XIX. század elején települt — mindegyike a XVIII. században keletkezett. Nagy részüket A magyar nyelvjárások atlaszának kutatópontjai közül jelöltem ki, kisebb hányaduk nyelvjárássziget voltára pedig kutatásaim során derül fény.

3. Előzmények, feladatok. — A magyar nyelvjáráskutatásnak a felszabadulás után elért szép eredményei mellett — sajnálatos módon — van néhány olyan területe, amelyen viszonylag kevés történt, csupán egy-két kezdeményezésről lehet szólni, elmélyült, szerteágazó kutatásról kevésbé. Bizonyára indokolható, mégis nehezen fogadható el, hogy nyelvjáráskutatóink viszonylag kevés teret és figyelmet szenteltek a nyelvjárásszigetek (különösen a belső nyelvjárásszigetek) vizsgálatának. Ezeket a sajátos nyelvjárási egységeket BENKŐ LORÁND a következőképpen határozta meg: „A nyelvjárástípusoknak különleges fajtáját képezik a nyelvjárásszigetek. Így nevezzük az olyan kisebb nyelvjárási részlegeket, amelyek települési mozgalmak következtében más jellegű nyelvi szervezetek közé ékelődtek be. Két csoportjuk válik el meglehetősen élesen egymástól: a külső és a belső nyelvjárásszigetek” (Magyar nyelvjárástörténet. Bp., 1957. 31).

A két nyelvjárássziget-típus közül az idegen nyelvi környezetben lévő külső nyelvjárásszigetek vizsgálatában — néhány kutató munkálkodása révén — igazán szép eredmények születtek az utóbbi fél évszázad során. Romániában például elsősorban a kolozsvári dialektológiai iskola sokirányú, igen szerteágazó, következetes anyagfeltáró tevékenysége következtében különböző munkák sora látott napvilágot, egy részük azonban MÁRTON GYULÁNAK 1973-ben megjelent áttekintése óta (A romániai magyar nyelvjáráskutatás múltja és mai állása. Különlenyomat a Korunk 1973-as évkönyvéből) is hasztalan vár kiadásra. A romániai magyar nyelvjáráskutatókon kívül ki kell emelni még PENAVIN OLGA munkásságát, aki számtalan szakcikke, több táji nyelvatlása mellett a háromkötetes „Szlavóniai (kórogyi) szótár”-ával gazdagította nyelvtudományunkat, a hazai nyelvjáráskutatók közül pedig — az 1930-as évektől napjainkig — IMRE SAMU tett igen sokat az ausztriai Felsőőr nyelvjárásának sokirányú feldolgozásával (pl. A felsőőri földművelés Debrecen, 1941.; A felsőőri nyelvjárás. NytudÉrt. 72. sz. Bp., 1971.; Felsőőri Táj-szótár. Bp., 1973.).

A belső nyelvjárásszigetekkel viszont alig-alig foglalkozott dialektológiai kutatásunk, pedig bizonyos kezdeményezések már a múlt század végén és a század első felében (pl. a SIMONYI ZSIGMOND szerkesztette Nyelvészeti Füzetek sorozatban is) születtek. Ezt a korszakot, az ekkor keletkezett nyelvjárási

munkákat DEME LÁSZLÓ így jellemezte: „A következő lépés annak kimutatása, hogy egy-egy nyelvsziget hogyan lett szigetté, népe — nyelvéből kimutathatólag — mely területről került mai helyére. Ezt a problémát SZEMKŐ nem érinti még; BÖSZÖRMÉNYINÉL a kérdés felvetődik, de a származás kérdését sem ő, sem PÁPAY nem tudják nyelvi alapon megoldani, hanem a történelem eredményeit használják fel ahelyett, hogy ők volnának a történész segítségére. — Másik kérdés a kevert nyelvjárások, felemás nyelvű falvak településtörténetének titkai: MOLECZ BÉLA ugyancsak a történelemre épít, ahelyett, hogy támogatná. Ugyanígy NAGY SÁNDOR a váci nyelvjárás kevertségét történelmi érvekkel magyarázza. NAGY JÓZSEF sem tudja megoldani a felvetett kérdést nyelvjárási alapon. Sikeresebb SZINKOVICS, aki, ha pontos rajzot nem is tud adni a keveredés lefolyásáról és arányáról, legalább annyit megállapít, hogy Bácsadorján melyik eleme a betelepülő, s azt is nyelvi alapon határozza meg, hogy e betelepülők honnan erednek.” (A nyelvjárási anyag felhasználása és feldolgozása. Bp., 1949. 20.)

A helyzet századunk első évtizedeiben sem változott, hiszen nemcsak a kutatás anyagi lehetőségei csappantak meg, hanem ezenkívül egyre inkább a történeti szemléletmód uralkodott el nyelvtudományunkban, s ez a nyelvjáráskutatást erősen visszaszorította (l. részletesebben IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971. 8—10). De nem hozott eredményt — legalábbis a nyelvjárásszigetekkel való foglalkozásban — a dialektológiánkat föllendítő Csúry-iskola sokoldalú, termékeny tevékenysége sem. Az 1940-es években viszont a háborús idők okoztak megtorpanást. Hogy a belső nyelvjárásszigetek vizsgálatának fontossága továbbra is inkább csak fölismerés maradt, abban valószínűleg az is közrejátszott, hogy az 1950-es évektől mintegy másfél évtizedig a legjobb nyelvjáráskutatóink többségének idejét, energiáját jórészt A magyar nyelvjárások atlaszának munkálatai és ehhez kapcsolódva igen jelentős egyéni kutatások kötötték le (például DEME LÁSZLÓ, A magyar nyelvjárások néhány kérdése. NytudÉrt. 3. sz. Bp., 1953.; UÓ., Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Bp., 1956.; VÉGH JÓZSEF, Őrségi és hetési nyelvatlasz. Bp., 1959.; IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971.; stb.), egy részüknek az érdeklődése pedig a nyelvtudomány más területére irányult elsősorban.

Konkrét vizsgálati eredményei miatt és módszertani szempontból is előremutató tanulmány jelent meg az 1960-as évek legelején BENKŐ LORÁND tollából „Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban” címmel (MNY. LVII, 401—13). Ebben a cikkben BENKŐ az összehasonlító nyelvjárástan problematikájára nemcsak elvi-elméleti szempontból irányította rá a figyelmet, hanem két település (a csehszlovákiai Nagyhind és a jugoszláviai Kupuszina) nyelvi anyagának hangtani szempontú vizsgálatával be is mutatta, hogy a nyelvjárásszigetek és anyanyelvjárásaik mai nyelvi jellemzőinek az összehasonlítása milyen sok tanulsággal, haszonnal járhat. Ugyanebben a cikkében az Alföldön létrejött belső nyelvjárásszigetekkel kapcsolatban (i. m. 405) a következőket írja: „A Nagyalföld középső részeinek (Pest, Békés, Csongrád, Csanád stb. megyéknek) túlnyomórészt a XVIII. század folyamán települt magyar lakossága nyelvterületünk különböző vidékeiről költözött ide. E települések és anyanyelvjárásaik nyelvi összehasonlítására kitűnő feltételeket nyújt egyrészt az átköltözés két-két és fél évszázados volta, másrészt az a körülmény, hogy általában jól ismerjük az áttelepülés körülményeit, és így pontosan megállapíthatjuk az anyanyelvjárást”.

A BENKŐ vázolta lehetőségek ellenére az azóta eltelt negyedszázadban mégsem irányult a kutatók figyelme a belső nyelvjárásszigetek vizsgálatára. Érthetetlen ez azért is, mert a nyelvtudományban régi keletű az a fölismerés, hogy a nyelvjárásszigetek jelenlegi nyelvallapotának, sajátosságainak föltárása például nemcsak az általános nyelvészet és a nyelvtörténet szempontjából szolgálhat hasznos tanulságokkal, hanem olykor más tudományszakok (különösen a településtörténet) számára is hozhat figyelembe vehető eredményeket. A belső nyelvjárásszigetek vizsgálata — mint BENKŐ is kifejtette — még akkor is fontos, ha ismerjük az eredeti nyelvjárást, vagyis azt a helységet vagy vidéket, ahonnan egykor az átköltözés történt. Még több eredménnyel kecsegtet — településtörténeti szempontból legalábbis — olyan falvak vagy városok nyelvjárásának a vallatóra fogása, amelyek esetében az eddigi történeti kutatás is csak bizonytalanul, hozzávetőlegesen tudta megállapítani, hogy honnan történt az egykori áttelepülés, vagy pedig egyes helységek esetében nincs is olyan helytörténeti munka, amely az átköltözés kérdésével egyáltalán foglalkozna.

Igaz ugyan — mint BENKŐ írja —, hogy „Az azonos nyelvi környezet óriási hatással van a belső nyelvjárássziget nyelvi szervezetének alakulására: e hatás következtében a nyelvjárássziget nyelvi fejlődése nem a további elkülönülés, hanem éppen ellenkezőleg: az egységesülés, rendszerint a környezetbe való felszívódás irányában történik” (Nyjtört. 32). A nyelv erősen konzervatív jellegéből adódóan azonban az eredeti tájszólás sajátosságai az új nyelvjárási környezetben is sokáig, akár egy-két évszázadon át is megőrződhetnek, ha nem is mindegyikük és nem is az egykori gyakoriságban, hanem többnyire csak szórványosan, olykor csupán hálvány nyomokban. A megmaradt néhány vonás együttes figyelembevételével, alapos mérlegelésével nemegyszer lehetőség nyílik arra, hogy nyelvi-nyelvjárási alapon — legalább hozzávetőlegesen — megjelöljük azt a vidéket, ahonnan egykor az áttelepülés történhetett.

4. Általános módszertani kérdések. — A környezetüktől eltérő tájszólásoknak, a belső nyelvjárásszigeteknek a vizsgálatához nagyon nagy mennyiségű nyelvi adat elemzésére van szükség. Az nyilvánvalóan nem elegendő, hogy csupán a (biztosan vagy föltételezhetően) nyelvjárásszigetnek vehető települések tájnyelvi sajátosságait fogjuk önmagukban vallatóra, hanem egyrészt a velük szomszédos tájszólásokat, másrészt a kibocsátó (eredeti) nyelvjárásukat is elemezni kell, ha ezt megbízható forrás(ok)ból ismerjük. A fentiekben vázolt, nyelvtudományi és esetleg településtörténeti szempontból egyaránt hasznosítható eredmények felszínre hozásában eddig — egyéb szempontból is — alig kiaknázott lehetőséget nyújtanak a MNYA. kötetek.

Az itt vázolt feladathoz a nagyatlász anyagának felhasználása több szempontból is indokoltnak látszik. Először is nagyon szerencsés körülmény, hogy annak idején, amikor a kutatópontok kijelölése történt, a nyelvi szempontokat is messzemenően figyelembe vették, s így több nyelvjárássziget is bekerülhetett a kiválasztott települések közé (vö. DEME LÁSZLÓ—IMRE SAMU (szerk.), *A magyar nyelvjárások atlaszáinak elmélet-módszertani kérdései*. Bp., 1975. 56). Másodszor egy-egy kutató aligha vállalkozhatna arra, hogy a belső nyelvjárásszigeteken, az azokat körülvevő nyelvjárásokban és még az eredeti tájszólásukban végezzen gyűjtést. Ez időben szinte megvalósíthatatlan volna, és számos nehézségbe ütközne a kutatópontok kiválasztásától az anyaggyűjtés

befejezéséig. Hol van akkor még a feldolgozás? A nagyatlász anyagának felhasználása nemcsak azért előnyös, mert megkíméli a kutató(ka)t a hosszú ideig tartó és sok fáradsággal járó helyszíni gyűjtéstől, hanem azért is szerencsés, mert lehetővé teszi, hogy egy-egy nyelvjárássziget tájszólását a környező kutatópontoknak — ugyanazon kérdések alapján gyűjtött, tehát jól összemérhető — nyelvjárási jelenségeivel vethessük egybe.

Vizsgálódásaimnak az a célja, hogy a nagyatlász kutatópontjainak nyelvi anyaga alapján egyrészt mindazon települések nyelvjárási sajátosságairól megállapítsam: mit és milyen mértékben őrizték meg eredeti tájszólásukból, amelyek valóban belső nyelvjárásszigetek; másrészt egyes, környezetüktől elütő nyelvjárású helységekről igyekszem kimutatni, ha a történeti forrásokból nem ismeretes, hogy honnan települt oda egykor a lakosság. Kérdésként vetődik föl, hogy a nagyatlász nyelvjárásszigetnek vehető kutatópontjain kívül vannak-e más belső nyelvjárásszigetek, s ha igen, kell-e foglalkoznunk ezek vizsgálatával.

A magyar nyelvterületen több belső nyelvjárássziget van annál, mint ahánnyal munkámban foglalkozom. Ilyen nyelvjárássziget helyzetű települések például a következők: a szilágysági Désháza (vö. MÁRTON GYULA, Magyar nyelvjárástan. Cluj, 1972. 54), a Makó melletti Apátfalva tájszólása (I. TAKÁTS LAJOS, Az apátfalvai nyelvjárás. Makó, 1926. 4), az Őrség vidéki Farkasfa is nyelvjárásszigetnek vehető (VÉGH, ÖHA. 46), Kiskunfélegyháza, valamint a jugoszláviai Ada és Zenta népnyelve (vö. BENKŐ, Nyjtört. 86), továbbá a szintén Jugoszláviában lévő Pacsér község nyelvjárása (I. NAGY KÁLOZI BALÁZS, Jászkunsági reformátusok leköltözése Bácskába II. József korában. Bp., 1943. 133). A példák számát tovább lehetne szaporítani, ez azonban fölöslegesnek látszik, hiszen a felsorolt települések száma és területi elhelyezkedése is jól mutatja, hogy milyen sok belső nyelvjárássziget elemzése érdemelne még figyelmet. Ezeknek vizsgálatától azonban itteni munkámban el kellett tekintenem. Ennek az az oka, hogy az említett és még ezeken kívül a szóba vehető belső nyelvjárásszigetek nem szerepelnek a MNyA. kutatópontjai között, ezért nem állhat rendelkezésemre ezekből a helységekből nyelvjárási anyag. Nem kevés munkával elvégezhetném ugyan a MNyA. kérdőívei alapján ezeken a településeken a helyszíni anyaggyűjtést, ezt azonban elvi okokból nem teszem. A magyar nyelvjárások atlaszának adatait egy-egy kutatóponton is több szakember gyűjtötte és ellenőrizte még az 1950-es, 60-as évek elején. Egy gyűjtőnek egy emberöltővel későbbi adatfölvétele — bárki legyen is az — nem hozhatna felszínre olyan anyagot, amely objektíve jól összemérhető lenne a korábbi gyűjtések eredményeivel. A vizsgálat középpontjában ugyanis olyan belső nyelvjárásszigetek állnak, amelyek egytől egyig kutatópontként szerepelnek a MNyA.-ban. Hogy a szilágysági Désháza tájszólását (Ro-2-es kutatópont) mégsem vizsgálom, annak az az oka, hogy — közismert körülmények miatt — a helyszíni anyaggyűjtés ott megvalósíthatatlannak látszik.

Ahhoz, hogy a MNyA. alapján a belső nyelvjárásszigetek mai nyelvállapotát feltárjuk, illetőleg a nyelvi anyagból egyes települések esetében — helytörténeti kutatások híján — arra a következtetésre juthassunk, hogy nyelvjárásszigettel állunk szemben, természetesen a vizsgált kutatópontokon a nagyatlász minden egyes térképlapjának adatait gondosan ki kell írunk; az egyes hangtani, alaktani jelenségeket és tájnyelvi szavakat ezután statisztikailag összegeznünk kell, és mindegyiket figyelembe véve nagy gonddal és körültekintéssel kell mérlegre tennünk. Ehhez a munkához nyilvánvalóan a helytörténeti

kutatások eredményeit is tanácsos ismernünk, mindenekelőtt BODOR ANTAL és GAZDA ISTVÁN „Magyarország honismereti irodalma 1527—1944” című összeállításából kiindulva, és az azóta megjelent helytörténeti munkák eredményeit felhasználva. Ezenkívül bizonyos esetekben a néprajztudomány eredményeinek megismerése, vallatóra fogása is hasznosnak ígérkezik.

Ha a nagyatlasz nyelvi anyagának elemzése, a tárgykörhöz tartozó helytörténeti és néprajzi szakirodalom áttekintése után is nehéz megállapítani, hogy egy-egy település valóban belső nyelvjárássziget-e, akkor elengedhetetlen a helyszíni anyaggyűjtés. Ennek elvégzéséhez célirányosan összeállított kérdőívre van szükség, olyanra, amelynek révén — természetesen jól kiválasztott adatközlőkkel — a szóban forgó tájszólás archaikus nyelvjárási rétegét is felszínre lehet hozni. A helyszíni gyűjtés adta lehetőséget célszerű felhasználnunk arra, hogy a származástudatról is érdeklődjünk, hiszen ez is fontos fogódzóként vehető számításba annak megítélésében, hogy a helybeli lakosság elődei honnan, mely helység(ek)ből vagy vidékről költöztek át megalapítani a mai települést.

SZABÓ JÓZSEF

A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez

1. Amióta 1871-ben az Ung megyei Csicsereu, Csicsery Antalnak középkori oklevelekben gazdag levéltárából egy Szabács 1476-i ostromáról szóló históriás ének került elő, és Szabács Viadala néven világi szövegemlékeink sorába iktatódott, ezt mintegy négy évtizedig nyelvünk kétségtelen hitelű Mátyás-kori szövegemlékeként tartotta számon a magyar tudományos világ. Ilyen emlékként mutatta be 1872-ben a históriás éneknek nevet adó THALY KÁLMÁN, és ilyenként került bele 1894-ben, illetőleg még 1905-ben is ZOLNAI GYULÁnak jelentősebb nyelvemlékeinket bemutató egy nagyobb és egy kisebb terjedelmű összefoglalásába (l. tőle: Nyelvemlékeink 146—51; MNy. I, 33; MNyTK. 5. sz. 5). A hitelesség iránti kétely csak századunk második évtizedének elején — eleinte magánbeszélgetés rendjén — kezdett ébredezni. A kételkedők közül elsőként MÉSZÖLY GEDEON jelentkezett; ő — saját tájékoztatása szerint — már 1912-ben felhívta barátai figyelmét a SzV. hamisítvány voltára (MNy. LI, 422). Utána 1928-tól kezdve HORVÁTH JÁNOS több ízben és — hihetőleg az ő tekintélyének ígézetében — PINTÉR JENŐ is kifejezte a hitelesség iránti kételyét (i. h. 422—3). Figyelemre méltó azonban, hogy a gyanakvás tudományos irodalmi szinten kezdettől fogva a legújabb időkig nem a szövegemlék kézírata hiteles vagy hamis voltának megállapítására elsősorban hivatott írástörténész-kutatók, hanem a paleográfiai jelleg figyelmen kívül hagyásával vizsgálódó irodalom- és nyelvtörténészek soraiban jelentkezett.

2. Közülök a legtekintélyesebb, HORVÁTH JÁNOS, a középkori irodalom nagy rendszerezője fenntartásainak előbb többszöri óvatos és futó kifejezése után végre 1955-ben részletes tanulmányban (i. h. 422—33; MNyTK. 92. sz. 3—14) is kifejtette a hamisítás lehetősége kérdésében a maga körültekintően megokolt véleményét.

Gyanússá tette számára a nyelvemléket már a felfedezés és a bemutatás időpontja között eltelt — szerinte hosszú — csaknem egy évnyi idő, de aztán

a nyelvnek, a verselésnek, az előadásnak a XV. század második fele nyelvemlékeinek nyelvétől, verselésétől és előadásmódjától elütő több jellegzetesége, az előadott esemény (az ostrom) lefolyásának a korabeli történeti forrásokból ismert részletektől különböző több mozzanata és főként a felfedezőnek, Véghelyi Dezsőnek személyi megbízhatósága iránt táplált, valamelyest indokolt kétely is. A kételkedés aztán a nagy irodalomkutatóban annyira elhatalmasodott, hogy ez őt ugyan fenntartásos érveléssel, a bizonyítékok és ellenbizonyítékok lelkiismeretes, tárgyilagos felsorolásával, de a szövegemlék hamis voltának fenntartásos hangoztatására készítette.

Mint hogy magam a szövegemlék hiteles vagy hamis volta kérdésének írástörténeti megvizsgálására fogtam tollat, feleslegesnek látom HORVÁTH nem paleográfiai vonatkozású érvelésének részletes kritikai taglalását, hiszen ezt már körültekintő szemlélődéssel, minden érv alapos megvizsgálásával IMRE SAMU terjedelmes monográfiában a hozzá csatlakozó közleményekkel kellő alapossággal elvégezte (l.: A Szabács Viadala. Bp., 1958., MNy. LII, 165–8, LIII, 148–51, LIX, 7–15, 408–24, LII, 465–8, LX, 61–3; MNyTK. 92. sz. 15–20 — l. még: NÉMETH GYULA: MNy. LII, 107–10; PAIS DEZSŐ: MNy. LIII, 51–3). IMRE fejtegetéseinek elfogadható voltát — főként nyelvtörténeti érvek felsorakoztatásával — csak NYÍRI ANTAL kérdőjelezte meg (MNy. LVIII, 313–23, LIX, 162–71).

3. Még mielőtt kitűzött feladatomhoz fognék, előjáróban ki kell jelenítenem: számomra nehezen érthető, hogy miért fordítottak-pazaroltak annyi időt és teret a hamisítás irodalom- és nyelvtörténeti érvekkel való bizonygatására, a felfedező személyes megbízhatóságának kiderítésére, a bemutatásbeli valamelyes halogatás, késedelmeztetés megokolhatatlan voltának feszegetésére, holott — talán — nem egy élete java részét levéltárakban eltöltött kutató elfoglaltsága azt állítani, hogy egy bármely korban keletkezett kézirat hiteles vagy hamis voltának megállapítása mindenekelőtt mégiscsak az írástörténet hatáskörébe tartozik. Ha az írástörténész kellő készséggel birtokában dönt a kérdésben, felesleges dolog érvek és ellenérvek felsorakoztatásával más tudományos területek munkásának e tekintetben vizsgálódnia. Az írástörténetnek ez az elsődleges illetékessége csak akkor függesztődik fel, ha a nyelvemlék nem egykorú eredeti, eredetinek sejthető kézírásban vagy éppen nyilvánvalóan későbbi korból származó másolatban maradt fenn. Ilyen esetben az írástörténetnek a vizsgálódásbeli szerepet át kell engednie más tudományok munkásainak; legfeljebb az emlékek keletkeztlensége esetén nyilatkozhatik a másolat keletkezésének valószínű időtájáról.

Mivel ilyenformán magam a nyelvemlék-kéziratok hiteles vagy hamis voltának megállapításában az írástörténetnek juttatok döntő szerepet, csodálkozva kell felemlítenem: a szövegemlék eddigi kutatói — a gyanú árnyékába került THALYT és IMRÉT, a monográfia szerzőjét kivéve — a hamisítás gondolatához annak a ténynek határozott tudatában ragaszkodtak állhatatosan, hogy az írástörténetnek olyan szakemberei, mint WENZEL GUSZTÁV, SZILÁDY ÁRON, NAGY IMRE, NAGY IVÁN, HORVÁTH ÁRPÁD, JAKUBOVICH EMIL és FEKETE NAGY ANTAL teljes egyöntetűséggel a szövegemlék hiteles volta mellett nyilatkoztak. Közülük az Ő-magyar olvasókönyv társszerzője, JAKUBOVICH aligha őriztette volna tovább a hiteles emlékek között a SzV.-nak kéziratát az igazgatása alá tartozó Széchényi Könyvtár Kézirattárában, ha a hamisítás gyanú-

ját csak valemennyire is igazoltnak tartotta volna. Különben vele kapcsolatban idézhetem NÉMETH GYULA visszaemlékezéséből a hamisítás lehetőségével kapcsolatos lakonikus rövidségű, határozott elutasítást: „Ilyet hamisítani nem lehet” — mondotta Jakubovich Emil többször is társaságunkban, ahol már 1920—1930 körül élénk viták folytak a Szabács Viadala hiteléről (MNy. LII, 307).

4. Még mielőtt a SzV. hitelessége kérdésében részletekbe menő vizsgálatba kezdenék, előre kell bocsátanom: IMRE monográfiájának megjelenéséig a SzV. sohasem került bele olyan mértékig érdeklődésem körébe, hogy a kérdés közelebbi vizsgálatára sort kerítettem volna. Az azonban biztos, hogy sohasem taroztam a kételkedők közé, hiszen már a hasonmásban előttem fekvő szövegemlék lehetetlenné tette az egykorúság tekintetében a nemleges állásfoglalást. Éppen ezért annak idején egyetemi előadásaimban a SzV.-t a XV. századi kétségtelen hitelű szövegemlékek sorában tárgyaltam. Úgy véltem, nem indokolt még annyi fenntartással sem élnem, mint azt nyelvelméink tárgyalása során SZABÓ DÉNES a nyelvelméink sorozatát bemutató összefoglalása I. kiadásában tette. (L. tőle: A magyar nyelvelmékek. Bp., 1952. 33. — Az IMRE monográfiája után 1959-ben megjelent II. kiadásban már nincs szó fenntartásos óvakodásról.)

A teljes bizonyosság véglegzése azonban csak akkor következhetett be, ha a szövegemlék eredeti kéziratát is tanulmányozhattam. Erre — elszakíttatásomban rajtam kívül álló okokból — csak 1972-ben kerülhetett sor. Mikor aztán végre felkereshettem a szövegemléket őrző Széchényi Könyvtár Kéziratárát, akkor az éppen restauráló műhelyben lévő kéziratot V. Windisch Éva lekötöző előzékenységével is csak néhány nap elteltével tudta elem tenni. Minthogy a vizsgálódás az előre várható végleges bizonyosságra jutott, a következőben most már teljes megnyugvással fejthetem ki a hitelesség, illetőleg a hamisítás lehetősége tekintetében kialakult véleményemet.

5. Az előttem vizsgálódó kutatók megállapításainak ismeretében a következő észrevételeket tehetem: A szövegemléket tartalmazó kb. 32 × 22 cm nagyságú papírlevél kétségtelenül Szabács ostromának éve, azaz az 1476. év tájáról való gyártmány. Erre nézve döntő bizonytságot szolgáltatott a papírlevél vízjegyének vizsgálata. THALY már a szövegemlék bemutatása alkalmával azt az észrevételt tette, hogy a Leleszről az 1460—1476 között kelt oklevelek némelyikének papirosán lévő vízjegyek nagyban hasonlítanak a SzV. papirosának vízjegyeihez. A későbbi kutatók közül FAZAKAS JÓZSEF szakértői véleménye szerint maga a papír a velencei köztársaság területén éppen a Szabács ostroma körüli időtájban készült, de a benne levő vízjegyek ismeretesek Münchenből és Augsburgból származó oklevelek papírjairól is (IMRE, SzV. 279—80). A magyarországi Szabács Viadala és a külföldi oklevelek papírjának lényegbeli azonossága, az oklevelek keletkezési idejének és a papírlevelen elbeszélte esemény (az ostrom) korának egybeesése a papírananyag egykorú voltának kétségtelen bizonyítéka. Erről NÉMETH GYULA is ilyen értelemben nyilatkozott (MNy. LVIII, 30—1). Aligha dűskálhatott a hamisítással gyanúsított Véghelyi Dezső vagy akár más valaki a XIX. század második felében a XV. század hetvenes éveiből származó beíratlan papírlapokban, hogy belőle éppen az ostrom évével azon- vagy közelkorú papírlevelet válogathasson ki.

6. A históriás ének leírására használt papír kétségtelen egykorúságának bizonyítása után magára a kézírásra térve, az eredeti kézirat megvizsgálását követően sem írhatok mást, mint amit már szinte két évtizede a hasonmás láttán írtam: A) Az emlék írásképe már első látásra olyan jellegzetes egykorúságot árul el, hogy az emléket képtelenség későbbi korban és éppen 1871 táján hamisítottak tartani.

B) A betűhasználatban HORVÁTH JÁNOSTÓL (MNY. LI, 125; IMRE, SzV. 291) gyanúsna tartott nagy kezdőbetűk csak a nyomtatásban előttünk fekvő szöveg láttán lehetnek valóban gyanúsak, mert az eredeti kézirat vizsgálata azt mutatja, hogy a szövegemlék leírója az ún. nagy és kisbetűs írás alkalmazása tekintetében a későközépkor és a koraiújkor írásgyakorlatát követve tulajdonképpen háromféle nagyságú betűjelet használt: a) a szó- és sorkezdő helyzetben egy olyan nagyobb méretű betűfajtát, amelyet nagybetűnek minősíthetünk; b) a szó belsejében az esetek többségében határozottan kisbetűnek tekinthető írásjelekkel él; c) szókezdő helyzetben, ritkábban szó belsejében is a kisbetűnél valamivel nagyobb, nemegyszer azonban az a) csoportba sorolt betűk méretét megközelítő nagyságú jeleket ró a papírra. E jelhasználatbeli hármasság az emlékekkel közeli XV. századi iratokban, sőt a XVI. század elejeiken is olyan következtetlen váltakozással jelentkezik, hogy éppen ez a következtelenség az egykorúság kétségtelen bizonyítéka. Minthogy ezt a betűjelzésbeli hármasságot nyomdaműszakilag még a betűhű közlésben is nehéz volna visszaadni, ezért a szövegek gondozói némi önkényességgel csak két méretű betűjelt szoktak megkülönböztetni. Ezért még a betűhű átírásban közölt szövegek sem alkalmasak finomabb írástörténeti vizsgálatok végzésére.

Az előbbieken jelzett betűjel-használat tekintetében a SzV.-nak eredeti kézírata tehát nem ró ki a kétségtelen hitelű egykorú kéziratok jelhasználatbeli gyakorlatából.

C) A határozottan egykorúnak minősíthető jelhasználat mellett a rövidítési jelek is olyan jellegzetesen egykorú vonalvezetésűek, a kurzív írás lendülete, menete, duktusa olyannyira korabeli, a betűkötések olyan keresetlenül korszerűek, hogy ilyen sorokat csak nagyon jól begyakorolt egykorú kéz írhatott papírra (l. ezekre nézve tölem: Jegyzetek Szabács Viadala monográfiájához: NyÍrK. II, 249; újra némi, de nem lényegbeli kiegészítéssel: Nyelv és irodalom. Bukarest, 1981. 233).

A SzV. tehát a betűjelbeli használat szempontjából is a kétségtelen hitelű szövegemlékek sorába tartozik.

7. Igazában még az írásjellegre vonatkozó észrevételek papírra vetése előtt kellett volna sort kerítenem a SzV. tinta- és tollhasználatának kérdésére. A feltételezett XIX. századi hamisítgató bármennyire is otthonosan forgolódott volna a középkori írások világában, a XV. század második felében használt tinta készítésének titkát és a tollfaragás mesterségét aligha ismerhette volna, hogy egy már első pillanatban teljesen korhűnek bizonyuló ilyen szöveget vethessen papírra. A maga korának tintájával-tollával pedig hiába próbálkozott volna, mert nem kell gyakorlott írástörténész szem ahhoz, hogy az első pillanatban rajta ne fogja a turpisságon. Ezt persze a hasonmás alapján nem, csak az eredeti kézirat sorainak böngészgetése rendjén lehetett megállapítani. Éppen ezért a hamisítás lehetőségét e miatt is el kell utasítanom.

8. Mikor a SzV. monográfiájának szerzője a hamisítás vádját állhatatosan hangoztató ellenvéleménnyel került szembe, ötletesen ahhoz az eljáráshoz

folyamodott, hogy előkerítette és az SzV. eredeti kézírata egy lapjával együtt hasonmásban közölte a hamisítás gyanújába kevert Véghelyi Dezsőnek egy saját kezű aláírását és egy ugyancsak sajátkezű terjedelmesebb szövegrészt tartalmazó iratlapját (IMRE, Véghelyi Dezső és a Szabács Viadala: MNy. LVI, 58–63). Az eredeti kézirat és a Véghelyi betűvetése, írásrendje közötti különbség olyan szembeszökönek bizonyult, hogy ez tökéletesen tisztázta az ártatlanul-vétetlenül meggyanúsított felfedezőt a hamisítás vádjá alól. Persze a túlzó kritikával makacszkodó erre is azt mondhatja: ez személyileg ugyan felmentést ad a vádlott Véghelyinek, de nem bizonyíték magának a SzV. kéziratának egykorú hitelessége mellett, hiszen más kéz is hamisíthatta a szóban forgó kéziratot. Ezt a hiperkritikus akadékoskodást azonban a 3–5. pontban kifejtettek után csak kákán csomó-keresésnek lehet minősíteni.

9. E merőben elfogadhatatlan kísérletezéstől egyébként is óva int a SzV. írástörténeti kérdéseit a magyar helyesírás történetének nagy távlatában vizsgáló KNEZSA ISTVÁN. A KNEZSÁTól egybeállított hangjelölési táblázat láttán megállapítható, hogy noha vannak különbségek és következetlenségek a korabeli kétségtelenül hiteles nyelvemlékek, illetőleg az egykorú kancelláriai helyesírás és a SzV. helyesírásbeli betűjelhasználata között, ezek a különbségek és következetlenségek azonban olyan jelentéktelenek, és egyébként is olyannyira jellemzőek az egyes korabeli kéziratokat papírra vető kezek írására, hogy ez korjellemzőként kizárja a hamisítás lehetőségét. Helyesírásunk történetének legavatottabb kutatója végül is összefoglalóan így nyilatkozott a szóban forgó szövegemlék kérdésében: „A Sabác[!] viadala helyesírási szempontból hiteles emlékek látszik. Nincs benne egyetlen olyan vonás sem, amely korának irodalmi emlékeiből a legkisebb mértékben is kirírna. Lényegében egyezik az előző XV. századi emlékek hangjelölési sajátágaival. Amiben pedig eltér, mint a palatalizáció következetesebb jelölésében, a *cz* gyakoribb használatában, a *k*-nak kizárólagos, a *w*-nek pedig túlnyomó írásában, a XV. századi kancelláriai helyesírásnak erősebb hatását kell látnunk. Ez nem is feltűnő, mert a külön helyesírási tradícióval nem rendelkező világiak természetesen a kancellária helyesírásával írtak. Ezt látjuk az ekkor meginduló világi eredetű emlékek hosszú sorában, amelyekben a kancelláriai helyesírás a túlnyomó.” (KNEZSA, *HírTört.* 100.)

10. Az itt írástörténész tolltól idézett vélemény után a 3–7. pontban részletezett paleográfiai megállapításokkal egyetemben úgy gondolom, t ö b b é nem lehet kétséges, hogy a Szabács Viadala egykorú, kétségtelen hiteles szövegemlék. Mint látjuk, a hamisítást döntően cáfolják mind a hitelesség mellett felsorakoztatott írástörténeti, paleográfiai, mind a helyesírás történeti érvek. Hogy aztán ezzel a megállapítással pontosan egybevágnak IMRE monográfiájának nyelv- és nyelvjárástörténeti bizonyítékai is, az csak még kétségtelenebbé teszi a hitelesség kérdésében kialakított igenlő állásfoglalást.

11. Miután ilyenformán a kitűzött feladatot elvégeztem, záradékként ezt mondhatom: számomra különleges öröm volt, hogy éppen ez ünnepi alkalmammal keríthettem sort a Mátyás-kori Szabács Viadala hitelességének kérdésében IMRE SAMU eredményeivel pontosan megegyező végkövetkeztetés megfogalmazására.

† SZABÓ T. ATTILA

Nyelvtudomány, stilisztika, fordításelmélet és -gyakorlat

1. Immár negyedik éve adom elő a Helsinki Egyetem magyar szakosainak a leíró nyelvtant, a stilisztikát, a dialektológiát és irodalmi nyelvünk történetét. Természetesen magyar nyelven, de az is természetes, hogy — többek között — a példamondatokat lefordítjuk finnre, és hogy lehetőség szerint olyan magyar verseket, prózarészleteket elemzünk, amelyeknek van — esetleg több — finn műfordítása, ami viszont több irányú nyelvi-stilisztikai egybevetésre is alkalmat ad. Ezenkívül megemlítem, hogy a múlt év őszén Helsinkiben megalakult finnországi hungarológiai központ tevékenységében szintén alapvető szerepet töltenek be a finnról magyarra és magyarról finnre fordítók. Egyébként meghatározott időközben, váltogatva hol Helsinkiben, hol Budapesten találkoznak egy-egy néhány napos szeminárium keretében a finn és a magyarországi vers- és prózafordítók. A múlt évben a helsinki megbeszélésen magam is elmondtam egyet s mást arról, hogy mit hozott a nyelvtudomány és a stilisztika a fordításelmélet és -gyakorlat számára az utóbbi időkben. A jelzett témakör azért sem idegen tőlem, mert annak idején az Idegen Nyelvek Főiskoláján tanítottam, a francia—magyar kontrasztív nyelvészeti munkálataimban kezdettől fogva részt veszek, és valójában a fordításhoz közel álló diszciplínákkal foglalkozom. Az elmondottak alapján esett a választásom arra, hogy említett előadásom és eddigi tapasztalataim felhasználásával ezúttal „Nyelvtudomány, stilisztika, fordításelmélet és -gyakorlat” címen írjak le néhány gondolatot, egy kissé arra is emlékezve és emlékeztetve, hogy ünnepeltünk — igen sokoldalú és igen kiterjedt nyelvtörténeti és mai nyelvi munkássága mellett — talált és talál módot arra, hogy szívvel-lélekkel és többféle módon támogassa szinte az egész világon a hungarológiával kapcsolatos tevékenységnek minden megnyilvánulását.

2. Induljunk ki abból, hogy a fordítás, műfordítás milyen fontos szerepet játszhat, játszik egy-egy nép, nemzet nyelvi és irodalmi életében. Erre — azt hiszem — éppen mi nyújthatunk hatásos példát. Ha a magyar irodalmat röviden kell jellemeznem, akkor három fontos vonását szoktam kiemelni. Először azt, hogy mi a lírában alkottunk nagyot. Más nemzetek irodalma és a világirodalom is így tartja számon. Ki tagadhatná, hogy Balassi Bálint, Petőfi és Arany, Ady, a Nyugat nagy nemzedéke, József Attila — hogy csak a legkiemelkedőbbeket említsen — az élvonalat képviselték Európában. Hogy nem hatottak jobban, az nem utolsósorban nyelvünk sajátos, különálló jellegével és ebből következően is viszonylag kis számú fordításukkal magyarázható. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy azért például Jókai életében megjelent műveinek több mint a felét lefordították németre, angolra, de finnül is aránylag sok napvilágot látott belőlük, és mintha egyes mai prózaíróink művei szintén jobban kiadóra és fordítóra találnának, elsősorban Európa több országában.)

Második jellemvonásként említem azt, hogy — mint a kis népek esetében általában — a mi irodalmunk szorosan kötődik a mindenkori politikai, gazdasági, társadalmi és az ezekről is meghatározott művelődésbeli viszonyokhoz, és ez érvényes a tekintetben is, hogy legjobbjaiiban — röviden szólva — mindig a haladást, a felemelkedést szolgálta (nemegyszer úgy is, hogy politikai-társadalmi mozgalmat indított el), az élő lelkiismeret volt, anélkül természete-

sen, hogy lemondott volna az egyedi ember világérzésének a bemutatásáról. (Az itt mondottakkal kapcsolatban gondoljunk például a felvilágosodás idejére, a reformkorra, a XX. század fordulójára, a két világháború közti korszakra.) Érdekesen utal erre Illyés Gyula 1947-es naplójegyzeteiben: „... nálunk, szinte hagyományként, a társadalmi kérdések befogadása alá az irodalom szántotta a talajt. Kezdve azon, hogy Dunának, Oltnak egy a hangja, el egészen addig, hogy rendezzük végre közös dolgainkat, nincs még egy ország, ahol a szociológiai, politikai, de még a külpolitikai fogalmak pontos megjelenésére annyi költői idézetet használnának, mint nálunk, még a szociológusok és politikusok is . . .” (Kortárs 1987. 1. sz. 14). Mindebből persze az is következik, hogy — különösen külföldieknek — viszonylag szélesebb történelmi ismeretek nélkül lehetetlen magyar irodalmat tanítani, ha arra törekszünk, hogy lehetőség szerint megértsék, sőt átérezzék, átéljék költőink, íróink mondani-valóját.

Harmadik jellemzőként szoktam utalni arra, hogy a mi literatúránknak — minőség és mennyiség tekintetében is — igen gazdag műfordításirodalma van. Ez pedig nemcsak szerves része a nemzeti irodalomnak, hanem tükre, értékmérője is. Az a körülmény, hogy mikor, kitől, mit, milyen színvonalon, illetve kik fordítottak; hogy egy-egy jelentős művet mikor fordítottak újra; hogy ezek a fordítások hatottak-e, beépültek-e a hazai irodalomba stb. — mindez mutatja, hogy az illető irodalom benne van-e a világirodalom áramában. Továbbá mindez arról is árulkodik, hogy egyáltalán mit bír el: képes-e tartalmilag, formailag, nyelvi-stilisztikailag megbirkózni más irodalmak műveivel, új műfajokkal és nyelvi-stilisztikai jelenségekkel, megoldásokkal stb. Azt hiszem, nyugodt lélekkel megállapíthatjuk, hogy nálunk a műfordításirodalom szerves része a nemzeti irodalomnak, amit már az is jelez, hogy szinte mindig a legnagyobb költők, írók vállalkoztak a más nyelvű líra és próza átültetésére; hogy ezek gyakran időtállóan bizonyultak (gondoljunk például Arany Shakespeare-fordítására vagy Vikár Béla Kalevalájára); és hogy az átültetések általában nemcsak elérték az eredeti színvonalát, esztétikai, művészi értékét, hanem egyszer-egyszer felül is múlták őket (pl. a Nyugat fordítóinak a munkásságában).

Ezután a pontos, tudományos felmérés és részletezés igénye nélkül a következő nagy fordítói korszakokat, illetve fordítónemzedékeket szoktam felsorolni.

A kezdeteket, a nyelvi, költői, írói próbálkozásokat jelenti a XVIII. század vége feléig tartó idő. Mindjárt a XII. és a XIII. század végén olyan, igen magas színvonalú átköltésekről van szó, mint a Halotti Beszéd és az Ó-magyar Mária-siralom. De ezt a hosszú korszakot fémjelzik például a XVI. század végén a Károli-biblia, illetve a XVII. század elején Szenczi Molnár Albert zsolttárai is. És megvan a jelentősége a tömeges fordítást eredményező, az előzőknél jóval alacsonyabb nyelvi színvonalú kódexeknek is. Elmondhatjuk, hogy nyelvünk és irodalmunk ebben az „iskolában” nőtt fel, edződött meg igazán: a latinból való fordítás ugyanis — többek között — sok új szót és kifejezést, új mondatépítkezést, új stilisztikai formákat (ismétlés, halmozás, ellentétfajták, szóképek stb.) és új versformákat, új verselemeket fejlesztett ki.

Már inkább a ma felé mutat a felvilágosodás korabeli íróknak, költőknek — mindenekelőtt Kazinczynak — a sokirányú fordítói próbálkozása, munkássága.

Az első igazán nagy fordítói nemzedéket azonban a reformkor hozza: Vörösmartyt, Aranyt, Petőfit, Bérczy Károlyt, hogy csak a legkiemelkedőbekeket említsem.

A második nagy nemzedék a Nyugat nemzedéke: Kosztolányi, Babits, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc és mások fordítói munkássága soha nem tapasztalt színvonalon tolmácsolta a magyar olvasónak Baudelaire, Rimbaud, Verlaine, Mallarmé stb. költészetét. Ehhez a nemzedékhez tartozott Vikár Béla is. Vele kapcsolatban hadd jelezzem mindjárt azt az „eretnek” gondolatomat, hogy nekem bizony még mindig az ő fordítása idézi meg legjobban a kalevalai hangulatot. Nyilván nem véletlen, hogy nemrégiben, a Kalevala-évfordulóra ezt adták ki nálunk, jöllehet ezenkívül van még legalább három újabb és szintén magas színvonalú magyar fordítás.

Végül nem panaszkodhatunk a ma, vagyis az utóbbi három-négy évtized fordításirodalma miatt sem. A műfordítók között olyan nagy nevek szerepelnek, mint például Németh László, Devecseri Gábor, Illyés Gyula, Weöres Sándor, Képes Géza és folytathatnánk még a sort sokáig.

3. Hogy milyen nehéz egyáltalán fordítani, arra minden korban nagyon sokan rámutattak. Luther ezt írja egy 1530-ból származó levelében: „A fordításhoz pedig igaz, jámbor, hűséges, szorgalmas, aggodalmas, keresztyéni, kiművelt, tapasztalt, sokat próbált szív szükségeltetik.” Az orosz Plehanov meg így nyilatkozik századunk elején: „Fordítani akar? Dicséretes szándék, ám, jól gondolja meg, hogy először azt a nyelvet kell ismernie, amelyből fordít, másodsor járatosnak kell lennie abban a tárgykörben, amelyben a lefordítandó mű mozog. Ha ezek közül a feltételek közül egyiknek is csak parányit van híján, jobb, ha bele sem vág a fordításba, amelyik csak rossz lehet, és Ön csak félrevezeti olvasóját.” (Mindkettőt DÁNIEL ÁGNES idézi, a bibliográfiai adatokkal együtt „A fordítói gondolkodás iskolája” című munkájában. Bp., 1983. 29.) És napjainkhoz érve a fordítástudományban jól ismert amerikai E. NIDÁnak egy társszerzővel írt 1969-es munkája alapján a fordítás célját így lehetne meghatározni: „... a fordítás során a forrásnyelvi tartalmat úgy kell kifejezni a célnyelvben, hogy az a célnyelvi címzettből ugyanazt a hatást, reakciót (total impact, response) váltsa ki, mint a forrásnyelvi címzettből (vö. E. A. NIDA—CH. R. TABER, *The Theory and Practice of Translation*. Leiden. 1969. 122)”. (L. FERENCZY GYULA, *Fordítás és nyelvészet: Nyelvi rendszer és nyelvhasználat*. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp., 1980. 306.)

Mindez valójában érthető: hiszen a nyelv és stílus — minden nyelv és stílus —, és folytathatjuk: minden műalkotás ezer színű. Fordítás esetén meg két különböző, ezer színű nyelv kerül egymással szembe. Mindebből két dolog is következik: szinte elképzelhetetlen egyedüli jó megoldás a fordításban, továbbá: az elmélet, az idevonható tudományok adhatnak bizonyos magyarázatot, sőt alapot, szolgálhatnak nagyon hasznos tanácsokkal — és ez, különösen napjainkban, egyáltalán nem kevés! —, de a még oly képzett és gyakorlott fordítónak is neki magának kell megküzdenie minden szöveggel mint egésszel, és azon belül minden mondattal, kifejezéssel külön-külön.

4. A továbbiakban felvethetjük a kérdést, hogyan függ össze a fordítás, illetve fordításelmélet a nyelvtudománnyal és a stilisztikával.

J. C. CATFORD, a nyelvészeti ihletésű fordításelmélet egyik úttörője így utal erre: „A fordítás egyik nyelv (a forrásnyelv) szöveganyagának behelyet-

tesítése valamely más nyelv (a célnyelv) szöveganyagával". (A *Linguistic Theory of Translation*. Oxford, 1956. 20; l. DÁNIEL ÁGNES i. m. 13.) Vagyis a fordítás mint „behelyettesítés” elsőrendűen nyelvi tevékenység. Ha mármost van is abban túlzás, hogy a fordítás tudománya alkalmazott nyelvészet, illetve ahogyan az orosz FJODOROV írta az ötvenes években, hogy ti. „a fordítás a gyakorlat szempontjából nyelvi feladat, az elmélet szempontjából pedig nyelvtudományi probléma”, azért az tagadhatatlan, hogy a fordítás sokrétű nyelvi tevékenység. Ez egyben azt is jelenti, hogy bár nemcsak nyelvtudományi probléma, mert igényli más diszciplínák — pl. a kommunikációelmélet, a szociolingvisztika, a pszichológia stb., illetve szépirodalmi mű átültetése esetén a széles értelemben vett irodalomtudomány és esztétika — tanulságait is, de a legilletékesebb mégis a nyelvtudomány, amelynek az illetékessége a fordításnak úgyszólván minden mozzanatára kiterjed (vö. FERENCZY GYULA: i. h. 300).

Többen azonosították a fordítás tudományát a stilisztikával is. Ez szintén túlzás. De ha elfogadjuk a funkcionális stilisztikának azt a tételét, amely szerint minden nyelvi megnyilatkozás stílus, illetve a magunkévá tesszük azt, amit PÉTER MIHÁLY éppen a fordítás és a stílus összefüggéséről így összegezett: „... a jó fordítás — természetesen a tartalmi hűség mellett — a stílus és nem az egyes nyelvi elemek ekvivalenciáján alapul” (ÁNYT. XII, 230), akkor el kell ismernünk, hogy a stilisztika szintén jelentős mértékben beleszól a fordítás elméletébe és gyakorlatába.

Ez utóbbit igazolja az is, hogy kibontakozóban van — és a fordítást ez közelről érinti — az úgynevezett összehasonlító stilisztika, éppen a funkcionális stilisztika megalapozójának, CH. BALLYnak a kezdeményezése nyomán (vö. PÉTER: i. h. 226—31). Két idevágó munkára utalok: J.-P. VINAY—J. DARBELNET, *Stylistique comparée du français et de l'anglais. Méthode de traduction* (Paris, 1958., 1966².); A. MALBLANC, *Stylistique comparée du français et de l'allemand* (Paris, 1961.), de készültek efféle művek más nyelvek viszonylatában is.

5. Nem közömbös tehát, hogy ez a két — mondhatnánk — alaptudomány hogyan fejlődött az utóbbi időben, s ennek következtében hogyan segíti — jelen esetben — a fordítás elméletét és gyakorlatát. Nos, a nyelvtudományról elmondhatjuk, hogy az utóbbi évtizedekben szinte forradalmi változásban van. Röviden: lényegeset változott a nyelvszemlélet; eltolódtak a nyelvészet korábbi súlypontjai, elsősorban a szinkrón jellegű diszciplínák javára; előre tört az interdiszciplinaritás és az egzaktságra való törekvés; se szeri, se száma az új — strukturalista, generatív stb., továbbá szemantikai, matematikai, szemiotikai, tipológiai, szövegtani stb. — megközelítéseknek, módszereknek; részben vagy egészben új stúdiumok születtek, olyanok, amelyek az interdiszciplinaritás jegyében a nyelvészettal együtt a más tudományágakkal való kapcsolatait is jelzik: információelmélet, szemiotika, pragmatika, szöveg-tan, matematikai nyelvészet, pszicholingvisztika, szociolingvisztika, nyelv-tipológia, interlingvisztika, kontrasztív vagy konfrontatív nyelvészet stb. És a fentiekkel magyarázható az is, hogy — mint a felsorolt diszciplínák közül többnek már a létrejötte is igazolja — a nyelvtudomány (a kétségtelen elméleti eredmények mellett) eddig nem tapasztalt mértékben fordul a közvetlen gyakorlat és a nyelvhasználatnak a jobbá, hatékonyabbá tétele felé.

És hogy mi történt a stilisztikában és a stilisztika körül, arra kereszt-

metszetszerűen rávilágít SZABÓ ZOLTÁNNAK „A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai” című 1977-ben megjelent (Kolozsvár-Napoca) munkája. Ez a címben megjelölt témát a következő fejezetekben tárgyalja: a strukturalizmus, a szemiotika, a szemantika, a matematikai nyelvészet, a generatív grammatika, a szövegnyelvészet. És a szerző az előszóban így összegezi mondanivalóját: „A maga sajátos szempontjainak megfelelően (ti. a stilisztika) egyfajta összegzője az új elméleteknek” (5). Mindehhez azonban még hozzá kell tennünk, hogy természetesen ebben a munkában külön nem tárgyalatik az, ami az irodalomelméletben, egyáltalán az irodalomtudományban és ennek a határterületén (a műfajelméletben, a verstanban stb.), illetve az esztétikában, valamint a lélektanban stb. történt.

Ezúttal a stilisztikának csupán néhány, a jelenlegi téma számára fontos vonását emelem ki.

a) A funkcionális stilisztika felöleli a teljes nyelvhasználatnak a stílus felől való vizsgálatát. Egyrészt kutatja a nyelvi eszközöknek (a hangtól a szóvegig), valamint a nyelven kívüli, de a kommunikációban felhasznált jelenségeknek (a látható nyelv, a paralingvisztikai eszközök stb.) a stíláriis lehetőségeit; továbbá a par excellence stilisztikai jelenségek (pl. képek, alakzatok) stílusértékeit. Másfelől vizsgálja a kommunikáció során a társadalmi élet fontosabb területein kialakult tipikus kifejezésmódokat (stílusrétegek stb.). És külön foglalkozik a másként szerveződő szépirodalmi, művészi stílussal, valamint kitér az elsősorban ez utóbbihoz kapcsolódó stíluselemző módszerek tárgyalására.

b) A nyelv, a beszéd és a stílus összefüggését röviden így látja a stilisztika. Ha a nyelvet a kommunikáció céljaira felhasználjuk, mindig „beszéd”-et kapunk. A beszéd pedig — a kifejezés „hogyan?”-jára, a kifejezés módjára téve a hangsúlyt — egyúttal stílus. Így értelmezve minden közlésnek az eredménye — általánosabban — beszéd, bizonyos meghatározott szempontból pedig: stílus. És a nyelvre visszavetítve: a nyelv = lehetőség; a beszéd, illetve a stílus = megvalósulás. Persze a (beszédből elvont) nyelv valóban már maga mintegy involválja a felhasználást, nemcsak a nyelvi variancia kifejlesztésével (vö. PÉTER MIHÁLY: ÁNyT. XII, 221—31), hanem mindenekelőtt azzal, hogy elemei, eszközei bonyolult asszociációs, paradigmatis és szintagmatikus rendszerbe tartoznak, amely körülmény azonban egyúttal jobbra meg is szabja felhasználásukat (l. részletesebben: SZATHMÁRI ISTVÁN, Beszélhetünk-e szövegstilisztikáról?: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Bp., 1983. 324—7).

c) Fontos kérdés: hogyan tud megfelelni a nyelv a különböző kommunikációs helyzeteknek? Más megfogalmazásban: miért tud stílussá lenni? Röviden azért, mert a nyelvi szintekhez tartozó és valójában szinonimasorokba rendeződő eszközöknek, továbbá a nyelven kívüli jelenségeknek van, pontosabban lehet stílusértékük, illetve ilyen értéket kaphatnak a beszédben, a szövegben. A stílusérték pedig az a gondolati, érzelmi-hangulati, asszociációs tartalom, amely az illető elemnek, kifejezésnek — a vele azonos fogami tartalmú, de semleges, illetve más stílusértékű párjához viszonyítva — a sajátja (az állandósult és alkalmi stílusértékről l. SZATHMÁRI: Népr. és Nytud. XI, 35—42). Ehhez még hozzávehetjük: a stílusérték alkalmas arra, hogy különböző hatást váltson ki.

d) Végül szintén lényeges fogalma a stilisztikának az adekvátság. Adekvát a stílus akkor, ha pontosan azt fejezzük ki és úgy, olyan hatással, amit és

ahogyan szándékunkban állt. (Az e pontban mondottakat részletesebben l. SZATHMÁRI: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből 320—38.)

6. Azt hiszem, a stilisztika — és minden bizonnyal az irodalomtudomány — számára mostanában a legnagyobb jelentőségű a szöveg felfedezése, pontosabban mai, magasabb szinten való újra felfedezése, továbbá a szövegtan (angol „Textlinguistics”) megteremtése, illetőleg az említett modern diszciplínák és módszerek segítségével való eljövendő kiépítése. A jelenben és a közeli jövőben minden bizonnyal ennek az eredményei segíthetnek leginkább a fordításelméletnek, de főként a gyakorlatnak, párosulva a szintén mostanában formálódó összehasonlító stilisztikával. „Meváltás”-t persze ez sem (ahogy más sem) hoz a fordítóknak, de megalapozottabbá, tervszerűbbé, pontosabbá és tudatosabbá, biztonságosabbá teheti a fordítást. Ezenkívül a szövegtani oldal új összefüggésekre, megoldásokra, módszerekre hívhatja fel a fordítók figyelmét.

A szöveg fontosságát röviden az jelzi, hogy a nyelv, illetve felhasználva a beszéd és a stílus mindig szövegben jelentkezik. Ilyenformán a szöveg — a fonémák, a morféma, a lexémák, a szintagmák és a mondatok szintje után — a hatodik, amazokat mintegy betetőző nyelvi szint, a nyelvi-stilisztikai jelenségeknek is az élettere, a tulajdonképpeni valóságos nyelv. Mindebből az is következik, hogy fontosak a szövegnek mint legfelsőbb nyelvi szintnek, továbbá az azt szervező, létrehozó jelenségeknek a stilisztikai vonatkozásai, azaz együttvéve az úgynevezett szövegstilisztika. Magam megpróbálkoztam a szövegstilisztika rendszerezésével. Logikusnak látszik az idevágó eszközöket illetően két csoportot felvenni: a mondaton túlmutató és a szöveg egészére kiható nyelvi és nyelven kívüli eszközök csoportját. Ezeken belül a stilisztikai szinteket vettem alapul: (A szövegstilisztikai rendszerzést l. részletesebben, szakirodalommal együtt, említett munkámban: i. h. 338—55.)

7. A szövegstilisztikára nemcsak új és hasznos volta miatt utaltam, illetve jeleztem a körébe vonható jelenségeket, hanem azért is, mert magam stilisztikaóráimon jobbára néhány jellemző szövegstilisztikai vonásra támaszkodva vettem és vetem egybe hallgatóimmal egy-egy magyar vers vagy prózarészlet eredetijét a finn műfordításával (néha műfordításaival). Igen gyakran ugyanis — teljesen érthetően — valamilyen szövegtani, szövegstilisztikai jelenség az alapja például a költemény szerkezetének és stílusvilágának, valamint hangulatának. Úgy gondolom, helyes tehát, ha kiindulásként azt keressük, hogy például a finn fordító elsősorban ezeket milyen mértékben tudta tolmácsolni, visszaadni — persze a célnyelv adta lehetőségeket, eszközöket figyelembe véve.

Lássunk egy néhány példát. Az Ómagyar Mária-siralomnak például az egész művön végigvonuló sajátos ritmus, továbbá sajátos arányosság, valamint a több formában jelentkező paralelizmus a legfőbb jellemzője. A finn fordítás ezek közül — gondolva egyéb nyelvi-stilisztikai eszközökre is — inkább csak a ritmust, általában a zeneiség eszközeit tudta jól átültetni (l. Toivo Lyy: Unkarin lyyra. Helsinki, 1970. 11—12). — Petőfi „Föltámadott a tenger” című versének meghatározója az allegorikus ábrázolás. Ennek az elemeit két finn műfordításban is összehasonlíthattuk az eredetivel (l. Petőfiä suomeksi. Toimittaneet Aulis J. Joki, Hannu Launonen, László Keresztes. Helsinki, 1974. 19). — Ady „Párisban járt az Ősz” című költeményének alapja minden bizony-

nyal a sajátos adys őszi, halált idéző hangulat. Ezt elsősorban a szintén Adyra jellemző hangutánzó és hangulatfestő szavak és kifejezések jelzik. A finn fordítás (Lensi riikinkukko. Endre Adyn runoja suomeksi. Toimittaneet Hannu Launonen, Tamás Márk. Helsinki, 1978. 41) vizsgálatunk szerint a lehetőségekhez képest minden tekintetben sikeresen küzdött meg a hangulat érzékeltetésével. — Az ellentét sajátos kifejezőeszközeire épül Adynak egy másik, Kodály meg- és felrázó kórusműve révén is méltán híres költeménye, a „Föl szállott a páva”. Elemzésünk szerint a fordító, akinek szép műfordításkötetét nem rég vehettük a kezünkbe, értő és érző módon ültette át finnre (Taivas irtosi maasta. Unkarilaista lyriikkaa 1900-luvulta. Toimittanut ja suomentanut Anna-Maija Raittila. Helsinki, 1986. 28). (L. még műfordítások egybevetésére: Kis magyar stilisztika. Szerk. SZABÓ ZOLTÁN. Bukarest, 1968. 200—19; A műfordítás ma. Tanulmányok. Szerk. BART ISTVÁN, RÁKOS SÁNDOR. Bp., 1981. passim.)

8. Az elmondottakat (is) összegezve, talán túlzás nélkül megállapíthatjuk, hogy minden fordítónak, műfordítónak érdemes megismerkedni a mai nyelvtudomány és stilisztika — benne a szövegstilisztika — eredményeivel, módszereivel, és érdemes ezeket mutatis mutandis felhasználni a két-két nyelv egyedi jellemzőit és sajátos konfrontációját is magába rejtő fordításhoz.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Csínján borotválj!

(Helyesírásunk „könnyítésének” ügyéhez)

Vagy negyedszázada került szerény kézikönyvtárunkba egy jó szándékú 1858-i könyv, amely azonban képtelenül merész javaslatosort tartalmaz nemcsak egyes helyesírási szabályaink, de betű-, sőt szinte egész írásrendszerünk átalakítására. (A központosítást, rövidítést stb. nem érinti.) Az elmúlt években többször kézbe is vettem, hogy ismertessem, mégis mindannyiszor alkalmatlannak tartottam erre az időt: az AkH.¹¹ előkészítése, majd kidolgozása közben nem akartam az MTA Helyesírási Bizottságát s általában a szakmát, mely sok régibb-újabb reformjavaslat tárgyilagos értékelésén fáradozott, esetleg a nagyobb változtatások ellen befolyásolni vele. Most viszont, hogy a szabályzat új kiadása 1984 végén megjelent, s — szerintem is helyesen — inkább írásmódu nk á l l a n d ó s á g á t igyekezett védeni, tanulságosnak tartom ennek a hamvába holt, egyébként is igen megkésett kísérletnek rövid bemutatását.

Előrebocsátom még: akadémiai helyesírásunk hajdani gyökereit és sok-sok későbbi vitáját, változ(tat)ását viszonylag jól ismeri helyesírás-tudományunk, noha pontosabban épp a vizsgálendő vitairatról tudomásom szerint nem esett benne szó. Most mindenestre könnyű megtalálnom tudománytörténeti helyét, megállapítanom javaslatainak egykori újszerűségét vagy elcsépeltségét e gazdag szakirodalom segítségével. Elsősorban SZEMERE GYULÁNAK „Az akadémiai helyesírás története (1832—1954)” című gondos monográfiájára támaszkodom. — Egy pár, a ma számára merőben érdektelen részlet hajdani visszhangjának

számbavételére már nem törekszem, s nem térek ki az esetleges fonetikai vagy fonológiai kérdésekre sem.

A tárgyalandó mű címe: „A' | MAGYAR NYELV | EREDETE ÉS ELŐNYEI; | s javalat arról: | mikép' lehetne a magyar | í r á s t k ö n n y i t e n i | s egyszerűsíteni”. Írója „id: M Á N D Y P É T E R.” A kiadás helye Szatmár, éve 1858. A Kovács Márton nyomdájából kikerült, 140 számozott oldalt és egy elég hiányos hibajegyzéket tartalmazó, fűzött 8° könyv igen szép kiállítású: papírja vékony s ma is fehér, nem átlátszó. Betűi ritka tetszetősek, még a sok új rajzú „reformbetű” is; de ezek itt-ott nem tökéletesen egyformák, lásd a két hasonmás oldalt. (Vagy csak az én rossz szemem vél apró eltéréseket sejteni?) — A könyv végén azonban egy-két új betű a jegyzet szerint közben nem volt (kellő számban?) kiöntve, s ezeket más, különben rosszallott, közhasználatú betűk helyettesítik.

ID. SZINNYEI JÓZSEF szerint (Magyar Írók² VII, 494—5) „MÁNDY PÉTER (mándi idősb), földbirtokos, volt alispán” 1784-ben született; diákéveit főként Sárospatakon töltötte, de két évig Pozsonyban tanult. Szatmár megyét szolgált, ám ügyesen gazdálkodott is. Sok jótékony alapítványt tett, közülük többet az Akadémián. „Fiatalabb éveiben Kazinczy Ferencz, rokona Kölcey

IV. M i n t a.

A magyar írás javallott változtatására.

Ig felele Hunyadi János a haldoklo- nyugodtan Kapistranonak „Sent Atam kéhen vagok en a naq Örök útra. Egéß életem tak kébület volt azon jó barát elfogadására, ki engem mundenható fejedelmem trónjához vezérleud. Hűsegesen főlgállam ezt az élet minden vißontagsagai, minden zivatartai kÖzt, be Űgekeztem tölteni azon helyet, melyet ream bíza; reméñlem kegesen fogadandja elfáradt es kűsölgált bajnokát, es nyugodalmat nyjtand neki az Örök béke helyén, hova lelke sovárogyva kívánczik.

Azután fiaí Lábló es Mátyás fele fordult, folytatvan: Haldoklo Atatok tettei es példaja legenek híveitekben qŰmöltyÖzök. Maradjatok meg es haladjatok előre bílárdul a betűlet es érdem nem egéßen tövistelen, de minden esetre legbüztosabb Ösvenen, melyen előttetek menni földi életem legfőbb feladata volt. Isten félelme es haza heretet az, mit maradando ÖrÖksegŰl bíállítok ratok; a többi mit tölem herendetek, mind tyak herente mulando ajándeke“ [*]

[*] Látsd Hunyadiak kora 2 kötet lap 78 és lap 143.

Rövidék öntve nem lévén, nagy Ő és Ű azért áll helyettök.

Mándy Péter 1858-i könyvének 128. oldala

Ferencz és tanuló társa Fáy András közelebbi viszonyban álltak vele.” Az akadémiai munkákat 43 szógyűjteménnyel is segítette. Lefordította Kleist Tavaaszt; írt Kant pedagógiai elveiről s több gazdasági témáról. Fő műve a fentebb idézett könyv; SZINNYEI szerint „Főcélja e munkának a magyar összetett mássalhangzók kettős [= kétjegyű] betűinek egyszerű betűjegyekkel való helyettesítése volt”.

Néhány idézet (mottó) és egy Előszó után azonban előbb egy testes részben „A NYELVEK; S KÜLÖNÖSEN A MAGYAR | NYELV, S IRÁS EREDETE, FEJLŐDÉSE, | S ELŐNYEI” a kötet tárgya. Ebben a nyelv eredetét illetően hivatkozik ugyan SAJNOVICSRA és GYARMATHIRA is, de egészében inkább a hunokat, szkítákat, pártusokat emlegető forrásokra utal. Említi nyelvtani kérdéseknél BEREKSZÁSZIT, VERSEGHYT, VÖRÖSMARTYT, PETZET, SZTANTSITSOT stb., de még a nevek írásában is ingadozik a 74 éves szerző; többször idéz a Régi Magyar Nyelvemlékek első köteteiből, s láthatólag nem járatlan a nyelvtörténetben. Nagyobb bibliográfiai összeállításából (28—31) mégsem veszem bizonyosra, hogy jól átrágtá az elsorolt munkákat. Nyelvfilozófiai, tipológiai, etimológiai gondolatait, nyelvünk „előnyeivel” foglalkozó elemzéseit stb. most nem részletezem. Hosszasan tárgyalja őseink rovásírását, s csak ezután tér latinbetűs írásunkra. Elvi értékűek e sorok: „A helyes kimondás szabván tör-

Vörösmarty (*) Mihály Zalán futása Első Enekéből.

Régi dühösegŰnk, hol késel az éj homályban?
 Századok Űttenek el, s te alattok mélyen enéőő
 Fénnyel járós egedŰl. Rajta sŰrŰ fellegek, es a
 Bús feledékenység kóborútlan alakja lebegnek.
 Hol vagon a ki merek ajakát hadi dalnak erektven,
 A riado vak mélyseget fölverje havaval,
 S késő százak után, méltán láttassa vezérő
 Párducos Árpádot, s hadronto népe hatalmát?
 Hol vagon? ah ezeren némán fordulnak el: álom
 Űldösi híveiket, s velök alsók az ősi dühöseg.
 A tehetetlen kor jött el, puhaságra serényebb
 Gyermekek álltak elő az erősebb jámbor apaktól.
 Engem is, a nyugalom napján, ily év hozza fényre
 Már késő unokat, ki elébb a lánka mólado
 Sőpsegen függtem gondatlan gyermek kemmel,
 S rajta vehett örömem dalait panaszosra tperélven,
 Hatalmatul eget és földet kérlekve betöltek.
 Még is az ifjúság háborgo napjai mulván,
 Biztos erőt érzek: kebelemben nagra kelendő
 Képzletek villannak meg, diadalmas Űgekről,

(*) Lásd a Nemzeti könyvtárba. Vörösmarty M. minden munkáit Pest.
 1847 lap 244. hol ezen lapon 209 pontozat, s ekezet találta-
 tik, itt pedig csak 99 van jelen írásban

vényt a helyes írásnak, annak tsinos tiszta kiejtésének kellett lenni, — figyelmeztvén a gyökér szókra, — azok származtatására; — tekintetbe vevén a szónyomozást (etymologia) és kellemes hangzatot is (euphonia)” (22). Íme, helyesírásunknak ma is érvényes, legfőbb alapelvei! A következőkben azonban ezek hosszadalmas és egy kissé homályos, FOGARASIRA emlékeztető etimologizáló-grammatizáló fejtegetésekben olvadnak szét. Meglepő, hogy ahol az akadémiai helyesírás szabályaira évszámmal utal Mándy, ott az 1840-i kiadást említi; némi elmaradottsága tehát ebben is megnyilvánul.

A következő nagy rész teljesen a mi tárgyunknak van szentelve; címe: „A MAGYAR HELYES ÍRÁS, S ANNAK | NÉMI KÖNNYITVE JAVÍTÓ MÓDJA” (69). Mai műszóval az egyszerűsítés módjainak túlerőltetése s a már megszokott, hagyományos formák elvetése jellemzi. Kiindulása, hogy ha az addigi latinbetűs írás „a magyar írás kellékének megfelelő nem volna, miképen? keljen azon segíteni” (69). Majd ismét hangsúlyozza, hogy „a magyar irodalom”, azaz írásbeliség nem egységes, „és [káros] mai napiglan is megállapodatlan állásbani tespedése”. Ezen kíván javítani (70). Az itteni világos szöveg azonban még nem éppen a kétjegyű betűk kiküszöbölését, hanem általa ban az írás könnyítését s konkrétan a szupraszegmentális pontok-vesszők ritkítását mondja a legfőbb célnak: „elhatároztam . . . az írás könnyítése, s a szerintem elmaradható pontozatok és ékezetek kevesbitése felőli igénytelen nézeteimet közvi'sgálat tárgyává [így!] tenni” (uo.).

A „deákbold” egykor változatlanul átvett magyar betűkkel hamar végez Mándy. A „közép”, azaz zártabb *e*-nek *é*, *ë* jegyét elveti, noha több védőjét idézi a közelmúltból, s jól tudja: valaha a Bécsi Kódex is megkülönböztette írásában ezt a hangot. Ő a többi grammatikussal ért egyet: „az *e* betűnek is amaz írást terhelő pulyás különböztetése elfogadható alig lehet, melynek a szólásban és vers írásban is valami különös haszna nem tapasztaltatik” (73). Itt tehát jól látszik, hogy ő azért ismerte az akkori s a korábbi helyesírási vitákat, döntésében az országosan csakugyan könnyebb megoldáshoz csatlakozik, mely ellen — erről nem szól — nagy óvatosan 1856-i javaslatában az Akadémia illetékesei hiába kísérelték meg az *é* betűt bevezetni. (Vö. SZEMERE i. m. 44.)

Olvasóimnak figyelmükbe ajánlom, hogy Mándy javaslatainak további részeit csak úgy próbálják vizuálisan is a valósághoz híven elképzelni, hogy egyúttal a könyv későbbi részéből vett két hasonló oldallal mindig egybevetik az én szóbeli „betűrajzaimat”. (Sajnos e faksimilék erősen kicsinyítettek.)

A latintól eltérő magyar betűk tárgyalásában rögtön a *gy*-nél merül föl először az egyjegyű betűvel való fölváltás — természetes egyszerűsítésként: „mint minden összetett betűinknek egyszerű új egyes betű jegyek volnának helyökbe állítandók” (73). Mándy itt sem szól arról, hogy ez a kérdés az MTA-t éppen akkor különösen érdekelte. Az említett 1856-i javaslat szerint „A bizottmány . . . újra tárgyalás alá fogja az összetett betűknek . . . egyszerűsítését; de miután úgy találta, miszerint nehéz volna annyi kísérletek után jobb jegyeket, mint az akadémia által javasoltakat, tervezni; s ezek is a nagy és kis, nyomdai és kézírás, tehát négyféle betűrendszeren keresztül összehangzó, könnyű s szép formák dolgában kielégítőeknek nem találtattak: de a legcélszerűbbek is az irodalomnak ily előrehaladt korában szinte meggyőzőhetetlen külső nehézségekre akadnának . . . bár a gondolat mint olyan mindig helyeseltetett, de a tetteges behozás barátjai csak igen gyéren mutatkoztak; a bizottmány véleménye szerint e kérdés végleg s mindenkorra abban hagy an-

dónak látszik” (id. SZEMERE i. m. 51; az én ritkításommal: T. J.). A kétjegyű betűk egyszerűsítésének dolga ugyan ezzel még sok évtizedig nem zárult le, de Mátyás javaslata láthatólag eléggé rossz időpontban jelent meg, ha ő sejtetőleg nem tudott is az akadémiai „bizottmány” 1856-i elutasító állásfoglalásáról. Ő a kézírási formákkal — ha jól értem műszavait — nem foglalkozik; a javasolt „folyó (cursiv)” alakban a nagy (írott?) dőlt *G* alsó, bal szárát a lágyítás jeléül kis felső hurokkal a betű jobb szélén átvezetve, egy lefelé mutató hegyes tuskéval végzi; a megfelelő kisbetűben pedig az alulról feljövő szárat vezeti jobbra, majd egy kissé lefelé. „Könyvben” az antikva nagy *G* középpüthető levő kis vízszintes lezárását jobbra meghosszabbítja; a kisbetű alsó, visszahajló részének pedig elhagyja a bal felét. (I. h. 75.)

A kis *i*-nek *s* a *j*-nek elveti a pontját, a hosszú kis *i* vonását azonban meghagyja (73—4). (A megfelelő nagy *i*-kről nem esik szó.) — Az akadémiai helyesírás készítői ezzel a kérdéssel tudtommal az idő tájt nem foglalkoztak, lévén inkább csak nyomdatechnikai ügy, Mátyásnál pedig kicsinyes túlbuzgóság.

Az *ly* helyett nagyjában ugyanúgy ajánl a szerző az *l*-eken végzett módosítással négy egyjegyű betűt, mint a *gy* esetében, csak a *n* nyomtatott betű kap az *l*-be fölül balról egy kis benövő ágacska (74). A betűnek egyszerűen *j*-vel való helyettesítése — érdekes — még föl sem vetődik, bár a szerző szatmári nyelvben az *ly*-t már nyilván *j*-nek ejtették. Itt tehát a szokást nem éri bántalom. — Az *ny* ajánlott megfelelői közül három betű a görög étára emlékeztet; a nagy antikva betűt az *N*-től a bal alsó és a jobb felső lezárásánál kissé nyújtott vízszintes vonalka különbözteti meg (uo.).

Ehhez csapva szinte föl sem tűnik két szemre is bántó vad ötlet: „Ő mikor rövid könnyebben így *Ö* [= szó belsejében is mindig ocsmányul ható kurzív nagybetű!] írható. — *Ö* ha hosszú így: *ö. ö.*” Tehát kis kurzív betűt, rajta fekvő hullámvonal; ez persze sokszor két pontnak látszik. Mindezt lásd a hasonló oldalakon (75).

Az *Sz* egyszerűsítésében meglep, hogy a kurzív kis- és az antikva kisbetű eléggé a német *ß, ß* (= eszcet) képét utánozza (75). — A *Ts* (= ejtésben: *cs*) dőlt egyszerűsítése a mai írott *Z*-re emlékeztet; kis változatában a *t*-t egy jobb középtől lehajló, végül balra hajló vonal egészíti ki. — Az antikva nagy *T* vízszintes részének bal végét jobbra lefelé hajló túske egészíti ki; kis párja a dőlt-höz hasonlít, csak függőleges (antikva). A kurzív *Ty* helyett dőlt *T*-t ajánl Mátyás, csak a felső vonal jobb végére apró hurkot téve; kis megfelelője az iménti kis dőlt (*ts*-t jelölő) mintájú, csak a második lefelé vivő vonal itt alul jobbra-fölfelé mutat. Az antikva betűpár szintén a *Ts, ts* ajánlott rajzának módosulata (uo.). — A „*Zs* így írathatnék”: „folyóban” nagy kézírási *z*, melynek felső kezdete hullámos, s melyet — igen zavaróan — kötőjel követ! Kis párja merőben új rajzú, s ez is kötőjelesen illeszkedik be a szavakba (uo.). (De kurzív változatban a hiányjeles *s* is szerepel.) Az antikva nagybetű a *Z* módosulata, a kisbetű kis hurokkal kezdődő *s*-féle betű.

A következőkben az egyszerű *c* használatát védi (78 kk.); ez, mint tudjuk, abban az időben akadémiai körökben is vitatott, olykor használatos is volt, az általánosabb *tz*-s szokás ellenére. E ponton tehát Mátyás csakugyan a haladóbb, könnyebb, egyszerűbb megoldás mellett kardoskodott. (Vö. SZEMERE i. m. 54 kk.) — Ugyancsak érthető, hogy kizárta a magyar betűsorból a *qu, x, ph, y, w* betűt. (Az *y*-t ő a kétjegyű betűkből — láttuk — el is tüntetné, csak a régies családnevekben — mint szintén nemes ember? — tartaná meg; l. 83.)

Ugyane nagy rész folytatásában Mátyás hét hosszú magánhangzó-betűnk

ékeze te ellen hadakozik, tudtommal előzmény és követők nélkül (83 kk.). Mint írja, „ez az írást terheli, nehezíti, és . . . igénytelen nézetem szerint ezen . . . takarékoság és gazdálkodás még tovább volna vihető . . . ha a nyelv tudósok efféle némi újítások behozatalába egyesülnének, az által mind az írást, mind az olvasást (némely apró szabályoknak előre botsátásával) könnyebbé s egyszerűbbé és tökéletesebbé is tehetnék” (84). Hosszadalmasan hivatkozik a hajdani emlékek közül az ékezés nélküliekre, a rövidség-hosszúság egyidejű ingadozásaira stb. A lényeg azonban az, hogy — részben táblázatokban — elsorolja nagyjában mindazokat a nyelvtani végződéseket (pl. *-ság/-ség; -ó/-ő, -ánk/-nénk*) és tőtípusokat, amelyekben mindig vagy bizonyos szabályok szerint hosszú magánhangzót ejtünk (ill. nem ejtünk), s így legvégül, mint ismeretes dolgot, a szabályos hosszúságot írásban egyszerűen fölöslegesnek tartja jelezni. Itteni szavai: „a magyar nyelvben vannak olyatén szóragasztékok, s származtatások, melyek majd minden esetben hosszú hangnak; de továbbá vannak a félék is, hol tsak kevés-kivétellel szinte hosszú hanggal bírnak szavaink: az ilyeneknek pontokat vagy ékezeteket rakni föl — írásban, vagy nyomtatásban felesleges, és . . . a nyelv tanulók előmenetelében sem gördíthetnek elő nehézséget” (88—9). Eszerint Mándy nem értette meg, hogy az egymással szembenálló rövid és hosszú vokálisokat megkülönböztető fölülő pont (vagy zérus) ékezet írásrendszerünknek régóta egyik leghasznosabb, nélkülözhetetlen része.

Ugyanígy elhagyja a szerző a kiejtésben nem hangzó mássalhangzóbetűt egy sor alakban, rendesen a tő és a toldalék határán: *többször, kapotsal, galambal* stb. (109). Az értelmi különbség védelmében azonban a kiejtés ellenére is kettőz: *szántt* 'doluit', de *szánt* „traham, és arat” stb. Az effajta kivételeket szerinte össze kell állítani, mert ezek „főleg a nyelv tanulónak elő terjesztendők lennének” (110).

Arról, hogy mindezzel a helyesírás könnyítése címén mérhetetlen sok elég nehéz nyelvtani előismeretet tesz kötelezővé, Mándy egy szót sem ejt; s arról sem, hogy — mivel a szavak szótári alakjában azért fönntartja a hosszúságot jelölő ékezetet — merőben következtetlenné teszi az írást. (Effajta helyesírási javaslatot SZEMERE i. m. nem említ, csupán a máig is kísértő *sejtette: sejtette* típusról szól, l. tárgy- és szómutatóját.)

A következő részben több olyan anyagot találni, amely nem helyesírási vonatkozású, kivéve a „IV. Minta. | A magyar írás javallott változtatására.” című egységet (128—38). Ebből a mellékleten egy álló nyomtatott betűs prózai szövegátírást és egy „folyó”, azaz kurzív (?) versátírást láthat az olvasó. Persze hogy „folyó írás”-on csakugyan d ő l t n y o m t a t o t t, nem k é z í r á s t ért a szerző, azt csupán sejthetjük. CzF. 1864-ben a műszó idevágó értelmét így fogalmazza meg: „Az írásnak azon módja, midőn a betűk egymáshoz vannak ragasztva, ellentétül az oly írásnak, midőn minden betű elválasztva áll” (II, 895). Nos, mint második hasonmásunk mutatja, Mándy ilyen írású szövegeiben egy-egy szó betűinek vonala legtöbbször nem folyamatos, bár olykor erre is van példa, s némely „cursiv” betűje a kézírásos formához áll közelebb. — Hozzáteszem, hogy itt-ott a szerző (nyomdász ?) maga is eltéveszti a bonyolult új szabályokat. A Zalán futásának kurzívált előhangjában pl. a (kiejtve) *ajakát és hatalmát* szóban nem kellett volna ékezetet tennie a birtokos személyragra, ahogy a *szavával* ejtésű szóban ugyanott nem is tett. Folytathatnám . . .

Az eddigiekhez csatlakozó Utójegyzetben (139—40) ismét hangsúlyozza Mándy, hogy javaslatait még csak a „szaktudósok vi'sgálatára” teszi közzé,

s ezért „jónak láttam a mintázaton kívül jelen írásomban azon javallott írás modort egyelőre nem követni, mely által annak netaláni elfogadását, s gyakorlatát megelőzőleg az olvasás nehezítettett volna”. (Szerintem ő maga s nyomdása is csak vért izzadva tudta volna egy könyvön végig követni saját reformírását, s a nyomda se szívesen öntetett volna megfelelő tömegben olyan új betűket, amelyeket aztán nyomban el is dobhatott volna.) — Ez után anyanyelvünk lelkes dicsőítésével („szentek szentje”) s ennek védelmére, emelésére, „földicsőítésére” való buzdítással zárul a könyv.

Persze természetesnek vehetjük, hogy 1858-ban amúgy is nehezebb politikai, gazdasági és közművelődési gondokkal küzdött nemzetünk, semhogy helyesírásunk irányítói siettek volna egészében már rég kialakult és megszokott, nem is nagyon nehéz írásrendszerünket egy ennyire új elvek szerintivel (s bizonyosan zavarosabbal) fölváltani, nyomdáinkat egy sor friss ötleten alapuló, csak magyar szövegben használható új betűvel felszerelni, az alkalmazásukhoz elengedhetetlen előzetes nyelvtani tömegoktatást megszervezni stb. Ilyen méretű változtatást az 1945 utáni művelődési forradalom során sem hajtottunk végre. S abban, hogy máig fenn sem maradt e kezdemény híre, talán az is közrejátszott, hogy szerzője egyébként tiszteletre méltó, segítőkész idős hazafiként élt az 1858 utáni ortográfiai vitázók zömének tudatában. Csak hát a jó szándék elismerése szerencsére akkor is kevés volt a nemzet kulturális közkincsébe tartozó írásbeliségünk nagyobb összezavarásához. (Tanulni még mindig lehet a példából.)

Mintegy utóiratul megemlítem, hogy Mátyás Toldy Ferenchez szóló (Kant-fordításához mellékelt) levelében 1867. november 10-én már nem is érinti helyesírási reformgondolatait. Az újonnan föllendülő nemzeti művelődésről vallott szép írása az akadémiai szabályokat követi: „... Napi renden nálunk a nevelés fejlesztése, tanítószékek [= katedrák], tanodák felállítása és fentartása. Valóban ki is fognak ezek a szuronyokon, és az ABC könyv meszebb hord a hátultöltő puskáknál: mert ezekkel ellenkező irányban egyedüli szer az emberek egymás közt testvérekké tenni, 's a földön, a viharok és villámok színhelyén égi boldogságot 's örök békét ... eszközölni. Ugyan azért a sok rázkódtatás után a mai világ tábornokok helyett méltán tanárokat ohajt ... ” (Lásd az MTA Könyvtárának kéziratai közt, a Toldyhoz írt levelek megfelelő gyűjtő tokjában.)

TOMPA JÓZSEF

Észrevételek az őrségi nyelvjárás újabb kori állapotáról

1. Ha elolvassuk a nyelvjárási anyag gyűjtésére buzdító felhívásokat, már a múlt század eleje óta azt is tapasztalhatjuk, hogy a nyelvjárások elenyészését vagy legalábbis visszaszorulását emlegetik. PLÁNDER FERENC például a göcseji nyelvjárásról 1832-ben ezt írja: „a göcseji szőejtés, melyből sokan annyit kívánnak tanulni, mióta a nemzeti iskolák megsaporodtak és az olvasás a köznép között is inkább elterjedt, teljes elenyészéséhez közelget, csak az Anyaszentegyházaktól távolabb eső és tulajdon iskolamesterek nélkül szűkölködő helységekből, milyenek a pákai plébániában ... hallani még ily s hasonló szövegeket: »gyüő törgye meg kied gyárását« stb. ... nagyobb részén a Göcseji szőejtés már egészen kihalt s tőlem sem várhat egész épületeket senki,

csak töredék lesz, amit közlök” (TudGyűjt. 1832. III, 63—4). Pländer kiejelentéséről ezt jegyzi meg GÖNCZI 1914-ben: „Hát az ő [ti. Pländer] idejében bizony nagyon keveset kophatott meg a göcseji nyelvjárás, mert az általa közölt szójárás szerint beszélnek még ma is az öregek” (GÖNCZI FERENC, Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár, 1914. 488). CSÚRY BÁLINT „A népnyelvi bűvárlat módszere” (Bp., 1936.) c. művében ezt írja: „Íme, Toldy Ferenc már 1844-ben arra hivatkozik, hogy a nyelvjárások a köznyelv hatása alatt napról-napra veszítenek eredetiségükből s a nyelvjárási típusok eltörlődnek” (i. m. 5). Ugyancsak CSÚRY írja: „Népnyelvünk bűvárlatának megszervezésére ütt a tizenkettedik óra, és félő, hogy ez a tizenkettedik óra hamarosan elmúlik... Ma még az öregek ajkán sok olyan szót, fogalmat, jelentést, alakot, szerkezetet megtalálhatnánk, melyet esetleg tíz év múlva már hiába keresnénk” (i. m. 20).

Nos, ha a gyűjtés fontosságát emlegető felhívásokat tanulmányozzuk, azt látjuk, hogy két megállapítást majd mindegyik tartalmaz. Az egyik az, hogy a nyelvjárások kopnak, a másik pedig az, hogy a nyelvjárási elemeket az öregek beszédében lehet még megfigyelni.

Közismert, hogy ma a nyelvjáráskutatásnak központi kérdése a nyelvjárások visszaszorulása. Elég csupán, ha a Szombathelyen 1981 tavaszán megrendezett Dialektológiai Szimpozionon (VEAB Ért. 1982. Szerk. SZABÓ GÉZA és MOLNÁR ZOLTÁN) elhangzott sok kitűnő előadásra és hozzászólásra hivatkozom. Engedtessek meg nekem, hogy ezek közül most csak néhányat emeljek ki. A legfontosabb BENKŐ LORÁND előadása „A nyelvjárási monográfiák” (i. h. 9—27). A hozzászólások közül KÁLMÁN BÉLAÉ (i. h. 29—34) és BALOGH LAJOSÉ (i. h. 51—4). Idézném még DEME LÁSZLÓNAK sok bölcs tanácsát (i. h. 187—91, 213—5), továbbá HAJDÚ MIHÁLY előadását (i. h. 149—60). — Még 1981 őszén megjelent SEBESTYÉN ÁRPÁDNAK „A nyelv területi tagolódása és társadalmi rétegződése» témakör tantervi helyzetéről” szóló tanulmánya: Nyr. CV, 319—28; különösen fontosak a 323. lapon olvasható elvi megállapítások. — Az utóbbi években jelentős IMRE SAMU cikke: „Gondolatok a nyelvjárási monográfiákról”: MNy. LXXIX, 407—16, KISS JENŐ „Nyelvjárási monográfiák — kételyek és remények”: MNy. LXXXI, 163—77. Röviden magam is foglalkozom IMRE SAMU érdekes javaslataival (MNy. LXXXII, 97—9). A Csúry-centenáriumon 1986 februárjában tartott előadásomban pedig a következőket állapítom meg: „Nem vitás, hogy nyelvjárásaink visszaszorulóban vannak. De hogy ez a folyamat milyen mérvű és ütemű, hol (milyen helyzetben) lehet a legjobban megfigyelni, erről különbözőképpen vélekedünk”.

2. Nyelvjárásaink kérdéseiről kartársi beszélgetéseim során is sok szó esett. Legérdekesebb volt Kiss Jenő barátomnak a javaslata, hogy ha 1986 októberének elején — a Pais-ünnepségek előtt — az Őrségbe megyek, próbáljam megvizsgálni azt a kérdést, hogy az ŐHA.-ban szereplő nyelvi elemek hogyan vannak meg ma. Tehát kb. azt próbáltam tanulmányozni, bár rövid idő alatt és kísérletként, amit IMRE SAMU is ajánlott (MNy. LXXIX, 415—7). Én azonban arra is gondoltam, hogy ha a rendelkezésre álló öt nap alatt időm lesz, azt is figyelem, hogy mit változott az őrségi szókiejtés 1818 óta. Ez évben fejezte be ugyanis NEMESNÉPI ZAKÁL GYÖRGY az „Őrségnek leírása, úgymint Annak Természete, Története, Lakosai, ezeknek Szokásai, nyelvsvokása...” című monográfiáját. E munkát az ŐHA. elkészítése előtt is olvastam az

Akadémia kéziratárában. 1985-ben azonban VÖRÖS OTTÓ hasonmás-kiadásban és gépirással átírva közzétette, bevezetővel és jegyzetekkel ellátva. Így könnyű volt most már Zakál művét használnom 1986 őszén. A „nyelvszokása” című résznek kb. 80 százalékát végigkérdeztem, a tájszavaknak mintegy 90–95 százalékát.

Az Őrséget kevésbé ismerő olvasóim számára el kell mondanom, hogy az 1458 lakosú Őriszentpéter mintegy az Őrség fővárosának számít. Így e községben nagyobb a turistaforgalom. A köznyelvi hatás is erősebb itt. Itt szálltam meg régi ismerőseimnél a Baksa szeren. Miután az engem érdeklő szavakat, alakokat (pl. a képzett szavakat is) Őriszentpéteren megkérdeztem, egy fél napot töltöttem Szalafőn, ott is tanulmányoztam, mi a helyzet. Feltűnhet, hogy ilyen rövid idő alatt, mintegy napi 10–12 órát dolgozva, miképpen sikerült ilyen nagy anyagot megfigyelnem. Nos, rendkívül értelmes és engem 1947 óta ismerő adatközlőkkel dolgoztam, akik munkám célját jól megértették. Így pl. Őriszentpéteren olyan archaikus alakokat is hallottam, amelyek nincsenek meg az ÓHA.-ban, ismerőseim a címszóra jó példamondatokat is nyújtottak. Tekintve, hogy adatközlőimnél laktam, az engem érdeklő anyagnak kb. 75 százalékát passzív megfigyeléssel is sikerült ellenőriznem. Némely ismerősömhöz csak a barátság ápolása kedvéért mentem el, de a beszélgetés közben elővettem a jegyzőfüzetet, ha egy-egy érdekes adatot hallottam. Őrségi ismerőseim nem tartottak engem „városi” embernek, aki előtt a szót „finomítani” kell.

Néhány fontosabb adatközlőmet megnevezem, rövid jellemzéssel. A házigazdám a 65 éves Zsohár István és felesége Z. I.-né Szabó Olga, 61 éves, kitűnő adatközlők voltak. Segítő szándékuk, egyszerűségük nagy volt most is. Több érdekes adatra hívta fel a figyelmemet házigazdám anyósa, özv. Szabó Ferencné Galambos Olga 83 éves. — Őriszentpéteren (a Város szeren) említenem kell még a 69 éves Szabó Sándort, volt községi pénztárost, akit tanítottam Őrségi tartózkodásom idején a dolgozók gimnáziumában. Ő és rokonsága, özv. Tóth Jenőné Szabó Juliska 68 éves, Koczor Kálmánné Tóth Szidónia 67 éves, megerősítettek több megfigyelésem helyességében. Őriszentpéteren tehát hat jó adatközlőm volt. Szalafőn, a Gyöngyös szeren özv. Belső Sándorné Laczó Aranka 61 éves volt kitűnő adatszolgáltatóm (majd 40 esztendősen ismeretségünk tette lehetővé a gyors munkát). A beszélgetés egy részén ott volt Belsőné 30 éven felüli fia is, aki az Őriszentpéteri kenyérsütő üzemből villanyszerelő. Volt még Szalafőn egy 69 éves Zsoldos József nevű adatközlőm is. Ő, ha magától beszélt, csak archaikus alakokat használt, de ha valamit kérdezni próbáltam tőle, azonnal köznyelvi vagy a köznyelvihez hasonló alakot mondott.

Szükségeseznek tartom megemlíteni, hogy miért töltöttem viszonylag hosszabb időt Őriszentpéteren és kevesebbet Szalafőn. Ez nem csupán azért történt így, mert Őriszentpéteren az egészségi állapotom igényelte szállást és ellátást megkaptam, hanem azért is jártam el így, mert Szalafő, annak is a jugoszláv határ közelében levő Gyöngyös szer nevű része nagyon elzárt település. A jó szalafői adatközlőm az első kérdés feltevésére az archaikus alakokat mondta nekem. A Belső családnál, Belsőné apósától, anyósától kérdeztem az ÓHA. és a MNyA. nagyobb részét is. — 1986 őszén pedig vizsgálatom célja az volt, hogy mit változott 1959 óta, főleg 1818 óta az Őrségi beszéd.

3. E vállalkozásomról röviden beszámoltam Benkő Lorándnak, Imre Samunak, Deme Lászlónak és Kiss Jenőnek. Mégpedig örömmel, mert a fárasztó

tó megfigyelő munka nyújtott bizonyos kisebb eredményeket. Főleg hangtani és alaktani téren tudok néhány érdemleges megjegyzést tenni. Íme egy hangtani megfigyelés. ZAKÁL 1818-ban ezt írja: „Sok szavakban, de nem mindegyikben *gy*-t ejt. p. o. *Gyanku*, *gyere*, *gyaj*, *gyó*” [én kurziváltattam: V. J.] (i. m. 73).

Az ÓHA. anyagának gyűjtése idején ez a kis mérvű *gy*-zés a szó elején már nem volt meg. Tehát *Janku*, *jaj!*, *juó* (viszont megmaradt az országszerte használatos *gyere*). Ezt meg is írtam. „Az őrségiek sokfelé elmondták, hogy az öregek még így (azaz *gy*-vel) ejtették” (Nyr. LXXVIII, 427). Ez a szó eleji *gy*-zés kb. az lehet, amire PLÁNDER is céloz a göcseji nyelvújításban (I. cikkem elején). Eltűnésének, kiveszésének idejét is eléggé pontosan meg tudjuk állapítani. A 83 éves özv. Szabó Ferencné Galambos Olga említette: „Szalafeji asszonyok monták bucsun, *Gyancsi gyuo* gyerek, megissza”. Ugyanezt idéztették más őriszentpéteri adatközlőim is. Szalafőn a 62 éves özv. Belső Sándorné Laczó Aranka is hallott ilyeneket az öregektől: *Gyanku*, *Gyancsi*, *Gyulis*. Tehát e kis mérvű *gy*-zés kb. az utolsó 60–80 évben tűnhetett el. — A most tárgyalt, a szavaknak csak kisebb csoportjában észlelhető hangtani jelenség eltűnésén kívül egyéb lényeges hangtani vagy alaktani változás nem következett be 1959, sőt 1818 óta sem. Csupán annyit tudtam megállapítani, főleg 1959-hez, az ÓHA. megjelenéséhez viszonyítva, hogy mennyire eleven még egy-egy archaikus alak, vajon ugyanolyan-e a társadalmi értéke, szerepköre az archaikus alaknak, mint a köznyelvnek. Vagy pedig azt, hogy némelyik archaikus alak szerepköre ma kisebb, mint 30 évvel ezelőtt, tehát közelebb áll a kiveszéshez. E kérdést nem lehet sommásan igennel vagy nemmel eldönteni. Minden fontosabb jelenséget, sőt minden egyes szót, alakot érdemes egyenként megvizsgálni, a megfelelő válasz megfogalmazásakor az értelmes adatközlők véleményét is hasznos meghallgatni. Erről ír már DEME LÁSZLÓ is „Gondolatok nyelvátlasz-ellenőrzés közben” (NytudÉrt. 40. sz. 68–72, különösen a 70–72).

Nyelvátlaszunk adatainak gyűjtésekor, főleg a két ízben végrehajtott ellenőrzése során a magyar nyelvterület (a Magyarországon belültre utalok) minden részén többször megfordultam. A békési (Békés városi) és az őrségi nyelvújráson kívül, amelyeket viszonylag elég jól ismerek, tanulmányoztam a Bodroghözben Karcsa nyelvújítását.

Eddigi gyűjtőtapasztalatom szerint máris megfogalmazhatom, hogy a magyar nyelvújrási jelenségek visszaszorulása a magyar nyelvterület különböző részein nem egyöntetű. Még egy viszonylag kisebb egységben, az Őrségben is találunk a nyelvújrási jelenségek vizsgálatában kisebb eltéréseket. Pl. Szalafő, Bajánsenye, Kercaszomor, Kerkáskápolna, Magyarszombatfa, Velemér zártabb községek, mint Őriszentpéter. A másik általános tanulság az, hogy bár egy-egy település nyelvállapota jobban megőrzi a hagyományokat, mint a másik, az ilyen községek lakosainak nyelvhasználatában, mégpedig a nyelvújrást beszélők nyelvi tudatában az archaikus alak mellett megvan az újabb alak is. Ezzel az értelmesebb adatközlőink is tisztában vannak. Az ÓHA. bevezetőjében tüzetesen foglalkoztam a nyelvi biológia kérdéseivel, a nyelvi alakok mozgásával (i. m. 57–87). Helyszűke miatt most csak egy paraszti megjegyzést említek. „Most már, hogy az ember gyereké kivel beszél. Aszérint, hogy kivel beszélünk, fordítottuk a szót. Töb nyelvem beszélünk” (özv. Csahók Istvánné Tóth Rozália 66 éves, Szentgyörgyvölgy: ÓHA. 85). Még egy általános kérdést szeretnék megemlíteni, amit éppen az 1986 őszi végzett vizsgálataim alapján szeretnék

hangsúlyozni. Noha a XIX. század eleje óta mindenki kongatja a vészharangot, aki a nyelvjárási sajátságok megörökítésével foglalkozik, bennem egyre erősebben fogalmazódik meg az a meggyőződés, hogy az archaikus és a köznyelvi vagy köznyelvihez közel álló alakok küzdelme még nagyon sokáig fog tartani, legalábbis az általam vizsgált területeken. Az, hogy az őrségi nyelvjárás sajátosságai közül az ott lakó idegenek előtt mely elemeket hagynak el, hogyan érvényesül a köznyelv és a környező nyelvjárások hatása, azt már megírtam (Nyr. LXXVIII, 427–8, ŐHA. 75–6). 1986 őszi vizsgálataimnak célja annak megállapítása volt, hogy az őrségi nyelvjárásban az egymás között, a szűk családi, rokoni, szomszédai körben folytatott meghitt megbeszéléseken melyek azok a sajátságok, amelyeknél az archaikus alak a kiveszéshez közel áll. Apróbb változások és kopások megfigyelhetők. Az ŐHA. címszóanyagában szerepel a *savó* szó, ez 1818-ban ZAKÁLnál: *sau* (én kurziváltattam, V. J.), e szót már 1959-ben a következőképpen jelöltem: Őriszentpéteren *sau* ~ *sahu* [*savu*], Szalafőn *sahu* ~ *sau*. A lényeg a jelölésben, hogy az ŐHA. készítésekor a *sau* és a *sahu* szerepköre, társadalmi értéke ugyanaz volt (az ŐHA.-ban szerepel egy-két faluban a *j*-s hiátustöltő is, elzártabb településeken). 1986 őszén ismerőseim elsősorban a *sau* alakot említették, továbbá a *sahu* is a jegyzőfüzetembe került. Az archaikus őrségi nyelvjárást beszélő házigazdámék óvónő lánya így mondta: *savu* (a köznyelvihez közel álló alak, de még megvan a szóvégi *u*-zás). Az 1818-ban feljegyzett *sau* alak ma már közel van a kieséshez, eltűnéshez. Az 1986 őszén szerzett tapasztalataimat szeretném majd példákkal és adatokkal megírni. Ehhez azonban ingatag egészségi állapotom miatt időre van szükségem. Hangtani és alak-tani megfigyeléseim közül lesz néhány figyelemre méltó. Ismétlem azonban, hogy a 40 évvel ezelőtt észlelt és a most megfigyelt változások a szavaknak csak kisebb csoportjára, bizonyos hangtani és alak-tani helyzetre terjednek ki. Az őrségi nyelvjárásra jellemző markáns hangtani és alak-tani sajátságok máig is megőrződtek. „Léhet, hogy tanár ur künevet” — mondták nekem. Az archaikus alakokat használó öz. Belső Sándorné Laczó Aranka ugyanúgy szólt az Őriszentpéterről hazajött fiához: „Juó, hogy nem vagy itthon, künevedz bennünket”. Hogy az Őrségben, Őriszentpéteren és Szalafőn és talán más nyelvjárásokban az adatközlők mely alakokat szégyellnek, melyeket tartanak parasztnak, azokat előre nem lehet megmondani, türelmes mikrovizsgálatokra van szükség.

4. Könnyebb a helyzet a szókincsben. A hagyományos mezőgazdasági műveletek, az öltözködés, az építkezés szakszókincsét csak az egészen öregek ismerik még. A művelet, a technológia megváltozásával együtt a név is feledésbe merül. Ennek az általánosan elfogadott tapasztalatnak nem mond ellent azon megfigyelésem, hogy a ZAKÁL GYÖRGY által 1818-ban feljegyzett tájszavak nagyobb részét ismerik és használják ma is, ha nem is abban a hangalakban és jelentésben, ahogy ZAKÁL művében olvasható. Ő egyébként „különösebb nevezeteknek” mondja (a 83. lapon) a tájszavakat, de a monográfia nyelvi részében egyebütt is jegyez fel (főleg alaki) tájszavakat. Rövid tartózkodásom idején nem volt időm arra, hogy a tájszavak jelentésárnyalatait alaposan vizsgáljam. E tájszavak nagyobb részét közli már az Akadémia által 1838-ban kiadott Tsz. és a SZINNYEI szerkesztette MTsz. is, a nyelvtudomány számára tehát nem ismeretlenek. Nyelvjárástani szempontból azonban érdekeseek, hogy fenn maradtak. KISS JENŐ szerint a ZSIRAI MIKLÓS által 1913-ban közzétett mihályi

tájszavaknak csak egyharmada szociális érvényű (Nyr. XCVII, 219). Betűrendbe szedett jegyzékemben én valódi és jelentéstani tájszavakat sorolok fel. Az alaki tájszavak közül azonban tárgyalom az *ua*, *oa* diftongust a *fa* és a *ma* szavakban, röviden említem még a *vargánya* szó űrségi előfordulásait.

4. a) ZAKÁL azt írja az űrségi nyelvszokásokról: „Sokszor a szó közepére teszi az *U*-t, p. o. *fua* [:fa] *tuap* [:talp]” (i. m. 71). (Én kurziváltattam, V. J.) A *talp* szó hangalakja ma Őriszentpéteren és Szalafőn: *tuop*. A Zakál említette „*tuap*” alakra senki sem emlékszik ma az űrségben. Ellenben élő alak ma is a *fua* v. *foa*. Természetesen kihaló alakként. A fő alak ma már mindenütt *fa*. Az ŐHA.-ban Szalafőn így szerepel: *fa* (*fua* v. *foa*). Még hat községben ugyanez a helyzet. Összehasonlítás kedvéért idézem a MNyA. adatait. Felsőőrön *foa* és *fu*, Alsóőrön, Őriszigeten: *foa*, a Jugoszláviához tartozó Kóton: *fua* (A MNyA. *fa* szavának hangalakját nem idézem azokból a községekből, amelyek az ŐHA.-ban is megvannak). Én 40 évvel ezelőtt Őriszentpéteren nem vettem fel a *fua* v. *foa* alakot, mert nem hallottam. 1986 őszén azonban mértékadó űriszentpéteri adatközlőim egybehangzóan állították, hogy az öregek ma is így mondják: *fua* v. *foa*. Pl. „Ollan hosszú vagy, mint éty szál *fua*.” Elképzelhető, hogy azokban az űrségi községekben is megvan kihaló alakként a *foa*-típus, ahol nyelvatlasz-közlési gyakorlatunk szerint kettős horgas zárójelben szerepel, így: *fa* ((*foa*)).

Azok számára, akik a terepen nem gyűjtöttek, feltűnő lehet a gyűjtő határozatlansága vagy az adatközlő bizonytalansága. A dialektológusok számára közismert, hogy a nyelvi alak társadalmi értékének megállapítása nagyon nehéz kérdés, ha a gyűjtő e kérdést passzív megfigyeléssel nem tudja megfigyelni, és nincsenek bölcsek, gyűjtőmunkánk célját megértő adatközlőink. Ezzel kapcsolatban hadd idézzem DEME LÁSZLÓ szavait a fentebb említett dolgozatából (NytudÉrt. 40. sz. 70): „Magnetofonszalagjainkon vagy negyven atlaszkérdés is van minden faluból. Az utókor majd csodálkozhat: hányszor kellett az első válasz után megkérdeznünk: És »régen« hogyan mondták?». Nos ez a »régen« ez tegnap volt, meg ma van, meg holnap is lesz, — de akkor, amikor nem vagyunk jelen. A »régen« csak annyit jelent, hogy egymás között, hétköznapiokon, azaz hagyományosan, parasztosan”.

A *fua* ~ *foa* alak mellett, szükségesnek tartom még, hogy megemlítssem a *ma* szó hangalakját Őriszentpéteren és Szalafőn. A 83 éves Szabó Ferencné magától említette, amikor a *fua* szóról beszéltünk, azt is mondják, hogy *mua*. Természetesen ez horgas zárójelben szerepel. Tehát: *ma* (*mua*). Szabóné a következő varázsigeszerű szólást hozta fel például: „Amikor a gyerek arcán keletkezik kis var, asz monták »*Mua* kijeti, *mua* vesszi!».” E szólás jelentése kb. a következő: 'Ma keletkezett, ma vesszen el'. Kérésre háromszor-négyszer megismételte az adatközlő a szólást. Amikor a *kijeti* vagy *kijeti* jelentése után érdeklődtem, magyarázatul ezt a választ kaptam: „Sziépén *kükijet* a palántmagom”. Ezt is feljegyeztem: „*Kije* fő má” 'kelj fel már'! — Szabóné a lánya, Zsohár Istvánné 61 éves társaságában azt is emlegette, hogy mondják így is: *muamájnap*, továbbá *májnap*ság. A *mua* alaknak megörültem, hogy mégis megvan a nyoma az *ua* diftongusnak, akárcsak Felsőőrön: *mua*. A *mua* és a *muamájnap* nyelvtörténeti szempontból is fontos adalék. A TESz. közli 1604: *Mái* sz. (MA.). A TESz. szerkesztőinek a *ma* alak kialakulására a következő a feltevése: „Az eredeti **mái* alakból a *má*, majd a *ma* a kettőshangzó egyszerűsödésével és rövidüléssel fejlődött”. A *májnap* KISS JENŐ szóbeli

közlése szerint Mihályiban is megvan. Feleségem a Tiszántúlon, Sarkadon és Derecskén is hallotta.

b) A *vargánya* hangalakja. — Az ÓHA. északi, északkeleti részein *vërgányo* (illetőleg a szó utolsó magánhangzója lehet zártabb *a* is: *vërgányá* stb.). Atlaszom déli, délnyugati felében a főalak: *vorgányo*. Óriszentpéteren így: *vorgányo* [*vargányá*] (*vërgányo*), Szalafőn pedig így: *vorgányo* ~ *vorgányo* ((*vërgányo*)). 1986-os megfigyelésem szerint Szalafőn régies alakként él még a (*vërgányo*). Óriszentpéteri adatközlőim szerint ma: *vorgányo*. A *vërgányo* csak egy szólásban maradt fenn: „Ugy járunk, mint a viën *vërgányo*.” Az egyik óriszentpéteri adatközlőm (özv. Tóth Jenőné) hallotta ezt is: „Nincs *vërgányo-szëdüd*.” Ő szerinte a *vërgányo* csúfolódó, gúnyolódó alak. Érdekes, hogy az óriszentpéteriek szerint a *vërgányo* parasztos, szégyellt alak, noha ez Nyugat-Dunántúl nagy részén megvan. Éppúgy parasztosnak tartják Óriszentpéteren a *vësárnop* alakot, ma csak így mondják: *vosárnop*.

5. A ZAKÁL által feljegyzett tájszavakat azon hangalakban közlöm, ahogy azt Óriszentpéteren és Szalafőn hallottam. Noha csupán a valódi tájszavakat szeretném közölni, felveszem azokat az alaki tájszavakat is, amelyek hangalakja nagyon elüt a köznyelvitől. A szavak jelentését óriszentpéteri és szalafői adatközlőim szerint adom meg, ez néha megegyezik ZAKÁL (Z.) adattával.

bakfincányi 'bukfencezni' | *biën* 'sír, rí' | *biëjuzs gyerék*; 1. még *biëgat*, pl. „Në *biëgazsd* aszt a gyerékét” | *böstörü* 'fából készült borstörő mozsár' (szerepel az ÓHA.-ban is címszóként) | *bucska* '10 literen aluli kis pálinkás hordó'.

csajbos, *csajbudkos* 'ferde, otromba' | *csatorázni* 'igen sűrűn csattogni'. Óriszentpéteren: *csatorázu mënykü* | *cseferitni* 'szaporán csevegni', Óriszentpéter: „në *csefericcs*” v. „në *gyebericcs*” | *csiëros* 'sáros' | *csimba* 'függő hintafa' | (Z.) *csömek* 'a fákon kinőtt nagy forradások': ma nem ismerik, ellenben ismerik a következőt: *csömbökös*, a jelentését így adták meg: '*ollyany csunya*' | *csörge* 'töpörtő'.

(Z.) *döngeni* 'messze vagy mélyen rengve morogni': nem ismerik.

egurog 'elgurul', vö. *gurog* | *ëggyükarmulásza* 'összekarmulásza' | *ëggyükörömszite* 'összekarmolta' | „*ëggyüvágla* ('összeverlek'), ha nëm fogac szuöt” | *ëggyüveszte* 'összeveszte' | *ekecsünyi* 'barkácsolni, vmit megcsinálni' | *ëpörkenyik* 'kieg v. elég pl. a borsó' | (Z.) *eseg* 'ismét': nem ismerik.

fanyar 1. *vonyár* | *fökin* v. *hatak*. Noha Óriszentpéteren és Szalafőn is a kézen levő szemölcs neve: *köszfin*, a *fökin* szót is ismerik 'pattanás' jelentésben; az ÓHA.-ban Óriszentpéter és Szalafő környékét kivéve a *fökin* alak jóratos | *furdánc* 'hegyes vas, kas- v. vékakötő szerszám' | *fürgetü* 'az ajtó billentő-fája'.

gántárfa 'hordót tartó alfa' | *geberit* 1. *cseferit* | *gobonca* 'hajdinából, répából készült tészta'. A következő összetételekben jegyeztem fel Óriszentpéteren: *hajdínagobonca*, *míncíngobonca*, *szemmártongobonca* | *gurog* 'gurul'.

háksu 'átjáróhely a kerítésen' | *haspant* 'reccsent, roppant' | *hatak* 'pattanás' | *hatakos* 'pattanásos', a MTsz. nem ismeri | *hudharmat* 'dér' | *hupányi* 'jól megverni fával v. bottal', pl. „juò *ehupátam*” | *hömblöngnyi* 'henteregni', a MTsz. nem ismeri | *humpuk* v. *mëgyehöncsök* 'földkupac', a határ jelölésére is szolgál.

kágyu 'csiga', pl. *mesztelen kágyu* | *kajcsorás* 'ágas-bogas, igen görbe fa', ZAKÁL és a MTsz. *kajcs* alakban ismeri | *kapacs* 'olyan, mint a négyágú villa,

ezzel húzták le a trágyát a székérről' | *kászli* 'lefejtett, összehajtott berekfahéj, epret tettek belé' | *körömzsíte* l. *égyükörömzsíte* | *kuku* 'két végén kilyukasztott tojás', „Husfitra piros kukut tojt a nyuszi.” | *kusztora bicska* 'fanyelű, rugótlan kés' | *kutyor* 'mély gödör, víz van benne'.

(Z.) *landulni* 'lobbot vetni': nem ismerik | *laska* 'kny.' | *lopiciskul*, *lopácsul* 'kézzel veri a vizet' | (Z.) *lohogni* 'a vízbe hánykódni': nem ismerik | *lotyu* 'vén dada' (Óriszentpéteren a *szotyú* helyett mondják így) | *lűkü* 'köles törő mozsár'.

mécceg velé 'mit tegyek vele', *méccezz velé* 'ő mit kezd vele', l. erről bővebben VÉGH: Nyr. CIX, 190 | *molákás* 'mocsaras, zsombékos' | *mukucs* 'mókus'.

(Z.) *ontozni* 'magát kiüríteni': nem ismerik.

(Z.) *pándur* 'a hordót tartó alfa', Óriszentpéteren így mondják: *gántárfa* l. ott | *pérgyuka* 'a lepke egyik neve' | *pilonga* 'a kés metsző vasa', „Mékcsipi a miéhe, rá kő szoritynyi a kiés *pillongáját*.” | *pinka* 'a hordó aknájába való fa'.

rácsa 'rákfogó eszköz', már kevesen ismerik | *rakodla* 'rekettye' | *rastan* 'roppan'. „Este kolbászt ettem, akkorát *rastant*, úgy i^{er}z^{em}, hogy etörött a fogam.” | *rastog* 'pattogva tör'. „Hallod ollan *rastog*, gyűnek a vaddisz^{nu}k.”

(Z.) *röginy* 'a barmokat pusztító betegség': nem ismerik.

suòsztani 'rántani, húzni a földből, vízből', *küsuòsztottam* | (Z.) *suttony*: nem ismerik.

(Z.) *szotyú*: nem ismerik, helyette azt mondják: *lotyu*, l. ott | *szurdik* 'szöglet', pl. *kemenceszurdik*.

tikmony 'tojás' | *tokmány* 'szaruból készült kaszakótartó'.

vihièr 'vihar', szerepel az ŐHA.-ban is | *vonyár* 'állott, rossz ízű, fanyar'.

(Z.) *zöbögni* 'henteregni', nem ismerik, helyette ezt mondják: *hömbölögni*, l. ott.

zsiborog, jelentése valószínűleg: 'zsibbad'.

NEMESNÉPI ZAKÁL GYÖRGY 1818-as monográfiájából 70–72 tájszót kérdeztem. Ebből ma hatot nem ismernek.

VÉGH JÓZSEF

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója.

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1987. április 1. — Terjedelem: 15,4 (A/5) ív
87.16525 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők: *Tiba Judit* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

91. **Jakab István:** A magyar igeekötők állományi vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. **Kiss Lajos:** Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. **Országh László:** Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. **Molnár Ilona:** A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. **O. Nagy Gábor:** A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. **Korompay Klára:** Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. **Gaal Edit:** A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. **Dienes Dóra:** A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16,— Ft.
99. **Bañecerowski Janusz:** A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. **Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből.** Szerkesztette **Imre Samu.** 1979. 32,— Ft.
101. **Huszár Ágnes:** A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
102. **Kassai Ilona:** Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11,— Ft.
103. **Kiss Jenő:** Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17,— Ft.
104. **A magyar nyelv grammatikája.** (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu, Szathmári István, Szűts László.** 1980. 175,— Ft.
105. **Mokány Sándor:** Magyar szófejtések. 1980. 15,— Ft.
106. **Guszkova Antonijina:** A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22,— Ft.
107. **Lengyel Zsolt:** Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981. 18,— Ft.
108. **B. Gergely Piroska:** A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21,— Ft.
109. **Kontra Miklós:** A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15,— Ft.
110. **Sinor Dénes:** Tanulmányok. 1982. 34,— Ft.
111. **Farkas Vilmos:** A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. 1982. 20,— Ft.
112. **Jakab István:** A magyar igeekötő szófajtani útja. 1982. 17,— Ft.
113. **Benkő Loránd:** Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. 1982. 18,— Ft.
114. **Balázs Judit:** A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében. 1982. 28,— Ft.
115. **Horváth Katalin:** Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20,— Ft.
116. **É. Kiss Katalin:** A magyar mondat szerkezet generatív leírása. 1983. 25,— Ft.
117. **Bánréti Zoltán:** A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24,— Ft.
118. **Gáspári László:** A századvégi novella lirizálódásáról. 1983. 18,— Ft.
119. **Gósy Mária:** Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. 1984. 25,— Ft.
120. **Kiss Jenő:** A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. 1985. 42,— Ft.
121. **Olaszy Gábor:** A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1985. 42,— Ft.
122. **Heltainé Nagy Erzsébet:** Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban. 1986. 22,— Ft.
123. **Klaudy Kinga:** Fordítás és aktuális tagolás. 1987. 32,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

145. Heves megye földrajzi nevei III. A hevesi járás. Közzétette **Pelle Béláné**. 1980. 80,— Ft.
146. **D. Mátyai Mária**: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. **Gegő Elek** (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. **Zelliger Erzsébet**: A kupuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. **Király Péter**: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. **Rácz Endre**: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. **Szathmári István**: **Bárzi Géza** (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. **Erdődi József**: Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. **Raisz Rózsa**: Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
153. **Mészáros György**: A magyarországi szinto cigányok. 1980. 10,— Ft.
154. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. **Szathmári István és Várkonyi Imre**. 1979. 40,— Ft.
155. **Papp Ferenc**: **Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok**. 1980. 8,— Ft.
156. **Veszprém megye földrajzi nevei I. A tapolcai járás**. 1982. 80,— Ft.
157. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14,— Ft.
158. **Pusztay János**: Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.
159. **Kiss Jenő**: Nyelvjárási tanulmányok. 1981. 10,— Ft. □
160. Név és társadalom. Szerk. **Hajdú Mihály és Rácz Endre**. 1981. 50,— Ft.
161. Emlékezés **Mészöly Gedeonra**. 1981. 10,— Ft.
162. **Deme László**: Közigazgatásunk nyelvi arculata. 1982. 10,— Ft.
163. **Szabó József**: Nyelvjárási szöveggyűjtemény **Nagykónyi**ből. 1982. 40,— Ft.
164. **Kiss Jenő**: Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából. 1982. 16,— Ft.
165. **Lotz János**: Az igék alakja a **Jókai-kódex**ben. 1982. 8,— Ft.
166. **Balázs János**: Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. 1983. 29,— Ft.
167. **Schlachter, Wolfgang—Pusztay, János**: Morpho-semantiche Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes *el-*. 1983. 124,— Ft.
168. **Rácz Sándor**: Földeák és környéke tájszótára. 1984. 66,— Ft.
169. **Komárom megye földrajzi nevei**. Közzétette **Gerstner Károly, Hegedűs Attila, Körmendi Géza, Turi Róbert, Vitányi Borbála**. 1985. 120,— Ft.
170. Név és névkutatás. Szerk. **Békési Imre**. 1985. 50,— Ft.
172. Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből. 1985. 10,— Ft.
174. **Zsirai Miklós**: Jugria. 1985. 30,— Ft.
175. **Lőrincze Lajos**: Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk? 1985. 10,— Ft.
176. **Tóth Imre**: **Ipoly menti palóc tájszótár**. 1987. 120,— Ft.
178. **Zala megye földrajzi nevei. II. A keszthelyi járás**. Szerk. **Balogh Lajos és Ördög Ferenc**. 1986. 60,— Ft.
179. **Vértés O. András**: Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása. 1987. 20,— Ft.

A Nyelvtudományi Társaság kiadásában megjelent: **Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról**. 1521. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1985. 95,— Ft.

Török Bálint deákjának, **Martonfalvai Imrének** naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). A kézirat hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1986. 108,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a **MNyTK. 24—72. számát**. Kaphatók a Társaság irodájában.

